

श्रीगणेशाय नमः
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

॥ श्रीकाशी जीमे महत्त्वाद्युगनासामाकी गली श्रीयुतबाबूहरखचंदजीकेवाडेमेदुर्गाप्र॥
॥ सादकदारेकेगणेशयंत्रालयमेसिद्धांतकोमुदीतत्वबोधिनीटीकासंयुक्तकापीगईलिखाम
॥ हेसंपोडेनेछापनेवालागोपालजिसेलेनाहोयसोचांदनीचौकमेकुंजगलीकेपच्छिमफाटक
॥ केपासदुर्गाप्रसादपोथीवालेकीदुकानमेमिलैगी ॥

सु.ब. ९
सि.को
दी.त.

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ नत्वा गजाननं देवं शरदं चंग रूनिजाना ॥ बालानां बोधकर्त्री यं लिख्यते तत्त्वबोधिनी १ नत्वा विश्वेश्वरं सां वं कृत्या च गुरुवदनं ॥ नत्वा विश्वेश्वरं सां वं कृत्या च गुरुवदनं ॥
॥ नत्वा विश्वेश्वरं सां वं कृत्या च गुरुवदनं ॥ नत्वा विश्वेश्वरं सां वं कृत्या च गुरुवदनं ॥
॥ नत्वा विश्वेश्वरं सां वं कृत्या च गुरुवदनं ॥ नत्वा विश्वेश्वरं सां वं कृत्या च गुरुवदनं ॥
॥ नत्वा विश्वेश्वरं सां वं कृत्या च गुरुवदनं ॥ नत्वा विश्वेश्वरं सां वं कृत्या च गुरुवदनं ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ पाणिनेयेनमः ॥ मुनित्रयन्नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

नत्वा गजाननं देवं शरदं चंग रूनिजाना ॥ बालानां बोधकर्त्री यं लिख्यते तत्त्वबोधिनी १ नत्वा विश्वेश्वरं सां वं कृत्या च गुरुवदनं ॥ नत्वा विश्वेश्वरं सां वं कृत्या च गुरुवदनं ॥
परिभाष्येति पर्यालोच्येत्यर्थः । न च परिपूर्वस्य भवते स्मिरस्कारार्थत्वात्कथमत्र ज्ञानार्थतेति शंकां परित्यज्य भावीति चुरादिणिजनेन योगात् ॥ केचिदत्र भवति न योगोपेत्याहुः
परोमुनेः स्वज्ञाने न इति विशेषणान्तिरस्कारार्थत्वनियमः । मनसा परिभाष्यं किंचिदित्यादिश्रीहर्षप्रयोगाच्च । अत्र स्ववचना प्रयुक्तत्वदोषशंकापि नास्तीति । अन्ये तु अनारदः
परिभवः परिभावस्मिरस्कारियेतिकोशात्परिपूर्वकाद्भवते घञं तादेवतिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादिन्याशंकेवात्रनास्तीत्याहुः सन्मन्दमा परिभूय परिभवतीत्यनोपि तिरस्कारप्रतीतेः
वैयाकरणेति व्याकरणमधीयेति इति वा वैय्याकरणः तस्मिंस्तानां कौमुदी प्रकाशिकेत्यर्थः । निडुर्घसकलुजनाल्हादकत्वसाम्ये न कौमुदीशब्दप्रयोगः । करिष्यमाणार्थे परिको
मुद्यः बुद्ध्यासंनिधापित्वादि यमित्यंगुल्यानिर्देशः । विरच्यत इति मयेति शेषः । र च प्रति यत्ने प्रतियत्नो गुणधानि विपूर्वाद्स्माद्वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे वर्तमानप्रत्ययान्

सूत्रेणैभुवदस्यसावज्ञानइनि४

३
सि.कौ
टी.त
२

सुडितिनिवेषं वाधित्वा रलो व्युपधादिति वा कित्वा अदा गधाम घ लस्यासिद्धत्वेपि हकारस्य श्लत्वात् श्लो श्लोतीति सलोपः। अलि क्षता श्ल इति क्तः। ननु पुन हकार
शर्मध्ये हकारं पठित्वा अलो न्यस्य हलो नंतराः संयोगः। श्लो श्लि श्ल इगुपधेन्यादिसूत्राण्येवंतिलानुबंधानि तानि अलो न्यस्य हलो नंतरा रत्येवरूपेण क
त्वा हलिति च गसु अन्यन्यातां। मैवं तथा हि संति हरि हे सति हरि हे रि न्यादिभिसि स्थेत्। तत्र खर वसान योर्विसर्जनी यो वा शरीत्यादि प्रसंगादो हलिति सूत्रेण न्यस्य हलो नंतरा रत्येवरूपेण क
तिसूत्रेण न्यस्यमाणं यद्योपि स्वसतः संगच्छते। अणदिसंज्ञार्थं नीति। अणदिसंज्ञार्थः प्रयोजनं येषां ताभि इति विग्रहः। अणदिसंज्ञाभ्य इमानीत्यस्य पट विप हो वा जे यं न्विन्यस
सो विशेष्यु लिंगता चेति वक्ष्यमाणत्वात्। एषामं स्यादते इति एषां सूत्राणामं स्याः एणदयो हलं न्यमित्यनुपदं वक्ष्यमाणेनेत्संज्ञकार्थः। लणसूत्रेः कारश्चेति। अनं न्यत्वात् एथगु
क्तिः। वचनविपरिणामेन रदिति संवक्ष्यते इत्संज्ञाचास्योपदेशः। जट्ट नासिक इदित्यनेना एवं चणदिभिरिद्विरादिरं त्येनेति वक्ष्यमाणेन प्रत्याहारग्रहणदणदि संज्ञार्थं नीति य
दुक्तं तस्मात् इति भावः। अकार उच्चारणार्थ इति। ननु लणसूत्रस्याकार इव प्रयोजनार्थ इत्यर्थः। हलं न्यं। अं नै वसाने भवमं न्यमादिगादि त्वाद्यता उपदेशः। अनुनासिक
इदित्यत उपदेश इति चानुवर्तते। आदिरं त्येनेति सूत्रेण न्यस्यो न्याश्रयमाशं क्य आहृत्या ते परिहरति। हलिति सूत्रेण न्यमिति हलि अं न्यमित्ये योगविभागा सुप्युपे निवास
मासरति भावः। यत्तु षष्ठी तत्पुरुषोयां हलिति सूत्रस्यान्यमित्यादिति व्याख्या न संभवात्। आदिरं त्येनेति ग्रहणसामर्थ्यादं न्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा ते नैव प्रत्याहारः। नहि ठाठकारे हलं न्यमिती संज्ञा प्रवर्तते न चैव प्रत्याहा
कारुता इति कारांत सप्रत्यटाट कारायं तो भवति तथाप्यं तेनेति ग्रहणसामर्थ्यादं न्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा ते नैव प्रत्याहारः। नहि ठाठकारे हलं न्यमिती संज्ञा प्रवर्तते न चैव प्रत्याहा
रासिद्धिः। लणसूत्रस्यावर्णस्या नुनासिकत्वप्रतिज्ञा सामर्थ्यादेनं त्येनापि इता प्रत्याहारात् सिध्यति रतिकाशिकाकारशयः निष्कर्षस्त्वहस्त्वैजसमौडिति सूत्रे रशेषिष्य भविस्तरसु
शब्दकौ लुभे स्थितः। इति किं। र प्रत्याहारे यथा स्यात्। सत्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञा सामर्थ्यादेनं त्येनापि गृह्यते इत्युक्तं। नचैतदि ते त्यस्य विरहे लभ्यते इति शब्दकौ लुभे स्थितं। अ
त्राद्यं ताभ्यां मवयवांभ्यां मवयवीं समुदाय आक्षिप्यते। तस्य च युगपत्त्वस्ये प्रयोगाभावात् तदवयवेष्ववतरंती संज्ञामध्यगेषु विश्राम्य तिनत्वाद्यंतयो संज्ञा स्वरूपां तर्भावेन तयोः प्रथमर्थ
निर्लेषादित्याशयेनाह। मध्यगस्य मिति स्वल्पे चेति स्वरूपमित्यनुवर्तते इति भावः। स्वरूपं चादेरेव गृह्यते नां त्यस्या अं त्येनेत्य प्रधानतृतीया विदेण ता सर्वनामः उत्सर्गतः प्रधानपरा
मर्शित्वं ता ननु स्वमित्यस्या नुरतौ कः संज्ञीत्या कां क्षायाः शांतत्वात् वयव्या क्षेयो न स्यात्। तथा च को यण चीत्या राविकारस्य स्थाने यकारः स्यात् कारेयो रत्येवमर्थः स्यात्। मैवं। आदेरेव संज्ञीत्वे
ति आदिरं त्येनेति संज्ञाकरणस्यैव वैष्यर्थापत्तेः किंच। अण अक अच अम अशा दीनां पृथक् निर्देशोपि व्यर्थः स्यात् सर्वत्र अकारस्यैव संज्ञित्वादिति दिक् शब्दकौ लुभे त आद्यं ताभ्यां मवयवांभ्यां मवयवीं समुदाय आक्षिप्यते। तस्य च युगपत्त्वस्ये प्रयोगाभावात् तदवयवेष्ववतरंती संज्ञामध्यगेषु विश्राम्य तिनत्वाद्यंतयो संज्ञा स्वरूपां तर्भावेन तयोः प्रथमर्थ

ननु पुन हकार
शर्मध्ये हकारं पठित्वा
त्वा हलिति च गसु
तिसूत्रेण न्यस्यमाणं
सो विशेष्यु लिंगता
क्तिः। वचनविपरि
दुक्तं तस्मात् इति भावः
इदित्यत उपदेश इति
मासरति भावः। यत्तु
कारुता इति कारांत
रासिद्धिः। लणसूत्र
शब्दकौ लुभे स्थितः।
त्राद्यं ताभ्यां मवयवां
निर्लेषादित्याशयेनाह
मर्शित्वं ता ननु स्वमि
ति आदिरं त्येनेति संज्ञा

उपदेशेऽन्वयः इति उपदेशे किम् अग्निचित् सोमसुतइतिकाशिका अत्रेत्संज्ञायां लोपः स्यात् नचतुकोवैयर्थ्यं आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात् नचक्लिपः पितृस्य वैयर्थ्यं अग्निचि-
 तः पितृदौ चरितार्थत्वादिहिरदतः अंत्यं किं मनिनोमकारस्य माभूत् सत्यांहीत्संज्ञायामंत्यद्वचः परः स्यात् वैश्यं सद्भु सर्वधातुभ्यो मनिन् हलितिकिं भूसत्तायां भविता नचप्रयो-
 जनाभावान्नेत्वमिति वाच्यं सत्यांहीत्संज्ञायामूदितइति इद्विकल्पान्तेः अन्ये तु चिरिणोति जिरिणोति इह धातो रंत्यस्य माभूत् सत्यामित्संज्ञायामिद्वितइति नुमस्यादित्याहुः आद्यो-
 चारणा मिति आद्यो चारणाविषयाऽभूतोयः सव्यत्संज्ञायां हलित्यादिति फलितोर्थः उपदेशे जनु उपदेशे नमुपदेशे भावे घञ् उपदेशे किं अत्र भौ अपः सप्रम्यथेद्योतकोऽज्ञा-
 आद्येऽनुनासिकश्च दसीत्यः कारोऽनुनासिकः यद्यप्यत्र उञ् ऊँ इत्यत्रेवानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्वमिति सुवचंतथाप्युत्तरार्थं म वश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणस्य संप्रतिप-
 त्तये इहैव कृतं अक्लिम् मनिनोमकारस्य माभूत् नचहलंत्यमित्यंत्यग्रहणसामर्थ्यादनंत्यस्य मकारस्य नभवेदिति वाच्यं अलचइत्यत्रालचप्रत्ययादावतिप्रसंगवारणो-
 नतस्त्वदिति र्थत्वात् अनुनासिकइतिकिं ईसदशने ईक्षितः सत्यांहीत्संज्ञायाम्श्चीदितो निष्ठा यामितीरणस्य स्यात् यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनामिकसंज्ञाप्रथमं वक्तुमुचिता

हलंत्यमा उपदेशोऽन्वयः इति स्यात् उपदेश आद्यो चारणांततोऽण अचइत्यादिसंज्ञासिद्धौ उपदेशेऽनुनासिकइत् ३३३३ उपदे-
 शेऽनुनासिकोऽजिसंज्ञः स्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः स्यात्सूत्रस्थावरो नसहोचार्यमाणोरेफोरलयोः संज्ञा प्रत्याहारेष्वि

तथापि नासिकामनुगतइति योगाश्रयणैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रमंदप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपत्यसं नचैवं यरोनुनासिकइत्यत्र परांतो ननु प्रहारा-
 न्दंतस्यानुनासिकशब्दे परेऽनुनासिकशब्दस्यादित्यर्थः प्रसज्ये तस्वरूपमिति परिभाषापस्यानात् संज्ञाकरणोऽनुशब्दसंज्ञेति निषेधान्नायं दोषइति वाच्यं उक्तपरिभाषाया-
 भाष्ये प्रत्याख्यानात् उपान्मंत्रकणोपुक्कभाडची वरास्मि उ उ मुक्लिः यमित्यादि निर्देशेन स्वरूपमिति परिभाषाया अनुपस्थिति कल्पनात्सूत्रमतेपि दोषाभावात् ननु ननु ई-
 शाश्रयात् उपप्रतिपत्तिगो र्वमिति चेत् अतएव निष्प्रयोजनेमित्यनुक्ता मंदप्रयोजनमित्युक्तं प्रतिज्ञाय तद्वति प्रतिज्ञा आतश्चोपसर्गइतिकर्मण्यड अनुनासिक इत्याद आ-
 नुनासिक्यं गुणावचनब्राह्मणादिभ्यः ण्यञ् प्रतिज्ञा अनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः केचित्तु प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञासा अस्यास्तीति प्रतिज्ञं अर्शाद्यच्च प्रतिज्ञं अर्शासिं प्रमेका-
 मिति सिद्धंति यद्यपिसूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठइदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारवलेन यथाकार्यं प्राक्स्थितं इत्यनुमीयतइति भवः पाणिनीयइति पाणि-

सु.ष.
सि.कौ.
दी.त.

निनाप्रोक्तपोषिनीयं वृद्धाच्छः तदधीयतेविदंतिवापाणिनीयाः तदधीतेइत्यण प्रोक्ताल्लुगितिलुक् नतुरलयोरिति नूनं टकारस्यापिमध्यगत्वादतत्राह प्रत्याहारे स्थितिः
अनुनासिक इत्यादीति आदिशब्दे नपापाणकेकुत्सितैरेडः पदात्तादिति इत्यादिग्राह्यं प्रत्याहारशब्देनेति प्रत्याह्रियंतेसंक्षिप्यतेवर्णयत्रेति प्रत्याहारः करणाधिकरणेभ्युत्ति
खुटिप्राप्तं इत्युदेविहलमिति बहुलग्रहणादधिकरणो घञ यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्विति प्रसक्तं न्योपियोगरूढिरिति भावः ऊकालोच् ह्रस्वदीर्घकृतइति
द्वारद्वंद्वसोत्रंपुस्व ऊइतित्रयाणांप्रश्नेषणानिर्देशइत्याह उश्च ऊश्च ऊश्चति वंः वामितित्रयाणांसवर्णादीर्घैर्कृतेजसिपरतोयणिकः आमितुवाकालइवकालोयस्येति
कथंनमिदं विग्रहस्तुवः कालोयस्येति बोध्यः उशब्देनस्वोच्चा कालोलक्ष्यते अक्किम् संयोगस्यमाभूत् प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य कषयोरेकमात्रत्वेन ह्रस्वसंज्ञायां ह्रस्वस्यपि ति कृतीति तु

अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् नद्यत्रककारे परेऽर्चकार्यं दृश्यते आदिरंत्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियंते ऊका
लोच्चस्वदीर्घप्रतः १।२।३। उश्च ऊश्च ऊश्च वः ऊकालोच्चकालोयस्यसोच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्रतसंज्ञस्यात् सप्रत्येकमुदात्तादिभेदेन
त्रिधा उच्चैरुदात्तः १।२९ । तात्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्यन्नो जुदात्तसंज्ञः स्यात् आयेनी चैरनुदात्तः १।२।३० स्यष्टं । अर्वाङ्-समाहा
रः स्वरितः १।२।३१ । उदात्तानुदात्तत्वे वर्णाधर्मो समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥६॥

त्याकारउदात्तः यच्छ दस्तफिषदत्यंतोदात्तः ततः परस्यजसः सुपत्वादनुदात्तत्वं त्यदाद्यत्वेपररूपत्वे शोभावे आहुणेचसति एकादेशउदात्तेनेत्याकारउदात्तः अर्वाङ्-त्रि अर्वे
तमंचतीति अर्वाङ्-अर्चविगादिना अंचतेः सुप्युपपदेकिन अरुगतावित्पस्मात्स्तामदिपद्यतीत्यादिनावनिपिगुणेचनिष्यन्नोर्वनशब्दोधातुस्वरेणाद्युदात्तः वनिपः पित्वेनातु
दोक्तंवात् अंचतेरकारोपि धातुस्वरेणापित्वरेणावाउदात्तः उपपदमतिडिति समासेकृते समासस्येति स्वरेणातदपवादभूतेन गतिकारकोपपदान्कृदिति कृदुत्तरप्रदप्रकृति
रत्वा अंचतेरकारउदात्तः वनोनेलोपेसवर्णादीर्घैर्कृते एकादेशउदात्तेनेत्याकारउदात्तइति अनुदात्तंपदमेकवर्जमिति शेषनिघातादद्याकारो अनुदात्तः एतच्च संभवाभिप्रा
॥येणोक्तं वेदभाष्ये अर्वाङ्-अभिमुखइति स्थितं अतंत्रमिति अवि वक्षितमित्यर्थः ॥६॥

राम
३

तस्मिन्नादात्तस्वरितपरत्वइति उदात्तस्वरितोपदेशस्मान्नुदात्तस्वरितपरंतस्यभावस्तत्त्वतस्मिन्संति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चैत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धे अनुदात्तं तस्य अवगांस्प
 मित्यर्थः अन्यत्रेति उदात्तस्वरितपरत्वाभावे क्वेति किमोत्तिस्वरितं वदति अनुदात्तं सर्वमपादादवित्यधिकारादमुदात्तः अश्वाइति अशंक्कनिनिक्वरेणाद्युदात्तं संदिता
 यांत्वेकादेश उदात्तेनोदात्तत्वेकारो उदात्तः अत्र परत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितोदाहरणमाह रथानानयेरा इति पदद्वयमपि फिट्स्वरेणातोदात्तत्वमेकादे
 शरूपं पश्य स्वरितः स्वरितो वा नुदात्ते पदादवित्युक्तः स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह शतचक्रमिति यइति फिट्स्वरेणातोदात्तः ततः परस्य सकारस्य रुत्वे उत्वे कृते आद्गुणे च उदात्तेन।

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वं १।३२ ह्रस्वग्रहणमतंत्रं स्वरितस्यादितोर्द्ध उदात्तं बोध्यं उत्तरार्द्धे तु परिशेषादनुदात्तं तस्य चोदात्तस्वरित
 परत्वे अवगांसापुं अन्यत्रतस्तश्रुतिः प्रातिशाख्यप्रसिद्धाः क्वोश्वाः रथानानयेराः शतचक्रं योत्स्य इत्यादिष्वनुदात्तः अ
 ग्निमीले पुरोहितमित्यादिषु श्रुतिः सनवविधोपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ मुखनासिकावचनोनुनासि
 कः ॥ शरीरेण मुखसहितनासिकयोश्चार्थमाणोवर्णा नुनासिकः संज्ञः स्यात् ॥ तदित्यं अइउऋ एषां प्रत्येकमष्टादशभे
 दाः लृवर्णास्य द्वादशतस्य दीर्घाभावात् एषामपि द्वादशतेषां ह्रस्वाभावात् ॥

शपनिघातत्वे उकारोणासह एकादेशे स्वरितो वा नुदात्ते पदादवित्युक्तः स्वरितः कथमत्यस्य स्वरितांतत्वमिति चेत् अत्राहुः अहव्या प्रावित्यस्मात्कर्मणोरा
 त्तिस्वरितं ह्रस्वभावस्तसंज्ञः पूर्वकविपरानत्यत्वादिति अग्निमीलइति ईकारस्वरितः स्वरितो प्रकृत्या परपर्याया एकश्रुतिरिति च स्वरप्रक्रियायां मूल एव सुदीर्घ
 विषय इति उनुनासिका मुखवचनासिका च विग्रहे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह मुखसहितेति नासिकयो चार्थेति फलितार्थकथनमिदं अत्र
 तेन नतिवचनं मुखनासिकावचनमस्येति विग्रहः तुल्यास्य आस्ये भवमास्यं शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह तात्वादीति आभ्यंतरेति एतच्च प्रशब्दबलात्प्रभवे उोष्वात्प्रभवे

स्वरितो वा नुदात्तः पदादवित्युक्तः

सु. घ.
सि. को.
टी. न.
४

तुल्यास्यंकिं तर्ज्ञा अत्रपकारस्यतकारेपरेऊरोऊरीतिलोपोमाभूत् प्रयत्नग्रहणंकिं वाक्यो ततिइतिशस्यलोपोन अमडणानामिति नासिकाचेतिचकारेण स्वस्ववर्गा
नुकूलंताल्यादिसमुचीयते एदेतोरित्यादौतपरत्वमसंदेहार्थेनतत्कालग्रहणार्थं तेनकृतस्यापिसंग्रहः चतुर्द्वेति निष्कर्षपक्षेतुपंचधा ऊष्णामिषदिवृतप्रयत्नं अप्रगम
तस्येष्टमभ्युत्थेति एतेषामाभ्यंतरत्ववर्णोत्पत्तिप्राग्भावितात्तथाहि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितोवायुः प्राणेषामऊर्ध्वमाक्रामन्तुरः प्रभृतीनिस्थानान्यहंति ततेःवर्णोत्पत्तदभि
व्यंजकध्वनेर्वाउत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेःप्राग्यदाजिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानिःस्रवणोत्पत्तिस्थानंताल्वादिसम्यकस्पर्शमितदास्य एता ईषत्स्यृष्टमंतस्थानांविचृतमूष्मणां स्वराणां चह्रस्वस्यावर्णोत्पत्तियोगे

तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णोत्पत्त्यादिस्थानमाभ्यंतर प्रयत्नश्चेत्येतद्व्यंयस्ययेनतुल्यंतन्मिथः सवर्णास्यात् अकुहविसर्जनीयानांकंठः
चुयशानांतालु ऋद्वर्षाणांमूर्द्धालुनलसामांदेशाः उपपध्मानीयानामोष्ठौ जमडणानानां नासिकाच एदेतोः कंठतालु उद्देशोः।
कंठोष्ठं नकारस्यदंतोष्ठं जिह्वामूलीयस्यजिह्वामूलं नासिकानुस्वारस्यइतिस्थानानिः यन्नोद्धिधाआभ्यंतरोवात्यश्च आद्यश्चतु
र्धा स्यृष्टेषास्यृष्टविवृतसंवृतभेदात् तत्रस्यृष्टंप्रयत्नस्पर्शानां ईषत्स्यृष्टमंतस्थानांविचृतमूष्मणां स्वराणां चह्रस्वस्यावर्णोत्पत्तियोगे
संवृतं प्रक्रियादशायांनुविचृतमेव एतच्चसूत्रकारेणज्ञापितं तथाहि अत्र। ८। ४। ६। ८। विचृतमनूद्यसंवृतोऽनेमविधीय
ते अस्यचाष्टाध्यायीसंपूर्णाप्रत्यसिद्धत्वाच्छ्रदृष्ट्याविचृतत्वमस्येवतथाचसूत्रं ॥ ६ ॥ ॥ त्रेसंवृतता दूरत्वेविचृतता अतएवइचुयस्य

नांताल्लव्यताबिशेषेपितालुस्थानेनसहजिह्वाग्रादीनांचवर्णोच्चारणेकर्तव्येसम्यकस्पर्शः यकारेईषत्स्पर्शः शकारेकारयोस्तुदूरेवस्थितिरित्याद्यनुभवंशिक्षाकारोक्तिं
चालुस्यविवेचनीयं विवारःसंबारादयस्तवर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्द्धिप्रतिहतेनिचृतेप्राणारव्येवायावुत्पद्यंतइति बाल्याइत्युच्यंते गलविलस्यसंकोचासंबारः।
तस्यैवविकासाद्विवारः एतौचसंवृतविचृतरूपाभ्यामाभ्यंतराभ्याभिन्नावेव तयोःसमीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयं अत्र सुपामिति विभक्त्योर्लुक् आद्योविचृतः
॥ द्वितीयस्तुसंवृतसदाह विचृतमनूद्येति विचृतस्यस्थानइत्यर्थः विचृतत्वमस्येवेति तेनदंडानयनमित्यादौसवर्णादीर्घः सिध्यतीतिभावः॥

राम
४

पूर्वत्रासिद्धं यद्ययं स्वतंत्राविधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वप्रत्यसिद्धेत्येवलभ्येत त्रैपादिकंतु पूर्वप्रतिपरं नासिद्धं स्यात् तथाच प्रशानित्यत्र मोनोधातोरिति नत्वस्य सिद्धत्वात् नलोपः स्यात् नत्वविधेः संबुद्धौ चरितार्थत्वात् तथा ननु नित्यत्रसंयोगात् लोपस्य सिद्धत्वात् नलोपः स्यात् नुम्बिधेस्तु संबुद्धौ चरितार्थत्वात् अत आह अधिकारोऽयमिति त्रिपादाविहितं कार्यमिति कार्योसिद्धिपक्षे तु अमू अमुमित्यादि न सिद्धेदिति भावः यथा चैतन्न सिध्यति तथादः शब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते एकादशधेति याद्यपि भाष्येषु कुक्ता उदात्तादयस्तु नोक्तास्तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यं स्वयं यमा इति बालबोधनाय बाह्यप्रयत्नाः कैश्चिन्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः तद्यथा

पूर्वत्रासिद्धं ॥ ८१२१॥ अधिकारो यंते न स पादसप्राध्यायी प्रतित्रिपाद्यः सिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वप्रतिपरं शास्त्रमऽसिद्धं वाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा विवारः संवारः श्वासा अघोषाश्चोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तो नुदात्तः स्वरितश्चेति स्वयं यमाः स्वयः ऽकः ऽपौ विसर्गः शर एव च स तेश्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विदुर्वावति १ कं ठमन्ये तु घोषाः स्युः संबुद्धानादभागिनः । अयुग्मा वर्गय मगायराश्चात्यासवः स्मृताः २ त्वर्णेष्वद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ययमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः नातिशाख्ये — प्रसिद्धः पलिक्रीः च खरवतुः अग्नियघ्नंतीत्यत्र क्रमेण कस्वर्गेषु भ्यः परेन सदृशा एव यमास्तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः स्वयः तथातेषामेव यमाः जिह्वा मूलीयोपध्मानीयो विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासा अघोषाश्च अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमाः प्रथमतृतीयमौयवरत्नारत्नवाश्चयप्राणाः अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः वाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि संवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यांतरत्नम्यपरीक्षायां उपयोक्ष्यंत इति बोध्यं ॥ ११॥ स्वरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च ह्रस्वः संवारो नादो घोषश्च वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमायराश्चात्यप्राणाः वर्गाणां द्वितीयचतुर्थोऽल्लश्च महाप्राणा इति एते श्वासानुप्रदाना इति श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः विदुर्वावते कंठमिति । विवारस्य प्रयत्न इति भावः अत्येति ह्रशो हशं यमा अनुश्वाश्च नादेति नादभागिनो नादप्रयत्नवंत इत्यर्थः अयुग्मा इति प्रथमतृतीयपंचमा वर्गेषु अयुग्माः वर्गेषु प्रदितिर्नाय मगाश्चेत्यर्थः अत्येति अत्यासवाऽत्यप्राणाः पुंसिभूम्सवः प्राणा इत्य मरः अनुपयुक्ता इति अन्यथा कखगघादीनां परस्परं सावर्ण्यं न स्यादिति भावः अंतरत्नम्यपरीक्षा

सु. ५.
सि. की.
५. त.

यामिति परीक्षाचअघोषस्यमहाप्राणस्यसस्यतादशएवथकारः योर्भवतोनादवतोमहाप्राणस्यसस्यतादशोवर्गचतुथइत्याहमूलएवस्फटोभविष्यति। कादयइति लोकप्रसि
डपाठपेक्षामिदं चतुर्दशसूत्र्यामावसानत्वायोगात् कपाभ्यांप्रागिति एतच्चोपलक्षणं स्वफाभ्यांप्रागित्यपिबोध्यं अर्द्धविसर्गेति सादृश्यमुच्चारणोत्तेखनेचबोध्यं संलवर्णा
योरिति ऋत्थकइतिप्रकृतिभावः विग्रहस्तुआचलृवर्णाश्चऋलृवर्णौतयोरित्येके मनोरमायांतुआचआचरलौतौचतौवर्णौचेत्यादिस्थितं नाञ्जली आकारसहितइति
समयवेलास्वित्यादिनिर्देशः आकारप्रश्लेषेर्लिंमंयुगादिकमिति शीतलशब्देसवर्णादीर्घादिशब्दार्थः इहअसेधदित्यादौहोठइतिठत्वंन्यपिसुवचं इगाइतिसस्यत्वं

कादयोमावसानाःस्यर्शाः यरलवाअंतस्थाःशेषसहाऊष्माराः अचःस्वराःऽकऽपइतिकपाभ्यांप्रागर्द्धविसर्गसदृशौजिह्वामुख्योपध्मा
नीयो अंअः इत्यचःपरावनुस्वारविसर्गोइतिप्रयत्नविवेकः ऋलृवर्णौयोर्मिथःसावर्ण्यवाच्यम् अकारहकारयोरिकारशकार्थःऋकारष
कारयोर्लृकारसकारयोश्चमिथः सावर्ण्येप्राप्ते ताञ्जली ११११०। आकारसहितोऽच आचसचहलचेत्येतौमिथःसवर्णानस्तः तिनवधी
त्यस्यहरतिशीतलंषष्ठंसाद्रमित्येतेषुपरेषुयुगादिकंन अन्यथादीर्घादीनामिवहकारादीनामपिग्रहणाकशास्त्रवलादचत्वंस्यात् तथैवा
णुदित्सवरोस्यचाप्रत्ययः१११।६९।प्रतीयतेविधीतेइतिप्रत्ययः अविधीयमानोऽगा उदिच्चसवरोस्यसंज्ञास्यात् अत्राणा परेगासकारेणा तदे
वमइत्यष्टादशानांसंज्ञातथेकारोकारौऋकारस्त्रिशतः एवंलृकारोपि एचोद्वादशानां एतौरोदौतोश्चनमिथःसावर्ण्य ऐञ्जिति सूत्रारंभसा
मर्थ्यात् तेनैचश्चनुर्विशतेः संज्ञास्युरितिनापादनीयं ॥३॥ मपिनेतितुनसुवचं ढत्वंप्रतितस्या सिद्धत्वादितिदिक् अन्यथेति नाञ्जलावित्यस्थानारंभे

ग्रहणाकशास्त्रवलादिति अयंभावः दीर्घादीनामिवहकारादीनामप्यकारादिवाच्यत्वेभ्युपगमेत्यचत्वंस्यात् प्रत्याहारेषुतद्वच्यवाच्येनिरूढलक्षणाभ्युपगमादिति अवि
यमानोऽणितितेनइदमइशइतइत्यत्रनिमात्रकारो न भवति उदिचेति इहाविधीयमानेइतिनसंवध्यते उदित्करणसामर्थ्यात्तेनविधीयमानोऽणुदित्सवर्णान्गृह्यत्येव
कुहीशुः जगाद् जगदे परेणाणाकारेणोति व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तेः उपसर्गादितिऋतुदित्यादौतपरकरणलिंगाच्च यदिपूर्वगास्यान्नर्हितपरत्वमित्यनर्थकंस्यात् ऋकार

राम
५

स्यान्नाद्येनसवर्गायाहकत्वात् एवंचतपरत्वादीर्घेन उपऋकारियतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोपिसंग्रहे एवंलृकारोपि इतित्रिंशतः संज्ञेभ्यनुषज्यते एतच्चव्यायसांम्यादुक्तं व
 स्तुनेलृकारस्य ऋकारस्याहकत्वेनकुत्राप्युपलभ्यते सूत्रारंभसामर्थ्यादिति सतितुसावर्ण्येकारेणैकारग्रहणादेकारेण चोकारग्रहणादेऽत्रौजिति सूत्रारंभोवृथास्यादिति भावः
 व्युत्पादविध्यामः आक्षरेति आक्षराणां समाध्याय उपदेशसूत्राणि तत्र भवा आक्षरसमाध्यायिकाः बहुचोत्तोदात्तदिति ऋज् होढइति न भवतीति यद्यप्यकारप्रक्षेपाभवि संयो
 गांतलोपस्य प्राप्नोति न तु ढत्वं तस्यासिद्धत्वादतोत्रसंयोगांतलोपो न भवतीति वक्तुमुचितम् तथापि कार्यकालसंज्ञा परिभाषामिति पक्षेत्रे पादिकेऽंतरंगे वहिरंगपरिभाषायाः प्रवृत्ते रं
 तरंगे ढत्वे कर्तव्ये वहिरंगः संयोगांतलोपो सिद्ध इति मत्वे दमुक्तमित्येके अन्ये तु संज्ञापूर्वको विधि र्नित्य इति लोपस्य वारणां कथंचित्कर्तुं शक्यमित्याशयेन ढत्वं नेत्युक्तमित्याहुः विश्वपा

नाज्जलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाध्यायिकानामेव तथापि हकारस्याकारेण सवर्गाः तत्राप्याकारस्य प्रक्षिप्तत्वात् तेन विश्वपाभिरित्यत्र हो
 ढइति ढत्वं न भवति अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवत्ताद्विधा तेनानुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञांतपरस्तत्कालस्य ११११७०१तः परोयस्मात्स
 चतात्परश्चो चार्यमागसमकालस्यैव संज्ञास्यात् तेन अतइत्तइत्यादयः षष्ठां षष्ठां संज्ञा अतइति द्वादशानां वृद्धिरादैश्च १११११ आदैश्च वृद्धिसंज्ञा
 त् अदेङ्गुणाः १११२ अदेङ् चगुणा संज्ञाः स्यात् ॥ ११ ॥ भिदित्यत्रेत्युपलक्षणं विश्वपाः विश्वपाभ्यामित्यादावपिन भवति होढइत्युपलक्षणं ऐयगायु इत्यादौ जयो ह इत्या

कारस्य चकारोनेतिदिक् यदिति वृत्तमक्षरामित्यत्र ईषत्तृष्ट मित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्यस्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य ईषदित् तमृष्णाणां वृत्तं स्वराणां इति प्रयत्नभेदो वा ख्यायो न दा नाज्ज
 लाविति सूत्रेण्यहुं शक्यमित्याकरे स्थितं अननुनासिका संज्ञा इति येत्वाक्षरसमाध्यायिका अत्रास्त एव सवर्णानां संज्ञा जवंतीति भावः एवं च रेफो हकारश्च अत्रा प्रत्याक्षरांतर्मनोपिन क स्यात्
 संज्ञांतत्वरणीस्यान्यस्याभावादिन्यवगतव्यम् सचतात्परश्चेति तत्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः वृद्धिरादैश्च आच्चये चेति इतरेतरयोगद्वंद्वः सुपांसुलुगिति उः सुलुग्वा यद्दसमा
 हारद्वंद्वः न वेदं द्वंद्वं च दधं तात्समाक्षर इति टच्स्यादिति वाच्यं समासांतविचेरनित्यत्वात् तत्र वप्रमाणां समासेषु वक्ष्यामः अथवा अदित्यसमस्तमेवास्तु वृद्धिशब्दः तत्रेसा वृत्त्यावायो
 जनीयः अयमपादित्वेन भत्वाचोः इति षे जिह्वि मात्र एवतात्परत्वात् तेन कस्यैकत्वमित्यात्र त्रिकांशान वृद्धिप्रदेशवृद्धिरेचीत्यादयः अदेङ्गुणाः तपरकरणमिह सरूपार्थे तेषां गोदकमि

मु.ष.
सि.की.
टी.त.
ई

त्प्रत्रिमात्रेण तरतीत्यत्रत्वकारएवनतुकदाचिदाकारः नचप्रमाणान्त्रांतर्येणानियमभिदिः रपरत्वेकते एकस्याध्यर्हमात्रत्वात् अपरस्यार्दतनीयमात्रत्वात् गुणप्रदेशस्तु आहुताः अतो
गुणोऽत्यादयः ॥ १० ॥ भूवादयश्चि भूषवाश्चभूषावितिदंढः आदिशब्दोर्न्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः आदिश्चआदिश्चआदीभूवोआदीयेषामितिप्रहः भूषनृत्तयोवासदशाः
दृश्यंचक्रियावांचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिनइति क्रियावाचिनइतिकिं याःपश्यसीत्पक्षैधातुत्वमाभूत् सतिहितस्मिन्नातोधातेरित्याकारलोपस्यादितिस्थितंमनोरूप्यां भ्यादयकि
हिस्सकृष्टयकृत्त्याद्यव्ययानांशिष्येइतिभावार्थतिष्ठंतस्यमाभूत् संभवादीनांउदिकरणेनसौत्राणांधातुत्वज्ञाप्ये चुलुंपादीनांबहुलमेतन्निदर्शनमितिगणामुनेणसंग्रहः प्राप्तिश्च
त् रेफविशिष्टग्रहणंकिं ईश्वरेतोमुक्कसुनावित्यस्यव्याप्तिव्यायेनावधित्वंमाभूत्इति यदिनुप्रत्यासत्तेवाधिरीश्वरइत्यस्यपूर्वधित्वसिद्धिरित्युच्यते तदिस्यप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु आ
दयः अद्रव्यार्थाः किंपशुः लिगसंख्यान्वितंद्रव्यंइहनुस्यादेवलोधंनंयतिपशुमन्यमानाः पशुइतिसम्यगर्थे गतिश्च उपसर्गसंज्ञायाममावेशार्थश्चकार अन्वयात्क्राकडाइति

भूवादयोधातवः १।३।१ क्रियावाचिनोभवादयोधातुसंज्ञाः स्युः प्राप्तिश्चरान्निपाताः १।४।५६। इत्यधिकृत्य चादयोऽसत्वे १।४।५७ अद्रव्यार्था
श्चादयोनिपातसंज्ञाः स्युः प्रादयः १।४।५८। अद्रव्यार्थाप्रादयस्तथा उपसर्गः क्रियायोगे १।४।५९। गतिश्च १।४।६० प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञास्तु
गतिसंज्ञाश्च प्रपरात्प्रपसम अतु अवनिसनिरदुसदुर वि आइ. नि अधि अपि अतिसु उद अभि प्रति परि उप एते प्रादयः नवेतिविभाषा १।१।४४
नियेयविकलायोर्विभाषासंज्ञास्यात् ॥ ५५ ॥ ययः स्यात् कलंतु प्रणोयमित्यादावुपसर्गादसमासइतिगात्वं गतिकारकेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेतिदिक् निसनिर
दुसदुरइति उपसर्गस्यायतावितिनिर्दुरोर्लत्वंनिलयते दुलयतेनिसोदुसश्चरूत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वाभावः निरयते दुरयते नवेतिविभाषा नेतिप्रतिषेधोवेतिविकल्पस्तदह निषे
धविकल्पयोरिति विभाषाश्चेरित्यादिषुप्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते तत्रप्रतिषेधेनसमीकृतेविषयेपश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते शुशवशिश्वायेत्यत्राप्राप्तौविकल्पः १।शुशवकुः। शिषि
यतुरित्यादितुवचिस्वपीतिमित्यप्राप्तावितिविवेकः अत्रेदंबोधं इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यांसंवध्यते सवपदार्थविपर्योसकृत् तेननिषेधोविकल्पश्चनवाशब्दार्थः संज्ञ
विभाषासंज्ञार्थोविकल्पः संज्ञा उभयत्रविभाषार्थेवेदंसूत्रंप्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायांचनास्योपयोगः प्राप्ताविभाषायांभावांशस्यसिद्धत्वेनविभाषाश्रुत्यापक्षेभवतिभावा
शमनृद्यपक्षेभवतीत्यभावांशमात्रकरणान् अप्राप्तविभाषायांतुअभावांशस्यसिद्धत्वेनपक्षेनभवतीत्यभावांशमनृद्यपक्षेभवती भावांशमात्रकरणान् विभाषाश्चेरित्यु

राम
ई

तुभयत्रनिभापायांतुयदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्वेवसंप्रसारणाविकल्पः स्यात् किं सुयजादित्वा इति स्वपीति नित्यमेव स्यात् अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि किं स्वैव प्रवृत्तिः स्यात्
 ननु पितु न च पितुः विधिमुखेन किं सुतु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिस्त्विति वाच्यम् वेत्स्यस्य वाक्यभेदप्रसंगात् संज्ञाकरणोत्क्रान्तक्रमानुरोधेनेति प्रतिषेधः प्रथमं किं सु प्रवृत्ति
 ततः किं दकिं रूपे सर्वस्मिन् लिटि एक रूपे प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेणाविधिमुखेनैव प्रवृत्ते इतीति किं सु संज्ञावतु स्वरूपमिति वचनच्छब्दस्य संज्ञामाभूत् तथा हि सति विभाष्ये
 रित्यस्य नक्षत्रशब्दः अथर्त्तः देश इत्यर्थः स्यात् इति शब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते तथा हिलोकेत्यर्थप्रधानः शब्दः गौरित्यर्थमाहेत्यादौ तु शब्द रूपपरः संपद्यते आकरणोत्स्वरूपमिति परि
 भाषणात् स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकं इति शब्दसममिव्याहारे स्वर्थपक्षेति विशेषः इदमेवेति शब्दस्य पदार्थविपर्ययसकत्वं नाम संज्ञात्वर्थस्यैव न तु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यातस्य ह्येकैव न्यतरस्यै
 तादौ वैरूप्योद्धारः फलं उभयत्र विभाषाहितत्सूत्रं अभ्यवपूर्वस्य ह्यतेर्भक्षणा र्थत्वादिका र्थस्य करोतेरकर्मत्वाच्च गतिवुद्धीत्यादिना अप्रौ कर्तुर्गो कर्मत्वैर्प्रोप्ति अर्थोत्तरे चाप्राप्ते तदभ्यात् उ
 दाहृतं त्वभाष्ये प्राप्ते तवत् अभ्यवहारयति सै धवान अभ्यवहारयति सै धवेः विकारयति सै धवान विकारयति सै धवेः अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तं हारयति भारं देवदत्तेन करोति कटं दे

स्वरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञा १११। ईदृशब्दस्य स्वरूपं संज्ञिशब्दशास्त्रेया संज्ञातां विना येन विधिस्तदंतस्य १११।१२ विशेषांतदंतस्य संज्ञास्यात् स्व

रूपस्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥११॥ वदतः कारयति कटं देवदत्तं कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् ॥ ३३ ॥ स्वरूपंशब्दस्य अपेक्षकं आमेयं आहोमयमहत्तः आय

क्तंते आहोते इह अग्नि आउ यमहन एत एव संज्ञिनः नत्वस्यादिवा आदेगादेर्गादिप्रत्ययो न संभक्तीति स्वरूपादेव स्यात् प्रातिपदिकादित्याद्यधिकाराच्च किं न न संज्ञेनाति चेत् सत्यं
 अग्न्यादिशब्दपर्यायैभ्यो वद्नादिभ्यो मा भूदिति सूत्रस्य २३३ नत्वत्ररूपग्रहणां विनापि स्वशब्दे न रूपमेव ग्रहीष्यते प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वात् तदंतस्य संज्ञा न्नियतोपस्थितिक
 त्वाच्च अर्थो हि प्रतीतौ संबंधग्रहणमपक्षेते पर्यायैरपि प्रत्यापनासाधारणाः पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्धिरंगः अनुकरणादशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमेनेन रूपग्र
 हणो न उच्यते इह शास्त्रे अर्थोपिवि वक्षितेरूपवदितिज्ञापनार्थं रूपग्रहणं तेनार्थवद्ग्रहणो नार्थकस्येत्युपलभ्यते तत्रोक्तशापकादर्थोग्राह्यः स्वमिति वचनाद्रूपं चेति सामर्थ्या
 दर्थवतो रूपस्य ग्रहणां तेन काशे कुशे इत्यत्रो इत्यं प्रगृह्य संज्ञीतमवती प्रादूहो ह इत्यत्र उदग्रहणो न क्रांतमेव गृह्यते न तु क्तवत्वं तस्यैकदेश इत्यन्यत्र विसरः अशब्दसंज्ञेति किं उपस
 र्ग्येः किं दधाभ्यो यथा स्यात् सुधातोः इत्यर्थकान्माभूत् न च दधाधितिह संज्ञाकरणासामर्थ्यादेव दधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यं घुमास्थेत्यादिना आत ईत्वं विधौ संज्ञाकरणास्या

सु-
म-
दी-
क-

वश्यकतयासामर्थ्योपक्षयात् इहशब्दस्य संज्ञाशब्दसंज्ञेति नषष्ठीसमासः कर्मकराणामित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः किंतुशब्दशास्त्रंतत्रसंज्ञाशब्दसंज्ञेति सप्रमीसमा
स्तसह शब्दशास्त्रियासंज्ञेति येनविधिः विधिरित्यत्रउपसर्गिद्योः किरितिकर्मणि किः ॥ १११० ॥ अत्ययः येनेतिकरणोत्तरीयाननुकर्तरितस्यंरुद्योगवच्छवाधात् नचोभयप्राप्तौकर्मसीति
नियमनिर्वाहः कर्मणाउक्तविनोभयप्रत्यभावात् तथाचात्रकरणोत्तरीयेवकराणंचपरंतत्र कर्त्रधिष्णितस्यैवकरणात्वात् एवंचेहत्तरीययापारतंत्र्यंलक्ष्यते नचएरजित्वादिउ
कारादीनांपारतंत्र्यंथात्वादीनांचस्वातंत्र्यंवास्यादीनामिवतसादीनामिवसंभवति किंतुवैवक्षिकंनेनविशेषणामप्रधानंतच्चात्मांतस्यसंज्ञेतिफलितंतेदेतदाह विशेषणंतदंतस्यति
स्वस्यचेति स्वरूपमित्यनुवृत्तेरेतन्नभ्यति एरच् इकारांतादिकारूपाचधातोश्च। अयः। समासप्रत्ययविधाविति कृष्णश्रितः कृष्णश्रितः द्वितीयाश्रितातीतप तितर्गतास्य सप्रा
प्तपत्तेः द्वितीयांताश्रितादिप्रकृतिकैः सुवन्तैः सहसमस्यनेवात्त्यरूषः नह कृष्णमुपाश्रितः नडादिभ्यः फक् नउस्यगोत्रापत्यनाडयणाः नेह सूत्रनडस्यापत्यंसीत्रनाडिः। अत्युस
तिकोदित्वादुभ्यपदवृद्धिः ॥ ११११ ॥ उगिद्वर्णोति

उगिद्वर्णग्रहणावर्जयित्वा उगिद्वर्णग्रहणावर्जद्वितीयायंचेतिरामुल महंतमतिक्वात्वात्तमिहा

उगिद्वर्णग्रहणावर्ज विरामोवसानं ११४१११ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् परः सन्निकर्षः संहिता ११११० वर्णानामतिशयितः सन्निधिः
संहितासंज्ञास्यात् सुप्रिडंतपदं ११४११४ सुवन्तंतिडंतंचपदसंज्ञंस्यात् ॥ ११११ ॥ तीमहच्छब्दस्यगौरादितेषुपसर्जनेषिद्वैरेतिर्षोप्ररुतेरुगितश्रेषु गिरंत्वादीषु अ

तदश्रुत्वादिः नचेहसामर्थ्यातदंतविधिः अस्यापत्यंइः कामरत्यत्रचधितार्थत्वात् नचैवमिज्जित्वं व्यर्थमितिवाच्यं ब्रह्मादिभ्यश्चेत्यत्रयथायथंरुद्याद्युक्ताभ्यांचरितार्थत्वात् नचि
मपिउत्सर्गविधिराशवेवअतउत्स्यत्तनुवाशिरित्यदौ अकारस्येहअर्थकत्वादितिचेन्न वर्णाग्रहणोअर्थवद्ग्रहणापरिभाषायाअप्रवृत्तेः विरामोवसानं विरमसांविश्रामः भावेपत्रे
शब्दानुसमसप्रस्तावाहाह वर्णानामिति संज्ञाप्रदेशोवावसानेइत्यादयः अभावस्यापिबुद्धिकृतंतेषोर्वापर्यमस्येव ध्योर्चरितप्रधंसिनांनित्यविभूनांषावर्णानां यद्यविरम्यनेने
नति विरामः बाहुल्यकारणोर्ध्वञ्च यदुच्चारणोत्तरं वर्णांतरंनोच्चार्यतेसोंत्यवर्णाः अवसानसंज्ञास्यर्थः अस्मिंस्तुपक्षेस्वरवसानयोमित्येकापिसप्रमीविषयैर्महद्विद्यते स्वरिपरिरे
कस्यविसर्गः अयस्मानेचैकिस्थानिनीति सुप्रिडंतपदं अत्रांतग्रहणांअन्यत्रसंज्ञाविधौपर यग्रहणोतदंतग्रहणांनस्तिइतिज्ञापनार्थं तेनरेहदेहि वचनंपद्युत्समितिर्नदिवचनान्तस
प्रयत्नत्वं अन्यथाकुमार्यांरभारकुमार्यागारमित्यत्रप्रकृतिभावः स्यात्कथंतर्हिप्रातिपदिकसंज्ञायांरुतद्विजाभ्यांतदंतग्रहमितिचेत् अत्राहु-रुतद्विनेतिसंज्ञेअर्थवद्ग्रहणामनुवृत्ते

विशेषणं तदंतस्यति
रामुल महंतमतिक्वात्वात्तमिहा

हलोनेतसः संयोगः लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्णव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञापनार्थं संयुज्यंतेऽस्मिन्समुदायेवर्णा इति तेर्गात्रसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिर्ननु
गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं तथाहिसतिदृषद्विभर्त्ता त्यत्रवकारसन्निधौदकारस्यसंयोगत्वासंयोगज्ज लोपः स्यात् निर्यायादित्यत्रयकारः संयोग इति वाच्यस्य संयोगादिरित्येवं
स्यात् सिद्धांतेत्य चौरहाभ्यमिति द्वित्वे सत्यपितस्यासिद्धत्वादेत्वमत्र न भवति हल इति जातौ बहुवचनं जात्याश्रव्यायामेकस्मिन् बहुवचनमिति वचनात् तत्र चोपसंयोगसंज्ञ
भधर्तातिशयेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिद्धति यत्रवहवो हलः संश्लिषा सत्रद्वयोर्बहुनां चाविशेषासंज्ञेति स्थितमाकारे यदितुबहुनामेव स्यात् हिं गामान्करोति इत्य
त्रमनुपसंकारस्य संयोगांतलोपानस्यादिति दिक् हलः किं तितउभ्यां अत्रतनोतेर्डउः सन्वचेति उउप्रत्ययः समवद्वावा द्वित्वं सन्यत इति श्वेच व्यसो वासा सामर्थ्याद्गुण
भाक् यदित्वचोरप्यनेतरयोः संयोगसंज्ञास्यात्तर्हि हसंयोगांतस्येत्युकारलोपः स्यात् अनेतरा इति किं पंतसंयदीहसकारमकारयोः संयोगसंज्ञास्यात्तर्हि स्कोरिति सले

हलोनेतराः संयोगः १११० अज्मिरव्यवहिताहलः संयोगसंज्ञाः स्युः ह्रस्वलघु ११४१० संयोगेगुरु ११४१२ संयोगेपरह्रस्वगुरुसंतं स्यात्
दीर्घच ११४१२ इति संज्ञाप्रकरणम् इकोगुणावृद्धौ ११२२ गुणावृद्धिशब्दाभ्यां यत्रगुणावृद्धी विधीयेते तत्रैक इति षष्ठ्यंतपदमुपतिष्ठते
अत्रश्च ११२२५ ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्रा च इति षष्ठ्यंतपदमुपतिष्ठते

स्थानीननिर्दिष्टः सार्वधातुकार्धधातुकयोः सिद्धिर्नृदिपित्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते नचाचो जिातीत्यादौ स्थानि निर्दिशान् गुणावृद्धिशब्दाभ्यामिति एतच्च पूर्वसंज्ञा
भ्यांगुणावृद्धिपदे अनुवर्त्यगुणावृद्धिरित्येगुणावृद्धी इति यो ज नयालभ्यते तेनहनत्यदादीनामः इमं दिवउत द्यौः विधीयत इति यत्रत्वनुवर्त्येवृद्धिर्यस्याचभादिरित्या
दौ तत्रैक इति नोपतिष्ठते अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितरिति भावः अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यान्ध्यमान विशेषणवित्यर्थः अनुपस्थितौ लिं फलं चोदीचामातः स्था
न इत्यत्र स्फुटी करिष्यते षष्ठ्यंतमिति सूत्रे षष्ठ्यंतस्थानुकरणान्शब्दस्वरूपपरतयानुपुंसकत्वात्सैर्लुकि अत्वसंतस्य निदीर्घनेति भावः पदमिति न च संभवति सामानाधि
कालोऽस्य दीर्घप्लुत इति सूत्राद् ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्त्ये ह्रस्वो दीर्घः कृत इति योजनया लभ्यते ह्रस्वेत्यादिकिं दिवउत् पुभ्यां अष्टन आविभक्तौ अष्टा अष्टाभ्य औशित्यत्र

सु.प.
सि.के.
सी.त.

कृतात्वनिर्देशज्ञापकाज्जशसोर्विषयेप्रवर्तमानस्याष्टनइत्यात्वस्याचःस्थानिकत्वेसतिनैतस्मिध्येदितिदिक् षष्ठ्यंतपदमिति तच्चसतिसंभवेसामानाधिकरण्यानैवसं
बध्यतेनैवैयधिकरणेनतेनह्रस्वोनपुंसक इत्यजंतप्रातिपदिकस्यैवह्रस्वः श्रीयं नेहसुवाक्ब्राह्मणकुलं १ शममष्टानांदीर्घइत्यत्रसामानाधिकरण्यासंभवात् शमादी
नामचइतिसंबध्यते तेनशाम्यतीत्यादिसिद्धम् वाक्यस्पष्टः सुतइत्यत्रसामानाधिकरणसंभवेपिटेग्रहणसामर्थ्यादेरवयवस्याचःकृतइतिव्याख्यायते अन्यथाअलो
त्यस्याचश्चेतिपरिभाषाभ्यामेहिकृष्णेत्यादिवाक्यं तस्याचः कृतसिद्धौ किमनेनटेग्रहणो न तेनआयुष्मानेधीद्रवर्म नइत्यादिसिद्धतिइतिदिक् ॥३॥ आद्यंतौटकितौ
भविता आर्द्धधतुकस्येत् पाययति शाच्छासाद्वेत्यादिनायुक् पुरस्तादपवादन्यायेनस्थानेयोगत्वस्यायमपवादः प्रत्ययः परश्चेत्यनेननुपरत्वादयवाच्यतेतेनचरेष्टः
षोष्ठकइत्यादयः परासंबभवंति मिदचोत्यात्परः स्थानेयोगत्वस्यपरश्चेतिपरत्वस्याचायमपवादः यशांसिवनानि नपुंसकस्यजलचइतिनुसूक्तगद्वि रूधादिभ्यश्चमू ननु
पूर्वयोभवंदयमपिपुरस्तादपवादन्यायेनस्थानेयोगमात्रस्यापवादोस्त्वितिचेन्न बाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्यस्वविषयेप्राप्तंसर्ववार्थतेइतीहाभ्युपगमात् अन्यथाश्रमोमित्तर

आद्यंतौटकितौ १११४६ टिकितौयस्योक्तौतस्यक्रमादाद्यंतावयवौस्तः मिदचोत्यात्परः १११४७ । अचइतिनिर्द्धारोषष्ठी अचंमध्ये
योन्यत्संज्ञात्परस्त्वैवांतावयवोमित्यात् षष्ठीस्थानेयोगा १११४८ अनिर्द्धारितसंबंधविशेषाषष्ठीस्थानेयोगाबोध्यास्थानंचप्रसंगः ।

णव्यर्थस्यात् नचश्रवणार्थएवमकारः स्यादितिवाच्यं तृणाहइमितिनिर्देशात् अचंमध्येइति सूत्रेजात्यभिप्रायेणाचइत्येकवचनमितिभावः अचंमध्येइतिकिं मुंचति
लुंपति अत्यादचः परोमित्यात्इतिप्राचोव्याख्यायानैतस्मिध्येत् शेमुचादीनामित्यत्रान्यस्याचोऽसंभवेनमित्यपरिभाषायाअनुपस्थितिप्रसंगात् अस्येतुअचोव्याप्येति
त्स्यादितिव्यत्यासेनयोजयित्वाप्राज्ञेव्याख्यानमपिकथंचित्समर्थयंत पूर्वसूत्रादंत इत्यनुवर्तते एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानादतोव्याचष्टे अतावयवइति तेनवारीणी।
त्यादावङ्ग स्यनातत्वेनदीर्घः सिद्धः परादित्वेसनसिद्धेत् अभक्तत्वेनुवहंलिहइत्यत्रवहाभ्रेलिहइतिस्वशिअरुद्धिपदितिमुम् मोनुस्वरोनस्यादपरंतत्वादितिभावः यत्तु
केश्चिदुक्तो अभक्तत्वेवारीणीतिदीर्घो नस्यादिति तनेरादियहणशब्दिनुमर्थमिति अंगसंज्ञासूत्रस्थवार्तिकेनैवदूषितप्रार्थं षष्ठीस्थानेयोगा स्थानेनयोगोऽस्यास्तीतिविग्रहः
निपातनादेत्वं षष्ठीः संबधमात्रवाचित्वेपीतृशास्त्रेयाषष्ठीसास्थानेयोगाबोध्या किमविशेषरोनेत्याह अनिर्द्धारितेसंबंधविशेषेति अनिर्द्धारितेतिकिंकुदुपथा यामो

राम
८

हःशांसरदृहःहोरेत्यासवपधासंनिधानेनावयवषष्ठीत्वेनिर्णेतैगोहःशांसरत्यादौभाभूत्। सतिहितत्रापिस्थानेयोगत्वेगोहिशासिस्थानेधातुमात्रस्योपधायाश्चस्था
 नेर्दित्तौस्थानामितिदिक्। स्थानं च प्रसंगः रतिानचास्य प्रसंगार्थकत्वेविवदितव्यं। दर्भाणामिनिप्रसंगरतिपतीतेः एवं चरकोयल
 चीत्यादाविगुच्चारणप्रसक्तौयणुच्चारणीयस्यार्थः संपद्येता। स्थानेसदृशतमदति॥ अर्थान्प्राप्यमाणानां तुमध्यएवा। अतएवगंगोदकामिन्यत्रिमात्रओकारो
 नाइहस्थानेइत्यनुवर्तमानेपुनःस्थानग्रहणादन्येपिवाक्यार्थः संमतः तात्वादिह्येस्थानेयोंतरतमज्ञत्प्रयुक्तान्यवानितियावत्। सुप्राप्यमाणानां मध्येस्यादि
 तितदेतद्यह। यत्रानेकविधमिति। स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः। स्थानतोयथादध्यत्रा। तालुस्थानस्यकारस्यतालुस्थानोयकारः। अर्थतोयथा। त्रा
 तंउच्ययुवतिः। वतंडशब्दाहंतडाच्चेतिगोत्रापत्येयत्रा। तस्यलुकस्त्रियामितिलुक्। शार्डरवादिन्वातडीनावतंडीचासौयुवतिश्चेतिविग्रहेषोढायुवतीत्यादिनासमासः
 पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दोवतंडापत्यवाचिनोवतंडीशब्दस्यतदपत्यवाचीवांतंड्यशब्दोभवति। ननुवतंडादिः॥ गुणतोयथा। वाग्धरिः। घोषवतोम

स्थानेतरतमः ११५। प्रसंगेसतिसदृशतम आदेशस्यात्। यत्रानेकविधमातर्यन्त्रस्थानतः आतर्यस्वलीयः। तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे
 पूर्वस्य ११६। सतमोनिर्देशेनविधीयमानेङ्कार्यमणोन्तरेणाः व्यवहितस्य पूर्वस्य चोध्यंम्॥ ११ हा प्राणस्य तादृश एव घंकार प्रमाणतो यथा। अमुं

अमूअमूना। अदसोसेरित्यनेन ह्रस्वस्य हेस्वोदीर्घउकारः। तमपग्रहणं किं वाग्धरिः। व्यवहितो न्यतरस्यामिति पूर्वस्य पूर्वस्य क्रियमाणे महाप्राणत्वसास्येन द्वितीयेन
 वेदत्वसास्येन तृतीयेन च भाभूत्। किंतु नारवानमहाप्राणचतुर्थोद्य एव यथास्यादिति न चेत्ता। स्तोतेत्यत्र प्रमाणत आंतर्यवानकारोनेतिभावः। तस्मिन्निति। सतस्यता
 नुकरणमिदम्॥ निःशब्दो नैरंतर्यपरः दिशि रुच्चारणक्रियः। अचियणित्युक्ते व्यवहिते च सति प्रांसमव्यवहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्य वेतिलियस्य ता प्र
 व्यवहितस्येति नुफलितार्थकथनमा पूर्वस्य वेतिकिं। रघुरकम्॥ अत्रोकारस्य भाभूत्। अव्यवहितस्येवेतिकिं। अग्निविदत्रा सोमसुदत्रा व्यवधानं चात्रवर्णिकु
 तमेवनिधिध्यंते न तु कालकृतम्। संहिता अधिकारजापकात्। अन्यथानिर्दिष्टग्रहणदेवा संहितायां यणस्य प्रसंगं किं तेन संहिताधिकारणात्तव्याचष्टे। वरुण
 तरेणेति एवं च संहिताधिकारवहिर्भूतविधयः। कालव्यवायेऽपि संभवतीति तत्रादिष्णूरत्यादाव वग्रहेष्या नड्-ऋतो हं हे देवता हं हे चेत्यादिना ऊरप- देव

नोवदिता आन अदया भवतीति दिक्।

गु
सि.के
शी.त
६

नस्मादिति उत्तरस्येति किंतिडु. निड इति निघात उत्तरस्यैव यथा स्यात्। अग्निमीडे। नेहर्इ अग्निमा अच्यवहितस्येति। एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुक्त्या लभ्यते उत्सं
स्थानं उत्सं भनमित्यादौ उदस्येति पूर्वसवर्णेन प्रवर्तते अलोऽन्यस्या स्थानवर्षी निर्दिष्टस्य उच्यते सौत्यस्या लस्थाने स्यादित्यर्थः। त्यदादीनामः। सः यः स्थानवर्षीति किं आर्ध
धातुकस्येत्तच्चकारात्पूर्वमाभूत् ॥ इदं च षष्ठीस्थान इत्यनुक्त्या लभ्यते। अल इति किं। पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुं स्वस्वितिदत्त्वं परमानुदुदभ्यामित्यादावन्त्यस्य प
दस्य माभूत् ॥ डि. च ॥ अयमपि इति अवड. स्फोटाय नस्य ॥ गवाग्रम्। अनड. सौ सरवा। परस्य परिनि। तस्मादित्युत्तरस्य आदेरिति न सूत्रितम्। आदेरित्यंशस्य सर्वादेशः
वाधकत्वोपत्तेः सिद्धं तेन परत्वात्सर्वादेशत्वं वाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति। आदेर्वोध्यमिति। आदेरलो बोध्यमित्यर्थः। अल इति तु नुवर्तते। अनेकाला अलोर्भूः। वम
वाननु निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंत्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति। तन्किमनेनानेकालग्रहणेन न चालोऽन्यस्येत्यंत्वस्य सादितिर्शक्यं। डि. चैत्यस्य भियसा च
तस्मादित्युत्तरस्य ॥ १४७ ॥ पञ्चमी निर्देशेन क्रियमाणं दुर्यस्वर्णात्तरेणऽव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयमा अलोऽन्यस्य धशपश षष्ठी निर्दिष्टा
ऽन्यस्यादेशस्योत् ॥ डि. च। १४४ ॥ अयमप्यन्यस्यैव स्यात्। सर्वस्यैत्यस्यापवादः। आदेः परस्य १४५ ॥ परस्य यत्किं हेतं कार्यं नते
स्यादेर्वोध्यं। अलोऽन्यस्यैत्यस्यापवादः। अनेकालशित्सर्वस्या १४५ ॥ अलोऽन्यसूत्रापवादः। अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्यैत्येतरपि
त्वाभ्युगमात्। उच्यते ॥ अनेकालग्रहणभावे रामैरित्यादावैसादेशः। आदेः परस्येति मंकारस्यैव स्थाने स्यान्न तु सर्वस्य स्यात् ॥ परत्वात्नेन बोध्यते ॥
ने इति दिक्। शित उदाहरण इदमद्र श इतरत्यादाविति आदिशब्देनातोभिसदत्यादिगृत्वने ॥ परत्वादिति। अत एव आदेः परस्येति पृथक् क्रियतरं त्युक्तां म
न्वनेकालशित्सर्वस्यैत्यतः प्रागेव तस्मादिति उत्तरस्यादेरिति पठ्यतां किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन ॥ नचैवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नात्रानुवर्त
त इति वाच्यं। तस्यापि सूत्रस्य प्राक्पठने वाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवर्तिसिद्धेः। मैवं। ब्राह्मण अष्टौ इत्यत्र अष्टाभ्यं पूर्वयोरपि जशस्यैशु प्रसं गाना यथा
शुसूतसूत्रेभ्युपगमेतत्स्यैव शः प्रवर्तते एवेति नायं दोषः प्रसज्य इति। अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः। अनेकालशित्सूत्रात् प्रागेव वर्णलाघवात् तस्मादित्युत्तर
स्यादेरिति सूत्रिते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशवदवि शेषादुत्तरस्यैत्यंशस्यापि वाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मण अस अष्टन अस इति स्थिते अष्टाभ्य औ

शित्यस्यदियोरपेक्यं शीत्वा व्याप्तित्यायेन मष्टनो गान्धुनं तदपि जशशसोरोशस्यात्। व्याप्तित्यायस्तु प्राग्गीश्वरान्निपातारतिपठितेपि प्रत्यासन्नित्यायेनाधिरीश्वर इति सू-
 चावधि कत्वं स्यात्तथा मिहवीश्वरे तोऽस्तुक्त गुनाविति सूत्रावधिकत्वनिराकरणयरे फविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्ररुते वज्ञापितः ततश्च सर्वादेशेनोत्तरस्येत्वा-
 स्यावाधनार्थनिर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्यर्थं च तस्मिन्निति सूत्रात्परत्ररुते तु आदेशित्यस्य सर्वादेशवाधकत्वं स्यात्तथा चातोभिसरोस इत्यादेश आदेशे च स्यात्। अनेकाल-
 सूत्रस्यास्तेभूरित्याद्यै चरि नार्थत्वात् ॥ यथाप्यसेत्तरस्येत्वंशः प्रवर्तते एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जशशसोरोशस्यान्नतु पूर्वयोः। तस्मादित्युत्तरस्यादेशे रिति न सूत्रित-
 मित्यादि मनोरमायंथस्यापि अयमेव शयः इति। अन्यतु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयंति। तद्यथा ॥ न सूत्रितमित्यस्यानेकालशित्सूत्रात्प्रा-
 नसूत्रिनार्थः। आदेशित्यंशस्य सर्वादेशवाधकत्वात्तरित्याद्यग्निमयंथविरोधात् किंतु न द्वयानुकृत्यायस्वरूपमिति सूत्रात्प्राक्नसूत्रितमित्यथोभ्युपेयः एवं चानेका-
 लसूत्रात्प्राक् सूत्रिते तु नास्ति विशेष इति मनोरमायंथाशयः। एवं स्थिते निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्टसूत्रान्तस्मादित्युत्तरस्यादेशे परस्येत्यस्मात्प्रा-

तमित्तिर

स्वरितेनाधिकारः ॥ ३१ ॥ स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतम्वोध्यं ॥ ॥

मेवपदनीयः अष्टनो गान्धुयो रप्योशस्यादित्युक्तदोषस्त- त्यपरिहरणीयः। तस्मादित्युत्तरस्यादेशे रिति पृथग्वाक्यं तत्रोत्तरसेत्वं पूर्ववर्तते। सा च स्थानषष्ठी-
 षष्ठीस्थानु इत्यस्य प्राप्तेः। अत्र चायमर्थः। येनमीनिर्देशः। यत्कार्यं तदुत्तरसंबन्धी उत्तरस्थस्थाने यद्विधीयते तदादेशे भवतीति इत्यं वाक्यभेदे न व्याख्यानाश्रयणादन-
 तरस्येत्यित्यायेनादेशित्यंश एव सर्वादेशेन वाध्यते न तु रस्येत्यंशोपि रतिनास्त्वपूर्वोक्तदोषः। वाक्यभेदे न व्याख्याने तु उत्तरस्यादेशे रित्यस्य मन्व्यासकरणे न ज्ञाप्य-
 ते। अन्यथा उत्तरादेशे रिति न सूत्रे तमित्तिवदेत्। किंच अष्टादशोशित्यस्यदियोरपेक्यं चमीत्वेन पूर्वपरसाधारणतया अष्टनो गान्धुशशोरित्युक्तेषु अष्टनागसंज्ञा-
 निमित्तभूतौ यो जशशसोतावेव शीघ्रोपस्थितिको वित्यष्टनः। आदुत्तरयोरेव ओशस्यान्नतु पूर्वयोरिति दिक् ॥ ॥ स्वरितेनाधिकारः। अनेत्यभूतलस्येत्तुतीया। अधि-
 कारो विनियोगः। कियद्दूरभाधिकार इत्यत्र तु व्याख्यानमन्वशात्। यथाश्रुतसमाध्याय परिसमाप्तेरंगाधिकारः न तु प्रागभ्यासविकारेभ्योऽवस्थादि। यद्वा स्वरित इति सत्-
 म्यं तस्वरिते दृष्टे पाठे कारो निवर्तते इत्यर्थः। कस्वरितेति न गर्थः। कश्चतनिकस्य र्य इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणं। न च एवं व्याख्यानादेवा नुक्त्यननुवृत्ती क्तः किमनेन

सु.
सि.को.
टी.त.
१०.

सूत्रेणेतिचेदत्राहुः॥ अर्थानुरसंग्रहायेदं सूत्रं कृतं तथाहि अधिकः कारो अधिकारा॥ अधिकं कार्यं गौणेपिशास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ तथा च गौणमुख्यभ्यां यत्रनेव्यते।
अपासनाधिकरणदौतत्रस्वरितः पाठ्यः। किंच। अधिकः कारः कतिरियं यत्पूर्वः सन्परं वाधते। तथा च नुमचिरतृज्वद्वावेभ्यो नुडिन्यादिव ह्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः
सर्वसंग्रहीता भवन्ति। तत्रस्वरितपाठे नैव गतार्थत्वादित्यादि॥ परस्मिन्निमित्तानि यथा। तुदादिभ्यः शः तुदृजिर्भ्यः श्रमा रुणद्धि परस्मिन्पिलद्युपध
मुणवाधित्वानित्यत्वात् शपश्रमो। तथा। धिनक्वाधिनवामा। परस्मिन्पिलोयश्चास्यान्यतरस्यास्वोरित्युकारलोपं वाधित्वानित्यत्वात् राडुत्तमस्येत्याह। परादंतरंगयश्च
उभये देवमनुष्याः इह प्रथमं चरमेति परस्मिन्पि विकल्पं वाधित्वा सवीदीनीति सर्वनामसंज्ञाविभक्तिनिषेधत्वेनांतरंगत्वात्। तथा सवनेति श्रीतिचडि-द्वित्वे उपधा गु
णादंतरंगत्वाद्बुवड्। असक्तपसदपवादे यथा। परम्यने कालिति सर्वादेशं वाधित्वा डि-च्चेत्यंतादेशः। दध्नादध्ने॥ अस्थिदधी त्थजडानित्यादंतरंगयथा
मणिनीकुले। नित्यमपीर्षी कोचीति नुर्मवाधित्वा ह्रस्विना संसकृतिह्रस्वः। कृते तु नुमि अनजंतत्वात् स्वो न स्यात् अंतरंगादपवादे यथा॥ दैत्यारिः। श्रीशः। परम
परनित्यात्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरस्वलीयः। असिद्धस्वहिरङ्ग-मन्तरङ्गे। अंतरंगे कार्यं कर्तव्ये वहिरङ्ग-मसिद्धं स्यात्। अर्कतव्यूहः पालि
नीयाः निमित्तस्विनाशो न्मुखं दृष्ट्वा तत्र युक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः॥ इति परिभाषा प्रकरणे॥ संहितायां इत्यधिकृत्या॥ ॥ ॥

पिसवर्णदीर्घं वाधित्वा अंतरंगत्वादात्रुणे यणचप्राप्तेः पवादत्वात्सवर्णदीर्घः तथा उन्मौ उन्मः। सुल्वौ। सुल्वः। इत्यत्रांतरंत्वादियडिउ वडि-चप्राप्तेः पवादत्वादे
रनेकोचदस्योः सुपीतियण्यघषुनदीः न्यत्रचरितार्थः। तर्हि परांतरंगाभ्यां वाध्यत एव तथा हि डि-च्चेत्येत्वदन्यार्थउ-कारयुक्तेष्वनडा-रेषु चरितार्थत्वात्तातडि-
मप्रवर्तते किंतु परेणैकालशिर्ष्यनेन वाध्यते। जीवतात्। भवेतात्। अयजेरंइमा-ग्रामेहा सर्वे रथ्यमा- अत्र अयजेरंइ॥ ग्रामइरहसर्वे रथ्यमिति स्थिते
अंतरंगेण गौणेन सवर्णदीर्घेन वाध्यते॥ तस्य समानाश्रये दैत्यारिः। श्रीशरत्यादौ चरितार्थत्वात्। असिद्धमिति। तेन पचावेदमित्यादौ एतरेषु च न। अकृतव्यू
हा इति। अकृतं कार्यं इत्यर्थः। एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैष्यर्थ्यं स्यात्। अत आह। निमित्तं विनाशो न्मुखं दृष्ट्वा। लोके सिद्धार्थं कथनमेतत्। यद्वा। अस्यसर्थेना
पेतत्कथनात्स्वित्तं कथने इत्यूहः। कार्यं विशीष्टो यर्कु हो विनाशो न्मुखं निमित्तं कार्यं। अकृतो व्यहोयैते अकृतव्यूह इति। यद्यपि कृतमपि शास्त्रनिवर्तयतीति

परिभाषांतरं गच्छेत्तुल्यं तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु। प्रक्षालनात्पि पंकस्य दूरादस्य शनं वरमिति न्यायादिति भावः न कुर्वतीति यथा निषदधीमित्यादौ कसोरित्मं
 रगतोऽप्राप्तमपि भाषितान्प्रसारणेन चलादित्वेनेत्यतीत्यर्थः॥ इति परिभाषा प्रकरणे॥ इकोयणचि॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्ये निरुद्धलक्षणं॥ अत्रि
 त्वादिभ्यश्चिनिर्देशात्॥ अनरकशब्देन षट्षष्टिगृह्यते। यणशब्देन चत्वारः॥ भाव्यमा नस्याणः सवर्णग्राहकत्वाद्वेचेहयणितद्वाच्यव्यक्तस्य न शक्येव
 भाव्यमानस्याणः सवर्णकत्वाभावेन यणवाच्यकारादिवाच्यानामभावादतोनास्ति यथा संख्यं। नचलक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनं शक्यार्थज्ञानमादीययथा संख्यमा
 स्तिविति वाच्यं। एवमपि नृतीयचतुर्थीभ्यां क्रकारत्काराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लवर्णानारेफादेशस्य क्रवर्णानां लादेशस्य च प्रसंगात्। तस्मादिह स्थाने त्र
 मरमिसूत्रेणैवेष्टसिद्धेरित्याभिप्रेत्यानुपदेव स्थानत आंतर्यादिति। अचीति। कस्मादचिपरस्याकांक्षायां अर्थादिक इति संबध्यते। संहितायां विषय इति। इध्य
 त्रत्यादौ कार्थिनिमित्तबोर्दे। अतिशयितसंनिधिर्विवक्ष्यते तदेव यणभवतीति भावः। अनचिच । यरोनुनासिक इति सूत्राद्यरोवेति चानुवर्तते॥ अचारहाभ्यामिति

इकोयणचि। ६। ५७। इकः स्थाने यणस्य इचिसंहितायां विषयो। सुधीउपास्य इति स्थिते। स्थानत आंतर्यादिकारस्य यजेरु सुध्य
 उपास्य इति स्थिते। अनचिचा। ७। ४। अचः परस्य यरोवा हेसो नत्वचि। इति धकारस्य द्वित्वं। स्थानिवरादेशोऽनल्लिचि। ५। ५। आदेश
 स्थानिवत्प्यानतु स्थान्यलाश्रयविधौ। अनेनेहयकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽचत्वमाश्रित्याऽनचिचेति द्वित्वनिषेधो नाश्रयविधौ विहितेति

सूत्रादचोद्देशे च तदाहा। अचः परस्ये स्यादि॥ एवं चात्र वा ग्रहणं नु ह्येनेष्ट/सिद्धे। अत्र मृतिषु शाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्यस्य दीर्घाश्चार्थाणां इति च संवत् ५। ५। धाता॥
 यं नारभणीयमिति भावः। अच इति किं। तदा त्पमित्यादौ मस्य द्वित्वमाभत्। अनचीति यदियर्युदासः स्थानतो न निवयुक्तमन्यसदृशे तथा स्वार्थगतिरिति न्यायादज्भिनेऽ
 जसदृशवणे हलीत्यर्थमाभत्। ततो लाघवात् हलीत्येव धरेत्॥ तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध इति ब्रवीति नत्वचीति। एवं वावसानेपि द्वित्वं भवति। वाक्वाक्। स्थानिवरादे
 शो। आदेशोक्ततेस्वरमदात्प्राणिप्रयुक्तकार्याणाम्। इत्तावतिदेश आरभ्यतो अस्तेभूः। आर्धधातुके विवक्षिते। धात्वादेशो धातुवत्। तेन चोपदिन्यादिधातुप्रत्यया
 भव्यां वभूव॥ कर्मकः। अंगादेशोऽगवत्। तेन इत्तावतिदेशो दीर्घसंभावाः। केनाकाभ्यां। कैः। आदेशग्रहणं किमर्थं। स्थानिवदित्येतावतैव संनिधिः शब्दमहिम्नात्तत्राभावात्

मु
सि-कौ-
दी-नु
११

यापीतवदधीतेरसुक्तेपुत्ररतिगम्यगतेरतिचेदत्राहुः। द्विविध आदेशः प्रत्यस्य आनुमानिकश्चेति। अस्मेर्भूः। इत्यादिः। प्रत्यस्यः। तेजुरित्यादिस्त्वानुमानिकः। एकरित्य
त्रहिरकारेणकारांतस्थानी अनुमीयते। उक्तीरेणचोकारांत आदेशः। तथाचनेः सुधितेफलितोर्थसुत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यस्यस्यैवग्रहणं। नत्वनुमानिकस्यस्याता आ
देशग्रहणसामर्थ्यात्तुभयवरिग्रहणे नपचत्वित्यादेरुडंतत्वात्पदसंज्ञसिद्धिनि। नचेरुत्तित्यादियथा श्रुतमेवासु एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्परभविष्यतीतिचैनां
अर्थवत्येकस्यान्यादेशभावेविश्रांतेर्वाच्यत्वात्तस्यैवप्रसंगसंभवात्। तथाहि। षष्ठीस्थानेयोगेसुक्तेस्थानंचप्रसंगः। सचार्थवतःअर्थप्रत्ययार्थशब्दप्रयोगात् यद्यपि
ज्ञैःसिजासवसंभवी दंतयापिसतिसंभवेअर्थप्रयुक्तएवप्रसंगोग्राह्य इत्यनेनैवादेशग्रहणेनज्ञाप्यते। उक्तंचा सर्वसर्वपदादेशास्योपुत्रस्यपाणिनेएकदेशवि
कारेहिनित्यत्वंनोपपद्यतेरतिपदमिहार्थवत्। यद्यतेःनेनेतिव्युत्पत्तेः यद्यपिसर्वविकारेसुतरानिन्यत्वानुपपत्तिसुत्थापीहविकारएवनास्तीतितात्पर्यमेतच्चशब्दकौमुभे

अचःपरस्मिन्पूर्वविधौ। १। १। ५७। अल्विध्यर्थमिदम्परनिमित्तोऽजादेशस्थानिवत्स्यातास्थानिभूता रचःपूर्वत्वेनट्टुप्रविधौ कर्तव्य इति
स्थानिवद्भावेभासा नपरान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसंवर्णाःनुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु। १। १। ५८। पदस्यचरमावयवेद्विर्वचनद्वौ चकर्तव्येपरं नि
मित्तोऽजादेशोभस्थानिवत् रतिस्थानिवद्भावनियेधः। मलाज्जश्रुशि। ८। ४। ५३। इति धकारस्यदकारः॥

लाविधिः यश्चालः परस्यविधिः यश्चालिविधिसुत्रमाभूता तत्रालाविधौ यथायूटोरस्केना अत्रसकारस्यस्थानिवत्वेनविमर्गवदुत्वमाश्रित्याऽव्यवायद्विणुत्वंमाप्त
अलःपरस्यव्याधौपथाःइहहल इत्यादिलोपोना अलाविधौ युक्तमः। लोपोऽर्वावलीतिलोपोननचोत्वविधिसामर्थ्यात्लोपोनभवेदितिशक्या द्युयानमित्यादौ तस्यसावका
शत्वात्। अलिविधौयजेःक्तकृत्तु हशिचेत्युत्वंना नचेहस्थानिवद्भावेनजातेषुलेआद्रुणेऽवादेशेचकृतेहलिसर्वेषा मितिनिन्यलोपेनकरुष्टरतिरुपसिध्यन्वेतिवाच्यक
पिष्टरतिरुपंतरासिद्धिप्रसंगोत्। सिद्धांतेतुकरुष्टभोभगोअघोपूर्वस्यतियत्वेलोपविकल्पः। कपिष्टरतिचरुपद्वयमभ्युपगम्यते। अल्विहस्थान्येवपूर्वतद्विधौहियजा
दित्त्वमित्तंअत्रचदेशोदयवोनतुस्थान्यवयवसुत्थारुदितामित्यादौरुदित्त्वमित्तंरतिवलादिलक्षणदृचसिध्यति। तदेतदाहा नतुस्थान्यलाश्रयइति। आश्रयणं चेदय
थाकथं चेन्ननुक्तं धान्येनैवेत्याहप्रहस्तेनप्रपठ्येत्यत्रवलादिलक्षणरणना। अचःपरःस्मिन्पूर्वविधौ॥ अचःकिं। आगत्या। बाल्यपीत्यनुनासिकलोपसुक्ते कर्त

एवगृह्यतेतेनराभायेत्यादौ सपिचेनिदीर्घः सिद्धति तदेतदाह ३

येन निवृत्तं नरसि न किं आदीष्यो नियत्वादि एतच्च नपरनिमित्तनेनयोवर्णयोरितिलोये कर्तव्ये तन्नस्था निवत्पूर्वविधौ रतिकिं नैधयः निपूर्वाज्ञानः उपसर्गो
 किः अतिविपः द्वचरतश्चानियनरतिः क्वा आकारस्यस्थानिवत्त्वे तु अचत्वव्यपदेशे न च्चत्वं विरुद्धत्वात् अथेतानहित्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशंलः मनेनन्वेधम
 विविधग्रहणं व्यर्थं पूर्वस्येति षष्ठावकार्ये कर्तव्ये इत्यर्थे यासे संशक्यत्वादिति चेन्ना पूर्वस्यविधिः पूर्वस्माद्दिधिः रतिसमासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणात्ता यद्यप्यत्र
 पंचमीसमासपक्षो मूलेनोक्तस्तु यापि पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावपक्षे तु अडव्यवाय इत्येवात्र एत्वमिति पदनादिप्रघट्टके स्वीकृत एवमः अविध्यर्थमिदं रतिते
 नवत्रश्चेत्यत्र यस्य सप्रसारणं तयानसप्रसार रतिनिषेधात् नचौरदत्त्वं परनिमित्तनेति वाच्यं अंगास्त्रिमे प्रत्यये परे तद्विधानात् पूर्वस्माद्दिधिः पूर्वविधिरिति पंच
 मीसमासपक्षे तु प्रयोजनात् नन्विति नन्वतो इह यणदेशस्य स्थानिवद्भावान्नेहा अत्रहितनित्यंगनिमित्तं च स्थानिभूतादुकारान्युदा मिति नन्विदं प्रयोजनं व
 हिरंगस्य यणसिद्धत्वादिडागमस्यात्राप्रसक्तेः नच नान्तर्गो व हिरंगो वाचोरानंतर्गमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्ताविति उत्तरकार्ये य
 त्रा चानंतर्गमाश्रितं तत्र वहिष्पृक्कृतिर्नेति कैयटमते तदभावात् नचैवमपीयचन्निति प्रयोजनं भवत्येवा इह हि अन्तेरकारस्य चातो गुणरतिपरुषत्वे तस्य च प
 रादिवद्वा वाञ्छिग्रहणं नग्रहणे सति सिजभ्यस्तेति जुस प्राप्नोति एत्वोपस्य एकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्भवतीति वाच्यं वितहिलडः ये वा नमये शिः संभवतीति तस्या
 हचर्यादभ्यस्तारपलडः एव योर्जुसविधानात् नचसिचासाहचर्यात् लुडएवग्रहणमस्त्विनिशंकं विप्रतिषेधे परमिति परसाहचर्यस्यैवली यस्त्वान्नचैवमथरभ्य
 स्तादित्यदादेशस्यानिवारणाय पंचमीसमासपक्षे आवश्यकमिति वाच्यं चउकारस्योन्तेरकारस्य चातो गुणरतिपरुषे कृते सस्याभावाद्देशाप्रसक्तेः अत्रत्वेकादेश
 स्य परादिवद्वा वाञ्छिग्रहणं नग्रहणं नभवति अलविधौ अंतादिवद्वाग्रहणेः अन्यथा अयजे रं इमित्यादौ सवर्णदीर्घोर्द्वार एव स्यात् असुवापरादिवद्वा वस्तथा
 एतकारस्याः स्यादित्यदं श्लोकवर्त्येऽतः देशेन स्यात् नैवदत्तविधित्वात् तस्मात्पंचमीसमासपक्षो निरर्थक एव चेदत्राहुः पंचमीसमासप्रयोजनतया अपीयच
 नित्युदाहरणो भगवत्सुनेहसाहचर्ये नियामको तया संमतमद्विस्त्रिश्चतुरिति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणज्ञापकात्साहचर्येन सर्वत्राश्रीयते एवंच भवतेर्यडलुकि अंभ्य
 स्ताथ यस्य जुसः प्रदत्या अवाभुवु रितिकुपसिध्यति आतरति नियमस्यसिचः परत्वमाश्रित्य योजुस्मात्सन्मात्रपरतया माधवादिभिर्व्याख्यातत्वात् अतस्त्वाभ्यस्तथा

तानां द्वंद्वः ततो विधिश्च १०

मु.
सि. को.
टी. त.
९२

योजुसन्त्यत्वात्तुकाप्रवोभ्रुरिति मूले यद् लुङं तेषूक्तमा तथा चायीपच नित्ये तस्मिद्धयेपंचमीरुमासपक्ष आश्रयणी परति अन्येत्वाहुः। पञ्चमी समासे पक्षप्रयाज
नतथाभाव्येवेभिर्दिताम्यथितिक इत्यस्याप्युदाहृतत्वात् नतस्य वैयर्थ्यशंका कार्या। यद्यपियज्ञोः कारस्य लोपस्य स्थानिवद्भावाविनापि एकाच उपदेशोः नुत्तादिव्या
दिविहितविशेषणश्रयणादेव इति निषेधाप्रवृत्तौभिर्देर्यङं तान् चिर्षमिदितेति रूपं ससाधतथापि माथिति करस्यादिसिध्यर्थसपक्षोभ्युपगतव्यः नचमथितं
पण्यमस्यमाथितिक इत्यत्रापितदस्यपस्यमिति ठकि रकादेशे चकृतेयस्येति चेति लोपादिसुसुक्तानादिति रकस्थाने प्रसज्यमानोयः कादेशः सोः व्यञ्जोपस्यस्यानिव
द्भावाविनेव सुपरिहरः ठस्यक इत्यत्रस्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थ इत्यभ्युपगमे अलविधित्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्याठस्थानिकरकादेशो न भवतीति कादे
शाप्रसक्तेर्माथितिक इति रूपसिद्धौ किमनेन चमी समासपक्षाश्रयणे नेति वाच्यं मथितयतेः क्विपिटिलोपलिलोपयोर्वैरूपृक्तल्येपे च मथितातेन चरनिमथि
निक इत्यत्र चरतीति वृत्तिरस्यैकादेशसिद्धये तस्य स्यावश्यकत्वात्। नत्यत्र स्थानिवद्भावाविनापि रकादेशोपवादः कादेशः सुपरिहरानियेतादृशकल्पनायां
प्रान्यभावः शंकाया माथितिक इति भाष्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति स्यादेतत्पूर्वत्वस्य सावधित्वेन सन्निहितस्यैवावधित्वमुचितं। संनिहितचेत्तत्र यंस्थानी आदेशा
निमित्तं चतुर्जावत्स्थानिन अवधिः। तस्यादेशोनापहारात्। नाप्यादेशनिमित्तो वैय्याकरण इत्यत्र एकारस्यायादेशोपत्तेरित्याशंकाहा। अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति पू
र्वत्वमुपलक्षणं नतु विशेषणमिति भावः॥ नपदात्तापदात्तादीनां चरनेन कर्मषष्ठयंतस्य समासः। विधिश्च श्चभावसाधनो विधानं विधिरिति स च द्वे द्वौते श्रूयमा
णत्वात्प्रत्येकं संवध्यते। षट्स्य चरमावयवरति वृत्तं वेतीति वृत्तवाः। वृत्तं वातीति वृत्तवाः। तमात्रष्टे वृत्तवयजिततो विच वृत्तवृत्तहलोपो व्योर्वालीति वलोपो वटि
लोपस्य लिलोपस्यैपदानं वयत्वात्। पदांतस्य स्थाने धिधौनेति व्याख्याने तु नपदांतेति स्थानिवत्त्वनिषेधा हलोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां स्थितां द्विर्वचनादौ
चेति यलोपस्य आदिशब्दार्थः। वरेरति नुवरे योजादेशः सनस्थानिवदिति व्याख्येयं स हविवसाभावेपि निपातनात् द्वंद्वः सप्तम्यलुकच। अथोदाहरणमिपदांते
कानि श्रुति कौस्तुभः इत्यणवादेशयोः कर्तव्ययोः श्रसार लोपोनस्थानिवत्त्वात् नचेकारौकारयोः स्थानिभूतादकः पूर्वत्वविरहादेवालोपोनस्थानिर्वादेति वाच्यं। वाक्या
दयोर्भूत्यपदानं सस्क्रियते रतिपक्षे स्थानिभूतादकः पूर्वत्वस्य सत्वात् यद्वा गोचः गोचेत्यादावोकारस्यावडिः कर्तव्यः चरत्यलोपोनस्थानिवदिति उदाहरणं

वास्थानिवत्त्वात् नचसुवंतासिजिदिति हरदत्तादिमते अंतर्वर्तिसपापवादत्वात् नपदांतेति निषेधः शंकाः विधेयस्य लोपस्य च

९२

अन्वयः प्रथमा न्यकारः त्वत्वे न दृष्टत्वात् कारः त्वत्त्वे च ने। सुख्यपास्यः। नाजातं तर्प रतिनिषेधाद् द्विहिरंगपरिभाषा न्न प्रवर्तते। स्थानिवद्भावं निषेध सोमथ्या।
श। एवकोचिदस्य नाप्यस्वरे या प्रावलायेतदेतत् त्वत्त्वे च यड। इतिवर्चा। अतोलेस च आतोले यद्वेत्त्यानालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत्त्वलोपे थ्यात्तेर्यदेनात्तिस्य
तोलोपः यलोपः। अलोपस्य स्थानिवत्त्वलोपः यलोपः न च पुनरालोपः शक्यः। चिणो लुक् न्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च। ननु यदलोपविधिप्र
तिस्था निवृत्तनिषेधस्य हि कथं वाप्यस्ति नित्यं च तत्र। असेहं वहिरंगमिति यणोऽसिद्धत्वात् नलोपानचना जा नं तर्प रतिनिषेधः उतरकार्ये अचमाने नैर्ये यत्र तत्रैव
तदप्ययमाता किंचात्रस्वरदीर्घयन्तवायेतज्जादेश एव न स्थानिवदिति वार्तिकमस्ति। तनान्यः स्थानिवदिति भवतीति न दोषः। स्वराचिकीर्ष कर्तृकारस्य
चित्त्वं पुरात्त्वं कर्तव्यसत्त्वात् तोलोपे न स्थानिवत्त्वान् च लितीत्यांभसामर्थ्ये कारक इत्यादौ सावकाशत्वात्। सवर्णानुस्वारयोः शिण्डिडिप्रसोरलोपो न स्थानि
वत्त्वात् यद्यप्यनुस्वारे न स्थानिवत्त्वात् तत्र पूर्व इतिस्य यः सवर्णे कर्तव्ये लोपस्य स्थानिप्रसंग एव नास्ति तथापि स्थानिद्वारा अनुस्वारोऽपि इष्टत्वात् एतेष्वन्वयप्रसंगस्य
इत ननु सवर्णं ग्रहणमात्रेण अनुस्वारोऽप्यसौ तु शक्य इति किं ननेन पृथगनुस्वारग्रहणे न सत्यं पृथग्रहणभावे यत्र परसवर्णलुत्वेति संभाव्येता तथाच य
त्र न परसवर्णप्रसंगः शिष्यतीत्यादौ तत्र यत्कांश्च स्थानिवद्भावनिषेधुं ग्रहणत्पृथग्यलोपग्रहणमिति ज्ञेयम्। दीर्घे प्रतिदीर्गाहलिचैति दीर्घे कर्तव्ये अलोपे
न स्थानिवत्त्वात् यणदेशस्य स्थानिवद्भावत्वे वा लोपादेश एव न स्थानिवदिति उक्तत्वात्। तेन हलिच अघायां चेति दीर्घा पठत्याकैर्योः। गीर्योः विव्यतुरित्यादि
सिंहं नति। अग्धिश्चैतद्विधितः तत्र अघे किंचिन्न हलैरसीति यस्मादेशः घसिभसोर्हलीत्युपधा लोपः श्लोश्लोतिसलोपः। इयस्यो रिति घत्वं यस्य सलं जशस
शोतिरस्त्वं कर्तव्ये उपधा लोपो न स्थानिवत्त्वात् तस्मात् इह इदस्य मूर्ध्नि मृत्युदकेषितिसः समानाग्धिः सग्धिः। नचात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादपि रतिस्था
निवद्भावात् अग्धिरिति पूर्वस्मादिति पूर्ववत्त्वं च। सपस्य स्थानियत्वान्न तत्र निष्ठायां सेटीति लिङ्गात्। तथा हि। तत्र सेटीति परं न तावदनिटव्या वृत्त्यर्थेण
नेतां सेटीत्वं न मानात्। अतोऽपि यत्र पूर्वस्मात्तत्तन्नेति रनिषेधे सम्भवत्येवानिदत्त्वं। सनि वेतेति विकल्पितेऽदृत्वादिनि चन्ना यस्म्यविभाषेत्यत्र एकाचद
त्यनुस्वारानुस्वयः। अतिरिक्तं तत्तत्र एव च तत्रेति। दरिद्रातिभ्य रतिवार्तिके न सनौ विकल्पितेऽदृत्वात् तस्मात्कालावधारणार्थं सेट्ग्रहणो रतिरुक्ते

५
सि.कौ.
टी.न.
१३

णिलोपोननुतः प्रागिति अन्यथाकारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेशे इति इणनिषेधः ॥ तर्हि णिचाव्यवधानान्निषेधप्राप्तरवत्कलातिसेटीत्यनर्थकं
 सतस्यानित्यतां ज्ञापयति इति स्थितं ननु जस्त्वविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पटयतीत्यत्रांतर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रि
 न्यपदत्वाज्जश्लस्यानैवां दृष्टवदित्यतिदिष्टयाभसंज्ञायापदसंज्ञायावाधाज्जश्ल्वाप्रवृत्तेः। चरि। जसतुः। जसुः। दसेर्लिटिअनुसउसचगमहनेत्युपधा लोपः
 खरिचेति चर्त्वे प्रतिनस्थानिवत्ताभाव्येतु पूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदित्यवष्टुभ्यद्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। तद्रीत्यानुसलोपे धत्वे च कर्त
 व्येस्थानिवद्वावशंके वत्रासीति बोध्यम् ॥ अदर्शनलोपः। अत्र दृशि ज्ञानिसामान्यवचने। दर्शनं ज्ञानं तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावच्छब्दविषयकं सत श्र
 वणसंपद्यते। तच्च श्रोतृव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणं। नत्वेवं लोपो व्योर्वलीत्यादौ वकारयकारौ न श्रोतव्याविति श्रोतृव्यापार एव निषिध्येत प्रयोक्तृव्यापार
 अदर्शनलोपः १। १। ६७ प्रसक्तस्यादर्शनलोपसंज्ञं स्यात् ॥ संयोगान्तस्य लोपः ८। २। २३ संयोगान्तं यत्पदं नदन्त्यस्य लोपस्य स्यात्। इति यलो
 पे प्राप्ते। यलः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ यलो मयो देवाच्चे ॥ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पश्येकारस्यापि द्वित्वं। तदिह धकारयकारयोर्द्वित्ववि
 कल्याच्चत्वारिरूपाणि। एकधमेकयद्विधद्वियद्विधमेकयं एकधं द्विपंसुद्विपास्यः मध्वरिः धात्रंशः लाकृतिः उच्चारणमनिषिद्धं स्यात्। अत्राहुः ॥ अस
 ति श्रवणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्यावणनिषेधे तद्धेतुभूत उच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति। प्रसक्तस्येति। इह स्थाने इत्यनुवर्तनादेतद्यभ्यन्तो प्रसक्तस्ये
 तिकिं। दधि। मध्वित्यादौ तु गागमोमाभूत्। अस्ति हितत्र किं यो दर्शनं तच्च लोप इति प्रसक्तविशेषणभावे प्रत्ययलक्षणे ननु कस्यादेवेति दिक्। संयोगान्त
 स्येति। तदंतस्येति। अल्लेपस्येति परिभाषयति भावः। यद्यपि विशेषणे न तदंतविधिल्लभात्। संयोगस्येतेव सूत्रयितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोज्ये इति पश्ये
 दृषत्करोति इत्यादौ लोपं वारिषितुं संयोगांतौ यस्येति द्विवचनात्तेन समासलाभा र्थं अंतग्रहणं इति मनोरमायां स्थितं। संयोग इति महासंज्ञाकरणसाम
 र्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञानभविष्यतीति अंतग्रहणमित्यक्तं शक्यं यणः प्रतिषेध इति वा चनिकमिदं। यद्वा वाच्यो व्याख्येयः। व्याख्या च देधा श्लो श्लो लीत्यन्ते
 श्लो श्लो हणमत्तस्य श्लो एव लोपो विधियत इति। अंतर्गलोपे कर्तव्ये वहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा। नच षष्ठीपरिभाषात्रेयादिकं मंतरंगलोपं नपश्यती

तिवाच्यं कार्यकालपक्षः भ्युपगमात्। नचनाजानंतर्यदितिनिषेधः। उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे आजानंतर्याभावात्। तदुक्तं। संयोगांतलोपेपणः प्रतिषेधः। नवाश्रु
लोपाहहिरंगलसणहेति। चत्वारिरूपाणि। इहधकारस्यद्वित्वेजश्लेचकृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इतिजशोसिद्धत्वाभावेनलुप्यभेदात्पुनरेकार
द्वित्वेपठनोरूपाधिक्यमस्ति। अत्रकेचिदाहुः। उकारात्परस्ययरोद्वित्वेकृतेपुनः। लुकारात्परस्ययरोद्वित्वेनभवतिनिमित्तमेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमि
तितिसांतुदादिगणेवत्रश्चेत्यत्रउरदत्वस्याचःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्वावानसंप्रसारणइतिवस्योत्वेनेतिसमाधानग्रंथोमूलस्थोविहृद्येतन्मात्रमित्य
ल्लिसेमेदाभावादितिदिक्। अन्येतुधकारस्यजश्लेकृतेपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इतिजशोसिद्धत्वाभावाद्दकारेपुनर्द्वित्वंभवत्येवव्यक्तिभेदान्। अत्रएवसंय
तेत्यादौपरसवर्णद्वित्वंभाष्यकृताउदाहृतं। षट्संतदस्यत्रसकारद्वित्वसिद्धयेपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इतिमनोरमाया। मप्युक्तं। एवंयकारेपिद्वित्वस्यपुनःप्रवृत्तौ
स्यभावः। आष्टमिकद्विर्वचनस्यस्थानेद्विर्वचनरूपत्वात्स्थान्यादेशव्यजयोश्चभेदान्। यत्तुक्तंमनोरमायामेकस्याव्यक्तौएकंलक्षणंसकृदवप्रवततइत्येकः। पू
र्वपरयोरितिसूत्रेभाष्येसिद्धांतितत्वात्कथंपुनर्द्वित्वप्रवृत्तिरन्यथाद्वित्वानंत्यापनेरित्यादितदवधाननिवंधनंतत्राधानादिशास्त्रदृष्टानेनकचिदेवैविकस्मिन्प्रयोगेग
णादिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वंस्यान्नप्रयोगांतरइत्याशंक्यजोतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टानेनप्रयोगांतरेपिगुणादिशास्त्रप्रवृत्तेः एवंसिद्धांतितत्वात्। ननुसकृच्छास्त्रप्र
वृत्तेः। आनंत्यापत्तिरपिप्रवृत्तेनदोषः। साहिअनंतकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्यपरिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्याननुष्ठापकत्वात्
न्यादोषः। प्रवृत्तेनानास्तिद्वित्वस्यैकल्पिकत्वेनयावच्छक्तिद्वित्वप्रयोगसहितस्यपरिनिष्ठितत्वेननेवशास्त्रस्यकृतार्थत्वात्। लिटिधातोरिति। द्वित्वस्यतु
मित्यत्वात्तंत्यापनेः कचिद्विश्रान्तौकल्पनीयायांलाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेवविश्रान्तिविकल्पनादभ्यासप्रहणप्रत्यास्यात्। अतएवसर्वस्यहेइत्यस्यापिपुनःपु
नःप्रवृत्तिरित्याहुः। नन्वत्रेकोसवर्णइतिशक्येनरूपांतरमस्त्वितिचेन्मैवंसमासेतन्निषेधात्। नचनित्यसमासेवतन्निषेधइतिवाच्यं। सन्नित्यसमासयोः
शाकलप्रतिषेधइतिवार्तिकस्थनित्ययदृणस्यभाष्यप्रत्याख्यातत्वात्। मनोरमायांतुजश्चेनदकारेकृतेतस्यद्वित्वेनेत्याद्याशयनसकारद्वित्वेनाष्टौविसर्ग
द्वित्वेनषोडशेत्युक्ताद्विधमिति। यद्यपिधस्यजश्चेनदकारेधद्वयेनास्ति तथापिभूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तां सुहृयुयास्यइति। कर्तृकरणेव्हात्तद्वत्इति

सि. को.
गि. त.
१४

तृतीयासमासः। नचिहयणेवदुर्लभः सुधीशब्दस्य घ्यायतेः संप्रसारणेन निष्यन्त्वेन संप्रसारणञ्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्नैवां संप्रसारणपूर्वत्वे समानाद्ब्रह्म
णमिति वार्तिकोक्तेः। नचैत्रमपिनभूसुधियोरितियत्निषेधः शक्यः आङ्गत्वेन प्रत्यये परतएव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः। सुपीत्यनुवर्त्य सुपि परतएव यत्निषेधाच्च।
धात्रं शरति। अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे हाभ्यां रतिसास्याल्लुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यत्वबाधनात्। सुद्वयुपास्य रत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमि
को न बाध्यते। तस्मादित्युत्तरस्य वासृत्तुपित्रुषस इत्यादि निर्देशात् रूपकात् तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येवा तच्च वेत्यतोरूपद्वयं नादिनी। स्त्रीषा क्रोशः प्राये
ण प्रवर्तत इति स्त्रीलिङ्गमुदाहरति पुत्रादिनीतिरहसुप्यजानाविति णिनिः। तत्परं चेति। आदिनियः पुत्रशब्दस्मि परेपियुत्रशब्दस्य न द्वे स्वरत्वं यथः

नादिन्या क्रोशे पुत्रस्य णाधा षण्। पुत्रशब्दस्य न द्वे स्वर आदिनिशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने। पुत्रादिनीत्वमसिपाये आक्रोशे किं नत्व कथ्यने द्वि
र्वचनमभवत्येवा तत्परं च। पुत्रपुत्रादिनीत्वमसिपाये वाहते जग्धयोः। पुत्रहती। पुत्रहती। पुत्रजग्धी। पुत्रजग्धी। त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य
णाधा षण्। आदिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वात् रन्द्ः। रन्द्ः। राषष्टा। राषष्टा। सर्वत्र शाकल्यस्य णाधा षण्। द्वित्वना अर्कः। त्रह्णा। दीर्घादाचार्याणां ण
धा षण्। द्वित्वना दात्रोपात्रो। अचोरहाभ्यां द्वे णाधा षण्। अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वासः। हर्यनुभवः। नद्यास्ति। हलोयमांयमि।
लोपः णाधा षण्। हलः परस्य यमो लोपस्या ह्ययमि। इतिलोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं नुल्यं लोपारम्भफलं नु आदिन्यो देवताः स्येति आ
दित्यं हकि। यमांयमीति यथा संख्यविज्ञानान्नेहा माहात्म्या एवोयवायावः। णाधा षण्।

यमित्येके। अन्ये तु हतजग्धयो परतः पुत्रशब्दस्यैवानचिचेति द्वित्वं न चेषामित्यादि नियमसंभवात्। नदर्थमारंभणीयमेवेदमित्याहुः। पुत्रहतीति पुत्रो हतो
ययासा। अस्वागपूर्वपदा द्वे निडौ। एवं पुत्रो जग्धो ययासा पुत्रजग्धी। अचोरहाभ्यां। अचः किं। कृते रत्यादौ नकारस्य भाभूत्। हलोयमांयमि हलः किं। न्याय्यं। रह
यकारादीनां यकारादौ परे यथा संभवमुदाहरणं नु चंते सुद्वयुपास्यः। मध्वरिः। अत्र यणे मय रति मयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते अने नलोपः। दुर्लभः दु
र्दुवो कुर्मः। अत्र नु अचोरहाभ्यामितिलसत्रस्य मस्य च द्वित्वे कृते लोपः। प्रत्यङ्गत्वात्। सुगण्णीशः। सन्नच्यतः। अत्रावचिचेति उमां द्वित्वे सत्यनेन उ

कारणकारणकारणलोपः। लोपः स्यादिति। अथो ह इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः। लोपारंभफलत्विति आदित्यो देवता आदित्यशब्दादित्यदित्येति एष प्रत्ययस्येति चेत्कारणलोपे अभिनचयलोपे आदित्यमित्येक्यकारकं रूपे सिध्यति नान्यथा इति भावः। नचापत्यस्य चतुद्वितेनातीत्यनेन यलोपे कृते एक्यकारकं सिध्यतीति वाच्यं। अक्षिा जात आदित्य इत्यादि विवक्षा योतस्या प्रवृत्ते। यथा संख्यविज्ञानादिति। उक्तो दाहरणेषु लोपारंभफलाभावादे फस्यरेफपरतउदाहरणभावाच्च यथा संख्यसूत्रमिहोपन्यस्य। माहात्म्यमिति। अत्रमलोपेनेत्यर्थः। हल्येयरांयसिखरेलोपरतितुनसूत्रितं मूर्द्धः शार्द्धः मित्यादौरेफात्यरस्यलोपापत्तेः। एचः क्तमिति। नचत्रैव यथा संख्यसूत्रे वक्तुमुचितं। प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्येनिरूढलक्षणभ्युपगमेति लक्ष्याथे बोधीत्पूर्वभाविशक्यार्थज्ञानमादाय यथा संख्येकस्यावश्यवक्तव्यत्वात्। अन्यथा एचोक्रमेण यथा यो वोनसिद्धयेरना मैवां अंतरतमत्वेनापितत्सिद्धे। तथाहि। एचः संध्ये सराणि। ततश्च संरताकोरता उच्य

एचः क्तमाद्य अव आय आव एते स्युरचिः। तस्य लोपः। ए शर्दी तस्येतो लोपः स्यात्। इतियवयोर्लोपो न। उच्चारणसामर्थ्यात्। एवच्चे संज्ञापीह न भवति। हरयो विष्णवे। नायकाः पावकाः। वानो यि प्रत्यये। दा। ए। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौ तोरव आव एतौ सः। गोर्विकारो गव्या। गोपयसौर्येत्। नावाता र्यन्वा व्यं। नौवयो धर्मेत्यादिना यत्। गोर्युतौ छन्दस्युपसंख्याने।

अध्वपरिमाणे च॥ गव्यूतिः। उतियुतीत्यादिनायुतिशब्देनिपातितः। वान इत्यत्र वकारात् गोर्युतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणे वकारान्त आदेशः स्यात्। वकारो न लुप्यत इति यावत्॥

संरताकारौष्ठ्यस्य तादृश एव अवृत्ते चोत्तरभूयस्त्वकारे इकारः। अह्वयर्द्धमात्रे। अकारस्त्वर्द्धमात्रे एवा एवमौकारेणुकारः। अध्वयर्द्धमात्रे। अकारस्त्वर्द्धमात्रे। एवं च विवृत्तकारा लव्यस्य एकारस्य निवृत्ताकारा लव्यभायः। विवृताकारौष्ठ्यस्य विवृताकारौष्ठ्य आवा वानो यि प्रत्यये। योति किं। गोभ्यां। नौभ्यां। प्रत्यये किं। गोभ्यां। नाभ्यां। कादाविति। येन विधिरिति सूत्रस्य पवादभूतेन यस्मिन् विवृत्तदाहवल्ग्रहण इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते। ओदौ तोरिति पूर्वसूत्रे तयोरेव वांतौ प्रतिस्थापितवत्त्वेन निर्णीतत्वादिति भावः। अध्वेति। भाषार्थमिदं। गोर्युतौ लोके पिवांतादेशः स्यात्समुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः। गव्यूतिः। स्त्रीकोशयुगभि

सु
सि. कौ.
टी. न.
१५

निपातितरतिक्तिन्नंतत्वेनेत्यर्थः। ननुगम्यनाव्यमित्यत्रभलेनापरत्वाद्दलोपाभावेपिगम्यतिरित्यत्रहलिसर्वेषामितिलोपःशाकल्पस्येतिवालोपः स्यादत आहावं
तेइत्यत्रेतिवकारोनलुप्यतरति। एवंचहलिसर्वेषामितिसूत्रेव्योरित्यनुवृत्तावपिवकारंपरित्यज्यस्यलोपः स्यादिति व्याख्यास्यमानंसगच्छते। एतच्चतत्रैवस्फु
दीकरीष्यते॥ ३३ ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैवापूर्वणसिद्धेनियमार्थमिदं। अत्रचपूर्वसूत्रमनुवर्तते। एचइतिचातच्छब्देनयाद्विप्रत्ययः परामृश्यतेयोग्यत्वान्तुसंनि
हितोविधातुः। नहिस्वस्यैचः स्वयंनिमित्तंभवति। एवकारस्त्विष्ठतोवधास्त्वर्थः। अन्यथाहितनिमित्तस्यैचोयदिभवति तर्हिधातोरेवेतिविसृष्टनियमः। संभाव्यते। तत

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ६। १८०। यादौ प्रत्यये परे धातोरे च श्चेद्द्वान्नादेशस्तर्हितनिमित्तस्यैव नान्यस्या लव्या अवश्यलाव्या तन्निमित्तस्यैव
तिकिं। ओयतो औयता। स्य्यज्यौ शक्यार्थे। ६। १८१। यान्नादेशनिपातनार्थमिदं। सेतुं शक्यं स्य्यं। जेतुं शक्यं ज्यं। शक्यार्थे किं। सेतु
जेतुं योग्यं स्यं पापजेयम् नः। क्रयस्तर्था ६। १८२। तस्मै प्रकृत्यर्था यरन्तर्था देतारः कीर्णयुरिति बुद्ध्या आपरो प्रसारि ३३। क्रय
मयता। क्रयणार्थमित्यर्थः॥ लोपः शाकल्पस्य ८। ३। १८। अवर्णपूर्वयोः परान्तयोर्बयोर्बालोयोः शिपरे। पूर्वत्रासिद्धमितिलोपशास्त्रस्या
सिद्धत्वान्तरसन्धिः। हरएहि। हरयेहि। विह्ररह। विह्रविह। श्रिया उद्यत्। श्रियायुद्यतः। गुरा उक्तः। गुरावुक्तः। कानिसन्तिकौस्तइत्यत्र
तेरलोपस्यस्थानिवत्त्वेनयणावादेशौ प्राप्नो नपदान्तेतिसूत्रेणपदानविधौ तन्निषेधान्तः। एकः पूर्वपरयोः। ६। १८४। इत्यधिकृत्य॥ आ
हुणः। ६। १८५। अवर्णादचिपरे पूर्वपरयोरेको गुणादेशस्यात्। संहितायां। उपेन्द्रः। रमेशः। गङ्गेदकं। अणरपरः। ऋरिति त्रिंशत्संज्ञे
सुक्तननुस्थानेयोः। सपरस्सन्नेवप्रवर्तते। तत्रानरतम्यात्कल्पद्विरित्यत्रार। तवल्कारइत्यत्राला। अचौरहाभ्यामितियस्येद्वित्वा

श्वबाभ्यद्रपत्रनस्यात्। धातोस्त्वित्निमित्तस्यापिस्यादोयतइत्यादौ तदेतत्सकलमभिप्रेत्याहा। यादौ प्रत्यये परे धातोरे च श्चेद्द्वान्नादेशस्यादि। लव्यमिति। लु
नातेर ज्ञेयते। सार्वधातुकेर्धातुके योरिति गुणः। अवश्यलाव्यमिति। ओरावश्यक इति ल्यप्। मयूरव्यसकादयश्चेतिसमासः। लुपेदवश्यमैः कृत्यरतिम
कारलोपः। लव्यमित्यर्थः पूर्वसूत्रेणैवसिद्धेनियमसूत्रमिदं व्यर्थमित्याक्षिपति। तन्निमित्तस्यैवेतिकिमिति। एकदेशास्येपिसूत्रस्यैवायमाक्षेपः पर्यवसन्नः।

ओयतरति आडपूर्वोद्वेजः कर्मणि लक्ष्ये गामने पर्यजादित्वात्संप्रसारणात् पूर्वह्रं। अकृदिति दीर्घः। आहुणस्य परादिवद्भावेन धातोरेचत्वेनादियादिप्रत्ययनिमित्तकत्वेनात्मीतिभावः औयतरति वेनएवकर्मणि न डयगादिप्राप्तत्वात् आडजादीनामाटश्चेति वृद्धिः। स्प्यमिति शकिलिङ्चेति। चात्कत्फं ह्येयमिति। अर्हेकृत्यत्तश्चेति यत्। प्रकृत्यर्थो यति। प्रकृत्यर्थो द्वयविनिमयः। लोपः शकल्यस्या अवर्णपूर्वयोः किं रध्यत्रामध्वत्र अशिपर रति एतच्च भोभगो रति सूत्रादनुवर्तते। अशिकिं वसव् करोति। अत्र लोपामाभूत्। नचात्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन निर्वाहः। पूर्वत्री सिद्धे न स्थानिवदित्यभ्युपगमात्। नचैवमपि हलि सर्वेषामिति नित्यलोपः स्यादिति शक्यात्। नचाशीत्यनुवर्त्य अशाहलो विशेषणत्वात् लोपो व्योर्वलीति। लोपसु नशं कनीय एव। स्थानिवत्त्वान्नेति नेपदात्ते निमूत्रस्यैकत्वात्। हर एहीति। ओमाडोश्चेति पररूपं प्राप्तान्निषेधादिति। नच स्थानिवत्त्वनिषेधेप्यसिद्धवहिरगमंतरंगमित्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यणवादेशोक्त एवेति वा

मरो मरिसवर्णो णधा ह्य। हलः परस्य मरो लोपो वा स्यात्सवर्णरि। द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधं। असतिलोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधं। सति द्वित्वलोपे चासति त्रिधं। कृष्णर्धः। कृष्णर्धः। कृष्णर्धः। यणरतिपञ्चमी मय रति षष्ठीति पश्येककारस्य द्वित्वं। लस्य लनची चेति तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयद्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयो रुभयोरपि। तवल्कारादिषु बुधैर्वोध्यं रूपचतुष्टयं॥ ९ च्यां परहया अयत्वेन तयोरेव

वहिरंगत्वान्नाक्रनंतयेति निषेधाच्च। उरणरपरत्वं अनुवर्तते। स्थाने योगेति परिभाषाया अनुपस्थितावपि स्थाने ग्रहणं ततो नुवर्तते इति आशयनाह। तेन स्थाने योगिनि। स्थानेतरतम इत्यतोपि स्थाने ग्रहणमिहानुवर्तते। तेन प्रसंगावस्थायामेवाणरपरो भवति। तदेतद्वाच्यं। रपरः सन्नेव प्रवर्तते इति। उ३ किं रं इति गेयां देयां अणकिं। रीडादीनां परत्वमाभूत्। रीडत्वात्। सत्री यति रीडक्रियते। आंतरजम्यारितारे फशिरस्त्वस्य अरित्यस्य रेफद्वारा ककारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः। पश्ये द्वित्वमपि। कधेर्धस्यति भावः॥ १०॥ सलो कृत्वा। हलायमामित्यतो हल इत्यनुवर्तते तदाह। हलः परस्येति। हलः किं। प्रत्वा। अररति किं। शाङ्गं। मरि किं। प्रियं पञ्चा। अल्लोपोत्र पूर्वत्रासिद्धे स्थानिवत्त्वमवतीति चकारस्य अकारे परलोपः स्यात्। सवर्ण इति किं तर्ही। सवर्णग्रहणे सामर्थ्याद्यथा संख्यमत्र न भवति। नेनेशीरादीन्पत्र उस्य विकल्पेन लोपः सिद्धयतीति दिक्। लोपो वेति। इयो ह इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। असतिलोप रति। द्वित्वाभावे रत्यनुवर्तते द्वित्वलोपयो रस

र

मु-
सि-कौ-
दी-त-
१६

त्रिधमिति यलोमयलक्षणंतरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्थमिति बोध्यं ॥ ३३ ॥ वृद्धिरेचि पूर्वसूत्रादादित्यनुवर्तते। तदाहा आदेचीति। कृष्णे कत्वमिति। कृष्णेति संबोधने प
थे कपदां एवं देवेत्यपि। इत्थं चात्र षष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्य पूरणगुणेति निषेधमाशंक्य संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशेन गुणेन निषेधो नित्यइतिकेषां चित
कृष्णाने नान्यता वश्यकमिति बोध्या एते धत्तुः सु। अत्र एचीत्यनुवर्तते तच्च एते धत्तौ विशेषणं नतूठः। असंभवात्। आद्रुणइत्यत आदित्यनुवर्तनत्वा
तो व्याचष्टे। अवर्णादेजाघोरिति। प्रष्टौ हरति। प्रष्टवहतीति प्रष्टवाट्। वहश्चेति लिकः। ततः शसिवाह उठ्। गुणपवादतया अनेन वृद्धिः। प्रेदिधरिभिः पूर्व।
वृद्धिरेचि हा १५००। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशस्याद्रुणपवादः। कृष्णैकत्वं। गंगौघः। देवैश्वर्यं। कृष्णौत्वं। एका एते धत्तुः सु हा १५००। अ
वर्णादेजाघोरेत्येधत्तोरुठिच परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। पररूपगुणपवादः। उपैति। उपैधते। प्रष्टौ हः। एजाघोः कि। उपेतः। माभवान्येदिध
त्। पुरस्तादपवादस्यापेनेयं वृद्धिरेडि पररूपस्यैव वाधिकानत्वो माओश्चेत्यस्य तेनावेहीति वृद्धिरसाधुरेवा। असादृहिन्यामुपसंख्याने ॥ अ
सौहिणीसेना। स्वादीरेरिणेः। सैरं। खेनेरितुङ्गीलमस्येति खेरी। खेरिणी। प्रादूहो दो द्यैष्ये। श्रौहोः श्रौहः अर्थवद्गुणेनानर्थकस्य ग्रहण
म्बश्चेति सूत्रेण जेः पृथक् भाजिग्रहणत्वेन उठ् प्रहणे क्त्वा नमेव गृह्यते न तु क्वत्वन्तस्यैकदेशः। श्रौहत्वात्। श्रौहिः। र्षरच्छायानुदादिः र्ष
गतौ दिवादिः। र्ष आभीष्टे क्र्यादिः। एषां घञि एयति चा एष एष्य इति रूपे। तत्र पररूपे प्राप्तेः नेन वृद्धिः। प्रेषः। प्रेष्यः। यस्तु र्ष उच्छे। यश्च
र्षगति हिंसादर्शनेषु। तयोर्दीर्घोपधत्वात्। र्षः। र्ष्यः। तत्राद्रुणे प्रेषः प्रेष्यन्। ऋते चतृतीयासमासे। सुखेन ऋतः सुखात्तैः। तृतीयेति किं।
परसर्तः। प्रवत्सतरकं स्वलवसुनार्णं दशानामृणे ॥ प्राणं। वत्सतरणं मित्यादि। ऋणस्यायनयनाययदन्यदण्डियेतेतदणंत्वं। दशा।
र्णं दे प्रथमं नदीं च दशमं। त्रुणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥ ९ ॥

संतरान्विधीन्वाधंते नोतरामिति न्यायेनैवार्थः ॥ असादिति। आदित्यनुवर्तते। अचीतिचा तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति। एवमन्यत्राणुत्वं। असौहिणीति। उ
रुः समुद्रः सोम्यस्याः सा उरुः हेनी। असाणामूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टासेना असौहिणी। पूर्वपरात्संज्ञायामिति एत्वं। असायां मित्तस्य उरु
इति न समासे ततरनो असौहिणीत्येव भवति। ननु तत्र वृद्धिः। अंतरंगेण गुणेन वाधाना। अयवादभताया अपि च रे वृद्धिनी शब्दे न्यमाये उरुत्वं ॥

१६

पद्योक्तं प्राक्। पद्यपवादोऽत्र चोच्यते। अथ सार्धं पद्योक्तं रंगभ्यां वाध्यत इति। स्वादीरेरिणोः। रीरेरिण्योः रिति काचित्कोः पपाठः। स्वैरिति णि न्यंतस्या णि च द्वय
 भावप्रसंगात्। ररिन्ग्रहणस्य फलमाह। स्वनेर् ररिति मिति। यदात्वीर इति घञ्ते न स्वशब्दस्य समासे स्वादीरे इति वदौ कृता यो मत्वर्थी य इति। यदा वामत्व
 र्थी येनि प्रत्ययेन ररिन्ग्रहणेन स्वशब्दस्य समासः। तदापि तदेकदेशे र शब्दोऽस्येवेति। पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। स्वैरिति। सुप्यजाता विनि
 णि निरुपपदसमासः। स्वैरिति। अथ प्राग्भागीरिन् शब्दमादाय वृद्धिः। केचित्तु लिंगविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्याहुस्तन्निष्फलमिति भावः। नाम
 र्थकत्वेति। उपस्थितस्यार्थस्य शब्दप्रतिविशेषणत्वसंभवेत्यागायोगादिति भावः। प्रेष्य इति। एषसाहचर्यादेष्योप्यनव्ययं गृह्यते तेन एतद्विषयः। कोऽपि प
 ररूपमेव न तु वृद्धिः। प्रेष्यगतः। लघूपधगुणमाशङ्क्याहा तयोर्दीर्घोपधत्वादिति। प्रवत्सतरेति। इह केचिद्वत्सशब्दवत्सरशब्दच प्रक्षिप्यंति तद्वाप्यादावृष्ट
 त्वादुपेक्ष्य। वत्सतराणामिति। तकारे मकारयोर्द्वित्वेति कल्याचत्वारिरूप्याणि। रेफान्तरस्य तु अचोरहाभ्यामिति द्वित्वेयणो मय इति वचनात्तरेण पुनर्द्वित्वे

उपसर्गादिति धातौ दा १४४। अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। उपाच्छति।

एकलं द्विलोत्रिणमिति द्वादशाख्यः शररतिसकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः। नचे ह शरोचीति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः। तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्। अतएव ख्यः
 शररतिवार्तिकस्य वत्सर अप्सरादत्युदाहरणं भाष्ये दत्तं। नच वदेस्सरप्रत्यये परतश्चत्वे कृते तस्यासिद्धत्वात्सस्य ख्यः परत्वेनेति शङ्क्यपूर्वत्रासिद्धी
 यमद्वित्वदत्युक्तं। अतएव मनोरमायां वत्सतरत्वे चकारान्तरस्य सस्य द्वित्वस्वीकृतमिति दिक् ॥ ३३ ॥ उपसर्गादिति। उपसर्गात्किं। खड्गच्छति। क्रिति
 किं। उपेत। तपरकरणमुत्तरार्थं। इह दीर्घककारादेर्धातोरसंभवेन व्यावर्त्यालाभात्। धातौ किं। उपकारः। नन्वत्र उपेत्युपसर्ग एव न भवति। क्रियाया
 यद्विषयसमत्वात्। उपगतककार इति विगृह्यते। ह्यायोगत्वे सपादमेवियतक्रियायुक्ताः प्रादयस्तु प्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञा इति ककारं प्रति अनुपस
 र्गादेवा तद्याचाह तेषि धातुग्रहणे ककारादि धातुविवृद्धिर्भवेत्युपसर्गेषु धातोरक्षेपान्नत्वत्रेति चेत्सत्या अतएव योगविभागेन पुनर्विधानार्थमित्य
 उपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥

सु.
सि.को.
दी.न.
२७

अनादिवच्चा इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथा संख्यं चाश्रीयते इत्यभिप्रेत्याह। पूर्वस्यां तवदिति। स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं। नचाल्विध्यर्थमिदं।
मस्त्विति शंका। अस्याप्यल्विधावनिष्ठत्वात्। अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्णदीर्घापतेः। नविसर्गइति। एतच्च सुखार्तइत्यादावपिवोध्यं। सुव्यातावि-
ति। सवर्णावयवके इत्यर्थः। सुवतस्य धातो रसंभवात्। यद्यपि ऋजगत्प्रवित्यादीनां क्विपि धातुत्वसुवंतत्वं च संभवति। तथापि न तादृशेषु तपरत्वं।
व्यावर्त्यं प्रसिद्धं। नाम धातुष्वेव तत्संभवतीति त एवैह गृह्येतर इति भावः। प्रार्थभीयतीति। शरोचोतिवस्यमाणेन द्वित्वनिषेधः। एडि-पररूपं। एड-
येडि-त्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थं। रूपग्रहणं तु स्पष्टार्थं। अमिपूर्ववदेडि-परइत्येव सिद्धेः। प्रेजतरति। एजृदीप्तौ कं पनार्थं सुपरस्मैपदीभ्येजति। मि-

अनादिवच्चा इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथा संख्यं चाश्रीयते इत्यभिप्रेत्याह। पूर्वस्यां तवदिति। स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं। नचाल्विध्यर्थमिदं।
मस्त्विति शंका। अस्याप्यल्विधावनिष्ठत्वात्। अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्णदीर्घापतेः। नविसर्गइति। एतच्च सुखार्तइत्यादावपिवोध्यं। सुव्यातावि-
ति। सवर्णावयवके इत्यर्थः। सुवतस्य धातो रसंभवात्। यद्यपि ऋजगत्प्रवित्यादीनां क्विपि धातुत्वसुवंतत्वं च संभवति। तथापि न तादृशेषु तपरत्वं।
व्यावर्त्यं प्रसिद्धं। नाम धातुष्वेव तत्संभवतीति त एवैह गृह्येतर इति भावः। प्रार्थभीयतीति। शरोचोतिवस्यमाणेन द्वित्वनिषेधः। एडि-पररूपं। एड-
येडि-त्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थं। रूपग्रहणं तु स्पष्टार्थं। अमिपूर्ववदेडि-परइत्येव सिद्धेः। प्रेजतरति। एजृदीप्तौ कं पनार्थं सुपरस्मैपदीभ्येजति। मि-

योगोवधारणमिति। निर्धारणमित्यर्थः। नदत्तं। नावक्तुमौपदादृष्टः पररूपस्य गोचरः। एवमुविषयो वृद्धेर्नियमेयं यदा भवेदिति। अस्यार्थः। अनवक्तुमौ अनिश्च-
येयदादृष्टकारदृष्टः सः पररूपस्य विषयः। यस्मिन् नियमे निर्धारणे यदादृष्टः सवृद्धिविषय इति। यतु नियोगे त्वद्यैव गच्छेति प्राचोग्रथे स्थितस्य प्रत्युदाहरणस्यानुपाणव-
योत्रियः। अनयोगो व्यापाह इति व्याख्यानं। यदेव पूर्वज्वलने शरीरं ममेव जन्मांतरपातकानामिति लौकिक प्रयोगाः तपस्तपः कर्मकस्यैवलडः शाक्यीयनस्यैव।

व्यादिभ्योऽप्रथोऽश्वनसिद्धे ॥ उरुहृतदृतिश्लोकविरोधश्चस्यात्। अवधारणमिति व्याकुर्वन्तानुसर्वेषु सिद्धिः ॥ अचोऽन्यादिटि। अचामिदिर्गरेवही। जा
 तावेकवचनं ताहा। अचामध्यरति। शकंध्वादिष्विति। शकंध्वादिविषये तत्सिद्धनुगुणपररूपवाच्यमित्यर्थः। अतएवाहातच्चटेरिति। यदि तु आदिभ्योऽथकारा
 रकारस्येवेष्ये तर्हि मनीषापतञ्जलिरेति न सिद्धे ॥ केचित्तु मनःपतञ्जल्ययाः एषोदरादित्वादन्त्यलोपे अकारस्येव पररूपमाहुः शकानां देशविशेषाणामंधुः
 कूपः शकंधुः। कर्काणोरजदिशेषाणामंधुः कर्कंधुः। अतोन्यटापचाद्यचिटाया कुलस्य अटाकुलटा। यदि तु कुलं अटतीति विगृह्येत तदा कर्मण्यलिङ्गीपिकु

अचोऽन्यादिटि। १। १। ६४। अचामध्येयोऽन्यः स आदिर्यस्य तद्विसंज्ञस्यात्। शकंध्वादिषु पररूपं वाच्यं तच्च टेः। शकन्धुः। कर्कन्धुः। ~~कुलस्य~~
 सीमन्तः केशवेशो सीमान्तोऽन्यः। मनीषाहलीशलाङ्गलीषापतञ्जलिः सारङ्गः पशुपक्षिणः साराङ्गोऽन्यः। आकृतिगणोयमा मात्रण्डः। ओत्वो
 ष्येऽसमासेवा। स्थूलोतुः। स्थूलौतुः। विम्बोषुः। विम्बोषुः समासेकिं। तवोषुः। ओमाडेऽथ १। १। ८५। ओमिआडिचातपररूपमेकादेशस्यात्
 शिवायो नमः। शिवेहि। शिवेहि। अव्यक्ता नुकरणस्यात् रतौ ६। १। ८८। ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्मादितौ परे पररूपमे
 कादेशः स्यात्। पटत् इति। पटिति एकाचो न ॥ श्रदिति। नामेडितस्यान्यस्य तु वा ६। १। ८८। आमेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात्। अन्यस्य
 तु तकारमात्रस्य वा स्यात्। डाचिवहलन्टैभवत् इति वहलवचनाद्वित्वात्स्य परमात्रेडितम् ६। १। १। द्विरुक्तस्य पररूपमात्रेडितसं
 ज्ञस्यात्। पटत्यटिति। कलाञ्जशो नो ६। १। १। पदाने कलाञ्जशस्युः। पटत्यटदिति ॥ ९९

लादीति स्यात् रैष उच्चे। रैषगत्यादिषु। आम्वागुरोश्च ह
 लस्य प्रत्यये रैषा। मनस रैषामनीषा। हलस्य रैषाहलीषा। हलीषालांगलदंड। पतंतः अंजलयो अस्मिन्पतंजलिः। मार्तंड इति। पररूपेण नेन मृतं इति सिद्धे
 तन्न अत्यादिदृष्टिः। परमार्तीण्डमास्पते पुनर्मात्रांडमाभरदित्यादिषु तु रीधेऽं दस इति भावः। केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः। पूर्वोक्तं वैदिकं प्रयोगं लोपासनु
 कृत्वाः। ओत्वोषयोः समासेवा। अकारस्य ओत्वोषयोश्च एकत्र समासे स्थितौ मत्यामिदं प्रवर्तते। नेहा। वृषलसु तौ च व्रणस्य इति। शिवहीति। ननु शिव आदित्यत्र सव
 र्णो दीर्घत्वेपश्चादाद्गुणे च सिद्धमिष्टतन्किमाद्ग्रहणेना सत्यां पूर्वधातुरूपसर्गणयुन्यते इति दर्शने धातूपसर्गयोः कार्यं संतरंगमिति पूर्वगुणे कृते वृद्धिः।

सु
मि. के
दी. न
९८

स्यात्। तन्माभूरित्याड् ग्रहणं। अव्यक्तानुकरणस्यात् रतौ। यद्यप्यतो गुणरतिपूर्वसूत्रादतद्व्यनुवर्त्यातो ग्रहणमिह त्वक्तं शंका। तथापि पूर्वसूत्रे अत इति तपरकरण
द्विस्राकारस्य ग्रहणमिह तु शब्दाधिकारपस्याश्रयणात् अच्छब्दस्य ग्रहणमिति व्याख्याने क्लेशः स्यादिति पुनरत्रातो ग्रहणं कृतं। अव्यक्तेशब्दव्याचष्टे। ध्वने
रिति। अनुकरणस्येति। परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः। तस्य चानुकरणत्वं किंचित्साभ्येन बोध्यं पररूपस्यास्य नित्यत्वेपि संहितायामविवक्षितायां तदभावा
दाहापटत् इतीति। नाञ्जलावित्यादि। अयं भावः। विधेयमे देवाक्यभेदात्संभवंत्यामेकवाक्यतायां तदयोगात् तुल्यास्य प्रयत्नमित्यस्य नाञ्जलावित्यस्य च ए
कवाक्यत्वलाभयाञ्जलमिन्नं तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णमित्यर्थो भ्युपेयते। अञ्जलमिनेत्यत्र परस्परनिरूपिततुल्यत्वं विशिष्टास्य प्रयत्नकौयावर्जकलौतडुभयमि

अकः सवर्णे दीर्घः। हा। १५। अकः सवर्णेऽचिपरे दीर्घ एकादेशस्स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णुदयः। अचिकिं। कुमारी शोते। नाञ्जलाविति स
वर्णनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः। ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्याम्प्रागनियन्तेः। अकः किं। हरये। अकोकि दीर्घरत्येव सुवचं।
ऋतिसवर्णे ऋवा। होतृकारः। होतृकारः। ल्यतिसवर्णे लवा। होतृकारः। होतृकारः। पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात्। ऋतिः ऋवालुतिलुवेभ्य
पि विधेयवर्णद्वयद्विमात्रं। अद्यस्य मध्ये द्वौरे फौतृयोरैकामात्रा अभितोऽज्जैरपरा। द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौलकारौ। शेषे म्प्राग्भवत्। इहोभय
त्रापि ऋत्यकरतिपाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥ ॥ ॥ नत्वंविवक्षितं तथा च यो ह्रस्वदीर्घात्माकोवर्णे येन वर्णेन तादृशेन तुल्यास्य प्रयत्न

त्तदुभयमिथः सवर्णे भवति। तथा येन हला तुल्यास्य प्रयत्नकं यद्वल तन्मिथः सवर्णे स्यात्संश्रद्धीर्घस्तु तात्माकोवर्णे येन हला तुल्यास्य प्रयत्नकं दुभयमिति मि
र्थः सवर्णमित्यर्थः। फलितः। तत्तश्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायामणुरित्सवर्णस्येति ग्राहकशास्त्रं प्रवर्तते न तु ततः प्राक् अतो नाञ्जलावित्यनेन आ
स्तरसाम्नायिकानामेव सावर्ण्यं दृश्यते न तु सर्वेषां तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमल्पेवेति तद्व्यकरणाय अकः सवर्णे इत्यत्राचीत्यनुवर्तनयुक्तमि
त्तत्प्रमाणमेषाद्विद्वत्त्वं परिकल्प्य नाञ्जलाविति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदेह सवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयं। हेपिपासो रत्यादौ गुरोरनुत् इत्याकारस्य ध्वने कृते
नन्तः परस्यस्य इणः सन्निधत्वं स्यात्। नाञ्जलावित्यत्राकारप्रक्षेपेण दीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावेपि ध्रुताकारस्य हकारसवर्णत्वेन दर्शनादित्यो दीक्यत

१८

संज्ञाधातुमांश्च आश्चेति हं हं क्त्वा सवर्णदीर्घणदीर्घान्तरप्रभुतोपि प्रश्लिष्यते इति क्लिष्टव्याख्या नमपि नाश्रयणीयां विश्वयाभिरित्यादौ हत्वा रश्चसुसक्तेः। सुरा
 णामृषुणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभ्युदिति सुममोयं पथाः। अकोकीत्येवेति। अकोकि दीर्घइत्येवेत्यर्थः। सुवचमिति। यथा संख्यसंबन्धेन दध्यत्रित्यादाविति
 प्रसंगाभावात्। अइति त्रिंशत् संज्ञेत्युक्तत्वात् होतृत्वात् इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारस्यत्वमस्येवेत्यप्रसंगाभावात् दीकारशकारयोः सावर्ण्यस्य चोत्पत्तौ नवनेवि
 नैव समाहितरूपसिद्धेः श्चेति भावः। अतिरुवात्तिलवेति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पठति ऋतिसवर्णइत्यादि नन्वेवमकः सवर्णइति सवर्णपदाकरणे वा
 र्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यं सूत्रे त्वकोकीति कर्तव्यमिति वियरीत गौरवात्कथमकोकीत्येव सुवचमित्युक्तमिति चेदत्राहुः। भाष्यकारेरेतद्वार्तिकं इत्यंशस्य
 व्याख्यानस्यैव गौरवमिति। प्रत्याख्याने तु षष्ठीः लकारेणैव विचारयेष्यते। वर्णद्वयद्विमात्रमिति एतेन दीर्घप्राप्ते ह्रस्वकारो ह्रस्वलकारश्च विधीयत इति प्रचो
 व्याख्या नमाकरविरुद्धमिति ध्वनितं ॥ ॐ ॥ एडः पदांतात् अयवोरपवादः ॥ उ-सिड-सोश्चेत्यस्यारंभादस्य पदांतविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थपदांतादिति स्पष्टं

एडः पदांतादिति। दा १ १-८। पदान्तादेः इति परपूर्वरूपमेकादेशस्यात्। हरेः वा विहोः वा। सर्वत्र विभाषागोः। दा १ १२२। लोके वेद
 वैड-नस्य गोरति वा प्रकृतिभावस्यात्यसने। गोअग्रम्। गोग्रम्। एड-नस्य किं। चित्रग्वग्रम्। पदान्ते किं। गोः ॥ ॥ ॥

प्रतिपत्तये इहैव कृतमिति मवोरमायां स्थितं। केचिन्मुदंतादित्येतदिहाप्यावश्यकमेवान्यथाः पदांतादपिस्यात्। उ-सिड-सोश्चेति सूत्रे तु सुप्संबन्धिन्यतिपरतः पूर्व
 रूपचेन्ड-सिड-सोरेवातिपरइति नियमार्थं स्यात् तत्फलं तु हरः गुरवः। रंस्मृतो ये स्मृतय इत्यादौ पूर्वरूपा प्रवृत्तिरित्याहुः। एड-किं दध्यत्रापदांतात्किं। चयने लुव
 नोअचिनव। अतिकि। हरये हविषणविह। तपरः किं। वायवायाहि। सर्वत्र विभाषा। यद्यपीह छंदसि रनिन प्रकृतं तथापि यजुष्युरइत्यादि प्रकृमात् छंदस्य
 वसंभाव्ये त अतः सर्वत्रेत्युक्तं। तद्वा चष्टलोके वेदचेति। इहे एड-इत्यनुवर्त्येहं तस्य गोरिति व्याख्येयां प्रकृतिभावरति। एतच्च प्रकृत्यात् एतमिति सूत्रात्प्रकृत्येत्पनुदया
 लभ्यते। नातः पादमिति पाठे तु सर्वत्र विभाषाप्रति सूत्रेण पूर्व रूपमेव विभाषानिषिध्यते इत्यवधेयं। निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याशयेन पूर्व रूप

॥ ॥ ॥ मेव विकल्प्यतरति मनोरमायां स्थितं ॥ ॐ ॥ ॥ ॥

सु.
सि.को.
टी.न.
१६

अवड् स्फोटायनस्य स्फोटोयनपरपणंयस्यसः स्फोटप्रतिपादनपरोवैयाकरणः। तस्य स्फोटायनस्या अत्रापिएडं तस्य गोरिति व्याख्येयं। अगित्येव सूत्रयितुमुक्तिं
विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं। अतीतिनिवृत्तमिति। अन्यथा गवेशः गवो हः। इत्यादिनसिधेरिति भावः। अचिपर इति। अत्राचीत्यनुवर्तते। अतीति
तु निवृत्तमित्यत्र व्याख्या नमेव शरणं गवास्य इति। गवां किरणानां अस्तीति विग्रहः। अरणो दर्शनादित्यत्र समासात्। वातोयनेरुद्धोयां पुंस्त्वं लोकात्। इद्रे
चा आरभसामर्थ्यान्नित्यमिदं। इदंच सूत्रं त्यक्तं शक्यं। अन्यार्थस्वी कृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैव इष्टसिद्धेरित्याहुः। लुतप्रगृह्या इति सूत्रादव्यवहितपूर्वो
पप्रकृतिभाव इति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते स चाप्याठ एव सर्वत्र विभाषा गोरिति प्रकृतिभावस्य प्रागेवारव्यत्वादित्येके। अन्ये त अवड् स्फोटय
नस्य इद्रे चेति सूत्रद्वयप्रकृतिभावप्रकरणयुक्तमपि तद्वहिर्भूतमित्यत्र प्रयत्नव्यं। ताभ्यां तदविधानात्। नच अवड् सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गपवा

अवड् स्फोटायनस्या हा ११२३। अतीतिनिवृत्तम। अचिपर एताने गोरवड् वास्यात्। गवायां पदाने किं। गवि। व्यवस्थितविभाषया गवां
सः। इद्रे च हा १२४। गोरवड् स्यादिन्द्रो गवेन्द्रः। अथ प्रकृतिवद्भावः। लुतप्रगृह्या अचिनित्यं हा १२५। लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्येतेते ग
चिनित्यप्रकृत्यासुः। एहि कृष्णा अत्र गौश्चरति। हरी एतौ। नित्यमितिके। हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्। इकोऽस
वर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो माभूत्। इकोऽसवर्णः। कल्पस्य ह्रस्वश्चा हा १२७। पदाना इकोऽसवर्णः। चिपर प्रकृत्यासुर्ह्रस्वश्च वा। अत्र
ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो नकर्तव्य इति भाष्ये स्थितं। चक्रि अत्राचक्री अत्राचक्रेनापरान्तरं
किं गौयो। न समासे। वाप्यश्च। सिति चापार्थे ॥

स्यापि निवाच्या पूर्वोपापत्रादस्य अवड् सूत्रस्य सुवचत्वात्। एतत्प्रकरणयाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात्। एवं च स्वलेख्यप्रकृतिभावप्र
करणद्विहितसूत्रद्वयलिखिते तदनुकूलत्वेन सर्वत्र विभाषेति सूत्रमपि तत्रैवेति स्थितस्य गतिर्वाध्येत्याहुः। लुतप्रगृह्या। प्रकृतिभावे प्रतिश्रुतौ नासिद्धः
लुतेन नृत्वा कृतिभावविधावसामर्थ्यात्। अचिकिं। जानु उजाना उजः प्रगृह्यत्वेपीह सवर्णदीर्घः। अचीत्यनुवर्तमाने पुनरचिग्रहणमादेशनिमित्तं एव
चिप्रकृतिभावत्वेन इहाप्यकारेशः स्यादेवा जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजति। इह मय उत्र इति पाश्चिके वकारे तु जानु चस्य रुजति। एहि कृष्णेति। इराह

वेदेषु ननु कृष्ण एहीति उक्तं तं तदसत् ॥ वाक्यस्य देरित्यधिकारात् ॥ इह स्वसमुच्चितो माभूदिति ॥ अयं भावः ॥ हरी रंणवित्यादौ सुतप्रगृह्यत्येतत्प्रवृ
काशां चक्रि अत्रेयत्रलिक्रीसवर्ण इति नतश्च हरी एतावित्यत्र परत्वात् ॥ ह्रस्वसमुच्चित एव स्यात् ॥ नित्यग्रहणे तु कृतेन तन्नामर्थ्यात् परमपि बाध इति ॥ चक्रुपत्रे
ति ॥ इह स्फोरितिकलोपोना प्रणकार्यकालपक्षे वहिरंगपरिभाषया असिद्धत्वात् ॥ स्थानिवद्भावाच्च ॥ पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति तु नास्ति ॥ तस्य शेषः ॥ सयोग
दिलोपलक्षणत्वे विभिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ पार्श्वमिति ॥ पशूनां समूहः ॥ पशूणां सवर्ण इति न स ॥ आगे एक नसिति चेति परत्वस्य भत्वापवादत्वात् ॥ ३३ ॥
सात्यकः ॥ चक्रुः कृषीति ननु नृत्पय्येव सूत्रमस्ति ॥ इति अछतीत्यादिको सवर्ण इत्यनेनैव प्रकृतिभावसिद्धः ॥ मैवा होतृकार इत्यत्र प्रकृतिभावस्य म

नृत्पकः ॥ ११९८ ॥ अतिपरः कः प्राग्वत् ॥ चक्रुः कृषिः ॥ चक्रुर्विः परान्ता इत्येव आर्छता समासेप्ययं प्रकृतिभावः ॥ सप्तश्रुषीणां सप्तश्रु
णां वाक्यस्य देः सुत उदात्तः ॥ १२१ ॥ इत्यधिकृत्या प्रत्यभिवादेः शूरे दाश ७ अशूरे विषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्ये न स्वदेः सुत
स्यात् ॥ अभिवादे देवदत्तो हं भो आयुष्मानेधि एव दत्ता ३ ॥ त्रियोन्ना अभिवादे गार्ग्यं हं भो आयुष्मती भव गार्गी ॥ नाम गोत्रम्वा
यत्र प्रत्यभिवात्ककाले प्रयुज्यते ते तत्रैव सुत इष्यते ॥ नेह आयुष्मानेधि भो राजन्यविशाम्वेति वाच्यं ॥ आयुष्मानेधि भो ॥ आयुष्मानेधी इवर्मन्
आयुष्मानेधीन्द्रपालिता ३ दूराहूते चादाश ८ धा दूरात्सम्बोधने यद्वाक्ये न स्वदेः सुतः स्यात् ॥ सक्तृन्पिव देवदत्तत्र है हे प्रयोगे है हयोः ॥ दाश ७
एतयोः प्रयोगे दूराहूते यद्वाक्ये नत्र है हयोरेव सुत स्यात् ॥ ३ ॥ अतमा राम है ३ ॥ १ ॥ कृग्रहणस्य वक्ष्यकत्वात् ॥ एतेनाको सवर्ण इत्यकमेव सूत्रमस्ति

तिशंकाया निर्वकाश एव ॥ उक्तं दोषानां ॥ तन्तः ॥ सप्तश्रुषीणामित्यत्रै न समासरतिनिषेधापत्तेश्च ॥ न समासरतिनिषेधवार्तिकं ॥ हेरुको सवर्ण इति सूत्रेण
ननु सात्यक इत्यत्रेति सिद्धात् ॥ अत एवाह समासेप्ययमिति ॥ एवं च अलवर्णयोरिति पूर्वोक्ते निर्देशः संगच्छते ॥ प्रत्यभिवादे इह प्रत्यभिवादादशब्देन आशीर्वव
नमुच्यते ॥ प्रशूद्रकिं ॥ अभिवादे यत्पुत्रमज्ञा हं भो आयुष्मानेधितु यत्क ॥ आयुष्मानेधीति ॥ अस्तेः सैर्हिः ॥ ध्वसोरिति एत्वाद् इत्यल्यो हेर्धिः ॥ असारत्वापत्तौ ना
मगोत्रवेति ॥ गोत्रस्यादाहरणं ॥ अभिवाः ॥ यगार्ग्यो हं भो आयुष्मानेधि गार्ग्या ३ इत्युक्त्वा दूराहूते चा हतमाञ्जानात् च संबोधनमात्रा पलसामित्याह दूरा

संको-
टी-त-
२०

संवेधनरति। उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति सकूनपिवेत्यादि ॥ ॥ गुरोरनृतः अनन्यस्यापीति। अत्र वदन्ति। यद्यप्यन्यस्य गुरोः सुतार्थोपि
शब्दरतिव्याख्यायते तर्हि गुरुस्थानिकसुतानामेव पर्यायतास्यानेथाच दूराद्भूत इति लक्षणतरेण लघोष्ठेः स्थाने विहितेन सुतेन सह युगपत्प्रयागः प्रसज्ये
ता तस्मादपिशब्दगुरोरगुरोश्च देः सुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यां देरिति प्रकृतत्वादिति। देवदत्तेति। वाक्यत्वसंपत्तये अस्यादिरेहीति शब्दोध्यः। एवमग्रेपि। सर्वः
सुतो विकल्प्यते इति। एतेन द्वेषाय नो विरहकातर आजुहावपुत्रेति भाष्ये व्याख्याता सुतस्य वैकल्पिकत्वात्। आर्षप्रयोग इति श्रीधराचार्योक्तिस्तुनादत्तव्या
विस्तरस्त्वत्रमनोरमायामनुसंधेयः। यणादिकं करोतीति। अत्र नव्याः ददोवमग्नीरतिविष्णु इति रत्यत्र प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे वाधित्वापरत्वादनेन।

गुरोरनृतोः नन्यस्याप्येकैकस्य प्राचीनशब्दादूराद्भूतेयद्वाक्यनस्य सद्भिन्नस्याः नन्यस्यापि गुरोर्वा सुतस्यात्। देशवदत्ता देवदाशात्
देवदत्ते अगुरोः किं। वकारात्परस्याकारस्य माभूत्। अनृतः किं। कृष्णा अ एकैकग्रहणस्यार्थार्थं। इह प्राचामिति यो गोविभज्यते। तेन
सर्वः सुतो विकल्प्यते। असुतवदुपस्थितो ६। १। १२८। उपस्थितोः नार्थरतिशब्दस्तस्मिन्परे सुतोः सुतवद्भवति। असुतकार्ये यणादिकं
रति। सुश्लोका इति। सुश्लोकेति। वक्ति। असुत इत्युक्तं सुत एव निषिद्धेता तथा च प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे सुतस्य श्रवणनस्यात् अग्री ३३
नि। र्चाक्रवर्मणस्य ६। १३०। र्चुतोः चिपसुतवद्वास्यात्। चिनु हीति चिनु हि ३३ इति। चिनु ही इदं चिनु ही दं। उभयत्र विभाषेयं ॥

यणादिकार्यस्याः श्रवणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात्तस्मात् सुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थः। रतिप्राचां व्याख्येयस्यापि। एवं चेकोपलक्षित
त्रकग्रहणस्यैवैव्यर्थं कापि नास्ति ॥ तथा हि तत्रेकग्रहणभावेपि ह्रस्वस्यपि तिकृत्तितुकृदिर्घादिन्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तयो र्यन्विधानान्न व्यंजन
स्य भविष्यति। सुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भवितव्यमेवांत्वया रयोपवादाः हरय इत्यादौ ॥ उपेदः कृष्णैकत्वमित्यादौ त्वाद्गुणः दृष्टिरेचीति वाधके भविष्यतः यथा
सत्यपि र्कग्रहणे श्रीशरत्यादौ सर्वादीर्घत्वं वाधकमतो नार्थरकग्रहणेन। तथापि एह करभोरु इति सुतनृ इति। चिनु ही अत्रेत्यादावसुतवदुपस्थिते र्चा
क्रवर्मणस्येति प्रकृतिभावनिषेधेपि आभ्यां यणादिकार्याः विधानात् सुतस्यास्य यणनस्यात् ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्तौ तु व्यंजनस्य स्यात्। तस्मादिकग्रह

२०

एवमर्थमिति न शक्यते शंक्तिरुमित्याहुः। अन्यत्विक्ग्रहणस्य प्रयोजनांतरमप्याहुः। इको य एव क्वचिद्यथा स्यात् यदन्यत्राचोतितन्माभूत्। किंच अन्यत्र प्राप्नोति। इको मन्वर्ण
 इति शः कलः। एवं च यदुक्तं न स पासे सिति चेन्नितरनेन संगृहीतं भवतीति। चिनु हीति। चिन्वितिलोडनं। हीत्यव्ययं। अनंत्यस्यापि प्रश्राव्या नयोरित्यनेन सुतः। उभयत्र
 विभाषेयमिति। इति शब्दे परतः पूर्वैण प्राप्ते अन्यत्रा प्राप्ते चारंभादिति भावः॥ ॐ ॥ ईदूदेदंतमिति। अत्र विशेषणेन तदंतविध्याश्रयणं किंपचेते रमावितियथा।
 स्यात्। हरीविष्णुरत्यादिष्वेकादेशस्य परादिवद्वावाश्रयेण रकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेदूपद्विवचनमित्युक्तेषु प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यं। द्विवचनमिति संज्ञावि
 धौ प्रत्ययग्रहणे तद्वैतग्रहणं नास्ति सुसिद्धं तमित्यंतग्रहणान्त्रायकानेन कुमार्योर्वधोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति सिद्धं द्विवचनांतं प्रगृह्यत्स्यादिति या

ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यं १५११। ईदूदेदनाद्विवचनं प्रगृह्यत्वं संज्ञात् हरी एतौ। विष्णुरमौ। गङ्गे अमूयचेते रमौ। मणीवोष्ट्रस्य तितु रकार्ये वशो नशब्दो
 वा बोध्यः। अरसोभात्। ५११२। अस्मात्परवोदतो प्रगृह्यत्सः। अमी रशाः। रामकृष्णवमू आसाते। मालिं। अमुकेऽत्र। असनिमाद्ग्रहणे एकारोप्यनुवर्त
 तं शो। ५११३। अयमप्रगृह्यः स्यात्। अस्मै रत्ना वदमपती। निपात एकाजनाड् ५११४। एकोऽज्जिपात आड् वर्जः प्रगृह्यत्स्यात्। इविस्मयो ररुः उउमे
 शः। अनाडिः। त्युक्तेरडिः। दाकारः प्रगृह्यत्सः। आएव नुमन्यसो। आवड्डिलतत्। डितुन प्रगृह्यः। ईषदुष्मं। ओष्मं। वाक्यस्मरणयोरडिः। अन्यत्रडिः

कुर्वन्तः। माचलुनेदंसिद्धे। ताहरी एताविति। ५११५ ॥
 समुच्चिप्रकृतिभावोना सुतप्रगृह्यत्वात् न निवृत्तग्रहणदित्युक्तं। अत्र कृति कारणमणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवरादसीवमं पनीवेत्युच्यते
 तां तच्च मुनित्रयानुक्तत्वात् प्रमाणमिति कै। वा दया। एवं स्थिते मणीवोऽस्य प्रतिवेते प्रियो वत्संतरौ ममेति भारत प्रयोगं समर्थयते रकार्ये इति वशद्वरत्यादि। वं प्रचे
 तसिजानीयाद्विवाये चतदव्ययमिति मेदिनी। अवा यथा तथैवे साम्ये रत्यमरा। कारं वखेडित रलानिवयंकजानीन्यादि प्रयोग दर्शनाच्चेति भावः। अरसोभात्। ररु
 एकारो नानुवर्तते असंभवादित्यभिप्रेत्याह ईदूदाविति। अरसः किं। शस्यत्र वाप्यत्रा ननु कारानुवृत्तिर्व्यर्थास्त्रियौफलेवा अमू आसाते रत्यत्र पूर्वैणैव सिद्धेः मुत्वस्या
 सिद्धत्वेप्येकारांतत्वादत आहरामकृष्ण इति। पुंसि पूर्वैणैव सिद्धेः कारांतत्वादिति भावः। अरसोमादिनि सूत्रं प्रतिमूत्वं मीत्वं च नासिद्धं आरंभस्य मर्थ्यात् ॥

(रिति विवेकः)

सि. को.
दी. न.
२१

अमुकेनेति। खीलिंगद्विवचनस्य तु पूर्वभूत्रेण प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभाव एव अमुके अत्र। एकारोप्यनुवर्तेतेति। तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्रहफलकं माद्रूपमिति
भावः। शो। छां। दसमयोदं संदर्भशुभ्यर्थमुक्तमिहाहः। अस्मेरति। अस्मभ्यमित्यर्थः। सुपांसुलुगितिभ्यसः शो। आदेशः। शो। षे। लोपः। निपातएका। निपातः। किं। अतते
ई। अ। हे। अ। आ। गच्छ। हो। आ। गच्छ। अत्र प्रगृह्यसंज्ञामाभूत्। एकग्रहणभावेन विधिरिति सूत्रान्तरं तन्मभे प्रदमित्यत्र स्यादत उक्तमेकेति। एकाजिति तु नवहृत्वी
हिरुक्तातिप्रसंगतादवस्थादतः पूर्वकाले केतिकर्मधारय एवा ननु निष्पत्तेः। अनाडि। न्युक्ते हलंतस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावात् जते प्राप्ते अज्युहणसामर्थ्या
दज्युपस्ये वनिपातस्य प्रगृह्यत्वसिद्धेः किमेकग्रहणेनानचपुरोत्तीत्यादौ हलंतस्य सत्त्वायां सत्यां प्रकृतिभावादेतोरिति रोहत्वेन स्यादतो ज्युहणसामर्थ्यमुपसील
मित्येकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यं। प्रगृह्यसंज्ञां प्रतिरुत्वस्यासिद्धतया रेफांतस्य प्रगृह्यसंज्ञाभावेन दोषाप्रसक्तेः। नचसांतस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृ
तन्यायेन रेफांतस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावात्त्वाभावप्रसंगस्तदवस्थ इति बोध्यं। प्रगृह्यतां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपिरुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावात्प्रवृत्तेः सका
रांतस्य तु न किंचिदपि सिद्धकांडस्य प्रयोजनप्राप्तौ नित्यप्रकृतिभावेन व्यावर्त्येता नचाज्युहणसामर्थ्या दजंतस्यैव प्रपरा अपेत्यादि निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञास्या
नत्वज्युपनिपातस्येति वैपरीत्यशंका निवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यं। अनाडि। ग्रहणस्य वैयर्थ्यापनेर्याहरति मृग इत्यादि निर्देशविरोधाच्चोक्तशंकाया अप्रवृत्तेः। किंच
निपातो अनाडि। न्युक्तेः अनाडि। ति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणत्वाभ्युपगमे तदंतविध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो यो च प्रगृह्य इत्यर्थलाभात् प्रत्येव निपातस्य प्र
गृह्यत्वसिद्धमिति त्रासं प्रयोजनमेकग्रहणस्यानन्वेवमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेवान्यथा अइउ अपेहीत्यत्रैका च द्विवचनन्यायेन समुदा
यस्यैव संज्ञास्यान्नावधानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्नतु पूर्वयोरिति चेन्ना अजित्येकत्वस्य विवक्षयैव समुदायनिराससंभवात्समुदायसंज्ञया अवयवाना
मननुग्रहेणैका जद्विवचनन्यायस्याप्यप्रवृत्तेरेकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाग्रहणञ्च। अत्राहुर्भाष्यकाराः। अक्षमुदा
यग्रहणशंका निरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन्ना ज्ञापयति वर्णग्रहणे षु व्यक्ति संख्या न विवक्ष्यते किंतु जातिरेव निर्दिश्यत इति तेन हलं ताच्चेति सनः कित्वात्तदंभरत्वे।
धिप्सतीत्यादि सिद्धा हल्युहणस्य व्यक्ति परत्वे तु योत्रैकः समीये हलनकारो नततः परः सन्यस्माच्च परः सन्भकारान्नासाविक्र समीप इति कित्वं न स्यात्ततश्च नलो

नस्यातावस्तुतु अपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्यप्रकृतसूत्रेणैकाग्रहणं न्यक्तुं शक्यमत एव मनोरमायामनाडित्तिपर्युदासादेवाज्जुपनिपाते लब्धे नि
पातग्रहणमुत्तरार्थस्य प्रतिपत्त्यर्थमिहैव कृतमिति निपातग्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं न त्वेकाग्रहणस्य। अत्र न स्यात्। यदुक्तं मनोरमायामनाडित्तिपर्युदासादित्यादित्ति
त्या ओत्सु च भाष्यकारिः प्रसज्य प्रतिषेधस्यैवांगीकृतत्वात्। न च लक्ष्मणभावात् त्रौट्टिवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यं। अस्मादेव भाष्यवचनात् त्रयमेवोप्यस्तीति सुवचत्वा
त्। न तथा हि। अततेर्दः अकारो वा सुदेकः स्यादिति वचनाद् इति शब्दो वा। अनेन अशब्देन सहाङ्गमर्यादाभिविध्योरिति आङ्गोप्ययीभावे सवर्णदीर्घे अव्ययीभावश्चेति न पुंस
कत्वाद् इत्स्वत्वसोः स्यदिपूर्वप्रकृते अमिति रूपभाष्यकृतसंमते। तथा इणे निष्ठाया मितेः वेज्जुनिष्ठायां संप्रसारणे उतः अंरुतः एतः अंउतः। ओतः इत्यासमुद्रसिति वृत्समा
से रूपं च तत्समं तत्र तत्र पुंसासपक्षे अमिपूर्वो गुणश्च न सिध्यति। अशब्दस्याङ्गभिन्नत्वात् स्थानिवद्भावेन निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात्। प्रसज्य प्रतिषेधाश्रये तु सिध्यति तस्या
ङ्गत्वेन प्रगृह्यत्वनिषेधान्। न चैतादृशप्रयोगोऽप्राप्त्यर्थे इति वक्तव्यं। प्रकृतभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात्। अन्यथा हि भाष्यकारे गितमात्रावलंबनेन तत्र प्राचां यथा

ओत् १५१५। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहोर्शाः। समुद्रौ शक्यस्येताव नार्षे। १५१६। समुद्रि निमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवै
दिके रतौ परे। विष्मोरति। विष्मरति विष्मविति। अनार्षे इति किं। ब्रह्मवन्धवित्यत्र वीत् ॥ ११ नामधिस्येपायम वतां प्रकृतयो व्याहृते रन्तित्याद्याहुः ॥

आङ्गर्ज इति। प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तरमिदं दृष्टव्यं। वर्ज्यत इति वर्जः। वृजे एयं ता कर्मणि घञ् वर्जनीय इत्यर्थः। आङ्गे न भवतीति यावत्। आ एतमिति पूर्
वप्रकृतवाच्यार्थस्य अन्यथात्वघातको यमाकारः पूर्वमित्येनामं स्याः। रदानीत्वं मन्स इत्यर्थः। आ एव किलेति। स्मरणघातको यमाकारः। वाक्यस्मरणयोरित्यादि
प्रत्रायमाशयः। इषदर्थे क्रियायोगे इति भाष्यत्वादि। ह्यस्य एव तात्पर्यं लाघवात्। अन्यस्य डित्वर्थे सिद्धे इषदर्थे इत्यादित्वेकदेशानुवादेः। एवं च अभ्रं ओ अपदस्य
त्रसप्तम्यर्थे रतेरप्याकारस्य डित्वाद् इति नानाधिकशब्दस्येति प्रवर्तते इति ॥ ११ ॥ ओत्। निपात इति किं। देवो सिवायवायाहि। समुद्रौ। ऋषिर्वेदज्ञ इति मृषिणेत्या
दीतथादर्शनादित्यभिप्रेत्याह। अत्रैदिक इति। समुद्रौ किं। अहो इति। अत्र परत्वाद्दिकल्प्यो माभूत्। न च ओदिति सूत्रस्य निरवकाशित्वं शक्यं। अहोर्शा इत्या
दीतस्य सावकाशत्वात्। इति विति किं। पतोत्र। अनार्षे किं। ब्रह्मवन्धवित्यत्र वीत् ॥

सु-
सि-कौ-
डी-त-
२२

उत्रः निपात एकाजिति नित्यं प्राप्ते विभाषे ॥ शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चान्नानुवर्तते तस्य इत्तौ वा प्रागुक्तमिति । इह उत्र उ ५ इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्या-
तमेकसूत्रत्वे तु उत्र इत्तौ उं शाकल्यस्येति र्थात् । उं इतीत्येवरूपं शाकल्यमते सिध्यति अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति उ इतीत्येवरूपं सिध्यति वितीति रूपं तु न सिध्यत्येवेति ज्ञेयं
उं । अनुनासिकं इति तेनास्मिन् परे यरोनुनासिक इति विकल्पः । यदतनुं इति पठसि यदेतदं इति वातदीर्घमित्यादि । एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणं । अन्यथा यरोप्र-
स्यनुनासिको वेत्येवावस्यता । यरोत्रमिदं न्येवावस्यदित्युक्तौ तु यथासंख्यप्रकृत्या अम्यंतेनेत्यादिसिद्धावपि नित्यं ननु गृह्य इति न सिध्येतां कृन्मेजतः । उमुष्णि-
यसिन्त्यादिनिर्देशाश्रयणेतु प्रतिपत्तिगौरवावसुतसुयरोनुनासिके त्रमेत्वे प्रसूत्रयित्युक्तमित्याहुः प्रगृह्यमित्येव ननु वर्तनादाह । प्रगृह्य इति ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्या-
देव प्रकृतिभावसिद्धौ किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः । प्रगृह्या प्रगृह्ययोर्हयोरप्यु- शापतौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादिति सिद्धावपि अप्रगृह्यादेशस्यानुनासि-

उं १११५ । उत्र इत्तौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च उं इत्ययमादेशो वा स्यात् । उं इति मय उत्रो वो वा ८ । ३३३ मयः परस्य उत्रो वो वा स्यादिति । किमु उ-
क्तं । किमुक्तं मावस्यासिद्धत्वात् । तत्रारः ॥ इदं च सप्तम्यर्थे ११११८ सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदृशं नम्यगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधि-
श्रितः । सोमो नीरु इति । सुपां सुलुगिति सप्तम्यानुक्ता । अर्थग्रहणं । वृत्तावर्थात् नरोपसंक्रान्ते माभूत् । वाय्यामधो वाप्यश्वः ।

कोवकारः स्यात्प्रकरणप्रगृह्यत्वाश्रयणमिति । आदेशस्यास्यस्थानिवत्त्वेनोत्रत्वाद् उत्र इति प्रगृह्यत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थे तदाश्रयणमित्यन्यायदितु प्रगृह्यमित्यस्य ।
स्थानिविशेषणत्वं सौकृत्यप्रगृह्यस्योत्रः उं इत्ययमादेश इति व्याख्यायते तदादीर्घानुनासिकेति वत्प्रगृह्यश्चेत्युक्तिरपि स्वस्य कथनमवेति बोध्यं । उं इत्यत्र यदि शाक-
ल्यस्येति नोपस्यते तदा प्रगृह्यस्योत्रे नित्यमादेशः स्यात्तत्र च विनि उं इत्येते हेतुस्त्याता । तस्माच्छकल्यग्रहणानुत्पत्त्या आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणिरूपाणि सिध्यतीति ।
केयदसंज्ञाह अयमादेशो वा स्यादिति । वस्यासिद्धत्वादिनि । अतएवेदं वत्त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रवाधनार्थत्वे हि रकोयणित्यनेतरमय उत्रो वेत्येवावस्य-
तयणं चान्ववर्तयिष्यता । इदं च ॥ इदं च विनि किं ॥ प्रियः सूर्यप्रियो अग्ना भवति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुगित्यादिना उं देशः । यदकारः प्रगृह्य-
त्वेषु इति शब्दप्रयोगस्य विधिमते त्वेन इहापि परकाले इति शब्दप्रयोगप्रसंगः सचानिष्ट इति बोध्यं । सप्तमीग्रहणं किं । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्यामन्या सुष्टुत्या इति

प्राप्तेतनीयेकवचनस्यपूर्वसवर्णरकारः। ततोक्तः सवर्णेदीर्घरत्येकारदेशः। नत्विहमुपां सु लु गिति सुक्। ह्रस्वप्रवणयतेः। सोमोगौरीरति। वानप्रमी अत्रयथा आस-
त्तः इत्याद्युदाहरणे सत्यस्य कारातस्य लौकिके दाहरणाभावात्। उभयोरपि वैद्वेदोदाहरणमुक्तं। मामकीतनुरति। यद्यप्यत्रसंहितायो प्रगृह्यप्रयो जनेनास्ति
तथापि मामकीरति तनुरतीति पदकालेतरत्येव। स्वायांतनूकक्त्वेनाधमानामित्यत्रसंहिताकालेप्यस्ति तथापि त्रस्य कुरति पात्सिक प्रकृतिभावेनाप्यतस्ति हं
खंडसिद्धांतरस्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यं। सप्तम्या लु गिति। यदि धीयादाविवविभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घेकारदेशरतियाख्यायते तदा एका
देशवाधित्वापत्त्वात्। गत्वाच्च आगनद्यादत्यादृते रामचस्यादिति भावः। अर्थग्रहणे किमिति। वाप्यश्चरत्यादावपिसप्तम्यर्थोत्पेवेति नार्थो ध्वग्रहणेनेति प्रश्नः
अर्थांतरोपसंज्ञत इति। वाप्यश्चरत्यत्रयोवापीशब्दः सतुवाप्यधिकरणकद्रव्ये उपसंज्ञांतसोमोगौरी रत्यत्रगौरीशब्दसुप्तम्यर्थमात्रेपर्यवसन्नः नतु तद
धिकरणकद्रव्येऽप्यत्रमावादिनिभे द्वाः। अत्र प्रगृह्यस्य। अणरति किं। कर्तृहर्तौ अस्मिंधिरिति। कुलंश्चुत्वेचात्रनकृतस्यपृप्रतिपत्त्यर्थं। अतएवानुखा

अणो प्रगृह्यस्यानुनासिकः। ८। ४। ५०। अणोऽप्रगृह्यस्य। वसानेऽनुनासिकोवास्यात्। रधिं। रधि। अप्रगृह्यस्य किं। अग्नी॥ रत्यचसंधिः
स्तोश्चुनाश्चुः। ८। ४। ४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गभ्यां योगेशकारचवर्गोस्तः। हरिश्शेते। रामश्चिनोति। सिद्धिता। शर्दि-अयः। शना॥
। ८। ४। ४४। शात्परस्यतवर्गस्यचुत्वेन्नस्यात्। विश्रः प्रश्नः॥

सोत्रं पंखां एवंश्चुः पुरित्यपिवोध्यं। श्रुनेति। सहयुक्तेति सूत्रे विनापितद्योगं नृतीयेति वक्ष्यमाणत्वात्। यो यो रति। एतदध्याहारलभ्या अत्रस्थान्यादेशवैर्यथा
संख्यानिमित्तकार्येणेन। शादिति रूपकात्। यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तं स्यानेतरतुमदत्यनेनापि रष्टसिद्धिर्नोप्यतावश्यकत्वात्। हरिश्शेते इति। वाशरीति पा
सिकत्वाद्दिसर्जनी यस्य सत्स्यशेनयोगेशः। चवर्गयोगेशमश्चिनोति। तवर्गस्यतुचवर्गयोगेसच्चिदित्यादि। शेनयोगे तु तच्च शिवरत्याद्युदाहरिष्यति॥ शातानेति।
तो रिति चानुवर्तते तदा हतवर्गस्यैः गदि। जश्वमित्यादियाख्यातनिर्देशेऽपि। सुदिग्धत्वेन बोधनाय यथात्रश्चेति शब्देन शब्देन कृतं तथा श्रुत्वमपि न कृतमिति परि
हारसंभवाद्दुर्गत्यमेवोदाहरति। विश्रः प्रश्न इति। विच्छग्नौ प्रच्छतीकाया यजयाचेत्यादिना नड् द्वौः शूडिति। लुस्यंशत्वं। नजेडि-त्वाद्गुणाभावः। प्रच्छेत्तुप

सु-
सिकौ-
टी-त-
२३

श्रेचासन्नेति निर्देशात्संप्रसारणाभावः। ननु मडणानानासिकास्थानाधिक्याद्दुर्गेष्वैश्वर्यं तुभिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात्। सोऽप्युनेति तु शब्देन
नेकारो न गृह्यते किं तु स्ववर्गाद्याश्चत्वा एवेति विश्वः प्रश्न इत्यत्र श्रुत्वा प्रसक्तैः किमनेन निषेधेनेति चेत् त्रुः। शादिति निषेधात्स्त्रिंशद्देवतुल्यास्य प्रयत्नमि
त्रास्य ग्रहणेन नासिकास्थानमिन्नत्वादिस्थानं गृह्यते। तत्स्थानं तु तुल्यमेवेति तु शब्देन पंचमस्यापि ग्रहणतः श्रुत्व प्रसक्तौ निषेधो यमावश्यकः एवं च तो लीति तु
शब्देन नेकारस्यापि ग्रहणद्विहो द्विस्रुत्वादिस्थानं च निमित्तकार्येण यथा संख्यनिरासं ज्ञापकमित्युक्तत्वात् नैव चार्थवत्त्वं कथमुक्तार्थं ज्ञापकं भवेदिति
वाच्यं तु शब्देन नेकारग्रहणे सिद्धे हि यथा संख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीयेत्युभयज्ञापने वाधकाभावात्। भाषितेऽप्यस्यमित्यत्र यत्किंचित्स्थानतुल्यत्वविवक्षार्था
दर्थेभ्युपचापि वर्णः परस्परं सवर्णं भवेयुरित्युक्तो दाहरणे श्रुत्व प्रसक्तौ शादित्यारंभ आक्षेपकरत्वेन तत्ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यं तथा हि सति न
मडणानानापरस्परसवर्ण्यापत्यात्वं नयसीत्यादौ अनुस्वारस्य भयि परसवर्णः वापदांतस्य तु स्वारस्य ज्ञादयोपिसुः। तात्त्वादिस्थानसाम्याभावेपि नासिकारूप
स्य यत् किंचित्स्थानवस्य तुल्यत्वात्। नापितुल्यास्यत्वमन्युनास्यत्वमिति व्याख्यायां ज्ञादीनां परस्परसावर्ण्याभावनेतेषां नासिकास्थानसाम्यपितात्वादिस्थानसाम्या
भावेन न्यूनस्थानकत्वात् तत्तत्त्वं नयसीत्यादिषु गतिप्रसंगः। स्ववर्गधैः सह तु ज्ञादीनां सावर्ण्यास्य देवा नासिकास्थानाधिक्येपि तदन्यूनस्थानकत्वानेषामिति।
विद्वज्जालिखतीत्यादिषु सिध्यति वर्गाद्यानां तु नासिकास्थानाभावेन न्यूनस्थानकत्वान्यचमेन सावर्ण्याभावेपि न सति रिति ज्ञापकाश्रयणं विनैवैष सिद्धिरिति वाच्यं।
हे गौरि एहीश्वरैः सवर्णं दीर्घापतेरि को सवर्णं इति शाकलप्रकृतिभावानापनेश्च। रकारान्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्णकत्वादेकारस्य। स्वराणामुष्माणं चैव विद्युतं क
रणं स्मृतं तेषां विविक्तता वेदनेनाभ्यामे चो जतोपि चेति वचनात्प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावमभ्युपगम्यात्तानिष्टवारणेपि तद्वस्तुत इत्यमित्यत्र तो लीति परसवर्णवि
धिनादकारस्य वकारापतेः। वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्येपि दंतस्थानसाम्येन लकारान्यूनस्थानकत्वात्। यदितु वकारस्य दंतोष्ठमिति समाहारनिर्देशात्। ओष्ठस्थान
दंतस्थानमिन्नमेवं दंतोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वस्त्वित्यादौ नातिप्रसंग इति ब्रूयते हि लुग्वाद्देव्यादिना दंत्ये तडि-विधीयमानो यः कस
स्य लुक् अंडु हृहीत्यत्र न स्यात्। किं तु अडुग्घेत्यादावेव स्यात्। तथापि पूर्वः पियुरतीत्यादौ विधीयमानमुदोष्ठ्य पूर्वस्येत्युत्वं सुसूर्वतीत्यादौ न स्यादुक्तीत्या

वकारस्योष्ठत्वाभावात् न च वस्योष्ठत्वे दंत्यत्वे वसतिसेकस्यपितिषोपदेशलक्षणोस्विदादीनां पृथक्ग्रहणं व्यर्थं स्यात्तेषामपि दंत्यात्सादित्वादिभिर्मित्त्वा र
 त्थः केनेलदंत्या नतु दंतोष्ठोपीत्यादेभूलाएव वक्ष्यमाणत्वात्। येतुपाणिनिशिक्षायां यमानुस्वारयोरवनासिकास्थानत्वकथनादयेषां स्थाननासि
 कानभवति किं त्वनुनासिकत्वगुणएवा नासिकाव्यापारेणै चार्यमाणत्वमात्रेण नासिकास्थानत्वकथनेत्कारादीनामप्युक्तरित्या नासिकास्थानमिति स्थान
 निरूपणे हेतुतदकथनाभ्यूनतेत्यादिवदन्ति। तेषामत्रोक्तज्ञापकाश्रयणविनैवष्टसिद्धिः अन्यत्वेकारादीनां नासिकया सर्वदा नुच्चारणदनुनासिकत्वगुणः
 सन्ने निविशते। यैतीत्यादिलक्षणलक्षितत्वात्। अत्रोक्तानां त्वनुनासिकत्वं नापैतिसर्वैव तथोच्चारणरिति। नगुणः किंतु यमानुस्वारयोरिव स्थानमे

धुनाष्टः- ४१। स्तोः धुनायोगेष्ठस्यात्। रामस्यष्टः। रामहीकते। येषां। नडीका। चक्रिणद्वौकसे। नपदानादेशनामा। ७। ४४। अनामिति लुप्त
 मष्टीकस्यरे। ८। तादृवंगीतरस्याः। नामस्यैतेन स्थाना। यदृ। ७। यततोपदानात्किं। ईद्वे। टोः किं। सर्पिष्टमा। अनामवतिनगरीणामिति वा
 च्या। यत्। यत्। वति। वत्। गयः। तोः। धि। ७। ४। तवर्गस्य लकारे परानुष्ठवं। सन्धुष्टः। मलाञ्जशोभे। ७। २। ३। वार्गीशः। चिदूयां। यरोः। नुना
 सिकेः। नुनासिको वा। दा। ४। ५। यः। पदानास्याः। नुनासिके परे नुनासिको वा स्यात्। एतन्मुरारिः। एतद्गुरारिः। स्थानप्रयत्नाभ्यामनरतमेस्य
 शी चरितार्थविधिरयंकेन प्रवर्तते। चतुर्मुखः। प्रत्यये। ४। ५। नित्यम्। तन्मात्रं। कथनार्हिमदोदयोः। ककुद्गन्तुदतियवारिगणदकारा।
 निपातनात्। तोर्लि। ७। ४। ई। तवर्गस्य लकारे परमगणस्य स्यात्। तल्लयः। विद्वैल्लिखति। नकारस्याः। नुनासिको लकारः। ॥

वनासिकेति स्थान निरूपणे अत्रोक्तानां नासिका चतुर्कनत्वकारादीनां नासिका चेति। यनुक्तं तु ल्यास्यत्वे मेभ्युनास्यत्वमिति व्याख्यायां तद्वदित्वाद्ये तोर्लीति
 दकारस्य वकारस्य संगतितदभावात्। तोर्लीत्यत्र लकारद्वयनिर्देश इति म्ही दंत्यत्वरूपे लकारे परे परसवर्ण इति व्याख्यायां मुक्तो वा असकृदित्याहः ॥
 ॥ ३० ॥ धुनाष्टः। १। हापिका। यिनिमि। प्रयायया। सख्यं। नता। कीतिज्ञापकात्। सर्पिष्टमिति। इस्वात्। दौतद्वितदतिषत्व॥ यरो। पदात्तस्य नित्ये। ति। सन्ध्याति। स्य
 शी चरितार्थ इति। प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेण तमुक्तं। क मत्तं। मुरारिः। वत्सवनेता। नृपादे। लकारवकारयोरनुनासिक प्रवृत्तौ वाधकमाभावात्। स्वर्णस्य वेप्यते इति भा

मु
वि.कौ.
टी.त.
२४

चाग्रंथानुरोधेनस्यशभिन्नेषुअनुनासिकविधिर्नप्रवर्तते।अनभिधानादितिवायोज्यारेफेनप्रवर्ततेइति।यद्यपिव्यक्तिःपदार्थरतिपक्षेऽलक्ष्यमेरेलक्षणभेदाना।अस्या
व्यक्तौलक्षणस्याचरितार्थत्वात्तरेफेपिप्रवृत्तिर्द्वारैवतथापिलक्ष्यानुरोधेनआतिपक्षमाश्रित्येदमुक्तां।दकारनिपातनादिति।ननुयवादिगणकेकुकुदित्येवपठ्य
तेनतुकुकुदोत्तरतिमनुव्विशिष्ट।तथाचयरोनुनासिकोद्वारः।नचयरोनुनासिकप्रवृत्तौशयतत्वाभावेनइत्युत्तरतिमनुपोमकारस्यवत्त्वाप्रसक्त्यायवादिगणे
कुकुदितिपाठोनिर्णयकःस्यादितिवाच्यं।अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेनशयतत्वानपायात्गणेतत्पाठस्यप्रार्थक्यादितिचेदनाहुः।यद्यत्रकुकुदकारस्यन।

उदस्थास्तम्भोःपूर्वस्यादा॥४॥उदःपरयोस्थास्तम्भोःपूर्वसवर्णःस्यात्।आदे।रुर्था।उत्थाने।उत्तम्भनां।अत्राःघोषस्यमहाप्राणस्यस
स्यतादृशाएवथकारः।तस्यरोरुरीतिप्राप्तिकोऽलोपः।लोपाभावपक्षेत्थकारस्यैवश्रवणन्नतुखरिचेतिचर्त्तश्चर्त्तप्रतिष्ठाकास्याऽसिद्धत्वात्।
उत्थयानां।उत्थतम्भनम्।रुयोहोन्यतरस्यां।दा॥४॥रुःपरस्यहस्यपूर्वसवर्णवास्यात्।घोषवतोनादवतोमहाप्राणस्यसम्भृतकण्ठस्यहस्य
तादृशोवर्गचतुर्थएवादेशः।वाग्घरिः।वाग्हरिः॥शशुः।टा।४॥४॥रुयःपरस्यशस्यछोवास्यादटा।दस्यचुत्वेजकारेकतो।खरिचा।४॥५॥
खरिमुत्थाञ्चरःस्यः।इतिजकारस्यचकारः।तचशिवः।तच्छिवः।छत्वममीतिवाच्यं।तचश्लोकेनातच्छोकेना।अमिकि।वाक्श्रुतनि।मोनुस्वा
स्यरुत्तः।अस्यपदस्याः।नुस्वारस्यादृष्टिः।अलोन्त्यस्याहरिस्वदे।पदस्यतिकिं।गम्यते।नश्चापदानस्यरुत्ति।दा॥३॥४॥नस्यमस्यचापदाने
स्यरुत्तः।नुस्वारः।पशांसि।अकंस्यते।रुत्तिकिमन्यसे।अनुस्वारस्यययिपरसवर्णः।दा॥४॥५॥स्यपृम्।अङ्कि।तः।अञ्चितः।कुण्डितः।शान्तः।५॥
पफितः।कुर्वन्ती।पत्रणत्वेप्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारेपरसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्णत्वौ।

तुपप्रकृतिभूतकुकुद्वदस्यनांतत्वनिपातनेपिअन्यत्रदकारंतप्रयोगस्यनिर्वाधत्वात्तस्माद्यरोनुनासिकोत्रनप्रवर्ततेइति।अन्येत्वाहुः।यचिमंतसौमत्वर्थरति
सहितयाभाठेतसावितितीपूर्वदकारं प्रश्लिष्यमत्वेनाय्येतत्समाधातुंशक्यं।तसावितिद्विर्वचननिर्देशस्युदतयोःसमाहारद्वंद्वं कृत्वादतरेतरयोगद्वंद्वेकृतेसमुप
पद्यतेइति।॥ उदःस्था॥ अनुस्वारस्यययीत्यत्रसमसमपिसवर्णग्रहणमिहनिष्कष्यसंवध्यते।एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याहापूर्वस

२४

वर्णः स्यादिति ॥ श श्चो टि। इह पदांतादित्नुवर्षपदांत शयइतिव्याप्ययतन ह न म ध्व श्चो तं त्यमितो विर प शां विप्र वां इ वे रौ ण रिकः शः छ त्व म मी ति। श श्चो टी ति सु त्रं श श्चो
 मी ति पठ नी य श्चि त्यर्थः। तच्छ्रुकेनेति। तच्छ्रुकेनेत्याद्यप्युदाहृतव्या मोनु। हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते पदस्येति चतदाह मातस्येत्यादि। हलिकिंत्वमत्रः।
 क्रिमत्रा नश्चा पदांतस्य। अपदांतस्य किं राजन्पादि। आकस्यतइति। आड उद्गमनइति तड। स्तुकमोषितिनेट् अ नुस्वारस्या अत्रययीतिस्यद्यर्थ अचिपरे अ
 नुस्वराभावात्। शलितुपरसवर्णेनुस्वारांतरतमो नसा वती ति कुंडं रथेनेत्यत्रेवदेशनमित्यादावपि परसवर्णविध्यप्रवृत्तेः। अत्रवदंति। ईषद्विद्वतमूष्मणं विवृ
 त्तस्वराभिमितिभास्यमतेययीत्यस्यापार्थक्यं। सूत्रकारमततदावश्यकमेवावयथादेशनमित्यादावनुस्वारांतरतमः परसवर्णेनुनासिक ईकारः स्यात्। ईकार
 शकारेभ्यस्तेसुवर्णस्यसत्वात्। तथा कुंडं शते इत्यादावनुस्वारस्यपदांतस्येति स्यादिति। अंकितइति अंकपदेलक्षणे चतिचुरादिएत्यंति क्तः। निष्ठाया

वाषट्। ननु स्यात्। ४। ५। ६। पदान्तस्याः नुस्वारस्य ययिपरे परसवर्णे चास्यात्। त्वङ्गोषित्वं करोषि। संयन्ता संयन्ता। सम्वत्सरा संवत्सरा। यल्यो
 क्तः। यल्लेकभा अत्राः नुस्वारस्यपसेः नुनासिकायवलाः। मोराजिसमः कौ। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।
 वा। ८। ९। १०। मपरे हकारे मस्यमएवस्यात्। हलसल मच्चलना किं मसल यलि। किं हल यति। यवलपरे यवला चेति वक्तव्यम्। यथा संख्यमनुदे
 शसमानाम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

सेटीति। श्चोपः परसवर्णे नडः। अकिलक्षणे इत्यस्माद्वाक्तः नुमा नुस्वारे परसवर्णे नडः। अत्रजितइति। अंचेः पूजायामिति निष्ठायां इडा नोचरिति नुना निविधः
 कुं कितइति। कुठि प्रतिघाते क्तः नुमे नुस्वारे परसवर्णे नणः। शान्तइति। शमउपशमे क्तः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 मस्य अनुस्वारे परसवर्णे ननकारः। गुंफयेत्ये क्तः। मस्यानुस्वारे परसवर्णे नमः। मोराजिसमः कौ। राजीतिकिं। संपत्ता समरति। का उदरात्। इति किं। स
 राजिता। संराजितव्यं। मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थे तदाह। मएवस्यादिति। सम्राडिति। राजदीप्तौ। संपूर्वादस्मान् सत्सृष्टिव्यादिना किं पात्रश्चरिना
 षत्वा। जश्वचला। हमपरे वा। मपरइति बहु व्रीहिः। यवलेति। यवलाः परायस्माद्यवलयपरस्मिन् हकारे परे मस्य यवला भवतीत्यर्थः। यवलाः परायस्माद्यवलयपरस्मिन् हकारे परे मस्य यवला भवतीत्यर्थः। अनुदि
 प्यतइति अनुदेशः यश्चा दुच्चार्यत इत्यर्थः। समानामिति संबंधेषु तदाह। समसंबंधी विधिरिति। समकर्मकं विधानमिति तु नो मिति। इति मिति यथाह शेषु समे

सु.
सि-कौ.
टी-त.
२५

सुसमानोविधानं पाघादिषु पिवादीनां प्रियस्थिरादिषु च प्रस्थादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् । इष्यते तु अनुवाचयोरपि यथासंख्यत्वं । समूहाकृतिजीवेषु हनक्तत्रग्रह
इत्यत्र यथा समानामिति किं । लस्येत्यंभूतेत्यत्र लस्येदयश्चत्वारोर्थाः प्रत्यादयस्तत्र यः तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञायथास्यात् ॥ नपरे । अ
यमपि बहुव्रीहिर्वा हेरिति अमुवर्तते तदाह । नपरे हकारे इति । इति ॥ चयो द्वितीया इति । एतच्च नादिन्याकोश इति सूत्रे भाष्ये स्थितं । अतएव मनोरमायां
उःसीति सूत्रे तु इत्युच्यमाने चयो द्वितीया इति पक्षे यकारापत्तिरुक्तः । यदि तु इति सूत्रे स्थस्यस्य न हि द्विदित्येव सुवचं स्यात् । तुटोः सिद्धत्वेन चयो द्वितीया इत्यस्या
प्रसंगे योष्करसादेरिति । पुष्करेतीर्थे विशेषेसीदतीति पुष्करसिन्ना तस्यापत्यं योष्करसादिराचार्यः ब्रह्मदित्वादित्त्वं अनुशक्तिकादित्वाद्भयपदवृद्धिः । उःसिधुट् । उभयं नि
देशोपचमीनिर्देशो वलीयान् परत्वदित्यभिप्रेत्याह । सस्येति सीति सप्तमीनिर्देशस्तुलाघवार्थः । षट्सत् इति । धुटश्चत्वेन तकारः चयो द्वितीया इति तस्य थो न चत्वं स्यात्सि

नपरे नः । ५ । ३ । २ । नपरे हकारे मस्य न स्याद्वा । किं हते । किं न हते । उः णेः कुकूटकशरि । ५ । ३ । २ । उकारणकारयोः कुकूटकावागमौ वास्तुः शरि
कुकूटकोरसिद्धत्वात् । अत्र पत्वन्ना चयो द्वितीयाः शरियोष्करसादेरिति वाच्यम् ॥ प्राड् षष्ठः प्राड् खषष्ठः प्राड् सषष्ठः सुगणषष्ठः सुगणठ्षष्ठः
सुगणषष्ठः । उः सिधुट् । ५ । ३ । २ । ज्ञानस्य सस्य धुट्वा स्यात् । षट्सन्तः । षट्सन्तः । नश्चात् । ३ । ३ । नकारान्तात्स्य धुट्वा । सन्तः । सन्तः ।
शितुक् । ५ । ३ । २ । नस्य पदान्तस्य शोपरे तु ग्वा स्यात् । शश्चोटीति छत्वविकल्पः । पक्षे रोरु रिति चलोपः । सञ्चम्भुः । सञ्चम्भुः । सञ्चशम्भुः ।
सञ्चशम्भुः । नञि जञ्छा जञ्चशा जञ्चविति चतुष्टयमरूपाणां मिह तु कृत्त्वचलोपानाम्बिकल्पनात् ॥

॥ इत्वात् । अतएव धुडभावे षट्सन्तस्य षट्स्य
द्वारामिति निषेधात् प्रत्ययधकारस्य षत्वप्रसंगात् । अतएव वस्यमाणसु गिहेवनकृतः । उस्य तु किं षत्वे तस्या सिद्धत्वेन चयो द्वितीया इत्यस्यापि प्रसंगाच्च । इह धु
द्विकल्पेन रूपद्वये सन्तिटकारतकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पान्कोडशरूपाणि । स्वयः शर इति द्वित्वेद्वा त्रिशता शरोचीति निषेधोत्र न प्रवर्तते । तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविष
यत्वं स्यात्कत्वात् । नच चत्वं स्यात्सिद्धत्वात् स्वयः परत्वमेव नास्तीति शक्यं । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युक्तेः । शितुक् । शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थायाः न इति पंचम्याः

२५

षष्ठीं कल्पयतीत्याह नस्येति। चलोप इति। शरोऽशरीत्यत्र सर्वणग्रहणसामर्थ्यात् यथासंख्यं न प्रवर्तत इति भावः। सञ्छंभुरिति। इह श्रुत्व तु कारसिद्धत्वमाश्रित्य न
 वीतिरुत्वंनाशंका। छत्वस्यासिद्धत्वात्। चतुष्टयमिति। अत्र तु कः श्रुत्वे च यो द्वितीया इति पक्षे च स्य छत्वेशस्यापि छत्वविकल्पात्। सञ्छंभुः। सञ्छंभुरिति
 रूपद्वयवृद्धिर्बोध्या। न च शस्य छत्वपक्षे शर्परत्वाभावाच्च यो द्वितीया इति पक्षे च स्य छेनेति शंका। शब्दो दीति छत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः ॥ ३० ॥ उमो ह्रस्वात्
 उमप्रत्याहोरसंज्ञोऽयं च कृतं टित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते। तेन यथासंख्यं उट्णुट्णुः प्रवर्तते नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं। हेमपर इति मय उमो वरति च विकल्प
 द्वये स्वमर्थे यागदेव नित्यत्वलाभात्। नन्विह नित्यग्रहणभावे हेमपरे वेति वा ग्रहणमुत्तरसुत्रेषु यंच स्वप्यनुवर्तते वा न वेति शंका स्यादिति चेत्सम्भ्र। अतएव वि
 स्पष्टार्थमित्युक्तं। ननु व्यर्थमिति। तस्मात्परस्याच इति। ननु उम इत्यस्य षष्ठ्यन्ततामाश्रित्या चिपरे पूर्वस्यैव विधीयतां को दोष इति चेत्। मैवांतर्था हि सति उमंत
 स्य परस्य पूर्वावयवैः स्यादित्यनिष्टं प्रसज्येता। अदस्योऽमृतस्येति वैयधिकरणेन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र एतत्प्रसज्येता परंतस्येति निषेधस्या

उमो ह्रस्वात् चिउमु एनेत्यम् ३३। ह्रस्वात्परो यो उमंतद नंतयत्य स्नस्मात्परस्याः चो नित्यं उमुडागमस्यात्। प्रत्नडुत्वात्। सुगणेशः। सन्त च्युतः
 समः सुदि। ३। ३। ३। समो रुस्यात् सुदि। अलो न्यस्य। अत्राः नुनासिकः पूर्वस्य तु वा। ३। ३। अत्ररु प्रकरणे रोः पूर्वस्याः नुनासिकस्यात्
 अनुनासिकात्परोः नुस्वारः। ३। ३। अनुनासिकस्विहायरोः पूर्वस्मात्परोः नुस्वारगमस्यात्। खरवसानयोर्विसर्जनाय ॥ ३॥

प्रवृत्तेः यद्यपि वहिरंगपरिभाषया उमुडि धरसिद्धत्वादिष्टं सिध्यति तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपाटिकैः तुरंगे वहिरंगपरिभाषया अप्रवृत्तेः प्रसज्यत एव एतत्त्व
 मिति यथोक्ते व्याख्या नमेव साधितिरिका सुगणेश इति। एतन्नोपो नस्थानिवत्। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। ननु परमं डि नित्यात् अने वेति विभक्त्या पर
 त्वानुदस्यादिति चेन्ना। उतर परत्वे चापवादादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अतएव परमवाचौ परमगोडहौ परमलिहावत्यादी कल्पयत्वात्। दीनिद प्रा
 चातु उमि च पर इत्यतः पर इत्यनुवर्त्य अजादेः परस्येति व्याख्या नात नमुनेत्युक्तं। तदनेन प्रत्युक्तं। इहैव नलोपं वार इतुमुक्तीतेरनेनायममर्तव्यत्वात्। सभसु
 टि। यद्यपि मोनुस्वारणसिद्धं तथापि अनुनासिकत्रिसकारसिध्यर्थमिहा। अत्रानुनासिकः अयमधिकारो विधिर्वेति पक्षद्वयोः भावः अत्र ग्रहणं नर्थकं। अधि

मु
मि-कौ-
टी-त-
२६

कारादेवरुप्रकरणलाभात्तुशब्दसुअधिकारपक्षेपरस्मात्कार्यिणः पूर्वकायस्यावशेषद्योतनार्थः। परस्यनित्यंरुत्वंपूर्वस्यतुवाः नुनासिकरक्तिविधियस्यव्यर्थः। वा
ग्रहणस्यष्टार्थः। अनुनासिकात्पररतिज्ञापकादेवसिद्धेः। नहिविकल्पंविनाअनुनासिकंविहायेत्यनुनासिकाभावपक्षः संभवति। इदमेवाध्वनयितुंवनौतुंवेति
शब्दावनुक्त्वाः पूर्वस्यानुनासिकः स्यात् इत्येवोक्तं। रोः पूर्वस्येति। उपलक्षणमेतन्नोपस्यापिअत्ररुप्रकरणेयोविधिसूतः पूर्वस्येतिनिष्कर्षार्थः। एवरोः पूर्वस्याप्य
इत्यस्यापिरुप्रकरणेयोविधिसूतः पूर्वस्यात्पररत्यर्थो बोध्यः। अनुनासिकात्। ल्यब्लोपेयं चमीत्याहा अनुनासिकंविहायेति। अनुनासिकोभ्रवपक्षे इत्यर्थः। पूर्वस्य
तिप्रकृतस्यतुविभक्तिवियरिणमेतन्पंचम्यंततेत्यभिप्रेत्याहा। रोः पूर्वस्मादिति। संसर्गवद्विप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वादवत्साधेत्तानीयतामित्यत्रेवसं
विसर्जनीयस्यसः। ८। ३। ३४। खरिविसर्जनीयस्यसस्यात्। एतदपवादेनवाशरोतिपात्त्यिकेविसर्गेप्राप्ते। सम्युद्गानांशोवक्तव्यः। संस्कृती।
संस्कृती। समोवालोपमेकेरतिभाष्यं। लोपस्यापिरुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं। रूपद्वयन्द्विसकारनूक्तमेवात
त्रानचिचेतिसकारस्यद्वित्वयस्यत्रिसकारमपिरूपद्वयम्। अनुस्वारविसर्गेजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरिशर्षुचयाठस्योपसंख्या
तत्वेनानुस्वारस्याप्यचत्वात्। अनुनासिकवर्तान्त्रयाणंशरः खयरतिकद्वित्वेषट्। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापिद्वित्वेद्वादशाएवामष्टाद
शान्तान्त्रकारस्यद्वित्वेवचनान्तरेणपुनर्द्वित्वेनैकतद्वित्वित्त्रितमितिचतुष्यञ्चाशत्। अणोः नुनासिकत्वेः षोडशशतम् ॥

भावितात्तुनासिकत्वगुणएवोपस्थितत्वादाकांक्षितत्वाच्चावधित्वेनसंवध्यतेइत्यभिप्रेत्याह। रोः पूर्वस्मादिति तुमनोरमायामवतारिता। तनुपूर्वस्येत्यनुवर्त
नंविभक्तिवियरिणामचानपेस्यलौकिकन्यायेनैवेष्टसिध्यतिइत्याशयेनोक्तमित्याहुः। अनुस्वारगमइति। आगमत्वेचपरशब्देनैवलभ्यते। यथापूर्वोत्तुताभ्या
मेजित्यत्रपूर्वशब्देनैवेचोरागमत्वमितिभावः ॥ ६० ॥ विसर्जनीयः। खरोति। एतच्चखरवसानयोरिति सूत्रान्मंडकधृत्यानुवर्तते। संसर्कृती। संपरिभ्यामिति २६
कारोनेः सुटाननअनुस्वारस्यानन्वततः परस्यद्वित्वंनस्यादेवेतिअनुस्वारपक्षेत्रिसकारंकरूपं कथंस्यादित्याशंकाहा। अनुस्वारविसर्गेत्यादि। अकारोपरति। यदि
त्विकारोपरिपठ्ये रन्त्रर्हिययः सुयशः सुइत्याद्यैरणः परस्यतिषत्वंस्यादितिभावः। अच्चादिति। नचैवंहरिकर्ता। हरिंस्मरेत्। रामः पातीत्याद्यैरणदिप्रसंगः।

त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गदीन्मसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति। अपिशब्दात्कारस्यावचनान्तरेणेति। अचोरहाभ्यामिति कृतेपियणोमयइतिभवत्येवेति
 भावः ॥ पुमः स्वयि। पुंसः संयोगान्तलोपः वशिष्ठभागस्येदमनुकरणं। अम्परइतिवहुव्रीहिः। पर्युदासादिति। इदुदपधस्येतिषत्वविधायकेसूत्रेइतिभावः
 व्याज्रादेशेनिति चक्षिउः र्व्याज् इत्यत्र स्वशादिरयमादेशः। असिद्धकांटेणत्वानंतरं शस्ययोवेतिस्थितमिति वस्यते। एवं चयत्वस्यासिद्धतया अम्परत्वा
 मावात्पुमः स्वयिर्कृत्तनेत्यर्थः। पुर्व्यान्मिति। चक्षिउः ल्युट्चेति ल्युटिरव्याज्रादेशः। ननु आदेश इह दुर्लभः। वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेतिवार्तिकेति
 ति चैस्त्व्यां बहुलं तस्य 'वृवधकगात्रविचक्षणजिगद्यर्थमिति वार्तिके बहुलग्रहणत्समाधेयां विसरस्त्विह मनोरमायामनुसंधेयं त्रयस्वेति त्रैड-

पुमः स्वयिर्पुमः परा ॥ ३६॥ अम्परे स्वयिपुमः शब्दस्य रुः स्यात्। व्युत्पत्तिपक्षः प्रत्ययस्येतिषत्वपर्युदासात् ५ कः ५ पयोः प्राप्नो। अव्युत्पत्तिपक्षे तु
 षत्वप्राप्तौ। संपुञ्जनामिति सः। पुंस्को किल्। पुंस्को क्लिलः। पुंस्यत्रः। पुस्यत्रः अम्परे किं। पुंशीरं। स्वयिकिं। पुंदासः। र्व्याज्रादेशेना पुर्व्यानां ननु
 व्यप्रशान् ॥ ३७॥ अम्परच्छविनकारान्नस्य परस्य रुः स्यात्। ननु प्रशान् शब्दस्या विसर्गः सत्व श्रुत्वां शार्ङ्गिश्चिन्ध्या शार्ङ्गिश्चिन्ध्या चकिं
 स्वायस्वा चकिं स्वायस्वा परस्य किं। हन्ति। अम्परे किं। सन्त्स रुः। खड्गमुष्टिः। अप्रशान् किं। प्रशान्तोति नून्यो ॥ ३८॥ नूनित्यस्य रुः स्या
 द्वापकारे परा कुब्जोः ५ कः ५ पौचा ॥ ३९॥ कचर्गेपवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाजिह्वा मूलीयोपध्मानीयोक्तः। चोदिसर्गः। येनना प्रा
 सिन्यायेन विसर्जनीयस्य सङ्घस्य पवा होयं। ननु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य। तेन वासः सौमिन्या सौ विसर्ग एवा न्दः पाणि न्दः पाहि।

पालने। जोदिश्यायादेशः प्रशान्ति। प्रपूर्वात् शस्यन्तेः क्लिप्। अनुनासिकस्येति दीर्घः। मोनोधातोरिति नः। ॥ ९९ नूः पाहि नूः पाहि नून्याहि
 स्यासिद्धत्वात्त्वलोपो न। नून्योपकारे परिअंकार उच्चारणार्थः। तेन नूः पुनातीत्यादिसिद्धं। उभयथस्त्विन्यत उभयथेति अनुत्तेर्विकल्पः फलितः इत्यु
 येनाहारुः स्याद्वेति। कुब्जोः कः। अत्र कुब्जोरिति रेफस्य विसर्गः। जिह्वा मूलीयस्य स्वर्त्वात्। स्वर्परे शरीति विसर्गस्यास्य लोफा जिह्वा मूलीयस्य शर्त्वात्
 वा शरीति विसर्ग एव वा। आदेशयोः कपा उच्चारणार्थो। चोदिसर्ग इति। प्राचा तु चादिक ल्य इत्युक्ते न दसत् ५ कः ५ पाभ्यां मुक्ते विसर्जनीयस्य सत्व

सु.
सि.कौ.
दी.त.
२९

काना म्रेडिते। कान्कानीति वाच्ये आश्रेडितयं हणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात्। रहमाभूत्। कान्कान्पश्यसीति। अत्र एकः किमशब्दः प्रश्नो द्वितीयः स्येपो। कान्कुत्सितान्पश्यसीत्यर्थः। वार्तिके कान्ग्रहणभावेपिसत्त्वं सिध्यतीत्याशयेनाह। यद्वेति। संपुमोस्तु वार्तिके नैव सत्त्वं। कस्कादिषु संस्कृती। संस्करिष्यन्ति। पुंस्को किलः। पुंस्का मरत्यादि च हणं पाठे गौरवात्। कस्कादिषु संपुमकानितियठित्या सर्वमपि वार्तिके त्यक्तं शक्यं। पुंस्को किल इत्यादाविति परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसंगात्। किंतु कान्ग्रहणमिव समग्रहणं वार्तिके त्यक्तं शक्यमित्यन्ये। कस्कादिषु च। अत्र सोपरादावित्यतः सरतिरणः परतिसुत्रं। ननु च तनेतदा हो एषुरण उतरस्यत्यादि कौतस्कुत इति। कुतेः कुत आगत इत्यर्थे अच्ययात्पि प्राप्ते गणयाठसा प्रथ्यात् अणित्याहुः। अच्ययानां भवति नैव स्यमाणे मा

कानाम्रेडिते ॥ ३१२ ॥ कान्कारस्य स्यादा म्रेडिते परे। संपुङ्गनामिति सः। यद्वा। कस्कादिषु च ॥ ३४८ ॥ एषिण उत्रुं स्य विसर्गस्य षस्याः इत्यत्र तु सः कः पयोरपवाद इति सः। कांस्का न्कांस्का च। कस्काः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपर्श। आकृतिगणो य ॥ ३१३ ॥ संहितायां ॥ ६। १। ७२। इत्यधिकृत्या छे च ॥ ६। १। ७३। ह्रस्वस्य छे परे तु गगमस्यात्संहितायाम्। चुत्वस्यासिद्धत्वात् जश्त्वेन दः। ततश्च सत्त्वं स्यासिद्धत्वात् पूर्वञ्चत्वेन जः। तस्य चत्वेन च्चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वन्नाशिवच्छाया। स्वच्छया। आङ्माडोश्चा ॥ ६। १। ७४। एतयोश्च परेतुकस्यात्पदानादिति विकल्पापवादः। आच्छादयति। माच्छिदता दीर्घति। ६। १। ७५। दीर्घोच्छे परेतुकस्यात्। दीर्घस्याप्यनुकनत्वे च्छस्य। सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात्। चेच्छिद्यते। पदानाद् ६। १। ७६। दीर्घात्पदानाच्छे परेतुग्वान्। लष्मीच्छाया। लष्मीच्छाया

त्रटिलोपः। सर्पिष्कुण्डिकेति। नित्यं समासरत्येव सिद्धे रह पाठस्य प्रयोजनमसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थ इत्यादि वक्ष्यति। संहितायामित्यधिक्येति। एतच्च र्को यणचीत्यत्रैव क्तव्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तं। छे च। छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः विदिभिदिच्छिदेरिति निर्देशने नुविच्छिन्नमित्यादिसिद्धं। ह्रस्वस्येति। एतच्च ह्रस्वस्यपिति कृतीत्यनोनुवर्तते तु क्च। सेनासुरेति। यदि हि छस्य तु कस्यात् हि छस्य चत्वे सति च ह्यस्येति। सन्निपतपरिभाषचर्त्वाप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूयतेति भावः ॥ पसंताद्वा। प्रकृतेन दीर्घेण यद्विशेषणं तदंतविधिलभने ष्टसिद्धव्यंतग्रह

लपद्यन्तस्य वतुग्यथास्यान्वदस्यमाभूदित्येतदर्थं। अन्यथापदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु लक्ष्मीच्छायादिष्वेवस्यातिष्ठतुकुमारी क
 त्रहरदेवदेवतेत्यत्र न स्यादसामर्थ्यं देवनपरांताद्वोरिति सूत्रे परांताद्वोरिति वक्तव्यं तय हणं दुष्टः षट्संतं ह यरत्यत्रापिष्टत्वनिषेधाथेमित्याहुः ॥
 इति हलसंधिः ॥ ३३ ॥ विष्णुस्त्राजेति प्रातिपदिकात्स्वो जसमौडिति सुप्रत्ययेतस्य रुत्वे खरवसानयोरिति विसर्गे च कृते विसर्जनीयस्येति सः
 अस्य चरुत्वं नाशक्यं रुत्वं प्रति विसर्जनीयसत्वस्यासिद्धत्वात्। शर्परे विसर्जनीयः। शर्परे इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खर अ न्यपदार्थः। सत्वादेश्यम
 म्पदः। यदि नुशर्पेति चोच्यते तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेपि कुष्वोः कः षो स्यात् ॥ वासः शोभमद्भिः प्सातमित्याद्यै विसर्जनीयवचनात्ते विकारमात्रं वाध्यै रत्याश

विसर्जनीयस्य सः। विष्णुस्त्राता। शर्परे विसर्जनीयः। ८। ३। ३५। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो नत्वन्वत्। कःत्सरुः। घनाघनः शो
 भणः। इह यथापथं सत्वजिह्वामूलीयश्च नावाशरि। ८। ३। ३६। शरिपरे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात्। हरिः शोते। हरिश्शोते। ख
 रेशरिवा विसर्गलोपो वक्तव्यः ॥ रामस्थाता। रामः स्थाता। हरिस्फुरति। हरिः स्फुरति। पक्षे विसर्गसत्वे च त्रैरुप्यमा। कुष्वोः कः षो चाकः
 करोति। कः करोति। कः खनति। कः खनति। कः पचति। कः पचति। सोपदादौ। ८। ३। ३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुष्वोः परयोः। याश
 कल्प कका म्पेधिति वाच्यम् ॥ पयस्याशं। यशस्कल्पमा। यशस्कमा। यशस्का म्यति। अनव्ययस्येति वाच्यम् ॥ प्रातः कल्पमा क्काम्ये रोरेवेति वाच्य
 मा। नेहा गी क्काम्यति ॥

॥ येनाहानत्वन्वदिति। तदेव स्फुटयति। इहेति। सोपदादौ। अपदाद्योरिति। सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनां यदिति विसर्जनीयस्य सः शर्प
 रविसर्जनीय रत्वं मंडकं पुन्यानुवर्तिता यः खर सरहाप्यनुवर्त्य विशेयते अपदाद्यैस्वरीति यथाश्रुतं साधु। परंतु पुनर्मंडकं पुन्यानुवर्तने लेश इति भावः अन्ये
 त्वाहुः पुनर्मंडकं पुन्यानुवर्तिता यः शरीत्यत्र शराखरं विशेय शररूपे स्वरीति व्याख्याने कुष्वोरिति सूत्रे कुष्वोः स्वरीति व्याख्याने च सत्यभावात् इति भावः
 स्यात्संभवात्। याप्यपाशदा देवदसमात्तौ कल्पया। असाते कुत्सित इति कः। का म्येति का म्ये च याशकल्प ककाम्ये धिति वृत्तिः संभवप्रदर्शनमेतत्। नतु परिगणनं
 स्यात्संभवात्। प्रातः कल्पमिति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्य ह इति विषये शक्तिमतं परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूतारात्रिरिति वत् ॥ गीः का म्यनीति

सु-
सि-
की-
दी-
त-
२५

नचसत्त्वनिषेधेपीहरणः षडतिषत्वंस्या दितिवाच्यां तत्रापिकास्येगरेवेत्यस्यानुक्ते। यदितु रणः षडत्यत्रैवेदं पञ्चेततर्हिषत्वमात्रप्रतिषेधेपिपूर्वणसत्वंस्यात् ॥
 ॥ ३४० ॥ इणः षः। सोपदादावित्यस्यापवादः। परः प्रष्टव्या इति। पृथालनपूरणयोः ॥ भाजभासेत्यादिनाक्रियातदंताज्जसा। असंततांस्फुटीकर्तुं पुरावित्युपन्यति।
 इदुदुपधस्या इदिति किं। गीः करोति। पूः करोति। इह इदुतो उपधेयस्य समुदायस्य तस्याचयवोयोविसर्ग इति वैयधिकरणेन संबन्धः। अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्यय
 योयोविसर्ग इति संबन्धते। संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याप्यत्वात्। नचविसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यां। अग्निः करोतीत्यादौ स्थानि व
 द्वावेन तत्प्रसिद्धं न चानिदेशं प्रतित्रिपाद्या असिद्धत्वं शक्यं। अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात्। अतएव अग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः संध्यति। अन्यथा
 इणः षः ॥ ३४१ ॥ इणः परस्य विसर्गस्य षकारस्यात्पूर्वविषये। सूर्य्यव्याशां। सूर्य्यष्कल्पमा। सूर्य्यष्कं। सूर्य्यष्काम्यति। जर्मस्युरसोर्गत्वोः।
 ॥ ३४० ॥ शान्ति संज्ञयोश्च योर्विसर्गस्य सः स्यात् कुषोः परयोः नमस्करोति सा स्यात्प्रभृतित्वात् कृत्रो योमेविभाषा गति संज्ञा तदभावेनमः करोति
 पुरोः व्ययमिति नित्यज्ञातिसंज्ञा पुरस्करोति। अग्रतित्वान्नेह। पूः। पुरोः। पुरः। प्रष्टव्याः। इदुदुपधस्य चाः प्रत्ययस्या ॥ ३४१ ॥ इकारोका
 रोपधस्याः प्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात् कुष्येभनिष्प्रत्यूहं। आविष्कृतम्। दुष्कृतम्। अप्रत्ययस्य किं। अग्निः करोति। वायुः करोति। एकादे
 शशब्दनिमित्तकस्य नषत्वमा कस्कादिषु भ्रातृषु त्रशब्दस्य पाठान्। तेनेहना। मातुः कृपा। मुहुसः प्रतिषेधः। मुहुः कामा। तिरसोः न्यतर
 स्यात् ॥ ३४२ ॥ तिरसः सोचास्यात् कुषोः। तिरस्करोतीति। तिरः कर्त्री ॥ ॥ अपरांतत्वान्मस्यत्वा विसर्गविधिसु पुनरित्यादौ चरितार्थः। ज्ञापकंचवि
 शेषापेक्षांतेनाच परस्मिन्निति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते। एवं च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानि वदिति सिद्धं तः उक्तयुक्तिमूलको न तु वा चेनिक इति मनोरमायां स्थितं। अत्र
 वेदंति अप्रत्ययस्येति प्रत्ययस्य योविसर्जनीयोन भवतीत्याद्यर्थ एव आकरे स्थित इति। अप्रत्ययो योविसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयोन युक्तः। सूर्य्यष्क
 रोतीत्यादौ सुसोस्सामर्थ्य इति वैकल्पिकत्वप्रवृत्तावपि तृप्तुसूर्य्यः पिवत्वमुदकमित्यत्र इदुदुपधस्येत्यनेन नित्यं षत्वप्रसंभात्। नचाकरमतेप्युणादीनास
 व्युत्पत्त्याश्रयणे तथा स्वीकारादिष्ठापनिरिति वाच्यां। व्युत्पत्त्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यात्। इत्सु सौरित्यत्र सूर्य्यष्करोतीत्युदाहरणे न व्युत्पत्तिपक्षस्यैव वार्तिक

२५

कारणस्वीकृतत्वानुमाणात्। अन्यथा इदुपधस्येत्यनेनैव व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षभेदेन षत्वविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात् किंचातिष्ठतुसर्पिरित्या
दाविदुपधस्यतिषत्वस्येष्टत्वेकस्कादिषुसर्पिष्कुंडिकाशब्दे असमासेव्ययेष्वाविरहेपिषत्त्वं इतिस्वमूलग्रंथविरोध इति। अत्रकेचित्। इदुद्रामप्रत्ययस्य
तिक्त्वेरदुपधस्येतिग्रहणंनित्यंयः इदुपधस्येचविसर्गस्यषत्वयथास्यात्कविभिः कृतमित्यादौमाभूदित्येवमर्थमिसोविसर्गस्यहिनित्यमिदुपध
त्वंनास्मिन्मैरित्येवैतदभावात् इतितन्ना अग्निः करोतीतिनिषेधादाहरणस्यासंगत्यापत्तेः। देव इत्यादौ अकारोपधत्वान्प्रियचत्वा इत्यादौवकारोपधत्वेना
चतुष्कपाल इत्यादिषत्वानापत्तेश्चेति यत्किंचिदेतत्। अन्यतुप्रत्ययस्योविसर्जनीयोनभवति इत्यादिव्याख्यानेतूक्त्वादाहरणेषत्वस्याप्रकृतेरुपधस्येतत्स
त्यजमित्याहुः। स्यादेतत्। अप्रत्ययग्रहणमेवस्थानिवत्सूत्रं प्रतित्रिपादीसिद्धेत्त्रज्ञापकमित्युक्तं। तदिदंवेय्यधिकरण्येनान्वयमभ्युपगच्छतांनसिद्धे द
त्राहुः। नमुनेत्यत्र नेतियोगंविभज्यस्थानिवत्सूत्रं प्रतित्रिपादीनासिद्धेतिव्याख्यायतेप्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाश्चहानुकूलाः। योगविभागस्येष्टसिद्धे र्था
त्वारचः परस्मिन्निसूत्रं प्रतित्वसिद्धेकततश्चपूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति सिद्धांतोयुक्तिमूलक इत्यादिसर्वसंगच्छते इति अप्रत्ययायोविसर्ग इतिसामाना
धिकरण्यपक्षमातः इत्यादावेदुपधस्यतिषत्वमाशंकाहा एकादेशशस्त्रनिमित्तकस्येति मातुरित्यत्र हि क्रतु उदिति एकादेशशस्त्रविषयं प्रतिपरंपरया प्रयो
जकं। आकरे इकादेशनिमित्तोदितिप्रदुरःपाठः तत्र एकादेशशस्त्रनिमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः। नन्वेवमप्रत्ययस्येत्त्रसामानाधिकरण्यपक्षोप्या क
रसमत इति च आहुः। प्रत्येकसंयोगसंज्ञेतिपक्ष आकरसमतोपियथा निष्प्रयोजनस्तथायमपि वैय्यधिकरण्यपक्षत्वावश्यकत्वात् इतिष्ठतुसर्पिःपिदत्वमु
दकमित्याद्यसिद्धा पत्तेरिति। भ्रातुष्यत्रपाठ इति। ननु षत्वत्तुकोरसिद्ध इत्येकादेशशस्त्रस्यासिद्धत्वात् षत्वाप्राप्तौ विध्यर्थ एव तत्रपाठो न ज्ञापनार्थ इति वाच्यत्वे
नुकिंचकर्तव्येपदांतपदाद्योः सतो रवैकादेशोऽसिद्ध इति सिद्धांतान्। अन्यथा शकहृषित्यत्रापि षत्वंनस्यात्। शकान् हूयतीत्यत्रादेच उपदेश इत्यात्वेऽपि सं
प्रसारणे कृतसंप्रसारणे चेति पूर्वकादेशोचहल इति दीर्घः भवति। कोसिचत्सोसिचत् इत्यादौ पदांतपदाद्योरादेशत्वेन तत्र षत्वनिषेधः सिद्ध इति ननु शक
हृषित्यत्रा एवं च भ्रातुष्यत्र इत्यत्रापि षत्वत्तुकोरित्येकादेशशस्त्रमसिद्धं न भवतीत्युक्तं ज्ञापकं सुस्यमेव। ननु क्त ज्ञापकात् शकहृषित्यत्रापि मातुः क्तपक्षे

सु
सि-कौ
दी-त
२६

त्रवषत्वं न स्यात्। मैवां तु ल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वात्। कश्च तु ल्यजातीयः। कुबोरिति टिक् ॥ ३३ ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति। इह द्विस्त्रिभ्यां सुजंताभ्यां साहचर्याच्चतुःशरी
पिसुजंत एव गृहीष्यते। कृत्वोर्थग्रहणं तु साहचर्येन सर्वत्र व्यवस्थापकमित्यत्र ज्ञापकं। तेन दीधीवेवीलमित्यत्र धातुसाहचर्येप्यागमस्येति ग्रहणं। चतुष्क
पालरिति। चतुर्व्युक्त्या लेषु संस्कृतस्य संस्कृतं भस्मात्त्यणः द्विगोलुगनपत्यरतिलुक्। अत्र मनोरमायामिदुदुपधस्येति नित्यं षडत्युक्त्वा। एवं च द्विस्त्रिश्चतु
मिति चतुःपंचोशादिति स्वमूलग्रंथप्रयोगश्चित्यः। चतुष्कपालवचनापि नित्यतया षत्वप्रवृत्तेरक्तः षत्वनिवारणाय प्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विस
द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थोप्य ३४३। कृत्वोर्थवर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुवोः। द्विष्करोति। द्विः करोति इत्यदि। कृत्वोर्थ
किमाचतुष्कपालः ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ एतयोर्विसर्गस्य षस्याह कुवोः। सव्यिष्करोति। सव्यिः करोति। धनुष्करोति। धनुः करोति।
सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा। सामर्थ्ये किं विष्ठनुसर्पिः। विचत्वमुदकमानित्यं समासेऽनुत्तरपदस्य स्यात् ॥ ३४५ ॥ इत्सुसर्विसर्गस्याऽनुत्तरपदस्य स
मासे नित्यं ष स्यात् कुवोः परयोर्न सव्यिष्कल्लिङ्का। अनुत्तरपदस्य स्य किं परमसर्विः कुल्लिङ्का। कस्कादिषु सव्यिष्कल्लिङ्काशब्दाः समासे व्य
पेक्षा विरहेऽपि बलात्। व्यपेक्षा नित्यार्थेऽप्यत्र। अतः क्वकमिकं सकुम्भयात्र कुशाकर्णेष्वऽनव्ययस्याऽ ॥ ३४६ ॥ अकारोऽनुत्तरस्या नव्यय।
स्य द्विसर्गस्य समासे नित्यं सकारो देशस्यात्करोत्यादिषु परेषु ननुत्तरपदस्य स्यात् अयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कंसः। अयस्कंमः। अयस्याच्च अ
यस्सहितो कुशा अयस्कशा। अयस्कर्णः अतः किं गीः कारः। अनव्ययस्य किं स्वः कामः। समासे किं यशः करोति। अनुत्तरपदस्य स्य किं परमयशः।
नैव परमशिरस्येति कस्कादिषु च भास्कराः। इति विसर्गसंधिः ॥ ३३ ॥ जनीयो न भवतीत्यर्थ एव स्वीकर्तव्यः। चतुष्कपाल इत्यत्रापि तु कस्कादेरा कृतिगणत्वात् षत्वप्रवृ
त्तिरिति मद्भिः व्यपेक्षा विरहेऽपीति। विष्ठनुसर्पिष्कुडिकामानयेत्यादावित्यर्थः। व्यपेक्षायामिति। इदं सव्यिष्कुडिकाया इत्यत्रेत्यर्थः। अत्र सव्यिरित्यसमस्तं पदमिति वा
ध्यां समासे तु नित्यं समासे इत्यनेन सिद्धेः समासाभावमेव ज्ञापयितुमिदमिति सव्यिर्विशेषणमुक्तं। नित्यार्थश्चेति। अयं भावः। असमासे व्यपेक्षा विरहे अन्यं ता

त्रोत्रोन्नित्यतयापत्वार्यः पाठः। व्यपक्षायाम्बसमासेरसुसोरिति विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थ इति। अयः सहितेति नत्वयसो विकारः जानयदेति डीषु प्रसंगात्। अयस्क
 गोति अयस्वकलैयस्याः नासिकोदरेति डीषा अधः शिरसी। एतयोरिति। सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या। अधस्य रमिति। परस्या धरति विग्रहः। म
 यूरव्यं सकादित्वात्समासः। शिरस्य रमिति। षष्ठी समासः। इति विसर्गसंधिः ॥ ॐ ॥ शिव इत्यस्यावसाने विसर्गस्य चरत्यनेन समभिव्याहारस्य
 भावाद्भुत्वकथं स्यादित्याशंकायामाहा। खोजसमौडित्यादिनेति। एवं चात्र मूलभूत एव सुरसौतिरुत्वादि के स्यादेव। विसर्गस्त्विह न भवति खरवसानाभावात्।
 भावित्यवसानभंगे अकृतव्यहपरिभाषया अर्च्यपदसमभिव्याहारत्वं मपि न भवतीति बोध्यं। ससजुषोरुः। परस्येत्यनुवृत्तं ससजुष्यां विशिष्यते विशिषणे
 नतदंतविधिः। नच जूः शब्दोऽग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिनेति निषेधः शंकाः। तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात्। सांते सजुषुशब्दांतं च यत्
 तस्य रुः स्यात्सच्चालोत्पत्त्या। एवं स्थिते फलितमालं एतत्स्यस्येति। सजुषुशब्दस्येति। तदंतस्यपदस्येत्यर्थः। तेन सजुषौ सजुष इत्यत्रापि नातिव्याप्तिः। नच
 खोजसमौडितिमुप्रत्ययश्चिवस अर्च्य इति स्थिते। ससजुषोरुः। एतद्दृष्ट्वा परान्तस्यस्यसजुषुशब्दस्य चरुस्यात्। जशत्वापवादः। अतोरोरु
 तादनुतेः। एतद्दृष्ट्वा परस्यरोरुस्यादनुतेः। भाभगो अघोरिति प्राप्तस्य यत्वस्याऽपवादः। उत्वम्यतिरुत्वस्याऽसिद्धत्वानुभव
 ति। रुत्वमनृशु उत्वविधेः सामर्थ्यात्। सजुरित्यत्राव्याप्तिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिनिवाच्यं। तस्यापि प्रत्ययविधिविष
 यकत्वात्। अत एव व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाह्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उत्सूत्रे हरेत् नोक्तं। केयत्हर
 दन्मभ्यामिति तु मनोरमायां स्थिता। तत्र केयदेनानुक्तत्वात्केयत्ग्रहणं प्रमादपतितमिति नव्याः। केचित्तु दिव उत्सूत्रं यस्मिन्निति बहु श्रुतिस्त्वं सूत्रसमुदा
 यश्चाप्यपदार्थः। तथा च दिव उत्सूत्रं शब्देन श्रुतेति सूत्रस्यापि कोडीकरणेन तत्र केयदेनोक्तत्वात् नोक्त शेष इति कुकविकृतिवत् क्लेशेन मनोरमां योजयामि। य
 त्वस्यासिद्धत्वाद्भुत्वकतेपिनस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वस्यादित्याशंकायामाहा। यत्वस्यापवाद इति। उत्वविधेः सामर्थ्यादिति। नचातोरोरुतादिति सूत्रे परि
 त्यज्यरोः सुपीतिसूत्रानंतरं अत उरतीत्येव वाच्यत्वाद्भुत्वकतेपिनस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वस्यादित्याशंकायामाहा। यत्वस्यापवाद इति। उत्वविधेः सामर्थ्यादिति। नचातोरोरुतादिति सूत्रे परि
 त्यज्यरोः सुपीतिसूत्रानंतरं अत उरतीत्येव वाच्यत्वाद्भुत्वकतेपिनस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वस्यादित्याशंकायामाहा। यत्वस्यापवाद इति। उत्वविधेः सामर्थ्यादिति। नचातोरोरुतादिति सूत्रे परि

एतस्याप्रतिप्रसंगात्

सु.
सि. कौ.
दी. न.
३०

प्रथमयोः। अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समादाये गौणः द्विवचनं तु समादाय्यं वेत्याया इको यणचोत्पत्तो अचीत्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यतोः को दीर्घ इत्यक्तः पूर्वपरयोरिति सूत्रं चानुवर्तते रत्याशयेन न्याचष्टे। अकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना। अचिकिं। रामः। अकः किं। गावौ। नावौ। प्रथमयोः किं। वृक्षो। वृक्षो। यद्यपीदं नादि चोत्पत्तेनैव सिध्यति। तथापि हरी इत्यत्रेदहयो रित्यत्रापि पूर्वसवर्णे दीर्घः स्यात् तद्द्वारणाय प्रथमयोरित्युक्तमिति रिक्। पूर्वग्रहणं किं। अंगी इत्यत्र पूर्वपरसवर्णे माभूत्। दीर्घग्रहणं किं। त्रिमात्रे स्थानि त्रिमात्रे माभूत्। आद्रुण इति। अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थिति रिति न्याय इति भावः।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। ६। १। १०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचिपरे पूर्वसवर्णे दीर्घ एकादेशस्यात् इति प्राप्ते। नादि चि। ६। १। १०३। अवस्मीदि चिपरेन पूर्वसवर्णे दीर्घः। आद्रुणः। एडः पदान्नादिति। शिवोर्च्यः। अत इति तपरः किं। देवा अत्र। अतीति तपरः किं। श्व आगता। अश्रुता किं म एहि सुश्रोत अत्र स्वाहि। अश्रुतस्याः सिद्धत्वादतः परोयमा अश्रुतादिति विशेषणं तु तत्सामर्थ्यान्ना सिद्धत्वम्। तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यन्दीर्घनिष्ठत्वाच्चरितार्थत्वात्। अश्रुत इति किं। तिष्ठतु यय आग्निदत्त। गुरोरनृत इति अश्रुतः। हशि च। ६। १। १०४। अश्रुतादतः परस्य रोरु स्याद्दशि। शिवो वन्धः। रो रित्युकारानुवन्धग्रहणान्नेत्रात् प्रातरत्रा धातुर्गच्छ। देवासु इति स्थिते। रुत्वम्। भो भगो अघो अ पूर्वस्य योः शि। ३। १। १०५। अत पूर्वस्य योः देशस्याद्दशिपरे। असन्धिस्तोत्रः। लोपश्शाकल्पस्या देवा इहा देवायिहा अशिकिमा देवास्तन्नि। यद्यपीह यत्स्योः सिद्धत्वाद्दिसर्गो लभ्यते। तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। नस्य यमत्विधिः। रो रिति समादाय रूपा श्रयणत्। भोस भगोस अघोस इति सकारान्ना निपाताः। तेषां रोयत्वे कृते ॥

सर्गस्य वृद्धिः प्रवृत्तैव सिध्यति नान्यथेति। नन्वेवंनांतः पादमव्यपर इति पाठे सुजाते अश्वसूने। उपप्रयंतो अध्वरमित्यादावेडः पदात्तादतीति पूर्वस्य मेव हि तेन निषिध्यते तस्मिंश्च निषिद्धे चोयवायाव इत्युत्सर्गोपि प्रवर्तते। मैवा वाधके निषिद्धे वाध्यमपि क्वचिन्नेति स्वीकारात् सिद्धेः। भो भगो असन्धिः सौत्र इति सूत्रकृतः सौत्रः कृतं लक्ष्येत्पण। भगो अघो शब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वस्य सौत्रत्वान्नेत्यर्थः यदि तु भोस भगोस अघोस इति सांतं तं चानुक्तं न्यभो इत्यादीनां त्रयाणां अलोप्य

यः स्मृत अपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायने तर्हि असंघिन्याप्य एवेति वाध्यो ननु गुरुकारस्यानुबंधत्वाद्देफमात्रं विसर्गस्थानि। तथा च अनल्विधाविति स्थानि बद्धावो न
 स्यादिति शंका नह्ययमिति। यथा अगुहीदित्यत्र प्रहो लिटि दीर्घस्य स्थानि बद्धावेन रट्त्वात् इट् ईदीति प्रवर्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वात् प्रवर्तते इति
 भावः। यद्यपि रोरीत्योर इत्यनुवर्त्योरोरेफ तस्य यादेशः इति व्याख्याने अयमलविधिरेव तथापि उत्तरार्थकर्तव्यमशिग्रहणं इत्यस्यानुवृत्तिके शवारणा
 र्थमिहैव कृतं। निपातारति। भोभगो इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः। यदिति विभाषा भवद्गवदद्यवतामोच्चावस्येति वार्तिकेन एषां रु
 णाणां अवस्योक्तो वा संवृद्धावित्यर्थे कन निष्यन्ता एव भोः शब्दादयो गृह्येरन्तदा पुल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिस्तौ भोगे गे इत्या
 दिनसिद्धौ तस्माद्भिभाषा भवदिति वार्तिकेनावश्यमाश्रयणीयमिति भावः॥ मनोरमायां तु भाष्यस्वरसरीत्या तु विभाषेति वार्तिकमास्वयमेवेत्युक्तं। तथा हि
 हे भगवन् इति वत् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् तस्य च वार्तिकारंभ एव सिद्धेः। स्युः पाठ्या उग्रहे हे भोरित्यमरोक्तानां संवोधनात्प्राज्ञानिपातानां सह प्रयो
 गायोगात्॥ किंच॥ अत्र भवान् हरिः तत्र भवाना ततो भवानिति वत् तत्र भोरित्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति इतराभ्योपि दृश्यंते इति सर्वविभक्त्येतात्त्वतसो
 र्भवदादियोम एवेष्टत्वात् किंच आमंत्रितत्वेपदात्परस्याष्टमिकनिघातः। आमंत्रितं पूर्वमेविद्यमानवत्भावश्चेत्यादिसिध्यति नान्यथा। भो हरिहरावित्यादि
 सिद्धये भोरिति निपातोप्यवश्याभ्युपगतव्यः। यदिति भगो अथो इति प्रामाणिकौ तर्हि स्तानामवार्तिकं तूक्तप्रयोजनाय स्वीकर्तव्यमेवेति दिक्। स्यादेतन्निपात
 नामभ्युपगमेयत्वे विधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात् न तु संवृद्धांताः लाक्षणिकत्वादिति चेन्नैवं। स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः काराधिकार इति व्याख्यानामा
 श्रित्यलक्ष्यानुसंधेन स्वरितत्वेमाश्रित्योभयग्रहणत्वात् लाक्षण्यप्रतिपदोक्तपरिभषाया अनित्यत्वाच्च अनित्यत्वे लिङ्गं भुवश्च महाव्याहृतेति सूत्रे महाव्याह
 र्तिग्रहणं यावत्पुरेदिसूत्रे निपातग्रहणं चानेव लाक्षणिकानामपि ग्रहणविभोरिदं सुप्रभागे यस्य सुप्रभगः तस्य सुप्रभगोरिदं घोरिदं इत्यत्रापि यत्राप
 निरिति वाच्यं परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणे व्यभेदात्सहचर्यत्वे सांवेधनार्थे इति बोध्यं। भोरित्यादीनां त्रयाणामलोत्पत्त्यय
 स्यादिति व्याख्याने तु अर्थचङ्गहणपरिभाषयानातिप्रसंगः। नचाजहत्वात्थो वृत्तिरिति पक्षे विभोरिदं प्रभोरिदमित्यत्र भोः इत्येकदेशस्य अर्थोस्तीति शंका
 विद्यमानवदित्यं

इत्यर्थो वार्तिके इति पक्षे न रमावदिति दिक्

बु.
सि.को.
टी.न.
३१

ब्यो लघुघावकारयकारयोरिति। भोभगोअघोअपूर्वयोरित्यर्थः। लघुप्रयत्नतरः लघुच्चारणतरः। सचांतरतस्याहस्यकयस्ययः इत्याहावयाविति। विधानसामर्थ्यात् लघुप्रयत्न
तरस्यनभवतीत्याशयेनाह। अलघुप्रयत्नेत्येति। भोयच्युतेति। एवंभगोयच्युता। अघोयच्युतावकारस्योदाहरणं तु असावादित्यः। एतच्च काशिकायां स्पष्टं। उक्त
रार्थपरग्रहणमिति। वस्तुतस्तु नत्रापिनोपयुज्यते परस्येत्यनुक्त्यैवनिर्वाहान्। उत्रिचपदस्यतः परे इत्यनुवत्ये अजादेः परस्येति व्याख्यानात् परमदंडिनावि
त्यादौ उमुनेति प्राचो व्याख्या नस्य उमोहस्वादचीति सूत्रे मनोरमायां निरस्तेत्वाच्च। ननु हलिसर्वेषामित्यत्र पदे ग्रहणानुक्तौ हलादौ षेदे स्त्रिव्याख्या न
लाभात्। वृषवभ्यां वृषवमिति तत्र वस्यनित्यलोपो न भवति। किंतु लोपः शाकल्यस्येति वैकल्पिक एव लोप इत्यस्ति परे ग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्नैव। ह

ब्यो लघुप्रयत्नतरः प्रणकटायनस्या। ८। ३। १८। पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघुच्चारणौ वयौ वा लोऽशिपरे। यस्योच्चारणे जिह्वा योपाग्रमध्य
मूलानां शैथिल्यं स लघुच्चारणः। ओतो गार्ग्यस्य ८। ३। २०। ओकारात्परस्य पदान्तस्याः लघुप्रयत्नस्य पकारस्य नित्यं लोपस्मात्। गार्ग्यग्रहणम्युज्ज
यम्। भोअच्युता लघुप्रयत्नपक्षे धोयच्युता पदान्तस्य किमातोयम्। उत्रिचपदो ८। ३। २५। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्वयौ वा लोप उत्रिपरे।
स उ एकानिः। परे किम्। तत्र युतमावेत्स्यसाभ्यो रूपं। यदितु प्रतिपदोक्तौ नियात उत्रिति गृह्यते। नर्हि उत्रार्थम्यदग्रहणम्। हलिसर्वेषाम्
८। ३। २५। भोभगोअघोअपूर्वस्य लघुः लघुच्चारणस्य यकारस्य लोपस्माद् हलिसर्वेषामतेना। भोदेवाः। भोलस्त्रिभो विहृद्दृद्। भगोनमलोऽ
ग्रोभाहि। देशे नम्याः। देवायान्ति। हलिकिमे। देवायिह॥

॥ हलिसर्वेषामित्यत्र वस्याननुवर्तितत्वात्। किंच माभ्यां माभिरित्यत्रैभ्यामशौपरतोय
क्तत्वात्। नचतदेव प्रयोजनमस्ति त्रिवाच्यां हस्वात्परो यो उमत्तदंतेत्यदंतस्मात्परस्याचो नित्यं उमुडिति व्याख्यानेन दंडिनेत्यत्र उमुटः प्रसक्त्यभावात्। अशीत्य
नुवर्त्यां शाहलोविशेषणान्। वृषवहसतीत्यादित्वनभिधानां रसाध्वित्याहुः। गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति गव्यतिरित्यत्र वकारप्रश्लेषान्नवल्लोप इत्युक्तं

३१

देवानाम्या इति। अत्रापि। वे। न। ति। प्र। न। त। म। प। ति। प। र। स्यासिद्धत्वात्। हलिकिं। देवायिहेति। उतरार्थमावश्यकं हलीति प्रहरणमिहैव कृतं। तेन लोपः शाक
 ल्याभ्यन्त्यस्य। अविषयविभागे। अतिशयं। ति। श। क। ॥ रोसुपि। असुपीति। यदियुं। रासः। स्यात्ततः। सुप्सदृशे। प्रत्ययएवस्यादहर्पतीत्यादौ नत्वहर्भातीत्या
 दाविति। तस्मात्प्रत्ययप्रतिषेधे। एवति। का। अ। न। त। सुपीति। अहरहरिति। नित्यवीप्सयोरिति। हित्वा। नचात्रेफादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वनलोपे। अकारस्येवरेफः
 स्यादिति। वा। अ। अहनि। त्यावर्त्येकनना। यभा। व। नि। या। त्या। हेतीयेनरुर्विधेयइत्यहन्निति। सूत्रेवस्यमाणतया। रुत्वा। पवा। दस्यापिरेफादेशस्यनकारस्थानिक
 नत्वमात्रं। वा। हा। य। इति। अहः। सु। तै। कदेशे। पा। रिना। सना। सांजेवस्येते। रात्राहाहापंसीति। पुंस्त्वं। अहोरथंतरमिति। रथंतरं। सामा। तेनाहः। सु। अ। हार। हं। हः। पृथ

रासुपि। अहः। अहो। का। रे। शस्य। रसुवि। रो। शय। दा। अहरहः। अहर्गणः। असुपिकिमा। अहोभ्याम। अत्राहन्नितिरुत्वमा। रूपरात्रिरथन
 रपुंस्त्वं। अत्राहः। अहो। रात्रि। र। प। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। अहोरात्रः। अहोरथन्तरमा। अहरादीनाम्यत्यादिषुवारेफः
 विसर्गापचात्। अहर्षति। गोष्यति। चष्यति। सविगर्गापध्मान्नीयौ। रोशि। वा। ३। १४। रेफस्यरेफेपरेलोपस्येभ्यः। ढलोपेपूर्वस्यदीर्घ
 ष्यात्। वा। ३। १५। ढरेफा। क। न। पतीति। तया। तस्मिन्। अर्धाडूकारेफात्मकेपरेपूर्वस्याः। षो। दीर्घस्यात्। पुनारमताहरिरभ्यः। शम्भूराजते। अणः
 निमा। त्वा। इदं। त्। ह। हि। सा। या। मा। इ। इ। उ। ध। नना। ५। प्रहरणमनुत्तरपदेपि पूर्वमात्रस्येव दीर्घार्थमा। अजर्घाः। लीढः। मनसुरथइत्यत्ररुत्वेक
 तं। वा। नो। च। अ। त्। वा। ३। १६। ढलोपे। चष्यति। कपन

तादिषु। अत्रापि। अहोभ्याम। अहो। का। रे। शस्य। रसुवि। रो। शय। दा। अहरहः। अहर्गणः। असुपिकिमा। अहोभ्याम। अत्राहन्नितिरुत्वमा। रूपरात्रिरथन
 ए। ति। वि। कार। नि। र्त्न्यर्थमिति। भावः। ढलोपे। रित्यकारउच्चारणार्थः। ढश्चश्चदौ। षो। दी। पयतीति। ढलो
 नवेदकत्वाद्यस्यविभाषेति। निष्ठायांनेदा। ढत्वधत्वपृत्वठलोपः। प्राचादृडइति। प्रत्युदात्ततंतरेस
 हेर्नकारहकार्योर्लोपः। तकारस्यढत्वंचनिपात्यतेनत्वसिद्धकांडस्थढत्वस्यइहप्रवृत्तिः। दादेधोतोह
 वा। पु। त्। ढलोपासुभविष्यत्येवेतिवाच्यं। तथासतिपरि। दृढयेत्यत्रल्यपिलघुपूर्वादितीणोरयादेशान

सु.
सि. को.
दी. न.
३२

परिदृढीकन्येत्त्रतोमनुष्यजातेरिति दीर्घवाधित्वा अणिचो रिति व्यडः स्यात् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूयोजनमत्वादित्या करे स्थितं ननु परिदृढप्येत्यत्र ल्य
 वादेशः कथं भवेत् यावत् परिदृढमा च ष्टरतिणिचिह्नतेत्क्वा प्रत्यये चत्क्वांत एव परं तर्भावात् समासाभावः। रतिचेतं। अत्र के यत् संप्रामपतेरवसोपस
 गात्प्रत्ययोत्पत्तिनीन्यस्मादिनिनियमात्पारे शब्देष्वङ्केत्पदेष्वन्या देवलिचक्रियतेणिजतस्य धातुत्वात्काप्रत्ययेकत्रपरे लोतेनकेदंतेनतमास्र
 तिसिद्धे ल्यवादेशः। एणविष्ठवद्वावाडभाव इति ननु पूर्वस्येतिवार्थे सप्तमीनिर्देशादेव तलाभादत आहा। पूर्वग्रहणमित्यादि। ढलोपे पूर्वस्येति सूत्रस्यो
 न्नरपदाधिकारस्थत्वात् नरपदस्थयोरेव ढरेफयोः षरतो दीर्घः स्यान्नतुलीढः अजघोरत्यत्रेति भावः। यद्यप्यसंभवादेवानुत्तरपदस्थढकारे दीर्घो भवेत्तथा
 नप्रतिषेधेपरशून्यमा ५४२। नुल्यबलविरोधेपरशून्ये स्यात्। रतिलोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति गरीत्यस्याः सिद्धत्वात् स्वमेधा मनोरथः एत
 त्तदोः सुलोपोःकारनत्र समासहलि। ६। १। १३२। अककार्योरेतत्तदोयः सुलस्यलोपस्याहलिने तु नत्र समासे। एष्विच्छुः। सशम्भुः। अकी
 किमा एषको रुद्रः। अननसमासे किमा असश्शिवः। हलिकिमा एषोत्रा साः चिलोपे चत्यात्परेणमा ६। ५। ३७। सरत्येतेस्यसो लोपस्या
 रचिपादश्चेद्योपयवपूर्वता समासावत् प्रमृतिमा। रहन्नाक्याद एव गृह्यत रतिवामनेः। अविशवात्तौ कपादोपीत्यपरा। सैषदाशरथी
 गम्। लोपचिदिदेविमा सरत्सोति। स एषमत्का सत्येवेत्यवधारणानुस्यञ्चन्द्रसिव हलमिति पूर्वसूत्रोद्ध हलग्रहणः नुद्वैत्यलिभ्यता तेनेह
 नासाहमाजन्मशुद्धना। रतिस्वादिसन्धिः ॥ « व्यजघोरत्वत्र दीर्घानस्यादिति ज्ञेयां वल्लुतसु उत्तरपदस्य समासघरभावो यत्सुद्धत्वात्पुना
 मन्तरत्यादावपि न स्यात्। किंतु नीरक्तं दूरकं रत्यादावेव स्यादिति तत्त्वं लीढरति। लिह आस्वादनेकः ढत्वधत्वे ष्टुत्वढलोपाः रहढलोपे प्रतिष्ठुत्वं नासिद्धढका
 रपरतोलोपविधिसामर्थ्यात् न एव ढोढलोपदत्तस्येदाधिकारस्थत्वेप्यपदांतस्य ढलोपो भवति। अजघोरति। गृधु अभिकांक्षया। यद्भुकि द्वित्वे अंभ्यासस्य रु
 कालडः सिपिशब्लुक्लिपिपर्डभावपक्षे लघुयधगुणे रपरः। रतश्चेतीकारलोपे हलुच्वादिलोपः भषभावः। जश्वात् श्चेतिरुत्वपक्षे अजघोररति स्यनेरादी
 तिरेफलोपे अनेन दीर्घः। अत्रेयसु गमन्याख्या। ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोः। लीढः नीरक्तं दूरकं अणः किं तृढा वृढा पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थः। अजघोः ५।

विप्रतिषेध
 विप्रतिषेध
 विप्रतिषेध

द्राधातोर्धना अपसर्गात्सुनेतीतिषत्वं। उपसर्गवशाच्चविरोधार्थकत्वं। कार्यमिति। अर्हकृत्यत्तच्च श्रेयार्थे कृत्यप्रत्ययः तेन तुल्यवल् विरोधरतिपर्यवसानात्
तुल्यवलेषुत्सर्गापवादनिन्यांतरंगवहिरंगविधिषुनेदप्रवर्तते। नत्सुपवादादीनां सन्निधावुत्सर्गादीनां कृत्यर्हत्वं तैर्वाधितत्वात्तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्वाधकमंत
रंगंतुलाघवात्पवादसुवचनश्रमाख्यात्तद्विन्नसुप्रकृतसूत्रस्यविषयः। अतएवपरनिन्यांतरंगपवादानामुत्तरोत्तरं वलीयदस्युक्तं। यद्यतुल्यवलेष्वपिपरमेवस्यात्
नेपपद्येनाः तेष्वचष्टा तुल्यवल् विरोधरति। जातोपदार्थे विध्यर्थमिदं सूत्रं। वृक्षेषु वृक्षाभ्यामित्यत्र हिल ध्वावकाशयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोर्दृष्टेभ्य इत्यत्र युगप
त्संज्ञेविनिगमकभावात्प्रतिपत्तिरेवस्यात्। तदुक्तं अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यवल्त्वार्थिति तत्रास्माद्भवनात्परस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तद
पि भवति यथा शिथिलोत्पत्तपरत्वाद्भिभावे कृतेत्येकच। तदुच्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति। व्यक्तौ तु पदार्थे तत्र द्विजिविषयकृपोलक्षणयोरन्यत्र च रिप
तायत्वासंभलत्तव्यतव्यानां रगमिवपर्यायेण च तौ नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेवस्यान्नतु पूर्वमिति। एतत्त्वक्षणं भाङ्गत्तत्र तत्र पूर्वस्यानारंभोऽनुमी
यते। तथा च जुहुतात्वमित्यत्र परत्वात्तत्तद्विद्वत्तेस्थानि वद्भावेन हुसल्य रतिधित्वं न भवति तदुच्यते। संकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वा धितं तद्वा धितमेवेति। लस्य
नुरोधाद्यवस्थाप्यमेतत्तद्वयमपितत्र विधिपक्षतूले फलपे च प्राप्ते रतिपाठ्यां नियमार्थमिति पक्षे परमेव कार्यस्यादित्येवकारो ध्याहर्तव्यो वृत्तौ। उत्वमेवेति। मि
द्वाह हयोर तुल्यवल्त्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रकृतौ निष्प्रतिपत्तत्वात्त्वमेव भवतीत्यर्थः। तदुक्तं पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावात्तत्र स्पति। एते
न विभक्ति कार्यं प्राक्पश्चात्त्वमेव रतिवस्यमाणं प्रवे व्याख्यातः। एतत्तदोः। अत्रत्यराद्यत्वमेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात्। प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकृत्य
कानिदेशाद्वा। एवं च वृत्तावप्येतत्तदोरिति प्रयोगः साधुः। हल्ल्यावभ्यदत्यस्यानंतरमेवेदं लाघवाय न कृतं संहिताधिकारोपजीवनादित्याहुः। सूत्रेषु रतिपक्ष
कूपरं लुप्तपक्षीत्तमित्याहा। एतत्तदोः स्मृति। एतत्तदे प्रगतसंख्याभिधायीयः सुलस्येत्यर्थः। एतत्तदोर्विहितरतिव्याख्याने तु परमसदरातिपरमेष
दातीत्यादासुलोपोनस्यात्। एतत्तदोः पररतिव्याख्याने न संभवति। एतत्तद्वा मितिपंचम्यभावात्। एतत्तदोः रवेयव रति तु न संभवत्येवसाः प्रत्ययत्वान्त्समाद
र्षद्वारकसंबंध एवाश्रितः तदाश्रय एव लिङ्गं तु अनसमास रतिवो ध्या। एतत्तदोः किं। योदराति। अकोः किमिति। साकच्च योः शब्दंतरत्वात्प्रसंगरतिप्रश्र

सु
सि को
दी त
३३

एषकरनि। अकोरितिप्रतिषेधएवतः मध्यपतितसद्ग्रहणेनगृह्यत इतिपरिभाषां ज्ञापयतीतिभावः सोचिलो। अचीतिविस्पष्टार्थमितिदृष्टौस्थितं। सप्तइतिवच्छ
स्यप्रथमेकवचनांतस्यानुकारंस्तुमषष्ठीकमित्याहसइत्यस्येति। वहलग्रहणेति। अतएवलोपविनापादपूरणेपिक्वचिद्रवति। सास्मा अरमिति। अत्रवदंति
येतुसोहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिध्यर्थयादश्चैत्रोप्रसव्येनपूर्वतेतिभावधारणव्याचरव्युत्तेषांसास्मान् अरमित्यादौसुलोषानापत्तिः। अत्रहिसः अस्मिइतिहे
दः। वहलग्रहणानुत्पत्त्यातदुपशरनेतुसोहमाजन्मेत्याद्येवतथा उपपाद्यतांकिमवधारणेनेति॥ इतिस्वादिसंधिः॥ अर्थवदधातु। प्रत्ययं प्रत्ययांतेनेति
सत्रेतेभ्रादिनोभयंविवक्षितमितिभावः। अर्थवदिति नपुंसकनिर्देशस्यानुगुणविशेष्यमध्याहरति शब्दस्वरूपमिति अधातुरप्रत्ययइतिपुल्लिङ्गनिर्देशस्तुपर
वद्विंशतिगहंइत्युरुषयोरित्युत्तरलिङ्गवत्वाद्दोष्यरत्याहुः। यदितुधातुभिन्नमित्यर्थपरित्यज्यारोपितोधातुरधातुरितिब्याख्यायतेतदानपुंसकत्वप्राप्तिशकं वना
स्तीतिज्ञेयो। अर्थवदिति किं। धनंवनमित्यादौप्रतिदर्शनंज्ञामाभूत्। तस्यांचसत्यांस्वाद्यः स्पुःननुसंख्याकमादेरभावान्नभविष्यतीतिचेन्ना एकवचनमुत्स
अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमाध्याध्या धातुप्रत्ययंप्रत्ययान्त्ववर्जयित्वाः र्थवच्छब्दरूपप्रातिपदिकसंज्ञंस्यात्॥ ३३ ॥

र्षनः करिष्यतइतिसिद्धं तत्। हुंफडादिभ्यइवस्तेर्हवीरत्वात्। नचार्थवद्ग्रहणपरिभाषया अनेनर्थकेनस्यादितिवाच्यं। तस्याः विशिष्टरूपोपादानविषयत्वा
ना प्रादेहेहइत्यनुत्तुइतिविशिष्टरूपमुपात्तमितिक्वत्वेनैकदेशस्यानर्थकस्यादशब्दस्यग्रहणंनेत्युक्तं। नत्यत्रतथाविशेष्यरूपस्योपादानमस्ति। यद्य
प्यधातुरित्यादिभ्युदासनार्थवत्त्वंलभ्यतेतथाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणस्यप्रतिपत्तयेरहैवकृतं। नचैकाजुह्विर्वचनन्यायेनसमुदायस्येवंज्ञास्यात्। नावयवी
नेमित्यर्थवद्ग्रहणव्यर्थमितिशंक्यां समुदायेद्विरुक्ते अवयवा अपिद्विरुक्ता भवंति। वृत्तः प्रचलनसहावयवैः प्रचलतीतिन्यायात्। रहतुसमुदायेप्रवृत्ततया
प्रातिपदिकसंज्ञेयानावयवानांतत्कायंसिद्धिरिति वैषम्यात्। अतएवयत्रवहवोहलः संश्लिष्टस्त्रहयोर्वहनांचाविशेषणसंयोगसंज्ञेति सिद्धांतः संगच्छते। ३३
अन्यथात्वदुपन्यस्तन्यायेनसमुदायएवसंयोगसंज्ञाप्रवर्तेत। अत्रकेचित्। धनंवनमित्यादौप्रतिदर्शनं सत्यामपिसंज्ञायांसत्त्व पिस्वादिषुनक्षतिः। हलड्यादि
नासुलोषात्। नचनलोपोधस्यजश्चस्यादितिशंक्यां धातुपाठेधनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुस्तदसत् अकारान्तोरुत्पत्तोरुत्वप्रवृत्तः। यद्य

॥ यसमा दतप्रातपादकस्यावपवलनसुपालुकरुवनमवनथापाचकाषातावघ्नरत्याहारफघकारयोः पदात्तत्वेसतिखरवसानयोरिति विसर्गस्य यरोनुनासिकेनु
 नासिकस्यचप्रसंगादितिदिक ॥ अधातुःकिं अहनधातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यानिडास्वाद्यपवादत्वात्कनित्यत्रहंतेस्त्रिपिसिपिवाकृतेरतश्चेतिङ्कारलोपेहल
 ज्यादिलोपेचप्रकृक्ताप्रातिपदिकसंज्ञानायगन्तिनलोपः प्रातिपदिकान्तस्येतिनलोपः स्यान्नन्नाभूत् अहन्नितिरुत्वंरोऽसुपीतिरत्वचेहनशंक्यलासृणिक
 त्वात्तानचक्राकालयस्येप्रत्ययात्तत्वेनपर्यदासात् प्रातिपदिकसंज्ञाभावेननलोपोनभवेदितिवाच्यं । प्रत्ययलक्षणनउक्तपर्यदासाप्रवृत्तेर्नडिः संवुध्योरि
 तिनिषेधेनज्ञापितत्वात् ॥ कथमन्यथा राजेत्यादीनलोपः स्यात् यद्यपिव्युत्पत्तिपक्षे राजन्शब्दस्य कनिन् प्रत्ययांततयाकृतद्वितेतिप्रातिपदिकसंज्ञायां राजेत्या
 दीनलोपः स्यात् तन्नाचनडिः संवुध्योरितिनिषेधेनज्ञापकइतिकार्यकालयस्येधातुग्रहणं व्यर्थं तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षेज्ञापकएतौतिकार्यकालेप्रितस्ती
 कर्तव्यं नच सुपीधात्वितिसूत्रे प्रातिपदिकान्तरथग्रहातुग्रहणद्वातेनेयं संज्ञेतिवाच्यं । पुत्रीयतीत्यादी प्रत्ययांतेधातुग्रहणस्यचरितार्थत्वात् । अप्रत्ययः कि
 हरिषु। करोषि। अत्रसुपरिपोर्माभूत् । अप्रत्ययांतः किंतचेरविभक्तिविशिष्टयोर्माभूत् । नचांतवद्भावेनकांडेकुड्ये इत्यादौप्रातिपदिकत्वेस्यादेव तथाच
 ह्रस्वानुपसक इतिह्रस्वः सौरुत्पत्तिश्चस्यादितेवाच्यं । सप्तम्याधिकरणे चत्यादिनिष्पन्नविभक्त्येकादेशस्यांतवद्भावात्तन्मुपगमादितिदिकाननुप्रत्ययपर्यदा
 सीनकर्तव्यः । प्रत्ययांतपर्यदासेनेवगतार्थत्वात् । व्यपदेशवद्भावेनतस्यापिप्रत्ययांतत्वात् रतिचैभैवो प्रत्ययग्रहणेयेस्यात्सविहितसदादेर्ग्रहणत्केवल
 संचात्तथात्वात् ॥ अन्यथासुमिडोरपितदंतत्वात्पदत्वस्यात् । तथा चहरिषुकरोषीत्यादौषत्वंनस्यात् । सात्पर्योरितिनिषेधानानचषत्वविधेर्निर्वकाशता
 सर्विण्ये इत्यादौचरितार्थत्वात् । अन्यतुव्याचस्यते क्वचित्कनित्यत्रहितदंतविधेर्विषयतो तथा चतद्धितग्रहणस्यतद्धितानानामेवत्वन्वप्रत्ययांतानांमतेतिना
 यमार्थतामाश्रित्यप्रत्ययांतपर्यदासोत्रनकर्तव्यः । अथवासात्पर्यद्योरिति सूत्रेसात्पर्यग्रहणत्वान्नप्रत्ययोनप्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् । दंतपर्यउ
 त्तरसूत्रेतद्धितग्रहणंविध्यर्थमेवात् । यत्प्रसातिग्रहणं तत्त्वत्प्रत्ययप्रातिपदिकत्वभावेतद्धितग्रहणस्योक्तरीत्यानियमार्थत्वेन्नार्थवद्वधान् प्रातिपदिकमि
 ति वसुवचमितितेषामिकोयएदीतिसूत्रं व्यर्थं स्यात्तरमात्तरस्यचाश्चतुपित्तुष इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकादिष्टसिद्धेः । नस्यलावितयकाश्च्यदितेन

सु-
सि-को-
दी-त-
३४

अजितिमूलस्यग्रंथोयमपिविरुध्यते। कालसमयवेलास्त्रियादिज्ञापकादेवढत्वाभावसिद्धेः। यदिज्ञापकेनप्रत्यास्यानमयुक्तमिति यद्विवाऽकारप्रत्ययेव
नेहिंगमित्यादिद्वत्वाभ्युपगमेसुअक्षरैरेवसिद्धयतिइत्युच्येततर्हिअप्रत्ययेनेतदभ्युपगम्यप्रत्ययपर्युदासेसातिग्रहणलिंगप्रत्ययानपर्युदासेतुतद्विनग्रहणमि
त्यप्रत्ययग्रहणमेवावत्यव्याख्यातंकिमनयाकुसुष्येतिदिके। अधातुप्रत्ययावितिसिद्धेनत्रद्वयोपादानमप्रत्ययइत्यस्यावृत्तिसौकर्यार्थं। महामंसाकरणश्रु
त्यनुरोधानायाचाथर्वणेपठ्यते। कोधातुःकिंप्रातिपदिकं कः प्रत्यय इतिडिडित्यादीन्यस्यत्पन्नानीहोदाहरणं। अस्युत्पन्निसस्यचेदमेवज्ञापकमितिप्रत्ययः
सुतसुव्युत्पत्तिपक्षेवद्वपटवइत्याद्यर्थसूत्रमिजिनव्याः। नचैवंवद्वच्युर्वः प्रातिपदिकमित्येवसूत्र्यतामितिवाच्यं। मूलकेनोपदेशमित्यादौकृदन्त्वेनीतिप्रसंगे
नगमिकारकपूर्वस्यापिहंरंतत्वात्। नचसमासग्रहणनियमार्थमितिनिस्तारः। अर्थवत्सूत्रारंभविनासमासग्रहणस्यनियमार्थत्वायोगात्। ॥ ३४ ॥ कृतद्वितस
मासाश्च। अर्थवदित्यनुवर्ततेतन्मासार्थानंदंतविधिः। ननुयद्यर्थवतापारमार्थिकीविवक्ष्यतेसायदस्यवाक्यस्यवाअस्तिननुकृतद्वितानंतस्ययदितुप्रक्रिया
कृतद्वितसमासाश्च परा४६। कृतद्वितान्तौसमासश्चप्रातिपदिकसंज्ञास्युः। पूर्वसूत्रेणसिद्धेसमासग्रहणनियमार्थम्। यत्रसङ्घातेपूर्वीभागः
परन्तस्यचेद्ववतिनर्हिसमासस्यैवेति। तेनेवाक्यस्यन॥ प्रत्ययः। ३। १। १। आपश्चमपरिसमासेरधिकारोयमापरश्च। ३। १। २। अयमपितथा ॥
इत्यायाकल्पितेसाविवक्ष्यतेतर्हिकृतद्वितयोरपिसाअस्तीतिकथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्यातदंतग्रहणमितिचेदत्राहुः। अतएवाथर्वेद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तं
प्रस्योतेनस्येकार्थीमूतेनप्रतीयमानोर्थरहगृह्यते। तस्यलौकिकार्थप्रतिप्रत्यासन्नतरत्वात्तमतुपः प्राशस्त्यपरतयातस्यैवग्रहणदतएवतदुपादाने
सार्थकंपूर्वसूत्रेअधातुरितिपर्युदासवलेनापितद्याभसंभवादिति। तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। कृतद्वितान्तौवितिलिटा। धुकृइत्यादावधातुरितिकर्त्ता
ओपगवइत्यादौअप्रत्ययान्तमितिपर्युदासेप्राप्तेकृतद्वितेत्यारंभःनियमार्थमिति। नचप्रत्ययान्तत्वेनपर्युदासेप्राप्तेविध्यर्थमस्त्वितिशंका। वाक्यस्याप्रत्ययान्त
तत्वात्। प्रत्ययग्रहणेत्यस्यात्सविहितस्तदादेरेवग्रहणत्वात्। नचैवमपिअनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावाद्वाजकुमारीत्यादींवेतेविध्यर्थमस्त्विति
वाच्यं। अंतरंगानपिविधीन्वहिरंगोलुग्वाधतेइतिसुग्विषयेहलज्यादिलोपाप्रवृत्त्याश्रयमाणएवमुपिसमासप्रवृत्तेः। तत्रचकुमारीशब्दस्यसुवंतत्वेपि।

३४

राजकुमारीशब्दस्यात्थात्वादप्रत्ययात्त्वेन प्रवृत्ता यः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्ति लुक्पिसुलभत्वात् अतएव गोमतप्रियदत्त्यादौ नुमाद
योनलुकः प्रागंतरंगस्य हलङ्गादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्युरेवेतिदिकानियमशरीरमाहा यत्र संघातरति

नियमश्चात्र सजातीयोपेक्षारथाहा पूर्वभागः पदमिति षड्विधेपिसमासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचारद्वयन्ययंसजातीयः पूर्वभा
गुत्तुपलक्षणा उत्तरतु प्रत्ययोनेत्यपि बोध्यं अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञानस्यात्स्वादिष्वित्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात् न च तद्धितग्रहणसामर्थ्या
त्तत्र स्यादेवेति केषां तद्धितग्रहणस्य भानव इत्यादौ कृतार्थत्वात् तत्र हि पूर्वभागस्य भूत्वेन तु पदत्वं न चैवमयमियानित्यादिसमुदायस्य प्रातिपरिकृत्वं
स्यादेव पूर्वभागे पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वात् न नियमेन वारयितुं मशक्यत्वादिवाच्यं उत्तरतु प्रत्ययोनेत्यत्र तद्धितग्रहणप्रत्ययोनेति चारव्या
नात् पूर्वभागः पदमिति किं बहुत्र विशिष्टस्य प्रातिपरिकसंज्ञायथा स्यात्तात्तत्त्वं न बहुपटव इत्यत्र उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति प्रथमजसोलुकिचितः सप्रकृ
तेर्बहुकजर्थमिति चित्स्वरे कृते पुनर्जस उच्यते प्रातिपरिकसंज्ञायामसत्यात्तु जसेवोदात्तः स्यात् यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभाषाणाः पन्न संघातस्य चेद्भवति
तर्हि समासस्येवेति नियमार्थं समासग्रहणेनेन गतिप्रत्ययमाहस्योपेक्षातिप्रसंग इतिदिकानियमफलमाहा तेन वाक्यस्यनेति गामभ्याजशुक्रामि
त्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः सत्यं हि संज्ञायां सुपलुकस्यात् न चैवमपि मूलकेनोपदेशं भुक्ते इत्यादिवाक्यस्य संज्ञादुर्वारा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्या
पिग्रहणदिति चेन्मैत्रेयः समासग्रहणकृतनिर्दिष्टेन रत्वाद्वा धीना एवं च कृतद्वितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभानिष्फलत्वान्नोपतिष्ठते तस्या अपरिभान्याया
व्यावृत्तौ शीव्यावहासीत्यत्रावृत्तौ शः तत्र हि कर्मव्यतिहारोऽस्ति यामिति भाषाणं चिकृते गतिपूर्वस्य एजंतत्वात् एचः स्त्रियामित्यत्रित्युक्तं
स्यादिरुद्धिर्गो भवतः कृद्ग्रहणकारकपूर्वस्याप्युक्तं हरणं भवतः पुनरुक्तं चित्तमित्यादिस्फुटीभविष्यति चकारो नुक्तसमुच्चयार्थः तन्न निपातस्याने
र्थकस्य प्रातिपरिकसंज्ञावृत्तेति वाच्यं कृतार्थं देसादीत्याद्यर्थानां सिद्धयर्थं मिदं अवघति अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सहाभिवक्ष्याममर्थ
वत्वाभावादेव न प्रातिपरिकत्वं भू संज्ञायाभिधियथा भूदिवसात्तु मज्जस्यैव भवो नुगिति यथा अधिकारो यमिति प्रत्ययशब्दे संज्ञात्वेनापि निय

५४

9.

सि-को
री-त
३५

प्रातिपदिकात्। समाहारद्वयदेकवचनात्। ङीति ङीप ङीष ङीनां सामान्यग्रहणं आविति चणपडापचापां। आपंचमसमाप्तेरिति। ननु पंचकालतनेष्विति प्राप्य
 काः सुवंतात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगम्यतेः किमर्थमद्वितेषु प्रातिपदिकाधिकार इति चेदत्राहुः। असन्निवृत्तधिकारे अत्र नित्यत्रातरभ्येनत्सुवंतस्येव विशेषणं स्या
 तात्ततश्च देसस्योपत्यमित्यत्रैव न स्यान्नतु दक्षयोर्दक्षणामित्यत्र किंचा वृद्धाच्छदपत्र वृद्धमित्येतत्सुवंतविशेषणं माभूत्। अन्यथा जानंतीतिज्ञाः
 गुपधैतिकः। ज्ञानामयमित्यत्र सुवन्तस्य वृद्धत्वात्स्येव स्यात्। प्रातिपदिकाधिकारे तु वृद्धेयत्प्रातिपदिकं तत्रकृतिकात्सुवंतात्तच्छ्रुत्यर्थलाभादिह प्राप्य
 कस्या वृद्धत्वाच्चो न भवति। किंतु अणोव भवति। शब्दकौसुमेत्वसत्यस्मिन्धिकारे वाक्यादपिकप्रत्ययादयःस्युः। ततो विशिष्टस्य प्रातिपदिकेतेयस्यक
 लसुहोपेस्यष्टमेवानिष्टमिति स्थितं। लिंगविशिष्टस्येति। लिंगवोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं च श्रुः। प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिक
 ज्यापप्रातिपदिकात्। ४। ५। ५। अनादावनात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापचमपरिसमाप्तेरधिकारः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि लि
 ग्रहणमित्येवसिद्धे ज्ञापग्रहणे ज्ञावनात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगम्यते। ज्ञावभ्याम्या ज्ञाभूदित्येवमर्थम्॥ स्वौजसमौट्छष्ठाभ्यास्मिसु
 डेभ्यांभ्यसुड-सिभ्यांभ्यसुड-सौसाम् ज्ञासुप ४। ५। ५। अनादावनात्प्रातिपदिकाच्चेपरस्वादेशः प्रत्ययास्त्युः। सुड-स्योरुकारेकारौजशर
 लपि र्हस्वादेशः। अचस्यश्रुःश्च श्रुतिनिर्देशादेवस्वादिसिद्धिरिति वाच्या निर्देशस्य शब्दपरत्वात्। विपरभ्यांजेः डेर्य इति वत्। किंच कुमारीमाचष्टे
 कुमारयेविविणविष्टवदितिठिलोपः। एवंयामिन्यद्वाचरंतियामिनयंतीत्यत्राचारे क्विवपिफलं॥ ज्ञावभ्याम्या प्रागितिनेन एनिका आर्यका चसिध्यति। तथा
 हिनेसा मिव चूर्ते रतिज्ञापयिष्यमाणोऽत्यंतः स्वार्थिकः कना एतार्यशब्दाभ्यां ज्ञापौ वाधेन ततश्च एनिका आर्यिकेत्येवरूपस्यात् ज्ञापग्रहणसामर्थ्यानुद्ध
 वंतात्कनि एनिकेत्यपिसिध्यति। वर्णदनुदात्तादित्यस्यैकल्येकत्वात्। आवेतात्कनिउदीचामातःस्थान इतीत्वविकस्याद्येयका आर्यिकेतिरूपद्वयंसिध्यति।
 वस्तुतस्तु ज्ञापोग्रहणं मास्तु घकालतनेष्वित्यनुविधानसामर्थ्यात्सुवंतात्तद्धितोत्पत्तिरिति हिनिष्कर्षः। तथा च सुपः प्रागेव ज्ञापौ प्रवर्तेते। स्वार्थ इव्यलिंगसं
 ल्याकारकप्रपुक्तकार्येण क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयं॥ स्वौजसमौट् समाहारे ह्रदः। सुड-स्योरिति। सोरुकारोऽर्वाणस्त्रसावित्यत्र विशेषणार्थः। असौ

३५

त्युक्ते हि असकाराद्यवित्यर्थः स्यात्। तथा च वा नमर्दस्विति न सिध्येत्। उ-सेरि कार ष्टाड-सिडसांड-सिड्योस्मात्स्मिनावित्येतदर्थः। जशशसोर्जकार शकारौ जसः शी
 तस्माच्छसोन इत्यनयोर्विषयविभागार्थो। अन्यतरस्य निरनुबंधकत्वमेवास्त्विति चेन्न। जसो जकाराभावे औ इत्यस्य आवस्यात्। ततश्च प्रत्ययस्य वकारांतता संभावेन
 एवं शसः शकाराभावे औ टोडित्वं संभावेता तथा च ते जशी रत्वा दौ टिलोपः स्यात्। अथवा लिहा विस्या दौडित्वसामर्थ्या रभस्यापि टेलोपः संभावेता। औ टष्टकारः सुडिति
 प्रत्याहारार्थः। टोडकास्तु टाड-सिडसांडितीया दोस्वेन इति विशेषणार्थः। एतेन आदिरं त्येनेति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तं संत्येनेति किं सुडितितृतीयेक वचना
 वयवेन मा भूरिति तत्प्रसक्तं। औ टष्टकारस्यानन्यार्थं तथा तेनैव संभवात् प्रत्यासत्तेश्च। अतएव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तं मध्यमेनेता सहित आ
 दित्तदुत्तरेषामप्रियाह कौमाभूरित्येनेति ग्रहणं। अन्येनेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि माभूरित्यादिग्रहणमिति। अमुमेवार्थं मनसि निधाय आद्यताभ्या

विभक्तिश्चाशु १०४। सुप्ति डौ विभक्ति संज्ञाः। तत्र सु औ जसिन्यादीनां सप्तानाम्ब्रिकालाणाम्प्रथमादयः सप्तम्यन्तः प्राचां संज्ञात्वाभिरिहापि
 व्यवहारः। सुपः ११४। १३ सुपस्त्रीलित्रीणिवचनानि। कश्च एकवचनद्विवचनवहुवचनसंज्ञानिस्युः। द्वे कयोर्द्विवचनैकवचनोपेक्ष
 श्चद्वित्वैकत्वयोरिते स्तः ॥

एवमवयवकभ्यामवयवांसमुदाय आक्षिप्यते इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक्। प्रकृतमनुसरामः। डे प्रभृतीनां उकाराद्येति डे
 रामिति विशेषणार्थः। सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः ॥ ॥ विभक्तिश्चातिड-स्त्रीलित्रीणीत्यतस्तिड-ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्ववलादनुवर्तते। सुप इति व
 संनिहितमित्यभिप्रेत्याह। सुप्तिश्च विजातिडं विभक्ति संज्ञायाः प्रयोजनं न विभक्तौ तुस्माः इति। सुपो तु त्यराद्यत्वादिकमपि। चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां सप्त
 वेशार्थः। अन्यथा एकसंज्ञाधिकारिदेकवचनदिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयप्रामाण्यात्पर्यायः स्यात्। ततश्च रामेभ्यः नमाम इत्यादौ बहुवचनसंज्ञापर्यविभक्ति
 त्वाभावात्तदोत्पत्तस्य ता इहापि ति। अस्मिन्पितत्रे प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणेत्यादौ इत्यर्थः। सुपः। अत्र तिड-स्त्रीलित्रीणीति सूत्रात् स्त्रीलित्रीणीति पर
 ताः एकवचनेति सूत्रं चतानीति प्रदं विहायानुवर्तत इति व्याचष्टे सुपस्त्रीलित्रीणीत्यादिना। एकश इति। एकैकमित्यर्थः। संख्येकवचनानि चि वी प्सां सुपुर्थ
 एताच्छसु ॥ द्वे कयोः ॥ इह द्वे कशदौ संख्या परावित्याभिप्रेत्याह ॥ द्वित्वैकत्वयोरिति। संख्येयपरत्वे तु बहुवचनस्यादिति भावः ॥

सि-कौ-
 धी-त-
 ३६

वहुषु। अयमपि संख्या पर एवेत्याहा बहुत्व इति बहुवचनं त्वा अयद्वयगत बहुलं धर्मे आरोप्य कृतं। तत्फलं तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनोने ह ग्रहणमिति
 सूचनमेवा वस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादेकवचनसंभवादिति शब्दकोशुभादौ स्थितं। रुत्वविसर्गविति। न नुरुत्वस्यासिद्धत्वाद्कारस्येत्संज्ञालोपयोरभावात्। स्थ
 निवृत्तेश्च इत्यस्यापि त्रिपाद्यासु प्रवृत्त्यारेकात्स्यसु सिद्धं तमिति पदसंज्ञाभावेन च विसर्गोऽत्र दुर्लभः। विधेस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्नैवं। नमुनर
 तिसूत्रेनेति योगं विभज्य असिद्धमिति व्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात्। राम इति। संज्ञाशब्दो यमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा। क्रूर एष
 करणयोश्चैत्यधिकारे घापवादेन हलश्चेति घनारमंतेस्मिन्निति व्युत्पादने तदुक्तद्वितेति सूत्रेणेति विवेकः॥ अत्र केचित्परिष्कर्वन्ति। गंधर्वः शरभोरम
 मरोगवयः शशः। इत्याद्यो मृगं द्वाघा गवाद्यां पशुजातय इत्यमरोक्त्यापदिपशुविशेषप्रयुज्यते तदारूढो यमशब्द इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा। यदा तु रामचंद्र भगव
 ति प्रयुज्यते तदारमंते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अयणत्तदुक्तद्वितेति सूत्रेण संज्ञेति। सरूपाणामेकशेषः। इतर निरति पूर्वकमवस्थानेशेषशब्दार्थः।

बहुषु बहुवचनमा १४४। बहुत्वे एतस्यात्। रुत्वविसर्गो। रामः। सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। १२६४। एकविभक्तौ यानि
 सरूपाण्येव दृष्टान्ति तेषामेक एव शिष्यते॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ नादिचि। वृद्धिरेचि। रामो॥

इह पत्तिरिति शक्यं विरूपाणामिति वार्तिकस्य च स्यात्। एतत्त्वात्। वस्तुतस्तु सूत्रात्परैरेव वार्तिकार्थो लभ्यते। रूप्यते चोध्यते इति रूपमर्थः। समानरूपे येषामिति
 सरूपाः ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य संभावः तथा समानरूपस्वरूपं येषां ते सरूपाः सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येक शेषेण व्याख्याना
 तनिश्चयान्ते व्यापारयोगः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यं। उद्देश्यतावच्छेदकरूपाकांतया स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः। अन्यथा तु ल्यास्य प्रयत्नमित्यादौ सव
 र्णेषु न स्यात्। तथा अर्थवत्सूत्रांतर्गतानां प्रातिपदिकत्वं। प्रत्ययः परश्चेत्यत्र सुप्रत्ययः। ससजुवारित्यत्र रुः। स्वरवसानयोरिति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति स।
 वीपलवः स्यात्। स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यस्य नेहनानेत्यादिश्रुतेः स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति चेत्तुल्यमेक शेषेपि। एतेन अदुःखित्यादावा
 दुःख इत्यादिसंधिकार्ये कुतो नेत्याशंकायां वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पत्त्यात्संधिर्नेतिकेवाचित्समाधानं परास्मात्। वर्णोपदेशदत्तं ज्ञायामन्न्याहारे

चनिष्पन्नैर्भवतमानानां गुणादीनामुपेन्द्रस्यादौ तस्यैव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाणां तेषां पदेषु दावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्। स्यादेतत्। स रूपाणामेक
 कविभक्तौ इत्यवसूत्रमनुकिमनेन शेषग्रहणेन। अत्राहुः। तथा हि सति स रूपाणां स्थाने एकोत्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात्तथा च श्वश्र्वश्वेत्यत्रोदा
 म्द्वयवत् स्थाने उदात्तद्वयवानादेशः। तथा अनुदात्तद्वयवतः स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्येतेति। एकविभक्तौ यानीति। विभक्तिः सारूप्ये उपलस्य
 णं नत्वेकशेषे निमित्तं। एवं चानैमिक्तित्वेनांतरंगोपमेकशेषः सुवुत्यन्ते प्रागेव प्रवर्तते। यद्येत्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात्तद्वद्वश्वप्रवर्तना आर
 व्यत्वकशेषेऽनेकसुवतविरहत्तद्वद्वश्र्वातिरवनास्तीति भावः। ननु सुवुत्यन्ते प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्विव
 चनाद्यनुत्पत्तौ रामो राम इत्यादि न सिध्यतां नैव दोषः शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात्। अतएव क्तद्धितसमासैकशेषेत्येकशेषो वृत्तिषु गण्य
 तौ। परार्थाभिधानं हि वृत्तिः। अतएव चलुसपिप्रत्ययलिषु धुक् इत्यादौ कर्ता प्रतीयत इति दिक्। स रूपाण्येवेति। एतच्च उतरसूत्रस्यैव कारस्य इति न
 कषणं लभ्यते। अत्र च एकस्यापि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीति पर्यवसन्नोर्थः तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्वाचिनोर्नैकशेषमात्म्या
 मातृभिरित्यादौ सारूप्येपि औजसादिषु वैदृश्यात्।

न चैवंपयः पयो न यति देवरेवे

त्पारावति प्रसंगः स्यादेवेति हेतुर्नैतामह विवक्षायां। एकशेषः प्रवर्तते। इतरेतरयोगद्वंद्वस्य विषय इति यावत्। यत्र त्वनेकस्यार्थस्य मिलितस्य इतराक्षयः सत
 ध्याभूतो विषय इदं च इति ननु यथा तौ मिलितौ सन् यतेन्यायाच्च। तथा हि। यत्र शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति इति स्थिते श्रूयमाणे कशब्दापस्थिते स
 र्वमतिशेषादेकरूप्येणैवान्वतुमर्हति। यद्वा। तेषु पूर्वस्वारिति सूत्रात् द्वंद्वे इत्यनुवर्त्य द्वंद्वे प्रसक्ते सति इति व्याख्येयं। ननु द्वंद्वे कते सतीति। पयानोपस्थान इत्या
 दौ नत्कूपरश्रूरीत्यादिना समासात्। परतः। कौशिकेणैव। दोद्वद्वश्र्वाणित्येत्यादिना एकवद्वा वाषत्ते श्चेति दिक्। सूत्रे शेषशब्दः कर्मसाधन इत्याहा। एक एव शि
 ष्यत इति। असत्यं कग्रहणे द्विषद्वापि शेषस्य। कग्रहणे न चैवमप्येकविभक्तौ वित्यत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शंका। एकरूपमपि विभक्तौ परतः वि
 रूपाणि न दृष्टानां त्वर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात्। च। स्वमात्स्वमादौ चैत्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात् स्वसार इत्येकशेषसूत्रेन स्यात्।

सि. व. ३९
ही. न.

तथा स्वस्वरिचस्वस्रोश्चैत्रैरूप्यदर्शनात्स्वसृष्टिनिनस्यात् किं तु कमलौ कमल इत्यादिष्वेवस्यात् कृते त्वेकग्रहणे वाच्यं दोषः प्रसज्यते। एकविभक्तौ पर
तः पूर्वत्रैरूप्यदर्शनात्। यदा तु विभक्ता विन्यत्रैकत्वं विवक्षितत्वात् मास्वत्रैकग्रहणमित्युच्यते तर्हि स्यष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विनिकेचित्। अन्ये त्वाहुः
एकग्रहणमेकैकविभक्ताविति अर्थलाभार्थं॥ तथा च सकलविभक्ता विन्यर्थलाभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक्। एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चैव
दावेकशेषानभवत्यनभिधानात्। द्वौ चैव त्रानभिधानेनैव वारणीयः उत्सर्गतः संख्याशब्देऽप्येवमेवाविशत्यादौ त्वेकशेषदृष्ट एवेति बोध्यं॥ ३९ ॥ चुट्ट ॥
आदिर्त्रिदुद्वन्द्व्यत आदिः षः प्रत्ययस्येतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदाहा प्रत्ययाद्याविति। प्रत्ययाद्याविति किं। वाचाटः। तिनवित्तश्चुचुपचणपा

चुट्ट। ५३। ७। प्रत्ययाद्यौ चुट्टरतौ सः। इति जस्य इत्संज्ञा॥ नविभक्तौ तुस्माः। १५। ४। विभक्तिस्था सवर्गस्कारमकारादतो नसुः इति सका
रस्यनेत्वं। अतो गुणे ६। १। ७। अपदान्तादकारादुणे परत्पररूपमेकादेशस्यात्। इति प्राप्ते परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः। अतो गुण इति
हिपुरस्तादपचासा अनन्तरं विधीनवाधनेनोत्तरं निति न्यायेनाकः सवर्णदीर्घ इत्यस्येवापचादोनतुप्रथमयोरित्यस्यापि॥ रामाः॥ एक
वचनं समुद्दिः। ३। ३। ४। सुवोधने प्रथमाया एकवचनं समुद्दि संज्ञस्यात्॥ ॥ ६६ ॥ विसत्रप्रत्ययादौ यकारेण लुप्तनिर्दिष्टेन चस्य

नेत्संज्ञेति स्यमिति॥ नविभक्तौ ॥ इत्संज्ञा प्राप्ते निषेधार्थः। तु इत्यस्योदाहरणं। रामात्। पचेरना मकारस्य तु राममा अद्रासां। विभक्तौ किं। अ
चोयते। ऊर्णया युसा रुधादिभ्यः श्रमा एतेष्वं त्यस्येत्संज्ञायथास्यात्। इदमस्य मुरित्यत्र मकारपरित्राणार्थमुकारानुवंधासंजनादनित्योयमिति
ज्ञायते अन्यथा प्रादिशो विभक्तिरिति यमा विभक्तित्वाद्दीर्घो मकारस्येवानेनैव सूत्रेण त्वनिषेधसिद्धेः किंतेनेति। तेन किमात्केतिसिद्धं। एकचनं
सुः संवुद्धिरित्येव सुवच। नच सप्तमीव हवचनेति प्रसंगः। सुवोधने प्रथमेत्यधिकारादेव तदभावादिति नव्याः। अत्र व्याचख्युः। सुः संवुद्धिरिति वा
च्ये एकवचनग्रहणमेकोर्थ उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययसंज्ञार्थं। अन्यथा सामंत्रितमिति पूर्वसूत्रे तदंतस्यामंत्रितसंज्ञा कृतेति प्रक्रमभेदा
यद्यमपि संज्ञातदंतस्यैव स्यादिति ॥ ३९ ॥

३९

एड ह्रस्वात्स्वमुद्देः। यद्यत्र ह्रस्वात्स्वमुद्देः ह्रस्वमनुवर्त्य एडं तादृखांताच्चांगान्तरस्याः संवुद्धेलोपरतिव्याख्यायेता ह्रस्वमुद्देः तावपि अंगान्तरा
या संवुद्धिः तस्याः यद्वलित्तिदा। उभयथापि हेतुना न सिद्धेता। लोपान्तरत्वात्सारतोमिपूर्वत्वे च कृते एकादेशस्य परादिवद्भावे ह्रस्वांतात्परत्वाभावात्
वीमचद्भावे अमएवाभावाद्भयत आश्रयणतुना तादिवदिनिनिषेधादतो व्याचष्टे। एडं तादित्यादिनाचेदित्यंतेन। संवुद्ध्यासिसस्येति। तदंतस्येवा
संज्ञान्यपगमे तु संवुद्ध्या अंगमाक्षेपं न प्रक्यते रति शोभ्या। ह्रस्वात्परत्वं नास्तीति। तथा च सूत्रे एडग्रहणमावश्यकमिति भावः। किंच। इमां किमाच्चा मयमे
न चक्षुषी रभिश्री हर्ष प्रयोगे सरतिष्ठयक् पदे मूलध्मी के हेर मयतीत्यर्थ इति निगरणचलनोर्थेभ्यश्चेति सूत्रे मनोरमायां व्युत्पादितं ततश्च तत्रापि
संवुद्धिलोपार्थे एडग्रहणमावश्यकमेव। स्यादतः। एडग्रहणस्य सारत्यत्र सावकाशतया हेर इत्यादौ संवुद्धिलोपो न स्यात्। सन्निपातपरिभाषा

एड ह्रस्वात्स्वमुद्देः। एडं तादृखांताः
रत्त्वेति। हेरमा हेरामौ। हेरमाः। एडग्रहण
अभिपूर्वः। हा ५१०७। अकोम्यचिपरतः पूर्व

इहा ह्रस्वमुद्देः संवुद्धेः। संवुद्ध्यासिसस्ये इ-ह्रस्वाभ्यां विशेषणनेहा हेरकत
इमां हेरौ हेविष्णो। अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संवुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति।
अमेकादेशस्येता। रामं। रामौ ॥ ॥ विरोधात्। तथा ह्रस्वग्रहणस्यापि हेरामं

त्यत्र सावकाशत्वात् हे गौरि इत्यादौ परत्वात् ह्रस्वमुद्देः
प्यभावात् हे लक्ष्मि रत्त्वे तत्र मुतरां संवुद्धिलोपो न स्यात्।
लोपः प्रवर्तत इति दिक्। अनिपूर्वः। प्रथमशरिति
तस्मिन् अमोः वयवे अचीतियावता। तेन मकारसहितस्य
भ्यः पदास्वरिवात्पत्यादिनिदेशश्च अस्मिन् व्याख्या
दत्यन्तरस्यादे परस्यत्यादेरेव शरति निर्णयते कः य-

पय्याधित्वा अवार्थनघोरिति ह्रस्वकृते संवुद्धिलोपो न स्यात्। लक्ष्मीशब्दे तु ह्रस्वमुद्देः लोपस्या
त्यगुणत्वं संवुद्धेरिति वक्तव्ये एड-ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात् सन्निपातपरिभाषावाधित्वादिमुद्दे
व संवुद्धिर्वाप्येवमभारंभः। इकोपेण चीत्यतो अचीत्यनुवर्तते तदाह। अम्यचीति। अमिये
वैरूप्येति स्थितं मनोरमायां। एवमप्यादृहिन्यामित्यादावपि। उहिन्यायोः च त्रस्मिन् इत्यादिना
तिगमित्यपि स्थितं। कथं तर्हि काशिकादावमिपरतरत्येवोक्तं नत्वम्यचीति चेद्वै। ह्रस्वमुद्देः
पर्याप्त्यादेशः पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भविष्यतीत्याशयेन नोक्तमिति ॥

सु
सि. को.
टी. न.
३८

लशक। आदिर्जिदुडव इत्यत आदिरनुवर्ततेषः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति। अतद्धित इति पर्युदासाद्दालभ्यतरत्वाहा प्रत्ययाद्या रति। लश्चशश्चकुश्चे
तिसमाहारद्वंद्वे लशक्तिनिपुंसकं। तदितरेतरयोगद्वंद्वेन विचलोति। लशकवर्ग इति। अतद्धित इति किं। प्राणिस्थादातरतिलचा चूडालः लोमादिभ्यः शः
लोमशः। अत्र प्रयोजनाभावादेवनेत्संज्ञेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः। कर्णललाटेति भवार्थे कना कर्णिका। सत्या हीत्संज्ञा यो किंति चेति दृष्टिः स्यात्।
प्रत्ययाद्या इति किं। नत्यभिहेति वृडः वाकन वराकः। अत्र किति चेति गुणो न स्यात्। तस्माच्छसो। तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परमृश्यतो दीर्घमात्र
परमर्शे तु एतावगाः पश्यन्त्यापिनत्वप्रसंगात्। शस इत्यवयववृष्टी सचावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घान्परस्यशसोवयवस्येति। तदेतदाह
परोयः शसः सकार इति परोयः शसिति नव्याख्यातं। कृते पूर्वसवर्णदीर्घततः परस्यशसोः संभवात्। अट्कुष्वाङ्। रषाम्यामिति पंचमी निदृश्यव्य
लशकः तद्धिते। यथा तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्ग इतस्युः। इति शसश्चस्येत्संज्ञा। तस्माच्छसो नः पुंसि। ६। १। १०। ३। पूर्वसवर्णत्
दीर्घान्परोयश्चससकारलक्षणस्येत्युंसि॥ अट्कुष्वाङ्। नुम्व्यवायेपि ८। धारा। अट्कवर्गपवर्ग आङ्। मुमएतैर्व्यस्यैर्यथासम्भवात्।
मिलितैश्चव्यवधानेपि रषाम्याम्परस्यनस्यणस्यात्समानपदे। पदव्यवायेपीति निषेधं स्वाधि तुमाङ्ग्रहणमा नुमग्रहणमनुस्वारो
पलक्षणार्थमातं च्चकारुं शसना अयोगवाह नामट्सूपदेशस्योक्तत्वात्। इति एत्वे प्राप्ते। यदान्तस्या ८। ४। अपराजस्यनस्यणत्वेन
वहितस्याप्राप्तावचनमिदं। तत्र सर्वैर्व्यवायोः संभवी। एकैकमात्रव्यवाय इत्यपिनार्थः। ह्युभादिषु क्त्वात्सामर्थ्यात्स रूपान्णमित्यादिनिर्देशाच्च
निअभिप्रेत्याह। व्यस्यैर्यथासंभवे मिलितैश्चेति। नचैवं कृत्स्नं कार्त्स्न्यमित्यादावडादिव्यवधानाभावात्प्राप्तत्वाभावेप्यादर्शनेत्यादावडव्यवधानादिति
प्रसंगः। नच अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः। अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात्। सत्या योमविभागोत्रबोधः। व्यवायेपीत्येको योगो विध्यर्थः। अट्
कुष्वाङ्। नुमित्यन्योनियमार्थः। छां दसोमिसोलुक्। अत्रयोगविभागं विनापिनिर्वाहः सुकर इति तु नव्याः। तथाहि। अट्कुष्वाङ्। तिसूत्रे रषाम्यामित्य
नुवर्तते पंचमीश्च यातस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपनिष्ठतो उपस्थितापिसावचनप्रामाण्याद्ददिव्यवायेन प्रवर्ततो। तदन्यव्यवाये तु प्रवर्तते न एवा ॥

५

३८

अतएव येन व्यवधानेन व्यवहितेपि वचनमाख्यं कवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणे ननु भिनतीत्यादावनेकव्यवहितस्यैकरतिपुगंतलघुपधस्येति सूत्रे वक्ष्यति एवं च यत्राडादिभिर्व्यवधानेन गुणस्यैव तत्र भवत्येव एत्वं यत्रत्वडादिभिर्नेन व्यवधानमादर्शनेत्यादौ तत्र न भवति तस्मादिति परिभाषाया जागरूकत्वात् निषेधवाधि तु गिति तेन पर्याण्डमित्यत्र उपसर्गसमासेयोरिति एत्वं सिद्ध्यतीति भावः उपलक्षणार्थमिति नुमस्यानि कस्यस्याभाविकस्य वा नुस्वारमात्रस्यापलक्षणार्थं नुमत्प्रहणमित्यर्थः तेन वृद्धिद्वोरदित्वानुमत्स्यानुस्वारः तंहिंसायां स्वाभाविको वा नुस्वारः वृहणं तंह्रणं उभयत्रापि एत्वं सिद्धं अयोगवाहनामिति अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबंधो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वाद् उपदिष्टे रगृहीतत्वाच्च प्रत्याहारे संबंधशून्या इत्यर्थः ननु येति निर्वाहयेति योगमिति वाहः अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टे रगृहीतत्वे च सति भूयमाण इत्यर्थः अहस्तिनि निधुर्परस्वकारोपरीतिनेत्ययः स्वित्यादाविणः परस्येति षत्वं न भवति अतएवोक्तं प्राक् अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपधा

यस्मात्प्रत्ययविधिसुदादिप्रत्ययेः इमा ४४१३ अयः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादिशब्दरूपमस्मिन्नन्येपरिःङ्गसंज्ञस्यात् भवामिभावप्याभीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याः इ-संज्ञार्थं ननु देप्रहणमाविधिरितिकिमा स्त्री रयती प्रत्यये किमा प्रत्ययविशिष्टस्य ततो व्यधिक। नोययमानामकारोपरीति एत्वं न स्यादिति ननु भूषणसिगमीत्यतो वेत्यनुवर्तते इति भावः ॥ ३३ ॥ यस्मात् ॥ ॥ स्ववामाभूत् ॥ अङ्गस्यादा ४४१३ इत्यधिकृत्य तदादीति तत्र कृतिरूपमादियस्य शब्दस्य स्थितिर्ननु प्रोक्तिः ननु यस्मात्प्रत्ययविधिसुदंगमित्येवाशुकिमादिग्रहणेनेत्यत आह भवामीत्यादि प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वादेगत्वं तेन कर्तृकारकत्वात् यदिसिद्धतीति भावः अंगसंज्ञार्थमिति अन्यथा अतो दीर्घो यमीति दीर्घो न स्यादिति भावः न चारभसामर्थ्यादेव दीर्घः स्यादिति वाच्ये प्रथमतो ननु यगती आभ्यां यडलुकि याभामि पापावः वावामि वावामः इत्यादौ चरितार्थत्वात् स्त्री रयतीति इदमपरिमाणेन तु पाकिमिदं मयोवाच्यं इति प्रसस्य रथा रगात् किञ्चो रिति ईशा यस्येति चेति ईशो लोपः उगितश्चेति जीपासत्याहिसंज्ञा यो स्त्री शब्दस्य यस्येति च तिलोपः स्याता न च शो लोपस्य सिद्धवदत्राभादित्येति प्रत्यागमिति प्रसंग इति वाच्यं प्राग्भादसिद्धत्वमिति पक्षाभ्युपगमादनित्यत्वाद्देति व्याख्यातारः ॥

सु
हि. कौ
टी त
३६

नव्यासुखी अं पश्यतीत्यत्रस्त्री शब्दस्यस्त्रिया इति इयङ् स्यात्। अकारादमि कृते अमि पूर्व इत्येकारेणस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वात्। अतनेर्इ प्रत्ययेठिलो
पि वसत्यकारस्य स्वत एव प्रत्ययत्वाच्च विधिग्रहणे कृते तु नायदोषः प्रसज्यते। अम्प्रत्ययस्य अकारात्प्रत्ययस्य चातनेर्विहितत्वेपिस्त्रीशब्दादविधानात्
स्यादेतत्। वतुपीः म्प्रत्ययस्य चस्त्रीशब्दादविधानेपिसोर्विधिरन्त्येवेति न होषतादवस्थ्यमिति चेन्नैवं। सन्निधानवलेनयस्मात्प्रत्ययोविहितः तस्मिन्
तदंगमिति व्याख्यानात् प्रत्ययेकिमिति। तदादिरूपं किं यदित्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्ययपर्यंतमेवांगं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः प्र
त्ययस्य श्रुतत्वेपि प्रत्ययविशिष्टस्येत्यदित्तोप्यधिकं वा निरवधिकं मंगं स्यात्तदादिश्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययश्रवणस्योप
पक्ष्यादित्याशयेन व्याचष्टे। प्रत्ययविशि
ष्टस्येत्यादिना। प्रत्ययविशिष्टस्येति किं। वप्रश्नात् अत्रविशिष्टस्यांगसंज्ञायामुदित्यस्य परनिमित्तत्वात्। लाभादुक्तं परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात्प्रवृत्त्या नसंप्र
सारण इति निषेधाभावात्। भासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्तते। तथाभ्यर्थश्चर्थमित्यत्राचि श्रुधातुभुवामिति इयङ् वडै स्यात्। मुक्तेरात्प्राचीत्यनेनो जा
दौ प्रत्ययस्य लाभात्। ततोधिकस्यांगसंज्ञायामुदेवदन ओदनमया क्षीत् इत्यत्र देवशब्दस्य प्राडागमः स्याद्देव इति शब्दात्सु प्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङ्

टाडसिडसामिनात्स्याः। ७। १। १२। अकारान्तादङ्गाद्दीनाङ्कमादिनादय आदेशस्यः। एत्वं। रामेण। सुपिच ७। ३। १०। यत्रादौ सु
पिपरं अतोङ् स्य दीर्घस्य ता। रामाम्याम् अतोमिस एसा। ७। १। ८। अकारान्तादङ्गादिस एस स्यात्। अनेकालत्वात्सर्वादेशः॥ ॥

प्रावर्तिसमस्यस्यंगत्वाच्च। द्वितीयप्रत्ययग्रहणे कृते तु नकोपिदोषः प्रसज्यते। अन्येतु यस्मात्तुडादिविधिः प्रत्यासन्त्यातस्यैवांगस्याडागमः स्यादिति ततोप्य
धिकस्येत्येतरनास्येकं किंतु एतस्यापि विशिष्टस्यांगत्वेयदृषणंतदेवेत्याहुः॥ ३३॥ टाडसि। अतोमिस एस इत्यस्मात्तुहनेन अत इत्यनेन सामानाधि
करस्येन विशेषणं दंगस्येन्यधिकं तेष छ्येतमपि पंचम्याविपरिणम्यते विशेषणेन तदंतुविधिरुदाहा। अकारांतोदंगादिति। सुपिच। यत्रीत्यनुवर्तते। अल
ग्रहणत्वादिविधिरित्याहा। यत्रादौ सुपीति। यत्रिकिं। रामः। अत इतिकिं। अग्निभ्यां। अतोमिस एसा। ननु एस इत्येवास्तु। नचातो गुण इति परस्यापत्तिः। एकारोच्चा
रणवैयर्थ्यापत्तेः। अन्यथा रसमेव विदध्यात् इति चेत्सत्यां एदैतोर्हि मात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात्। बहुलं छंदसीत्यत्र अनतोपि भवति। नघैरिति काशिको
दाहृतप्रयोगस्य एकराणं विना अनिर्वाहाच्च। केचिदैस्करणं निर्जरसैरित्येकारश्रवणार्थमिति व्याचस्युः। तच्चित्यां सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्ते

मि. कौ. टी. त. ३६

डेर्षः। डेरिति चतुर्थे कवचनस्य ग्रहणं। न स तस्यै कवचनस्य व्याख्यानात्। अतएव डे-रामित्यत्रास्याग्रहणं। समानाधिकरणे स्त्रियां रत्यादिनिर्देशश्च
 स्थानिवद्भावेनेति। आदेशाला श्रयविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादिभिः। सुपि चेति दीर्घ इति। न च परत्वादकृत्सर्वधातुकयोश्चिदीर्घास्त्विति शक्यं।
 तत्रायं ड-यिङ्ङि-तीत्यत्-ङ्ङि-तीत्यनुवर्तनादन्यथा उरूपेत्यत्रापि दीर्घः स्यात्। उरुशब्दात्परस्यटादृत्यस्य सुपां सुलुगितियादेशः एतच्च काशिकायां स्पष्टाय
 चपि डे-योदेशस्य डित्वमुत्तिनल्यपीति ज्ञापकेन अनुबंधकार्येष्वल्लिधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमान्नापिशान्चः शित्वेन लिंगेन क्वचिदनुबंधकार्ये
 षु स्थानिवत्त्वानभ्युपगमादादेशोऽङ्ङित्वेनेत्यभ्युपेत्येदं विरोधाभावात्परत्वमत्राकिंचित्करमित्यनादरेण वा अकृत्सर्वधातुकेति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गति
 तिमाहः। ननु ज्ञस्य दादीयस इति य-र-व्या-त्परस्य र-य-स आकारविधानमंगत्तपरिभाषया लिंगं। अन्यथा वहो लोप इत्यतो नुवर्त्यलोपमेव विदध्यात्

डेर्षः। १। ५। १३। अतो ज्ञात्परस्य डेरित्यस्य यादेशः स्यात्। रामाया इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुखात्सुपि चेति दीर्घः। सन्निपातलक्षण-
 णाविधिरनिमित्तं तद्विधातस्यति परिभाषा तु मेह प्रवर्तते। कषायकमण इति निर्देशेन तस्याः नित्यत्वज्ञापनात्। रामाभ्यां। बहुवचने क-
 ल्येत्। १। ३। १२। कलादौ बहुवचने सुपि परे अतो ज्ञस्य एकारः स्यात्। रामेभ्यः। बहुवचने किं। राम-रामस्य। कलिकं। रामाणां सुपिकिपच-

कारं तु न विदध्यात्। अकृत्सर्वधातुकयोश्चिदीर्घेण ज्यायानिति रूपसिद्धेरिति भाष्ये स्थितं। तदिदानीं विरुध्येताङ्ङि-तीत्यनुवर्तनौ तु ज्यायानित्यत्र कृत्सर्वधातु-
 दीर्घो प्रवर्तते। तथा चाकृदिति स-ङ्ङि-तीति नानुवर्तनीया। उरुयाद्युपेत्यत्र दीर्घाभावः। द्वादस इत्येवाभ्युपेय इति चेत्। अत्राहः। राजनो भेष्याकारयाम-
 हणमुक्तपरिभाषालिङ्गं। अन्यथा जमेव विदध्यात्। अतो दीर्घो य-जीति ज्ञायते जानांतीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं। तच्च ज्ञापकमकृदित्यत्र-
 ङ्ङि-तीत्यनुवर्तनावपि संगच्छते। एवं च सति ज्यादादित्याकारे ग्रहणं लिङ्गमित्युक्तं। प्रौढिवादमात्रमसु। सन्निपातेति। सन्निपातः संश्लेषः लक्षणनिमित्त-
 ष्यसमन्विपातलक्षणः। तंसन्निपातविहतीति तद्विधातः कर्मण्युपेत्युक्तत्वे। उपजीव्य विधातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः॥ रामः रामस्येत्यत्र स-
 न्निपातपरिभाषया व्यत्वसुपरिहरतथाप्यदः सर्वेषां इति निर्देशो देत्वादिषु सन्निपातपरिभाषानप्रवर्तत इत्याशये नोक्त इति स्थितस्य गति समर्थनीया

ल्लि
 क

सु-
सि-को-
दी-त-
४०

वावसावृत्तिः अत्राहुः। जश्चेकृते अवसाने चर्त्वमिति न संतव्यं किंतु येन नाशमिन्नापेन अवसाने चर्त्वस्य जश्चापवा दत्वाच्चर्त्वाभावपक्षे जश्चमिति यो ज्यं हित्व इति अनचिचेत्यने
न अनचिचेति प्रसज्य प्रतिषेध इति प्रागेवोक्तं। पर्युदासाभ्युपगमे नुद्वहृत्त्वं वस्यता। तादेश आरभ्यत इति वत्सतीत्यादौ चर्त्वेन तकारो न लभ्यत इति सस्याद्धे धातु क इत्य-
नेन सकारस्य तकारो विधीयत इत्यर्थः। ह्रस्वनद्यापो अंगस्येत्यनुवर्तते। तच्च पंचम्यंतेना सामानाधिकरण्यात्। अंगादिति विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते विशेष्येति
तदंतविधिरित्याशयेनाह। ह्रस्वात्तादिति। एतेन ह्रस्वनद्याप इति पंचमी न तु षष्ठीति स्फोटितं। ज्ञापकं तत्र नामीति। नहि प्रकृत्या गमत्वे अंगसंज्ञा विमितं नाम संभवति। एवं
चानया पंचम्याः अन्यार्थतया तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थित्या आमिसर्वनाम्नः सुडित्यनो नुद्वत्तनामीति सप्तम्यन्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते आमीति सप्तम्या-
स्त्रेस्त्रय इत्यत्र चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह। आमो नुडागमः स्यादिति। अत्र नव्याः। नुडितियोगं विभज्यां गात्वं रस्यामो नुडित्युत्सर्गविधिं कृत्वा नद्यापि
वाचसां नो। ६। ४। ५६। अवसाने कृत्वा चरो वासुः। रभात्। रामाद्। द्वित्वे ह्रस्व चतुष्टयं। रामाभ्यां। रामेभ्यः। रामस्य। सस्य द्वित्वपक्षे खरिचे
ति चर्त्वेणांतरं तस्यात्सस्य एव। मनुतकारः। अल्पप्राणतया प्रयत्नमेदात्। अतएव सः सीति तादेश आरभ्यते। ओसिचा। ३। १४। ४। ५।
सिपरे अतोङ्गस्य एकारस्योत्तरामयोः। ह्रस्वनद्यापो नुद्व। ३। १। ५४। ह्रस्वान्ना नद्यनादा वनाच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमस्यात् ॥
इत्यंशे नदीर्घात्तात्परस्यामो नुद्वेङ्गवतितर्हि नद्याप एवेति नियमविधिं व्याख्याय ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयं। नचैवं लिहांदुहामित्यादौ अतिप्रसंग इ-
ति वाच्यं। ह्रस्व ताच्चेङ्गवतितर्हि षट्चतुर्भ्य एवेति नियमाभ्युपगमात्। ह्रस्वनुद्वोक्तियप्यचतुरं युजिक्रुचां झलामित्यादिनिर्देशाच्च। तस्मात्त-
स्वग्रहणं प्रत्याख्यानेन कोपि दोष इत्याहुः। अत्र वदंति। नुडिति पृथक्। योगे कृते सति डे रामिकृते परमप्या टंवाधित्वा अंतरंगत्वादा मो नुद्वस्यात्
तथा च परंत्वादादो नुद्ववाध्यत इति वक्ष्यमाणं ग्रंथेन आटिकृते सकृद्गतिन्यायात् नुद्वनेति भाष्यग्रंथेन च। विरोधस्यात्। यद्यपि नियमसूत्राणां वि-
धिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे डे रामिकृते तस्य नद्याप इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने आणुनद्या इत्यनेन सवाध्यत इति परत्वादा नुद्ववाध्यते इत्यादिग्रं-
थः संगच्छते तथापि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमपि आटंवाधित्वा अंतरंगत्वानुद्वस्यादेवा किंच नद्याप इत्यत्र नद्यापः पर।

४०

स्यामोनुदेवस्यान्नाद्यदित्यर्थः स्यात्तथा दगोर्थाः प्रायाः सर्वासां सर्वस्यामिति न सिद्धे त्। सुडागमस्य पुंसि आटयाटस्याडागमात्तुडिदंतरे चरितार्थत्वात्
अपि चागोर्थाः प्रायाः दौडे-रामिद्धतेन देवाधिक्या प्रायाः प्रायाः देवाधितुं नदीग्रहणं। एवंप्रायाः सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्रायाः प्रायाः सुटं च वाधितुं आपयहण
मिति। नद्यापएतद्विध्यर्थमेवस्यान्ननियमार्थं। ततश्चद्विध्वयावातप्रम्यामित्यादौ नुटुडुवोरएवानद्यांमनुपभाषायासदवसःश्रुक्। सर्वासां प्रायदृशत
दरस्याप्रहरणमित्यादिनिर्देशात् शरणी कृत्यविध्यथतापादनस्य नुडेवेति प्रागुक्तनियमस्य निवारणे तु प्रतिपत्तिगौरवात्। अपि चाकारांतादीनां
तादृकारंताच्चैद्धवति नहि नद्यापएतेति नियमस्यापि संभवात्। विश्वयावातप्रम्याखल्ल्यामित्यादौ नुडागमाभावेपि गवामित्यादौ नुटुस्यात्। ननु सुट
निगोः पदांतरत्यारंभात् लोके गे, शब्दात्परस्यामोनु एतन्नवेदिति वाच्यं पदांते गोशब्दात्परस्यामोनुटुचेत्च्छब्दस्येति नियमेन लोके पदांते गोनामिति प्र
योगस्याभावेऽप्यपदांते तस्यदित्यर्थत्वात्पत्तेः। एवंगत्यांतादीनामिति नुटुनिर्वाहत्वाच्च। यदितुदीर्घात्परस्य आमोनुटुचेदित्यादि नियमगोः पदांतर

नामि। द्वाधा३ नामि परेऽजन्तौ इत्यदीर्घस्यात्। रामाणां। सुपिचेति दीर्घो यद्यपि परस्मैप्रायी हनप्रवर्तते। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्
नार्थात्पनेनत्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषावाध्यते। रामोऽमयोः। सुपि एत्वे कृते॥ अपदानस्य मूर्द्धन्यः। ८। ३। ५। ५। आपादपरिसमाहारेऽपि

निसूत्रं विध्यर्थमवेत। आकारांतादिभ्यः परस्मैप्रायेण नुटुचेदित्यादि नियममनुनियमार्थं स्यात्तत्र विधि नियमयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायानुसं॥ कर्त्तव्यं
धानेन दीर्घात्परस्यामोनुटुचेदित्यादि नियमवत्त्वं। कियत्परस्य चनेति थापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्येव तस्मात् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानस्यात्किंवासा
ध्यत्वाद्यथाश्रुतमेवरमणोयमिति॥ ३३॥ नामिद्धलपदन्तत्वादीर्घदन्तुदत्तते। दीर्घश्रुत्योपस्थिते नाचरस्यनेनागस्यति विशेष्यते। विशेषणं च नु
नविधिः। तदेतदहो। अजन्तोऽस्येत्यादि। अथ वद्वहत्परिभाषाया नामिति नुटु सहित एवामग्रस्यते तेन पामनामंगनामित्यादौ नभवति। तत्राह पापम
लस्येण प्रत्ययलापि द्वितीये कवचनचक्रतेन पापे मपुत्राणां प्रत्येकमर्थे वत्त्वेपि नामिति समुदायस्यानर्थकत्वात्। यद्यपि नलोपस्यासिद्धत्वात् अ
नेन पामनामित्यत्र लोके सुप्रसिद्धात्तथापि नोपधायादपनेन स्यादेति वाध्यानुदीनितुनसूत्रितं। मृञ्-किं नुटुचेत्तौ एणदिकगन्प्रत्ययांते मृं गेश

सु.
सि.को.
टी.त.
६९

द्वेमाभूदिति। स्यादेतत्तानुडांगमस्यामभक्तत्वादासग्रहणेनसंकारोप्यामृहीष्यतरति। आमीत्येवसूत्रमस्तु। नचामीतिदीर्घस्यकृताकृतप्रसंगित्वे
ननित्यत्वात्परमपिनुटंवाधित्वाअग्नीनामिदूनामित्यत्रदीर्घेतिह्रस्वाश्रयोनुटंनभवेदितिवाच्यं। ह्रस्वांतानुडिति वचनसामर्थ्यात् कृतेपिदीर्घभूतपूर्वगत्या
श्रयेणैतत्प्रवृत्तेः। नापिनतिसूत्रेत्वेत्स्वयत्त्यतःत्रैरित्यनुवर्त्यत्रिशब्दात्परस्यामोनुडितिव्याख्यानात्तिसूत्रमितिपितसिद्धेः। यद्यपिनृणमित्यत्रप्रयोजने
नुटसिद्धेः। ह्रस्वनद्यापरतिसूत्रेत्वेत्स्वयत्त्यतःत्रैरित्यनुवर्त्यत्रिशब्दात्परस्यामोनुडितिव्याख्यानात्तिसूत्रमितिपितसिद्धेः। यद्यपिनृणमित्यत्रप्रयोजने
मस्तितथापिनैकमुदाहरणंह्रस्वग्रहणंप्रयोजयति। अन्यथानूनद्यापःइत्येववदेत्। तस्मादामीत्युक्तेनकिंचिद्वाधकमस्तिइत्यामःसंकारस्यग्रहणमनर्थक
मितिचेदत्रोच्यते। उत्तरार्थसंकारग्रहणंकर्तव्यंनोपधायाइतिदीर्घानामित्यथास्यात्। चर्मणं चर्मणमित्यत्रमाभूदिति। तदुक्तं वार्तिककृता। नामिदीर्घभा
चेत्यात्कृतेदीर्घेननुटंभवेत्। वचनाद्यत्रतन्वास्तिनोपधायाश्चवर्मणमिति। अत्रवदंति। वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयेणतत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिंत्यां। गौणत्वेष्वच
र्भ्यश्चेतिनुटोप्रवृत्त्याश्रियचतसूत्रमित्यत्रनुडर्थंह्रस्ववचनस्यचरितार्थत्वेनसामर्थ्यापस्ययात्। तत्रहिनुमचिरितिरादेश्यत्पूर्वविप्रतिषेधेननुडिष्यतरति
नदपुक्तं। ऋज्जश्चापइतिस्त्रित्तेपिऋइतानुटसिद्धयवेतिह्रस्वग्रहणस्यसामर्थ्यानुपक्षीणत्वादितिदिक्। परिभाषाविरोधादिति। कृताकृतप्रसंगित्वेननामी
तिदीर्घस्यनित्यत्वात्परोपिसुपिचेतिदीर्घोमप्रवर्ततइतिनोक्ता। शब्दांतरस्यप्राप्तुवन्धिधिरनित्योभवतिइतिनामीतिदीर्घस्याप्यनित्यत्वात्। आरंभसामर्थ्या
दिति। सुपिचेत्यस्यतुनसामर्थ्यां। रामाभ्यामित्यादौसाचकाशत्वादितिभावः। ननुकतीनामित्यत्रपरत्वात्षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुटिनामीतिदीर्घःसन्निपातपरि
भाषामवाधित्वैवप्रवर्ततइत्यारंभसामर्थ्यस्योपस्ययान्नामीतिसूत्रमपिरामाणमित्यत्रसन्निपातपरिभाषयानप्रवर्ततेतथाचआचार्याणामितिनिर्देशे
नोक्तपरिभाषायाअनित्यत्वमाश्रित्यसुपिचेतिदीर्घएवपरत्वात्प्रवर्ततामितिचेत्। अत्रकेचित्समाधयंति। चतुर्ग्रहणसाहचर्यात्हलंतषट्संज्ञकादेव
परस्यामःषट्संज्ञाश्रयोनुटंभवतिनतुकतिशब्दात्परस्यामःतथाचकतीनामित्यत्रह्रस्वाश्रयएवनुडित्यारंभसामर्थ्येनोपेक्षणीयमितितदपरेनसु
मंतरेफोयथाहलसंज्ञकस्तथाअसंज्ञकोपिभवतीत्यमंतषट्संज्ञकादेवपरस्यामःषट्संज्ञाश्रयोनुटंभवतिनतुषकारांतात्परस्येतिवक्तुंशक्यतयाषण्णमि

६९

ननु उभावप्रसंगान् तस्मादिह साहचर्येन ग्राह्यमेव। अन्यतुषट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशार्थपरोपनिर्देशस्तथा चार्थप्राधान्यं यत्र तत्रैव षट्संज्ञा श्रयोनुद्भवति न तु प्रियं प्रियं प्रियं प्रियं इत्यादौ इति सिद्धं ताता वहिरंगः षट्संज्ञा श्रयोनुद्। तथा चोतरंगत्वात्कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडिति नामीति दीर्घः संनिपातपरिभाषावाधित्वेन प्रवर्तते ततश्च आरंभसामर्थ्यादिति मूलात्तत्रेथस्य न काप्यनुपपत्तिरिति समाद्धुः। इतरेतु आरंभसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थः। नति सूचतस्त्रिति निषेधात्संभसामर्थ्यादिति। निसृणामित्यत्र ह्रस्वांतलसणे नुटिकृतं नीमीति दीर्घप्रवृत्तौ हिनतिस्त्रिति निषेध आरभ्यते। संनिपातपरिभाषया दीर्घप्रवृत्तौ तु किमनेन निषेधेनातो ज्ञायते नामीति दीर्घः संनिपातपरिभाषावाधत इति। येषु ह्रस्वनघापरत्यत्र ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते ते सुनामीति दीर्घे आरंभसामर्थ्येनाश्रयणे यमेवा अपरातस्य षट्त्वेन सिद्धे मूर्धन्यग्रहणमिणः धीध्वमिति ड् चार्थे च कृद्धे अकृद्धे ॥ ३३ ॥ इणकोः॥ समाहारं हं हे सौत्रं यं स्त्वा कोः किं। गवाशु। गवाशु। आदेशप्रत्यययोः।

इणकोः ३। ३। ५। इत्यधिकृत्या आदेशप्रत्यययोः। ३। ३। ५। सहेः साढंस इति सूत्रान्तरतिषष्ठ्यनस्यट्मनुवर्तते। इणकवर्गीभ्याम्परस्याः परानस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य च यः सकारस्य मूर्धन्यादेशस्यात्। विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः। रामेषु। इणकोः किं। तमेत्याः आदेशप्रत्यययोः किं। सुपीः। सुपिसोः। सुपिसः। अपरानस्य किं। हरिस्तत्रा एवं कृष्णमुकुन्दादयः ॥

प्रत्यययोः। प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवेलाक्षणिकः। हलिर्भ्रुवामिति निर्देशात्सापदाघोरित्यत्र सातिग्रहणञ्चलिंगादिसाशयेन व्याचष्टे। आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति। यदि तु आदेशावयवो गृह्येत तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः यद्यपि सकारोच्चारणसामर्थ्यत्रयत्वं न स्यात् तथापि विसं विसं मुसलं मुसलमित्यादौ षट्दुर्बारा स्यात्। आष्टमिकं द्विर्वचनस्यादेशरूपत्वात्। यदि तु प्रत्यययोः सकार इति गृह्येत तर्हि रामेषु करिष्यतीत्यादौ न स्यात् किंतु इदो मावसादित्यादावेव स्यात्। इह मनोरमाया मकापि षष्ठीविषयभेदात्। भिद्यते इत्युक्त्वा सह विविधाभावात्। तत्रत्वात् द्वंद्वइत्युक्त्वात् प्रत्ययशब्दे लक्षणमनेगीकृत्य यथाश्रुताभिप्रायेण क्तमिति बोध्यं। विवृताघोषस्येति विवृतस्य सस्य तादृश एव षुक्तेः सकार इति प्रसंगस्तद्धारणया घोषस्येति। अघोषस्येतेनावदुच्यमानेठकारेति प्रसंगः नृहारणयोभयमुपात्तं। तादृश एव षट्त्वेनाभावति नान्यदित्यर्थः। ननु रधिसे चो रधिसे च इत्यादौ प्राक्सुवृत्त्यनेः समासे षत्वं वारयितुं

पदराशिरितिपंचमीसमासोभाष्येउक्तस्ततश्चइहापिसात्यराशोरितिनिषेधः करिष्यतीत्यादौषत्वविधेः सावकाशत्वादितिचेन्नैवांस्वाद्विधितियापदसंज्ञात्तमा
 श्रित्यउक्तनिषेधेनप्रवर्ततेइतिसातिग्रहणेनज्ञापितत्वात्॥ रामस्येति॥ दाड-सिड-सामिनाल्याइतिवक्तव्यसकारोच्चारणसामर्थ्यात्त्वत्वंनभवेन्नडादिभु
 अमुष्येतिनिपातनानतःफगादौआमुष्यायणेत्यादिवाजिकनिर्देशाच्चअमुष्येत्यत्रषत्वंभवेत्तानिहिविश्वपास्विन्यादिप्रत्यराहर्तव्यं। नचतत्रापिषुन्नितिक्
 क्तव्येसुवितिसकारोच्चारणसामर्थ्यादेवनभवेदितिशक्यं॥ लिट्प्रशान्तुइत्यत्रडःसिधुट्नश्चेतिधुटःप्रवृत्तयेसकारोच्चारणस्यावश्यस्वीकर्तव्यत्वादितिदि
 क्॥ ॥ सर्वदीनिर्दि॥ तद्गुणसंविज्ञानोवह्व्रीहिरयंअदःसर्वेषामितिलिगात् आदिशब्देनावयववाचीसर्वभूतिराघवयवोयेषांतानीतिविग्रहः। उद्गताव
 यवभेदः समुदायः समासार्थइतिवहुवचनंतस्यसमुदायस्ययुगपत्त्वस्येप्रयोगाभावादानर्थक्यानदगेष्ठिन्यायेनतदेवयवेषुप्रवर्तमानासर्वसामसंज्ञेति
 विशेषात्सर्वशब्देपिप्रवर्तनइतियुक्तं। तद्गुणसंविज्ञानत्वंतस्यान्यपदार्थस्यगुणःवर्तिपदार्थरूपाणिविशेषणानितेषांकार्योन्वयितयासंविज्ञानंयत्रस
 सर्वादीनिंसर्वनामानि। ५५३॥ सर्वादीनिशब्दरूपाणिसर्वनामसंज्ञानिस्युः। तदन्तस्यापीयंसंज्ञा। ढ्ढेचेतिज्ञापकात्। तेनपरम
 सर्वत्रेतित्रल॥ परमभवकानित्यत्राकञ्चसिद्धति॥ ॥

तद्गुणसंविज्ञानरत्यस्यार्थः। लोकवेदयोरपिसंयोगसमवायान्यतरसंबंधे लो
 हितोष्णीषाऋत्विजश्चरंतिलं वकर्णमानयेत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेवास्वस्वामिभावसंबंधेत्वत्तद्गुणसंविज्ञानत्वंचिः त्रगुमानयेत्यादौ। ननुसर्वनामा
 नीत्यत्रपूर्वपदात्संज्ञाज्ञामितिलं कस्मान्भवति। सौत्रत्वान्नेतिचेन्नोकेसर्वणमशब्दस्यसाधुत्वापत्त्यासर्वनामसंज्ञानिस्युरित्युत्तरग्रंथस्यासाधुत्वापत्तेरिति
 चैन्नैवं। निपातनात्तत्त्वेनेति भाष्याक्तव्याख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः। अत्रभाष्यानुसाराद्वाधकान्येननिपातनानिभवंतीतिपक्षआश्रितः। अवाधकान्यपिनिपा
 तनानिभवंतीतिपक्षसुविभाषाफाल्गुनीतिसूत्रेश्रवणशब्देनिपातितेषु आवणीतिप्रयोगोपिसाधुरित्येवमर्थेआश्रयिष्यते। विशेषणानुगुणंविशेष्यमध्या
 हरति। शब्दरूपाणिति॥ ढ्ढेचेति। सहिनिषेधः समुदायस्येवनत्ववयवानामितिवक्ष्यति। नचतदंतविधिंविनासमुदायेसंज्ञाप्रसक्तिरस्तीतिभावः। नन्वंगाधि
 कारेतदंतनिधिनैवपरमसर्वस्मात्त्यादौस्मायादिसिद्धेस्तदंतसंज्ञायाः किंफलमित्यत आह। तेनेति। नचेहापिप्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः। सर्वनाम्नातद्धि।

श्रीतिकथोर्वैशम्यमिति भावः अथानादिति अवर्णनादङ्गात्परस्येत्यर्थस्तेन ३३॥

शेषजेतदंनुविधिर्भविष्यतीति वाच्यं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधस्तु क्तत्वादिति भावः अकच्चेति चकारात्परमसर्वतरत्यन्तसिल्ल ॥ ३३ ॥ जसः शी ॥ दीर्घाच्चा
रणमुत्तराधी वाभिमामधुनी अनकाल्त्वादिति ननु शित्त्वादिति भावः इत्संज्ञाया एवाभावादिति नृदन्त्यत्रोपदेशकाल एव ककारस्य संज्ञाशी भावस्य तु सत्त्वा
देशत्वानंतरस्यानिवत्वेन प्रत्ययत्वलक्ष्यलशक्तद्वितरतिप्रत्ययदेशस्य संज्ञेति दृष्टान्तदोषेषां तेषामिन्यादौ नाव्याप्तिः सर्वनाम्नो विहितस्येति सर्वनाम्नः
परस्येति तु नोक्तो वर्णश्रमेतराणामित्यत्र सुट्प्रसगात् ह्रस्वेत्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिवेधेप्यवयवस्यानिषेधात् विहितविशेषणत्वात्प्रयत्ने प्र

जसः शी ॥ १११७ ॥ अदन्नात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी म्यात् अनकालत्वात्सर्वादेशः न चाऽवर्णस्तदत्यादाविवनाः नुवन्धकृतमनेकाल
त्वमिति वाच्यं सर्वदेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् सर्वे सर्वनाम्नः स्मै ॥ १११४ ॥ अतस्सर्वनाम्नो डे इत्यस्य स्मै स्यात् सर्वस्मै डसिद्धोः
स्मान्स्मिनो ॥ १११५ ॥ अतस्सर्वनाम्नो डसिद्धोः सर्वस्मात् आमिसर्वनाम्नस्सुट् ॥ १११५ ॥ अवर्णनात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सु
डागमस्यात् एतत्प्रत्ययसर्वेषां सर्वस्मिन् शेषरामवता एव विश्वारयोप्यदन्ताः सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् सर्वविश्व उभ उभय उत्तर उत्तम अ
न्य अन्यतर इतर त्वमेम समसिमा पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराधराणि च्यवस्थायामसंज्ञायो स्वमज्ञाति धनाख्यायो अनरम्बहिर्योगोपसं
न्यनयोः त्यदन्तरयद एतददम अदस एक द्वि युभद अस्मद भवतु किमृदिति उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः अतएव नित्यं द्विवचनान्तः
तस्येह पाठस्तु उभकावित्यकं जर्थः न च कृत्ययेनेष्टसिद्धिः द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवाय च प्रसङ्गात् तदुक्तं उभयो
न्यत्रेति अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावात् उभयशब्दस्य द्विवचनान्तास्तीति कैयटः अस्तीति हरदत्तः तस्माज्जस्यः यजादेशस्य स्यानिवद्ध
वनतयप्रत्ययान्ततयाप्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्तिविभक्तिनिरपेक्षत्वेनाऽनरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति उभये ॥

मिति भावः यकारप्रयोगेनाऽमरतिसर्वनाम्न इति यंचम्यः निरवकाशतया आमीति सम्यास्त्रेस्त्रयदन्त्युत्तरसूत्रे क्तार्थापघ्नी प्रकल्प्यत इति भावः पंचत्रिंश
दिति पंचत्रिंशच्चेति दृष्टः पंचाधिकस्त्रिंशदिति तदुक्तं वा न च संख्यायाः तत्पुरुषस्येति वक्ष्यमाणवार्तिकेन समासां तोड च स्यात् इति वाच्यं तत्रैव वार्तिके

सु-
सि-
टी-
४३

ननु सर्वेषां नाम सर्वनामेत्यन्वर्थत्वात्संज्ञायाः सर्वविश्व्याद्यएवसंज्ञिनो भविष्यति नान्ये इति किमनेन पंचत्रिंशदिति परिग-
णनेन सर्वादीनि इति सूत्रेण चामैवा परिगणनाभावे कृत्स्नसमस्तादिष्विति प्रसंगात्। एवं च पंचत्रिंशत्संख्याकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञ कानि नान्यानी-
ति नियमाय सर्वादीनि इति सूत्रमन्यावश्यकं। न त्वनुनासिकसंज्ञा सूत्रमिव मंदप्रयोजनमिति बोध्यं। पूर्वपरा व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वपरा चरदक्षिणो-
त्रापराधराणिकानि सर्वादिगणेषु त्रिविधानि नान्यानीत्यर्थः। सर्वनामसंज्ञानुसर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेनैव सिध्यति। एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि बोध्यं। अतएवेति द्वयोर्द्विवचन-
स्यैव युक्तत्वादिति भावः। नित्यं द्विवचनांतर इति। सर्वदा द्विवचनांतर इत्यर्थः। न चैवं उभादुदात्तो नित्यं उभयस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थ इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगो विरु-
ध्यत इति शंका। अर्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनांतरताननुसूत्रानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात्। अथ सर्वादियु उभशब्दाद्येव्यर्थः। सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विव-
चने भाषातानच सर्वनामसूत्रायाचेति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धिस्तत्फलमिति वाच्यं। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्श-
नमिति वार्तिके नैव गतार्थत्वात्। न च हेतुर्न तासर्वनामसूत्रायाचेति सूत्रे पठितत्वादिदमपि वार्तिकं सर्वनाम एव सर्वदिभक्तिप्रापके नान्यस्येति वाच्यं। भा-
ष्ये हेताविति सूत्रे तद्वार्तिकस्य पठितत्वात्त एवाज्ञेन कारणेन वसति अन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरस्तेनेत्याशंकाहा। तस्येह पाठस्त्विति। ननु कप्रत्य-
येनापीष्टसिद्धेः किमनेन अकजर्थपाठेना न च काकचोः स्वरे विशेषोस्तीति वाच्यं। प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वाच्यतोरात्तत्वे विशेषाभावादित्याशंकाहा नचेति-
उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वं अकचप्रत्ययोनविहंतिदेः प्राक् जायमानत्वात्तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणत्वात्। कप्रत्ययस्तु विहंत्येव प्रातिपदिकात्परत्र-
जयमानत्वादित्याशयेनाह। द्विवचनपरत्वाभावेनेति। अयच्च प्रसंगादिति। उभशब्दात्त्रतसोः परतः स्वार्थे यथा अयच्च भवति तथा कप्रत्यये सति स्यादिति भा-
वः। यद्यपि स्वार्थे अयच्च दृष्टं तैपि दुर्लभस्तथाप्युभादुदात्त इति सूत्रे नित्यमितियोगविभागात्सुलभ एव। तथा हि। उभादुदात्तः। द्वित्रिभ्यामिति सूत्रादेति नानुवर्तते-
अस्वरितत्वात्। अयच्च वृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयवित्यर्थे अयच्च स्यात्। उभयोर्मणिः। उभयः पाशः। ततो नित्यां उभशब्दादिति विषये नित्यमयच्च स्या-
त्स्वार्थे। तेषु उभयतः उभयत्र उभयपक्षविनीतनिद्रइत्यादि सिद्धं। न चैवमकचित्कतेप्ययच्च दुर्वाहः। इति विषये स्वार्थे नित्यमयजितित्वयैवोक्तत्वादिति

४३

चेदेवंतर्हि योगि... शब्दस्य... नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...
 तदुक्तमि... अन्तः सः अन्यत्रप्रयुज्यतेननुद्विवचनेपरतदुत्तरर्थः। नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...
 दिषु... शब्दस्य... नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...
 वदित्वात्... शब्दस्य... नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...

उत्तर... तदुत्तरं... नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...
 योजन... तदुत्तरं... नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...
 पद... तदुत्तरं... नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...
 नदशः... तदुत्तरं... नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...
 मन्त्रायाः... तदुत्तरं... नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...

उभा... तदुत्तरं... नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...
 विभक्ति... तदुत्तरं... नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...
 प्र... तदुत्तरं... नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...
 क्त... तदुत्तरं... नचउभावित्वाद्द्विवचनपरत्वंदुरुपपादंउभयतः...
 ॥ उत्तरतमावित्वात्किंयतर्दोर्निर्दोः

उभयोरकस्यउत्तरचावावह...
 ॥ उत्तरतमावित्वात्किंयतर्दोर्निर्दोः

सु-
सि-को-
दी-त-
४४

एकाक्षराक्षरमिति विहितो। अद्युत्पन्नाविति। एतच्चपस्यशायं कैयटेषु। एकेरनिकाशिकाकाराः। एतत्वंमन्ये इत्युदात्तस्य उतत्वः पश्यन्वित्यनुदात्तस्य च दर्शना
दितिभावः। एक इति। प्रथम इत्यर्थः। संहितया पाठे तां त्वस्यास्फुटत्वे पित्तं तच्छ्रुतव्यः। अन्यथा एक श्रुत्या सकृदेव पठेत्। न च तां ते विप्रतिपत्तव्यं। त्वत्त्वसमसि
मेत्यनुच्चा नीतिपि इत्सुत्रात्। तथा च ऋड् मंत्रः। सरीरुत्व र भवति सूत उत्व इति। जय देवोपि प्रायुक्तं। त्व र धर मधुर मधूनि पिवंतमिति। त्वत्तोऽन्यस्या धर इति वि
ग्रहो मत्तुत वा धर इति। पश्यसि दिशि दिशि र हसि भवं तमिति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः। सम इति। तथा च श्रुयते। मानो वृकाय वृक्ये समस्मै। उतो समस्मि
नित्यादि। सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादा ववदयोः। गणसूत्र इति। यद्यपि भाष्येऽष्टाध्यायीस्य सूत्रेऽप्युगीतिवक्तव्यमिति वार्तिकं पठितं तथापि तद्गणसूत्रस्यैव
शेषो ननु त्रिसुविभाषादिषु स्यात्। अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादावंतात्माप्यभावात्। अंतरायामिति प्राकाराद्वात्यायां तदंतर्वर्तिन्यावेत्यर्थः। लिंगविशिष्ट
परिभाषया एकदेशस्य पूर्वतत्वेन ग्रहणं वा सर्वनामनायाः प्राप्तिर्विध्या। न्यत्तत्त्वेन उक्तपरा मर्शको। तत्रा सुभ्रं इति गणरत्नकारोक्तिर्नोदत्तव्या। स्यभ्रं
इति नोदत्तगते चिसुधीसमानाकारमष्टाध्यायीस्य त्रिसूत्रीव्याचष्टेपूर्वपर्यादिना। स्वाभिधेयेति। सस्यपूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्निय
म इत्यर्थः। अपेक्षत इत्येषः कर्मणि घञ्। कथं तर्हि दिशः सपत्नी भवदक्षिणस्य इति। अत्राहुः। अल्पवात्रापि व्यवस्था। प्रसिद्धज्ञानावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते। न
रासंज्ञान्नाविषेधः। आधुनिकसंकेतो हि संज्ञानचदिशुसाः स्त्रीति। दिशुचिरंतनः कुरुषुत्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र तु व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणं। एतेन विश्वेषां देवानामि
तिव्याख्यातां वेदे प्रसिद्धत्वादेव गणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात्। दक्षिणगाथका इति। गस्थकन्निति शिल्पिनि यकन इहामुकस्मात्कुशला इत्य
बध्यन्वयसंभवे पितृनियमोनास्तीति भावः। एवमधरेतां वृत्तरागः। उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यं। उत्तराः कुरु इति। सुगेरु मवधिमपे स्य कुरुषुत्त
॥
॥
॥

स्वमेवेति आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दस्तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासात् आत्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे। आत्मीय इत्यर्थः। आत्मान इति वा। यत्वाहुः।
 आत्मनि स्वशब्देन पुंसकस्तेन स्वस्वा इत्युदाहरणं तत्रायुक्तमिति तद्भसात्। स्वो ज्ञाता वात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्वोस्त्रियां धन इत्यमरसिंहोक्तेरन्वयपि स्वशब्दस्य
 पुंस्त्वात्। न च स्वो ज्ञाता वित्यमरकोशे आत्मीयस्य स्वमित्युत्तरेण न्वयादात्मवाची स्वशब्देन पुंसक एवेति वाच्यं। स्वः स्यात्स्योत्तमनिज्ञातौ त्रिष्व्वात्मीयेस्त्रियां धने इति
 गृहीते कोशविरोधे ज्ञात्मीय इति पूर्वान्वयिनतु अत्रान्वयि इति व्याख्यातुमुचितत्वात्। किं चाविभाषाजसीति प्रकरणे स्वमात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन्सु

स्वमेवेति धनस्व्यायां। ११३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसिवा स्यात्स्वोः स्वाः। आत्मीय इत्यर्थः। आत्मान इति वा।
 ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोः थावा। अनन्तस्वहियोगे पसे ज्ञानयोः। ११३६। वाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तः शब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसिवा
 स्यात्। अनन्तः। अनन्तवागृहाः वाह्य इत्यर्थः। अनन्तः अनन्तवागृहाः। परिधानीय इत्यर्थः। पूर्वस्त्रिभ्यो नवभ्यो वा। ११३७। एते
 उंसिद्धोः स्मात्स्मि नो वास्तः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वा एव स्य गृहीता मपि। शेषं सर्ववत्। एकशब्दः संख्यायान्ति लक्ष्य च नान्तः
 न बहुनीहौ। ११३८। बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञानस्यात्। त्वकम्पितायस्य सत्वत्कपितृकः। अहकम्पितायस्य समत्वत्कपितृकः। इह
 समासात्प्रमेवाः। लौकिके प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञानि विधत्ते। अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्येकच प्रवर्तते तस्य समासपि
 येत्। अतिक्रानो भवक नमति भवकानि ति वत्। भाष्यकारस्तु कपितृको मकपितृक इति रूपे रक्ष्य पतिङ्गुत्वे तत्सूत्रमन्या चरव्या। यथा
 त्रं मुनीनां प्रामाण्यं। संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वदृश्याः। महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणनामेव गणे सन्निवेशोत्। अतः संज्ञाकार्यं समासोप
 कार्यञ्च तथा न भवति। सर्वनामकश्चित्तस्मै सर्वोपदेशः। अतिक्रानः सर्वमति सर्वस्तस्मै अति सर्वाया। अतिकतरङ्कुलाः। अति तत्।

त्रकारेण्यत्मात्मात्मीयत्वे पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्येवेति ध्वनयति। अतः सर्वोपदेशसूत्रे आख्याग्रहणं कृतां स्वमात्मीयाख्यायामिति वक्तव्येऽपि ध्वनयति। यथा

सु-
सि-को-
टी-त-
४५

दासाश्रयणमात्रात्वाद्यवायानचस्वमात्मीययोरित्युच्यमाने आख्याग्रहणं नापेक्षितमिति वाच्यं वस्तुतः आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन विवक्षायां सर्वनामता
माभूदिति तस्यावश्यकत्वात्। अंतरं वहिर्योगोपसंव्यानयोरिति। वहिरित्यनाहतो देशो वात्स्यं चोच्यते। तत्राद्यमर्थं गृहीत्वा हा वात्स्या इत्यर्थ इति द्वितीयेत्वा
भ्यंतरा इत्यर्थो लोध्यः। वात्स्येनाभ्यंतरस्य योगोक्तिः। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितं। इदमेवार्थं द्वयं मनसि निधाय अंतरायां पुरोत्यत्र प्राकाराद्वात्स्या फलदेतवर्ति-
वेति व्याख्याता। उपसंव्यानशब्दोपिकरणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः। कर्मव्युत्पत्त्या त्वंतरीयपरः। एकशब्दस्याष्टावर्था उक्ता सत्रविशेषमाहा संख्यायामिति। अन्य
युतुसप्तस्वर्थेषु च नंतरमपि स्यादेवा एके एकेषामित्येति भावः। नवहुत्रीहो। कृतेवहुत्रीहो निषेधोच्यर्थः। उपसर्जनीभूतानसर्वार्यरतिवक्ष्यमाण
त्वात् अत आहो विक्रीर्षित इति। बहुत्रीहा वित्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणदयमर्थो लभ्यते। त्वकमिति। अज्ञाते कुर्त्तिते वा व्ययसर्वनाम्नामित्येकच्। एवमहक
मित्यत्रापि। प्रक्रियाकृच्छे इति। अलौकिकविग्रहविके इत्यर्थः। तच्च युष्मद् सुपित सुदत्याद्याकारकं। ननु तत्राकचप्रवर्तनां कोशेष इत्यत आह। सचेति॥
नच निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशे न्मुखत्वात्कृतव्युहयारिभाषया समासात्प्रागपि सर्वनामज्ञानभविष्यतीति वाच्यं। तस्या अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सत्रस्यै
वेत्तापकत्वात्। अभिभवकानिति। इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः। अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति प्रादिति समासः। प्रत्याश्रय्याविति। लोः श्रुडिति सनुक् ग्रहण
प्रकृतिश्रत्यापनिवचने वा अनित्यत्वे ज्ञापकः। च स्थानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः। यद्योत्तरमिति तथा च संप्रतिभाष्यकारो तैव व्यवस्थेति भावः। गले सन्निवेश इति
एतेन पूर्वपरिति गणसूत्रे संज्ञायामिति ग्रहणं मंदप्रयोजनमिति ध्वनितं। संज्ञायां यानि पूर्वादीनि तेषां गले संनिवेशाभावात्। एवमष्टाध्यायीस्य पूर्वपरावरेति सू
त्रस्य संज्ञायामित्येत्तत्कृ शक्यं। नच तदभावे जसि परतः संज्ञायामुत्तराः। कुरव इत्यत्रा प्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यं। सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन संज्ञाया मप्राप्त
विधेरसंभवादसंज्ञायामेव पूर्वपराप्राप्तसंज्ञाजसिवास्यादिति वक्तुं मुचितत्वात्॥ संज्ञाकार्यमिति। सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तस्मायादिकमित्यर्थः। अंतर्गणकार्यमि
ति। अद्भुतरादिभ्यः। तदादीनामः। तदोसः सावित्यादिकमित्यर्थः। अतिकतरमिति। अत्रादडादेशेना। अतितरित्यत्र तुत्यदाद्यत्वं तदोः ससाविति सत्वं चनेति भा

तृतीयासमासे। अत्रनिभाषादिकसमासे इति। समास इत्यनुवर्तमानेपुनः समासप्रवृत्तौ। एतस्यार्थस्यापिसंग्रहार्थमित्यभिप्रेत्याहा। तृतीयासमासार्थेति। इहपूर्वसदृशेति
विहितः समासोऽप्यने प्रतिपद्यते कृत्वा ता नतु कर्तृकरणेति समासः तिनत्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न भवति। ओकारसकारमकारादौ सुपीति व्यवस्थापयिव्यमा
णत्वादिहसुपष्टः पागकच्। समुदायस्येति। तत्रैव हृदस्य मुख्यत्वात्। नच हृद्रेयानिसन्धीनीति संवंधः। कारकाणां क्रिययैवान्वयात्। नच हृद्रे विद्यमानानियानी
तिसंवंधः। विद्यति क्रियाध्याहारे गौरवात् नित्ये ध्याया भवति क्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति भावः। सुट्प्रसंग इति। नच हृद्रे चेति निषेधसा
दध्यादृणां श्रमेतराणां मित्यादौ सुट्प्रसज्यत इति वाच्यं। अनांगस्यत्र तमित्यादेव्यादृत्या तत्सामर्थ्यस्योपस्थानत्वात्। जसाधारमिति। शीभावेन जस्य

तृतीयासमासे। ५१३। अत्र सर्वनामज्ञानस्य जसासपूर्वाया तृतीयासमासार्थवाक्येपिना। मासेनपूर्वाया हृद्रेचा ११३। हृद्रे उक्ता संज्ञानावर्ण
श्रमेतराणां समुदायस्याऽयं निषेधो नत्वः। नचैव नदन्विधिना सुट्प्रसङ्गः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्या
तत्वात्। विभाषा जसा ५१३। जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यन्त्रकर्तृव्ये हृद्रे उक्ता संज्ञा वास्यात्। वर्णश्रमेतरे। वर्णश्रमेतराः। शीभावस्यत्येव विभा
षेत्युक्तं। अतो न किंचित् किलुकप्रत्यय एव। वर्णश्रमेतराः। प्रथमचरमतया ल्यार्हकतिपयनेमाश्चा ११३। एते जसः कार्यस्य तुक्त संज्ञा वास्यः
प्रथमो प्रथमाः इत्यादि शेषं गमवता तयपप्रत्ययस्य नदनायाहा। हितया हितयाः। नेमानेमाः। शेषं सर्ववत्। विभाषा प्रकरणे तीयस्य डित्स
पसंख्या नं। द्वितीयस्मै। द्वितीयायेत्यादि। एव तृतीया अर्थवद्गुणत्वहा पदुजातीयाया। ५ पद्वते व्यौपचारिकमाधारत्वमत्र बोध्यं। मद्वा। जसरजसिः

तस्मिन्सौत्रसप्तम्या लुक इत्यर्थतो व्याचष्टे। जसाधारमिति। अथथा रुत्यकचिजसः शीत्यस्य प्रवृत्तौ वर्णश्रमेतरके इत्यपिरूपं स्यादिति भावः। यदा अज्ञातः कुत्सितो
वा इतरः इतरक इत्यकचं कृत्वा वर्णश्रमश्रमश्रमश्रम इति हं इति क्रियते तदा हृदयं स्यादेवापरंतु इतरशब्देन हृदं कृत्वा अज्ञाता वर्णश्रमेतरा इत्येति
वर्थयोग्यतः क्रीयते तदा वर्णश्रमेतरक इत्येकमवहस्यमाश्रितेवै। नच इतरशब्देन इतरशब्दाप्येकच दुर्वाहः। अवयवस्य सर्वनामज्ञानपायात्। हृद्रे चेत्येन न हि समुदा
यस्य निषेधो नत्ववयवानामित्युक्तमिति चेत् आत्राह। मित्यादेति जहास्वार्थान्तिपस्यो मुख्यस्मिं सुपष्टे अवयवानां निरर्थकत्वाद्ज्ञातार्थयोगाभावेनाक

सु.
सि.कौ.
टी.त.
४६

क प्राप्तिरेवनास्ति। ये मुहं हे चेति चकारेण वयवेष्वपि संज्ञानि विध्यते इत्युच्यते तेषां अजहत्स्वार्थवृत्तिपस्याभ्युपगमेपिन दोष इति प्रथमचरम नेमशब्दस्य
नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारंभः। तयः प्रत्यय इति। संख्याया अवयवे तयविति विहितः। तीयस्येति। द्वेलीयः। त्रेः संप्रसारणं चेति विहितस्यापदुस्मरी
यायेति। प्रकारवचने जातीयरः॥ ॥ जराया जरा। अष्टन आ विभक्ता वित्यने विभक्ता वित्यनुवर्त्य अचिरकृत इत्यनेनः वृत्तेना न्वीत्यनेन विशेष्यते विशे
षणेनेहतदादिविधिः यस्मिन् विधिसदादावलग्रहणे इत्यस्य तदंत विधेरपवादत्वादित्याशयेनाह। अजादौ विभक्ता विति। अजादौ किं। जराभ्यां। ज
राभिः। विभक्ता विति किं। जराया इदं जरां। नच जराया असुडे वास्त्विति वाच्यं। जराशब्दात्तन्करोतीति। णिचिणविष्टवदिति टिलोपेततः। किपिणि
लोपे चैकदेशविकृतस्यानन्यतया जरित्यस्य नशब्दात्सुडिडिच्चेत्यस्य प्रवृत्त्या जसौ जस इति रूपापत्तेः। इष्यते तत्रापि जरसौ जरस इति। नच णिलोपस्य
जराया जरसः न्यतरस्यो ७। २। १७९। जराशब्दस्य जरस्वास्यादजादौ विभक्तौ। पदाद्गाधिकारे तस्य तदनस्य च। अनेकालत्वात्सर्वदेशे प्रा
प्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्जरशब्दस्य जरसानिर्जरसौ। निर्जरसः। इनादीनवाधित्वापरत्वाच्च जरसानि
र्जरसानिर्जरसौ। निर्जरसः। पक्षे हलादौ चरामवता वृत्तिरूपात्पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य
त्यर्जसि कृते निर्जरसिन निर्जरस्य इति रूपेण तु निर्जरसानिर्जरस इति केचिदित्युक्तं। तथाभिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तं। तदनुसारिभि
स्त्यानिवृत्तवादिभक्तिपरत्वाभावेन जरसावित्यादिन सिध्यतीति शंका। कौलुसंनस्थानिवदिति। श्वषष्ठेकवचने निर्जरस्येत्येवरूपमिति स्वीकृतमेतच्च भा
विषयात्। यद्यपि कौलुसंनस्थानिवदिति काचित्कं तथापीह तदाश्रयणे जरसिति गुवादेशकरणमेव मानमित्यवधेयं। पदांगाधिकार इति। परिभाषे
यं येन विधिरित्यस्य प्रयं च भूता। अतएव मनोरमायां पदसंगं च विशेष्यं विशेषणेने च तदंत विधिरित्युक्तं। विशेष्यमिति तु प्रायेणेति बोध्यं। तिनोपान इति सू
त्रे अंगावयवयोर्निति वक्ष्यमाणग्रंथः संगच्छते। अत्र नव्याः। नन्वाकरेतस्य नदुत्तरस्य पदस्य चेति प्रचुरः पाठः। तदंतस्येति पाठे तु बहुच पूर्वकेष्वपि पदां
गाधिकारकार्योत्पत्तेरनित्याशंका समादधुः। अनभिधानात्पदांगाधिकारकार्योत्पत्तेरिव बहुच पूर्वकेषु न प्रवर्तते इत्याशयेन फलितार्थकथनपरतम

कतदुत्तरपरस्येति पठितं न लिख्यते मपूर्वे वचनमिति। सोषसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरादेशमाशंक्याह। निर्दिश्येति। ननु तदंतविधिनापि जराशब्दांतं यदं
 गतं तत्रैव निर्दिश्यमानं जराशब्दे जरादेशेन भवितव्यं न तत्रेत्यत आह। एकदेशविकृतस्येति। प्राधिकारेपि तदंतविधावुदाहरणं तदंतस्यापि हत्वत्वे
 दीर्घो होनिदाघश्चादिव स्यति। अलुगुत्तरपदस्य प्रमुत्तरपदाधिकारोपि प्राधिकारग्रहणेन गृह्यते। तत्फलं तु तत्रैव स्फुटीकरिष्यते। पक्षे इति
 जराशब्ददेशाभावात्तरनुसारिभिरिति। ये तु निर्जरसिनेत्यादिव्याचक्षते तन्मतानुसारिभिरित्यर्थः। निर्जरस्येत्येवेति। पूर्वविप्रतिषेधेन स्या
 देशकृतजरादेशेन प्रवर्तते तस्यैकमेव रूपमिति तेषामाशयः। अतएव वीतजन्मजरासः परं शुचिः ब्रह्मणः पदमिति भारविप्रयोगमसर्मजसंभवा
 वीतजन्मजरास इति पठनीयमिति नैरुक्तं। एते चैति। गायत्र्युक्ता हि ता उसीति सूत्रे इति। प्रत्याख्यायनादेशमहादेशं च विधायनादेशे परे एत्वं आडि-

पदं नो आसत् इति शः सन्ध्यायस्य कज्जलं नुदन्नासन्ध्यायप्रभृतिषु। १। ६३। पाददन्तनासिकामासत् इत्यनिशा अस्य येष दोषय
 कृतेश कृत उदक आस्य एषो परादय आदेशः। एषः प्रासादात्। यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकाया मुक्तं नन्वामादिकं। पा
 दः। पादौ। पादाः। पादः। पादौ। पदः। पादानां पदनां पदादत्त्यादिः।

जरासदित्ये तद्व्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव। न च नादेश कृते हरिः सोपप्रत्या प्रनेनेत्ये तन्सिध्यतीति शंका। न शब्दे परतो विशिष्यानादेशविधानात्। तथा हि। अनाप्य
 क इत्यत्र अननापीति पदछेदात् नपुंसकत्वात्सालुकिनेत्यादि। तपीति समाहार इत्यात्सम्येकवचनानचउसेरदादेशे कृते परस्सुप्त्यादित्यपिशंका। अक्षरोच्चारण
 सामर्थ्यादीर्घसंभवात्। तथा जराया जरासन्वतरस्यामित्य मन्वेवार्थे भाष्य उक्तं मतिजरेरिति भवितव्यं। सन्निपातपरिभाषयेति। ननु अनिर्जरेरित्यपि भाष्यविरुद्धमेव।
 एतेनातो भिस इति च त्रैसिति वक्तव्ये एस्कारणं निर्जरे स- तस्यार्थवित्तिकेयाचिद्व्याख्या नप्रामादिकमिति स्पष्टमेव॥ ॥ ॥ पदं नो। शसादेवेति अनुदात्तस्य च
 दुपधस्येत्यत अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते इति भावः। अ- शस्यप्रभृतयो विहिततयोपात्तौ च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषान् आस्थियतीत्यह। पाददंतेति।

सु
सि-कौ
टी-त-
४९

यद्यपि शीर्षं छंदसीत्यतः छंदसीति अनुवर्तते तथापि भाषायामपि क्वचित्पदादयो भवन्ति मासश्छंदसीति वार्तिके छंदो ग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यति ॥ ग्रामादिक
मिति तथाहि आलो वृकस्य वर्तिका मिति मंत्रे मुखे इत्यर्थः औचित्यात् वृकस्य चित् वर्तिका मंत्रास्यादिति मंत्रांतरा संवादाच्चा तथाहि व्याजुक्त्वा न मानीति
मिति मंत्रे मुखे इत्यर्थः एवमास न्यंत्राणाम् चुरित्यादिवोध्यं ॥ ३९ ॥ सुडनपुंसकस्य सुडस्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचने ज्ञेयं प्र सज्यप्रतिषेधे
पिने जसमासेऽस्तीति कै यदः तेन असूर्यं पश्यानि मुखानीत्यादिसिद्धे स्वादिष्वसर्वनामसुरत्रसप्तमी बहुवचनमिति न शं क्यं किं त्वसर्वनामस्थान इति पर्युदासा
त्प्रथमैकवचनमेव सुपीत्येव सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह कप्रत्ययावधिष्विति नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात्प्रत्यये लस्येन स
र्वनामस्थापरत्वात् परत्वाभावात् नैष दोषः सौ परतः स्वादिष्वित्यनेन परत्वा संभवेऽपि सुपविशिष्टस्य सुप्तिङं तमिति यदसंज्ञायां हल्ङ्यादिना सुलोपे एकदेश

सुडः नपुंसकस्यो ११४३ सुडप्रत्याहारः स्वादिष्ववचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्तीवस्य स्वादिष्वसर्वनामस्थानो ११४
१७ कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्यदसंज्ञं स्यात् यचिभं ११४१८ यकारादिषु जादिषु च कप्रत्ययावधिषु
स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वमसंज्ञं स्यात् ॥ आकडारादेकासंज्ञा ११४१९ इत उर्द्धङ्कारः कर्मधारय इत्यतः प्रोगे कस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया
यापराः न च काशा च तेन शसादौ चिभसंज्ञैव न परत्वमा अतो जश्वन्ना दतः ११४२० जश्वं दद्मामित्यादि मासः मासाभ्यामित्यत्र ह्येयत्वे

विह्वन्न्यायेन नकारस्य परत्वात् यदि तु स्वादिष्वित्येनो गेन स्वादिषु परेषु पूर्वपदं भवतीति पूर्वस्य परसं च यलोपः माभ्यां माभिरित्यादि ॥
ज्ञेयिधा यचिभमित्यत्र यचीति छित्वा यजादौ सर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वपदं नेति निषिध्यते तदा औजसादिषु परसंज्ञाभावेऽपि सौ परतः परत्वसंभवात् ॥
जेत्यादौ न लोपे कार्ये न कप्यनुपपत्तिः यचिभं यचीत्यल्लग्रहणेन सप्तमी निर्देशात् तदादिविधिरित्याह यकारादिष्वित्यादि यकारादिषु किं गार्ग्यः वात्स्यः
गर्गादिभ्यो यत्रियस्य त्रिचेतित्यकारलोपो यथा स्यात् असर्वनामस्थानेषु किं सुपादौ सुपादः विद्वांसो विद्वांसः दित्यवाहौ दित्यवाहुः इत्यादौ पादः पत्वं
सोः संप्रसारणं वाह उर्द्धङ्कारयो मा भूवन्निति आकडारा इह प्राक्कारत्समास इत्यस्य नावधित्वं व्याप्तित्यायात् तत्पुरुषो द्विगोश्चेति लिंगसंज्ञा द्वय

समावेशार्थे नञ्चकारस्तदाह। कडाराः कर्मधारयश्च नञ् इति। एकस्यैकैव संज्ञेति। उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधपरमिति परैव गृह्यते निरवकाशत्वे सैवा तत्र परस्या उच्यते हरणे धनुषी विध्यतीति। अत्र शरणमपायं प्रत्यवधिभूतस्येव धनुषो व्यधनं प्रति साधकत्वमित्युभयप्रसंगपरत्वात्करणसंज्ञा अपादानसंज्ञा बाधते निरवकाशयाः पूर्वस्यास्तदाहरणं भवतु कच्छसौ भवदीय इति। अत्र हि सिति चेति पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञा बाधते निरवकाशत्वात्तेन नकारस्य जश्च भवति। प्रकृते तु परा अनवकाशमसंज्ञापदसंज्ञा बाधते इति शसादावचि सैव गृहीतुमुचितेत्याशयेनाहाया परत्यादि। यलोप इति। हलि सर्वेषामित्यनेन लोको व्योर्बलो तितुर्न प्रवर्तते। यत्स्यासिद्धत्वात्। ॐ ॥ अहो वोनः। भस्येत्यनेनासिद्धः प्रत्ययविशेषः। अंगं चेति ह्यमनो विशेषणं अनन्तं अकारस्येत्यमिप्रत्ययव्यतिरेकः ॥ अंगतयव इत्यादि। अनन्तस्य भस्यांगस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्याने तस्यो न्यादौ तकाराकारस्यापिलोपः स्यात्। भस्यांगस्यानोकारस्येति व्याख्याने तु अनसामनसेत्यादौ स्यात्। तत्राऽवृत्त्यादिना अनन्तस्य भस्यांगस्यानो अकारस्येति व्याख्यानेऽपि अ

अहो वोनः। हा। १३४। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरोयोऽनन्तस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥ ॥ ॥

नस्तस्येति व्याप्तिरेवतिभावः। सूत्रे तपरकरणे नञ् समासभ्रमनिवारणयुक्तमित्येके ॥ ननु प्राणिति प्राणततः शसादिप्रत्यये प्राणः प्राणेन्यादा वनितेरिति एत्वस्यासिद्धतया अतिप्रसंगः स्यादिति। तद्वारणयैव तपरकरणमस्त्विति चेन्नैवं। सवर्णदीर्घकृते अनन्तत्वासत्वात्। नच वार्णादीनां वलीय इति सुवर्णदीर्घात्प्रागेव लोपः प्रवर्तते इति। अस्यैवानरूपमिति वाच्यं। तथा हि सति व्यावर्त्यालाभेन तपरकरणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। वस्तुतो वार्णापरिभाषेहन प्रवर्तते युगपत् प्रवृत्ताववार्णादीनां वलीयत्वात्। किं पुननासिकस्येति दीर्घसवर्णदीर्घात्प्रागेऽपि अनो अभावाच्चा तस्मात् भ्रममिति ससाथमेव तपरकरणं ननु प्राणरत्यादावनाकारलोपवारणार्थमिति तेषामाशयः ॥ वस्तुतस्तु। एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्रातिप्रसंग इति त

॥

॥ परकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः ॥

॥

॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सु.
सि.कौ.
टी.त.
४८

रवाभ्यांनोरः॥ अत्रापरांतस्यमूर्द्धन्यदत्यनुवर्त्यणग्रहणंपरांतस्येति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातां समानपदे इति। निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वासंभवात्। पदेरेती
यतै वसामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे समानग्रहणं यत्समानमेव परं निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववदितियावत्। तत्र यथा स्यादित्येनदर्थी तेन समासे रामभा
मगंधर्वगानमित्यादौ न भवति। तत्र हि नकारस्यैव पदवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात्। भवति हि यूप्यण इत्यादौ एतत्। निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वा
भाववद्वृत्तित्वान्नकारस्य मातृभोगीण इत्यादावपि न स एतत् भवत्येवा प्रत्ययवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदभिन्नपदवृत्तित्वाभावात्। एतेन समानग्रहणमस्ति
पदत्वाभाष्यमिति व्याख्याय रामनामेत्यादावतिप्रसंगे निवारितेऽपि मातृभोगीण इत्यादाव व्याप्तिः स्यादेवेति केषांचिदुक्तिः प्राप्ता। उक्तरीत्या त्वव्याप्ति
शंकायानिरसंज्ञात्। यूप्यण इति यूपो मंडः। सुद्रामलकयूषसुभेदीदीपनपाचन इति दर्शनात्। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति। एतच्च न्यायसिद्धां त्रिपाद्या असिद्ध
त्वेन तत्रत्येकत्रये अके परस्मिन्नित्यतिदेशस्य न दृतेः। तस्येति। तस्य पूर्वत्रासिद्धेनैत्यस्य तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः। संयोगादिलोपे ॥

रवाभ्यांनोरः समानपदेऽपि ॥ १॥ एकपदस्थाभ्यां रेफकाराभ्याम्परस्य न स्यणः स्यात्। यूप्यः। यूप्या। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिव
द्भाव इति पश्यतु अड्वयवापदत्येवाऽत्र एतत्। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि निषेधात्

चक्रत्रा इहा चः परस्मिन्नित्यणदेशस्य स्थानिवत्त्वात् स्कारिति कलोपोना लत्वेऽपि न्यायते। अत्रणिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् चि विभाषेति लत्वं। एतेन माषव
पदौ इह मस्येति चेत् लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् ननु ननु गर्गभगिमीत्यत्रेव माषवपनीत्यत्रापि एतत् प्राक्षिर्नास्ये च उत्ररपदं यत्रा
तिपदिकान्तं तस्यैव स्थानिवत्त्वात्। अत्राहुः। साधनं कृते तिल्युंतेन समासे पश्चात् दीपियस्येति चेति अल्लोपे कृते नकारस्योत्तरपदांतत्वात् एतत् प्राप्तिरस्ये
वेति स्थितेन। यूप्यण इत्यादौ रवाभ्यामित्यस्य नोपयोगः। एतेनैव रूपसिद्धेः। अतएव षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितं इति चेत् उच्यते। उत्तरार्थं तथापीह
षग्रहणं स्थितं तस्यैव यूप्यणतीत्यादौ रवाभ्यामित्येव प्रवृत्तिः केन चार्थतां एतेनैति चेत् तस्यासिद्धत्वात्। न च वचनप्रामाण्यात् सिद्धत्वशेषे पुष्टः। पुष्टिः। षष्टरस्य
दौ चरितार्थत्वात्। तस्यैव योगेण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेत् तस्यैव प्रथमगुणैः। इह वात्परस्येत्युक्तिरचरितार्थे न्यस्यापि तुल्यत्वाच्च। एवमुत्तरार्थं षग्रहणमित्याकरो विरु

४८

धत इति चेत् आकरे हो हय प्र हृषु विना पुष्पातीत्यादिलक्ष्यस्यासिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेतं न तु पुष्पातीत्यादौ रवाभ्यामित्यस्या प्रवृत्तिरिति ॥ ३३ ॥ नलोपः प्रातिप
 दिकान्तस्या लुप्तबद्धीके इति सौत्रत्वान्ननुषष्टीतस्य रुषयोः पूर्वपदसायेत्येव समासासंभवात् प्रातिपदिकस्य प्रद्विशेषणत्वाच्चेति भावः । तदंतस्येति षष्ठी
 तस्य रुषायां तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्य अंतोनकारस्येत्यर्थः । यदितु प्रातिपदिकेनेवनेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदंतविधौ सौत्रमंतग्रह
 णं शक्यं भवति मिति मनोरमायां स्थिता प्रातिपदिकेति किं । अहना पदमिति किं । राजानौ । राजानः । विभाषाडि श्योः । शीतिनपुंसकाच्चेति विहितो गृह्यते न तु
 जंश्रासोः । तस्मिन् भवात् । मस्येत्यनेना सर्वनामस्थानस्यैव यजादेराक्षेपात् । तदेतदाह । असर्वनामस्थानेत्यादि । ककुदोषणी इति । ककुदोषणी इति छे

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्या लुप्तबद्धीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपस्यान्तानलोप
 स्यात्सिद्धञ्चादीर्घत्वमेवमेत्त्वञ्चनायुषभ्यां । युषभ्यः । युषभ्यः । इत्यादि । विभाषाडि श्योः । हा ४ । १३६ । अङ्गवयवोः सर्वनामस्थानेषु योऽन्त
 स्याः कारस्योपो वा स्यात् । डि श्योः परयोः । युष्मिन् युष्मिन् । पक्षराभवत् । पदनिमित्तसूत्रे प्रभृतिग्रहणम्प्रकारार्थं । तथा च । औ डः श्यामपि लोष
 नादेशो भाष्ये ककुदोषणीत्युदाहृतः । तिनपदे घृश्वरणेः स्त्रियोस्वान्तं ह्मो न सम्मन इति सङ्गच्छते । आसन्न्यम्प्राणमूचुरिति च । आसन्न्यम्भव
 आसन्न्यः । दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमन एव भाष्यात् । तेन दक्षिणोर्निशा चर इति सङ्गच्छते । भुजवाहप्रवेष्टोदोरिति साहचर्योत्पत्स्त्वमपि । दोषन्तं

इति । एकपदत्वे तनुपपत्तिरनुपदमेव वक्ष्यते । आसन्न्यमिति । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावान्नलद्वित इति । ॥ स्य तथाविधस्य भजत इति । द्वयोरहो भवो
 लोपोना । अत एव इति । ककुदोषणी इति भाष्यप्रयोगात् । इति अर्थः । यद्यपि ककुच्च दोश्चतयोः समाहारः । ककुदोः ककुदोश्च ककुदोश्च ककुदोषणात् । ये कशेषे कृतभा
 ष्यमुयोऽपि मिति । अन्वस्य नपुंसकत्वेनेदं प्रमाणं तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वमेव न्याय्यं । अन्यस्यावाहो द्वित्वे लक्ष्ये ककुद एकत्वेन लभ्यते इति भावः । तुम्
 पाद्बहुवचस्य दक्षिणोर्निशा चर इति रचुसत्रदक्षिणोर्दोषस्य तमुपादेवदित्यन्वयः । दोषन्तस्येति । अयं च श्रीहर्षप्रयोगः । दोषं हसं दूषणं च भजत । चापस्य
 निसंबंधं । द्वयोरन्तर्भव इति । तद्विद्यते इति समासः । राजाहः सखिभ्य इति च । अहो नृ एतेभ्य इति अन्हादेशः । कालादुज्जीहि गालुगनपत्य इति लुक् । अहः

साय इति स्थितेर्धे भिप्रवसा नवचनः सायशब्दः ॥

सु-
सि-
टी-
४८

संख्याविसायेतिज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यदंताः ॥ विश्वपाइति। विश्वपातिरसतीतिविग्रहेपारस्यण इत्यस्मात्तानुपसर्गेकरतिकंवाधित्वाआतोमनिनकुत्रि
चनियश्चेतिचकाराद्विजितिव्याख्याताइहहृदंरस्यातोमनिनिविचलेकेत्वन्येभ्योपिटश्यंतइतिअनेनेतिविवेकः। दीर्घाज्जसिचाचकारादिचीत्यनुकृष्यतेनेति
चवर्ततेतदाहादीर्घाज्जसिइतिचेति। सूत्रेचकाराभावेह्रस्वाकारादिचिदीर्घाकारानुजसीतिव्यवस्थासंभाव्येतेतिभावः। इत्याद्यर्थमिति। ननुयूत्रास्योत्वादि
संख्याविसायपूर्वस्याह्रस्याऽहनऽन्यतरस्यांजौ। ६। ३। १०॥ संख्यादिपूर्वस्याह्रस्याऽहनादेशेवास्यात्डौ। ह्यन्ति। ह्यहनि। ह्यन्ते। विगतमहः। व्यहः
व्यहि। व्यन्ति। व्यन्ते। अन्तःसायः। सायान्तः। सायान्ति। सायान्ति। सायान्ति। सायान्ति। इत्यदंताः। विश्वपाः। दीर्घाज्जसिच। १। १५। दीर्घाज्जसिचिच
परेप्रथमभाःपूर्वसवर्णदीर्घानस्यात्। रुडिः। विश्वपाः। सवर्णदीर्घः। विश्वपाः। यद्यपीहओडिनादिचीत्यवसिद्धञ्जसितुसत्यपिपूर्वसवर्णदी
र्घसतिनास्ति। तथापिगौर्यौगौर्यइत्याद्यर्थेसूत्रमिहापिन्याप्यत्वादुपन्यस्तं। आतोधातोः। ६। ४। १४०। आकारानोयोधातुसदन्स्यभस्याऽङ्गस्यलो
पस्यात्अलोन्पस्यविश्वपः। विश्वपाविश्वपाभ्यामित्यादि। एवंशङ्खधादयःधातोःकिं। हाहानात्। सवर्णदीर्घः। हाहा। उ। वृहिः। हाहै। उ। सिउ। सो
दीर्घः। हाहाः। ओसिवृद्धिः। हाहौ। औ। आहुणः। हाहौशिविश्वपावत्। आतइतियोगविभागादधातोरप्याऽकारलोपः। कंचित्। त्कः। भ्रः। इ
त्यादन्ताः। हरिः। प्रथमयोःपूर्वसवर्णः। हरी। जसिचा। ३। १८। ह्रस्वान्तस्याऽङ्गस्यगुणस्याज्जसिपरे। हरयः। ह्रस्वस्यगुणः। ३। ३। १०८। ह्रस्वस्य
गुणःस्यात्सम्बद्धौ। एउ। ह्रस्वादिति। ससुहिलोपः। हेहरो। हरिः। हरी। हरीना। शेषाद्यः। सखि। १। ४। ७। अनदीसंज्ञौह्रस्वोयाविवर्णवर्णोतदने
सखिवर्जघिसंज्ञस्यात्। शेषः। किं। मने। एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धेशेषग्रहणं स्पष्टार्थं। ह्रस्वोकिं। वातप्रम्ये। यूकिं। मात्रे ॥ ॥
भ्यइतिनिर्देशादिकप्रत्याहारअचप्रत्याहारयोरेवनिरुद्धलक्षणोतिव्याख्यायतांतथाचदीर्घस्याच्चाभावाद्गौर्यावित्यादौपूर्वसवर्णदीर्घानप्राप्नोतीतिकिमने।
ननिधेनेतिचेनैवं। अस्मादेवनिषेधात्ज्ञापकादिगज्जिनेषपिप्रत्याहारेषुलक्षणस्वीक्रियते। अन्यथागौरिरित्यादौशसिपरतःपूर्वसवर्णदीर्घानस्यात्
किंच। उपार्त्ततीत्यादौउष्णरयः। नैषादकर्षुकः। इत्यादाविमुसुगितिठस्यकादेशः। अमीषामित्यादौइरणःपरस्यसस्यषत्वेचनसिद्धंतीतिदिक्। प्रथमयोरि

निमूत्रचेतरदीर्घा च्छमीत्येवपुत्रचंदीर्घा च्छस्येवपूर्वसयणं दीर्घ इति नमसादीर्घात्पूर्वसयणं नति चना नुवर्तनीयमिति महत्त्वाघवमित्येको शसिदीर्घादेवे
 तिषिपर। तनियमवारणयन्त्येकानाम्नेडितेरतिनि
 नंभान्तिपदिकामिदं हा हा ह ह श्रैवमाधागंधवोरत्य
 श्रः शानशौक्रमश्कीतिनिर्देशादेतसूत्रेषात्तालेपः
 देताः श्रुतेशेषपदस्यप्रयोजनमाहा उ नदीसंज्ञावि

आजेनःस्त्रियां ७३२० ॥ घेःपरस्याः ३३ ॥ येनार
 सुपिगुणस्यात् ॥ हरयो घेः किं। सख्याडितिकिं
 रूपमेकादेशस्यात् ॥ हरोः हर्ष्योः ॥ हरीए

तापक्षघिसंज्ञा १ सख्यामाणनघा रस्याडागमवेडिंते
 अमुनाकुलेनेत्यत्रयथास्यात् नचनमारूपसिद्धिः मु
 वुकिंनस्यात् नरत्यकारस्याविवक्षितत्वादितिवाच्या
 शक्यास्मायादेशवाधित्वापरत्वानुभः प्रकृतेः प्राचा
 ल्याचतरस्य पूर्वनिपाताकरणल लिंगादच्चेरुपसर्गे
 यनाहा इडुड्यापरस्य डे रौस्यदिति घेरुत्तरपरसे

वृत्तान्तानुवर्तनीयमिति महत्त्वाघवमित्येको शसिदीर्घादेवे
 तिषिपर। तनियमवारणयन्त्येकानाम्नेडितेरतिनि
 नंभान्तिपदिकामिदं हा हा ह ह श्रैवमाधागंधवोरत्य
 श्रः शानशौक्रमश्कीतिनिर्देशादेतसूत्रेषात्तालेपः
 देताः श्रुतेशेषपदस्यप्रयोजनमाहा उ नदीसंज्ञावि
 न्प्रियां आदिपदानुदात्तत्वात्तरिणा अधियाङुं मत्या घेडिति ७३२० ॥ घिसंज्ञस्यडिति
 रियां सुपिगुणस्यात् ॥ हरयो घेः किं। सख्याडितिकिं
 रूपमेकादेशस्यात् ॥ हरोः हर्ष्योः ॥ हरीए
 नगुणभयादेशेनमन्येदितिवादिभिभाषा आजेनपुंसीतितुनोक्तं ॥ श्रीपत्यग्निरविकृत्यादयः
 स्यात्तद्वत्त्विकोदात्तिसुपिगुणस्यात् ॥ हरयो घेः किं। सख्याडितिकिं
 रूपमेकादेशस्यात् ॥ हरोः हर्ष्योः ॥ हरीए
 नगुणभयादेशेनमन्येदितिवादिभिभाषा आजेनपुंसीतितुनोक्तं ॥ श्रीपत्यग्निरविकृत्यादयः
 स्यात्तद्वत्त्विकोदात्तिसुपिगुणस्यात् ॥ हरयो घेः किं। सख्याडितिकिं
 रूपमेकादेशस्यात् ॥ हरोः हर्ष्योः ॥ हरीए
 नगुणभयादेशेनमन्येदितिवादिभिभाषा आजेनपुंसीतितुनोक्तं ॥ श्रीपत्यग्निरविकृत्यादयः

सु-
सि-कौ-
टी-त-
५०

त्रे इदुःशामुतरस्य डे-रिति क्लृप्तसंवेधस्य न्यागायोगाच्चा यत्र व्याचस्युः । अदिति परत्वं बुद्ध्या वित्यादावत्वे कृते स्त्रियां टापमाभूदित्येतरर्थे इति तच्चिन्त्यां तपर
ग्रहणद्विवापासहदीर्घमाभूत् टाप तु स्या देवा लक्षणद्वयवाधे मानाभावात् । अतएव कृत्तैजतरतिसूत्रे भाष्यादौ सन्निपातपरिभाषया पठता वित्यत्र टापने सुक्तां
टापो व्यवधानेत्यात्रन्तर्यविधातः स्यादिति । तपरकरणे वा भावे तु सन्निपातपरिभाषाय न्यासस्तत्र विरुध्येत । यदयिव्याचस्युः । औत्सुक्यकारखरितार्थे इति तद
पिनः स्त्रीर्णवर्हिषिसमिधाने अग्नौ वित्यादौ स्वरितत्वदर्शनात् । नविभक्तानि तिसूत्रे डे-हेतुस्तकार उच्चारणार्थेनेत्संशक इति स्वयमेवोक्तत्वाच्चा तस्मात्सुभयत्र त
परकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितं ॥ ३० ॥ अनड-सौ । नकारात्कार उच्चारणार्थः । असंबुधाविति पर्युदासात् । साविति प्रथमैकवचनं गृह्यते न तु स
समीवद्भवचने । सौ-ड-त्यवसिद्धे अड-विधीतमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थः । तेन उशनस-संबुद्धावनड-सिद्धतीति श्रौचः । यद्यपि सौ-डे-त्युक्ते ऋ-दु-शब्देत्युत्तरसूत्रेणा
पिडा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चोसंबुद्धाविति लक्ष्यं स्यात् । पुरु-दसेत्यत्र तु सांत्तमहत इति स्यात् । तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् अंगहृतप

अनड-सौ । अश-द-संख्यु-द-स्याः नडा-देशस्य द-संबुद्धौ सौ-परे । डि-च्चेत्यन्तदेशः । अलो न्यात्पूर्व उपधा । ५५-द-पु । अन्यादलः । पूर्ववि
र्ण उप-संज्ञस्य स्यात् । सर्वनामस्थाने च संख्यु-दो-दो- । नानस्योपधाया दीर्घस्य द-संबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ ३० ॥

रिभाषया वा तस्मात्तस्य मितितेया माशय-अलो न्यात्पूर्व । अल इति पंचमी अंत्यादित्यनेन विशेष्यतरत्याहा । अंत्यादल इति । अल-किं । शिष्टः शिष्टवानित्यादौ अंत्यात्संघाता
तपूर्वस्यंशकारस्य माभूत् । सत्यां हीत्संज्ञायां शास-द-हलोरिति शस्यत्वं स्यात् । नन्वेवमप्यंत्वा दलः पूर्वस्य संघातस्योपधासंज्ञायां शिष्ट इत्यादौ शकारविशिष्टस्या
कारस्य रत्वं स्यादित्यतिप्रसंगदोषस्तदवस्थ एवेति चेदुच्यते । तथाहि । लोके अमीषां ब्राह्मणानामंत्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयको न्यात्पूर्व आनीयते
तथा अमीषां ब्राह्मणानामंत्यात्पूर्व आनीयते । पूर्ववर्ण इति । अत्र अचो न्यादिदीत्यत्रैव अल इति निर्धारणेषु न्यपिसुवचमिति केचिदाहुः
अलो न्यात्पूर्वोपधासंज्ञः स्यात् इति व्याख्याया अपि संभवदुक्तिकत्वात् । सर्वनामस्थाने । नोपधाया इति सूत्रं द्रलोपसूत्रादीर्घग्रहणं चाशुव

नते इत्यंशेनाह । नानस्येत्यादि

अष्टक एकाना असहायक व्यक्ते कश्चिदसंख्यावाचकानचसंख्यावाचकान् अनेत्सीदित्यत्र हलन्तात्परस्यसिचोः एतत्त्वोपः स्यादिति वाच्यं विभक्ति साहचर्यादि
 भक्तेरेवलाप इति व्याख्याताता एकादिति किं जागृकि। वेर एतत्स्येतिलोपेना। इरमेवैकग्रहणं वर्णग्रहणे जातिग्रहणं ज्ञापयति इत्यभ्युपगम्य निपात एका
 रना। इत्यत्र एका च ग्रहणं त्यक्त्वा बोधमाह उवाच भ्यो दीर्घादित्यत तद्वापोरवे विशेषणं न तु हलोः संभवादित्याहा दीर्घोयाविति। परमिति न त्विदं विहित
 विशिष्टं एतत्प्रमाणं तादात्म्यं यासाका इत्यादावव्यापेशानचतत्र हलन्तादिहितत्वेन निर्वाहः। यः सदत्यादावतिव्यापेः। कर्ता सखेत्यादावव्यापेश्चापद्यपित्यदा
 यत्त्वविधीविभक्तावित्यस्याविनयससमीत्वं। इति यासेत्यादौ नोक्तरोषः। सुविभक्तेरावेताद्विहितत्वस्य संभवात्। तथा अनङ्गविधौ सावित्यस्य विषयस
 प्रदीपे कर्ता इत्यादावपिन रोषः। हलन्तादिहितत्वस्यसोः संभवात्। तथापि बहु श्रेयसीत्यत्रा व्याप्तिप्रसंग इति भावः। हलिति तस्य सुति सीत्येवं रूपत्वं

मैष्टक एकालप्रत्ययः। यथा ४५। एकालप्रत्ययो यः सोः एतत्संज्ञस्यता। हलञ्जावभ्यो दीर्घात् सुति स्य एतत् हल ६। १। ६८। हलन्तात्पर
 नो धावो ज्या यो न दन्ताच्च परं सुति सीत्यनदृष्टे हल लुप्यते। हलञ्जावभ्यः किं। ग्रामणीभ दीर्घात्किं। निष्कौशम्भिः। अतिखट्वः। सुति सी
 ति। कौ। अनेत्सीता। तिपास ह चरितस्य ग्रहणं सिचोः। हलन्तात्किं। अष्टकमिति किं। विभक्ति। हलिकं। विभेद। प्रथमहलिकं म्। पूजा नलो
 योनस्या। संयमान्तलोपस्याऽति उक्ताः। सर्वान् हेरुस्वा।

॥ एकदेशविकृतम्यायेन बोध्या लुप्यत इति। यद्यपि र हलोपेभ्योर्वलीत्येतोले
 प इत्यनुवृत्तेह तत्रभावसाधनं न कारी हकर्मसाधनां हलिति प्रथमांतेन सामानाधिकरण्यादिति भावः। निष्कौशं विरति। खट्व इति। प्रादिसमासे गोस्त्रियो
 रिति हलन्तत्वे हलमस्तस्य ज्यावंतत्वेनान्तिनचस्वी प्रत्ययेत इति नियमोऽस्तीति वाच्यं। अनुपसर्जने हितथा र हतूपसर्जनत्वात् प्रादिनियमोः स्थिवा अन्य
 या अतिकारीषगंधपुत्र इत्यत्र अङ्-तपूर्त्वं दन्त्यस्य संप्रसारणप्रसंगात्। सत्या तथाप्युत्तरपदस्य ज्यावंतत्वेन सोः परत्वात् न पाया दीर्घग्रहणाभावे सुलोप
 स्यादिति न हीरे ज्या प्रहणे विहित विशेषणमित्यधुने बोक्तत्वात्। स्यादन्ता गंगामात्मन इच्छति गंगीयति ततः क्षिपा अलोपे यलोपे च गंगीः। र ह र्कार स्व
 र्णादि बहुवेनापत्वा दीर्घाच्चा। तिव्याति। न चालोपस्य स्थानिवत्त्वात्से एपः परत्वेनेति शक्यं। कौलु संनस्थानिवदिति निषेधादिति चेन्मैवां डीर् आ आप इति

सु
सि कौ
टी.त
५१

प्रत्ययदीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानेन प्रकृते आकाररूपस्य आपोऽभावात् इति प्रसंगाभावात्। निष्कौशां वीयतेः क्विपितु निष्कौशां वीरति भवत्येव। ईकाररूप
पदेवं मत्वेन सुलोपप्रवृत्तैः। अपृक्तं किं विभर्तीति। इदं च प्रत्ययहरणं चिन्त्यं। विशिष्टस्याहलत्वात्। सुति सीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्याय अतिप्रसंगापादनस्य
वृत्तित्वात्। यत्तु व्याचख्युः। सुरां सुनोतीति सुरासुततमा चष्टे सुरासयनिततः क्विया सुरा। सुरासौ। सुरासः। इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुमप्रकृ
ग्रहणं इति तद्विचिन्त्या परस्परसाहचर्येण सुति सीनां विभर्तीनामेष्वहलत्वात्। अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात्। प्रत्यया प्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणञ्च।
यत्तु तिस्रिस्तु मिति सूत्रे कैयटेनोक्तं न क्वचिदियं परिभाषाभाष्यवार्तिककाराभ्यामाश्रितेति तद्भसात्। अंगस्येति सूत्रे भाष्यादौ तस्याः पठितत्वात् स्वयम
पितत्र व्याख्यातत्वाच्च। संयोगांतलोपस्य सिद्धत्वात् इति। ननु संयोगांतलोपो नासिद्धः। नडि संवस्योरिति सूत्रे संवद्धिग्रहणत्वात् ज्ञापकानुच्चेवंगोशानि
ज्ञापकमिति तन्न लु कालुत्तै प्रत्ययलक्षणभावात् संवद्धिग्रहणत्वात्। यत्त्वाहः। हे प्रत्ययमिति न पुंसकविषयत्वात्। ननु तत्रैत
स्यत्वात्। ननु लोपो न प्रयोजनमिति चेदिह तर्हि प्रभर्ती अत्रेत्यत्रोरुत्वन स्यात्। सिपिदश्चेति रुत्वे विभक्ति संकारस्य संयोगांतलोपे तस्या सिद्धत्वात्
लुत्तिस्यादिति चोपते इति। नलोपादिपित्यादिशब्देनोत्वं संगृह्यते। अत्रेदमवधेयां ज्ञापग्रहणं सोरेव विशेषणं ननु तिस्योः। व्याख्यानात्। तेन माले वाचरत्
अमालातंगे वाचरत् अमंजात्। इत्यत्र नतिप्रसंगस्तथा च हलंतात्परं सुति सीत्येत्तदपृक्तं हल लुप्यते दीर्घो यो ज्ञापौ तदंतात्परं सुति सीत्येत्तदपृक्तं हल लु
प्यते। तिव्याख्याने च यवसन्नः। यत्तु व्याचख्युः। ज्ञापभ्यां तिस्योरसंभवेति। तत्र ज्ञं तो दसंभवे इति सत्यां। आचंतात्तु आचार क्विवंतात्त्र उक्तिपिसिपे
लपृक्तं अंगं गत्। अंगं गत् इति शब्दान च शपाव्यवधानं। एकादेशस्य पूर्वोत्त्वेन ग्रहणत्वात्। न च स्थानिवद्भावः। अपूर्वविधित्वात्। अन्येत्वाहः। ज्ञापग्रहणं अ
संभवादेव तिस्यो विशेषणं न भवतीति यदुक्तं तत्सम्यगेवा न च अंगं गत् इति शब्दान् संभवो सीत्युक्तमिति वाच्यां तत्र स्थानिभूतस्य शपः पूर्वस्मान्निमित्तमभ

५१

नादापरयोस्मिन् लोके जर्तुः। स्थानिद्वयानेन शपाव्यवधानानां गित्वात्। इत्याप्रसक्तेः। न च फलाभावात् चमीसमासपक्षेन स्वीक्रियते। इत्यपि वाच्यांतम्
पोजनस्य प्रागेव प्रदर्शितत्वात्। सखेति। समानंख्यायतेर्जनैरिति सखा। डिच्चयलोप इति चानुवर्तमाने समानेख्यः सचोद्यत्त इति ख्या इत्यस्मादिण्। स
मानशब्दस्योदात्तः सभावश्च। न च ह्रस्वविभक्ति संनियोगेन सखिशब्दस्यानडिकृते सन्निपातपरिभाषया ह्रस्वाविनिसुलोपो न भवतीति शक्यां स्वतंत्र
कनेः। देनिर्देशेन न जानकाः। माश्रित्य सुलोपकृतं व्येतरिभाषया अपवृत्तेः॥ ॥ सख्युरसंबुद्धौ॥ इह इतोत्सर्वनामस्थान इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनु
वर्ततेतदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते। गोतोः। इति सूत्राणि इत्यनुवर्तते तस्मान्नाधिकरणेन समस्याः प्रथमा कल्पत इत्याह। संबुद्धिर्वर्जं सर्वनामस्थान
मिति। सख्युरसंबुद्धिरित्येव संबुद्धियुक्तं। शतननोरमायो स्थितं। ननु सखेत्यत्रोपधा दीर्घवाधित्वापरत्वादत उपधाया इति वृद्ध्या भाव्यं सोऽणित्वा इति चे

सख्युरसंबुद्धौ ७।५८२॥ सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिर्वर्जं सर्वनामस्थानेण द्वित्यात्। अचोऽङ्गिति। ७।२११५। त्रिति। इति च परजनाः ३।
१। वृद्धिस्त्यात्। सखायौ। सखायः। सखायं। सखायौ। धिसंज्ञाः भावान्तकार्यौ। सख्या। सख्ये। ख्यत्पारत्यस्य। ६।५११२। खिति शब्दो
भ्यास्वीतीशब्दाभ्यां कृतयणदेश्याभ्याम्परस्य डसि संसोरत उन्त्यात्। सख्युः। सख्युः॥

स्वीकारात्। अंतरंगत्वात् सखेत्यत्र वृद्धिवाधित्वात् सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्युपधा दीर्घेणैव भवितव्या। सख्युरसंबुद्ध्याविति णिद्वद्वाचमुपजीव्यात्प्रवर्त
मानस्यात उपधायो इत्यस्य बहिरंगत्वात्। अचोऽङ्गिति। मृजे वृद्धिरित्यनो वृद्धिरित्यनुवर्तते अंगस्येति चानुवर्तते अचो विशिष्यते विशेषेण तदंत विधिरि
त्याशयेन व्याचष्टे अनेनाह स्येति ख्यत्पारत्यं पंचमीनिर्देशादेव परस्येति लब्धे प र ख्येति प्रहण एकः पूर्वपरयोरिति निवृत्तमिह नाधिक्रियते इति ध्वननार्थो। ख्यश्चैति ख्येति
इत्याहार इह ख्यत्पारत्यं तत्र खिखी शब्दयोः कृतयणदेश्या अनुकरणस्येति। एवंतितीशब्दोऽप्येति उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थानतु मुख्यापत्यादिशब्दैकदे
शानुकरणमिह। सख्युः। पचुर्नः। सख्यायाः संबत्सरसख्यस्य आपत्यस्य चेत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह। खिति शब्दाभ्यामिति। एवं च यत्र यण प्रवृत्तिः तत्रैवौ
त्वं तत्प्राप्तं सर्वव्याप्तौ। न च वयणनिर्देशस्योक्तप्रयोजनत्वात् न हस्तात्। न च वयणस्य ह्यणस्यान्नतु दीर्घानयोरिति शक्यां निर्देशस्य ह्रस्वदीर्घसाधारणत्वाच्छास्त्रस्य नह

विषयत्वसंबुद्धयोरसंबुद्धिरेखाप्याप्यत्वाच्चितिभावः॥

सु.
से.कौ.
टी.त.
५२

औता एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु इड्यामिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते। घिसंज्ञकेषु चैरिति उत्तरसूत्रेण तस्मात्संज्ञा ह्यशून्योऽस्य विषयः। न च तादृश उकारोऽस्तीत्यत आह। उकारानुवृत्तिरिति। प्राचातुघिनदीसंज्ञकाभ्यामिड्यां परस्य युक्तं तदसत्ता तादृशस्योकारस्याप्रसिद्धेः। सुसखेति। प्रादिसमासेराजाहः सखिभ्य इति चोत्पूजनादिनिषेधः। शेषोऽप्यसखीत्यत्रासखीतिनायं प्रसज्येति निषेधः। असमर्थसमासादिदोषापत्तेः। किंतु पथे दास एवेति सुसखीत्यस्य सखिशब्दमिन्नत्वात् घिसंज्ञास्यादेवान च समुदायस्य सखि शब्दमिन्नत्वेऽपि सखि शब्दात् मिन्नत्वं नेति कथमसखीतिनिषेधा प्रवृत्तिरिति शंका। वैशेष्यासमनिधानादसखीत्यत्र येन विधिसदंतस्ये तस्य प्रवृत्ते सदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। समुदायस्येत्यादि। एवमिति सखेत्यत्रापि समासोत्पत्तिनिषेधादिकं बोध्यं। गोण

औता ग ३ १ ८ १ इड्यामपरस्य डे रौत्त एत्त। उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था। सख्यौ। शेषं हरिवत्। शोभनसखासुसखा। सुसखायौ। सुसखायः। अजडः। ङिह्रद्रवयोरङ्। त्वात्तदनेपि प्रवृत्तिः। समुदायस्य सखिरूपत्वाः भावादसखीतिनिषेधाः प्रवृत्तेर्घिसंज्ञा। सुसखिना। सुसखयेऽसिडः। सोऽगुं क्तैकतयणोऽशत्वोऽभावात्सख्येत्यादित्युत्पत्त्याः सखेः। सुसखौ। इत्यादि। एवमतिशयितः सखा। अतिसखा। परमः सखायस्येति विग्रहः। परमसखा। परमसखायावित्यादि। गोणत्वेऽप्यनेडः। ङित्वे प्रवृत्तेः सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान् च हरिवत्। इड्यामनडः। ङित्वेन भवतः। गोस्त्रियोरिति हसत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणान

त्वपीति। अतिरधेत्यादावस्थ्या इति भावः। तथा च येन विधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिसत्पुरुषे हिट् चामाव्यमिति कैयटः। तथा द्वितीयाऽश्रितेति सूत्रेण समसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्नसमासोत्पत्तिस एवाह। अनुद्यस्योवरुण इंद्रसखा। आग्नेयाहि मरुत्सखा। तीव्रंसोमं पिवति गोसखायमित्यादि प्रयोगाश्चैवमेव संगृह्यते। तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गोणत्वात्। एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरणौ हरदत्तन्यासकारो तदनुगामिनश्चान्ये उपस्थाः। अनित्यत्वादिति। शक्तिलांगला कुशेति चार्त्तिके घटघटीग्रहणमत्रलिंगं ॥ ॐ ॥

५२

पतिः समास एवा एवकार इष्टे, वधारणार्थः। अन्यथा हि समासे भेदेन न यमः संभाव्यते ततश्च महाकविनेत्यादि प्रयोगेन सिध्येत्। अनल्विधौ धात्वादेशे रित्यादिज्ञापकानुसारेण तु प्रतिपत्तिभोरवस्यदितिभाक्। यत्येत्यादि नन्वेवं शेषः। यस्वित्पतीत्यवोच्यतां किमनेन पतिः समास एवेति सूत्रेणेति चेत्। समुदायस्य पतिरूपत्वाभावेन बहुच पूर्वकपतिशब्दस्यापि घिसंज्ञा स्यात्ततश्च सुखिनेत्यादिवद् बहुपतिनेत्यादिप्रसज्येतरस्येते तु बहुपत्येत्यादि। नापि सखिपती समास एवेत्येवसूत्रेणामिति चेत्। बहुपत्येत्यादिवद् बहुमुख्येत्याद्याप्यनेरिष्यते तु बहुसखिनेत्यादि। अथ कथं सीतायाः पतयेनमश्ति नष्टे मृते प्रव्रजिते स्त्रीवेचपतिते पताविति पराशरश्च। अत्राहुः। पतिरित्याख्यातः पतिस्तत्करोति तदा चो रतिरिति चितिलोपे अचररित्यौ णटिकप्रत्यये णे रनिटीति णिलोपे च निष्पन्नो यं पतिशब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात् इति। एतेन कृष्णस्य सखिर्जुन इति भारतं सखिना वानरे द्वेणेति रामायणं च व्याख्यातं। कतिशब्द इति। का संख्या येषां ते कति। किमः संख्या परिभाषेति चेति इतौ डित्वा द्विलोपः। बहुगणवतु। बहुगणै प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते न तु संघवैपुल्यवाच।

पतिः समास एवा। १४४। पतिशब्दः समास एवेति संज्ञः। यत्या। यत्ये। यत्युः रयत्यौ। शेषं हरिवता समासे तु। भूपतिना। भूपतये। कति शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। बहुगणवतु इति संख्या। १४५। एते संख्या संज्ञास्युः॥ इति च १४५। उत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात्। प्रत्ययः

के अपि संख्या षते अनुप्रात्यन्वर्थसंज्ञाविशीनात्। अत एव इतिरपि किमः संख्याप रिमाले इति चेति विहितसहित एव गृह्यते वतुसाहचर्याच्च। नतपाते इतिः यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्ति तथापी ह वतु उत्योः केवलपोः संज्ञाविधौ फल्यभावात् न्वर्थतावलाच्च तदंतयोरेव संज्ञाप्रवर्तते सन्नुबंधनिर्देशः। ननु ब्राह्मणवद् सतिरित्यादावति प्रसंगशंका निराकर्तुरित्याहुः। न चैवं संख्या संज्ञास्य संज्ञात्वमुजादिषु कृत्रिमसंख्याया एव ग्रहणं स्यात्ततश्च कृत्रिमाया इति च कृत्व इत्यादि न सिध्येत्। कृत्रिमा कृत्रिमयोः कृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययश्च इति वाच्यं संख्यायाः प्रतिशब्दायाः कनित्यत्र ति शब्दे तपर्युत्सवत्वेन संख्याकार्येषु कृत्रिमा कृत्रिम्याया प्रवृत्तेः। नन्वेवं भूरिशब्दात्कृत्वसु च प्रत्यय इति चेत् अत्राहुः। अनियतसंख्यावाचिनां चैत्संख्याकार्यस्यात्तर्हि बहुगणयोरेवेत्येवंभूतनियमफलकसंख्याविज्ञानान्नास्ति प्रसंग इति चेति वयं तावदित्यतः षडित्य

सु.
सि.कौ.
दी.त.
५३

नुवर्तते। संख्येति च प्रकृत उतीत्यनेन विशिष्यते तदाहा उत्यंता संख्येति संख्येति किं। पतयः। प्रत्ययस्य लुक् श्लुपः। अदर्शनं लोप इत्यतो नुवर्तस्या दर्शन
स्यात्तेकं संज्ञाकरणसामर्थ्यात् तत्राद्याश्रित्य तद्भावित संज्ञा इह विज्ञायते तेनेन संज्ञासंकरोत्र न भवति तदेतदाहा लुक् श्लुपश्चैरित्यादि। सति तु संज्ञासंक
रं संज्ञात्र शवलुकि स्थाविति द्वित्वं स्यात्। जुहोतीत्यत्र श्लौ सति उतो द्वित्वं लुकि हलि इति वृद्धिः स्यात्। न च तत्र अभ्यस्य नेत्यनुवर्तये योति नो नोतीत्या
राविवृद्धिर्ने भविष्यतीति वाच्यं। संज्ञासंकरपक्षे तदनुवर्त्य संभ्रात अत्र स्य सून्यनिर्विषयत्वापत्तेः। न च यौतीत्यादिरवकाशः। संज्ञासंकरे तत्रापि
द्वित्वस्य दुर्वारत्वादिनिभावः। फते लुका जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। जनपदेषु वित्यादिविधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भावि संज्ञाविज्ञानान्वा न्योन्याश्रयः ॥ ३३ ॥
षड्भ्यो लुक्। सर्वनाम्नः स्मेरतिवत् षडोक्तुगिति वक्तव्ये वहुवचननिर्देशो अत्रार्थप्राधान्यसूचनार्थः। कृत्रिमाकृत्रिम्य, वनस्वरूपनिराससिद्धेस्तेन
षडर्थगतसंख्यामिधायिनोरेव जशसोर्लुगित्यर्थपर्यवसानात्प्रियपंचान इत्यादौ नातिप्रसंगः। जशसोः शिरित्यतो अनुवर्तनादाहा जशसोर्लुक्।

षड्भ्यो लुका ७। १। षड्भ्यः परयोर्जशसोर्लुकस्यात्। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं १५। ६२। प्रत्यये लुकेपि तदाश्रितं काव्यं स्या
तुं न्नीजसिचेतिगुणोप्राप्ते ॥

॥ स्यादिति। प्रत्ययलोपे विशेषविहिता अपिलुगादिसंज्ञालोपसंज्ञानवाधते। एकसंज्ञाधिकारादप्य
त्रसंज्ञानां बाध्यकथक्रभावानं गीकारेदिति भावः। स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं। प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं तदेव कार्ये प्रत्ययलोपे स
ति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति तेन शोभनादेषोयस्य सुदृषते प्रासाद इत्यत्र न त्रसुभ्यामित्यतो दाततो वाधित्वा सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्त
रपदाद्युदात्तत्वमत्वसंतस्येति दीर्घश्च न भवति। यदा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रालिधावपि विध्यर्थमिदं। तेन अतूणेडित्यत्र हलादौ पितिसावधा
तुके विहितं र्मुक्षेपितस्मिन् भवति। धर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्राधान्यविषयकं तेन गवेहितं गोहितमित्यत्र अवादेशेना। यद्यपीदं यस्य ह
आकररूढं तथापि नियमवत् एव प्रवल इति यड्लुगंते मनोरमायां स्थितं। स्यादेतत्। सूत्रस्यावश्यकत्वेपि प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सूत्र्यतां किमने
न द्वितीयप्रत्ययग्रहणेना। अतो हुः। प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादि। अभायद्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति ॥

५३

ननु मतां गस्या लुमतेतिकि। क्रापतेहार्यते। अत्र एरनिटीतिणि लोयोपा। अपेक्षा वृद्धिभवत्येवा अंगस्येतिकि। पचसप्तकतीत्यादौ प्रत्ययात्कार्यसुसिद्धं न।
मितिपदसंज्ञायथास्मात्। अस्मदिनि। प्राचात्वव्ययास्मदिनिपठितं तत्र अव्ययेत्युपेक्षितं। सदृशं त्रिषु रतिश्रुतेर्लिङ्गत्रयाद्यपरत्वेन अव्ययानामलिङ्गत्वात्

ननु मत्प्रत्ययस्य। ६३ लुकं शुलुपएते लुमनः। लुमता शब्देन लुमेतन्निमित्तमङ्ग-कार्यं न स्यात्। कतिश्च कतिभिः। कतिभ्यःश्च कती
नां। कतिषु युष्मदस्मद्वरसंज्ञास्त्रिसंज्ञाः। त्रिशब्देनित्यं बहुवचनानः। त्रयः। त्रीनाः। त्रिभिः। त्रिभ्यः। त्रैस्त्रयः। अथपत्रिशब्दस्यत्र
यादेशस्य। रामि। त्रयाणां। परमत्रयाणां। गौणत्वे तुनेतिकेचित्। प्रियत्रीणां। वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणां। त्रिषु। द्विशब्देनित्यं द्विवचनानः। त्यस
दीनामः। अशः। २। एषामकारेणादेशस्याद्विभक्तौ। द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः। द्वौश्च। द्वौ। द्वयोः। द्विपर्यन्तानामिति किं। भवान्। भव
नो। भवेत्तः। संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम्। सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात्। द्विनामिकश्चित्। द्विः। द्वी। द्वयः। द्वावतिक्रानोः। तिद्विः। हरिवत्। प्रा
धः। तुपरसंज्ञारत्यादि। औडलोमिः। औडलोमी। उडलोमाः। लोम्नाः। यत्पेषु बहुष्वकारो वक्तव्यः॥ बाह्वादीजोऽपवादः। औडलोमिः। औड
लोमी। उडलोमान्। इतीदन्तः। वात्प्रमीरिति उणादिसूत्रेण माउर् इ प्रत्ययः कित्। वात्प्रमिमीते रतिवात्प्रमीः। दीर्घाच्चसिचौ वात्प्रम्यौ
वात्प्रम्यः। हे वात्प्रमीः। अमिपूर्वः। वात्प्रमीम्। वात्प्रमीन्। वात्प्रम्या। वात्प्रमीभ्यः। वात्प्रम्या। वात्प्रम्यः। वात्प्रम्यः। वात्प्रम्यः। वात्प्र
म्या। दीर्घत्वान्नुद्। औत्सवर्णदीर्घः। वात्प्रमी। वात्प्रमीषु। एवं ययीप्य्यादयः। यान्यनेनेतिययीमार्गः। पानिलोकमितिययीःसूर्यः॥
यायोः किद्वेचेति र्प्रत्ययः। क्विवन्वात्प्रमीशब्दस्य तु अमिशसिद्धौ चोत्तशेषः। वात्प्रम्या। वात्प्रम्यः। वात्प्रम्या। एरनेकाचरतिवस्थमा
यणप्रधीवत्। वेद्वाश्रेयस्यो यस्यसवहुश्रेयसो। दीर्घञ्च नत्वाद्दलञ्चाविति सुलोपः॥

गोत्रभावाच्च। त्रिशब्दरति। ननुतेर्दिन्डित्वादिलोपः। त्रैस्त्रयः। त्रैरितिषु प्रीचुपंचमी। त्रय इत्यदन्तं ननुसांतं निजात्रयाणामिति निर्देशादित्यभिप्रेत्या हा त्रिश
ब्दस्यत्रयादेशरति। ननुनिजात्रयाणामिति निपातनादेवत्रयादेशसिद्धे किं ननु सूत्रेणेति चेन्नैवं। अबाधकान्यपि निपातनानि भवेतीत्यनेन ज्ञापनात्॥

सु.
सि. कौ.
टी. त.
५४

तेन प्रगतनमिति सिद्धाति। अन्यथा पुराणश्लोकेष्वपि निपातनात् एतद्वाच्येता। त्रेयड् इत्येव न सूत्रितां तत्करोति आचष्टेवत्यर्थे तत्करोतीत्यादिना एव चित्तः। किंपि प्र
कृतिको च इति प्रकृतिभावाद्दिलोपाभावे ह्रस्वस्यपि तीति तु किं त्रित्ततो बहुत्वविवक्षायामि कृते त्रेयडि त्रयाणामिति रूपासिद्धेः। न च वाण्यं रांगवलीय इति तु कः प्रा
गेवायं स्यादिति शंका। युगपत्प्रवृत्तावेवांगस्य वलीयत्वात्। केचिदितिः त्रे संवधि न्यानीति विज्ञानाद्गौणे त्रयादेशेन भवतीति तेषामाशयः। वस्तुतस्त्विति। अर्थप्राधान्य
बोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गौणत्वेपि त्रयादेशो न्याय्यः। प्रियाश्चेत्यादावस्थ्या घनङ्गदिति भावः। त्परादीनामः। अष्टन आविभक्तावित्यतो नुवर्तनादाह। विभक्ता वि
ति। विभक्ताविति किम्। तदयद्दसौर्लु कालु मत्वात्प्रत्ययलक्षणं नाद्विपर्ययानां किमिति। युष्मदस्मच्छब्दयोरिष्ट्यभावेपि दोषो नास्ति। आत्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरा
त्वस्य वाधनात् तथा। किं शब्देपि न दोषः। किमः कादेशस्य विशिष्यविधानादिति प्रश्नः। भवानिति। भवत्सु इति स्थिते तकारस्थाने अत्वे कृते अतो गुण इति पररूपे उगि
दचामि तत्तुमिसति सर्वनामस्थान इत्यनेन दीर्घसुलोपेन लोपे च सति भवा इति रूसं स्यादिति भावः। भवंताविति पूर्वक्तकारस्थाने पररूपे नुमि दीर्घे भवानिति रूसं स्यादि
ति भावः। उड्निर्वलोमानियस्य तस्यापत्यं औडुलोमिः। इजोपवाद् इति तथा च बहुत्वे अकारांतोयं उडुलोमशब्दः स औडुलोमि शब्दादन्य एव तस्य च रकारांतेषु
व्युत्पादतं शब्दमिति बोध्यं॥ इति इदं तः॥ ॥ किदिति। तेन आतो लोप इटिचेत्यालोप इति भावः। किं वंतवात प्रमी इति। माडुधातोः किंपि इत्वमवका
रदाविति निषेधादीत्वेनेति शंकायां मनि तरे वक्षिपवोध्यः। यद्वा॥ इप्रत्ययांतवात प्रमी शब्दाचारकिंवात्कर्त्तरि क्विपवोध्यः। बहुश्रेयस्य इति। प्रशस्यस्य अतीय
सुनिश्चादेशः। इति जीपा बहुश्रेयसीति। स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः। इयसश्चेति न कपनाप्युपसर्जन ह्रस्वः। इयसावहु व्री हेनेति निषेधात्॥

५४

पूर्वस्याख्यौ ॥ ईश्वर उच्यते यथाख्यानादीर्घयोरेवग्रहणं अविभक्तिः कार्यनिर्देश इत्येकं दीर्घाच्चसिचतिनिषेधस्य वाच्छं रसीति यास्यिकत्वात् प्रथमयो पूर्वसवर्णं दीर्घर
 त्यन्यो इह प्रत्ययस्यैवग्रहणमिति परिभाषानोपनिष्ठेते। नेय इव उ-स्थानावस्त्रीति निषेधाच्चिन्नात् तेन प्रथमै प्रथ्या इत्यादौ नदी कार्ये स्यादेवास्त्रियं आचक्षानेत्या
 ख्यौ मूलद्रिष्टुजादित्वात्कः चसि इ-स्थान् आतोलापरटिचेत्यालापः ईदूदंताविति। इह वर्णयोरेवसंज्ञेत्यपि पक्षोऽस्ति। आच्छी नद्योरिति सूत्रस्वरसात्तयोः स्या
 ख्यत्वं तु ङोदिषु स्वतः संत्रीर्लक्ष्मीरित्यादौ तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदाये घटकत्वेन प्रवेशतातेन नद्यंतादिव्यवहारो न विरुध्यते। एवं शेषाद्यसर्वात्यत्रापि रवर्णवर्ण
 योरेवपि संज्ञेति पक्षोऽप्यस्तीति बोध्यं। तदनद्यंताजाद्यंतयोर्घ्यंतपरमितिव्यवहारः संगच्छते। वर्णसंज्ञापक्षे असर्वात्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थाननुसखिशब्दाव
 यवंवर्जयित्वातेन समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वादिति सखिन्यादिनिर्वाधमित्यवधेयं। स्त्रियामित्येव वक्तव्यं आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वलाभाय इत्याशयना

पूर्वस्याख्यौ नदी ॥ १५ ॥ ३ ॥ ईदूदंताविति नित्यस्त्रीलिङ्गो नदी संज्ञोक्तः। प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च ॥ पूर्वस्याख्यस्योपसर्जनत्वेपि नदीत्वम्वक्तव्यमि
 त्यर्थः। अन्वार्थनद्यो ह्रस्वः ॥ ३ ॥ १ ॥ १ ॥ अन्वार्थानान्नद्यनाञ्च ह्रस्वः सम्वद्धौ। हेवहुश्रेयसि। शसिवहुश्रेयसीन ॥ आणनद्याः। नद्यन्ताय
 रेवाडि। तामाडा ममस्याता आटिश्वा ॥ १ ॥ १ ॥ आटोः। विपरं वृद्धिरेकादशस्याता। वहुश्रेयस्यै। वहुश्रेयस्यै। नद्यन्तात्परत्वानुदावहुश्रेय

हा नित्यस्त्रीलिङ्गाविति युक्तिः मात्रास्त्र्याख्यावेति किं। ग्रामण्ये। पूर्वमिति। रतेः प्रागित्यर्थः। संज्ञायाः यथोद्देशं प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं। कार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्या
 हः वर्णसंज्ञापक्षेऽप्येण हानद्यंतामिति हेवहुश्रेयसीति। अत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणो न प्रवर्तते। अन्यथा अन्वार्थनद्यो गुण इत्येव ब्रूयान्। न च लाघवाभा
 वः शक्यः। ह्रस्वग्रहणे मात्राधिक्यात्। ह्रस्वस्य गुण इत्युत्तरसूत्रे गुणग्रहणत्यागेन सुतरां लाघवसंभवाच्च। अन्ये तु कृतेपि ह्रस्वैरिति गुण इष्टः स्यात्तर्ह्यन्वार्थानो ह
 स्वरत्वेत्कानदी ह्रस्वयोगेण इत्येव ब्रूयादित्यहं नत्रपदलाघवाभावेपि प्रक्रियात्वाद्यवमसिपरंतु जसिचेत्यत्र ह्रस्वस्येत्येकदेशानुवृत्तौ क्लेशोऽस्तीति बोध्यं। आण
 नद्याः। अणनद्या इत्येव सुबच्चविधानसामर्थ्यादतो गुण इत्यस्या प्रवृत्तौ युक्त्या यथं वृद्धिसवर्णं दीर्घाभ्यावहुश्रेयस्यैवहुश्रेयस्या इत्यादिरूपसिद्धेः ननु परत्वादादानुद्वा
 ध्यन इत्युत्तरं श्रथपर्यालोचनवादि एभिर्कृते तस्य नुडागमनिवारणार्थमिदुधानावश्यकत्वात्सामर्थ्यमुपस्थानमिति चेत्। एवंतर्हि ह्रस्वनद्यापरत्यनंतरं ३-ते

सि-कौ-
टी-त-
५५

येवसूत्राणि॥ आमीत्यनुवृत्त्याडे रामोनुवृत्तेत्यर्थलाभात्। तस्मादणनद्यदिति। वेधानसामर्थ्यादतो गुणरतिनप्रवर्तत इतिदिक्। आटश्चायद्यपिइहड-यिवृद्धिरेचीत्येव
सिद्धड-सिद्ध-सोडेरामि चसचर्णेर्घेणत्थय्येददित्याद्यसूत्रमिहापिन्याप्यत्वादप्यसंभ्रजदीनामटा सिद्धमाड जादीनामिति सूत्रेमास्त्विति वदतोवार्ति
ककारस्यमनेतु अटश्चेत्येवसूत्रमिति बोध्यं॥ ३३॥ डेरामाडे रिति सप्तम्यकवचनस्यग्रहणं स मानाधिकरणस्त्रियामिन्यादिनिर्देशात्॥ आटानुट्वाध्य
तश्चो आटिक्तेतु पुनर्नप्रवर्तते। सकृद्गताविति न्यायाश्रयणादिति भावः। नसुलोप इति। लक्ष्मिर्मुट् चत्वारोणादिक ई प्रत्ययां तोलक्ष्मी शब्दः इत्युपसर्जनह्रस्वा
पिनेति बोध्यं। कुमारीति। यद्यपि क्विवर्थे प्रतिङ्गत्स्योपसर्जनत्वाद्भ्रस्वत्वं प्राप्तं तथापि गोस्त्रियोरित्यत्र कृत्रिमोपसर्जनत्वं गृह्यते नत्वप्रधानरूपमिति नोत्रह्रस्वप्र
वर्तते। अतएव हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः इत्यत्रापि ह्रस्वानभवति। लुक्तद्धितलुकीत्यत्रत्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते नतु कृत्रिमोपसर्जनसंभवादिति वक्ष्ये

डे-राम्नाद्यमीभ्यः ५३ ११६। नद्यन्तादावज्जानी शब्दाच्च डे-रामस्यात्। इहपरत्वादाटानुट्वाध्यते। बहुश्रेयस्यां। शेषमीप्रत्ययान्नवात्प्र
मीवत्। अड्यन्तत्वात् नसुलोपः। अतिलक्ष्मीः। शेषम्वहुश्रेयसीवत्। कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचर ह्रस्वः कुमारी क्यजन्तादाचारकि
वंतादाकर्त्तरिक्रिया। ह्रस्व्याविति सुलोपः। अचिश्रुधातुभ्रुवांस्वरियड-वडै। ६। ४। ७। १। श्रुप्रत्ययान्तस्य इवर्णेवर्णनधातोर्भ्रूरत्यस्यचा
इ-स्ययडुवडौसोः जादौप्रत्ययेपरे। डि-चेत्यन्तादेशः। आन्तरतम्यादेशियड-ओरुवड-इतीयडि-प्राप्ते॥

तत्वाद् शस्यधातोः पृथक्ग्रहणं अन्यत्वाद्गः। गमः क्वावित्यत्र उड-चगमादीनामिति वक्तव्यमिति वार्तिके। दनुनासिकलोपेऽपि उदेशे कृते निष्पन्नोयं भ्रुशब्दः। त
थात्रधातुग्रहणेनैव सिद्धे भ्रुग्रहणनिरर्थकमिति। इणरतिवक्तव्यव्योरिति गुरुनिर्देशात् प्रत्याहारः। परेणैव एकारेण गृह्यते इति ज्ञापनार्थः। इहव्योरिति धातो
रेवाविशेषणं ननु श्रुधुवोरव्यभिचारादित्याहा इवर्णेवर्णनधातोरिति। श्रुधातुभ्रुवामिवर्णेवर्णयोरिति व्याख्यानेतु इयड-वडौडित्वव्यर्थस्याद्वैयधिकारण्य
चप्रसज्यतेति भावः। ननु सामानाधिकरण्यपक्षेपि डि-त्वं व्यर्थं निर्दिश्यमानस्यादशा भवतीति इवर्णेवर्णनधातोः सर्वादेशत्वनिवृत्तिसंभवादिति चेन्वा श्रुधुवो
रपि निर्दिश्यमावत्वेन सर्वादेशत्वप्रसंगात्। इउ इत्यष्टादशानां संज्ञेत्युक्तत्वात् यथा संख्यमिहनप्रवर्तते इत्याहा आन्तरतम्यादिति। स्थानत इति भावः खोक्तिः

आभुयाता नृहयात॥
अचीति का
५५

एरनेकाचः इत्येयमित्यतोयण इतिवर्तते। अचिश्रुधातुइति सूत्रादिह धातुरेव अनुवर्तते न तु शुभ्रुवौ तयोरिव एणसंभवात्। धातुग्रहणं चाहृत्योभयोर्विशेषणं संयोग
स्योगस्यचेति व्याचष्टे। धात्ववयवसंयोगित्यादि। तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणदिह यण। उन्न्यौ। उन्न्यः। हरिं। हरीन् इत्यादिसिध्यर्थतु धाना अंगं विशेष्यत्वे। अन्यथा
प्रथमं प्रथमं इत्यादिविचयपूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यणस्यात्। धात्ववयवसंयोगपूर्वेन भवति य इवर्णस्वरत्वात्। गस्य। प्रधीरिति। प्रधायतीति प्रधीः। ध्या
यतेः संप्रसारणे चेति किपिसंप्रसारणे पूर्व रूपेच हल इति दीर्घः। यदा तु प्रकृष्टाधीर्बुद्धिर्यस्येति विगृह्यते तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति नित्य

एरनेकाचोः संयोगपूर्वस्य हाधात् धात्ववयवसंयोगपूर्वेन भवति य इवर्णस्वरत्वात् नो यो धातुस्वरत्वात् न स्याः। नेकाचोः इत्ययणस्यात्। रौ प्रत्यये प
रो इतियथा कुमार्यौ। कुमार्यः। हेकुमारि। अमिशसिचा कुमार्यौ। कुमार्यः। कुमार्यो। कुमार्यो। कुमार्यो। कुमारीणां। कुमार्यो।
प्रधीः। प्रधौ। प्रध्यः। प्रध्यः। प्रध्यः। उन्नयतीत्युन्नीः। धातुना संयोगस्य विशेषणदिह स्यादेव यण। उन्न्यौ। उन्न्यः। हे उन्नीः। उन्न्यः। डे। उन्न्यो
एवं यामणीः। अनेकाचर्किः। नीः। नियौ। नियः। अमिशसिचपरत्वादियद्। नियां। नियाः। डे। रामानियां। असंयोगपूर्वस्य किं। सुश्रियो। यवक्रि
यो। गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यणने स्यते। शुद्धियो। परमधियो। कथेनार्हिर्दुर्धियो वृश्चिकभियेत्यादि। उच्यते। दुःस्थिताधीर्येषामि
तिविग्रहेदुरित्यस्य धीशब्दस्यति गतिल्लमेव नास्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तत्प्रत्यवगन्तुपसर्गसंज्ञा। वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिक्रममादानत्व
नेह विवक्षितं। वृश्चिकसम्बन्धिनीर्भाः। वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपोवा॥ ११ ॥ स्त्रीलिङ्गातिदेशे यथासंभवं नदीकार्ये बोध्या प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति

वार्तिकस्य प्रथमलिङ्गग्रहीत्वात् स्यात्वावित्यनेन नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थात्। एरनेकाच इतियणविषयत्वेनने यडु चडिति निषेधस्याप्रवृत्ते श्रुत्येको। अन्वेत्वाद्भवत
हि यथो देशे प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदमिति मनोरमाग्रथो विरुध्येतः यथो देशे पक्षेपि प्रधी शब्दाद्यर्थतया वचनस्यावश्यकत्वात्। मूले हि उपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्य
मित्युक्तं। ननु नित्यस्त्रीत्वमिति। तस्मान्प्रथमलिङ्गग्रहणमित्यनेन लिङ्गप्रयुक्तं नदीत्वं वृत्तेः प्राकस्थितं तदिहा विदिश्यते। धीशब्दे तुने यडु चडिति निषेधेन न
दीत्वाभावात् नान्येव प्रधीशब्देन नदीत्वातिदेश इति। डि ति ह्रस्वश्चेति वैकल्पिकेन नदीत्वमपीह नातिदिश्यते। प्रथमलिङ्गेति वचनं यथो देशे न्यायसिद्धमिति ग्रन्थानु

सु
सिकौ
दी-त
५६

रोधेन हने प्रागवस्थायां अवयवत्वेन भिन्ने विद्यमानाया एव नदी संज्ञायाः समुद्राये अभ्युपेयत्वात् न च प्रकृष्टाधीर्यस्य तस्मै प्रध्ये प्रध्य रत्यादौ प्रथमांतधीश
स्य डि ति धे प्रवर्तमानानदी संज्ञा अस्तीति दिक्। उन्नीरिति। सत्सु द्वेषे न्यादिना क्ति पा डेरमिति। अंगत्वान्नीशब्दात्तदपि डेराम् भवतीति भावः। ग्रामं न
यतीति ग्राम एध अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वं। नीरिति नयतीति नीः क्ति पा गतिकारकेतरेति। गतिकारकपूर्वस्यैव यत्पिष्यते इति तु नोक्तं। कुमारी मिच्छन्
ब्राह्मणः कुमारी कुमः यो कुमार्य इत्यत्र यलमात्र प्रसंगान् ॥ शुद्धधियाविति ॥ यदा तु शुद्धं व्रतं ध्यायतीति विगृह्यते तदा भवत्येव यण। शुद्धधौ। शुद्धध्याः। एव

नभूसुधियोः। दाधात्प। एतयो र्य्यणनस्य रवि सुपि। सुधियो। सुधिय रत्यादि। सखायमिच्छति सखीयति। ततः क्ति पा। अलोपयन्तो यौ। अलो
पस्य स्थानिवत्पद्यलि प्राप्ते। कौलुमन्स्थानिवता एकदेश विरुक्तस्यः नन्यतयाः नड्णित्वे। सखायौ। सखायः। हेसखीः। अमि पूर्व रूपस्य
रत्वाद्यलि प्राप्ते। ततोर्पि परत्वात्सस्युरसम्बुद्धाविति प्रवर्तते। सखायं। सखायौ। शसियण। सख्यः। सहस्वेन वर्तते इति सखः। तमिच्छतीति। सखीः
सुखमिच्छतीति। सुखीः। सुतमिच्छतीति। सुतीः। सख्यौ। सुख्यौ। सुत्यौ। ख्यत्यादिति दीर्घस्याः। पिग्रहणादुकारः। सख्युः। सुख्युः। सुत्युः। लुनमि
च्छतीति लुकीः। शाममिच्छतीति शामीः। प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः। एषां डसिडसायेण। नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वात् लुन्युः।
शाम्युः। प्रस्तीम्युः। शुष्कीयते। शुष्कीः। पकीः। इयड्। शुष्कियो। शुष्कियः। डसिडसाः। शुष्किय रत्यादि। इति र्दन्ताः। शम्भु हरिवत्। एवमि
ध्रुवायुभान्वा रयः ॥ ॥

तजस्येति वार्तिकेन उत्तरं परलोपे वाध्य इत्याशयेनाह दुस्थिताधीर्येषामिति। वृश्चिकशब्दस्यति। भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्था
नामिति सूत्रं प्रत्याख्यातं। ततश्च संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति नास्यत्र कारकपूर्वत्वमिति भावः। वृश्चिकसंबन्धिनी भीरिति। एवं च भययोगाभावाद् वृश्चिकस्य
नायादानकारकत्वमिति सूत्रमतेपिनरोषरतिभावः। ओः सुपीत्यतः सुपीत्यनुवर्तनात्। अचिसुपीति। सुपिकिं। सुध्युपास्यः। चस्तु तस्तु सुपीत्यननुवर्तनात्पि
न सति। अनेत्वेरस्येति न्यायेन एरनेका चरति ओः सुपीति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्यैव यण नभूसुधियोरिति निषेधाभ्युपगमात्। स्थानिवत्पद्यलि प्राप्ते इति ॥

५६

एरनेकाचइत्यनेनान्तवांतर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यसर्वीशब्दस्यपदत्वान्नपदातेतिनिषेधेनअलोपोनस्थानिवदितिवाच्यीनःक्यइतिनियमेनक्याचिनांतस्यै
वपदत्वादतआहाकौलुप्तमितिानपुंसकेभावेक्तःकौलोपरत्यर्थःइदं सर्वकुमारीमित्तुनकुमारीत्यत्रापिवाच्यं। कौलुप्तमित्येतत्काचिकं। कौविधिप्रतिन-
स्थानिवदित्यभ्युपगमात्। अन्यथावेमिदित्राक्षणकुलानीतिहलंतनेपुंसकेवक्ष्यमाणेसंगच्छेतावेभिद्यतः। क्विपिअलोपेपलोपेचकौलुप्तत्वेनालो-
पस्यस्थानिवत्वाभावेऽनेनलक्षणानुसंगता। कौविधिप्रतिनस्थानिवदित्यस्यादाहरणंलवमाचक्ष्णोः। अत्रणचियष्टिलोपःयश्चकौणिलो-
पःतदुभयंशुःशुद्धितिवक्तव्यंकिनिमित्तेऽडिकर्तव्येनस्थानिवताएत्येधत्तूठस्वितिदृष्टिः। अत्रदमवधयानपदातेतिसूत्रेकि-
रनिहासकुत्वेभ्रमसंख्यानिमित्तिवार्तिकमस्मिन्नेकदेशानुवादायां। कौलुप्तमित्योरीति। नुकालुप्तंनस्थानिवदित्यादीनांपुदाहरणव्यत्रोच्यते। पंचमि-
पदीभिःश्रीतःपंचपदः। आर्हादितिठकृतस्याध्यर्धपूर्वतिलुक्। लुकृतद्वितलुकीतिडीषोलुक्। तस्यलुकालुप्तत्वेनस्थानिवत्वाभावात्अत्रयणदेशो नभ-
वति। नचडीषोलुकपरनिमित्तकत्वाभावात्स्थानिवत्वेनभवेदितिशंक्यं। डीषोलुकंप्रतिस्थानिहागतद्वितलुकःपरत्वस्वीकृतात्। यद्वा॥ वृद्धिपरिक-
ल्पितं पौर्वापर्यमभावेप्यस्तीतिनात्रानुषङ्गः। नचअदेतेद्वितविवक्षितमस्यादेतद्वितरतिपुंवद्वावाङ्कनिषेधंविनैवेष्टसिद्धिरित्यपिशंक्या। यत्रभावि-
मत्वंतत्रैवपुंवद्वावाङ्कितुकिमत्वाभावात्कृतःपुंवद्वावङ्कितिकेयटनीकृतात्तथापंचेद्राण्यादेवताअस्यपंचेद्रः। सास्यदेवतेत्यण्। द्विगोर्लुगनय-
त्यरतिलुक्। नगोडीषोलुकितस्यस्थानिवत्वाभावात्डीषासंनियुक्तंआनङ्-नश्रूयतापुंवद्वावस्यात्रशंकापिनास्ति। इद्रेइद्वत्वमिंद्राण्यामिंद्रस्त्री-
त्वमितिप्रवृत्तिनिमित्तभेदेभाषितयंस्त्वस्यानभ्युपगमात्। यतुनपदातेतिसूत्रवरइतिइंकारप्रश्लेषकुर्वन्तितेषामिहलुग्यहणंकार्यं। उपधात्वेकर्तव्येनस्थानि-
क्तेनपरिखापुंश्चात्रार्थिकेअणिकृतेवहादकेकातेत्यादिनापरिवशब्दात्त्वापधलक्षणे। छप्रत्ययपरिखीयःसिध्यति। अन्यथाउपधासंज्ञायाःपूर्व-
विधित्वेननस्याकर्तव्यायां। आलोपःस्थानिवत्स्यात्। तत्त्वेवपदयतीत्यादौवृद्धिःस्यादितिचन्। यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्यप्रत्ययोविहितस्तत्रैवायंनिषेधइति
भाष्येऽस्मिन्तत्वात्। तत्रचडपरनिहासग्रहणमवशापकाचडिपरयोदस्वःसचडपरनिहासस्तत्रनस्थानिवत्वादादितवंतंप्रयोजितवानवीवदहीणंपरि

सि-को-
दो-त
५७

वार्केना अत्र प्रथमणिल्लेपस्यस्थानिवत्त्वात्कारोर्नपेधतिगोचरस्यपधाह्रस्वो न प्राप्नोति। एण सामान्यग्रहणदेनस्मिद्धमितिचेत्सुन्यदुदाहर्तव्यंचारि आख्या
दधीवर्ताननाग्लोपीतिनिषेधः शंकरः परत्वाद्द्वौ सन्याटिलोपइत्यभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात्। अतएवमुं डमिश्रेतिसूत्रेहलिकल्योर्हलकलेत्वंतनिपातनं
सार्थका कुत्वेनस्थानिवत्त्वात् अर्चयतेर्कः कृदाधारचिकलिभ्यश्चिकः पाचयनेः पाक्त्रिः ररुचोः कुरितिकुत्वेणिलोपोनस्थानिवत्त्वात्किंचउपरनिहासो
पधात्प्रहणमात्रस्यकंलु कर्कसप्रक्षेपणगतार्थत्वात् कुत्वस्यपूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयां च जोरितिकुत्वेवाउदाहरणमन्वेषणीयासस्वरति। तेनस
हेनिवहुवीहोवोपसर्जनस्यतिसभावः। सस्वरित्यादि। सुप आत्मनः क्वचा क्यचिचेतीत्वादीर्घस्यापीति। एतदर्थकृतयणदेशरतिभावः। ननुअतिसखेभूय
तेरितिगुणविषयं व्यावर्तयित्तुं यणनिर्देशरतिचेत्। अस्त्वेवं तथापि दीर्घप्रवृत्तिः केन वार्यतां। नहिह्रस्वेषु यणभावं नदीर्घेधिन्यत्र प्रमाणमस्ति। सौत्रस्य
विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्यभयः। कर्कत्वेसारवत्त्वलाभेन तथैवौचित्याद्वाप्यारूढत्वाच्चा लूनमिति। स्वादिभ्यश्चिनिष्ठात्वात्। सामिति। सायोमरति

तृज्वत्क्रोष्टुः। ७। १। ४। ५। क्रोष्टुस्तृजनेनतुन्यं वर्तते। असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टुप्रयोक्तव्यरत्यर्थः ॥

म। प्रसौममिति प्रत्योन्यतरस्यामिति मः। स्यः प्रपूर्वस्येति संप्रसारणं। शुष्कीरिति। शुषः कइतिनिष्ठात्सकः। पकीरिति। पचोवरतिवः। द्यडिति। संयो
गपूर्वत्वादिवाभ्ययणत्वेतिभावः ॥ इतिर्दंताः। हेरिवदिति। तद्वत्साध्यरत्यर्थः। तृज्वत्क्रोष्टुः। क्रुश आह्वानेगेदनेचा अस्मात्सितनिगमिमसिसुच्यविधा
त्क्रुशिशिभ्यस्तुनरतिवृत्तप्रत्ययकोष्टुशब्दत्वेत्तुक्रोष्टुशब्दः द्वावपिशृगालवचनौ तत्राविशेषणद्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थानेस्त्रियाचतृजंतएवत्
तृतीयादावच्युभयमन्यत्रतुनरतिनियमाथंनिसूत्रौ आरभ्यते। क्रोष्टुरिति तृज्वत्त्वत्त्वात्। तृज्वदिति तृतीयांताहृतिः निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रका
यरूपविषयत्वेनातिदेशस्यानेकेविधत्वेपि प्राधान्यादिहरूपमेवातिदिप्यते। तच्चनपित्रादेर्यस्यकस्यचिक्किंतुकुशरेवउपस्थितत्वात्। अर्थत आंतर्याच्चे
त्यमिप्रेत्यफलितमाह। क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टुशब्दरतिनिमित्तातिदेशो यथा। चिकीर्ष ति। चिकीर्षता। अत्रसन्नंतस्यपूर्ववत्समनइत्यनेन त्रित्वातिदेशकर्तृभि
प्राये आत्मनेपि संसिध्यति। ननु कार्यातिदेशेनाप्येतद्गतार्थमितिचेत्। अत्राहुः। निमित्तप्रतिसंधानपूर्वकत्वात्स्यतिनिमित्तातिदेशः पृथगुक्तइति। व्यपदे

शान्तिदेशेयथा। अत्रैतवदेकस्मिन्नित्यनेनकर्तव्यमित्यादौसावकाशप्रत्ययाद्युदात्तत्वफलक आदित्वव्यपदेश औपगवादावतिदिश्यते। तादात्म्यति
 देशेयथा। सुकमत्रितेयरोगवत्स्वरेदत्यनेनद्रवत्याणीशुभस्थतीत्यत्रशुभशब्दस्वपतंगवत्वेसतिषाष्ठिकेनामत्रितस्यत्यनेनशकाराडुकारस्याद्यु
 दात्तत्वसिध्यति। आस्त्रान्तिदेशेयथा। कालभ्योभववत् इत्यनेनकालवाचिभ्यस्तत्रभवदत्यधिकारस्यतशास्त्रतत्सास्यदेवतेत्यर्थेअतिदिश्यते।
 तेनमासिकप्रावृष्येणमित्यभयथाविहितकालावृत्ताप्रावृष्येण्यरतिसिध्यति। कार्यान्तिदेशेतुइहप्रकृतिप्रत्ययादीनांसांकर्यस्यात्कार्यानि
 देशेयथाभेदिणिभेदौगावैगवत्। अत्रणितकार्यवृद्धिरतिदिश्यते। प्राधान्यात्। केचित्तुनिमित्तातिदेशेगोतोणदित्युदाहरंति। तन्मतेकार्यानिदेशस्यक
 र्मवत्कर्मणास्थानिवदादेशद्रव्याद्युदाहृतव्यां। ह्यानिदेशेयथा। वतंडीचासौवंदारिकाचवातंड्यवंदारिका। अत्रवतंडीशब्दपुंवत्कर्मधारये

श्रुतोडि। सर्वनामस्थानयोः। १। ३। १९०। डौसर्वनामस्थानेचपरंश्रुदन्ताः। ड्-स्यगुणस्यात्। इतिप्राप्ताः। अदुशनस्युरुदंसोऽनेहसा
 च्वा। १। १। १८६। अदन्ताचामुशनसादीनाच्वाः। नड्-स्यादसम्बुद्धौसोपरे। असन्तुचस्वसनमृनेष्ट्वष्ट्वात्तौतृपोत्प्रशास्त्राणां६। ४
 १। अवादीनामुपध्यादीर्घस्यदसम्बुद्धौसर्वनामस्थानपरे। नत्रादिग्रहणव्युत्पत्तिपक्षेनियमाथे। तेनपितृभ्रातृप्रभृतीमान्॥ ३
 द्वात्शब्दस्यभक्त्येवासमर्थसूत्रेउद्गारइतिभाष्यप्रयोगात्। कोष्ठा। कोष्ठाः। कोष्ठाः। कोष्ठाः। कोष्ठाः। कोष्ठाः। विभाषातृतीया
 दिव्यवि। १। १। ८७। अत्रादिषुतृतीयादिषुकोष्ठाः। तृज्वत्। कोष्ठाः। कोष्ठे ॥ ॥ २२। त्यनेनपुंवाचकः वातंड्यशब्दरूपमतिदिश्यते। इह

मत्परमायामतिदेशस्यषड्विधत्वमुक्तंअन्येतुकार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः। व्यपदेशश्चसप्तैता नतिदेशान्प्रचक्षतेइतिसप्तविधत्वमाहुः
 अर्थान्तिदेशस्यादाहरणंतुगागीचगागीयलौचगर्गाः। अत्रस्त्रीपुंनच्चेत्यनेनगोत्रप्रत्ययांतस्त्रीवाचकस्यवृत्तीयूनेत्यकशेषेसतिस्त्र्यर्थस्यपमर्थीति
 दिश्यते। तेनस्त्रियामपत्यकृतवद्वेयत्रजोश्चेतिलुकसिध्यति॥ ३३॥ अतोडि। कृत् एतयोरनुकरणेर्त्रकारांतगुणनिवारणायतपस्कारणमितिचो
 ध्यः। अपत्ना। तुरिछेमेयस्त्रितिवन्त्रत्येवसिद्धत्तन्त्वचोर्भेदेनोपदानंक्चित्सामान्योक्तावपिविशेषएवगृह्यतेइतिज्ञापनार्थे। तेननकोपध्दत्त

मु
सि.कौ.
टी.न.
५८

त्रसामान्योक्तो व्यक्ततद्धितयोरेवके गृह्यते न कमात्रातेन यदग्रे वक्ष्यति कादध प्रतिषेधनद्धितवृत्त एणमिति तदुपपन्नं भवतीत्येका। अन्यत्वाहुः। अ
पमे इत्येव च क्तव्ये नृत्तजितिभेदेनोपादानमवर्णस्तु व्यावृत्तयो यद्यप्यर्थवत्परिभाषया तन्निवृत्तिः सिध्यति तथापि तस्याः परिभाषायाः अनित्यत्व
ज्ञापनाय तयोः पृथगुपादानातेन अनिनस्मन् ग्रहणं न्यर्थवत्तानर्थकेन च तदंतविधिं प्रयोजयंति इति सिद्धमिति। व्यत्पत्तिपक्षे तु न तत्त्वात् जंतत्वा
द्वा सिद्धे नृत्तदिपृहणं व्यर्थमित्यन आह। नियमार्थमिति। ओणादिकानामन्येषां संज्ञाशब्दानां माभूदित्येतरथमित्यर्थः धातुशब्दस्त्वौणादिकशब्दे
न भवति इति। मप्रथीर्घो भवत्तवा धातारो धातारः। अव्युत्पत्तिपक्षे तु न प्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति। पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घशंके वनास्तीति वाध्यं। तेनेति पि
तरोः पितरः। भ्रातरोः भ्रातरः। इत्यादौ दीर्घेनेत्यर्थः क्रोष्टेति। अनड् हल ऊयादिलापात्परत्वादुपधा दीर्घः। सर्वनामस्थाने च त्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वात् रघ

ऋतउता। ६। १। ११। ऋदनात् उ। सिद्धं सारति परं उकार एकादेशस्यात्। रपरत्वं। रात्मस्यात्। रात्संयोगान्नस्यस्यैवलोपो नान्यस्य
रफस्यविसर्गः। क्रोष्टः। आमिपरत्वात् ज्वद्वावे प्राप्ते। नुमचिरत् ज्वद्वावेभ्यो नुदपूर्वविप्रतिषेधना। क्रोष्टना। क्रोष्टरि। क्रोष्टोः। पक्षे हलादौ च श
भुवत्। इत्तुदंताः। हहः। हहो। हहः। हहः। हहो। हहूनित्यादि। अतिचमूशब्दतु नदी कार्यं स्विशेषः। शेषन्तु क्विवन्वात् प्रमीवत्। हे
अतिचमु। अतिचम्वा। अतिचम्वाः। अतिचमूना। अतिचम्वा। खलपः॥

नित्ये वस्यायः। कृतेप्यनडि एकादेशविकृतस्यानन्यत्वेन तत्त्वत्वात्। अन्य
थागुणे कृतेषु क्रोष्टास्त्वित्यादौ दीर्घानस्यादिति भावः। विभाषात्। यस्मिन्विधिस्तदादाविति तंदादिविधिरित्याह। अजादिष्विति ऋतउत् ऋकाराकारयोरेकदेश
शेसति ह्रस्व एव उकारः। स्मन्वतु दीर्घ इत्येतदर्थकेन तपरकरणेन भाव्यमानोऽणकचित्सवर्णानगृह्णातीति ज्ञायते तेन यवलेपरहकारे मस्य विधीयमानायवला
अनुनासिका भवति। रात्सस्यास्येकतस्य लोप इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिति सिद्धमिति। सस्येवेति। नान्यस्येति। उक्त्वा परिमार्त् इत्यादौ रेफात्संयोगात्तस्य लोपोनेत्यर्थः
रादेवसस्यति विपरीतनियमोऽत्र न भवति। उरः प्रभृतिषु कृतसंयोगात्तलोपस्य पुमानित्यस्य दर्शनात्। परत्वादिति। नच नुद नित्य इति वाच्यात् ज्वद्वावे कृते सन्नि
पात्परिभाषयानुदुर्लभत्वात् इति भावः। नुमचिरति। वारीणां तिसृणां क्रोष्टनामिति क्रमेणोदाहरणानि। ननुरेण स्वविषय प्राप्तं सर्वं वाध्यं वाध्यसामान्यविं

नाश्रयणत्वात् अतएव एतदीर्घत्वानामपवाद इति वक्ष्यति। तथा चाविशेषान्नुडप्यनेन वाध्यत इति कथमिह विप्रतिषेधः। उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेत् अत्राहुः अतएव तदंशे विप्रतिषेधं दृषयित्वा नति सूचत इति ज्ञापकानुडिति भाव्यकृतोक्तं। एवं च नुमत्तज्ज्वावाभ्यामित्येव सुवचमिति। इत्युदन्ताः ॥ हृहरिति गंधर्वविशेषवाचकमभ्युत्पन्नं प्रतीयदिकमिदं। हृहाविति। दीर्घाञ्जसिचेति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे सती क इति यण्। अतिचमूशब्देति। प्रथमलिङ्गग्रहणं चैत्युक्तेः। तथा चैवमतिचम्बा इति प्राचोक्तं नादत्तव्यमिति भाः। खलपूरिति। खलपुनातीति पूत्रः क्विप ॥ ३३ ॥ ओः सुपि। इण्यणित्यतो यण्। एरनेकाच

ओः सुधा। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

इति सूत्रं च सर्वं नुवर्तते। इवर्णवर्जं। ओरित्युक्तरस्य कार्येति निर्देशतः। अविश्रुधात्विति सूत्राद्धानुः एरनेकाच इत्यत्रेव संवध्यते इत्याशयेन व्याचष्टे। धात्ववयवसंयोगेत्यादि। वर्षाभौ वर्षाभ्वरति। अत्र रजोयणचीतियणं वाधित्वा प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः तस्य दीर्घाञ्जसिचेति निषेधे पुनरपियणदेशप्रसक्तौ अविश्रुधातुभ्रुवाभित्युवड् न च वाधित्वा ओः सुपि तियणत्स्य नभू सुधियोरिति निषेधे पुनरुवडादेशस्य प्रसक्तौ वर्षाभश्चेति यणितिवोध्यं। एवमन्यत्राप्युत्सर्गापवादवि

इति सूत्रं च सर्वं नुवर्तते।

सु
सि.को.
टी.त
५६

व्युत्थाः। भेकमंडकवर्षाभूशालूरप्रवददुरा इत्यमरा। भेक्यां पुनर्नवायां स्त्रीवर्णमूर्द्धुरे पुमानिति यादवः। हंभतीति। हभीयं चेतुदादि। हंभूर्यथकर्ता। कथकर
न्ये। व्युत्था इति। उ प्रत्ययो नुमागमश्चात्रनियान्यते इत्यर्थः। दशपां दीवृत्तौ तुदर्भणं हंभूः नुमागमोः
पात्त इत्युक्तम्। अयमूकारेण धात्वेऽपि उवजोः प्रसंगादिको यणचीनियणसचामिपूर्व इत्यनेन वा ध्यत इत्याशयेनाह। हंभूमिति। शसिहोर्धाञ्जसिचे
निनेषधाप्रहृत्पूर्वसवर्णदीर्घाणापिवाध्यत इत्याह। हंभूनिति। हन्तितीति। इहं च श्रीपतिमते। माघवेन तु अं हंभू इत्यादि सूत्रेण हृदशब्दे उपपदे भवः कृ प्रत्य
यः उपपदस्य हन्नादेशश्च निधात्यत इत्युक्तं। हंभूरिति। तरुसर्वजातिभेदरत्येकेकपिरित्यन्ये। वक्तव्य इति। वर्षाभ्वश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः। एवं
वओः सुबोति प्राप्तस्य यणेन भूमुघियोरिति निषेधे वर्षाहंकारे पुनः पूर्वस्य भव इत्येतद्विध्यर्थमिति स्थितं। अत्र नव्याः। वर्षाहंकारे तस्य नियमार्थतां स्वीकृत्य न भूमुघि
योरित्यत्र भूग्रहणस्य कुंशक्यमिति दीर्घपाठ इति। हंकारेति पाठे इत्यर्थः। एवं च ह्रस्वपाठेकारपूर्वस्यो वडेव दीर्घपाठे तु कारपूर्वस्यो वडितिविवेकः पुनर्भूदिधियुक्ता
द्विरित्यमोक्तेः पुनर्भूशब्देनित्यस्त्रीलिंगस्य च स्त्रीलिंगप्रकरण एव वक्तुमुचितेन त्वेत्वाशंकाया माहा। यौगिकः पुंसीति। पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः पुंस्त्विंगेप्यस्तीत्यर्थः
स्वयं भूवदिति। प्राचाते ह ग भूकास भूशब्दे वर्षाभूवदुदाहृतौ तदुपे स्यमिति भावः। इत्युदंताः॥ धातेति। दधातीति धातो अत्रयोनिः। दुधात्रस्तृचत् न्वा अनड् दीर्घ
सुलोप नलोपाः। व्युत्तपिपस इति। अव्युत्तपिपस दीर्घशंके वनास्ति। अवादिष्वपठनादिति भावः। नयतेर्दिञ्चेति कृ प्रत्ययां तो नृशब्दः। अनड्दिप्राग्वत् ॥

५६

नृचा इहं हं रस्य भयथेति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह। वा दीर्घः स्यादिति। केचित्त्वहं रसीत्यप्यनुवर्तयन्ति तेषां हि चिंता जर्जरचेतसां वत नृणां काना
 मशान्तेः कथा। नृणामेको गम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगानसंगच्छेत्। किंचा हं रस्य भयथेति पूर्वसूत्रेणैव नृणां नृणामिति सिद्धे नृचेति सूत्रस्य वै व्यर्थं स्यात्तदपि पूर्वसू
 त्रेति सूचनसरत्नं नृणामेति तदप्ययुक्तं। अविशेषेण विकल्पदर्शनात्। तथा च धाता धातृणामिति मन्त्रेणैत्रिरोपैर्ह्रस्वः पठ्यते वद्वै सुदीर्घ इति द्विक॥ ३० ॥
 इत्युदंताः प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि। यत्र देतेभ्यः परिमाणे इति निर्देशोऽत्र लिंगा भवति हितत्रयदाद्यत्वकरणदनुकरणस्य प्रकृतिवत्वमेकशेषाभावदर्श
 नाच्च वैकल्पिकत्वेति इत्वरपरत्वमिति। ऋत इहानोरितोत्वे उरणरपरत्वं। कीरिति कृधातुरित्यर्थः। एवं तीरिति। नृधातुः। इत्यादीति। ऋत उदिति तपरकरणत्वं उदसि
 उ-सोरत्त उदस्येन क दीर्घः चत्वादा माननुदा कामा औतुकि इत्यादि। इत्युदंताः। अनडिति। ऋत्वर्णयोः सावर्ण्यादुदशनेति सूत्रप्रवृत्तेः। गुणविषय इति। ऋतोऽङीति
 नृचा ६। ४। ६। नृत्वेत्यस्य नामिवा दीर्घस्यात्। नृणां। नृणां। इति ऋदन्ताः। ऋतु अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकाऽतिदेशदि
 त्वरं परलंकी। किरौ। किरः। तीः। तिरो। तिरः। इत्यादिगोर्वन्ता इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति ऋतोऽङीति चतपरकरणदनुदु-लोना कः। कौ। ऋः। कः। कौ
 कृत्वा। का। का। इत्यादि। इति ऋदन्ताः। गम्लशकृ अनयोरनुकरणेऽनङ्। गमा। शका। गुणविषये तु लपरत्वं। गमलौ। गमलः। गमलमा गमलौ। गमृ
 ना गम्ला। मस्त्रे। उदसि उ-सो। ऋत उदिति तु लपरत्वे संयोगानस्य लोपः। गमुला। शकुला। इत्यादि। इति लृदन्ताः। सेः। सयौ। सयः। स्मृतेः। स्मृतयौ। स्मृते
 गुणविषयो गमृन् इति। लृवर्णश्च दीर्घाभावात् प्रथमयोरिति यः पूर्वसवर्ण दीर्घः सलकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति। न च त्रलकार (यः। इत्येदन्ताः।
 ह्यगर्भो लकार दीर्घास्त्विति चेत् ॥ अङ्गुः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यस्या कः प्रथमा द्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णयो दीर्घः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थो लृवर्णया वि
 चनेन सावर्ण्यात्त्वात् ऋकार एव लृकाराऽकारयोः स्थाने भवति न तु लकार ह्यगर्भो दीर्घस्य र्वत्सृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन लकार सावर्ण्याभावादिना एव
 च होतुमित्यादौ र्वह्यगर्भो दीर्घः ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवतिवो ध्वं। इत्यादीति। गम्लभ्यां। गम्लभिः। गम्लभ्यः। आमि तु गमृणामिति केचित्। वस्तुतस्तु
 लकारस्थाने लकार ह्यगर्भेणैव दीर्घेण भविते व्यस्थानत् आतपस्यवली यस्त्वाना होतृणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नोभयसाभ्यान्त्यादेतत्

यत्त्वात्सुपो लुक्स्थितिः शंका। अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वेनोपसर्जने तदभावात्। न चैवमपि सहस्ररिति स्थिते अंतरंगत्वाद्गुणे कृते सहेशब्दस्य सादेश एव न स्यात्
 देकादेशस्य परस्मिन्निवृत्तत्वे सहस्रशब्दाभावात्पूर्वतत्वे तूत्तरपरत्वाभावात् उभयत आश्रयणे अंतादि वृद्धावनिषेधाच्च असुवासहेशब्दस्य सभावस्तथापि सदस्यदमे
 बहुरूपस्यान्तत्वे इत्यदिति शंका। नेद्रस्य परस्य तुत्तरपरदृष्टिप्रतिषेधेन पूर्वोत्तरपरयोः प्रथमकार्यं भवति तत एकादेश इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः ॥ ३ ॥
 गोतोणित्वात् इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतो नृत्ते सप्तम्यंते सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात् तदाह। सर्वनामस्थानमि
 ति। णित्कार्यं कृत्यादिति णिपरिपूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः। गौरित्यादि। चित्रगुरित्यत्र तु न भवति। ओत्तर इति वक्ष्यमाणत्वात्। तद्धितो यः शसस ओकारं

गोतोणित्वात् ॥ १ ॥ गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिट्त्वात् गोः। गावौ। गावः। औतोऽम्शसोः। ६। १८३। आओत्तर इति छेदः। ओकारादम् शसोरचिपरे
 आकार एकादेशस्य णित्त्वात् शसासाहचर्यात्सुवेव अमृगृह्यतेनेह। अचिनवां। असुनवमा। गामागावौ। गाः। गवा। गवे। गोः। इत्यादि। ओतो णिदिति
 वाच्यं। विहितविशेषणञ्जितेन। सुद्यौः। सुद्यौसुद्यवः। औकारान्नाद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानात्नेह। हेभानो। भानवः। उः शम्भुः। स्मृतो येन सः
 स्मृतौः। स्मृतौवौ। स्मृतवः। स्मृताः। स्मृतावौ। स्मृताः। इत्यादि। इत्योदन्ताः। रायो हलि। १२। ८५। रेशब्दस्याऽऽकारान्तादेशः स्याद्दलिविभक्तौ। अ
 चिआयादेशः। सः। रायो। रायः। रायोराथौ। रायः। राया। राभ्यामित्यादि। इत्यैदन्ताः। ग्लौः। ग्लौवौ। ग्लौवः। ग्लौवम्। ग्लौवौ। ग्लौवः। इत्यादि। औतो
 ऽम्शसोरिति हनप्रवर्तते। ऐ औ च सूत्रेण औदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् इत्यजन्ताः पुच्छिङ्गः। तान्नसंभवतीत्याशयेनाह। शसासाहचर्यादिति। सुपीत्यनुवर्तन
 च्चैत्यपिकाश्रुत्वायामुक्ता। कैयटसुनद्धितोपिशसस्तीति कथमिह साहचर्यादमः सुस्त्वमित्याशंक्य अचीत्यधिकारादजादिशससुवेव संभवति न तु तद्धित इत्याह। अचिन
 वमिति। चिनेति लडादेशस्य मियसस्य स्थिमियमित्यम्। ओतो णिदिति वाच्यं। गोत्तरपहाय ओत्तर इति वाच्यमित्यर्थः। एवं च गमित्यत्र परत्वाद्दृष्टिः स्यादिति शंकाया
 अनवकाशः। निरवकाशतया आत्वेन दृष्टेरेव बाधनात्। इत्योदन्ताः। रायो हलि। अष्टन आविभक्तवित्यज आ इति विभक्ताविति च वर्तते तदाह। आः। रोरंतादेश इति
 अथरेविभवा अपीत्यमरः। रायिश्च। रम इति भाष्ये तच्च क्यजतस्य रे शब्दस्य छांदसत्वपरं न तु केवलस्यापीति वां तो योति सूत्रे कैयटः। मएवकेवलोपि छेदस इति

सु
सि.को.
दी.त.
६१

पक्षांतरमप्याहा इत्येवंत। ग्लौरितिग्लौरिर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः। एवंजनामवतीतिजनौः। ज्वरत्वरेत्यूठ। एत्येधत्यूठस्वितिदृष्टिः। अच्यावादेशः। जना
वौजनावदस्यादि। नप्रवर्ततरति। हेग्लौरित्यत्रसंबुद्धि। लोफः ग्लावइत्यत्रउःसिउःसोश्चेतिपूर्वरूपंचनप्रवर्ततरत्यपिवोध्यं। सावर्ण्याभावज्ञानादिति। स
तिसावर्ण्येएतश्चतुर्विंशतेः संज्ञाभवंतीतिदृष्टिरादैजित्येनदृष्टिरादेडितिपठितुंशक्यत्वादै औजितिसूत्रं व्यर्थं सतसावर्ण्याभावंज्ञापयति। अतएवएदैतोरे
दैतोश्चनमिथः सावर्ण्ये औजितिसूत्रारंभसामर्थ्यादित्याद्यणुदित्सवर्णस्यैतिसूत्रेणोक्तमितिभावः। नचै औजितिसूत्राभावेनयाम्याधिति सूत्रेताभ्यामैजि
तिप्रत्याहारोयनसिध्यता पूर्वोतुताभ्यामैजित्युक्तेतुविधीयमानस्यसवर्णग्राहकतयावैय्याकरणः सौवश्वरत्यादावेदोतावेवागमोत्तोनत्वैदौगौततेश्ववेय्यर्थ
भावादै औजितिसूत्रं सावर्ण्याभावंज्ञापयतीतिचेनैवं। पूर्वोतुताभ्यामै औ इतिपठनेनापिइष्टसिद्धेस्त सूत्रवैयर्थ्यस्यतदवस्थत्वात्। स्थितस्यगतिप्रदर्श
नमिशंवलुतंसुए औडिति सूत्रारंभसामर्थ्यादेत्युक्तेतुताभ्यामैजितिअत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव। नचए औडिति सूत्राभावे अदेडु गुणएडि पररूपं एडुः पदांतादतीत्य
दावेडु-प्रत्याहारः कथं सिध्येदितिवाच्या। सतिसावर्ण्ये अदेजगुणः एचिपररूपं एचः पदांतादतीतिपठितुंशक्यत्वादनिसंगस्यएडु-ग्रहणेपितुल्यत्वात्॥ न
चैवमप्येचांचतुर्णां क्रमाद्याद्यादेशसिध्यर्थे ए औडु ऐ औजितिसूत्रद्वयमप्यावश्यकमितिवाच्या। स्थानैतरतमइत्यनेनैवएचांक्रमाद्याद्यः सिध्यंतीति प्रा
गवास्माभिः उपयार्तित्वात्। यदाहिस्वराणामूष्मणंचैवेत्यादिप्रागुक्तशिखावचनानुरोधादैवैविवृत्ततरावैचौविवृत्ततमावित्यभ्युपगम्यतेतदात्वेदै तोरे
देतोश्चमिथः सावर्ण्ये प्रसक्तैरेवंनास्तिरिति ए औजिति ए औडि. ति वासूत्रं नोक्तज्ञापकमिति ज्ञेयां। केचित्तु विवृत्तस्यैरेवैविवृत्तमत्वाभावेपिविवृत्ततरेविवृत्तमेचविवृ
तत्वस्यसत्वात्तदायतुल्यप्रयत्नत्वमेअरेचोश्चास्तीति सावर्ण्ये प्रसक्तावुक्तज्ञापकाश्रयणंसम्यगेवेत्याहुस्तदपरेनसमंते! तथाहिसतिइको गुणदृष्टीतिसूत्रस्थशब्
कौसुमग्रंथेनसहविरोधप्रसंगात्। तत्रहिस्वराणामूष्मणंचैत्यादिशिखानुरोधाच्चैतानेतेत्यादौ गुणप्रवृत्तिः स्याद्विवृत्ततरत्वरूपवैलक्ष्यस्यसत्त्वादिति न शं
क्याविधेर्विषयत्वोपत्तेः। जयः करणंधान्यानां भवनेइत्यादिनिर्देशैरिकारादिषुगुणप्रवृत्त्यनुमानाच्चैतिप्रकारान्तरेणसमाहितंत्वदुक्तरित्यातुल्यप्रयत्नवत्वे
तुचेतानेतेत्यादैगुणप्रवृत्तिशंका निरालंबनैवस्यात्तस्मादीषद्विवृत्त भेदेनस्वराणामूष्मणमिवविवृत्ततरविवृत्ततमभेदेनसावर्ण्याभावोऽत्रसु

वपदितिदिक्। इत्यत्रात्पुष्टिगाः

रमेति। रमते इति रमा। रमन्ती डायामित्यस्मात्प्रत्ययात् च चिदापलिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। हलङ्ग्यादिलोपः। न चान्त्रावन्तत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरनुप्रत्ययात् तस्याः
प्रतिषेधकत्वेऽपि स्वल्पेऽप्यथ प्रहण इति वाच्यां। ऊया प्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात् प्रत्याख्यातत्वात् च तद्ग्रहणस्य। शीत्यादिति। जसः शीत्यतः शी इत्यनु
वर्तत इति भावः। संवुद्धौ चा वहुवचने श्लेषेत् आडि-चाप इत्यतः एदाप इत्यनुवर्तते तदाह। आप एकारः स्यादिति। एङ्-ह्रस्वादिति। न चान्त्रहलङ्ग्यादि नैव सु
लोपोस्तु। प्रत्ययत्वं स्यत्येन संवुद्धौ चेत्येवस्यापि प्रवृत्ति संभवादिति शक्यं। परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च एते कृते हलङ्ग्यादिलोपस्याप्राप्तेः। स्थानिवद्भाषणत्वे
प्याकाररूपत्वाभावात् आ-आदित्याकारं प्रश्लिष्यदीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्। एङ्-ह्रस्वादिलोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः। आडि-चकारेण ओ
सिचेति प्रकृतं परामृश्यते इत्याह। ओसिच पर इति। रमाभिरिति। नन्विह एकादेशस्य पूर्वोत्वेन ग्रहणदत्तो भिसऐसृत्वे प्राप्नोति। न च परत्वसामर्थ्यात्

रमा। औड-आप-अ-५-१६। आवन्ता दङ्गात्परस्योऽ-शीत्यात्। औडित्यौकारविभक्तेः संज्ञा प्राचामारमो रमाः। समुद्धौ चा अ-३-१६। आप एका
रस्यात्समुद्धौ। एङ्-ह्रस्वादिति समुद्धिलोपः। हेरमो र हेरमाः। रमारमो रमाः। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। आडि-चापः। अ-३-१६-पा। आडिओसिच परे आ
वन्तस्या-ङ्-स्य एकारस्यात्। रम्या रमाभ्यां रमाभिः। याडाप- अ-३-१९-३। आपः परस्य डिह्वचनस्य याडागमस्यात्। वृद्धिरेचि। रमाथै। सवर्ण
दीर्घः। रमायाः। रमयोः। रमाणोः। रमाथोः। रमयोः। रमासु। एवन्दुर्गादयः ॥ ॥ ॥ वमिति शक्यं। अकृतैकदेशे विश्वनाभिरित्यादौ कृता

र्थात् इति चेन्नैवं। अल्विधावनादिवचेत्यस्या प्रवृत्तेः। याडापः। घेडि-तीत्यतोः नुवृत्तिं डि-तीति सप्तम्यं तमाप इति पंचम्यनुरोधेन विपरिणम्यत इत्याह। डि-ह्वच
नस्येति। अत्र सुपि चेत्यक्ते सुपोत्पनुवर्त्तमानसुप एव यादृतेन अपित्सार्वधातुकस्य डि-त्वेपि मालेव आचरतो मालात् इत्यादौ तसा देर्न भवति। एतच्च अ-चः पर
स्मिन् इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः इति षष्ठी समासपस्याभ्युपगमेनोक्तं पंचमी समासपस्याभ्युपगमेनु शपः-स्थानिवत्वेन व्यवधात्। मालात् इत्यादौ या
टः प्रसंग एव नास्तीत्याहुः। यडित्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणस्यैव प्रतीत्यर्थः। न च अतो गुण इति पररूपापत्तिः। अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्वाक्यत्वं वृद्धिरेचि
माचात् आटश्चेत्युपन्यस्तं तदुपेक्षितं। याटस्यादौ टकारस्य समुदायानुबंधत्वेन ह आटोः भावात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सु
सि-कौ
दी-त-
६२

सर्वनामस्य ह्रस्वश्चादीर्घाच्चारणं प्राग्वत्तस्य प्रतिपत्त्यर्थं। आवन्तस्य सर्वादिगणेषां भावात् सर्वनामत्वं नेत्याशंक्याह। एकादेशस्य पूर्वोत्त्वेनेति। विभाषादिक
समासे। गौणत्वात् प्राप्ते विभाषेयनतु न बहुव्रीहाविति निवेधे प्राप्ते इति भ्रमितव्यं तस्य अलौकिक प्रक्रियावाक्यांतर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य च समसविषयत्वा
त्। स्पष्टार्थमिहा प्रतिपद्येत्तदिकसमासविधायके दिङ् नामानीति सूत्रेशो बहुव्रीहिरित्येव बहुव्रीहिरित्यधिक्ये इति भावः ननु शक्यमिति चावंधस्य द्वितीयादिश
ब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद् द्विभाषा

द्वितीयेति सूत्रमावश्यकमिति शंक्या। एकादेशस्य पूर्वोत्त्वेन ग्रहणात् पूर्वोत्त्वेन तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात्। तीयस्य
सर्वनामस्य ह्रस्वश्च। ७। ३। ११४। आवन्तात्सर्वनामपरस्य डितः स्यात्स्यादापश्च ह्रस्वः। यातोऽपवादः। सर्वस्यै। सर्वस्याः २। एकादेशस्य पूर्वोत्त्वे
त्वेन ग्रहणात्। मिसर्वनाम इति सुट्। सर्वासां। सर्वस्यां। सर्वयोः। सर्वासु। एवमिच्छादय आवन्ताः ॥ विभाषादिक समासे बहुव्रीहौ। १। १। १८। अत्र सर्व
नामता वास्यात्। उत्तरपूर्वस्य उत्तरपूर्वीये। दिङ्गामान्यनरात् इति प्रतिपद्येत्तस्य दिकसमासस्य ग्रहणनेह। योत्र रासापूर्वाय स्यात् उन्मुग्धाया
स्तस्यै उत्तरपूर्वीये। बहुव्रीहिर्यहं स्पष्टार्थं। अनरस्यै। शालायै। वाह्यायै इत्यर्थं। अपूरीत्युक्तेर्नेह। अनरायै। नगर्यै। विभाषाद्वितीयात्तीया
भ्यां। ७। ३। ११५। आभ्यां डितस्यादापश्च ह्रस्वः। इदं सूत्रं न्यक्तं शक्यम्। तीयस्य डित्त्वं संख्यानात्। द्वितीयस्यै। द्वितीयायै। द्वितीयास्याः २। द्वि
तीयायाः २। द्वितीयायां। द्वितीयायां। शंखरमावता एव नृतीया। अन्वार्थनद्यो ह्रस्वः। हे अम्वा। हे अक्का। हे अल्ला। असंयुक्ताये उलकास्तद्वान्नह
स्वः। हे अम्वालो। हे अम्वाडे। हे अम्बिके। जरा। जरसौ। शीभावात्परत्वाच्चरसा। आमिनुटः परत्वाच्चरसा। जरसामित्यादि। पक्षहलादौ चरमावतात्पूर्वविप्रति
षेधेन शीभावकृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यताच्चाश्रित्यजरसीरतिकेचिदाहुस्तन्निर्मूलम्। यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्तनामाश्रि

ति। पुन्यं सकार्यमुवश्यं वक्तव्येननेनैव सिद्धौ विभाषाद्वितीये निसूत्रं न कर्तव्यमिति भावः। अन्वार्थनद्यो ह्रस्वः अत्र (न्य औ उ-आ फ-आ डि-चा फ-या डा फ-
अन्वार्थेभ्यः संयरीतिक्चनान्त्वक्तस्यैवांवाथस्य ह्रस्वो भवति नान्येषामित्याशयेन फलितमाह। असंयुक्ताये उलका इत्यादि ॥ जरेति। जृष्वयो हानावित्यस्मान् वि
द्भिदादिभ्य इत्यडि-ऋट्शोडि इति गणकृतेण च। शीभावात्परत्वाच्चरसित्यादि। ननु औ उ-आ फ-ह्रस्वनघापोनुडित्यपेक्षया जराया इति सूत्रस्य परत्वादत्त्वेवां परत्वा

विभाषायाः
६२

इरामिति विधयो जरादेश बाधित्वा परत्वात् स्युरिति चेत् । अत्राहुः । आडि-चाप इत्येकारदेशे कृते ये कदेश विकृतन्यायेन जराया इति जरादेश प्रसक्त्या नित्यत्वादेकारदेश बाधित्वा जरादेश एव भवति न चैकारदेशोपिनित्य एव जरादेशे कृतेपि स्थानिवत्वेनावंतत्वादाडि-चाप इति प्रवृत्तेरिति वाच्यं । आकाररूपस्यैवायः सर्वत्र ग्रहणान्तरस्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदप्रवृत्तेः । या उच्यते इति या उच्यते तु जरादेशोत्तरंगत्वाद्वाधत ॥ आकाररूपायः परस्वडि-कसुपोविहितः ।

इरामरतिपञ्चविधयः प्रासाः एवं न सनिश्चयत्सु तथाऽप्यनल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति । आआविति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवाऽऽयः सर्वत्र ग्रहणान्तो एव हलङ्गादि सूत्रेऽपि आआपडी र्इति प्रश्लेषादिति स्वङ्गनिष्कोशास्विरित्यादिसिद्धेर्द्विर्घग्रहणस्यारख्येयं । न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनापत्त्वञ्च । अत्रित्यंयाटस्यादिति वाच्यं । आवन्तं यदङ्गनतः परस्य या उ विधानात् । उपसर्जनस्वी प्रत्ययेतदादि नियमात् । पट्टनिति नासिकायानसा नसा नसा नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटिचरमावता निश्याः निश्या निश्या निश्या । व्रश्च भ्रसृजसृजमृजय जराजभाजच्छशांषः ५२३६ । व्रश्चादीनां समानां छृशानयोश्च षकारोऽनादेशस्याज्जलिपदाने च । यस्य जश्चनडकासु निड्यां । निडभिः । सुपिडः स्येति पक्षे घृचत्वं । चत्वं स्यात्सिद्धत्वाच्च यो द्वितीयारतिटतयो यौनानपदानादोरिति नृत्वं । निट्त्वात् । निड्त्वात् । षट्त्वं । कस्मिन् । षट्त्वं । षट्त्वं । स्य चर्कस्य स्वकारपरो रति तु न भवति । जश्च प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु व्रश्चादिसूत्रे दादेर्धतोरिति सूत्राद्वातोरित्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्चनश्चकारो निजम्भो निज्भिः जश्च श्रुत्वं चत्वं । निचशुचोः कुरितिकुत्वं न भवति । जश्च स्याऽसिद्धत्वात् । मांसं सृष्टेनासानूनो मांसं सृष्टेन्न वो वाच्यं । शासादो वा षट्त्वात् । षट्त्वात् । पक्षे सुटिचरमावता गोयाविश्वपावता मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाऽभावात् । मतीः । नात्वन्ना मत्सः ॥ ३३ ॥

स्ययादावह्यस्यत्वेन वहिरंगत्वात् । उ-राममपि जरादेशो नित्यत्वाद्वाधते । न चाकाररूपावन्तात्परस्य उ-रामि कृते सन्निपातपरिभाषया जरादेशस्या प्रवृत्तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यं । रूपमात्वायां जरासीत्तु कृत्वादिष्टानुरोधादुक्तपरिभाषया अनित्यत्वाभ्युगमेवाधकाभावादिति स्वाश्रयमिति । यजार्दि सुवाश्रयंतन्निमित्तकमित्यर्थः यजार्दिसुपएव या उच्यते नापादनात्त्वशब्दे न तस्य समृश्यते । स्थानिवद्भावेनेति । न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिह याट्स्यादिति वा

सु.
से.कौ.
दी.न.
६३

अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्य वैयर्थ्याय अतो व्याचष्टे। आवंतं यदंगमिति। यस्मात्प्रत्ययविधिसुरादेस्तदंतस्य ग्रहणमिति नियमादतिखद्वेति। यदंगं तदावेतं न भवति यच्चावेतं स्वद्वेति तदंगं न भवति इति नात्र यादांगमप्रसक्तिरिति भावः। अत्र नव्यां प्रत्ययग्रहणोत्तरं तदंगं हलमित्याप्यहलान्तवतंगृह्यते। आवंतस्यांगविशेषणत्वावेतं तदग्रहण इति खद्वयेत्यत्रोक्त दोषतादवस्थिति यद्युच्यते तर्ह्यंगेनावंतं विशेष्यता। अंगस्य यत्कं यदावेतमिति तथा च नोक्तानि प्रसंगशंकालेश इत्याहुः। स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमोनेत्याशं क्वाह। उपसर्जनेति। अयं भावः। स्त्रीप्रत्यये च नुपसर्जनेनेत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते। नतूपसर्जनेपि। अतएव परमकारिषगंधीपुत्रवदतिकारीषगंध्यपुत्र इत्यत्र व्युत्सं प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे इति संप्रसारणं न भवति। अतिकारीषगंध्यस्य हिष्यंडंतत्वाभावात्। न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्य व्युत्सं प्रसारणं तत्त्वात्।

इति ह्रस्वश्चाथ धादयडुवडुस्थानौ स्त्रीशब्दमिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावौ दूतौ ह्रस्वौ च रवर्णे वर्णे स्त्रियां वानदीसंज्ञौ स्तो इति परे। आ एनघाः। मयै। मतयो। मन्याः। मतेभ नदीत्वयस्ये औदिति डे। गौत्वे प्राप्ते रदुद्ध्या। ७। ३। ११७। नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्ध्यापरस्य डे। रामस्यात्। यस्य अच्चे। मन्याः। मते। एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ॥ ॥ ॥

उच्चादिलोपप्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य व्युत्सं प्रसारणं तत्त्वात्सं प्रसारणं स्यादेवेति शंका। पूर्वपदस्य व्युत्सं प्रसारणं न स्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः संप्रसारणमिति व्युत्सं प्रसारणमित्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्। ततयोः ठथौनेति। धुडभावे तस्य ठानधुटपस्य तु तस्योनेति विवेकं न भवतीति। जशत्वात्प्राक्पस्य कत्वं न भवतीत्यर्थः। केचित्त्वितिपरिशिष्टकारादयोः निचशु इति। अत्र शब्दो दीति यत्सेच्छत्वं बोध्यामांसपृत्नेति पृत्तनासेना। नात्वंनेति। अस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः ॥ ॥ इति ह्रस्वश्चावामीति सूत्रात् वेत्यनुवर्तते। अप्राप्तविभाषेयां ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयडुवडुस्थानाविति निषेधप्राप्तावारंभात्। रहेयडुवडुस्थानौ स्त्रीशब्दमिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि च रदुत्तो विशेषणं न ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणं न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यंतं। अन्यथा रश्चशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वैपिन स्यात्। कैयटमते हि तेनानित्यस्त्रीत्वाभावात्। मर्तातरेपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च। अतएव आख्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संवध्यते तदेतदा ॥

द्रुस्त्वोचंरवर्णे वर्णेस्त्रियामिति। औत्वे प्राप्त रति। डे। रामित्यपेक्षया परत्वा दितिभाक्। प्राचानु औदिति सूत्रे रदुद्भ्यामच्च घेरिति पूर्वोत्तस्त्वद्वयवल्लभ्यार्थमु
 पादायचिनदीसजा वर्जिताभ्यामिति व्याख्यातमिदुद्भ्यामिति सूत्रं चनोपन्यस्तमित्यसमजसमेतत॥ ३३ ॥ त्रिचतुरे। अष्टन आविभक्ता विन्यतो नुचते
 नादीह। विभक्तौ परत रति। विभक्तौ किं। त्रिभार्यः चतुर्भार्यः रतिकेचित्तन्मदा। स्त्रियाः पुंवदिति पुवद्भावेनापीष्टसिद्धेः। किंतु प्रियादौ परतः पुवद्भावेनेति त्रि
 प्रियदस्याद्युदा हर्तव्यमिति नव्याः। गुण दीर्घत्वानामिति। तिस्रः सिस्रंतीत्यत्र ऋतो डीति गुणस्य रत्वमपवादः तिस्रः पश्येत्यत्र तु प्रथमयोरिति पूर्वसवर्ण
 त्रिचतुरोः स्त्रियानिसुचतसु। ७२। ८८। स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशो लोविभक्तौ परतः। अचिरकृतः। ७२। १००। तिसुचतसु एतयोर्ऋकारस्य रे
 कादेशस्य ऋचिः। गुण दीर्घत्वानामपवादः। तिस्रः अतिसुभिः। तिसुभ्यः। आमिनुमचिरेति नुदा। नतिसुचतसु। ६४। ४। एतयोर्ऋमिदीर्घान
 स्यात्तिसुणामिसुषु। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेहा। प्रियास्त्रयस्त्रीणि वायस्यास्ता प्रियत्रिः। इत्यादिमनिवत्। आमिप्रियत्रयाणामिति
 विशेषः। प्रियास्त्रियो यस्येति विग्रहे तु। प्रियतिसा। प्रियतिस्रो। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रमित्यादि। प्रियास्त्रियो यस्येत्कुलां प्रियत्रि। स्वमोर्लुका
 लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणः भावान्तिस्त्रादेशः। नलुमतेति निषेधस्याः नित्यत्वात्प्रियतिसु। रादेशान्त्यूर्ध्वविप्रतिषेधेन ननुम। प्रियतिसृणां। प्रि
 यतिसृणां। तृतीयादिषु वस्यमाणपुस्वद्वयविकल्पान्तर्यायेण नुमभावौ। प्रियतिस्रा। प्रियतिसृणा इत्यादि। हेरत्वे सत्प्रापदेयद्यभ्यां
 द्वयोः। गौरी। गौर्यौ। गौर्यः। नदीकार्ये। हेगौरि। गौर्यौ। इत्यादि। एवम्वाणीनद्यादयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याः प्रियहणाद
 नडि। एद्वद्भावे च प्राप्ते विभक्तौ लिङ्गविष्टाः ग्रहणे। सरवी। सरव्यौ। सरव्य इत्यादि गौरीवत्। अञ्जनत्वान्नसुलोपलक्ष्मीः। शेषद्वौरीवत्। एव
 दीर्घापवादः प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उदित्पुत्वस्येति विवेकः यद्यपि मध्ये पवादस्यायेन दीर्घत्वयोरेवरत्वमपवादः स्यान्नतु ऋतो डीति गु
 णस्य तथाऽपि चाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वमेवेह वाध्यतरभाक्। त्रिचतुरोर्विशेषणदिति। श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति
 विशेषणं नागस्येति भाक्। प्रियतिसेति प्रियजसत्रिजस रति स्थिते। अंतरंगानपिविधीनवहिरंगोलुगवाधने इत्यकृत एव तिस्रादेशे सुपो लुकि कृते

त्रिचतुरोर्विशेषणदिति

सु-
सि-को
टी-त
६४

समासात्तथाविभक्तिस्तस्यां परतः निस्त्रादेशः स्त्रियं पुंवदिति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः। अदुशनेत्यनङ्गयद्यपि इह जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षेति शब्दस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां वृत्तिर्विध्या। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धं तत्र वादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात्। अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्थकयोस्त्रिचतुरारितिविवक्षितोर्थत्वेन प्रियास्त्रयस्त्रीणि वायस्याः साप्रियत्रिरित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिविपिनतिस्त्रादेशप्रसंगः प्रत्ययान्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रंथसंदर्भश्चोक्तव्याख्याने प्रमाणं। अनित्यत्वादिति। इकोचीत्यङ्ग्रहणसिंहलिंगं तथा हि। म्यांभिसादिषु सत्यपि नुमिनस्त्वपः प्रातिपदिकं तस्येति तद्व्योपसंभवादचीतिव्यर्थं। नच नडिः संवुध्योरिति निषेधात् संवुद्धौ लोपोन संभवतीति तत्रानिष्टवारणया चैत्यावश्यकमिति वाच्यं। संवुद्धिश्च लुकालुप्तेः नुमः प्राप्तेरेव तत्र दुर्लभत्वात् ननु मतेति निषेधस्यानित्यतां विना तत्र प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः। नाप्युत्तरार्थे तदिति वाच्यं। उत्तरत्रैवकर्तव्यं तत्राचीतिकरणस्य वैयर्थ्यात् ननु मतेति निषेधस्यानित्यत्वे तु संवुद्धौ प्रत्ययलक्षणं न प्राप्तं नुमंवारयितुं तदिति भवत्येवाङ्ग्रहणलिंगानवेदमनित्यत्वं संवुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यं। लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित् दभ्युपगमेवाधकाभावात्। अतएव प्रियतिसुप्रियत्रैतिरूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतं। इत्यादीति प्रियतिसुप्रियतिसूत्रेण प्रियतिसुप्रियतिसूत्रेण। आमिरादेशं वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन ननु मत्तंच वाधित्वा। पूर्वविप्रतिषेधेन नुदाप्रियतिसूत्रेण। हेरत्वे सत्यावृत्तिविभक्तिसन्निपातकृतमपित्यदाद्यत्वदापोनिमित्तं नयासयोरिति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः। अङ्गतत्वादिति। केचिदिह कृदिकारादिति पाक्षिकं श्रीषमिच्छतितन्मते तु सुलोपपक्षे स्यादेव। अतएव वातप्रमीश्रीलक्ष्मीति पक्षेऽङ्गताः सुसाधव इति रक्षितः। लक्ष्मीलक्ष्मी हरिप्रियेति हिरुपकोशश्चास्त्री इति। स्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति॥

६४
॥

स्त्री। स्यात्तेर्इत्। लोपोव्योऽिति यलोपः। टित्वात्तुदीया ऊ्यत्त्वात्सुलोपः। परत्वारिति। स्त्रिया रतिर्यडये स्यात्। रया देशोचिनान्यत्रेति। अजादौ य रया देशे
विहितं सऽयसंजनत्वेऽं। सेविद्यमानस्यस्त्रीशब्दस्य ओसारिषु चतुर्ष्वेव नत्वन्त्रगुणनाभावारिभिः पूर्वोक्तैः चाधितत्वादित्यर्थः। रयडुवडुस्थानावित्या
स्येवेति। पूष्णीर्यावित्यनुवर्तनादियडुवडुस्थानावितिर्दूतोर्विशेषणं। तेन रयडुवडुस्थानाविदूतावेवास्त्रीतिपर्युदसौ नतु ह्रस्वावितिभावः। श्रीरिति

स्त्रियाः ४४७८। स्त्रीशब्दस्य यडुस्यादजादौ प्रत्यये परे। स्त्रियौ। स्त्रियः वामशसोः। ४४७९। अमिशसिचस्त्रिया रयडुवास्यात्। स्त्री। स्त्रियं। स्त्रियौ
स्त्रियः स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रिये। स्त्रियाः र। स्त्रियोः। परत्वानुट्। स्त्रीणां। स्त्रिया। स्त्रियोः। स्त्रीषु। स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः। अतिस्त्रियौ। गुणनाभावौ त्वनुङ्।
परत्वानुं सिवाध्यते। क्लीषेनुमाचस्त्रीशब्दस्य यडित्यवधार्यतां १ जसिचा अतिस्त्रियः। हे अतिस्त्रि। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियः। वामशसोः। अति।
स्त्रिः। अतिस्त्रिये। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियः। अतिस्त्रीना। अतिस्त्रिणा। घेर्ङिति। अतिस्त्रियो। अतिस्त्रिः। २। अतिस्त्रियोः। २। अतिस्त्रीणां। अचुघे।
अतिस्त्री। आस्योकारे च नित्यस्यादमशसोः। सुविभाषया। रया देशोऽचिनाऽन्यत्रस्त्रियाः पुंस्यपसंज्ञेना। क्लीवेतुनमा। अतिस्त्रि। अतिस्त्रिणा। अ
तिस्त्रीणां। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणे। डेप्रभृतावजादौ वस्यमाणपुम्वद्वावात्सप्राग्वडूया। अतिस्त्रियो। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिः। २। अतिस्त्रिणेः। अ
तिस्त्रियोः। रियादि। स्त्रियानुप्रायेण पुम्वत्। शसि। अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। डिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः। अस्त्रीतिरु रयडुवडुस्थाना
वित्यस्येव पर्युदासः। तत्सम्बन्धस्यैव चानुवर्तते। तस्माद्दीर्घस्यैवाप्यनिषेधेन तु ह्रस्वस्य अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियो। अतिस्त्रियाः। २। अतिस्त्रीणां। अतिस्त्रियां
अतिस्त्रीः। श्रीः। श्रियोः। श्रियः। नेयडुवडुस्थानावः स्त्री। ४४८०। रयडुवडुः स्थितिर्ययोस्तावीदूतो नदीसंज्ञौ नतु स्त्री। हे श्रीः। श्रियोः। श्रियेः। श्रियेः। श्रियाः। श्रियः।

॥

॥ किंचिच्चि प्रच्छीत्यादिना किंचिदीर्घो ऊ्यत्त्वाभावान्सुलोपः। नेयडुवडुस्थानावस्त्री। निष्ठनौ य योरिति
स्थानौ। अधिकरणेऽप्युटा रयडुवडुस्थानाविति वस्त्रीसमासत्रया च फलितार्थमाहा रयडुवडुः स्थितिर्ययोरिति। स्थानग्रहणं किं। प्रकृष्टाधीः प्रधीः। हे प्रधि अत्र
एनेका च रतियण रयडेवाधनात्नेयडुवडुस्थानादिति निषेधेन प्रवर्तते। अत्रेयडुवडुनिष्पद्येते तत्रैव नदीसंज्ञायानिषेधः। यत्रत्वपवादेन च ध्येते तत्र नि
षेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतं। अन्यथा नेयडुवडु रित्येव त्रूपात् रयडुवडुनेति मत्तभूतौ य नदीसंज्ञकौ नेत्यर्थलाभात्। अस्त्रीति किं। हे स्त्रि ॥ ४४८१ ॥

सु.
सि.कौ.
दी.त.
द्व.

वामि।यूत्र्याख्यौ नदीनेयडु-वडु-स्थानावस्त्री इत्यनु वर्तनादाहा इयडु-वडोःस्थानावित्यादि।यद्यपिनेतिप्रकृतोनिषेधोअनेनविकल्प्यतेतथापि
निषेधविकल्प्येविधिविकल्पएवफलतीतिसएवसुनार्थउचितइत्याशयेनाहा।वानदीसंज्ञोत्तरतिडितिइस्वश्चेतिमूत्रेप्येवमेवा।प्रधीशब्दस्यत्विति।एरनेका
चरतियणरयडोवाधनान्नेयडु-वडु-स्थानावितिनिषेधोऽत्रनप्रवर्तते।यत्रत्वपवादेनेयडु-वडोवाघ्येतेतत्रननिषेधइत्याशयेनव्याचष्टे।लक्ष्मीवद्रूपमिति
अमिशसिचविशेषइत्यनुपदमेववस्यति।पुंवद्रूपमिति।अयंचमतभेदःप्रकृष्टाधीर्यस्याःप्रकर्षेणध्यायतीतिवाविग्रहेवोध्यः।लक्ष्मीवदिति।मतद्व
येपिरतिशेषः।सुष्टधीर्यस्याइति।ननुअस्मिन्विग्रहेकैयटमतेसुधीशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वाभावेपिधीशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वान्प्रथमलिंगग्रहणंचेति।सुधीश

वामिथथाया इयडु-वडु-स्थानौस्त्र्याख्यौ य आमिवा नदीसंज्ञोत्तरतुस्त्री।श्रीणांश्रियां।श्रियां।श्रियां।प्रधीशब्दस्यतुवृत्तिकारादीनांमतेल
क्ष्मीवद्रूपपरान्तरंविनापिस्त्रियांवर्तमानत्वेनित्यस्त्रीत्वमितिस्वीकारता।लिङ्गान्तरानभिधायकत्वंतदिति।कैयटमतेपुंवद्रूपं।प्रकृष्टाधीरिति
विग्रहेतुलक्ष्मीवता।अमिशसिच।प्रध्यम्रध्यःइतिविशेषः।सुष्टधीर्यस्याःसुष्टध्यायतिवेतिविग्रहेवृत्तिकारमतेसुधीश्रीवत्।मत्तान्तरेपु
स्वता।सुष्टधीरितिविग्रहेतुश्रीवदेवाग्रामणीःपुस्वता।ग्रामनयस्योत्सर्गतःपुन्धर्मतयापदान्तरंविनापिस्त्रियामप्रवृत्तेः।एवङ्गुलघादेरपि
पुन्धर्मत्वेत्सर्गिकस्वोध्योघेनर्मतिवत्।स्त्रियाञ्च।अथर्द्ध।स्त्रीवाचीकोष्टुशब्दसृजनवद्रूपंलभत॥

वदतिचेता अत्राहुः।नेयडु-वडु-स्थानावस्त्रीइतिधीशब्देनदीसंज्ञानिषेधानसुधीशब्दान्प्रथमलिंगग्रहणंचेत्यस्याप्रवृत्तिसुधाचवृत्तिमतेइतिप्रथः।
स्वरंसतःसंगच्छतेइति।मत्तान्तरइतिलिंगान्तरानभिधायकत्वंतदिति।कैयटमतेइत्यर्थः।श्रीवदेवेति।वृद्धिवाचकधीशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेपिश्रीव
देवेत्यर्थःस्त्रियांवा।असर्वनामस्थानार्थमयमारंभः।तज्वत्क्रीडुरितिवर्ततेतद्वदेवात्रापिरूपातिदेशः।स्त्रियामित्यर्थग्रहणंतदाहा।स्त्रीवाचीकोष्टुशब्दइत्या
दि।एवंचपंचमिक्रीडुमिःक्रीतेःरथपंचक्रीडुभारथैरित्यत्रापितज्वत्भावःसिध्यति।यतुःस्त्रियामितिस्त्रीप्रत्ययेइतिव्याचक्षतेऽपिषर्थंचक्रीडुशब्द
गौरादिषुपठन्ति।तथा।प्रवृत्तज्वत्भावो नसिध्येत।तेनक्रीतमितिठकाऽध्यर्द्धपूर्वेतिलुकोलुप्तत्वात्लुकृतद्वितलुकीतिडीषालुकिस्त्रीप्रत्ययपरत्वाभा

६५

सु
सिकौ
टी.न
६६

संज्ञाया अभावात् इति ह्रस्वश्चेत्यादिन प्रवर्तते इति भावः। न षट्स्वस्त्रादिभ्यः। स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानादनंतरं शीविवव्यवहितेषावपि निविध्यते।
 त्याशयेनाहः। शीपूटापोनेति। स्वस्त्रादीनां शीपूटाम्। षट्संज्ञकानां तु भौ। स्वसातिस्त्र इति। नतिसचतसृ इति नामिदीर्घत्वप्रतिषेधात् ज्ञापकादेव शीवभावेसि
 हेस्वस्त्रादिषु तिसृषु च तसृषु च पाठेन कर्तव्य इति कुन्ने जंतरतिसूत्रे कैयटः। स्वसेति। सावसेर्नाः ऋदुशनेत्यनडः। ननां रातुस्वसापत्युः भायस्नुभ्रातृवर्गस्य।
 यातेरस्यः परस्यरां। शौगोवदिति। गमेडौ। वाहुलकात् द्युतेरपि। डित्वाट्टिलोपः। ओतोणित्वादिनिष्पन्नत्वाद्वाहृद्विः। राः पुंवदिति। यद्यपि पुल्लिङ्ग एवायमर्थरेविभवाअ
 यीत्यमराक्तेभिर्चल्लिङ्गानां नदं हृदरतितेन परिभाषितत्वात् तथापि रात्येनराः स्त्रीत्येको रतिस्त्रीरस्वामिनास्त्रीलिङ्गताया अभ्युपगमादेव मुक्तां। नौग्लौवदिति। ग्लानु
 दिभ्यां डौः। डित्वाट्टिलोपः। स्त्रियां नौस्वरणिः स्वरित्पमराः। रत्यजंताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॐ ॥ अतोम॥ अतरत्येतरदधिकृतस्यांगस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादि
 तिचानुवर्तते इत्याशयेनाह। अतो गादित्यादि। अदंतादंगादित्यर्थः। स्वमोरिति। अमोऽमविधानं स्वमोर्नपुंसकादिति प्राप्तस्य लुकोबाधनार्थं। अमस्यादिति
 अतोः मा० १५२५ अतोऽङ्गात् स्त्रीवात् स्वमोरन्त्यात्। अमिपूर्वः। ज्ञानां एड् ह्रस्वादिनिहलमात्रलोपः। हेज्ञानानपुंसकाच्च। १५२६ स्त्रीवात्पर
 यद्यपि मरुत्येच्छित्वा सोर्मेकते संनिपातपरिभाषया सुपिचेति दीर्घत्वात् प्रसक्त्या ज्ञानमिति रूपं सिध्यति। द्वितीयैकं ॥ स्त्रीः शीस्यात्। मसंज्ञायां।
 वचनेत्वादेः परस्येकारस्य मकारेकते अंत्यस्य मस्य संयोगांतलोपे सिद्धमिष्टं तथापि संयोगांतलोपोऽल्लइत्यभिप्रायेणेदं व्याख्यातं। पत्वाडुः। अमिति परच्छे
 राकरणे अतिजरसमिति न सिद्धे इति तद्रमसात्। सोरमिक्ते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्य प्रवृत्त्या अतिजरसमिति रूपस्यैवेव्यमाणत्वात्। द्वितीयैकव
 चनेत्वतोमिति वाधित्वा परत्वाच्चरसिक्ते संनिपातपरिभाषया लुको अप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्धे इति दिक्। ज्ञानमिति। ज्ञानिज्ञानं। ल्युडंतः। सुवो
 रनाकौ कृत्तद्विज्ञेति प्रातिपदिकत्वात्वाद्युत्पत्तिः। हलमात्रेति। हेज्ञानसु रतिस्थिते संबुद्धिलोपात्परत्वाद्दमादेशे कृते अमिपूर्वत्वे च तस्यांतवद्वावात् ह्रस्वा
 तमंगं भवतीति ततः परस्य संबुद्धिसंबन्धिनामकारस्य लोप इत्यर्थः। नपुंसकाच्च। जसः शी औड आय इत्यतः। शी औड इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह। स्त्रीवा
 त्परस्येत्यादि। मसंज्ञायापिति। सुडनपुंसकस्येति पर्युदासेन असर्वनामस्थानत्वाद्दौडियचिभमिति प्रवर्तते इति भावः।

६६

यस्येति। इत्युच्चार्यतस्यतदाहा इवर्णावर्णयोरिति। रितिचेति। चकारेणनलद्धितइत्यतलद्धितोऽनुरुष्यतेतदाहा ईकारेतद्धितेचेति। औऽः श्यामिति। विभक्तयेह्यत्वात्त्रालिङ्गनिर्देशःनेदं वचनं कर्तव्यं। विभाषाडिः श्योरित्यतः श्यामितिप्रकृतंनसंयोगादित्यतोनेतिचतत्राभिसंबंधमात्रं कर्तव्यंयस्यईकारेतद्धितेचलोपोभवति श्यानेत्याकरः। जशसोः। जसासाहचर्यादिहसुवेवशासृत्वतोतेनेहना कुंडशोदराति। शिसर्वनामस्थानां। महासंज्ञाकरणपूर्वचार्यानुरोधेनानपुंसका इदितोनुमधातोरित्येतोनुमनुवर्ततेउगिदचामित्यतः सर्वनामस्थानंचअंगस्येतिचाधिकृतं। तथाचश्लज्जभ्यांनपुंसकमंगविशेष्य

यस्येतिचा। ६। १४८। भस्यवर्णयोर्लोपस्यादीकारेतद्धितेचपरे। इत्यकारलोपेप्राप्ते। औऽः श्याम्यतिषेधोवक्तव्यः। ज्ञानो जशसोश्शिं॥ ७। १२०। क्लीवादनयोश्शिंस्यात्। शिसर्वनामस्थानां। १। १४४। शि इत्येतदुक्तसंज्ञस्यात्। नपुंसकस्यरुलचः। ७। १४७। रुलनस्याऽजन्तस्यचक्लीवस्यनुभागमस्यात्सर्वनामस्थानेपरे। उपधादीर्घः। ज्ञानानि। पुनरुद्धता शेषरामवता एवन्धनवनफलादयः। अद्भुतराश्चदिभ्यः पञ्चभ्यः। ७। १२५। एभ्यः क्लीतेभ्यः स्वमोरद्डादेशस्यात्। टेः। ६। ४। १४३। डितिपरेभस्यटर्लुपस्यात्। वावसानो कतरतो कतरदा कतरो। कतराणि। भस्येतिवि। पञ्चमः। टर्लुपत्वात्प्रथमयोरितियपूर्वसवर्णोदीर्घएड् ह्रस्वादिति। समुद्धिलोपश्चनभवति। हेकतरता। पुनरुद्धता शेषस्युत्पत्ता कतमन्। इतरता अन्यता अन्यतरता अन्यतमशब्दस्यतु। अन्यतममित्येवा। एकतरात्प्रतिषेधोवक्तव्यः। एकतरो। सौरमादेशेकृतेसन्निपातपरिभाषयानेजरसा अजरो। अजरसी। अजरो। परत्वाज्जरसिकृतेरुलनत्वानुम॥

तविधिर्भवतिइत्याहा श्लतस्येत्यादि। प्र उतरादिभ्यः। पंचभ्य इति किं। नेमतिष्ठति। नेमं पश्य उतरादयो उतर उतमेतरान्यांन्यतरेति सर्वादिषुपठिताः। अद्भुतरेणः स्यादिति। जिघृक्षितादेश चरूपप्रतिपादनायष्टत्वंन कृतं। टेः। निविंशतेरित्यतोडिनीत्यनुवर्ततेभस्येतिचाधिकृतं तदाहा। डितिपरेभस्येति। भस्येकापचमः। अत्रउलोमजागमेभत्वात्वाटिः। कोपोनभवति। किंतुपदत्वात्नलोपएवा। अद्भुतरेणस्यप्रयोजनमाहा। टर्लुपत्वादित्यदि। ननुपूर्वसवर्णोदीर्घाभावायदादेशएवक्रियताकिमद्दादेशेनेत्याशंकाहा। एड् ह्रस्वादित्यादि। दादेशेतुहेकतरेतिस्यादिति भावः। अन्यतमस्यत्विति। एवंचसामा

सु.
सिकौ
दी. त.
६७

न्यादिष्वन्यतमत्तमरुत्यादिप्रयोगः प्रामादिका एवेति भावः । अजरमिति । अविद्यमाना जरा यस्य तत्र गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वेऽतो मापरत्वादिति । अजरा-
शिरिति स्थितो यद्यपि जरादेशात्प्रागेवनपुंसकस्य शलचरत्यजंतलक्षणो नुमागमः स्यात्स चांगभक्तोगमेवनव्यवर्ध्याता अवयवस्य तु जराशब्दस्य-
व्यवधायक एवेति हिंश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति तथापि यस्मात्तस्यादृचः परस्यैवांतावयवो मित्यात् इति स्वमते त्ववयवावयवः समुदायस्याप्यवय-
वस्यभ्युपगमेन कथंचिज्जरादेशे जातेपिसांतत्वाभावात्सांतमहत इति दीर्घानस्यादिति भावः ॥ सांतमहतः । अत्र नोपधायाः सर्वनामस्थाने च

संबुद्धावित्यनुवर्तते । सांतेतिलुप्रवृत्तीकंसंयोगांतस्येति अनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे । सांतसंयोगस्येत्यादि । तस्योपधाया इति । तत्पूर्वस्येत्यर्थः । अ-
सान्तमहतसंसंयोगस्य । ६४। १० । सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घस्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि
अजराणि । अमिलुकोऽपवादमभाक्त्वाधित्वापरत्वाज्जरासांततस्मिन्निपातपरिभाषयानलुक् । अजरसां अजरां अजरसी । अजरे
मिषादि । आसानि । आस्ना । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मानभ्यामित्यादि । वसुतसुप्रभृतिग्रहणप्रकारार्थमित्युक्तं । अतएव भा-
ष्येमांस्यचन्या उखायादित्युदाहृता । अयस्मयादित्त्वे नभत्वात्संयोगान्तलोपानां यद्वनित्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्त्तितं चतौ । तथाप्ययोभीरा
त्यत्र मासश्चन्दसीति वार्तिके छन्दो ग्रहणसामर्थ्याल्लोकेपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य परादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥ ॥

मिलुकोपवादमित्यादि । एतेन समोरमादेशे कृते वाजरसिति प्राचोग्रथः प्रत्युक्तः । मांस्यचन्या इति । पच्यतेत्यामिति पचनीकरणधिकारयोश्चेति ल्युट्वाटित्वाङ्गीप् । मांसस्य
पचनीमांस्यचनी अत्र उ-सोर्लु कालु मत्वात्प्रत्ययलक्षणनेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य मांसित्यादेशेन सिद्धे इति भावः । ननु पृषोदरादि सूत्रे मांसस्य पचि-
दृघत्रौ रिति इत्युच्चारणत्वात् वलोपेनाप्येतन्न रूपसिद्धमिति चेत् । अत्राहुः । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यस्योत्तरपदाधिकारस्यत्वाद्युत्तं यदुत्तरपदं मांस्यचनमित्या-
दिति तत्रैवांतलोपः स्यादत्र हि डीवंतमुत्तरपदेन तु युजं तमिति नास्त्येवांतलोप इति । मासश्चन्दसीति । मासश्चन्दस्य तकारः स्याद्वा दौ प्रत्यये छन्दसीति वार्तिकार्थः । माङ्गिः

प्राधिः उरिवं तव इत्युदाहरणा
६७

ह्रस्वो नपुंसके। इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाचरत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणत्वं तद्विधिरित्याह। अजंतस्येति। प्रातिपदिकस्याचरतिवैयधिकरण्येन व्याख्या
 यां सुब्राह्मणकुलमित्यत्रातिप्रसंगः स्यात्। एतच्चाचश्चेति सूत्र एवास्माभिः स्पष्टीकृतं प्रातिपदिकस्येति किं। कांडे कुड्ये। ज्ञानवदिति। श्रीपाणीत्यादावे
 काजुत्तरपदे तिणत्वं तु विशेषः श्रीयेत्यत्रापि इनादेशेन सह आहुणे कृते एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणद्वयः परस्मिन्निति सूत्रे पूर्वस्माद्धिधिः पूर्ववि
 धिरिति यंचमीसमासपस्याश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव त्वत्वं संनिपातेति। अवर्णमाश्रित्य कृतोपादेशः कथमवर्णलोपे निमि
 त्तस्यात्। नच सुपिचेति दीर्घार्थं संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति - वाच्यं कष्टायेति निर्देशेन दीर्घविधौ अनित्यत्वाभ्युपग

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्या १२४७। क्लीवे प्रातिपदिकस्याः जनस्य ह्रस्वस्य स्यात्। श्रीपंज्ञानवत्। श्रीपाया अत्र संनिपातपरिभाष
 या आतो धातोरित्याकारलोपोना स्वमोर्नपुंसकात्। ७१२३। क्लीवाद्भ्रान्तरयोः स्वमोर्लुक् स्यात्। वारि। इकोऽचिविभक्तौ। ७१७३। रग
 नस्य क्लीवस्य नुमागमस्यादचिविभक्तौ। वारिणी। वारीणि। नलुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे समुद्धिनिमित्तो गुणः हेवारि। हेवारी
 आडेना वारिणा घेडे तीतिगुणे प्राप्ते। वृद्धौ त्वत्त्वद्वावगुणेभ्यो नुमपूर्वविप्रतिषेधेन। वारिणे। वारिणः। वारिणोः। नुमचिरेति नु
 नामीति दीर्घः। वारिणी। वारिणि। वारिणोः। हलादौ हरिवत्। तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमुम्बद्गालवस्या। ७१७४। प्रवृत्तिनिमित्तैकभाषितं
 पुंस्कमिगन्तं क्लीवेषुम्बद्गालवस्याद्वादावचिं। अनादयो। अनादिने। इत्यादि। शेषम्वारिवत्। यीलुर्ह्रस्वस्य लम्पीलुतस्मैपीलुने। अत्र नपुम्बत्।

नेप्यवर्णलोपे कार्ये तदनभ्युपगमात्कृतेपि दीर्घह्रस्वव्यक्त्यपायेप्यत्वजातेरनपायादिति दिक्। एतेन श्रीपशब्दान्-यि श्रीप्येति केषांचिद्व्याख्या नंपरासं
 स्वमोर्नपुंसकात्। अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन न्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च वाचकः। परत्वाद्द्वित्यदाद्यत्वे तदोरिति सत्वे सारम्भावे च संकुलमिति स्यादित्यने
 तु तत्कुलमिति। इकोचितमक्तौ किं। मधुमद्यंतस्येदेमाधमत्र नुमिसतिटिलोपः स्यात्। वृद्धौत्वेति। अनिसखिनीत्यत्र सस्युरसंबुद्धाविति एि द्वद्वावाद्धिः प्राप्ताव
 रिणीत्यत्र त्वच्चेरित्यौत्वं प्रियक्रौष्टुनीत्यादौ त्वत्त्वभावः प्राप्ताः ननु नुमनयोः को विशेषस्तत्राह। नामीति दीर्घत्वमिति। नुमस्त्वंगमकृत्वात्तस्मिन्सति दीर्घेन

प्रवृत्तिनिमित्तैकभाषितं

सु
सि-को
टी-त
६८

स्यादितिभावः तृतीयादिषु। यद्यत्रभाषितः पुमानयेनशब्देनसभाषितपुंस्कः शब्दइतिविज्ञायेततदापीलुनेश्यादावतिप्रसंगः स्यात् अतोव्याचष्टेप्रवृत्तिनिमित्तैक्यइति
अयंभाषाभाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थेतत्भाषितपुंस्कं। प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति अर्श आदित्वादचत्तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तेभाषितपुंस्कं यच्छब्दस्वरूप
तद्व्यभूतरेनिर्दकोचिविभक्तौ इत्यतोऽचीत्यनुवर्तनादाहा दादावचीति। इगंतंकिं। सोमयेनकुलेना अचिकिं। ग्रामणिभ्यांकुलाभ्यां। दादौकिं। अनादिनी। अ
अस्थिरधिसकृथ्यः ह्यणमः नडुदात्तः। ७। १। ७। एषामनडुस्यादादावचिसचोदात्तः। अल्लोपोनः। दध्ना। दध्ना। दध्ना। दध्नाः। २। दध्ना। दध्ना। दध्ना। दध्ना।
शेषस्वारिवृता एवमस्थिसकृथ्यसि। तदनस्याप्यनडु। अंतिदध्ना। सुधि। सुधिनी। सुधीनि। हेसुधो। हेसुधो। सुधिया। सुधिना। सुधि
यां। सुधीनां। प्रध्या। प्रधिना। मधु। मधुनी। मधुनि। हेमधो। हेमधो। एवमस्त्वादयः। सानुशब्दस्यसुवी। सुनि। सानूनि। प्रियक्रोष्टा। प्रियक्रो
ष्टनी। मृज्वद्वावात्पूर्वविप्रतिषेधेननुमा। प्रियक्रोष्टनी। यदौपुम्बत्यक्षेप्रियक्रोष्टा। प्रियक्रोष्टना। प्रियक्रोष्टे। प्रियक्रोष्टे। अन्यत्रतृज्वद्वावात्पूर्व
विप्रतिषेधेननुमेवा। प्रियक्रोष्टना। प्रियक्रोष्टनी। नुमचिरेतिनुदा। प्रियक्रोष्टनां। सुलु। सुलुनी। सुलूनि। पुनस्तद्वृता। सुलुना। सुलुवा। धा
तृधातृणां। धातृणां। हेधातः। हेधाता। धात्रा। धातृणां। एवंज्ञातृकर्त्रादयः। एचइगघ्रस्वादेशो। १। १। ४। आदिश्यमानेषुइत्येषुमध्येएच
इमेवस्याता। प्रद्यु। प्रद्युनी। प्रद्युनि। प्रद्युनेत्यादि। इहनपुम्बता। यदिगनस्यद्युइतितस्यभाषितपुंस्कत्वाः भावात्। एवमग्रेपि। प्ररि। प्ररिणी
प्ररीणा। प्ररिणा। एकदेशविकृतस्याः नन्यत्वादायोहलीत्यात्वां। प्रराभ्यां। प्रराभिः। नुमचिरेतिनुद्व्यात्वेप्रराणमितिमाधवः। वसुतसुस
नियोतपरिभाषयानुद्व्यात्वनानामीतिदीर्घस्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषांवाध्यतइत्युक्ते। प्ररीणां। सुना। सुनुनी। सुनूनि। सुनुना। सुनुनेइ
नादीनि। तत्फलमिति। पीलोः फलं पीलु। फलेलुगितिओरत्रोलुक्। प्रवृत्तिनिमित्तमेदादिति। पीलुशब्दस्यहिचक्षत्त्वव्याप्यजातिर्द्वेषेप्रवृत्तिनिमित्तंफलेन
फलत्वव्याप्यजातिर्द्वेषविशेषप्रभवत्वात्उभयथापिपुनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः॥ ३३॥ अस्थिरधिरुकोचीतिनुमिप्राप्ते विधिरयान
कारादकारुच्चारणार्थः। उकारस्वतादेशार्थः। नद्विषयस्यानिसंतस्येतिफट्स्त्रेणस्थ्यादयएते आधुदात्तः। तत्रांतस्यानुदात्तेकारस्यविधीयमानोः

६८

अनङ्स्थानेतरतमदस्यनुरात्रः स्यादित्युदात्त उच्यते तच्चोदात्तत्वमस्थानि न्यादावल्लोपाभावपक्षेस्फुटं दध्ना रघ्रे इत्यादावनडेः कारलोपे अनुरात्र
 स्य च यत्रोदात्तलोप इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यात् तृतीयादिष्वित्यनुवर्तते। अचीति च तदा हादावचीति। तारौकिं। दा
 धिनी। दधीनि। अचिकि। रधिभ्यां। तदंत स्यापीति। आंगत्वादिभिर्भाक्। अतिरघ्रेति। रधिअतिरघ्रेतेनेत्यर्थः स्त्रियामतिरघ्रेत्येवा सन्निपातपरिभाषया
 बहिरंगपरिभाषया च ङीयोः प्रवृत्तेः। प्राचातुप्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्युक्तं। स्त्रियां तु प्रियदध्ना प्रियदध्ने इत्याद्यपिकैश्चिदुक्तं तदसत्। उरुः प्रभृतिषु रधिश्च
 द्याठाता बहुव्रीहौ नित्यं कथ्यते नङ्ः प्रसक्त्यभावात्। उक्तपरिभाषाभ्यां ङीयः प्रवृत्तेर्दादासंत्वाच्चेतिरिक्। सुधिनी इति। परत्वान्नुमादयङ् वाध्यते
 सुधियेति। शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितं पुंस्कत्वात् तृतीयादिष्विति पुंनपुंसकस्य नुमभावान्न भू सुधियोरित्यणनिषेधा
 च्चेयङ् प्रथ्येति। अत्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितं पुंस्कत्वात् पुंनपुंसकस्य नुमभावान्न भू सुधियोरित्यणनिषेधा
 हह श्रेयसीकुलमित्यत्र नपुंसकहस्वत्वेन। ईयसो बहुव्रीहेनेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादित्येके। अन्ये नूपसर्जनह्रस्वएव निषिध्यते। नपुंसकहस्वत्वं
 तु स्यादेव बहु श्रेयसि बहु श्रेयसि नो इत्याहुः। मध्विति। मधुमघेपुष्यरसे मधुर्वसंते चैत्रे च। इह पुंनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति किंतु मद्यत्ववसं
 तत्वादिरूपमिन्नभिन्नमेवा तथा च भाषितं पुंस्कत्वाभावान्न मधुने मधुनः मधुनोरित्येव भवति न तु मधवे मधोरित्यादीतिरिक्। सुर्वेति। मांसपृतनासानू
 नाभिति वार्तिककारोक्त्येति भाक्। स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिङ्गसांशुशब्दस्य नपुंसकत्वरूपमाह। स्तुनिसानूनीति। पुंसितुस्त्नां सानून् इत्या
 दासुल्लेति। शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितं पुंस्कत्वात् पुंनपुंसकस्य नुमभावोः सुपीतियण। सुलुनेति। यणवाधित्वापरत्वान्नुमां धात्रेति।
 धारणपोषणकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति पुंनपुंसकस्य नुमभावोः सुपीतियण। सुलुनेति। यणवाधित्वापरत्वान्नुमां धात्रेति।
 मतो व्याचष्टे। आदिपमानेषु ह्रस्वेषु मध्यरिति। एचं पूर्वभागेः कारसदृशः उत्तरस्तु इवर्णवर्णसदृशस्तत्रोभयोतरतमस्य ह्रस्वस्याभावात् यो यण अका
 रस्यादिकारोकारौ च स्यातां तथा च माकदाप्यकारो मध्यरिति नित्यमर्थे यपरिभाषेत्यभिप्रत्याह। इगे वस्यादिति। आंतरतम्यादेकारेकारयोरिकारः। ओकारोका

सु.
सि.कौ.
टी.न.
६६

रियोसु उकारः। एकारं तस्यो दाहर एतु रः स्मृतो येन सस्मृत्तेः शोभनः स्मृतेः र्यस्य तत् सुस्मृतीत्यादि। एतच्च परिभाषा सूत्रमप्यर्थकांतथाचवार्तिककृतोक्तं सिद्धमे
डः सस्यानत्वादेवोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। अस्यार्थः। शब्दपरविप्रतिषेधेन एड उत्तरभागांतरतमौ डवर्णवेवेति सिद्धे। एचोश्चेति चकारोभिन्नक्रमः। उत्तरभूयस्त्वा
चेति हेतोरनंतरं बोध्यः। अहं मात्रा अवर्णस्य अर्धहं मात्रा इव वर्णवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्मल्लग्रामादिव द्वयसाव्यपदेशेनापि इकारो क्यरौ भविष्यत इति।
पुनेति। ननु प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत् पुंनपुंसकयोः समानमिति भाषितं पुंस्कत्वात् पक्षे पुवत्भावो न स्यादेवेत्याशंकायामाहा यदि उगंतं मि
ति। एतच्च गदाने इति धौतौ अतिरिक्त्वा एणकुलमिति प्रक्रम्यमाधवेन स्य ष्टी कृतां कथं तर्हि मघवा प्रयासुनावेष्पयत्तं इति चेदत्राहुः। प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिप्रवृ
त्तिनिमित्तैक्यात्सुधौ शब्दो भाषितं पुंस्कः स एव इदानीमि गंतस्तथा च प्रद्युशब्दोपि भाषितं पुंस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पुवत्भावो भवतीति इत्थं

होढः। अत्रा ३३। हस्य ढस्या ज्मलिपदाने चाहलङ्काराविति सुलोपः। पदानत्वाद् हस्य ढः। जश्च चर्त्वे। लिट्। लिङ्। लिहौ। लिहृ। लिहं। लिहौ। लिहं।
लिहा। लिङ्गा। लिट्। सु। लिट्। सु। दादेर्धातोर्घः। अत्र ३३। उपदेशो दादेर्धातोर्हस्य षस्या ज्मलिपदाने चा उपदेशो किं अधोगित्यत्र यथास्यात्। रा
मलिहमात्म न र च्छति। दामलिह्यति। ततः क्विपिदामलिह्य। अत्रमाभूत् ॥ ॥ ॥ चपुवत्भावा एजंतेषु माधवमतेनास्मि मतांतरे त्वस्ती

तिबोधां प्रीति। प्रकृष्टस्वर्गः यस्वतत् शोभना नौर्यस्य तत् सुनु ॥ इत्यजंताः नपुंसकलिङ्गाः ॥ होढः ॥ मूलो मलि पदस्य स्कोः संयोगाद्यारंते चेत्पतो श्लीतिपद
स्यान् इति चानुवर्तते। तदाहा मलीत्यादि। मलिपरतः पदांते वा विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः। लिडिति। लिहृ। आसादने क्विपि। लिट्। स्विति। ढस्य जश्चेन डः। तस्य स्वरिचे
ति चर्त्वे नटा तस्या सिद्धत्वात् चयो द्वितीया इति पक्षे ढस्य ठेना। सस्य षत्वतु न भवति। नपदां वा द्वैरिति निषेधात्। लिट्। स्विति। ढस्य जश्चेन डकारे चर्त्वे स्या सिद्धत्वा
त्तत्। प्रागेव डः सीति पक्षे धुट्। चर्त्वे नत कारु। ततो डस्य चर्त्वे नटा धुट्। चर्त्वे स्या सिद्धत्वात् चयो द्वितीया इति तस्य थो न। षत्वं तु तकारस्य न शक्यमेवानपदांता
दिति निषेधास्या धुनैवोक्तत्वादिति। दादेर्धातोर्घः। धातोरित्यावर्तते। तत्रैक मतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्ष्यतीत्याशयेनाह। उपदेश इति ॥ उपदेशः।
॥ ग्रहणस्याव्याप्त्यातिपरिहारः फलमित्याहा अधोगित्यादिनाः त्रमाभूदित्यंतेन ॥

६६

एकाचोवशोः क्लीतिनिवृत्तमिति। धुग्यां धुस्विन्त्यौ परांतरत्येवमभभावसिद्धेरितिभावः। प्राचानुप्रातिपदिकस्य तु क्लिपरांते चेति व्याख्यातां तत्र प्रामादिकमे
 वा अधोक् अधो कुर्यात्प्रसिद्धापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्चाननुधातोरेवयव इतिवैय्यधिकरण्येनान्वये क्विंतस्य दुहेरी इति घत्वेन रूपंतले
 षिभषभावो न स्यात्। दुधिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाचतस्य रूपंतत्वाभावात्। दुघदस्युत्तरावयवे तु वशभावादिन्यत आह। व्यपदेशिवद्भावेनेति। न च धा
 त्ववयवो धातुरित्येव व्यपदिश्यतां तथा च गर्धविनिस्थित्येति वाच्यं। अर्थवत्। हि व्यपदेशिवद्भावेन च। न च। वयवार्थे वा निति तस्य धातुत्वव्यपदेश्यसमवातामभ
 भावरति। क्विप् प्राक् प्रवृत्तायां धातुसंज्ञायां निरपवादत्वेनावस्थितत्वात्। दादेर्धातो रिति घत्वे कृते रूपंतत्वादितिभावः। धुगिति। दुहप्रपूरणे क्विप् वा दुहा। दुह

एकाचोवशोमपुरुषनस्यसध्वोः। ८। २। ३३। धातोरेवयवो य एकाचरुषनस्तदवयवस्य वशः स्थाने भषस्यात्सकारे ध्वशब्दे परान्ते चा एका
 चो धातो रिति सामानाधिकरण्येनाऽन्वये तु रहनस्यात्। गर्हभमाऽऽ चष्टे गर्हमयति। नतः क्विपिणिलोपो गर्हपा क्लीतिनिवृत्तमासध्वोर्ग्र
 हणसामर्थ्यात् नैनेहना दुग्धां दोग्धा। व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भवभावः जश्च चर्त्वी। धुक्। धुगा। दुहौ। दुहा। षत्वचर्त्वी। धुसा वा
 दुहमुह्युह्लिही। ८। २। ३३। एषां हस्यवाधस्याः क्लिपरांते चा पक्षेठः। धुक्। धुगा। धुडा। धुडा। दुहौ। दुहा। धुग्या। धुड्या। धुसा। धु
 डसा। धुडसा। एवमुह्युह्लिही। इत्यणः सम्प्रसारणं धा३४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इकसम्प्रसारणसंज्ञस्यात्। वाहउठादाथ
 । ३२। मेषवाहसम्प्रसारणमूठस्यात्॥

॥ जिघांसायां मुहुवैचिन्ये ण्युहउद्गिरणे षि ह प्रीतौ। दुहेरीदित्वान्नित्यप्राप्ते। अन्येषामप्राप्तेऽभ
 समाप्तये स्तिह धातोरेतरे रत्तकरणस्य कृतत्वेनानि प्रसंमशंकायां निरवकाशत्वात्। मैवा तथा हि सति यड्लुकिदो धुकदो धुडा इत्यादिनसिध्यत। निर्दिष्टं यद्गणे
 नचेति निषेधात्। इत्यणः। यणः स्थाने इति। धिधिप्रदेशेषु सूत्रश। एकवद्भावि संज्ञाश्रयणान्यान्योन्याश्रयः। ननु यणः स्थानिकस्यैकः सम्प्रसारणत्वे अदुहितरामि
 त्यत्र लडोलकारस्य स्थाने उन्नमपुरुषैकवचनमिद्वान्तस्य यणस्थानिकत्वेन सम्प्रसारणसंज्ञायां सन्त्यां हल इति दीर्घः स्यात्। तरयं प्रति लडं तस्यां गत्वादिति चेत् ॥

सु-
सि-कौ-
टी-त-
७०

अत्रकैयटः। यथासंख्यसंबन्धात्संप्रसारणसंज्ञाऽत्रनभवतीति। नचनुवादेपरिभाषाणामनुयस्थानात्कथमिहयथासंख्यत्वात्। नन्वेवंस्था नयोगोपिनल-
भ्येतेतिवाच्यं। षष्ठीस्थानेयोगेत्तत्रएतत्संबन्धमनुवर्त्तन्नाख्यायात्तज्ज्ञाभात्। अत्राहुः। तंत्राद्यन्याद्याश्रयणेनसंप्रसारणस्येति सूत्रेत्तद्भावितग्रहणदृष्टिरिति
तत्रहलइतिसंप्रसारणस्यदीर्घानभवति। चड्स्थानिके स्यटःसंप्रसारणशब्देनाभावितत्वात्। नन्वेवमप्यस्यद्युवौअसद्युवइत्यादौउठःसंप्रसारणसंज्ञायांसं-
प्रसारणचेतिपूर्वरूपस्यादितिचेतना। संप्रसारणपूर्वत्वेसमानांगग्रहणंकर्तव्यमितिवातिकेकृतोक्तत्वात्वाणोदीर्गवलीयस्त्वाद्वाउवडेवस्यात्। अत्रनव्या-
व्यडःसंप्रसारणमित्यादिविधिप्रवेशेवयणइकइतियठित्वात्संप्रसारणसंज्ञासूत्रंत्यक्तुंशक्यमित्याहुः। वाहउठ। एतेधत्पठस्विति विशेषणार्थेकारोहलंत्य
मितीसंज्ञकः। अत्रभस्येत्यधिक्रियते। वसोःसंप्रसारणमित्यतोनुवर्त्तंसंप्रसारणमूढोविशेषणंतेनालोत्यस्येतिनभवति। तदेतदाह। मस्यवाहइत्यादि। प्राचा

संप्रसारणञ्चाह। ११००। संप्रसारणदचिर्बुर्वरूपमेकादेशस्यात्। एतेधत्पठसु। विश्वौहः। विश्वौहेत्यादि। छंदस्येवखिरितिपक्षेण
जन्नादिवाचतुरनुहोराऽऽमुच्यते। १। १५००। अनयोराऽऽमस्यात्सर्वनामस्थानेपरसचोदत्तः। सावऽनुहः। १। १५०३। अस्यनुमस्या।
सौपरे। आदित्यधिकारादवर्णान्तरोयंनुमा। अतोविशेषविहितेनाऽपिनुमाऽऽमवाध्यते। आमाचनुमवाध्यते। सोर्लोपः। अनुमविधिसा
मथ्यादिसुखंस्वितिदत्वन्वासंयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्तलोपोना। अनङान्। अमसम्बुद्धौ। १। १५०६। चतुरनुहोराऽऽमस्यात्सम्बुद्धौ। आमोऽपवा

गुणहोवाशब्दस्यसंप्रसारणस्यादित्युक्तं तच्चफलितार्थकथनपरतयाकथंचिन्नेयमित्याहुः॥ १॥ १५०६। दः। हेअनुङ्। अनङाहो। अनङाहः। अनङ्। अनङ्
संप्रसारणञ्च। अमिपूर्वइत्यतःपूर्वइत्यनुवर्त्तते। इकोयणचीत्यतोऽचीविचएकःपूर्वपरयोरितिचाधिक्रियते। तदाह। संप्रसारणदचीत्यादि। छंदस्येवखिरिति
ति। वहश्चेतिसूत्रेभजोएकंछंदसिसहइत्यतोखिप्रत्ययस्यछंदसीत्यस्यचानुवर्त्तेरितिभावः। स्यादेतत्। वाहइत्येवसूत्रमसुसंप्रसारणमेवात्रविधीयतां। तस्य
लघुषधगुणवृद्धिरेचीतिवृद्धौसिद्धविश्वौहइत्यादिकिमूढग्रहणेनास्यं। एवंस्थितेक्रियमाणमूढग्रहणंवाहिरंगपरिभाषाज्ञापयति। तस्यांहिसन्याजातस्यव-
हिरंगस्यसंप्रसारणस्यासिद्धत्वादंतरंगगुणेनस्यादितिभाष्यस्थितं। नचनकारात्तोपपदेऽकारात्तोपसर्गोपपदेचरूपेविशेषः स्यादिति कथमूढग्रहणंज्ञाप

कमिति चेत् अत्राहुः। कैयटादयः। भाव्यकारोक्तज्ञापकवलेनैवतादृशस्थलेष्वि प्रत्ययाभावोऽनुमीयते इति। एतेन भुवंवहतीति भुवाद्भूहः। भूहा। प्रौहः प्रौहेत्यादिप्रयोगः परस्ताः। चतुरनुदुहोः। इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतो नुवर्तनादाह। सर्वनामस्थान इति। सावनदुहः। आच्छीनद्योरित्यतो नुमनुवर्त्तौहो। नुमस्यादिति। विशेषविहितेषु यासुटासामान्यविहितः सीयुडिवनुमाआम्वाध्यतामित्याशंका निराकरोति। अवर्णान्तरोयमित्यादिना। उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन वाध्यवाधकभावेनेति भावः। अमाचेति। विशेषविहितेनापीत्यनुषज्यते। आमाचनुन्वाध्यत इतिकेचित्पठंति। तस्यायमर्थः। वहूनङ्गाहीत्यत्र परत्वादात्मिकते पुनः प्रसंगविज्ञानान्नपुंसकस्य कूलचरति नुमभवत्येव न तु वाध्यत इति। नुमोदत्वमाशंकाहा नुमविधिसामर्थ्यमित्यादि। विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमाभवि तव्यमिति वसुसंमुखंस्वनदुहात् ॥ १२१ ॥ सान्नवस्वनस्यसंसादेश्वरस्यात्परानो। अनडुड्यामित्यादि। सान्नेतिकिंविद्वान्। परान्नेतिकिं। स्वसं

ध्वसं। सहेः साडः सः। ॥ १२१ ॥ साडरूपस्य सहेस्य मूर्द्धन्यादेशः। तुराषाडा तुराषाडा। तुरासाहो। तुरासाहः। तुराषाड्यामित्यादि। तुरंसहते इत्यर्थे च न्सिसह इति एवः। लोके तु साहयते। क्विपा। अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः। दिव औतो। १२१ ॥ १२१ ॥ दिविति प्रातिपदिकस्योत्पत्त्यासौ परे। अल्विधित्वेन स्थानिवत्वाः भावद्वय आदिलोपोना सुद्यौः। सुदिवौ। सुदिवः। सुदिवं। सुदिवौ। दिवउत्। १२१ ॥ १२१ ॥ दिवोनादेश उकारस्यात्परानो सुद्युभ्यां। सुद्युभिः। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः ॥

१२१ भावः। नन्वेवमनहङ्गास्त्रेत्यत्र नच्छवीतिरुत्वमपिनस्यादिति चेत्। अत्राहुर्भाव्यकाराः। यंविधिं प्रत्युपदेशेनर्थकस्सविधिर्वाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ वाध्यते। भवति हि रत्वं प्रति नुमो विधिरनर्थकः। रुत्वं प्रति नुमि निमित्तमेवेति अनङ्गानिति। अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसिवहेः क्विपा। अनसोडश्चायजादित्वात्संप्रसारणं। अनडुहसु इति स्थिते। आमनुमसुलोपेषु कृतेषु संयोगांतलोपिनहकारलोपनाः ॥ वसुसंयु। वस्विति प्रत्ययस्तेन तदंतग्रात्यां। ससुजुकेरिति सूत्रात्सत्यनुवर्तते तच्च वसोरिव विशेषणं। ननुसंमुखं सौरव्यभिचारात्। नाप्यनुदुहः असंभवादित्यमिद्रेत्याह। सान्नवस्वतस्येति। सहेः साडः सः। सहेरिति किं। सहडेन वर्तते। सडः यस्य नाम्नि ङशब्दोस्ति यथा मड इति। सडस्यापत्यं साडिः। हांताः। दिव औतात्कार उच्चारणार्थः। प्रातिपदिस्येति। अव्ययन्नस्य दिवेर्दिविरिति न्यासोहितसूत्रेण व्यत्यन्नस्य वाग्रहणं न तु दिवुक्तीडा च विति धातोर्निरनुबंधकग्रह

सु
सि कौ
टी-त
७९

एनसानुबंधकस्येतिपरिभाषयातेनास्यचुरित्यादौ न भवन्ति। न च तत्रांतरंगत्वाद्दूठेवस्याननु औत्वप्रसक्तिरिति वाच्यं। ऊठि कृतेष्येकदेशविकृतन्यायेनद्विविधौ
द्वित्यस्यऽपि प्रसक्तिसंभवादितिदिक्। दिक्उनात्परकरणमिहसु भ्यामित्यादौवकारस्यसंप्रसारणत्वाद्द्वलरतिदीर्घेप्राप्तेतन्निवारणयेत्याहुः। वांताः। चत्वा
रइति। चनेरुरनित्युरन्यथातश्चतुरशब्दस्तौजसिचतुरनडुहोरित्यामा ॥ ३३ ॥ षट्चतुर्भ्यश्चावहुवचननिर्देशार्थस्यप्राधान्यंविवक्षितं। अर्थाच्च ऋप
रत्वंशब्दद्वारकतेनतदतविधौसत्यपिपरमचतुर्णामित्यादावेवभवतिननुवहुत्रीहौतदेतदृश्यति। गौणत्वेतुनुट्नेष्यत्इत्यादिनाद्वित्वमिति। अचोरहाभ्यामि
त्यनेनारोःसुपि। सुपीतिनप्रत्याहारः। खरीत्यनुदृतेः। तेनपयोभ्यामित्यादौविध्यर्थमेतन्भवति। खरवस्मनयोरित्येवसिद्धेः। यमारंभानियमार्थमित्याह। रोरेवेति
रोःसुप्येवविमर्जनीयइतिविपरीतनियमस्त्विहनभवति। हलोनंतराः संयोगइत्यादिनिर्देशात्। शरोचि। अचोरहाभ्यामित्यतोद्वेदतिनादित्याक्रोशइत्यतो
षट्चतुर्भ्यश्चा। ७। १। ५। ५। षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्चपरस्यामोनुडागमस्यात्। एत्वंद्वित्वंचतुर्णोभ्योऽसुपि। ३। २। ६। सप्तमीवहुवचनेरोरेवविस
र्जनीयो नान्यरेफस्यावत्वंवस्यद्वित्वंप्राप्ते। शरोऽचि। ८। ४। ४। अचिपरेशरो नद्वेस्तः। चतुर्भ्योऽपिचत्वाः। हेप्रियचत्वः। प्रियचत्वारो। गौणत्वे
तुनुनिष्यते। प्रियचतुरां। प्राधान्येतुस्यादेवा परमचतुर्णां। कमलडू-मलाम्वा आचक्ष्णाणः। कमल। कमलौ। कमलः। षत्वडू-मलसु। मोनोधा
तोऽप्र। २। ६। ४। धातोर्मस्यनस्यात्पदाने। नत्वस्याऽसिद्धत्वान्नलोपोन। प्रशाम्यतीति। प्रशान्। प्रशामौ। प्रशामः। प्रशान्भ्यामित्यादिः॥
नेतिचानुवर्ततइत्याहा नद्वेस्तइति। नत्वसुद्वित्वमेकस्यभ्रोरुरिसवर्णइतिलोपेसिद्धमिष्टं। मैवांलोपस्यवैकल्पिकत्वेनपक्षेहयोः श्रवणप्रसंगान्। प्रियांचत्वारश्च
त्वारियस्यसप्रियचत्वाः। आगत्वात्तदंतस्यापिचतुरनडुहोरित्यामा हेप्रियचत्वइत्यत्रतुअस्संबुद्धवित्युमांताः। कमलामिति। कमला श्रीर्हरिप्रियेत्यमरः॥ क
मलमिति। तत्करोपितेदाचष्टइतिणिचिदृष्टवद्वावाट्टिलोपः। णिजंतात्किपितोरनिटीतिणिलोपः। एवंसलिलमाचक्ष्णाणःसलिलसलिलौसलिलइत्यादिबो
ध्यांनन्वेवतोयमाचक्ष्णाणस्तौयतोयोनोयइतियांताअपिसुसाधाः। नचवेरपृक्तलोपाद्वलिलोपःपूर्वविप्रतिषेधेनेतियलोपःशक्यः। लोपोव्योर्वलीतिलोपेकर्त
व्यणिलोपस्यटिलोपस्यवास्थानिवद्वावेनयकारस्यवलपरत्वाभावादितिचेत्तमेव। नपदांतेतिसूत्रेणयलोपेस्थानिवद्वावनिषेधात्। तस्माल्लोपोव्योर्वलीति

यलोपस्यातएवेतियांता नोक्ताः। लांताः। यदांनरति। प्राचातुश्लोत्यप्युक्तां। तन्निष्फलत्वादुपेस्यां। प्रशानिति। शमउपशमाकिप। अनुनासिकस्यकीतिदीर्घः।
 किमःकः। कायतेर्दिमिरितिडिमिप्रत्ययेनिष्यन्तः किमशब्दः॥ विभक्ताविति। अष्टनआविभक्तावित्यतोऽनुवर्ततइतिभाक्। नचत्ररमइत्येवसूच्यती। तेनतिमष्टिमा
 दीर्ताकिंवांता नामतिप्रसंगवारणयत्प्रदादीनामित्यनुवर्त्यत्यदादीनामिमः अस्यादिति व्याख्यास्यतेतदाद्विशब्दान्प्राक्किमशब्दस्यपाठः कर्तव्यः। नानर्थकद
 तिनिषेधादलोप्यविधिर्मभविष्यतितत्किंकादेशेनेत्यतआह। अकचसहितस्यापीति। इमोकारविधौतुसाकचकस्यककरतिरूपेस्यादितिभाक्॥ नन्वेवंगण
 कार्यत्वाभावादुपसर्जनेपिस्थात्। मैवां। तदादीनामित्यनुवर्त्यत्यदादीनांकिमः इतिव्याख्यानम्। इमोमः। इदेःकमिर्नलोपश्च। इदम्। तदोःसःसावित्यतो
 किमःकः। ७२। १०३। किमःकःस्याद्विभक्तौ। अकचसहितस्याप्ययमादेशः। कः। कौ। कौ। कौ। कानादित्यादि। सर्ववत्। इदमोमः। ७२।
 १०८। इदमोमस्यमस्यात्सौपरे। तदाद्यत्वाऽपवादः। इदोऽययुंसि। ७२। १११। इदमइदःस्थानेऽयस्यात्सौपेसिसौर्लोपः। अयोत्यदाद्यस्वस्य
 ररूपत्वच्चादश्च। ७२। १०८। इदमोदस्यमस्याद्विभक्तौ। इमो। इमो। तदादेः संवोधनंनानीत्युत्सर्गः। अनाप्यःकः। ७२। ११२। अकका
 रस्येदमइदोऽनस्यादापिविभक्तौ। आवितिवाइत्यारभ्यसुपःपकारेणप्रत्याहारः। अनेनाहलिलोपः। ७२। ११३। अककारस्येदमइदोलोप
 स्यादापिहलादौ। नानर्थकेऽलोप्यविधिरनभ्यासविकारे। आद्यनवदेकस्मिन्। ७२। ११४। एकस्मिन्क्रियमाणेदुर्ग्यमादाविवाःनइवस्यात्
 नुवर्तनादाहासौपरइति। इदोयापुंसीतिकिं। इयंस्त्री। तदादेः संवोधनंनानीति। प्रचुरप्रयोगदर्शनमेवात्रमूलं। उत्सर्गइति। तेनतदोःसःसाविति सूत्रे अनंतयो
 इतिकिं। हेसइतिभाष्यं। मोअच्युतमवन्नच्युतेत्यादेप्रयोगश्चनविरुध्यतइतिभाक्। अनाप्यकः। आवितिप्रत्याहारो नतुदाप्राविभक्ताविति विशेषणो रतोव्याच
 छेदाइत्यारभ्यसुपःपकारेणिति। नानर्थके लोप्यविधिरिति। नन्वेवंविभर्हिपिपत्तिइत्यादौभृत्रामिता। अर्तिपिपत्येत्वेतौत्वंसर्वस्याभ्यासस्यस्यात्। द्वित्वाभावेकैव
 स्यार्थत्वेपिद्वित्वेसंतिमुदायस्येवार्थत्वादित्याशंकायामाह। अनभ्यासविकारइति। आद्यतवदास्यन्यस्मिन्यस्यपूर्वोनास्ति स आदिः। सत्यन्यस्मिन्यस्यपरोनास्ति सौत
 इतिलोकेप्रसिद्धं तदुभयमेकस्मिन्नसहायनसंभवतीति तत्राद्यंतव्यपदिष्टानिकायांतिनस्युरतोयमतिदेश आरभ्यते। नचपरत्वात्सुपिचेतिदीर्घपश्चाद्दलिलोपस

सु-
सि-कौ-
टी-त-
७२

न्याभ्यामित्यादिसिध्यतीति किमत्राद्यंतवत्सूत्रोपन्यासेनेति शंका नित्यत्वाद्दलिलोपश्चत्यस्य दीर्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः। एकस्मिन्नित्युपमेये समीदर्शनात्सम्यर्थ एव बभूविति रित्यभि-
 प्रेत्याह। आदाविवान्तरवेति। आदिवत्किं। औपगवः। अत्राण आद्युदात्तचंयथास्यात्। भाव्येत्वाद्यंतवदित्यपनी यव्यपदेशि वदेकस्मिन्निति सूत्रमूहितं। अथिष्टम-
 अपदेशोव्यपदेशः। मुख्योव्यवहारः सोस्यास्तीति व्यपदेशीमुख्यरतियावत्तानेन तुल्यमेकस्मिन्नसहायेपिकार्यस्यात् इत्यर्थः। नेन दयाया आरेत्पोदावैकाचरतिहितं
 नेदम दसोरकोः। ७। १। १५ अकारयोरिदम दसोर्भिसरेसजस्यात्। एत्वा एभिः। अत्वं नित्यत्वात् उ-स्यैपश्चाद्दलिलोपः। अस्मै। आभ्यां। एभ्यः। आ-
 स्मात्। आभ्यां। एभ्यः। अस्या अनयोः। एषां। अस्मिना अनयोः। एषु। ककारयोगे तु अयकां रमकौ। रमके। रमकां। रमकौ। रमकानां रमकेना र-
 मकाभ्यां रमकैः। रदमोऽन्वादेशः। शानुदात्तसूत्रोपादौ। यथा ३२। अन्वादेशविषयस्ये रमोऽनुदात्तोऽथ आदेशस्या तृतीयादौ। अश्वचर्न
 साकृत्कार्ये। द्वितीयादौ स्वनेः। यथा ३४। द्वितीयायां दौ सोश्च परतद् रमेतदोरेनादेशस्या रन्वादेशः। किञ्चित्कार्यविधानुमुपात्तस्य कार्यान-
 रविधानुमुनरूपादानमन्वादेशः। यथाऽनेन व्याकरणमधीतं। एनेच्छन्दोऽध्यापयेति। अनयोः पवित्रं कुला एनयोः प्रभूतं स्वमिति। एनां एनौ।
 एनान्। एनेनां एनयोः। गणयतेर्विचा सुगण। सुगणो। सुगणः। सुगणदसु। सुगण तु। किं पः अनुनासिकस्य किं वरुलो रिति दीर्घः। सुगणो सुगणौ
 सुगणः। सुगण सु सुगणदसु परत्वादुपधादीर्घः हलच्चादिलोपः। ततो नलोपः। राजा। नडि-सम्बुद्धोः। यथा ३८। नस्य लोपो न स्यात् डौ सम्बुद्धौ चाहे राजन्
 डौ तुच्छदसु दाहरण। सुपां सु लु गिति डे-र्त्तुका निवेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणं। परमेव्यो मना। डवुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। चर्मणितिला अस्य
 चर्मणितिलः। ब्रह्मनिष्ठः। राजानौ राजानः राजानां राजानौ। अहोपोनः। श्रुत्वां न च लोपः स्यानिवत्। पूर्वत्राऽसिद्धे तन्निवेधात्। नापि वहिरङ्ग-तयाऽसिद्धः
 यथादेशपक्षेष्वाष्टीम्यरिभाषाम्प्रतिश्रुत्वस्यासिद्धतयाऽनरङ्गाभावेपरिभाषया अप्रवृत्तेः। जजोर्त्तः। राज्ञः। राज्ञा ॥

सिध्यति। अन्यथा आद्यंतवदिष्टत्वाभावात् द्वित्वं न स्यादिति दिक् ॥ ७२ ॥ नेदमदसोः। भाव्ये तु रदमदसोः कात्तनियमार्थमिदं। रदमदसोः कादेव भिसरेस नान्यतरति
 स्थितं। नद्यात्तु। रदमदसोः कादिति सूत्रिते तु काद्विरहे स रदमदसोरेवेति विपरीतनियमोपि संभाव्येत। तथा च पाचकै रित्यादि न मिद्येतां। किं च नेदमदसोः

द्विसरे स अत इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः। स्मायादेशात्परत्वात्नादेशः स्यादित्याशंकायामाह। नित्यत्वात्तेस्मै इति। इदमोन्वादेशो नन्विदमोनुदात्तमात्रविधानपि हलिलोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपसिध्यति एनेन एनयोरित्यत्र तु विशिष्येनादेशो विहितः किमनेनाशग्रहणेनेत्यत आह। साकच्कार्थमिति। यद्यपि हशित्करणं व्यर्थं अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेस्तथानुदात्तत्वार्थमेवाकारविधानमित्याशंकास्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्याहुः। अअ इति प्रसिष्यभिर्देशे तु अनेकालत्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्रहणं त्यक्तं शक्यमित्याकरः। द्वितीयाद्यैः सु। इदमोन्वादेश इत्यतः इदम इत्यनुवर्तते।

। अन्वादेश इति च एतदस्वतसोरित्यत एतद इत्यपि तदाह। इदमेतदोरेनादेश इत्यादि। अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेनादेशोनुदात्त इति। त्रयः कार्यविधातुमिति। अपूर्वबोधयितुमित्यर्थः। इषदर्थक्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं डि तं विद्यादित्यत्र तु इषदर्थ्यादयो न विधीयंते किं त्वनूद्यंते इति न तत्रैनादेशः। एतेन नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राघे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातं। भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात्। मांताः सुगाणिति। क्विपानच अनुनासिकस्य क्वीनि दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपलिलोपयोः स्थानिवद्भावः शंक्यः। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। क्वौविधिं प्रतिनिषेधाच्च। एताः। निषेधसामर्थ्यादि। यरातु न डि सुबुध्योरित्यत्र यच्छ्रुततामाश्रित्य च्यतस्य संबुध्यतस्य च पदस्य लोपोनेति व्याख्यायते तदा प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणकेशेन कर्तव्य इत्याहुः। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशंक्याह। नचेति॥ याष्टीयरिभाषामिति वाह उठित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः ॥

सु-
सि कौ-
टी-त-
७३

नलोपः सुप्स्वराः पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमारंभ इत्याहः। अन्यत्रेत्यादिने राजाश्वरत्यादौ सवर्णदीर्घकर्तव्येन लोपोः सिद्धो न भवतीति भावः। सुबिधिमुदाहरति। आत्वमित्यादिना। सुवाश्रितो विधिः सुबिधिः। स्वरविधौपंचामेदिकसंख्यसंज्ञायामिति समासेन लोपे कृते अवर्णं तं पूर्वपरं जातमिति। अर्मेचावर्णे ह्य च्य चरति पूर्वपदाद्युदात्तत्वप्राप्तेन लोपस्यासिद्धत्वान्भवति। संज्ञाविधौपंचेत्यत्र नलोपे कृते पीत्यादिनास्त्रीप्रत्ययेषु वस्यति। अन्येतु रंडिगुप्तौ गुप्तदंडिना वित्यप्युदाहरणं अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात्। घिसंज्ञानास्तीति हं हे घीति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः। कृतितुग्विधौ तु वृत्रहभ्यात्रसभूणेति विहितं कियमाश्रित्य ह्रस्वस्येति तुङ्गकृतितुग्विधाविति किं। वृत्रहच्छत्रं हस्या देवच्छेचेति तुक्। यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्रासिद्धं वहिरंगमंतरंग इत्यनेनैव लोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति। तथापि। अस्याः

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधेषु कृति। ८। २। सुप्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुग्विधौ च नलोपोः सिद्धो नान्यत्र। राजाश्वरत्यादौ ना इत्यसिद्धत्वात्। अत्वमेत्वमैत्वे च न राजभ्यां राजभिः राज्ञो राजभ्यः। राजभ्यः राज्ञः राज्ञोः राज्ञि। राजनि प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। प्रतिदिवानो। प्रतिदिवानः। अस्य भविष्येः लोपे कृते। हलिचा ८। २। १७। रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया र्को दीर्घस्याहलि। नचाः लोपस्य स्थानि वल्व्दीर्घविधौ तन्निषेधात्। व हिरंङ्परिभाषा नूक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदीर्घः प्रतिदीर्घेत्यादि। यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः। नसंयोगाद्दमन्नात्। ६। ४। १३। वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याः नोः कारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्यामित्यादि।

परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृतितुक् ग्रहणं। तेन यासा इत्यादिसिध्यति। अन्यथा विभक्त्या श्रयस्यात्वस्य वहिरंगत्वेनासिद्धत्वादापनस्यात्। एतच्च ना जानंतये वहिंषु प्रकृतिरित्यत्र यत्रांतरंगे वहिरंगे वा अचोरानंतये मिति हरदत्तादिमते न कैश्चिदुक्तं। उत्तरकार्ये अच आनंतये मिति कैयटमते तु नात्र वहिरंगपरिभाषा प्रवर्तते। यासेत्यत्र वापुसंनिपातपरिभाषामपि वाधित्वानया संयोरिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयं। प्रतिदिवेति। कनिन्युच्यते सिराजिधन्विद्यु प्रतिदिवरतिकनिना हलिचा। वोरुपधाया दीर्घरक इत्यनुवर्तते सिपिधातोरित्यतो धातोरिति च तच्च धातुग्रहणं वोरित्यनेन विशेष्यते विशेषणे न तदंतविधिसदाहारेफवांतस्य धातोरित्यादिरेफांतस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणं। धातोः किं। रफांतस्य परस्य माभूत्। अग्निः करोति। वायुः करोति। नक्षत्रधातोरनुवर्तनं परंतवोरिस्येते रफांतस्य धातोरिति

षांतस्य धातोः इति किंतु इति शेषे तरे फवांतस्य रका दीर्घः स्यात्तौ चरे फवकारौ धातोश्चेता अंतशब्दे त्रसमीपवाची तथा चोपधायां चेति सूत्रे न्यक्तं शक्यमनेनैव मूर्च्छति हर्षती
 न्यादिरूपसिद्धेरिति चेत्तामेव। कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसंगः स्यात्तस्मात् वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः। एतच्चाकरे स्पष्टं यत्तूपधायां चेति कैश्चिदुपन्यस्तं। तन्नादिवेवकारस्या
 नुपधात्वात्। उक्तन्यायेनेति। यथोदेशपक्षे षष्ठीपरिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयेत्यर्थः। प्रतिदीर्घरति। नभकुर्कुरामित्यत्र वोरित्यनुवर्तनात् फवांतस्यैवमस्य निषेधरति
 नदीर्घनिषेधोत्रशंकाः। नांतस्येहमत्वात्। यजेति। इष्टवान्यज्वा। सुयजोर्ङ्निप् । ब्रह्मणरति। सूत्रं धातुभ्योमनिन्निति प्रक्रम्य वृहेर्नेचेति न स्यात्त्वविधानाद्ब्रह्मणश
 ष्योपनिष्पन्नः ॥ ३० ॥ इन्हन॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाहा शब्दो- पधाया इति। उपधादीर्घस्यानियमः। तेन इत्रहायत इत्यत्राह
 त्सावर्धातुकयोरिति दीर्घो भवत्येवा इत्रहणीत्यत्रानुनासिकस्य क्लृप्तलोरिति दीर्घः सोपिनियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षयानियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां।

इन्हनपूषार्यमणं शौ। दा। १२। एकांशावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते। सौचादा। ४। १३। इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यात्सम्बुद्धौ
 सौपरे। इत्रहा। हे इत्रहना। एकाजुत्तरपदेति एत्वं। इत्रहणौ। इत्रहणः। इत्रहणं। इत्रहणौ। होहनेर्त्विनेषु। ७। ३। पधात्रिति। लिति प्रत्ययेन का
 रेचपरे हेनेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्। हन्तेः। ८। ४। २२। उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य हनेर्नस्य एत्वं स्यात्। प्रहण्यात्। अन्पूर्वस्या। ८। ४। २२। हनेरन्
 वेस्येवनस्य एत्वं नान्यस्या। प्रघ्नन्ति। योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायम्व। धित्वा एकाजुत्तरपदेति एत्वं मपि निवर्तते। नकारे
 परे कुत्वं विधिसामर्थ्यादलोपोनस्थानिवत्। इत्रहः। इत्रघ्रा। इत्यादि। यत्रु इत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिके एत्वं माधवेनोक्तं। तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धं। एवं।
 शाङ्गिन्यशस्विन्नर्थमन्पूर्वना यशस्विन्निति विनात्यये रनोः नर्थकत्वेऽपि इन्हनित्यत्र ग्रहणम्भवत्येवा अनिनस्मन्ग्रहणन्यर्थवत्ता चानर्थकेन चन
 दन्तविधिप्रयोजयतीति वचनात्। अर्यमिण। अर्यमणि। पूष्णि। पूषणि॥ ॥ ९ स्थितां शावेवेति नियमादीर्घस्याप्राप्तावाहा सौचेति। शिस्वरिति वक्त
 त्रयोगविभाग उत्रार्थः। इत्रहेति इत्रहन्वान्। ब्रह्मः एतिदि। हन्तेर्हस्यिति त्रिति। लीत्येतद्वन्ते विशेषणं। नकारे इति तु हस्येति यथासंभवं बोध्यं। यद्वा त्रिभिन्नाः
 सर्वेपि हस्येव विशेषणं त्रिति। लीत्यंशे येन नाव्यवधानेन्यायेन हस्यो व्यवधानं स्वीक्रियते तेन धातुः धातुक इत्यत्र कुत्वं भवति। इह तु न भवति। हननमात्मन इच्छ

सु-
सि कौ-
टी-
१३

नलोपः सुप्स्वरा पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमारंभ इत्याहः। अन्यत्रेत्यादिने राजा श्वरत्यादौ सवर्णदीर्घकर्तव्येन लोपोः सिद्धो न भवतीति भावः। सुबिधिमुदाहरति। आत्वमित्यादिना सुवाश्रितो विधिः सुबिधिः। स्वरविधौ पंचांशोऽदिकं संख्ये संज्ञायामिति समासेन लोपे कृते अवर्णं तं पूर्वपरं जातमिति। अर्मेचावर्णे छ च्य च इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तेन लोपस्या सिद्धत्वात् न भवति। संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र न लोपे कृते पीत्यादिना स्त्री प्रत्ययेषु वक्ष्यति। अन्येतुदंडिगुप्तौ गुप्तदंडिना वित्यस्युदाहरणं अत्र न लोपस्या सिद्धत्वात् घिसंज्ञानास्तीति दंडे घीति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः। कृतितुग्विधौ तु वृत्रहभ्या ब्रह्मभूणेति विहितं कियमाश्रित्य ह्रस्वस्येति तु कृतितुग्विधाविति किं। वृत्रहृच्छत्रं ह्रस्वादेव छेचेति तु का। यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्रासिद्धं वहिरंगमंतरंग इत्यनेनैव लोपस्या सिद्धत्वं सिध्यति। तथापि। अस्याः

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृतिना ८२२ सुप्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुग्विधौ च न लोपोः सिद्धो नान्यत्र। राजा श्वरत्यादौ नान्यसिद्धत्वात्। आत्वमेत्वमैत्वञ्च न राजभ्यां राजभिः राज्ञो राजभ्यां राजभ्यः राज्ञः राज्ञो राज्ञि राजनि प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। प्रतिदिवानो प्रतिदिवानः। अस्य भविष्येः लोपे कृतो हलिचा ८२२७१ रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया रको दीर्घस्याहलि नचाः लोपस्य स्थानिवत्त्वन्दीर्घविधौ तन्निषेधात्। वहिरङ्गपरिभाषा नूक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदीज्ञः प्रतिदीज्ञेत्यादि। यज्वा यज्वानौ यज्वानः न संयोगाद्दमन्तात्। ६।४।१३७। वकारमकारान्तसंयोगान्तरस्याः नोः कारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः यज्वना यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः ब्रह्मणा ब्रह्मभ्यामित्यादि॥

परिभाषाया अनित्यत्वात्पुनार्थं कृतितुक् ग्रहणं तेन यासा इत्यादिसिध्यति। अन्यथा विभक्त्या श्रयस्यात्वस्य वहिरंगत्वेनासिद्धत्वादापनस्यात्। एतच्च नाजानंतर्त्ये वहिंष्टु प्रकृतिरित्यत्र यत्रांतरंगे वहिरंगे वा अचोरा नंतर्त्यमिति हरदत्तादिमते न कैश्चिदुक्तं। उत्तरकार्ये अचोरा नंतर्त्यमिति कैयटमते तु नात्र वहिरंगपरिभाषा प्रवर्तते। यासेत्यत्र टात्पुनसंनिपातपरिभाषामपि बाधित्वानया सयोरिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयं। प्रतिदिवेति। कनिन्युद्यति सिराजिधन्विद्यु प्रतिदिवरति कनिना हलिचा। वोरुपधाया दीर्घरक इत्यनुवर्तते सिपिधातोरित्यतो धातोरिति च तच्च धातुग्रहणं वोरित्यनेन विशेष्यते विशेषणे न तदंतविधिस्तदाह। रेफवांतस्य धातोरित्यादिरेफांतस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणं। धातोः किं। रेफांतस्य परस्य माभूत्। अग्निः करोति वायुः करोति। न च सुधातोरनुवर्तनं परंतु वोरित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफ

१३

षांतस्य धातोः इति किंतु इति विशेष्यतेरेफ वांतस्य रकादीर्घः स्यात्तौचरेफवकारौ धातोश्चेत् अंतशब्देन समीपवाची तथा चोपधायां चेति सूत्रेण न्यक्तं शक्यमनेनैव मूर्च्छति हर्षणी
 न्यादिरूपसिद्धेरिति चेत्तामेवं कर्करीयतीत्यत्रातिप्रसंगः स्यात्तस्मात् पूर्वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः। एतच्चाकरेस्पष्टं यत्तूपधायां चेति कैश्चिदुपन्यसं। तन्नादिवेवकारस्य
 नुपधात्वात्। उक्तन्यायेनेति यथोदेशयसबाष्ठीपरिभाषां प्रतिदीर्घस्यासिद्धतयेत्यर्थः। प्रतिदीर्घरति। नभकुर्चुरामित्यत्र पूर्वोरित्यनुवर्तनात् इफवांतस्यैवमस्यनिषेधरति
 नदीर्घनिषेधोत्रशंभुः। नांतस्यैवमत्वात्। यत्वेति। इष्टवान्यज्वा। सुयजोर्द्धनिष् । ब्रह्मणरति। सूर्धधातुभ्योमनिन्निति प्रक्रम्य वृहेर्नोचेति नस्यात्वविधानाद्ब्रह्मणश
 व्योपनिष्यन्तः ॥ ३० ॥ इन्हना। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धो इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाहा शंभुवो - पधाया इति। उपधादीर्घस्यानियमः। तेन वृत्रहायत इत्यत्राह
 त्सावधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येवा वृत्रहणेत्यत्रानुनासिकस्य किरुलोरिति दीर्घः सोपिनियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षयानियमविज्ञानादिति तु मनोरमायो।

इन्हनपूषाव्यम्लं शौ। दा। ४। २। एकांशवेवोपधायादीर्घानान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते। सौचा। ४। २। इन्नादीनामुपधायादीर्घः स्यादसम्बुद्धो
 सौपरे। वृत्रहा। हे वृत्रहना। एकांशुत्तरपदेति एत्वं। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। वृत्रहणं। वृत्रहणौ। होहनेर्जिह्वेनैषु। ७। ३। पधा। त्रिति। लिति। प्रत्ययेन का
 रेचपरेहनेर्हकारस्य कुत्वस्यात्। हन्तेः। ४। २। उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य हनेर्नस्य एत्वं स्यात्। प्रहस्यात्। अस्यूर्ध्वस्यात्। ४। २। हनेरत्पूर्
 वस्यैवनस्य एत्वं नान्यस्यात्। प्रघ्नन्ति। योगविभागस्य मथ्यादनन्तरस्य विधिर्वाप्रतिषेधो वेति न्यायमवाधित्वा एकांशुत्तरपदेति एत्वं मपि निवर्तते। नकारे
 परे कुत्वविधिसामर्थ्यादलोपो नस्थानिवत्। वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना। इत्यादि। यत्तु वृत्रघ्न इत्यादी वैकल्पिके एत्वं माधवेनोक्तं। तद्वाप्यवार्तिकविरुद्धं। एवं।
 शाङ्गिन्यशस्विन्नर्थमन्युषना। यशस्विन्निति विदुः। त्वये रनोः नर्थकत्वेऽनहन्ति न्यत्र ग्रहणम्भवत्येव। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवत्ता चानर्थकेन वत
 रन्तविधिप्रयोजयन्तीति वचनात्। अय्यम्लि। अय्यमलि। पूष्णि। पूषलि। ॥ ९ ॥ स्थितां शवेवेति नियमादीर्घस्याप्राप्तावाहा सौचेति। शिखोरिति वक्त
 वे योगविभाग उत्रार्थः। वृत्रहेति वृत्रहनवान्। ब्रह्मणोति। ३। ३। हन्तेर्हस्यिति त्रिति। लीतीत्येतद्वन्ते विशेषणं। नकारे रति तु हस्यति यथासंभवं बोध्यं। यद्वा त्रितिन्ना
 सर्वेति हस्येव विशेषणं त्रिति। लीतीत्यंशे येन नाव्यवधानेन्यायेन हस्यं व्यवधानं स्वीक्रियते तेन धातुः धातुक इत्यत्र कुत्वमवति। इह तु नमवति। हननमात्मन इच्छ

सि.को.
टी.त.
७४

निहनीयतिहननीयतेष्वलहननीयकरति। एतच्चभाष्यकेसटादौ स्पष्टं हतेरत्पूर्वस्येति सूत्रयोगविभागेन व्याचष्टे। हतेरिति। प्रसंगादस्योदाहरणमाहा। महत्त्वादि
ति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाहा। अतपूर्वस्येति। एकाजुत्तरेति। नचक्षतेकतेकाचत्वंनास्तीतिवाच्यां। पूर्वस्मादपिविधौस्थानिवद्भावात्। नचपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिव
दितिवाच्यां। तस्यत्वेपः संयोगदिलोपलत्वणत्वेत्वेत्युक्तेः। निवर्त्येतरति। कुमतिचेति। एत्वमपिनिवर्त्यतएवेतिबोधं। भाष्येतुकुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेधोवक्त
व्यः। किंप्रयोजनां वृत्रघ्नः सुघ्नः प्रघानि हतेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणंनकर्तव्यंभवतीत्युक्तं। एतच्चवार्तिकार्थवर्णनमात्रंननुवस्तुस्थितिः। वार्तिकेनसूत्रावयवप्र
त्याख्यानापेक्षयायोगविभागमाश्रित्यवार्तिकार्थोपसंग्रहस्येवव्याप्यत्वादितिनुमनोरमायांस्थितं। नचत्पूर्वस्येत्यत्रतयरोविवक्षितो नवा यदिविवक्षितेसर्हिबहु
वृत्रहाणीति सिध्यता। यद्यविवक्षितसदाप्राधानी तिचित्तेपि। एत्वस्यात्ततश्चकुव्यवायेहादेशेषु प्रतिषेधइतिवचनंस्वीकर्तव्यमेवेति किमनेनयोगविभागेन।
अत्राहुः। तपरोत्रविवक्षितएवानचबहुवृत्रहोणीत्यत्रणत्वासिद्धिः। एत्वस्यांतरंगत्वेनतत् कार्यप्रतिदीर्घस्यासिद्धत्वात्। नचत्रैपादिकेतरंगेषां परिभाषानप्र
वर्ततइतिवाच्यां। कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। नचैवमंतरंगणत्वंप्राधानीत्यत्रापिस्यादितिवाच्यां। पूर्वधातुः साधनेनयुज्यतेइतिपक्षेणत्वस्यवहिरंगत्वात्। इष्टानुरोधे
नपूर्वधानुरूपसर्गेणेत्यस्यानभ्युपगमात् इति। अन्येतुहतेरत्पूर्वस्येत्यत्रउपसर्गादित्यस्यानुवृत्तिस्वीकारात्योगविभागेनसामर्थ्येनभ्रूणप्रघ्नइत्यत्रएका
जुत्तरेत्यादिनाणत्वाभावेपिहृत्रघ्नः सुघ्नइत्यत्रणत्वंदुर्वारमितिकुव्यवायइतिवार्तिकंस्वीकर्तव्यमेव। योगविभागस्यानंतरस्येतिन्यायवाधेनापिचरितार्थत्वादुप
सर्गसंबन्धस्यापिवाधेसामर्थ्याभावात्। नचत्रहादिषुकर्मसूपपदेषुविधीयमानः क्विप्प्रत्ययः केवलं धातोरेवस्यान्नतुसोपसर्गादितिब्रह्मप्रहाभ्रूणप्रहेत्यादि
रूपमेवदुर्लभेतिवाच्यां। आतोनुपसर्गकइत्यत्रानुपसर्गेतिसामान्यापेक्षापकात्सोपसर्गादितेरपिब्रह्मभ्रूणेतिक्विप्संभवात्। अनुपसर्गग्रहणस्यसामान्यापेक्ष
त्वापकत्वेनूक्तवार्तिकेसेवप्रमाणं। तस्माद्धतेरितियोगविभागोत्रनिरर्थकएवेत्याहुः। माधवेनोक्तमिति। इत्यस्मिन्दीयोग्रन्थः। भसंज्ञायामलोपेउत्तरपदमनक्तंस्थानि
वद्वावश्चालविधित्वान्नेत्ये काजुत्तरपदत्वाभावात्प्रातिपदिकांतनुम्बिभक्तिषुचेतिविकल्पोभवति। वृत्रघ्नोवृत्रघ्णइति। तद्भाष्येति। किंचअल्विधित्वान्नेत्यसंगतं
अल्विध्यर्थमेवाचः परस्मिन्नेत्यस्यारंभात्। तस्याप्रवृत्तौ युक्तं तरस्येववाच्यत्वात्। एकाजुत्तरेत्यस्याप्रवृत्तावपिकुमतिचेतिसूत्रस्यदुर्वारत्वात्। वैकल्पिकत्वंणत्वस्यांसंगतं

७४

नचत्रिणाद्यांमपिपूर्वप्रत्ययान्तराणांस्थितिद्वत्वादेकाजुत्तरपदेणः कुमतिचेत्यस्याप्रवृत्त्याप्रातिपदिकांतेतिवैकल्पिकमेवणत्वंभवतीतिवाच्यं। नहियोगेयोगोऽसिद्धः।
 प्रकरणेप्रकरणेतिभाष्यारोस्यत्वादितिदिक। अनित् सन्ग्रहणानीति। अन् रात्रेत्यर्थवतासाम्नादत्यनर्थकेना। इना इंडीत्यर्थवता। वाग्मीत्यनर्थकेना। असा सुय।
 शार्त्त्यर्थवता। सुखोत्तरादत्यनर्थकेना। इहसुरीभ्यांतुदेत्यनुत्तरा। मना सुशर्मैत्यर्थवता। सुप्रथिमादत्यनर्थकेना। एतच्चरणः षीध्वमितिसूत्रेअंगग्रहणेनअर्थवत्प्र
 हणपरिभाषाप्रानित्यत्वज्ञापनात्सिद्धविविधीध्वमित्यत्रषीध्वेशब्दस्यग्रहणमाभूदितिहितत्रांगग्रहणं कृतं तच्चा पार्थक्यमनर्थकत्वादेवतद्ग्रहणसिद्धेरतोत्ता
 यते अर्धवत्प्रहणपरिभाषाअतित्येति॥ ३३ ॥ मघवावहुलं। अर्वणस्त्रसावित्यतस्तदत्यनुवर्तिततदपेक्षचमघवेतिषष्ठ्यर्थेप्रथमा। तदाहामघवन्शब्दस्येति। अधातो

मघवावहुलं। ६।५। १२६। मघवन्शब्दस्यवात्तदत्यन्तादेशस्यात्। ऋत्ता। उगिदचांसर्वनामस्थानेऽधातोः। ७।५। ७०। अधातोरुगितोनलोपिनोश्च
 तेऽनुमागमस्यात्सर्वनामस्थानेपरे। उपर्धादीर्घः। मघवाना इहदीर्घकर्तव्येसंयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वन्भवति। बहुलग्रहणात्। तथाचाश्च
 नुष्पन्नितिनिपातनाम्मघशब्दान्तुपाचभाषायामपिशब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्येतत्सूत्रम्यत्पारख्यातमाकरे। हविर्जस्यितिनिप्रशङ्क्यमस्वेषुमघ
 वानसावितिभाट्टिः। मघवन्तौ। मघवन्तः। हेमघवन्तः। मघवन्तौ। मघवतः। मघवता। मघवद्गामित्यादि। तृत्वाऽभावा मघवा। छन्दसी
 वनियौचेतिवनिवन्तमध्योदात्तञ्चदस्येवा। अनोदात्तन्तुलोकेपीतिविशेषः। मघवानौ। मघवानः। सुटिराजवत्॥

रिति। अधातुभूतपूर्वस्वापीत्यर्थः। अंचतिग्रहणं हि नियमार्थं। उगितोधातोश्चेद्भवति तर्ह्यंचतेरेवेति। एवंच गोमानिवाचरतिगोमान् रत्यादौसंप्रतिधातुत्वेपि
 विध्यर्थमधातुग्रहणं। एतच्चमूलएवस्फुटीभविष्यति। नचंचतिग्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्ये तर्ह्यंचतेरेवेतिव्याख्यायअधातुग्रहणं तज्यतामिति
 चेत। अत्रनव्याः। नुभूमात्रविषयेकोनायनियमोधातोश्चेदुगित्कार्ये तर्ह्यंचतेरेवेतिनियम्यतेनेहना उखासत् इति। उगितश्चेतिसूत्रेवस्यमाणत्वात्। ततश्च
 यद्यौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्यायततर्हिपूर्वत्वे गोमानित्यादौस्त्रियामुगितश्चेतिडीपप्रसज्येत्। आचारकिवंतस्यौपदेशिकधातुत्वाभावात्।
 नचंचापतिः। अधातोर्ग्रहणं देवसूत्रकृतातत्रनुमतेष्यतइत्यनुमानदितिदिक। ननुनलोपिनोचतेरेवनुमागमस्यान्नतुपूजाथस्यनकारवतोचतेरित्ये

सु
सि-कौ
टी-त
७५

वमर्थमचामितिग्रहणस्यसार्थकत्वात्कथमेतस्यसामान्यनियमार्थतेतिवेत्त। उच्यते। अचामित्यत्रनलोपोऽविवक्षितः। तथाचपूर्वोक्तनियमार्थताभाष्यकै
यद्यद्युक्तसंगच्छतएवा। पूजार्थस्यांचतेनुमिसत्यपितश्चाप्यस्येति सूत्रेजातियस्यमाश्रित्यनत्वजातेरनुस्वारविधानेसमीहितरूपसिद्धेः। व्यक्तियस्येत्व
नुस्वारस्यशर्षुयठिमत्वात्। अनुस्वारेपरेनुमोऽनुस्वारसतिअनुस्वारवद्रूपमिष्यते। अनचिचेतिद्वित्वेनमद्रूपस्यतवापिमतेदुर्वारत्वात्। नचभवन्मतेद्वि
त्वेनानुस्वारत्रयस्यादितिशंका। मरुमरुतिलोपेननिवारयितुंशक्यत्वात्। लोपाभावपक्षेत्रयाणांश्रवणस्यादितिचेत्। भाष्यकैयदाद्युक्तनियमानुरोधे
नततस्वीकारेवाधकाभावात्। इष्टानुरोधेनजातियस्यएवात्राश्रयणीयः। नुमागमस्यादिति। इदितोनुमधातोरित्यतोनुमनुवर्ततइतिभावः। ननुकुर्वन्नि
त्यादाविवसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेनानांतत्वाभावाद्दीर्घत्वंनस्यादित्याशंकाहा इहदीर्घेकर्तव्यइति। विह्वलग्रहणदिति। किंचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थ
वहनर्थानुलातीतिवहुलं॥ आतोनुपसर्गेइतिकर्मेण्युपपदेकः॥ अन्नुसन्निति। अन्नुसन्न्यूनप्रीहनक्तेदनस्नेहनमूर्द्धनमज्जनर्यमन्विश्वप्सन्प
रिज्मनमोतरिश्वनमघवनइत्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः। नियातनादिति। महेर्हकारस्यघकारः। अनुगागमः। कनिप्रत्ययश्चेत्यस्यत्रितयस्यनियातनादित्य
र्थः॥ प्रत्याख्यातमाकरइति॥ एवंचफलभेदेत्रादेशस्यप्रत्याख्यानासंभवात्। आदेशपक्षेपिदीर्घाभाष्यादिसंमतएवेतिवहुलग्रहणात्संयोगांतलोपस्य
नासिद्धत्वमित्युक्तं॥ यत्वाहुः॥ मतुप्यस्येपिछांदसत्वान्दीर्घइत्येवभाष्याशयइति॥ तन्ना॥ मतुवंतस्यछांदसत्वेमानाभावात्॥ उदाहृतमद्विप्रयोगविरोधा
त्तेतिरिक्तः॥ इदंसीवनिपाविति। मत्वर्थेइवनिपौस्तः। छांदसीतिवार्तिकार्थः। सुमंगलीरियंवधूंमघवानमीमहेइत्युदाहरिष्यतिवैदिकप्रक्रियायां। अंतोरा
तंत्विति। यद्यपिअन्नुसन्नित्यत्रकनिन्नंताएतेइत्युज्वलदत्तादियंथपर्यलोचनयाआद्युदानत्वंलभ्यते। तथापिउष्णसमुद्रोअरुणःसुपर्णःपृषात्वेतो न
यतुअग्निर्मूर्द्धादेवइत्यादौतत्सूत्रोपात्तानामुष्णादीनामंतोरातस्यनिर्विवादतयाकनिप्रत्ययएवोचितइतिभावः॥

७५

श्वयुवा अंशोपोन इत्यतोऽनइत्यपकृष्यव्याचष्टे। अन्नंतानामिति। अन्नंतानां किं। मघवत इति। यद्यपि न स्यतादेशेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादनंततात्रास्त्येव
 तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारांतस्यैवसंप्रसारणं नत्वत्रेत्याहुः। वार्तिककृता तु श्वादीनां संप्रसारणे नकारांतग्रहणमनकारांतप्रतिषेधा
 र्थमुक्तं। नन्वेवमश्लोपोनइत्यश्लोपोदुर्वारइतिचैवैवं। भाष्यकृतापूर्वोक्तवार्तिकमत्रानुवर्त्य अश्लोपोननकारांतस्यैवेतिव्याख्यातत्वात्। एतच्च अलक
 इति सूत्रे भाष्येऽप्यष्टा एतेन बहुधीवरी राजकीयमित्यत्राप्यश्लोपाभावः सिद्धः। वनोरचराः कचेत्यादेशे कृतेनकारांतत्वाभावात्। स्त्रियां मघवतीति। मघवत्यौ
 मघवत्य इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया उगिद्वामिति नुमन् शक्यः। विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणं न इत्याहुः। न संप्रसारणे। द्वः संप्रसारणमित्यतः संप्र

श्वयुवमघोनामतद्धितो दा ४। १३३। अन्नन्तानाम् संप्रसारणं संप्रसारणं स्यात्। संप्रसारणञ्च। आद्रुणः। मघो नः। अन्न
 न्तान्पङ्क्तिः। मघवन्तः। मघवता। स्त्रियां मघवती। अतद्धिते किं। मघवन्तः। मघोना। मघवभ्यामित्यादि। शुनः। शुना। श्वभ्यामित्यादि। युवन्
 शब्देवस्यैवेकृते। न संप्रसारणे संप्रसारणं। दा १। ३७। संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात्। इति यकारस्यनेत्वं। अत
 एव ज्ञोपकारान्तस्य यणः पूर्वसंप्रसारणं। यूनः। यूना। युवभ्यामित्यादि। अर्वा। हे अर्वन्। अर्वणस्त्रसावः नमः। दा ४। १२७। नकारहितस्या
 ऽर्वन्नन्तस्याऽङ्गस्यत् इत्यन्तादेशस्य ननु सौ। उगित्वा नुम्। अर्वन्तौ। अर्वन्तः। अर्वन्तां। अर्वन्तौ। अर्वतः। अर्वता। अर्वद्भ्यामित्यादि। अनत्रः

संप्रसारणमित्यनुवर्तमानेपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशांतरस्य श्वयुवमघोनामित्यपि संप्रसारणं निषिध्यते। तदाहा इति यकारस्यनेत्वमि
 ति। यूनइति। ननु उकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः। त्रिव्याथ विव्यथेत्यादावव्यवधानेपि निषेधस्य चरितार्थत्वात्। नच सवर्णदीर्घकृतेनास्ति व्यवधानमिति वा
 च्यं। अचपरस्मिन्निति स्थानिवत्वात्। अत्राहुः। विदेशस्य निषेधार्थात् पुनः संप्रसारणग्रहणादेव व्यवधानेप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्यदोषः। नच व्यथो लिटी
 निविदेशस्थेन यकारस्य संप्रसारणे कृतेनकारस्य तदभावात् न संप्रसारण इति। सूत्रं प्रवर्त्य पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यत्रधाने निषेधो न भविष्यतीति
 शक्यं। व्यथो लिटीत्ये तद्वलादिशेषा यवा इत्योकरे स्पष्टत्वात्। उगिद्वामिति परस्यैव संप्रसारणं भवति। न पूर्वस्येति कैपटेन व्याख्यातत्वाच्चेति। ॥

सि-कौ
टी-त
७६

अर्वाणाम् अंगस्येति वर्तते तच्च अर्वाणाम् विशेष्यते अनन्तरत्पनेनापित्वा हान् आरहितस्येत्यादि। असाविति पर्युदासे विभक्तौ परतएव स्यात्। ततश्चार्वाणीत्यादौ न स्यादिति।
 अर्वाणां हान्तुसाविति न चैवमर्वाप्रियरत्यादाविति प्रसंगः। अंगानस्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्या ह्येणालु कालुसत्वेनात्र प्रत्ययव्यस्यणभावात् एतेन वा हेरलुप्यते स
 हस्त्रद्वगर्वगर्व इति श्रीहर्षप्रयोगे व्याख्यातः न चैवमर्वाप्रियरत्यादाविति प्रसंगः। अंगानस्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्या ह्येणालु कालुसत्वेनात्र प्रत्ययव्यस्यणभावात् एतेन वा हेरलुप्यते स
 किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वेति विकल्पनांत्यः। अव्ययस्यो गपदाभ्यां पृथग्रहणवैयर्थ्यादिति मनोरमायां यदुक्तं तत्कथं संगच्छेत्। अव्ययस्योक्तरीत्या
 नंगत्वात्। न च नलुमतेत्यनेनांगकार्यनिषेधेप्यंगसंज्ञाया अनिषेधान्नोक्तदोष इति वाच्यं। प्रत्यये परतपूर्वस्य यत् कार्यमांगमर्वांगत्वात्सर्वं न लुमतेत्य
 नेन निषिध्यते इति यच्चेति चेति सूत्रस्य मनोरमायां यद्यप्यलोचनया लुमता शब्देन लुमे अंगसंज्ञाया अप्यस्वीकार्यत्वात् तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य
 कार्यत्वात्। यदिलुकालुसत्वेप्यंगत्वं स्वीक्रियते तदा अयं ग्रंथो यच्चिभं वृष एव स्वश्वयोरित्यत्र वृषवर्षु कंधनं यस्व वृष एव सु। वृषा अश्वो यस्य वृषणश्च इत्युदा
 हृत्य भत्वदिह नलोपो न भवति अल्लोपस्तु अनंगत्वान्नेति मूले वैदिक प्रक्रियायां वृष्यमाणग्रंथेन सह विरुध्येता न चाल्लोपो न इत्यत्रांगावयवोः सर्वनामस्त्वा
 नयजादिस्वादिपरोयो निति व्याख्यानात् अल्लोपस्य तत्र प्रास्यभावाद नंगत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ्रमितव्यं। भसंज्ञैव यजादिस्वादिपरोयोः निति व्याख्या
 नवत्वं स्वश्वयोः परतोयोः निति व्याख्या नस्यापि लाभात्। तस्मात्पदात्पृथगित्येव वक्तव्ये अंगपदाभ्यामित्यंगग्रहणं भसंज्ञैव इति चेत्। अत्राहुः। न लुमते
 नि-सूत्रे लुमतालुमेतन्निमित्तमंगस्यांगसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति व्याख्यायते तदाः अर्वाणाम् अंगकार्यप्रवृत्तावयंगसंज्ञायानिर्वाधत्वाद्गग्रहणं तत्र न्यंसा
 म्यगे वैयर्थ्यादिना मनांगवेत्यादि मनोरमायां यस्यानंगत्वादिति मूलग्रंथस्य च स्वारस्य पर्यालोचनया लाघवाद्वा व्ययस्यो गत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य का
 र्यं निषिध्यते इति मनोरमायां यच्च स्वरसतः संगच्छत इति। ननु कृधातोर्विचिगुणे च अरितिरूपं तस्मान्मनुपि अर्वाणां विन्यादिसेत्स्यति। खदसी वनिपाविति व
 निषिधेदे अर्वाणां सेत्स्यति कृधातोरेवस्त्रामदिग्रघनीत्यादिना वनिपितुलोकेप्येति सेत्स्यति। रूढिशब्दायां वाजिवाह्वर्गं धर्वहयसैधवसस्य इत्यमरको
 शात्ततश्चाथोपिनभिद्यते इति किमनेन सूत्रेणेति चेत्। अत्राहुः। नांततांतयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्तेसौ परे ननुपपदे च तांतस्य प्रयोगेन भवत्यन्यत्र तु नांतस्य प्रयोगेन भवति
 तदात्वविशेषण अङ्गसंज्ञाया अपि निषेधात् अङ्गग्रहणं तत्र भस्माकृतमेव न च नलुमतेत्यनेन अङ्गसंज्ञानिषेधेयुवोरनाकाविति सूत्रस्य भाष्यकैयदाभ्यां विरोधः स्यादिति वाच्यमनयोस्त

स्विति सिद्धं च
 न लुमतात्
 न च नलुमतेत्यनेन
 अर्वाणां हान्तुसाविति
 न चैवमर्वाप्रियरत्यादाविति
 प्रसंगः। अंगानस्वनिमित्तस्य
 प्रत्ययस्या ह्येणालु कालुसत्वेनात्र
 प्रत्ययव्यस्यणभावात् एतेन वा हेरलुप्यते स
 हस्त्रद्वगर्वगर्व इति श्रीहर्षप्रयोगे व्याख्यातः
 न चैवमर्वाप्रियरत्यादाविति प्रसंगः। अंगानस्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्या ह्येणालु कालुसत्वेनात्र प्रत्ययव्यस्यणभावात् एतेन वा हेरलुप्यते स
 किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वेति विकल्पनांत्यः। अव्ययस्यो गपदाभ्यां पृथग्रहणवैयर्थ्यादिति मनोरमायां यदुक्तं तत्कथं संगच्छेत्। अव्ययस्योक्तरीत्या
 नंगत्वात्। न च नलुमतेत्यनेनांगकार्यनिषेधेप्यंगसंज्ञाया अनिषेधान्नोक्तदोष इति वाच्यं। प्रत्यये परतपूर्वस्य यत् कार्यमांगमर्वांगत्वात्सर्वं न लुमतेत्य
 नेन निषिध्यते इति यच्चेति चेति सूत्रस्य मनोरमायां यद्यप्यलोचनया लुमता शब्देन लुमे अंगसंज्ञाया अप्यस्वीकार्यत्वात् तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य
 कार्यत्वात्। यदिलुकालुसत्वेप्यंगत्वं स्वीक्रियते तदा अयं ग्रंथो यच्चिभं वृष एव स्वश्वयोरित्यत्र वृषवर्षु कंधनं यस्व वृष एव सु। वृषा अश्वो यस्य वृषणश्च इत्युदा
 हृत्य भत्वदिह नलोपो न भवति अल्लोपस्तु अनंगत्वान्नेति मूले वैदिक प्रक्रियायां वृष्यमाणग्रंथेन सह विरुध्येता न चाल्लोपो न इत्यत्रांगावयवोः सर्वनामस्त्वा
 नयजादिस्वादिपरोयो निति व्याख्यानात् अल्लोपस्य तत्र प्रास्यभावाद नंगत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ्रमितव्यं। भसंज्ञैव यजादिस्वादिपरोयोः निति व्याख्या
 नवत्वं स्वश्वयोः परतोयोः निति व्याख्या नस्यापि लाभात्। तस्मात्पदात्पृथगित्येव वक्तव्ये अंगपदाभ्यामित्यंगग्रहणं भसंज्ञैव इति चेत्। अत्राहुः। न लुमते
 नि-सूत्रे लुमतालुमेतन्निमित्तमंगस्यांगसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति व्याख्यायते तदाः अर्वाणाम् अंगकार्यप्रवृत्तावयंगसंज्ञायानिर्वाधत्वाद्गग्रहणं तत्र न्यंसा
 म्यगे वैयर्थ्यादिना मनांगवेत्यादि मनोरमायां यस्यानंगत्वादिति मूलग्रंथस्य च स्वारस्य पर्यालोचनया लाघवाद्वा व्ययस्यो गत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य का
 र्यं निषिध्यते इति मनोरमायां यच्च स्वरसतः संगच्छत इति। ननु कृधातोर्विचिगुणे च अरितिरूपं तस्मान्मनुपि अर्वाणां विन्यादिसेत्स्यति। खदसी वनिपाविति व
 निषिधेदे अर्वाणां सेत्स्यति कृधातोरेवस्त्रामदिग्रघनीत्यादिना वनिपितुलोकेप्येति सेत्स्यति। रूढिशब्दायां वाजिवाह्वर्गं धर्वहयसैधवसस्य इत्यमरको
 शात्ततश्चाथोपिनभिद्यते इति किमनेन सूत्रेणेति चेत्। अत्राहुः। नांततांतयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्तेसौ परे ननुपपदे च तांतस्य प्रयोगेन भवत्यन्यत्र तु नांतस्य प्रयोगेन भवति
 तदात्वविशेषण अङ्गसंज्ञाया अपि निषेधात् अङ्गग्रहणं तत्र भस्माकृतमेव न च नलुमतेत्यनेन अङ्गसंज्ञानिषेधेयुवोरनाकाविति सूत्रस्य भाष्यकैयदाभ्यां विरोधः स्यादिति वाच्यमनयोस्त

इतिव्यवस्थार्थमिदं तच्चतकोपरिति त्रिसूत्रीवदिति। यनुकैश्चिदुक्तं। अर्वनमघवनशब्दयोर्द्वयोरपिभाषायामसाधुत्वमेव अर्वणसूत्रमघोनश्चनशिष्यंछांदसंहितत्मानुव
 न्नेर्विधाना सुच्छंदस्युभयद शनादिति वार्तिकेदिति तदापाततः। वार्तिकस्य वनिवेतमध्ये दात्तपरत्वात् छंदस्येव वनिविधानात् तथा च श्रीहर्षः। वाहैरु प्यतसहस्रं
 द्गर्वपर्वइति प्रायुक्तं। अर्वतो। अर्वतइति। व्यप देशिवद्वावेनावेनंतत्वात् आदेशः। नचव्यपदेशिवद्वावोः प्रातिपदिकेने तिवाच्यांतस्यप्रत्ययविधिविषयत्वात्। प
 थिमथि। गंमेनि निरिन्त्यनइतिरितिपरमेकिदित्यतः किदित्यनुवर्तमाने मंथरत्पनेन निष्यन्तोमथिनशब्दः। पतस्थचवादिनिःपथिनाः क्रमुसः स्वर्गवच्योः। ततो
 मत्वर्थायेति नक्रमुसि निति बोध्या ननु अस्थिरधीति सूत्रे उदात्ततया पठितेप्यनडीष्टसिद्धावनडुदात्तइत्युदात्तग्रहणं गुणा अभेदकार्त्तपसंज्ञापयतीति निर्वि

पथिमथ्यमुसा माता गधच्छ। एषामाकारोनादेशस्यात्सौपरो। आआदिति प्रश्लेषेण शुद्धया एव व्यक्तेर्विधानान्ननुनासिकः। रतोः स्वर्धनामस्या
 ने गधच्छ। पथ्यादेरि कारस्याः कारस्यात्सर्वनामस्थानेपरो। थोन्थः। गधच्छ। पथिमथोस्यस्यन्यादेशस्यात्सर्वनामस्थानेपरो। पथाः पथ्यानौ। प
 न्यानः। पथ्यानौ। भस्यटलोपः। गधच्छ। मरुत्तस्यपथ्यादेष्टलोपस्यात्। पथः। पथा। पथिमथ्यामित्यादि। एवमन्याः क्रमुसाः स्त्रिया
 नान्तलक्षणोडीपिभत्वाद्दिलोपः। सुपथीनगरी। अनृमुसीसेना। आत्वन्पुंसकेन भवति। ननुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सुपथिवनं। समुद्धौ
 नपुंसकानान्तलोपो वावाच्यः। हेसुपथिना हेसुपथिः नलोपसुपस्वरेति नलोपस्याः सिद्धत्वाद्दस्वस्यगुणेन द्विवचनेभत्वाद्दिलोपः। सुपथी
 शोसर्वनामस्थानत्वात्। सुपथ्यानि पुनरपि सुपथि। सुपथी। सुपथ्यानि सुपथा। सुपथो। सुपथिभ्यामित्यादि॥ ॥ वादां तथा च तस्मिन्त्यस्य सूत्रे

ननुनासिकोच्चारणेणानरतम्यादनुनासिकः कारस्यादत आहा आदिति। इतोत्सर्वनामं आदिति वर्तमानेपुन उच्चचनं किमर्थं कृतेप्यद्वनपंथा इत्यत्र सवर्णदीर्घेणभा
 व्यमन्यत्रनूपधायादीर्घेणेति चेत्तमेवं। क्रमुसणमिंद्रमित्यत्र वा मपूर्वस्यनागमरुति दीर्घविकल्पे सति पसे ह्रस्वश्रवणार्थमद्वनस्यावश्यकत्वात्। थोन्थभस्थान्या
 देशोहावप्यनक्तौ। थोन्थइत्येवसिद्धे रतोत्सर्वनामस्थानइत्येतदमुसिन्नं प्रत्ययणमनुवृत्तावपि क्रमुस्येन संभवतीत्याशयेनाह। पथिमथोरिति। प्रसंगादाह
 स्त्रियमिति। नांतलक्षणइति। नपूजनादि निषेधाद्वक्यूरचूरितप्रत्ययानेति भावः। सुपथीति। इनः स्त्रियामितिकमुनकृतः समासांतविधेरनित्यवान्। युवोरना

७
सि.कौ.
टी.न.
७७

कर्वितिसूत्रे सुपथीति भाष्याच्च न पूजनारिनिषेधस्य तु नायं दिव्यः। सचः प्राचीनेष्वेव सुरनिवस्यमाणत्वात्। पथिमथीत्यात्वं चोन्वञ्चलिंगविशिष्टपरिभाष
या प्राप्तं विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणान्न भवति। अत्रेदं बोध्यं। पंथानमात् नश्च्छतिपथीयतिततः क्विप। अत्रोपयलोपो। एकदेशविकृतस्यान्यत्वात्पथिम
थीत्यात्वं न्यः। पंथाः। इतोत्सर्वनामस्थान इत्यत्वं न भवति। इतरतित परकरणम्। एरनेकाच इतियत्वं वाधित्वापरत्वानित्यत्वाच्चोन्वः। संयोगपूर्वकत्वान्न
यत्। पथियौ। पथियः। पथियां। पथियौ। भस्यते लोपः। यथः। पथा। पथीभ्यां। पथिभिरित्यादि। एवं मथीयते। क्विपितु मथाः। मथियौ। मथियः। ऋमुष्ठाः। ऋमुष्थियो
ऋमुष्थियः। इत्पदि। एतेन इतोत्सर्वनामस्थान इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं सुसुमुस्वार्थमिति हरदत्तः प्रत्यक्तः। आदेशे तपरकरणस्यानावश्यकत्वेपि स्थानि
नितुपंथियौ इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वात्। ननु नलोपस्यासिद्धत्वान्पथिमथ्युभूषामिति नस्यात्वेपंथ्याः मथ्याः ऋमुष्ठा इत्येव भवितव्या ननु पंथा इत्यादि रतिवे

स्त्वान्वावडात्थश्च। वान्ती नाना च संख्या षट्संज्ञा स्यात्। षड्गोलुका प्रश्चर संख्या किं। विष्णुषः। यामानः। शतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपा
तपरिभाषयानलुका। सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमसुदविघाते कत्वात्। यश्चभिः। यश्चभ्यः। षट्चतुर्भ्यश्चेति नुटानोपधायाः। ६। ४।
७। नानस्योपधायादीर्घस्यान्नामिपरे। नलोपः। यश्चानां। यश्च सुपरमपश्चपरमपश्चानां गौणत्वे तु न लुक् नुटौ प्रियपश्चात्। प्रियपश्चानौ। प्रियपश्चानः। प्रियप

त्। अत्राहुः। नलोपस्यांतर्वती सुन्नि - मित्रं आत्वस्य तु वहिर्वर्ती सुपा प्रत्यासत्याहियत्र एक एव सुप निमित्तभूतः तत्रैव न ॥ ३ ॥ एवं सप्त नवन दश न ॥

लोपः सुप्सरेति नलोपस्यासिद्धत्वे वा न्यत्रेति नात्र नकारस्यात्वं किं त्वीकारस्येति ॥ ३ ॥ षणोता षट्स्त्री लिंगनिर्देशः संख्यां विशेषयितुं तस्मात्पर्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरं मपि संख्या
ग्रहणमिह संज्ञापरं संपद्यते। इत्याशयेनाह। संख्येति। प्राचानुपदेशकालेषां नानां तां चेतुक्तं तत्पंचेत्पत्रनलोपे कृते पीत्यादिवस्यमाणस्वग्रंथविरुद्धं संप्रत्यनांतत्वेपि उपदेशेन
तत्त्वमासीदिति किं मसिद्धत्वे नेतिदिक्। संनिपातेति। तथा उपदेशकाल इति व्याख्या ननिष्फल मपीति भावः। यत्वाहुः। परिभाषाया अनित्यत्वात् लुक् स्यादिति। तस्मात्स ७७
मात्रा इत्यस्य लेप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया अकिंचित्करत्वापत्तेः। यदप्याहुः। उपदेशग्रहणमिह कृते समागतमित्याशंक्य षणोतेत्यंतग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं ल
भ्यंतरति। तदपि ना संख्येत्यस्या कर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्यापत्त्यात्। नोपधायाः नेतिलुक् षष्ठी कर्मगस्य विशेषणं। नलोपस्यासिद्धत्वान्नामीति ही

ध्वनप्रवर्ततरत्यपमारंभः। गौणत्वेतिवद्वचननिर्देशस्थार्थप्राधान्यार्थत्वादितिभावः। प्रियपञ्चामिति। नकारद्वयमध्येचकारः ॥ अष्टनआविभक्तौ॥ सौत्रत्वादिह
 ह्येवोनकृतम् कनिन्युद्वितक्षीत्यतः कनिनित्यनुवर्तमानेसप्यश्रुभ्यांनुद्वेयनेन सप्तनअष्टनशब्दौनिष्यन्तौ। रायोहलीत्युत्तरसूत्राहलीत्यपकृष्यते। तच्चविभक्तेर्विशे
 षणमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे। हलादावितिहलीत्यस्यानपकृष्येत् अष्टनामितिनामिध्मेतत्परत्वात्तित्यत्वाच्चनुटः प्रागात्वेकृतेअनांतत्वेनषट्संज्ञाभावानुदोप्रवृत्तेन
 नचयथोद्देशषष्ठेअंतरंगत्वात्प्रागेवकृताषट्संज्ञाएकदेशविकृतन्यायेनकृतात्वेपिसुलभमितिवाच्यं। अल्विधौउक्तन्यायायोगात्। किंचप्रियाष्टानौप्रियाष्टानप्रि
 याष्टानप्रियाष्टन्याद्यपिनसिध्येताउक्तरीत्यातत्रान्यात्वप्रवृत्ते। रातेवोभ्या अष्टाभ्यओश्रिशित्वात्सर्वदेशः। ननुअनेकालशित्सर्वस्येति सूत्रेशित्यहणंप्रत्याख्या

अष्टनआविभक्तौ। अष्टाभ्यः अष्टनआत्वस्याहलादौविभक्तौ। अष्टाभ्यः औभ्राभापश्च कृताकारादष्टनः परयोर्जस्रशसोरौभ्रस्यात्। अष्टभ्य
 इतिवक्तव्येकृतात्वनिर्देशो जस्रशसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति। वैकल्पिकं चेत् अष्टनआत्वं अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणं ज्ञापकात्। अष्टौर
 परमाष्टौ। अष्टाभिः अष्टाभ्यः अष्टानां अष्टासु। आत्वाभावे। अष्टय इत्यादिष्ववत्। गौणत्वेत्वात्वाभावे राजवत्। शसिप्रियाष्टः। इहपूर्वस्मादपि
 विधावल्योपस्यस्थानिवद्भावात् अष्टत्वमा कार्यकालपक्षेवहिरङ्गस्याऽल्योपस्याऽसिद्धत्वाद्वा। प्रियाष्टा इत्यादि। जशशसोरनुमीयमानमात्वप्रा
 धान्यएव नतु गौणताया। तेन प्रियाष्टनोहलादादेववैकल्पिकमात्वात्। प्रियाष्टाभ्यः। प्रियाष्टाभिः। प्रियाष्टाभ्यः। प्रियाष्टासु। प्रियाष्टोरजवत्स
 र्वेहाहवच्चापरंहलि। भष्भावाः जश्चत्वत्वे। भुत्। भुत्। उधौ। उधः। उधा। भुत्। भुत् ॥ ॥ ॥ यअनेकालत्वादेवसर्वदेशइतिसुवचान

चशस्येत्संज्ञायां अनेकालत्वंनास्तीतिवाच्यं। मृकारयोगित्कार्यार्थत्वेनतत्रसामर्थ्यापक्षे। गतानचैवमौशिन्यादौशकारः श्रवणार्थएवस्यादिति शक्यं। अनुश
 मितिकारिषुएहलौकिकमितिनिर्देशेनशकारस्येत्संज्ञाभ्यपगमादितिदिक्। कृत्कारादिति। ननुहलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत्कथं कृताकारतेत्याह। अष्टभ्यरति
 अष्टाभ्यइति कृतात्वस्येदमनकरणं नजुलक्षणवशात् अन्तत्वे। तथा। हि सतिव ह्यमाणं ज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टभ्यओशित्येव ब्रूयादितिभावः। इदमिति श्रु
 तिसुमितं चेत्पर्यः। अष्टनो दीर्घादिति। दीर्घात् अष्टनः पराअसर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्तास्यात्। अष्टाभिः। दीर्घात्किं। अष्टभिः। मध्योदात्तमिदं। षट्त्रिचतुर्भ्योहल
 शकारोऽणसामर्थ्यादेवमूलापूर्वगतस्य श्रवणानचैवमर्वणस्त्रसवितिनादस्याविसर्वदेशतास्यादिवाच्यं ५३॥

सु

सि-कौ-
टी-त-
७८

दितिवाधित्वाद्भ्योपोत्तममित्यस्यप्रवृत्तेः। षट्त्रिचतुर्भ्योपाभत्वादिति विभक्तौ कृत्तेपदेऽपोत्तममुदात्तत्वस्यादिति तदर्थः। ननु प्रियाष्टः प्रियाष्टेत्यादौ विभक्तेरुदात्त-
 त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमितिकथमस्यात्वविकल्पज्ञापकमिति चेत्। अत्राहुः। अष्टनो दीर्घादित्यत्रातोदात्तादित्यनुवर्त्यतोदात्तादृष्टनः परेत्यादिव्या-
 ख्यानदष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति। घृतादित्वेनाष्टनो तोदात्तत्वात् प्रियाष्टरन्यादिवहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरभ्युपगमेन अष्टनो तोदात्तत्वाभा-
 वाद्धिभक्त्युदात्तत्वं न प्रवर्तत इति दीर्घग्रहणव्यर्थं सत् उक्तार्थं ज्ञापकमेवेति। अष्टनमिति। नुटः पश्चादेव संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्तत्वं न तु तत्तः प्रागिति
 तु मनोरमायां स्थितं। अत्र नव्याः। संनिपातपरिभाषया आत्वाभावेऽप्यत्र न सति। नोपधाया इति दीर्घनलोपे -पंचानां सतानामिति वदूपसिद्धेः। नचाष्टनो दी-
 र्घादिति विभक्त्युदात्तत्वमात्वविधेः प्रयोजनमिति वाच्यं। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनेनैव तत्सिद्धेरिति। पूर्वस्मादपीति। नचात्र पूर्वश्चासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधः
 शक्यः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि त्युक्तत्वादिति दिका प्राधान्य एवेति। औश्वहिसुगुणविविध्यान्वय एव भवति। ननु गौणत्वे। अष्टाभ्य इति बहुवचन
 ऋत्विग्दृक् स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिकृञ्चाञ्च। अत्रापटी एभ्यः किं न स्यात्। अत्रास्यणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनात्तन्मतेनिरूपयदाद्युजेः कि-
 न कनाविता। कृत्ते इ। अत्रास्यणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनात्तन्मतेनिरूपयदाद्युजेः कि-
 निर्देशात्। अन्यथा हि कृतात्त्वानुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत्। अष्टा औशिति अष्ट इति वा एतच्च षष्णान् (स्यात्। कृत्ते इति प्रातिपदिकत्वात्त्वाद-
 षडिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। तथा च औश्वविधौ कृतात्वनिर्देशवलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवोचितमिति भावः। प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनां उक्तार्थं सं-
 गृह्णति। प्रियाष्टो राजवदिति। नोता। मुदिति। बुध्यतेः किष्वांताः ॥ ३३ ॥ ऋत्विग्दृक्। किंचिदिति। ऋतावुपपदेयजेः किना धृष्णेतेर्द्वित्वमंतोदात्तत्वं च।
 सृजेः। कर्मणि किना अमागमश्चादिशेः कर्मणि किना उपसर्गात्तलोपः षत्वं च। अंचेः सुप्युपपदे किं न इत्यर्थः। निरूपयदाद्युजेरिति। कुंचेरा-
 येवं। नलोपाभावस्त्वधिकः। कनाविताविति। इकारसूच्यारण्यं इति भावः। संनिहित इति। प्राचानुन्तीये धात्वधिकारेऽत्युक्तात्तदसत्त्वात्तोः कर्मण इति सा-
 च्चिधौ धातुग्रहणस्यात्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् ॥

७८

युजेरसमासे। उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थानरूपानुवर्तते। इदित्त्वं नुमधातोर्नित्यतो नुमवेत्याशयेनाह। सर्वनामस्थाने नुमस्यादिति। किन्प्रत्ययस्य। किनः कुरित्युक्ते।
पिप्रत्ययग्रहणेन दं नग्रहणात् किन्तत्प्रसिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे। किन्प्रत्ययो यस्मादिति। बहुव्रीह्याश्रयणफलं तु स्य कस्युगित्यादिस्फुटीभ
विष्यति। सुयुगिति। सुष्टुयुनक्तीतिविग्रहे सत्सु द्विवेति। किं पातेनेहनेति। नुमनेत्यर्थः। किन्प्रत्ययस्य स्यादेव क्रत्वगित्यादिसूत्रे युजीति इकानिर्देशात् खनिति। खं

युजेरसमासे। १५७५ युजेः सर्वनामस्थाने नुमस्यादसमासे। सुलोपः। संयोगान्तस्य लोपः। किन्प्रत्ययस्य कुः। ५२५ ६२५ किन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गे
ऽन्तादेशस्यात्पदान्ते नस्य कुत्वेनानुनासिकोऽकारः। युङ्। नश्चापदान्तस्येति नुमाऽनुस्वारः परसवर्णः। तस्याऽसिद्धत्वाच्चोऽप्युक्तिरित्युक्त्वात् युञ्चौ
युञ्चः। युञ्चौ। युञ्चौ। युञ्चः। युञ्चौ। इत्यादि। असमासे किं। चोः कुः। ५२५ ६२५ चवर्गस्य कवर्गस्याऽन्लिपदान्ते च। इति कुत्वं। किन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्याऽ
सिद्धत्वात्। सुयुक्त्वात्। सुयुगात्। सुयुजौ। सुयुजः। युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्याऽनुकरणं नत्विकानिर्देशः। तेनेहनयुज्यते समाधत्त इति युक्
युजस्माद्यौ देवादि क आत्मनेपदी संयोगान्तलोपः। खना। खञ्चौ। खञ्चः। इत्यादि। ब्रश्चेति षत्वात्। जश्चत्वे। राट्। राडा। राजौ। राजः। राट्। राडा। राट्। राडा। ए
व भिभ्राटा देवेटा देवेजौ। विश्वसृष्टा। इहयजिसृज्योः कुत्वेनेति लोके वेष्यते। परिमृष्टा षत्वविधौ राजिसाहचर्यात्। दुभाजृदीप्ताविति फणादिरे
व गृह्यते। यस्तु एजृभाजृदीप्ताविति तस्य कुत्वमेवाविभ्राक्। विभागभ्यामित्यादि। परैर्ब्रजेः पदान्ते। परावुपपदे ब्रजेः किप्स्यादीर्घश्च पदान्तवि
षये षत्वञ्च। परित्यज्य सर्वे ब्रजतीति परिब्राट्। परिब्राजौ। परिब्राजः॥

॥ २२ ॥

जतीति खना खजिगतिवैकल्ये। एवं विभ्राडिति। फणादियं

विशेषेण भ्राजते। इति विभ्राट् देवानयजतीति देवेटा। किं पियजादित्वात्संप्रसारणे। आहुणः विश्वं सृजतीति विश्वसृष्टा। किं वतः। किन्प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीह्याश्र
यणात्। कुत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्यहनेति लोके वेष्यते इति। रस्तुसृष्ट्यामित्येकारप्रयोगात्। यद्वा ब्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वकुत्वापवाद इति वस्य
त इत्यर्थः परिमृष्टा। परिमृष्टा। परौ ब्रजेः॥ किं चिदिति श्रीसुदुपुज्वादीर्घोऽसंप्रसारणं च न्यौणादिकात्पूर्वसूत्रादिह किपदीर्घानुवर्तते। तदाह। किप्स्यादीर्घश्चेति

सु
सि.कौ
टी.न.
७८

विश्वस्यवसु। ढलोषरत्यतो नुवर्तनादाहा। विश्वशब्दस्यदीर्घः स्यादिति स्कोः। पदस्येत्यनुवर्तते। सलोः। सलीत्यतो सलीति च। संयोगेनिलुपवर्षीकं सलंताभ्यां विशेष्यते। तदेतदाहा। पदांते। सलिचपरे। इति। मलिकिं। भ्रष्टा। भृञ्जतीति भृङ्। क्विप्। ग्रहियेति संप्रसारणं। ब्रश्चेति षत्वाः। उर्गिति। उर्जवलप्राणनयोः। अस्माच्चुरादिएयताङ्गौ। जभासेत्यादिना क्विप्। णि लोपः सचचोः कुत्वेन स्यानिवत्। पदांते विधित्वात्पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च। इहजांतेषु अवयाः। अवयाजौ। अवयाजश्च। नोदाहृतं। मंत्रेश्चेतवहोक्थेति प्रकृत्य अवेयजश्चेति विहितस्य एव न सत्पवादस्य पदांते उच्यते। दसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात्। तदोः सः सावनंत्ययोः। त्यदादीनामरस्यतोऽनुवर्तनादाहृत्यदादीनामित्यदादीनामितिकिं आतपः तारकः तदोरिति किं। यः अनंत्ययोः किं हेस ॥ अत्र परत्वात्पदाद्यत्वं बोधित्वादस्य सकारे सस्रति

विश्वस्यवसुरादोः। ङ। ३। ११८। विश्वशब्दस्य दीर्घस्यादसौ राट् शब्दे चपरे। विश्वं वसु यस्य विश्वावसुः। राडिति पदानोपलक्षणार्थं चर्त्तम विवक्षितम्। विश्वाराट्। विश्वराजौ। विश्वराजः। विश्वाराड्। मित्यादि ॥ स्कोः संयोगाद्यारने चादाशब्दी पदाने मलिचपरेयः संयोगसहायोः सकारककारयौ लोपस्यात्। भृङ्। भृङ्। सस्यश्चत्वेन शः। तस्य जश्चेन जः। भृङ्। भृञ्जः। ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदेयजेः क्विन् क्विन्नत्वात्कुत्वं ऋत्विक्। ऋत्विगौ। ऋत्विजः। रात्स्येति नियमान्न संयोगान्तस्य लोपः चोः कुः उर्का उर्ग उर्जौ उर्जैः। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं। तदोः सः सावनंत्ययोः। १। २। ११८। त्यदादीनान्तकारदकारयोरनंत्ययोः सः स्यात्सौ। स्यः। त्यौ। त्या। त्यां। त्यौ। त्याना। सः। तौ। ते। परमसः। परमतौ। परमते ॥ द्विपर्यन्तानामित्येवानेहात्वं। नचतकारे चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यं। अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात्। संज्ञायाङ्गौणत्वे चात्वसत्वेनात्यदात्त्यदौ न्यदा। अतित्यदा। अतित्यदौ। अतित्यदा। यः यौ। यो। एषः। एतौ। एतो। अन्वादेशे तु। एनां। एना। एनाना। एनेना। एनयोः ॥

सगौ स्यात्तौ। तथा च हेसः। इति रूपं स्यात्। किं च स्त्रियां सेति रूपं न स्यात्। यदा तु अन्यस्य सकारे जातेऽपि पुनः प्रसंगविज्ञानात्पदाद्यत्वं सकारस्य स्त्रीक्रियते तदान् किंचिदनिष्टमित्यनेत्योरिति न्यक्तुं शक्यं। यदितु तदोः सः सावित्यस्यानंतरं अदस औ सुलोपश्चेत्यत्रादस इतियोगे विभज्यादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति नियमः क्रियते तदा सकृद्गताविति न्यायेनाप्यनंत्ययोरिति न्यक्तुं शक्यं। नचैवं ह। वात्मनश्छति द्वीयति तततः क्विप्स्व इति रूपं न स्यात्। किं तु इति रूपं स्यादिति फले

७८

भेदान्नियमपक्षानसंभवतीतिवाच्यं। गौणे अत्र सत्वयोरसंभेदेऽद्वैरित्यस्य सत्वस्य सत्वत्वादिभिर्मगः मायामुक्तत्वात्। सौकिं। तौ। तौ। तानाननु तोस्संसावित्येव
 सूत्रमनुकिमनेनतद्वेदिति। यद्यहणेनेति। अनेनप्रथमत्रनकारस्यसत्वसंगतात्तत्त्वोपानत्रसत्सामानुडचीत्यजाद्युत्तरपरस्यएषइत्यस्यनुद्धिधानेनय
 दादित्तवगैत्वानकारस्य। नचसत्वेसतिनुद्धिधानेवर्थमितिवाच्यं। अनेनपरस्यदोसावकाशत्वात्तथाचतदोरित्येवसूत्रयुक्ते। ननुतस्मानुडचीतिसूत्रतस्मा
 दितिपदपरित्यज्यलाघवात्तुगवीत्येवोच्यते। तथाचअजाद्युत्तरपरपरनजपदगुणममइत्यनेनप्रथमोक्तदोषइतिचेत्। एवंतर्हि नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति
 लोपः स्यात्। विधानसामर्थ्यान्नभवतीतिचेदेवमपिडमोक्तदोषइतिचेत्। अजाद्युत्तरपरपरनजपदगुणममइत्यनेनप्रथमोक्तदोषइतिचेत्। एवंतर्हि नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति
 लोपः स्यात्। विधानसामर्थ्यान्नभवतीतिचेदेवमपिडमोक्तदोषइतिचेत्। अजाद्युत्तरपरपरनजपदगुणममइत्यनेनप्रथमोक्तदोषइतिचेत्। एवंतर्हि नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति

उ-प्रथमयोरमा॥ ११॥ युष्मदस्मद्भ्याम्यस्य इत्येव प्रथमाद्वितीयस्य चानादेशस्य ता मपर्यन्तस्या षशब्द इत्यधिकृत्या त्वाहौसौ षश
 र्था युष्मदस्मदोर्म्यपर्यन्तस्यत्व अहइत्येतादौ शेषे सोपरा शेषेनोपशब्दो आत्वयत्ननिमित्तेनरविभ परतोयुष्मदस्मदोरन्यस्यलो
 पस्यात्। अतो गौणे। अमिपूर्वः। त्वअहंनदत्तस्त्रीभस्त्री इत्यवत्व अमूत्तहममइतिस्थिते। अमिपूर्वरूपत्वंपरमपिवाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्
 प्प्रामोति। सत्या अलिङ्गे युष्मदस्मदीतेनस्त्रीत्वा भावनात्तया यद्गोपदितिममेमीस्यानिनाधिकरणत्वविवक्षयातेनमपर्यन्ताच्छेषस्यअद
 त्यस्यलोपस्यात्। सवपरोप्यन्तरङ्गे अतो गौणेकतेप्रवर्तते। अदन्ताऽभावनात्तया परमत्वापरमाहं अतित्वा अत्यहं ॥

रिति सूत्रे तोरिति वक्तुमशक्यं। अनेष इत्यत्रोक्तदोषात्। अत्रकैयटः। तोरियुक्ते। यन्षडस्यत्रसत्त्वेनभवेत्। नुडागमस्यपरद्वयाश्रितत्वेनवहिरंगत्वात्तरंगस
 त्वदृष्ट्या अस्मिद्धत्वादिति। उत्तरपदाधिकारस्थकार्यवहिरंगपरिभाषाभावमात्रेणकार्यवहिरंगत्वस्य उक्तत्वात् यकैयटश्चित्यः। गौणे चरितार्थत्वादिति गौणेहि
 अंतरीणकार्यत्वात्सत्त्वेनप्रवर्तते। स्वाहोसावित्युक्तं तु अतिस्वामिति स्यादिति। अत्र अत्वयत्ननिमित्तेनरविभ परतोयुष्मदस्मदोरन्यस्यलो
 पस्यात्। अतो गौणे। अमिपूर्वः। त्वअहंनदत्तस्त्रीभस्त्री इत्यवत्व अमूत्तहममइतिस्थिते। अमिपूर्वरूपत्वंपरमपिवाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्
 प्प्रामोति। सत्या अलिङ्गे युष्मदस्मदीतेनस्त्रीत्वा भावनात्तया यद्गोपदितिममेमीस्यानिनाधिकरणत्वविवक्षयातेनमपर्यन्ताच्छेषस्यअद
 त्यस्यलोपस्यात्। सवपरोप्यन्तरङ्गे अतो गौणेकतेप्रवर्तते। अदन्ताऽभावनात्तया परमत्वापरमाहं अतित्वा अत्यहं ॥

उ-प्रथमयोरमा॥ युष्मदस्मद्भ्याम्यस्य इत्येव प्रथमाद्वितीयस्य चानादेशस्य ता मपर्यन्तस्या षशब्द इत्यधिकृत्या त्वाहौसौ षश
 र्था युष्मदस्मदोर्म्यपर्यन्तस्यत्व अहइत्येतादौ शेषे सोपरा शेषेनोपशब्दो आत्वयत्ननिमित्तेनरविभ परतोयुष्मदस्मदोरन्यस्यलो
 पस्यात्। अतो गौणे। अमिपूर्वः। त्वअहंनदत्तस्त्रीभस्त्री इत्यवत्व अमूत्तहममइतिस्थिते। अमिपूर्वरूपत्वंपरमपिवाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्
 प्प्रामोति। सत्या अलिङ्गे युष्मदस्मदीतेनस्त्रीत्वा भावनात्तया यद्गोपदितिममेमीस्यानिनाधिकरणत्वविवक्षयातेनमपर्यन्ताच्छेषस्यअद
 त्यस्यलोपस्यात्। सवपरोप्यन्तरङ्गे अतो गौणेकतेप्रवर्तते। अदन्ताऽभावनात्तया परमत्वापरमाहं अतित्वा अत्यहं ॥

सु

सि-को-
टी-त-
८०

शस्तथापि अस्मदो अहादेशार्थमिदं किंचित्त्वमाविति सूत्रेण युवां युष्मान्वागति कांतो गतित्वमिति न सिध्यति। एकार्थवाचित्वाभावाच्चुष्मदरतिभावः। युष्मदस्मदोरिति एतच्च युष्मदस्मदोरनदेशरत्यतोलभ्यते। शेषो उक्तादन्यः शेषः आत्वयत्वं च प्रागुक्तं न द्विषयादस्य विभक्तिरिह शेषशब्दार्थस्यैतद्व्याचष्टे। आत्वयत्वं निमित्ते तरेति। अंत्यस्येति॥ अलो न्यपरिभाषयेति भावः। अतो गुणरति न व्यासुत्वाहोसावित्यत्रत्वाहादेशयोरन्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः। त्वं अहमिति। ननु युष्मान्ति कांतः अतित्वमित्यादौ त्वाहोसावित्यस्यावकाशोऽस्त्वामति कांते नातित्वयेत्यादौ त्वमावेकवचने इत्यस्यावकाशः। त्वमहमित्यत्र तूभयोः प्रसंगे त्वमावेकवचन इत्यनेन परत्वाद्वाच्यं। नैष दोषः। त्वमावपि प्रवाधेने पूर्वविप्रतिषेधतः इति वक्ष्यमाणत्वात्। अधिकरणत्वविवक्षयेति। यदितुशेष इति विभक्तिविशेषणस्यात्तर्हि व्यर्थमेतत्। आत्वयुवावौ द्विवचने गरात् इत्योरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपय्यनस्य युवावौ स्तोविभक्तौ। प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां। १। २। ८। इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशस्यात्। औडीत्येवमुवचां भाषायां किं। युवस्वस्त्राणि। युवां। आवां। मपर्यंतस्य किं। साकचकस्य माभूत्। युवकां। आवकां। त्वयामयेत्यत्र च व्यास्येति माभूत्। युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिद्धेत्। यूयव्यौ जसि। १। २। ३। स्यं। यूयावयां। परमयूयां। परमवयां। अतियूयां। अतिवयां। इह शेषे लोपोऽन्यलोपरतियस्ये जसः शी प्राप्तः। अङ्गकार्ये हने पुनर्नाः। ङ्कार्यमिति न भवति। डे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरमश्लिष्य अममान एवावशिष्येते न यत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। न चैवमन्यलोपरतियस्य निगलं वनतापत्या युष्मदस्मदोरंत्यलो ॥ नुविक्रियत इति व्याख्यानाद्दपः स्यादिति यथोः युक्तरतिवाच्यं। साम आकमिति समुद्रकनिर्देशनतस्यापि पस्यस्य स्यापितत्वादि तं भावः। अतो गुणे कृते प्रवर्तते इति। वार्णा दागं वलीय इति तु समा नाश्रय एव भवति। ननु व्याश्रये इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिनिमित्तं पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः। समानाश्रये उदाहरणं तु कारक इत्यादि बोध्यं तत्र हि यण हृद्योः प्राप्तयो र्द्विरेव भवति। आंगत्वात्तदंतविधिरित्याह परमत्वमित्यादि॥ ३३ ॥ युवावौ द्विवचने। उक्तिर्वचने द्वयोर्वचने द्विवचने तदेतदाह द्वयोरुक्ताविति। न चान्न कृत्रिमन्यायविरोधः शक्यः। वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्वाधात्। अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात्। अष्टन आविभक्तावित्यतो विभक्तावित्यधिकारात् द्वित्वेयाविभक्तिस्तस्यापरत इति व्याख्या न संभवात्। युवं वस्त्राणीति। शेषे लोपः। मपर्यंतस्य किमिति अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः। युवकां आव

कामिति। ननु युवावयोः समुदायादेशत्वेपियुवकामित्यादि सन्धिति। ओंकारस्यकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागक्त्वात् अन्यत्रनुसुवंतस्यटेः प्रागिति युष्मदस्मद्वि
 षयेव्यवस्थायास्त्वयकामयकेत्यादिसिद्धये। स्यमाणात्वात् किमनेन प्रयत्नस्येत्यधिकारेणेत्यपरितोषादाहात्त्वयामयेत्यत्रेति। ननत्वमादेशयोरपिसमुदाया
 देशत्वेत्वयेत्यादिसाधयितुं शक्यतएवयिोत्तिसूत्रपरित्यज्याच्चेत्तिसूत्रेकतेअजादौविभक्तौपरतोऽत्यस्यएकारदेशेसत्यया॥ देशप्रवृत्तेरिति। पुनरप
 रितोषादाहात् युवकाम्यामित्यादि। अंगकार्यमिति। एतेन अंगदृष्टेपुनर्हृत्त्वविधिरित्यपरिभाष्य अर्थतउपनिवद्ध। अंगे अंगाधिकारे हृत्ते वनेनयस्यतदेग
 हृत्तशास्त्रं तस्मिन् प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्यांगहृत्तशास्त्रे प्रवृत्तौ प्रवृत्तौ अविधिरितित्यपरिभाषाया अर्थः। एषाचपरिभाषाज्ञानेनेत्यनेन ज्ञापिता उप
 पत्तिस्मनोरमातो वगंतव्या नचैवं ह्यभ्यामित्यत्रत्यहाद्येत्वात् सुपिचेति दीर्घानस्यादिति वाच्ये। ह्योरेकस्येत्यादिनिर्देशे न उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापना

त्वमावेकवचनो ७१२७ एक संज्ञौ युष्मदस्मदौ सौपर्यन्तस्यत्वमौश्लोविभक्तौ। द्वितीयायाच्चा ७१२७ युष्मदस्मदोराकारस्यात्त्वा
 सां। युवां। आवां। शसोना ७१२७ नित्याविभक्तिवत् युष्मदस्मद्व्यापारस्य शसोनाकारस्यादमोऽपवादः। आदेः परस्या संयोगान्नस्यलौपः। युष्मान्।
 अस्मान् योगचि ७१२७ अनयोर्न्यकारदेशस्यादनादेशेः जादौ परतः। त्वयामया॥ ॥ ११ ॥ इतिदिक्कामकारांतरमित्युपलक्षणं जं स

शीत्यवजसः स इति सकारं प्रल्लिष्यसांतस्य जस इति व्याख्यानात् इति सूत्रादमप्रहणमनुवर्त्य प्रम अमेवेति व्याख्यानाद्देतिवोर्ध्यां एकस्योक्ताविति त्वमावेकत्वे इति वक्तव्ये
 वचनग्रहणदयमर्थो लभ्यत इति भावः। अविभक्तिमिति त्वयटे प्रथमयोरिति पूर्वहृत्त्वत्वात् त्वयामः प्रतिबोधोयमिति भाष्ये शं। नचतथैव किन्नस्यात्। द्विती।
 यायां चेत्प्रात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे तस्माच्छस इति नत्वे चेत्सिद्धेरिति वाच्ये। स्वीनपसकयेनेत्वात् प्रात्यायमान् ब्राह्मणीः युष्मान्कुलानीत्यदि प्रसंगात्। अलिगत्वपक्षे
 नुयुष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसंगात्। योः प्रात्यायमिति। युवाभ्यां। यरितु युष्मदस्मदोराकारस्य त्वयोरयो हलीत्यनो हलीत्यनुवर्तततदेहाचीतिमासुपरि शो

॥ ११ ॥

सु.
सि.को.
टी.त.
८९

युष्मदस्मदोरनादेशो॥ अनादेशोकिं। युष्मभ्यां नचाभ्यम् पक्षे आदेशे हलादिर्नेत्यनादेशग्रहणं त्यक्तं शक्यमिति वाच्यायोचीत्यश्रानुवृत्त्यर्थे तस्यावश्यकत्वात् हला
दोपपरइति। योचीत्यजग्रहणात्परिशेषसिद्धमिदं। रायो हलीत्यतोनुवृत्त्यात्वात् वापसद्वयेपिसाधुरिति नन्वंतलोपयक्षेपररूपं वाधित्वासवर्णदीर्घः स्यादकारौचौ
युष्मदस्मदोरनादेशो॥ ७। २८६। अनयोराकारस्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ। युवाभ्यां। आवाभ्यां। युष्माभिः। अस्माभिः। तुभ्यमहौ। उ। यि। अर्था। अन
योर्म्यपर्यन्तस्य तुभ्यमहौ। लो। उ। यि। अमादेशः। शेषलोपः। तुभ्यां। महां। परमत्तुभ्यां। परममहां। अतितुभ्यां। अतिमहां। युवाभ्यां। आवाभ्यां। भ्यसोभ्यम्
७। १। ३। भ्यसोभ्यम्। अभ्यम्वा आदेशस्यात्। आद्येशेषलोपस्याः। न्यलोपएवात्तत्राः। इत्तपरिभाषया एत्वंना। अभ्यम्तुपसद्वयेपिसाधुः। युष्मभ्यं
अस्मभ्यां। एकवचनस्य च। ७। १। ३२। आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अस्यात्। त्वत्। मत्। उ। से। श्चेति सुवचं। युवाभ्यां। आवाभ्यां। पञ्चम्या अत्। ७। १। ३३। आ
भ्यां पञ्चम्या भ्यसोः स्यात्। युष्मत्। अस्मत्। तिवममौ। उ। सि। अर्था। अनयोर्म्यपर्यन्तस्य तवममौ। लो। उ। सि। युष्मदस्मद्वा। उ। सोः। शस्यष्टा। ७। १। ३४। तवमम
युवयोः। आवयोः। सामआकमा। ७। १। ३३। आभ्याम्परस्यसामआकमस्यात्। भाविनस्सुटोनिवृत्त्यर्थं सुसुटु कनिर्देशः। युष्माकां। अस्माकां। त्वयि। मयि
युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु। समस्यमाने द्वौ कत्ववाचिनी युष्मदस्मदी। समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्तौ युवावौ त्वमावयि। १॥ सुजसुडे उ। सुप
रतः। आदेशास्सुस्सदेक्ते। त्वाहौयूयवयौ तुभ्यमहौ तवममावयि। एते परत्वाद्वाधने युवावौ विषये स्वको त्वमावयि प्रवाधने पूर्वविप्रतिषेधतः। ३॥
द्वौकसंख्यसमासार्थो वक्ष्ये युष्मदस्मदी। तयोरद्वौकता र्थत्वात् न युवावौ त्वमौ न च ४॥ त्वाम्वा अतिक्रान्तिविग्रहे। अतित्वा। अन्यहं। अतित्वां। अ
तिमां। अतियूयं। अतिवयं। अतित्वां। २॥ अतिमां। २। अतित्वान्। अतिमान्। अतित्वया। अतिमया। अतित्वाभ्यां। ३॥ अतिमाभ्यां। ३। अतित्वाभिः। अतिमाभिः
अतितुभ्यां। अतिमहां। अतित्वाभ्यां। अतिमाभ्यां। अतित्वभ्यां। अतिमभ्यां। उ। सि। भ्यसोः। अतित्वत्तत्। अतिमत्तत्। भ्यामि प्राग्वत्। अतित्वा। अतिममा। अतित्वयोः
अतिमयोः। अतित्वाकां। अतिमाकां। अतित्वयि। अतिमयि। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वासु। अतिमासु। युवां। आवांवा। अतिक्रान्तिविग्रहे ॥

रणसामर्थ्यादिति चेत्। अत्राहुः। बहुवचने हल्येदित्ये त्वनिवृत्त्याः कारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति। यद्यप्यंगवृत्तपरिभाषया एत्वं सुपरिहरं तथापि तस्यानित्यत्वे इदम

यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति तत्त्वायुष्मदस्मदभ्यां उ सोशाशित्वं मर्वादेशार्थं। अन्यथाद्यादेः परस्येति स्यात्। नचाकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यं आदेशव्यपदेशेन यत्त्वं
 निवृत्त्यर्थत्वात्। नचावयवस्य आदेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशतास्यैवेति वाच्यं। सर्वसर्वपदादेशा इति सिद्धं तात्पर्यं। इदमेव शित्वं ज्ञापयति सर्वसर्वपदादेशा इति अर्थ
 वत्पवस्थोऽर्थादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः। सिञ्ज उद्यत्सुवचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवतीति मनोरमायां स्थिता। तवममेति। ननु अत्रान्त्यलोपपक्षे अशः स्याद
 शः स्यात्। यत्त्वं निवृत्त्यर्थतया अशवचनस्य चरितार्थत्वात्। नचस्यादेशस्यापवादेऽशिति वाच्यं। अशदेशप्रवृत्तिकाले शेषलोपाभावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः। अ
 न्नाहः। अंगवृत्तपरिभाषयाभ्यां देशो वारणीयः। यदि तु अंगस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सापरिभाषान्तं गाधिकारपरेति दुराग्रहस्तर्ह्यशित्यत्रातो गुण इति पर
 रूपेण अकारं तं प्रक्षिप्य अकाररूपेण वा श्भवति न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति। नचाकमादेशात्पूर्वमनादेशत्वाद्योचीतियत्वेन भाव्यं ततश्च शेषलोपाभा
 वादेव एणादिति विधीयमानस्य सुडागमस्याप्रसक्त्या साम इति समुद्रकनिर्देशो व्यर्थ इत्यन आह। भाविन इति। कृते हि शेषेऽप्येव अकारांतत्वात् प्राक् समुद्रक
 कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तते इति भावः। शेषलोपः टिलोप इति पक्षे तु मुद्रग्रहणं व्यर्थमेव। आकमिति दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थं अन्यथा पररूपे
 स्यात्। नचाकारोच्चारणसामर्थ्य एव निश्चयः। म इव चरितार्थत्वात्। इह युवावौ द्विवचने त्वमावेकवचने इति सूत्रद्वयेपि द्विवचनैकवचनशब्दव्यर्थपरौ न
 तु प्रत्ययभ्राविति व्याख्याता। तन्फलं दर्शयति। समस्य मान इत्यादिना द्व्येकत्ववाचिनी इति। पंचकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षाभिप्रायेणोद्मुक्ता। अस्मिन्नुपसर्ग
 ख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात्। त्रिकपक्षे तु द्व्येकत्वार्थवाचिनी इति पाठ्यं। संख्यायाविभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् न पायात्। अन्यसंख्येय इति
 युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः। स इति अर्थपरत्वात् श्रयणसामर्थ्यादेव भूतगतेरपि स्वीकाराद्युवावौ त्वमावपि स्तः। प्रत्ययपरत्वे तु न स्या
 तामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः। एवं चतुर्थश्लोकेपि न युवावौ त्वमौ नचेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता। एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमा
 श्रितमिति फलितं। नन्वेवं सुजसडेः उ स्वपियुष्मदस्मदो द्व्यर्थत्वे युवावौ म्यातामेकार्थत्वे तु त्वमावित्याशंकायामाह ॥ ॥ ॥

सुजसडे उ. सुपरत इति। केते आदेश इत्यत आह। त्वाहौ यूयवया वित्यादि। अस्त्वेवं त्वाहादिभिर्यवावयोर्वाधस्त्वमौतुतेभ्यः परौ कथं तैर्वाध्येतामित्यत आह। त्व
मावपीतिविप्रतिषेधेपरमित्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादितिभावः। अतित्वा मिति त्वांमोवा अतिक्रान्ताविति विग्रहः। अतियुयां अतिवयमिति। त्वांमां वा अति
क्रान्ता इति विग्रहः। एवमग्रेष्वप्यस्य अतित्वाकमतिमाकमिति। अत्रान्यलोपस्य अंगवृत्तपरिभाषयानुडागमो निवार्यः। ह्रस्व नद्योपरत्यत्र ह्रस्वात्ताद्विहितस्यामो
नुदिति व्याख्या नाह। नन्वेवं भिन्नविषयतया सुदोनुडपवादत्वाभावेनावर्णोत्सर्वनामभ्यो विहितस्यामोनुडेव परत्वात्स्यात् ननु सुडागमस्तस्येयेषां केषा
मित्यादेशावकाशत्वादिति चेत्। अत्राहुः। त्वादेशमिसुडिति वक्तव्ये आमिसर्वनामन् इति सर्वनामग्रहणसामर्थ्याद्दलिसर्वेषामित्यादिनिर्देशश्च अवर्णोत्स

सुजसडे उ. सुप्राग्वत्। औ अम औत्सु अतियुवांश्च अत्यावांश्च अतियुवान् अत्यावान् अतियुवया अत्यावया अतियुवाभ्यां अत्यावाभ्यां
अतियुवाभिः अत्यावाभिः भ्यसि अतियुवभ्यां अत्यावभ्यां उ. सिभ्यसोः अतियुवत् अत्यावत् औसि अतियुवयोः अत्यावयोः अ
तियुवाकं अत्यावाकं अतियुवया अत्यावया अतियुवासु अत्यावासु युष्मान् स्मान् अतिक्रान्त इति विग्रहः। सुजसडे उ. सुप्राग्वत्। औ
अमौत्सु अतियुष्मांश्च अत्यस्मांश्च अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतियुष्मया अत्यस्मया अतियुष्माभ्यां अत्यस्माभ्यां अतियुष्माभिः अ
त्यस्माभिः भ्यसि अतियुष्मभ्यां अत्यस्मभ्यां उ. सिभ्यसोः अतियुष्मत् अत्यस्मत् औसि अतियुष्मयोः अत्यस्मयोः अतियुष्माकं अत्यस्माकं
अतियुष्मया अत्यस्मया अतियुष्मासु अत्यस्मासु ॥

॥ ११ ॥ र्वनामभ्योप्या मः सुडेव भवति ननु तुडा शस्त्रभृतिष्विति च विषयसप्तमीतेन प्र
हादिष्वप्यात्स्मिन्ननुडिति। एवं च साम इति सुट् कनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्र सुडागमाभावेपि तुडागमो दुर्वार इत्याशंकाया अपि निरवकाश एवेति बोध्यं। य
नु वदंति। साम आकमित्यत्र यद्यपि सुट् ग्रहणं न स्थानि विशेषणं वाधात्। तथापि उपलक्षणं तु भवति। तेन यस्यामः सुडग्रेभावी तस्यैवामः आकमा भवित
व्यनचेतद्गौणत्वे संभवतीत्या कन्न प्रवर्तते। तथाच अतित्वया अतिमया मित्येवरूपं नत्वतित्वाकमतिमाकमिति। तदसत्त्वात् आकमापत्तस्यामः सुडन्वयाभा
वात्। आकमः सुडावी चेत्तर्हितमेवोपलक्षयेत्। आदेश द्वारकेण परंपरासंबंधेन स्थानि नमुपलक्ष्य यति चेदेवं तर्हि युष्माकमित्यादौ सुट् श्रूयेता साम इति।

निर्देशसामर्थ्यान्श्रयेतेति चेन्नानिर्देशस्य गौणव्याचरिणार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र विल्लरः। गुणीभूतयो र्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणानुक्त्वा संप्रति द्वर्थवाचि
 त्वे उदाहरति। युवामावांवा अतिक्रान्तस्यादिना व द्वर्थयोस्तु उदाहरति। युष्मानस्मा चेति ॥ ३३ ॥ पदस्य अपरांतस्य मूर्द्धन्य इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्यैष्यमधिकारश्च
 तेन राजाराजभ्यामित्यादौ नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति नलोपः सिध्यति। नतुराजाराजानौ राजान इत्यत्रातथा गोमानुयवमानित्यादौ संयोगांतलोपेन तु गोमंतौ यवमंतावित्यादौ
 तेथामो नो धातो रिति नत्वप्रशान्यामित्यादौ भवति नतु प्रशामौ प्रशाम इत्यत्रा तथा हरिवंदे इत्यादौ मोनुस्वारः प्रवर्तते। ननु गम्यत इत्यादौ न च उज्जिचपदे इत्यतः पदे इत्यधि
 कारत्वे परतो मस्यानुस्वारः स्यात् नतु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यं। युंस्विति रूपासिद्धिप्रसंगात्। तस्मान्मोनुस्वार इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव
 पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेषु पयोगो नास्तीत्युज्जिचपदे इत्यत्रा वै। चाम इह पदस्येति संबंधसामान्येषष्ठीसातूत्रेषु यथायोगं संबंधविशेषे अवतिष्ठते क्वचित्स्थानेषष्ठीक्वचित्

पदस्याऽऽ१६॥ पदात् १७॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ। १७१॥ इत्यधिकृत्या युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वा न्नावौ। १७२॥
 पदान्तरयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा न्नावित्यादेशौ स्तौ चानुदात्तौ। बहुवचनस्य वसून्सौ। १७३॥ उक्तविधयोरनयोः ष
 ष्ठादिवहुवचनानयोर्वसून्सौ स्तौ। वान्नावोरपवादात्तेमयावेकवचनस्याऽऽ१७३ उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनानयोस्तेमे एतौ स्तौ त्वा
 मो द्वितीयायाः। १७४॥ द्वितीयेकवचनानयोस्त्वामा एतौ स्तः॥

॥ ३३ ॥ अवयवषष्ठीति। तत्र संयोगांतस्य लोपः। मो नो धातोर्ध मोनुस्वारः। इत्यादौ पदस्ये
 ति स्थानषष्ठी अवयवषष्ठी मूक्तातिप्रसंगात्। आदुपधाया इत्यादौ त्ववयवषष्ठी। अन्यथा त्वसवानित्यत्रैव मनुयो मस्य वत्स्यान्तु वृक्षवंतौ वृक्षवंत इत्यत्र एतच्चानुपदमे
 कौपपादयिष्यते। यद्यपि षष्ठीस्थाने योगेति परिभाषया पदस्येत्यत्र स्थानषष्ठीवलभ्यते त्ववयवषष्ठी। तथापि नलोपसूत्रे अंतस्येति ग्रहणात् ज्ञापकादवयवषष्ठीपिलभ्य
 ता यद्विपरस्येति स्थानषष्ठीवस्येति। नांतस्य पदस्ये लोपो भवन्नलोपस्य स्यादिति अंतग्रहणमनर्थकं स्यात्। अवयवषष्ठीं गीकारे तु अंतस्येति ग्रहणं सार्थकं। तद्यथा
 नलोपसूत्रे प्रातिपदिकांतस्येत्यसमासनिर्देशः। प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अंतोवयवो यो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थ इति। नचेवमंतस्येति ग्रहणमवयवषष्ठीत्वज्ञा
 पनार्थमिति स्वीकारत्वे पदस्येत्यत्र कश्च नामस्थानषष्ठीलाभः संबंधविशेषस्य निर्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थिते। अत्राहुः। प्रयोगमूलत्वाद्वाकरणस्य

मु
सि-कौ
टी-त
८३

तेर्लक्ष्यानुगेधेनस्थानषष्ठ्यपिस्वीक्रियतेज्ञापकसिद्धावयवव्यष्टीतुनसर्वत्रस्वीक्रियतेरतिनलोपसूत्रे मनोरमायामंतग्रहणं त्यक्तं शक्यमित्युक्तां भाष्यादात्तुपदस्य
न्यधिकृतस्यावयवषष्ठ्यंतत्वमप्यभ्युपगम्यतेनतुस्थानषष्ठ्यंतत्वमेवेतिज्ञापनार्थमंतग्रहणंतेनवृक्षवंतौवृक्षवंतरत्यत्रमादुपधायाइतिवत्त्वसिध्यति।पदावयव
स्यमतुपसत्वात्।अन्यथापदस्यैवविशेष्यत्वेमनुपातदंतविधौमत्वेतंयत्पुत्रदवयवस्यमतुपोमादुपधायाःपरस्यमस्यवत्वंभवतीत्यर्थःस्यात्।नयाचावृक्ष
वानित्यत्रैवस्यात्तनुवृक्षवंतौवृक्षवंतरत्यत्रेतिस्थितं।पदान्।कुत्सनेचसुप्यगोत्राद्यवित्यतः प्रागयमधिकारः।यदितुकुत्सनेचसुपीत्यत्रापिपदादित्यनुवर्ततेतदा

श्रीशरत्वाः वतुलायीहदत्तातेमेपिशर्मसः।स्वामीतेमेपिसहस्रिः पातुवामपिनौविभुः॥१॥सुखंवान्नौददात्वीशःयत्तिर्चामपिनौहरिः।सोव्याहोनः
शिवम्वोनोदद्यात्सेव्योत्रवःसनः २ पदात्परयोःकिं।वाक्यादौमाभूतात्वम्यातुमाम्यातु।अपादादौकिं।वेदैरशेषैःसम्बन्धोःस्मान्कृष्णःसर्वद्व
घतु।स्थग्रहणाच्छ्रयमाणविभक्तिकयोरेव।नेहा।इतियुष्मत्त्रोत्रवाति।इत्यस्मत्त्रोत्रवाति।समानवाक्यनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याः।
एकतिङ्वाक्यनेनेहनाओदनम्यचतवभविष्यति।इहत्तुस्यादेवा।शालीनान्नेओदनन्दास्यामीति।एतेवांनावादयआदेशाननन्वादेशेवावक्तव्याः।
अन्वादेशेतुनित्यसुः।धातातेभक्तौस्ति।धातातवभक्तौस्तीतिवा।तस्मैतेनमरत्येवा।नचवाहाःहैवयुक्ता।८।१२४॥चादियञ्चकयोगेनेतेआदेशा
स्युः।हरिस्त्वांमाञ्चरस्यतु।कथंत्वांमांवानरस्येदित्यादि।युक्तग्रहणात्सास्याद्योगेःयंनिषेधः।परस्मैरासम्बन्धेना।आदेशस्यादेवहरोहरिश्चमे

मि

देवदत्तःयचतिपूनीत्यत्रैवनिघातःस्थान्तुपचतिपूनीत्यत्र।अनुदात्तंसर्वमपादादौ।इदंपदत्रयमापादपरिसमाप्तेरधिक्रियते।षष्ठीचतुर्थीति।अल्पाचतरमितिषष्ठीत्य
स्यपूर्वनियाहः।षष्ठादिदिशिषुयोरिति।ननुयुष्मदस्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरेववांनावादयआदेशःस्युः।नचपदस्येत्यधिकाराद्धिभक्त्यंतस्येवपदत्वात्षष्ठादिविशिष्टयोरेव
स्युरितिवाच्यांउक्तं।त्यावस्तसादौदोषाभावेपिम्यामादौपरतोयुष्मदस्मदोःपदत्वात्केवलयोर्वीनावादेशप्रसंगस्यदुर्वारत्वात्।तथाचसुखंवान्नौददात्वीशइतिप्रयोगेनसं
गच्छेत्।नापिद्वितीयास्थयोरितिस्थग्रहणसामर्थ्याद्धिभक्तिविशिष्टयोरेवआदेशाभवेयुरितिवाच्यां।स्थग्रहणाच्छ्रयमाणविभक्तिकयोरेवेतिवक्ष्यमाणतयातन्सामर्थ्यस्योपस
यात्तमेवं।अनुदात्तंसर्वमिति सर्वग्रहणाधिकारात्सर्वस्येवविभक्तिविशिष्टस्यआदेशाभवेतीतिआकरेस्पष्टत्वात्।यदितुसर्वस्यदेरत्यतःसर्वस्येतिपदमनुवर्ततेतदासर्वग्रहण

मिह न्यक्तं शक्यमित्याहुः।उक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति॥६॥ श्रीशरत्पदिना॥

स्वामी ते मे योति। स्वामी श्वराधिपतीति षष्ठी ममस्योर्विधानादिह षष्ठी द्विवचनं तयो रूदाहरणमाहा पातुवामित्यादिना बहुवचनं तयो लुसो व्याहो न इत्यादि सेव्योत्रवः स
 न इति अर्हे इत्येत् चश्चेति एतत् कृत्यानां कर्तारिवेति षष्ठी वेदैरशेषैरिति। युष्मान् रस्य तु गोविंद इति प्रांचः पाठस्तु पेक्षितः। युष्मानित्यस्य पदात्परत्वाभावात् प्राप्तेः। अस्मानि
 सस्य तु पदात्परत्वेऽपि समानवाक्यस्थपदात्परत्वाभावात्। ननु युष्मदस्मदाः षष्ठी चतुर्थी द्वितीया नामिति सूत्रतो विशेषणे न तदंतविधौ षष्ठाद्यंतयो र्युष्मदस्मदाः पर्यव
 स्यति। न च स्थग्रहणभावे युष्मदस्मदाः संबन्धिनीनां षष्ठी चतुर्थी द्वितीया नां वित्यर्थः स्यदिति वाच्यं। सर्वस्य पदस्येत्यनुवर्तनात्तो व्या चष्टे। स्थग्रहणदिति तिष्ठतिरि
 हाहा नौ वर्तते। यथा समयतिष्ठसुग्रीवेति समयमाहासीरिति गम्यते। तेन षष्ठादी न विजहोरेव युष्मदस्मदोरादेश इत्यर्थः। इति युष्मत्पुत्र इति। युवयोः पुत्रो युष्माकं
 पुत्र इति विग्रहः। ननु तव पुत्र इति। तथा हि सति त्वत्पुत्र इत्येव स्यात्। एवमस्मत्पुत्र इत्यत्राप्युत्थापदात्परत्वं संपादयतमिति शब्दः। ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति वि
 ग्रहे राजपुरुष इति न व्यस्यति सिद्धं तद्विरोधाद्युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र युवयो र्युष्माकमित्यादिविग्रहो न संभवतीति चेत्। अत्राहुः। यत्र वृत्तौ संख्या विशेषबोधकं
 प्रमाणं नास्ति तत्रैकत्वं न्याश्रीयते यथा राजपुरुष इति न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वादिसंख्यायकं किंचिदस्ति यत्र पुनः संख्याभेदग
 मकमत्र प्रकरणस्य भवति तत्र द्विवचन बहुवचनयो रपि प्रवृत्तिः। प्रवृत्तत्वे कवेचनं तेन विग्रहे प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमादेश प्रसंगोदर्थी द्विवचन बहुवचनं ते
 नतिविग्रहवृत्तिमेव व्यतीति। अर्थसामर्थ्यं। अर्थोपपत्त्या मुद्गेः क्रीतो मोदिकः। नत्येकेन मुद्गेन ह्यभ्यां वा मुद्गाभ्यां क्रयणं संभवति। प्रकारणघथा भवद्दि रामवसरप्रदानाय वच
 सिना भवतो गिरामिति तत्र स्वर्थः। तत्र न वाक्य इति देवदत्त अस्म्यदं डो देवदत्त हरानेनेत्यत्र देवदत्त इत्यत्र पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थत्वाभावात् समं त्रिनिघाती न भवति एक
 ति इति। एकं ति इति न यत्रेति वदुः। ननु आह न स्वयापेक्ष्यत्वं न भविष्यतीति चेत्। ननु अत्र कव्योस्तीत्यध्याहारेण भिन्नवाक्यतासमर्थनेऽपि पश्य मृगो धावति इत्यादावे
 कवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात्। सत्यां प्रकृतौ पयो गित्वेनेदमुक्तापश्य मृग इत्यादावर्थे कत्वादेकं वाक्यं साकां संचेहि भागे स्यात् ॥

सु-
सि-कौ-
दी-त-
८५

दितिशास्त्रांतरप्रसिद्धत्वमेवेत्येका अन्येभ्यो आख्यातंसविशेषणवाक्यमिति वार्तिककारवचनपर्यालोचनया एकमिति उच्यते त्रिंशत्तु विशेष्यसमर्पकं विवक्षितं ततश्च पश्य
मृगोक्षवर्गीयत्रिंशत्तु तद्वये सत्यपियश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वात् नोक्तदोष इत्याहुः एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची बहुव्रीहिश्चायं तेन ब्रूहि ब्रूहि देवदत्ते
त्यत्र वाक्यत्वादा मंचितनिघातः यतीति समर्थसूत्रे कैयटः युष्मदस्मदो विभाषा अनन्वादेश र्निवार्तिकमर्थतः पठंति एतेवां नावाद्य इति यद्यपि सपूर्वायाः प्रथ
माया विभाषेत्यत्रैतत्तु भाष्ये यत्त्वद्देव्याप्यविशेषणविकल्पो यं विधीयत इत्याशये ससपूर्वत्वाभावेपि विकल्पमुदाहरति धाताते भक्त इति अन्वादेशे नित्यमुदाहर
ति तस्मै तेन म इत्येवेति तुल्याथ रित्यादिवन्न च वा हा है वै रिति तृतीया निदेशो न्ययियुक्ताथ लामेयुक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह युक्तग्रहण इति यत्र यु
ष्मदस्मदर्थगतिनिमित्तमुच्चयादीन् च्चादयोद्योतयंति तदा चादिभिस्सहार्थद्वारयुष्मदस्मदोः साक्षाद्योगस्तत्रायं निषेध इत्यर्थः हरो हरिश्चेति अत्र च शब्दो हरह
पश्याथैश्चानालोचने ७१२५ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्दानुभिर्योगे एते आदेशानस्य चेतसात्वांसमीक्ष्यते परम्परासम्बन्धे व्ययं निषेध
भक्तसुवरूपं ध्यायति आलोचने तु भक्तस्त्वायश्यति चक्षुषा सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ७१२६ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्नात्पर
मपरात्परान्वादेशे व्येते आदेशावास्यः भक्तस्त्वमप्यहमेनेन हरिस्त्वान्नायते समात्वामेति वा ॥

बंधो न तु समुच्चयेनेति न साक्षात् किं तु परंपरायोग इति निषेध इति भावः ॥ ॥ पश्याथैश्चाना अनएवनिपातनाद्भावेप्राधाधेडिति शः दर्शयश्यतच्च हत्तानमात्रं अदर्शनं लोप इत्य
त्रयधानतु चाक्षुषज्ञानमेव अनालोचन इति निषेधात् तदेतत्तुहा अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति परं सर्वधेयीति पूर्वसूत्रस्थयुक्तग्रहेणेन स्थापितमेतद्भवत्यत्र परंपरासंबन्धेपि निषेध इति स
पूर्वायाः सद्दशब्दोत्रसलोमक इत्यत्रेव विद्यमानवचनसेनसहेतीत्यत्र तुल्ययोगवचनप्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्धिद्यमानवचनस्यापि सहस्यसमासः कोपसर्जनस्येति सभावः प्रथ
माया रतिचक्षुयग्रहण इदं तविधिरित्यालोच्यः हा विद्यमानपूर्वादित्यादि एतेवां नावाद्य आदेशा रत्यविशेषोक्तैव विभावया सिद्धेः किमर्थमिदं वचनमित्याशंक्त्वं परिहरन्नाह
अन्वादेशोपीति भक्तस्त्वमित्यादि त्वं भक्तोऽहमपि तेन हरिस्त्वां मावात्रायत इति संबन्धः एवं च प्रक्रांतत्वान्नयच्छब्दापेक्षायानकारणेन हरेस्त्वं भक्तसेनेवकारणेनाहमपीति व्याच
क्ष्णानानुयच्छद्वाधा हारक्लेश इति बोधा अत्रनेनेति पूर्वविद्यमानपदं

ततो हरिरिति प्रथमांतं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः। तथात्रायते इत्यस्मान्तरं स इति प्रथमांतं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेशः॥ ३३॥ सामंत्रितां संबोधने च ततः संबोधने इत्यनुवर्तते। सा इत्यनेन प्रथमानिर्दिश्यते। महासंज्ञाकरणसामर्थ्यासंज्ञाविधावपि तदंतग्रहणं। आमंत्रणमामंत्रितमुपचारात्साधने वृत्तिः विभक्तयेतेन चामंत्र्यते ततुके वलया विभक्तयेत्याशयेनाहातदंतमिति। इहेति। अग्नेतवा देवास्मानित्यत्र युष्मदस्मदोर्नभवत्यादेशः। अग्नेन येत्यत्र तिङ्गुणैर्न इति नतिङ्निघातः। अग्रं इदं वरुणेन त्रैत्वामंत्रितस्य चेत्यामंत्रितनिघातोनेति विवेकः। सर्वेषां निघात इति। अयं च निघातः। पदकाले श्रूयते न तु संहिताकाले। स्वरितासंहितायामनुदात्तानामिति संहितायामेकश्रुतिविधानात्। अग्नेतेजस्विनिनिघात इह पदात्परत्वात्तेजस्विनित्यस्यामंत्रितस्य चेत्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः। सुपादिति। शोभनोपादौ य

सामंत्रितां २३४८॥ संबोधने या प्रथमातदन्तमामंत्रितसंज्ञं स्यात्। आमंत्रितस्य पूर्वमविद्यमानवत्। ८। १७२॥ स्पष्टं। अग्नेतव देवास्मान्या हि। अग्नेन य अग्ने इदं वरुणा। इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङ्गुणैर्न निघात आमंत्रितनिघातश्च न सर्वदारे स देवन इत्यत्र तु देवेत्यस्या विद्यमानवद्भावपित्तः प्राचीनुरस्ये तदाश्रित्यादेशः। एवेरमेगङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामंत्रिता विद्यमानवद्भावपिमेशब्दे वाश्रित्य सर्वेषां निघातः॥ नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनात्। १७३॥ विशेष्यं समानाधिकरणे विशेष्ये आमंत्रिते परेनाऽविद्यमानवत्स्यात्। हरेदयालो नः पाहि अग्नेतेजस्विन्। सुपात्। सुपाद्। सुपादौ। सुपाद्। सुपाद्। सुपाद्। पादः पत्। ६। ४। १३०॥ पाच्छब्दान्तं यदङ्गं नत्त्ववस्य पाच्छब्दस्य पदादेशस्यात्। सुपद्। सुपदा। सुपाद्। मित्यादि। अग्निमन्यति इत्यग्निमत्। अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमथः। अग्निमद्रामित्यादि। नृत्विगादि सूत्रेण चैः सुष्यपपदे किना ॥ ॥

॥ ॥ स्यतिवह्व्रीहि। संख्यासु पूर्वस्यतिपादस्यांतलोपः। पादः पत्। तदं वयस्येति। एतच्च निर्दिश्यमानस्यादेशः। वंतीति परिभाषया लभ्यते। तयंच परिभाषया श्रीस्थाने योगे त्यनेन ज्ञापिता। तथाहि। अलेभूरिको य एचीत्यादौ सामीप्यादिसंबंधप्रसंगेपिल्लह्यानुरोधेन व्याख्यानादंतरंगत्वात्स्थानिवदादेश इति ज्ञापकाच्चस्थाने योगत्वे सिद्धेप्यारभ्यमाणेन षष्ठीस्थाने योगे त्यनेन षष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेवस्थाने न युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते। तथाच निर्दिश्यमानस्यादेशः भवंतीति संह। अलोत्पस्यादेः परस्येति योगौ तु आरंभसामर्थ्यानिर्दिश्यमानपरिभाषाया बाध

कौतेनपुमःख्यम परेउरःस्थासंभोरित्यादौनदोषइतिदिक्॥ संनाः॥ अग्निमैरिति। मश्रातेर्मथतेश्चक्तिपिएतदेवरूपां। इदितसुनलोपाभावात्प्रिमता। अग्निमंथो॥
अग्निमंथोः॥ अनिदितां। इहहस्वेकारइसंज्ञकोयेषांतानि इति। अनिदितां। एतच्च अंगस्यविशेषणं हल इत्यपित्दाहाह
लंतानामनिदितामिति। उपधायाः। नो। श्रान्तलो परतिसूत्रान्नेतिलुसषष्ठीकंपदमनुवर्ततेतच्चोपधाग्रहणेनविशेष्यतरतिभावः। अनिदितामिति किं। नघते। हल-
किं। नीयते। उपधायाः। किं। हन्यते। अच। अलोपोनइत्यतोल्लोपरत्यनुवर्तते। भस्येति। तदाहा। भस्याकारस्यलोपः स्यादिति। अत्रनव्याः। यद्यत्राचतेर्भस्येति सामानाधि-
करण्येनान्वयः स्वीक्रियते तर्हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादिनसिध्येत्। उपसर्गसहितस्येवमन्वेनकेवलस्याचतेर्भत्वाभावात्। भस्यावयवस्याचतेरिति वैय्यधिकरण्येना
अनिदितां हल उपधायाः किति। ६। ४। २५। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्यलोपस्यात्किति। उगिट् चामिति। नुमा संयोगान्त-
प्रलोपः। नुमोनकारस्यक्त्विप्रत्ययस्य कुरितिकुत्वेन उकारः प्राड्। अनुस्वारपरसवर्णो। प्राच्चौ। प्राच्च्वः। प्राच्च्वः। प्राच्च्वौ। अच। ६। ४। १३८। लुस-
नकारस्यचतेर्भस्याकारस्यलोपस्यात्॥ चो। ६। ३। १३६॥ लुमाः कोरनकारेः च्वौ परे पूर्वस्याः णो दीर्घस्यात्। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्यामित्यादि। प्र-
त्ययः। प्रत्यच्चः। प्रत्यच्च्वः। प्रत्यच्च्वौ। अचइतिलोपस्यविषयेः नरङ्गोः पियण् न प्रवर्तते। अकृत- व्यूहार्तिपरिभाषया। प्रतीचः। प्रतीचा
अमुमच्चतीतिविग्रहे। अदसअच्चइतिस्थिते॥

तिव्याख्यायां प्राचः। प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापिलोपः स्यात्। तत्राद्यत्यादिना अचत्वं तस्य भस्याचतेरकारस्येति व्याख्यानेपि प्रत्यच्च्वमंचति प्रत्यगङ्। ततः शसादिषु प्रत्यङ्-चः प्रत्यङ्-
चेत्यदावंति प्रसंगेवा तस्माद्दलोपेन इत्यत्रेवात्रापि अंगवयवोः सर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो यो चतिस्तस्याकारस्यलोपः स्यादिति व्याख्येयं। द्युप्रागपागुदक् प्रतीचइति।
निर्देशश्चेह व्याख्याने सिंगामिनाहुः॥ चो॥ तेजोरिति निर्देशाच्चवर्गग्रहणं न भवति इत्याहा। लुमाकारनकारे चत्वाविति। अत्राकारलोपेन नकारलोपस्यासिद्धत्वात् कथनेभ्य-
र्थमेव किंतु लुमाकारचत्वावित्येव सुवचमित्याहुः। इलोपरतिसूत्रादणो दीर्घ इत्यस्य चानुवर्तनादाहा। अणो दीर्घः स्यादिति। प्राचः। प्राचेति। प्रतीचइत्याद्यर्थमवश्यं स्वी-
कार्येः तोल्लोपे कृतेः नेन दीर्घो विधीयत इति भावः। प्राग्भ्यामिति। चोः कुरितिकुत्वं ननु किं न प्रत्ययस्येत्यनेन तस्यासिद्धत्वात्॥

विष्वदेवयोश्च। चकारेण सर्वनाम् रत्यतः सर्वनाम् रति लभ्यते इत्याहा अनयोः सर्वनाम् श्चेति। अप्रत्ययांतेः च्वाविति। अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः किं क्विवादिः। अं चतौवप्रत्यय इति पाठे तु वप्रत्ययांते च ताविति व्याख्येयं। विष्वदेवयोस्तु साहरणां विष्वगं चतीति विष्व द् इ। देवानं चतीति देव द् इ। इति बोध्यं। अदसोऽसेः असेरिति। इकार उच्चारणार्थस्तदाह॥ अदसोऽसांतस्येति। असांतस्येति किं। अमुमात्मानं न दृच्छति अदस्यति। एतन्नपरस्य किं अमुणा अमुयोरित्यत्रांत्ययकारस्य माभूतः ह्रस्वव्यंजनयोरिति। व्यंजनस्य हि ह्रस्व इषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः। प्रांचस्तु ह्रस्वदीर्घयोः समाहार इदं ह्रस्वत्वैव विधीयमानोप्यण क्वचित्स

विष्वदेवयोश्च देरश्च तावप्रत्ययो द्। उदृश। अनयोस्सर्वनाम्श्च देरश्चादेशस्यादप्रत्ययान्तेऽश्चतौपरो। अददि अच इति स्थिते यण॥ अदसोऽसेर्हादुद्योमः। ए। उदृश॥ अदसोऽसानस्य दात्यरस्य उदृशोस्तो दस्यमश्च। उदृति ह्रस्वदीर्घयोस्समाहार इदं ह्रस्वत्वैव विधीयमानोप्यण क्वचित्स

वर्णान् गृह्णातीति स्वीकृत्य आंतरतश्चात् ह्रस्वव्यंजनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः इति व्याचक्षते मंत्रवाधरात्। सूत्रे अदस इति नावयवषष्ठी किं नृश्यानेषष्ठी एवं हि अलोऽन्यपरिभाषोपतिष्ठता तथा च उदसो योऽन्यः स ह्रस्वयोगे न भवति दात्यरो यः स अदसोऽन्यो न भवतीत्येवमन्यवाधेऽन्यसमीपस्य भवतीति तेषामाशयः। उक्तं चेति। वार्तिकं कृतेति शब्दः। एवं च अमुद्यु इति केषां चिद्दाहरणं भाष्यानुक्तत्वादुपेक्ष्य मिति भावः। लल्ल वदिति। चली कृप्यत इत्यत्र कृपोरोल इत्युभयोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः। नन्वप्रत्ययग्रहणाभावेऽत्र यदाधिकारस्य त्वादिष्वद् देव द् इ इत्यच्चत्पत्ररपदेऽपि द्वादेशः स्यान्न तु विष्वगचनमित्यत्रातो व्याचक्षे। अप्रत्ययग्रहणं ज्ञायतीति

सु.
सि. को.
टी. न.
८६

अन्यत्रेति अक्षः कृकमीत्यादौ। तेनेति। अत्यथानित्यसमास इत्यतोऽनुच्नेन सन्तसुग्रहणेनोत्तरपदस्यास्योपादतः कृकमीति कृधातुग्रहणे कृधातूत्तरपदक एवायस्कृदित्यादौ सत्वं स्यात्त्वत्वं होत्तरपदकेऽयस्कार इत्यत्रेति भावः ॥ ३ ॥ उदईत ॥ अच इत्यस्यापवादः। इह अच इत्यनुवर्तते भस्येति चतदाहा उच्छ्वान्तरस्य लुप्तनकारस्येत्यादिभस्येति किं। उदं चो। उदं चः। उदग्भ्यां। लुप्तनकारस्येति किंभूजायां उदं च। उदं चेति। यथा स्यादिति। समः समि। समीत्यविभक्तिको निर्देशः। एवंजिसस्त्रिण्यपि संगतमंचतीति सम्यक्। समीचइति ॥ अह्योपेचाविति दीर्घः। सह अंचतीति सभ्यइ। भविष्ये अह्योपदीर्घो सधीचइत्यादिति सः नविद्यते लोपो यस्य सः अलो उदईत। दा३। १३८ ॥ उच्छ्वान्तरस्य लुप्तनकारस्याऽश्वतेर्भस्याऽकारस्य ईत्स्यात्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्यामित्यादि। समः समि। दा३। अप्रत्ययानेऽश्वतोपरे। सम्यइ। सम्यच्चौ। सम्यच्चः। समीचः। समीचा। सहस्यसध्रिः। दा३। अर्ध्या अप्रत्ययानेऽश्वतोपरे। सध्यइ। तिरस स्तिर्यलोपो। दा३। अर्ध्या। अलुप्ताऽकारेऽश्वताचप्रत्ययानेपरेतिरसस्तिर्योदेशस्यात्। तिर्यइ। तिर्यच्चौ। तिर्यच्चः। तिर्यच्चौ। तिर्यच्चौ। तिरश्चः तिरश्चा। तिर्यग्भ्यामित्यादि। नाश्चैः पूजायां। दा३। ३०। पूजार्थस्याऽश्वतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात्। अलुप्तनकारत्वान्ननुमा प्राड्। प्राड्चौ। नलोपाऽभावादकारलोपो न। प्राश्चैः। प्राश्चा। प्राड्भ्यां। प्राड्हा। प्राड्घा। एवम्पूजार्थे प्रत्यङ्गादयः। क्रुच्चकौटिल्याल्पीभावयोः। अस्फत्विगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते। क्रुड्। क्रुच्चौ। क्रुच्चः। क्रुड्भ्यामित्यादि। चोः कुः। ययोमुक्ता ययोमुगा ययोमुचौ। ययोमुचः। ब्रश्चेतिषत्वं। स्कोरिति सलोपः। जश्वचत्वं। सुवृत्सुवृत्। सुवृश्चौ। सुवृश्चः। सुवृट्सु। सुवृट्नु। महपूजायां वर्तमाने पृषन्महहृज्जगच्छतृवच्चा ॥ एते निपात्यने शतृवच्चेषाङ्कार्यस्यात्। उगित्वान्नुमा सान्तमहत इति दीर्घः। मह्यते पूज्यते। महान्। महानौ। महानः। हेमहनामहनामपः इति बहुव्रीहिः। अंचताधित्यनुवर्तमानमन्यदार्थः। अवयवहारकश्चलोपः समुदाये उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याहा अलुप्ता ॥ हनामहद्व्यामित्यादि ॥ कार इत्यादि। अकारलोपे सतीति नोक्तव्याख्यानात्। चप्रत्ययांते किं। तिरं चनमित्यादौ माभूतातिरश्चइति। लुप्ताकारत्वात्तिर्योदेशाभावे सस्यश्रुत्वेन शः। नचाह्योपस्यस्थानिवत्वात् श्रुत्वं न स्यादिति वाच्यं। पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदांतविधित्वाच्चा। नांचे। नुमैवसिद्धे प्राचः प्राचेत्यादौ नुमौभावेपिनकारः श्रवणार्थः। प्रडिति

प्रकर्षेण अंचतीति पूजयतीति पूजार्थादंचेः क्तिन् ॥ प्राडुस्त्विति ॥ अः कुक्कुटुगिति वाक्कुक्चयो द्वितीया इति पक्षे खकारो बोध्यः । एवमिति । शसादिषु प्रत्यंचः । प्रत्यङ्भ्यां
अमुमुपञ्चः अमुमुपङ्भ्यां । उदंचः । उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेये कुंचतीति कुङ् । सलोप इति । श्रुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । सुष्टु च श्रुतीति सुष्टु । क्विपिग्रहिज्येति संप्रसारणं । मु
दृदृत्त्विति । चत्त्वित्याः सिद्धत्वात्पूर्वतः सीति वा धु इतश्चत्त्वी । चांताः । नियात्यंतरिति । षुसेचने । वृहवृहौ ॥ अत्र गुणभावः । महः कर्मणि प्रत्ययः । अत एव मत्स्येते पूज्यते
समहानिति व्याचष्टे । गमेऽनुजगदेशः । चत्वारोऽप्यतिप्रत्ययांताः । एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यते ॥ ३३ ॥ अत्वसंतस्य चाधातोः । इलोपसूत्रादीर्घस्यातोपधाया इत्यु
पधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह । उपधाया दीर्घः स्यादिति । इह अधातो रितियोगो विभज्यते तस्मात्पर्यादन्तरस्या संतस्यैव प्रतिषेधं नात्वं तस्येति कैयटादयस्तदे
तदर्शयति । धातुभिन्ना संतस्य चति । धात्ववयवभिन्नो योऽसदंतस्येत्यर्थः । तेन उखास्यत्पर्णध्वत् इत्यादिसिद्धं धातुभिन्नो यो संतस्येति व्याख्यायां उखास्यत्पर्ण

अत्वसंतस्य चाऽधातोर्भेदात् ॥ ३३ ॥ अत्वसंतस्योपधाया दीर्घस्याऽधातुभिन्नाऽसंतस्य चाऽसमुद्धौ सौपरेपरनित्यञ्चनुमत्त्वाधित्वावचनसाम
र्थ्यादादीर्घः । ततोऽनुमाधीमान् । धीमनौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ मह इति । धातो रप्यत्वस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति । गोमानिवाच
रतिवाक्यजन्तात्त्वात् । क्विवनाद्वाकर्त्तरि द्विष । उगिदचामिति सूत्रेऽनुग्रहणनियमार्थं । धातोश्च दुगित्कार्यन्तर्ह्यञ्चतेरेवेति तिनस्त्र
नध्वत् इत्यादौ न । अधातो रिति तु अधातुभूतपूर्वस्याऽपि नुमर्थं । गोमान् । गोमनौ । गोमन्तः । इत्यादिभाते उवतुः । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः श
त्रन्तस्यत्वत्त्वात् । भवान् दीर्घः । भवतीति भवन । उभे अभ्यस्तां । दाशपायाः । द्वित्वप्रकरणे हे विहितेते उभे समुदितेऽभ्यस्तसंज्ञस्तः ॥

धदित्यत्र सिद्धं ते दीर्घाभावेऽप्यत्र तु स्यादेवतिदिक् । अत्र सर्वनामस्थाने च तिसृश्वरसंबुद्धावित्यनुवर्तते सौचेत्यतः साविति चतदाह । असंबुद्धौ सौपर इति । अत्वं त
त्वाभावादिति । अतुरत्यकारानुबधस्यानुकरणच्छत्रं तस्य न भवतीत्यर्थः । उभे शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । याष्टद्वित्वेति । अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रति
षेधावतिन्यासादिति भावः । हेऽन्यनुवत्यवसिद्धे उभयग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे । उभे समुदिते इति । अन्यथा नेनिजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्या
दि उदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् ॥

मु.
सि. क्रौ.
टी. न.
८१

नाभ्यन्ताच्छतुः। व्यवहितोपि नुमेवात्रनिविध्यते। अन्येयामप्रसक्तेरित्यभिप्रेत्योहानुमनस्यादिति। ददादिति। ददातीति ददत्। दात्रो लटः शत्रादेशः शयः श्नुः। श्नाविति द्वित्वे
अभ्यासस्य ह्रस्वः। अभ्यस्तयो रातरत्यालोपः। जसित्यादयः षट्। जसिति पृथक्पदे। रतिशब्देन जसिरे वपरामृश्यते। रति आदर्येवामित्यनङ्गणसंविज्ञानवहुव्रीहिर्न देत
दाहा षट्धातवो न्ये रतितांताः। गोपायतीति गुपक्विपिविवक्षिते आयादय आर्ध्वात्तुकेवेति वैकल्पिकत्वादिहाय प्रत्ययाभावः। आयप्रत्ययपक्षेत्वतो लोपे यलो
पे च गोपा रतिरूपं बोध्यं। पाताः। त्यदादिषु कर्त्तृत्वस्य तूदाहरणं तादृशोयादृश इत्यादि। तच्चोत्रोक्तं हलनेष्वनुपयोगात्। अन्तलोचने किं। नपश्यतीति त

नाभ्यन्ताच्छतुः १११ १६। अभ्यन्तात्परस्य शतुर्नुमनस्यात्। ददत्। ददत्। ददत्तौ। ददत्तः। जसित्यादयः षट्। दाहा षट्धातवोऽन्ये ज
सितिश्च सप्तमएतेऽभ्यस्तसंज्ञास्युः। जसता। जसद्। जसतौ। जसतः। एवञ्जाग्रतो। दारिद्रत्। शासत्। चकासत्। दीधीवैव्योर्द्वित्वेऽपि
छान्दसत्वाद्वात्ययनपरस्मैपदादी ध्यतावैव्यतागुयागुवागुयौ। गुपः। गुवभ्यामित्यादि। त्यदादिषु दृशोऽन्तलोचने कञ्च। ३। २। ६०॥ त्यदा
दिषु प्रपदेषु ज्ञानार्थादृशोर्द्वातोः कर्त्तृत्वाच्चात्किन्ना। आसर्वनाम्नः। ६। ३। ९॥ सर्वनाम्न आकारोऽन्तदेशस्याद्गदृशवतुषु कृत्वस्याऽसि
हत्वा इश्चेति षः। तस्य जश्त्वेन उक्तस्य कुत्वेन गः। तस्य चत्वेन पक्षे कः। तादृका। तादृगा। तादृशो। तादृशः। षत्वाऽपवादत्वात्कुत्वेन खकार रति
कैयट हरदत्तादिमते तु चत्वाऽभावपक्षे खएव श्रूयते। नतु गः। जश्त्वं प्रतिकृत्वस्याऽसिद्धत्वाद्दिगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नाऽसिद्धत्वमिति वा
वाध्यं। वश्चेति षत्वं। जश्चत्वं। विडा। विडा। विशो। विशः। विशः। नशोर्वा। ८। २। ६३॥ नशः कवर्गोऽन्तदेशो वा स्यात्पदानो। नका। नगा। नटा। नउ
नशो। नशः। नग्भ्यान् उभ्यामित्यादि॥

नार्थदृशेरिति निर्दिष्टे गच्छते। भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता। तमिवे मंपश्यन्ति जनाः सदवायं पश्यन्ति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थो दत्तानार्थादि-तितु संगच्छते।
तत्र दृशोर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपि विषयीकरणवृत्तित्वात्। अकारोन्तदेश रति। अकारोदेशे सतित्वतो गुणः स्यात्। नचाकारोच्चा
रणमामर्ष्यादीर्घस्यादेवेति वाच्यं। अकारस्याविधौ हल एव श्रवणप्रसंगात्। विडिति। विशप्रवेशने रत्यस्मात्किं प। नशोर्वा। केचिदिह प्रलीत्यनुवर्त्य श्लि

पदांते चेति व्याचक्षते। तन्न नष्टमित्यादावतिप्रसंगान् गति। षडगकाः प्राग्वताः ॥ ॐ ॥ स्पृशेनुदके किना। ककारो गुणभावार्थः। नकारस्तु किनप्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः। वसुतस्तु व्यर्थ एव सः किनप्रत्ययस्य कुरित्युक्तेऽपि तदनुबंधपरिभाषया क्विवंतस्य कुत्वाप्रसक्ते न चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनं किनप्रकृतीनामेकाचूत्वाद्वाजुस्वरेण पितसिद्धेः। दधृगित्यत्र त्वं तो रात्त त्वनियान्ता राद्युदात्तत्वं नापेक्षितमेवेति दिक्। अत्र सुपीत्यनुवर्तते कर्मणीति तु निवृत्तमित्याशयेनाह। अनुदके सुप्युपपदे रति। घृतस्पृगिति। घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः। अनुदके किं। उदकं स्पृशतीति उदकस्य शः। निषे

स्पृशोः नुदके किना। ३। २। ५८ ॥ अनुदके सुप्युपपदे स्पृशोः। किनस्यात्। घृतस्पृक्। घृतस्पृगा। घृतस्पृशौ। घृतस्पृशः। किन्प्रत्ययो यस्माद्दुहृत्रीत्याश्रयणात्। किं प्यपि कुत्वं स्पृक्। षडगकाः प्राग्वताः। त्रिध्रुवा प्रागल्भ्ये। अस्मादृत्विगादिना किना। द्वित्वमनोदात्तत्वं च निपात्यते। कुत्वात्पूर्वत्रे श्वेन उः गः कः घृष्मोतीति। दधृक्। दधृग्दधृषोदधृषः दधृभ्यामित्यादि। रत्नानि मुह्यन्तीति रत्नमुटारत्नमुडारत्नमुषो। रत्नमुषः। षड्भ्यो लुक्। षट्। षड्। षड्भिः। षड्भिः। षट् चतुर्भ्यश्चेति नुट्। अनामिति पर्युदासान्प्रत्ययनिषेधः। यरोनुनासिकरति विकल्पस्वाधित्वात्प्रत्ययेनित्यमिति नित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः। षष्ठा। षट्सु। षट्सु। तदन्विधिः। परमषट्। परमषष्ठा। गौणत्वे तु प्रियषषः। प्रियषष्ठा। रुत्वमप्रतिषत्वस्याः। सिद्धत्वात्संज्ञुषोरुत्तिरुत्वं। वीरुपधाया दीर्घरकाः। ५२। ७६। रफवान्तस्य धातोरुपधाया रको दीर्घस्यात्यदात्तोऽपि षष्ठीः। पिपठिष्ठी। पिपठिष्ठी। पिपठिष्ठी। वाशरीति वाविसर्जनीयः ॥ ॥

धसामर्थ्याः। हृक्किवपिनभवति। तस्मिन् हि सति किनप्रत्ययो यस्मादिति दुहृत्रीत्याश्रयणेन कुत्वस्यावर्जनीयतया अनुदक इति निषेधस्य फलाभावात्। तैके चित्नु उदकं स्पृशेति प्रत्युदात्तं तानि निषेधसामर्थ्यात् कुत्वं मास्तु किपस्यादेविति तेषामाशयः। शाताः। गौणत्वे त्विति। षड्भ्यो लुक्। षट् चतुर्भ्यश्चेति वहुवचनं न ईशात्षडर्थनाधान्ये एव तु गुणुदौ भवत इति भावः। पिपठिष्ठीः। किप्यतो लोपे क्त्वं तत्त्वात्स्वाद्युत्पन्नौ पिपठिष्ठीसु रति स्थिते सोर्हल्लडादिलोपप्रत्ययत्वं स्यात् न पदांते त्वात्स्य रुर्भवति। न च रुत्वे कर्त्तव्ये अत्रोपस्य स्थानि र्वत्वं शक्यं। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥ ॥

मु-
सि-कौ-
दी-न-
८८

नुमविसर्जनीया इणकोरितिपंचमीदिर्देशाव्यवहितस्याप्रसौवचनां पृथ्वेन पूर्वस्येति। सनःसस्यरुत्वविसर्गयोः कृतयो वीशरीतिविकल्पानपह्येसकास्तेनशब्द
वायेमुयःसस्यषत्वंपूर्वस्यपृथ्वानत्वादेशप्रत्यययोरितिषः। अपरांतस्येतिनिषेधांदिनिभावः। एवंस्थितेशर्ग्रहणेननप्रयोजनंकिंतुनुमविसर्जनीयसव्यवा ॥

नुमविसर्जनीयशब्दवायेऽपि। ३। ५५॥ एतेः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इणकुभ्याम्परस्यसस्यमूर्हन्यादेशस्यात्। पृथ्वेन पूर्वस्यषत्वमापि
पिपथीः। शुपिपथीषु प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधानेष्वन्तानि सस्वानि ससो। नुमग्रहणानुमस्थानिकाः। नुस्व रोपलक्षणार्थमिति व्या
ख्यानात्नेनेहना सुहितसु। पुंसु। अतएव नशरग्रहणेन गतार्थता। रात्सस्येति सलोपे विसर्गः। चिकीः। चिकीर्षः। चिकीर्षः। रोः सुपीति निय
मानविसर्गः। चिकीर्षः। रमेडोस। डित्वसामर्थ्यादिलोपः। षत्वस्याः सिद्धत्वाद्ब्रुत्वविसर्गः। रोः। रोषो। रोषः। पट्टन्ति वा दोषनदोषः दोष्मः। दोष्म
शिषा। विश्वप्रवेशने। सन्नन्तोत्किष्वा षत्वस्याः सिद्धत्वात्संयोगान्नलोपः। व्रश्चेतिषः। जश्त्वचर्त्वाविविडाविविडाविविहो। विविहः
स्कोरितिकलोपः। तडा। तडा। तस्यो। तस्यः। गोरडा। गोरडा। गोरस्यौ। गोरस्यः। तस्यिरस्यिभ्यां एत्नाभ्यां क्विपितुस्कोरिति न प्रवर्तते। णिलोपस्य
स्थानिवद्वावात्पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति तु र्हनास्ति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वे धिनि निषिद्धं। तस्मात्संयोगान्नलोप एव
तका। तगा। गोरका। गोरगा। स्कोरितिकलोपप्रतिकुत्वस्याः सिद्धत्वात्। संयोगान्नलोपः। पिपका। पिपगा। एवमिव कृदिधकृ। पिसगतौ। सुष्टये
सतीति सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। सुपिसा। सुपीभ्यो। सुपीष्वा। सुपीः। एवमुतुः। तसखएडने। विहाना। विहंसौ। विहंसः। हेविहना। विहंसो। विहंसो
सौ व्रसोः सम्प्रसारणं। ६। ४। १२१॥ वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्। पूर्वरूपत्वेषत्वमाविदुषः। विदुषा। वसुस्विति रत्वमाविदुष्यामि
न्यादि। सेदिज्ञाना। सेदिवांसौ। सिदिवांसः। सेदिवांसः। अन्तरङ्गोपीडागमः सम्प्रसारणविषयेन प्रवर्तते। अकृतव्यूहा रतिपरिभाषया। सेदुषः। सेदु
षासिदिभ्यामित्यादि। सान्तमहत इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः। महच्छब्दसाहचर्यात्। सुष्टुहिनलीति। सुहिना। सुहिंसो
सुहिंसः। सुहिनभ्या। सुहिनसुसुहिनसुध्वत्ध्वत्ध्वसौध्वसःध्वद्वा एवेत्यतः। एयेपीत्येव सूत्रं युक्तमित्येके नुमशब्दवायेपीत्येव त्यक्तं सुत्रयितुं शर्ग्रहणेन

विसर्जनीयस्यलाभादित्यन्योनस्वेति। आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेऽपि आदेः ॥ ॥

शप्रत्ययावयवत्वाभावात्पत्वंनभवति। नचानादेशप्रत्यययोरित्यनुवृत्त्यभावान्नुम्विसर्जनीयेत्यनेनधातुसकारस्यवत्वंस्यादितिवाच्यं। तस्यस्वातंत्र्येणविधायक
 त्वानंगीकारात्। अपदान्तस्यमूर्हन्यः रणकोरिति वत् नुम्विसर्जनीय इत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात्। कर्तुमिच्छतिचिकीर्षतिचिकीर्षतेः क्विपप्रत्ययः। चिकीर्ष
 काचउपदेश इति तानिग्रहगुहोश्चेतिवासनरडभावे रको इति कित्वाद्गुणभावेअस्सनेगमांसनीतिदीर्घेऋतइतीत्वरपरत्वंततो द्वित्वं हलादिः शेषः कुहो
 श्चुः अद्योपः सोहल्लेः आदिलोपेपदानत्वात् वेरुपधाया इति दीर्घः। दोरिति। दाम्यतीति दोः। संयोगात्तलोप इति। नचास्मिन्कर्तव्येवहिरंगत्वेनातोलोपस्यासि
 द्वत्वंशं क्ये। वहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेनसंयोगात्तलोपस्यैववहिरंगत्वादिति। दिक् विविडिति। विशेषः सनएकाच इतीप्तिषेधेहलंताच्चेति कित्वात्तगुण
 भावः। द्वित्वाभ्यासकार्येणतडिति। तस्यत्वसूतनूकरणे इत्यस्मात्क्विपगांरसनीतिगोरका कर्मण्युपपदेवासरूपन्यायेनक्विपा कुत्वस्यासिद्धत्वादिति। इतरथा
 स्कोरितिकलोपः स्यादितिभावः। पिपगिति। पक्कुमिच्छतिपिपक्। वक्तुमिच्छतिविवक्। दादेरितिघः। एकाचोवश इतिभषभावाः। देग्धुमिच्छतिदिघक्। षो
 ताः। सुतुरिति। सुष्टुनोसतीतिसुत्। वित्रीतिविद्वान्। विदेः शतुर्धसुः। अदादित्वाच्छपोलुक्। सार्वधातुकमपिदितिडित्वान्नोपधागुणः। उगित्वानुमासांतमहेत
 इतिदीर्घः। संयोगात्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपेनवसोः। प्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणमित्याहा वस्वंतस्येति। सेदिवानिति। भाषायांसदवसश्रुव इतिलिटः कसुः
 लिटिधातोरितिद्वित्वं हलादिः शेषः। अजर क हलमध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपो। वस्वेकाजाहृसामितीट् उमासांतेतिदीर्घः सेदुष इति। ननुतदनुबंधकग्रहणेनांतंरनु
 वंधकस्येति परिभाषयाविदेः शतुर्वसुरियस्यैववसोः संप्रसारणंयुक्तं न तुक्कसोः। सत्या वसोरुकारानुबंधकरणं कसोः सामान्यग्रहणार्थं। उगित्वस्यस्थानि
 वृद्धवेनापिसिद्धेः। इहगमिप्रभृतिभ्यः कसुनीदात्तः। छंदसत्वात्। अतएववैदिकप्रक्रियायांतस्थिवान्जग्मिवान् इत्याद्युदाहर्तव्यंनान्नेत्याहुः कषयस्तुप्रयु
 जनौ। श्रेयांसि। र्ण्यधिजग्मुषसो। तंतस्थि वांसनेगरोपकंठे इत्यादि। अत्रवदंति। छंदसा प्रव्येतेपद्वादय इवक्चित्भाषायांभवन्ति। मासश्चंद सीत्यस्यसामान्या
 ध्वस्यपकत्वात्। अत्रात्कथंचित्तसमाधेयमिति। सुहिनिति। संयोगात्तलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः। सुहिनस्त्विति। नश्चेतिसस्यवाधुदा ध्वंसत इतिध्वत्। संसतरति
 सित। ससुधंसु अवसंसने। ध्वंसगतौचेत्याभ्यांक्विपा अनिदितामिति नलोपः। वसुस्त्वितिद्वत्वं॥

गु.
सि. कौ.
टी. न.
८८

पुंसोः सुडः शतोत्सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनादाह। सर्वनामस्थान इति। विवक्षित इति। तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुडि कृते समासो दात्तत्वं भवदसुडः एव अकारस्य भवति। पुंसस्योत्तु नैतत् सिध्येत। सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेवपुमशब्दोकारस्यो दात्तत्वे कृते स्रस न धर्मणे हलः स्थाने तद्धर्मणे न दात्तस्यैवादेशस्य प्रसंगात्। न चोक्तोऽपि स्वरो न त्यत्वान्निवर्तयिष्यते अमुडः श्चात्यत्वात् करिष्यत इति वाच्यं। अंतरंगे स्वरे कर्तव्ये वहिरंगस्यासुडो सिद्धत्वादिति भावः। वस्तुतस्तु अकृतस्य ह्यपरे भाषाया अंतरंगपरिभाषापवादत्वात्परसप्तमीपक्षोपिसूपपादः। एतच्च मनोरमायां स्पष्टं पृत्र इति। यद्यप्युणादिषु पाते दुम् सुन्निति वक्ष्यति। तथापि पा

पुंसोः सुडः १। १। ८८ ॥ सर्वनामस्थाने विवक्षितेः सुडः स्यात्। उकार उच्चारणार्थः। बहुषुंसी इत्यत्र उगितश्चेति जीवर्थं कृतेन पूजो दुम् सुन्निति प्रत्ययस्यो गितत्वेनैव नुमसिद्धेः उमान् हेपुमन्। पुमांसौ। पुमांसः। पुंसः। पुंसा। पुभ्यां। पुम्भिः। पुंसाः। ऋदृशनेत्यनुडः। उशना। उशनसौ। उशनसः। अस्य समुच्चैवाः नडु नलोपश्च वा वाच्यः॥ हे उशनना हे उशना हे उशनः। उशनाभ्यामित्यादि। अनेहा। अनेहसौ। अनेहसः। हेः नेहः। अनेहोभ्यामित्यादि। वेधाः। वेधसौ। वेधसः। हे वेधः। वेधोभ्यामित्यादि। अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः। सुष्टवसो। सुवः। सुवसौ। सुवसः। पिण्डं प्रसता। पिण्डप्रः॥ पिण्डं प्रसता। प्रसुत्सु अदने। अदस औ सुलोपश्च। १। १। १०० ॥ अदस औकारोऽन्तादेशं स्यात्सोपरे सुलोपश्च। तदोऽस्माविति दस्यसः। असौ। औत्वप्रतिषेधस्माकचकस्य वा वक्तव्यस्मादुत्वश्च॥ प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वनदभावेन प्रवर्तते॥ असुकौ। असुकः। त्यदाद्यत्वपररूपमृद्धिः। अदसो सेरिति मत्वौत्वे। अमू। जसश्शी। आद्रुणः॥

॥ ११ ॥ अंतरमनुसंज्ञात्रोक्तमिति बोध्यं हे पुमन्निति असंबुद्धावित्युक्तेः सांतेति न दीर्घः। पुंसिति संज्ञांतलोपमोनुस्वारः। नुमस्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणानुमविसर्जनीयेति न षत्वं। उशनेति वशः कनसिः ग्रहिज्येति संप्रसारणं। अस्य संबुद्धाविति। एतच्च केचनिकां ह्यदत्तादयस्त्वाहः। सोर्द्धेति वाच्ये अनडु साविति वचनेन क्वचिदनडु एव श्रुत्वाप्यत्रापितत्वादेतत्सिद्धमिति। यद्यपि सोर्द्धे कृते डित्वसामर्थ्यादित्ये सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घे उशनेत्यनिष्टरूपं प्रसज्यते तथाप्यंगहृतपरिभाषया दीर्घानतिकृत्वात्पकत्वं संगच्छत इति तेषामाशयः। अनेहावेधा इति असुश्चकरणत्रिहन् एहचविधात्रो वेधचे निश्च्युतपादनादसंतत्वेन दीर्घः। अनेहा कालः। वेधा विश्वसृष्टा। अदस औ सुलोपश्च अदस इति षष्ठी। तदोः सः सा।

८८

वित्यतः सावित्यनुवर्तते तदाह औकारांतादेशः स्यात्सौपरिति नन्वदसदतिपंचम्येवासुततः परस्यसारेवौकारोविधीयतां त्यदाद्यत्वेन असाविति रूपं सिध्यति किं मुलो
 पविधानेनानचखरेभेदा उदात्तेनसहैकादेशे औकारस्योदात्तत्वात्तमेव असकौस्त्री इत्यत्रापिप्रत्ययस्थारितीत्वप्रसंगात् असुक इति औत्वाभावेत्यदाद्यत्वेसादु
 त्वास्त्रियांतुअसुक अमुक इत्यमुकी इति च प्रयोगोः साधुरेवा एवममुक शर्मत्यादिरपि अदकः शर्मत्यादेरेव न्याय्यत्वात् ॥ ६ ॥ एनर्दह्ववचने ॥ पारिभाषिकस्य
 वहुवचनस्यग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपिजसिअमी इति न सिध्येत् नत्थत्र एकारस्यवहुवचनपरतासिअतोव्याचष्टे ॥ वक्तृथोक्ताविति विभक्ति कार्य
 प्रागिति। त्यदादीनामरत्यादिसपादसप्ताध्यायीप्रत्ययसोसेरिति त्रैपादिके शास्त्रस्यासिद्धत्वादि। कृते तु विभक्तिकार्ये सांतत्वात् उत्वयत्वयोरप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥
 पदितु पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि। अमू अमुमित्यादि न सिध्येत्। त्यदाद्यत्वे पररूपात्प्रागेव उत्वमत्वयोः कृतयोः यश्चान्मुत्वकार्यस्यासिद्धत्

एनर्दह्ववचने। ॥ १२ ॥ अदसोदात्परस्यैतर्त्स्यादस्य चमोवह्वर्थोक्तौ। अमी। पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यमप्राक्यश्चादुत्व
 मेवा अमुमा अमा अमूना मुत्वे कृते घिसंज्ञायान्नां भावः। नमुने ॥ १२ ॥ ३ ॥ नाभावे कर्तव्ये कृते च मुमावोनाः सिद्धस्यात्। अमुना। अ
 मृभ्यां ३ ॥ अमीभिः। अमुषैः। अमीभ्यः। अमुष्मात्। अमुष्या। अमुयोः २ ॥ अमीषां। अमुष्मिन् ॥ अमीषु ॥ इति हलन्तोः पुल्लिङ्गाः ॥

या अतो गुण इति पररूपे अमो इत्यादि रूपसिद्धिप्रसंगात् किंचा चर्मवत्ते चर्मवः। सुष्टुवत्ते सु वः। अत्र परत्वात् स्कोरिति सलोपे तस्यासिद्धत्वाद्द्वलद्वादि लोपे उ
 क्तरूपं न सिध्यतीति कार्यासिद्धिपक्षाहेय एव। अत्र वदंति सपादसप्ताध्याय्याविहितं कायं प्रतित्रिपाद्यां विहितमसिद्धमिति त्रिक्रियायं योक्तकार्यासिद्धिपक्षे
 मनोरथः अममित्यादि न सिध्यदिति केचित्। तन्ना प्रक्रियाग्रंथोक्तेर्हि कार्ये प्रतिकार्ये कर्तव्ये असिद्धं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः। शास्त्रासिद्धत्वेप्ययमेव फलितो
 र्थः। तदुक्तं के। तदेना यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमित्यसिद्धवचनानि देश आश्रीयत इति तथा चानिदेशे नकार्याप्रवर्तकत्वरूपो सिद्धधर्मः।
 शास्त्रेतिदिश्यमाने कार्यासिद्धत्वे एव फलनि। एवं च मनोरथ इत्यत्र उल्लेखे कर्तव्येरे फलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ शेरुत्वस्याप्रतीघातान् मनोरथसिद्धिरप्रसुहा। तथा अमु
 मित्यादिति द्विरिति कार्यासिद्धिपक्षे न काप्यनुपपत्तिरिति नमुनेनेति विषयसप्तमीत्याह नाभावे कर्तव्य इति। अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावानस्यादिति भावः ॥

सु-
सि-कौ-
टी-त-
६०

नन्वेवमपि कृतेनाभावे सुपिचेति दीर्घः स्यात् दीर्घप्रतिमुत्वस्यासिद्धत्वात् अत आह। कृते चेति एतच्चने रत्यस्यावृत्त्या लभ्यते। एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र तु सप्तमीत्याश्रयणमावसतसु तं चेति व्याख्या नं व्यर्थं सन्निपातपरिभाषया सुपिचेति दीर्घस्य समाधेयत्वात्। नन्वधुनेति वदमुनेत्येवोच्यतां किमनेनासिद्धत्वं निषेधेनेति चेत् आहः नमनेत्युक्तिर्नेतियोगविभागार्था तेन रामः रामेभ्य रत्यादिसिद्ध्यति अन्यथा हि रोरसिद्धतया उकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्यात् ॥ ॥

तां न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्थं ज्ञालोपो प्रतिरुत्वं नासिद्धमिति वाच्यं। त र मूलं देवरुहीत्यादौ हशिचेत्यस्य व्यावृत्तये अतोरोरित्यत्रानुनासिकस्येव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात्। अ वं च स्यानि वत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्दिसर्गो लभ्यते। प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाच्चेहल्लिङ्गमिति हि कु॥ इति हलन्ताः पुल्लिङ्गः ॥ न हो धः। इत्येव तु नोक्ता तस्याद्दिसति न ड्मित्यत्र र द भ्यामिति नत्वं स्यात्। मूषस्योरिति च न स्यात्। न हो हस्येति। हो ह इत्यतोऽने वृत्ते रलोप्यस्येत्यनेन वाहस्ये वादेश इति भावः। मूलो मूलि परस्य स्तोः संयोगो धोरंते चेत्यतोऽलपदान्तग्रहणान्यनुवर्तते तदाह। मूलो मूलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्येत्यर्थः। उपानदि

न हो धः। ८। २। ३४॥ न हो हस्यधस्याज्जलिपदाने च। उपानत्। उपानद्। उपानहौ। उपानहं। उपानद्गौ। उपानत्सु। उत्पूर्वान् स्त्रिहप्री तावित्यस्मादृत्विगादिना क्तिनिपातनात्तलोपसत्वे। क्तिन्नत्वात्कुत्वेन हस्यधः। जश्च चर्त्वे। उष्मिक्। उष्मिग। उष्मिहौ। उष्मिहः। उष्मि ग्यामा उष्मिग्यौ। दिवो। दिवः। चुषागीः। गिरौ। गिरः। एवं पूः। चतुरश्चतस्रादेशः। चतस्रः। चतस्रः। चतस्रः। किमः कादेशे टाप्। काको काभसर्वा

नि। उपपूर्वान् न हे संपदादि त्वाक्किपा न हि वृत्तीति पूर्वपदस्य दीर्घः। सोर्हलङ्गादिलोपे धत्वं। जश्च चर्त्वे अत्रेदं बोध्यां सुष्टु अनङ्गा होयस्यामिति वहव्रीहौस्वनङ्गानिति पुंवदेवरूपं। केचिनुगौरादि डीषकृत्वास्वनङ्गा ही रत्युदाजहुः। तदसत्। अनुपसर्जनाधिकारविरोधात्। गीरिति। गृनिगरं रो गृशब्दे रत्यस्माद्वाक्किपा नृतरङ्गा तौरितीत्वे परस्मैरुपधाया दीर्घ इति दीर्घः। पूरिति। मृपालनपूरणयोः। उरो ष्यपूर्वस्येत्यत्वे। चतस्र इति। इह चतुर नडु होरित्याम्न भवति। परत्वादा मंवाधि त्वा चतस्रादेशे कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनस्तस्या प्रवृत्तेः। चतस्रणमिति। नतिसु चतस्रिति न दीर्घः। सर्ववदिति। तेन तु ल्यमिति वतिसर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति ॥ पुंवद्भावः ॥

६०

यःसौ। यत्वमिदंस्त्रियामेवपरिशेषात्। र दो यपुंसीति। पुंस्यपवचनात्। लीवेसोर्लु कालुप्तत्वाच्चा। एवमिति। सातो ताः या। ये। याः। एषा। एते। एताः। इत्यादीन्।
र्थः। वागिति। वचेः। किञ्च। चीत्यादिना। क्विपदीर्घः। संप्रसारणं। चाचोः। कुञ्। अपशब्दरति। आमो। तेर्हस्वश्चेति। हस्वश्चकारात्। क्विप। अचउपसर्गात्। इत्यतोनुवर्त्ता
नादाहातकारः। स्यादिति। इति। किन्तत्वात्। कृत्वां। षडर्गकाः। प्राग्वदृत्वाः॥ अन्यत्रापीति। त्यदाद्युपपदत्वाभावेपीत्यर्थः। त्विडिति। त्विषदीप्ता। विन्यस्मात्। क्वि

यस्सौ। १। २। १९०॥ इदमोदस्ययस्यात्सौ। इदमोमः। इया। त्यदाद्यत्वएटापादश्चेति। मुः। रमो। रमाः। रमां। रमो। रमाः। अनया। हलिले
पः। आभ्याम्। आभिः। अस्यै। अस्याः। अनयोः। २। ओसां। अस्यां। आसु। अन्वादेशेत्। एनां। एने। एनाः। एनया। एनयोः। २। अत्वि
गादिनासृजेः। किञ्च। अमागमश्चनियानितः। स्रक्। स्रगा। स्रजौ। स्रजः। स्रग्यां। स्रसु। त्यदाद्यत्वएटापास्यात्। त्या। त्याः। एवन्तद्वयद्वएत
दावाक्। वागा। वाचौ। वाचः। वाग्यामा। वासु। अपशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। अत्तुन्निति दीर्घः। आपः। अपः। अपोभिः। १। ४। ४८॥
अपसकारस्याद्वादौप्रत्ययेपरे। अद्भिः। अद्भिः। २। अपां। अप्सा। दिक्। दिगा। दिशोः। दिशः। दिग्यामा। दिसु। त्यदादिद्वितिदशोः। क्विन्वि
धानादन्यत्राः। पिकृत्वं। हृक्। हृगा। हृशोः। हृशः। त्विडा। त्विडा। त्विषौ। त्विषः। त्विड्यां। त्विट्। त्विसु। त्विट्। त्विसु। महजुषतेरतिसृजः। सृज्यौ। सृजु
षः। सृज्युर्भ्यां। सृज्युः। सृजुः। षत्वस्याः। सिद्धत्वाद्दुत्वं। आशीः। आशिषौ। आशिषः। आशीर्भ्यां। असौ। त्यदाद्यत्वं। एपां। औडः। शो। उत्व
मत्वे। अमूः। अमूः। अमूमां। अमूः। अमूः। अमुयां। अमूभ्यां। अमूभिः। अमूष्यै। अमूभ्यां। अमूभ्यः। अमूष्याः। २। अमुयोः। २। अमूषां। अमूष्यां

एजश्चवर्त्ता। सृजुरिति। जुषीशीतिसेवनयोरित्यस्मात्। क्विप। ससृजोरितिषस्यरुत्वां। वोरितिदीर्घः। आशिषाविति॥ ११॥ अमूषु॥ इतिहलन्ताः। स्त्रीलिङ्गाः
आशासः। क्वावपहंरमानमित्युपधायादत्वं। शासिवसीतिषत्वं। अमाविति। अदसः। त्यदाद्यत्वं। पररूपत्वं। एपां। एकादेशस्यपूर्वतत्वेनग्रहणात्। अदस औसुलोप
॥ अदोरितिसत्वमित्येके। अन्यतुपरत्वाद्दिशोः। विधेश्वपूर्वमौत्वं। तद्वोवनात्। तदायावित्याहः॥ इतिहलन्ताः। स्त्रीलिङ्गाः॥ ११॥

सु.
सि.कौ.
दी.त.
८९

दत्वमिन्द्रिः वसुधा स्थितिदत्वमनडुच्छव्यते पिप्रवर्तते। पदाधिजास्थत्वादितिभावः। पूर्वपदस्येवेति। अन्यथा राजपूरुषो वागाशीरित्या दौनलोपकुत्वादिकं य।
स्वमोर्लुकदत्त्वांस्वनडुत्। स्वनडुत्। स्वनडुहीश्चतुरनडुहोरित्याम्। स्वनडुंहा। पुनस्तद्वत्। शेषस्युन्वत्। दिवउत्। विमलद्युअहः। अ
सर्वत्रिनीस्विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरस्वएड स्याः। पिपदसंज्ञायाम्प्राप्तायां। उत्तरपदत्वेचाः पदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षण
ना। विमलदिवी। विमलदिवि। अपदादिविधौ किं दधिसेचौ। इह षत्वनिषेधे कर्तव्येपदत्वमल्पेवा। चकारस्य कुत्वे तु ना वाः वारी। अम्लन्त
त्वान्ममुम्। वारि। चत्वारि। जलमतेतिकदेशे ना किं। के। कानि। रं। रमे। रमानि। अन्वादेशेन पुंसके एनद्वक्तव्यः॥ एनत्। एने। एनानि। एने
ना। एनयोः॥ ब्रह्मा। सम्बुद्धौ न पुंसको नान्मलोपो वा वाच्यः॥ हे ब्रह्मन्। हे ब्रह्मा। हे ब्रह्मणी। हे ब्रह्माणि। रोः सुपि। अहर्भोति। विभाषाडिः श्योः। अही
अहनी। अह्नानि। अहनात्। रादृण॥ अह्नित्यस्य रुस्यात्पदानो। अहोभ्यां। अहोभिः। इह अहः। अहोभ्यामित्यादौ। रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्न
लोपे प्राप्ते। अह्नित्यावर्त्यनलोपाभावनिपात्यद्वितीयेन रुर्विधेयः। तदनस्याः पिरत्वरुत्वैर्दीर्घाण्यहानियस्मिन्दीर्घो हानिदाघः। इह हलद्वा
दिलोपे प्रत्ययलक्षणेनः सुपीति निषेधाद्दत्त्वाभावे रुस्तस्याः सिद्धत्वान्नानलक्षण उपधा दीर्घः। सम्बुद्धौ तु हे दीर्घो होनिदाघः। दीर्घाहाणो॥ दी
घो हाणः। दीर्घाहा। दीर्घाहोभ्याम्। दण्डि। दण्डिनी। दण्डिनी। स्वग्वि। स्वग्विणी। स्वग्वीणि। वाग्मि। वाग्मिनी। वाग्मीनि। बहुवृत्तहा। बहुवृत्तघी
वहुवृत्ताणि। बहुवृत्ताणि। बहुवृत्तमाणि। असृजः पदाने कुत्वं सृजेः किनो विधानात्। विश्वसृजदौना। सृजिदृशोरिति सूत्रे रजुसङ्गामितिभा
ष्यप्रयोगात्। यद्वा। ब्रह्मादिसूत्रे सृजियज्योः पदानेषत्वं कुत्वाः पवादः। स्वगृत्विकृशब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वं असृकशब्दस्तु अस्यतेरौ
णादिके नृजप्रत्यये चोध्यः। असृक्। असृगा। असृजी। असृज्जि। पदानिति वा असन्। असानि। असृजा। अस्ता। असृग्भ्याम्। असृग्भ्यामि
थासंभवं न स्यादिति भावः। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यते। उत्तरपदस्यपदत्वेपदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः॥०॥

सु.
सि-कौ.
टी-त.
८२

एतेन सुधियां सौधु रत्यत्रां नर्वर्तिमुपायं दत्वा न्यक्षेण कलं प्रसंभ रत्याशं कापरास्ता। उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् उत्तरपदत्वे किं। राजपुरुष इत्यादौ नलोपो
यथा स्यात्। पश्यति रधीत्याशवपि रधि शब्दस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। उत्तरपदस्य समासावयवरूढत्वात्। रधिसे चाविति। संचन इति सेचौ। अन्येभ्यो
पि दृश्यं त इति विधा र्धः सेचो विनिषष्ठी समासः। उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेच शब्दस्य पदसंज्ञानास्तीति यदादित्वं सकारस्य न स्या
त्। नन्वेवमुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति चेत्। अत्राह कैयटः। अनभिधानात्सोपपदाद्विजभावः। रधिसे चाविति प्रयोगाभावात्। वस्तुतस्तु यदादा
दिः पदादिरिति यत्सेतुं उधय दे समासे यिषत्वं सुपरिहरं। अन्वादेश इति। अस्येवेदं विधीयते न त्वौट्शसादिषु फलाभावात्। स्वमोर्नपुंसकादित्यमोर्लु
कालुसे। पि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादित्याहुः। वस्तुतस्तु द्वितीयादौ स्विति सूत्र एव एनद्वक्तव्यः। एनो। एनानित्यादित्यमोर्लु
कालुसे। सिद्धं। क्रीवे अमिलुं कालुसत्वे यितकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः। नचैवमेतद्धितमित्यत्राप्येनदादेशपत्तिः। द्वितीयाश्चिनेति समासे कृते सुर्णलुकि
द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात् नचनकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यं। एकपदाश्रयत्वेनांतरंगे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन वहिरंगे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तिरि
निमनोरमायां स्थिता। ब्रह्मणे इति। इह विभाषा डि-श्योरित्यलोपो नानसंयोगाद्दमंतादिति निषेधात्। रोसुपि। अहर्भातीति। अहन्नितिरुत्वे कृते तु हशिचेत्युत्पत्त्या
अहर्भातीति स्यादिति भावः। नलोपाभावं निपात्येति। अहन्नित्यत्र नकारांतरं प्रश्लिष्यनांतस्य अहन् शब्दस्य रुरिति व्याख्येयापिरुत्वरत्वयोर्नकारस्थानिकत्वं सेत्यतीति
बोध्यं। नदंतस्यापीति। पदाधिकारत्वादिति भावः। नचात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अंतर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य समासैकदेशस्याप्यहन् शब्दस्य पदत्वा दुत्वं स्यादेव किमनेन तदंत
दिध्याश्रयत्वेनेति शंका। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः। सृजिदृशोरिति सूत्र इति। एतच्चोपलक्षणं। मृजेर्द्विरिति सूत्रेपि तत्प्रयोगात्।
रज्जुसद्ग्रामिति। ननुभ्यां प्रत्ययोऽलादिरकित् भवतीति सृजिदृशोरित्यमारागमः स्यात्। मैवं। धातोः स्वरूपग्रहणे नत् प्रत्यये कार्यविज्ञानात्। नचैवमपि अनुदात्तस्य चर्दुपध
स्येति वैकल्पिकः प्राप्नोति तद्विधौ धातोः स्वरूपेण नुपादानादिति शंका। धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति परिष्कारात्। एवं च प्रसदुभ्यां। प्रसदुभिरित्यादौ नायं दोषः प्र
सज्यते। एतच्च मृजेर्द्विरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। ननु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेत् तद्विधौ धियः। मुवौ। भुव इत्यादाविद्यु-वडौ नस्यातां किंतु सिपिपतु-लुलुवतुरित्या

८२

सु.
सि. कौ.
टी. त.
६३

अर्थभेदेन रूपभेदेन चित्रितयोक्तमिति। धल्लमाधिकं शंक्धमिति। नवसुमध्ये ककारस्य नैयासिकखकारप्रत्ययरूपषट्काधिकं नशंक्धमित्यर्थः। चर्चस्या
सिद्धत्वादिता तथा चशास्त्रेषु ककारो नास्येव किंतु गकार एवास्तीति भावः। तस्यासिद्धत्वादिता कुको असिद्धत्वादिन्यर्थः। वर्द्धत एवेति। एवं चत्रयाणामा
धिकं समवात्सुपि द्वादशरूपाणि भवन्तीति संकलनया द्वादशाधिकं शतं मते। ननु नवाधिकं शतमिति भावः। अश्वासिभूतानीति। सप्तविंशत्यधिकापंचशती
त्यर्थः। सौनवानामस्यद्वित्वे अष्टादश। औडि चतुर्णामध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रित्वे सप्त। अणो प्रगृत्य इत्यनुनासिकसुनास्ति प्रगृत्यत्वात्। तसिद्धित्व
स्यानुनासिकस्य च विकल्पे तद्द्वादशा संकलनया सप्तत्रिंशत्। एवं द्वितीयापमपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत्। तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः। तयो चतुर्णामध्ये
पूजार्थानां त्रयाणां त्रित्वे सप्त तेषां कलनामनुनासिकं वैकल्ये चतुर्दश संकलनया अष्टाशीति। म्यामिषट् सुरूपेषु भातृवस्यद्वित्वे द्वादशतेषां द्वा
दशानुनासिकेपियणोर्मयद्वित्वे चतुर्विंशति। तेषामपि मकारस्यद्वित्वे षट्चत्वारिंशत्। संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतं। भिसिचतुर्विंशत्त्रिंशत्
वैस्यविसर्गस्य च द्वित्वात्। संकलनया षष्ठ्युत्तरं शतं। उपि चतुर्णामध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रित्वे सप्त अनुनासिकसुनास्ति। एकारस्यानणत्वात्। संकलन
यासप्तौ त्रयष्ट्यधिकं शतं। म्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत्। तथैव म्यसिभात् पूर्वस्य यविसर्गयोश्च द्वित्वात्। संकलनया त्रिषष्ट्यधिकं शतद्वयं। उ. सौ च
तुर्णामध्ये त्रित्वे सप्त। तेषां तु सप्तानां विसर्गद्वित्वे चतुर्दश। संकलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधिकं शतद्वयं। म्यांभ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत्। संक
लनया त्रिसप्तत्यधिकं शतत्रयं। उ. सा विवड् स ओस आसुडि ओसु इत्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश। चतुर्षुरूपेषु मध्ये त्रित्वे सप्तानामप्येत्यस्यद्वित्वात्। उ।
तसप्तानामप्येत्यस्याणो प्रगृत्यस्येति वैकल्ये कानुनासिकप्रवृत्तेः। संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयं। सुपिगत्यर्थे त्रयाणां कद्वित्वेषु तेषां तु खयः श
रतिषद्वित्वे द्वादश उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशति। संकलनया सप्तोत्तर षष्ट्यधिकं शतचतुष्टयं। पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां उकारद्वित्वेऽनुनासिके च द्वादश
कुकेपसोतु चयो द्वितीयादेशेषु। षल्लं उषयो द्वित्वेऽनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत्। संकलनया सप्तविंशत्यधिकापंचशतीत्यर्थः। तिरश्ची इति। भत्वादच इत्य
लोपः। अलोपे इति वचनात्त्रिंशदशभावः। इददिति। पुंस्त्रिंशोप्ययं व्युत्पादितः ॥ शतेति ॥ ऋदुशनेत्यनङ् ॥ शतप्रत्यय इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

६३

आच्छीनयोः। तुमग्रहणमिहविन्यप्रयोजनं नाभ्यस्ताच्छतुर्चीनपुंसकस्येत्यत्र इति तोनुमधातोरित्यतोनुवृत्तेरावश्यकतयातदुत्तरत्रापिततएवानुवर्ततेवाधकाभा
न। शतुरवयवइति। तुदादेः शस्यांतरंगत्वाच्छत्रदेशकारेणसहएकादेशेकृतेअवर्णतात्परस्यशतुरिति नभवति। उभयत आश्रयणेनांतादिवदिति
चस्यमाणत्वादितिभावाभादिताभादीतौलटः शतयेदादित्वाच्छपोलकाशपृष्णोर्नित्यं। आरंभसामर्थ्यान्नित्यत्वेसिद्धेपिनित्यग्रहणमिहवेत्यधिकारनि
वृत्तमन्यकृतिआरंभसामर्थ्यादिहनित्यमुत्तरत्रेविकल्पइत्याशंकोतापंचतीति। कर्तारिशपिनित्यंनुमादीव्यंतीइति। दिवादिभ्यः श्यनि नित्यंनुमापचंतीदी
व्यंतीति। बहुवचनेतुनयुंसकस्यलच इतिनुमवेध्य। स्वतिति। शोभनाआपोयस्मिनसरसीतिवहुव्रीहिः। ऋकूपूरवि निसमासांतेप्राप्तेनपूजनादितिनिवे

आच्छीनयोर्नुमा। श। ष। अवर्णनादङ्गात्परयश्शतुरवयवस्तदनस्याङ्गस्यनुमवास्याच्छीनयोः परतः। तुदन्ती। तुदती। तुदन्ति। भाताभा
नी। भाती। भान्ति। पचन्ता। शपृष्णोर्नित्यं। श। ष। शपृष्णोरान्यरोयश्शतुरवयवस्तदनस्यनुमस्याच्छीनयोः परतः। पचन्ती। पचन्ति। दी
दन्तादीच्यन्ती। दीच्यन्ति। स्ववा स्वया स्वयी। निव्यात्परादपिनुमः प्राक्। असृन्नितिदीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात्। स्वाभ्यानिरवकाशत्वम्यतिपदोक्तत्व
मितिपसेतुप्रकृतेतद्विरहानुमेवास्वभ्यास्वया। अयोभिः स्या। खड्गिः। अर्त्तीत्यादिनाधनेरुसंरुत्वंधनुः। धनुषी। सान्नेतिदीर्घः। नुम्विसर्ज
नीयेतिवत्वाधनुंवि धनुषा धनुभ्यां। वस्वसुहविरादयः। पिपठिषतेः क्विपूर्वरितिदीर्घः। पिपठीः। पिपठीषी। अत्रोपस्यस्यानिवत्वा
ज्जलन्तलक्षणं। नस्वावधौस्यानिवत्वा। भावादनन्तलक्षणोऽपिनुमना। पिपठिषि। पिपठीभ्यामित्यादि। पयः। पयसी। पयांसि। पयसा
पयोभ्यामित्यादि। सुपमा। सुपसी। सुपमांसि। अदा। वेभक्तिकार्य्यं। उत्त्वमत्वे। अमू। अमूनि। शेषंपुमत्वा। रतिहलन्तानपुंसकलिङ्गा।

धा। इतरूपसर्गेभ्यरतिइत्यभवति। तत्रापेदितिहलत्समासांतः। यनुकरणमिति वस्यमाणत्वात्। निरवकाशत्वंप्रतिपदोक्तत्वमिति। अयमेवपस्यः प्रवलर
ति। छदिरूपधिवले ङ्ङ इतिस्तेमना रमायंस्थि तं धनरुसिति ननेरुसि। यतोहसिरित्यनुवर्तमाने अर्तिष्टवयि यजितनिधनितपिभ्यानिदित्योणादिकेनेत्यर्थः।
धनुभ्यामित्यादि। इहवीरुपधायादत्यादिनादीप्रोत्तशक्यं। रफातस्याधातुत्वात्। एवमिति। चक्षेः शिच्च। चादुसिः। चक्षुः। अर्चिशुचिहुसपीत्यादिना जुहोतेरिसिः

सु
सि-को
दी-त
र्ष

आदिशब्देन सृष्टिर्चिरादयो ग्राह्याः। सुपुमांसीति। पुंसो असुडिति सूत्रे सुटी। तिव्याचक्षणस्य प्राचो मते जसीष्टसिद्धावपि शसिने तस्मिन् च्येत्। औडिचातिप्रसंगः इति
त्सर्वनामस्थानरस्यो नुवृत्तिपर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति यथा श्रुतं ब्रवतां तु सर्वेषु सिद्धिः। इति हलन्ताः नपुंसकलिङ्गाः॥ ॥३॥ स्वरादिनिपातम
व्ययं स्वरादयश्च निपातः इति समाहारह्रस्वः। ननु चादिष्वेव स्वरादीन्यठित्वा प्रकृतं सूत्रं परित्यज्यत इति तच्चा सर्वेत्यादिसूत्रचतुष्टयमपि चादयोऽसत्त्वं
इत्यस्मात् उर्ध्वकृता अव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवहियतामिति चेन्ना स्वस्तिवाचयति स्वः पश्यति स्वः पततीत्यादौ क मीदिकारकयोगेन सत्ववाचकत्वा

स्वरादिनिपातमक... ॥३॥ स्वरादयो निपाताश्चाऽव्ययसंज्ञास्युः। स्वरा अनर् प्रातर पुनर् सनुत् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत्
आरात्पृथक् ह्यसंशुसदिवाः सञ्जायं चिरं मना कर्षत् जोषं नृष्मी वहिस् अवस समया निकषा स्वयं वृथा नक्तं नम्र हेतो रद्वा अद्वा सा।
मिचते ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना उपधा सनम् स नातेति। स अनरा अन्तरेण ज्योक् कंशं संहसा विना नाना स्वस्तिस्वधा अलंबषट् श्रौ
शौषट् अयत् अस्ति उपांशु समा विहायसा दोषा मृषा मिथ्या मुधा पुरामिथो मिथ्यस् प्रायस् मुहुस् प्रवाहुकं प्रवाहिका आर्य्यहलं आभीष्टां
साके साहं नमस हिरुक् धिक् अथ अम् आम् प्रताम् प्रशान् प्रतान् मा माङ् आकृतिगणेषां च वा ह अह एव एवं नूनं शश्वत् युगपत् भू
यम् कूपत् क्वित् सूपत् नेत् चत् चण कच्चित् यत्र तत्र नह हेन मार्किं मार्की नकिं नकी आकीं माङ् नत्र यावत् तावत् त्वेद्वैरै श्रौषट् वा
षट् स्वाहा स्वधा वषट् तुम् तथा हि खलु किल अथ सुष्ठु स्म आदह उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च। अवदन्नं अहंयुः अस्ति सौरा
अओ इई उउ ए ऐ औ औ पशु शुकमा यथा कथा च प्यौट् पाट् अङ्ग हेहै गौः अयेद्य विषु एक पदे। युत् आत्। चादिरव्याकृतिगणः॥

नतेषां निपातसंज्ञानापत्तेः। चादीनां सत्ववाचिनामेव निपातसंज्ञानतु सत्ववाचिनां। स्वरादीनां तु सत्ववाचिनामसत्ववाचिनां चाव्ययसंज्ञेष्वत इति व्यवस्थाना
पत्तेः। अथ प्राग्वीश्वरं निपाताः स्वरादीनि। चादयोऽसत्त्वं इति सूच्यतां तथा हि सति स्वरादीनां सत्ववचनानामपि निपातसंज्ञासेत्स्यतीति चेन्ना एवं हि ति
निपातएकाजनादिति प्रगृह्य संज्ञास्वरादीनामप्येकाचं प्रसज्येता। सोहि स्वरादिषु किमोत्त दक्षिणराजिन्यराचवैकचौत द्विती कैन्यभृत यएकाचः। कृतं प्रत्य

८४

याश्चसंति तसिलारि सद्धित एधा चैव त इति सूत्रस्य कृन्मकोरसंध्यक्षरांत इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात् । यद्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणसूत्रद्वय
मिह न पठितं तथापि आचापाठे स्वस्तीत्यनुपदमेव स्फुटी करिष्यते ॥ स्वरादीनुदाहरति । स्वरित्पादिना । स्वरिति स्वर्गे परलोके च । अंतरिति मध्ये । प्रातरिति
चतुर्थे । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च । सनुतरित्यंतर्हानो स्वराद्याः पंचरेफांताः । तेन स्वर्पाति प्रातरत्रेत्यादावुत्वं न भवति । सांतत्वे हि स्यादेव दोषः । उच्चैस्मह
ति नीचेस्म अल्पे । शनैस्क्रियामांघे । ऋधक् सत्येपि । वियोगशीघ्रसामीप्यत्वावेषित्यन्ये ऋतेवर्जने । युगपदित्येककाले । आरातदूरसमीपयोः । एथक्
मित्वा स्वस अर्ततेऽन्दि । श्वाः नागतेऽन्दि । दिवादिवमे ॥ रात्राविति निशि । सायमिति निशा मुखे । चिरमिति बहुकाले । मनाकर्षणत्वावत्ये । जोषं सुखे मी
ने च । तूष्णीमिति मौने वहिस अवमदमौवात्स्ये । समयतिसमीपे मध्ये च । निकषेत्यंतिके स्वयमिति आत्मने त्वर्थे । वृथेत्यर्थे । नक्तमिति रात्रौ । नञ् इति नि
वेधे । हेतौ विजिति निमित्ते । इहेति प्राकाशयो । अहेति स्फुटावधारणयोः । तत्वातिशययोरित्यन्ये । सामीप्यर्हजुगुप्सितयोः । वत् । तेन तुल्यमित्यादिभिर्वि
हिते । वावति प्रत्ययः सरह गृह्यता तद्गहा । ब्राह्मणवत् । शत्रियवत् । इति । प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाभावात्प्रत्ययांतमुदाहृतं । यस्तु उपसर्गं च्छ
च्छदसिधात्वर्थविहितः । इहन गृह्यते । यद्दुदूतो निव नो यासीत्यत्र सत्वधर्मस्य लिंगसंख्यान्वयस्य दर्शनात् । अत्र वदंति । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्र तसि
वती इति वति प्रत्ययो विषयिगण्येति तच्च न कर्तव्यं । स्वरादिषु ठेनैव गतार्थत्वात् । स्वरादिषु वा वदिति न पठनीयमिति । सनासनत् सनात् एतेनित्य उपधेति भेदेति
रसु अंतर्है । तिर्यग्- शेषरिभवे च । अंतरेति मध्यविनार्थे च । अंतरेणेति वर्जने । ज्योगितिकालमूयस्त्वप्रश्ने शीघ्राश्च समर्थे च । कमिति वारि मूर्धनि रा
सुद्विष्ट । शमितिसुखे । सहसेत्याकस्मिक्काविमर्शयोः । विभेते वर्जने । नानेत्यनेकविनार्थयोः । स्वस्तीति मंगले । स्वधापितृदाने । अलंभूषणपर्याप्तिश
क्तिवर्णनविषयेषु । वषट् वौषट् शौषट् एते हविर्दाने अन्यदित्यन्यार्थे । अरोगीति सहाया । उपांश्चित्यप्रकाशे चरणरहस्ययोः । क्षमेति क्षांते । विहायसति वियदर्थे । होषेति रात्रौ । मृवा
मित्येत्येतौ वित्तथे । मुधेत्यर्थे । इत उर्ध्वं क्त्वा तो सुक् सुनः । कृन्मकोरसंध्यक्षरांतः । अव्ययीभावश्चेति । गणसूत्रत्रयं अष्टाध्यायीस्य त्रिसूत्र्या समानार्थकमिह न पठितं चे
दपि प्राचीनगणपाठे तस्तीति बोध्या वैष्यर्थ्यं तु परिहरिष्यते । पुंरेत्यविरते चिरातीने भविष्यदासन्ने च । मिथो मिथस एतौ रहः सहा र्थयोः । प्रायसिति बाहुल्या । मुहुसिति पु

३५

मु.
सि. कौ.
टी. त.
८५

प्रवाहकमितिः शुनकाले। उर्ध्वार्थे च। प्रवाहिकेति पाठांतरं। आर्यहलमिति वलात्कारे। शकटायनसु। आर्येति प्रतिबंधे। हलमिति प्रतिबंधविवादयोरित्या
हा। आभीष्टमिति योनः पुन्ये। साकं सार्द्धमेतौ सहार्थे। नमस नतौ। हिरूक् वर्जने। धिग्निदाभर्त्सनयोः। इत उर्ध्वंतसिलादयस्तद्धित एधाच्यर्थतः। शसतसी
कृत्व सुच सुच आसथलौ च्यर्थाश्चेति। प्राचीनगणपाठे स्तीति बोध्यां तसिलादीत्यादेरयमर्थः। पंचम्यास्तसिलित्यारभ्य एधाच्चेत्येतरंतैः सूत्रैरुक्ता येतद्धितास्त
दंताः स्वरादिषु बोद्धव्याः। तथा वहल्या र्था च्छसा प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। तेनैकरिक्। तसिश्चेत्ययमपितसिः। क्रियाभ्याश्च त्रिगणने कृत्वसुचद्वित्रिचतुर्भ्यः सु
च। इण आसिरित्युणाश्चिस्त्रैण विहित आसिः। प्रत्नपूर्वविश्वेमात्या लच्छंदसि संपद्यकर्तरि च्चिः। विभाषासातिकात्स्त्रैरेयेत्राचेत्येतरंता अपि ग्राह्या इति। अ
सशेषैः ल्ये च। आम अंगीकारे। अण् च्छंदसि। किमेत्ति उच्येति कासु प्रत्ययादि भिश्च विहिता अपि अमामौ गृह्येते इत्येके। प्रतंनयप्रतरं ययाचतरंकार
यामासा प्रतामूला नौ। प्रशंन समानार्थे। प्रतान विस्तारे। ममा उ एतौ निषेधा शंकयोः। आकृतिगण इति। तेनान्येपि ज्ञेयाः। तथाहि। कामस्वोच्छेद्ये प्रकाममित्यति
शरे। भूयश्चतिर्पुनरर्थे। सांप्रतमिति न्याय्ये। परमिति किंत्वर्थे। साक्षात्प्रत्यक्षे। साची तिर्यगर्थे। सत्यमित्यहं गीकारे। मंसु आश्र एतौ शौ च्छे। संवत् वर्षे। अ
वश्यं निश्चये। उषेति रात्रौ। ओमित्यंगीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति पृथिव्यां। भुव इत्यंतरिक्षे। इति ति श्र गितितरसा एते शौ च्छे। सुष्ठु प्रशंसायां। दुष्ठु निरुद्धे। सुपूजा
यां। कुरति कुत्सिते षदर्थयोः। अंजसेतितत्वशीघ्रार्थयोः। मिथु इति द्वावित्यर्थे। अस्तमिति विनाशे। स्थाने इति युक्ते। वरमिति ईषदुक्त्वर्थे। सुदिशु रूपक्षे
त्रदिक्कृष्णपक्ष इत्यादि। चादीनुदाहरति। चेत्यादिना। चेति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु वास्याद्विकल्पेयमयोरित्यर्थेपि समुच्चयो हेति प्रसिद्धो॥
इति निष्कर्षः। एवेत्यवधारणे। अनवक्तृत्वौ च। एवमित्युक्तपरा मर्शे। नूनमिति निश्चये तर्के च। शश्वदिति योनः पुन्ये नित्ये सहार्थे च। युगपदित्येककालो भू
यस्य पुनरर्थे। आधिक्ये च। कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च। कुविदिति भूर्यर्थे प्रशंसायां च। नेदिति शंकायां प्रतिबंधविचारसमुच्चयेषु च। चेदिति यद्यर्थे। चण अ
प्रवेदर्थे एणनुबंधस्तु निपातैर्यद्यदि हंन कुविन्ने च्छणिति विशेषणार्थः। समुच्चयादौ त्व ननुबंधकः। कच्चिदिति प्रश्ने। यत्रेति अनवक्तृत्वमर्षगर्हाश्च ये
षु। पावकल्पामिनमर्ष येगर्हे आश्चर्ये वा यत्र भक्तान् दृष्टव्यं याजयेता न हेति प्रत्यारंभे। हंतेति हर्षविषादे अनुकंपायां वाक्प्रारंभे च। माकिः माकी नकिरिति त्र

यो मि वर्जने। मा इ न औ स्व सदि पूक्तौ। इह पाठस्तु निर्णीतत्वायेनानुदात्तत्वं फलं सिध्यतीति केचित्। तदसत्। फिट् स्वरेण षोष्ठसिद्धेः। अन्येत्वाहुः। सत्ववचना
 नामप्यव्ययसंज्ञार्थस्वरदिपाठ इति। तदप्यसत्। लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः। तस्मात् रुभयत्रपाठश्चिंत्यप्रयोजनः। यावत्तावदेतौ सा क।
 स्यावधिमानावधारणेषु सा कल्ये। यावत् कार्येतावत्कृतं अत्र द्यौयावद्गतव्यंतावन्निष्ठा मानेयावदन्तावद्भुक्तं। अवधारणे। यावदमन्त्रं तावद्वाह्यणनामन्त्रयस्वा
 त्वं विशोधयित् कयोः। द्वैवितर्के। नैरतिपाठान्तरं। रैरनेअनादरे च। रैकरोति ददातीत्यर्थः। त्वरैकं करिष्यसि। श्रौषट् वौ षट् एतौ हविर्दाने। स्वाहा देवताभ्यो
 दाने। स्वधेति प्रितृभ्यः। श्रौषडादीनामनेकाच्चा मुभयत्रपाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुंकारे। गुरुं तुं कृत्यं कृत्या तथा हीति निदर्शने। खलु इति निषेधवाक्यालंका
 रनिश्चयेषु। किलेति वार्ताया मलीके च। अथेति मंगलानंतरं भ्रमश्चकार्त्सी धिकार प्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादावपितेन मंगलवाचकस्य सत्त्वार्थस्य व्य
 यत्वं सिध्यति। अतएव श्रीहर्षः उदस्यक्तं भीरथशांतं कं भजाश्चतुष्कं चारुत्विषिवेदिकोदरे। यथा कुलाचारमथावनीं दृजापुं धिवर्गः सप्रयां वभूवता।
 अत्र हि अथरूपं वभूवेत्यस्य मंगलं सप्रनंचे क्तेत्यर्थः। निपातस्तु स्वरूपेणैव मंगलमृदंगध्वनिवत्। सुष्ठु स्वरभेदार्थपाठः। स्मरन्तीते पादपूरणे च। आ
 देहेत्युपक्रमहिंसा कुत्सनेषु। आदहस्वधामन्त्रित्यत्रे। उपकारा आदिति पृथक्पदं पठन्ति। अ वंदनमिति। इह अवस्यानुपसर्ग
 त्वादेच उपसर्गोत्तरिति न भवति। अहमिति सुवंतप्रतिरूपकमहंकारः। एवं गेयेके न विनीतौ वामितियुवामित्यर्थे। सुवंतप्रतिरूपकमव्ययं। अस्तीति तु
 त्तिङन्तप्रतिरूपकं। एवं त्वामस्मि वच्चीत्यत्रास्मीत्यहमर्थेतिङन्तप्रतिरूपकं। आहेत्युवाचेत्यर्थे। आसेति वभूवेत्यर्थे इत्यादिवोध्यं। अहंयुसिति। अहंशु
 भमौर्युसा। यदि तु त्वाहो साविति मपर्यंतस्याहादेशे शेषे लोपे च कृते निष्यन्तो यो हं शब्दस्तस्माद्युस्यत्ययः क्रिये तं तर्हि सुपो लुकि अस्मद्युसिति स्थिते मदीयस्वत्र
 वमपर्यंतस्य मादेशे सति अद्युरिति स्यादिति भावः। अस्मि सीरितिङन्तत्वतु वहुव्रीहिसमासोपपद्यत इति भावः। अ इति संबोधनेऽधि ह्ये निषेधे च। आ
 इति वाक्यस्मरणेन। इह संबोधन जुगुप्सा विस्मयेषु। इह उदरे आ संबोधने। पशुसम्यगर्थे। पशुमन्यमानाः। शुकं श्रेयै। यथा कथाचेत्यनादरे। पाट्
 प्रभृतयः सप्तसंबोधने। येति हिंसाप्रतिलोम्यपादपूरणेषु। पुनानार्थे। एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे। युत कुत्सायां। आत इति इतोपीत्यर्थे। आ कृतिगण इति।

सु.
सि.कौ.
टी.त.
८६

तद्यथायत्नहिं देतौ। आहोस्विहिकलपोसीमसर्वतोभावे। स कंअतिशये। अनुकं वितर्के। शंवटअंतःकरणेआभिमुख्ये च। वपादपूरणे र्वार्थे चादिष्ट्ये
 न्यानं दे। चटुचाटुश्रियवाक्काहमितिभर्त्सने। इवेतिसादृश्ये। अद्यत्वेरतिरदा नीमित्यर्थे। इत्यादि। अत्रस्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेषियेषांनिपातस्वररु
 स्तेचादिषु। अन्येतुस्वरादिषुस्वरद्वयभाजसूभयत्रयोध्याः। ३३ ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ सर्वेति। वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः॥ नोत्पद्यत इति॥ किंत्वेकवचनमेवोत्प
 द्यत इतिभावः। तद्धितः किं एकः। द्वौ। त्रयः। असर्वेत्यादिकिं। औपगवः। ननुपंचालः। गोदौवरणा इत्यादावतिप्रसंगः। नचलुव्योगाप्रख्यानादिति वदतां नैषांत
 द्वांतत्वप्रगीकृतैमिति न्प्रसंग इतिवाच्यां। एवमपिपचनिकल्प्यचतिरूपमित्यादावतिव्यासेर्द्वारत्वादित्याशंकाह। परिगणनं कर्तव्यमिति। तसिलारय
 इति। पंचम्यास्तसिलिति विहितोयस्तसिलतदादयोयाप्येषां शविति विहितपाशप्रत्ययपर्यन्तार्थे। शसुप्रभृतय इति। वहूल्यार्थोदिति विहितोयः श
 तद्धितश्चाः सर्वविभक्तिः। ३४। यस्मात्सर्कृषिभक्तिर्नोत्पद्यते सतद्धितान्तोः व्ययं स्यात्। परिगणनं कर्तव्यं। तसिलारयः प्राक्पाशपः॥
 शसुप्रभृतयः प्राक्समासानेभ्यः। अस्। ओम्। कृत्वोर्थाः॥ तसिवती। नानात्राविति। तेनेहना। पंचतिकल्प्यम्यचतिरूपं। कृन्मेजंतः। ३५
 इति। कृद्योमान्तएजन्तश्चतदन्तमव्ययं स्यात्। स्मारं। स्मारं। जीवसे॥ पिवध्वै। क्वातो सुनूकसुनः। ३६। एहृजन्तमव्ययं स्यात्। कृत्वा। ३
 रजदादयः समासांतरमित्त्रपर्यन्तः। कृत्वोर्था इति। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति विहिताः। कृत्व सुजादयस्त्रयः॥ ॥ ॥ देतौः विसृपः॥
 तसिवती। इति। नचतसेः परिगणनं व्यर्थं शसुप्रभृतित्वादेवप्रतियोगेपंचम्यास्तसिरित्यस्यलाभादितिवाच्यां। तेनैकदिकृतसिश्चेत्येतदर्थं तथातस्यावश्यकत्वात्। तेन तुल्या
 मिति वतिः। नानात्राविति। विनज्भ्यां नानात्रौ नसहेति विहितैः पचतिकल्प्यमिति। अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपोलुकस्यादितिभावः। कृन्मेजंतः। अत्रमेजंत इत्येतच्छ्रु
 तत्वात् कृत एव विशेषणं। नतु कृत् इतस्याश्रुतस्य। अन्यप्राप्रतामौ प्रतामः। लवमाचष्टे लौक्किपिणिलोपेवस्योठि वृद्धौ लौ। अत्रापि प्रसज्येतेतिभावः। भवतित्येतत्प्रत्य
 येल्लसणेन कृत् इतं च श्रूयते इति तदाह। कृद्योमान्त एजन्त इति। स्मारं स्मारमिति। स्मरतेराभीष्ट्येण मुलचेतिणमुल। वृद्धिः। रपरत्वं नित्यवीप्सरिति हि
 त्वं। जीवसे इति। तुमर्थसे सें नित्यसे प्रत्ययः। पिवध्वै इति। तुमर्थ इत्यनेनैव शोध्यै प्रत्ययः। पाघ्रेतिपिवादेशः। येन विधिस्तदंतस्येत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे अंतग्रहणमौ

८६

पदेशिक प्रतिपत्त्यर्थानेनेहनाआधये। चिकीर्षत्वा लक्षणप्रतिपदेकसंनिपातपरिभाषाभ्यांसिद्धेतयोरनित्यत्वज्ञापनायेद मितिमनोरमायांस्थिता। एतच्चअव्ययादापसुपर
अव्ययात्परसुपोलुगिनियथाश्रुतव्याख्यामभिप्रेत्योक्तं। अव्ययाद्विहितस्येतिव्याख्यानेत्वाधयेइत्यादौअव्ययसंज्ञायामनिष्ठांतरमूल्यात्कान्तोसुन्कसुनः। कृत्विति
संज्ञककर्तृकयोरित्यादिनात्का। उदेतोरिति। उत्पूर्वादिलोभावलक्षणेस्थित्यादिनातोसुन्। विसपरति। सपितृदोःकसुनः॥ ३३ ॥ अव्ययीभावश्चाअव्यय
संज्ञः स्यात्। इहलुकिमुखस्वरोपचयैर्निवृत्तौचेतिपरिगणनं कर्मव्यंलुक्यदाहरणं। उपाग्नि। अव्ययादिति सुपोलुक। मुखस्वरनिवृत्तौउदाहरणं। उपाग्निमुखः। प्रत्य
ग्निमुखः। मुखंस्वागमित्युत्तरपदांतोदातत्वेप्राप्तेनाव्ययदिकृशब्देत्यादिनाप्रतिषेधः। तथाचवहूत्रीहोप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरएवभवति। पूर्वपदंचसमास

अव्ययीभावश्चा। अधिहरि। अव्ययादापसुपः। २। ४। २३। अव्ययाद्विहितस्यापसुपश्चलुकस्यात्। तत्रशलायां। अथाविहितविशेष
णान्नेह। अत्युच्चैसौ। अव्ययसंज्ञायामघपितदन्तविधिरस्ति। तथापि। नगौणे। आवग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्। महेश्चिभ्रुलिङ्गेषुसर्वासुचविभ
क्तिषु। वृज्जनेषुचसर्वेषुयन्व्येतिन। व्ययमितिश्रुतिः। लिङ्गकारकसंख्याभावपरा। वष्टिभागुरिरह्योपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपञ्चैवहल
नानोयथावचानिशादिशा १ वगाहः। अ वगाहः। पिधानं। अपिधानं॥ इत्यव्ययानि॥ स्त्रियां। ४। १३। अधिकारोऽयंसमर्थानामितियावत्

स्वरेणतोदात्तं। विसर्गस्थानिकस्यसकारस्यउपचारइतिप्राचांसंज्ञातन्निवृत्तावुदाहरणं। उपपयः कारः। उपपयः कामः। इहअतःकृकमीति प्राप्तेसत्वंअनव्ययस्येति
पर्युदस्येतापरिगणनंकिउपपयधीयान। इहसुवांसंज्ञितइतिपरांगवद्भावेनषाष्ठमामंत्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वंयथास्यात्। परांगवद्भावेहि। अव्ययानांप्रतिषेध
उपसंख्यातः। उपाग्यधीयानेत्यादौमाभूदिति। तथाउपाग्निकमित्यादावव्ययसर्वनाम्नानित्यकञ्चन। उपकुंभमन्यः। स्त्रित्यनव्ययस्येतिवर्तमानेअरुर्द्विषइत्येतस्ये
तिविहितोयोमुभूतस्येहप्रतिषेधानउपकुंभभूतः। इहअस्यच्चावितीत्वस्यप्रतिषेधोः॥ इत्वविधौहिअव्ययस्यच्चावितीत्वेनेतिप्रतिषेधउच्यते। दोषाभूतमहः। दिवा
भूतारात्रिः। रित्यत्रमाभूदिति। स्यादेतत्। स्वरादित्वेनैवसिद्धत्वात्तद्विहितश्चेत्यादिचतुःसूत्रीव्यर्था। तत्रहितसिलादिस्तद्विहाद्यर्थेनइत्यादिनाच्चेर्याश्चेत्यंते
नेआसिप्रत्ययमोः। देकंवर्जयित्वातद्विहितश्चासर्वविभक्तिरिपस्यार्थः संगृह्यते। कृन्मकारसंध्यस्यरांतइत्यनेनकृन्मेजेतइत्यस्यार्थः। संगृह्यते। कान्तोसुन्कसु

सु.
सि.को.
टी.न.
८७

नोव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति। अत्राहुः। पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थात्तेन प्रागुक्तलुङ्-मुखस्वरोपचार इति परिगणनं लभ्यते। पुरासूयी-
स्यो देवतो राधेषः। पुराकुरस्य विसृपी विरपशमिन्यादिसिद्धये नलोकाव्ययेत्पत्राव्ययप्रतिषेधे तो सुक्तसुनोरप्रतिषेध इति वक्ष्यते तद्व्यनेनैव लभ्यते इति॥ अ-
व्ययादाप्सुपः। एयसत्रियार्षेति सूत्राद्युगत्रानुवर्तत इत्याह। लुकस्यादिति। अव्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं। नव्येति विविधं विकारं न-
गच्छतिसत्वधर्मानलिंगसंख्यादीन्गृह्णातीति यावत्। तेनान्युच्चैसौ। अत्युच्चैसरत्यादिसिद्धं। अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञाप्रका-
भावात्। नन्वेवमंधुच्चैः शब्दस्याव्ययत्वानपायात् सुपोलुकदुर्वार इत्यत आह। विहितविशेषणादिति। अत्युच्चैसाविति। नन्वत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयांते-
न समस्यते। उच्चैः शब्दस्त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति कुर्मत्वायोगान्न तस्य द्वितीयांतता। सत्यां शक्तिप्रधानान्यपि कानिचिदव्ययानि। वृत्तिविषये शक्तिमत्प्र-
धानानि क्वचित् भवन्ति। यथा दोषामन्यमहः। त्रिदामन्यरात्रिदिति। ततश्च प्रक्रियादशायामुच्चैः शब्दस्य द्वितीयांतत्वं संभवतीति दिक्। ननु स्व-
रादिषु उच्चैः शब्दः पठ्यते तत्र कथं तदंतस्य प्रसंग इति चेन्न। अन्वर्थसंज्ञयैव तदंतविधेरपि ज्ञापनात्। अन्यथा उपसर्जने प्रसंग भवेत्तन्निवृत्त्यर्थाया अन्व-
र्थसंज्ञाया वै व्यर्थ्यापत्तेः। हेनुपरमस्वः मरमोच्चैरित्यादौ सत्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं सिद्धं तदेतदाह। अव्ययसंज्ञायं यद्यपीत्यादि। अव्ययादापो लुग्वचनान-
र्थक्यलिंगभावादिति वा। तैकं मे न सिनिधायाह। आक्यग्रहणं व्यर्थमिति। सूत्रस्योक्ति संभवस्तु स्वियामिति सूत्रेस्त्रीसमानाधिकरणदिति पक्षगहीत्वेति बोध्यः। स-
चनस्थितः भूतमित्यत्राहणीत्यादावतिव्याप्तेः। यदि तु आमरांते सूत्रानंतरं सुपोधानुप्रातिपदिकयोः अव्ययादिति सूत्र्यते तदा सुवग्रहणमपि व्यर्थं सुपदत्यनुवृ-
त्तिसंभवादिति नव्याः। अलिंगत्वेऽप्यर्थवणप्रणवविद्यामतश्रुतिविरोधमाशंक्याह। सदृशमिति। एतेषु यन्नव्येति किं नु स दृशं एकप्रकारं तदव्ययमिति योजन-
। यस्मान्नव्येति तदव्ययं लिंगकारकेति। विभक्तिवचनशब्दो संख्याकारकपराविति भावः। यद्यप्यव्ययीभावस्य लिंगसंख्याकारकयोगोस्ति। तथापि वचनादव्य-
यत्वात् अव्ययविशेषकार्योत्तमाह। वष्टीति। भागुरिराचार्यः। आपृच्चैवेति। वष्टीत्यनुषज्यते। यथावाचेति। परिगणनमिदमित्येके। अन्ये नूदाहरणमात्रमित्याहुः-

॥ वगाहरति। अदिनासाह चर्यादादिरेवाकारोलुप्यतेनांत्य इति भावः॥ इत्यव्ययानि॥

८७

अजाद्यतः अजशब्दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः अच आदिर्यस्येति नुनर्थः ऋचीतिनिदेशात्। गणपाठसामर्थ्याच्च। अदिति नस्वरूपग्रहणं। संख्यायारतिलिङ्गात्
 अजादिभिः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च। इहङ्गाप्रातिपदिकादित्यधिकारेण यज्यापो न संवध्यते। इहैवतयोर्विधेयत्वात्। अपितु प्रातिपदिकमेव। तच्चाकारेण वि
 शिष्यते विशेषणं चतुरंतत्वत्त्वं तदाह। अजादीनामकारानस्येति। सूत्रे अतदतिषष्ठी तदर्थं च वाच्यं वाचकभावेः। स्त्रियामिति नुधर्मप्रधाने निर्दिशत्त्याश
 येनाह। वाच्यं यत्स्त्रीत्वमिति एतच्च लिङ्गप्रातिपदिकार्थेति प्रत्याभिप्रायेण। कां कस्माद्देवतीत्याकांसायां सन्निधानादजादिभ्योः कारांताच्चेति बोध्यं। इको य
 णचोत्पन्नकस्मादेचिपरत्त्याकांसायामिकरति यथा। वयः प्रकारत्वरार्थः। औड आणः। आडि चपः। याडपः। रत्यादौ सामान्यग्रहणार्थं चतदविघातार्थं षकारः आवि

अजाद्यतप्राप्ताः १४ अजादीनामकारानस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वत्तत्र दोषोऽप्यस्यात्। अजाद्युक्तिर्जीवोऽपीपश्च बाधनाया अजा। अतः स्वद्वौ अजा
 दिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणं च। पञ्चः जी। अत्र हि समासार्थं समाहारनिष्ठस्त्रीत्वं। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। एषुजातिलस्येण
 डीषप्राप्तः। वाला। वत्सा। होडा। मन्दा। नृपा। एषु वयसि प्रथमदति डीप्राप्तः। सम्भ्रजिनशणपिलेभ्यः फलात्। सम्भ्रला। भस्त्रफला। डी
 वोरिति हस्तः। मटचकाएडकात्तत्तत्तुभ्यः पुष्यात्। पत्युष्या। प्राकपुष्या। प्रापकपुष्या। शूद्राचाः महत्पूर्वाजातिः। पुंयोगे तु शूद्रा। अमहत्पूर्वा
 किं। महाशूद्रा। कुश्वा। उल्लिहा। दनुविशा। जेष्ठा। कर्मिष्ठा। मध्यमेति पुंयोगेऽपि। कोकिलाजातावपि। मूल्यत्तत्रः। अमूला। ऋन्निभ्योऽपीप। कर्त्री

सूत्रे हितदनुबंधपरिभाषया औड आपदत्यादायमेव गृह्यते तडापचापो लुग्रहणं न स्यात्। न चतदत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थं। न च कुंवाउष्णिहस्यादिषु हलंतत्त्वाद
 प्राप्तेविधायतेति कुच्योत्थासतिक्रमेण्यदिरेव गृह्येत्तत्त्वात्। अजाद्युक्तिर्जीवोऽपीपश्चेति। खद्वेति। खट्कोसायां। अशूप्रविलटिस्वटिकणि विशिभ्यः
 क्षितान् चेतनायां अजादिशब्दानां कथं लिङ्गव्यवस्थेति चत। उच्यते। लोकप्रसिद्धं सनाद्यवयवसंख्या न विशेषात्मकलिङ्गनव्याकरणे आश्रीयते। दारानित्यादौ नत्वा
 भावप्रसंगात्। तदन्वयितवमित्यादौ यथायथं लिङ्गत्रितयनिबधनत्वायां प्रसिद्धिप्रसंगाच्च किंतु परिभाषिकमेवल्लिङ्गत्रयं। तच्च केवलान्वयि। अयमर्थ इयं व्यक्तिरिदं
 स्त्विति शब्दानां सर्वत्रातिवहसत्त्वात्। तत्र कश्चिच्छब्द एकस्मिन्लिङ्गेशत्वात्। कश्चिच्छब्दयोः कश्चित्त्रिषु रतिलिङ्गानुशासनत्वादिभ्यो निर्लेयां कुमारव्रासणदिश

सु
सि. कौ.
टी. ल.
६८.

दासुलौकिकपुंस्त्वविशिष्टेशस्त्रीयेपुंस्त्वेशक्ताः लौकिकत्वस्त्रीत्वविशिष्टेशस्त्रीयस्त्रीत्वे। कथमन्यथाकुमारीकुमारद्वयः प्रयोगव्यवतिष्ठेरनाकरेणुरिभ्यांस्त्री
वेभेदमरणाप्ययमेवर्थः। नन्वेवंपशुनेतिपुंस्त्वविवक्षितमितिमीमांसकोद्वाषः कथंयोज्यः। पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतयातद्विवक्षयाअकिंचित्करत्वात्। लौकिकस्यतु
लिंगस्यपशुशब्दादप्रतीतेरितिचेत्। अत्राहुः। छागोवामंत्रवर्णादितिषष्ठांन्याधिकरणन्यायेनपुंस्त्वस्यनियमोबोधश्चागशब्दस्यलौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके
शक्तत्वादितितच्चजातित्रयमित्येके। उक्तंचहरिणानित्त्रोजातयएवैताः। केवांचित्समवस्थिताः। अविहृद्वाविहृद्मिर्गोमनुष्यादिजातिभिः। भाष्येतुप्रकारांतरमुक्तांसं
स्थानप्रसवोर्लिंगमास्थेयोस्वकृतांततः। संस्थानेत्स्यापतेर्इदस्त्रीसूतेःसपप्रसवेपुमाना। उभयोरंतरंयच्चतदभावेनपुंसकमिति। अस्यायमर्थः। संस्थानंस्त्रीसत्वरजसमो
लक्षणानांगुणानौर्ण्यचयः। प्रसवोर्गुणानामुपचयः। सपुपमानासूतेर्द्वानोःसपसकारस्यपकारादेशद्वयर्थः। औणादिको मसुनंप्रत्ययोहस्वश्चवाहुलकादिति
केयटः। मुडोडः। मुन्नितिमाधवः। तयोरुपचयापचयोरभवेसतियदुभयोरंतरंसदशंतन्नपुंसकांनभ्राएनपादितिनिपातनादितिभावः। तथाचुस्थितिनात्रं। पुं
सकां। अतएवाविर्भवतिरोभावयोरपिस्थितिप्रानान्यविवक्षासंभवान्नपुंसकां। लिंगसर्वनामेतिसिद्धांतः। स्त्रीपुमान्नपुंसकमितिशब्दश्चशुक्तादिशब्दवृद्धेर्भूमि
णिचवर्तते। स्वकृतांततइतिवैयाकरणसिद्धांतरत्यर्थः। कृतांतोयमसिद्धांतवित्यमरः। पंचाजीति। पंचानामजानांसमाहारइतिवृत्तिर्न्यादिनादिर्भूअकारांतो
त्तरपदइतिस्त्रीत्वेद्विगोर्द्विडीयानचात्रप्रत्ययविधौतदंतविधिविरहादेवटापोप्रवृत्तौडीवेवस्यादितिवाच्यं। अमहत्पूर्वग्रहणेनअनुपसर्जनोधिकारेणजस्त्रीप्र
त्ययेषुतदंतविधिज्ञापनाद्युपपत्तेःसत्वात्। समासार्थसमाहारनिष्ठमिति। नन्वेजहत्स्वार्थायांरत्नौसमाहारोप्यजाद्यर्थएवेतिचेत्। मैवांतथापितस्यपरांतरसमभिव्याहा
रणेसयाधहिरंगत्वात्। टाच्चिधेस्त्वत्तरंगेचरितार्थत्वात्। कथंतांरपरमाजेतिचेत्। प्रागुत्पन्नस्यैवटापस्तत्रश्रवणात्। अत्यजातिरजेत्यत्रतुअदंतंप्रत्युक्त्वाविन्यवेहिन
चपंचाजीत्यत्रापितथास्त्वितिवाच्यं। द्विगोरितिडीयावाधितत्वात्। चटकेति। नचात्रप्रत्ययस्यादितीकारःशंक्यः। चटकायाएरगितिलिंगादिहैवनिपातनाद्दतदप्रवृत्तेः।
एष्वसस्त्रियकादिषुचटकेतिपठनंनानीवावश्यकमितिनव्याः। मूषिकेति। वृश्चिकृषोःकिकनित्यधिकारेमुषेदीर्घश्चेतिकिकनिर्कारमध्योमूषिकशब्दः। यस्तुमूषसे
धरतिदीर्घोपधात्संज्ञायांकुनिभूषकशब्देमाधवेनोक्तसोप्ययटापःप्रत्ययस्यादितोत्वंतुविशेषः। केचित्तुक्कुनंतोसौअजादिगणेषाठंनप्रयुक्तेगणेतन्पाठस्यजाति

६८

लक्षणदीपवाधनार्थत्वात्संज्ञयाश्चाजातित्वात्तथाचारंनत्वादेव कुंता द्वापसिध्यतीत्याहुस्तच्चिंत्या व्याघ्रीत्यादिवसंज्ञात्वेपि जातित्वा नपायात् भस्त्रफलेति भस्त्रेवफलानि
 भस्त्ररतिविग्रहः कृष्णपेरिति एतच्च फलनिष्पत्ताविति धातौ माधवग्रंथे स्थिता या क कर्णेत्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते सदृच्छां डेति सत्त्वा क्कंडेति पाठेनादर्तव्य इति ध्वनयन्
 दाहरति प्रत्यक् पुष्येति अत्र न च संभस्त्रेत्यादिवचनद्वयं मूलान्न रतिवक्ष्यमाणं लपा क कर्णेन प्राप्तस्य डीयो निषेधार्थं तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषा
 भावादि हे वग्रंथकारैः पठिता न चैतावताः जाद्यंतर्गणसूत्राणां तिभ्रमः कार्यस्तथात्वे मानभावात् किंतु वार्तिकान्येवेमानीत्याहुः शूद्रा चेति शूद्रशब्दशपमुत्पादयति जा
 तिश्चेत् महत्पूर्वस्तु न जातिश्चेदिति हापि संबध्यते तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव पुंयोगेत्विति पुंयोगश्च संपत्त्यरूप एवेति न नियमः किंतु जन्यजनकभावोपि
 गत्यते तथा च स्मृतिः वैश्याः शूद्रोत्तराजान्यान्माहिष्यो गौ सतौ स्मृताविति महाशूद्रीति आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः इहा महत्पूर्वमिच्छेत्सं

उगितश्चापुषा उगिरत्नात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां डीपस्यात् भवन्ती पचन्ती शपश्यनोरिति नुमा उगिदचामिति सूत्रे च ग्रहणमथा
 तोश्चेदुगित्कार्यन्तर्ह्येतेरेवेति नियन्तरेतेनेहना उर्यासुत्तुक्तिप अनिदितामिति नलोफः पणध्वत् अश्चते सुस्या देवा प्राचींमती चो

हाशूद्रशब्दो हि समुहित एवाभीरत्तजातौ वर्तते तत्रावयवस्थानार्थं कतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावेन टा पः प्रसक्त्य भावात् न च नदंतविधिज्ञापनाय तदिति
 सच्यो अनपसर्जनाधिकारेणैव दंतविधिज्ञापनादिति हि अत्र न च्याः शूद्रा चेत्यादिवचनमजाद्यत इति सूत्रस्थं वार्तिकमेव न त्विदं गणसूत्रमित्याहुः कुंचेत्यादित्रयोः
 मी हत्वं ता रत्येका भाष्ये तु क्तानां प्रसक्तता उच्येह ककुभावेत्यादिप्रयोगमुदाहृत्याः दंता अपि स्वीकृताः पचाद्यचरगुपधलक्षणेन क प्रत्ययेन यथा संभवमदंत
 त्वात् पुंयोगेपीति यदा ज्येष्ठादयः पथमजातौ वर्तते तदा अदंतत्वात् दंतपसिद्धः यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षानदापुंयोगलक्षणे डीषप्राप्तः सोप्यनेन बाध्यत
 इति सूचयितु मपिशब्दः मूलान्नया नत्रः किं शतमर्त्ता अमूर्त्तेति औपधिजातिरियाः ॥ उगितश्चा उगिच्छेदेन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेन तदंतविधिः ॥
 न च प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः शक्यः अनुपसर्जनादित्यनेन स्त्री प्रत्यये नुतदंतविधिः प्रतीतिज्ञापनादुगि हर्णग्रहणवर्जमिति येन विधिरिति सूत्र एवोक्तत्वाच्चेत्याशयन

सि. १०.
टी. ६६

अगिरंतादिनि। तत्रेगित् प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविधं संभवति। आद्ये उगिरंते। भवंतं महांतं चातिक्रांता अतिभवती अतिमहती इत्युदाहरणं। सर्वादिगणे भवतु इति पाठोऽत्र
वच्छब्दस्यो गित्त्व्यपदेशः। महच्छब्दस्य तु शतृवद्भावात्। नचैवं व्यपदेशिवत्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधात्केवलाभ्यां भवमहच्छब्दाभ्यां ङीप्नस्यादिति वाच्यं। प्रा
तिपदिका प्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रमु गित्यदाभिधेयमिति उक्तनिषेधात्प्रदृष्टैरित्याशयेनोदाहरति। भवंती इति। द्वितीयमगिरंतमुदाहरति। पचती इ
तिापचेर्लटः शतरि कर्तरि शथा। यदितु सर्वादिगणे भवतु इति उगित्पठितः सभाते ईवतुरिति व्युत्पाद्यते तदा भवतीति द्वितीयो गिरंतस्याप्युदाहरणं भवत्येवाशत्रे
तात्तु भवते ईषि शमश्यनोरिति नित्योनुमा भवती। उखास्वदित्यादि । उखायाः। स्वंसते परेभ्यो ध्वंसते। स्वंसुध्वंसु अवस्वंसने वसुस्वंसिति दत्वं ॥ ३ ॥ वनोरचा।

वनोरचा। ४। १। वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् स्यात्। आदेशः। वन्निति इनिपक्वनिप्वनिपां सामान्यग्रहणं। प्रत्ययग्रहणे यस्मा
त्सविहितसुदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं। तेन प्रातिपदिका विशेषणत्तदन्ताः न्तमपिलभ्यते। सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी। अतिधीवरी। शर्वरी। वनोप
शब्दतिवक्तव्यं ॥ हशन्ताद्वातोर्विहितेऽदेव नतदन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकान् ङीप् अनेत्यर्थः। ओणु अपनयने वनिपा। अह्नोरित्यात्वे। अर्थावावा। अण
राजयुध्वा। बहु श्रीह्येवा ॥ बहुधीवरी। बहुधीवा। पक्षेडाववस्यते। पादोऽन्यतरस्यां। ४। १। ८। पाच्छब्दः कृतस्य सप्तम्यदन्तात्प्रातिपदिकात् ङी
प्वास्यात्। द्विपदा। द्विपादा ॥

॥ वन्निति प्रत्ययेन तदन्तं प्रातिपदिकं गृह्यते। वन्नन्तेन त्वधिकृतप्रातिपदिकविशेषणत्तदन्तविधिरित्याशये।

नाहा वन्नन्तात्तदन्ताच्चेति। येन विधिसुदन्तस्येत्यत्र स्वरूपमिति भूत्वात्स्वमिति अनुवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः। यदितु वन्नन्ते मेव व्यपदेशिवत्
भावे न वन्नन्तांतमिति उच्यते तर्हि येन विधिरित्यत्र स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति न व्याख्येयां। नचात्र व्यपदेशिवत्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधः शक्यः। तस्य प्रत्ययमात्र
विधिविषयत्वात् वन्नन्तस्य वसुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहं। सामान्यग्रहणमिति। सूत्रे वन इत्यनुबंधरहितस्य ग्रह
ण

त्तदनुबंधपरिभाषानोपनिष्ठत इति भावात् वनग्रहणे वन्नन्ते वन्नन्तांतं च कथं लभ्यत इत्याशंकायामाहा। प्रत्ययग्रहणे इत्यादि। तेनेति। उ
न्नन्तेनेत्यर्थः। तदन्तांतमपिलभ्यत इति। स्त्रियामित्याधिकारे ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति निषेधो न प्रवर्तते। अमहत्पूर्वेत्यादि ज्ञापकादिति भावः ॥ अन्येत्वाहुः ॥

६६

सूत्रे गृहीतस्य वनरस्य प्रातिपदिकत्वं नास्तीत्युक्तत्वात् ग्रहणपदे निनिषेधशब्देनास्तीति सुत्वानमिति। सुयजोर्ङ्निपा। अत्यादयः क्रांताद्यर्थे इति समासः। अतिधी
 वरीति र्धातेरन्येभ्योपि दृश्यते इति कनिपाद्युमास्थेतीत्वाभाष्ये तु ध्यायते कनिषि सप्रसारणमिति स्थितं। नस्यरे फादेशे कृतेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादलोपोन इति
 प्राप्नोति। अनोनकारानविशेषणं नूनमवतीति श्वयुवमघोनामित्येव व्यत्यादिनां प्राप्नोति। श्धातो रन्येभ्योपीत्यनेनैव वनिपगुणे कृतेरपरत्वे हशंतात्परत्वेपि हशंता
 दिहितत्वाभावात् डीब्रयोरनविषेधानावनोनहश इति अदुह्वीत्यर्थोयत्तम्मादुह्वयत्वेत्यादौत्वनोवदुह्वीहेरिति डीपिनिषिद्धेरेफस्याप्यप्रवृत्तेः राजयुध्वेति
 र्त्स्नानं यो धिनवती गजजियुधिकृत् इति। डुनिपा। बहुब्रह्मैवेति। अन्यत्वं स्यामिति योगविभागाद्विदंलभ्यतेनत्वपूर्ववचनमिति वक्ष्यते। बहुधीवरीति। बहुवो
 धीवानोयस्येनान्येभ्योपि विग्रहः पक्षेदाविति। डावुभाभ्यामिति सूत्रेण तस्याच्च द्विवचने बहुधीवरीति। बहुधीवानो। बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः। द्विपा
 रिति। द्वौपादौयस्या इति बहुव्रीहौ संख्यातु पूर्वत्वेति पादशब्दस्येतेषां डावुभाभ्यामिति पादः पत्नः ॥ ३३ ॥ दावुषि पूर्वस्यस्यस्य डीपोपवारः ॥ यद्यपि परं व्यवसि

दावुषि प्राधानी। ऋचिवाच्यायां पादनाद्रापस्यात्। द्विपदा ऋका एकपदानवषट्स्वस्यादिभ्यः। पञ्चाचतस्रः। पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि स्था
 नाशब्दितिषट् संज्ञाप्रतिनलोप सुयस्येति नलोपस्यः। सिद्धत्वात् षट्स्वस्यादिभ्य इति नटापः ॥ मनः ॥ ४१ ॥ ११ ॥ मन्तान्ता नडीपा सीमा सीमानै
 भनो बहुव्रीहौ ॥ ४१ ॥ ११ ॥ अन्तान्तादुह्वीहेरिति नलोपस्यः। अन्तान्तादुह्वीहेरिति नलोपस्यः। अन्तान्तादुह्वीहेरिति नलोपस्यः।

तत्रापि स्थानलक्ष्माशिवसुधितिकीशतुपादसमानार्थं कान्यत्वात्। तत्रैव द्विपदा एकपदेति रूपं सिध्यति। तथापि ऋचिवाच्यायां द्विपदी द्विपदिति प्रयोगनिवृत्तये सू
 त्रारंभोपमावश्यकः। अस्मिन्तल्लदिति। एतच्च सिद्धत्वात् षट्स्वस्यादिभ्यः। नलोपस्यः। अन्तान्तादुह्वीहेरिति नलोपस्यः। अन्तान्तादुह्वीहेरिति नलोपस्यः। अन्तान्तादुह्वीहेरिति नलोपस्यः।
 नचपंचमिति तं तस्य कृतायामपि संज्ञायापेक्षेत्पदं तस्य न कृतेति शक्यं। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः। तदसतो एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवदादेशो
 नल्लिधावित्यत्र पठ्यते तच्चात्त्रिधौ न प्रवर्तते एवेति। यथादेशे यथासिद्धत्वेन ननु वर्तते इति भावः ॥ ३३ ॥ अनो
 बहुव्रीहेः। तनुराजयत्वेत्यादि सिद्धये अवश्यवक्तव्येन वनोनहश इत्यनेनैव प्राप्नोति। कृमनेन सूत्रेण। मैवं। अन्तान्तादुह्वीहेरिति डावुभाभ्यामिति डावुधानार्थमे तत्सूत्र

उ
सि. त.
टी. त.
१००

स्यावश्याख्य व्यत्वात् तथा चानेन डीपि निषिद्धे तत्संनियोगेन प्राप्ते वनोर चेति योरेफः सोपि दुर्लभ एवेति वनो न ह श इति वार्तिकमवहुव्रीह्यर्थमिति फलितं
वहुयज्वानाविति न संयोगादिनिषेधान्नायमुपधालोपी। तेनत्र अनउपधालोपिन इति वक्ष्यमाणविकल्पेन प्रवर्तते ॥ ॥ डावुभाभ्या उभाभ्यां ग्रहणं व्यर्थं
मन्तानंतयोरनुक्तैर्वचनकलसिद्धेरित्येको उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनायतद्ग्रहणमा वश्यकमन्यथासंनिहितस्यान्नं तस्यैवानुवृत्तिरिति शंका स्यादित्यन्योन
नुनिषेधडापेर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिध्यति तत्किं मन्यतरस्यां ग्रहणेना सत्त्वं अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते। तत्र मन इति निवृत्तं। अनो बहुव्रीहे डीव
स्यात्। पूर्वैरेव डापि सिद्धे पुनर्विधानमिदं क्लेशेभ्य इति डीपासहविकल्पार्थं अनउपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थं। अनो योसौ विकल्पस उपधालोपिन एवेति। एवं
च बहुधीवयै बहुधीवानौ बहुधीवेत्युक्तरूपत्रयं सिद्धमिति बहुव्रीहौ वेत्येतन्ना पूर्ववचनमिति बोध्यं। उपधालोपिन एवेति नियमात्तु सुपर्वाचारूपवर्त्त्यादाव
डावुभाभ्यां न्यतरस्यां ॥ ४५१३ ॥ सूत्रद्वयोपात्ताभ्या एडाव वा स्यात्। सीमा। सीमे। सीमानौ। रामा। रामानौ। रामे। नपुंसि रामेत्यमरः। बहुयज्वा। व
हुयज्वानौ। बहुयज्वा अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यां ॥ ४५१४ ॥ अन्ननाद् बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा डीप स्यात् ॥ पक्षे डापडीन्निषेधौ। वहुरा।
डी। वहरास्यौ। वहराजौ। वहराजनौ ॥

॥ १ ॥ उपधालोपिनिशीप न भवति किंतु डापनिषेधवेव भवतः अयंच योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः।
अन्यथा बहुधीवरीत्यत्र प्रकरणंतरस्थेन अनउपधालोपिन इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके डीपि कृतेपि क्लेशेभ्य इति प्राप्तं डीपमनुवृत्तसंनियोगेन हि विधीयमानो यो वनोरचेति
रेफः स न सिध्येताननुवनोरचेति सूत्रमेव डीपौ विधत्तामिति चेन्न उभयविधौ गौरवात्। किंचा उभयविधायकत्वेप्यनो बहुव्रीहेरित्यनेना डीपि निषिद्धे सोपि दुर्लभः स
न्नियोगशिष्टत्वात्। भाष्ये तु अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानंतरं उपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अनउपधेत्यादिप्रदेशंतरस्थं सूत्रं डापसूत्रे अन्यतरस्यां ग्रहणं च मास्त्वित्युक्तं
अनउपधा। बहुव्रीहेरुधसो डीपिन्यतो बहुव्रीहेरुधसंख्याव्ययादे डीपित्यतो डीपचानुवर्तत इत्याशयेनाह। अन्ननादित्यादि। नियमार्थमिदमित्युक्तं। न
चैव पूर्वैरेव विकल्पसिद्धाविहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं। असतित्यन्यतरस्यां ग्रहणे नित्यार्थे विधिरेवायं स्यान्न तु नियम इति ॥

१००

प्रत्ययस्थानात्पूर्वस्याकारित्यकार उच्चारणार्थः व्यंजनमात्रं विवक्षितं। अन्यथा एतिकाश्चरंतीत्यादावकचि। इत्वं न स्यात्। तत्र हि अकारविशिष्टकारस्य प्रत्ययस्थाना
 भावात् न चाकच्यपि अकारांतकार एव प्रत्ययस्यो भवतु। अतो गुण इति पररूपे सत्येति कारित्यादिरूपसिद्धेरिति वाच्यं। पचतकीत्यादिवस्यमाणरूपासिद्धिप्रसंगादि
 त्याशयेनाह। ककारादिनिवर्णनिर्देशे कारप्रत्ययो विहितः। क्वचित्समुदायात् प्रयोगानु उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यादिनिर्देश रूपत्नसाध्य इति भावः। आपि पर इति
 एतच्चाकारविशेषणं। तत्सामर्थ्यात् काराकाराभ्यां व्यवयेपि भवति। न तु पुत्रकाम्यारथक्यत्वाद्दौत्रिचतुरादिव्यवाये। अत एव सर्विकेत्यादावाद्याकारस्य

प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याः तद् इदाःऽऽय्यः सुपः। ७। ३४४। प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याः कारस्येकारस्यादापि परे स आपसुपः परे न चेत्। सर्विका।
 कारिका। अतः किं नोका। प्रत्ययस्थात्किं। शक्नोतीति शका। असुपः किं। बहुपरिब्राजकानगरी। कात्किं। नन्दना। पूर्वस्य किं। परस्य माभूत्। कट
 के। तपरः किं। राका। आपि किं। कारकः। मामकनरकयोरुपसंख्यानेः। नामिका। नरात्कायतीति नरिका। न्यकृत्ययोश्च। दक्षिणतिका। इह
 दिशः। नयासयोः। ७। ३४५। यत्तदोरस्ये न स्यात्। यका। सका। यकां त कां। त्यकनश्च निषेधः। अधित्यका। उपत्यका। आशिषिवुनश्चन। जी
 वका। भववः। उत्तरपदलोपेन। देवदत्तिका। देवका। क्षिपका दीनाश्च। क्षिपका। ध्रुवका। कन्यका। चटका। तारका ज्योतिषि। अन्यत्र तारि
 का। वर्णकृतान्तवे। अन्यत्र वर्णिका। वर्तका शकुनो प्राचां। उदिचानुवर्तिका। अष्टकापितृदेवत्ये। अष्टिकान्या। सूतका पुत्रिका वन्दारिका
 ए। त्विदिके। इहवा अइति छदः। कात्पूर्वस्याः कारादेश इत्यर्थः। तेन पुत्रिकाशब्देऽनइवर्णस्यपक्षेऽकारः। अन्यत्रेत्वबाधनार्थमकार
 स्यैवपक्षेऽक्षरः। सूतिका। सूतकेत्यादि। ॥ ९ ॥

न भवति तदेतदुक्तमकारस्येकारः स्यादापि परत इति यदि तु आपीतिक कारविशेषणं स्यात्
 हि रय कक्षे स्यादावति प्रसंगव्यवहितस्यापि परत्वात् न पायात्। न च निर्दिष्टपरिभाषयानि सारः। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः। न चापीत्यस्याकारविशेषण
 त्वेपितदोषतादवस्थमिति वाच्यं। अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यानूद्यमानविशेषणोचित्यर्थोभ्युपगमात्। कात्पूर्वस्यात् इदित्यत्र हि अत इत्यनूद्येत्वविधाना
 दनुवाद्यत्वमेवातरस्य न तु अनूद्यमानविशेषणत्वं। कारित्यस्य नूद्यमानविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषायतिष्ठते इति वैषम्यात्

१९
टी-त-
१९

अनुमानविशेषणपरिभाषानोपतिष्ठतइत्येतदुदीचामातइति सूत्रस्थस्थानेग्रहणेन ज्ञापयिष्यते। यद्यसुपइतिपर्युदासः स्यात्। तर्हि बहुपरिव्राजकेत्यत्रापिस्या
देकउत्तरपरस्यसुवंतत्वेपिसमुदायस्यासुवंतत्वात्ततःपरष्ठाविति। तेनात्राप्रसज्यप्रतिषेधरत्याह। सआपसुपः परोनचेदिति। सुवंतात्परोनचेदित्यर्थः। सर्विकेति।
अव्ययसर्वनाम्नामित्यादि। अकच्। कारिकेति। करोतेर्षुल्। णित्वात् वृद्धिः। नौकेति। नौशब्दात्स्वार्थकः। ततष्ठाया शकेति। शक्रोतीतिविग्रहः। यचाद्यत्तत।
ष्ठाया बहुपरिव्राजकेति। परिपूर्वात्तदुजेर्षुल्। वहवःपरिव्राजकायस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्यसुपोलुकि कृतेपि प्रत्ययलक्षणेनोत्तरपरस्यसुवंतत्वाद्वा
यः सुवंतात्तत्परत्वमस्तीतिरत्वमत्रेनभवति। नंदनेति। नंदिग्रहेतित्युः वस्तुतस्तुसूत्रेप्रत्ययस्थकीतिसप्तमीनिर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्यतिग्रहणं सुत्यजमित्याहुः।
पूर्वस्यकिमिति। अर्थादेवेदंलभ्यते। टावे कादेशो कृतेपरत्रहस्वाकाराभावादितिप्रश्नभेदतरोनिर्दिष्टपरिभाषयाकात्पूर्वस्येतिनलभ्यतेकिंतुटावेकादेशंवा।

उदीचामातःस्थानेयकपूर्वायाः। ७। ३। ४६। यकपूर्वस्यस्त्रीप्रत्ययाकारस्यस्थानेयोः कारस्यकात्पूर्वस्येद्वास्यादापिपरो। केणइतिह
स्वः। आर्यका। आर्यिका। चटकका। चटकिका। आतःकिंसाङ्गश्लेषेभवा। साङ्गश्लेषिका। यकेतिकिं। अश्विका। स्त्रीप्रत्ययेतिकिं ॥
शुभंयातीतिशुभंयाः। अज्ञाताशुभंयाः। शुभंयिका ॥ धात्वेनयकोस्तुनित्यं ॥ सुनायिका ॥ सुपाकिका ॥

धित्वाकात्परस्येवाकारस्यस्यादित्याशयेनाह। परस्येत्त्यादि। कंडुकेति। कटुरत्रकटुरसुवति। अज्ञातादौकः। राकेति। कृदाधारार्चिकलिभ्यःकः। वाहुलकादित्सं
ज्ञायाकः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्केणइतिहस्वोना। मामेकनरकयोरिति। ककारस्यप्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्तेवचनां। मामिकेति। ममेयंमामिका। युष्मदस्मदोर
न्यतरस्यांखच्चेत्यन्। तवकममकावेकवचनइतिममकादेशः। आदिवृद्धिः। केवलमामकेत्यादिनासंज्ञाच्छेदसोरेवेतिनियमान्न्दीया। नरिकेति। कैशब्दे। आदे
चउपदेशइत्यात्वां। आतोनुपसर्गिकः ॥ आतो लोपइतिचेत्यालोपः। टापर्इत्वं। त्यकृत्यपोश्च। उपसंख्यानमित्यनुषज्यते ॥ ॥ उदीचामाः ॥ इतिविकलपापकद
दक्षिणातिकेति। दक्षिणस्यामदूरेदक्षिणा। दक्षिणादाच। दक्षिणाभवेतिविग्रहेदक्षिणापश्चात्पुरसस्यकाकित्तिचेत्यादि। वृद्धिः। टायात्ततोअज्ञातार्थकः। केणइति

१९

साहचर्यादाजंतस्यैवदक्षिणशब्दस्यग्रहण... अन्यथासर्वनामोत्तमत्रेयुं वद्वावापत्तेश्चेतिहृत्पिकेतिअव्ययात्पप॥१३०॥

ह्रस्वः। दापा प्राचानुदक्षिणस्यादिशिभवेतिविगृहीतांतच्चमनोरमायादृषितांन्यविधौ अव्ययी। नयासयोः। प्रत्ययस्यादितिप्राप्तेनिषेधोया। यासेतियतदोरुपलक्षणे
मित्याशयेनाह। यत्तदोरिति। यकासकेति। यत्तदोरकच्। तदाद्यत्वेदापास्वरूपस्याविवक्षायांफलमाह। यकांतकामिति। यद्यपिनयत्तदोरित्येवसूत्रयितुमुचितं।
यापिसंनिधानेपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनार्थंनयासयोरित्युक्तमित्याहुः। वस्तुतस्तुनयत्तदोरित्युक्तेष्वनित्यत्वंसिध्यत्येव॥ अन्यथा अनयोरकारस्याप्यरत्वंदुर्ल
भमिति किमनेननिषेधेनेति। त्यकनश्चनिषेधइति। ननुमृदस्मिकनितितदनुप्रक्रियालाघवायत्तिकनितिवक्तव्येयकनित्यकारनिर्देशसा मर्थ्यादित्वाभावेसिद्धेकिमनेन
निषेधवचनेना। मैवं। पंचभिरुपत्यकामिः। क्रोतः पंचोपत्यकरस्यादौतद्धितलुकिस्त्रीप्रत्ययस्यापिलुकिंअकारस्यश्रवणार्थत्वात्तस्यत्पि— कनित्यक्तेहिपंचोपत्यकर
निष्ठाया इत्येतेतुपंचोपत्यकरतितस्मादावश्यकमेवनिषेधवचनं। मृदस्मिकनित्यत्रापिइकारोच्चारणंतद्धितलुकिश्रवणार्थं। ननुप्रक्रियालाघवार्थं। अन्यथापंच
भिरुपत्यकामिः। क्रोतइत्यर्हादितिठकोअव्ययैतिलुकिक्तेतुक्तद्धितलुकीति। टापोलुकिनिमित्ताभावात्प्रत्ययस्यादितीत्वंनस्यात्पंचमृत्तिकइत्यत्रान
चलुकः प्रागेदअंतरंगत्वात्प्रत्ययस्यादितीत्वंसिध्यत्येवेतिवाच्यं। अंतरंगानपिविधीन्वहिरंगोलुक्वाधतइतिअभ्युपगमात्। अतएवसनीस्वसतद
स्यादौनलोपभावः सिध्यति। पंचभिःखट्वामिः। क्रोतःपंचखट्वइत्यादौदापामहएकादेशोपिनभवति। अन्यथाएकादेशस्यादिवद्वावाद्वापग्रहणेनग्रहण
द्युक्तद्धितलुकात्पनुपसर्जनस्यैप्रत्ययस्यलुकिक्तेअकारस्यश्रवणंनस्यात्। एतच्चभाष्यकैयटयोःस्यष्टांउपत्यकेति। उपाधिभ्यात्यकन्तोसन्तारूढयोः
आशिर्थात्। अशीर्थेविहितस्यवुनप्रत्ययस्यात्त्वंनभवतीतिवक्तव्यमित्यर्थः। जीवकाभवकेति। जीवताद्भवतादित्यर्थेजीवतिभवतिभ्यामाशिषिवुन्तस्या
कादेशकृतेदापास्वकान्तिदेवदत्तशब्दस्वार्थिकः। अन्जादौविभाषात्वात्पंचोपत्यकरत्पिप्रागिवीयेषुवक्ष्यमाणत्वान्द्वितीयादचउर्ध्वस्यदत्तशब्दस्यलोपः।
देवदत्तिकाशब्दस्यापत्यासस्तुदत्तलोपमभिव्यक्तंनदभावेदत्तनिषेधानादचदर्शयितुं। क्षिपकादीनांचेति। नेत्यनुषज्यते। क्षिपकेत्यादि। क्षिपेरिगुपध
लक्षणः। कः। एवध्रुवस्थैर्येइत्यस्मादपिका। यद्वाभ्रुगतिस्थैर्ययानपचायत्वात्। कटादित्वात्त्वेनगुणभावेउवड्। चटभेदेने। पचाद्यच्। ततष्ठापूअज्ञाता
दौकः। केणइतिह्रस्वः। पुनष्ठापातरतेएवुल्लअकादेशः। तस्यत्रनेत्रकर्तानिकाचज्योतिः। वर्णकेति। प्रावारविशेषः। वर्णवर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेधिति

सु
मि को
दी न
१०२

चैरारिका तण्डुलांतुनां विकारः स्नातवां अन्यत्र वर्णिकेति। ग्रंथविशेषस्य व्याख्यासोत्रकर्त्री च। वर्णकेति। वर्तयतीति वर्तका। शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः। अन्यत्र न
नित्यमेवेत्वमिति बोध्या। अष्टकेति पितरश्च ताः देवताः श्वपितृदेवताः। तर्द्धकर्मपितृदेवत्यां देवतोता तार्थ्येपत् अश्रंतित्रा स्रणयस्यां सा अष्टका। इष्यश्रिभ्यां त कना।
अष्टिका न्येति। अष्टौषरिमाणम स्याः संख्याया अतिशदंतायाः कना। सूतकेति। सूतशब्दात् स्वार्थे कना। वृंदमस्यासीति मत्वर्थे। शृंगवृंदाभ्यामित्यारकना। देवता कचि
वृंदारकशब्दस्य श्रुत्वात्। पिमुख्यवांचिनोः स्त्रीलिंगत्वं संभवत्येव। अत एव त्रिपुत्रे इत्युपक्रम्य वृंदारकौ रूपिमुख्यावित्यमरेणे क्तं। उदीचां यकौ पूर्वो य
स्याः सा। अर्थं तस्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशेन स्त्रीप्रत्ययोलभ्यत इत्याहा स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति। अत्र नयास्योरित्यतोनेति वर्त
ते। यकपूर्वस्य प्रत्ययाकारस्य स्थाने योकारस्य कात् पूर्वस्योदीचां मते इत्वं नेत्यक्षरार्थः। एवं स्थिते फलितमाहा इहा स्यादिति। एवमप्येव्युत्वं। षष्ठीस्थाने यो
रित्यनेने बलवत्सुत्रे स्थानग्रहणमनूद्यमानविशेषेणे सुपरिभाषानोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थो फलंतु वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानाच्छालीयादि सिद्धिः। य
दित तत्रेकपरिभाषोपतिष्ठेत्तदा औपगवी य इत्यादावेव वृद्धाच्छः स्यात्तनुशालीयो माली य इत्यादौ। तत्रत्याकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावात्। तथा अतो गुण
इत्येव सुपरिभाषोपस्थितौ एधेपचेयजेरक्कारावेव पररूपं स्यात्। टित आत्मनेपदानामिति इटएत्वे कृते इका स्थानिकत्वादेकारगुणस्य भवतिपंचतीत्यादौ तु
न्युत्तानत्रेकस्थानिकत्वाभावात् कारगुणस्येत्यपि बोध्यां नव्यास्तु वृद्धाच्छवाचित्वाऽएटगयनादिभ्य इत्यणप्रत्ययो यथा स्यादित्येतर्द्धमृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः
परुयते। यद्यनूद्यमानविशेषेषु परिभाषा उपतिष्ठेरनुत्तिर्हितत पुठनं व्यर्थं स्यात्। आकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावेन वृद्धसंज्ञायामाभावात् छस्याप्रवृत्तेः। तथा च तस्मा
देवया गदुक्त्वात्थ ज्ञापनसंभवे स्थाने ग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः। साकारिण्येति संकाशे न निवृत्ते नगरं सांकाश्यं वृत्तं छणादिसूत्रेण संकाशादिभ्योऽप्यः। ततो भवार्थे
धन्वयोपधाद्वा अकादेशः। सचसां काश्यमवांस्त्रियमाहेति। तदकारस्यापि वैकल्पिकमित्वे स्यात्। तस्मादात इत्युक्त्वात् अत्र वदंति। यथायमकारो नाकारस्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्य
यस्थानिकोपि नेतिर्द्वागविकल्पमेतत्। अकेतिसमुदायस्य स्त्रीवाचकवृत्तस्थानिकत्वेप्यकारमात्रस्यात्वात् तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति। शुभं या इति। अन्येभ्योपि
पिदृश्यत इति विच्। शुभमिति मां तो निपातः। सुत्रयिकेति। सुष्टनयो यस्याः सुनयाततः कः। केण इति इह स्वः। एवं सुष्टनयो यः॥

म्याः साभक्षेणालुमनष्टीमिति केचिदिहस्वाशनिष्ठित्वापह्याः स्थाने सो नत्वाद्यन्येन मिति व्याचक्षते। प्रत्ययस्थादित्यतो नुवर्तनाह। अत इह स्यादिति॥ ननु॥
 ननु पूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवलानां संग्रहः क्रियते न तु नञ्भिन्नपूर्वाणामपि तथा च निर्मलिकेत्यादि न सिध्येदतस्तदंतविधिरवश्यकरत्याशयेनाह। तदंतविधिनैवे।
 त्यादिभ्रांशत्वादिति भावः। एवं च नञ्पूर्वाणामित्यस्य निरर्थक्यं कानि रत्नानि र्द्विकेत्यादावव्याप्तिप्रसंगात्। अन्यस्यत्विति। अनुपसर्जनस्यत्वभाषितपुंस्त्वाच्चैव
 तेन सिद्धमित्यर्थः। एतदेवत्विति। मन्त्राज्जासां तु सपूर्वाणामपि इत्वं भवत्येव। तत्र टापः परत्वेन सुपः परत्वाभावात् सुप इति निषेधात् प्रवृत्तेरिति भावः। सपूर्वयोरि-
 नि। पूर्ववत्सहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरित्यावत्। अंतर्वर्तिनीमित्यादि ननु एतद्सु इति स्थिते अकचि कृते अकचः प्रागेव वा नञ् तत्पुरुषे कृते अंतरंग-
 तत्वेन न्ये नृत्यदाद्यप्रवृत्ते प्रागेव सामासिके लुकि विशिष्टा नः सुपित्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते ततष्ठापा सच आद्यसुफापर इति भावः। अनेषकेति। अ-
 तता एषा एतत्ता एषका अनयका। अशाता अनेषा अनेषकेति च लोके किकविग्रहोत्र बोध्यः। एवमग्रेषूत्यां स्वशब्दस्यातो विशेषणमिति॥ यद्यपि हरद-
 न्प्रथे अन्तःस्थानरूपेण स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तं तथापि तत्र स्वशब्दस्येत्यनेतरमत इति विशेषे बोध्य इति भावः। अर्थांतरेत्विति। आत्मज्ञानिधने
 चित्तस्यैव निधनेति। स्विकेत्यादावकचि कृते आतःस्थानिको अकारो दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात्प्रत्ययस्थादिति नित्येत्वप्रवृत्तेः। एवं च हंसंतनौ स-
 निहितं चरंतमुने मनोवन्निरवसिकायमिति श्रीहर्षश्लोके॥ ३३ ॥ ॥

मह्येषेतिवेकल्पिकमित्वमितिकेषांचितव्याख्यानां नार्तव्यमिति भावः। वस्तुतो हंसंतनाविति श्लोकेस्विकायामिति प्रयोगो असाधुरेवा आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वभाम तात्
 १२३ नद्वस्व ष्टापायतोऽज्ञानादौकाः केण रतिहस्वः पुनष्टापा मूत्रेण्वेति विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो ननु यास्योरिति दुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह। कृतवत्त्वनिर्देश
 रिति। इह अज्जतेति लीलिं गनिर्देशाद्जादयः स्त्रीलिंगा एव गृह्यन्तेनेह विकृत्योना सुभोः जोयस्याः शुभाजिका। जानातीतिज्ञः। रूपाधेतिकः। प्रियोऽज्ञोयस्याः सा
 भूषेण जाज्ञा ह्यस्वाननुपूर्वाणामपि। ७३। ४७॥ स्वेत्यनंतुषष्ठीकम्यदं। एषामतद्दहास्यात्। तदन्तविधिनैव सिद्धेननुपूर्वाणामपीति स्पष्टा
 धीं भस्त्राः एमुपसर्जनार्थं। अन्यस्य तूत्रसूत्रेण सिद्धं। एषा ह्येतयोस्तस्य पूर्वयोर्नैत्वं। अन्तर्घर्त्रिनीस्त्रिभक्तिमाश्रित्याः सुपरतिनिषे
 धात्। अनेषकापरमेषका। अहके। परमहके। स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थं ॥ इह हि। आतःस्थाने रत्यनुवृत्ते। स्वशब्दस्यो तो विशेषणं
 ननु द्वेषयोः सम्भवात्। नाप्यन्येषामव्यभिचारात्। स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजहः। अर्थान्तरे तु नस्त्री। संज्ञोपसर्जनो भूत
 ७३ प्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणं। एवञ्चात्मीयायां स्विकापरमस्विकेति नित्यमेवेत्वा निर्भस्त्रिका। निर्भस्त्रिका। एषका। एषिका। कृतव
 ७३ नर्देशान्नेह विकल्पः। एतिके। एतिकाः। अजका। अजिका। जका। जिका। द्विके। हके। नि स्विका। निःस्वका ॥ अभाषितपुंस्काच्चा ७३। ४८॥ एतस्माद्दि
 हितस्यातःस्थानेऽतद्दहास्यात्। गङ्गाका। गङ्गिकाः। बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्या अज्ञाताभस्वद्वा। अखद्विका। शेषिकेकपितुविकल्प
 ७३ एवा। आदाचार्याणां ७३। ४८॥ पूर्वसूत्रविषये आहस्यात्। गङ्गाका। उक्तपुंस्कात्। शुभिका। अनुपसर्जनान्ता ४। ११४॥ अधिकारोऽयं। यूनस्ति
 रित्यभिव्याप्या। अयमेवस्त्री प्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥ ॥ ॥ प्रियञ्जिकेति। निःस्वकेति। स्वस्याः निष्कातेति विग्रहो नत्वहस्विकस्याः

निष्कातेति तथात्वेऽप्युपसर्जनेपि निस्विकेत्येकमेव रूपं स्यात्। आतःस्थानिकाकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्रविषयत्वात्। अभाषितं। एतस्मादिति। नित्यस्त्रीलिंगादि
 न्यर्थः। विहितविशेषणतया व्याख्या नस्य फलमाह। बहुव्रीहेरिति। ततो विहितस्य नित्यमिति। अविद्यमानस्वद्वयस्याः सा अखद्वेत्तत्र शेषाद्विभाषेति समासोत्पत्तस्य

कपोवकल्पिकत्वात्कबभावपक्षेगोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वकृतेपुनरखद्वाशब्दाद्वापितपुंस्काट्टापिस्यत्तातौकप्रत्ययेकेणरतिह्रस्वेऽस्यविकल्पस्याप्र
वृत्तेःप्रत्ययस्यादित्युत्सर्गणप्रवर्तते।परविशेषणत्वेत्यविकल्पः स्यादेवेतिभावः।वहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेनअतिखड्गिकेत्यादावपिनित्यमेवाविक
ल्पएवेतिअखड्गेतिवहुव्रीहौनसस्त्वासइतिस्थितेसुपोधात्वितिशोर्भुक्पुसर्जनह्रस्वत्वंवाधित्वाशेषाद्विभाषेतिसमासांतेकपिपरत्वात्कृतेस्त्रीप्रत्ययांतत्वाभा
वद्दुपसर्जनह्रस्वो नप्रवर्ततेकिंतुकेणरतिह्रस्वस्यनकपिआपोन्यतरस्यामिति वैकल्पिकनिषेधात्प्रसिद्धह्रस्वेसत्यभाषितपुंस्काच्चेति कल्पः प्रवर्ततेतत्रह्रि
द्वशब्दात्परस्यदोभाषितपुंस्काद्विहितत्वादितिभावः॥इत्याभावपक्षेत्वखद्वाकेत्ये तद्रूपांतरं।अधिकारोयमिति॥स्वरितत्वप्रतिज्ञानादितिभावःअभिव्याप्येति

डाणत्रह्रयसजह्रघ्नमात्रचतयपठकठञ्कञ्कारपः॥५१॥अनुपसर्जनंयद्विदादितदन्तंयदरन्म्रातिपदिकन्तःस्त्रीयांङी
गाताकुरुचरी।असर्जनत्वान्नेहावहकुरुचरानददन्दी।वक्ष्यमाणेयत्रटित्वाद्गित्वाच्चेडीप्राप्तः।यासुतोडित्वेनलाश्रयम
नुबन्धकार्येनादेशानामितिज्ञापनान्नभवति।श्रेष्ठानचशित्वेनक्वचिदनुबन्धकार्येप्यनल्लिधावितिनिषेधज्ञापनाद्वा।सौपर्ण्यी
ऐन्दी।ओत्ती।ऊरुद्वयसी।ऊरुदधी।ऊरुमात्री।उच्चतयी।आशिकी।लावणिकी।यादशी।रत्नरी।ताच्छीलिकेलेऽपि।चौरी।नञ्स्त्री
जीककृत्स्वुत्तरुणतलुनानामुपसंख्यानां॥स्त्रीणी।पौस्त्री।शाक्तीकी।आढ्यङ्कुरणी।तरुणी।तलुनी॥

अतएवतद्दुपवाशलेत्यत्रयूनस्तिरितिप्रवर्तते इतिप्रांचानचात्रनलोपस्यासिहत्वान्नांतलक्षणोऽपीपस्यात् इतिशंकां नलोपः सुपस्वरेतिनियमेनङीपं प्र
त्यसिहत्वामादिशेकी अत्रेत्तत्परत्वेचापदादिविधौप्रतिषेध इतिप्रत्ययलक्षणनिषेधेनअंतर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यपरत्वाभावानलोपस्याप्रसक्त्याङीपस्यादेवपरत्व
नोवहुव्रीहेरितिनिषेधान्नीवभावेडा निषेधावित्तमवत्तत्त्वा ह्यःअयमेवेति।अनुपसर्जनाधिकारएवेत्यर्थः॥३॥॥ट्टिडाणत्राट्टिडादयःप्रत्ययास्तेसदंतंगृह्यतेतच्चानुवर्तस्य
एतत्प्रातिपदिकस्यविशेषणं।अताधतइतिसुत्रादनुवर्तमानमप्यतरत्येतत् प्रातिपदिकविशेषणंअताचमदंतविधिरेतोव्याचष्टे यद्विदादितदंतंयददंतं प्रातिपदिकमि
नदददेवदत्त्यादौप्रत्ययस्यैवटित्वमितिदित्तं प्रातिपदिकमितिआख्यानांसंगच्छतएवा।सन्धयीसत्रतुप्रत्ययस्यटित्वाभावे पिधतोष्टित्वस्याचरितार्थत्वसमुदाय

सु
सि-बो
की-त
१०५

स्यादेव उच्यते इति वक्ष्यति। अन्ये तु ङादय एव प्रत्ययाः विदित्ति तु प्रत्ययो प्रत्ययसाधारणं तेन टित् यत् प्रातिपदिकं ङाघंतं च यत् प्रातिपदिकं मित्यर्थः। टित्वं तु प्रातिपदिकं कस्य
क्वचित्प्रत्ययवृत्तं क्वचित्स्वतः क्वचित्प्रकृतिकृतं भवत्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात्। तत्र आद्यस्योदाहरणं कुरुचरीति। द्वितीयस्योदाहरणं नदडिति। त्रिचोर्ज
दिषु टितोः स्ये पाशुत्सतएवटित्वात्तृतीयं तु धेट्टित्वात्सुनंधयीति कुरुदेने उदाहरीष्यतीत्याहुः। कुरुचरीति। कुरुषु चरतीत्यधिकरणे पपदेचरेषु रनिकर्तरीटः। उ
पसर्जनत्वात् हेति। वक्ष्यते कुरुचराः यस्यासावहु कुरुचरेति बहु व्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्तथा चटित्तस्योपसर्जनत्वात्तीत्रे त्यर्थः। वक्ष्यमाणेति। त्रुजोल्लटिल
टः सहेति शानच्। त्रुवोवचिरिति वच्यते सः। वचपरिभाषणे इत्यस्मात्कर्मणि बालटं शानच्। स्यतासीति स्यः। कुत्वषत्वे आने मुगिति मुगाटित्वाद्गित्वाच्चेति। स्या
निवद्भावेनेत्यर्थः। नचाल्लिधित्वात्कथमिह स्यानिवद्भाव इति शंका। नल्पपीति ज्ञापकादनुबंधकार्ये नत्वधिविधिविनिषेधस्याप्रवृत्तेः। अतएव रमायां मित्या दो
इचात्तेः रामि कृते स्थानिवत्भावेनामोडित्वाद्याशुप इतियाडागमः सिध्यति। ज्ञापकान्भवतीति। लिङ्गादेशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भावेनैवडित्त्वलाभात्तदागम
ययासुः। डित्त्वैव्यर्थे सुहाश्रया नुबंधकार्यमादेशानां नेतिसामान्यतो ज्ञापयतीति भावः। पिच्चडित्त्वेत्यदादिगले वक्ष्यमाणत्वात्तिवादिष्वौपदेशिकेन पित्वेना
नित्त्वे डित्त्वं वाध्यत इति सुटोडित्त्वस्य वैयर्थ्याभावात्तत्ज्ञापयतीति शंका मानं प्रत्याहाश्रः शानच्। शित्वेनेत्यादि। सौपर्ण्येति। कदूश्चैव सुपर्ण इति श्रुतिः। सुपर्
णी शब्दरूपस्यैस्त्रीभ्यो ङक्। आयनेयोत्येयादेशः। नन्वत्रनिरनुबंधपरिभाषया शिलायाढः यश्च तत्रसाधुरित्यधिकारे सभायायः ङङ्छंदसीति विहितस्योरेवढयोर्
इरणेन भवितव्यं न तु ङकस्ये शिला। यादस्य स्वभावान्पुंसक एव प्रवृत्तेः स्त्रियामसंभवात्। सभायाढस्य च समेपीति स्त्रियां ङङ्दसिप्रयोगदर्शनादन्यस्य हि निरनुबंधस्या।
संभवाद्गम्यासानुबंधको गृह्यते ऐं दीति। इंद्रो देवता अस्याः सास्यदेवतेत्यणा इंद्रस्येयमिति वाविग्रहस्तस्येदमित्यण्। अत्र व्याचक्षते। कृतग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येत्यस्य
प्रवृत्त्यभावेऽपि अस्मत्स्य प्रातिपदिक विशेषणत्वं तां तमपि गृह्यते इति कुंभकारशब्दात्तृतीयस्यादेवा। असुवाकारशब्दादेव डीपात्तथापि कुंभकारीति रूपं सिध्यत्येवा न च का
रशब्दात्तीपितं तां स्त्रीभ्यो ङगिति ङक् प्रत्यये कौंभकारे यो न सिध्येदिति वाच्यं अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्तसिद्धेः। नापि नियमाभावे कारीशब्दात्कदाचित् ङ
किं कुंभकारे य इति रूपस्यादिति शंका। समर्थः। पदविधिरिति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थान्द्वितानुत्पत्तेरिति मनोरमायां तु इह मूत्रे अनेकं वाक्यं तत्र अनुपसर्जनमण्यो।

१५

कारसदतादिजिवाख्यानां चेहः आपिशलमधीत आपिशलात्राहणीति अनन्निप्रोक्तार्थे योणश्रुयमाणस्स उपसर्जनां यस्तु प्रधानो अध्ये त्रण प्रोक्ता ह्युगिति
सलुमः वर्णप्राधान्यान् प्रत्ययलक्षणमत एवेव भवतीति स्थितिं नन्वेवमापिशलेति रूपसिध्यर्थं अनुपसर्जनग्रहणस्या वश्यकत्वेन सामर्थ्येपि दायातकथमेना
स्य तदंतविधिज्ञापकतेति चेदत्राहुः स्वरितत्वप्रतिज्ञया अधिकारो यमित्यधिकारत्वाश्रयणादनुपसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति औत्सीति उत्सेभवा
उत्सादिभ्योऽत्र नन्वेनेवसिद्धेशार्डरवाद्यत्रत्यत्रात्र ग्रहणं व्यर्थं अत्र तस्याद्युदात्तत्वेन डीपडीनोः स्वरे विशेषाभावात् ॥ मैवं उत्स स्यापत्यंस्त्री औत्सीत्य
त्र अत्र तलक्षणं डीपं वाधित्वा परत्वाज्जातिलक्षणो डीषि प्राहेत हा धनार्थं तस्यावश्यकत्वात् नचैवं शार्डरवाद्यत्र इति डीनासिद्धमिदं रूपमित्यत्र ग्रहणमिदं
नकर्तव्यमिति वाच्या तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः अन्यथा शार्डरवस्य स्त्री शार्डरवी औत्सस्य स्त्री औत्सीत्यादौ पुंयोगेपि परत्वाद्धीनस्याननु डीषा इष्यते तु पुंयोगे डीषे वा त
स्मात्तं वाद्यर्थस्य जातित्वेनापरिभाषणद्रवाद्यर्थे जीवर्थमिहाप्यत्र ग्रहणमावश्यकमेवेति दिक् उरु ह्यसीत्यादि उर प्रमाणमस्याः सा प्रमाणे ह्यस च दघ्नत्रमा
त्र च ॥ त्र नलोकेनिसंज्ञान्तिवद्वयसजिति मात्र चश्चकारेण प्रत्याहारो गृह्यते तदा दघ्नज्मात्रग्रहणमिहाकर्तुं शक्यं पंचतयीति पंच अवयवा अस्याः सं
ख्याया अवयवेतपप आर्षिकीति तेन दीव्यनीतिठका लावणिकीति लवणं पण्यमस्याः लवणं दुत्रा ठकठत्रो मेदेनोपादानं ठनिवृत्त्यर्थं तेनेहनदंडोः स्यस्याः द
डिका अतदनीतिठन अतएव त्रि इमेविनडीया काशिपुमवा काशिका काश्यादिभ्यश्चिठौ यादृशीति त्यदादिषु दश इति कत्रा आसर्वनाम्न इत्याकारा इत्वसि
ति एतितच्छीला इणनश्चिठुर्तिभ्यः करप ह्रस्वस्वपितिकृति तुक् करपोन्यतरानुबंधोपादानं स्पष्टार्थं एकेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः विन्यस्तमंगलमहौषधिरीश्व
रपा इति भारविः तत्रस्थे शभासेति वरचार्दशरीति तुत्रेधापुंयोगलक्षणो डीष्यंतो दात्तमेकं ईश्वोपधाया इत्यनुवृत्तौ अश्रोतेराशु कर्मणि वरडित्यौ लटिके वरटित्वा
डीपिमध्यो दात्तमपरं ईशः कुत्रिपिवनिपिवा डीत्रयोराद्युदात्तमन्यभाताच्छीलि केति अर्थभावः शीलं च्छादिभ्यो ए इतियो एस्मिन्न एकार्यमवति कर्मस्त्वा च्छील्य
इति ज्ञापकता तत्राहि अनित्येण विहितं प्रकृतिभावं वाधितुं टि लोणेनियात्यते यदितुण प्रत्यये अणकार्यं न स्यात् तर्हि किं तेन ता च्छीलिके एव अणकार्यं ज्ञापना
न्वेदं च्छे महरणमस्यांकीडायां दादा तदस्याप्रहरणमिति गः च्छादिभ्योऽणित्येव सूत्रमस्तु किमनया कसृष्टेति तु वहवः कैरीति चुराशीलमस्याः नत्रस्त्र

मु.
सि.को.
टी.त.
२५

स्विकृतात्त्वत्रत्यस्युनग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य करपरव्युनामिति पठितं। तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटी भविष्यति। स्वैली। पौंसीति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ् सूत्रौ। शक्ति
कीति। शक्तिः प्रहरणमस्याः शक्तियस्योरीकका आढ्यं करण्येते। अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनयेत्यर्थे आढ्यसुभगेत्यादिना कृत्ः स्व्युना युवोरित्यनादेशः अरुद्धि
षदिति मुमातरुत्तलुनीति। तरुणतलुनयोगैरादिषु षात्तडीपडीयोः पर्यायो बोध्यः। स्वरे विशेषः कृत्वरिभ्य उरं नूत्त्रोरश्चलोवेति। तरुणतलुनयो हरनप्रत्ययांत
त्वेन निवृत्ताद्युत्तता। सेवडीषिडीषित्यं नौरात्तेति। ॥ ३ ॥ यत्र श्चै योगविभाग उत्तरार्थः। प्राचांष्फ नद्धित इत्यत्र एवानुवृत्तिर्यथास्यात्। हलसुद्धितस्या हल उ
तिपंचमी। यस्येति चेति सूत्रे हेती इत्यनुवर्तते। न सुद्धित इत्यत सुद्धित इति नानुवर्तते। आपत्यस्य चेतुत्तरं सूत्रे पुन सुद्धितग्रहणत्वात्। हल उत्तरस्येत्यादि। नद्धि
तरस्यनुवृत्तौ लिहापिस्यात्। संकाशयकः। कांपित्यकः। संकाशादिभ्योऽण्यः। ततो धन्वयोपधादिति वृत्तः। उपधाभूतस्येति। सूर्यनिव्येत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते।

यत्र श्च। ४। १६। यत्र नान्त्विद्यां डीप्यात्। अकारलोपे कृते। हलसुद्धितस्या। ६। ४। १५०। हल उत्तरस्यतद्धितयुकारस्योपधाभूतस्या।
नेपस्यासीति। गार्गी। अनपत्याधिकारस्थान् डीपा हीपे भवा द्वेष्या। अधिकारग्रहणत्वे ह देवस्याऽपत्यनेव्या। देवाद्यत्र जावि
तेहियत्र प्राग्देव्येतीयो नत्वपत्याधिकारपठितः ॥ प्राचांष्फ सुद्धितः। ४। १। १७॥ यत्र नान्त्पोवास्यात्स्त्रियां सचतेद्धितः ॥ ॥

तिभावः। ननु यस्येति च नियत्रो अकारलोपे कृते यकारस्य र्कारपरत्वमस्त्वेव किमुपधाग्रहणानुत्पन्ना नच अलोपस्य स्थानिवद्भावः। यलोपे तन्निषेधात्। अत्राहुः। यलोपे कृते
व्यञ्जोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् उपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगंतव्येति। अयेत्वाहुः। सूत्रारंभसामर्थ्यादलोपस्यासिद्धत्वं न भवति। तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र सतिः। ए
वं च सूर्यनिव्येति सूत्रेषु उपधाग्रहणं त्यक्तं शक्यं मुक्तयुक्तेरिति। गार्गीति। गोत्रप्रत्ययांतस्य जातित्वेपियो - पधत्वाद्न जातेरिति डीषु न भवति। तथा च आद्युदात्तमेवं परं
अनपत्याधिकारेति च यद्यपि। अपत्यग्रहणं कर्तव्यमित्येव वार्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितपरंतत्। तादृशश्च गार्गीदियजे वनतु देवाद्यत्रा तस्य अपत्याधिकारात् ॥
प्रागेव पाठ्यता। अतएव भाष्यकृता यत्र श्चैत्यत्र कृत्कारयोऽत्र श्चैति गार्गीदिभ्यो यत्रित्यत्रात्र्य न इति च अकारप्रक्षिप्टः। एवं यत्रयोश्चेति सूत्रेपि यस्कादिभ्यो गोत्रे अय
त्रोश्चैत्यकारः। प्रक्षिप्टः। एतच्च मनोरमाग्रथानुगे धेवोक्तं। नव्यासु अधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथाश्रुतवार्तिकेनैव हीपे भवा द्वेष्येति रूपसिद्धे। नच देवस्यापत्यं स्त्रीदे ॥

२५

व्येतिरुपासिद्धिः शंका॥ अत्रैतिभाष्यकारोयनिष्कर्षाद्धितः। नहिदेवाद्यत्रावित्यत्रायत्रेत्यकारः प्रश्निष्टं शब्देनाकिंचअधिकाकारग्रहणेअभिजितोऽयत्स्वीत्यलं तान्स्वाद्ये
 अभिजिद्विदभृदित्यादिना यत्रिआभिजितीतिरूपंनसिध्येत् श्रुमदणोयत्रित्यकारप्रश्लेषेणभाष्यकाररीत्यापाहडीपसंभवादित्याहुः। स्यादेतत्। अकारं प्रश्निष्यगर्मादिभ्यो
 त्रिकृतेगार्ग्येदृतिरूपंनसिध्येत्। वैवाचिकप्रत्याख्यानायभाष्यकृताअकारप्रश्लेषेकृतेपितस्येत्संज्ञकत्वेनलुप्रत्वादिष्टसिद्धेः। एवंचकारपत्युनामितिपाठः करण्य
 त्रैतिभाष्यविरुद्धरतिस्यमेव। प्राचांष्फतद्धितः। तद्धितग्रहणंष्फप्रत्ययांतस्यप्रातिपदिकसंज्ञार्थं तेनषिद्रगौरेतिडीषसिध्यति। ननुप्रातिपदिकसंज्ञाविनापि
 स्त्रित्कर्मणसामर्थ्यादेवडीषमविष्यतिकिमनेनतद्धितग्रहेणेनानचयत्रंतेयस्येतिचेतिजोषार्थतदितिवाच्यां। सवर्णरीर्षेणपिरूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात्। एवंत

सः प्रत्ययस्या। १३३॥ प्रत्ययस्यादिः वदत्यात्। आयनेयोनीयियः फटस्वच्छघाम्यत्ययादीनां। १। १२॥ प्रत्ययादिभूतानाभ्यादीनां क्रमादायना
 स्य आदेशस्युक्तद्वितानत्वात्प्रातिपदिकत्वं॥ वित्वसामर्थ्यात्ष्येणोक्तैः। पिस्वीत्वेविद्वौरेतिवक्ष्यमाणोडीषा गार्ग्ययणी। सर्वत्रलोहितादिकतने
 भ्यः। ४। १०। लोहितादिभ्यः कतशब्दानैभ्योयत्रनेभ्यो नित्यंष्फस्यात्। लौहित्यायनी। कात्यायनी। कौरव्यमाण्डुकाभ्याञ्च। ४। १। १०। आभ्यांष्फस्या
 ता क्रमेणटापडीषोरपयत्तुः। उदादिभ्योएयः। कौरव्यायनी। ढक्चमण्डुकादित्यण। माण्डुकायनी। आसुरेरूपसंख्यानां॥ आसुरायणी० ॥

हितद्धितग्रहणं रचंतादपिक्वचित्को भवतीतिज्ञापनार्थं तेनआसुरेरूपसंख्यानामिति वक्ष्यमाणं सिध्यति॥ ॥ ॥ षः प्रत्ययस्या आदिर्त्रिदुडवरत्यत आदिरित्यनुव
 त्तं जरत्यभिप्रेत्याह। प्रत्ययस्यादिरिति। प्रत्ययस्य किं। योडश षषउत्वमिदत्रे उपदेशस्यो षषकारः। एतच्चकौस्तुभेस्थिता आदिः किं। अविषः। महिषः। अविमत्स्योषिषच। नचत्र
 प्रयोजनाभावादेवषकारस्येत्संज्ञानभविष्यतिदित्वादेन प्रक्षिप्त्। महिषीतिरूपसिद्धेः। नचपसेडीष्यंतोदात्तः प्रयोजनमितिवाच्यां। अनुरात्तस्यचयत्रोदात्तलोपरत्युदा
 त्तनिवृत्तित्वेणचितः परस्यडीषोप्युदात्तत्वात्। अत्राहुः। निनिगमनाभावेनपदेत्कारस्यापिश्रवणं स्यात्। तथाचपित्वान्डीष्यविदीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात्। अत्रषकारस्ये
 त्तवैलं भवसुमाकदाचित्तदृकारस्यश्रवणंभृदित्येतदर्थमादिग्रहणंनुवृत्तिरिति। आयने। आयनीनोर्नकारस्यनेत्वं। फिनोनिनृकरणसामर्थ्यात्। फकारादिषकारउच्चा
 रणार्थः। तेनढक्किनादीनामादेशः सिध्यति। आदिग्रहणं किं। ऊरुदृष्टमित्यादीमाभूत् प्रत्ययेतिकिं। धातोरादीनांमाभूत्। फक्कि। ढौकते। खनेति। छारयति। घूर्णने।

सु
सि-को
दी-त
१०६

सूत्रादिभूतचनोः कुघिण्यतोरित्यादिनिर्देशनश्चतयाभाव्यमित्यादेशाभावः। शमेर्हः शंढ इत्येवमादीनामेते आदेशानभवन्ति। उणादयो बहुलमिति बहुलवचनादितिदिक्। क्र
मादितिफिः आयनाढा एयास्वार्दनाच्छा रूपा घाड्यः इत्यर्थः। स्त्रियामेवष्फ प्रत्ययविधान्मदत्रडीषन्स्यादित्याशंक्याह। धित्वसामर्थ्यादिति। एकमेवस्त्रीत्वमुभाभ्यां उच्यत
इतिभावः। सर्वत्रग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यतेवाधकवाचनार्थेनेनात्वा चेतिवस्यमाणंपरमपिचापंवाधित्वा प्राचामते आवक्ष्यशब्दादपिष्फएवभवति। चाविधे
सूदीचांमतेसावकाशत्वात्। आवक्ष्यायनी एवंवाचनश्चाविषयेपिप्राचांष्फएवशार्करास्यायणीतियथा। सर्वत्रसर्वेषांमन इत्यर्थस्तदेतत्फलितमाह। नित्यंस्कः स्यादिति। न
न्वारमसामर्थ्यान्नित्यत्वेसिद्धेसर्वत्रग्रहणंव्यर्थमितिचेदत्राहुः। पूर्वसूत्रेवाधकवाधनेपयुक्तस्यतस्येहस्पष्टार्थमभ्युपगमान्नवैयर्थ्यमिति यत्रइत्यनुवर्तनादाहायनते
भ्यइति। लोहिनादिर्गार्घ्यंतर्गण इतिशब्दः। लोहित्यायनीति। शान्त्यायनी। वाभ्रव्यायणी। इत्यादयोपिज्ञेयाः। ननुगर्गादौकतक एवशकलेतिपठ्यतेतथाचशकल्या
यनीतिरूपंनसिध्येत्। यदितुलोहिनादिकार्यार्थकतशब्दात्प्रागेवशकलशब्दः पठ्येततर्हि शकल्यस्यछात्राः शकला इत्यत्रक एवादिभ्योगोत्रेइतिक एवादिकार्यंअण
नसिध्येत्। उच्यतेकतक एवशकलेतिगणपाठक एवशब्दात् पूर्वशकलशब्दः पठितव्यः। कतंतेभ्य इत्यत्रकतस्यां
तः कतंनः कतंतेयेषांतेकतंताः। शकंध्वादित्वात्पररूपां कतंतश्चकतंताश्चेतिवहुस्त्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोभ्युपेयसुधाक एवादिभ्य इत्यत्रापिक एवस्यादिक
एकदिः। क एव आदिर्येषामिति बहुस्त्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषसुधाचसर्वेषसिद्धिरिति। कौरव्यः। टाप्डीषोरिति। योपधत्वेनजातेरितिडीषः प्राप्स्यभावात्कौरव्यशब्दा
ट्टाप्स्यंउकात्तुडीषिति भावः। यद्यपीहटाप्डीषोरितिपाठः प्रायेणदृश्यते। तथापितत्रडीषितिलेखक प्रमाद एवापरिभाषिकस्यपौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैवजातित्वान्डी
षः प्राप्तिर्नैतिमतातरामिप्रायेणवातथोक्तमितिबोध्यं। कौरव्यसाहचर्यान्मांडुकशब्दोप्यपत्यप्रत्ययांत एवेहगृह्यते। ननुतस्येदमित्य एतस्तेनयद्यसौकूपमांडुकित
वेतिभट्टिप्रयोगः सिद्धः। तत्रहिमांडुकस्येयंभार्येतिविवक्षया तस्येदमित्यण॥

वयसि कालकृताशरीरावयवयः यस्त्वर्थप्रकरणदिकं म नयेस्यश्रवणमात्रेणवयः प्रतिपादयति सवयोवाचीत्युच्यते। अंतरंगत्वात्नेनेहमाउत्तानशया। लोहितयादाह
हप्रकरणादिनावयसः प्रतीत्वावपिशब्दप्रवृत्तेः। अवालापिहिवाध्यादिवशादुत्तानाशेते अलक्तकेन चरक्तवर्णभवति। प्रथमेति किं। वृद्धा। कुमारीति। प्रथमवयोवच
नएवायंशब्देनत्वमूढत्वप्रयुक्तः। पुष्पिकुमारइतिप्रयोगात्। वृद्धकुमारीतिगौणः प्रयोगः। वयस्यचरमइति। यौवनंनप्रथमवयः किंतुद्वितीयंइतिवार्तिकारभः। उ पचया
पचयलक्षणोद्वेएववयसीइतिपक्षेयौवनस्यापिप्राथम्यात्सूत्रेणैवसिध्यतीतिवोधां वयांसिचत्वारित्येकेयराहुः। आद्येवयसिनाधीतंद्वितीयेनार्जितंधनं। तृतीये

वयसिप्रथमा। ४। १२१। प्रथमवयोवाचिनोः दन्तात्स्त्रियां डीपस्यात्। कुमारी। वयस्यचरमइतिवाच्यं॥ वधूटी। चिरण्यी। वधूटचिरण्यशब्दौ यौ
वनवाचिनो। अतः किं। शिशुभ्र कन्याया ना कन्यायाः कनीनचेतिनिर्देशात्। द्विगोः। ४। १२१॥ अदन्ताद्विगोडीपस्यात्। त्रिलोकी। अजादित्वात्त्रिफ
ल्यनीका। सेना। अपरिमाणविस्तारितकम्वल्येभ्यो नतद्वितलुकि। ४। १२१॥ अयरिमाणनाद्विस्तारिताच्चद्विगोडीपनस्यात्तद्वितलुक्सिनि। प
ञ्चभिः श्रेः। त्रिगोपञ्चाः श्वा। आ हीयष्टक। अध्यर्हेतिलुका द्वैविस्तोपचतिद्विविस्ता। द्याचिता। द्विकभ्वल्या। परिमाणतु। द्याडकी। तद्वितलु
किं। समाहारे पञ्चः श्वा। काण्डानात्सेत्रे। ४। १२३॥ सेत्रेयः काण्डानोद्विगुसतो न डीपतद्वितलुकि। द्विकाण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डासत्रम
क्तिः। प्रमाणे द्वयसजितिधिहितस्यमात्रं चः प्रमाणे लोहिगोर्नित्यमितिलुक्। सेत्रे किं द्विकाण्डो रज्जुः। पुरुषान्प्रमाणेः न्यतरस्यां। ४। १२४॥ प्रमा
णयः पुरुषस्तदन्ताद्विगोडीववस्यात्तद्वितलुकि। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्यास्माद्विपुरुषौ द्विपुरुषावापरिवा॥

२२ नतपलम चतुर्थे किं करिष्यसि

तिश्रीलोस्ये। यदाहुः। पितारसति कौमारेभर्तारसतियौवने। पुत्रलुस्याविरेभावेनस्त्री स्वातंत्र्यमर्हतिइति १ त्रिलोकीति। त्रयाणं लोकानां समाहारे तद्वितार्थे द्वि
गुअकारोत्तरपदोद्विगुरितिस्त्रीत्वात्त्रिफलंति। अत्रद्विगो गित डीप प्राप्नोति। ननुपाककलेति डीषा तत्रजातेरित्यनुवृत्तेः। न्यनीकेति। अनीकमग्रता। त्रयाणाम
नीकानां समाहारः। अजादेर। कृतिगणत्वाद्वाविति न्यनीकाधिकरणमीमांसकाः। पंचाश्वेति। नन्वत्रद्विगोरिति डीपमाभूत्। ४ गंतत्वात्तस्यादेवान्वापरिमा
णेति। विधेयस्यनिरवकाशतेतिवाच्यं। पंचानामजानां निमित्तंधनपतिसंयुक्तिः पंचाजापचोष्टेत्यादौ सावकाशत्वात्। तत्रद्विगोद्य चोसंख्येद्वियत। न्यधस्या

सु.
सि. को.
श्री. त.
१०९

ध्यर्हयुर्थादिनालुगितिचेता अत्राहुः उकोर्योकार इति व्याख्यानात् गतलसणे डीनेति द्विविस्तेति सुवर्णविसौहेमोश्चे इत्यमरः आचितो दशभाराः स्युः द्विकं व
स्येति ह्यथा कं वलाभ्यां क्रीता कं वल्यमूर्णयलशतं कं वलाच्च संज्ञायामिति यत् ततः क्रीतार्थस्य ठञ्जो लुक्। व्याडकीति। द्वावाड कौयचनीतिविग्रहे आडकाचितपा
त्रात्स्वोन्वतरस्याद्विगोष्ठं श्चेति खठनैविहितौत्तभ्यो मुक्ते प्राखनीयष्टत्रात्स्याध्यर्हेतिलुक्। एतेन व्याचिना व्याख्याता। स्यादेतत् कांडांतादित्युत्तरसूत्रेपरि
तः सर्वतोयेन नैसनेवपरिमाणमाडककुडवादि। नतुपरिच्छेदकमात्रे इति मनारमायास्थितं तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे विस्तरादिग्रहणमिहव्यर्थं स्यात्
अत्राहुः उन्मानस्यनिषेधविस्तरादीनामेवेति नियमार्थं तत्रग्रहणे तेन द्विकार्यापणीव्यह्यीत्यादिसिध्यतीति। कांडात्ता। षोडशहस्तप्रमाणे दंडः कांडः। यद्यपि
विशेषणेन तदंतविधिस्सिद्धस्यथाप्यसत्यंतग्रहणे सत्रे इत्येतत्सुतत्वात् कांडस्यैव विशेषणं स्यान्नतु कांडतस्या ततश्च ह्यभ्यां कांडाभ्यां कांडप्रमिताभ्यां सत्रा
भ्यां क्रीतद्विकोडी वडवेन्यत्रनिषेधः। स्यात्। इह तु निषेधेन स्यात्। द्विकोडास्यत्र भक्तिरिति। अत्र हि कांडप्रमाणे वर्तने कांडात्सु सत्रे अतोतग्रहणं कृतं। इ
ह द्विगोरित्यनुवर्तते नतु तद्वितलु। कीतिचेतदाह द्विगुस्ततो न डीवित्यादि ॥ मात्र च इति। ह्यसचो लुगिति प्राचोक्तं नार्त्तव्यं। प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्द्धमाने
मतौ मतेति सिद्धांतादिति भावः ॥ द्विकोडी रज्जुरिति ॥ द्वेकांडे प्रमाणमस्याः पूर्ववत्तद्वितलुकाद्विगोरिति द्विपा नन्विहापरिमाणं तादिति पूर्व एननिषेधः। स्यात् ॥
कांडशब्दस्यायामपरतया अपरिमाणार्थत्वात्। परितः सर्वतः। आरोहतः परिणहतश्च येन मीयते तद्विपरिमाणं आडककुडवादि। नतु यथा कथंचित्तुप
रिच्छेदकमात्रा यदाहुः उर्ध्वपानं किलोन्मानं परिमाणं नु सर्वतः। आयामसु प्रमाणस्यात्संख्याघात्यानु सर्वत इति। अतएव द्विहस्तादिमिति रित्यत्र डीय
नभवेतीति चेत्। अत्राहुः नियमार्थं मिदं सत्रे एव निषेधो यथा स्यादिति। तथा च द्विकोडी रज्जुरित्यत्र डीवेव सूत्रारंभफलमिति। पुरुषात्प्रमाणे अपरिमाण
तत्त्वान्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं। पुरुषशब्दो यद्यपिलोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य इति वाक्ये प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात्प्रमाणे
वर्तते एवावृत्तौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव। तथा च शुल्बसूत्रे पंचारत्निः पुरुष इति द्विपुरुषीति। अत्र प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति ह्यसचो लुगिति न्यासकारः। न
न्विहतद्वितलुगुर्द्धमः। पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्तिकस्यावृत्तेः। यो हिराभादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव तत्प्रवर्तते

समाहारे पंचपुरुषी नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणेन वर्तते च गणिकलमेतन्नरातचेत्वाहुः प्रमाणार्थं दतीनामवपुरुषाणामत्र ५३॥

ननु पुरुषशब्देऽपि अन्यथा पुरुषशब्दस्य समित्यत्रापिलुक्स्यात् नचैवं द्वयसचदघ्नचावयिनास्मात्स्यातामिति वाच्यं । उर्ध्वमाने मतो ममेति वचनात् । एवं पुरुषात् प्रमाणे इति वैकल्यिकस्यापि जीफः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः । किं नु तद्वि नलुगे वदुर्लभ इति चेत्वाहुः । अस्ति ह प्रमाणे लरत्यस्या प्रवृत्तिस्तथापि मुलभएवलुक् । पुरुषात् प्रमाणे इति सूत्रे हि द्विगोसहितलुकीत्यनुवर्तते तस्मात्सामर्थ्याद्भ्रुगप्यासिप्यतरति सुवचत्वादिति । प्रमाणे किं । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषागौः तद्वि नलुकीत्येभ्यः समाहारान्त्वंगविकलता । ततश्च तद्वि नलुकीत्यनुक्तेः पंचपुरुषशब्दादिकल्पः स्यादिति चेत् द्विगोरिति नित्यं जीविति ॥ ५३ ॥ उधसो नडा नदेशे नसिद्धेः नड्करणं धनुषश्चेत्तरार्थं । अन्यथा णङ्घन्वेति नसिध्येत्तरत्याहुः । वस्तुतस्तु इहार्थमप्याः - वश्यकमेव अन्यथानोलासृणिकत्वेन अत्रोपैप्रसंगदि

उधसो नडा । पा ४१३५ । उधो नस्य बहुव्रीहेरनडादेशस्यात्स्त्रियां ॥ इत्यनडिः कृते डापडीपनिषेधेषु प्राप्तेषु ॥ बहुव्रीहेरुधसोऽधीषा ४११ ।
२५॥ उधोनाद्बहुव्रीहेर्डीषस्यात्स्त्रियां । कुण्डो धी । स्त्रियां किं । कुण्डो धौ धेनुका ॥ इहाः नडपिना तद्वि धौ स्त्रियामित्युयसंख्यानात् । संख्याऽ
व्ययादेर्डीपा ४१२६ ॥ डीषाः पवाद् । ड्युधी । अत्युधी । बहुव्रीहेरित्येव उधोऽतिक्रान्ता अत्युधाः । दामहायनान्ताच्चा ४१२७ ॥ संख्यादेर्बहुव्री
हेर्दीमानाद्दामहायनान्ताच्चा डीपस्यात् । दामाने डाप प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः । हायनाने वापि प्राप्तेवचनं । द्विहाम्नी । अव्ययग्रहणाऽननुवृत्तेरुद्गा
मावडवेत्यत्र डात्रिवेधावापि यस्तेः ॥ इहायनीवाला । त्रिचतुर्भ्यां हायनस्यणत्वं वाच्यं ॥ वयोवाचकस्यैव हायनस्य डीपणत्वं चेष्यते ।
त्रिहायणी । चतुर्हायणी । दयसोऽन्यत्रा द्विहायना । त्रिहायना ॥ चतुर्हायनाशाला ॥

॥ त्र्यन्ये । इह बहुव्रीहौ सक्थ्यद्वेष्यरित्यतो बहुव्रीहौ

वित्यनुवर्तते इत्याहुः । उधात्तस्य बहुव्रीहेरिति । समासोत्पत्त्यास्यत्वेप्यनडो नप्रत्ययत्वं । अन्यथा डित्ववैष्यर्थापत्तेरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु व्यड् । इव प्रत्ययत्वे
प्यादेशत्वम् । विरुद्धं । कुण्डो धीत्यत्र डीषिकृतेस्वसंविदेशो भावादिति वाच्यं । स्त्रियामिति । उपसंख्यानात्त्वद्यमेतत् । डापडीत्रिवेधेऽपि डावुभाभ्यामिति वैकल्यिको
डापः । अत्र उपधा लोपिनो न्यतरस्यामिति विकल्पेन डीपः । अनो बहुव्रीहेरित्यनेन ननुनेभ्य इति प्राप्तस्य डीयो निषेध इति विवेकः । डीषस्यादिति । प्रकृतो डीवेवतुनवि
हितः । स्वरे विशेषान्ता कुण्डो धीति । कुण्डमिव उधोयस्याः सा बहुव्रीहेः किं । प्राप्ता उधः प्राप्ता धाः । प्राप्तापने चेति समासः । धेनुकमिति अचित्तहस्तीति समूहार्थम् ॥

सु.
सि.कौ.
टी.त.
१०८

इसुसुज्ञानात्कर्मियामित्युपसंख्यानादिति। नन्विहैवलाघवार्थं बहुव्रीहेरुधसोऽडीषुनश्चेति सूत्र्यतां। अनञ्चेति वा। समासोत्पत्तौ उधसो नडिति चत्यन्तधनुषो नडित्येवप
व्यतीति च। कवभावेसावकाशस्यास्य षेकया वाधापत्तेः। सिद्धेते तु अनञ्ः। समासोत्पत्तौ शेषत्वमेवेह नास्तीति न कपा संख्याव्यया। आदिग्रहणान्यसंतरव्यवधाने
पि स्यादेवाहिविधोऽस्ती। रामा बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अंतग्रहणस्य प्रतिपत्त्यर्थं। संख्यादेरिति। समासनिर्देशोपि स्वरितत्वत्वादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः
अननुवृत्तेरिति। भाष्यकृताः ननु वर्तितत्वादेति भावः। एवं चोद्देशेन तत्र रामहायनांताच्चेत्यस्मिन् प्रकृत्यापूर्वाक्तेषु डापूडीपनिषेधेषु प्राप्तेषु वहराशीवद्रूपत्रयं

नित्यसंज्ञा छन्दसोः। ४। १। २६॥ अनन्नाद् बहुव्रीहेरुधसोऽडीषु। सुराज्ञीनामनगरी। अन्यत्रपूर्वेण विकल्प एव। वेदेशतमूर्ध्नी। केवलमा
मकभागधेयपापाः परसमानाः ष्येकतसुमङ्गलभेषजाच्चा। ४। १। ३०॥ एभ्यो नवभ्यो नित्यं डीपस्यात्संज्ञा छन्दसोः। अथोत्तरं केवलीर्विशः। भा
गधेयी। पायी। अपरी। समानी। आर्यकृती। सुमङ्गली। भेषजी। अन्यत्रकेवलारत्यादि। मामकग्रहणनियमार्थं। अणन्तत्वादेव सिद्धे। तेनलो
केः संज्ञायां। मामिका। अनर्घ्वत्यतिवतोर्नुका। ४। १। ३३॥ एतयोस्त्रियानुकस्यात्। ऋनेभ्योऽडीषा गर्भिएयाञ्जीवद्रुत्कायाश्च प्रकृतिभागौ नि
स्यते। तत्राः नरस्यस्याङ्गर्भइतिविग्रहे अनरशब्दस्याऽधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याऽभावात्प्राप्तो मनुष्यनिपात्यतोपति
वत्तीत्यत्रतुवत्त्वनियम्यते। अनर्वती। पतिवती। प्रत्युदाहरणन्तु अनरस्यस्यांशलायाङ्गुटःपतिमती। पृथिवी। पत्युर्नोयत्त संयोगो। ४। १। ३३। प
तिशब्दस्य नकारादेशस्याद्यत्तेन सम्बन्धे॥ वसिष्ठस्यपत्नीतत्कर्तृकयज्ञस्यफलभोक्तीत्यर्थः। दम्यत्योस्सहाऽधिकारात्॥ ॥

भवत्यनेव्याचक्षेडापनिषेधावपीति॥ ३३॥ नित्यसंज्ञा - अनउपधालौपिनरतिविकल्पस्यापवादः। आरंभसामर्थ्यात्सिद्धेपिनित्यग्रहणमुत्तरत्रविकल्प्या।
ननुवृत्तिसूचनायकृतमित्याहुः। शतमूर्ध्नीति। इहपंचदाम्नीतिक्वचित्पाठः॥ सचायुक्तः। रामहायनांताच्चेत्यनेनैव सिद्धत्वात्। केवल। छंदसि। मामकीतनू। मित्राव
रुणयोर्भाषधेयी। तन्वं संमुपायी। उतोपरीभ्यः। समानीव आकृतिः। आर्य कृती। सुमंगली। सुमंगलीरिसंवधूरित्यत्रतु छंदसीवनिपाविति मत्वर्थे ई प्रत्ययोवो
ध्यः। शिवारुद्रस्य भेषजी। अन्यत्रकेवलेत्यादीति। मामकनरकयोरुपसंख्यानादित्वे मामिका। भागशब्दभ्युल्लिगात्स्वार्थे धेयप्रत्ययः। स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृति

१०८

तेलिंगवचनान्यतिवर्तत इति स्त्रीत्वं। भागधेया। अमेशेपचारात्तद्वतिवर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः। पापा अपरा। समाना। आर्येण कृषिति प्राक्सुवुत्पत्तेः। कदंते
 नसमासः। चप। आर्यकृताभिषजइयमित्यणि आदिदृढः रपवा दोः स्मादेव नियातनादेकारः। संज्ञाछंदसोरिति नियमादन्यत्र भेषजा। प्रत्सुदाहरणत्विति। अंतर्वती
 पती वतीति प्राचीकं प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति भावः। आद्ये अस्मि सामानाधिकरण्याभावान्मतेपो संभवात्। द्वितीये तु वत्वा संभवादिति भावः।

विभाषासपूर्वस्या ४। १। ३४॥ पतिशब्दान्तस्य स पूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात्। गृहस्य पतिः। गृहपतिः। गृहपत्नी। अनुपसर्जनस्येती होत्रार्थः
 मनुवृत्तमपिनन्युविशेषणं। किनुतदन्तस्या तेन बहुव्रीहावपि। दृढपत्नी। दृढपतिः। दृषलपत्नी। दृषलपतिः। अथ दृषलस्य पत्नीति व्यक्ते
 कथमिति चेत्। पत्नीवपत्नीत्युपचारात्। यद्वा। आचारकिवन्तात्कर्त्तरि क्विप्। अस्मि श्वपक्षे। पत्नियो। पत्नियः॥ इतीयद्विषये विशेषः। सपू
 र्वस्य किं। गवाम्पतिः स्त्री। नित्यं सपत्न्यादिषु। ४। १। ३५॥ पूर्वस्य कल्पाः पवादाः समानस्य सभावोऽपिनियात्यने समानः पतिर्यस्यास्सा सपत्नी।
 एकपत्नी। वीरपत्नी। पूतकृतोऽत्रे च। ४। १। ३६॥ अस्य द्वियामे आदेशो डीपचर्यन्त्रिसूत्रीपुंयोग एवेष्यते। पूतकृतोः स्त्री। पूतकृतायी। यया
 तु कृतवः पूतः कृतरेवसा। दृषा कव्यग्नि कुसित कुसि शनाभुदाह। ४। १। ३७॥ एषामुदात्तरे आदेशस्यात् डीपच। दृषा कपेः स्त्री दृषा कया
 पी। हरविष्णुदृषा कपी रत्यमः दृषा कयायी श्रीगौर्यीदिति च॥ अग्नयी। कुसितायी। कुसिरायी। कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्येन तु दीर्घमध्यः
 मनोरैवा। ४। १। ३८॥ मनुशब्दस्योकारदेशस्य ददात्तकारश्च वा। ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो डीपचा मनोः स्त्री मनावी। मनायी। मनुः॥ ० ॥

॥ ० ॥ विभाषासपूर्वस्या अत्र त्रिविभाषेयं। अत्र ह्रस्वो गत्वात्। पूर्वणसहितः सपूर्वस्य। यस्य समुदायस्य पूर्ववयवो विघनेन तस्येत्यर्थः
 स च समुदायः पतिशब्देन भवतीति पतिशब्देन तदंतं विधिरित्याह। पतिशब्दो तस्येति ननु पत्युरिति प्रातिपदिक विशेषणेन तदेतलाभान्यन्यंतस्य तेषां सुकिमनेन स
 पूर्वग्रहणेन। अत्राहुः। केवलपतिशब्दस्यापि व्यपदेशिवत्भावेन पत्यंतत्वा इति प्रसंगः स्यात्तद्वारणा यस्य पूर्वग्रहणमिति। अत्र पूर्वशब्दः पूर्ववयवपर इति ध्व

सु-
सि-
दी-
१०८

नयन्मसहरति। गवांपतिः स्त्रीति। पातीति पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वादिह स्त्रीत्वं तथा च तैत्तिरीये नपुंसकेषु प्रथम्यते। अन्नं साम्राज्यानामधिपतितन्मावलि तिव्यस्येकथ
मिति म्भं चानुसमसेप्युपचारइत्युक्तं तद्द्वयैवेति भावः। नित्यं सपत्न्यादिषु। आरंभसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणस्य घाथे। निपात्यत इति। इह गणो। समाना एक-वीर भ्रा
तृपुत्रेति समानादय एव यथ्येते ततश्च समानाद्विधित्वे सपत्न्यादिषु त्वत्समावनिपातनार्थेति भावः। सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिः श्रीयत इत्याशयेनाह
समानः प्रतिर्यस्याः सति। पूतकनेरेव भोकार आदेशेन तु प्रथम्यो उतरसूत्रे उदात्तग्रहणतन्त्विति अन्यथा लघावंत इति मध्ये दात्तो वृषा कपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजय
ति। अग्न्यादिषु त्रिषु स्थानेतरतम इत्येकसिद्धमिति ह्यग्न्यादिग्रंथा विरुद्धे रनिति भावः। उदात्तैकार इति। श्वस्वस्त्रि हीन्यादिना मनेरुप्रत्ययविधौ धान्येति दिव्यधि

वर्णदनुदात्तात्तोपधात्तोः। ४। १३८॥ वर्णवाची यो नुदात्तात्तोपधस्तदनादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा डीपस्यात्तकारस्य नकारादेशश्च
एनी। एता। रोहिता। रोहिणी। वर्णानां नरोति नितानामिति फिट् सूत्रेणानुदात्तः। ये एया शल्लयेति गृह्य। त्रीत्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः ॥
अनुदात्तात्किं। श्वेता। घृतादीनाञ्चैत्यनोदात्तोऽयं। अत इत्येवाशितिः स्त्री। पिशङ्गाडपसंख्यानां पिशङ्गीपिशङ्गा असितपलितयोर्न असिता। पलिता
रुन्दसिक्तमेके ॥ असिक्ती। पलिक्ती। अवदात्तशब्दस्तु नवर्णवाची किन्तु विशुद्धवाची। तेन अवदात्ता इत्येवा अन्यतो डीया ४। १४० ॥ तोपधमि
नाद्धर्णवाचिनोऽनुदात्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां डीपस्यात्। कल्माषी। सारङ्गी। लघावनेदयोश्च बहुषो गुरु रिति मध्ये दात्तावेतौ। अनुदात्तात्किं

कृष्णा। कपि

कारणमभेद आद्युदात्तः समासनिर्देशेन एतद्दर्शयति। उदात्त इत्यनुवर्तमानं संवधानुवृत्तैरेकारेणैव संवध्यते न त्वौकारेण पीति। ततश्चैकारौ कारावुदात्तौ स इति प्राचीनं
इति पदसंज्ञया द्विविधो धादुपेस्यमिति भावः मनायीति। मध्ये दात्तमिदं। इतरस्येदद्वयमाद्युदात्तः। एता कर्तुरा ॥ ३ ॥ वर्णनामिति एतः शोणः शितिः। एषिः। एषादिति क्रमे
णोऽहरणानि आद्युदात्त इति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातेनानुदात्तांत एत शब्द इति भावः। येत्येति। अत्र एत शब्दस्योपसर्जनत्वेपितदंत समासस्यानु
पसर्जनत्वमिति भावः। पूर्वपदात्संज्ञायामिति एत्वं। गृह्यमिति। गृह्यग्रहणेऽदुपधात्तत्पिचृतेरिति क्यप्। त्रीत्येतान्यस्या इति। ननु चित्रकिं रकल्माषशवलैताश्च क
र्तुरे इति चित्रपर्याय एत शब्दः तथा च शल्लयां चित्रत्रयाभावात्थासंगतिरित्याशंक्य केचिदिह व्याचक्षते। एत शब्दोऽत्र एता वयवपर इति। नास्त्यत्रार्थसंगतिः। नचैव

प्रविगुणविषयेनपुंसकप्रयोगेनसंगच्छते। गुणे शुक्ल दयः पंसि इत्युक्ते रितिवाच्यं। एतानि एतावदाधिकरणनीतिव्याख्य यागुणिलिङ्गपरत्वादेतशब्दस्यपुंसकत्वम
पुपुष्यते इतिपिशांसादिति। लघावंतइतिपिशंगशब्दस्यमध्योदात्तत्वादन्यतोऽपितिडीषिप्राप्तेऽीवुपसंख्यायते। स्वरेविशेषः क्रमेकरति। असितपलितयोस्तकारस्य
वर्णदनुसन्नादिति नकारे प्राप्तेतंवाधित्वात्कारस्थाने क्रमादेशंतसंनियोगेनडीपंचेह्येके आचार्या इत्यर्थः। अत्र छंदस्य के इत्यन्वयात्भाषायां क्रोभवत्येवा छंदस्य
वेके इत्येवमप्युभाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात्। अन्यथा एकग्रहणंभाष्यकारेण कुर्वान्निहच्छंदसिपलिक्रीरिद्यु वतय इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिदितिपद्युतो एवं
चगणो गणसूत्रं मसिक्रिकानामिति प्रयोगो नानुपपन्नविशु ह्रवाचीति। दैयशोधन इत्युक्तेः। अमरेण तु विशु ह्रत्वासाधर्म्यादवदान्तः सितो गौर इत्युक्तेः। अत्र
छन्दस्य इति। अंतेनाम एकस्मिन् लघो ह्योश्च लघ्वोः परतः वक्ष्यो वक्ष्ये चकस्य गुरु रुदात्तः स्यात्। अथित्यचः प्राचां संज्ञा। कृष्णेत्यादि। कृषेश्चेति। अत्रत्येक
पेश्चेति सौत्रात्तोरौणादिके इलचिचकृष्णकयिलावंतोदात्तौ॥ ॥ ॥ विद्मोरादि। नर्तकीति। नृतूधातोः शिल्पिनिष्ठुना पुनः पित्वमवयवेः चरितार्थत्वात्तदंत

विद्मोरादिभ्यश्चाध्याध्या॥ विद्मो गौरादिभ्यश्च डीष्यस्यात्। नर्तकी। गौरौ। अनडुही। अनड्वाही। पिप्यल्यादयश्च॥ आकृतिगणोयं॥

स्य प्राप्तिर्पादिकस्य विशेषकं। त्रपुष्यवित्वस्य ड् डी चरितार्थत्वात्त्रपेत्यत्र तु न डीषमृजेवित्वमनार्थमिदं। दौमृजेति पाठदिन्याहुः मृजेः शित्वा देवा उमिरा दौमृजेति पाठस्त्वनाये
वर्णवाचित्वेपि प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वादन्यतोऽपिति डीषि। नप्राप्नोतीति। इह गणे पाठः। अनड्वाही अनडुहीति अनकारान्तत्वात्जातिलक्षणस्यपुंयोगत्वं
क्षणस्य चोडीषोः प्राप्तेतयागुणेऽप्युच्यते। प्रत्ययसंज्ञिष्यठसु डीषि परेऽन्विकल्पार्थः। गौर मत्स्य मनुष्य शृगा गवया हया मुक्य गौतमा अनड्वाही अनडुहीतरुण
तलुना। अनापिप्यल्यादयश्च। पिप्यली। हरीतकी। कोशानकी। पृथिवी। मातामहीत्यादि। यत्र प्राचात्त्रनेभ्यो डीवित्यत्र - शुनीत्युदात्तंतत्तु गौरादिगणेऽनृशब्दा
छादर्शनं प्रकृतमित्याहुः॥ अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वात्जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्तेऽपिपिप्यल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते डीषंतपाठस्तु चित्यप्रयोजनः। नचपिप्य
लीभयोर्भस्यसपिप्यलीभार्य इत्यादौ पुंसत्तंभावंवाधित्वाडीषः श्रवणं यथास्यादित्येतदर्थः सरतिवाच्यं। भावितपुंस्कत्वाभावादेवपुंवत्भावनिषेधसिद्धेः। किंचा। अ
वांतरगणत्वाभ्युपायोपिप्यल्यादेर्व्यर्थ एवा। नचैवंजाताधिकारे चित्रादेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्या नमित्यत्रपिप्यल्या देराकृतिगणत्वात्पुनडीषिति वेस्यमाण

पुंशो विरुध्यत इति वाच्यं गौरादिषु कृतिगणत्वात् इत्यपि
रम्यो रिति गौर शब्दस्य ७ नृ

सु
सि-कौ
टी-त-
११०

सूर्यतिथ्या अत्रभस्येत्यनुवर्तमानमपि संवध्यते। विषयपरिगणने नैवानि प्रसंगनिवारणात्। मत्स्यस्य आभिताने ह मत्स्यस्येदं मात्स्यां छेच उच्यं चेति। सूर्यः। सूर्यः। आगस्त्यः। आगस्त्यः। नेह सौर्यं चरं। आगस्त्यां नक्षत्राणीति। नक्षत्रसंबंधी यो नक्षत्रेण युक्तः काल इति संधिवेलायुतु नक्षत्रेभ्यो एति च विहितसामिनि
त्यर्थः। तत्रतिथ्यस्य यलोपोने योऽप्यस्यते अप्राप्तो विधीयते। तिथ्येन युक्तः कालस्यैष। पुष्येण युक्तः योषः। तथा तिथ्ये भवत्सैषः। पुष्ये भवः योषः। नेह। तिथ्यस्या

सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधीयात् ॥ ५ ॥ १५ ॥ अइ स्योपधायायस्यलोपस्यात्सचेद्यः सूर्याद्यवयवः। मत्स्युच्यं। सूर्यागस्त्ययोश्च उच्यं च्वा।
तिथ्यपुष्ययोर्नक्षत्राण्यलोप इति वाच्यं ॥ मत्सी। मातरिषि च्चेतिषित्वा देवसिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दादनिन्यःषितं डीषादंष्ट्रा। जानपद
कुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुकवरा ह्यमत्रावपना कृत्रिमाश्राणस्थौल्यवर्णाच्छादनाऽयोविकारमैथुनेच्छाके
शब्दशेषा ॥ ४ ॥ १४ ॥ एकादशभ्यः प्राणिपदिकेभ्यः क्रमाहत्यादिष्वर्थेषु डीषस्यात् ॥ जानपदीति श्वेत्। अन्या तु जानपदा। उत्सादित्वा दन्नत्वे
नश्चिद्विद्विष्याद्युदात्तः। कुण्डो। अमत्र च्चेत्। कुण्डान्या। कुडिदाहे। गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः। यस्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवाचन
सन्नो जातिलक्षणो डीष भवत्येव। अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावात् प्राप्ते डीष्विधीयते। नतु नियम्यते। गोणी आवपन च्चेत्। गोणाऽन्या। स्थलीष्वेति
मा च्चेत्। स्थलाऽन्या। भाजोश्राण च्चेत्। भाजाऽन्या। नागीस्थला च्चेत्। नागाऽन्या। गजवाचीनागशब्दस्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणं। स
वाचीनागशब्दस्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणं। स
नील्यः। अनाच्छादनेपि सर्वत्र नाकेतु। नीलादोषधौ ॥ नीली। प्राणिनि च्वा। नीलीगौः। संज्ञायाम्वा ॥ नीली। नीली। कुशी अयोवि
कारश्चेत्। कुशाऽन्या। कामुकीमैथुनेच्छा च्चेत्। कामुकाऽन्या। कवरीकेशानां सन्निवेशविशेषः। कवराऽन्या चित्रेप्यर्थः ॥ ॥

यत्रैष्यः। मत्सीति। योपधत्वाच्चातेरस्त्रीविषया। दत्तप्राप्ते गौरादियादो डीषा। मातरिषि च्चेति। पितृव्यमातुलमातामहेति सूत्रस्थिदं वचनं तच्च पितामहीति
रूपसिध्यर्थं मत्रशब्दकथमिति नवार्तिकस्यैव्यर्थं येतु पितामहशब्दमपि गौरादिषु पठंति तन्मते वचनमिदं स्वरस तोनसंगच्छते। यदितु अनित्यत्वज्ञापना

मेववचनस्यफलमिति ब्रूयतर्हिषिद्वौ रतिसूत्रेएवात्तित्यं वितरतिवक्तव्यंकिमनेनवक्रमार्गेणेतिदिक्। दृश्यतेऽनेनेतिदंष्ट्रा। वामीशसित्यादिनाकरणो
ष्टुना जानपरीति। जानपदेभवा। वृत्तिश्चेदिति। वर्ततेऽनयेतिवृत्तिर्जीविका। कुंडीति। अस्त्रीकमंडलुः कुंडीत्यमहाकुंडाः येति। क्रियाशब्दोऽप्येति। अतएवाहाकुं
डिय हइत्यादि। यमुघटपर्यायः कुंडशब्दः सनप्रत्युहाहरणंपिठरस्यालुखाकुंडमिति। तस्यनपुंसकत्वात्। अन्यालयादिपर्यायोपि कुंडशब्देनपुंसकलि
गनिधेः। अत्रमन्यास्येमानभेदेदेवजलाशयेरिति मेदिनीकोशात्। आवपनंचेदिति। आइपूर्वाहपरधिकरणेऽप्युट्। ओप्यतेनिहित्येधात्व्यस्मिन्नागो
णान्येति। कस्यायादृष्टिकंनमा। अकृत्रिमिति। यथासैषास्थलीयत्रविचिन्वतात्वामिति। स्थलान्येति। कृत्रिमापुरुषेणसंस्कृता। श्राणयका। अयोविकारइति॥ फा
लइतिप्रसिद्धः। कुशन्येति। कुंदोगाः स्तोत्रीयाः गणनार्थानौदुंवरानशकूनकुशइतिव्यवहरंति। अतः कृकमीति सूत्रेप्रसिद्धएवायं। कामुकान्येतिमिथुना

शोणमत्राचां। ४। १। ४३। शोणी। शोणा। वीतो गुणवचनात्। ४। १। ४४। उदनाद्रुणवाचिनोकाडीषस्यात्। मृही। मृदुः। उतः किं। शुचिः। गुणे
तिकिं। आरुः। स्वरुसंयोगोपधाना। स्वरुः। पतिस्वरकन्या। पाण्डुः। वह्वादिभ्यश्च। ४। १। ४५। एभ्योवा डीषावह्नी। वहुः। कृदिकारइतिनः
रुभिः। रात्री। सर्वे नोक्ति नर्थादित्येके। शकटी। शकटिः। अक्ति नर्थाकिं। अजननिः। क्ति नन्त्वादप्राप्तेविध्यर्थम्यइतिशब्दो गणोपक्रमेते।
। इमकाषि हतिषुचेतिपद्मावाः ॥ ॥

॥ ॥ दन्तधनादिकं कामयितुं यस्याः शीलं सैन्यर्थः। लषपतेत्युक्तम् ॥ ॥ शोणताशोणः केकनदृष्टविशि
तिकोशाच्छोणशब्दस्यवर्णवाचित्वात्। वर्णान्तरेण्यद्युदात्ततयाऽन्यत्तेडीषिसिद्धेपिषा चामेवडीषुनान्येषामिति नियमार्थमिदं। वीतो गुणवचनात्। गुणेनामने
हादेदृश्यः। उतइतिविशेषणानुसंगेपहणाच्चा नोपिविदेष्यमात्रमिदं आरुर्द्रव्यमित्यादावितिप्रसंगादितिचेत्। अत्राहुः संज्ञातिक्रियाशब्दानहित्वा अन्ये गु
णवाचिनः। चतुष्टयीशब्दाद्युक्तिरित्याकरग्रंथनिष्कर्षादेवनिर्णयइति॥ भाष्ये तु सत्वेनिविशतेपैनि एथजातिषुदृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्चसोः सत्वप्रकृतिगु
णइतिस्थितं। सत्वद्रव्यं। सत्त्वं वनिविशत इति सावधारणव्याख्येयं। एतेन सत्त्वाववर्तते। साहिनकेवलद्रव्यवर्तते किंतुद्रव्यगुणकर्मसु। ननुद्रव्यएवद्रव्यत्वंवतत
इति। तत्रव्यातिशिरत आह। अप्येतीति। अपगच्छतीत्यर्थः। अर्थात्सत्त्वादेव। यथापीततायांजातायोफलादेनीलता। अप्येति। नैवंद्रव्यत्वंद्रव्यादप्येति। एवमपि शोणताया

सु
सि-को
टी-त
१११

वर्तते अत्रैश्वर्येति तत्रातिव्याप्तिरत आह। पृथग्जातिषु दृश्यत इति। गोत्वं हि द्रव्यत्वांतरना नाजातिषु न दृश्यते। गुणसु दृश्यते। यथा अभेदघ्ना नीलता त एतद्विष्वपि
दृश्यते। एतेन पूर्वोक्तं न सकृदेवातेर्व्यवच्छेदः। एवं तर्हि कर्मद्रव्ये वर्तते ततोऽप्येति पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह। आधेयश्चाक्रियाजश्चेति
उत्पाद्यः अनुत्पाद्य इत्यर्थः। अथाधेयथा घटादेः पाकजोरूपादिः। अक्रियाज अनुत्पाद्यः स यथा आकाशदेर्महत्वादिः। क्रियातु सर्वाप्युत्पाद्यैव न नित्येति तस्या
हेविध्याभावाद्गुणत्वोभावेः। एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्रजिति। अवयविद्रव्यं हि अवयवद्रव्येषु निविशते। असमवायिकारणसंयोगानिरवृत्तौ विनाशततो वैतिभि
नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते द्विविधं च भवति। नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्याऽत्मपरमा एवादेर्नित्यत्वाद् अवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वाद् इत आह ॥ अ
संस्कृतिरिति। अद्रव्यसंभाव इत्यर्थः ॥ पतिवरेति। एवं च पाणिग्रहणं कंठाभिधायित्वाद्गुणवचनोपमिति भावः। वह्नादिभ्यश्चावहुशब्दः स्य गुणवचि
त्वात् पूर्वोक्तसिद्धेयुत्तरार्थे ग्रहणं नित्यं चंद्रसीत्युत्तरसूत्रेण वहुशब्दादपि चंद्रसिनित्यं यथा स्यादिति। वस्तुतस्तु वहुशब्देनित्यं चंद्रसीति सूत्रं च व्यर्थमेव
सर्वविकल्पकं चंद्रसिच्यवस्थितत्वात्। गणसूत्रमाह। कृत्कारादिति। सर्वतोक्तिर्नर्थादित्यपि गणसूत्रमेव व्यवस्थितविभाषात्वादिहर्ना सुयधिः। प्रियक
पतेर्वशा। अजननिरिति। आक्रोशमज्यनिरिति जनेरनिप्रत्ययः। रह अन्यान्यपि गणसूत्राणिसंति। शक्तिः शस्त्रे। शक्तिः। शक्ती शस्त्रे किं। शक्तिः सामर्थ्यं। शक्तिश्च
स्त्रीति पाठे तु शब्दद्वयं। शस्त्रि शस्त्री। इतः प्राण्यं गत्। धमनिः। धमनी। चंद्रभागान्नद्यां। चंद्रभागी। चंद्रभागा। अहन शब्दोत्रपठ्यते। सामर्थ्यात्तदं। अहनी हि
रुदा हीये। अनुपसर्जनधिकारवाधश्चादीर्घाही प्रावृट्। मसोडापडीत्रि षेधाः। वहु। पठति। यष्टि। विकटा। विषाला। कल्याण पुराण। चंद्र। कृपाणा। अहना।

॥ इत्यादि ॥ ॥

पुंयोगा राख्या गो। इहपुमिति लुप्तवष्टीकं पृथक्पदं तच्चावर्तते। पुंयोगदिति हेतौयंचमी। आख्यायामिति तुपंचम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह। यापुमाख्येत्यादि। पुमाख्यापुंवाचकशब्दः। पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते इत्यनेन गौणी वृत्तिरुक्ता। यदा तु मुख्या र्थात्तस्येदमित्यणान्तदा गोपीत्येव भवति। योगः संवधः। सचेहदपिति भवति एवेति नाशब्दः। किंतु अन्यजनकभावोपि गृह्यते संकोचे मानाभावात्। तेन कौसल्ययासाविमुखेन रामः प्राक्कथीतो भरतस्ततो भूदिति भट्टिप्रयोगसंगच्छेतीति कथस्य इह ताके कथी। जनपदशब्दात्सत्रिजाद जित्यपत्यप्रत्यये तु कैकथीति स्यात्। नन्वेह अतश्चेति तद्राजाकारस्य लुक्शक्यः। इत्युच्यते।

पुंयोगा राख्या यं ॥ ४१ ॥ ४८ ॥ यापुमाख्या पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते ततोऽडीषस्यात्। गोपस्य स्त्री गोपी। पालकानान् गोपालिका। अश्वपालिका। सूर्यादेवतायाश्चावाच्यः सूर्यस्य स्त्री देवता। सूर्या। देवतायाऽङ्गि। सूर्या। कुन्ती। मानुषीया। इन्द्रवरुणभवशर्चरुद्रमृडहिमाऽरण्याय यवनामातुलाचार्याणामनुकाथ ॥ ४८ ॥ एषामानुगागमस्यात्तडीष्व। इन्द्रादीनां षष्ठात्मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते तत्र डीषिसिद्धेः। अनुगागममात्रमिधीयते। इतरथाश्चतुर्णामुभयं। इन्द्राणी। हिमाऽरण्यायोर्महत्वा। महद्दिमं। हिमानी। अरण्यानी। यवदोषे। इहोयवोयवा। यवनास्त्रिप्यां॥ यवनां लिपिय्यवनानी। मातुलोपाध्याययोरानुक्त्वा॥ मातुलानी। मातुली। उपाध्यायानी। उपाध्यायी। यातस्य यमेवाध्यापिका। तत्र वा डीष्ववाच्यः। उपाधी। उपाध्याया। आचार्यादणत्वञ्च। आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी। पुंयोग इत्येव आचार्या स्वयंध्याख्यात्री। अयं सत्रियाभ्याम्वा स्वार्थे। अर्याणी। अर्या। स्वामिनी वैश्यावेत्यर्थः। सत्रियाणी। सत्रिया। पुंयोगे तु। अर्या। सत्रिया कथं व्रह्माणीति। व्रह्माणामानयति जो वपनीति कर्मण्यण॥ ॥

कीव्याख्याता। पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते। अं संहिसंज्ञा शब्दः स्वभावात्स्त्रियमाह ननुपुंवाचकशब्दयोगान्। आख्यायां किं प्रसूता। अयं त्रिजात प्रसवामाह सच प्रसवो गभधारणहं। पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते इत्यस्तीह पुंयोगः किंतु नायं सोवाचक इति न डीष। सूर्यादेवतायामिति। डीषोपवादा। सूर्याति। सूर्यातिष्येति यलोफ। आनुगिति। ननुह्वादिरेव लोपवा इत्युच्यते। किमनेन दीर्घाच्चारणना अत्राहुः। अनुकिकृते अतौ गुण इति पररूपं स्यात्। नचाकारोच्चारणस्य मर्थादी

सु-
सि-को-
दी-त-
११२

दीर्घमविष्यति। अन्यथा हि नुक्तेव कुर्षीदिति वाच्यं। अलोपो न इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात्। पत्युर्ने इति वदादेशे कर्तव्ये आभिमलिंगककारोच्चारणसामर्थ्यात्
देव अलोपो न भविष्यतीति चेत्। सर्वशब्दे ककारस्य चरितार्थत्वात्। न हितत्रलोपोस्ति। न संयोगादिति निषेधात्। तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे प
ररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमात्रं शक्यमिति। केचित्तु नुक्ते कृते लाक्षणिकत्वादलोपो न इत्यस्या प्रवृत्त्या सर्वर्णदीर्घ एव अनुक्तेभ्यो विष्यत्यकारोच्चारण
सामर्थ्यात्। एवं सन्मानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्येन आ अनुगितिपदं विभज्यते। तत्रेन्द्रादीनामनुकेव सिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यात्। किंचिदन्यतोपि वि
धानमनुमायते तेन ब्रह्मणस्त्रीब्रह्मणीति सिध्यतीत्याहुः। अत्र न व्याः। अस्तु उक्ते रीत्यादीर्घोच्चारणमन्यतो विधानार्थमेव परंतु आ अनुगितिपदं विभज्य न का
रणाकारादेशे कृते दीर्घग्रहणा सामर्थ्यादनदंतस्याप्यनुक्ते ब्रह्मणीति सिध्यतीति न व्याख्येयं। उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः। किंतु इन्द्रमाघे साण्डः इन्द्रः त
त्वादीति नराचष्टे इत्येतास्किपातस्य इन्द्रः स्त्री इन्द्राणीति सिध्यतीत्येव व्याख्येयं। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् इत्यधिकारोऽनुपसर्जनाविकारश्च बाध्यत इति।
सुवचत्वात्। अत्र नोभयबाधाभ्युपगमावेक्षया तदधिकारबाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्रीब्रह्मणीति रूपसिद्धये आकारादेशे नुक्ते च मवनीत्येव व्याख्यायामिति वाच्यं।
वाक्यभेदपेक्षया उभयबाधने - गोदेवस्य सुसहत्वात्। एव च ब्रह्मणमानयति जीवयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रंथोपि स्वरसतः संगच्छत इत्यहुः। हिमानीति॥ मह
त्वमोहिमारण्ययोः स्त्रीत्वं। हृष्टो यवो यवानीति। जायं तरमेवानेनाभिधीयते। अयमेव चास्य दोषो यस्माद्धिषत्वजातेरभावेपितदाकारानुक्तः। यस्मान्नीति। त
कोडीषा वा अचाच्य इति। इदं चं इडं श्चेति घञ्चिधायकसूत्रस्य वार्तिकं। वक्ष्यति च तत्र अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानंतदा च वा अविधिः। उपाध्या
येत्यप्रस्या अधीयत इति विग्रहः। स्वार्थ इति। यदि तु पुंयोग एवायं विधिः स्यात्। शुद्रापि सत्रियस्य भार्या सत्रियाणीत्यात्। ब्रह्मणोऽपि सत्रिया
सत्रियाणी न स्यादिति भावः। वैश्यावेत्यर्थ इति। अर्यः स्वामि वैश्ययोरित्यर्थ इत्येतिपातनादिति भावः। अत्रामरस्य संग्रहः। आर्याणी स्वयमर्या स्यात्। सधिया क्षत्रि
याण्यधि उपाध्यायाण्युपाध्यायी स्यात्। चर्यापि च स्वतः। आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यो सत्रियी तथा। उपाध्यायान्युपाध्यायीति। कर्ममिति। सूत्रे ब्रह्मण शब्दे
ग्रहणदानुगनुपपन्न एव इति प्रश्नः। उत्तरं तु ब्रह्मणमानयतीत्यादि। एयं तादनप्राणन इत्यस्मात्कर्मण्यणिणे रनिटीति। णिलोपे टिड्ढाणि ति। अिपि पूर्वपदो

स्त्रीयामिण्येव ब्रह्मणीति रूपसिद्धिरिति भावः

कीनाता रहनकरणे अतरत्यनुवर्तते प्रातिपदिकादिति चतदाह। अदन्तादिति। प्रातिपदिकादिति शेषः। वस्त्रकीनीति। वस्त्रमिस्त्रीतरतिस्थिते प्राक् सुवृत्तः कर्त्तुः
 करणेति समासे अदन्तत्वात्कीषा। क्वचिन्नेति। कर्त्तुं करणे कृतावहुलमिति बहुलग्रहणतगतिकारकोपपदेति वक्ष्यमाणस्य क्वचिदप्रवृत्तौ सुवृत्तेन समासः। अत्र सु
 पः प्रागेवांतरंगत्वत्प्राततोऽदन्तत्वाभावान्कीषितिभावः। करणपूर्वादितिके। गवाकीता। अश्वेनकीता इत्यादिविग्रहेमाभूता पूर्वशब्देत्यवयववचनः। समा
 सप्रातिपदिकं अन्यपदार्थः। करणपूर्वयस्मिन् प्रातिपदिके तदिदेकरणपूर्वतस्मादित्यर्थः। क्तादल्पाख्यायां। अत्र व्याचख्युः। अल्पारख्याणां मित्रिसंभूताया
 षिः। अल्पैर्धैर्लिप्ता अभलिप्ती। कृत्यग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य। विग्रहणमिति समुदायस्यापि क्तावत्त्वन्कीषा। यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अभ्यासात्मेव अल्पत्वमप्यते।

कीताकरणपूर्वाता ४१५ ५०॥ कीतान्नादन्तात्करणदेः स्त्रियां कीषात्। वस्त्रकीती। क्वचिन्ना धनकीता। क्तादल्पाख्यायां। ४१५ ५०॥ क
 रणदेः क्तात्नादन्तात्स्त्रियां कीषात्। अस्यादल्पत्वोत्पत्त्या। अभलिप्तीद्यौः॥ बहुव्रीहेश्चान्नोदात्तात्। ४१५ ५२॥ बहुव्रीहेः क्तात्नादन्तात्तादन्ता
 त्स्त्रियां कीषात्। जातिपूर्वादिति वक्तव्यं॥ तेन बहुनञ् सुकालसुखादिपूर्वात्। उरुमिनी। नेह बहुकीता। जातान्नादन्तात्तात्तात्
 गृहीतीभाष्योयां॥ दाणिगृहीताऽन्त्या॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाहो। ४१५ ५३॥ पूर्वणनित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयं। सुरापीती सुरापीता। अन्नोदात्तात्किं।
 वस्त्रे च्छन्ना। अनाच्छादनादित्युदात्तजिह्वयः। अतएव पूर्वणऽपिन कीषा स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। ४१५ ५४॥ असंयोगोपधसुप
 सर्जनं यत्स्वाङ्गदन्तादन्तात्प्रातिपदिकाद्कीषा। केशानतिक्रान्ता। अतिकेशी। अतिकेशा। चन्द्रमुखी। चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्सु
 गुल्फा। उपसर्जनात्किं। निस्वा। शोभनाशिखा। तशिखा॥

॥ एतथापि तदल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायोपा
 धित्वमल्पत्वस्य संगच्छतरतिनेन वहीने। अपेभावावहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमिना नञ् सुभ्यां। जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्क्ते कृतमिति प्रातिपत्त्या इति ख्येनोदा
 त्तविधायकानि। नञ् जातिपूर्वादित्युक्ते वक्ष्येति पूर्वकस्यार्थश्चु दास इति। सुखादिपूर्वनेति। सुखादिभ्यः कर्त्तुं वेदनायामित्यत्र ये पठिताः। सुखदुःखकृत्वात्प
 सेत्रगृह्यते। सुखयातादुःखयत्नमस्वदुःखं वापतं प्राप्तमनयेति विग्रहः। अस्वाङ्गपूर्वपदाहोति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपदत्वोदाहरणमोहः। कुरुमिनी

सु-
सि-कौ-
दी-त-
१९३

भिन्नौ ऊरुयस्या इति बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य निष्ठे ति पूर्वनिपाते प्राप्ते जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठा वाच्येति परनिपातः। बहुकृतेति। बहूनि कृता निनिययासा-
जातां तान्नेति। वर्णदनुदात्तादिति वन् बहुव्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धे अंतग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं। वाजातरति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्यरतिभावापाणि-
गृहीतीति। यस्याः पाणि रग्नि साक्षिकं गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणि गृहीतशब्दात्तद्व्यत्यर्थः। अन्येति। कौतुकादिनापाणि गृहीतो यस्याः सस्यादे सा पा-
णि गृहीता। पूर्वणानित्ये प्राप्तरिति। एते भविकल्पेऽप्यंजातिपूर्वादेवेति ध्वनितां कथं नर्हि पुत्रहतीत्यत्र अस्वांगपूर्वपदादिति वाडिषितिकैश्चरः। पुत्रशब्-
स्य जातिवाचकेत्वादन्यथा पुत्रादिनीत्यत्रैव जातिविति लिनिर्नस्यात्। यदित्त्वदनमाहः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणां मादिनीति विगृह्य कथं चित्साधि-
तेपि जातिकालसुखादिभ्य इत्यंतोदात्तविधायकं सूत्रे जातेः किं पुत्रजात इति वक्ष्यमाणमूलग्रंथो विरुध्यत एवेति चेदुच्यते॥ प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य
युगपद्गुणैः असत्त्वलिं गां वृद्ध्यां तं कृत्तिकावयो विदुः १ इति भाष्ये लक्षणं तरमुक्तं ॥ सत्वस्य इव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां माविर्भावतिरोभावोऽप्यप्राप्नोति या-
च इव्यभाविनीत्यर्थः। गुणैर्युगपद् इव्येण संवध्यते। वृद्ध्यां सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। तं जातिमित्यादिकैः यदेन व्याख्यातां एवं च पुत्रत्वस्यैवाव इव्यभा-
वित्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वात्। जातिव्यचक एव पुत्रशब्द इत्यस्वांगेति वाडिषितिग्रंथस्य न विरुध्यते। आकृतिग्रहणजातिरित्यादिमुख्यपक्षात्प्रयत्ने तु पुत्र-
त्वस्य अजातित्वाज्जातेः किं पुत्रजात इति ग्रंथोपिसंगच्छत इति दिक्। केचिद्वर्वाचीनास्तु पुत्रहतीपुत्रजग्धीत्यत्र क्त्वा इत्याख्यायामित्यनेन जीषमोडः। सुरापी-
तीति। पीतासुराययासां जातिकालेति सूत्रवार्तिकाभ्यां निष्ठाया अंतोदात्तत्वपरनिपातौ। वस्त्रच्छन्नेति। बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरे श्रुतिनिघति-
चकृते अनुदात्तांतोयं स्वांगाच्चेति। रह बहुव्रीहिरिति नानुवर्तते इति ध्वनयन्नुदाहरति। अतिके शीति। शिखेति। शीडः खो ह्रस्वश्चेत्त्रिह्रस्वसदं तादृशः॥ अ-
न्यथा दापं च विवाडीषस्यादिति भावः। केचिन्नुसुशिखेन्यपि प्रत्युदाहरति। तच्चिंत्या। तवन्तेन समासे अनदंतत्वेन जीषः प्राह्यभावात्तान् च टापः प्रागेव कृदन्तेने-
वे समासाददंतत्वमस्तीति वाच्यं। तथा हि सति शोभनाशिखा मुशिखेत्यर्थस्यालाभादिति नव्याः। यद्यत्र स्वमंगं गृह्येत बहिःसुखाणाले तत्रापि स्यात्।
सुख्यशालां गत्वा तां सुकेशीरथ्येत्यत्र न स्यात्। केशानोरथ्यां गत्वा भावात्। अतोऽप्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह॥

स्वाङ्गत्रिधा। अद्रुत्तुर्तिमत्स्वाङ्गप्रणालिस्थमविकारजं। सुखेदा। इवत्वात्। सुज्ञाना। अमूर्त्तत्वात्। सुमुखाशाला। अप्राणस्थत्वात्। सुशो

काविकारजत्वात्। अतस्थनत्रदृष्टत्वात्। सुकेशी। सुकेशवारथ्या। अप्राणस्थस्याऽपि प्राणिनिदृष्टत्वात्। तेनचेत्तथायुतं। सुसनी। सुसनीवा
प्रतिमा। प्राणिवप्राणिसदृशेस्थितत्वात्। नासिकोदरोष्ठजङ्घनकर्णशृङ्गाश्चाधशय्या। एभ्योवाडीषस्यात्। आद्ययोर्वह्वत्स्यलोनिवेषेवी
ध्यतेपुरस्ताद्यवादन्यायात्। ओष्ठार्थानाम्यञ्चानानुअसंयोगोपधादित्यर्थुदासेप्राप्तेवचनंमध्येपवादन्यायात्। सहनजलक्षणसुप्रतिबंधः
परत्वादस्यबाधक। तुङ्गनासिकी। तुङ्गनासिका। इत्यादि। नेहा। सहनासिका। अनासिका। अत्रवृत्तिः। अङ्गगात्रकण्ठेभ्योवक्तव्यं। स्वङ्गी। स्वङ्गे।
त्यादि। एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेनचकारेणसंग्राह्यमितिकेचित्। भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमितिप्रामाणिकाः। अत्रवार्तिकानि। पुच्छाच्च। सुपुच्छी
सुपुच्छा। कवरश्चित्रंपुच्छंयस्यास्साकवरपुच्छीमयूरीइत्यादि। उपमानात्पुच्छाच्चपुच्छाच्च। नित्यमित्येवउल्लूकपक्षी
शाला। उल्लूकपुच्छीसना। नकोडादिवह्वचः। शयपदा। कोडादेर्वह्वचश्चस्वाङ्गान्डीषा। कल्याणकोडा। अश्वानामुरुःकोडा। आकृतिगणैः। या। सुजघ
ना। सहनजविद्यमानपूर्त्वाच्च। शयपदा। सहेत्यादित्रिकपूर्त्वात्। नडीषासकेशा। अकेशाविद्यमाननासिका। नखमुखात्संज्ञायां। शयपदा। अडीष्व
स्यात्। शय्यणत्वात्। गौरमुखा। संज्ञायांकिंनसुखी। कन्यादिगपूर्वपदानडीषा। शयपदा। दिकपूर्वपदान्त्वाङ्गान्नात्प्रातिपदिकात्परस्यडीषोडीवा
दशस्यात्। प्राङ्मुखी। आद्युदात्तमदांवाहः। शयपदा। वाहन्नात्प्रातिपदिकात्डीषस्यात्। डीषेवाध्नुवर्त्ततेनडीषादित्यवादचमे। दिस्योहीचमे
सख्यशिश्नीतिभाषायां। शयपदा। इतिशब्दःप्रकारेभाषायामित्यस्याऽनन्तरंइष्टव्यः। छन्दस्यपिक्वचित्। सखी। अशिश्नी। अधेनवोधुनेयन्नामशि
स्वाङ्गप्रयोगः। प्रामादिकारतिभावः। प्रतिस्तरिगतस्तनस्यप्राणित्यदृष्टत्वात्स्वाङ्गत्वंनप्राप्नोतीतितीयलक्षणमाहातेनचेदिति। येनाङ्गेनप्राणिरूपवस्तुयथायुतं

॥

सु
सि-को-
टी-त-
११४

॥२६०७७६॥

तेनतत्सदृशेनांगेनतनुअप्राणिरुसंवसुतथाप्राणिवद्युतंयुक्तंचेनतदव्यप्राणनिदृष्टंस्वांगमित्यर्थः। मध्येऽपवादेति। मध्येऽपवादः पूर्वाविधीनकाघंतेनोतरानितिन्या
यादित्यर्थः। अः क्रोडेति। स्त्रीलिंगेयमितिहरदत्तादयः। तत्रोयसर्जनह्रस्वेकृतेअदंतत्वाच्चीपःप्राप्तिः। अमरसु। ननाक्रोडंभुजांतरमित्याहारत्नपतिसुपुष्टि
गतामाह। गणेचक्रोडेविप्रातिपदिकमात्रंप्रत्ययेनतुदावंतमितिगणरत्नमहोदधिकारः। एवंचाः विशेषास्त्रिगत्रयेप्युदाहरणं बोध्यं। माधवसुतुदृशिकृदनि
मज्जनइतिधत्तवाहंक्रोडः। घत्रांक्रोडअश्वानामरः। दात्रंक्रोडंस्वभावतोविशेषविषयः। क्रोडादिषुदावंतमात्रस्यपाठता। भुजांतरमात्रवचनस्यक्रोडशब्दस्यवह
त्रीहोस्वांगलक्षणं। डीष्विकल्पोभवत्येवाकल्याणक्रोडाकल्याणक्रोडीमपूरीतिकेशैः सहवर्ततइतिसकेशा। अविद्यमानाः केशः यस्याः साअकेशा। मूर्ध्णमन्त्रिपूर्व

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। ४। १। ६३। जातिवाचियन्चस्त्रियांनियतमयोपधन्ततःस्त्रियां डीष्वस्यात्। आकृतिग्रहणजातिः। अनुगतसस्त्रा
नव्यंग्येत्यर्थः। तटी। लिङ्गनाश्चनसर्वभाक्। सकृदास्यातनिर्याह्या। असर्वलिङ्गत्वेसत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्भक्त्यन्तरेकथनम्बिनापिसुग्रहा।
जातिरितिलक्षणं न्दं। वृषली। सत्यनङ्किं। शुक्ला। सकृदित्यादिकिं। देवदत्ता। गोत्रश्चचरणैस्सह॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्यतवाचीच
शब्दोजातिकाव्यंलभतइत्यर्थः। औपगवी। कठी। वह्वी। ब्राह्मणीत्यत्रतुशाङ्गैरवादियाठानडीष्ववाध्यते। जातेः किं। मुण्डा। अस्त्रीविषया
त्किं। वलाका। अयोपधात्किं। सत्रिया। योपधप्रतिषेधेहयगवयमुकयमनुष्यमत्यानामप्रतिषेधः। हयो। गवयो। मुकयो। हलसुद्धितस्येतिप
लोपः। मनुषी। मत्स्यस्य ड्वा॥ मत्सी ॥

॥ परासंज्ञायामितिणत्वं। यदातुशूर्यवंनखानियस्याइतियोगमात्रंविदस्यतेनतुसंज्ञानुतोत्संज्ञा

त्वानडीष्वनिषेधो नवाणत्वं तेनरास्यपियोगवृत्त्यामूर्धनखीतिभवतीत्याहुः। डीषोडीवादेशइति। अन्यतोडीषित्यतोडीषित्यनुवततो। दिक्पूर्वपदादितिपे
म्याडीषितिप्रथमायाः ष्ठीकल्पतेइतिभावः। यदितुस्वतंत्रोडीषस्यात्तर्हि प्रागुक्ताप्राक् क्रोडेत्यत्रापिप्रसज्येतापूर्वाक्तासंयोगोपधादित्यस्यनिषेधानां चानुवतौप
तिपत्तिगौरवमितिभावः। वाहैः एवप्रत्ययांतस्यवहरनुकरणमिदं। वहश्चेत्यनेनकर्मण्युपपदाववहैर्ष्वेप्रत्ययविधानात्केवलस्यसंभवोनास्तीतिसामर्थ्यात्तदंतवि
धिरित्यभिप्रेत्याहावाहतादिति। नडीषितिअस्वरितत्वादितिभावः। दित्यौहीति। डीषि संज्ञायांवाहउठुसंप्रसारणच्चेतिपूर्वरूपा। एत्येधत्तृस्त्रिद्विःसत्यशिश्वीति

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। ४। १। ६३। जातिवाचियन्चस्त्रियांनियतमयोपधन्ततःस्त्रियां डीष्वस्यात्। आकृतिग्रहणजातिः। अनुगतसस्त्रा
नव्यंग्येत्यर्थः। तटी। लिङ्गनाश्चनसर्वभाक्। सकृदास्यातनिर्याह्या। असर्वलिङ्गत्वेसत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्भक्त्यन्तरेकथनम्बिनापिसुग्रहा।
जातिरितिलक्षणं न्दं। वृषली। सत्यनङ्किं। शुक्ला। सकृदित्यादिकिं। देवदत्ता। गोत्रश्चचरणैस्सह॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्यतवाचीच
शब्दोजातिकाव्यंलभतइत्यर्थः। औपगवी। कठी। वह्वी। ब्राह्मणीत्यत्रतुशाङ्गैरवादियाठानडीष्ववाध्यते। जातेः किं। मुण्डा। अस्त्रीविषया
त्किं। वलाका। अयोपधात्किं। सत्रिया। योपधप्रतिषेधेहयगवयमुकयमनुष्यमत्यानामप्रतिषेधः। हयो। गवयो। मुकयो। हलसुद्धितस्येतिप
लोपः। मनुषी। मत्स्यस्य ड्वा॥ मत्सी ॥

स्यने अर्थकार्यसंभवात् स्वरूपं तु न गृह्यते। अस्त्रीविषयत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह। जातिवाचियदिति। आकृतिग्रहणेति। ग्रहणमिति करणे
 ल्यट्। सामान्येन पुंसं कः। आकृतिग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिसूत्रेन सूत्रितमाह। अनुगतसंस्थानेत्यादि। वृषलेत्राहणदिव्या वृत्तसंस्थानाभावाद् व्याप्तिरिति
 लक्षणंतरमाह। लिंगानां चेत्यादि। चकारो भिन्नक्रमः। निग्राह्येत्यस्यानंतरं बोध्यः। लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी। न सर्वभाक् सर्वाणिलिंगानि न भजतीत्यर्थः। सर्व
 शब्दस्य लिंगाये सत्वेपि गमकत्वाद्गोणिवः समासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शंक्यः वृषलीति। एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्ये तत्सहोदरा
 दौ कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वादिति भावः। दिवद्वेति न च त्रपरिमाणभेदेन द्रव्यभेदाभ्युपगमे स्यादेवातिप्रसंगः। एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यंतरकथना
 विनापि तस्य सुग्रहत्वात्। मैवापरिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यंतरस्य विशेषणत्वात्। तथा च यस्यां व्य
 क्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तस्मात्कालमन्यादेवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः। वृषलत्वादिसुभवत्येवतदीपितृभात्रादिषु तस्य सुग्रहत्वादिति रिक। उ
 क्तलक्षणद्वयाऽनाक्रान्तत्वात्तृतीयलक्षणमाह। गोत्रं च चरणैः सहेति। अपत्याधिकारादन्यच्च लौकिकं गोत्रं। चरणः शाखाध्यानात्तदेतत्फलितमाह। अपत्य
 प्रत्ययांतरादि। अत्र व्याचख्यः। नाउपयने वह चमिदमिति न पुंसकप्रयोगदर्शनात्सर्वलिंगो गोत्रचरणौ अतः पृथक्कलक्षणं कृतं। तनात्रलिंगानां च न सर्वभामि
 ति द्वितीयलक्षणेन गतार्थानां शंकेति। औपगवीति। असंतलक्षणं हीपरत्वादयं बाधते। एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादायटिड्वाणित्यादिनाडी।
 विति व्याचक्षेण उये स्यारति भावः। केचित्तु अपत्याधिकारादुत्तरत्रैवलौकिकगोत्रगोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्र पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययांतर एव जातिकार्यलभते
 नत्वपत्यप्रत्ययांतरः। गोत्रं च चरणैः सहेति वचनस्यापत्याधिकारात्पूर्वभावि त्वात्। तथा चापत्यार्थे औपगवीति अंत इति प्राचामुक्तिस्सम्यगेवेत्याहुः।
 कठीति। कठेन प्रोक्तमधीयानावाकलापिवैशंपायनांतेवासिप्यश्चेति वैशंपायनांतेवासित्वाणिसस्यकठचरकाद्युगितिलुक्। अध्येत्रणमुप्रीक्ताद्युगित्य
 नेनावह वीति। वध्यः ऋचोऽध्यतव्याययासेनि बहुव्रीहिः। अनृचवह चावध्येतर्येवेति वचनादृकूरधूरिति अपत्ययः समासांतरः। यद्यपि स्त्रीणामध्य

मु.
सि.कौ.
टी.त.
११५

यनं प्रतिबिद्धं तथापि पुरा कल्पे स्येत्तदासीत्। तदा हयमः। पुरा कल्पेषु नारीणां मौंजी वंधनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्री वचनं तथेति १ यद्यमानामाधिगीष्टतदंश्यत्वात्।
च्छेद्म भविष्यति यथाऽनधीयानेपिमाणवके। ब्राह्मणीत्यत्रेति। एवं च प्राचो डीषु राहरणं प्रामादिकमिति भावः। मुंडेति। मुंडगुणयोगान्मुंडा। वलाकाविसकंटी
का। सत्रियेति। सत्राहुरत्यपत्येविधानाद्गोत्रलक्षणलिङ्गानां च न सर्वेत्यादिलक्षणवा। जातिः। योपधप्रतिषेधरत्यादि। गौरादिषु गवयादयदानी। तत्रैः प्रसि
प्ता रत्यस्मादेव चार्तिकाद्विज्ञायत इति कैयदादयः॥ ॥ ॥ कक कर्णा जातेरित्यनुवृत्तेर्नेह। बहुपुष्या। बहुफलाशाखा। एवं हि पूर्वैरेव सिद्धे किमनेन सूत्रेण।
त्याशं क्वाह। स्त्रीविषयादपीति। इतो मनुष्या। रतः किं। वेद रद्विद्वश्च्यत जनपदश्च्यत सत्रियादित्यत्र रच्छ्व्यत्तु च्यत्र मगधे स्येत्तयोरतश्चेतिलुक्। यस्तु वैश्यपत्यं

पाककर्मपत्यपुष्यफलमूलबालोत्तरपदाच्चा। ४। १। ६४। पाकाद्युत्तरपदाच्चातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि डीषु स्यात्। ओदनपाकी। शङ्कु क
र्णी। शालपर्णी। शङ्कुपुष्यो। दासीफली। दर्भमूली। गावाली। ओषधिविशेषेरुद्धा एते। इतो मनुष्यजातेः। ४। १। ६५। डीषु स्यात्। दासी। योप
धादपि॥ उदमेयस्याऽपत्यं॥ औदमेयो। मनुष्येति किं। ति त्रिभिः उडुतः। ४। १। ६६। उकारान्ता रयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूडु स्या
त्। कुरूः। कुर्वी। दिभ्यः। तस्य स्त्रियामवनीत्यादिनालुक्। अयोपधात्किं। अध्वर्युः। अप्राणिजातश्चारज्वादीनामुपसंख्यानं। रज्वादि
पर्युदासादुवर्णनेभ्य एव। अलाक्षा। कर्कंधा। अनयोर्दीर्घान्त्वेषु यिनोडुधात्वोरिति विशेषणार्थः। उडुः फलं। प्राणिजातेऽनु। कक
वाकुः। रज्वादेऽनु। रजुः। हनुः। बाह्वन्तात्संज्ञयो। ४। १। ६७। स्त्रियामूडु स्यात्। मद्रवाहूः। संज्ञायाङ्किं। वृत्तवाहुः॥

योविद्वशब्दः सोपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः। दासीति। अत रत्रा गोत्रलक्षण जातिः। अदंतत्त्वभावात्प्राप्तो डीषु विधीयते। योपधादपीति। जातेरित्यनुवर्तमाने पुनर्जाति
ग्रहणादिति भावः। उदमेयस्येति। उदकमेयस्य उदमेयः। उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः। रजउपसंख्यानं। अजात्यर्थं। सौतंगमी। निर्वृत्ताद्यर्थे बुत्रलक्षणादिसूत्रेण सु
तंगमादिभ्य रज्वा नचांयमिन्ने जातिः उडुतः। उकारो नोडुधात्वोरिति विशेषणार्थः। अन्यथा यवाग्वयवाग्वे इत्यत्रापि सनिषेधः स्यात्। दीर्घाच्चारणं त्वं श्रुशब्दार्थमभ
न्यत्रसवर्णदीर्घेणपिसिद्धे। कूरुरिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। अत्रव्याचसते। यद्यैकारेशस्य पूर्वान्त्वेन ग्रहणात्स्वादयः इति व्याख्यायेत नर्हि। ताडेकुड्ये

रसादावापि एकवचनगुणतंतरेति सः प्रवर्तत तद्वारणात् प्रत्ययदत्तप्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमेतु प्रकृते दोषः। अथ शूरित्यत्र एकादेशभावाच्चिङ्गविशिष्टपरिभाषा
यो आवश्यक्त्वाच्चा अतश्च रमा इत्यत्र एकादेशस्य पूर्वोत्त्वेन ग्रहणत्वाद् यदिति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति अध्वर्युरिति। अध्वर्युशब्दोऽत्र अध्वर्युशब्दा
ध्यायिवंशोऽवेति वार्थाः। चरणलक्षणयंजातिः। अध्वरं यातीति। अत्र गृह्ये गृह्ये दयश्चेत्यौणादिकेन अध्वरशब्दस्यात्तलोपः। याधातोः। कुप्रत्ययश्चाप्युदासादि
ति। यदिसूत्रादुत्तरेति गृह्येतेति हि अलाच्चादावूटः संभवोनेति भावः। अलाव त्यादि। प्रथमांतं द्वितीयांतं वानोरात्तां वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासंभवात् ॥
नाड् धात्वोरिति। उड् धात्वोरिति। परशसादयः उदात्ताः न न्युरिति सूत्रार्थः ॥ ३३ ॥ यंगोश्चा अजात्यर्थमिदं। यंगुशब्दे हि गुणवाची। अथशु रस्येति। युंयोगलक्ष

पङ्क्तेश्चाथा १। १६ ॥ पङ्क्तः। अथशूरस्योकारात् कारलोपश्चात्। चाड् ॥ युंयोगलक्षणस्य डीषोः। पवादेः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। अथशूः। उरू
नरपदादौपम्या १। १। १६ ॥ उपमानवाचि पूर्वपदमुरुत्तरयदंयत्प्रातिपदिकेनस्मादूड् स्यात्। करभोरूः ॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च।
१। १। १० ॥ उपलोपम्याथेसूत्रे। संहितोरूः। सवशफोरूः। अथोखरौजाविवसंस्तिष्ठत्वाद्युपचारात्। लक्षणशब्दादर्शाद्यत्तच्छरणोरूः। वामोरूः
सहितसहाभ्याश्चवक्तव्यं ॥ हितेन सहसहितेन उरूयस्यास्सा सहितोरूः ॥ सहेते इति सहो उरूयस्यास्सा सहोरूः। यद्वा। विद्यमानवचनस्य
सहशब्दस्य उर्वेति शयप्रतिपादनाय प्रयोगः। संज्ञायोः १। १। १२ ॥ कटुकमण्डल्लो संज्ञायास्त्रियां मूड् स्यात्। कटूः। कमण्डलूः। संज्ञायां किं।
कटुः। कमण्डलूः। अच्च्छब्दोर्थम्वचने ॥ ॥ ॥ ॥ लोकीषिप्रामेउड् तत्सन्नियोगेन च विधीयमानो लोपः सन्निहितत्वात् अतस्यैवाकारस्य

नन्वदे। एतच्च वचने अथशुश्च अथेति निर्देशसिद्ध्यर्थकधनपक्षे अतोपि प्रथमाकारस्य लोपो न शक्यः। उरूत्तरपदा उपमीयते न येत्युपमा तस्याः भावः औपम्यां उत्र
रपदेन पूर्वपदमिहा सिध्यते तदतत्फलितमाहा उपमानवाचि पूर्वपदमिति। करभोरूरिति। मणिवंधादाकनिष्ठ करस्य करभो वहिसुहृदूरूपस्याः साधात्री
करभ्यां करभोपमोरु इत्यत्र तूड्ना करमशब्दे उपमानवचि वेपि पूर्वपदत्वाभावात्। औपम्ये किं। वृत्तोरूः। उर्वेतादिति वक्तव्ये उत्रपदग्रहणं हस्तिस्वाम्पूरु
रित्यत्रामभूदित्येवमथा अत्र हि हस्तिनद्रवस्वाम्पूरु अभ्या इति वगृहः। तथा चोर्वेत्त्वेपि उरूत्तरपदत्वमिह नास्ति। स्वाम्पूरुशब्दस्यैवोत्तरपदत्वात्। संहित

सि-कौ
गी-त
११

संहितादिपूर्वपदमूर्त्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्माद् इत्यात् शफाविति। यद्यप्यमरेण शफं लीवे सुरः पुमानिति न पुंस क्तोक्ता तथापि शफशब्दस्य पुंसत्वमपि प्रामाणि
कमेवा शफाविवजर्भुराणेति श्रुतेः शफः स्वरे गवादीनां मूले विटविनामपीति हेमचंद्रकाणे च। वामोरुरिति। वामो सुदरोऽस्यः इति विग्रहः। कथं तर्हि पीवरोरु
यिवती ववर्हिण इति कुमारः। उडभावे हि पीवरोरो इति स्थाता उडश्चेह विधायकं नास्ति। अत्राहुः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया संबुद्धिगुणभावा इति स्थितस्य ग
तिरुत्तेयेति हितेन स हेति। समो वाहितततयोरिति व्युत्पादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते एकदेशविक्रवतयो संनिहितग्रहणदेवतस्तिद्धेरिति भावः। कमंडलुरि
ति। चतुष्पाञ्जानि वाचकोऽयं। अतएव चतुष्पाञ्जानि। न्यत्र कामंडले य इत्युदाहरिष्यति। पात्र पर्यायस्तु न प्रत्युदाहरणतस्य स्त्रीलिंगाभावात्। अछंदोर्थमिति। वेदे तु
कद्रुकमडल्वोः छंदसीत्यनेन संज्ञायां संज्ञायां च उडसिध्यतीति भावः। अजोऽकार इति। अजा अकारविशेषणं किं। शूरसेनी। जनपदशब्दादित्यत्रः अतश्च
तिलुकिजातिलसणेन जीषा ॥ ३ ॥ शार्ङ्गरवीति। शृङ्गरुशब्दादयत्येःण। आदिदृष्टिरोर्गुणः। टिद्गुणत्रिति जीपं वाधित्वा परत्वाज्ञातेरिति जीषि प्राप्ते जीनूवि

शार्ङ्गरवाद्यजोऽनी ॥ ४ ॥ १३ ॥ शार्ङ्गरवादेरजोऽकारस्तदन्नाच्च जानि वाचिनोऽनी न स्यात्। शार्ङ्गरवी वैदी। जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे जीषेव।
नूनरयोर्दृष्टिश्चेति मणसूत्रं। नारी। यडश्चाप ॥ ४ ॥ १४ ॥ यडन्नात्स्त्रियाच्चापस्यात्। न्यड्भ्योऽस्सामान्यग्रहणं। आम्बुष्या। कारीषगंध्या। षा
द्युञ्श्चापवाच्यः ॥ यौतिमाष्या ॥ ॥

प्रादीव्यतोःण। गौतमशब्दः ऋष्यसंतः। अयंगौरादिष्वपि पठित इति पक्षे अत्र जीषविभवाति। जीषे वैति। जातेरित्यनुवृत्तौ तु शार्ङ्गरवस्य स्त्री वदस्य स्त्रीति पुंयो
गविवक्षायामपि परत्वाच्चीने वस्यादिति भावः। नूनरयोरिति। नृशब्दात् ऋषेभ्य इति जीषिनरशब्दाच्चातिलसणे जीषि प्राप्ते वचनां। वृद्धिविधानार्थं चानूनरशब्दे
अलोन्यस्य वृद्धिः स्यात्। अत्राहुः। वाणादांगं वली य इत्यकारस्य यस्येति चेत्तिलोपेनापहारात्। अनन्यस्यापि अकारस्य वृद्धिर्भवतीति। यद्वा। नरस्य अः नराः अ
नेतवत्पररूपानां च नरश्चतयोर्नूनरयोः। परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीयः। प्रश्लेषसामर्थ्यादिति। इह नरस्यैत्यर्थवतो ग्रहणद्वान् नृशब्देनातिश्र
संग इति बोध्यं। यद्ययन्यतरे पादानेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्यन्यतरस्यानिष्ठरूपनिवृत्त्यर्थं ह्योरुपादानं। कथं तर्हि किं नरीणं नरीणमित्यादिप्रयोगः

अत्रोहः। नरशब्दो नरीषु अंगलक्षणो दीषः। केचित्तु अनिर्दिष्टस्थानिकत्वात् कृपरिभाषोपस्थितौ नृशब्दस्यैव वृद्धेर्नारीति भवति। नरशब्दस्य ग्रहणं तु डी
नर्थमेव तत्रानिको वृद्धभावात् नरीत्येव भवितव्यमित्याहुः। तदपरे नक्षमता। यदि डीनर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शाड्-रवादिगणेषु यगेवपठेत्। वृद्धि
विधायके तद्गणसूत्रे तत्पाठस्यैव व्यर्थं पत्ररिति। पुत्रशब्दत्रगणेषु यतेततः। स्त्रियां डीना। पुत्री। नचपुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शक्यं। आत्मजस्तन
यः सुतः सुतः पुत्रः स्त्रियां लीना। आहुर्दहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः। तेन पुत्रीव हर्षत्वे दयेतमिति। कुर्वेत्तदुर्वीपतिपुत्रिसर्वमित्यादिप्रयोगानिर्वाधा एवा। यत्पुत्रहर
दत्तेनोक्तं। केतुलः पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्तीति तदुपेक्ष्यं। उदाहृतकोशविरोधात्। सूतिकापुत्रिकेत्यत्र स्वयंथविरोधाच्च। एवं चमृतो गराजभोजकुलमेरुभ्ये दु
हितुः पुत्रद्वेतिकारे सत्या गदस्येति सूत्रस्यैवार्थिकं व्यर्थं मिति मनोरमायां स्थितं। यड-श्वायापकारोत्रहलञ्ज्याविति सामान्यग्रहणार्थः। चकारस्तद्धिघातेन चरि
तार्थत्वेपि परत्वाच्चित्स्वरूपितस्वरं बाधता। ३३ ॥ आंवष्टयेति॥ आंवष्टस्यापत्यस्त्रीवृद्धेकोसलेति न्यड्-कारीषगंधेति। करीषस्यैव गंधोऽस्यः करीषगंधिः३

आवत्याच्चाः ३३ ॥ अस्माच्चापस्यात्तयजश्चेति डीषोऽपवादः। अवटशब्दो गार्गादिः। आवत्या। तद्धिताः ३१। १७६॥ आपच्चमसमाधेर।

पमानाच्चति गंधस्य दंतादेशः। तस्य गोत्रापत्यस्त्री अणा अणि त्रोरनार्थयोरितिष्यञ्जदेशः सचयद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि डित्करणे विकारीऽया
सामर्थ्यात्तदनादप्येचाया। वाद्यजदिति। एतच्चे आवृ-शीघ्रनिचकारस्यासुक्तसमच्चगार्थत्वात्त्वत्त्वत्त्वात् इत्याहुः। यौतिमाप्येति। पूतिमाय शब्दो गार्गादिः। तद्धिताः। वहु
वचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहाद्यैः। महासंज्ञाकराणुत्तेभ्यः प्रयोगेभ्योऽस्तीति तद्धिताः। इत्यन्वर्थत्वाभावात्तेन यथाप्रयोगमेवस्युः। ननु टायः प्रागेवायम।
धिकारो लुष्पिविधौ तद्धि तग्रहणं यस्येति लोपे इद्ग्रहणं च मास्त्विति चेन्मैवापत्ती मदीत्यादावो गुणप्रसंगात्। यदितुयस्येति चेत्पुत्र इद्ग्रहणमेव डीषितद्धितक
र्याभावेत्तापयतीति स्त्रीक्रियततर्हि टायः प्राकृतद्धिताधिकारेपिनकश्चिद्य इति कचित्तच्चिंत्यं। कुरुरित्यादौ ओर्गुणादिति प्रसंगादिति नव्याः॥

सु
सि-कौ
टी-त
११७

यूनलिः। ऋन्नेम्यइतिडीपोएवाइ। युवनिरितिस्वादिधितिपदत्वान्नलोपः। कथंनर्हियुवतीकरनिर्मथितंमिथ्यातमितिप्रयोगः। अत्रकेचित्। सर्वतोक्तिन
र्यादितिवक्त्रादिगणसूत्राद्वैकल्पिकोऽपि॥ नचतिप्रत्ययेनैवस्त्रीत्वस्योक्तत्वाऽप्यनभविष्यतीतिशंक्यं। उक्तेयिभवंत्येत इतिभाष्यात्। नचैवमपियुवती
नांसमूहोयौवनमिति नसिध्येत्किंतुतस्यसमूहः इत्यणिभस्यादेतद्वितइतिपुंवत्भावेनयौवनमित्येवस्यादितिवाच्यं। वाहलकाद्यौतेरौणादिकेकतिप्रत्यये।
सनियुवेतिशब्दसमादायतत्सिद्धेरिति। इमंक्ते शेषेहि हएनाह। शत्रंतादिति। यौनिमि श्रीकरोतिपत्येतिविग्रहेलटः। शत्रुश्चनचाविति शत्ररिउगितश्चेतिडीप

यूनलिः। ४। १७७। युवनशब्दातिप्रत्ययस्यात्सचतद्वितः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयासिद्धेनद्विताः अधिकारउत्तरार्थः। युवन्तिः। असु
पसर्जनादित्येवा। बहवोयुवानोयस्यासा। बहुयुवा। युवतीति नुयौतेप्रशान्नात्। डीपिवोध्यं। इतिस्त्रीप्रत्ययाः ॥ प्रातिपदिकार्थ
लिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्रथमा। २। ३। ४६। नियतोपस्थितिकः। प्रातिपदिकार्थः। मात्रशब्दस्यप्रत्येकयोगः। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमा
त्रादधिक्येषामात्रमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमास्यात्। उच्चैः। नीचैः। कृष्णः। श्रीः। ज्ञानं। अलिङ्गानियातलिङ्गश्चप्रातिपदिकार्थमात्रइत्य
स्योदाहरणं। अनिधत्तगिङ्गस्तुलिङ्गमात्राद्याधिक्यस्यातदः। तदी। तदं। परिमात्रेदोणोव्रीहिः। दोणरूपंयत्परिमाणन्त्यरिच्छिनत्री
हिरित्यर्थः। प्रत्ययार्थपरिमाणेऽक्रुत्यर्थोऽभेदेनसंसर्गेणविशेषणं। प्रत्ययार्थमुपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनव्रीहौविशेषणमिति वि
वेकः। वचनंसंख्या। एकः। द्वौवहवः। इहोक्तार्थत्वादिभक्तेरप्रामौवचनं॥ सम्बोधनेचा२। ३। ४७॥ इहप्रथमास्यात्। हेरामाकारको। १। ४।

एवंहियौवनमितिप्रयोगोपिसुलभः। त्यंतादणितुपुंवद्वाद्यौवनमित्येवा। भिष्सादिपाठसामर्थ्यान्नपुंवदिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेतिभिष्सादिभ्योऽणित्यत्रैवोपपादयिष्या
मः॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः ॥ स्त्रौजसमौडिन्यादिनातावत्स्वादयोऽप्याप्रातिपदिकादर्शिताः। तेषामर्थविशेषेव्यवस्थां दर्शयितुमारभते। प्रातिपदिकार्थन्यादिना। प्र
थमादयः सप्तम्यन्तः प्राचांसिज्ञाः ताभिरिहापिष्यवहारः इतिस्त्रौजसमौडिति सूत्रे मूलकृतोक्तं। कौसुमेतु इहप्रथमादयः शब्दाः सुपांनिकेषुवर्तेतेसमंस्यादशु
तत्वादिति न्यायादि। सुक्तं। तथाचन्यायसिद्धत्वादस्मिन्श्रीस्त्रेप्रथमादिसंज्ञानामकरणेपिनसतिरितिज्ञेयं। पदद्विपंचकंप्रातिपदिकार्थइतिगृह्येततोलिमवचनग्रह

सु
सि-कौ
टी-त
११७

त्रिकपक्षे पिलिंगग्रहणमनर्थकमेवेत्याशंक्यविवक्षितं दर्शयति। नियतोपस्थितिक इति। यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः सप्राति
पदिकार्थरत्नार्थः। शक्य इति यवतानन्वेयं लिं हो मा भावक इत्यादौ प्रथमानस्यात्। अत्राहुः। शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पत्तौ सत्यां पश्चात्पदांतरसमभि
व्याहारे लक्ष्यार्थबोधेपि सत्यभावादिति। मात्रशब्दस्येति। तस्य चान्नावधारणमर्थः। मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचना
न्येवप्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेण स्वपदविग्रहः। समासस्तु मयूरव्यंसकादित्वाद्धोध्यः। प्रत्येकमिति। हं ह्यंते श्रूयमाणत्वादिति भा
वः। ननु वीरः पुरुष इत्यादौ अभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात्प्रथमानस्यात्। न च पूर्वोपरेत्यादिना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिङ्गमिति वाच्यं। द्वि
तयाद्येतां नामपि वीरं पुरुषं मानयत्यागेतद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न। संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन वहिरंगत्वात्प्रथमं प्रवृत्तसंस्कारवाधानुपपत्तेः पदसंस्का
रपक्षस्यैवेहाभ्युपगमात्। मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमानभवेदपिलिङ्गपरिमाणग्रहणलिङ्गाधिक्यपरिमाणधिक्ये च भवेदेवेत्याह लिङ्गमात्राद्याधिक्य इति यद्यपिलिङ्ग
मात्रे परिमाणमात्रेऽप्येव। अत्रार्थसंध्यापि प्रातिपदिकार्थे विना लिङ्गादिप्रतीतेरसंभवादिति दाधिक्य इत्युक्तं। उच्चैरिति। पदत्वादिह रूत्वविसर्गो भवतः। किंच।
अस्य प्रथमांतत्वात्प्रथम उच्चैस्त्वसंश्राम उच्चैस्त्वमिति सपूर्वाया इति सूत्रेण ते मयादेशोर्विकल्पसिद्धिरपि फलं। कृष्ण इति। यद्यपि नीलद्रव्येऽयमनियतलिङ्गस्यथापि वा सु
देवे मगतिनियतपुल्लिङ्ग इति भावः। ज्ञानमिति। भावेत्युदात्तदत्तदीति। द्विकपक्षे नियतलिङ्गं प्रकृत्यर्थस्त्रिकपक्षे नुयद्यपि प्रकृत्यर्थस्यथापितं तद्विग
स्यथापिकोपस्थितिकत्वात्प्रातिपदिकार्थेन गतार्थता। इण इति। न च हप्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव प्रथमास्त्विवाच्यं तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभा
वस्य संसर्गविधया भावायोगात्। नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात्। श्रीहिरिति। जातावेकवचनं। व्यक्तिविवक्षायां तु इणो व्रीहय इति भवत्येवाभेदेने
ति। न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः। अतएव कः। औपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वादिति वाच्यं। देवतार्थकतद्विज्ञादावभेदान्वयस्य द
ष्टत्वात्। ऐंद्रहविरित्यत्र हि इंद्रदेवताकंहवि हरिनिबोधः सर्वैरवाभ्युपगम्यत इति नातिशंका वसर इति भावः। वचनं संख्येति। वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवो
येन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारादिति भावः। अप्राप्तौ वचनमिति। सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः। वस्तुतस्तु सूत्रेमात्रग्रहणं व्यर्थं। विशेषविहितैः कर्मणि द्वितीये

सु.
सि.कौ.
टी.त.
११८

न्यादिभिर्वाधितत्वेन कर्मणो प्रथमाया अप्रवृत्तेः कर्मणि द्वितीयेत्यादिषु कर्मणि द्वितीये वकर्तृकरणयोस्तृतीये वान्या विभक्तिरित्येवमर्थनियमाभ्युपगमात् न च कर्मण्येव द्वितीया
कर्तृकरणयोरेव तृतीया नान्यत्रेति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपिकर्मादौ प्रवृत्तिसंभवान्यात्र ग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यं। प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिकार्थ
एव प्रथमानान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ द्रव्यमाया अपि प्रवृत्तेः। वचनग्रहणमपि व्यर्थं। न केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव प्रथमोत्पत्तिरिति न च
वद्विशब्दात् बहुशब्दाच्चैकवचने एकशब्दाद्विवचने मित्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यं। अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षया अनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य ।
न्याय्यत्वात्। गौर्वाही कर्तृत्वत्तद्विशेषणशब्दस्य तत्परिमित उपचारात् विशेषणव्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्याता नत्वस्मिन्प
क्षे विशेषणपरिच्छिन्नाभिन्नो व्रीहिरित्यभेदान्चयः। नामार्थयोरभेदान्चयानां परिमाणप्रत्ययार्थ इति पक्षे तु विशेषणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्ना व्रीहिरिति प्रत्या
यार्थनामार्थयोर्भेदान् यत्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेत्। अत्राहः। शब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहानादृत्य परिमाणग्रहणं प्रत्याख्याता अत
एव औपगमकदोतस्य प्रत्ययसिद्धेरुस्य पत्यमिति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपो मत्वर्थो यमिनेव सिद्धे परिहृतोरथ इत्यधिकारे पांडुकं वलादिनिरि
शोनि प्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेपश्च वक्ष्यमाणः संगच्छते। यदितु सर्वत्रैव शब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि बाधनार्थं कृतं भवेदिति समाधान
संगो बाधनार्थमिति प्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैष्यर्थ्यापत्तेरिति। ननु क्वचित्पंचकं प्रातिपदिकार्थः क्वचित्त्रिकं क्वचिद्विकं प्रातिपदिकार्थ इत्यादिव्यव
हियते। एतेषु केषामभिमताः कथं वाऽमीषामुपपत्तिरिति चेत्। अत्र व्याचख्युः। स्वार्थे द्वयल्लिंगसंख्याकारकात्मकः पंचकं प्रातिपदिकार्थः। दधिमच्छि
न्यादौ विनापि विभक्तिप्रातिपदिकदेवतावताग्रार्थानां प्रतीतेः। वृक्षो वृक्षाः॥ वृक्षं वृक्षेण न्यादौ यद्यपि विभक्त्यन्वयेऽपि प्रतीयते न इयता प्रकृत्यर्थत्वहानि चोक्तत्वे
नैवोपयोगादिति भाष्यकारे मन्यते। आदिनश्चतुष्कमिति कै यदः। तत्रोपपदं समीर्यमित्यत्र चतुष्कपक्षे पंचकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात्।
आदिनस्त्रिकमिति वृत्तिकारः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात्। यद्यपि दधिमधु इत्यादौ विनापि विभक्तिं संख्याकारकं च प्रती
यते। नैयत्तु वृक्षो वृक्षा इत्यादौ विभक्त्यर्थत्वहीयते। नहि गार्गा इत्यादौ विनापि यत्र अपत्यंगम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः। न चाऽविभक्तिरित्यादौ अंतरेणापि प्र

एवं कर्त्तुं प्रतीयत इति भेदेन्यादावपि कर्त्तुं प्रकृत्यर्थ एवेत्युच्यते वक्तुं । अतस्त्रिकमेव प्रातिपदिकार्थः संख्या कर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति लिंगं वा वादिवाच्यमिति पक्षे आदिनो
 द्विकमेवेत्यन्ये । अत्र स्वार्थो विशेषणं । इयं विशेष्यं । लिङ्गं स्त्रीत्वादि संख्या एकत्वादि । कारकं कर्मादि । संबोधने च ॥ मात्र ग्रहणत्वात्प्रातिपदिकार्थेण
 प्रथमेति नियमः । अत्र संबोधनाधिक्ये प्राप्तावस्यारंभः । इह संबोधने प्रकृत्यर्थे प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणं । तथा च व्रजानि देवदत्तेत्यादावेक तिङ् वाक्यमिति वाक्य
 त्वेसिद्धे आमंत्रितस्य चेति निघातो भवति । क्रिया प्रत्यविशेषणत्वे तु भिन्न वाक्यत्वान्नैतत्सिद्ध्यते । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्या इति वार्तिकाता । त
 था चोक्तं । संबोधनपदयच्चतत्र क्रियाया विशेषणं । व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सति इति । एवं च राममां पाहीति वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मतं कर्मकर
 तुष्मदर्थः । व्रजानि देवदत्तेत्यत्र तु देवदत्तसंबन्धिसंबन्धेन विषयो मतं कर्त्तुं कंगमनमर्थः ॥ इति प्रथमा ॥ ३३ ॥ कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म । कर्त्तरिति क्तस्य च वर्तमान
 र्थे कर्त्तरि षष्ठी आत्मेते भून् । इति । आपत्तप्यधामीत् । अत्र लोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । मतिवुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः । मतिरिहेच्छानतुवुद्धिः । पुन
 कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म । आपत्तप्यधामीत् । कर्त्तुं क्रियायां तुमिष्टतमङ्कारकङ्कर्मसंज्ञस्यात् । कर्त्तुः किं । मायेष्वश्वम्वधाति । कर्मण ईप्सितामाधान
 तुवर्तुः । समवग्रहणं किं । पयसा ओदनं भुङ्क्ते । कर्मण्यनुवृत्तौ कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थः । अन्यथा गेहम्प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ॥
 बुद्धिग्रहणत्वात्तत्रोऽन्विशयने तमविष्टनोऽन्यति शये तमपि । एवं च कर्त्तुः तुमिष्यमाणतमं कर्मत्वर्थः । कर्त्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः । स च केना तुमिच्छति
 इति करणकासायां विशेषणभूतेन व्यापारेणेत्यर्थो लभ्यते तदेतदाह । क्रिययेति । क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं च ह न विवक्षितं तेन कर्त्तुं कृतवान्करिष्यती
 त्मादिसिद्धे । कारकमिति । एतच्च कारकेत्यधिकारात्तुम्भूते तत्त्वहिव्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिसूत्र वाक्यमित्वाकारकसंज्ञाऽनेन विधीयते । तद्यथा । अपा
 यध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततोऽर्पादाने । उक्तं कारकसंज्ञादानं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशसिद्धिः । तेन संवेरमर्शविज्ञाधि
 करणत्वात्सप्तमी । कारकत्वाद्गति कारकापदान्कारक इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिद्ध्यति । अन्यथा तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यात्तान्
 चात्रोपपदस्वरेणान्यथा सिद्धिः । शंकासंबन्धकारणयोरिति निर्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेपिसप्तम्यंतस्यात्वात्ता यद्यपि इह तथायादिस्वरेणैवांनोदात्तत्वं सिद्ध्यति

सु.
सि. कौ.
टी. त.
११६
व ५

तथाप्यप्रत्ययसाहचर्येण एव तत्रोपादानात्प्रतिष्ठायाश्चिखरेण तत्सिद्धिरित्याहुः। अन्वर्थाचेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं चच्छतीत्यत्र क्रिया अनन्वयिनो न भवति। ब्राह्मणे ह्यत्र पुत्रविशेषात् ननु क्रियान्वयानि। पयसेति। भुक्तिक्रियां प्रतिपयसः प्रकृष्टोपकारकत्वेऽपि ओदन एवात्र शसिततमः पयसु संस्कारकत्वात्करणं न त्वसौ केवलपयसः पानेन संतुष्यति। किं तु तत्संस्कृतेनोदनेन। यदा तु पय एव ईप्सिततममस्य भवति तदा कर्मत्वं भवत्येव पयः पिवतीति। कर्मत्वं नुवृत्ताविति। अधिशोड्स्थासां कर्मति सूत्रात्। अनभिहितेति। ननु बहुपदुरित्यादौ बहुच प्रत्ययेनोक्तार्थत्वात् कल्यवादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा क्रियाते कटइत्यादौ व पितिडादिभिरुक्तार्थत्वाद्धितीयान भवति। किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशाद्धितीयोक्तः कटइत्यादौ निरवकाशया प्रथमयादाः दृश्यते। न च वृष्यः प्लस्य इत्यादिप्रथमाया अवकाशः। तत्रापि प्रतीयमाना मलिक्रियां प्रतिकर्तृत्वेन तृतीयो प्रसंगात्। अथोच्यते। नीलमिदं नतुरक्तमित्यादौ विशेषणं तन्न अभिहिते। २३१। २। ३। २। ३। २। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया। २३२। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। हरिम्भजति। अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकेण मात्रे इति प्रथमैरे अभिधानं च प्रायेण तिङ् कृतद्वितसमासेः तिङ्। हरिः सेव्यता कृतालक्ष्या सेवितः। तद्वितः। शतेन क्रीतप्रशयः समासः। प्राप्त आने। तिस्रस्तानन्दः। क्वचिन्निपातेनाभिधानं। यथा विष्वक्षोः पिसम्बद्धस्वयच्छेत्तुमसाम्प्रतं। साम्प्रतमित्यस्य हियुज्यत्वरथः। तथा युक्तञ्चानीप्सिता। पक्षाणां शसिततमवक्रियया युक्तमनीप्सितमपिकारकङ्कर्मसंज्ञं स्यात्। ग्रामङ्गच्छनत्वं स्पृशति। ओदननिहेतितान्यर्के अशिक्रियायुक्तानावश्यकत्वान्प्रथमाया अस्येवावकाश इति। तर्हि उभयोः सावकाशत्वे परत्वात् प्रथमैव स्यात्। ननु वेतुभुशुर्विषम्भुक्तेः। तथा च अनभिहितोधिकारो वृत्तेषु चिदत्राहुः। संख्याविभक्त्यर्थे इति पक्षे सूत्रारंभ आवश्यकः। तथा हि सूत्रारंभे कर्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्मण्यदेकत्वं तत्र द्वितीयेकवचनं समस्यर्थेनैवं त्रानां च कर्मण्यदेकत्वं तत्र द्वितीयेकवचनमिति हि वाक्यार्थः। तथा च सति कृतः कटइत्यादौ क्तेन कर्ममात्रोक्तो वपितदेकत्वस्य नुक्ततया अमङ्गलस्य तन्न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यं। कर्तव्यः कटइत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठी प्रसंगात्। कारकं विभक्त्यर्थे इति पक्षे तु कारकस्य प्रत्ययादेनैवोक्तत्वाद् प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तायाः प्रथमाया एकत्वादिबोधनसंभवाच्चा मादिविभक्तेरप्रवृत्तावनभिहित इति।

१३०

अतएव्याचकोव्रजतीतिवत्यचत्रिब्रजतीतिनैकंवाव्यंपाककर्तृकर्तृकंगमनंहिपाककोव्रजतीत्यस्यार्थः ४॥

सूत्रप्रत्याख्यातेमाकरे इति। करकशक्तिपदिकार्थ इति यद्वत्तन्मिहितरत्यस्याद्योत्तरत्यर्थः। तथा च कप्रत्ययादिभिरद्योत्तये कर्मणि द्वितीयेत्यादिवाक्यार्थः। नत्रापि एके
नद्योतिने शोभकां तुरं प्रवर्तत इत्यभ्युपगमे च नमिहित्वाधिकारो नातीवोपयुज्यतरतिदिक्। हरिभजतीति। भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पदात्प्रीतिविशिष्टतया।
क्रियाव्याप्यत्वेन ही। कर्मतद्विधिः। जनवाक्यार्थः। हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एक देवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निः कृष्टोर्थः। हरिः सेव्यतरत्यत्राप्येवमे
वक्रिया प्रधानमाख्यातमिति सि। नात्। धातुस्थितक्रियातिउ-र्थप्रतिविशेष्याननुत्तरर्थे प्रतीवविशेषणमिति हितस्यार्थः। एककर्तृकापचिक्रिया एककर्तृका
भमि क्रियुतिपक्षतिव्रजस्यः प्रथमार्थः। एवं च प्रथमांतविशेष्यको बोध इति नैयायिकोद्घोषोभाष्याद्यनुसारिभिर्नादत्तव्यः। तन्मते हि पाककर्ता व्रजनानुकूलकृति
मोनिजिपाचकोव्रजतीत्यस्यार्थः। पक्षतिव्रजस्यो लुपकानुकूलकृति व्रज त्यर्थे एवं रूपेण वाक्यार्थपर्यवसानात्तस्य च भाष्यादिग्रंथविरोधात्। किंच हरि
भजति देवदत्तः हरिः सत्यं देवदत्तेन न्यत्र चैकरूप एव शाब्दबोध इत्युक्तं। नैयायिकानां मतं तु भिद्यत एव हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलकृत्या श्रयो देवदत्तः देवद
त्तनिष्ठकृति अन्यप्रीत्या श्रयो हरिरित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात्। तस्मात् प्रथमांतविशेष्यको बोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादत्तव्य एवा यास्कोप्याह॥
भावप्रधानमाख्यातसत्वप्रधानातिनामोति। पश्य मृगोधावतिरत्याहौ तु मृगकर्तृकंगमनं दृशिक्रियायां कर्म प्रधानं तु दृशिक्रियैवा उक्तं च। सुवृत्तं हि यथा
नेकं विडं तस्य विशेषणं तथा तिडं तस्य विडं तस्य विशेषणमिति। नच लौकिकप्रयोगेषु तिडं तस्य तिडं तविशेषणत्वं दुर्लभमिति मंतव्यं। पुरीमवस्कं द
लुनो हि नंदनं इति मां श्लोकस्य पुर्यवस्कंदनं नंदनलवनादिरूपा अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थ इति समुच्चयेन्यतरस्यामिति सूत्रे मूलस्फुटीभविष्यमाणत्वात्। एवं पु च त्रिभवती
त्यस्य पचिक्रियामवतीत्यर्थाभाष्यमते बोध्य इति दिक्। अभिहिते विमि। नन्वेवंपक्वमोदनं भुंक्त इत्यत्रापि द्वितीयां नस्यादिति चेत्। मैवां इह हि पचिभुंजि निरूपिते इत्तमत्व
शक्तीतत्र प्रधानाभूतभुजिक्रियानिरूपिता अनभिहिता शक्तिमादाय द्वितीयो त्यतैः। अतएव आसने आस इत्यत्र सप्तमीसंगच्छते। ल्युटाधिकरणस्योक्तत्वेपि ति
डं तोपस्थायिक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुक्तत्वात्। शत इति। शताच्चठन्यतावशते इति यत्। प्राप्ता नंदरति। रहगन्यर्था कर्मकेतिकर्तरिक्तः। आनंदकर्तृकप्र
प्तिकर्मीभूतरत्यर्थः। यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाहा। क्वचिन्निपातनेति। विषवृक्ष इति संवर्द्धे न्यत्र चेत्युमित्यत्र चार्थो द्विवृक्षमिति गम्यतरति ध्येयां युज्यतरत्यर्थ

सु.
सि.को.
टी.त.
१२०

एतेननियातानांघोतकत्वमेवेतिनियमोनालीनिध्वनितंनथायुक्तं।तथेयुक्तेकथंयुक्तमितिजिज्ञासायामाह।ईप्सिततमवदिति।सूत्रेचशब्दोऽपिशब्दार्थवर्ततरनि
ध्वनयन्नाह।अनीप्सितमपीति।ईप्सितादन्यदनीप्सितमितियर्युदासोयांतेनयदुपेक्ष्यंचद्वेष्यंतद्वयमपीहगृह्यतइत्याशयेनाद्यमुदाहरति।ग्रामंगच्छंरुणंस्पृश
तीति।यथास्पृश्यमानस्यगंगादेरीप्सितस्यक्रियायोगरुज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात्।तथैवानीप्सितस्यतृणादेरपीतिभावः।इहहिग्रामंगच्छंरुणस्यअनंन
रीयकंतृणस्यानीप्सितत्वात्।यदातृणमपीप्सिततमंभवतितदापूर्वणोवसिद्धं।उपेक्ष्यंचनोपस्याबुद्धिविषयः।नदीकूलंकषतीत्यचेतनेतदसंभवात्किंतुनदीप्याद्वे
षयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितं।विषमिति।अत्रविषद्वेष्यमप्योदनवद्भुजिनासंबंधात्कमीननुयएवपुरुषोव्याध्यादिनापीज्यमानोमरणमेवश्रेयोमन्य
तेतस्यविषमपीप्सितमेव।योपिभ्रांत्याभुंक्तेतस्यापिगुडादिवद्बुध्याव्यवसीयमानंविषमीप्सितमेव।कथमन्यथाप्रवर्तेता।तस्मादुदाहरणमयुक्तमेवेतिचेदत्राहु
यदाकश्चिन्मरणकातरापित्रैरिहानेगृह्यमाणंविषंभुंक्तेतदेदमुदाहरणमिति।अनीप्सितग्रहणंस्यष्टप्रतियन्यर्थंतथायुक्तमित्यन्यांभादेशेष्टसिद्धेऽस्या
देतता।घातृयस्याप्यकश्चिद्विषंभुंक्तेनकतुरीप्सितमित्यादिसूत्रद्वयकथनेनेतिचेत्।अत्राहुः।अग्नेर्माणवकंवारयतीत्यत्रवारणार्थानामीप्सितंइ
तिसूत्रेणमाणवकस्यापराजित्वंप्राप्तंहाधायकतुरीप्सिततममितिव्यक्तव्यमेव।एवंचद्वेष्योदासीनयोःसंग्रहार्थंतथायुक्तमित्यपिआवश्यकमेवेति॥

मूल-८ देवदत्तं शतं मुष्णति ग्राममजानयति हरति कर्षति वेदति वा र्थनिबंधनेयं संज्ञा वलिं भिक्षते वसुधां

अकथितं च। केना कथितमित्याकांक्षायामाहा। अपादानादिविशेषैरिति। अपादानं संप्रदानमधिकरणं कर्मकरणं कर्ता हेतुरित्येते विशेषैरित्यर्थः। अविवक्षितमिति। अपादानादिविशेषविद्वत्साया तु गोदेशं धिपयः वल्लिया च ते वसुधा। व्रजेऽवरुणहिगामित्येवं च म्यादय एव भवतीति भावः। एतेन पाणिना कांक्षया व्याहो ग्धीत्यत्र करणधिकरणयो रिति। गोः। तथा सुदंडेन करोति कटेति घृत्त्यादिरवकाशे दुहादिपरिगणनादित्यास्येयोनिरस्तः। करणधिकरणं संज्ञयोरिह विवक्षितत्वात्। यादिसुसत्रेऽकथितं। एतदप्रधानपर्यायो न त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्ये तत रास्या देवाय माक्षेपो न त्वन्यथा। कारकमिति। ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं

अकथितं च। यथापुत्रं अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कर्तुं संज्ञं स्यात्। दुहा च पच द एड रुधि प्रच्छि चि व्रू शा सु जि म न्य म यां कर्म यु क्त्वा द क थित न तथा स्यात्। नो ह क र्त्तु व हां १ दुहा दी नो ह द श ना न्त यानी प्रभृती ना च्च तु र्त्तु क र्त्तु म् म ण य द्यु ज्य ते न दे वाः क थित डू र्त्तु म् म ति परि ग ण न डू र्त्तु व्य धि र्त्तु ग गो दो ष्ठी प यः व ल्लि या च ते व सु धा। अ वि नी त म् वि न यं या च ते। त ए ड लानो द न म्प च ति। ग र्गो न श त न्द ए ड य ति। व्रज म वरु ण हि गा। मा ण व क न्ध म्प न्म न्म च ति। वृ ह्म म व चि नो ति फ लानि। मा ण व क न्ध म्म व्रू ते श श्लि वा। श त न्त्र य ति दे व दत्तं। सु धां षी र मि धि म प्र ति मा ण व क न्ध म्मो ष ते। अ भि ध त्ते व क्ती न्या दि। कार क ड्ढिं। मा ण व क स्य पि त र्म्य न्थान म्पृ च्छ ति। अ क र्त्तु क धा तु भि र्गो देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च क र्त्तु संज्ञ क र्त्तु वा च्यं ॥ कुरु न्स्व पि ति। मां समा स्ते। गो दो ह मा स्ते। कौ श मा स्ते ॥

॥१११॥ एच्छतीत्यत्र नातिप्रसंगः। इत्याजिति। दं

उदंडनिपातने चुरादिः। इह तु दंडिग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः। प्रच्छीत्यागं तु केने कारेण निर्देशेन त्विका। ग्रहिन्येति संप्रसारणप्रसंगात्। कर्मयुगिति। कर्मण्युज्यते कर्मयुक्त्वात्। सत्सु द्विवत्यादिना क्तिथ कर्मण्युज्यते इति। मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत्कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः। एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितं। अन्यत्वाद्दुः। कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यते इति। तेन क्रियान्वयित्यर्थः। परिगणनमिति। तेन नटस्य शृणोतिगाथामित्यादीनां तिप्रसंग इति भावः। इह हि गांथा कर्मकं नटसंबंधि श्रवणं वाक्यार्थः। तेन क्रियान्वयित्वा नटस्य कारकत्वमस्येव। गांथो ग्धीति। ययः कर्मकं गोसंबंधि दोहनमर्थः। ययोऽत्र मरव्यकर्मकर्तरीति ततमत्वात्। गौसुपयसो निमित्तनामात्रेणोपात्तान तु वसुसत्ताप्यवधिभावेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तरनेन कर्मसंज्ञिका भवति। तदुक्तं हर

सु.
श्रु. कौ.
टी. त.
१२९

रत्नेन यद्यपि मोरवधिभाजो विद्यते तथाप्यविवक्षते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति एतेनावधिविवक्षायंगोरितियंचम्येवेति स्पष्टम् यदा तु मोरित्येतत्पयसासं
वध्यते तदा गोशब्दात्पृष्ठेवमप्यजीत्यपि बोध्यम् यनुप्राचा दुत्याच्यर्थरुधिप्रच्छिचित्रशासुजिकर्मयुक्नीहृकृष्णंथवहदंडग्रहमुष्यचिकर्मभागिति पठितं तत्र ग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः
इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः तथा हि दुत्या दीन्या दींश्च द्वैराशयेन पठित्वाभावकर्मप्रक्रियाशेषे लक्ष्यकखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्षणस्य
गौलेवेत्याशंकार्यां स्वयमेव पठितं न्यादयो एयं न निष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यानि दुत्यादिगौलेऽन्येतु यथा रुचिरिति एवं च दंडिमंथिभ्यामपि मुख्ये स्यात् न च प्रपत्तिः गर्गी-
शतं दंड्यतामिति भाष्यविरोधात् शतं स्वत्रप्रधानं न तु गर्गीः अर्थिनश्च राजानो हिरण्ये न भवंतीति वाक्यशेषात् दंडिरत्र ग्रहणार्थं न तु निग्रहार्थं इत्युक्तम् अतएवात्र समादाये वाक्य
रिसमाप्तिः सुणनुरोधेन प्रधानादनेरसंभवात् तथाप्येवमपि प्रधाने स्यादिव्यते तु गौले तथा च भारविः यनापविहसलिलस्फुटनागसद्वा देवां सुरैरमृतमं वुनिधिर्मंथे इति अत्रामृतं
मुख्यं उद्देशेत्वात् अं वुनिधिसुगौलः वल्लिंश्चाच्चत इति अत्र प्रार्थनार्थस्य याचेवं सुधामुख्यं कर्म तेन युक्तो वल्लिर्वसुतो वधिरपि तदविवक्षायामनेन कर्म भवति अवनीतमिति
अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्यं कर्म अविनीतं किं न याया अनुनयतीत्यर्थः विनयस्य तादृश्याविवक्षायामकथितं चेत्तिकर्मसंज्ञातं डुलानीति निर्वर्तनार्थस्य यचेरोदनो मुख्यं कर्मयो
दनं निर्वर्तयतीत्यर्थः तंडुलासुकरणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म अन्यत्वाद्दुः द्वर्थः यचिरिति भाष्यपर्यालोचनया तंडुलानोदनं पचतीत्यस्य तंडुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तय
तीत्यर्थः दुत्यादिप्रयचेः परिगणनप्रामाणिकं भाष्ये व्यटयोरनुक्तत्वादिति गर्गीनिति ग्रहणार्थस्य दंडेः शतं मुख्यं कर्म गर्गास्त्वपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म त्र
जमिति अत्र गौमुख्यं कर्म त्रजं लक्ष्मिं करणत्वाविवक्षायामकथितं चेत्तिकर्म भवति एवमग्रेष्वुक्तम् अर्थानेवं धनेति न तु स्वरूपाश्रया अहमहमयीदमचोद्यमचोद्ये इति त
दासूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चोदेरुत्तरं कर्मकत्वदर्शनादिति भावः अतएव स्यात् रणेस्मेरमुखो जगार मरीमुच्चैर्वचनं महार्थमिति भट्टिः प्रायुक्तं एवं च नाथसादयो वह
वो द्विकर्मकाज्ञेयाः स्यात्सत्यं इत्यर्थः धनासंज्ञातर्हि नीवत्सोरन्यतरो न पठनीयः उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत् सत्यं भारं वहति भारं न यतीत्यत्र यदिविलसणोर्थो नुभूयते
तदा ह्य मपहनीयमेव यदि तु ननु भूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः उभयथापिलस्यस्य निर्वाधत्वात् अत्र वदंते जगहद्युतरुशकमित्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तम्
चित्यमेव संज्ञाया अर्थनिर्वधनत्वाद्देग्रहणार्थत्वाच्चेति वल्लिंभिसत इति भिक्षुभिक्षायामलाभे लाभे च भिक्षते याचत इत्यर्थः देश इति कुरुयं चालादिरेवेह गृह्यते तेनाधिशाडुष्या

सांकर्यस्य न वै व्यर्थं अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मनिनियमार्थत्वाभ्युपगमेपिवैकुण्ठे वर्तते इत्यादि स्वतिप्रसंगः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति कुरुनिति गोदोहमिति नचे
हकालत्वात्सिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणत्वेन घटमास्तेत्यादि न भवतिजन्यमात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात् यनु प्राचा अकर्म
कघातुभिर्योगेश कालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेति केचिदित्युक्तानदीमासा इत्युदाहृतं तदसंगतमग्रामसमूहः कुर्वादिरेवदेशोगृह्यते ननु प्रदेशमात्रेण ग्रामं स्वपि तीति न भवतीत्या क
रात् अर्धेति च न्यूनं अध्वानं स्वपि न्यपिसंगात् अतएव आकरेऽध्वानं तव्यत्वेन विशेषितः गंतव्यत्वेन प्रसिद्धोनियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातद्वितीयेत्यस्य संगतं क

गतिवुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मोऽकर्मकारणमणिकर्त्तासत्त्वो १४।५२॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकारणमकर्मकारणञ्चालौयः कर्त्तासत्त्वो कर्म
संज्ञस्स्यात्ता शत्रुनगमयत्वमस्वित्थे स्वानवेदयत् आशयञ्चामृतरेवान्वेदमध्याययद्विधि ॥ १॥ आसयत्सलिले पृथ्वीयः समे श्रीहरिगोतिः ॥ १॥ ग
तीत्यादिकीं पात्रयुक्तो देवदेवत्वेना अग्र्यनानाङ्कः । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तनमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तम्विष्णुमित्रः । नीवस्योर्न
नाययति । वाहयति कभारभृत्येना निग्रन्तु कर्त्तकस्य वहे निषेधः । वाहयति रथम्वाहानसूतः । आदिखाद्योर्ना आदयति खादयति वाऽन्नम्वदुना ।
भक्षयति सार्थस्येना भक्षयत्यन्नम्वदुना । अहि सार्थस्यके । भक्षयति वलौवर्दानसस्ये । जलयति प्रभृतीनामुपसंख्यानां । जलयति भाषयति पुत्र
देवदत्तः । दृशेत्वादर्शयति हरिभक्तानां । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणन्ननुत्तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीना
नास्मारयति घ्राषयति देवदत्तेना शब्दायतेर्न् । शब्दाययति देवदत्तेना धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाऽकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्न
ङ्कम्मनसम्भवतितैः प्राऽकर्मकारः । नत्वविवक्षितकर्मोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वम्भवति । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ ननु न

र्मसंज्ञाया अविहितत्वात्कर्मणित्वाद्योनस्युरित्यास्यते मास इत्यादिप्रयोगाभावप्रसंगात् केचिदित्युक्तिस्तन्मतदौर्बल्यसूचनायेति कथंचिद्धारव्यायपूर्वोक्तपरिहारेपिनदीमास्ते
इत्युदाहरणस्यासांगत्यदोषस्तदवस्थ एवेति ध्येयम् ॥ ३३ ॥ गतिवुद्धिप्रत्यवसानं भक्षणं शब्दकर्मकारणमिति शब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्यर्थः कर्मशब्दात्कार
कपरः ननु कर्त्तरिकर्मव्यतिहारे इत्यत्रेव क्रियापरः कृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च अयथाहि गतिवुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थकर्मकारणमि ॥

स.
सि. जी.
टी. त.
१३२

येवत्रयाता अलोयः कर्तेति अनुत्पन्नेति च शुद्धधातुवाच्याक्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः। नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राञ्चः। एजर्थे।
नाप्यमानस्ययदि भवति तर्हि हेतुत्पत्त्यादीनामेव कर्तुरिति तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तुरिति प्रकृत्यर्थे प्रतिकर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीयासिध्य
ति। उक्तं च। गुणक्रियायां स्वातंत्र्येण कर्मतागतः। नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणभिधीयत इति। कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः। ननु एजर्थे प्रतिकर्मत्वं वाधि
त्वांप्रकृत्यर्थे प्रतिकर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धं। अंतरंगत्वाच्च स्वकारकविशिष्टाहिक्रियाणि प्रथमसंबध्यते हेतुमतिणि ज्विधानात्। कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात्। अतएव
उपजीव्याधिकर्तृसंज्ञः। एवं च परत्वादंतरंगत्वादुपजीव्यतयापि च प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितो चिन्तायद्यपि विधिपक्षेपिलस्य निर्वोधमेव तथापि द्वियसूत्रमि
दमिति चोपस्थाः विरुध्यन्त इति चेत्। अत्राहुः। एजर्थे स्य प्राञ्च प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्रावल्यात् विप्रतिषेधेनानास्तीति परत्वात्कर्तृत्वसि।
द्विरित्येतन्नसंगच्छते। अंतरंगत्वोपजीव्यत्वेऽपि प्रधानं प्रति निप्रावल्यं प्रयोजयतः। ततश्च नियमार्थत्वात्किं प्राञ्चानिर्वोधेवेति। गत्यादिण्यं तान्क्रमणोदाहरति।
शत्रुनिर्नि। शत्रवः स्वर्गमगच्छन्तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयदिति। गमरण्यं तोवस्थायां शत्रवः कर्तारक्षणेतावस्थायां कर्मअभवत्। स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्रमनंतदनु
कुलोयन्निष्ठोऽप्यारः सश्रीहरिः मेगतिरिति वाक्यार्थः एवमग्रेषूत्या वेदार्थमिति। स्वस्वकीया वेदार्थमविदुस्तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत्। तथा देवा अमृतं आश्रन्
तानाशयतां विधिः वेदमध्यैतत्तं ब्रह्म। एण वेदमध्यापयेत् अपाठयत्। सलिले पृथ्वी आस्तां तो हरिरासयत्स्थापयति स्म सहरिर्मेगतिरित्यन्वयः। ननु शत्रूणामनेन
कर्मत्वे कृते कर्मण ईप्सिततमे स्वर्गाननुकर्तुरिति कर्तुरीप्सिततमत्वाभावात् स्वर्गस्य कर्मत्वं न स्यात्। अत्र केचित्। गतिवुद्धीतिकर्मत्वस्य वहिरंगत्वेन ततः पूर्वमेव धा
त्वर्थव्यापारप्रयुक्तं कर्मत्वं स्वधर्मनिर्वोधमित्यदोष इति। अन्ये तु कर्तुरीप्सिततममित्यत्र कर्तृग्रहणं स्वतंत्रस्योपलक्षणं स्वातंत्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेवात
च्च प्रयोजकसंनिधानेपि प्रयोज्यस्यास्येति न काप्यनुपयति। न च स्वतंत्रे संकेतितस्य कर्तृपदस्य तत्रैवलक्षणसंगच्छते। एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे शक्ति लस।
लोभयाभ्युपगमस्य शास्त्रकारसंमतत्वादिति वाच्यां। राज्ञां तानुपहितस्वतंत्रे संकेतितस्य संज्ञां तरोपहिताः अनुपहितसाधारणे स्वतंत्रे लक्षणभ्युपगमे वाधकाभा
वात्। अतएव जिधानोर्जये शक्तिः। प्रकृष्टजये लक्षणा प्राक्या दम्ये न रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति। तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दोद्योतकः प्रकृष्टजयसु जिधानोरे

१३२

वअर्थइतिनैय्यायिकोक्तिः संगच्छते। नापिकर्तृपदस्यस्वतंत्रलक्षणयांप्रमाणभावः शक्यः। प्रधानकर्मण्यख्येलादीनाः हृदिकर्मणोऽप्रधाने इहादी
नामित्युक्त्वा एते कर्तृशक्ये कर्मण इति च दत्तो भाष्यकारस्यैव प्रमाणत्वात् न हिलक्षणं विना रिजंता नो द्विकर्मकता लभ्यते येन एते कर्तुरिति वचने सा व
काशस्यादि त्याहः। नीवत्कारिति॥ यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिमत्त्वाप्रतिषेधउक्तः।
नियंत्रितानियंताप्युपेयः। अनुसारथिरेवेति तेन वाहयति वलीवर्दान्यवानिति सिध्यति। अस्मादेव भाष्योदाहरणतरुद्विर्योगमपहरतीति न्यायोत्रन।
स्वीक्रियते। अनिषेधइति। प्रयोज्यः कर्मतिवक्तव्यमिति फलितोर्थः। यैस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते। यैर्वान गृह्यते उभयेषामपीदं वचनं आवश्यकं। नी
वत्कारेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यं। सूत्रइति नियंताप्राप्तितायंतासूतः। सताचसारथिरित्यमरः। प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे
प्राप्तेः निषेधमाहा आदिस्वाद्योरिति। अदभक्षणे। खाभक्षणे। प्राचानुआदीति पठ्यते तत्र एयं तानुकरणमिति बोध्यं। आदयतीति। इहनिगारणचल
नार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदनियमोन प्रवर्तते। अत्रेः प्रतिषेधइति तस्य निषिद्धत्वात्। तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफलेशेषात्कर्तरीति परस्मैपदं। कर्त्रभिप्राये तु
एचश्चेत्यात्मनेपदं भवत्येवेति बोध्यं। भक्षरिति। अनुगतितु द्वीति सूत्रेण एणै कर्तृणै कर्मत्वं विधीयते न तु कर्तुरिति प्राप्तेरेवाभावान्निषेधोऽयं व्यर्थइति चे
त्। अत्राहुः। हेतुमणिजंतेविधिरिति निषेधोऽप्यणावित्ययसंनिधानाद्देतुमणिज्विषयएव तेन चुरादिति जंतेयिभक्षयतौ प्राप्तिमत्त्वान्निषेधउपसंख्यात
इति। भक्षयतीति। वलीवर्दाः सस्यंभक्षं तितान्भक्षयतीत्यर्थः। क्षेत्रस्थानां यवानां भक्षमाणानां हिंसात्वेना तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् जल्पति प्रभृतीनामिति।
जपजल्पव्यक्तायां वाचि। पुत्रो धर्मजल्पति तं देवदत्तो जल्पयतीत्येतावस्थायां पुत्रः कर्ता। एयं तावस्थायां कर्म अभवत्। तथा पुत्रो धर्मभाष्यते तं भाषयति दे
वदत्तः। न च जल्पति भाषत्योः शब्दक्रियत्वेन गतिवृद्धीति सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति भ्रमितव्यं। शब्दकर्मणामित्यस्य शब्दकर्मकारकं ये
मित्यर्थात् अन्यथा वेदमध्यापयद्विधिमित्यादेरसिद्धिप्रसंगात् एवं पुत्रो यत्किंचिद्विलपन्नितं विलापयतीत्याद्यप्युत्थां स्मारयतीति। आध्यानार्थकस्यैव स्मरतेर्घटादयो मित्ये
तिमित्वं न चिंतार्थकस्येति भावः। देवदत्तेनेति। स्मारयत्येनं वनगुल्म इत्यत्र तु एरणविति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यं। शब्दायतीति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरत्यादे

सु
ति को
दो न
१२३

नाक्यः। ततो हेतुमण्णिच्। धात्वर्थसंगृहीतेति। एतेन शब्दायपत्तिसेनिकैरिपूनितिकर्मप्रयुजानाः परस्तां नत्वविवक्षितकर्माणोपीति। यथा लः कर्मणिचेति सूत्रम्
विवक्षितकर्माणोप्यकर्मकारनिगृह्यते नथैवेहापियदिगृह्येरन्तदाओदनादेकर्मणोविवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यान्ननु देवदत्तेन पाचयतीति। एवं गत्य
र्थाकर्मकेति सूत्रेप्यविवक्षितकर्माणोः कर्मकारनिगृह्यते। दत्तेवानपक्ववान् इत्यर्थे दत्तः पक्वः इत्यापत्तेः। यत्तु प्राचा अयक्रं शब्दाय हेजांनेत्युक्तं तदयुक्तं। अ
यतेर्निषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तृणो कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात्। क्रं दक्के जो लु शब्दक्रियत्वेपि शब्दः कर्मकारकनेति प्राप्तेरेवाभावाच्चेति स्थितं मनोरमायां। अदपि शु
ग्रहरणमिति कर्मत्वमुक्तं तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव। शृणोते लु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धं। ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं यद्यप्यजिग्रहतं जनको धनुस्तदिति मट्टिप्रयोगस्य अयाचि
त्वारं नहि देवदेवमट्टिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेतिकालिदासप्रयोगस्य चानुगुणतथापि वहनामसंमतमेव। अतएव तं धनुरजिग्रहतं बोधितवान्। सुतां ग्राहयितु
ं द्वात्यत्वेन बोधयितुमित्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयांचक्रिरे। नच बुध्यर्थत्वं विनापि यथा श्रुताः र्थे एव ग्राहेर्द्विकर्मकत्वमस्त्विति वाच्यं। तथा हि सति जाया प्रतिग्राहि
नं गंधमाल्यामित्यत्र प्रत्ययेनाभिधानं प्रयोज्यकर्मभूतधेनोः स्यात्। ननु गंधमाल्यकर्मणः। एयंते कर्तृश्च कर्म इत्युक्तेः। जायाप्रेरिता हि धेनुर्गंधमाल्ये प्रतिगृ
ह्णातीति भवत्येवाधेनुः प्रत्येज्यकर्मततश्च जायया गंधमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात्। प्रत्ययानभिहितत्वेन गंधमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः। सिद्धांते तु जा
यया प्रतिग्राहिते गंधमाल्ये ययेति विग्रहः। द्विकर्मकत्वाः भावेन गंधमाल्यस्यैव प्रत्ययेनाभिहितत्वात्। ययेति नृतीया तु णिजर्थं प्रतिजायायाः कर्तृत्वेपि णिच् प्र
कृत्यर्थं प्रतिग्रहं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते। एवं चेहजामानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गंधमाल्यकर्म कथं प्रतिग्रहणं तत् कर्त्रीमिति वृत्त्यर्थः। यद्यपि धेनुकर्तृ
कं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं यत् प्रतिग्रहणं तत् कर्मोभूते गंधमाल्ये इति विग्रहार्थं लुप्याप्यन्यपदार्थो तर्भावणवविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन एकार्थो भावः क
ल्पत इति नारस्यत्रानुपपत्तिरिति दिक् ॥

१२३

तृको। हाचकाचहकरोनयोरिति विग्रहः। हःश्चकुश्चहृश्चैरिति वा प्रथमांतेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धं नाना। गतिबुद्धीत्यादीह नानुवर्तनोतेन उभयत्र
विभाषेयां। अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भस्मण्यत्वात् विकारार्थस्य करोतेश्चा कर्मकत्वात्। गतिबुद्धीत्यादिना अणोर्कर्तृणो कर्मत्वे प्राप्ते अर्थोत्तरे चानयोः सकर्मकत्वा
दप्राप्ते अस्यारंभान्

अप्राप्तावदाहरणमाह। हारयतीति। हरतिकरोति वा कटं भृत्य इत्यण्यं तावस्थायां भृत्यः कर्ता स एव एते तावस्थायां कर्माः भूता।
प्राप्ते तु दाहरणं तृणमभ्यवहारयति सैधवान् तृणमभ्यवहारयति सैधवैर्विकारयति सैधवं वा विकारयति सैधवैरिति बोध्यां ननु यदि गतिबुद्धीत्यादि रिह नानु
वर्तते तदैतदेव स्यात्। तत्रैव ज्ञानं न यस्याम इति चेन्नैवा न वेति विभाषेति सूत्रे उभयत्र विभाषा सुभाष्यकृताः स्यादिसूत्रस्य गणितत्वेनोक्तं शंकाया अनव

त्तृकोरन्यतरस्यां। शं० ४। ५३॥ तृकोरण्येयः कर्ता सणौ वा कर्मसंज्ञस्य। हारयति कारयति वा भृत्यभृत्येन वा कटं अभिवादिह शोरात्मनेपदेवेति वा
च्यं। अभिवाद्यते दर्शयते। देवभक्तं भक्तेन वा। अधिशीङ्-स्थासाङ्-म्। शं० ४। ४६। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मस्य। अधिशोते। अधिति
ष्ठति। अध्यासे वा वैकुण्ठं हरिः। अभिनिविशश्च। शं० ४। ४७। अभिनीत्ये तत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्मस्य। अभिनिविशते सन्मार्गं। परिक्ल
यणे सस्मदानमिति सूत्रादिह मण्डुकाजुत्याः न्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणत्वाच्चिन्नापायेऽभिनिवेशः। उपाऽन्वध्या
ङ्-सः। शं० ४। ४८॥ उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्मस्य। उपवसति। अनुवसति। अधिवसति। आवसति वा वैकुण्ठं हरिः। अभुक्त्यर्थस्येन ॥

तागत अभिवादीति वदसंदेशवचने चुरादिगुधुषीयः अभिपूर्वत्वान्नमस्कारार्थता अभिवाद्यते प्राप्ते दृशे सुप्राप्तावयं विकल्पः अभिवदति देवं प्रकृतं प्रेरयत्यन्यः अभिवाद्यते। एचि
श्चेत्यात्मनेपदं परस्मैपदे तु अभिवाद्यति देवं भक्तेनेत्येवा तस्य प्रयति देवं भक्तं दर्शयते देवं भक्तं इत्यादि। अभिनिनि ल्याचतरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विप
रीतोच्चारणमीदृशसंघातद्विषयार्थमित्याह। संघातपूर्वस्येति। तेने ह न। निविशते यदि शूकशिखापद इति। क्वचिन्ना एवार्थेभिनिविष्टानामिति सप्तम्यसू
त्रस्य भाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः। उपान्वा लुम्बिकरणद लुम्बिकरणे वलीय इति। वसनि वास इति भौवादिक एव गृह्यते ननु वस आच्छादन इत्यादि क इति अ
भियेन्यशयानिर्देशमाह। उपादिपूर्वस्य वसतेरिति। वसेरर्थस्य प्रतिषेध इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे। अभुक्त्यर्थस्येति। वार्तिके अर्थशब्दो निवृत्तिवचनना भौ

नभिरिति वाचकस्य वसतेराधारः कर्मनेत्यर्थः ॥

सु-
दि-
दी-
१२४

वने उपवसतीति। कथं तर्हि गन्यार्थकर्मकेति सूत्रे हरिदिनमुपोषित इत्युदाहरणं संगच्छत इति चेदत्राहुः। वसेरत्रस्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वार्थकीति न दोष
रति। उपपदविभक्तिमाह। उभसर्वतसोरित्यादिना। उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदंतयो योगे द्वितीयाकार्येत्यर्थः। प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः। अत्र उभ शब्दा
ह्यचनकृतः। अनुकरणशब्दत्वेन असंख्यावाचित्वान्। तथा च उभशब्देन उभयशब्दो लभ्यते केवलात्परत्रतसिलोऽसंभवादित्येको वस्तुतस्तु च त्रिविषयेऽप्यचप्रवृ
त्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्य स तदंतमस्येवेभियथाश्रुते साधुरति नुमनोरमायां स्थितं। धिगिति। धिक् शब्दयोगेऽपि द्वितीयाकार्येत्यर्थः। अत्र प्रांचः॥ धिगिन्यविभक्ति
कोनिर्देशो गवि न्ययमाहेति वत् इत्याहुस्तन्ना तथा सत्यपरांततया दृष्टान्ते लोपः शक्यस्येव दार्ष्टान्तिके जश्चस्याप्यप्रवृत्तिप्रसंगान्। न चायं गकारंत एव कश्चि
निशं क्य। कस्य च दत्तिसूत्रे धकिदित्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगान्। कस्य च दत्तस्य - नेन हिकांताव्ययस्य अकचसंनियोगेन दत्त्वविधीयते। तस्माद्विगिति विभक्त्यंतमे

वने उपवसति। उभसर्वतसोः कार्याधिगुपर्यादिषु त्रिषु॥ द्वितीयां मेडितानेषु ततोऽन्यत्राऽपि दृश्यते १ उभयतः कृष्णज्ञेयाः। सर्वतः कृष्णाधिक
कृष्णाः भक्ताः। उपर्युपरिलोकं हरिः। अध्वधिलोकं। अधोऽधोलोकं। अभितः परितस्समयानिकया हा प्रतियोगेऽपि। अभितः कृष्णा परितः कृष्णाया
मंसमयानिकया। हा कृष्णाः भक्ताः। तस्य शोच्यत इत्यर्थः। वुमुक्षितन्न प्रतिभातिकिञ्चित्। अन्तराऽन्तरेण युक्ते। २३४॥ आभ्यांयोगे द्वितीया स्यात्।
अन्तरात्वात्मा हरिः। अन्तरेण हरिन्नसुखं॥ ॥

व परंतु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनाव्ययत्वात्सुपोलुक्यदितुधिगिन्यविभक्तिकोनिर्देश
इत्येतावानेव प्राचां ग्रंथजं सस्यगेवा अव्ययत्वात्सुपोलुकि अविभक्तिकोनिर्देश इति वक्तुं शक्यत्वान्। उभयतः कृष्णमिति। कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः। आद्यादि
त्वात्तसिः षष्ठ्यर्थे द्वितीया। एवं मुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोधां। अत्र व्याचक्षते। उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोगेण परस्परसाहचर्यात्तसिलेव गृह्यते नत्वाद्यादिभ्यस्तसि
स्तथा चोभयत इत्यादौ तस्यै न्यनेन तसिलादेशोऽवगंतव्यस्तेन यत्र संज्ञायां तसेत्तसिलादेशाभावस्तत्र न द्वितीया किंतु षष्ठ्येव तसिल भावस्तु तसेत्यत्र किं सर्वना
मवद्भ्य इत्यनुवर्तनादिति। धिक् कृष्णभक्तमिति। तस्य नियत इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। सनिद्य इत्यर्थः। प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके। कथं धिक् मूर्खति संबोधनपदस्य
क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक् शब्दयोगाभावात् द्वितीयान प्रवर्तत इति संबोधने चेति प्रथमैव भवतीति। क्रियापदं च क्वचिच्छ्रुतं क्वचिदासिमां तथा च धिक् मू

स्वनिषिद्धाचरणमित्येतदिहकल्प्यं पूर्वसंवेद्यकविषिद्धाचरणस्य निघत इति तु वाकार्यः । प्रथमार्थे धिग्योगे द्वितीयेति वादिनां तु मूर्खसंवेद्यकं निषिद्धाचरणं निघमिनि
स्यकार्यः । यत्तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति संवेद्यने प्रथमैव भवति संवेद्यनपदस्य कर्तृकारकवाचितादित्याहुः । तच्चिंत्ये । संवेद्यनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभ
वात्तत्तत्रेव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेत्यस्येव उक्तिसंभव इति वाच्यं । वास्तवकर्तृ चेपि कारकविभक्तिव्यस्य अलाभानां किंचा देवत्वांभजेत्वांभजतिभक्तारत्या
पवाध्यस्य देवस्य वास्तवमपिकर्तृत्वं नालीति आलांतावता उपर्युपरीति । कथं तर्हि उपर्युपरिवुद्धीनां चरंती भवतु इति । अत्राहुः । उपरिवुद्धीनां उन्नानुद्धीनां उप
रितोत्यर्थः । तेनाग्नेरितत्वाभावाद्द्वितीया । यद्यप्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्य वातिके ग्रहणादिह च वीसाद्विर्वचनत्वान्नास्ति द्वितीया
सक्तिरिति । अभितः परित इति । एतच्चान्यत्रापि दृश्यत इति पूर्वोक्तस्यैव प्रयंचभूतमिति व्याचरव्युः । अभितः कृष्णमिति । पर्यभिभ्यां चेति तसि ल । समयानिकषाशब्दौ
मीप्य । चनावव्ययौ । विलघ्यलंकांनिकषा इति व्यतिरतिमाद्यः । हेतिखेदेतदेतदाहतस्य शोच्यते इति । बुभुक्षितमिति । बुभुक्षितस्येत्यर्थः । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषक
। दुपसर्गः । ननु कर्म प्रवचनीयः । तेनात्र कर्म प्रवचनीययुक्तेत्यनेन गतार्थतान । शंका । अंतरां अंतरेण । प्रतिपदोक्तत्वात्नियतयोरेव ग्रहणं न तु ठावंतृतीयांतयोः पर
स्परसाहचर्याच्चातद्यथा मुरुभार्गवावित्युक्तेग्रहयोरेव प्रतीतिर्नत्वाचार्यपरशुरामयोः तेन किमनयो रंतरेण गतेनेति सिद्धं । किमनयोर्विशेषेण ज्ञानेनेत्यर्थः । अंतस्तु
मामिति । तवममचमये इत्यर्थः । हरिशब्दानुद्वितीयानभवति । अंतरंगतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः । अंतरेण हरिमिति । हरिर्विनेत्यर्थः । मध्येरत्यर्थेप्यंतरेण शब्दोत्पत्तौ म
णलसूत्रामलमंतरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयस इति । चलच्चामरयोर्द्वयसमध्येरत्यर्थः । युक्तग्रहणान्नेहा अंतरात्वांमां कृष्णस्य मूर्तिः । इह कृष्णान्द्वितीया । अंतरे
शब्दप्रयोगेपि अंतरेत्यनेनान्वयात् ।

हीना उत कृष्ण देव द्वितीया नत्वपकृष्णच्छक्तिस्वभावादिन्याशेषेनादाहरति अनुहरिमिति उपोधिके चकारेण हीने इत्यनुकृष्यते तदाह। अधिके हीने चेति अधिके संज्ञानिधानं मदीतीया र्थमित्याह। समी वस्यत इति यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः। तस्मिन्पिसूत्रे कर्म प्रवचनीया इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्यकमेवेति ज्ञेयं। उपहरिमिति पूर्ववदुक्तं देव द्वितीया लक्षणेत्या वृत्तं प्रतीति। वृत्तसंबन्धिद्योतनमर्थः। संबन्धश्च लक्षणस्य लक्षणभाव इति प्रत्यादयोद्योतयति। भक्तो विष्णुं प्रतीति। विष्णोर्भक्ते श्वविषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योतः। भक्तः कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः। लक्ष्मी हरिं प्रतीति। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः। वृत्तं वृत्तमिति। इह वीप्सा द्विर्वचने

हीना २३३॥ हीनेद्योत्येः नः प्राग्वता अनुहरिसुराः। हरेर्हीना इत्यर्थः। उपोऽधिके च। १४८॥ अधिके हीने चद्योत्ये उपेत्यव्ययम्प्राक्संज्ञस्यात्। अधिके समी वस्यते। हीने उपहरिसुराः। लक्षणेत्यम्भूताख्या न भागवीप्सा सुप्रतिपर्य्यनुवा। १४८॥ एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्त संज्ञाः सुः लक्षणे। वृत्तं प्रतिपर्य्यनुवा विद्योतते विद्युत्। इत्यम्भूताख्याने। भक्तो विष्णुमितिपर्य्यनुवा। भागे लक्ष्मी हरिं प्रतिपर्य्यनुवा। हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सा यो वृत्तं प्रतिपर्य्यनुवासि च्छ्विति। अत्रोपसर्गत्वाः भावान्नपत्वमा एषुकिं परिषि च्छ्विति। अभिरभागे। १४८॥ भागवर्जै लक्षणादावभिरुक्त संज्ञाः स्याता हरिमभिवर्त्तते। भक्तो हरिमभि देवन्देवमभिसि च्छ्विति। अभागे किं। यदत्र समाभिष्यात्तदीयतां। अधिपरी अनर्थको। १४८॥ उक्त संज्ञाः कुतोऽध्यागच्छतिः कुतः पर्यागच्छति। गतिसंज्ञाधात्ततिर्यातावितिनिघातोना सुः पुजायां। १४८॥ सुसिक्तं सुसुते। अनुपसर्गत्वान्नषः॥ पूजायां किं। सुसिक्तं किन्तवाः त्राक्षयोः यं॥

॥ (नैवद्योत्यते। प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते। कर्मण्येव द्वितीया कर्म प्रवचनीय संज्ञया उपसर्गमिति।

संज्ञया बाधान्पत्वं न एतदर्थमेव लक्षणं ह्यो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे। पंचमपाडु परिभिरिति तु न भवति। वर्जनार्थे नोपेत्यनेन साहचर्यात्। परिषि च्छ्विति। सर्वतः सिंचतीत्यर्थः। उपसर्गस्तु नोतिषत्वं। ममाभिष्यादिति। मम भागः स्यादित्यर्थः। प्राचस्तु ममाभिष्यादिति प्रत्युदाहरति तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गवशेन सः सकर्मकत्वात्सामिति द्वितीया अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानाद्भागे इति कर्म प्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामितिषत्वात्। कुतोऽध्यागच्छतीति। इह प्रजयति परमवति वृत्तं प्रतिविद्योतत इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्यारिह विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थकत्वात्पे।

कुतोऽध्यागच्छतीति

सु.
सि.कौ.
टी. न.
१२६

॥ ११ ॥ अवयवावयवीभाव इति सर्पिरवयवीविदुरवयवः इयमेवेति विंदुः दौर्लभ्यप्रयुक्त दौर्लभ्यद्योतकतैवेत्यर्थः ॥

मतिर्गतावित्यत्र पदादित्यधिक्रियत् इति पदात्तरत्वं संपत्तये कुत इति युक्तं ॥ ३३ ॥ अतिरतिक्रमणे चाचकारेण पूजायामित्यनुकृष्य तरत्याह। पूजायां चेति। अतिक्रमणमुच्यते अधिकस्यानुष्ठानं। अर्थद्वयेकमेतदाहरति। अतिदेवान् कृष्ण इति। अन्ये तदाहरति। अतिसिक्तमतिस्तुतमिति बहुतरं समीचीनं वासिक्तं लुतं चेत्यर्थः। अतिरतिक्रमणसमीचीने पूजेति विवेकः। अपिः पदार्थाः सूर्योऽपि स्यादिति। सूर्यविंदुः स्यादित्यर्थः। अयेः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह। अनुपसर्गत्वान्न षरति। अपसर्गसंज्ञाभावाद् अनुपसर्गादुभ्यामस्तिरिती हन प्रवर्तते इति भावः संभावनायामिति। संभाव्यत इति संभावनायां सश्रंभो युच्। भवनक्रिया संभावनायां भवेनस्य विषयत्वादाह। तस्या एवेति। संभावनाया एवेत्यर्थः। कर्तृदौर्लभ्येत्यादि। कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यं तदौर्लभ्यद्योतयन्नपिशब्दे भवनक्रियावाचिना स्यादित्यने

अतिरतिक्रमणे च। १। ४। ८। ११। अतिक्रमणे पूजायां च्वातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञस्यात्। अतिदेवान् कृष्णः। अपिः पदार्थसंभावनाः न्ववसर्गागहसमुच्चयेषु। १। ४। ८। ११। अशुद्योतयेषु पिरुक्तसंज्ञस्यात्। सूर्योऽपि स्यात्। अनुपसर्गत्वान्न षः संभावनायां लिङ्। तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतयन्नपिशब्दस्यादित्यनेन संबध्यते। सूर्योऽपि इति षष्ठीतु अपिशब्दत्वेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयवीभावसंबन्धे इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकतानामादितीयातुं न ह प्रवर्तते। सूर्योऽपि विन्दुना योगेन त्वपिनेत्युक्तत्वात्। अपिसुयाद्विलुमा संभावनं शक्त्युत्कर्षभाविष्कर्तृकस्युक्तिः। अपिसुहि। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। धिग्देवदत्तमपिसुयाद्वयलं। गर्हा। अपिसिञ्च अपिसुहिंसमुच्चये ॥ ॥

कर्तृदौर्लभ्येतरत्यर्थः। इतीयेति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञेत्यनेन विहिता। नत्वपिनेति। नच विंदुना योगेन द्योतकापिशब्देनापियोगे जात एवार्थद्वारा शब्दानां योगस्याभ्युपगमादिति शक्यं। अपिशब्दस्य विंदुद्योतकत्वाभावात्। कथं तर्हि विंदुप्रतीतिरिति चत्। शृणु। अपिनाद्योतं भवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्यमासिपतिकर्तृत्वविंदुरेवेति सप्रतीयते। अत एवापिशब्दत्वेन गम्यमानस्येत्युक्तं नत्वपिना गम्यमानस्येति। उक्तत्वादिति। उक्तप्रायत्वादित्यर्थः। अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्युक्ते स्यादित्यस्यापिना योगेन तु सूर्योऽपि इत्यस्येत्यर्थपर्यवसानात्। अपिसुयादिति। अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपिसुयादिति अधिकोक्तिः। एतादृशस्यान्यदीयत्वं ने सामर्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः। इह संभावनाद्योतकोपिशब्दः पूर्ववत् संभावनाविषयदौर्लभ्यद्योतक इति महानभेदः। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न भवति

कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञया वाधात् एवमुत्र न्नापि बोधा अपिसिंच अपिसुहि रति सिंचलुहि चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कालाध्वनोः अंतं विराममति कांतोत्पंतः स चासौ सं
 योगश्चात्यंतसंयोगः निरंतरसुनिकर्षरत्यर्थः केनेत्याकांक्षायां गुणक्रियाद्रव्यैरित्योचिन्यात् बोध्यं ॥ द्वितीयास्यादिति श्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेवा स्वरूपग्रहणं त्वि
 हन भवति कालाः अत्यंतसंयोगे चेदिसमासविधायके काला इति वहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिर्नैतिज्ञापनात् अतएवमासप्रमितः मुहूर्तमुखमिति
 द्वितीयासमासविधावुदाहरिष्यमिमांसंकल्याणीत्यादि अकर्मकधातुभिर्योगएवदेशकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानात् नेहकर्मणिद्वितीयेतिद्वितीयाप्रोतीतिभा
 न्नालाध्वनोरत्यन्तसंयोगो २३५ ॥ इहद्वितीयास्यात् मासङ्कल्याणी मः समधीते मासंगुडधानाः ॥ क्रोशं कुटिलानदी क्रोशमधीते क्रोशंगिरिः
 अत्यन्तसंयोगे किं मासस्यद्विरधीते क्रोशस्यैकदेशेपर्वतः ॥ स्वतंत्रः कर्ता ॥ १४५४ ॥ क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षिताः र्थः कर्ता स्यात् साधकतमङ्कुर
 णो १४५४ ॥ क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकेङ्कुरणसंज्ञस्यात् तमपग्रहणङ्किं ॥ गङ्गायाङ्गेषः कर्तृकरणयोरुत्तीया २३१९ ॥ अनभिहिते कर्तृरि कर
 णे च तृतीयास्यात्प्रारभेणवाणेन हंते नाली प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्याने ॥ प्रकृत्याचारुः प्रायेणयाज्ञिकः गोत्रेणगाम्यः समेनैतिविषमेणेति ॥ द्विद्वेले
 र्थात्तृतीयास्यसुखेनदुःखेनयातीत्यादि ॥ दिवः कर्मचा १४५३ ॥ दिवस्साधकतमङ्कुरे संज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञं अस्यैरक्षान्वादी व्यति ॥ अपव
 र्गोत्तीया २३६ ॥ अपवर्गः फलप्राप्तिरुत्पाद्योत्पायाङ्गालाध्वनोरत्यन्तसंयोगोत्तीयास्यात् अन्हा क्रोशेनवाः नुवाकोः धीतः ॥ फलप्राप्तिः किं ॥
 का मासस्यद्विरिति कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे रत्यनेन षष्ठीतिशोचः ॥ तत्रशेषग्रहणानुवृत्त्याद्विरन्होभोजनमिति कृतं तेन सह समासवृत् ॥ मासमधीतानां यातः ॥
 त्रैस्वफलत्वात् तस्मादिह षष्ठीशेषरतिसूत्रेणैव षष्ठीभवत्यंतरंगत्वादित्याहुः ॥ अन्यार्थमारभ्यस्यापिकृत्वोर्थप्रयोगरतिसूत्रस्यद्विरन्होभुंक्तस्यत्र विशेषविहि
 तत्वात्प्रवृत्तौ वाधकं नालीतिकेचित् इति द्वितीया ॥ ॥ स्वतंत्रः कर्ता प्रधानी भूतधात्वर्थाश्रयत्वस्वातंत्र्या आहवा धातुनोक्तक्रियेनित्यकारककर्तृतेव्य
 तइति स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातंत्र्याभावे पेस्थालीपचनिकाद्यानियचंतीत्यादि प्रयोगेपिसाधुरेवेति ध्वनयति ॥ विवक्षितोर्थ इति साधकतमंकरणं प्रकृत्यापि
 द्यापारानंतरं फलनिष्पत्तिरुत्पत्तौ उक्तं चाक्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यव्यापारादनंतरं ॥ विवक्ष्यते यदा यत्रकरणं तत्रदास्मृते ॥ विवक्ष्यते रत्यनेन स्थाल्यादीना

सु
सि-को
टी-त-
१२७

मप्यिकरणत्वमस्तीति सूचितं। आह चावस्तु तस्य दनिर्देश्यं न हि कस्युव्यवस्थिता स्यात्प्राप्य च तत्तत्तयेषां विवक्षा दृश्यत यत इति। अयं भावः। कारकत्वे तद्व्याप्यकर्तृ
त्वादिषु क्वचन वस्तु विशेषे विशेषण विशेष्यभाववन्न नियतां किंतु वैवक्षिकं न हि गौः सर्वप्रतिगौरैव न तु कंचित् प्रत्यगौरिति वद्विशेषणं सर्वप्रतिविशेषणमेवति व
त्तुं शक्यं। तथा च कस्य धानुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्तादिकमिति प्रश्ने प्रकृतधानुव्यक्त्या तत्र व्यापारश्रयतया विवक्षितः कर्त्ता व्यापारव्यधिकरणफलाश्र
यः कर्म। कर्त्तृकर्मद्वारकसंबन्धे न व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोधिकरणमिति स्थिते। पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा। एवं च यत्तदधि श्रयणतुल्यवयवे न धोपकर्षण
दितापर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तकर्त्ता। ज्वलनवात्पर्यकत्वे एधाः कर्त्तारः। तदुलधारणादिपरत्वे स्थालीकर्त्ता। भ्रषयवविभागादिपरत्वे तदुलाः कर्त्ताः। स्थाल्यपच
नीयत्र नृतीयोपात्रव्यापाराश्रयोपि स्थालीकरणमेव न तु कर्त्ता देवदत्तादिव्यापारस्येव तद्धानुपात्रत्वात्। तथा आदिखादिभ्यामुपात्तार्थे प्रयोज्यः कर्त्ता तस्मि
न्कार्ये श्रयति नोपात्ते प्रयोज्यः कर्म। अधिपूर्वः शीघ्रादिभिरुपात्ते र्थे आधारः कर्म। केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि ज्ञेया एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्त्तृकर्म
विरोध इति केषां चिदुक्तिः परास्ता। यद्धानुपात्रकियायां यदायस्य स्वात्तं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां सकर्त्ता यदुपात्तया कर्त्तुः क्रियाया यदा आशुमिष्टतमत्वेन पद्विवक्ष्यते त
दा तत्कारकं तत्क्रियायां कर्त्तृत्वेवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्त्तृत्वादेः प्रत्यक्षे उक्ति संभवाभावात्। यत्तु केचित्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेत्तद्व्याप्यत्वं पवती
त्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनिकर्त्तर्यतिव्याप्यभावेप्युपादानेऽतिव्याप्तिः स्यादेव ततश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्युवाच्यु
पस्यार्थ्या। एवं च सति ग्रामं गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादाविष्टानुरोधेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वेभ्युपगतपि वृक्षात्पत्तं यतीत्याद्यकर्मकेषु पतनादिजन्य
विभागादौ तदवच्छेदकत्वात्कल्पनापादानेति व्याप्तिर्नवाग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्त्तर्यतिव्याप्तिः संयोगादिफलजनकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणत्वं कर्मत्वे
नाभिमतं यत्तद्विन्त्यपरशब्देनात्रादि वसितत्वादिन्याहुः कल्पयेतेन प्रत्युक्तं। ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गंत्यव्याप्तेः। रिजर्थे प्रेरणजन्य प्रयोज्यव्यापारे गमा
नादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्। तत्त्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्त्तर्यतिव्याप्तेः। गतिबुद्धीत्यादिशास्त्राभ्युपगमं विना क्वचित् प्रयोज्यक
र्त्तरिकर्मत्वं क्वचित्तु कर्त्तृत्वमिति निर्द्धारयितुमशक्यत्वात्। तद्विकारन्यतरस्यामिति शास्त्रमंतरेण हारयति कारयति वा कटं भूयेन भृत्यमित्यत्र वकल्पिक कर्मत्वस्य दुरु

वि
द्वि
पु

एवा दशेषु वैष्णव करणोक्तैर्वनिर्वाह इति चेत् तर्हि आकडारादेका संज्ञायापरा नवकाशा चेत्युक्तत्वात्निरवकाशा अपादान संज्ञायासावकाशायाः कर्मसंज्ञायावाधा
लोक्तातिव्याप्तिरिति किमनेन धात्वर्थनावच्छेदकेत्यादिपरिश्रमेण। स्यादेतत् आत्मानमात्मनावेत्सि सृजस्यात्मानमात्मनेत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते एकस्यैव वस्तुना
युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वं कर्मत्वादेरसंभवात्पर्याकर्तृसंज्ञाया कर्मकरणादिसंज्ञायावाधात् नैष दोषः अहंकाराद्युपधिभेदेनात्मनेपिभेदमाश्रित्यात्मा
नमात्माहंतीत्यादिप्रयोगस्याकरे समर्थितत्वात्। ननुसाधकंकरणमित्येवासुकारकाधिकारसिद्धिहकारकमितिवर्ततेसाधकंकारकं हि पर्यायस्य चोभयोपादा
नेन प्रकृतौ लभ्यत इत्यशयेन पृच्छति। तमप्यग्रहणं किमिति। इतरसुकारकप्रकरणेणोणमुख्यन्याय एतत्सुवादन्यत्र न प्रवर्तत इति तापनयतमप्यग्रहणमि।
त्याशयेन तापनफलमुदाहरति। गंगायां घोष इति। उक्तं तापनानेगीकारे त्विहाधिकरणसंज्ञानस्यात्। तिलेषु तैलं दधिनि सर्षित्यादौ मुख्या धारे तस्योश्च रि
ताथत्वादि निर्भावः। अत्र व्याचरव्युः। यदा च तीरधर्म आधारत्वं सामीप्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं यदा तु गंगाशब्द एव तीरे वर्तते तदा तु न प्रयोजनी
रस्य मुख्या धारत्वात् तत्राद्यप्रश्लेषविभक्तिर्लाक्षणिकी द्वितीये तु प्रकृतिर्लाक्षणिकीत्यादि रामेणेति। यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रिया प्रति विशेषणत्वे
व तथापि कृद्यस्थितानां विशेष्यत्वैवः सत्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः। धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्हन्यतरत्यादिकर्माख्या तसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्ये
भावव्यत्यासोभावविहत इत्यादिकर्मसमभिव्याहारे व्यत्यासोऽस्य वा तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुः कर्षणादितद्विषयीभूतो यो वा व्यापारः शरीरभेद
नादिसत्त्वाध्यप्राणवियोगाश्रयोवालीति वाक्यार्थः। बालिनं हन्ति वाली हन्यतरत्यादौ तु बालिनिष्ठः प्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिको व्यापारः सति
षयंकारामनिष्ठधनुः कर्षणादिव्यापार इत्यर्थो बोध्यः। अत्रेदमवधेयं फलव्यापारयोर्धातुराश्रयेतु तिङः स्मृतः। फले प्रधानं व्यापारस्ति उच्यते। विशेषणं। रहः
धातुः स्मृत इत्यन्वयः। वाचकत्वेनेति शेषः। आश्रयेतु तिङ इति विभक्तिवियरिणमेन स्मृता इति संबध्यते। वाचकत्वेनेति पूर्ववत्। तिङ इत्युपलक्षणं द्वितीया
तृतीयादीनामपि आश्रयमात्रार्थकत्वात्। नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीया तृतीयासप्तमीनां साक्यं स्यात्। मैवं। निरूपकभेदेनाधारभेदात्। फलनिरूपित आ
धारभेदो द्वितीया र्थः। व्यापारनिरूपितस्तृतीया र्थः। स्वाश्रयद्वारा व्यापारनिरूपितः फलनिरूपितश्च समर्थ इति लभ्युपगम्यते। फले प्रधानमिति एतच्च प्रापि

सु-
सि-कौ-
टी-त-
१३५

कर्मकृतसमभिव्याहारे तु व्यत्यासोऽस्येवेति उक्तत्वात् । हरिं भजति देवदत्त इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्यमस्येव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हर्याधारयोर्देवदत्तैः प्रकृत्या
धारयोश्चाभेद इह संसर्गः । तथा च हर्याधारिकाया प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो यो व्यापार इति वाक्यार्थः । न चाधारतैव वाच्येति मते व्यं ।
तन्निष्ठघर्मत्वस्याधारत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्या प्रतिगौरवात् । कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरभंगापत्तेश्च । अतएव भाष्यकारोप्याह । सुपां कर्मरयो
प्यर्थाः संख्याचैव तथा तिङमिति । अमभिहिते किं । हरिः करोति । पाचकः । कर्तरि ष्युलशादिकः । शब्ददुर्गं करोतीति ङक । कृतं विश्वेन कृतं विश्वः ॥
विश्वकर्मकृत्याश्रय इत्यर्थः । जीवन्त्यनेन जीवनः करणे ल्युट् । प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिमणो यो तेन नाम्ना सुती इत्याश्चरितेन हां त इत्यादिसिद्धं । चरु
रिति । अभिरुद्र इत्यर्थः । क्रियाया अश्रद्धणात् । कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठी ह प्राप्ता । एतच्च गम्यमान करोति क्रियाकरणत्वसिद्धं । करणान्तरव्युत्सायहि प्र
कृतेरेव करणत्वं निवसितं स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलंकारादिनेत्यर्थात् ॥ प्रायेण याज्ञिक इति । एतदपि गम्यमानज्ञानक्रियाप्रतिकरणत्वा
त्सिद्धं । आधारादिके ह ल्येन याज्ञिकोऽमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात् । गोत्रेण गार्ग्ये इति । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः । प्रथमात्र प्राप्ता गोत्रेण हं ज्ञाये इत्यर्था
त् । इहापि तृतीया सिद्धा । समेनेत्यादि । सममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । इहापि तृतीया सिद्धा । यथोपि गमने करणत्वाभ्युपगमात् । द्वि
द्वौ नैति द्वयोर्द्वौ एष्येः समाहारो द्विद्वौ । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । द्वौ एह्यसंवेधि धान्यमित्यर्थः । इह षष्ठी प्राप्ता । द्विद्वौ एपरिमित धान्यार्थमूल्ये द्विद्वौ
एतद्व्युत्सायचक्रयप्रतिकरणत्वमितीहापि तृतीया सिद्धेति दिक्वाचादिति । करणशब्दानुहत्यापरिष्कयणोत्पदानमन्यतरस्यामित्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्या
ग्रहणपक्षेण न वा संज्ञयोः प्रत्यायत्वे लब्धे च ग्रहणसमुच्चयार्थे । तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देव इत्यत्र कर्मण्यण्करणे तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति ।
मनसः संज्ञायामित्यलुक् । किं च । अष्टौ देवयते देवदत्ते यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वात् । अणिकर्तृणो गतिबुद्धीत्यनेन कर्मत्वेन । अणवकर्मकादिति परस्मै
पदमपि न भवति । ननु कर्मकरणसंज्ञा समावेशस्य मनसा देव इत्यत्र कृतार्थत्वात् । दृष्टान्दीव्यतीत्यत्र परत्वात् तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति । कार्यकाले
पक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानं तस्यानवकांशत्वात् द्वितीयेति । स्यादेतत् । दीव्यते अष्टा इत्यत्राभिहितेपि कर्मणि करणत्वस्यानभिधानात् तृतीयास्यात्

तथादेवना अक्षा इत्यत्र ल्युटां केरलत्वस्युभिधानेपि कर्मलोभाभिधानात् द्वितीया स्यात् ॥ मैवं ॥ एकैव स्युत्र शक्तिः संज्ञा द्वययोगिना तथाचैकस्यां शक्तावुभिहिनाया
 मयस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव न त्वनधिहित्वं ॥ ॥ सहयुक्तेति । सहेना प्रधान इत्यववाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याहा । सहार्थेनेति । स
 हार्थकशब्देनसंहासाकसार्धमित्यादिनेत्यर्थः । पुत्रेणेति । पितुरेवागमनक्रियासंबंधः पुत्रस्यत्वार्थ इत्येतावतैव तस्या प्राधान्यमुच्यते । अप्रधानग्रहणं
 कृशकां नचैवंपितुरपितृती कदात्रेः तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अंतरंगत्वात्प्रथमोपपत्तेः । नचयत्र प्रथमानमोपेति पुत्रेण सहपितुरागमनमित्यादौ तत्र प्रधाना

सहयुक्तेः प्रधाने । २३३२ ॥ तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवंसाकंसाहंसंयोगेऽपि विनाऽपितद्योगान्तृतीया । नृद्वेयुनेत्यादिदर्शनात्
 येनाङ्गविकारः । २३३२ ॥ येनाङ्गं नविकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते तत्तृतीया स्यात् । अक्षणाकारणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अ
 ङ्गविकारः किं । अक्षिकाणमस्या इत्यम्भूतलक्षणो २३३२ ॥ कञ्चित्प्रकारस्यास्यलक्षणेतृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसुः । जटाज्ञाप्यनाय
 सत्त्वविशिष्ट इत्यर्थः । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २३३२ ॥ सम्युर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रापितरम्वासञ्जानीते ॥ हेतोः । २३३२
 हेत्वर्थेतृतीया स्यात् । इत्यादि साधारणनिर्वाणसाधारणत्वे हेतुत्वात् । कारणत्वानुक्रियामात्रविषयव्यापारनियतत्वात् । दण्डेनघटः । पुण्येनदृष्टो हरिः
 फलमृष्टीहेतुः । अध्ययनेन वसतिः । गम्यमानाऽपि क्रियाविभक्तौ प्रयोजिका ॥ अलंश्रमणम् । श्रमेण साधनास्तीत्यर्थः । रहसाधनक्रियाम्प्रतिश्रमः
 कारणमाशतेनशतेनवत्सायाययतिपयः । शतेनपरिच्छिद्येत्यर्थः । अशिष्टव्यवहारेक्षणः प्रयोगेचतुर्थ्यर्थेतृतीया । रास्यासंयच्छते कामुको धर्मे
 तुभार्षीयसंयच्छति ।

॥ तपितुरपितृतीया स्यात् अनेत्सह

रणयप्रधानग्रहणमावश्यकमिति ताच्यां कर्कविभक्तेर्वलीयस्त्वात्कर्तृकर्मणोः कृतीतिषष्ठ्याएवतत्रप्रवृत्तेरितिदिक्कायेनांगा । येनेति सर्वनाम्ना प्रकृतार्थभूतो
 वयवएवगृह्यतेसंनिधानात् । सचार्थाद्विकृतएवान्वविकृतेनावयवेनशरीरस्यविकारःसंभवतिरेतद्यह ॥ येनांगेनविकृतेनेति । अंगिनरति । सूत्रेणशब्दोऽर्थो
 द्यजंत इतिभावः । जटानामित्यम्भूतलक्षणत्वमुपपादयति । जटाज्ञाप्येति । जटामित्यप्ययत्तापसत्वंतद्विशिष्ट इत्यर्थः । संज्ञो । ज्ञा अवबोधने इत्ययमेवगृह्यते । तृतीया

सु.

सि.कौ.
टी.न.
१२८

प्रादुर्भावशतितस्या कर्मकत्वात्। उ.सु. प्राभागस्य तदस्य स्यात्सोपोनरत्यस्योपेननिष्यन्तयासास्त्रिकत्वाच्चेत्याशयेनाह। जानातेरिति। संजानीतरिति। संप्रतिभ्यामनैध्यानर
तितड। कृद्योगपरत्वात्कर्तृकर्मणोपितिषष्टेवचितुःसंजाता। आध्यानेतुपित्रापितरंवासंजानति। हरदत्तस्त्वाहा। आध्यानेपरत्वाद्धीगर्थेतिषष्ठी। मातुःसंजानतीति। तज्ज
नत्रशेषाधिकारात्तदिमनोरमायांस्थिता। हेतौहेतुरिहलौकिकःफलसाधनीभूतोगृह्यते। ननुतत्प्रयोजकोहेतुश्चेति कृत्रिमः। तस्यचकारणकर्तृसंज्ञाविधात्कर्तृकत्वं
त्वादेवतृतीयासिद्धेरुआह। हेत्वर्थइत्यादि। ननुलौकिकहेतोरपिकरणत्वादेवतृतीयासिद्धौकिमनेनेत्याशंक्त्वेतुत्वकरणत्वयोर्मदमाह। द्रव्यादीति। अत्रशब्देनगु
णक्रियेग्राह्यद्रव्यगुणक्रियानिरूपितंनिर्व्यापारसव्यापारवृत्तिचयतद्वेतुत्वमित्यर्थः। करणत्वत्विति। क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवृत्तिचयतत्करणत्वमित्यर्थः। एवंच
हेतुकरणयोर्भेदादन्यतरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्नशंकेतिभावः। उक्तंच। द्रव्यादिविषयोहेतुःकारकनियतक्रिया। अनाश्रितेतुव्यापारेनिमित्तंहेतुरिष्यतरिति। द्रव्यविषयेहेतु
त्वमुदाहरते। दंडेनघटइति। दंडहेतुकोघटइत्यर्थः। अत्रहिव्यापारेस्तुवामास्तुसाक्षात्क्रियान्वयित्वभावात्करणत्वंनासीतिभावः। क्रियाविषयेउदाहरणमाह।
पुण्येनदृष्टइति। पुण्यशब्देनेहपरमापूर्वमुच्यते। तस्यचहरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेपिव्यापारवत्त्वाभावात्करणत्वमितिभावः। यद्यथागादिकमेवपुण्य
शब्देनविवक्ष्यतेतदातस्यव्यापारवत्वमस्येवेतिकर्तृकरणयोरित्येनेनेवतृतीयासिद्धा। गुणविषयेतुपुण्येनगौरवणद्रव्याद्युदाहार्यं। जगामिसापसरत्यादौतुल्य
लक्षणभावविवक्षायांहेतुत्वाविवक्षणादनेनाप्रामातृतीयेतीत्यंभूतलक्षणद्रव्यारब्धमित्वाहुः। अत्रकेचिदुत्प्रेक्षते। द्रव्यादिसाधारणत्वाद्देतुत्वस्यहेतु
वित्यनेनेववाणेनहनद्रव्यादिप्रयोगसिद्धेःकर्तृकरणयोरिति सूत्रेकरणग्रहणंन्यक्तुंशक्यं। करणसंज्ञातुआवश्यकीकरणधिकरणयोश्चेत्याद्यर्थमिति। अ
न्येत्तुक्रियासाधकतमंयस्यव्यापारवत्त्वेनविवक्षितंचेत्करणोचेद्देतुः। द्रव्यसाधकतमस्यदंडादेस्तुव्यापारवत्त्वेपिहेतुत्वमेवाएवंचरामेणवाणेनहनद्रव्यादौ
हननेवाणमदिनिमित्तमित्येतावदेवयस्यविवक्ष्यतेतद्दंडहेतुवित्यनेनेवतृतीया। वाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयद्रव्येवव्यापाराविष्टत्वेनविवक्षायांतुहेतु
त्वाविवक्षणमत्कर्तृकरणयोरितिकरणत्वात्तृतीयाआरभ्येत्याहुः। फलमपीति। एतच्चप्रत्ययइति सूत्रेकेय्यटेस्पष्टं। अध्ययनेनेति। तादर्थ्यविवक्षायांतुचतुर्थ्यपि
भवतीतिचतुर्थ्यासहेयत्तृतीयाविकल्पते। अध्ययनायवसति। अत्रकेचिन्परिष्कुर्वति। अध्ययनेनवसतीत्यत्रदंडहेतुकोघटइतिवदध्ययनहेतुकोनिवास

इत्यर्थस्वीकारेण्यं विशेषः। अध्ययनस्य फलेन महाभारतः समस्त उपकारकत्वेन सहनिरूपकता। ततश्च फलाभिन्नाध्ययननिरूपितोपकारकत्वाश्रयनिवसनात् क
लोव्यापार इत्यर्थः। दंडेन दण्ड इत्यत्र दुर्दंडनिष्ठापकारकत्वं निरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घट इत्यर्थः। उपकार्ये हि साध्यफलमपि तदेवेति। गम्यमानापीति। अपिशब्देन श्रु
यमाणक्रियासमुच्चयतेन केवलेश्रुयमाणैव क्रियाविदुः प्रयोजिका किंतु गम्यमानापीति भावः। साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रतीतिः।
भावः। अशिष्टेति। एतच्च दण्डश्च साचेच्चतुर्थ्यर्थ इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमायां स्थितं। केचिदिह परिष्कुर्वन्ति। अशिष्टव्यवहार इत्यंशो वाचनिक एवा। अन्यांशु ज्ञापक
सिद्ध इति। दाल्यासंयच्छते इति। दण्डश्च साचेदिति तद्। पाघ्राधेति यच्छादेशः। कामुक इति। लषयतय देत्यादिना कमेरु कत्रा इति तृतीया ॥ ३३ ॥ कर्मणा महसंज्ञा
करणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थं। सम्यक् प्रदीयते स्मै तत्संप्रदात्तमिति अतएवाह। दानस्येति। दानक्रिया कर्मण कर्ता यमभि प्रैति संवधाति इत्यतिवातत्कारकं स

कर्मणं यमभि प्रैति संसम्प्रदानं ॥ ११४ ॥ दानस्य कर्मण यमभि प्रैति संसम्प्रदानं संज्ञं स्यात् ॥ चतुर्थी संसम्प्रदाने ॥ २३ ॥ १३ ॥ विप्राय गान्
दाति। अनभिहित इत्येवा। दानी यो विप्रः। क्रियया यमभि प्रैति सोऽपि संसम्प्रदानं पत्ये शोते। कर्मणः करण संज्ञा संसम्प्रदानस्य च कर्म संज्ञा
पशुना रुद्रं यजेते। यशुरुद्राय ददातीत्यर्थः ॥ रुच्यर्थानाम्प्रायमाणः ॥ ११४ ॥ ३३ ॥ रुच्यर्थानाम्प्रायमाणे श्रीयमाणे र्थसंज्ञा दानं स्या
त् ॥ हरये रोचते भक्तिः अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः ॥ हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री। श्रीयमाणः किं देवदत्ताय रोचते मोदक इत्यर्थः ॥ ॥

प्रदानसंज्ञकमित्यर्थः। तेन अज्ञानयति ग्राहः। हस्तनिर्वाहानि वृक्षे इत्यादौ नातिप्रसंगः। दानं चापुनर्यहणयस्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वायादनां अतस्त्वरजकस्य
वस्त्वददातीत्यादौ न भवति। तत्र हि ददाति भाक्तः। एतच्च वृत्तिमज्ञः। भाष्यमते तु नान्वर्थतायामग्रहः। खंडिकोपाध्यायः शिष्याय च यदा ददाति इत्यादि प्रयोगात्। र
जकस्य ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविद्वेषाद्यो भविष्यति। न चैवमज्ञानयति ग्राहमित्यादावतिप्रसंगः शक्यः। अज्ञो प्रतिग्रामस्य शेषित्वाभावात्। यमभि प्रैतीत्युक्त्या
द्वियमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते। ग्राहप्रतिग्राहस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा अत्र अभिप्रैतीत्यन्यद्वयं न तु समासः। उदात्तं ज्ञागतिम
ताचति डागतेः समासो वक्तव्य इति वार्तिकस्य छंदोविषयत्वादिनिहरदत्ताभाषाविषयत्वेन यत्प्रकुरुते इत्यादौ समासत्वात्सोरुत्पत्तिः स्यात्। लिङ्गस्यैवा मन्त्रं

सु
सि को
टी त
१३

७ दानस्य तदर्थत्वात्तदर्थ्ये चतुर्थीसिद्धेव किमनयासंप्रदानसंज्ञामैव ७॥

सकतामभ्युपेत्य स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृतेपि ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः स्यात् । यत्प्रकृर्वरिन्नित्यत्र तु नलोपः स्यात्तस्मादुक्तवार्तिकस्य च्छंदोविषयत्वं युक्तमेव । शनीय इति । बाहुल्यकात्संप्रदाने अनीयत् । क्रिययेति । क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावात्तया अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञानप्राप्तीतिवचनं । एतच्च क्रियार्थोयप्रदस्य च कर्मणि स्थानिनरूपनेन सिद्धं । यत्प्येते रत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेते रत्याद्यर्थभ्युपगमे बाधकाभावात् । भाष्यकारमते तु कर्मण्यमभिप्रेतीति सूत्रेणैव सिद्धं । संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियादि कृत्रिमकर्मैति तैरुक्तत्वात् । नचैवमप्यददातीति कर्मत्वात् क्रियेयायमभिप्रेतीत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यं । भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात् । नचैवं कटं करोति ओदनं पचतीत्यादावपिसंप्रदानत्वप्रसंगस्तथा च वचनद्वयवलात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कदायकरोतीत्याद्यनिष्ठप्रयोगोपि स्यादिति चेदत्राहुः ॥ यत्प्येते रस्य कर्मकस्य लेसावकाशयाः संप्रदानसंज्ञायाः निरवकाशया कर्मसंज्ञया बाधितत्वात् नैवानिष्ठप्रसक्तिः । नचैवं मन्थर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्याविति सूत्रमावश्यकमेवेति तन्प्रत्याख्यानभाष्यस्थं नसंगच्छत इति वाच्यं । भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवात्प्रमात्रत्वादिति स्यादेतत् । दानक्रिया

श्लाघुडु इत्याद्यात्प्रीत्यमानः ॥ १४ ॥ ३४ ॥ एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टस्सम्प्रदानं स्यात् । गोपीस्मरात्कृष्णाय श्लाघते । हुतोतिष्ठतो शपते वा । ती

र्थसिंप्रदानेन बुदानक्रिया तदर्थी । कारकाणां क्रियार्थत्वात् । कर्मणः करणसंज्ञेत्यादि छांदसमेतत्वात् । अतए ॥ स्प्यमानः किं ॥ देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥ वसुव्यत्यये न सिद्धत्वे । द्विति प्रत्याख्यायते । रुच्यर्थानां रुचिरथेयिषां ते रुच्यर्थसेषां । प्रीयमाण इति । प्रीत्तरपणे अस्मात् कर्मणिलटा हरयेरोचत इति । हर्षिणी । णयतीत्यर्थः । कर्मसंज्ञायां प्राप्तावावचनं । यद्यपि रुचिर्दीप्ता वपि पथ्य ते तथापीह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याह । अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति । अतएवादिन्योरोचतेरिसु रत्पवरीत्यर्थसंज्ञानभवति । हारनिष्ठप्रीतिरिति एतेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्यत्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति । मोदकः पथीति । देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न तु पथरति न तस्य संप्रदानत्वं ॥ प्रीयमाणपदाभावे नुपपत्त्योपि स्यादिति भावः ॥ ३३ ॥ श्लाघुडु । श्लाघकम्यने । नुडु अपनयने । षागतिनिवृत्तौ । शप उपालंभे । कृष्णाय श्लाघत इति । कृष्णं सौतीत्यर्थः । कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदं । अन्यत्वाद् । कृष्णाय आत्मानं परवा श्लाघ्यं तथयतीत्यर्थ इति । अस्मिं सुपशेषेषु प्राप्तायां वचनं नुत इति । सपत्नीभ्यः कृष्णं नुवानातमे वार्थे कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । यस्य कस्यचित् नुतिं बोधयतीति वा । श्लिषत इति । स्थित्यास्वामिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति तद् । शपत इति । उपालं

श्लाघते पथि । हुतोतिष्ठतो शपते वा । ती । वसुव्यत्यये न सिद्धत्वे । द्विति प्रत्याख्यायते । रुच्यर्थानां रुचिरथेयिषां ते रुच्यर्थसेषां । प्रीयमाण इति । प्रीत्तरपणे अस्मात् कर्मणिलटा हरयेरोचत इति । हर्षिणी । णयतीत्यर्थः । कर्मसंज्ञायां प्राप्तावावचनं । यद्यपि रुचिर्दीप्ता वपि पथ्य ते तथापीह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याह । अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति । अतएवादिन्योरोचतेरिसु रत्पवरीत्यर्थसंज्ञानभवति । हारनिष्ठप्रीतिरिति एतेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्यत्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति । मोदकः पथीति । देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न तु पथरति न तस्य संप्रदानत्वं ॥ प्रीयमाणपदाभावे नुपपत्त्योपि स्यादिति भावः ॥ ३३ ॥ श्लाघुडु । श्लाघकम्यने । नुडु अपनयने । षागतिनिवृत्तौ । शप उपालंभे । कृष्णाय श्लाघत इति । कृष्णं सौतीत्यर्थः । कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदं । अन्यत्वाद् । कृष्णाय आत्मानं परवा श्लाघ्यं तथयतीत्यर्थ इति । अस्मिं सुपशेषेषु प्राप्तायां वचनं नुत इति । सपत्नीभ्यः कृष्णं नुवानातमे वार्थे कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । यस्य कस्यचित् नुतिं बोधयतीति वा । श्लिषत इति । स्थित्यास्वामिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति तद् । शपत इति । उपालं

धारेरुत्तमर्णः धृड अवस्थाने हेतुमण्यतः उत्रमर्ण धनस्वामी । उक्तः कृणोः कृणमाधमर्ण इत्यव्यवहारविशेषोपलक्षणार्थमाधमर्णग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णे
 पिनिष्ठानत्वं भवति । अस्मादेवनिघातनादत्रवृद्धी हेतुनिष्ठानत्वं परनिघाते बोध्यः । भक्तायेत्यादि । इहमक्त उत्रमर्ण हरिर्धमर्णः । धृडे कर्मकत्वात् एते कर्तुमेषि स्थणे
 कर्मत्वात् शतंधारयति यो मरुतिपरत्वादिहाश्रयकरणसंज्ञामादिष्यतीति चेदुत्तमर्णेपि तर्हि हेतुसंज्ञास्यादिति हरदत्तः तन्नश्चोत्तमर्णग्रहणभावे हेतुसंज्ञाया रत्नाधिकरणसं
 ज्ञाया अव्ययमपवादस्याः । न द्वारण्य उत्रमर्णग्रहणादेति भावः । एवं च कृतेषु उत्रमर्णग्रहणेन तत्र प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुसंज्ञाया प्राप्तायात द्युधनार्थमिदं संप्रदा
 नसंज्ञावचनमिति निष्कर्षमाहुः । मनोरमायां तु यष्टयायां प्राप्तायां इदं वचनमिति स्थितं स्पृहरीप्सितः । स्पृहर्द्रप्सायां चुरादावदंतसे न स्पृहयतीत्यनलघूपधगुणोच्चाप

धारेरुत्तमर्णः । १४४ । ३५॥ धारयते प्रयोगे उत्रमर्ण उक्तसंज्ञस्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः ॥ उत्रमर्णः किं । देवदत्ताय शतंधारयति शं
 मा स्पृहरीप्सितः । १४४ । ३६ । स्पृहयते प्रयोगे इष्टस्मत्प्रदाने स्यात् । पुष्येभ्यः स्पृहयति । इप्सितः किं । पुष्येभ्यो वने स्पृहयति । इप्सितमात्रे
 इयं संज्ञा प्रकर्षविचक्षायानुपरत्वात् कर्मसंज्ञा । पुष्याणि स्पृहयति । कुधद्रुहेर्ष्यासुयार्थानां यम्प्रतिकोपः । १४४ । ३७॥ कुधाद्यर्थानाम्प्र
 योगे यम्प्रतिकोपस्स उक्तसंज्ञस्यात् । हरये कुध्यति । दुह्यति । इष्यति । असूयति । यम्प्रतिकोपः किं । भाष्यामीर्ष्यति । मैनामन्योऽद्राक्षीत् । क्रो
 धोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । इर्ष्याऽक्षमा । असूयागुणेषु दोषाविष्करणे । दुहादयोऽपिकोपप्रभवा एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणसामान्येन यम्प्रतिकोपश्चि

रत्वादिना तेन परस्परेण स्पृहणीयशोभं । स्पृहणीयगुणे महात्ममिरित्यादौ कर्मण्यनीय रसिध्यति । शेषत्वविशेषायां तु कुमार्य इव कांतस्य त्रस्यंति स्पृहयंति चेत्स्य वष्यपि
 ध्यतीति हरदत्तादयः । वाक्यपदीयहेत्वात् राजीयग्रंथयोस्तु स्पृहयति योगे कर्मसंज्ञायाः शेषवृष्ट्याश्च वाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितं । युक्तं चैतत् । किं यया यममिप्रेतीत्यने
 वेष्टसिद्धेः । स्पृहरीप्सित इत्येतस्मिन्स्य हरदत्तादिमते वैध्यर्थ्यप्रसंगात् । तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रंथानुरोधेन परस्परेण स्पृहणीयशोभमित्यादौ दानी यो विप्रदं भिवत्वा
 हुलकात्संप्रदाने अनीय र इति व्याख्येयां कुमार्य इव कांतस्य त्रस्यंतीत्येतदर्थं तथा कृतार्थस्य कांतस्यति वष्यतेस्य विभक्तिविपरिणामेन काना यस्पृहयतीति व्या
 ख्येयमितिकेचित् ॥

सु
शिको
मी-त
१३२

क्रुधदुहा क्रुधक्रोधे। दुहजिघांसायां। ईर्ष्यदृष्यायां। असूयतिः कङ्कदियगंतः। एषामथद्रवार्थोयेषांनेयां धातूनामित्यर्थः। दोहोऽपकाररति। दुहद्रोहे रतिपठामि
प्रायेण क्रुधिघांसा दोहएवेत्यर्थेनोनुभाषणं वा। असूमेति। परसंपत्सहनमित्यर्थः। क्रुधदुहोरकर्मकत्वात्तद्योगेषष्ठीप्राप्ता। अन्ययोस्तुसकर्मकत्वात्द्वितीयाप्रा
प्ताननुचितदोषार्थानामित्येवास्तुकिं क्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेतिचेत्। अत्राहुः। द्वेषादावतिप्रसंगकरणयविशिष्योपादानंतेनयोः स्मां द्वेषियंचवयं द्वेष्मर
त्यचचतुर्थीनभवति। तत्रत्यनभिनंदनं द्वेषेरर्थः। अतएवाचेतनेष्वपिद्विषधातुः प्रयुज्यते। ओषधं द्वेषीति। कोपप्रभवाएवेति। कथं तर्हि कुप्यसिकस्मिचिनर

क्रुधदुहोरुपसृष्टयोऽकर्म। १४। ३८॥ सोपसर्गयोरनयोर्यस्प्रतिकोपस्तत्कारकङ्कर्मसंज्ञं स्यात्। क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति। राधी
स्योय्यस्यविप्रश्रः। १४। ३८॥ अनयोः कारकंसम्प्रदानं स्यात्। यदीयोविविधः प्रश्रः क्रियते। कृष्णाय राध्यति ईक्षनेवा। एष्टोगर्गः शुभाः शुभस्य
प्यो लोचयतीत्यर्थः। प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः पूर्वस्यकर्ता। १४। ४०। आभ्याम्परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात्। वि
प्रायगाम्प्रतिशृणोति। आशृणोति वा। विप्रणमह्यन्ने हीति प्रवर्तितस्तत्प्रतिजानीत इत्यर्थः। अनुप्रतिगृणश्च। १४। ४२॥ आभ्यांगृणतेः कारकं प
र्वव्यापारस्य कर्तृभूतसुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रेः नुगृणति प्रतिगृणति होना प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः। परिश्रयणे सम्प्रदानम
न्यतरस्यां। १४। ४४। नियतकालम्भृत्यास्वीकरणम्परिश्रयणनस्मिन्साधकतमङ्गुरकंसम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात्। श्रुतेन श्रुता यवापरिकीतः
तार्थ्यं चतुर्थीवाच्यामुक्तये हरिम्भजति। कृपिसम्प्रद्यमाने च। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते सम्यद्यते। जायते। इत्यादि। उत्पत्तेन ज्ञापिते च। वाता
यकपिलाविद्युताहितयोगे च। त्राह्मणयहितं ॥ ॥

॥ ति। नहिकोपः कोपप्रभवः। अत्रव्याचस्युः। कुपिरत्रद्रोहार्थ रतिपत्येशेते रतिवत्क्रि
ययापमित्येवसिद्धे क्रुधदुहोर्ग्रहणांचित्यप्रयोजनमित्याहुः। राधीस्योः। राधसंसिद्धौ। ईक्षदर्शने। अनयोस्त्वित् शुभाशुभयोर्यो लोचनमर्थस्तच्च प्रश्रपूर्वकमित्याशयेन वि
वृणोति। एष्टे गुणरति। शुभाशुभरूपयोः कर्मणोः। दोषार्थेनोपपन्नहादकर्मकावेतो। अतएव राध्यतीतिश्यन् राधोकर्मकाद्वद्वावेतिरिवादि शुवश्यमाणेन गणसू
त्रेण कर्मकोदेवतद्विधानात्। कृष्णसंचि शुभाशुभमित्यर्थोपगमान्पष्ठ्यां प्राप्तायावचनमिदं। अनुप्रतिगृणरति। श्रांतस्यानुकरणशब्दात्पष्ठ्यां। प्रत्याङ्

म्यामितिपूर्वत्वे हि वचननिर्देशान्प्रत्येकमेव धातुसंबन्ध इति न ह्यरिते तस्याह चर्यादिहापि प्रत्येकमेव धातुसंबन्ध इति सूचयन्नाह। आभ्यां गृणोरेति। होत्रे इति। कर्म
 त्वे प्राप्ते वचसा। परिक्रमणे। इव्यदानेनात्यंतस्वीकारः क्रयः। तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे अनियतकालत्वं क्रयणत्वं परिक्रमणस्य न्यूनकालत्वादित्याशयेनाह। नियते
 ति। मृत्यावेमनादिना। तादर्थ्य इति। तस्मै कार्यायेदं तदर्थं कर्तव्यं तस्य भावसादर्थ्यं। ब्राह्मणदित्वात्प्यत्र। कृतद्वितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानभावप्रत्ययेनेति सिद्धा
 तान्प्यत्रासंबन्धोऽभिधीयते सत्रसंबन्धोऽनेकविधो न तु कार्यकारणभावएव तेन। ब्राह्मण्यदधीत्याद्यपिसिद्धं। ब्राह्मणस्य दत्तजन्यत्वेपितत्संस्कार्यत्वात्। न चैवं
 यमि प्राग्वाच्ये चतुर्थी स्यादिति शक्यं संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वेपि षष्ठीवद्विशेषणदेव भवतीत्याकरे अभ्युपगमात्। एवं यूपाय दाह इत्यत्र दाहशब्दादपि न भवेति।
 इति विहिते तीयापि षष्ठीविषयस्त्वु भवतीति सापीहन भवति। किंतु। प्रातिपदिकार्थे प्रथमेव। न चैतद्वार्तिकस्यावश्यकत्वे चतुर्थी संप्रदाने इति सूत्रं व्यर्थमिति ध
 मित्थं। हरये रोचते इत्याद्यर्थे तस्याप्यवश्यकत्वात्। विप्रार्थगामित्यत्रापि तादर्थ्यं चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वे चेदिकाल्पायति। संप्रदादित्वाद्भावे
 क्विपितरेतात्सप्रमास्य। तिरिहाभूत प्रादुभावः कृत्यर्थक धातुप्रयोगेयः संपद्यते तत्र चतुर्थी विकारवाचकाच्चतुर्थी न्यर्थः। सहिसंपद्यते प्रादुर्भवति तदु
 दाहरति। भक्तिर्ज्ञानायेति। ज्ञानात्मना परिणमत्तदर्थः। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमेव भ
 क्तिर्ज्ञानं कल्पते इति। यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमेव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते। कृपी न्यर्थग्रहणमि
 त्याशयेनाह। संपद्यते इत्यादि ॥ यद्यपि तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव भक्तिर्ज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति तथापि परिणमत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमिन्याहः ॥
 प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्यातः तेन ज्ञापिते र्येवर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः। वातायेति। वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः ॥ हेनेति। चतुर्थी समासविधा
 ॥ नात्तत्रात्तद्वत्त्वव्यमिति भावः। एवं सुखयोगेपि चतुर्थी बोध्या ॥

सु.
सि.कौ.
टी.त.
१३२

क्रियार्थोपपदाक्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्याः यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति तथापीह स्ववाचकशब्देन ह्येत
ह्येधा क्रियाफलकक्रियावाचकमित्यर्थः क्रियावाचकस्यापि धातोर्ह्योच्चारितपदरूपोपपदत्वं यद्यत्रिनसंभवति सुप्तिङन्तस्यैवपदत्वान्तथापीह क्रियावा
चकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षितः । तादृशमुपपदं यस्य तु मुन्नंतस्य तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कृष्टोर्थः । तुमुन्प्बुलौ क्रियार्थायां क्रियायामिति सूत्र

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्यान्नितः । २३१४ ॥ क्रियार्थो क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तु मुनः । कर्मणि चतुर्थी
स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुयातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाया । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयम्भुवेन मरुत्तयेत्यादावपि तु
मर्थोच्चभाववचनात् । २३१५ ॥ भाववचनाच्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यष्टुयातीत्यर्थः । नमः स्वस्ति स्वा
हा स्वधाः लम्बषड्योगाच्चा । २३१६ ॥ एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्र
जाभ्यः स्वस्ति । अंग्रये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं । तेन दैत्येभ्यो हरिरलम्बभुस्समर्थः प्रशक्त इत्यादि । प्रभ्वादि योगे
षष्ठुपिसाधुः । तस्मै प्रभुः । स एषां ग्रामणी रिति निर्देशता । तेन प्रभुर्भुषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धं । वषट् इन्द्रोय । चकारः पुनर्विधाना
त् । तेनोशीर्विषसायाम्यरामपि । चतुर्थी चाशिशोतिषष्टी म्वाधित्वाच्चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । मन्ये कर्मण्यनादरे विभाषाः
प्राणिसुश ३१७ ॥ प्राणिवर्जैर्मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । नत्वान्तं मन्ये ऋणाय वा । श्यनानिर्देशात्तानादिकयोगेन । नत्वा
न्तं मन्ये । अप्राणिष्वित्यपनीयनोक्ताकाः नशुकश्चालवर्जैश्चित्वाच्चा । तेन नत्वान्तावं अन्नं मन्ये इत्यत्रा प्राणित्वेऽपि चतुर्थीना । नत्वा
न्तं मन्ये । अन्त्यान्मामन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ॥

॥ ९९ ॥ महिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलनीत्याशयेनाह । क्रियार्था क्रियेति । स्या
न्नितरन्त्यस्यैवार्थकं यन्नमप्रयुज्यमानस्येति । तुमुन्नन्ति । षुलोप्युपलक्षणं । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहर्तु क इति विवरणे वाधकाभावात् । कर्मणीति । त
थाचद्वितीयापवादोयमिति भावः । यत्रुपेसादकृतावगारव्यानेः अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मण्यथा स्यात् । प्रयुज्यमा नस्य कर्मणि माभूदिति नियमार्थं सुत्रमि

१३३

तस्मात्ता अप्रामाण्यनियमायोगात्। नचेहतादर्थ्यरतिप्रति... यानक्रियायाः फलार्थत्वाभावात्। आहरणार्थाहियानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्य
देवता क्रियायाः पदस्यैका प्रविशति डी गृह प्रवेशने पद्ये... सणार्थं तथापि भस्मिं प्रति कृत्रिमोपपदत्वं नास्ति। नचतुमुनः कर्मणीस्युक्तत्वात् भस्मिकर्मणि
चतुर्थ्याः प्रसक्तिरेवनास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं नसंगच्छते इति वाच्यं। सति तक्रिया र्थोपपदस्येति पदे तु मुनः कर्मण्युक्तत्वात् भस्मिकर्मणि
मिति तु मुनः इति न्ययतनाय येति प्रत्युदाहरणस्य संगतत्वाभावात्। तुमर्थोत्। अव्ययकृतो भवे इति तु मुनो भावे एव विधानात् नदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं
सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह भाववचनाश्चेतीति। नचतादर्थ्यरत्यवगत्यर्थताशं क्यक्रियार्थक्रियोपपदके नभाववचनाश्चेति षत्रा तु मुनेवतादर्थ्यस्य घातितत्वात् प्रातिपदि
यत्तत्त्वे प्रथमाशस्यैव सन्तारं भात। यत्तु प्रसारकृतोक्तं भाववचनोरेव यथा स्यात्। पाचको ब्रजतीति ण्वुलं तात्मा भूदिनि नियमार्थमिदं सूत्रमिति। तन्ना ण्वुलं कर्तृवाच
तया तुमर्थकत्वाभावेन नियमार्थत्वात् यथा तण्वुलं देकर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति चतादर्थ्याभावात्। गुणीभूततया कं प्रति तादर्थ्यसंभवेपि पाकवाचकधानोश्चतुर्थ्य
भागाच्च। मुमर्थोत्किं। पचनं वर्तते। भाववचनात्किं। पाकभ्यागः। अत्र वदंति। क्रियार्थोपपदस्येत्यनुवर्त्यपंचम्या विपरिणमय्यव्याख्याने वाधकाभावात् भाववचनादिति
कुशक्यं नचेवंतु मर्थादित्यवत्यक्तव्यमिति वाच्यं। वर्णलाघवसंभवे गौरवाश्रयणयोगादिति। वलीयसीति। हरये नमस्तत्र तूद्देशनक्रिया द्वारा हरि नमस्कारयोः संवध
हयुद्देश्यको नमस्कार इति। एवं चोद्देशनक्रियावगतौ विलंब इति कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वमित्येके। अन्ये तूपपदविभक्त्या संवधसामान्यमवगम्यते तद्विशेषावगमस्त्व
र्थप्रकरणादिपर्याया चैनाधीनकारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबंधविशेषो इदित्येवावगम्यते इति तस्या वलीयस्त्वमित्याहुः। षष्ठ्यपीति। ननु प्रभ्वादियोगे षष्ठ्ये वा
अन्तश्चावस्तु पर्यापी तर्थावगम्यतामित्याशंका हा तस्मै प्रभवतीति। नत्वांतृणमित्यादि। ननु तृणादिवत् युष्मच्छब्दादपि षष्ठ्ये चतुर्थ्याभावात्। मैवां। अनादर इत्यस्य
मविशेषणत्वेन अनादरघातकं यत्कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात्। तृणं त्वत्रा नादरघातकं ननु युष्मदर्थस्य स्यादेतत्। त्वांतृणं मन्ये तृणयवेत्युदाहियतां किमनेन
ननुः प्रयोगेण। अत्राहुः। प्रकृत्य कस्मिन् ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेन नस्ति तेन यद्वाचिनश्चेत्तर्था विधीयते ततो निरुद्धत्वेन यदिकुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवेति।
ननु साम्यविवक्षायां तादृशी च कुत्सा प्रतीतिर्ननुः श्योगे मिति त्येव भवतीति नत्वामित्युक्तमिति। श्यनानिर्देशादिति। नच मन्य इति यका निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यं

सु.
सि.कौ.
टी.त.
१३३

अनभिहित इत्यधिकारात्। नहियका धोगे अनभिहितं कर्म संभवति। श्यनपि दैवादिक धातुपलक्षणमात्रं न तु स्वयं विवक्षितः। तेन तृणाय मत्वारघुनं दनोपि चालेन रक्ष-
प्रधनाभिरास्थदिति भट्टिप्रयोगः संगच्छते। नौकाकालेति। व्यवस्थितविभाषाविज्ञातव्येति भावः॥ १३॥ गत्यर्थकर्मणि। गत्यर्थेति किं। ओदनं पचति। कर्मणीति किं।
अश्वेन व्रजति। अनध्वनीत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणं। तथा हि सत्यनध्वन इत्येवावस्यत्। किंत्वर्थग्रहणसप्तमीनिर्देशात्कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात्। अ-
र्थस्येव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य तेनाध्ववाचिनां सर्वेषामेव निषेधस्तथा च वार्तिकमध्वन्यर्थग्रहणमिति। गन्त्राधिष्ठित एवेति। आस्थितप्रतिषेधो व-
क्तव्य इति वार्तिकादिनिभाक्। आस्थितः स प्राप्तः अध्वानं गच्छतीत्यत्र हि यथाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी। यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा। इह अनध्व-
गत्यर्थकर्मणि द्वितीया चतुर्थी विष्टाया मनध्वनि। २३३२॥ अध्वमिन्ने गत्यर्थो नाङ्कर्मणि एते लश्लेष्यायां। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति। चेष्यायां
ङि। मनसा हरि व्रजति। अनध्वनीति किं। पन्थानङ्गच्छति। गन्त्राधिष्ठिते अध्वन्ये वा यन्निषेधः यदा तून्त्यात्पन्थानमेवाकमिति मिय्यते तदा च-
तुर्थी भवत्येव। उत्पथेन पथे गच्छति॥ ध्रुवमथायेऽपादानं। १४२५॥ अपायो विस्त्रेषस्तस्मिन्साध्ये यद्भवमवधिभूतद्वारकन्तदपादानं स्यात्
अपादाने पञ्चमी। २३३२॥ ध्रुवमथायाति। धावतोऽन्त्यात्तति। कारकङ्किं। वृक्षस्य पर्णम्यतति। जुगुप्साविरामप्रमां दार्थानामुपसंख्यानं
प्रसङ्गुपसंख्यानं ध्रुवमथायाति। धावतोऽन्त्यात्तति। कारकङ्किं। वृक्षस्य पर्णम्यतति। जुगुप्साविरामप्रमां दार्थानामुपसंख्यानं
द्विभेति। ध्रुवमथायाते भयहेतुः किं। अरण्ये विभेति त्रायते वा॥ ॥ ११ नीत्यपनीयां संप्राप्त इति पूर्यते तेन स्त्रियंगच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्तैवेति न चतुर्थी॥
अत्र व्याचक्षते। अजां नयति ग्राममिति तत्र तु भवत्येव चतुर्थी। अगत्यर्थत्वात्। आशेषादिना तत्र प्रतीयते गतिर्न त्वसौ नयते रर्थः। प्रापणवाचित्वादिना गत्यर्थकर्मणि च-
तुर्थीवेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि द्वितीयायाः प्रासादित्ये तदर्थः। तेन ग्रामं गतेत्यत्र कस्यो गलक्षणवष्टी न भवतीति वृत्तिकृतीकृतं॥ इति चतुर्थी। ध्रुवमपा-
या ध्रुवगतिस्थैर्युक्तं। अस्मान्पचाद्यचिक्रुटादित्वत्तुङ्ङित्वे उवुङ्। ध्रुवस्थैर्यै इति केचित्पठंति। तत्रे गुपधेति कः। ध्रुवं स्थिरं। अपायशब्देन विवक्षितमाह। विस्त्रे-
च्छति। एवं च कृतधात्वर्थानां श्रयत्वे सति तज्जः प्रविभक्तः श्रेयो ध्रुवमिति कलितं। तच्चा र्थादवधिरेवेत्याह। अवधिभूतमिति। धावंत इति। इह धावनक्रिया

१३३

निष्कृष्टस्याप्यस्य प्रकृत धातुपञ्चक्रियायां प्रत्ययवधि चेतुः । अथ ते परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु सृधातुमगतिद्वयस्याप्यपादानादेकनिष्ठांगतिप्रति
 इतरस्याप्यपीकत्वं न विरुध्यते । उक्तं च हरिणा । अथायेयं दासीनं चलं वायदिवाऽचलं । ध्रुवमेवातदावेशात्तदापादानमुच्यते १ पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मा
 दश्वात्पतन्मसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते २ मेषांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् इति
 ३ अपर्वत्तान्तरतोऽश्वात्पतन्मस्यत्रुपर्वत्ता । अधिकपतनाश्वयोः श्वरुदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं यतनमर्थः । पंचम्यर्थे अवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः प
 णिर्विशेषणं । प्रत्ययार्थमुपेतवक्रियायां । सचावधिरूपो धर्मो न तु धर्ममात्रं । उद्धतौ दनास्थालीत्यत्रोदनकर्मकोद्धरणवधिभूतास्थालीति सामानाधिकरण्य
 र्थमेतद्वैतमनोरथान्यां स्थितं । नचिह ध्रुवग्रहणं किमर्थं न च ग्रामादागच्छति शकतेनेत्यत्र शकतेति व्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यं । परत्वात्तत्र करणसं
 दाप्रवृत्तौ न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणं कारकाधिकारणकारकमितिलभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमिति चेत् । अत्र वदंति कारकत्वरूपव्या
 यकधर्मोऽविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्ष्य भवदशायां करणसंज्ञाऽप्रसंगेन शकदस्यापादानत्वं स्यात्तन्नाभूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति । जुगुप्स
 ति । जुगुप्सानिंशविरामो विरतिः । प्रमादोऽनवधानता एतदर्थं कानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः । संयोगपूर्वको विश्लेषो विभागसंचेहनास्तिव
 द्विकृतं जुगोणत्वान्नेह । गृह्यते इति सूत्रेण प्राप्तौ वार्तिकारंभः । भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायोनाश्रीयत इति तमग्रहणेन ज्ञापितं तन्मजु
 गस्यादीनां तत्पूर्वकं निवृत्तिवाचित्वमाश्रित्येदं वार्तिकं भीत्रार्थानामित्यादिचसूत्राणि प्रत्याचरव्यो । पूर्वं हि बुद्ध्यापायं संप्राप्यततो दोषदर्शनान्निवर्तत इ
 त्यस्य वात्र बुद्धिकृतोपायः । भीत्रा ॥ कस्यविभ्यंति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति । रामायणे तु कस्येत्यस्य संयुगेनान्वयान्नास्ति भयहेतुत्वमिति वक्षी प्रयो
 गः संगच्छत एवानेवं संयुगस्यापादानत्वापत्तिरिति वाच्यं । पर्यायधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञावाधान् । अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टावैः । भीत्रार्थेति
 किं । व्याघ्रपश्यति । नच कर्मत्वेन बाधः शक्यः । कर्मत्वाविवक्षायां शेषवक्षी वाधित्वापंचमी प्रसंगादित्याहुः । भयहेतुग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं अरण्ये विमेतीत्यत्र परत्वादधि
 करणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेत् । अत्र वदंति । भयहेतुग्रहणभावे कारकशेषविवक्षायामिति प्रसंगः स्यात्तथा च अरण्यस्य चोरान् विमेतीति प्रयोगो न स्यादिति ।

सु-
मि-को-
दी-त-
१३४

पराजेः अध्ययनादिति। अध्ययनसंबन्धि नौग्लानिरित्यर्थः। कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं। पराजयत इति। विपराम्यां जेरिति तडु। असोढ इति। कार्योभूतकालो न विवक्षितस्तेनाध्ययनात् पराजयत इत्यादिसिद्धं। न च सोढग्रहणं व्यर्थं। शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः। अत्रापि वदेति। कर्मत्वाविवक्षया शेषषष्ठीं वाधित्वापंचमी स्यात् सामांशेति कर्तव्यमेव सोढग्रहणं। वारणार्था। यवेभ्य इति। यवसंयोगात् प्रागेव गां निवारयतीति ध्रुवमपाय इत्यनेनासिद्धावयमारंभं तु द्विपरिकल्पिता पायमंगी कुर्वतो भाष्यकारस्य मते तु वैयर्थ्यमेतस्य स्फुटमेव। गां वारयतीति। वृत्रवरणे चुरादिः। गमित्यत्र रक्षितत्वप्रयुक्ता पादानसंज्ञानभवति। रक्षितत्वमत्ववेत्स्योपां परत्वात् कर्मसंज्ञा प्रवृत्तेः। तत्रैवमीप्सितग्रहणमेव व्यर्थं। क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वात् अधिकरणसंज्ञा प्रवृत्तेः। सत्यां अधिकरणस्य शेषत्वविषया मिति पराजेरसोढः। धधोरदः॥ पराजेः प्रयोगः सह्योर्थोऽपादानं स्यात्। अध्ययनात् पराजयते। ग्लायतीत्यर्थः। असोढः किं। शत्रून् पराजयते। अभिभवेतीत्यर्थः। वारणार्थानामोप्सितः। ४४२७॥ प्रवृत्तिविधानात् वारणम् वारणार्थानाम्ययोगे रक्षितोर्थोऽपादानं स्यात्। यवेभ्यो गां वारयति। रक्षितः। किं। शत्रूणां गाम् वारयति सत्रे। अन्नहोयेनादर्शनमिच्छति॥ ४४२८॥ व्यवधाने सन्नियत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात्। मातुर्निलीयते कृष्णं अन्नहोकिं। चौरान् नदिदृश्यते। इच्छति ग्रहणं किं। अदर्शनेच्छया सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्। आख्यातयोपयोगः। ४४२९॥ नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक् संज्ञस्य तः॥ उपाध्यायादधीते॥ उपयोगे किं॥ नटस्य गाथां श्रुणोति॥

संहरणमिति पूर्वोक्तरीत्याप्येदं योजनस्य हापिकल्पितं शक्यत्वात्। अंतर्हो। येनतिकर्तारितृतीया। न च कृद्योगषष्ठीप्रसंगः। उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् अत्रत्याभने रतेगम्यमानत्वात् इत्युभयोः प्राप्तिः। निलीयत इति लीडु श्लेषणे देवादिकः। न च तद्वाविति। व्यर्थं। नदिदृश्यते चौरानित्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः। अतर्हो वित्प्राप्तिः योजनमिति स्थिता। आख्यातायामनियमपूर्वकेति। तत्रैवोपयोगशब्दोरुदइति भावः। आख्यातेत्येतत्तत्तजन्तमित्याहावक्तेति। उपाध्यायादिति उपयोगे अङ्गादधीयत इति उपाध्यायादधीतेति घञे। अध्ययतनुगुरुत्वारणानुत्वारणानियमपूर्वकं। नटस्येति। गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थः। नट

॥२॥५५॥५५॥५५॥५५॥५५॥
स्यगाथात्पयतुकारकत्वाभावादेवाप्राप्त रूपयोगः

जनिकर्तुः जननं जनिरुत्पत्तिः। रण-विभ्यश्च जनेर्भावेऽपि जनिवधोऽश्वेति वृद्धिप्रतिषेधः। तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासान्तुकारकषष्ठ्या। नृजकाभ्यामिति निषे-
 धात्। एतेन चोपस्य श्रयस्य यो हेतुस्तदण रानमित्यर्थाद्वा त्वंतरयोगेऽप्यपादानत्वं भवत्येव। अंगादंगात्संभवतीति यथा तदेतदाहा। जायमानस्येति। एतेन इच्छित्यो।
 धात्तुर्निर्देशेऽति-इकानिर्देशो यजनिरिव्याश्रित्य। महनेत्युपधा लोपमर्थसंगतिः। समासानुपपत्तिचोद्भाव्यव्याकरणधिकरणे गर्जयंतोमीमांसकाः समाहितार-
 तिभावः। प्रकृतिप्रहणं हेतुमात्रपरमितिकृत्तुम्ते। पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्युदाहरणत्। उपादानमात्रपरमितितुभाष्यकैयटमतंतदुभयसाधारणं उ-
 पादानमात्रं ब्रह्मण इति। ब्रह्माहिरण्यगर्भः। सच हेतुरेव ननु पादानं। किंच। माद्योयहितं चैतन्यं ब्रह्म तद्विसर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धां तः॥ भुवः॥ भवनेभू-
 रिति। संयदास्ति त्वाद्भवेक्तिथे। पूर्वमूत्रे समासनिर्दिष्टमपिकर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याहा। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः। अकर्तृस्वकारकेऽस्य

जनिकर्तुः प्रकृतिः। १४। ३॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। भुवः प्रभवः। १४। ३॥ भवनम्भूः भूकर्तुः प्रभव-
 स्तद्विभक्तौ गङ्गा प्रभवति। तत्र प्रकाशतरत्यर्थः। ल्यञ्जोपेकर्मण्यधिकरणे च। आसादात्प्रेसते। आसनात्प्रेसते। आसादमारुह्य आस-
 ने उपविश्य प्रेसते इत्यर्थः। अशुराजिहेति। अशुरस्वीष्ट्येत्यर्थः। गम्यमानाः विक्रियाकारकविभक्ती नानिमित्तमित्युक्तं। कस्मात्वनद्याः। यत इ-
 धाध्वकालनिर्माणत्वात् तत्र पञ्चमी तद्युक्ता रध्वनः प्रथमाससप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या। वनात्प्रागो योजनं योजने वा। कार्तिक्या आग्रहायण-
 धिम्। उपादानार्थेऽन्वयेण। जनिकर्तुरित्येव सिद्धेनिरर्थकमिदमित्याशंकां परिहरन्नाहा। तत्र प्रकाशतरति। प्रथमं दृश्यतरत्यर्थः। एष चार्थो धात्तुर्निर्देशो कार्य-
 त्वात्त्वम्पते। तथा च भूतप्रादुर्भावो जनः। अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलभप्रभव इत्यर्थे भेदोऽस्तीति भावः। भीकार्थानामित्यारभ्येयं सप्तसूत्रीभाष्ये प्रत्याख्यता। तत्रेत्यनुप-
 पत्तिसंभवा। चौरैर्भूविभक्तिभयान्निवर्तन इत्यर्थः। जायते रणणेन चौरैर्भ्यो निवर्तयतीत्यर्थः। पराजयते ग्लान्यानिवर्तते इत्यर्थः। वारयति। प्रवृत्तिप्रतिषेधनिवर्त-
 यतीत्यर्थः। निलीयते चित्रयनेन निवर्तते इत्यर्थः। अधी-ते। उपाध्यायानिःसरंतं शब्दगृह्णातीत्यर्थः। ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायते इत्यत्रापि ततोपक्रामति निर्गच्छतीत्य-
 र्थः। प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकनिःसरणं मर्थस्तथा च ध्रुवमपाय इत्यनेनैवेष्टरूपसिद्धिरिति। वस्तुतस्तु निवृत्तिनिस्सरणदिधा त्वंतरार्थे विशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रि-

सु-
सि-कौ-
टी-त-
१३५

न्ययथा कथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेषु मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः। नटस्य शृणोतीति वत्। नट्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशो विशेषो वक्तुं शक्यः।
अनभिधानत्रहास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यातुं नातीव मनोरमो। एवं जुगुप्साविरामेत्यादिवार्तिकमवश्यारंभणीयां तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रवृत्तं। तथा ध्रुवं
भयहेतुरसोढरत्यादिसंज्ञिनिर्देशोऽस्यार्थकः। परत्वात्तत्संज्ञा प्राप्तावपिशेषत्वविवक्षायां नमायाणामश्रीयादिन्यादाविवक्षया रक्षतया तत्रापदानसं
ज्ञायाचारणीयत्वात्। एतच्च शब्दकोशुभेस्पष्टं। ल्यबलोपरति। ल्यवंतस्य गम्यमात्रार्थत्वात्प्रयोग इत्यर्थः। ल्यवग्रहणमिह ल्यवर्थपरं तेन ल्योपेसिध्य
ति। अभनेस्थित्वा प्रसते। आसनात्प्रसन्नरति। यतश्चेति। यद्वधित्वेनाश्रित्या ध्वनः कालस्यवानिर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पंचमी इत्यर्थः। तत्र पंचम्यं
भयारादित्तरत्नेदिकृच्छब्दाः चूत्रपरजाहियुक्ते। २। ३। ४। एतैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अन्य इत्यर्थग्रहणं। इतरग्रहणस्य पञ्चार्था अन्योभिन्नर
तरो वा कृष्णात्। आराहनात्। ऋते कृष्णात्। पूर्वोग्रामात्। दिशि दृष्टशब्दोदिकृच्छब्दः। तेन सम्प्रतिदेशकालवृत्तिनोयोगेऽपि भवति। चेत्तान्पूर्वः।
फोल्गुत्। अवयववाचियोगे तु न। तस्य परस्परैदितमिति निर्देशात्। पूर्वङ्कायस्य। अचूत्रपरदस्य तुदिकृच्छब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठीवा
धितुं शक्यं ग्रहणं। प्राक्प्रत्यक्प्रामात्। ओचदसिण्णग्रामात्। आहिदसिण्णहिग्रामात्। अपादाने पञ्चमीति सूत्रेकार्तिक्याः प्रभृतीति भा
ष्यप्रयोगात्। प्रभृतिर्योगे पञ्चमी॥ भवात्प्रभृति आरभ्यवासे व्योहरिः। अपपरिवहिरिति समासविधानाज्जापकादहिर्योगे पञ्चमी। ग्रामादहिरिः
नार्थद्वारा युक्ता निमीकनात्। च्चवोचिनः प्रथमासप्तम्यौसः। कालादिति। इहापित युक्तादित्ये सते। आग्रहायणीति। अग्रहायनमस्याः सा प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्सा
श्रीकोणं पदसंज्ञा मितिगत्वं। अन्याः अर्थग्रहणमिति। व्याख्यानादिति भावः। प्रपंचार्थमिति। नच इतरस्त्वयनीचयोरित्यमरे क्तनी चार्थस्येदं ग्रहणमस्ति
केत्वमेव तनुवा च्चमिन्मभ्युपगमात्। आराहनादिति। इह दूरांतिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति प्राप्तां ऋते कृष्णादिति। कथं तर्हि पलति पुरुषाराधनमृते इति प्रयोग इति
चेत्। प्रमादाय मिति हरदत्तः। अन्येऽपि दृश्यं इति दृष्टाग्रहणं चैत्रयावच्छीतमित्यादाविवक्षते योगे द्वितीयापिसाधुरित्याहुः। अस्मिन् व्याख्याने ऋते द्विती

पात्रेति चंद्रसूत्रपनुकूलं दिशि दृष्टं ॥ रूढवेति शेषः । तेन द्या दयानात्र गृह्यते । न चैवं ककुभादिग्रहणप्रसंग इति चेत् । अत्राहुः । अन्यत्र साहचर्यात् व्याख्यानाद्वादि
 म्भनेत्येवमदृष्टः सोत्रगृह्यते इति । २०१ शब्दत्वेपीति । यद्यपि दिकुशब्दोप्ये चूत्ररपदमस्ति सध्यडित्यादिसुखापि दिकुशब्दसाहचर्यादेचूत्ररपदेन प्रागित्यादिदिकु
 शब्दस्य गृह्यते । तेन सध्यः देवदत्तेनेत्यत्रानातिप्रसंग इति भावः ॥ दक्षिणग्रामादिति । दिकुशब्दत्वेनैव सिद्धे अजादिग्रहणं चिंत्य प्रयोजनमित्याहुः । प्रभृतियोगेति
 प्रभृत्येयोगस्यार्थः । तथा च कार्तिकाः प्रभृतीनि भाष्यं विद्वेषता कैयटेन तत आरभ्य रत्यर्थ इति प्रयुक्तं । ग्रामाद्दहिरिति । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र तेन करस्य करभोवहि
 रिति सिद्धं ॥ २०२ ॥ अपपरीतिवर्जनं किं । परिधिं च निसर्वत इत्यर्थः । अत्रोपसर्गत्वात् प्रत्वं । वचनग्रहणादिति । विना तेनेति मर्यादासहतेनेत्यभिविधिरित्यत्र यउ

अपपरीवर्जने । १०४ ॥ एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ । आहुः मर्यादावचने । १०४ ॥ आहुः मर्यादायामुक्तसंज्ञस्यात् । वचनग्रहणा
 दभिविधावपि । पञ्चमपादुपरिभिः । एतेः कर्मप्रवचनीयैर्योगेष्वमीत्यात् । अपहरेः । परिहरेः । संसारः । परित्रवर्जने । लक्षणादौ तु हरिभ्य
 सि । अमुक्ते संसारः । आसकलाहस्ता । प्रतिः । प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १०४ ॥ एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञस्यात् । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् २
 ३ ॥ अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगेष्वमीत्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः । प्रतियच्छतिमाषाना । अकर्तव्येणोपञ्चमी । २३ ॥ कर्तव्ये
 तेपदण्डे तु भूतततः पञ्चमीत्यात् । शताह्वः । अकर्तव्येणोपञ्चमी । शतेन बन्धितः । विभाषागुणोः स्त्रियां । २३ ॥ गुणहेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमीबा
 स्यात् । जाड्याच्चाप्येन वा वहः । गुणे किं । धनेन कुलं । अस्त्रियाङ् । दुह्यामुक्तः । विभाषेतियोगविभागाद्गुणे स्त्रियाञ्च क्वचित् । धूमाद्गुणिमा
 ना । अस्ति घटोः नुपलब्धेः ॥ ॥ २३ ॥ एतौ विशेषो विशेषणं । आहुः मर्यादावचने । वचनग्रहणसामर्थ्यात् किंतु अवधिमात्रं विवक्ष्यते इत्यर्थ इत्य

संग्रहः । अत्र मर्यादाशब्दो यस्मिन्नु स्यते तत मर्यादावचनं । न हि आहुः मर्यादाभिर्विधिरिति सूत्रत्रय आहुः दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः । परिहरेरिति हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः
 इति । नैवावचनमिति । वा । नैवावचनमात्रं । परिहरेति । अत्र यं चर्मा वि । नैवावचनार्थेनाप्यनसाहचर्यादिति भावः । आमुक्तेरिति । मुक्तिं मर्यादां कृत्येत्यर्थः
 आसकलादिति । सकलभूमि व्याप्येत्यर्थः । प्रतिनिधिप्रतिदाने । अस्मान् वनिर्दशास्त्रिंशद्भ्यां योगेषु चमी । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यपि

पिडुकाहः ॥

सु
सि-को
टी-त
१३६

मुख्यस्याभावे सति तत्सदृशः उपाक्षयने स प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानं। अकर्तारि हेतुभूतमिति हेतुविन्यनुवर्तते रतिभावः। पंचमीस्यादिति॥ तृ
तीयापवादो यो शतेनेति। शतमिह उत्राभ्यां य धार्यमाणत्वात् हणं तत् प्रयोजको हेतुश्चेति चकारात् कर्तृसंज्ञा चंधित रति। एते प्रयोजककर्तुः शतस्य हेतु सं
ज्ञाप्यते। अथ च म्यत्र स्या देवातो नाकर्तरीत्युक्तमिति भावः। योगविभागादिति। एतच्च हेतुमनुष्येभ्य रतिसूत्रे पदमंचर्या स्पष्टं। स्त्रियां चेति। वाहलकं प्रकृतेस्तद
नुदृष्टेरिति वार्तिकनिर्देशो यीह ज्ञापकः॥ ३३ ॥ एथ ग्विनाननुतृतीयाभावपक्षे एनेपा द्वितीयेति प्रकृता द्वितीयेव स्यात्। यदि तु द्वितीया विकल्पेन भवेत्
तदा च म्यपि स्यात्। सा तु नित्येव तस्माद् द्विभक्तित्रयसमावेशोद रूपयाद रत्यत आह। अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थमिति। नियातानामनेकार्थत्वादिति
भावः। पंचमीति तत्र मंडूकसुन्यापंचमी द्वितीया तु संनिहितैवा। इह पृथगर्थे रतिसूत्रे पितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायांतरनिवृत्त्यर्थे तेन हिरुग्देवदत्तस्य
एथ ग्विनानानामिदं तृतीयाऽन्यतरस्यां। ३३ ३३। एभिर्व्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमी द्वितीये च। अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम्यञ्चमी द्वितीये च।
नुदृष्टेः। एथ कुरामेणा रामा ताराम्वा। एवं ग्विनानाना। करणे च लोकाः। ल्य क्तु कतिपयस्याः सत्ववचनस्या। ३३ ३३। एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः
करणे तृतीयापञ्चम्योस्तः। लोकेने लोकाद्वा मुक्तः। द्रव्ये तु लोकेन विवेकहतः। दूरानिकार्थेभ्यो द्वितीया च। ३३ ३३। एभ्यो द्वितीया स्याच्च म्यञ्चमी
तृतीयस्तः। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयां ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा॥ अनिकं। अनिकात्। अनिकेन वा। असत्ववचनस्येत्यनुवर्तनेन ह। दूरः
सुत्रेनेत्यादिः। एथ इ नानात्रभिस्तृतीयान्यतरस्यामिति सुवचं। नानात्रिति प्रत्ययग्रहणे तदंतयोर्वि नानानाशब्दयोर्लाभात्। नानेति। हिरुग्ना नाचवर्जने रत्यमरः। नाना।
तारीनिष्कला लोकेनेति प्रयोगः। करणे च। अन्यतरस्यामिति वर्तते पंचमीति च तेन करणे तृतीयायां प्रासायां पक्षे पंचमी विधीयते तथा मुक्ते करणत्वाद्देवतृतीया
दिद्वेत्वाशयेनाह। तृतीयापंचम्योस्तदिति लोकेनेति। अनायासेन मुक्त रत्यर्थः। दूरं दूराद्दूरेण वेति। इह सप्तम्यपि वस्यते। किंच दूरं तिकार्थेभ्य रतिसूत्रस्य सप्त
म्यधिकरणे चेत्सूत्रे सत्रेप्यनुवर्तः। दधिकरणे येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यात्प्याच प्रयुज्यते। दूरादावस्थान्मूत्रं दूरान्यादावसेचनमिति। आवसथस्य दू
रेत्यर्थः। असत्ववचनस्येति। सत्वः। नत्वमिह सत्वविशेषकत्वं। एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते तदाह। दूरः पंचा रति। एतेन

पृथक्

करणे धलोके ते सूत्रे करणे किं । न च विशेषणं कर्मणि मा भूत् । स्तोकं पचति । क्रियान्द्रव्यमिति प्राचां ग्रंथोपि व्याख्यातः । न च क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्य
 भावान्नैतत्प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यं । धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः । कर्तृकर्मतरकारक
 लिंगान् च धित्वं सूत्रेण सत्त्वरूपत्वोपपत्तेः । उक्तं च । क्रियानुयुज्यते लिंगक्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्याद्रयमेवावधार्यतामिति । फलं व्यापारश्च
 क्रियाः फलधारकारकं कर्मा व्यापारधारकारकं कर्तृनिविवेकः ॥ इति यंचमो ॥ ३३ ॥ षष्ठीशेषोऽप्युक्तादन्यः शेषः कर्माद्रयश्च प्रातिपदिकार्थपयं
 ता उपयुक्तसूत्रादिति यादीनां विधानादतो व्याचष्टे । कारकं प्रातिपदिकार्थं व्यतिरिक्तं इति । राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्र
 षष्ठीशेषोऽप्युक्तः ॥ ३४ ॥ कारकं प्रातिपदिकार्थं व्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धशेषसूत्रषष्ठीस्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्ध
 मानं विवक्षायां षष्ठ्येव । सताङ्गतां सार्थ्यो जानीते । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपस्फुरते । भजेशम्भोश्चरणयोः । फलानान्त्सः । षष्ठी हेतुप्रयो
 गः ॥ ३५ ॥ हेतुशब्दप्रयोगे हेतौद्योत्ये षष्ठीस्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति । सर्वनाम्नसूतीया च । ३६ ॥ सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौद्यो
 त्ये तृतीयास्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतुः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासाभ्यायो दर्शनं ॥ किन्निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै नि
 मित्तायेत्यादि । एवङ्किङ्कारणं । को हेतुः । किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेन सूत्रेणानेन निमित्तेन हरिस्संभ्यः
 धानदेवषष्ठी । प्रत्ययार्थस्त्विह पुरुषविशेषणं । राजनिरूपितसेवकत्वसंबंधवान् पुरुष इत्यर्थविदक्ष्यायां प्रधानान्तपुरुषशब्दान् ॥ राज्ञोऽपि निमित्तायेत्यादि ॥
 षष्ठी । उक्तन्यायविरोधानां शेषत्वाभावाच्च । राज्ञः पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः । राज्ञः पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकार्थकः । स राजु
 पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसंबंधवान् राजेत्यर्थविवक्षात्तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजेति । यत्तु अप्रधानं शेष इति कैश्चिदुक्तं तन्न । प्रातिपदि
 कार्थमात्रे शुक्लोपेदेः प्यामो घट इत्यादौ विशेषणेषष्ठीप्रसंगात् । न च प्रथमया वाधः तस्याः प्रधाने चरितार्थत्वात् । कर्मादीनामपीति । यथा विशेषाविवक्षायां
 रूपवानिति प्रयुज्यते विशेषविवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि तथा इदमपि न्यायसिद्धमिति भावः । सतागतमिति । सत्पुरुषसंबंधि गमनमित्यर्थः । संतो ग

सु-
सि-को-
बी-त-
१३२

च्छंतीत्यत्र त्वाख्याते न कर्मत्वसंबंधस्योक्तत्वात्। संबन्धमात्रविवक्षाकर्तुं न शक्यतरतिषष्ठीहनभवति। किंतु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः। सर्पिषो जा-
नीते इति। बलुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी। सर्पिः संबन्धिप्रवर्तनमित्यर्थः। अकर्मकाच्चेत्यनुपसर्गादित्यनेन वा जानाते सङ्गः। अन्येतु व्याचरस्युः-
कर्मकाः शेषत्वविवक्षया षष्ठी। सर्पिः संबन्धिज्ञानमित्यर्थ इति। एधोदकस्येति। एधाश्च उदकं च तेषां समाहारः एधोदकां जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः-
यथा। एधांसि च उदकं चेति विग्रहे धूर्ववदेकवद्भावः। उदकं पर्यायोदकशब्दोऽप्यस्ति तथा च। हलायुधः। भुवनममृतं जीवनीयं उदकं चेति। उपस्करुते इ-
ति। गंधनादिसूत्रेण आत्मनेपदं उपात्तयति इति सुट्। नचैवं ज्ञो विदर्थस्यकरणे। अधीगर्थद्वयेणां कर्मणि। कृत्रः प्रतियत्ने। रुजार्थानां भाववचनानामज्ज-
ते। आशिषिनाथः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां। व्यवहृपणेः समर्थयोः। कृत्वर्थप्रयोगे कालेधिकरणे इति शेषषष्ठीविधानार्थं यमष्टसूत्री-
निष्कल्पस्यादिति वाच्यं। सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ तस्यः समासनिवृत्तिफलकत्वात्। तथाहि। ज्ञो विदर्थस्येत्यादौ शेष इत्यनुवर्तते। शेषत्वे विवक्षिते तु करण-
दोषषष्ठीमिदं मातदयमर्थः। इह षष्ठीव न तु नल्लुक्। तथा च लुक्ः प्रयोजकी भूतस्मास एव न भवतीति। नचाष्टसूत्रालुक् मात्रनिवृत्तिफलकत्वमेवा-
नुसमाससुस्वीक्रियतामिति वाच्यं। इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्या नस्योचितत्वात्। तथा च वार्तिकं प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यतरति। हरि।
श्वाहाकारकैर्व्यपदिष्टे च श्रयमाणक्रियेपुनः। प्रोक्ताप्रतिपदषष्ठीसमासस्य निवृत्तये इति। एधे च शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मानुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्ता-
न्येवसाधुनि। हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योर्षष्ठासमासे बोध्यानि तत्र चकारकपूर्वकत्वात् गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्यो-
दात्तत्वं भवति। शेषषष्ठासमासे तु अंतोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टं। तथा च स्वार्थे यमष्टसूत्रीति निष्कर्षः। किंच मानुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोपि फलं न हितत्रकारकष-
ष्ठीलभ्यते न लेटि ति निषेधात्। आह चानिष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते। शेषलक्षणया षष्ठासमाससूत्रेणैव्यतरति। एतच्च मनोरमायां स्थितं। षष्ठी हेतु-
अत्र हेतुवित्यनुवर्तते तदा हेतौ हेतु इत्येति। अन्नस्येति हेताविति तृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी। हेतुप्रयोगे किं। अन्नेन वसति हेतौ द्योत्ये किं। अन्नशब्दात् षष्ठी-
यथा स्यादिति किं। अन्नस्य हेतोरुं यं न म इत्यत्र युष्मद् शब्दान्मा भूदित्यन्या सर्वनाम्नस्तृतीया च। इह सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी। यंचम्यानु हेतुशब्दात् षष्ठी

तृतीयेन स्यात्तामित्याशयेनाह। सधनः सौहेतुशब्दस्य चेति। कस्मान् भवतीत्येषायां अर्थात् सर्वनामहेतुभ्यामितिसंबन्धनेः अत्र व्याचरव्युः। यद्यपि सर्वनाम्न
इति पदस्य पंचमं तत्वेऽपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्यात्प्युपपद्यत इति न स्यात्। तथापि विशेष्यत्वे त्वयं विधिर्न स्यादिति बोध्यमिति। निमित्तपर्या
यति।

पर्यायग्रहणस्य फलमाह। एवमित्यादिना। एतद्वार्तिकेन षष्ठीहेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तीपाचेति सत्रद्वयंगतार्थमिति बोध्यं ॥ ३३ ॥ षष्ठ्यतसा दक्षि
णोत्तराभ्यामंतसुजितिः अस्योत्थोदिकदेशकालरूपः सौथोयसः प्रत्ययस्यसौ तसर्थप्रत्ययः अस्तीति प्रभृतिरयंचतदंतेन योगे इत्यर्थः। अत सुचोः स्तान्यनंतरत्वेऽपि
लाघवानुरोधेन अस्तीत्यर्थेति नोक्तमित्याहुः। पंचम्या अपवाद इति। ततः पश्चात्संस्पृते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात्पश्चात् शब्दयोगे तु पंचम्यपिसाधु। अस्मा

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनाशु ३० ॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात्। दिक्छन्देति पञ्चम्याः पवादः। ग्रामस्य दक्षिणतः। पुरः पुरस्तात्। उपरि उपरिष्ठात्। एन
पाहितीया ३३ ३५ एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात्। एनयेति योगविभागात् षष्ठ्यपि। दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा। एवमुत्तरेण। दूरान्तिकार्थः
षष्ठ्यन्यतरस्यां। ३३ ३५। एते योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमीचा दूरान्तिकं ग्रामस्य ग्रामाद्वा। ज्ञो विदर्थस्य करणे। ३३ ५१। जानातेरज्ञानार्थस्य कर
णे षष्ठ्यत्वेन विवक्षितेषष्ठी स्यात्। सार्थ्यो ज्ञानं ॥ अंधोगर्थदये षष्ठी। ३३ ५२। एषा षष्ठी शेषेषष्ठी स्यात्। मातुः स्मरणं। सार्थ्यो द
यने रंशनम्वा ॥ कृत्रः प्रतियत्ने। ३३ ५३। कृत्रः कर्मणि शेषेषष्ठी गुणधाने। एधोदकस्योपकरणं ॥ ॥ देवभाष्यप्रयोगात्पश्चाच्छब्देना

व्ययीभावो न भवतीति वक्ष्यते। प्रत्ययग्रहणं किं। इह मा भूत् प्राक्प्रामात् प्रत्यग्रामात्। कृतेऽपि प्रत्ययग्रहणे कुतोनेति चेत् अत्राहुः। कैष्यटादयः प्रत्ययग्रहणं अ
धिकं क्रियमाणं श्रुयमाणं प्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते अस्तीति षष्ठ्यभावः। अन्यारादीत्यत्रांच्छतरे पदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तं। तत्रान्यतरस्य क्यमवक्तु
मेकप्रसोजनत्वादिति। प्रत्ययग्रहणं चित्यप्रयोजनमिति नुमनोरमायां स्थितं। पुर इति। पूर्वपाठवत्करणमित्यसि प्रत्यये पुरादेशः। पुरस्तादिति। दिक् शब्दभ्य इत्यादि।
ना अस्तीति। अस्तीति चित्यपूर्वस्य प्रादेशः। एनपा। कथं तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेण स्मदीयमिति। उत्तरेणेतत्तदूरत्वेण सुवपतिधनुश्चारुणात्तरेण
नेति तारणसमानाधिकरणत्वात् तृतीयांतनत्वेन वंतमित्याहुः। धनपतिगृहानुत्तरेणेतिकैश्चित्पठ्यते तदा तु सम्यगेवा दक्षिणेनेति। दक्षिणे स्यात्तदूर इत्यर्थः ॥

सि. को.
टी. त.
१२५

एतदं न्यतरस्यामित्यादिना एतया दूरांतिकार्थः। षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे पंचम्यर्थे वचने र्हा न्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थे तेन विप्रकृष्टापि पंचमी समुच्चयते व्याख्यानात्। ननु सं
निहिते अपि द्वितीया तृतीया तदेतदाहा पंचमी चेति। सर्पिषो ज्ञानमिति। वस्तुतः करणी भूतं यत्सर्पिः तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः। ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जायते लक्षणम्। अ
धीगर्थः अधिशब्दोच्चारणमिडिकावध्यपसर्गे नव्यमिचरतदनिज्ञापनार्थं अन्यथा स्मृत्यर्थे द्येणामित्येव व्रयात्। द्गर्थेति वा इडं शोने देज्ञापकमिति चेत्तर्हितं शोणरध्य
यने ईतं इत्यत्राधि शब्दोच्चारणं ज्ञापकमल्ल। अत्र व्याचख्युः। कर्मणिकं। करणे शेषत्वविवक्षायां मा भूत्। मातुर्गुणस्मरणं अत्र माता कर्मगुणरूपं करणं। उभयत्र शे

रुजार्थानाम्भिवचना नाम ज्वरं। २३ ५४॥ भावकर्तृ कारणं ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। चौरस्य रोगस्य रुजा। अज्वरिसना
ज्यारिति वाच्यं॥ रोगस्य चौरज्वरः। चौरसन्नायो वा। रोगकर्तृक चौरसन्धिज्वरादिकमित्यर्थः। आशिषिनाथः। २३ ५५॥ आशिरर्थस्य नाथने
शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथने। आशिषीति किं। माणवकनाथने। तत्सन्धिनीयात्त्रे त्वर्थः। जासिनि ग्रहणनाटकाथपि वा
हिंसायां। २३ ५६॥ हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्यो ज्ञासने। निप्रौसंहतौ विपर्ययौ वा। चौरस्य निग्रहणनां प्रणि
हननां निहननां। ग्रहणनम्वा। नट अवस्यन्दने चुरादिः। चौरस्यो न्नाटनञ्चौरस्यकाथनमृषलस्येषणं। हिंसायाङ्किं। धानोपेयणं। व्यव
हृपणो संमर्थयोः। २३ ५७॥ शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयो लुप्त्यर्थता। शतस्य व्यवहरणं। पणत्वात्सम

षत्वविवक्षायामपि मातृशब्देनानेन सूत्रेण षष्ठीगुणशब्देषु षष्ठीशेष इत्यनेनातेन गुणस्म ॥ र्थयोः किं शलकाव्यवहारः। गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणने
रणमिति समासो भवतीति॥ ॥ रुजार्थानां रुजोभंगे। मिदादिया गदत एव नियातनात्। अडि-टाया रुजाव्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववा
चकत्वाव्यभिचारान् भावशब्देन अघनादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते। वक्तीति वचनः वाहुलकात्कर्तरित्युट्। प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः। नहि भावो वक्ता
संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहायैव वचिरिति बोध्यस्तथा चायमर्थः। भावो वचनः कर्तार्येषां तेषां भाववचनानामिति तदेतद्व्याचष्टे। भावकर्तृका
णामिति। रुजार्थानां भावकर्तृक एवमित्येव सूत्रयितुं युक्तं। चौरस्येति। चुराशीलमस्य चौरः। अत्र
यां अनेन षष्ठी। रोगस्येति। पररुजे

निःशरीरगामाभिमिधीयतसचरुजायां कर्ता। कर्तृकर्मणोरिति रोगशब्दात्षष्ठी। भावकर्तृकाणां किं। श्लेषणश्चौररुजा। मायुःपित्तं कफश्लेष्मेत्यमरः। चौरज्वर इति र
हृत्चौर शब्दात्तर्जायां नमिति षष्ठी। अप्रवृत्तौ षष्ठी शेष इत्यनेन षष्ठी षष्ठीति समासो भवत्येवेति भावः। सविषो नाथनमिति। सविर्मेभूयादित्याः षष्ठी सनमित्या।
र्थः। माणवकनाथेति मिति। यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां कर्तृकर्मणोरित्यदा षष्ठी तदा आशिष्यपिसमासोऽस्येव तथापि तत्र गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदु।
नरेपदप्रकृतिस्वरः सेसासां जोऽतत्वं तु याच्ञा रावेवनत्वाश्रयोतिनिष्कर्ष इति कौसुमे स्थिते। जासि। जसुताउने जसुहिंसायामिति च चुरादिस्येदं ग्रहणं न
नुदेवादि कस्य जसुमोक्ष इत्यस्य जासीति निर्देशाद्विंसायामिति वचनाच्चानि प्रहणेनमिति हंतेरनपूर्वस्यति एत्वं। प्रणीति। नेर्गदेति एत्वं। चुरादिरिति। नटनृ
त्तादिति तु नृत्तत्वे दीर्घनिर्देशादिति भावः। कथयति मिति। कथयिंसायामिति घटादौ पठ्यते नस्यमित्वेपि रहनिपातनाद्द्विः मित्वफलं तु निपातनात्परत्वाच्च।
दिवस इत्यस्य। २३५८ ॥ द्युतार्थं क्रयविक्रय रूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य हीव्यति। तदर्थस्य किं। ब्राह्मणही
व्यतिस्तौतीत्यर्थः। विभावोयसर्गः। २३५८ ॥ पूर्वयोगाऽपवादः। शतस्य शतम्वा प्रतिहीव्यति। प्रेष्यत्रुवो ह विषो देवतासम्प्रदाने। २३६१
देवतासम्प्रदानकेर्थवर्तमानयोः प्रेष्यत्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात्। अग्नयेच्छागस्य हविषो वपायाः मेदसः प्र
णमुलोरिति दीर्घे चरितार्थमिति घटादौ वक्ष्यति ॥ यत्र हरदत्तेनोक्तं। घटादियाठः घटादयः पित्त इत्यादिदेशकत्वे अउ-यथास्या ॥५५॥ अणुवृद्धिवा
दित्येतदर्थ इति। तन्मदं। घटादयश्चित इति हि मध्ये सूत्रितेनेन पूर्वेषां त्वरयंता नामेव खित्वं न तु ज्वरादीनां परेषामिति। अतएव त्वरत्यंतास्त्रयोदशानुदा
त्तः पित्तश्चेति घटादौ वक्ष्यति। पणनमिति। सुतावेवेति वक्ष्यमाणत्वादायस्याभावः। ब्राह्मणपणनमिति। आयादय आर्द्ध धातुकेवेत्यायस्य विकल्पः
॥ ३३ ॥ दिवस इति तच्छब्देनाव्यवहारेण परामुश्येतेतौ च दृते क्रयविक्रयव्यवहारचतुल्यार्थो पूर्वसूत्रे गृहीतावित्याशयेनाह। द्यूतेति पूर्वसूत्रे एव विदेः पाठे तदर्थ
स्यति न कर्तव्यमिति यद्यपि लघ्वे तथापि योगविभागात्त्रयार्थः। कर्मणीति। रूहशेष इति न संवध्यते उत्तरसूत्रे विकल्पपरं भसामर्थ्यात्। अन्यथा षष्ठी विक
ल्पितार्थात्तयामुक्ते शेषे विभक्त्यंतरस्याप्राप्त्या वृथैव विकल्पपरं भः स्यादिति भावः। अन्येत्वाद्दः। लाघवात् पूर्वसूत्रे एव दिवो ग्रहणे कर्तव्ये पृथग्योगकरणे।

सामर्थ्या दत्रशेषरतिनसंवध्यमे। नचोत्रैरार्थत्वात्पृथग्योगस्यनोक्तार्थज्ञापकत्वमितिवाच्यं। संकोचेमानाभावेनफलद्वयस्यापिसुवचत्वादितिशेषरत्यस्यासंबंधादिहत्रि
 सूत्रानिहं तमुदाहरति। शतस्यदीव्यतीति। प्रेष्यत्रुवोः। दृष्यतेदेवादिकस्यलोढोमध्यमपुरुषैकवचनं। प्रेष्येति। तस्माहचयानुविरयितथाभूतएवगृह्यते। अत
 एवैहशेषग्रहणंसंवध्यतेतिउंतेनसहसमासस्मात्प्रसक्तत्वात्। प्रेष्यत्रुवोःकिं। अग्नयेच्छागस्यहविर्वयांमेदोजुहुधि। हविषःकिं। अग्नयेगोमयानिप्रेष्य
 देवजासेप्रदानेकिं। माणवकायपुरोडाशानप्रेष्या हविषः। प्रस्थितत्वेनविशेषणेप्रतिषेधोवक्तव्यः। इन्द्राग्निभ्यांछागस्यहविर्वयांमेदः प्रस्थितंप्रेष्या
 ॥ ३६ ॥ कृत्वोर्थी। कृत्वसुचोर्थद्वार्यायेष्प्रत्ययानांतेकृत्वोर्थीः। शेषरति। इहदिवस्तदर्थस्येत्यादिसूत्रयत्केविच्छिन्नमपिशेषग्रहणमनुवर्ततेत्याख्याना

कृत्वोर्थप्रयोगेकालाधिकरणे। २। ३। ६४। कृत्वोर्थानामप्रयोगेकालवाचिन्यधिकरणेशेषषष्ठीस्यात्। पञ्चकृत्वोहोभोजनं। द्विरहोभोजनं
 शेषकिं। द्विरहयध्ययनं। कर्तृकर्मणोःकृति। २। ३। ६५॥ कृद्योगेकर्तरिकर्मणिचषष्ठीस्यात्। कृष्णस्यकृतिः। जगतःकर्ताकृष्णः। गुणकर्म
 णिवेष्यते॥ तत्पश्चस्यसुघ्रां सुघ्रस्यवा। कृतिकिं। तद्वितेमाभूत्। कृतपूर्वीकटं। उभयप्राप्तौकर्मणि। २। ३। ६६॥ उभयोःप्राप्तिर्यस्मिन्कृति
 तत्रकर्मण्यवषष्ठीस्यात्। आश्वर्यागवान्होः गोपेन। स्त्रीप्रत्यययोरकोकारयोर्नायनियमः। भेदिकाविभिन्नावारुद्रस्यजगतः। शेषेविभा
 षा। स्त्रीप्रत्ययद्वयेकोविचित्राजगतःकृतिर्हरहरिणवा। केचिदविशेषणविभाषामिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्येणचार्येणस्यवा
 कस्यचवर्तमाने। २। ३। ६७॥ वर्तमानार्थस्यक्तस्ययोगेऽषष्ठीस्यात्। नलोकस्यितिनिषेधस्याःपवादः॥ राज्ञाम्मतोबुद्धः पूजितोवा ॥

तापंचकृत्वरति। संख्यायाः क्रियेत्यादिनाकृत्वसुचाद्विरिति। द्वित्रिचतुर्भ्यःसुचा। कर्तृकर्मणोःकृति। शेषरतिनिरुक्तंकर्तरिवकृतीतिसूत्रेकृतेचकारेणअधीगर्थेति।
 सूत्राच्चतुर्थार्थेवहृल्लंछंसीतिपर्यंतमनुवर्तमानस्यकर्मणीत्यस्यानुकर्षणसंभवेपिपुनरत्रकर्मग्रहणद्विधाः। तन्मदं संनिहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसंगेनतन्नि
 रगतंरति। कृष्णस्यत्वाभिहितत्वात्तद्वषष्ठीनभवति। कृतिकिमिति। नन्विहकर्तृकर्मभ्यांक्रियाआस्थियतेतद्वाचीतुधातुरेव। धातोश्चद्वयेप्रत्ययाः। कृतस्तिउ-श्च

तत्रा इ प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ न लोकेति प्रतिषेधेन भाव्यं ततश्च परिशेषात् कृद्योगे एव षष्ठी भविष्यति तस्मात्किं कृतग्रहणेनेति प्रश्नः। कृतपूर्वकटमिति। अत्र क
 रोतिक्रियापेक्षमनेभिहितं कर्मत्वं कटस्यास्येवेति षष्ठी स्यात्तद्विधाधिक्ये तु सामाभूदित्येतदर्थं कृतग्रहणमिति भावः। ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे क
 र्मत्वं कर्मणि विधानात्तत्रैवाभिहितं कर्मतिनेव द्वितीया प्राप्नोति व पितदपवादभूता षष्ठी रहाप्यनभिहिताधिकारात्। किंच। कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासोड
 ल्भ एव तद्विदितोपीति चेद्वाहः। पूर्वकृतमनेनेति विग्रहे अविहितकर्मतया भावे क्तप्रत्यये कृते कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वाभावात्। समासतद्विदितो भवत एष तथा च
 कृतपूर्वत्वयं पूर्वकृतवान् इत्यनेन समासार्थः। संपद्यते गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां संबन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनात् तत्रापि करोतिक्रियापेक्षं कर्मत्वं
 कटस्याभ्युपगम्यते। तच्च कर्मत्वं न केनाप्यभिहितं। भावे क्तस्य कर्तरि इति प्रत्ययस्य च विधानात्। अतो असति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति। एवं च ओदनस्य पाच
 कतमद्रस्यत्र षष्ठी असाधुत्वे रष्टापत्तिरेव शरणा। कृतपूर्वत्वत्र समासतद्विदितो भवत एवेत्युक्तं। तत्र समासः सुप्सुपेति बोध्यः। तद्विदितसु पूर्वदिनिः सपूर्वञ्चेति कर्तरि
 र्निः तद्विधौ श्राद्धमनेनेति सूत्रा----- दनेनेत्यनुवृत्तेः। स्यादेतत्। भिदेर्ण्यं तात्पर्यायाहं लोत्यन्निषधितिस्त्वभिदेदिकायत् दत्तस्य देवदत्तस्य काष्ठा नामित्युभा
 भ्यामप्यनेन कृद्योगे षष्ठी जायते। तत्र मुख्या मुख्यसन्निधौ मुख्यस्यैव कार्ये संप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचका देवस्यादयथापाचयत्यो दने देवदत्तेन यत्तदत्त
 त्यत्र प्रयोज्य प्रयोजकयोरुभयोरपिलकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यातामैवं। प्रयोज्य प्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्या
 मुख्यस्याय प्रवृत्तिः। तत्र तुलकारस्यैकत्वात् कर्तृसद्व्यत्यक्त्या यं प्रवर्तते इति वैषम्यात्। एवं च ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यत्तदत्तेनेत्यादौ उभाभ्यामपि
 तृतीया स्यादिति वैविध्यं अव्याचक्षते। तदहं मित्रिनिर्देशात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्येतदन्त्यं तथा च धैरामो दमुत्तममिति भट्टि प्रयोगः संगच्छत इति। उभयप्राप्तौ
 कृतीत्यनुवर्तते। तेनान्यपरार्थलाभाद्दुर्व्रीहिरित्याह। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति। उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामृश्येते। तेनैकस्मिन् कृतिकर्तृकर्मणोः
 प्राप्तिरिति लाभात् श्रयमिदमोदनस्य पाकोच्चाह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते तत् पुरुषे तु स्यादेवात्रातिप्रसंग इति भावः। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे
 नियमार्थमिदमिति ध्वनयति। कर्मण्येवेति। एवं च कर्तरि षष्ठी प्रतिषेधो अस्य सूत्रस्य फलं न तु कर्मणि षष्ठी विधानमिति स्थितं। स्त्री प्रत्यययोरिति। स्त्रियां क्ति

सु-
सि-कौ-
टी-त-
१५०

नित्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः। नायं नियम इति। अकार्योः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तस्सन प्रवर्तते किं तु कर्तयपि षष्ठी प्रवर्तते इति फ-
लितोर्थः। कथं तर्हि सुट्तिथोरिति सूत्रे सुटासीयु दोषो नेति वृत्तिः। अत्राहुः। कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीया बोध्येति। भेदिकेण। भेदनं भेदिका। पर्यायाहं-
त्यत्रिषु ष्वुच्धात्वर्थे निदेशे ष्वुल्वक्त्वात् अनेन ष्वुल्वत्वेके। युवोरनाकौस्त्रियां वापि प्रत्ययस्थादिति इत्वं। विभित्सेति। भेदमिच्छा। भेदेऽस्मिन् हलन्ताच्चेति कित्वा-
द्गुणाभावः। अप्रत्ययादित्यकार प्रत्ययेलाप। शेषे इति। अकार्यकाराभ्यां मन्यस्मिन् क्तिनादावित्यर्थः। कर्तरी षष्ठी निषेधफलकस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य तत्रै-
व कर्तरी षष्ठी संयादनफलकस्य स्त्री प्रत्यययोरकार्योरिति वचनेन स्पष्टं प्राक्स्थितत्वात् कर्तयैव विभाषा अनेन शेषवचनेन क्रियते न तु कर्मणो न्याशये-
आधिकारणवाचिनश्चात् २३६८०। क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। इदमेवां मासितं। नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणां। २३६८०। एषाम्ययोगे षष्ठी न स्या-
त्। लादेशः। कुर्वन् कुर्वीणः सृष्टिं हरिः। अहरिं हि दृष्टुः अलङ्कुरिस्सुर्वी। उक्त्वादिन्यात्वात् को हरिः। कमेरनिषेधः। लक्ष्म्याः कामुको हरिः। अ-
ध्ययं। अगतसुष्ट्या। सुखं कुर्वन्। मिष्ट्या। विष्णुना हता देव्याः। देव्यानां हतवान् विष्णुः। खलर्थः। ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणः। तृन्निति प्रत्याहारः। शत्रुशानचा-
वितितृशब्दादौ भ्यतृनेन कारता। शानना। सोमम्यवमानः। चानश। आत्मानम् एउयमानः। शत्रु। वेदमधीयन्। तृन्। कर्तृलोकान्। द्विषशत्रु-
र्वा॥ मुरस्य मुरं स्वाद्विषन॥ सर्वायङ्कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः। शेषे षष्ठी तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य जिष्णुः॥ ॥ ॥

गाराहरति। जगतः कृतिर्हरिहरिणावेति। अविशेषेणेति। अकार्यकारिभ्यो क्तन्मात्रे इत्यर्थः। अनुशासनमिति। अनुशिष्यंते असाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यं-
नयेनेति करणे ल्युट् संज्ञासत रत्यादि। मतिवुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। पूजितो यः सुरासुरैरित्यादौ तु मूते क्तो न तु वर्तमाने न तृतीया तत्रोपपद्यते। न च-
मद्विबुद्धीति सूत्रेण बाधः। शंक्यः तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति लिंगेना बाधज्ञापनात्॥ ॥ ॥ अधिकारण। अयमपि निषेधापवादः। आसितमिति। आस्यते अस्मि-
न्निष्ठासितं क्तोधिकारणे चेत्यधिकारणे क्तः। इदमेवामिति। कर्तरी षष्ठी यः। सकर्मकेभ्यस्त्वधिकारणे क्ते कृते कर्तृकर्मणो द्वेयोरित्यपि षष्ठी अनभिहितत्वाविशेषात्। इ-
दं गेभ्यः क्तोदनस्य। उभयप्राप्तौ कर्मणो न्ययनियमस्तुनेह। प्रवर्तते कर्तृकर्मणः कृतीत्यनंतरस्या एव षष्ठ्यास्तनियमाभ्युपगमात्। एतच्च कौस्तुभे षष्ठ्या नलोका-

भिज्जिष्ठा शिवादिनाशप्रसंगात्तृणमिष्यत्रणत्वं न कृतो उश्च उ कश्च उ कौलश्च उ कौचेति विग्रहः लरजिलडादीनां सामान्यग्रहणं तेषां च साक्षात् प्रयोगेन संभवतीति
 तदादेशागृह्यत इत्याह। लादेश इति उदाह्रियं त इति शेषः कटकार्यां चकारे तत्र कृत्संज्ञकलिङंतामते न योगेपिकटस्य कर्त्तकर्मणः कृतीति षष्ठी न भवति आमर
 तिसु लोपिलादेशादित्याहः। नन्वेवमपि वभिर्वज्रं पयिः सोमं रदिर्गा इत्यत्र न लोकेति निषेधात् प्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वारैवा न हि किं किं नौलकारौ नापि न रादेशो नैष दा
 षः किं किं नौलिट्चेत्येन लिट्कार्त्तित्देशः क्रियते न तु लिट् संज्ञा तथा च विशेषातिदेशे च सामान्य मप्यतिदिश्यत इति नानुपपत्तिः। रिहसुरिति। सुनाश
 समिह उ उकारेण कृतो विशेषणं तदतमपिलभ्यत इत्याशं नोह। अलं करिष्युरिति। अलं कृत् न निराकृत्ति न्यादिना इष्यु च। घातुक इति। लषयतत्यादिना।
 उकत्रा ईषत कर इति। ईष ह्यस्सुखित्यादिना खला अर्थग्रहणे दीयत्यानः सोमो भवतेत्यप्युदाहंयं। अव्याप्तिपरिहर्तुमाह। ग्रन्थाहार इति। वचमान इति

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः। २३१०॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यर्थेन श्रयोगे षष्ठी न स्यात्। सतः पालकोऽवतरति। व्रजङ्गमी
 शातन्दायी। कृत्यानाङ्कत्तरिवा २३११। षष्ठी वा स्यात्। मयाममवासेव्यो हरिः। कर्त्तरीति किं। गेयोमा एव कस्मात्। भव्यगेयति कर्त्तरि।
 यद्विधानादनभिहितङ्कर्म। अत्र योगो विभज्यते। कृत्याना उभयप्राप्तौ वितिनेति चानुवर्तते। तेननेतव्या व्रजङ्गवः कक्षेना ततः कर्त्त

प्रः यजोः शानना मंड्य मान इति। मडिभूषां यामिदित्वा लुमा ताच्छीत्यवयो वचनेति चानशु अधीयन्निति। उ उ धार्योरिति। शताशा ॥ रिवा उक्तार्थः
 ननोदिषु लट् इत्यने कृत्यालादेश इत्यभिदेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः। तृन्निति। तच्छीलादिषु तृन्निति विहितसून प्रत्ययः। तृन्निति प्रत्याहारग्रहण
 णान्तिन्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पमाह। द्विष इति। द्विष अश्रीता वित्यस्मात् द्विषोऽ मित्र इति विहितोयः शतप्रत्ययः सतप्रयोगे वा षष्ठी निषेध इत्यर्थः। सर्वोयमि
 ति। अनंतरस्येति न्यायादिति शेषः। शेष षष्ठी त्विति शाब्दबोधवैलक्षण्यमस्तीति भावः। एवं चाश्वर्यो गवां दोहोऽ गोवेनेत्यत्र शेषत्वविवक्षायां कर्त्तर्यपि षष्ठी
 भवत्येवेति बोध्याः ॥ अकेनोः। आधमर्ण्ये अकस्या संभवादाह। भविष्यत्यकस्येति। इतस्तु उभयोः संभवादाह। भविष्यदाधमर्ण्यर्थेन श्रयोग इति।
 यथा संख्यं तु न भवति। भाष्ये अकस्य भविष्यति इत आधमर्ण्ये चेति योगं विभज्य व्याख्यानात्। इह भविष्यदिति स्वयं तेनेन भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे विदि

सु
स. को.
टी. त.
१४१

तस्मिन्पुत्रावितिष्वलेवगृह्यतरस्याशयेनोदाहरतिसतः पालकरति। सतरतिशत्रुं तं यस्तु कालसामान्ये ण्वुल्लुचावितिष्वुल्लुक्तसूत्रननिषेधः। ओदनस्यपासः कः पुत्रपौत्राणां
दर्शक इतीतिभावः। व्रजंगामीति। आवश्यकमधमर्ण्ययोरिति निरित्यावश्यकैरिति। यद्यप्ययं कालसामान्यविहितस्तथापि भविष्यतिगम्यादयस्सुक्ते भवि
ष्यदर्थकः। गम्यादयः केचिद्गुणादयः केचिदष्टाध्यायोगतरेतिहरदत्तः। ननुगत्यर्थकर्मणिचतुर्थीवित्येवसिद्धेर्द्वितीयाग्रहणमयवाटविषयेपिद्वितीयाप्र
त्यर्थमिति व्रजंगामीनिसिध्यत्येवेतिचेदत्राहुः। इहैवसूत्रग्रामंगामीतिभाष्योदाहरणत्रसूत्रनांगीक्रियतेनेनग्रामस्यगंतेतिषष्ठेवसाध्वी। ननुग्रासंगंतेतिद्वितीयेति। श
त्रुंदासीति आवश्यकैर्माधमर्ण्येणिति। भविष्यत्माधमर्ण्यार्थेनश्वयोगदस्युक्तत्वानेहनिषेधः। आवश्यकं करोत्यवश्यकारीकटस्या गम्यादित्वाभावाद्दृत्तमानेप्ययं। कृत्या
नौ। कर्तृकर्मणोरिति नित्येप्राप्तेविभाषेयां सेव्यदति। षट्सेवायां। ऋहल्लोरिति कर्मणिण्यत्। योगोविभज्यतरति। भाष्यकारैरिति शेषः। उभयप्राप्तावित्यनेनकर्तृरितिषे

तुल्यार्थे तुलोपमाभ्यामृतीयाऽन्यतरस्यां। २। ३। ७२। तुल्यार्थे र्योगे तृतीया वास्यात्पक्षे षष्ठी। तुल्यस्स दृशस्स मोवा क्लृप्तस्य। क्लृप्तेन वा। अनुलो
पमाभ्यां किं। तुल्य उपमावा क्लृप्तस्य नास्ति। चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुस्वार्थहितैः। २। ३। ७३। एतदर्थे र्योगे चतुर्थी वास्यात्पक्षे षष्ठी
आशिषि। आयुष्यञ्चिरञ्जीवितं। क्लृप्ताया। क्लृप्तस्य वाभूयात्। एवममद्रभद्रं कुशलनिगमयं सुखं शं अर्थः प्रयोजने हितम्यथ्यम्भूयात्। आशि
षिकिं। देवदत्तस्यायुष्यमस्ति। व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणं मद्रभद्रयोपस्थापत्वादन्यतरौ न पठनीयः॥ ॥ २॥ धेसिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदं गु

णकर्मणि वेद्यतरति नृभयप्राप्तिरहितस्थलेनेताश्चस्येत्यादौ ऋरितार्थमिति दिक् ॥ ३० ॥ तुल्यार्थेः। शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते तया सु
क्ते षष्ठेव भवेत्तदाहापक्षे षष्ठीति। बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे तुल्यार्थे रित्यर्थग्रहणपदांतरनेरपेक्ष्येण ये तुल्यार्थे षष्ठीग्रहणार्थे तेन गौरिव गवय र
न्यारंभे स्यादुः। कथंतेर्हि तुलायदारो हतिदंत वाससेति कालिदासः। स्फुटोपसंभूतिसितेन शंभुनेति माघश्चा उच्यते। सहयुक्ते प्रधान इति तृतीया नचात्र सहशब्
दोमेनेति शंभुविनापितद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात्। वेतिवर्तमाने अन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण स्वस्यानुकर्षणार्थं। अन्यथा हि। तृतीयेवानुक्तव्ये तसं
न्निर्वाता तुल्य इति। तुलया संमितस्तुल्यः। नौवयो धर्मेत्यादिनायत्। तुला उपमावेति। तोलनतुला अस्मिन्नेव सूत्रेण लुगडो निर्वातनात्साधुरिति माघकः उपमिति

मयम आनश्चोपसर्ग इत्युद्दिष्टमिति। हितयोगे चेत्यनाशिविचरितार्थमित्याशिव्ययं विकल्प इति भावः। व्याख्यानादिति सूत्रे अर्थशब्दोपपत्तिनिमित्तं तथा च हं ह एवा
 नत्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः। इति षष्ठी ॥ ॐ ॥ आधारः। आधियतेऽस्मिन्नित्याधारः। अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारेण्यपसंख्यानादधिकरणघत्रा
 लक्षणाः कस्येत्याकांस्यायांकारकाधिकाराक्रियाया इति लभ्येते। इयंच संज्ञासाक्षात्क्रियाधारयोर्न संभवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां वाधितत्वात् अतोऽप्यचष्ट
 कर्तृकर्मद्वारेति। एवं च भूतले घट इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो वाध्यः त्रिधेति। एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्यसंज्ञानामासे इत्यथर्थं सामीपिकमधिकरणव
 त्तु मयिकेचिद्विच्छति। कटे आस इति। कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणं इदं। कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु स्थाल्यां पचतीति। वैषयिकाधारमुदाहरति। मोक्षे इति। अभि

आधारेऽधिकरणं। १४। ४५॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्पत्तिका क्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञस्य। सप्तम्यधिकरणे चाशशुद्धा। अधिक
 रणे सप्तमी स्यात्। चकारादृशान्तिकार्थेभ्यः औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा। कटे आस। स्थाल्याम्यचति। मोक्षे इच्छति
 सर्वोऽस्मिन्नात्मास्ति। वनस्य दुरःनिके वा। दशान्तिकार्थेभ्य इति त्रिभक्तित्रयेण सह च तस्योऽत्र विभक्तयः फलिताः। क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युप
 संख्यात्वात्। अधीती व्याकरणे। अधीतमनेनेति विग्रहे। इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः। साधुसाधुप्रयोगे च। साधुः कृष्णो मातरि। असाधुर्मातुलेनि
 मित्वात्कर्मयोगे। निमित्तमिह फलयोगसंयोगसमवायात्मकः। चर्मणि ह्रीपिनंहनिदन्तयोर्हनि कुञ्जरे। केशेषु च मरीहनि सीमिपुष्कल
 कोहतः १ हेतौ जृतीयाः त्रप्राप्तनिवारणार्थं। सीमाः एउकोशः पुष्कलकौ गन्धमृगः। योगविशेषे किं। वैतनेन धान्यं लुनति ॥

व्यापकस्य तु सर्वस्मिन्निति तिलेषु तैलमित्याद्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः। चतस्र इति प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यर्थः। दूरांतिकार्थेभ्य इत्यस्येहानुवर्तनादधिकरणे व्य
 तेको व्याः क्तस्येन्विषयस्येति। इन्द्रन्तः शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य क्तो तस्य तस्येत्यर्थः। अन्येत्वाहुः। इतो विषय इति षष्ठी समासः विषयशब्देनेहापकृतिरुच्यते
 क्तान्तस्येनः प्रकृतत्वादिति। अधीती व्याकरणे इति। भावे क्तप्रत्यये तत इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरी नौ कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियाया संवध्यमानं व्याकरणमनभिहितं कर्मति
 कृतपूर्वी कटमिति वद्वितीया त्रप्राप्तमासमधीती व्याकरणे इत्यादौ त्वकर्मकतुर्यो गनिमित्तकस्य कालकर्मणे वीहिरंगत्वादिहाग्रहणमिति सप्तम्यभावः। नचैवं

सि-कौ-
टी-त-
१४२

तत्र द्वितीयापिनस्यादिनिवाच्यां लक्ष्या नुरोधेन द्वितीयाविधाने व्यक्तिपक्षाश्रयणात् साध्वसाधुप्रयोगे च। यत्रार्चानविवक्षिता किंतु तत्वकथनमात्रं तत्रापिस
समर्थवार्तिकेस्मिन्साधुग्रहणं साधुर्भूत्योराज्ञीत्यादियथासाधुनियुक्त्यामिति सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्चायां विवक्षितानां प्रतिपादने समीपनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः
निमित्तमिह फलमिति। यदितुकारणमित्युच्येत तर्हि जाड्येन वद्धरत्यादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः। चर्मणोति। चर्महीप्यादीनां समुवायः संबधः। हेतुतृतीये
ति। तादर्थ्यं चतुर्थीत्यपि बोध्या। सीमांडकोश इति। तथा च मेदिनीकारः। सीमाघाटस्थिति क्षेत्रेष्वंडकोशेषु च स्थियामिति। अथ पुष्कलकोशं गंधमृगेश्च। एकीलयो।
रिति च। हरदत्तसुपुष्कल कः रांकुः। सीमि सीमज्ञानार्थं हतो निहृतः निस्वातरत्याह। अस्मिन्सुपुष्के सीमपुष्कलकयोः संयोगसंबधः ॥ ३३ ॥ यस्य चानिर्ज्ञातकाम
त्वाहिक्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाच्चक्षणं तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकात् ब्राह्मणदिशश्च लक्ष्यलक्षणभाव

यस्य च भवेन्नभावलक्षणं २३ ३७ ॥ यस्य क्रियायाः क्रियान्तरं लक्ष्यते ततस्स समीप्यात्। गोषु दृश्यमाना सुगतः। अर्हाणं कर्तृत्वेऽनर्हाणाम =
कर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च ॥ सत्सुतरसु असन्त आसते। असत्सु तिष्ठत्सु सन्त स्तरनि। सत्सु तिष्ठत्सु असन्त स्तरनि। असत्सु तरत्सु सन्त तिष्ठन्ति। षष्ठी ५०
चानादरे २३ ३८ ॥ अनादराधिके भावलक्षणे षष्ठी सप्तम्योस्तः ॥ रुदति रुदतौ वा प्रात्रा जीत् ॥ रुदन्त्सु प्रादिक मनादृत्य सन्त्यस्तवानित्य

संबधेऽश्रुत्यां प्राप्तायाः प्रियं समीपलक्षणं कर्तृक्रियायाः साक्षादाश्रयस्य तु ब्राह्मणदेः क्रियाद्वारेणेति बोध्यं। ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गतरिति कर्तृयुदाहरणं। कर्मण्याहा
गोषिति। अर्हाणमित्यादि। यस्यां क्रियायां ये उचितास्तै अर्हाः। तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र समीपवाच्या। तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृत्वमनुचितं तेषामकर्तृ
त्वे विवक्षिते च समीपवाच्या। तथा तद्वैपरीत्ये येषां कर्तृत्वमुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोचितं तेषां कर्तृत्वे च समीपवाच्येत्यर्थः। आद्यमुदाहरति। सत्सुतरत्सु इति
संज्ञाहितरणक्रियाहाः कर्तारश्चाद्वितीयमुदाहरति। असत्सु तिष्ठत्सु इति। अत्र तरणक्रियायां असतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठत्स्वित्यनेने प्रतीयते तद्वैपरी
त्ये प्रथममुदाहरति। सत्सु तिष्ठत्स्वितिः सतांहितरणमुचितं तेषां चाकर्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेने बोध्यते द्वितीयमुदाहरति। असत्सु तरत्स्वितिः असतांहितरणमुचितं
तेषां कर्तृत्वं तरत्सु इत्यनेने गम्यते। यद्यपीदं यस्य च भावेनेत्येव सिद्धं तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां समर्थमिति कैयटादयः। त्वत्तत्सु व्यर्थमेवे

दमित्येः ऋषीनादरे। अनादर इति। यस्य च भावेनेत्यनेन सप्तमी। अनादर सतियो भावं लक्षयतीति तदेतत्फलितमाह। अनादराधिक्य इति केदुर्लभा इत्युक्ते स
 सप्तम्यं अनादराधिक्ये तु षष्ठी सप्तम्यादिति निष्कर्षः ॥ स्वामीश्वरास्वाम्यर्थेति वक्तव्ये स्वाभ्यादित्रयग्रहणं पर्यायांतरनिवृत्त्यर्थं। विरूपाणामपि समानार्थानामित्येक
 शेषेन न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात्। दायमादत्ते इति दायमादः। सोयसर्गादप्यादत्तात्। अतएव निपातनात्कः। गवांगोषुवाद्याद इत्यत्र यद्यपि
 गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं तथापि दीयतेः सोदाय इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशं स्पृशत्येव तथा चात्र गवात्मकस्यांशस्य आदातेति फलितोर्थः

स्वामीश्वराधिपति दायमादसाक्षि प्रतिभू प्रसूतैश्च। २३३८॥ एतैस्सप्तभिर्योगेषु षष्ठी सप्तम्यौ सः। षष्ठ्यामेव प्राप्तायाम्याक्षिकसप्तम्यर्थवच
 नं। गवाङ्गोषुवास्वामी। गवाङ्गोषुवा प्रसूतः। गाएवानुभवितुञ्जात इत्यर्थः। आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायां। २३४०॥ आभ्यांयोगेषु षष्ठी
 सप्तम्यौ सास्त्वानर्थेथे। आयुक्तो व्यापारितः। आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा। आसेवायाङ्ङि। आयुक्तौ गौशकटे र्षद्यु
 क्त इत्यर्थः। यत्श्च निहरणं। २३४१। जातिगणक्रियासंज्ञाभिस्समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं यत्सुतः षष्ठी सप्तम्यौ सः। नृणां नृषु वा
 ब्राह्मणः श्रेष्ठः। गवाङ्गोषुवा कृष्णा वहुक्षीरा। गच्छताङ्गच्छसुवाधा वनृशीघ्रः। छात्राणाञ्छात्रेषु वामे त्रः पदुः॥ पञ्चमी विभक्ते। २३४२।
 विभागे विभक्तनिर्द्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात्। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यं
 प्रतेः। २३४३। आभ्यांयोगे सप्तमी स्यादर्चायान्तु प्रतेः प्रयोगे। मातरि साधुनिपुणे वा। अर्चायाङ्ङि। निपुणे रात्रोभृत्यः। इह तत्त्वकथनेता
 न्यर्थे। अपत्यादिभिरिति वक्तव्यं॥ साधुनिपुणे वा मातरप्रतिपत्त्यनुवा॥

११ पंचमी विभक्ते। भेद एवेति। न तु शब्दोत्तरोपात्त सामान्याक्रांततेति भा
 वः। तत्र पंचमी स्यादिति। न चैवं माथुरात्सत्रादि पंचमी स्यात्। मैवं। पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते तेन यतो निर्धार्यते त एवेत्यर्थो तनिर्धारणावधेरेव पंचमी प्रवृ
 त्तेः। अनभिहितादिका गन्माथुरा इत्यत्रान्ति प्रसंग इत्यन्ये। माथुरा इति। न त्वत्रनिर्द्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च गवां कृष्णोत्पादाविवसामान्यविशे
 षभावोक्तिः। किंतु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एवा इदं सूत्रं बुद्धियरिकल्पितोपायमाश्रित्याणहानप्रकरणे भाष्यप्रत्याख्याते। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां॥

७
सि. को
टी. न.
२४३

पुणकर्मणि शुभे अस्मान्निपूर्वादिगुपधलक्षणः कः। अर्चपूजायामस्माद्गौवादि काना गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये टाया। चौरादिकानुण्यासश्रंथ इति युच्यर्चनेति स्यात्। निपुणे
राज्ञ इति। साधुशब्दप्रयोगे त्वच्चां विना सप्तमी भवत्येव साध्व साधुप्रयोगे चेति वार्तिकाना। अप्रत्यादिभिरिति लक्षणे त्यमितिसूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः ॥ ३३ ॥ प्रसितोत्सु
का तस्य रे प्रसितासक्ता विन्यमः। उत्सुकस्य ह चर्यात् प्रसितापितत् पर एव ह गृह्यते रूढ्या च तेन प्रकर्षणसितः शुक्ल इत्यर्थे न भवति। न सत्रे च लुपि। लुपशब्दोत्रार्थः।
विशेषे लक्षणा क इत्याशये नाह। यो लुपसंज्ञयेत्यादि। अधिकरण इति। एतच्च सप्तम्यधिकरणे चेत्यतो मंडकस्य नुवर्तत इति भावः। अधिकरणे किं। मूलं प्रती सते।

प्रसितोत्सुक्त्वाभ्यां नतीया च। २३४४॥ आभ्यां योगे नतीया स्याच्चात्सप्तमी। प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा। न सत्रे च लुपि। २३४५॥
न सत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुपसंज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थरूत्रवर्तमाना नतीया सप्तम्योक्तोऽधिकरणे। मूले नावा हयेर्देवीं श्रवणेन विसर्ज्ये
ता मूले श्रवणे इति वा। लुपिकिं। पुष्यशनिः। सप्तमी पञ्चम्योक्तारकमध्ये। २३४६॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते सः। अद्यभुक्त्वा यं द्व
हेद्वा हाद्वा भोक्त्वा। कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयद्कालः। इहस्थो यद्गोश्रेकोशाद्वालक्ष्यमिध्येता। कर्तृकर्म शक्तयोर्मध्येऽयदेशः। अधिकशब्देन योगे सप्त
मी पञ्चम्या विद्येते। तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात्। लोके लोकाद्वाऽधिको हरिः। अधिरीश्वरे। २३४७॥ स्वस्वामिस
म्भोऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञस्यात्। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनान्न सप्तमी। २३४८॥ अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात्। उपपरा
हे हरेर्गुणाः पराद्वा दधिक इत्यर्थः। ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्याम्यर्यायेण सप्तमी। अधिभुविरामः। अधिरामेभूः। सप्तमी शौण्डैरिति समासप

मूलाय स्पृहयति। मूलेनेति। न सत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुवविशेषे इति लुप। न सत्र इति किं। यंचालेषु तिष्ठति इह जनपदे लुवि निलुप। सप्तमी पंचम्योः कालाध्वनोर
त्यंतसंयोग इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते तच्च पंचम्या विपरिणाम्यते तदाह। यो कालाध्वानौ ताभ्यामिति। इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथा संख्यं न भवत्यस्वरितत्वा
त्। अद्यभुक्त्वा यमिति। न च कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कलः। सत्यानात्र शक्त्या श्रयं द्रव्यं कारकमिति व्यवह्रियते किंतु शक्तिरेवा। एतच्च कालभेदात् मि
थत एवा एकाह अद्यभुजे साधनं अपराद्य हेतीते भुजे सरेतव्या चष्टे कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयंकाल इति। यस्मादधिकं। उपपराहे इति। उयोधिके त्वनेन उपेत्यस्य

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा प्रत्ये च श्वरवचनेमित्यस्य तत्रादिना अर्थद्वयं विवक्षितं तथा हि। यस्येत्यनेन स्वनिर्दिश्यते यस्य स्वस्य संवंधी ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीतिव्यां।
स्व्यानेस्ववाचकात् सप्तमीत्येकोऽर्थः। ईश्वरशब्दाभावप्रधानः। यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामिवाचकात् सप्तमीत्यपरः। एवं स्थिते फलि
तमाह। स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणेति। अन्यतरस्मादुत्पन्नयेव सप्तम्या रतरनिष्ठसंवंधस्याप्युक्तत्वाद्युगपदुभाभ्यां न सप्तमीत्यादिति भावः।

रामाधीना। अथ उद्वेत्यादिना स्वः। विभाषा क्त्वात् १५४। ८८॥ अधिः करोतौ प्राक्तं शो वास्याही श्वरार्थे यदत्र मामधिकरिष्यति
विनियोस्यत इत्यर्थः। इह विनियोक्तरीश्वरत्वमुच्यते। अगतित्वात् तिडि-चोरात्तवतीति निघातोना। इति विभक्त्यर्थः ॥

अर्थः न्यथाभावे त्वधिरामं। यदत्रेति। यो मामधिकरिष्यति। विनियोस्यत इत्यस्य मद्भिन्नियोक्तरीश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थः। तिडि-चोरात्तवतीति। उरात्तवतीति तिडि-परे ग
तिर्निहन्त्यत इति सूत्रार्थः। अत्र करिष्यतीति उं-त उरात्तवतीति उ-तिडि-इति निघातस्य निपातैर्यद्यहीत्यादिना निषेधात् निघातोनेति। मामिति द्वितीयात्तु क
॥ भौ-द्वितीयेत्यनेनैव सध्यतीति भावः ॥ इति सप्तमी ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

सु-
सि-
कौ-
टी-
त-
१४४

वः परस्परसंबन्धः साव्यपेक्षासैववाक्ये रात्रः पुरुष इत्यादौ नत्रत्वे संसायां सत्यां योयः संनिहितो योग्यश्च न भते न संबन्धो भ्युपेयते पथारात्रः पुरुषोश्च १३३
 समर्थः पदविधिः ॥ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकांथीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थे पर्यवसायिनां पदानामाकांक्षा दिवशांश्चाराज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति
 एकांथीभावस्तुराजपुरुष इत्यादि रत्नावे वा स च प्रक्रिया दशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टे कार्यत्वरूपः । अतएव राजपुरुष इत्यत्र रात्रिः कृदस्येति विशेषणं
 नात्वेति परार्थे कदेशत्वात् । न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः । तत्रापि देवदत्तौ तत्र षष्ठ्यर्थस्य गुरुणाऽन्वयादिति वाच्यं । देवदत्तस्य प्रधानभूतकु
 लेनैवान्वयात् । संबन्धस्तु पस्थितं गुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थे न तु तदिति रः । उक्तं चा समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिनां संस्पृशावयवांस्तु पुज्यंते तद्देवतासं
 हेति । अस्मात्संबन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणत्वः । उक्तं चा संबन्धि शब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्साव्यपेक्षा हि रत्नात्वात्पिन ही प
 तदिति नन्वेवो रत्नापिनित्यसापेक्षत्वादे कदेशत्वेऽपि कृदस्येति विशेषणे नन्वयोस्तु । मैवा रात्र इति तुरीशितव्यं प्रतिसाकांक्षत्वेऽपि कृदप्रत्यनाकांक्षत्वात् । ननु वाक्ये
 समर्थः पदविधिः । २१५५ पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थोऽश्रितो बोध्यः । प्राक्कारात्समासः । २१५३ । कडागः कर्मधारय इत्यतः प्राक्त
 मास इत्यादि क्रियते । सहसुपा । २१५४ ॥ सहेतियोगो विभज्यते । सुवन्तं समर्थं न सहसमस्यते । योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वात्कतिपयति
 ङे नोत्र पदोऽसमासस्तच्च न्नस्येवा पर्यभूषत । अनुव्यचलता सुपा । २१५५ ॥ सुसुपा सहसमस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वं । सुपो
 धातुप्रातिपदिकयोः । २१५६ ॥ एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वचर इति निर्देशात्पूर्वनिपातः । पूर्वम्भूतः भूतपूर्वः । श्वेन समा
 क्तमयैवावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयकशक्त्यंतरमेवमास्तु । सत्यं बहूनां वृत्तिधर्मणो वचनैरेव । सो विभक्त्यलोपश्च । जीमूतस्यैवा अव्ययीभावः । २१५५
 सांधने स्यात् । न ह द्वौ खतस्मादेकांथीभाव एव आस्थितः । चकारादिनिषेधो यवदुव्युत्पत्तिभजनं कर्तव्यं तेन्यायसिद्धत्वस्माकं तदिति स्थितं तथ्यः हि । ध्रुवखदिराविति वृ
 त्तैव क्रोडी कृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते तथा चित्रवाद्यौ पत्यदां त्वया तु वचनं कर्तव्यं निरूढलक्षणतु शक्तितो नातीव भिद्यते । किंच प्राप्तमुदं मिति व्यक्ते समी
 ची नमुदकमिद्विशेषणवत्समत्वेऽपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः स च वृत्तस्य विशेषणयोगो नतिवचनेनैव वारणीयः । नामार्थयोरभेदात्त्वेषः प्रत्ययार्थः प्र
 धानमिति कुत्पत्ति त्यागः । श्वा प्रप्ता इक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मन्यायार्थाभ्युपगमात् । एकांथीभावे तु लाघवमिति दिक् । पदग्रहणं किं । वर्ण विधौ समर्थे प

रिभावाभाभूतातिष्ठतुदधानयत्कं रहस्या देवपणाविधिग्रहणं तु पदस्यविधिषदयोर्विधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्तयंतसमासलाभार्थं। पदस्येत्युक्तौ तु उदमतिडित्यादावेवा।
 स्योपस्थितिः स्यादित्याहुः। सूत्रे समर्थशब्दोलासणिक इति ध्वनयन्नाह। समर्थोऽश्रित इति समर्थेति किं। पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादि समासोभाभूता तथा
 नन्वमुपगोरपत्तं चैत्रस्य यत्र तस्यापत्यमित्युपगुशब्दादण्भाभूदिति। क्वचित्तु सापेक्षं त्वेपि भाष्यप्रामाण्याद्वतिरंगीक्रियते। तद्यथा किमोदनं शालीनां केषां शालीनाम्नेदमित्यर्थः
 सत्काठकस्य ण्यानां। आपणीयानां सक्तुनामाठकमित्यर्थः। कुतो भवान्यादलिपुत्रकः षेपादलिपुत्रे। तत्र कस्मान्यादलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः। रोपधेनोः प्रचीमीति धुना प्राक्
 डारात्समासः। प्रागग्रहणमावर्तते तेन पूर्वसमाससंज्ञातकः संज्ञांतरमपीति लभ्यते। तेनाययोभावादिभिस्समावेशः सिध्यत्यन्यथापर्यायः स्यात्। समसने समासः। एवैवन्न अनेकस्य प
 रस्परककर्म भवनमित्यर्थ इत्येको वस्तुतस्तु अकर्त्तरि चकार क इति कर्मणि घञ्। अन्यथा सुवंतं समस्यते इत्युत्तरग्रंथोन संगच्छेत्। नन्वन्वर्थत्वात्समाससंज्ञायाः प्रत्येकमप्रसंगात्स
 द्ग्रहणं व्यर्थमित्याशंकाह। योगो विभज्यत इति। सुवांमंत्रित इत्यतः सुवित्यनुवर्त्तते तद्यह। सुवंतमिति। समस्यत इति। संपूर्वादस्यतेः कर्मणि तड्। आचार्येण विशेषः। सम
 र्थनेति सुसहयोगे तृतीया समसनक्रियां प्रति सुवंतं कर्मन तु कर्त्तव्यपि सुवंतस्य कर्त्तव्याभ्युपगमेप्युपसर्गादस्य न्यूत्थोरिति वार्तिकेन समस्यत इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यवेत्त्यापि
 समास इति व्याख्येयग्रंथे कर्त्तरि घञ् दुर्लभः वाहुल्यं तु अगतिक गतिरिति कर्मत्वाभ्युपगम एव ज्यायान् सचेति। एतदपियोगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेवलभ्यते च दस्येवेति। य
 दि लोके प्रियं तद्दि यप्रकुरुते इत्यादौ स्वाध्यापतिः स्यात्। लिंगसर्वनामत्वं मभ्युपेत्य स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृतेपि ह्रस्वोर्नपुंसक इति ह्रस्वः स्यादित्यादिदृष्टं कर्मण्यम्
 मि प्रेतीति सूत्रे भ्रमाभिरुद्धोर्वेत्। अनुव्यचलदिति सुवित्ये कत्वरयविवक्षितत्वात्पयोयेण समासो बोध्यं समासात्तोदोत्तवेशेषनिघात इति कुगतीति सूत्रकैयटः। सुपो धोर्त्वा
 सुप इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं पंचम्याः स्तोत्रे इत्येव लुक् समासविधानात्। ज्ञापकात्। निर्देशादिति। अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थ
 त्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिघातः स्यादिति भावः। रवेनेति। अयमपि समासः पूर्ववत् क्वाचित्क एव तेन जी मुतस्यैवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां एथक्त्वेन पाठः उद्वाहुरिव चामन इत्यादौ।
 व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितं विभक्त्यलौपञ्चति। समासा वयवस्य सुयोः लोपविधानेपि समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् भवत्येवानुपसर्त्तने तदंशस्याव्य

॥
 ॥
 ॥
 ॥
 ॥

सि.को. १४५
 अव्ययविभक्तिः। विभक्तिरिहकारकशक्तिः। विभज्यते। अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः। अतएव वक्ष्यति विभक्त्यर्थदिषु विद्यमानमव्ययमिति। प्रथमानिर्दिष्टा अत्र समास
 दी. त. पदं तद्विधायके लक्षणिके अन्यथा चिकीर्षिते समासे यत्र प्रथमा तमिति व्याख्या न प्रसक्त्या क्लृप्ता श्रित इत्यादौ श्रित्वादिषु प्रसंग इत्याशये नाह। समासशास्त्र इति। विग्रह
 इति। अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन प्रहीलस्य त इति भावः। न तु तस्येति। अनंतरस्येति न्यायात्पूर्वसूत्रेण विहितस्य पूर्वनिघातत्वं न निषिद्धतो तेन कुमारि श्रित इत्या
 दौ नदेयः। गोस्त्रियोः। उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणमेकवचनं तु प्रत्येकमभिप्रायेण गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते। विशेषणे न तदंतविधिरित्याशये नाह।

अव्ययविभक्तिः समीपसमृद्धिव्युत्पत्त्या भावात्प्रत्ययासम्प्रतिशब्दादुर्भावपश्चाद्यथा नुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसम्प्रतिसाकल्यात्तवचनेषु। १४६।
 अव्ययमितियोगो विभज्यते। अव्ययं समर्थेन सह सम्प्रत्येते रूपाव्ययीभावः। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं। १४७। समासशास्त्रे प्रथमानि
 दिष्टं उपसर्जनं संज्ञं स्यात्। उपसर्जनं पूर्वोत्तरं। १४८। समास उपसर्जनं म्याक्प्रयोग्यं। एकविभक्तिचाऽपूर्वनिघाते। १४९। विग्रहे यन्नियतं
 विभक्ति कन्त उपसर्जनं संज्ञं स्यात्। न तु तस्य पूर्वनिघातः। गोस्त्रियो रूपसर्जनस्या। १५०। उपसर्जनयोगो शब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तत्वं तदनस्य
 प्रातिपदिकस्य ह्रस्वस्यात्। अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वं। नाव्ययीभावात्ततोऽमत्वपञ्चम्याः। १५१। अदनादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य
 नुपञ्चमीभिनाम्भादेशः। दिशयोर्मध्यमपदिशां। स्त्रीवाव्ययं त्वपदिशां दिशोर्मध्यमिदिकस्त्रियामित्यरः। तृतीयासप्तम्योर्वहुला। १५२। अद
 नादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्वहुलमंभावस्यात्॥ ॥ ॥ सर्जनं पद इति उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते न त्वप्रधानलक्षणं। तेन कुंमारी वाचर

त्राक्षणः कुमारीत्यत्र नदेश इत्युक्तं। स्त्रीप्रत्ययांतमिति। स्वधिकारोक्तवाघंतमित्यर्थेन तिलस्मीरित्यादौ नातिप्रसंगः। नन्वेवमपिराजकुमारीपुत्र इत्यादावति
 प्रसंग इति चेदत्राहुः। उपसर्जनस्य ससंबधिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रतिपद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्य ह्रस्वत्वमिति भाष्य
 दावुक्तत्वात् नदेशः भाष्यादावपि तत्र पदभूतयोरित्यर्थे लाभसुक्तत्वेनैतत्तद्विद्यते नतः समासपदानुवर्तनाद्वेद्यमिति। नाव्ययी। अत्रार्पचम्या इति प्रोक्तेषु ॥ ॥

धो अनेतरत्वादमरुवनतुव्यवहितस्यालुकोपि। अमुमेवार्थेद्योतयितुसूत्रे तु शब्दः। तस्यपंचमीविनेति। एवं चार्त्तादव्ययीभावान्तरस्यपंचमीभिन्नसुपोलुपंचम्यास्तु सुगमा
 देशावुभावपिनभवतइति स्थितं। अतः किं अधिहरिदिशयोरिति। दिशोरिति हलन्तेन विग्रहेपिएतदेवरुपादिशशब्दस्यशरदादिषुपाठात् रक्षाः ॥ अपदिशमिति।
 पंचमीव्यतिरिक्तविभक्तौ नामुदाहरणमिदं। पंचम्यास्तु अपदिशदिशुदाहायै। वीभक्तौ तावदिति तावच्छब्दः क्रमार्थः लौकिकविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति। हराविति आचातुहरो
 अधिकृत्यतिधिगृहीतातदसता। अधिहरीत्यत्र अधिकृत्यत्यर्थस्याप्रतितेः। हरि इति। अलौकिकेकेडिशब्दस्यैव प्रवेउचितः। अंतरंगानपीति न्यायात्। अन्यथा डिगौत्वे कृते अ
 धिहरीति समासे हरिशब्देकारो दुर्लभः स्यादिति भावः। रहहरावधीति स्थिते इति प्राचोक्तमुपेक्षितानित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात्। अभिहितेपीत्यर्थः

अपदिशो अपदिशेना अपदिशो बहुलग्रहणात्सुमद्रमुक्तगङ्गामिन्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावाः। विभक्तौत्यादेरयमर्थः। विभक्त्यर्थोदिषुवर्त्तमानमव्ययं
 सुवनेन सहसमस्यते सोऽव्ययीभावः। विभक्तौ तावत्। हरो इत्यधिहरि। सप्तम्यर्थस्यैवात्र घेतकोऽधिः हरिडिः अधिरत्यलौकिकं विग्रहवाक्यं। अ
 त्रनिघातेनाभिहितेप्यधिकरणवचनसामर्थ्यात्सप्तमी। अव्ययीभावश्च। अयं नपुंसकं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्या गोपायतीति
 यातीति वा गोपाः। तस्मिन्नित्यां धे गोपां समीपे। कृत्स्नस्यसमीपमुपकृत्स्नं। समयाग्रामानिकथालङ्का। आराहनादित्यत्र तु नाऽव्ययीभावः। अ
 धिहरितः अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्या विधानसामर्थ्यात्। मद्राणां समृद्धिः ॥ ॥ ॥ वचनसामर्थ्यादिति सुपेत्यनुवर्त्य सुवन्ते तसम

धानसामर्थ्यात्सप्तमी स्यादेवेतिः ॥ नन्वभिहितेधिकरणे प्रातिपदिकाथमात्र इति प्रथमैव स्थानान्तु सप्तमीति चेदत्राहः। अधीत्यस्य सुवन्ते तसममा सस्यावश्यकत्वे अ
 धिशब्दोत्पादिकरणार्थवाचकविभक्तौ वैहस्वीकर्तुमुचितत्वादिति। यत्तु प्रसादकता व्याख्यातं तिङ् कृत् द्वितसमासेरिति परिगणना दधिनाभिहितेपि सप्तमी स्यादे
 वेति। तत्र परिगणनस्या करे प्रत्याख्यातत्वात्। कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे स्वयमपितथैवोक्तत्वात्। क्रमादसुंनारदरत्यवोधिस इति प्रयोगविरोधाच्च। अत्र व्याचक्षते व
 चनग्रहणविभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। साकल्यातेष्वित्येव वक्तव्येव चनग्रहणात्। एवं च तसामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्यै ह्यग्रहणं तेन वृत्तस्योपरिवृत्त

सु-
मि-कौ-
टी-त-
२६

५ अथ यत्समीप रूपाव्ययार्थप्राधान्य एवायं समासः समीपमीपवर्तिप्राधान्ये तु संख्यया व्ययासंज्ञेति बहु व्रीहिं वक्ष्यत्युपरशरति ४॥

स्युपरशरत्यत्र समासो न भवति। उपर्यादयो हि दिग्देशकालेषु पिवर्तेते न तु विभक्त्यर्थमात्रे अत एव क्रमादमुं नारद इत्यनेनोपसंख्यया सार्वनामवत्प्रकृतपर्यायं कत्वे
न कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति। अत एव परिशिष्टे अधिकरणे इत्येव सूत्रितं। पाणिनिस्तु मात्राघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रायेणैति। अन्ये तु
घनात् उडि समीपसमृद्धीति वक्तव्ये विभक्तिशब्दोऽपि विभक्तिशब्देन सप्तम्यां पर्यवस्यति ततश्च कर्मत्वमात्रघातककार्थमिति नारदमिति समासो भवत्येवेत्याहुः। न पुंसकस्यादिति एतच्च स
न पुंसकमित्यतो लभ्यते। समीप इति अव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञादियथाविधानसामर्थ्यादिति। ननु समयाग्रामित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्वव्ययीभावः। आराहनमित्यत्र
तु भवेत् चेत् स्यात्। इति पंचमीविधानस्य दूरार्थप्राधान्ययोगे सावकाशत्वादिति चेदत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति। दूरतिकार्यैः पृथग्यत्परस्यामिति षष्ठीपंचम्योः प्राप्तयोस्तदपवादतयैव
स्य वसने विधीयते। तथा चांतिकार्यकारणस्य योगे षष्ठ्यपवादतया पंचमीविधानं निरवकाशमेवेति तस्मात्पृथग्ययीभावेनेत्युक्तिः सम्यगवेति। तदपरे न समंते। अंतिकार्योऽपि

समुद्राद्यवनाज्वंबुद्धिः। दुर्यवनां विगताद्बुद्धिः। बुद्धिः। मक्षिकाणमभावे निर्मसिकं। हिमस्यात्ययोऽतिहिमं। अन्ययोध्वंसः। निद्रासम्प्रतिनयुज्यते।
इत्यतिनिद्रा। हृदि शब्दस्य प्रकाश इति हरिः। विलोः पश्चादनुविष्णु। पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः। ततः पश्चात्स्वस्य तदतिभाष्यप्रयोगात्। योग्यतावी
स्युपसंख्यया न विदितिसादृश्यनियथार्थः। अनुरूपं। रूपस्य योग्यमित्यर्थः। अर्थे अर्थस्य प्रतिप्रत्यर्थः। प्रतिशब्दस्य वीप्सायाद्गुणप्रचनीयसंज्ञाविधा
ने सामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भवाक्यमपि। शक्तिमनति क्रम्ययथाशक्ति। हरेः सादृश्यं सहरिः। वक्ष्यमाणेन सहस्यसः। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येत्त्वनुज्येष्ठं ॥

चक्रेण युमस्य इति विग्रहे। अव्ययीभावे चाकाले। ६। ३। २१। सहस्यसस्यादव्ययीभावे न तु काले। सचक्रं। काले तु ॥ २२ ॥ द्योगे विशिष्यं च मीविधाना
भावादयारादिति सूत्रस्य तत्र कृतार्थत्वाच्च सामीप्ये आराहनमित्यव्ययीभावो दवीर एवेति एवं हि व्याकुर्वतां परस्येत्ययकर्षाभावे भृशार्थे सावकाशे ययुः। पुनः पुन्ये परेण द्वि
चनेन वाध्येतेति जित्यवीप्सयोरिति सूत्रस्थमनोरमाग्रंथो नुकूल इति दिक् ॥ ३३ ॥ सुमद्रमिति। उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कुगतीति तत्पुरुषः ॥ समुद्रमद्रः सुमद्रः
दुर्यवनमिति। तत्रार्थाभावेनेह सिद्धिः। येन समस्य ते तदीयार्थाभावेऽत्र समासस्वीकारात् न चेह यवना नामभावो येनार्थाभावे समासः स्यात्। किंतु तदीयौ व्यक्तेरभाव इति ॥
निर्मसिकमिति। संसर्गाभावे अयं सः। तत्रान्वयो न्याभावेपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्य मानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिनः ॥

एवाभावस्य ग्रहणात्। अन्योऽप्यभावस्तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात्। येन च इति घटः पटोनेत्यत्रापि पटत्वात्तन्नुपवर्णवाच्यं। आकृत्य
 धिकरणन्यायेन अतिः पदार्थत्वादिति तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवास्ति प्रथम्यभावे अयं समासो न तु धर्मीभाव इति न दोषः। अन्यपरतिप्रवृत्तार्थमेतत्। अर्थभा
 वेन गतार्थत्वात्। अर्थभावेन संसर्गभावो विवक्षितत्वस्योऽन्यो भावः। घटः पटोनेत्यत्रातिप्रसंगादिति निष्कर्षात्। संप्रतिनेति। संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थः। एतर्हि संप्र
 तीशानीमित्यमरोक्तेः तत्राधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हः। निषेधोपिक्रियाया एवोचितः। तदेतदाह। पुज्यतरति। असंप्रतीति सौत्रप्रयोगेऽप्युजिक्रियांत
 भावेण न संसर्गसंज्ञिते वाच्यं। यत्तु प्रसादकतोक्तं असंप्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः। अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानकालः स निषिध्यत इति। तन्न आश्रिकरणशक्तिप्रघ
 नेऽप्यक्रियेयत्वात् न च यार्हस्य निषेधे प्रतिप्रतियोगितेनान्वयस्य प्रकृत्वात्। नहि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्यु ॥

॥ सहपूर्वाद्भासदृशस्वरूपससखि। यथा र्थत्वेनैव सिद्धा पुनस्सादृश्यग्रहणं गुणभूतेपिसादृश्येयथास्यादित्येवमर्थः। सादृशं
 । सम्पत्तिः। मन्त्राः। अद्वैतधिया। समृद्धिः। अनुरूप आत्मभावस्य सम्पत्तिरिति भेदः। तृणमप्यपरित्यज्य सत्तृणमन्त्रिसाकल्येनेत्यर्थः। अ
 नैः। अग्निप्रत्यपर्यन्ते मर्द्धेति साग्नि यथाः सादृश्येः। असादृश्ये एव यथाशब्दस्य समस्यतो जेनेहना यथा हरिस्तथा हरः। हरेरुपमा
 च यथाशब्दोद्योतयति। तेन सादृश्ये इति वा यथा र्थ इति वा शान्तिनिषिध्यते। यावदवधारणे। २। १८॥ यावत्-श्लोकात्सावन्नोऽच्युतप्रणं

यति। यत्तत्र वर्तमानकाले निषेधो युक्तर्हः स्यात्। इति हरिती। स्वरूपपरेण षष्ठ्यंतेन हरिशब्देन सहप्रकारणार्थस्येति शब्दस्य समासः। ततः यश्चादिति। सति वाच्य
 यीभावेऽप्यशब्दस्य पूर्वनिपातत्वात्। एतदिति भावः। भाष्यप्रयोगादिति। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वयश्चादिति भाष्ये प्रयोगाच्चैत्यपि बोध्यं प्रत्यर्थमिति। व
 त्तौ बोध्यं तर्मा वान्दिवे चना मते शब्दस्यति। यत्त्वाहः। ग्रामस्य हृत्प्रतीत्यवशात्। येषत्वेन समासाभावे द्विजाया विधानं सावकाशमिति। तन्नानित्यसमासेषु स
 विशेषणानोरतिनेत्यस्याप्ररत्नेः। आनुपूर्व्येणेति। आनुपूर्व्यस्य भावः। आनुपूर्व्ये ब्राह्मणादित्यतश्च मूचकेण युगपदिति। अत्र केचित्। युगपच्चक्रमितिस
 मासेनैव भवितव्यं। युगपच्छब्दस्य व्ययत्वात्। किंचुचक्रेणैककाले इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहः ॥ २० ॥ सहपूर्वाद्भासमिति साकल्ये व्ययीभावः। गुणभूते
 पीति। यदि सादृश्य इति नोच्यत तर्हि यत्र सादृश्ये प्रधानमवगम्यते ॥

सु.
सि. कौ.
टी. त.
२७७

तत्रैवस्वादव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादितिभावः। अंतरिति इदानीमेतावान्प्रदेशोऽध्येतव्यइतिव्यवतोऽग्रंथप्रदेशस्यपरिग्रहः कृतस्तदपेक्षासमाप्तिरिहातुंशब्देन
विवक्षितासाचासकलेष्वध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगच्यते। साग्रीति अमिश्रस्त्वत्प्रतिपादकग्रंथे वर्तते। सचतृतीयो तो नित्यं समस्यते। नचैवमग्निनासहेति प्रश्नो मोडु
र्लभ इति वाच्यं। साहित्यमात्रविवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वाद्ग्रंथग्रंथपर्यंतमित्यस्यपदविग्रहो दर्शितः। यत्र केचिद्ग्रंथान्तोसौतिप्रथमांते
नअग्नेरंतरत्वमितिषष्ठेतेनवादिप्रह-रुभासीपिप्रथमांतेनषष्ठेतेनवेत्याहुस्तन्नसहशब्दस्यांतवाचकत्वाभावादंतरत्वस्यतु सुतरामलाभात्। सहयुक्तेतृतीयापान्नाप्यत्वाच्चसत्
णमनी-त्रसाकल्यस्यवसाद्री-रुचो-नत्वस्यापिसाहित्यद्योत्यतयातत्रतृतीयांतेनसमासंस्वीकृत्यरहत्यरित्यागस्यतिप्रमाणत्वाच्च। अत्रेदंबोधां तदधीत इत्यध्येतृप्रत्ययस्य
वैकल्य-धात्वात्प्रामाण्येनोक्तः कृतेष्वध्वेत्प्रणि सर्वादेस्सादेश्चलुग्वत्तव्यइतिवक्ष्यमाणत्वात्साग्रीत्येवरूपमिति। यथासांनिः। संदेहायसादृश्येपथेनेववक्तव्येविधिने
च्चारणनञः-स्यलभार्थमिति व्याचष्टे। असादृश्यइतिपावंतइति। यत्परिभ्रमणेवाते। यत्रदेतेभ्यइतिवतुपायावत्श्लोकमिति। यावदित्यव्ययंसमस्यते। विग्रहस्तुतद्विज्ञाने
नुप्रतिनाम-त्रीर्थाशुदे॥ शुक्रत्यलेशश्शकप्रति। मात्रार्थेकिं वृक्षप्रतिविद्योततेविद्युत्। असशलाकासंख्याः परिणाशथ॥ युतव्यवहारेप
राजयेयुचायंसमासः। अक्षणेविपरीतमृत्तं। अक्षपरिः शलाकापरि। एकपरि॥

नित्यस्वपदविग्रहत्वमत्येव। अवधारणकिं यावदृत्तावद्रुक्तं। कियद्रुक्तंवागवधारयतीत्यर्थः॥ ॥ सुप्रतिना। सुविन्यनुवर्तमानेषुनःसुवग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति धो
नयन्नराहरति। शुकप्रतीति। नचारंभसामर्थ्योदव्ययभिनमेवसुप्समस्यतइतिचेदनाहुः। पुनःसु-सु-हणभावेदोषामन्यमहर्दिवामन्यारत्रिरिति वृत्तिविषयेसत्प्रधा
वृत्तादर्शनात्सादृश्यव्यथान्येवमात्रार्थेप्रतिनासमस्यरना तथा चदिवसस्यलेशः दिवाप्रतिदोषाप्रतीत्यादीनामेवदहरणत्वंसं भावेतेतिरस्यप्रतीति। नतुलक्षणदोषोः कर्मप्र
वचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्द्वितीयागर्भवाक्यमेवस्यातनतुसमासस्यलेशार्थेसावकाशत्वादितिचेन्मैव। वृक्षंप्रतिसिंचनीत्यादौषत्वनिवारकत्वेनकर्मप्रवचनीय।
संज्ञाविधानस्यपरितार्थत्वान्नात्रार्थग्रहणभावे लक्षणदावप्यनेनसमासप्रसंगता। वीप्सायामव्ययीभावेतुप्रत्यादेः। पूर्वनिपातत्वेप्रत्ययोसंचनीत्यादौषत्वाप्रसक्ता
कर्मप्रवचनीयविधानस्याचेत्परित्यातत्सामर्थ्याद्वितीयागर्भवाक्यमपीत्युक्तंमूलकृताव्ययंविभक्तौतिसूत्रे। अत्रनव्याः। प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावेवीप्सायाद्योतकत्वेनवि

यमानमव्ययस्य ता वीष्णोत्कस्यपदिकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते तदापि प्रतिस्वनं प्रतिष्ठानमित्यादौ यत्ननिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
 चरित्तैववर्तमानस्य तायां विषयभूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञानतु वीष्णोत्कस्यैवा अन्यथा वृहस्पतिप्रतिसिंचनीत्यत्र द्विवचने नैव वीष्णोत्कस्यैव प्रतिशब्दस्तु
 क्रियया संवध्यते कर्मणि द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात्पत्वंनेत्यादि मनोरमाग्रंथस्य लक्षणेऽप्यं भूतेति सूत्रस्य स्य रत्नजलांजलिः स्यात्। न
 नैव संज्ञाविधानसामर्थ्यस्योपस्थितत्वात् अर्थमर्थप्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगादेव द्वितीयागर्भवाक्यमपि भवतीत्येवं व्याख्येयमित्याहुः। परा जयं द्योतयितुमाह। विपरीतवृ
 त्तमिति। पूर्वजये यथा वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः। एकपरीति। एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः। एवं द्विपरीत्यादि। विभाषापपरिवहिरितियोगं विभज्य व्याचष्टे ॥ ३३ ॥ वि
 भाष्येऽस्ति इतः प्राचीनानां समासानां विधुमादि संज्ञानामिव वाग्रहणभावात् नित्यत्वं न्यायत एव सिद्धं तच्च लिंगेनावि दृढयति। एतदिति। न चैवं सुप्सुयेत्यपि नित्यस्य दिष्ट

विभाषा २५११॥ अधिकारोऽयं। एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वां सुप्सुपेति तु नित्यसमासः। अव्ययमित्यादिसमासविधानात् तत्र
 पकात्। अपपरिवहिरश्च वः पञ्चम्या २५१२॥ अपविष्णुसंसारः। अपविष्णोः। परिविष्णुः। परिविष्णोः। वहिर्वनां। वहिर्वनात्। प्राग्वनां। प्राग्वना
 त्। आङ्ग्यादागभिविधोः २५१३॥ एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोः व्ययीभावः। आमुक्तिसंसारः। आमुक्तेः। आवालेहरिभक्तिः। आवालेभ्यः।

पत्नौ तदं भूते भूते पूर्वः सुप्सुपेति समास इति वृत्तिग्रंथो विरुध्येत तथा शाकलसूत्रेऽपि नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थः। इदमपि सिद्धं भवति
 वाप्यामश्वा वाप्यश्नित्यार्थकं यदो व्याख्येयं त्वाप्यश्नित्यसुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति सप्तमी समासस्य तु नित्यत्वात् सिद्धः प्रतिषेध इति। सोपि ग्रंथो विरुध्येत न्यायं
 कायामाहः सुप्सुपेति त्विति। न च वृत्तिपमा एतमित्यत आह। अव्ययमित्यादीति। सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे अव्ययमित्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य का
 चित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः। एवं च इवेन समासस्यापि काचित्कत्वाद्वाहुरिव वामन इत्यादिसिद्धं। इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते तथापि सुप्सु येत्यत्र
 न्यमेव नित्याधिकारस्मारितमिति कैयटः। एवं स्थिते इव वामन इत्यादि लोका प्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छंदोविषयत्वं कल्पयंतः प्रत्युक्ताः। छंदस्यपितत्समासस्य नित्य
 त्वानभ्युपगमात्। जीमूतस्येवेत्यत्र द्विवचनैः समासाभ्युपगमेपितैत्रिरीयेर्व्यस्यैव पाठान्। एतच्च मनोरमायां स्थितं। अपपरिवहिः। अपपरियोगे पंचम्यपाङ्परिमिरिति

सु
सि-कौ
टी-तु
१४८

पंचमीविहिता अंचत्तरपदयोगेप्यन्यारादित्यादिनाविहितैवतेनात्रपचम्येतिग्रहणं वहिर्योगेपंचमीभवतीतिज्ञापनार्थं। ज्ञापकसिद्धंनसर्वत्रेनिकरस्यकरभोवहिरित्यपिसिद्धं
आबालमिति। आपरमणोरचभूगोलकमितिकिरणावलीप्रयोगसुप्रामादिकः। समासमध्येचशब्दप्रयोगासंभवात् आचभूगोलकादित्याठसूचितः॥ ३३ ॥ लक्षणैनाचिह्नं
लक्षणचलक्षणमित्यगारसदाह। चिह्नवाचिनेत्रि। रहाभिप्रतीलक्षणलक्षणभावआभिमुख्यं चेतुभयं द्योतयत् इतिफलितं। अग्निमभि अग्निप्रतीति। अभिरभागे। लक्षणैत्यभू
तेत्यनेनचअभि प्रत्येः कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया। लक्षणैनेतिकिं। सुघ्नं प्रतिगतः। सुघ्ना रागतसमेव प्रतिनिहत्त इत्यर्थः। अत्रहिसुघ्नः कर्मनेतुलक्षणं। अभिप्रतीकिं। येना।
ग्निलेनगः। अग्निनयथा अग्निर्गतलेभगत इतिप्रतीतेर्भवतिगमनस्याग्निर्लक्षणं आभिमुख्यमप्यस्तीति येनेनशब्दयोरग्निशब्देनसमासः स्यात्। आभिमुख्येकिं। अभ्यं
कागाका। त्यंकोः अभिनवः प्रतिनवश्चोक आसामिति बहुव्रीहिः। अंको ह्यत्रभवतिगवालक्षणमाभिमुख्यं तुनास्तिननुत्सर्गत अव्ययार्थं प्राधान्येः व्ययीभावस्वी
कारात्कथमिहप्रसंगः। अत्राहुः। रहप्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावोभवतीतिज्ञापनार्थमिदं। तेनसंख्यावंशेनद्विमुनिव्याकरणमित्यादिसिद्धमिति। अनुप
लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये। २१। १४॥ आभिमुख्य द्योतकौ अभिप्रतीचिह्नं वाचिना सह प्राप्वत्। अभ्यग्निशलभाः पतन्ति। अग्निमभिप्रत्यग्नि। अ
ग्निप्रति। अनुप्यत्समया। २१। १५॥ यम्यदार्थसमयाद्योत्यतेनेनलक्षणभूतेनाऽनुस्समस्यतेसोः व्ययीभावः। अनुवनमशनिर्गतः। वनस्यसा
त्संयदोत्समयायोगेद्वितीयेति धनयति। यंपदार्थमिति। यस्यपदार्थस्यसमीपमित्यर्थः। लक्षणैनेत्यनुवर्तत इत्याह। लक्षणभूतेनेति। चिह्नं ॥ मीपङ्ग-त इत्यर्थः
वाचिनेत्यर्थः। अव्ययं विभक्तीत्यनेनसिद्धेविभाषार्थेसूत्रेनेनपक्षेवनस्यानुदत्तुदाहायमितिमनोरमायांस्थितां अत्रवदंति। वनस्यतिषष्ठीहदुर्लभाकर्मप्रवचनीययुक्तेद्विती
यास्यदुर्वारत्वात्। तस्मात्समयालंका मिति वत्समासवाधे प्रसक्ते अस्यविध्यर्थत्वात्। नचायमनुःसमीप्य मात्र द्योतकोनलक्षणलक्षणभावस्येतिवाच्यं। लक्षणैनेत्यनु
वर्तित्वेयर्थोच्येचमपिलक्षणमात्रद्योतकत्वंनास्तीतिवाच्यं। लक्षणैत्यमित्यत्रमात्रपदाभावाद्ग्निसमिअग्निप्रतीतिपूर्वसूत्रस्थः। राहरणप्रत्यु विरोधाच्च। तोत्रपक्षेवनम
नुदत्तुदाहाय्यवनस्यसमीपंगत् इतिमूलस्थं विवरणवाक्यं तुलक्षणभूतस्यवनस्यसमीपंगत् इतिव्याख्येयमिति। अचिदिति। ग्रमंसमया। यत्समयेतिकिं। वृक्षमनुवि
द्याततेविद्युत्। लक्षणैनेकिं। अनुवनं। उपकृष्णमिति वदन्नित्यमव्ययीभावः॥

यस्य चा। इह चरित्यनुवर्त्य आहृत्यैकं तृतीयां तत्वेन विपरिणम्य व्याचष्टे। अनुनेति लक्षणभूतेनेति लक्षणेनेत्यनुवर्तते इति भावः अनुगंगमिनि रक्षयामो लक्षणं खंचानुमाद्यो न्य
 ते लक्ष्यनुसमासार्थः। अनएवधारणस्यासामनाधिकरण्यं। एवंस्थिते फलितमाहा गंगादैर्घ्येति वाराणसीति वरंचतदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकं। अनः ली वंजले
 शोके मात्स्वदनेयोर्द्वयोरितिरुद्रमसौ। तस्यादूरे भवा अदूरभवश्चेत्यण। आदिदृष्टिः। पूर्वपदात्संज्ञायामिति एत्वं। गंगाया अन्विति। समासाभावपक्षे प्रागुक्त
 रीत्या गंगामन्वि न्यराहा र्यमित्याहुः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च। चकार एव कारार्थे। तेनैषां वृत्त्यंतरनभवति। परमतिष्ठद्गु रूपादिन भवतीत्यर्थः। तिष्ठद्गु रिति। गोस्त्रियोरि
 ति ह्रस्वः। प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्यासंभवात्। हा इह शत्रादेश इति। इत्यादीति। आदिशब्देन खलेयवे खलेवुसांसमस्या अलुक्। लूनपवां लयमान
 यवमित्यादिप्राप्तं। पारेमध्ये। निपात्यत इति। यत्र समस्यर्थे तसंभवति तदर्थे मकारान्तत्वे निपातने। समस्यर्थसंभवे तु तस्य रुषेकति बहुलमिति। बहुलग्रहणा

यस्य चायामः १११६॥ यस्य दैर्घ्यमनुनाद्योत्यते तेन लक्षणभूतेनाऽनुसमस्यते। अनुगङ्गा-वाराणसी। गङ्गाया अनुगङ्गा दैर्घ्यसदृश दैर्घ्ये
 बलक्षितेत्यर्थः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च। १११७॥ एतानि निपात्यन्ते। तिष्ठन्निगावोयस्मिन्काले सतिष्ठद्गुदोहनकालः। आयती गवां इह शत्रा
 देशः पुम्बद्धा च विरहः समासान्तश्च निपात्यते। पारे मध्ये इत्युच्यते। १११८॥ पारमध्यशब्दौषष्ठ्यनेन सहवासमस्यते। एदन्तत्त्वञ्चानयो
 निपात्यते। यक्षे षष्ठीतत्पुरुषः। पारे गङ्गादानया गङ्गापारात्। मध्यगङ्गात्। गङ्गामध्यात्। महाविकल्पेन वाक्यमपि। गङ्गायाः पारान्। गङ्गाया

दलुकापिसिद्धेरौ त्रंसमस्यर्थे भावसूचनायपंचम्यत्पुराहरति। पारे गंगादिति। महाविभाषयेति। नन्वपवादो व्ययीभावे महाविभाषया विकल्पिते पक्षे तु दुष्म
 गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते तस्यापि विभाषाधिकारस्य त्वेन वैकल्पिकत्वात्। सेवाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्। अत्राहुः महाविभाषया एकार्थीभावस्य
 पाक्षिकत्वे विवक्षिते प्रदाणकार्ये भावस्तदौ षष्ठीसमासं वाधित्वानित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमास समावेशार्थमिह वाग्रहणं। व्यपेक्षासामर्थ्यमके इति पक्षे तु रत्तावपि
 व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं वाधे तसक्ते तया वृत्तिर्द्विकल्प्यते। तथा च व्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्यापक्षे तत्पुरुषस्यैवैकल्पिकत्वात्। क्यमपिसिध्यत्येव
 तथापि यत्रोत्सर्गोपवादो महाविभाषया विकल्पिते तत्रापवादो नमुक्ते पुनरुत्सर्गेन प्रवर्तते इति ज्ञापनायेदं। तेन पूर्वका यस्येत्येकदेशि समासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति

इति तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च। चकार एव कारार्थे। तेनैषां वृत्त्यंतरनभवति। परमतिष्ठद्गु रूपादिन भवतीत्यर्थः। तिष्ठद्गु रिति। गोस्त्रियोरि
 ति ह्रस्वः। प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्यासंभवात्। हा इह शत्रादेश इति। इत्यादीति। आदिशब्देन खलेयवे खलेवुसांसमस्या अलुक्। लूनपवां लयमान
 यवमित्यादिप्राप्तं। पारेमध्ये। निपात्यत इति। यत्र समस्यर्थे तसंभवति तदर्थे मकारान्तत्वे निपातने। समस्यर्थसंभवे तु तस्य रुषेकति बहुलमिति। बहुलग्रहणा
 यस्य चायामः १११६॥ यस्य दैर्घ्यमनुनाद्योत्यते तेन लक्षणभूतेनाऽनुसमस्यते। अनुगङ्गा-वाराणसी। गङ्गाया अनुगङ्गा दैर्घ्यसदृश दैर्घ्ये
 बलक्षितेत्यर्थः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च। १११७॥ एतानि निपात्यन्ते। तिष्ठन्निगावोयस्मिन्काले सतिष्ठद्गुदोहनकालः। आयती गवां इह शत्रा
 देशः पुम्बद्धा च विरहः समासान्तश्च निपात्यते। पारे मध्ये इत्युच्यते। १११८॥ पारमध्यशब्दौषष्ठ्यनेन सहवासमस्यते। एदन्तत्त्वञ्चानयो
 निपात्यते। यक्षे षष्ठीतत्पुरुषः। पारे गङ्गादानया गङ्गापारात्। मध्यगङ्गात्। गङ्गामध्यात्। महाविकल्पेन वाक्यमपि। गङ्गायाः पारान्। गङ्गाया

सु-
सि-को-
टी-त-
१५८

संख्यावंशेना वंशः सतानसत्रभवोवंश्यः दिगादित्वाद्यता द्विमुनीति पाणिनिकान्यायनौ। त्रिमुनीति तौ द्वौ पतंजलिश्चेति त्रयो वंश्याः। व्याकरणस्येति संबधे षष्ठी। स्वपदार्थप्रा-
धान्य एवायं समासः। यदात्मन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो मुनयो वंश्या यस्येति तदा व ह व्रीहिरेवेत्याहुः। त्रिमुनिव्याकरणमिति। यद्यप्येन ह व्रीहिणा उपपन्नं तथापि वि-
भक्त्यन्तरे रूपेपि विशेषो ल्येवेति भावः वस्तुतस्तुलक्षणेनाभिप्रतीति सूत्रे आभिमुख्यग्रहणं ह व्रीहिविषयव्ययीभावो भवतीति द्विमुनिव्याकरणमित्यादि सिद्धमित्य-
वोचामा जन्मनोदाहरति। एकविंशतिभारद्वाजमिति। एकविंशतिभारद्वाजवंश्या रतिविग्रहः। ननु भारद्वाजा द्विद्वयत्रयोपत्रजोश्चेति लुक्प्रोति। न च वर्तिपदानां स्वार्थो-
पसर्जनैकत्वविशिष्टार्थतरोपसंक्रमात्तु गंभाव रतिके यदोक्तमादर्त्वेभ्यो वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोतरंगस्य लुकोद्वारत्वात्। अन्यथा गार्गोणं कुलं गार्गकुलमित्यपि न-
स्यात्। अत्राहुः। भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोत्र बोध्य इति। एतच्च तृतीयसप्तम्योरिति सूत्रेश्च कौस्तुभे स्पष्टं। नदीभिश्चा। स्वरूपस्य संज्ञानद्याश्चनेह ग्रहणं व ह वचननि-
संख्यावंशेना २११५८॥ वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च तत्र भवो वंश्यः तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते। द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि। व्याकरणस्य।
त्रिमुनि। विद्यातद्द्वैतामभेदविवक्षया। त्रिमुनिव्याकरणं। एकविंशतिभारद्वाजं। नदीभिश्चा। २११२०॥ नदीभिस्संख्या प्राग्वता। समाहारे च।
धामिष्यते। सप्तगङ्गा द्वियमुना। अन्यपदार्थे च संज्ञया। २११२१॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुवन्न नदीभिस्सहनित्यं समस्यते संज्ञया। विभा-
षाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिहनित्यसमासः। उन्मत्तगङ्गा नामदेशः। लोहितगङ्गा समासान्ताः। ५। ४। ६८॥ इत्यधिकृत्या।
देशात्कित्वर्थस्या न च तस्य समासः संभवति अतस्तद्वाचिना मयं समासस्ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दोपितेन यंच न दंसप्तगोदावरमिति सि-
द्धं। गोदावर्योश्च नद्याश्चेति वक्ष्यमाणेन समासांतोच्। चकारेण संख्येन्यनुकृष्यत इत्याहा संख्येति। स्यादेतत्। पुरस्तादपवादस्यायेन पूर्वकाले केन्यस्यैव दं वाधकं स्या-
त्ततश्चैकनदीस्यत्राव्ययीभावे तन्निबंधनस्य नदीषोर्णमास्येति टचः प्रसंगः समाहारे तु परत्वाद्द्विगुरेवस्यः दित्यत आह। समाहारे चापमिति। एवकारार्थश्चकार-
एष च द्विगोरपवादो यमव्ययीभाव इति फलितं। अन्यपदार्थे च। संख्येति निवृत्ते नदीग्रहणमनुवर्तते तदाहा सुवंतं नदीभिः सहेति। अन्यपदार्थे रतिके।।
कृष्णवेणी संज्ञानवगमादिति। सम्यक्ज्ञायतरति सत्ता। आतश्चोपसर्गरतिकर्मण्यङ्। संज्ञिनो देशविशेषस्या नवगमादित्यर्थः। अन्यपदार्थे नवगमादि-

यस्येत्यादिपदानुरसमभिव्याहारेणान्यपञ्चमर्थप्रतीतेः। अतएव बहुव्रीहिर्ननित्यसमासइतिभावः संज्ञायां किं। शीघ्रगंगोदेशः। अथाव्ययीभावेऽसाधारणान् समा-
सोतानाहाः ॥ १०४ ॥ अव्ययीशरदादिभ्य इति वक्तव्येदर्थेषु लाघवविज्ञानादियतइति प्रभृतिग्रहणकृतं। टच्स्यादिति। राजाहंसखिभ्य इत्यतः षजनुवर्त्ततइतिभान-
समासांतइति। समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वाच्यमावयवइत्यर्थः। तेनोपशरदमित्यत्राव्ययीभावादित्यमसिद्धयव्ययीभावस्यादंतत्वात्। द्विपुरीत्यादौ तुत्रा-
क्पूर्व्युत्तित्यप्रत्ययउत्तरपदस्यावयवइत्यकारांतोत्तरपदो द्विगुः। स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति डीप्सिध्यतीति बोध्यं। प्रतिविषाशमिति। लक्षणेनाभिप्रतीति-
समासेः। विषाशतुविषादस्त्रियामित्यमरः। गणपठतिशरदित्यादिना। अत्रयेरुयंतासेयाकपइति विकल्पे प्राप्तेनित्यार्थपाठः। इहजरायाजरसू प्रतिपरेति

अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यः। पा० १०७ ॥ शरदादिभ्य षच्स्यात्समासानोऽव्ययीभावे। शरदस्समीपमुपशरदं। प्रतिविषाशं। शरदः॥
विषम्या। अनसा मनसा। उपानहादिवाहिमवता। अनडुहादिश्वा दृश्या विश्वाचेतसा चतुर। त्यदातद्व्यदा कियता जरायाजरसचा उ-
पजरसा प्रतिपरसमनुभ्याः षणः। यस्येति च। प्रत्यक्षा। अक्ष्णः परमिति विग्रहे। समासानविधानसामर्थ्यादेव्ययीभावः। परोक्षेति डिति
निघातनात्परस्योक्तादेशः। परोक्षं। परोक्षाक्रियेत्यादितु अर्श आद्यचि। समक्षं। अन्वक्षं। अनश्वा पा० १०८ ॥ अन्ननादव्ययीभावाद्दृच्-
स्थात्। नस्तद्विते। दा० १०५ ॥ नान्तस्यभस्यटेलोपस्यात्तद्विते। उपराजं। अध्यात्मं ॥

॥ चहयंगणसूत्रं। उपजरसमिति। जरायास्समीप-
मित्यर्थः। यस्येति चेति। टचसद्वितत्वात्तस्मिन्परे रकारलोपइतिभावः। प्रत्यक्षमिति। वीप्सायां यथार्थत्वेन समासः। अक्ष्णोराभिमुख्यमित्यर्थे लक्षणेनाभिप्रती-
तिव्रासमासः। अक्ष्णः परमिति। अविषयइत्यर्थः। इतिविषये अक्षिशब्दइन्द्रियमात्रपरः। अव्ययाद्यवितसमुदायस्य कथमिह अव्ययीभावो विधायकसूत्राभा-
नादित्याशंकाहविधानसामर्थ्यादिति। एतस्मिन्मिति। अक्ष्णोयोग्यां अन्वक्षमिति। अक्ष्णः पश्चादित्यर्थे अव्ययीभावः। नस्तद्विते। नइत्यनेन भस्येत्यधिकृतं वि-
शेष्यते। विशेषणत्वं तद्विधिरत आह। नान्तस्यभस्येति। ननूपराजमित्यत्र नस्तद्वितइतिव्यर्थः। अव्ययानां भमात्रइतिटिलोपेनैव सिद्धे। नचाव्ययत्वं वदति
शिष्टेयर्थाप्रमितिर्वाच्या। अव्ययीभावसंज्ञाया उपजीव्यत्वेनटच्पूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायता। अत्राहुः। भाष्ये लुङ्मुखस्वरोपचारेषु त्रिष्वकार्येषु ॥

अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्न दोष इति। युक्तं चैतत्। अन्यथा उपशरदमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येता अध्यात्ममिति। आत्मनि अध्यात्मा विभक्त्यर्थे व्ययीभावः ॥ १५० ॥
नपुंसकादन्या नपुंसकग्रहणमन्तेतस्य विशेषणं नाव्ययीभावस्य अव्यभिचारित्याह अन्नं नयत्कीवमिति। अन्नं तेन चाव्ययीभावविशेषणं तदंतविधिरित्या
हतदंतादिति उपचर्ममिति। टचिलोपोऽदंतत्वादमभावश्च। नदीयौर्ण। इहस्वरूपस्यैव ग्रहणं संज्ञायाः। यौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्रहणत्वात् उपनदीति। टजा
भावे नपुंसक इहस्व। अत्र व्याचक्षते। वृत्तिग्रंथमनुरुध्येदं विकल्पकथमां परमार्थतत्तुने हान्यतरस्यामित्यनुवर्ततेव ह्रगणोति सुत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि नदी
शब्देन नदीविशेषाणां गगायमुनादीनां ग्रहणमाशंक्यशरत्प्रभृतिषु विप्रादृशब्दपाठान्तेति समाहितानचेदं भाष्यं नदीयौर्णमासीत्यत्र टचः पाक्षिकत्वे संगच्छते नित्यार्थत

नपुंसकादन्यतरस्यां। पा० ४१८ ॥ अन्नं नयत्कीव नृदन्तादव्ययीभावाद्दृच्वास्यात्। उपचर्मो उपचर्म। नदीयौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः
४१९० वाटचस्यात्। उपनदां उपनदि। उपयौर्णमासां। उपयौर्णमासि। उपाग्रहायणां। उपाग्रहायणि। ऋयः। पा० ४१९१ ऋयन्तादव्य
यीभावाद्दृच्वास्यात्। उपसमिधां। उपसमितां। गिरेश्च सेनकस्यां। पा० ४१९२ गिर्यन्तादव्ययीभावाद्दृच्वास्यात्। सेनकग्रहणमूजायं। उपगिरां। उ
पगिरि। इत्यव्ययीभावः। तत्पुरुषः। २१२३। अधिकारोऽयं। प्राग्बृहत्रीहेः। द्विगुश्च। २१२३। द्विगुरपिनत्पुरुषसंज्ञस्यात्। इदं सूत्रन्यक्तं श
क्यं। संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वाचकारवलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् समासान्तः प्रयोजनं। पञ्चराजं ॥

॥ यातमाठस्योपपत्तेः। अतएव सेनेक
ग्रहणमुत्तरार्थवत्। कैप्यटसु व्यवस्थितं विभाषामाश्रित्व वृत्तिग्रंथं कथंचित्समर्थितवानिति। पूजार्थमिति। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः। इत्यव्ययी
भावः। चकारवलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति। नचैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायतास्यादिति शंक्यो गं विभक्त्यसंख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय यश्चाद्विगुसंज्ञाविधानेन चका
रपठनमंतरेण पियर्यायत्वसिद्धेः। नापि ह्ये अन्यो यस्य द्वयसंज्ञातिप्रसंगः शंक्यः। तद्विज्ञार्थोत्तरपद इति सूत्रमनुवर्त्य तद्विज्ञार्थेन उक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्व इति व्याख्या
नात्। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह। समासान्त इति। टज्जवावित्यर्थः। अचित्पूदाहरणं तत्पुरुषस्यां गुलरित्यचिद्व्यगुलमिति बोध्यं। पञ्चराजमिति। समाहाराद्विगोराजाहस्य।
खिभ्य इति टच् समासस्यैवायमंतावयववृत्ति उत्तरपदस्यानकारांतत्वात् स्त्रीत्वाभावः। समासार्थोत्तरपदांताः समासांता इति पक्षे तु अकारांतोत्तरपदत्वेऽपि पात्रादित्वा

त्रेतिबोध्यं। काशिकायां तु पंचराजीत्युदाहृतं। सकादित्कोपपाठ इतिहरदत्तः। अत्रकेचित्पात्रादित्कल्पनेमानाभावात्पंचराजीतिकाशिकोक्तोदाहरणमपिसम्यगेवे-
 न्याहः॥ ३३ ॥ द्वितीयाश्रितानीनाश्यादीनांगतिविशेषाच्चित्वाहुत्यर्थाकर्मकेतिकर्तृरिक्तः। प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणमित्याशयेनाह। द्वितीयांतमिति। श्रितादिप्रकृति-
 कैरिति। यद्यपिसंबोधने सुवंतत्वं संभवति तथा न्यत्रापिसमासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्दुदितसमुदायेलाक्षणिका इह गृह्यंत इति भावः। एवं स्वदाक्षेपे गार्गादिभ्योपनि-
 त्यादावप्युक्तानाह। स्वद्वेत्यस्य द्वितीयांतत्वं गार्गादीनां षष्ठ्यंतत्वं वा संभवति। स्यादेतत्। द्वितीयांतस्य श्रितप्रकृतिक सुवंतेन समासेकाष्ठश्रितेयो न सिध्येत। श्रितशब्दाद्वापित-
 तः सुपिकाष्ठश्रिताकाष्ठश्रितेति समासे श्रिताशब्दस्यैव वावंतत्वात् ततः स्त्रीभ्यो ढगिति ढकिकाष्ठश्रितेय इति स्यात्। गतिकारकोपपदानामिति सुवृत्ततेः प्राक्कृतं तेन समा-
 से तु श्रितांतस्य वावंतत्वादिष्टं सिध्यतीति चेन्नैवं। प्रधानस्त्री प्रत्यये तदादि नियमाभावेन काष्ठश्रितेयस्य निर्वाचत्वात्। न च कदाचित् श्रिताशब्दादपि ढकस्यादिनि-

द्वितीयाश्रितानीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २१। २५ ॥ द्वितीयान्तश्रितादिप्रकृतिकैः सुवन्तैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः। कृष्णश्रितः। कृष्णश्रि-
 तः। दुःखमतीतः। दुःखातीतः। गम्यादीनामुपसंख्याने। ग्रामङ्गमी। ग्रामगमी। अन्नमुभुक्षुः। अन्नमुभुक्षुः। स्वयङ्कुना २१। २५ ॥ द्वितीयेति न सम-
 ध्यतेः योग्यत्वात्। स्वयङ्कुतस्याः पत्योः स्वायं कृतिः। स्वदाक्षेपो २४। २६ ॥ स्वदाप्रकृतिके द्वितीयान्तकान्तप्रकृतिकेन सुवन्तेन समस्यते निन्द्यां
 स्वदाकृष्टो जाल्मः। नित्यसमासोऽयं। नहि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥ सामि २४। २७ ॥ सामिकृतं ॥ ॥ वाच्यां जहन्त्वा र्थायां वृत्तौ श्रितांशब्दस्या-

नर्थकत्वेनापत्ययोगां संभवात्। अजहन्त्वा र्थायामपिन दोषः। समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथा सुंदर इति तुरपत्यं सुंदर इति तुर इ-
 तीयांतैरिति रिक। कृष्णश्रित इति। नलोकेति षष्ठीनिषेधः। कृष्णश्रित इति। प्रथमानिर्दिष्टमिति द्वितीयांतस्य पूर्वनिपातः यद्यपीह श्रितशब्दोपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथा-
 पिसमासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमित्युक्तमिति न सति प्रसंगः। नन्वेवमव्यादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थमव्ययं विभक्तीत्यादिना समासविधानस्यावश्य-
 कत्वात् सुप्सुपेति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं न संभवेत्येतत्। चाव्ययी भावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे सुप्सुपेति समासप्रकृत्या अपविष्मोः परिविष्मो-
 कृष्णश्रितः। राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिद्ध्येरन्निति चेद्वाहः। पुनः समासविधानेन केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थतस्याः प्रकारांतरेणपिसिद्धेः तथा

प्राक्कारात्समास इत्यनंतरं प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमेकविभक्तिचापूर्वनिपातरतिपठित्वासमासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्याया मुपसर्जनसंज्ञासिध्यत्येव
 विभक्त्यर्थोदेषु विद्यमानमव्ययं सुवंतेन चेतसमस्यतेससमासोव्ययीभावः स्याद्वितीयांतचेत्ससमासस्त्युरुषरत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पूर्वादि संज्ञापिसिध्यतीति
 पुनः समासविधानं व्यर्थं सत्ज्ञापयति। न च व्ययं विभक्त्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात्। तत्रैव मानं न पश्याम इति चेदत्र केचित् उक्तरीत्ये
 बोधसंज्ञं संज्ञायां सिद्धायां प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभार्थं तेनामीषां समासविधायकत्वं सिध्य
 तीति। अथवासुप्सुपेति समासस्यानित्यत्वे आकरग्रंथ एव प्रमाणं। अन्यथासिन्धित्यसमासयोरिति वार्तिकेनित्यग्रहणेन नार्थः। इदमपिसिद्धं भवति चाप्यम
 श्चोवाप्यश्च इत्यादि प्रागुक्तभाष्यकैयटग्रंथस्यासामंजस्यापत्तेरिति दिक्। ननु कृष्णश्चित् इत्यस्य कृष्णकर्मकश्रयणकर्तृत्वार्थः। सच कृष्णः श्रितोपेनेति कर्मणिक्तं
 तेन ब्रह्मे व्रीहिलामिमुलभरति किमनेन समासारंभेणैवां ब्रह्मे व्रीहौ। श्रितकृष्णरतिनिष्ठातस्य पूर्वनिपातप्रसंगात्। शेषादिभावेति समासांतः कृत्प्रसज्येतेति दि
 कादः स्वातीत्तरति। अतिपूर्वकादि षः कर्तृरिक्तः। अवशिष्टान्यप्युदाहरणन्यूह्यानि। कृत्प्रसज्येतेति दिक्। यद्यपितनियंतिरिति भ्यरतिविकल्पितेत्वात् तस्य विभाषेति इति
 धेनभाष्यां तथाप्यतएव निपातनादिडिन्याहुः। वस्तुतस्तु चुरादावदंतेषु यठितस्य पतगतौ चेत्यस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्ते
 स्सर्वसंभतत्वात्। ग्रामगतः। तुहिनात्यस्तः। अत्यासोव्यतिक्रमस्येति गतिविशेष एवेति कर्तृरिक्तः आदिकर्मणिक्तो वात्राभ्युपेयः सुखप्राप्तः दुःखापन्नः। गम्यादी
 नामिति। गम्यादयश्च प्रयोगतो ज्ञेयाः। ग्रामगमीति। गमेरिति रित्यौणदिक रनिःसच भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्काले। अकेनोरिति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया। अयोग्या
 त्वादिति स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थं कस्य कर्त्रर्थतया द्वितीयांतत्वांनुप्रपत्तिरिति भावः स्या यं कृत्तिरिति। असतिसमासे कर्त्तिरिति स्यादिति भावः। खद्वा रूढ इति। जाल्मोसमी
 ष्यकारी स्यादित्यमरः। वेदं ब्रह्मनिच समाप्य समाच्यते न हि स्वद्वारोढव्या। ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनाहोपियः खद्वामारोहति सजाल्मः। रूढश्चापं तेन खद्वामारोहनुमावानि
 विद्वानुष्ठानपरः सर्वोपि खद्वा रूढ इत्युच्यते। अतएवाहानित्येति। सामि। सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः॥

कालाः बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः। कालवाचिनो द्वितीयांताः क्रांतेन सहवासमस्यं तदति सूत्रार्थः। ननु काला अत्यंतसंयोगे इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तं नार्थो यो
 गविभागेनेत्यत आह अत्रानेति। मासप्रमितरति मासप्राने। आदिकर्मणि क्तेः कर्त्तरि। इह प्रतिपञ्चद्रेणान्स्पत्यंतसंयोगः। मुहूर्त्तमिति। मुहूर्त्तव्यापीत्यर्थः। कालाध
 नोस्यंतसंयोगरति द्वितीयां तृतीयां तत्कृतानुसेति। सोत्रत्वादिति भावः। तच्छब्देन तृतीयां तपरामर्शानात्तदर्थो लक्ष्यते। तदर्थं कृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा वि
 शेषणं। तृतीयां तार्थं कृतो योगेण स ह्यचनेनेति। तदेतद्वाच्ये तृतीयां तार्थेत्यादिना अर्थशब्देन चेति। सोपि स्वतंत्रं निमित्तमिति भावः। नन्वर्थेन समासासंभ
 वात्तद्वाची शब्दो ग्रहीष्यते किमत्रैव चनग्रहणेना अत्राहुः। गुणमुक्तवान् गुणवचनः। कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्त्तरि ल्युट्। गुणमुक्त्वा यो इव्यमुक्तवान्

कालाः २११२॥ क्तेनेत्येवा अनत्यन्तसंयोगार्थं स्वचनेन॥ मासप्रमितः प्रतियच्चदः। मासम्यरिच्छेत्तु मारुध्वानित्यर्थः॥ अत्यन्तसंयोगे च २
 १२२॥ काला इत्येवा अक्रान्तार्थं वचने। मुहूर्त्तसुखं मुहूर्त्तसुखं॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेना २१३॥ तत्कृतेनिलुप्ततृतीया कर्त्तृत्वात्
 यच्च तृतीया तार्थं कृतं गुणवचनेनार्थशब्देन च सहस्रावता शंकुलया खण्डः। शंकुला खण्डः। धान्येनार्थं धान्यार्थः। तत्कृतेति किं। अक्षणाकारः॥
 पूर्वसदृशसमो नार्थकलहनिपुणमिश्रश्च स्थोः॥ २१४॥ तृतीयान्तमेतैः प्राग्वता मासपूर्वः। मातृसदृशः। पितृसमः। उनार्थे। माषो ननु र्थाप
 ल्पमाषविकला वाकलहः। आचारनिपुणः। गुडमिश्रः। आचारस्य स्थोः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्याः। पिग्रहणं। मिश्रञ्चानुपसर्ग्ये मसु।
 न्यादित्यत्रानुपसर्गग्रहणता गुडसंमिश्राधानाः। अवरस्यापसंख्यानं॥ मासेनावरो मासावरः॥ २१५॥ सगुणवचनेन घृतेन पाटवमिति गु
 णमात्रनिष्ठेन समासो न भवति गुणश्चात्र सत्वे निवेशते पैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते ननु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादि सत्कृतत्वासंभवादिति। शंकुलया खण्ड
 त्वात्कारणे तृतीया। खण्डिभेदन इत्यस्माद्वावे घञि व्युत्पत्तिः खण्डशब्दः क्रियारूपा यत्र गुणे वर्जित्वापश्चान्मत्वर्थलक्षणाया तद्धन्ति इव्ये वर्तेत इति गुणव
 चनो भवति। धान्येनेति। करणे तृतीया। अर्थेने इत्यर्थः। योजनां कर्मणि घञ्। अर्थेन मर्थः। अभिलाषो वा भावे घञ्। अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ
 तृतीया कर्त्तृकरणे कृतेत्यनेन गतार्थत्वशं कैवात्रनेति रूढत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान्। तत्कृतेति किमिति। कर्त्तृकरणे कृतेति सिद्धमिति प्रश्नः। इतरो गुणव

सु-
सि-कौ-
टी-त-
१५२

चनेनचेत्तन्हेतेनैवेतिनियमार्थमिदमित्याशयेनप्रत्युदाहरति। अस्तेति। नहृष्णकाणत्वंकृतंकिंतुकिर्मादिनैवेतिभावः। तृतीयात्विहयेनांगविकार इत्यनेनाका।
एरति। कणनिमीलन इत्यस्माद्द्वय। गुणवचनत्वंतृतीयास्वडशब्दस्येवास्यापिबोध्यं। गुणवचनंनेतिकिं। गोभिर्वयावानागोसंबन्धिर्ध्यादिभोजनेनदेवदत्तस्य
चयांवत्वमित्यस्तिनक्तत्वंनत्वसौगुणवचनः। पूर्वसदृशा इहसमसदृशाभ्यांयोगेतुल्यार्थैरितितृतीया। अन्यैर्योगत्वेनएववचनाद्देजावितिवातृतीया। इह
सदृशेग्रहणं व्यर्थंविष्ठीसमासेनगतार्थत्वात्। नचतत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वार्थमिदमितिवाच्यं। सदृशप्रतिरूपयोस्सादृश्यइति सूत्रेणतस्मि
देरिति मनोरमायांस्थिता। विद्ययासदृशेविद्यासदृश इत्यादौ हेतुत्वप्रकारकबोधार्थतृतीयासमासोप्यावश्यक इतित्वन्ये। पूर्वसूत्रेणैवतन्कृतत्वात्तृतीयासमासो
पिसिध्यतीत्यपरे। उनाथेति। पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देनसमासस्योक्तत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरंतच्चो नशब्देनैवसंबन्धनैतत्पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथगुपादानादिति
कर्तृकरणेकतावहुलां२।१३२॥ कर्तृरि करणेचतृतीयाकृतत्वेनवहुलम्यागवत्। हरिणात्रातोहरित्रातः। नखैर्भिन्नो नखभिन्नः। कृद्रहणे
गतेकारकपूर्वस्याऽपिग्रहणं नखनिर्भिन्नः। कर्तृकरणेति किं। भिक्षाभिरुषितः। हेतावेषात्तृतीया। बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं
तेनदात्रेणलूनवानित्यादौना कृताकिं। काष्ठैःपचतितरां॥

उपसर्गरहितोत्तोदात्र इति सूत्रार्थः। अवरस्येति। अत्रव्याचक्षतो उनाथेत्येवसिद्धत्वादिदंमुत्पजमेवानचावरशब्दस्यो नार्थकत्वमप्रसिद्धमितिवाच्यं। सदृशा
वराःसत्रमासीएनेति श्रुतौ अव्यक्तानुकरणद्वयवराधीदिति सूत्रेचतत्प्रसिद्धेरिति। कर्तृकरणे। समाहारद्वंद्वत्सप्तमीत्याशयेनाहकर्तृरि करणेचेति अत्रकेचित्क
र्तृकरणे इतिप्रथमाद्विवचनं तृतीययाविशेष्यते। विशेषणेनचतदंतविधिस्तेनतृतीयांतेकर्तृकरणेकृतत्वेनसमस्येतिव्याख्यांतरमित्याहुः। सर्वोपाधीति। कर्तृरि करणेचपात्
तीयातदंतमपिवहुलग्रहणं कृत्विन्नसमस्येत्कचित्तुविभक्त्यंतरमपिसमस्येतेवहुलग्रहणदेवेत्यर्थः। समासाभावंप्रदर्शयति। दात्रेण लूनवानित्यादाविति। आदिशब्देनदा
त्रेणछिन्नवानहसेनकुर्वतस्यादिग्राह्यंविभक्त्यंतरमपिसमस्येतरत्यस्योदाहरणं तुपादहारकः। गलेचोपकः हियतरतिहारकः। बाहुलकात्कर्मणि एवुलापादाभ्यामित्यपादा
नपंचम्यंतस्यसपासः। चुपन्हायांगतौ हेतुमस्मिजनात्कर्मणि एवुला। अमूर्द्धमसकादित्यलुका कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेनक्रियासमर्पककृतंतेनैवभवेत्समासः।

सुपेन्यधिकारात्तिङ्तेनतुनापि संसर्गस्याशयेनपृच्छति। कृत्वाकिमिति। इतरसुतिङ्-तप्रकृतिकतद्विनांतप्रकृतिकसुवंतेनासमाससक्तफलमित्याशयेनप्रसुदाहरतिकाष्ठैरिति।।।।।
 कृत्यैरधि। पूर्वसूत्रस्यैवप्रयोजनतुनियमार्थमित्याहुः। काकपेयेति। शकिलिङ्गेतिशक्यार्थेकृत्यः पूर्णतोयत्वात्तस्यैः काकैरपिपातुंशक्येति। अस्तोयत्वेननिंदावाच्य
 तच्छेद्यमिति। पूर्ववत्कृत्यः। कोमलत्वाद्वातेनापिच्छेत्तुंशक्यतेनिर्वलत्वान्निंदावा। अन्वेनाभिस्सास्त्रीभक्तमंधोन्मोदनोस्त्रीत्यमरः। व्याख्याना
 नेहसहस्रप्रहणंतदाहसंस्कारकेत्यादि। भक्ष्येण। खरविशदमभ्यवहार्यंभक्ष्यं। खरकठिनंविशदंविचित्रावयवंबाद्यंभक्ष्यमित्यर्थः। यत्प्रत्ययांतस्यएरजंतस्यचभक्ष्यतेस्तत्रैव
 प्रयोगात्। अत्रस्यस्यादिप्रयोगस्तुभाक्ताः। गुरुधानादिति। ननुधानानांप्रत्येकंविभक्तावयवत्वाभावात्कथमेतदुदाहरणंसंगच्छत इतिचेत्। मैवं। भृष्टयवसमुदायस्यधानात्वात्

कृत्यैरधिकार्थवचने। २१३३। सुतिनिहाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनन्त्रकर्तृकरणेचतृतीयाकृत्यैस्सहप्राप्तत्वात्। वातच्छेद्यन्तुं॥
 काकपेयान्दी। अन्वेनच्यञ्जनां। २१३४। संस्कार। द्रव्यवाचकन्तृतीयान्तमन्वेनप्राप्तत्वाद्वाओदनोर्दध्योदनः। इहानभूतोपसेकक्रियाद्वारासामर्थ्य
 भक्ष्येणमिश्रीकरणं। २१३५। गेडेनधानाः। गुरुधानाः। मिश्रणक्रियाद्वारासामर्थ्या। चतुर्थीतदर्थार्थवलिहितसुखरसितैः। २१३६। चतुर्थ्यनार्था
 यपुत्रद्वचिनाः। र्थादिभिश्चचतुर्थ्यन्त्वाप्राप्तत्वात्तदर्थेनप्रकृतिविकृतिभावएववलिखितग्रहणज्ज्ञापकात्। यूपायदारुः। पूषदारुः। नेहरन्धनाय
 स्थाली। अश्वघासादयस्तुपष्ठीसमासाः। अर्थेननित्यसमासोविशेष्यलिङ्गताचेतिवक्तव्यं॥ द्विजायायंद्विजार्थः सूयः। द्विजार्थोयवागूः॥ द्विजार्थस्य
 यः। भूतंवल्लिः। मोहितां। गोसुखं। गोरसितां॥

मुदायंप्रतिसमुदायिनामवयवत्वाच्चतदुपपत्तेः। चतुर्थीतदर्थः॥ तच्छब्देनप्रकृताचतुर्थीपरा
 मुख्यप्रत्ययग्रहणात्तदंतग्रहणात्तदर्थेनसामर्थ्यात्तदर्थोत्पद्यतेइत्याशयेनाह। चतुर्थ्यनार्थायपदिनि। चतुर्थ्येनवाच्यायपुपादयेयद्वावदितद्वचिनाचतुर्थ्यंतसमस्य
 तदर्थार्थः। वलिखितग्रहणादितिहितसुखग्रहणंतुनज्ञापकतद्योगेचतुर्थीवाशिषीतिअ तादर्थ्येपिचतुर्थीसंभवादितिभाक्। ननुचतुर्थीवाशिषीतिविहितायाचतुर्थीत
 दक्षस्यसमासोनभवति। समासात्शिष्योः नवगमादि। तैकेचिदहुः इतिकैयटेनोक्तं। ततश्चतस्यसहितसुखग्रहणमपिवलिखितग्रहणवत्ज्ञापकेमेवेतिचेदत्रनयाः। ब्राह्म
 ण्यहितं ब्राह्मण हितम्। मोहितां। गोसुखमित्यन्तादर्थ्यचतुर्थ्येतेनापिसमासः स्वीक्रीयते। साचानादर्थ्यचतुर्थीहितयोगेचेतिकर्तृकाचतुर्थीतदर्थं न्यादिनाहितसुखश

सु.
सि.कौ.
टी.त.
९५३

अभ्यां समासविधानात्ज्ञापनाद्वा संभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति तु सम्यगेवेत्याहुः। पुण्येति तार्थ्ये चतुर्थी। एवमग्रेपियथा संभवमूल्यां। अश्वघासादय इति। एतच्च
भाष्यकृतोक्तं नन्वेवं रंधनायस्थालीत्यत्रापि षष्ठी समासः स्यादेवेति प्रकृतिः। इति भाव एवेति नियमो निष्कल एव न च स्वरे विशेषः। चतुर्थी तदर्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृ-
तिभाव एवेष्यमाणत्वात्। अत्राहुः। संबन्धत्वतार्थ्यत्वं कृतवैलक्षण्येनोक्तनियमसाफल्यन्न दोषः। अत्र च मानमेतदेव भाष्यं न माषाणामश्रीयात्तदाश्रयाय मैथिलीत्यादि
प्रयोगा अपि इत्यमेव विवक्षाभेदेन निर्वात्याः। एवं च पूर्वसदशेति सूत्रे सदशग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवधेयं। शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्य तत्र
पिसत्वादिति अर्थेन नित्येति। अन्यथा विभाषाधिकारात्पक्षे द्विजायार्थे इति प्रयोगः स्यादिति भावः। विशेष्यलिंगता चेति वचनाभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात्प्रवृत्तिंगमिति
सर्वत्र पुंलिंगप्रयोग एव स्यादिति भावः ॥ ३० ॥ पंचमीभयेनाभयेति स्वरूपग्रहणं नार्थस्य प्रमाणभावाद्द्रव्यभीतेति वार्तिकारंभाच्चानेन वृकात्त्रासदत्यादौ समासेना। कथं न हि
पंचमीभयेना २१३० ॥ चौराद्भयं। चौरभयं। भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यं। वृकभीतः ॥ अयेतापोढमुक्तयतितापत्रसैरल्यशः २१३१ ॥ एतैस्स
हाः ल्यप्श्चर्म्यंत्तसमस्यतेरुत्तयुरुषः। सुखापेतः। कल्पनापोढः। चक्रमुक्तः ॥ स्वर्गयतितः। तुरङ्गापत्रस्तः। अल्यशः किं ॥ आसादात्पतितः ॥ स्तो-
कात्तिकदूरार्थकच्छाणिकेना २१३२ ॥ स्तोकात्मुक्तः। अल्यात्मुक्तः। अन्निकादागतः। अभ्यासादागतः। दूरादागतः। कच्छादागतः ॥ पञ्चम्या
स्तोकादिभ्य इत्यलुक ॥ षष्ठी २१३८ ॥ राज्ञः पुरुषः ॥ राजपुरुषः ॥ ३१ ॥ ६६ भोगोपरजोग्रामनिर्गतइत्यादिप्रयोगाः। अत्राहुः। बहुलग्रहणतत्त्वविधिभ-
क्तं तं मपि कृतासमस्यत इति प्रागेवोक्तत्वात् सुसुपेत्पनेन वातदुपपन्निरिति। अयेतापोढा ॥ पंचमीति वर्तते प्रत्ययग्रहणतदंतग्रहणं। अल्यश इत्यत्र च क्लृप्तार्थकच्छाकारकादिति शस-
यद्यपि बहुलार्थान्गलामंगलवचनमिति वक्ष्यति तथाप्यत एव निपातनाच्छसिति बोध्यां कारकत्वं तु समसनक्रियांप्रतिपंचम्यंतस्य कर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्यशब्दस्य तदे-
तदाह। अल्वंपंचम्यंतमिति। स्तोकात्मुक्तइत्यादि। करणे च स्तोकात्पेति पंचमी ॥ दूरादागतइत्यादौ तु दूरंतिकार्थेभ्य इत्यनेन ॥ राजपुरुष इति राजन अस्य पुरुषसु इत्यलौ-
किकविग्रहे समासे कृतत्वे लुक् इति तवर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ राम ॥ कृष्ण ॥ ३४ ॥

याजकादिभिश्चायाजकापूजकापरिचरकपरिवेषक। स्नातका। अध्यापका। उत्याएका। होतृ। षोडशमर्त्यगणक। प्रतिगणक। रतागुणानुरेणत। एतच्चवार्तिकं सर्वगुणकार्त्वेर
 न्यत्रपठितं। कृद्योगावष्टीति। कर्मणोः कृतीति कृतसंनियोगेन कृतत्वर्थः। यदातुप्रतिपदविधानेत्यादिनिषेधवचनमारभ्यतेतदेदंतद्वाधनायारथ्यं। तस्यैवानारभ्यत्वमनु
 पदं वक्ष्यामः। इध्मत्रश्चनेरति। वृश्च्यते छिद्यतेः नेनेति व्रश्चन कृषादिः करणेस्युदा इध्मानामितिकर्मयष्ट्यंतस्यानेन समासा। नृणामिति। यतश्चनिर्द्धारणमितिषष्ठी। द्विज
 शब्देनात्रसमासप्रसंगस्य देवेषाहिषष्ठी। श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः। तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततयातान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अत्राप्यत्वात्। अथकथंपुरुषो
 त्तमरति। यस्मान्निर्द्धार्यतेयश्चैकदेशोनिर्द्धार्यतेयश्चनिर्द्धारणहेतुः एतद्विजयसन्निधानेसत्येवापनिषेधरतिद्विवचनविभज्येति सूत्रेकैष्यत्। अन्येतुपुरुषेषु त्तमरति
 निर्द्धारणसमस्याः संज्ञायामितिसमास

याजकादिभिश्च २। २। १। एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते। तजकाभ्याङ्कृतीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयं। ब्राह्मणयाजकाः देवपूजकाः गुणानुरेणतरवलोपश्चेति
 वक्तव्यं। अत्रवन्तं यद्गुणवाचितेन सह समाससुरलोपश्चननिर्द्धारण इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयं। सर्वेषांश्चेततरः। सर्वश्चेतः। सर्वेषा
 म्महत्तरः। सर्वमहान् कृद्योगावष्टीसमस्यतरतिवाच्यं॥ इध्मनोव्रश्चनः। इध्मत्रश्चनः। ननिर्द्धारणे। २। २। १०॥ निर्द्धारणेयावष्टीसानसमस्यते।
 नृणां द्विजः श्रेष्ठः। प्रतिपदविधानावष्टीनसमस्यतरतिवाच्यं॥ सर्पिषो ज्ञानं॥

संज्ञायामितिसमासंभस्यनित्वत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसंगात्तस्मात्कैयदेकसमाधानमेव समीचीनमिति न व्यक्तं। प्रतिपदविधानेति पदं पदं प्रतिविहिता प्रतिपदविधा
 ना। षष्ठीशेष इति विहायान्येन ज्ञो विदर्थस्येत्यादिना विहिता सर्वेषु षष्ठीत्यर्थः। धातुकारकविशेषगृहीत्वैव ज्ञो विदर्थस्येत्यादिना षष्ठीविधीयतरति भवति तस्या प्रतिपदवि
 धानत्वं। नन्वेनैव गतार्थत्वात् ननिर्द्धारण इति व्यर्थमिति चेदत्राह यतश्चनिर्द्धारणमिति सूत्रं न षष्ठीविधत्ते किंतु समीमेव षष्ठीतुतया मावाधीति प्रतिप्रसूयतरत्यस्य
 देतता एवं स्वामीश्चराधिपतीत्यादिषु। तेन गृहस्वामी सर्वश्चरः। निषादाधिपतिमित्यादि सिद्धमिति। चेत्तु तस्य ज्ञो विदर्थस्येत्यादि चतुर्दश सूत्री मध्ये दिवै सार्थं
 स्येत्यादिषु सूत्री विहाया वशिष्ठाया मष्टसूत्रां शेष इति वर्त्तते। तथा च न मायाणमश्रीयादित्यादाविव षष्ठी शेष इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणमिह षष्ठीवनतु तस्य

सु.
सि.कौ.
टी.त.
१५४

तथाचलुकः प्रयोजकीभूतः समास एवनेति फलितोर्थस्ततश्च प्रतिपदविधातानेति वचनं न कर्तव्यं। एवं स्थिते कृद्योगावष्टीतिवचनमपि मासु। कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र हि
शेष इति निवृत्तं तथा चाप्राप्तवष्टीविधानार्थमेव तदिति समासनिवृत्तिप्रसंगाभावात्षष्ठीत्यनेनैव समाससिद्धेः। सूर्यो ज्ञानमिति। वस्तुतः करणस्य संवधमानविवक्षया ज्ञोविद
र्थस्येति षष्ठी। सूर्यः संबन्धिप्रवर्तनमित्यर्थः पूरणगुणः अर्थशब्दस्य त्रिसुसंवासाह पूरणद्वयैरिति। अत्र प्राचोक्तं एतदर्थैः षष्ठीनसमस्य तदिति। नन्पूनां तथा हि सति सुहिताना
नामेव ग्रहणस्यात्तावतामेवार्थशब्देन समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह। सदादिभिश्चेति। षष्ठरति। षष्ठां पूरणः षष्ठः। तस्य पूरणेऽट्। षट्कृतिकतिपयचतुरो थुक्। कथं तर्हि तां च

पूरणमुणमुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन। २२११॥ पूरणद्वयैः सदादिभिश्च षष्ठीनसमस्यते। पूरणे सतां षष्ठः। गुणे काकस्य काश्वर्यं ब्रा
ह्मणस्य शुक्लाः॥ यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञात न दे दमुदाहरणं। अनित्योऽयं गुणेन निषेधः। तदशिव्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादि निर्दे
शात्। तेनार्थगौरवमुद्धिमांघमित्यादिसिद्धं॥ सुहितार्थास्तस्यार्थाः। फलानां सुहितः। तृतीया समासस्युत्पादे वस्वरे विशेषः। सतां द्विजस्य कुर्वन्॥
कुर्वाणो वाकिङ्कर इत्यर्थः। अथ यो ब्राह्मणस्य कृत्वा। पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते। तेन तदुपरीत्यादिसिद्धमिति रक्षितः। तव्य। ब्रा
ह्मणस्य कर्तव्यं॥ न्यतातु भवत्येव। स्वकर्तव्यं स्वरे भेदः। समानाधिकरणे। तस्य कस्य सपर्यस्या। विशेषण समासस्त्विह वड्डलग्रहणान्नगोर्धे
नोरित्यादिषु षोडाशुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानाम्परत्वाद्वाधकः षष्ठी समासः प्राप्तस्सोप्यनेन वार्यते। क्तेन च पूजायां। २२१२॥ म
तिवृद्धीति सूत्रेण विहितोयः क्तस्तदनेन षष्ठीनसमस्यते। राज्ञामतो बुद्धः पूजितो वा। राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयानस्य स
मासः। अधिकरणवाचिना च॥ २२१३॥ क्तेन षष्ठीनसमस्यते। इदमेवामासितं गतम्भुक्तम्बो॥

उच्छेषु षष्ठः उच्छात्मकः षष्ठरति वा व्याख्येयमिति मनोरमायां स्थितं। गुणेति। सत्त्वे निविशिते ये तीत्यादिलक्षणलक्षितो गुणे न गृह्यते। नत्वदेङ्गुणः। अर्थग्रहण
ता नापि संख्या। क्रोशशस्ये जनशतयोरिति वार्तिके निर्देशात्। काकस्य काश्वर्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति। व्याप्तिन्यायात्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्वयवाची च गु
णशब्देन गृह्यत इति भावः। ननु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसंग एव नास्ति ब्राह्मणशब्दस्य रंतैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्येदं तासे शुक्ला इत्यर्थे त आह यदे

शुक्लशब्द एवेह त्रिशेषस्य प्रयुक्त इति भावः चंदनगंधः घृतरूपमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते तस्यैश्वर्येणैस्समासावक्तव्य इति वार्तिकेन समासः प्रतिप्रसूयतो गंधत्वे।
नप्रतीयमानो गंधो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः किंतु स्वप्रधानः इदमेव हितात्स्थानामानुपिनष्टि गंधानिति प्रयोगदर्शनात् शुक्लशब्द इति तुल्य एव गंधशब्दो न तत्पु
स्थगुणवचनरतिचेनापिनष्टीति प्रयोगे हि गंधानिति न गुणशब्दः मालतीकुसुमादिषु गंधशब्दप्रयोगदर्शनात् किंतु वंदनत्वादिजातिनिमित्तकोऽन्य एव सः। तस्मा
च्चंदनगंध इत्यादौ तस्य त्वंसुस्थमेवा एव घटरूपमित्यादावपि न चैवमपि वलाकायाः शौक्ल्यं केशस्य नैत्यमित्यादावतिप्रसंग इति चेदत्राहुः। गुणिवचनादुत्पन्न
स्य शुक्लादिगुणस्यैवामिधानात्तत्राचक्यदानां गुणिसामानाधिकरण्यसत्वान्न दोषः। तथा च प्राधान्येनाप्राधान्येन वा इव्याप्रतियादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं
तस्य गुणवाचित्वमित्यर्थ इति। फलानामिति। करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। स्वरे विशेष इति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वा धित्वाथाथादिसूत्रे
णांतोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन तृतीयाकर्मणो नानपूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्तरष्टः षष्ठीसमासे तु अंतोदात्तत्वं स्यात्तच्चनेष्यतरतिभावः। तृपिश्च स कर्मकार्य
स्ति। पितृनताप्सीत्समसंस्मने धीनि ति मृष्टि प्रयोगात्तेनास्मात्कर्मणि क्तो नास्तीति न शंकीयं। द्विजस्य कुर्वन् कुर्वन् इति। नेयं घटाद्ये स्य पाषष्ठी द्विजस्य घटं कु
र्वन् इति। तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासात्प्रसक्तौ निषेधोऽप्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे किं कर इत्यर्थ इति। ब्राह्मणस्य कृत्वेति। तादर्थ्यरूपसंबं
धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी। ब्राह्मणसंबंधिनीया क्रिया तदनंतरमित्यर्थः। कृदव्ययमेवेति। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोग इति
भाव इत्यादीति। तथा च मृष्टिः प्राप्नुक्ता य कर्ते रान्निगृह्णीमः आदेयाः किं कृते भोगाः कुंभकर्णत्वया चिनेति रसि तरति कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे वस्यस्यो
परित्युदाहरणौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्ये तौ च शागुक्तं भाष्यप्रयोगविरोधाद्दुपेक्ष्याविनिभावः। तव्यता तु भवत्येवेति। सूत्रे निरनुबंधग्रहण इति भावः।
स्वकर्तव्यमिति। कर्त्तृषष्ठी समासः स्वरे भेद इति। कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेण तित्स्वरस्यावस्थानादंतस्वरितरष्टः। तव्येन तु समासे मध्योदात्तत्वं स्यात्तच्चनेष्य
तरतिभावः। सोऽप्यनेनेति। षष्ठीसमासेन पोटाद्युवत्तौ तिसमासो चारितः। सोऽपि षष्ठीसमासः पूरणगुणत्वेन न वार्यतरत्यर्थः। क्तेन च पूजायां। सूत्रीपलक्षणं
पूजाग्रहणं व्याख्यानादित्याह। मतिबुद्धीति। राज्ञामिति। क्तस्य च वत्तमान इति कर्त्तरि षष्ठी। भूत इति। न च तत्कौडिन्याये मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो

सि.कौ.
टी.त.
१५५

भूतकालनां वाधत इति वाच्यांते नैकदिगित्यतः तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेन भूतकालस्यावाधज्ञापनात्। उपज्ञात इत्यत्र हि भूते क्तो न तु वर्तमाने। अन्यथा क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगेन स्यात्। न चैवमपि ज्ञानार्थेष्वप्यप्येवमस्त्विति वाच्यां। पूजितो यस्सुरसुरैरिति प्रयोगानुरोधे न सामान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैव न्याप्यत्वात्। अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधो यं शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः। एतेन कलहं सराममहितः कृतवानिति भद्रियं योगे व्याख्यातः। राममहितः सः कलहं कृतवानित्यत्र यः अधिकरणवाचिना च। वाचिग्रहणं चित्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः। इदमेषां मिति क्तोधिकरणे चेति क्तः। अधिकरणवाचिनश्चेति कर्त्तरि षष्ठी। अधिकरणे चेत्सेवसिद्धे सूत्रद्वयेपि वाचिग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः। ननु किं तत्र पदत्रयमित्यत्र न कर्मणि क्तः इति कर्मकत्वात्। तथा चाधिकरणे तेन कथमिह समास इति चेन्नैवं। नायमधिकरणे क्तः किंतु गत्यर्थे कर्मकेति कर्त्तरि। किं मा तत्र निव्यन्मिति त्वर्थः ॥ कर्मणि च क्तेनेति नानुवर्तते। क्तेन च पूजायामिति निषेधे यथैयर्थ्यप्रसंगतां षष्ठीत्वमुवर्तते। किंतु सापि याकाचित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते। अपांस्त्वेत्यादव

कर्मणि च्चो २५५। उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते। आश्चर्य्योगवाद्दोहोऽंगोयेन ॥ ३३ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥

नेनेवसिद्धौ नृजकाभ्यां कर्त्तरि निषेधे यथैयर्थ्यपत्तेः। किंच इध्वंश्च न इत्यादौ समाससिद्धयेव च न कर्त्तव्यं स्यात्। न च क्तो गलक्षण षष्ठी समस्यत इति वा त्रिकमस्येवेति वाच्यां। तस्य सिद्धंते प्रत्याख्यानात्। ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादिति त्वर्थे च शब्दोयं। तदाह कर्मणीति या षष्ठीति। समस्यैकवचनात्पदमुच्चार्य पा षष्ठी विहितपरिशेषितावेत्यर्थः। नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेषा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात्। गवां दोह इति। अंगोयेनेभ्युपन्यासस्त्विति उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः। अथ कथं शब्दानुशासनमिति। अत्र व्याचरव्युः शब्दानामितीयं षष्ठी कर्त्तृकर्मणोरिति विहितानतूभयप्राप्तावित्यनेना आचार्यस्य कर्त्तुः वलुतस्त्वेषिदहानुपादानात्। अतश्च त्वर्थे प्रयोग इत्यतः प्रयोग इत्यनुवर्तनात् कर्त्तृकर्मणोरुभयोरुपादाने वायं नियम इति स्वीकारात्। आश्चर्य्योगवां दोह इत्यत्र हि आश्चर्य्ये प्रतिपाद्यं तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धादुर्दोहो ह्यस्य च शब्दोऽन्व्यासदेवनिर्वहति न त्वन्यथा। अतः कर्त्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्त्वुभयप्राप्तिः। इह तु शब्दानामिदमनुशासनं न त्वर्थ्यामिति त्वत्तियं क्तः क्यं न तु कर्त्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्वुभयप्राप्तिः।

अनुवायथा कथंचिदुभयप्राप्तिसुत्रेऽविशेषणविभाषेति पक्षस्यापि विद्यमानं

नतन्निर्णयमाप्रवृत्तिपक्षेऽपि चाचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात्। यद्विशेषणव्यतिरिक्तं तदा तु समासनिषेधशंके वात्र नास्तीति ॥ ३५ ॥
तृजकाभ्यां इह कर्तृषष्ठ्या तृजकाभ्यामिति वृत्तिकारव्याख्या नमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह कर्तृत्वं तृजकाभ्यामिति कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोः श्रुत
त्वात् न तु षष्ठ्या इति भावः। यद्यपि कर्तृरीतिरुचोत्तविशेषणमव्यभिचारत्रयाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यं कमित्याह इक्षुभक्षिकेति। पर्यायाहरेणेति
भावेऽप्युच्यते कर्मणि षष्ठ्याः समासः। ननु वज्रस्य भर्तृत्वात् राहरणमयुक्तं। भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यं भावादित्याशंकाहापत्यर्थं भर्तृशब्देऽप्येति। यद्य
पि याजकादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दानपठितस्तथापि रुढे चैलीयस्त्वान्ति पर्यायस्यैव तत्र ग्रहणं न तु यौगिकस्येति भावः। शेष षष्ठ्येति। न्यासकार

तृजकाभ्यां कर्तृरीति ॥ २२ ॥ १५ ॥ कर्तृत्वं तृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः। अपांस्त्वष्टा। वज्रस्य भर्तृ। ओदनस्य पाचकः। कर्तृरिति। इक्षुण्णम्
क्षुण्णमिषुभक्षिकाः। पत्यर्थं भर्तृशब्दस्य याजकादित्वात् समासः। भूभर्तृ। कथनर्हि घटानान्निम्नोत्सृज्य भुवनविधानुश्चकलहरति। शेष ष
ष्ठ्या समासरतिकेयटः। कर्तृरिति ॥ २२ ॥ १६ ॥ कर्तृ षष्ठ्या अकेन न समासः। भवतश्शायिका। नेह तृजनुवर्तते। तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृष
ष्ठ्या अभावात्। नित्यं जीविकायां जीविकयोः। २२ ॥ १७ ॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते। उदात्तकपुष्पभञ्जिका। क्रीडाविशेषसंज्ञा ॥ सं
ज्ञायामिति भावेऽप्युच्यते। जीविकायां न्तलेखकः। तत्र क्रीडायां म्विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तृरीति निषेधे प्राप्ते वचनं ॥

सुत्रे तन्मतेन। नन्वेकेति निषेधस्त्वनित्यः। तृजकाभ्यामिति वक्तव्ये तत्रः। मानुबंधग्रहणतज्ञापकादित्याह। केचित्तृजनिकर्तृसत्प्रयोजको हेतुश्चेति निर्देशो रनित्योयं
समासनिषेध इत्याह सन्मंरं। शेष षष्ठी समासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः। नेह तृजिति। नचोत्तरार्थत्वं शंकां। तृचक्रीडा जीविकयोर्नास्तीति जयादित्येनोक्तत्वादिति भावः। वाम
नसुअके जीविकार्थ इत्यत्राक इति किं रमणीयकर्तृति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति। भावेऽप्युच्यते। मंजनं मंजिका। पुष्पाणामिमिकर्मणि षष्ठी। भावरत्युप
लक्षणं अधिकरणेऽप्युच्यते। विवाधकाभावादि मत्वा संज्ञायामिति सूत्रे कर्तृते मनोरमायां सुक्तं उदात्तकः श्लेषात्कस्य पुष्पाणि मंज्यंते यस्यां क्रीडायां सा उदात्त

कपुष्पमंजिकेति ॥

पूर्वापरः एकदेशशब्दे अवयवरूढः अतएचनस्यकर्मधारयत्वेपिततोमत्वर्थीयः। कृष्णसूर्यवानित्यत्रेवनकर्मधारयान्मत्वर्थीपरतिनिषेधस्यरूढेषप्रवृत्तेः। यद्यपीहएक
गोपूर्वादिठञ्प्राप्तस्तथाप्यतएवनिर्देशादिनिस्तदेतदाहअवयविनेनानन्विदंसूत्रंव्यर्थं। पूर्वकायद्रत्यादिप्रयोगाणांकर्मधारयत्वेवमिदंउर्ध्वकायद्रतिवत्स
मुदायेहिवृत्तः शब्दावयवेषपिप्रवर्ततइतिन्यायादतआहा। षष्ठीसमासापवादइति। तथाचकायपूर्वद्रत्याश्चनिष्ठप्रयोगनिवृत्तयेसूत्रमितिभावः। पूर्वकायस्येति। य

• पूर्वापरधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे। २२१॥ अवयविनासहपूर्वादयस्समस्यन्तेएकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी। षष्ठीसमासाऽपवादः।
पूर्वज्ञायास्यापूर्वकायः। अपरकायः। एकदेशिनाकिं। पूर्वन्नाभेः कायस्या एकाधिकरणेकिं। पूर्वश्छान्नाणां। सर्वोप्येकदेशो ह्यासमस्यतेसं
ख्याविषयेतिज्ञापकात्। मध्याह्नः। सायाह्नः। केचिनुसर्वेएकदेशः कालेनसमस्यतेनत्वहैवज्ञापकस्यसामान्यापेक्षत्वात्। तेनमध्यरात्रःउपारताः
पश्चिमरात्रगोचराद्रत्यादिसिद्धमित्याहुः॥ अर्द्धनसुसकं। २२२॥ समांशवाच्यर्द्धशब्देनित्यंक्तीवेप्राग्वत्। एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनं।
एकदेशिसमासविवक्षोयस्यसर्जनसंज्ञानिवेधः। तेनपञ्चखट्वीद्रत्यादिसिध्यति। अर्द्धमिष्यल्पः। अर्द्धपिप्यली। क्लीवेकिं। ग्रामार्द्धः॥
द्रव्येकएवा अर्द्धमिष्य लीनां॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थाण्यन्यतरस्याम्। २२३॥ एतान्येकदेशिनसहप्राग्वद्वा। द्वितीयमिष्यायाद्विती
यमिष्या। एकदेशिनाकिं। द्वितीयमिष्यांयाभिस्तु कस्य। अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेतिनिषेधस्यधित्वापक्षेऽषष्ठीसमासः। मिष्या
द्वितीयं। प्राप्तापन्नेचद्वितीयया। २२४॥ पक्षेद्वितीयाश्रितेति समासः। प्राप्तेजीविकाम्। अथजीविकः। जीविकाप्राप्तः। जीविकाप्राप्तः। आप
न्नजीविकः। जीविकापन्नः। इहसूत्रेद्वितीययाअइतिष्ठित्वाअकारोऽपिविधीयते। तेवजीविकाप्राप्तास्त्रीप्राप्तजीविका। आपन्नजीविका॥

व्ययः। इति सूत्रेदिशिदृष्टः शब्दोदिकृच्छब्दइतिव्याख्यानेनसंप्रत्यदिग्वृत्तिनापियोगेपंचमीस्वी कृतेतिषष्ठीहदुर्लभा तथापितस्यपरमाश्रितमितिलिंगादव
यववाचिनि कुश्लयोगेपंचमीनेत्युक्तत्वात्षष्ठ्येवभवतीतिभावः। पूर्वनाभेरिति। नाभेयपूर्वभागः सका यस्यावयव इत्यर्थः। नाभेरितिदिग्यो गलक्षणापंचमीतेना
त्रपूर्वस्यभागस्यनाभिरुदितेत्वेकदेशिनीतिनाभ्यासमासोनेत्यर्थः। कायेनतुस्यादेवपूर्वकायोनाभेरिति। पूर्वशब्दस्यनित्यसापेक्षत्वात्प्रधानत्वाच्च। पूर्वश्छा

वर्णा मिति। नासौनिर्द्धरः पृथीकिः। समुदायसमुदायिसंबंधो बहुवचनंतद्रतावयवभेदसमुदायविवक्षयाततश्चात्राणामेकदेशित्वेसत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावाच्चसमा
सर्गसर्वोपनिर्द्धरः पूर्वदिभिर्नोपनिर्द्धरः। ज्ञापकदिति। अन्यथा अहस्यसाय पूर्वत्वंनस्यादितिभावः। मध्याह्नरति। राजाहस्सरिभ्यइतिरच्। अहोहृत्यन्हादेशः। अ
पंचादेशः। मध्याह्नशब्दयोर्ध्वक्त्वायवत्कर्मधारयेणननिर्वहति। तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वादतोत्रज्ञापकाश्रयणंयुक्तमेवेतिबोध्यं। इत्याहुरिति। नचैवंदिनमधो
रात्रिध्वरत्यादिनसिद्धेदितिवाच्यं। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्। अर्द्धनपुंसकं। सुंडवाच्यधशब्देननित्यनपुंसकः। ग्रामार्धेनगरार्धेइतियथा। समांशवा
चीतुनित्यनपुंसकस्सएवेहगृह्यते। पूर्वोपरेतिपूर्वसूत्रेणार्धशब्दपठनीयेअर्धमितियोगविभागेननिर्देशान्नपुंसकत्वेत्वेपुनर्नपुंसकग्रहणादित्याश्री
यनन्याचष्टेनित्यंक्त्वेसरति। योनित्यनपुंसकलिंगस्सइत्यर्थः। प्राग्दिति। एकत्वविशिष्टेनावयविनासमस्यतरत्यर्थः। अर्धेपुन्याचरव्युर्धमितिमिर्देशादेवन
पुंसकत्वेसिद्धेनपुंसकग्रहणसूत्रेषुलिंगनिर्देशोनविवक्षितइतिज्ञापयितुंतेनतस्येदमित्यादिलिंगत्रयेपिभवात्। अर्धपिप्यलीत्यत्रएकविभक्तिचापूर्वनि
पातरत्यपसर्जनसंज्ञायांगोत्रिभौधितिहस्सः स्यादित्याशंक्त्वासाधने। अवष्टयतवचनमिति। तेनपिप्यलीशब्दानुपसर्जनत्वानदोषइतिभावात्नचैवंपंचा
नांखडानांसमाहारः पंचखट्वीतिनसिद्धेदुपसर्जनसंज्ञानिषेधेनखट्वेत्याकारेहस्वाप्रहत्तेरदंतत्वाभावेद्विगारिति। अथप्रहत्तेरतआहा। एकदेशिसमासावि
षयकोयमिति पंचखट्वी इतिभाष्योदाहरणमेवअवष्टयतेत्यस्यसंकोचलिंगमितिभावः। अर्धेपिप्यलिति। अर्धेनलिंगत्वात्स्त्रीत्वं। अर्धेपिप्यलीनामिति। स
मासेअर्धेपिप्यलीत्वेवस्यात्। विशेष्येक्यात्। परवर्द्धिगमितिलिगातिरेशोपिवचनातिरेशाभावाच्चैतिभावः। अर्धेपिप्यल्यइतिप्रयोगस्तुअर्धोनिपिप्यलीना
मितिविग्रहेअसाधुश्चेदपिस्समुच्चयेसाधुरेवअर्धेपिप्यल्याः। अर्धेपिप्यली। अर्धेपिप्यलीचअर्धेपिप्यलीचेत्यादिविग्रहात्। एकदेशिनाकिं। अर्धेपशोर्देवइत
स्या। अत्रदेवइतः स्वामीनत्ववयसीतीनेनसमासः। इदंसूत्रं परवल्लिगमित्यत्रभाष्यप्रत्याख्यातांतद्यथा। अर्धेपिप्यलीतिहिकर्मधारयेणसिद्धं। समुदायेदृष्टाःश
ब्दाः अवयववर्त्तन्तरनित्यापात्। समप्रविभागादन्यत्रतवाप्येवगतिः। अर्धोहारः अर्धोक्तमर्धवल्लोकितामित्यादिप्रयोगदर्शनात्। नचसमप्रविभागेपृथीसमा
संबाधितुमिदंसूत्रमितिवाच्यं। पृथीसमासस्यापीष्टत्वादतरकालिदासः प्रायुक्तं। प्रेरणशरीरार्धहराहरस्येति। द्वितीयतृतीयपृथीसमासापवादोयंयोगइतिइति

सि. कौ.
टी. त.
२५०

कृतोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह निषेधं वाञ्छित्वेति प्राप्ता जीविक इति गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वः द्विगु प्राप्तापन्नेति वक्ष्यमाणेन परं वाञ्छितं निषेधः न चेदं बहु व्रीहि
र्णान्तर्यमिति शक्यं। स्वरविशेषात्। प्राप्तासुखरत्यादौ निष्ठां तस्य जातिकालसुखादिभ्य इति परनिष्ठात्पत्रे च प्राप्तापत्रे चेतिकारणविधेयसुमुच्यार्थेनाकारप्रश्लेष
नुमानानुप्राप्तोपन्नेसमस्येते अत्र अत्वं चतुयोः स्यादिति भाव्ये स्थितं। तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छित्त्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावोनेति प्रांचः। इत्थं क्लेशपरिहरन्नाह द्विती
यया अइति प्राप्तास्त्रीति। एकादेशस्य पूर्वात्त्वेन ग्रहणल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वाच्यं तयोरपि प्राप्तापन्नयोस्समासः॥ ३३ ॥ कालः परिमाणिना। परिमीयते परि
च्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकतद्वापरिमाणात्तदाह। परिच्छेद्यवाचिनेति। काल इति। कालविशेषवाचका इत्यर्थः। सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसामान्यस्यापि
परिच्छेदकत्वाच्च। मासो जातस्येति। षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनां ननु जातः पुरुषस्तस्य तुहसवितस्यादिकं परिच्छेदकत्वात्तु कल्पस्तस्य क्रियामात्रं परिच्छेदकत्वादिति चेद

कालः परिमाणिना। २। २। ५। परिच्छेद्यवाचिना सुवजेन सह कालस्य समस्य ज्ञे। मासो जातस्य यस्य समसं जातः। इह जातः। हयोरहोः समाहा
रो इह। इहो ज्ञमस्येति विग्रहे। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोस्सिद्धयेव हनान्त्युरुषस्योपसंख्या नम। हे अहनी जातस्य यस्य इह जातः
अहो इति वक्ष्यमाणोद्देशः। पूर्वत्रतुनसंख्या देस्समाहार इति तन्निषेधः ॥

॥ त्राहोः सा क्रियां परिच्छिदन्पिकालस्तद्वारादेवदत्तंप
रिच्छिनन्ति। मस्य हि जननादूर्ध्वमासो गतसंमासजात इति व्यवहियते। तत्र व्यवहारे कालजननद्वयणयोरंतरालभावी मासो जन्तुद्वारा जातमपि परिच्छिनन्त्येवेति। इ
ह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि हतौ प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य स इत्युक्तं। अलौकिके तु प्रक्रियावाक्येनास्य प्रवेशः। एवं बहु व्रीहावपीति बोध्यां ननु जातस्य मास इति विग्रहे हतौ
मासस्य पूर्वनिष्ठात्त्वर्थमेतत्संस्कारं। स्यादस्य कत्वेपि मासविशेष्यकबोधे एवात्रोचित इति किमनेन जातस्य यस्य स इति कथनेनेति चेदत्राहुः मासजातो मृत इत्यादि
प्रयोगे पुरुषेण विग्रहे यस्य स इति स्वीक्रियतरति। मासजातरति। यद्यपि मासो जातो यस्येति बहु व्रीहिणपीदसिध्यति जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठा वाच्येति वच
नात्। ननु स्वरे विशेषः। वाजाते रत्वं तदा तत्त्वस्यापि सिद्धे स्यात्पि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारंभणीयमेवा। किंच मासो जातवतो यस्य समासजातवानित्येतदर्थं म
पीदमेव श्यारंभणीयमिति दिक्। उत्तरपदेनेति परिमाण्णत्वरपदे हेतुक द्विगुसिद्धयेति परतत्पुरुषोवक्तव्य इत्यर्थः। सुप्पुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् प्राप्ते वचनां।

अस्यादेववार्तिकारं भासु सुपेतेकं विवक्षितमिति ज्ञापता अन्हादेश इति। त्रिपदान्त्यरुषेसत्युत्तरपदेपरतसद्विगतार्थेन्यवांतरद्विगौ सतीति भावः। पूर्वत्रेति। द्यहजातर
त्यत्रेत्यर्थः ॥ २११ ॥ सप्तमीशौडैः। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठनामर्थ्याच्च आद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह शौडैः। प्रवीणः इह आसक्ति
रुपात्तिः। वृत्ता वंनर्भवतीति न द्वारकचसामर्थ्ययथादध्योदनगुडधानारो उपसेचनमित्रीकरणदि ह्यारसामर्थ्यात्तेनकारकाणां क्रिययैवसंबंध इति नियमस्य न व्यभिचा
रः। अधिशब्द इति आधेयप्रधान इति शेषः। अधिकरणप्रधानस्यत्वव्ययीभाव एव। अधिहरीतियथा। खइति। मित्यमिति शेषः। विभाषांचेरिति विभाषाग्रहणसा

सप्तमीशौडैः ॥ २११ ॥ सप्तम्यन्तं शौडैः। प्राग्वद्वा। अक्षेषु शौडैः ॥ अस्य शौडैः। अधिशब्दोऽत्र पठ्यते। अधुत्तरपदादिति खः। ईश्व
रधीनः। सिद्धशुष्कपक्ववन्धैश्च। २१४ ॥ एतैस्सप्तम्यन्तं प्राग्वत्। साङ्गप्रयसिद्धः। आतपशुष्कः। स्यालीपक्ववन्धैः ॥ ध्वांसेणसेवेयथा
४२॥ ध्वांसेवाचिनासहसप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायां। तीर्थे ध्वांसे इवा तीर्थे ध्वांसे ॥ तीर्थकाकः। इति श्रुतिः। २१४ ॥ सप्तम्यन्तं कृत्यशुभ्रया
नैः सह प्राग्वत्। अतः शौडैः। मासदेयमृणां। ऋणग्रहणं। नियोगोपलक्षणार्थम्। वृद्धिगोयं सामा संज्ञायां। २१४ ॥ सप्तम्यन्तं सुया प्राग्वत्संज्ञायां। वा
क्येन संज्ञानवगमानित्यसमासाऽर्थः। अरण्यतिलकाः। वनेकसेरुकाः। हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुकात्तेनाहोरात्राव्येवाः। २१४ ॥ अहोरात्रेश्च
वयवाः सप्तम्यन्तात्तानेन सह प्राग्वत्। पूर्वाह्नकते। अपररात्रकते। अवयवग्रहणं किं। अहिदृष्टं। तत्राभिः। २१४ ॥ तत्रेत्येतसप्तम्यन्तं ताने
न सह प्राग्वत्। तत्र भुक्तं। शेषोऽर्थः। २१४ ॥ सप्तम्यन्तं ज्ञानेन प्राग्वन्निन्दायां। अवतमेन कुलस्थितं त एतत् ॥

॥ मर्ष्यादिति वक्ष्यमाणत्वात्। अंत
पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः। मध्ये इत्यर्थात्। तथेगे अवयविनः आधारत्वविषयायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति। वने अंतर्वेनात्वं सति। यस्त्वधिकरणत्व
मात्र इति रंतः शब्दस्य तु विभक्त्यर्थ इति नीत्यमेव्ययिभावः। अनिरंतः शरेति एत्वं वने इति अतवेणं। यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तं तच्चि
न्यं। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्द्वने अंतरिति तदुक्तं स्वपरविग्रहस्यायोगात्। किंच विभक्त्यर्थमात्रे तैरव्ययीभावे च वचनग्रहणसामर्थ्यात्।
न्यथा वृक्षस्योपरित्यागवति प्रसंगान्न ततश्च मध्यवाचिनः प्रसंग एव नास्तीति दिक्। शौडा। धूर्त्वा। कितवा। व्याडा। प्रवीणा। संवीतः। अंतस्य अधि पदा पंडिता कुशला

सु
सि-के
टी-न
५५८

चसनिपुणं वदन्ते। यत्प्रत्ययान्तेनैव समास इष्यते। अस्य शब्दस्य नुवृत्तेः। बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायं। तथैवोदाहरति। मासे देयमिति। तत्पुरुषैकृतीत्यलुक्नेह मासे रानयं
नियोगोपलक्षणार्थमिति। नियोगो निर्द्धारणं। आवश्यकोपलक्षणार्थमित्यर्थः। नित्यसमासोयमिति। अतएवपूरुषेषु मरुतिस्वपदविग्रहेः संगेतरत्पवाचामा अवतम।
रति। नकुलेनस्थितं नकुलस्थितं। कर्तृकरणे कृतेति समासः। कृद्ग्रहणपरिभाषयानकुलस्थितशब्देऽपि क्त्वांतरतितेन सहसप्तम्यंतस्य समासस्य लुक्त्वे कृतीति समा
स्या अलुक्। अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्या त्रिनिदावगम्यते॥ ६० ॥ पात्रे समितादयश्च। संपूर्वादिणः क्तः। गेहे नहीति। नर्दशब्द इत्यस्मात्सुप्यजाताविति। णिनिः घट।
कतया प्रवेशेनेति। परमाः पात्रे समितादतिवाक्यमेव भवति। नतु सन्महदित्यादिना समासांतरमिति भावः। एतच्च शब्दकौमुभे स्थितं। अन्ये तु केवलाः पात्रे सा।

पात्रे समितादयश्च। ५५८ ॥ एते निपात्यनेस्येयो। पात्रे समिता। भोजनसमये एव सङ्गता। नतु च्युर्ये। गेहे शूरः। गेहे नही। आकृतिगलेः
यां चकारोऽवधारणार्थः। तेनैषां समासः नरे घटकतया प्रवेशेन। परमाः पात्रे समिताः। पूर्वकाले के सध्वं जरापुराणनवकेवलास्माना।
धिकरणेन। ५५९ ॥ विशेषणविशेष्येण तिसिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थे सूत्रे। एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमवाधनोर्ध्व
पूर्वस्नातः। यश्चादनुलिप्तः। स्नातानुलिप्तः। एकनाथः। सर्वयात्रिकाः। जरनैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवपाठकाः। केवलवैयाकरणाः

मितादतिवाक्यमेव। नतु पूर्वकाले केत्यादिना समासांतरमित्याहुः॥ पूर्वकाले। पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः। इतरेषां तु यत्प्रत्ययग्रहणं। पूर्वत्वस्य ससंबंधिकत्वात्पूर्वको
परकालेन समस्यते। तथैवोदाहरति। स्नातानुलिप्त इति। अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकवत्पर्यायः प्राप्तः। यात्रिका इत्यादि। यत्तमधीयते विदंति वा यात्रिकाः कृतवथा
दीनिः का एवं नैयायिकाः। जीर्यते रतुन्निति भूतेर्थेऽतनाजरतश्च तेनैयायिकाश्च। जीर्णनैयायिका इत्यर्थः। मीमांसामीमांसकाः। क्रमादिभ्यो वुन। नवपाठ का इति। प
ठंतीति पाठकाः। एतलनृचावितिषु स। संख्यावाचीनवशब्देन गृह्यते। दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमान्। समानाधिकरणेनेति किं। एकस्याः शोभ्यं। षष्ठी समा
सोपि रहन भवति। पूरणगुणेति निवेधात्॥ ॥

दिक्त्वर्ये संज्ञायां नियमाधिमिति तदुक्तं संज्ञायामेव दिक्त्वर्ये समस्येति इति नियमशरीरात् न च गुणित्यादिसिध्यति। कथं तर्हि त्रिलोकनाथः यित्सद्गोचर इति कालिदा
सः त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात्। न च समाहारे द्विगुद्विगोरिति डीपप्रसंगात् न च यात्रादित्वे कल्पयंति त्रिलोकी गणनापरास्यादित्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः न च उत्तर
पदे इति समासः त्रिपदतत्पुरुषस्य इह दुर्लभत्वात्। अत्राहुः। लोकशब्दे त्रिलोकसमुदायपरा अवयवो लोकस्त्रिलोकः। शाक्यार्थिवादि त्वा दुत्तरपदलोप इति। पंचत्रासं
ज्ञा इति। यद्यप्यत्र कृतेपिसमासे रूपे विशेषो नास्तीति तथापि वीभक्त्ये तरेपंचमिब्रांल्लोरित्यादौ विशेषा बोधः। तद्वितीर्थो असंज्ञार्थवचनो एकापिसप्तमीविषयभेदादि
षडस्याशयेनाह तद्वितीर्थविषये रत्यादि। यदितु तद्वितीर्थे वाच्ये इति व्याख्यायेत तर्हि यैर्वशालरत्यादौ तद्वितीर्णस्याता तदर्थस्य समासे नैवोक्तत्वात्। द्विगोर्लुगनप्र

दिक्त्वर्ये संज्ञायां। राथपणा समा नाधिकरणेनेत्यायादपरिसमासेरधिकारः। संज्ञायामेवेति नियमार्थसूत्रापूर्वेषु कामशमी। समर्थयम्वेह उ
त्तरावृत्त्याः। पञ्चत्राहणाः। तद्वितीर्थे त्रपदसमाहारे च। राथपणा तद्वितीर्थे विषये उत्तरपदे च परत्राहणे च वाच्ये दिक्त्वर्ये प्राग्बद्धा। पूर्व
स्यांशालायां भवः। योर्द्वयत्वात्। समासे कृतो दिक्पूर्वपदाह संज्ञायां इति जः। सर्वनाम्नो र्त्तिमात्रेणुम्बद्धा। आपरशालः। पूर्वाशाला प्रियास्ये
ति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः। तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः। पूर्वशाला प्रियाः दिक्षु समाहारे नास्त्यनभिधानात्।
संख्यायास्तद्वितीर्थे। षण्मातृणामपत्यायाणामासुरा। यच्च गावो धनयस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ वाच्ये उत्तरपदे तत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ह्युत्तरपदे तत्पुरुषयो

त्यरतिज्ञापकादुक्तेपितद्वितीर्थे तद्वितीर्णभवतीति कल्पनायां प्रियत्रिगौरवमिति भावः। तद्वितीर्णपर इति तु न व्यस्येयमेवातद्वितीर्णत्वे
परतः समासः समासे कृते दिक्पूर्वपदादित्यादिना तद्वितीर्णत्वेनान्यात्रयप्रसंगात् समाहारेणाच्ये इति तेन च गवमित्यादौ समासे नैव समाहारस्योक्तत्वात्समूहार्थप्रत्ययो नो
त्यस्येता अन्यथा अत्र गौरतद्वितीर्णत्वेनान्यात्रयप्रसंगात् समाहारेणाच्ये इति तेन च गवमित्यादौ समासे नैव समाहारस्योक्तत्वात्समूहार्थप्रत्ययो नो
दित्यनेनापि प्रकृतस्य सिद्धिसंज्ञायां पुत्रपूर्वत्वात् सर्वनाम्न इति वचनमावश्यकं प्रतिपद्योक्तत्वादिहापि न दुपत्यासो न्याप्य इति भावः। इति मात्रे इति तद्वितीर्णसमास इति
चेति कैयट्या आकार उदात्त इति। असतित्ववांतरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतस्वरणपूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः। षण्मातृ र्त्तिमातृत्वे स्यात्संभद्रपूर्वाया र्त्तुदा

शः अनपसरत्तुते द्विगोर्लु

सु-
सि-को-
टी-त-
१५६

गितिलुङ्नाविकल्पे प्राप्तिरिति महाविभाषयेति शेषः। ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्तजभावेपंचगोधन इत्यपि स्यादिति भावः। मनोरमायां तु विकल्पे प्राप्ते नित्यसमासार्थं हं हतसु
रुषयोऽपि तैतद्वचनमिति प्राचोऽग्रं यमनुसभ्योक्तं वस्तुतस्तुत्रयाणां समासे कृते अन्यपदाद्योपसंक्रमेण परस्परसंबन्धाभावात् हं हतसु रुरुषयोऽपि प्राप्ते सत्यां वचनमिदमित्यादि स्थिता ह
हस्योदाहरणं तु वाक्कदृषच्चप्रिये अस्य वाग्दृषदप्रियः। छत्रोपानहप्रियः। इह त्रियदेव हृ व्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं हं हस्ते न हं ह्यश्च दृषहात्तादिति समासांतष्टजपिनित्य एव ॥ ३ ॥ गोर
तद्विदितसु रुरुषस्येत्यनुवर्तते टच्। तदाह गौतादित्यादि। ननुग्रहणवता प्रातिपदिके न तदंतविधेरभावात् तत्पुरुषस्यावयवो योगो शब्दस्तस्माद्भ्रजित्यर्थः। स्यात्तथाच गोसूत्रमित्यादाव
तिप्रसंगः स्यात्त आहा समासांत रति। अयं भावः। समासांता रत्यधिकाराद्वा समासांते न भवितव्यं। गोरिति पंचमेश्रवणत्तः परेणापि। न चेतत्तदंतविधिमंतरेणेययधत रति साम
र्थ्यात्तदंतविधित्वाभूततश्च तत्पुरुषस्वतिषष्टयंतंपंचम्यतेन विपरिणम्यत रति। ननु तद्विदितलुकीति। लुग्विषय इत्यर्थो ननु तद्विदितलुकि सतीति समासांतानां मंतरंगत्वात्। अतद्विदित
लुकीतिकं। पंचभिर्गोभिः। क्रीतः। पंचगुः। अत्र तद्विदितस्य षको अर्धपूर्वेति लुका संख्यापूर्वो द्विगुः। अत्रोक्त रति। अयं भावः। पूर्वसूत्रविषय एवेयं संज्ञा। अंतंतरस्यैवेति न्या

गोरतद्विदितलुकि याचर्त्सा गोनात्तत्पुरुषाद्वा स्यात् समासात् ननु तद्विदितलुकि पञ्चगवधनः। पञ्चानां वा समाहारः। संख्यापूर्वो द्विगुः। अथ
तद्विदितार्थे त्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात्। द्विगुरेकवचनां शब्दादिग्वर्थस्समाहार एकवत्यात्। सच पूर्वसूत्रमिति नयं सकत्वं। पञ्चगवधं ॥

याता एतदर्थमेव हि सूत्रद्वयं कृतमन्यथा दिक्त्वं संज्ञा तद्विदितार्थोत्तरपदसमाहारे छिन्ये च त्रयात्रे न सप्तर्षय इत्यत्रे गं हकया सत्यदिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽभवेति केतुस
सांज्ञा नोदात्त एवा तथा च लस्य सप्तश्रुषयस्तपसेयनिषेदः। सप्तश्रुषीणां सुकृतां पत्रलोक इत्यादि त्रिविधः संख्यापूर्व रति। तद्विदितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे वाच्ये संख्या
पूर्वोऽस्समासः। सदर्थः। तद्विदितार्थे यथा। पंचकपालः संस्कृतं भस्मा इत्यणः द्विगोर्लुगनपत्य रतिलुका। उत्तरपदे यथा पंचनावप्रियः। नावो द्विगोरिति समासांतष्टच समाहारे पंचपूली द्वि
गोभिर्निर्झया द्विगुरेकवचनां बाहुलकात्कर्त्तरिल्युटा समास्येन पुंसकां द्विगुस्समास एकार्थ प्रतिपादको भवतीत्यर्थः। न च वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यं कथंचिदुपघत रति।
सामर्थ्यादिति शेषः संयधत इत्याहा एकवत्यादिति। समाहार इति तूपसंख्यानात्प्रभ्यते। समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवदित्यन्वयः समाहारे किं। तद्विदितार्थे माभूत्। पंचसु
कपालेषु संस्कृताः पंचकपालः। पंचभिर्गोभिः क्रीतः पंचगवः पदाः पंचगवे पंचगवानीत्यत्र नुप्रथमं द्विग्वर्थस्यैकवद्भावे कृते यो यमेकशेषे कृते द्विग्व ॥ ॥ ॥

१५६

र्थसमुस्यसत्याद्विवर्धत्वाद्द्विहिरंगत्वाच्चैकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरो यदा तद्विज्ञा र्थेति सूत्रे समाहार इति कर्मसाधनसदा समाहृतप्रधानो द्विगुरितिवद्भवे प्राप्ते अने
 न एकवद्भावः क्रियते। यदा तु भावसाधन एव समाहारसदा समूहप्रधानत्वाद् द्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनं। न च सनपुंसकमिति नपुंसकत्वार्थमे
 कत्वविधानमिति वाच्यं। समुदायवाचकेषु सामान्येनपुंसकत्वमप्युपगमवाधकाभावादित्याहुः। वस्तुतस्तु तद्विज्ञा र्थेति सूत्रे समाहार इति भावे घञ् न तु कर्मणि पंचगवमि
 त्यत्र पंचगावः समाहृता इत्यर्थाभ्युपगमे समाह्रियमाणानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः। न च द्विगुरेकवचनमिति सूत्रानैवमिति वाच्यं। पंचखट्वान्यसिद्धे। तत्र हि पंचखट्वाः
 समाहृताः पंचसुखट्वासु समाहृतास्त्वित्येवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावादेकविभक्तिचापूर्वेनियत इत्यप्रवृत्तेरनुपसर्जनत्वाद्गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न स्यात्॥ ततश्चाव

कुत्सितानि कुत्सनैः शशपत्रा कुत्समानानि कुतानैस्सह प्राग्वत्। वैयाकरणखसूचिः। मीमांसकदुर्दुरुः। पाया एके कुत्सितैः। यथपथापू
 र्वसूत्राः पवाद्वा पाषाणपित्त। अणककुलालः। उपमानानि सामान्यवचनैः शशपथा। घन इव श्यामः। घनश्यामः। इह पूर्वपदनत्से इहो
 स्यात्कमिति सूचयितुं। लौकिकविग्रहे इव शब्दः प्रयुज्यते। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। उपमितं व्याघ्रादिभिस्सामान्याः प्रयोगो यथा यद्॥ उ
 पमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्म्मरगः प्रयोगे सति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रं। युरुषव्याघ्रः। नृसोमः। व्याघ्रादिराकृति
 यश्च सामान्याः प्रयोगे किं युरुषो व्याघ्र इव प्रारः॥ ॥

॥ १ ॥ तदेति स्त्रीत्वपक्षे द्विगोरित्यदंतलक्षणे डीत्तस्यात्। भावसाधनत्वेकविभक्तित्वादुपस
 र्जनवत्समाहृतमेव समाहारापेक्षानियमेन वर्तिपदानां प्रप्यतत्वात्तथा च पंचखट्वाद्यादिरूपेनिर्वाधमेषेति दिक्। सनपुंसकमिति एतस्यार्थो मूल एव स्फुटीभ
 विध्यति॥ ३ ॥ कुत्सितानि कुत्सु अवक्षेपलोकमणिक्तः। स वसति कुटीति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्दत्तमाने विहित इत्याशयेनाह कुत्समानो नीति। तत्प्रतिपा
 दका नीत्यर्थः। उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरागार्थः। वैयाकरणखसूचिमिति सूत्रे चरः। यः पृष्ठस्य न प्रश्नं विस्मारयितुं खसूचयत्यभ्यासवैयर्थ्या
 त्स एवमुच्चतेन तु वस्तुतो व्याकरणतदध्ययनवाकुत्सितां वेदां गत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात्। तथापि। प्रतिमोभाभावेन निष्फलत्वात् कुत्सितो दुर्दुरु इति। दुल उल्लेखेपदपूर्व

सु.
सि. कौ.
टी. त.
१६०

औणादिकः। कूटप्रत्ययः। वहलमन्यत्रापीति ऐर्लुक्। रल्योरेकत्वस्मरणे च स्वरः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायं संनिधानात्ते
नेदनेनैवापिकोदुगचारः। पापाणके। एतौकुत्सनाभिधायिनौ। कूपयकुत्सितावघखेटगर्त्याणकाः समाइत्यमरः। ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासेपरनिपातस्यात्
स्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमिन्याशयेनाह पूर्वसूत्रापवादइति। उपमानानि। उपभूयते येन तदुपमानं। उपपूर्वात्माडः करणे ल्युट्। प्रादिसमासः। उपपूर्वको
माड् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः। येन वस्त्वंतरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः। यथा गौरिवगवयः। रूहहिगौ। करणं सादृश्यहेतुः पुरुषः। परिच्छेत्तासहि
गोसादृश्येन गवयं परिच्छिनत्ति। सामान्यवचनैरिति। सामान्ये धर्मः सामान्यं चातुर्वर्ण्यदित्वात्स्वार्थे व्यञ्ज। उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः
न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति। एतच्च वचनग्रहणं लभ्यते। सामान्यमुक्तवं तस्मान्न्यवचनाः वाहलकात्कर्त्तरि भूते ल्युट्। ये पूर्वसामान्यमुक्त्वा तद्वति द्वये
पर्यवस्यंति ते तैर्थाक्ताः तच्च सामान्यविशिष्टं उपमानशब्दस्य संबन्धि शब्दत्वादासिद्धमुपमेयमेव विज्ञायते। लाक्षणिकमिति। अतएव सामानाधिकरण्यान्मृगीव
पलामृगचपलेन्यादौ वद्भावः। उन्नरपदोपस्थितश्यामत्वचपलत्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते संनिधानात्। कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत्तौ भूतपूर्वगत्याश
क्त्यर्थमादाय न्यरतेत्यवेहि। पूर्वनिपातेति। अन्यथाऽनियमः स्यात्खंजकुड्रवदिति भावः। किंच तत्पुरुषे तु ल्योर्लुक् सूत्रीयासत्प्रुपमानाव्ययेति सूत्रे प्रातिपदोक्तस्या
स्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रे अतएव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरोन प्रवर्त्ततइति सिद्धांतः। उपमितं। उपमेयमुपमितं। भूतकालौत्रनवि
वक्षितः तच्च संबन्धि शब्दत्वादुपमानमाक्षयति। तथा चोपमानभूतैव्याप्रादिभिरित्यर्थः। पुरुषोव्याघ्रश्चूरइति। तत्र हि शूरसायेस्यस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वाद्वा
जपुरुषः सुंदरइति वदत्रापिसमासः स्यात्समाभूदिति सामान्याप्रयोगइत्युक्तमिति भावः। कथं तर्हि भाष्याब्धिः कातिगंभीरइतिकैयटः। सामान्यप्रयोगसत्वेनास्या
प्राप्तेः अत्र केचित् प्रमादएवायमित्याहुः। रूहगोभीर्येण सादृश्येन विवक्षितं किंतु विततदुरवगाहत्वादिना तस्य हि विततत्वादेरप्रयोगोऽस्येवेति निर्वाधः समास
इति मनोरमायां स्थिते ॥

१६०

विशेषणं विशेष्येनेयेनतद्विशेषणं कर्तुः कारणत्वविवक्षायां ल्युट् तदाह भेदकमिति। व्यावर्तकमित्यर्थः। विशेषणविशेष्ययोस्ससंबंधिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणोतरास्ये
 पसंभवे उभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः। एतच्च कुम्भितानिकुलनैरित्यत्रापितुल्यां हरदत्तस्त्वाह समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोर्नपरस्पर
 व्यभिचारस्तत्रैव समासोपयाम्यात् नान्यत्रेतदर्थमुभयोपादानं तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति न तु तस्यकः सर्प इत्यादौ नहितस्य कत्वंसर्वत्वं व्यभिचरतीति तसंदं
 कैलासाद्रिर्मंदराद्रिः भावपदार्थसर्कविद्या व्याकरणशास्त्रं मो न राज इत्यादि प्रयोगाणां समासोपपत्तेः। ननु विशेषणविशेष्यभावेका मवारात्या च क पाठकोदा विवनीलोदा
 ज्यलाशवध्यवस्थितः पूर्वनिव्यातः स्यादिति चेदत्राहुः। जाते शब्दस्य गुणक्रियाशब्दस मभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैवातेन नीलोत्पलां च कत्रास्त्र ए इति व्यव।

विशेषणविशेष्येण बहुलांशः ५१॥ भेदकं समाधिकरणेन भेदेन बहुलम्प्राग्वत्। नीलमुत्पलं। नीलोत्पलां बहुलग्रहणात् क्वचिन्नि
 त्यां क्लृप्तसर्पः। क्वचिन्ना रामो जास र्गन्यः। पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च। अथपत्ता पूर्वनिष्ठातनियमार्थमिदं। पूर्व
 वैयाकरणः। अपराऽध्यापकः। अपरस्याऽर्द्धयश्चभावोवक्तव्यः। अपरश्चासावर्द्धश्चापश्चार्द्धः। कथमेकवीर इति। पूर्वकालैके विवाधित्वा
 परत्वादेनेन समासे वीरैक इति हि स्याद् बहुलग्रहणाद्भविष्यति। श्रेण्यादयः कृतादिभिः। अथपत्ता। श्रेण्यादिषु अर्थवचनङ्कृतैव्यां अश्रे
 णायः श्रेणायः कृताः। श्रेणिकृताः। तेन नञ्चिशिष्टेनानत्रा। अथपत्ता नञ्चिशिष्टेन क्तानेनानत्रा क्तानं समस्यते। कृतञ्च सत्कृतञ्च कृता
 कृतं शक्यार्थवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानं। शक्यप्रियः पार्थिवः। शक्यार्थिवः। देवत्रासणः॥ ११ स्थित एव प्रयोगः। गुण।

शब्दश्रेण्योः शब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव खंज कुञ्जखंजः। पाठकपाठकः। पाठकपाठकः खंजपाठकः पाठकखंज इति। अत्रमूलमुपसर्जनमिति
 महासिन्हा। अप्रधानत्वे उपसर्जने। गुणक्रिययोश्च द्वयंप्रत्यभाधान्यस्य ष्टमेवति। अपरस्यार्ध इति। एतच्च पश्चादिति सूत्रेभाष्ये स्थितं वाहुलकोदिति। एकेषुमुख्ये
 पूर्वोपरपते पराक्रमते इति वा बोध्यां श्रेण्या। आद्य आदिशब्दो व्यवस्था वाची द्विती यस्तु प्रकारवाची। श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादि रा कृतिगण इति भाष्यात् एका पूगकं
 वा शक्तिविशिखानि च यानि धनादिः श्रेण्यादिः कृतमि ता भूतादिः। कृतादिः पदा तु सिद्ध एव श्रेणयः सम्यक्कृतास्तदा समासो नेष्यत इत्याशयेनाह अश्रेणयः ॥

सु-
सि-बै-
टी-त-
१६९

नित्यसमासः परत्वात्श्रेणीकृतं रहत चोचेति दीर्घः क्तेन विशिष्टशब्दो अवधारणार्थः नत्र मात्राधिकेन नत्र रहितं समस्यत इति ॥ ३७१ ॥
श्रेणय इति एकै नशिल्येन पण्येन वा ये जीवंति तेषां समूहः श्रेणिः च्यतानां तु कु गतीति सूत्रार्थेनेह नासिद्धं चाभुक्तं च। नुडि उधिकेनापीति वाच्यं। अशितं चानशितं व अशि
तानशितं किं शक्तिशितं किं शः क्तेनिष्ठयोरिति वेत्। कृताकृतमिति। एकदेशकरणे कृता। एक देशंतरस्याकरणे देवाकृतां श्रेण्यार्थिव इति। पृथिव्या ईश्वरः पार्थिव

संस्कृतपरमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः। २५६१। सदैव। वक्ष्यमाणेन महत आकारः। महावैयाकरणः पूज्यमानैः किं। उत कृष्टो गोः। पद्मादुद्धत
इत्यर्थः। वृत्तारकनागकुञ्जरेः पूज्यमानम्। २५६२। गोचर्यारकः। व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सोमान्यप्रयोगार्थं च नाना कतरकतमौ
जातिपरिप्रश्ने। २५६३। कतरकठः। कतमकलाफः। गोत्रञ्च चरणे सहेति जातित्वां किं श्रेयो। २५६४। कुत्सितो राजा किं राजायो नस्सति
पोटायुक्तिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्रव्यकयणी प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तजातिः। २५६५। तत्पुरुषस्मानाधिकरणः कर्म
धारयः। २५६६। पुम्बत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु। ३४२। कर्मधारये जातीयदेशीयेषु श्योश्चरतो भावितपुस्कात्परउड भावोयस्मिन्न
थाभूतम्पूर्वम्पूर्वत। पूरणी प्रियादिष्वप्राप्तः पुम्बद्वाधो विधीयते। महानवमी। कृष्णचतुर्दशी। महाप्रिया। तथाकोयधादेः प्रतिषिष्टः पुम्ब
द्वावः। कर्मधारयाद्यै प्रतिप्रसूयते। याचकस्त्री। दत्तभाय्या। पञ्चमभाय्या। सौम्यभाय्या। सुकेशभाय्या। ब्राह्मणभाय्या। एवम्याचकजातीया
याचकदेशीयेत्यादि। रभयोटा। योटास्त्रीपुंसलक्षण। रभयुवतिः। अग्निस्तोकः। उदश्चित्कतिपयगृष्टिः। सकृत्प्रसूता। गोगृष्टिः। धेनुर्नवप्र
सूतिका। गोधेनुः। वशावेध्या। गोवशावेहद्रभघातिनी। गोवेहत। वक्ष्यणी तरुणवत्सा। गोवक्ष्यणी। कठप्रवक्ता। कठश्रोत्रियः। क

स्तस्येश्वरं न्यणशाकप्रिय इति वह व्रीहिस्यपार्थिवशब्देन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य ॥ टाः ध्यापकः। कठधूर्तः।
लोपः। तथादेव ब्राह्मणरसत्रदेवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् षष्ठी समासे यदुत्तरपदं पूजक इति तस्य लोपोत्प्रेयः। ३३ ॥ सम्महतः। गुणक्रियाशब्दैस्सह समासे स
दादीनां पूर्वनिपात- नियमार्थं भूत्रां कतरकतमौ। जातिपरिप्रश्ने किं। कतरो देवदत्तः। वावहूनां जातिपरिप्रश्ने उ मजिति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्यात्तादृशस्ये

वनतरशब्दस्यापिग्रहणेसिद्धेजातिपरिप्रश्नग्रहणंज्ञापयतिकर्मार्थोत्तरेपिसाधुरितानथाचप्रत्युदाहृतंअचीनवृत्तिषुकतरोभवतोदेवदत्तः कतमोभवतांदेवदत्त इति किंसे
 याकिंराजेतिकिमःस्येपरतिसमासांतनिषेधः।स्येकिं।कोराज।तलिपुत्रे।एवंकिंसेखायोदुत्वतिकिंगोः।यो नवहतीत्य्युदाहरणं बोधोतत्पुरुषः।समानाधिकरणशब्द
 श्चाद्यजंतः।समानाधिकरणपदकरत्यर्थः।भाषितपुंस्कारादि।एतच्चस्त्रियाःपुंवदितिमुत्रेस्फुटीकरिष्यता ननुतेनैवकर्मधारयेपिसिद्धंजातीयदेशीययोस्तुत
 सि लक्षितिसिद्धंतत्किंमनेनसूत्रेणेत्यतआहा।पूरणी।दिशिनि।तथेतिचामहानवमीति।नवानांपूरणीतस्यपूरणेउड।नांतादसंख्यादेमंटाटित्वान्नायाम
 नीच्यसो नवमीचेतिविग्रहः।पुंवद्वावेकतेवध्यमाणेनमत्तआकारः।कोपधादेरिति।नकोपधायाः।संज्ञापूरण्योश्च।वृद्धिनिमित्तस्यचनद्धितस्यारक्तविकारेस्वागा
 चेतः।जातश्चेतिपंचसुव्याप्रतिषिद्धस्यर्थः।क्रमेण।राहरिणाचकरद्धीति।जातीय—देशीययोरपिप्रतिप्रसवमुदाहरति।एवमिति।पाचिकाप्रकारवतीपाचकजा
 तीयाप्रकारवचनेजातीयरपाचकदेशीयेति।इषदसमासादेतिदेशीयः।उभयत्रतसिलारिषितिपुंवद्वावस्यनकोपधायाइतिनिषेधः।प्राप्तः।पडुजातीयापडुदेशी

प्रशंसावचनैश्च।२५६६॥ एतैस्सह जातिः।वता।गोमतल्लिका।गोमचर्चिका।गोप्रकाण्डं।गवोर्दधः।गोतल्लजः।प्रशंसागौरित्यर्थः ॥
 मतल्लिकादयोनियतलिङ्गानतुविशेष्यनिघ्नं जातिः किं।कुमारीमतल्लिका ॥ एतेत्यादौतस्यचरितार्थत्वात्।इत्यादीति।अदिपदात्तत्तजातीया।

पंचमजातीयैः प्रजातीया।सुकेशजातीया।अक्षणजात... एवंदत्तदेशीयेत्याधुदाहार्यं।स्त्रीपुंसलक्षणेति।सुनश्मश्चादियुक्तादीत्यर्थः।उदश्चिदिति।नक्रंस्वुदश्चि
 न्सायितुं।दांचरुत्रिर्जलमित्यमः।कठधूर्त्वरतिः।नात्र... त्वेदुत्स्यते।अतः।कुत्सितानि— कुत्सनेरितिगतार्थतानशंकाप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवतस्यप्र
 वृत्तेः।जिनपतिकुमुदभ्रानिधूर्त्वकोवालमस्यानामित्य... त्वेवकइत्यसाधुरेव॥ ॥ प्रशंसावचनैश्चावचनग्रहणंरूढिण्परिग्रहार्थं।तेनयेयौगिकाः प्रशस्त
 शोभनरमणीयादयः।येचविशेषवचनाः।शुचिन्हादयः।ये... एयावृत्त्याप्रशंसो गमयति।सिद्धे।माणवक इत्यादयस्ते सर्वव्युदस्यते।गवोर्दध इति।अवडुस्कोटायनस्येव्यवडि
 आहुणः।मतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डमुद्धतल्लजौ प्रशस्तजातीयकान्यमूनीत्यनरा।प्रशंसावचनयोरायुवतीत्येकयोगसंभवेपृथग्योगकरणंचित्यफलं ॥

सु
सि.कौ.
टी.त.
१६२

युवाखलतीति। कृदेकारादां क्तनरतिडीषा युं वत्कर्मधारयेति युवतिशब्दस्य युं वद्भावः। जरतीति। जीर्यते रत्न उगितश्चेति डीया एवं युवपलितः युववलिन इत्युदाहार्या वलि
नशब्दप्रामादि कृत्यतुल्या ख्या तुल्यमहानसदृशमहानिन्या दौ तु परत्वाद्नेन सन्महदिति वाध्यते। तस्य सक्त्यणालिनरतिभद्रिप्रयोगे तु सतां कृत्यं सक्त्यमिति षष्ठी
समासो वाच्यः एवं परमपूज्य इत्यादि षष्ठीवर्णे। समानाधिकरणेन वर्णवाचिनावर्णवाविसमस्य तदर्थः विशेषणं विशेष्येभ्यो नैव सिद्धे एतद्विधाने वर्णवर्णेष्वने
तदतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरे विधीयमाने प्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासपूर्वपदस्यैव मवतुना न्यस्यतदर्थं क्लृप्तसारंग इति। सारंगश्चित्रपर्यायस्स च गणो यसर्जनद्रव्यपरुक्
क्षशब्दोऽपि क्लृप्तावयवके भाक्तः। एवं च गौणे सामानाधिकरण्ये विशेष्यणं विशेष्येण्यप्रवृत्तौ समासार्थमपीदमारब्धव्यमित्याहुः ननु तृतीयातक्ततेत्यनेनैवायं

युवाखलतिपलितवलिनजरतीभिः। २१६७॥ पूर्वनिपातनियमार्थसूत्रं। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते। युवाख
लतिः युवखलतिः। युवतिः खलती। युदखलती। युवजरती। युवत्यामेव जरती धर्म्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यं। कृत्यतुल्या
ख्या अजात्या। २१६८॥ भोज्योष्ण। तुल्यश्वेतः। सदृशश्वेतः। अजात्याकिं। भोज्योद्दणः। प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि नावर्णव
र्णेन। २१६९॥ समानाधिकरणेन सहप्राग्वत्। क्लृप्तसारङ्गः। कडाराः कर्मधारयो। २२३८॥ कडारादयश्शब्दाः कर्मधारयेवा पूर्वप्र
योक्तव्याः। कडारजैमिनिः। जैमिनिकडारः॥ कुमारश्चमणादिभिः। २१७०॥ कुमारीश्चमणा। कुमारश्चमणा। इहगणेश्चमणा प्रव्रजितोग
र्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एतदेवज्ञापकम्वोध्यं। चतुष्यादोगर्भिन्या। २१७१॥ चतुष्याज्जातिवाचि
नोगर्भिणीशब्देन सहप्राग्वत्। गोगर्भिणी। चितुःपञ्जातिरिति वक्तव्यमानेह। स्वस्तिमतीगर्भिणी॥ ॥ समासः सिध्यति। सारंगत्वस्य क्लृप्तादिकृ

तत्त्वाना नापि स्वरे भेदः। तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयेत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति चेदत्राहुः। क्लृप्तशुक्लो हरितशुक्ल इत्याद्यर्थसमासोनेनावश्यं विधेयः। नही
हवत्क तत्वमस्ति। यद्यपीह विशेषणं विशेष्येण्यनेन समासः सिध्यति तथा षष्ठीः स्वरो न सिध्यति। नच प्रतिपदोक्तसमासो अकिंचित्करुः व्यावर्त्यालाभादिति
वाच्यं। क्लृप्तशुक्लो इत्यादेर्व्यवर्त्यासंभवादिति। कडारादय इति। बहुवचननिर्देशादिति भावः। आदिशब्देन गडुलशांडिल्यः शांडिल्यगडुल इत्यादि। एतच्च भाष्ये

४ दिसमासातरं न भवति धूर्त इति एव च गुणवचनत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं च न मारब्धमिति भावः अन्येतु मयूरव्यंसको मयूरव्यंसकरत्या ॥ ३४ ॥
 एमदेवेति ॥ एवकारः स्युटसिद्धत्वद्योतनार्थेन त्ववधारणार्थः ॥ युवाखलतीति मुने जरातीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसंभवात् नहियुवन्शब्दस्य युंत्वे जराती सामानाधि
 करण्यसंगच्छते ॥ चतुष्यादो ॥ मडकपुत्या अत्र जातिरित्यनुवर्तते इत्याह जातिवाचीति ॥ जातिः किं ॥ कालाशीगर्भिणी ॥ चतुष्यात्किं ॥ ब्राह्मणीगर्भिणी ॥ प्रत्युदा
 हरणे विशेषणमिति समासः स्यादेव गार्भिकालाशीत्यादि ॥ पूर्वनिपाते विशेषः ॥ ॥ मयूरचकारोत्रावधारणार्थेन परममयूरव्यंसको मयूरव्यंसकर
 त्वात् ॥ इत्युपमानानिसामान्यवचनैरिति समासस्यापवादोऽर्थः ॥ तेन समासस्येत्वं नीदात्त्वमिह सिध्यति तत्पुरुषे तु ल्यार्थ इत्युपमानपूर्वपदप्रकृतस्वरस्ये
 पमानसशब्देन विहिते प्रतिपदात्तसमासे चरितार्थत्वादित्याहुः ॥ अश्रीतपिवतति ॥ इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् ॥ स्त्रीत्वाद्वा एवमग्रेपि
 मयूरव्यंसकाद्यश्चाशयः ॥ एतेनिपात्यनोत्तयूसेव्यंसकः ॥ मयूरव्यंसकः ॥ व्यंसको धूर्तः ॥ उदक्त्वाऽवाक्त्वा ॥ उच्चावचानिश्चितञ्च प्र
 चितञ्च ॥ अस्मिन् प्रचानास्मिन् च नयस्यसः ॥ अस्मिन् च नः ॥ नास्मिन् कुतो भयं यस्या कुतो भयं ॥ अन्ये राजा राजानरं ॥ चिदेव चिन्मात्रं ॥ आ
 ख्यातुमीत्यातेन क्रियासातये ॥ ॥ अश्रीतपिवतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा ॥ अश्रीतपिवता ॥ यचत भृजताखा इत मोदता ॥ एही
 डादयोऽप्यपदार्थः ॥ ॥ एही इरतियस्मिन् कर्मणि तदेहीड ॥ एहियवं ॥ उदरकोष्ठादुत्सृजदेहीतियस्यां क्रियायां सा उदरोत्सं
 ज्ञा ॥ उदरमविधमा ॥ असातत्यार्थमिह याठः ॥ जहिकर्माणवहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारश्चाभिधीयते ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आ
 भीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेतर्त्ताऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ जहिजेडः ॥ जहिलम्बः ॥ ईषदकृताशयः ॥ ईषदकृताशयः ॥ ईषदकृताशयः ॥ ईषदकृताशयः ॥
 राजंतरमिति ॥ अंतरशब्देन भिन्नवाची ॥ चिन्मात्रमिति ॥ मात्रं कात्स्त्र्येवधारण इत्यमरा ॥ अंतरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमासरस्युभयत्र अस्वपदवियहोदशि
 त्तानित्यसमासत्वं अवधारणार्थकचकारेण लब्धमिह ॥ उदरकोष्ठादित्यादि ॥ उदर उत्सृजयेतावानेव वियहः ॥ उत्सृजयेत्यविवरणं देहीति कोष्ठादि
 निदूदरेत्यस्यां काष्ठापूरणार्थमुक्त्वा ॥ समासेन चेतर्त्ता ॥ जहिजेडमिति आभीक्ष्ण्ये नय आहसः ॥ जहिजेडः ॥ एवं जहिलम्बमिति य आहसजहिलम्बः ॥

सु
सि-कौ-
टी-त-
१६३

नञ् इह नलोपो नञ् इह विशेषणार्थो ऋकारस्तत्फलं च नैकधेत् नञ् लोपं । अव्यये नञ् कुनिपातानामित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वार्थं ऋकारोच्चारणमित्यन्या सु
समस्यत इति । उत्रस्यार्थप्रधानोयं समासः । तथाहि । आरोपितत्वं नञ् घोस्यते । तथा च अत्राह्णशब्दादरोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणमिन्न इति
पर्यवस्यति । अतएवानुपसर्जनत्वात्तस्मिन् अस इत्यादौ सर्वनामकार्यसिध्यति । तत्पुरुषस्योत्सर्गिकमुत्तरपदार्थमाधान्यमव्य-वंसतिनिर्वाधो एतत्तदौ
तिसूत्रे अनञ् समासग्रहणं चेहलिंगमित्यादि मनोरमायामनुसंधेयां नलोपो नञः । नञोऽशितिवक्तव्ये नलोपवचनं साकं चार्थे तेन नञो कचि अकत्राह्णः
अकनश्च इत्यादिसिद्धमित्याहुः । उत्रपदे इति । अलुगुत्तरपद इत्यधिकारादितिभावः । उत्रपदे किं । घटो नास्ति यटो नास्ति । नन्वेवमपि स्त्रैण्यर्थ इत्यत्र न
लोपः स्यादिति चेत्तत्राहुः । उत्रपदाक्षिप्तपूर्वपदे न नञ् विशेष्य पूर्वपदभूतस्य नञ् इति व्याख्यानात् न भवति स्त्रीयं साभ्यामिति विहितस्य नञ् प्रत्ययस्या
नञ् । यथा ॥ नञ् सुपासहसमस्यते । नलोपो नञः । ६।३।७३ ॥ नञो नस्यलोपः स्यादुत्तरपदे । नञ् ब्राह्मणः । अत्राह्णः । तस्मान्नुडचि ६।३।७४ ॥ लु
सनकारान्ते उत्रपदस्याः जादेर्नुडागमस्यात् । अनश्चः । अर्थाभावेऽव्ययीभावे न सहाऽयम्बिकल्पते प्रश्नो हागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनेमिति । अ
दुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् । तेनाऽनुपलब्धिरविवाहोऽविघ्नमित्यादिसिद्धं । नञो नलोपस्तिडि-क्षेपे ॥ अपचसित्वञ्चात्मा नैकधे
त्पदौ न शब्दे न सहसुपसुपेति समासः ॥ ९ पूर्वपदत्वात् । अतएव चानुपत्यया प्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषानोपतिष्ठते । नच प्रत्ययग्रहणे तदंत्य
हृत्प्रत्ययांतस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति प्रत्यया प्रत्यययोरित्येतदुपतिष्ठत एवेति वाच्यं । हृदयस्य हृत्त्वेति सूत्रे अणुग्रहणत्पृथक्त्वे स्वग्रहणे नोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्र
हणे तदंत्यग्रहणं नास्तीति ज्ञापनात् । यद्वा । असूडं ससक्तत्वाविभक्तावप्रथमायां इत्यादि ज्ञापकानलोपो नञ् इत्यत्राव्ययमेव नञ् गृह्यते ननु प्रत्यय इति । तस्मान्नुडचि ६।३।
७५ इत्यनेनैवाचीति सुप्तम्याः षष्ठीप्रकल्प्यत इत्याह अजादेरिति । अत्रोत्तरपदविशेषणत्वात् यस्मिन् चिधिरिति तदादिविधिर्लभ्यत इति भावः । अनश्च इति । नुटः परादित्वेन अ
पदांतत्वात् नुडमोहस्वादिनिड-मुत्संभवति । ननु विघ्नानामभावेऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात् ननु रुषः स्यादव्ययीभावस्य निर्मस्यिकादौ सावकाशत्वादन्यथा अनुपलब्धिरविवा
दइति ननु ध्ये इत्याशंकाह अर्थाभावे व्ययीभावे न सहेत्यादि । अविघ्नमिति । यद्यप्यविद्यमानाविघ्नयस्मिन्निति वृद्धीहिणा अविघ्नकर्मत्वादिप्रयोगसिध्यति

नुः न नाराहक्रियायोगरति ४

५ तातेनेहनपुरीयत्कामाधवादिग्रंथेतुआविः प्रादुः शब्दौ मुक्ता अन्येषां करोति नैव योगगति सं ५

तथाप्यत्रे कर्णविघ्नमस्त्वित्यादिप्रयोगा अव्ययीभावविनास्वरसतो न सिध्यंतीति भावः नञो नलोप इति तिङ्-तेन समासाभावः द प्राप्तेवचनं अपचसीति कुत्सितं यच सीत्यर्थः । न शब्देनेति नञा समासेत्वेनेकधेवेत्येव स्यादिति भावः ॥ ॥ नभाः सस्तुसाधवः सत्याः । तत्र साधुरिति यत् । न सत्याः । असत्याः । न असत्या नासत्याः इह बहुवचनमविवक्षितं तेन नासत्यावस्थिनौ दस्त्वविति सिद्धं । नमुचिरिति । सर्वधातुभ्यद्ना । इगुपधात्किदिति कित्वा न्गुणः । सरतेः । स्वीयतेवेति । सरसंचलनेभ्यदिः सिनिवासितयोः तुदादिः । कुगतिः । कुशब्देनाव्ययगृह्यते न तु पृथिवीवाचकः । गत्यादिसाहचर्यात् । उर्यादिच्चिडाचउपसर्गाः क्रियायोग इत्यतो नुवर्तनादाहक्रियायो गत्यनेच्छिडाचौक्तभ्वसियोगेविहितौ तस्माह चर्यादूर्यादीनाप्यितत्रैव गतिसंज्ञेति स्थितां तथैवोदाहरति उरीकृत्येति । एतच्च मनोरमानुसारेणेकावसुतसु उरीभूयेति

नञ्श्चा एनपान्नवेदानासत्या नमुचिनकुलनस्वनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । ६ । ३७५ ॥ पादिति शत्रनः । वेदा इत्यसुन्नन्तः । न सत्या अस त्या । न असत्या । नासत्या । नमुचितीति नमुचिः । नकुलमस्या । नस्वनमस्या । नस्त्रीपुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । नक्षरतीति नक्षत्रम् स्वीयतेः क्षरतेर्वास्त्रमिति निपात्यते । नक्रामतीति । नक्रः । क्रमेडः । नअकमस्मिन्निति नाकः । नग्नप्राणि घन्यतरस्यां । ६ । ३७७ । नगर्ग इत्यत्र न अप्रकृत्यावा । नगाः । अगाः । पर्वताः । अप्राणिष्ठा किं । अगो हृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने ॥ कुगती प्रादयः । यश्फ ॥ एते समर्थे नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः । कुं पुरुषः । गतिः श्वेत्यनुवर्तमाने उर्यादिच्चि

भाष्योदाहरणदिञ्जात्रमुदाहरति । उरीकृत्येत्यवतरितुं यत्कं संज्ञाफलं समासमत्फलं च ल्यविति बोध्यं । उरी उरी एतावन्तकारे । आविः शब्दस्य तु साक्षात्कृतिषु गतकृते योगगति संज्ञा विकल्पः भ्वसियोगेत्वेन नित्यमिति बोध्यं कथं तर्हि वांरुणी मरुविशंकमथाचिश्चक्षुष्ये भवदसाविवरागरतिमाघरतिचेरत्राहुः । तत्राग्या नारिति सूत्रस्य प्रयोगनियमस्यार्थत्वप्रकृते अनुपपन्नावपिसंज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषलेशोपि नास्तीति । शुक्लीनि कभ्वसियोगे संप्रकृते रिचिः । अस्य चावितीकारः । पटपदाकृत्येति । डाचिवहलं द्वेभवतरतिपट्टवस्यद्वित्वा । अव्यक्तानुकारेण तद्ध्यजवराधादिदिडाचिडिलोपः । नित्यमासेडितेडाचिडितकारपकारयोः पकार एकादशः । निपातसंज्ञायाः । समावेशार्थस्सूत्रेचकारः । तेन उरीकृतमित्यत्र गतिरनंतर इति पूर्वपद प्रकृतिस्वरैः क्रियमाणे निपातप्रयुक्तमाद्युदात्तत्वं भवति ॥

उरीकृत्येति उरीकृत्येति उरीकृत्येति उरीकृत्येति उरीकृत्येति

उरीकृत्येति उरीकृत्येति उरीकृत्येति उरीकृत्येति

सु
सि.कौ.
टी.त.
१६४

कारिकेति भावेपर्यायाहः एतेति ण्वुच्त्तदाह क्रियेति। क्रियायोगरूपेण कारिकाशब्दस्य विशेषणत्वात् श्लोकवाची कारिकाशब्दो न गृह्यति भावः क्रियाशब्दस्यात्र म
र्यादास्थितिरर्थः। यत्र इत्यन्ये। अनुकरणं वा ते प्राग्धातो रित्यस्य संज्ञानियमप्यस्येति निति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छत्यनितिपरं किमिति। इतरस्तु प्रयोगनियमप्येखाडिन्य
नुकरणस्येति शब्दे परे गति संज्ञानिवा रणयानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति खाडि विरुत्वेति। सत्यां संज्ञायां एष प्रयोगे नैव स्यात्किंतु इति स्वादूत्येन्येकस्या
दिति भावाच्च चेति स्वादूक्येति न भवतीति परस्यानुकरणस्य गति संज्ञानिवेधादिति वाच्यं। अनितिपरमित्यत्र इति परोपस्मात्तदितिपरं न इतिपरमितिपरमिति वहु

कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्। कारिका क्रिया। कारिका कृत्या अनुकरणञ्चानितिपरं। १४६२। खाडिकृत्या अनितिपरं किं। खाडिकृत्या निरुद्धीवत्
आदरात्। सूर्योऽस्य दसती। १४६२। सत्कृत्या असत्कृत्या भूषणेऽलं। १४६३। अलंकृत्या भूषणे किं। अलंकृत्यौ दनङ्गता। पर्याप्तमित्यर्थः। अ
नुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कृत्रविश्रया। अन्तरपरिग्रहे। १४६४। अन्तर्हत्या मध्ये हत्वेत्यर्थः। अपरिग्रहे किं। अन्तर्हत्यात्। हतस्य
रिगृह्यगत इत्यर्थः। कणे मनसि श्रद्धा प्रतीघाते। १४६५। कणे हत्यापयः पिवति। मनो हत्या। कणे शब्दस्सप्तमी प्रतिरूपको निपातोऽभलायाः
तिशये वर्तते। मनश्शब्दोप्यत्रैवापरोऽव्ययं। १४६६। पुरस्कृत्या असत्त्वात्। १४६७। असत्मितिमान्तमव्ययङ्गति संज्ञं स्यात्। असत्कृत्या अ
च्छगत्यर्थं वदेषु। १४६८। अव्ययमित्येवा अच्छगत्या अच्छोद्या अभिमुखङ्गत्वात्। उक्त्वाचेत्यर्थः। अव्ययं किं। जलमच्छङ्गच्छति। अरोऽनु
पदेशे। १४६९। अदः कृत्यादः कृतं। परम्यनुपदेशे प्रत्युदाहरणं। अदः कृत्या। निरोऽ नदौ। १४७०। निरो भूयः। ॥

ब्रीहिसुदेतनत्र तत्पुरुषाश्रयणत्वात् स्यादेतत्। अनुकरणस्येति शब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गति संज्ञानास्तीति खाडिकृत्येति रूपे निर्वर्धं किमनेनानितिपरग्रहणे
नेति चेदत्र ह्य इति कृत्येति समुदाय एव कृत्येत्यर्थं वर्तते। तथा चेति शब्दः क्रियाविशेषकर इति तद्दृष्टितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्येव क्रियायोग इति। हतं परिगृह्ये
ति हत्वागमत्तद्विधा हतं सत्त्वा परिगृह्येति आद्यमुदाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणं। अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः। कणे हत्येति
अत्यंतमिति लघ्वतन्निवृत्तिपर्यंतं पिवतीत्यर्थः। तथा च श्रद्धया अपगमात्तत्प्रतिया नोगम्यते। प्रत्युदाहरणं तु कणे ह

सुप्रमेवपर्यालोचयन्ति तदेतमुत्तरं हरणं अ ३

त्वागतः। सः सः इलावयः कणस्तस्मिन् हृत्वेत्यर्थः पुरस्तत्वेति पूर्वाधरावरणमित्यसिप्रत्ययान्तो यमव्ययानमस्युरसोरिति विसर्गस्य सः अमुंपुरः पश्यसीत्यत्र तु स्थि
नप्रत्यय्याहारेण दृष्टिं प्रत्यगतित्वात्सत्त्वाभावः। अव्ययैकित्वात् पुरोपुरः कृत्वा गतः। असुं चा अव्ययमिति किं। असुं कृत्वा कां उंगतः सिसमित्यर्थः। अछमिति सत्त्वं
द्विगति संज्ञायां निपातसंज्ञावत्त्वेनाव्ययत्वात्सुब्ल कृत्वा इति भावः। अदः कृत्येति यदाहः कृतमिति गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिसरेण चुरात्त्वं। प्रयुदाहरणं।
मिति अदः कृत्वा अदः कुर्वित्यादीत्यर्थः। तिरांतद्वौ। अंतद्वौ। कातिरोभूत्वा स्थितः पार्श्वतोभूत्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ विभाषाकृत्रितिः कृत्वेति गतित्वाभावपक्षे तिरसौ
न्यतरस्यामिति सत्वमपि न भवति। तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः। माधवलुपराभवेति रस्कोरति प्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छंतीत्याह
विभाषाकृत्रितिः १४४ १३३। तिः कृत्यातिरकृत्यातिः कृत्वा। उपाजेः न्वाजे। १४४ १३३। एतौ कृत्रिवा गतिसंज्ञौ स्तः। उपाजे कृत्या। उपाजे कृत्या। अन्वा
जे कृत्या। अन्वाजे कृत्या। दुर्बलस्य वलमाधयेत्यर्थः। साक्षात्प्रभृतीनि च। १४४ १३४। कृत्रिवा गतिसंज्ञानि स्युः। अर्थ इति वाच्यं। साक्षात् कृत्या ॥ सा
क्षात् कृत्या। लवणं कृत्या। लवणं कृत्या। मान्तबन्धिनात्। अनत्याधान उरसिमनसी। १४४ १३५। उरसि कृत्या। उरसि कृत्या। अभ्युपगम्येत्यर्थः
मनसि कृत्या। मनसि कृत्या। निश्चित्येत्यर्थः। अत्याधानमुपश्लेषणत्वनना। उरसि कृत्या पालिशेतो मध्येपदे निवचने च। १४४ १३६। एते कृत्रि
वा गतिसंज्ञास्युरनत्याधाने। मध्ये कृत्या। मध्ये कृत्या। पदे कृत्या। पदे कृत्या। निवचने कृत्या। निवचने कृत्या। वाचनियम्येत्यर्थः ॥
उपाजे न्वाजे। एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते। तदा ह दुर्बलस्येति। साक्षात्प्रभृ। साक्षात्प्रभृथ्या। आमा अह। लवणमो उष्ण। शीतमा उद
कमा आर्द्रमा गतिसंज्ञासन्नियोगेन लवणादीनां पानामकारात्त्वं निपात्यते। प्रादुसानमसा आविसुदसादि। आकृतिगणयो साक्षात्कृत्येति। असासाद्रतयथा।
साक्षात्कृत्येति तथा कृत्येत्यर्थः। अनेषु तु पूर्वविप्रतिषेधादुदादिच्छिडा चश्चेति नित्ये वसंज्ञातिनलवणी कृत्येत्यत्र मां तत्त्वं न भवति तद्विपासिकगतिसंज्ञासन्नियोगे
न इह गणे निपातनात्। भाष्यकृत्वा लवणशब्दस्य लवणी शब्दस्य वा विकल्पेन लवणं शब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तं। उभयथापि त्रैरूप्यनिर्वाध
अनत्या। उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ। मध्येपदे विभाषाकृत्रिति वर्तते चकारादनत्याधान इति च। एयामनत्याधानरूपार्थविशेषे एदं तत्वमविशेषेण

उ
सि. कौ.
श. त.
१६५

निष्पत्त्येन तु गतिसंज्ञासंनियोगेन। अनत्याधाने किं। पदे कृत्वा शिरो न मति। वाचं नियम्येति। निवचनं द्विवचनाभावः। अर्थो भावे व्ययीभावः ॥ ३ ॥ नित्यं हलोऽप्यमनरू-
पाथ एवैतयोरेदंतत्वमौदंतत्वं च निष्पत्त्ये हस्ते कृत्यपरिणीयेत्यर्थः। उपयमने किं। हस्ते कृत्वा कार्वायं प्यातः। स्वीकारमात्रमिति यद्ये तु नालमिति बुद्ध्या परावृत्त्या दानार्थ-
गत इति योज्यां एव तावद्गति समासानुदात्तप्रसिद्धादि समासान्वक्तुमारभते प्रादिग्रहणमिति। सुपुरुष इति क्रियायोगाभावाद्गतिभावः। अव्यवस्थया समास प्रा-
सक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पठ्यन्ते। प्रादय इति। आदिशब्द उभयत्र प्रकारे। तेन दुराचारः पुरुषोदुष्युरुष इत्यादिसिद्धं। प्रगत आचार्य इति। अनेन गतार्थे इति अ-
स्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति। एवं प्रगतः पितामहः प्रपितामहः प्रमातामह इत्यादि। अन्यादय इति। आदिपदादभिगतो मुखमभिमुखः उद्गतो वे-

नित्यं हस्ते षण्णवुपयमने। १। ४। ७७। कृत्वा। उपयमनमिवाहः। स्वीकारमात्रमित्यन्ये। हस्ते कृत्या। याणौ कृत्या। प्राध्वम्बन्धने। १। ४। १५। प्रा-
ध्वं कृत्या। बन्धने नानुकूलं कृत्वेत्यर्थः। प्रार्थनादिनात्कानुकूल्यकरणे। प्राध्वङ्कृत्वा। जीविकोपनिषदावोपम्ये। १। ४। १७। जीविकामिव कृ-
त्वा। जीविका कृत्या उपनिषदमिव कृत्वा। उपनिषत्कृत्या। औपम्ये किं। जीविकां कृत्वा। प्रादिग्रहणमगन्त्यर्थे। सुपुरुषः। अत्र नात्रिका-
नि। प्रादयोगनाद्यर्थे प्रथमया। प्रगत आचार्यः। आचार्यः। अन्यादयः कान्नाद्यर्थे द्वितीयया। अतिज्ञानो मालामतिमालः। अवाद्यः-
कृष्णद्यर्थे तृतीयया। अवक्रुष्टः कोकिलया। अवकोकिलः। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्यां॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः।
निराद्यः कान्नाद्यर्थे पञ्चम्यां। निष्क्रान्तः कौशाम्यां। निष्कौशामिः। कर्म प्रवचनीयानाम्प्रतिषेधः॥ वृक्षप्रतीतिः॥ ॥

लामुद्देहः। प्रतिगतो संप्रत्यस इत्यादिसिद्धं। अतिमाल इति। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। अवाद्य इति। आदिपदात्परिणद्धो वीरुधापरिवीरुत्। सन्नद्धो वर्मणासे-
वमेति। पर्यादय इति। आदिपदादुद्युक्तः संग्रामाय उत्संग्रामः। अध्ययनायेति। तादर्थ्यं चतुर्थ्यां। गुरुकुलवासोदिनापरिग्लानो अध्ययनार्थमित्यर्थः। निरा-
द्य इति। आदिपदादुक्ताकुलादुक्ता। निर्गतमंगलिभ्यो निरंगुलां प्रतिषेध इति। कुगतिप्रादय इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधस्स च सुराजा अति-
सखेति भाष्यदिप्रयोगात्प्रतिभिन्नानामेव कर्म प्रवचनीयानामित्यर्थः। वृक्षप्रतीतिः। लसणेन्यं भूतेति कर्म प्रवचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह समासोनेति

चेतर्हि अपि सुतामि त्पुदाहायं अपि सुयाद्विष्णुमित्यादावपि पदार्थसंभवानेत्यस्य सावकाशत्वात्खरे विशेषसत्त्वाच्चेत्याहुः ॥ तत्रोपपदं ॥ सप्तमीस्थमित्येतद्वा
 चष्टेसप्तम्यन्तरत्यादिना तद्वाचकं पदमिति ॥ एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञावलात्त्वभ्यते ॥ अतएव संज्ञाविधावपिसप्तमीग्रहणेन सप्तम्यन्तंगृह्यते ॥ धातोरिति पृथगधिकार
 रवलात्सन्निहितैधात्वधिकार इति लभ्यते ॥ तेन द्विलुब्धेन्यस्य लुब्धेने अभूदित्यादावुपपदे धातोः श्लिष्टित्यर्थानभवति ॥ तत्र ग्रहणं व्याचष्टे तस्मिन् सत्येवेति ॥ उपपदे स
 त्येवेत्यर्थः ॥ तत्र ग्रहणाभावे तु धर्मणिष्ठनिन्यादाविव कर्मण्यणित्यादावपि कर्मण्यमिधये अणित्याद्यर्थः स्यात् ॥ तथा च कर्तव्येण प्रत्ययोनस्यात् ॥ किंच सप्तम्यन्तनि
 र्देशस्योपपदसंज्ञार्थे तया चरितार्थत्वात्केवलादपि धातोः कर्तव्येण प्रत्ययः संभाव्यत इति तु तत्र ग्रहणे कुंभाद्युपपदस्य प्रत्ययोन्यत्रोनिमित्तत्व प्रतीत्योके वलादए प्रत्य
 तत्रोपपदं सप्तमीस्थं ॥ ३।१।८२ ॥ सप्तम्यन्तेपदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादितद्वाचकम्यदमुपपदं संज्ञं स्यात् ॥ तस्मिंश्च सत्येव
 वस्यमाणः प्रत्ययस्स्यात् ॥ उपपदमिति ३।२।१६ ॥ उपपदं सुवन्तंसमर्थेन निन्यंसमस्यते ॥ अतिङन्त्याः यंसमासः ॥ कुम्भइती
 ति ॥ कुम्भकार्त्तुं इह कुम्भे असकार इत्यलौकिकम्प्रक्रियावाक्यं ॥ अतिङ्किं ॥ माभावानभूत् ॥ माडि लुडिति सप्तमीविद्देशं नाडुपपदं
 अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति ॥ सुपेत्येतेहाऽनुवर्तत इति पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्याऽतिङ्ग्रहणं न त्रापक्यते सुपेति च निवेद्य ज्ञापय
 धातिकारकोपपदं नो कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्तैरिति सिद्धं ॥ व्याघ्री ॥ अश्वकीती ॥ कच्छपी ॥ अमेवाऽव्ययेन २।२।२० ॥ अमेव इत्यविधा
 नयदुपपदे तदेवाऽव्ययेन सह समस्यते ॥ स्वाडुङ्कारं ॥ नेह कालसमयवेलासुत्तुमुना कालसमयो वेलावाभेत्तुमा अमेवेति किं ॥ अत्रोपपदं ॥ अत्रोपपदं
 पशं कैवनास्ति ॥ एवं स्थिते धर्म कर्मणीत्यादौ क्वचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥ अन्ये तु तत्रोक्त्वा विभाषाये प्रथमपूर्वे विहिते लक्षणमुलौ ॥ अमाचान्येन चतुस्य
 पपदमित्यस्य कर्मण्यणित्यादेश्चैकवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञायानिर्विषयत्वापत्तेस्तत्र ग्रहणं विना पीष्टं सिद्धत्वेवेत्याहुः ॥ समर्थेनेति ॥ तेन महान्तं कुंभं करोतीत्या
 दौ लुब्धेति प्रसंगः ॥ अतिङन्तश्चेति ॥ सुपेति तु अनुवर्तत एवेति ॥ अतिङन्तमिति नोक्तं कर्मणि भावः ॥ कुम्भमिति ॥ अमिति तु नोक्तं कर्मणो गवष्टीविधानात् ॥ अतिङ्किमि
 ति ॥ सुपेत्यधिकारात्किमनेनेति प्रश्नः ॥ इतरो वस्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय प्रत्यदाहरति माभवानिति ॥ समासाभावसूचनाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तं ॥ पूर्वसूत्र

अतिङ्किमिति

सु-
सि-कौ-
टी-त-
१६६

इति। कुप्रादयः। यतिः इतियोगं विभज्य कुप्रादयः सुवंतासुवंतेन समस्यंते गतिसु सुवंतोऽतिङ्नेन समस्यत इति व्याख्येयमित्यर्थः। तथा चेति। यद्यप्युक्तरीत्या गभ्य-
पपदयोरेवलाभेऽपि त्रिनयविषयिणी प्राचापरिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः कारकांशेतु कर्तृकरणे कृतेति सूत्रस्य बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधकम्
मित्यपि मनोरमायां स्थितं प्रागिति कृतं ताच्चरमपदात्सुवत्यनेः पूर्वसमास इत्यर्थः। प्रथमांतसुवग्रहणं त्विहानुवर्तते एवातेन राजदर्शान्यादौ पूर्वपदेन लोपादिकार्यसिध्यति
परिभाषा फलं दर्शयन् गतिमुदाहरति व्याघ्रीति। व्याजिघ्रतीति व्याघ्रीति आंतश्चोपसर्ग इति कः। याघ्राध्माधेडिति शसुसंज्ञायां न भवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते। व्या-
जिघ्रशब्देन गतिसमासः। स यदि घ्रशब्दस्य सुवंतनामपेक्षते तर्हि सुवत्यत्र पेसंख्याद्यपेक्ष्यते नः प्रागेवल्लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टायाभाव्यं ननु डीष्णघ्रशब्दमात्रस्य
जातिवाचित्वाभावात् ततो घ्राशब्देन समास इत्यदंतत्वाभावात् जातिलक्षणो डीष्णस्यादिति भावः। यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं तथापि गतिग्रहणं प्रसिद्धं घ्रशब्देन समासेप-
श्चादाघ्रशब्देन विशिष्टस्य समासार्थभावश्चकमेव। आङ्पूर्वाह्नोः कप्रत्ययविधानादाद्युपपदसंज्ञाभ्युपगमेपि विशिष्टे तदनभ्युपगमादिति केषुं चकार कमुदाहरति। अ-
श्वक्रीतीति। अश्वेन क्रीता कर्तृकरणे कृतेति समासः। क्रीतात्करणपूर्वादिनिडीषा सुवंतेन समासे तु टायाभाव्यमि त्यदंतत्वाभावात् क्रीतात्करणेऽप्यं डीष्णस्यादिति ज्ञेयं। उप-
पदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेन पिवतीति कच्छपी। सुपीतियोगविभागात्कः। इहापि समासस्य सुवंततापेक्षायाम् टावेव स्यान्न डीषित्यादिव्याघ्रीत्यत्रेव केषुं च प्राधान्य-
पपदमतिङ्नेन समस्यत इत्युक्तं। तदसत् तथासति प्रथमांतसुवग्रहणनिवृत्त्यापत्त्या राजदर्शां चर्मकार इत्यादौ न लोपो न स्यादपदांतत्वात्। प्रावितेत्यादावतो गुण इति
पररूपं च स्यात्। स्यादेतत्। कच्छेन साधनेन पिवतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेदेवं तर्हि मन्वात्पि-
लीत्युदाहर्तव्यं। सुप्यजातविति लोकोक्तेने मृषोपपदस्य कृतं तेन समासे प्रातिपदिकान्तेत्यादिना पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य एत्वं सिध्यति
सुवंतेन समासे त्वतरंगत्वान्नात्र लक्षणे डीषिपश्चाद्वापि नीशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव एत्वं न स्यादित्येकै। अन्येतु कच्छेन हेतुना पिवतीत्यर्थविवक्षायां कच्छ-
स्याकारकत्वात् कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्यहः। अमेवाव्ययेन। पूर्वणसिद्धेनियमार्थमिदं। तुल्यविधानमिति। एतच्चाध्याहारेण सभ्यां तदेवेति। यस्मिन्नुपप-
देन वाक्येन अमेव विहितेन देवोपपदमव्ययेन समस्यते नान्यदित्यर्थः। नियमवल्लभ्योपमेवकारो ननु सूत्रस्यः। स्वाडुकारमिति। स्वाडुमिणमुला अव्ययेनेति किं।

कुंभकारः असतिख्यग्रहणे अमैवतुल्यविधानंतदेवकेनचित्समर्थेनसमस्येता तथासतिस्वाडुंकारमित्यत्रैवसमासः स्यान्नतुकुंभकाररत्यत्रः अथपूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्या
अव्ययविषयकनियमश्चित्तेर्हि अमैवविषयक एवकिंनस्यादमंतेनयः समासः सोमैवतुल्यविधानस्येति। तथाचाप्रेभोजमित्यत्रसमासोमाभूतअप्रेभुक्त्वाकालोभोक्तु
मित्यत्रतुस्यादेवेतिभावः। तदेवेतिकिं। कालोभोक्तुं। समयोभोक्तुं। अमैवेत्येवकारेणमाचान्येनतुल्यविधानस्योपदस्यसमासनिवारणेपितुमुनातुल्यविधानस्यस्या

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां। २।२।२१॥ उपदंशस्त्वृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमनेनाऽव्ययेनसहवासमस्यने। मूलकेनोपदंशम्भुङ्क्ते। मूलकोपदंशोक्त्वा
च्। २।२।२२॥ तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानिक्त्वाजेनसहवासमस्यने। उच्चैः कृत्या। उच्चैः कृत्वा। अव्ययेयथाभिप्रेतेतिक्त्वा। तृतीयाप्रभृतीनीतिकिं। अ
लं कृत्वा। खलुकृत्वा। तत्पुरुषस्याऽङ्गुलेः संख्याव्ययादेः। पा०। ४। ८६॥ संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्यतत्पुरुषस्यसमासोऽव्ययात्। हेअङ्गुलीप्रमाणम
स्यङ्गुलं न्यह। निर्गं तुमङ्गुलिभ्येनिरङ्गुलमा अहस्सर्वैकदेशसंख्यातत्पुण्याच्चरात्रेः। पुं०। ४। ८७॥ एभ्योरात्रे चस्याच्चात्संख्याव्ययादेः। अहर्ग्रह
णं ह्यर्थो अहर्ग्रहत्रिंशोऽहोरात्रः। सर्वा रात्रिः। सर्वरात्रः। पूर्वरात्रेः। पूर्वरात्रः। संख्यातरात्रः। पुण्यरात्रः। द्वयोरात्रोऽसमासः। द्विरात्रम। अति
क्रान्तीरात्रिं। अतिरात्रः। राजहस्सखिभ्यष्ट्वा। पा०। ४। ८९॥ एतदनात्तत्पुरुषादच स्यात्। परमराजः। अतिराजी। कृष्णसखः। अहर्ग्रहोरेवाह
। ४। ९४५॥ टिलोपस्यान्तान्यत्र। उक्तमाहः। हेअहनीभृतोऽहनीनः क्रतुः। तद्धितार्थेद्विगुः तमधीष्टरन्यधिकारेद्विगोर्वैत्यनुह्ये। रीत्यहः स
म्वत्सराच्चेतिखः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह॥ मद्राणराज्ञी। मद्राज्ञी॥ ॥ ९ देवातस्तनिवारणयतदेवेत्युक्तं॥ ॥ तृतीया

प्रभृतीन्यन्यतरस्यां। उभयत्रविभाषेयं। अमैवतुल्यविधानस्यत्राप्तेः। माचान्येनचतुल्यविधानस्याप्राप्तेचाराभात्। प्राप्तेयथा। उपदंशस्त्वृतीयायांमूलकेनोपदंशमूलकोप
दंशोअप्राप्तेयथा। अव्ययेयथाभिप्रेतारव्या नश्चित्क्वाणमुलौ। उच्चैः कृत्वा। रहसमासपक्षेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। आदिर्नमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं। असमासेतुउ
च्चैरित्यतोदात्तत्वंउरिषेर्उसिरितिभ्युत्पत्तिपक्षेप्रत्ययस्वरस्याऽनुत्पत्तिपक्षेनुफिषरन्यस्यचप्रवृत्तेरित्याहुः मनोरमायांनुउच्चैरित्यतोदात्तस्वरदिषुतथापाठादितिस्थितंअमेत्यनु
वर्ततइत्याह। अमंतेनेजितेनेहनापर्यासोभोक्तुं। पर्यासिवचनेषितितुमुनात्क्वाचान्केतिनृतीयांतां। आतइतियोगविभागाः॥

कु
सि-वै-
टी-त-
१६७

दुलोपस्तिस्कंदिस्येदोरिति वदिति हरदत्तः तत्र सवर्णदीर्घणपितृतीयांतत्वोपपत्तेः। अलं कृत्वेति। अलं खल्वोः प्रतिषेधयोरिति सूत्रस्योपदेशस्तृतीयायामित्यस्मान्पूर्वत्वान्नेह समासः तत्सुखे असाधारणान् समासांतानाहात् तत्पुरुषस्येति। अल्लोपविधिं वाधित्वा प्रत्ययपरश्चेति परत्वात् तत्पुरुषात्परत्वाच्च न्यबो भवति। यथा गापो षकः कित्त्वेषि पाभ्यां पर एव ट् भवति न त्वं तावयवः। अत्र मस्तु अनुबंधकरणसामर्थ्यात्परविधिर्वाध्यते। एवं चलाघवात् तत्पुरुषादंगुलेरिति वक्तव्ये तत्पुरुषस्यांगुलेरिति तु समासांतविषया अवयवमर्षीत्याहुः। द्वंगुलमिति तद्विनायेति समासः। द्विगोर्निन्धमिति मात्रचोले पदति वृत्ति कृत। मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थितं। द्वंद्वार्थमिति। अहोरात्रि रिति षष्ठी तत्पुरुषस्यासंभवादि भावः। ननु अहः शब्दस्याहस्यत्वायां रात्रितुल्यतायां गौणत्वसंभवाद् अहश्चासौरात्रिश्चेति कर्मधारयोस्त्विति चेन्न मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात्। हेमंतश्चिशिरावहोरात्रे चेत्यत्र द्वंद्वसमासांत दर्शनाच्च।

अहोरात्र इति। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। सनपुंसकमित्ये तद्वाधित्वा परत्वाद्वा नान्हा इति पूर्वत्वात् एतेनैकवद्भावात् क्लीवतेति प्राचो ग्रंथः पराक्तः। मासे न स्यादहोरात्र इत्यादिग्रंथ विरोधाच्चासर्वरात्र इति। पूर्वकालैकेति समासः पूर्वरात्र इति पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशि समासात्पदानुरागि शब्दस्यैकदेशे लक्षणं स्वीकृत्य कर्मधारयाभ्युपगम्यते तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति। द्विरात्रमिति। सख्या पूर्वरात्रं क्लीवमिति वक्ष्यते अहोरात्रे वा न स द्वित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं एव कारस्त्वं एव ट् स्वयो रिति विपर्ययनियमशंका निरासार्थः। आत्मा धातौ खे इति प्रकृतिभावे विधानेन न निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः। ट् स्वोरेवेति किं। अहानिर्वृत्तमाहिकं। कालादित्यधिकारे तेन निर्वृत्तमिति ठच्। टिलोपाभावाद्द्वयो न इत्यकारलोपः। उन्नमाह इति। सर्वैकदेश संख्यातेत्यत्र उन्नमशब्दस्यायागद न्यदेशो नाद्वाही न इति। समासांतविधेरनित्यत्वान् नटच्। सति तु तस्मिन् न्हादेशं प्रसज्येत। न च नात्तस्य खे परे टिलोपविधिसामर्थ्यात् नटजिति वाच्यं। अही न इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात् अनित्यत्वादिति। अत्र च लिंगशक्ति लोपलोकुशेन्यत्र षष्ठीग्रहणा मद्राहीनि। यद्यत्र टच् स्यात्तदा भस्याट इति पुंवद्भावे टिलोपे च मद्राजीत्यनिष्ट रूपं स्यादिति भावः।

लिङ्गानिदेशोऽत्र प्रमाणं प्राकृतलिङ्गं तु सासनात्तु प्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्वै यथ्योपत्तेः अतएव लवणः सूयः लवणाय वा १३॥

अन्तोऽह एतेभ्यः। एतच्छब्देनाहः सर्वैकदेशेति सूत्रस्याः परामृश्यते। सूत्रे तु तस्मिन् नहरादयो निर्दिष्टाश्चकारेण च संख्याव्यये अनुकृष्टतत्र सर्वेषां बुद्धिस्थित्वा विशेषव्यहः॥
शब्दरहनगृह्यते। संभवादिस्वाशयेनाहः सर्वादिभ्यश्च। समासांतपरशति। एतच्च प्रकरणलक्ष्णां भाष्ये तु अन्तदेशः प्रत्याख्यातः अन्तएभ्यः अचस्यादृवोपवा दशतिव्याख्या
यामेहृष्टखोरेवेति नियमादिल्लेषाभावे अल्लेषो नश्यत् कारलोपात्सर्वाहृत्यादिरूपसिद्धेः रेफादिति। यदि तु लसे अहसुभवत्त्यादिव्युत्पत्त्यालक्ष्णं इत्यपि प्रयोगोऽस्ति तत्र
हिंवादिभ्यश्चोर्ध्वरथाभ्यामित्यधिकारोऽत्रो लुगिति। अणोलुगिति वृत्तिकारण्युक्तमयुक्तमिति भावः। प्रसंगोऽहस्त्रिणां मिति। नन्विहस्त्रीत्वं दुर्लभं रात्राह्लाहः पुंसीति वचनादिति

अन्तोऽह एतेभ्यः पा० ४८। सर्वादिभ्यः परस्याः हन शब्दस्यान्तदेशस्यात्समासान्ते परे। अन्तोऽहनात्ता ८। १॥ अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्
रस्याः ह्रादेशस्य नस्यणस्यातोऽर्चल्लः। पूर्वाल्लः। संख्याताहः। द्वयोरन्तोर्भवः। कालादृत्राद्विगोर्लुगनपत्यशतिः। अणुलुकाद्ग्रहः। स्त्रियामदन्त
त्वाद्वापोद्ग्रहः। अणुप्रियः। अणुहः॥ सुप्तादिषु चा ८। ४। ३। एषुणत्वनस्यात्। हीघान्तौ प्रावृत्। एवञ्चैतदर्थमहृत्यदनाः नुकरणे
शोनकर्तव्यः। प्रातिपदिकान्तेतिस्त्ववारणाय सुभादिपाठस्यावश्यकत्वात्। अदन्तादिति तपरकरणेह। परागतमहः परान्तः। न संख्यादे
स्तमाहारे। पा० ४८। ३। समहारे वर्तमानस्य संख्यादेरन्तदेशो न स्यात्। संख्यादेरिति स्पष्टार्थः। द्वयोरन्तोऽहसमाहारः। अहः। अहः। उन्नमैकाभ्याञ्च
। पा० ४८। ३। आभ्यामन्तदेशेना उन्नमशब्दोऽन्यथेः पुण्यशब्दभाहापुण्येकोभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितं। पुण्याहं। सुदिनाहं। सुदिनशब्दः प्रशस्तवा
ची। एकाहः। उन्नमग्रहणमुपान्यस्याः पिसंग्रहार्थमित्येके। संख्याताहः॥ ॥ ११ ॥ चेतमेवां सर्वमहस्सर्वाल्ल इत्यादावुपक्षीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्वि

तायामप्रवृत्तेः लुपियुक्तवदितिरित्यादौ न ल्कीवत्वां किंचिद्दिगुप्राप्तापत्तेः सादिनापरखल्लिङ्गत्वे प्रतिषिद्धे तदपवादस्य रात्रोऽहृत्यस्याप्राप्तिरेवेति ह्यहशब्दोऽयं विशेष्यनिघ्न ए
वनतु नियतपुल्लिङ्गः। एवंचात्रमवार्थकतद्वितेलुपियः शिष्यतेसलुपमानार्थमिधा यीतिन्यायेन भवार्थवत्तन्निष्पत्तीत्वाभिधानमपिन्याय्यमेवेति दिक्। ताविति नन्वि
हठने तत्वा लीप्यादिति शंका। ठत्रोलुप्तत्वात्। नच प्रत्ययलक्षणं। वणोऽश्रयत्वात्। ठत्रोयोः कारसदंता लीवितितत्रव्याख्यातत्वात्। अतएव वृत्तिकारण्युक्तो लुक्
स्यपिनडीवण्योकार इति तत्रव्याख्यातत्वात्। नचैवमपि रजंतत्वा लीप्यादेवेति वाच्यं। तचः समासांततया तदंतस्य तद्विज्ञार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात्। अतएव हिंवा

सु
सि-कौ-
टी-त-
९६८

पिशलिना प्रोक्तमधीयानात्रासृणीआपिशलेत्युदाहृतं भाव्यो द्विगोरिति डीपुनशंका एवापरिमालेति निषेधात्। अतएवावेचात्रयुक्तस्यैवोदाहरति ह्येति। अहो नृश-
तिसूत्रे अन्हादेशं प्रमाख्याया च प्रत्यन्ववेत्यतोऽचमनुवर्त्येज्यवादेऽजिति व्या चक्ष्णाणस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद एवात्र वाप्य कथं तर्हि काल निर्णय दीपिकायां ह्य-
हीति प्रयोग इति चेदत्राहुः हे हनीयस्योतिथाविति वहुव्रीहौ नांतल सृणे डीयवो धः। द्वयोरन्धोर्भव इति व्याख्या न ग्रंथसु फलितार्थकथनपरतपानेय इति। संख्यादि-
भिन्नस्य तस्युरुषस्य समाहारे वृत्त्यसंभवादाहास्यस्यार्थमिति। पुण्यहमिति। पुण्यसुदिनाभ्यामिति लीवत्वं वक्ष्यति। उपांत्यस्यापीति। यथा प्रथमयोरिति प्रथमादिति।

अग्राख्यायां मुरसः। ५४। ८३। ट चर्यात्। अश्वानामुर इव अश्वोरसं। मुरसोऽश्व इत्यर्थः। अनोऽश्वायस्सरसा ज्ञाति संज्ञयोः। ५४। ८४। ट
चस्या ज्ञातौ संज्ञायाश्च। उपानसं। अमृताश्मः। कालायसं। मण्डकसरसमिति जातिः। महानसं। पिण्डाश्मः। लोहितायसं। जलसरसमिति
संज्ञा। ग्रामकौटाभ्याश्च तद्व्युत्पत्तिः। ५४। ८५। ग्रामस्य तस्या। ग्रामतक्षः। साधारण इत्यर्थः। कुव्याम्भवः कौटाः स्वतन्त्रः स चासौ तस्या च। कौटत-
क्षः। अतः शुनः। ५४। ८६। अतिश्रोवराहः। अतिश्वीसेवा। उपमानादप्राणिषु। ५४। ८७। अप्राणि विषयकोपमानवाचिनः शुनश्चर्यात्। आ-
कर्षः श्वेवा आकर्षश्वाः अप्राणियुक्तिः। वानरः श्वेवा वानरश्वा उन्नरमृगपूर्वाच्चिसकृत्प्रः। ५४। ८८। चादुपमानात्। उन्नरसक्य मृगसक्योप-
र्वसक्यं। फलकमिव सक्थि। फलकसक्यं। नावो द्विगोः। ५४। ८९। नौशब्दाना द्विगोश्चस्यान्नतुतद्वितलुकि। द्वाभ्या नौभ्यामागतः। द्विनाव-
रूपः। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्याऽपकर्षणहलादेर्नलुक्। यच्चनावप्रियः। द्विनावं। त्रिनावं। अतद्वितलुकीति किं। यच्चभिर्नौभिः की-
ते। यच्चनौः। अर्द्धत्रि। ५४। ९०। अर्द्धनावश्चर्यात्। नावोऽर्द्धे। अर्द्धनावं लीवत्वं लोकात्। खार्याः प्राचाम्। ५४। ९१। द्विगोरर्द्धे च खार्या
षुच्चास्यात्। द्विखारं। द्विखारि। अर्द्धखारं॥

॥ २२ ययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्तथेहापि उक्तमग्रहणसामर्थ्यादंत्ययोर्द्वयोर्ग्रहणं। उन्नमौ चैक-
श्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमितितेऽप्युक्तं। अग्राख्यायां। यंचमर्थे सप्तमी। अग्रं प्रधानं। अग्रवाचीय उरः शब्दसंदर्भान्नतुरुषादचर्यात्। अग्राख्यायां किं। देवद-
त्तस्योरो देवदत्तैरः। ग्रामकौटा। ज्ञाति संज्ञयोरिति नानुवर्तते। ग्रामेति किं। राजसस्याराजतस्या अतिश्व इति श्वान मतिः। क्रान्तो जवेनेत्यर्थः। अतिश्वीति। नीचेत्यर्थः। आ-
कर्षः श्वेति। उपमितं व्याघ्रादीति समासः। आकृष्यते अनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः। उपमानात्किं। निष्क्रान्तः शुनो निःश्व। फलकसक्यमिति। अतएव

ज्ञापकादसा मान्यवचनेनाप्युक्तानस्यसमास इति माधवः द्विनावरुष्य इति हेतुमनुष्येभ्य इति रूप्यः पंचनौरिति आर्ही यषुक। अर्धपूर्वतिलु का खार्याः द्विगो
रिति। खारीशब्दात्तद्विगोरि त्यर्थः। अर्धस्वारीति। परवद्विगमितिल्लीत्वा अर्धस्वारमिति। अर्धनावमिवल्लीवत्त्वलोकात्। ऋज्वास्या द्विगविति द्विगविति किं।

अर्धस्वारि। द्वित्रिभ्यामञ्जलिः। पा० ४१२५। दज्वास्या द्विगो। द्वञ्जलं द्वञ्जलि। अनादृतलुकी न्येवर्हाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः। द्वञ्जलिः। व्रसणो
जानयदाख्यायां। पा० ४१२४। व्रह्मन्नात्तत्पुरुषा दचस्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत्। सुराष्ट्रे व्रह्मा। सुराष्ट्रव्रह्मः। कुमहद्भ्यामन्यतर
स्यां। पा० ४१२५। आभ्यां व्रह्मणो वा वनस्यात्तत्पुरुषे। कुत्सितो व्रह्मा। कुव्रह्मः। कुव्रह्मा। आन्महतस्समानाधिकरणजातीययोः। द। ३४६। म
हन आकारोऽन्नादेशस्यात्समानाधिकरणे उन्नरपदे जातीये च परे। महाव्रह्मः। महाव्रह्मा। महादेवः। महाजातीयः। समानाधिकरणे किं
महतस्सेवा। महत्सेवा। लाक्षणिकस्विहायप्रतिपदोक्तस्सन्महदिति समासो ग्रहीष्यत इति चेत्। महाबोहुर्नस्यात्। तस्माच्च साणप्रति
पदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषानेह प्रवर्तते समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्। आदितियोगविभागादात्वं प्रभो कादशभे इति
निर्देशः। एकादश। महतीशब्दस्य पुम्बत्कर्मधारयेति पुम्बद्भावे कृते आत्वं। महाजातीया। महेदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानपु
म्बद्भावश्च। असामानाधिकरण्यात्प्रमिदां महतो महत्यावाघासः। महाघामः। महाकरः। महाविशिष्टः। अष्टनः कपालेहविधि। अष्टा
कपालः। गविचयुक्ते। गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येः ष्टन आत्वं स्यात्। अष्टागवंशकटं। अचूप्रत्यन्ववेत्यत्राऽजितियोगविभागाद्बहुव्री
हावप्यचा अष्टानाङ्गवांसमाहारः। अष्टगवां तद्युक्तत्वाच्च कटमप्यष्टागवमिति वा। अष्टनः संख्यायाम्बहुव्रीह्यः शीत्योः। द। ३४७। आ
स्यात्। द्वौ च दशचा द्वादश। अष्टिकादशेति वा। द्वाविंशतिः। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। अवहुव्रीह्यशीत्योः किं। द्वित्रिभ्यामञ्जलिः। प्राक्श
तादृक्तव्यानेह द्विशतं। द्विसहस्रं। त्रैलोक्यं। द। ३४८। त्रिशब्दस्य त्रयस्यात्पूर्वविषयो त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। बहुव्रीहौ तु। त्रिदश। त्रिदशः
द्वयोऽञ्जलिः। द्व्यञ्जलिः। द्व्यञ्जलमिति। समाहारे द्विगुः। अतद्विदलुकी न्येदेति। एतच्च पूर्वसूत्रेपि बोध्यं। अञ्जलिभ्यां क्रीत इति। नानाञ्जलिः पालिद्वयंतस्य मूल्यत्वा संभवा

सु
सि-को
टी-तं
१६

किंतु अंजलिपरिमितो ब्रीह्यादिवि वक्षिस्ततश्च परिमाणत्वात् द्व्यंजलिरित्यत्र ठत्रा तस्य त्वध्यर्धपूर्वेतिलुक्। ब्रह्मणो जनपदे भवो जान पदः द्व्यंजलोरिति वद्वाव प्रधाने निर्देशस्तस्याख्यायां प्रत्यासत्ता समासेनेत्ये तल्लभ्यते तदा हे समासेन जानपदत्वमिति। कस्येत्याकांक्षायां सन्निधानाद्ब्रह्मण इतिलभ्येति। सुराष्ट्रं ब्रह्म इति। सप्तमीतियोगविभागात्समासः। जानपदेति किं। देवब्रह्मानारदः। कुं ब्रह्म इति। ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्म न शब्दः। आन्महतः॥ त कभ उच्चरणेन तु सर्वादेशार्थ इत्याह आकारेण तद्देशस्यादिति इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमास्थियते तच्च महता विशेषितं मिति तदंतविधिर्लभ्यते ग्रहणवतेति नि

विधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्युक्तत्वात्ते नैर्महावाहवदति महावाहुरिति प्रयोगो भवति। परममहत्यरिमाण

मित्यत्र तु परममह तो द्व्यस्य परिमाणमिति षष्ठी तत्पुरुषोभ्युपगम्यतरति न तत्रात्वप्रसक्तिरिति वृद्धाः यत्तु वर्द्धमानेनोक्तं इष्टकेशीकामालाकामित्यत्र तदंत विध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदंतविधिर्नास्ति तेन परममहत आत्वेनेति तद्गुण्यकैयटविरुद्धं तथा हि येन विधिरिति सूत्रेपदाधिकारे प्रयोज नमिष्टकचितं पकेष्टकचितमिति भाष्ये उदाहृतं कैयटेन च पदशब्देन उत्तरपदं गृह्यत इति व्याख्यातं। एतदेवार्थतः काशिकायामुपनि वर्द्धने तु इष्टकेशीत्यत्र कात्यायनोक्तमुपसंख्यानमस्ति। अत्रुत्तरपदोक्तसमासेयदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आत्वे स्यान्नायत्रेति किमनेन समानाधिकरणग्रहणेनेत्यत आह महावाहुरि ति। बहुब्रीहिरयं स च सामान्यशस्त्रनिर्वृत्तत्वात्प्राणिक इति भावः। अष्टनः कपाल इति। कपाले उत्तरपदे हविषिवाच्ये अष्टन आत्ववक्तव्यमित्यर्थः। अष्टा कपाल इति। संस्कृतं भस्म इत्यणः द्विगोलुगनपत्य इतिलुक्। अध्यर्धपूर्वेत्यणोलुगितिकेषां चिद्वा ख्याने तु प्रामादिकं संस्कृतमित्यणोऽ नार्हीयत्वात् त्रैस्त्र

॥ यः संधिवेलादिषु त्रयोदशोतियाठसांनो यमादेश इति धनदन्नाहा त्रयसंस्थादिति ॥

सुजर्थे बहुव्रीहिरिति । अथ व्यवयेत्यादिनेतिशेषः । एकादिरिति । अदुगितिच्छेदः । पररूपं त्वकारोच्चारणसामर्थ्यान्नभवति । धासुवेति । संख्यायाविधार्थ इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्येह प्रहणं । अथ व्यवयेत्ययोरिति परिभाषया । तेनेहना षट्धातीति षट्धा । आतोनुपसर्गकः । टाप् षोडशितिवद्दंता अस्य षोडशवय

सुजर्थे बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक्शतादित्येवात्रिशतं । त्रिसहस्रं । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषामाद्या ३४८१ द्यष्टनोस्त्रे
 श्च प्रागुक्तेभ्यस्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्व्यचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिं
 शत् । एवम्यच्चाशत् । षाट्सप्तद्विनवतिषु । एकादिश्चैकस्य चाऽदुकाद्या ३७६ ॥ एकादिर्न त्रप्रकृत्यास्यादेकस्य चाऽदुगागमश्च । न जेवि
 शत्यो समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेतियोगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन नविंशतिः । एकान्नविंशतिः । एकादुनविं
 शतिः । एको नविंशतिरित्यर्थः । षषड्त्वत्तदशधासूत्रपरदादेः षुत्वश्च धासुवेति वाच्यं ॥ षोडश । षोडश । षोडश । षड्धा । परवल्लिङ्गं हं
 तत्पुरुषयोः । २४२६ ॥ एतयोः परपदस्येवल्लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूरयोर्विमो मयूरकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्यली । द्विगुप्राप्तोपन्नाल ।
 मूर्द्धम्यतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः । यञ्च सुकपालेषु संस्कृतः । यञ्च कपालः । पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकः । प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः
 अलंकुमार्यैः । अलंकुमारि । अतएव ज्ञापकात्समासः । निष्कोशासिः । पूर्ववदश्ववडवौ । २४२७ ॥ द्विवचनमतत्रमा । अश्ववडवौ । अश्वव
 डवान् । अश्ववडवैः । एतान्हाः पुंसि । २४२८ ॥ एतदुनौ हं हतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गं तापवा दोष्ययम्परत्वात्समाहार
 नपुंसकताम्बाधतो अहोरात्रः । रात्रे पूर्वभागः । पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः । संख्यापूर्वरात्रं लीवां ॥ द्विरात्रं । त्रिरात्रं । गणरात्रं ॥

सिदंतस्येति तत्रादेशः । परवल्लिङ्गं । इतरेतरयोगे हं ह्येन स्यतेन समाहारे हं हः । सनपुंसकमित्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात्सूत्रे तत्पुरुषयोरिति न सप्तमी द्विव
 चनं । तथा त्वेहं हं हतत्पुरुषे च यत्परपदंतद्वल्लिङ्गं पूर्वपदस्येति दिश्येता परपदस्यसंबन्धि शब्दत्वेन पूर्वपदासेपकत्वात् । ततश्च मपूरी कुक्कुटावित्यत्र पूर्व

सु
सि-कौ-
टी-त-
२७०

पदे रकारनिवृत्तिप्रसंगः। कुक्कुटमयूर्यो अर्द्धविष्वक्त्वाद्दौतुपूर्वपदे स्त्री प्रत्ययउत्पद्येत किं तु षष्ठीद्विवचनमित्याशयेनाह। एतयोरिति। इन्द्रतत्पुरुषार्थयोरि
त्यर्थः। एवं चानुग्रहयोरेषितदेवलिङ्गसिद्धं। उपमेयेषु षष्ठ्युपगमाद्धतिरपि षष्ठ्येतादेवेत्याशयेनाह परपदस्येवेति। भाष्येतुलिङ्गमशिष्यलोकाश्रयत्वाद्धिङ्गस्ये
तिप्रत्याख्यातं मिदं सूत्रं। अस्मिंश्च प्रत्याख्याते तु ल्यन्यायत्वाद्धिङ्गा नुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातं तथापि तत्रौद्धि वादमात्रं अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्र
संगात्। गतिसमासे धिति। गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्य्यगतेरसंभवादित्याशयेनोदाहरति निष्कोशां विरिति। अतंत्रमिति। अत्रचलिङ्गं पूर्ववद्ग्रहणं
अन्यथानिपातनादेव सिद्धे कितेनेति भावः। इह समासार्थस्य वा पूर्ववद्धिङ्गातिदेशः। उत्तरपदार्थस्य वा। उभयथाप्यश्ववडवौशोभनादित्यनुप्रयोगेपि पुंस्त्वं
मिध्यति। ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेपि स्वाश्रयस्त्रीत्वस्य निवर्तनाद्वाप्यश्रवणप्रसंगः। न चातिदेशवैयर्थ्यं। शसिनत्वप्रवृत्त्या अनुप्रयोगेपुल्लिङ्गत्वलाभेन चतस्मा
र्थक्या दिति चेदत्राहुः। इहैव निपातनादश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणामित्यत्र निपातनाद्येता यो निवृत्तिरिति। अहोरात्ररिति। प्राचातुअहोरात्रमित्युदाह

अपथ्यनपुंसकं २५॥३॥ तत्पुरुषदस्येव। अन्यत्र तु। अपथ्योदेशः। कृतसमासान्निर्देशान्नेह। अपन्याः।

ननेति प्रागेवाक्तं। अत्र वदंति। रात्राह्येन रात्रादीनामेव पुंस्त्वविधीयते तदंतस्य तु परवल्लिङ्गमित्येव सिध्यति। अतएव भिन्नविषयत्वाद्धिप्रतिषेधे परंका
र्यमितिनप्रवर्तते। एवं च रात्राह्येपुंस्त्वाप्रवृत्त्या समाहारे सनपुंसकमित्येव भवति परवल्लिङ्गाप्रवादत्वादिति। तन्ना उक्तरीत्याद्यह अहादावपिनपुंसकत्व
प्रसंगात्। नचेष्टापत्तिः। इह अह इति प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रथेन सह विरोधापत्तेः। तेतुविंशदहोरात्ररत्यादिकोशविरोधाच्च। तस्माद्रात्राद्यंतस्यै
वापुंस्त्वविधिर्इन्द्रतत्पुरुषयोरिति प्रक्रमणत्वाच्च भिन्नविषयत्वाभावाद्वात्राह्येति पुंस्त्वसमाहारनपुंसकतापरत्वेन बाधत एव। संख्यापूर्वमिति। अत्र चापथ्यपुण्य
हानपुंसकौ संख्यापूर्वौ रात्रिरिति लिङ्गावशात्सूत्रं मूलं। संख्याग्रहणेषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायो न प्रवर्तते द्यष्टनः संख्यायामिति सूत्रे अशीतिपर्युदासादित्याश
येनोदाहरति। इह रात्रेण रात्रेण गणनां वहनां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः॥ ❀ ॥ अपथ्यनपुंसात्पुरुषदस्येवेति। इन्द्रग्रहणं तु नानुवर्तते अयोग्यत्वा
त्वादिनिभावः। अपथ्यात्पथ्यो विभाषेतिसमासात् विकल्पः। इदं सूत्रं शक्यमवक्तुं। पथ्यसंख्याव्यपादेरिति वक्ष्यमाणवात्किं न गतार्थत्वात् प्रसंगादाह

॥ अहोरात्रविग्रहः ॥

अर्धकंशति रहकेषां ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अर्धञ्चैःपुंसि चारा ॥ ११ ॥ अर्धञ्चैःदयश्शब्दाःपुंसिल्लीवेचस्यः । अर्धञ्चैः । अर्धञ्चैः । ध्वजः । ध्वजां । एवंनीर्थशरीरमण्डपीयूषदेह अङ्कुशकलशर
गादि । जात्याख्यायाम् । कस्मिन्वहुवचनमन्यतरस्या । १२ ॥ ५८ ॥ एकोप्यर्थोवावहुवद्भवति । ब्राह्मणः । पूज्याः । ब्राह्मणः । पूज्यः । अस्मदोहयोश्च
पुंसवर्तः ॥ एकत्वेद्वित्वेचविवक्षिते । अस्मदोवहुवचनम्वास्यात् । वयं ब्रूमः । पश्येः हं ब्रवीमि । आवां ब्रुवतिवो । सविशेषणस्यप्रतिषेधः । पदुरहं
ब्रवीमि । फल्गुनी प्रोष्ठपदानां च नस्यत्रे । १२ ६० ॥ द्वित्वेवहुत्वप्रयुक्तद्वार्यवास्यात् । पूर्वफल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वप्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठप
दाः । नस्यत्रेकिं । पूर्वफल्गुन्यो मारणविके । तिष्यपुनर्वस्वोर्नस्यत्र हं देवहुवचनस्यद्विवचनमित्या । १२ ६३ ॥ बहुत्वंद्वित्वेवद्भवति । तिष्यश्चपुनर्व
सुत्वात्तिष्यपुनर्वसुत्वात्तिष्येति । किं । विशाखाः सुराधाः । नस्यत्रेकिं । तिष्यपुनर्वसवो मारणवकाः । सनपुंसकं ॥ २४ ॥ १७ ॥ समाहारेद्विगुहं हश्चन
पुंसकं वात् । परवल्लिङ्गाः पञ्चदशः । पञ्चगवां दशोष्टं । अकारान्नोत्तरपदोद्विगुः स्त्रियामिष्टः । पञ्चमूली । आवन्नोवा । पञ्चखड्गी । पञ्चखट्वा । अ
नानलोपश्चवाद्विगुः स्त्रियाम् ॥ पञ्चतशी । पञ्चतशं । पात्राद्यनस्यना । पञ्चपात्रमात्रिभुवनं । चतुर्थ्यंगं । पुण्यसुदिनाभ्यामहः । लीवतेश
पुण्याहं । सुदिनाहं । यथः संख्याव्ययादेः ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः । यथशब्दः । लीवमित्यर्थः । त्रयाणाम्पत्यास्त्रियथा । विरूपः प
त्याः । विपथा । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । सुपत्याः । अतिपत्याः । सामान्येनपुंसकम् ॥ मृदुपचति । प्रातः कमनीयं ॥

पादनमिति व्याख्यानात् । लिटोत्रातिदेशस्याशयेनाह । एकोप्यर्थोवावहुवदिति । एवंचविशेषणदपिसिद्धमिति ध्वनयन्तु । राहरति ब्राह्मणः पूज्या इति जात्या ।
ख्यायां किं देवदत्तो यज्ञदत्ता । एकस्मिन्किं । ब्रीहियवो । अस्मदोहयोश्च । चादेकस्मिन्वहुवचनमन्यतरस्यामिति च वर्तते तदेतदाह । एकत्वेद्वित्वेचविवक्षिते ।

यादिः

सु
सि.कौ.
त.टी.
१७२

फलुनी प्रोष्ठपदानां चकारेण द्वयोरनुकर्षणसह। द्वित्वइति फलु यौमाणविके इति। फलुनी शब्दानसत्रेण युक्तः काल इत्यथा तस्य लुवविशेष इति लुपा ततो जाता।
र्थफलुन्यषाढाभ्यां टानाविति टः टित्वा न डीपा न चायं गौणः योगिकत्वात् तथा च गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्या नसत्रग्रहणमावश्यकमिति भावः तिष्यपुनर्वसोः। विशाखा
नुराधारति। विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः। तिष्यपुनर्वसव इति। तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां पूर्ववेन्नसत्रेण युक्तः काल इत्यण। लुवविशेष इति च लपा ततो जा
नार्थे संधिनेलादिसूत्रेण अणत्स्य तु श्रविष्ठा फलुन्यनुराधेत्यादिना लुक्। नसत्र इत्यनुवर्तमाने पुनर्नसत्रग्रहणपर्यायाणामपि यथास्यादित्ये नर्थमित्या।
क रः। एवं च तिष्यपुनर्वसु इत्यपि सिध्यतीति दिक्। वहुवचनस्य किं। इदं तिष्यपुनर्वसु। चाथेदं इति समाहार इदं होयं सनपुंसकं। अनेतरस्येति न्यायोत्र
नुश्रीयते नशब्दे हि गसंग्रहो न स्यादित्याशयेनाह। द्विगुहं इति अत्र न्याचसते। प्रकरणे देवानुवाद्यलोभे सग्रहणमेतत्प्रकरणनुषात्स्यापि समाहार इदं इत्य
तग्रहार्थेन सचापरिभाषामिति सिद्धमिति। यंच गवामिति। तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः। इंतोष्ठमिति। इदं इत्यप्रणीत्यादिना समाहारे इदं इत्यपंचखदमिति। नपुंस
कह्रस्वां च खदीति। उपसर्जनह्रस्वत्वे सत्यदंता द्विगोरिति स्त्रीत्वपक्षे डीया आनेन लोपश्चेति। उत्ररपत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् प्राप्ते न
लोप इति भावः। इहवाशब्दः स्त्रियामित्यनेन संबध्यते न तु पूर्वणते न नित्येन लोप इत्याह। पंचतसमित्यादि। पात्राद्यंतस्येति। स्त्रीत्वमिति शेषः। आकृतिगणने
सुदिनाहमिति। प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्दः सुदिनासुसभासुकार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विशेषतः स्वयंचेत्यादिप्रयोगात्। पथः संख्याव्यपेति। संख्याव्ययरूपो य
अदिससादित्यर्थः। त्रिपथं विपथमिति। अक् पूरश्चरित्यप्रत्ययः सुपथा अतिपथा इति। नपूजनादिति समासांतनिषेधः। कथं तर्हि व्यधोदुरध्वाविपथः। कदथा
कापथस्समारत्यमर इति चेत्प्रपाद एवायमिति वहवः। मनोरमायां तु पथे गतावित्यस्मान्पचाद्ये चिपथतिया प्रोतीति व्युत्पादितः पथशब्दोऽस्मि। तथा च त्रिकांडशेष
वाटः पथश्चमर्गः स्यादिति। नपथशब्दे न समासेपुंस्त्वमुपपन्नं न चैवं विपथसिद्धावपिकापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यं। ईषदर्थे चेतितसंभवा
कुत्साणामर्थतः पर्यवसानादिति स्थितं। केचिन्नुपथः संख्यतिवार्तिके कृतसमासांतस्येव ग्रहणं ननु पचाद्यजंतस्येत्प्रवीजाभावाद् द्विपथः कापथ इति प्रयोगो
दुरुपपाद एवेत्याहुः। पत्रमाभनपरवाह्येण पवादेत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते नान्यत्र विपथानगरी बहु श्रीहिरयं पथा नमति क्रांता अतिपथा इहापि न द्विगु

प्राप्तेऽपि दिनापरवर्तिगात् । विशेषादिति सामान्ये न पुंसकमिति । अनियतलिंगविषयकमिदं तेनादियच्चतिप्रातरादिरिति पुंस्त्वमेवा मृदुपचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तां धातूनां भावना प्रति हि कला संकर्मभूतः । तथाचफलसामानाधिकरण्ये द्वितीया । अतएव सकृच्चविन्यादौकारकपूर्वकत्वाद्यण । यत्र तु भावना प्रति

नत्पुरुषोऽत्र कर्मधारयः । २४११॥ अधिकारोऽयं संज्ञया ङ्क्योऽशीनरेषु । २४१२॥ कन्या न सत्पुरुषः स्त्रीवंस्यात्सा चेदुशीनरदेशोऽप्यनायाः कन्यायाः संज्ञा । सुश मस्याऽपत्तानि सौशमयः । तेषाङ्कन्यासौशमिकन्या संज्ञायां किं । वीरणकन्या । उशीनरेषु किं । राक्षिकन्या । उपज्ञोपक्रमनराद्या चिरव्यासायां । २४१३॥ उपज्ञोपक्रमानश्च तत्पुरुषो न पुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमानयोरादिः प्राथम्ये च दास्या तुमिष्यते । पालिने रूपज्ञा । पालिन्युपज्ञेयस्य । नतोपक्रमदोषः छायाबाहुल्ये । २४१४॥ छाया न सत्पुरुषो न पुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षुण्णच्छाया । इक्षुण्णच्छाया विभाषासेनेति विकल्पस्याऽयमपवादः । इक्षुण्णयानिषादिन्य इति तु आसमन्तानिषादिन्य इत्याङ् प्रश्नेषोवोध्यः । सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा । २४१५॥ राजपर्यायपूर्वाऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तत्पुरुषो न पुंसकं स्यात् । इत्सभां ईश्वरसभां । पर्यायस्यैवेष्यते । नेहराजसभा चन्द्रगुप्तसभाः अमनुष्यशब्दो रूढ्यारथः पिशाचारीनाह । रस्यः सभां । पिशाचसभां । अशालाचा । २४१६॥ सङ्घातार्थायासभात् इत्सत्पुरुषः स्त्रीवं स्यात् । स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः । अशालाकिं । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः । विभाषासेनासुराच्छायाशालानिषानां । २४१७॥ एतदन्तत्पुरुषः स्त्रीवं स्यात् । ब्राह्मणसेना । ब्राह्मणसेनायवसुरा । यवसुरा । कुड्यच्छाया । कुड्यच्छाया । गोशाला । गोशाला । श्वनिशां । श्वनिशातस्य

यां तैव ज्योतिष्मै न यजेतेति यथा । एतच्च करणे यज इति सूत्रे ऋषिपदमंत्रयोः स्पष्टं ॥ ३॥ नन्समासकर्मधारयमिन्नत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभाग्भवतीति सूत्रार्थः । उपज्ञोपज्ञाय तत्पुपज्ञा आनश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ् उपक्रमान् तत्पुपक्रमः कर्मणि घञ् । नोदात्तोपदेशस्येति च द्विप्रतिषेधः । उपज्ञोपक्रमश्चेति समाहारद्वयः ॥

उ
सि-को
टी-द
५२

सचनुवर्तमानस्यतत्पुरुषस्यविशेषणं। तद्धवेनउपज्ञोपक्रमौपरामृश्येतेतदेतत्सकलमभिप्रेत्याहउपज्ञांतरत्यादि। आख्यातुमिच्छाआचिख्यासेतीच्छासनाइहवि
वस्यैवशब्दप्रवृत्तौनियामिकानतुवस्तुस्थितिरितिज्ञायते। तेनत्वदुपक्रमसौजन्यमित्याद्यपिसिध्यति। पाणिनेरिति। कर्त्तरिषष्ठीनरोपक्रममिति। नंदस्योपक्रम
मितिर्विग्रहः। आयांवाहुल्ये। वाहुल्येसतिवाच्यायावद्यचीयच्छायांतस्तुपुरुषइत्यर्थः। इहकस्यवाहुल्यइत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्यायायास्तद्वाहुल्यइति
गम्यतेतत्रावरकंपूर्वपरार्थभूतमेवेत्याशयेनाहपूर्वपरार्थवाहुल्यइति। वाहुल्येकिं। कुड्यस्यच्छयाकुड्यच्छया। प्रश्लेषोबोधयइति। केचित्तुइच्छुच्छयनिष्ठादिन्य
इत्येवपठति। अस्मा। इतसममित्यादि। इत्यशब्देनराजपर्यायः ईश्वरशब्दश्च। ननुसंरूपमितिबचनाद्राजशब्दस्यैवग्रहणंयुक्तंनपर्यायस्येत्यतआहपर्यायस्यैव
ष्यतइति। एवकारेणस्वरूपस्यविशेषाणंचनिरासः। कथंनर्हि नृपतिसभामगमन्वेपमानरतिकीचकवधे। अत्रकेचित्तानापतिर्यस्यांसभायामितिबहुव्रीहौ
कृतेपश्चात्कर्मधारयः। अनृकर्मधारयइत्युक्तेनेक्लीवत्वमित्याहुः। रक्षितस्त्वाह। गजपतिवत्नृपतिरपिराजविशेषत्वेनात्रनानुपपत्तिरिति। अशलाच।
शलावाचैसंघातवाचीसभाशब्दलत्राजामनुष्यपूर्वत्वेशलावाचिनःक्लीवत्वमुक्तमनेननुसंघातवाचिनोविधीयतइत्याहसंघातार्थेति। विभाषास
ना। प्रथमार्थेषष्ठीतिसेनादिभिस्तुपुरुषोविशेष्यते। विशेषणेनतदंतविधिरुदाह। एतदंतइति। श्वनिशमिति। कृष्णचतुर्दशीतस्यांकिलकेचिच्चान
उपवसति। एतच्चशावरभाष्येतिर्यगधिकरणेस्पष्टं। तत्पुरुषइत्याद्यधिकारसूत्रस्यात्रैवप्रयोजनं। ननुसंज्ञायांकंथोशीनरेषित्यादिपंचसूत्र्यामतत्पुरु
षस्यनसमासस्यकर्मधारयस्यचतत्रासंभवादित्याकरेस्थितंतथैवप्रत्युदाहरतिदृढसेनइत्यादि। ननुबहुव्रीहौविशेष्यनिघ्नतान्याथैवेतिकिमनेनतत्पुरु
षग्रहणेनामैवांन्यायापेक्षयावचनस्यवलीयत्वात्। किंचासतितद्ग्रहणेदंहेनपुंसकतास्यात्परवल्लिंगापवादत्वादस्यप्रकरणस्येतिदिक्। इतितत्पुरुषः॥

१७

शेषो बहुव्रीहिः। शि० ३० ॥ योने कर्मणि घञ्। अत्र वृत्ति कृत यत्रान्य समासो नोक्तः सशेषदृ—हा एवापदानां यस्मिन्नर्थः व्ययीभावादि संज्ञकः समासो
नविहितः सशेषदृत्यर्थः। इतिहरद्वयोराग्यनस्त्वच्च प्राक्कारात्परं कार्यमिति पाठमि प्रायेण बोध्यं। अस्मिन्नुपशेषे शेषग्रहणभावे उन्मत्तगंगामिन्यत्र परत्वा
द्वह्व्रीहिः स्यान्निरवकाशत्वाच्च व्ययीभावस्तु उन्मत्तगंगदत्याद्यनिष्ठं यत्प्रसज्येत आकारादेकेति पाठोपगमयत्वेकसंज्ञाधिकारेणैवोन्मत्तगंगामि
न्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थं निरवकाशयाः व्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञया वा धादत्तत्वापि प्रयोजनमाह। द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति। शेषाधिकारस्थव
हुं कीदृशे शेषाद्विभावेति क प्रत्ययानान्यस्माद् बहुव्रीहेरित्येतच्चाभार्थमपिशेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यं। यस्यत्रिकस्येति। यद्यपि प्रादयोगताद्यर्थे प्र

शेषो बहुव्रीहिः। शि० ३० ॥ अधिकारोऽयं। द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्यत्रिकस्य विशिष्यसमासो नोक्तः सशेषः प्रथमान्तरत्यर्थः। अनेक
मन्यपरायोः। शि० ३० ॥ अनेकप्रथमान्तरमन्यपदार्थे वर्तमान्त्वासमस्यते स बहुव्रीहिः। अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकर
णत्वमिति च फलितं। प्रातमुदकं यग्रामं। प्रातःको ग्रामः। उदरथोऽनडान्। उपत्तपशूहृद्। उद्धतौ दनास्थाली। पीताम्बरो हरिः। वी
र्युसो ग्रामः। प्रथमार्थे तु नावृष्टे देवे गतः। अधिकरणनामपि न। पञ्चभिर्भुक्तमस्य। प्रादिभ्यो धातुजस्य वाचो वाचोत्तरपदलोपः ॥
प्रपत्तिपत्तः। प्रपत्तः। नक्तः स्वार्थानाम्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः। अविद्यमानः पुत्रः। अपुत्रः। अलीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्यया अ

३
र
र
र

थमयेत्युक्तं तथापि द्वितीयाश्रितादिभिरिति वत्प्रथमाकेनचित्सहसमस्यत इति नोक्तमित्यर्थः। वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्तावपिसूत्रकृतानोक्तमिति वा। प्रथमा
तमिति। कंठे कालरत्यादि बहुव्रीहिस्तु तापकसाध्य इति भावः। अन्यस्य पदस्यार्थ इति। समस्य मानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थ इत्यर्थः। पदेन हि प्रकृत्यर्थोपस
र्जनकः कर्मकर्त्रीदिरभिधीयते प्रथमातेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रं। यद्यपि त्रिकपक्षसंख्याप्रत्ययार्थस्तथापि तस्याः प्रकृत्यर्थे प्रति विशेषणत्वान्न प्रकृत्य
र्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमानस्यासि। एवं द्वितीयांताद्यर्थ इति फलितं। तदाह। अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति समानेति। एतच्च शेषग्रहणं त्र्यं अनेकं
किं बहुना मपियथा स्यादेतच्च मूल एव स्फुटीभति ञति अनि विधौ केवलग्रहणं तापकी कृत्यानेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः। अन्यग्रहणं किं। बहुव्रीहि

१७
 सिद्धे हिततु रुषयोर्विषयविभागेयथाविज्ञायेत स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वात्पदार्थे बहुव्रीहिर्वाधते असति त्वन्यग्रहणे कंठे काष्ठरत्नादौ व्यधिकरणपदेव हनां
 टी त समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थे इवा न्यपदार्थेपि नीलोत्पलं सरत्नादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो वाधेत परग्रहणं किं वाकार्यमाभूत् ग्राहवती नरीरहमास्यासीरि
 १७३ त्तिवाकार्यो गम्यते अर्थग्रहणं किं वावतापदेपदांतरस्य ह्यसंभवादेव पदार्थे भविष्यति अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थमिधानं यथास्यादन्यथा प्राधान्यात्प्रत्ययार्थ
 मानं मूल्ये तदुपपत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबंधमात्रपरं सत्त्वाच्च देवदत्तादिस्मानाधिकरण्येन स्यादिति अत्रेदमवधेयं सुपेत्ये तन्नानुवर्तते तेनात्रानेकं प्रथ
 मीं विशिष्टमस्य तदतिपर्यवसन्नोर्थः एवं च द्विपद बहुव्रीहिरवाध एव ये तु सुपुपेत्यनुवर्त्य अनेकं सुवंतं सुपासहेति व्याचक्षते तेषां तु द्विपद बहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति द्विती
 योदिविभक्त्यर्थक्रमेणोदाहरति प्राप्तिमित्यादिप्राप्तिकर्मकप्राप्तिकर्तृउदकं विग्रहार्थः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः विग्रहवाक्ये सरति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवा
 र्थः अनङ्कर्तृकोद्हनकर्मीभूतोरथः रथकर्मकोद्हनकर्त्री तु समासार्थः रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मयशुः यशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः स्थाल्यवधिको
 हरणकर्मजोदनः ओदनकर्मकोद्हरणवधिः स्थालीसमासार्थ इत्यादि रुद्रकर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमानुवाक्ये धात्वर्थप्रतिक्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणे
 वाविशेष्यत्वाद्दत्तावपितथैवोचितेति प्राप्तोदकोद्दरथादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं तु युज्यते इति चेदुच्यते एकार्थिभावादिभिर्द्वौ विशिष्टार्थविषयकशा
 त्तैयन्तरमेव स्वीक्रियते नत्ववयवशक्तिः इति नानुययन्निः व्यपेक्षावादिभिस्त्वगत्याभिन्नैव व्युत्पन्निः स्वीकार्यो किंच कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैनामार्थत्वादुदक
 र्थतदमेदोवाच्यस्त्ववाधितः नहिकर्तृविशिष्टप्राप्तिरुदकमितिसंभवति अतएव च हनां इति धर्माणं वचनैरेव साधने स्यान्महद्गौरवमित्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थी
 भावयस्य एव प्रवल इत्येवाम प्रथमार्थे तुनेति शेषपदेन वा अन्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसंगवारणात्प्रथमाविमत्स्यर्थ इति वचनन्नकर्तव्यमिति भावः यत्रा
 न्यसमासो नोक्तः सशेष इति इति कारादीनां मते तु प्रथमांता नामेव बहुव्रीहिरित्यलाभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यं प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं यद्वा तु जंतदंतस्य पदांतरेण
 बहुव्रीहिव्यख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः वावेति ॥

रहंतु वाचनिकं पूर्वपदांतर्गतं उत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तिनामाश्रित्यस्य नञोऽस्यार्थानामिति नञः परेषामस्यार्थं वाचिनां पदांतरेण बहुव्रीहिर्वाख्येयः अस्यैवाचिनांतुवाल्मेयस्यार्थः अस्यैवाचिनां किं अनुपनीतपुत्रकः नञः किं निर्विद्यमानपुत्रः नन्विहसुपेत्यननुवृत्तावपिसुवित्येतद

स्त्रियाः पुम्बद्धावितपुंस्कादनूडसमानाधिकरणे स्त्रियां मपूरणी प्रियादिषु ॥ ३३३४ ॥ भाषितपुंस्कादनूड उभेभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात्पुंस्वम्या अलुकवष्ट्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यद्गुणपुंस्कं नस्मान्तर उडभावो यत्र तथा भूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुम्वाचकस्यैव रूपं स्यात्समातीधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदेन तु पूरण्याश्रिया दौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्रा असुगो असु इत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः रूपवद्भाष्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे । अनेकोक्तेर्वहनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्रा जरती गुः । जरती । चित्रा गुर्वी । एवन्दीर्घाते न्वीजङ् । तन्वीदीर्घाजङ् । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमन्तपुम्बता । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि नपुम्बतपूर्वपदत्वात् भावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमाऽवयवैरुडः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयववदति वदति । वस्तुतस्तुनेह पूर्वपदमाक्षिप्यतो आनुडभूतस्य त्रयथा । तेनोपान्तस्य पुंस्वदेवाचित्रा जरदुरित्यादि । अतएव चित्रा जरत्यौ गावो यस्येति ह्रस्वगर्भेऽपि चित्रा जरदुरिति भाष्यं । कर्मधारयपूर्वपदे तु ह्रस्वोरपि पुम्बता जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्वीकः । स्त्रियाः किं ग्रामणिकुलंतत्रदृष्टिरस्या ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात्किं गङ्गाभाष्येऽनूडकिं वामोरूभाष्येऽसमानाधिकरणे किं कल्याण्यः माता । कल्याणीमाता । स्त्रियाङ् । कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याण्ये प्रधानः । पूरण्यानु । अपूरणी प्रमाण्यः । ३४४ १९६ ॥ पूरणार्थं प्रथमानं यत्स्त्रीलिङ्गं नदन्नात्प्रामाण्यत्वाच्च बहुव्रीहेरप्यस्यात् । कल्याणीपञ्चमीयासौ रात्रीणन्ताः कल्याणीपञ्चमारात्रयः । स्त्रीप्रमाणीयस्य स्त्रीप्रमाण्यः । पुम्बद्धावप्रतिषेधोऽप्यप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यमेव । रात्रिः पूरणीवाच्याचेत्युक्तौ

नुवर्तते तथा चास्ति स्त्रीरेति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्कते साधयति विभक्तिप्रतिरूपकमिति ॥ ३५ ॥ स्त्रियाः पुंवत् निपातनादिति एतच्च पूर्वत्रापि योज्यं ॥ ५

तत्र
अत्र
स्त्रिया
रूपेण

सु
सि
टी
१९

हितत्पुरुषयोर्विषयविभागेयथाविज्ञायेत स्वपदार्थेहि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वाद् व्यपदार्थे बहु व्रीहिर्वाधते असति त्वन्यग्रहणे कंठे काष्ठरत्नदौ व्यधिकरणपदेव हूनां
समुदाये च सावकाशं बहु व्रीहिं स्वपदार्थे इवा न्यपदार्थेपि नीलोत्पलं सरत्नदौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो वाधेत परग्रहणं किं वाकार्यमाभूत् ग्राहवती नरी इह मास्यासीरि
तिवाकार्यो गम्यते अर्थग्रहणं किं वावतापदेपदांतरस्य ह्यसंभवादेव पदार्थे भविष्यति अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथास्यादन्यथा प्राधान्यात्प्रत्ययार्थ
मात्रं गृह्येत इष्टापत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबंधमात्रपरं स्यात्तत्राच देवदत्तादिस्मानाधिकरणं न स्यादिति अत्रेदमवधेयं सुपेत्ये तन्नानुवर्तते तेनात्रानेकं प्रथ
मोऽपि प्रथमस्य तदतिपर्यवसन्नोर्थः एवं च द्विपद बहु व्रीहिरवाधेव ये तु सुपुपेत्यनुवर्त्य अनेकं सुवंतं सुपासहेति व्याचक्षते तेषां तु द्विपद बहु व्रीहिर्दुर्लभ एवेति द्विती
यादिविभक्त्यर्थक्रमेणोदाहरति प्राप्तिमित्यादिप्राप्तिकर्मकप्राप्तिकर्तृउदकं विग्रहार्थः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः विग्रहवाक्ये सरति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवा
र्थः अनङ्कर्तृकोद्हनकर्मीभूतोरथः रथकर्मकोद्हनकर्ता तु समासार्थः रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मयशुः यशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः स्थाल्यवधिको
द्वरणकर्मजोदनः ओदनकर्मकोद्वरणवधिः स्थाली समासार्थे इत्यादि इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमानुवाक्ये धात्वर्थप्रतिक्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो
वाविशेष्यत्वाद्दत्तावपितथैवोचितेति प्राप्तोदकोदरथादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं तु युज्यते इति चेदुच्यते एकार्थिभावादिभिर्द्वैतौ विशिष्टार्थविषयकश
क्त्यनारमेव स्वीक्रियते नत्ववयवशक्तिः इति नानुययन्निः व्यपेक्षावादिभिस्त्वगत्याभिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्यो किंच कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैनामार्थत्वाद् उदक
स्यतदमेदोवाच्यस्य च बाधितः नहिकर्तृविशिष्टप्राप्तिरुदकमितिसंभवति अतएव च हूनां इति धर्माणं वचनैरेव साधने स्यान्महद्गौरवमित्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थि
भावयस्य एव प्रवल इत्येवाम प्रथमार्थे तु नेति शेषपदेन वा अन्यपदार्थे इत्यनेन वा अतिप्रसंगवारणात्प्रथमाविभक्त्यर्थ इति वचनन्नकर्तृव्यमिति भावः यत्रा
न्यसमासो नोक्तः सशेष इति इति कारादीनां मते तु प्रथमां तानामेव बहु व्रीहिरित्यलाभात्कर्तृव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यं प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं यद्वा तु जंतदंतस्य पदांतरेण
बहु व्रीहिव्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः वावेति ॥

सु
सि-कौ-
ठी-त-
१७४

मन्यथाव्यधिकरणानां बहु व्रीहिः स्वरसतो न सिध्येत्। लुगिति। अनाडिति प्रथमांतां षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तः। एवं च सूत्रे केषां चिदनुसंमानाधिकरण इति षष्ठ्यं
तया ठोः सांप्रदायिक इति भावः। तुल्ये इत्यादि भाषितः पुमान्यस्मिन्निन्यादिव्याख्या नादयमर्थो लभ्यते इति तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यत्रोपपादितां यद्यत्र।
भाषितः पुमान्येन तद्भाषितं पुंस्कमित्युच्येत न हि कुटीभार्यः श्रेणीभार्य इत्यादावतिप्रसंगः स्याद्भवति हि कुटशब्दो घटे पुच्छिं गोगे हेतुस्त्रीलिंगः श्रेणीशब्दस्तु परि
माणविशेषे पुच्छिं गोगवादन्यांतु स्त्रीलिंग इति। उडभावेपत्रेति। यदि तु उडे यो नूडिति यद्युदासः स्यात्तर्हि घं वा घतमेव गृह्येत ततः किमिति चेत् दर्शोपस्य दारदः
द्वन्मगधे न्यणतस्य स्त्रियां मतश्चेति लुकदरदसाचासौ वृंदारिका च दारद वृंदारिकेत्यादि न सिध्येत्। न तत्र दर्शनीयाभार्यायस्य दर्शनीयभार्य इत्यादावि
वद्वी प्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः। ननु न कौपघाया उडश्चेत्येव सूत्र्यनामिति चेत् न। वाधकवाधनार्थे न पुंवत्कर्मधारय इत्यनेन वामोरुभार्येति कर्मधारये पुं
वद्भावापत्तेः। पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धं ते तु न दोषः। स्त्रियस्य स्त्री प्रत्ययपरतां वारयति स्त्री वाचकस्येति। स्त्री प्रत्ययस्य पुंवद्भाव इत्युक्ते तु स्त्री प्रत्ययलोपर
त्ये वा र्थः न्ययवस्यतीति दारद वृंदारिकेति न सिध्येत्। किंच पटुभार्य इत्यत्र उत्ररपदनिमित्ताया जीषोनिवृत्तेरचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद्यणस्यात्। अपि
चावतडस्यापत्यं स्त्रीवतं डीवतं डाच्चेति यत्र। लुकस्त्रियामिति तस्य लुका शर्ङ्गरवादित्वान् डी नवतं डी चासौ वृंदारिका च वातं द्य वृंदारिका। अत्र पुंवद्भावेन डी
ने निवृत्तत्वादि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्या निवृत्तत्वात् लुकस्त्रियामिति यत्र लुकप्रसज्येतेति भावः। ह्रस्व इति। अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्। प्रथमानिर्दिष्टमित्येकविं
भक्ति चेति वागोः शब्दस्योपसर्जनत्वादिति भावः चित्रा असिति। अंतरंगानपीति न्यायादिह पूर्वसवर्णे दीर्घो न प्रवर्तते अन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुयोलुकि
चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः। ने हेति। अत्रैव सूत्रे यद्दीमृदोभार्ये अस्येति वृंहर्गमवहुं व्रीहौपद्दीमृदुभार्य इति भाष्योदाहरणदिनि भावः। आनडिति।
तथा च समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतनेष्टेः जातार इत्यत्र चतुर्णां वृंहेतृतीयस्या नड उदाहृतः। पूर्वपदाक्षेपे तु स न सिध्येत् न तत्र नेष्टा पूर्वपदं होतुरेव पूर्वपदत्वादि
ति भावः। अत एवेति। पूर्वपदानाक्षेपादेवेत्यर्थः। चित्रा जरदिति। वृंहंतर्गतजरल्लवस्योत्तरपरत्वे षष्ठा मानाधिकरणान्वायो निवृत्तिः। न चैवमपि वृंहंतात्मे
कस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणे उत्तरपरत्वात् पुंवद्भावेन निवृत्तिर्द्विरेति वाच्यं। वृंहंतर्गतचित्रजरल्लवयोः स्त्री प्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेपि वृंहं

ह्युक्तकेस्यपूर्वपदस्यातथात्वात्। न च योरपीति। पूर्वपदात्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्यप्रथमस्यापिपुंवद्भाव इतिभावः। जरच्चित्रेति। पूर्वकालैकेतिसमासः। लिंगविशिष्ट
परिभाषया जरद्गणेन जरतीशब्दस्याश्रित्युत्तरात्। चित्रजरद्गवीक इति। जरतीचासौगौश्चजरद्गवीगोरतद्वितेति। चित्रित्वाच्चीपश्चिन्नाजरद्गवीयस्येतिवद्गवी
हीनेपुतश्चेतिवस्यमाणः कश्चामोरुभाष्येति। संहितेशकलस्यणवामोदेश्चेत्युत्तरप्रधानमिति। भावेत्युत्तरं नित्यनपुंसकं। पंचमीति। तस्यपूरण इति। इत्नांतादसंख्यादेरिति
उत्तमडागेमष्टिद्वेति। चिप। प्रमाणेति। करणे लुट्त्तदस्यविशेष्यनिघ्नत्वात्स्त्रियां चिप। कथं तर्हि प्रमाणयां स्मृताविति शबरभाष्यमिति चेत्। अत्रमद्वाः प्रमाणमय

नद्युत्तरपदादृत्तौत्तरपदाच्चवद्गवीहेः कस्यात्पुंस्वद्भावः। केऽणः। ७। १३। केपरेऽणो ह्रस्वस्यात्। इति प्राप्ते। न कपि ७। ४। ६
कपिपरे ह्रस्वो न स्यात्। कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अत्रतिरोहितावयवभेदस्यपक्षस्याऽन्यपदार्थतयारात्रिरप्रधानं। बहुकर्तृकः। अप्रियादिषुकिं।
कल्याणीप्रियः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्वसा। कान्ता। स्थान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अवला। तनया। सामा
न्येनपुंसकं। दृढभक्तिर्यस्य। स दृढभक्तिः। स्त्रीत्वविवस्यायानुदृढाभक्तिः। तसिलादिष्वाऽऽ कृत्वसुचः। ६। ३। ३। तसिलादिषु कृत्वसुजनेषुपरे
षुस्त्रियाः पुंस्वस्यात्। परिमाणनङ्कर्तृकं। अव्यास्यतिव्यासिपरिहारायात्तसौ। तरपुतमयो। चरद्गजातीयसौ कल्पप्रदेशीयसौ। रूपव्याशयौ। शान्ता
तिलथ्यसौ। वहीषु। वहुत्रा। वहुतः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। धरूयेतिवस्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंस्वद्भावम्वधतो। पद्वितरा। पद्वितमा। पदुच
री। पदुजातीया। दर्शनीयकल्या। दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा॥ ॥ ९ ॥

स्मृतिरुच्यत इत्याहुः। तत्रापते किपि ह्रस्वस्यपिनिङ्गीतितुकिटात्। दुर्लभः तथाप्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुङ्गेतिवोध्यं। क्विविवाचरजिक्विप्विजिज्यर्थ इतिवाव्याख्येयं
अन्येत्प्रमाणेवेदलहृदाचरतीत्याचारक्विंतात्प्रमाणशब्दात्पचाच्चिटावित्याहुः। प्रधानपूरण्यमेवेति। प्रधानेकार्यसंप्रत्ययान्यायसिद्धमिदं॥ ॥ ९ ॥ नद्युत्तरपदपरत्वंस्य
छार्थं। नद्युत्तरपदादिति। नद्युत्तरादिति नोक्तं कश्चित्पयनेन सहसमासे कृते वद्गवीहेरनद्युत्तरत्वात्। उत्तरपदं तु नद्युत्तरं भवत्येव समासे अंतस्समासात् इतिपस्याश्रयणदितिवो।
ध्यं। दृढमिति। अदा र्थनिवृत्तिमानपर
त्वेनात्रह्रस्वप्रयोगान्नलिंगविशेषविवक्षेतिभावः

सु
सि.कौ.
टी.न.
१७५

तसिलादि कृत्वसुज्यर्थेषु तिल्लप्यनशसंपाठभावात्पट्टीदेश्याशुभारूप्यरत्नत्रातिव्याप्तिः २॥

लिंगविशेषविवक्षायां तु दृढाभक्तिरित्यादिसिद्धये प्रियादिभुभक्तिशब्दपाठः। तसिलादिषु कृत्वसुजंते धितिपंचम्यासुसिलित्यारभ्यसंख्यायाः क्रियाभ्याश्चिगएने कृत्वसुजि
त्येतत्पर्यन्ते धित्यर्थः। अत्राप्यतिव्याप्तिवारणयेति। चकतिरजथ्यावहुशदत्यत्राव्याप्तिः। ईषदसमासावितिदेश्यस्य षष्ठ्यारूप्यस्य चैकित्यस्य च तत्र पाठारतसन्निवारण
यपरिगणनमित्यर्थः। परिगणितान्त्रतसारीनक्रमेणोदाहरति वक्षी धिति। यद्यपि वक्षादिषु डीवोवैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रेत्यादिसिद्धयितथापि यत्सेवक्षीत्रेत्या

वहुश्यादिशब्दां हकी। चकतिः। अजाभ्यो हिता। अजथ्या। शसिवक्ष्यार्थस्य पुम्वद्भावो वक्तव्यः॥ वक्षीभ्यो देहि। वहुशः। अत्याभ्यो देहि। अत्यशः। त्व
तलोर्गुणवचनस्य। शुक्लायाभावः। शुक्लत्वं। शुक्लतागुणवचनस्य किकथ्यभाक् कर्त्तृत्वं। शरदः कृतार्थं तेत्यादौ तु सामान्येन पुंसकं। भस्याऽदेतद्धिते। हस्तिनी
नां समूहो हासिका। अदेकिं। रोहिणेयः। स्त्रीभ्यो ढगिति ङोऽत्र गृह्यते। अग्रे ढगिति ढकि तु पुम्वदेव। अग्न्यायी देवताः स्यस्थालीपाकस्याग्नेयः। सपत्नी
शब्दस्त्रिधा। शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दच्छाङ्गैरेवादित्वात् डीत्येकः। समानः पतिर्यस्या रतिविग्रहे विवाहनिवन्धनमपतिशब्दमाश्रित्यनित्यस्त्रीलिङ्गो हि।
तैर्षः। स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्त्वस्त्वतीयः। आद्ययोः। शिवाद्यण। सपत्न्याऽपत्यं सापत्नः। तृतीया तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयापत्युत्तरप
दलक्षणोऽयं एव नत्वण। शिवादौ रूढयोरेव गृहणात्सापत्यः। ठकृच्छसोश्च। भवत्याच्छात्राभावत्वाः। भवदीयाः। एतद्वर्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रञ्च
नकर्त्तव्यं। सर्वनाम्नो रत्तिमात्रे रतिभाष्यकारे षष्ठागतार्थत्वात्। सर्वमयः। सर्वकाम्यति। सर्विकामार्ण्यास्य। सर्वकामार्थ्यः। सर्वप्रियत्वादि। पूर्वस्यै
वेदं मन्त्रैवा हेतिलिङ्गात्तेनाकचि एव शेषवृत्तौ चना। सर्विका सर्वाः। कुकुत्यादीनामएडादिषु। कुकुत्या अएडां कुकु गएडां मृग्याः पदां मृगपदां मृग

एनिष्टवारणापेदां ततस्तत्रेति प्राचीनमुदाहरणमत्रोपेक्षितं सर्वनाम्नो रत्तिमात्ररत्पनेन तार्थत्वादिमनोरमायां स्थितं। पद्विनरेति प्राचा तु पट्टरे सुदाहृतं तन्व्यामारिक्त
मिति भावः। पट्टचरीनि। भूतपूर्वचरदा। पट्टजातीयेति मकारवचने जातीयं। दर्शनीयस्येत्यादि। प्रशंसायोरूपपदा। याव्येषा शपाः ॥ बहुयति। प्रकारवचने यालतत्रहि किं
सर्वकामवहुभ्यश्च्यधिकृतं। चकतिरिति। चकत्येष्वाभ्यां तिल्लतातिलौ च छंदसीति तिल्ल। अजथ्येति। अजाविभ्यां थ्यन्। शसीति। वक्ष्यार्थादिति पश्चात्सतसिला।

शुभारूप्यरत्नत्रातिव्याप्तिः

द्विषुक्तवद्वारमर्थः वनसादिषुपरिगणनेकर्तव्यमितियावता चतुर्गुणवचनस्यगुणस्येति वक्तव्येवचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्र
 हार्थं अतस्त्वैवोदाहरति शुक्लत्वं शुक्लतेजो नचिह्नानिमित्तानि रित्तांधर्ममात्रं गुणरतियत्वाचीनैरुक्तं तस्वीकृत्य मन्यथानिरीक्ष्यमेनेशरदः कृतार्थना। सामुमे
 चरतिदुःखशीलतामित्यादिषुपुंनद्रावाप्रकृतादीर्ष्ववणस्यादित्यत आह। सामान्येनपुंसकमिति। एवंचनेष्टंभुरोद्धारवतीत्वमासीदित्यादिप्रयोगोनिर्वाधरतिभावः
 हस्तिकमिति। अचिह्नहस्तिधेनोरितिठका नचात्रयस्येतिलोपेननिर्वाहसस्या सिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वादचः परस्मिन्नितिस्थानिवद्वावाचनसद्धितरतिटिलोपानापनेः
 नचठकृच्छं सोश्चेत्यनेनैवात्रपुंवद्वावसिद्धिः शंका। छसासाहचर्योद्भवतष्ठकृच्छसावित्यस्येवठकसत्रग्रहणता। नापिजातेश्चेतिपुंवद्वावनिषेधः शंक्ः। अस्मादेवभा
 ष्योसादृशं लोत्रस्यैवनिषेधोनत्वोपसंख्यानिकस्येतिज्ञापनात्। रोहितोय रति। रोहितशब्दाहर्णं दनुसात्तदितिडीन्नकारौ। सतितुपुंवद्वावेतयोर्निवृत्तौरोहितेयइति
 स्फुरितिभावः। गृह्यतइति। व्याख्यानादिदेशेयग अग्राथीति। अग्निशब्दात् वृषाकप्ययीति। स्वयां डीवैकारादेशोअग्नेयइति। पुंवद्वावाभावेना अग्रायेपरतिस्थादि
 निभावः। शत्रुस्यैयादिति। अत्रचप्यनसपन्नइतिनिर्देशोलिंगारिषोवैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदरत्यमः। विवाहनिबंधनमिति। तज्जन्यसंस्कारविशेषविशिष्टेरूठ
 नित्यर्थः। सापत्नइति। अभाषितपुंस्कृत्वात्तद्वितीयस्यपुंवद्वावा नभवति। सतिचपुंवद्वावेनकारादेशाभावात्सापत्नइतिस्यादाद्यस्यतुपुंवद्वावेपिसापत्नइत्येवभवतीति
 भावः। रुठयोरेवेति। आद्यशब्दोरूठः द्वितीयसुयोगरूठसिनानः पतिर्यस्याइतिविग्रहो नविरुध्यतइतिदिक्ठकृच्छ सोश्चा अमत्वार्थआरंभः। भावत्कारति
 भवतष्ठकृच्छं मौ। उवस्थायामेवपुंवद्वावेकतेठस्येकइतिरकारांशवाधित्वातांतलस्यएः कादेशः। नचिकादेशेभत्वात् भस्याठइतिपुंवद्वावेसतिकादेशप्रवृत्त्या
 रूपसिद्धाकिमंत्रद्वयहलेनामैवांमथितंपएयमस्यमाथितिक इत्यत्रेवात्वितिनेनस्थानिवद्वावायोगात्सन्निपातपरिभाषवावाकादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वादतष्ठ
 कृच्छोरितिग्रहणं कर्तव्यमेवा भवतीयाइति। छसःसिक्तरणं सतिचेतिपदसंज्ञा। तेनात्रजश्चभवति। एवंचपदसंज्ञयाभसंज्ञयावाधाद्भस्याठइत्यस्याप्रवृ
 त्त्वावार्तिकेच्छस्यहणं कृतं। भाष्यकारेऽस्येति। अनेनसूत्रवार्तिककारुक्तिसंभवो ध्वनितः। उत्तरं ईदृशं पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् निष्कर्षेणुव्यर्थमेवेत्याहागतार्थत्वादिति
 रष्टेरुदारणान्याहा। सर्वमयइत्यादिना। तत आगतइत्यर्थं मयद्वेति। सपत्ना तसिलादिषुमयउदेरपरिगणितत्वात्तेनेदंनसिध्यतीतिभावः। सर्वकभार्यइति। नचस्ति

८

मु
सि. को.
ली. त.
२६

पुंवदिति सूत्रेण गतार्थानकोपधाया रतिनिषेधात् न चास्यापितेन निषेधः शक्यः। स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणे क्तस्यैव तेन निषेधात्। अस्या रूढे सुतस्मिन् प्रकरणे असमा
विष्टत्वात्। न च वृत्तं तर्गतस्य सर्वनामत्वाभावात् पुंवद्भावो न भवेदिति वाच्यां वचनारंभसाभ्यां तमात्रग्रहणाद्वा क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानोसंप्रतिसंज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावाभ्युपग
मान् अतएवोत्तरपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः। सर्वनामकाश्चित्तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसंगः। संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणवर्हिभूतत्वेन वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनाम
त्वात्। सर्वप्रियरति। स्त्रियाः पुंवदित्यत्र प्रियादिपर्युदासोरूपवती प्रियरत्यादावुपयुज्यतरतिभाक्ता तदितरात् इत्येत्यादावुत्तरपदेति प्रसंगमाशंकाह। पूर्वस्यैवेति। वृत्तिघ
टकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः। लिंगादिति। अन्यथा एषा ह्येतयोः कात्पूर्वस्य आपि विधीयमानमित्त्रनिर्विषयस्यादिति भावः। दक्षिणपूर्वादिगिति भा
ष्योदाहरणमपीह लिंगमिति बोध्यं। यत्र प्राचां सर्वनाम्नः समासे पूर्वपुंवदित्युक्तं। यच्च व्याचख्युः वार्त्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिनेति तत्रामादिकं। वृत्तिमात्रे इति पा

काङ्. मानिनोश्चा. ६। ३। ३६॥ एतयोः परतः पुम्बत्वा एनीवाचरति एतायतो श्येनीवाचरति। श्येनायते। स्वभिन्नाङ्गाच्चिदृशनीयामन्यते। दर्शनीयमानि
नी। दर्शनीयस्त्रियमन्यते दर्शनीयमानो चैत्रः॥ नकोपधायाः। ६। ३। ३७॥ कोपधायाः स्त्रियाः नपुम्बत्वा पाचिकाभार्यः। रसिकाभार्यः॥ ॥

ठस्यैव भाष्यारूढत्वात् सर्वमयः सर्वकाम्यतीत्युक्तौ दाहरणासिद्धिप्रसंगाच्च वार्त्तिकार्थमित्याद्यपि प्रामादिकमेवा वार्त्तिकग्रंथे एतदभावात्। न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इत्येतद्वार्त्तिक
क्रमेण ननु भाष्यकारेष्ठिरिति शंका। ठक्ठसोरिति वार्त्तिकस्य निरालंबनतायत्नेः। भाष्यकारेष्ठित्वे तु वार्त्तिकस्योक्ति संभव उक्त एव प्राक् ॥ ३३॥ क्यञ्चा एतायत इत्यादि क
र्तुः क्यञ्. सलोपश्चेति काङ्. पुंवद्भावे कृते एतस्यै तयोरुत्सर्वीति दीर्घः। मानिना ह्येतासमानाधिकरणार्थमस्त्र्यर्थं चेत्याशयेन यथाक्रममुदाहरति स्वभिन्नामित्यादिना
दर्शनीयमानिनीति। मानं त्वान्दीयात्वात्मानमेव दर्शनीयामन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धं। एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षाभेदेना
कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्त्वेऽपि वा स्तुवाभेदेन साधनाधिकरणविधातादिति भावः। पाचिकाभार्य इति। पचतीति पाचिका एव ल। पुवोरित्यकादेशे तापि प्रत्ययस्यादिति त्वां रसिका
भार्य इति। रसोऽल्पस्या इति रसिका अतश्चिठनाविति ठन् ॥

मद्रिकायतरति। क्वड्यानिने श्येतिपुंवत्वशामिः। मद्रयुमवा मद्रिका। मद्रयुः कना सतितुपुंवद्वावे रत्वंनश्रुयेतेतिभावः। तद्धितवुग्रहणमिति। हंहांते श्रूयमाणः प्रत्येकं सं
 वध्यते। तद्धितवुग्रहणवुग्रहणवेत्यर्थः। याकाभार्येति। अभकषयुकपाकावयसीतिकप्रत्ययां तोयमुणादिषुनिपातितः नचायंतद्धितस्यककारोनापिबोः। वयसिप्रथम रति
 उपवाधित्वाअजादित्वादापासत्तापूरण्योश्च। यद्गुरजायनेरुतिक्वउंतमपिदृत्त्यादिषूरात्तंतत्रुविशेषाभावादिहोयेसितं। पंचमीयाशेति। यव्ये पाशपातसलादिषु
 तिप्राप्तिः। वृद्धिनिमित्तस्यासौघ्रीति। सुप्रभवा। तत्रभवत्त्यणित्ठेतिडीया। माथुरीयतरति। मथुरायांभवामाथुरी। सेवाचरतीत्यर्थकर्तुः क्यडि-तिक्वडु-मध्यमेति
 मध्यमेवामध्यमा। मध्यान्मरतिमः। कांडलावेती। कांडलुनातीतिकोडलावीकर्मण्यण्कुर्य तावदिति। तत्परिमाणमस्यास्त्वावती। पत्रदेतेभ्य रतिवतुप्योसर्वनाम्

मद्रिकायते। मद्रिकामानिनी। कोपधः निषेधतद्धितवुग्रहणं। नेहपाकाभार्यायस्यसपाकभार्यः। संज्ञापूरण्योश्च। दा ३३३ ॥ अनयोर्नपुम्वत्। र
 त्नाभार्यः। रत्नामानिनी। दानक्रियानिमित्तः स्त्रियांपुंसिचसंज्ञां तोयमितिभाषितपुंस्कत्वमस्ति। पञ्चमीभार्यः। पञ्चमीपाशा। वृद्धिनिमित्तस्यच
 तद्धितस्य रक्तविकारे। दा ३३३ ॥ वृद्धिशब्देनविहिततायां वृद्धिसहैतुर्यसहितोः रक्तविकारार्थसदृशास्त्रीनपुम्वत्। सौघ्रीभार्यः। माथुरीयते। माथु
 रीमानिनी। वृद्धिनिमित्तस्यकिं। मध्यमभार्यः। तद्धितस्यकिं। काण्डलावभार्यः। वृद्धिशब्देनकिं। तावद्भार्यः। रक्तेतुकायायीकन्यायस्यसकषायक
 श्यः। विकारे तुहैमीमद्रिकायस्येतिहैममद्रिकः। वृद्धिशब्देनवृद्धिप्रतिफलोपधानाभावादिहपुम्वत्। वैयाकरणभार्यः। सौवश्वभार्यः। स्वाङ्गचेतः। दा ३
 ३३॥ स्वाङ्गचरकारसदृशा स्त्रीनपुम्वत्। सुकेशीभार्यः। स्वाङ्गात्मिकस्युभार्यः। रत्तःकिं। अकेशभार्यः। धमामानिनीतिवक्तव्यं। सुकेशमा

रसाकारो न वृद्धिशब्देनविहितरतिभावः। काशापीति। कषायण रक्तैत्यर्थे तेनरक्तंरुगादित्याणित्थीपाहैमीति। हेमोर्चिकारत्यर्थे अनुराजादेश्चैतन्न फलोपधानेति। नि
 मित्तशब्दः फलोपहितपरः। स्वरूपयोग्यपरत्वेतुवैयाकरणभार्य इत्यत्रपुंवद्वावोनसिद्धेदितिभावः। व्याकरणमधीतेवेतिवावैयाकरणी। तदधीतेतद्वेदेत्यण्। स्वश्वस्यापत्यं।
 स्त्रीसौवश्वीतस्यापत्यमित्यण्। उभयत्रणित्वात्पाप्मा आदि वृद्धिर्नवाभ्यामित्यनेनप्रतिषिध्यत इतिनायं वृद्धिप्रतिफलोपहितः किंतुस्वरूपयोस्यः। यद्यथैजागमनिमित्त
 त्वावृद्धिप्रतिफलोपहितेऽपिभवत्ययतद्धितस्यपि वृद्धिशब्देनविहिततां वृद्धिप्रतिनभवततिभाक् अत्रचाचश्चतेसूत्रेनिमित्तशब्दः फलोपहितपरः अन्यथानिमित्तग्रहणमनर्थकंस्यात्तद्वहेलद्धितस्यसुक्ते
 पिनिमित्तत्वमेवसंबधः इतिवृद्धिनिमित्तंयस्यद्वित इत्यर्थलाभात्तेनवृद्धिशब्देनविहितवृद्धिरित्यमर्थो लभ्यते। अन्यथाफलोपहितपरत्वलाभोनिष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्या ॥

रति। सुकेशीति। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनरतिविषयास्त्रीषभावाः
 कति। मद्रनस्त्रियमानेतिविषयास्त्रीषभावाः

सु
सि. कौ.
टी. त.
१७७

जातेश्च! यद्यत्र जातेरित्येकविहित इति व्याख्यायेत नर्हि हालिकमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नाप्यनिषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेताहस्तिन्शब्दाच्चातेरिति डीव्र विहितः अदंतत्वाभावात् किंतु ऋन्नेभ्य इति डीव्रिहित इति पुंवद्भावनियेधस्यापसक्तेरत आह जातेः पर इति एवं च हस्तिनीभार्यः शुनीभार्य इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः। यः सत्य इति। तावादिः प्राचातुडीषेवोपात्तेस्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति शूद्राभार्य इति। ब्राह्मणीति शार्ङ्गैरवादिता डीन। प्राचातुडी प्रपुंवदिति व्याख्या यत्रास्यणीभार्य इत्युदाहृतं तद्रमसात्। सौत्रस्यैवेति व्याख्या नादिति भावः। नकोपधाया इति निषेधस्तु भस्याठ इति प्राप्तस्यापि भवत्येवातेन विलेपिकायाः चर्म्यैवैलेपिकमिति सिद्धं। यद्येहमहिष्यादिभ्य इत्यणिवेवद्भावः स्यादिकारोत्र न श्रूयेत। एतच्च नकोपधाया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति संख्ययेति। समानाधिकर

जातेश्चाद् ३४१॥ जातेः परोयः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्त न्पुम्वत्। शूद्राभार्यः। ब्राह्मणीभार्यः। सौत्रस्यैवाऽप्यनिषेधः। तेन हस्तिनीनां समूहो हालिकमित्यत्र भस्याठ इति तु भवत्येवा संख्ययाऽव्ययासन्ना द्राधिक संख्या संख्येये। २२२५॥ संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यने सवहु व्रीहिः। दशानां समीप्ये सन्ति। उपदशः। नव एकादशवेत्यर्थः। बहु व्रीहौ संख्येये इति वस्यमाणोऽच्। ति विंशतेर्डिति। ६४। १४२॥ विंशतेर्भस्यति शब्दस्य लोपस्याडिति। औसन् विंशः। विंशतेरासन्ना इत्यर्थः। अदूरत्रिंशः। अधिक चत्वारिंशः। द्वौ वात्रयो वा द्वित्राः। द्विरा वृत्तादश द्विदशः। विंशतिरित्यर्थः। दिड्। मांश्च नराले। २२२६॥ दिशो नामान्यनराले वाच्ये प्राग्वत्। दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽनरालं । दक्षिणपूर्वा। नामग्रहणाद्यौगिकानाम्नापे

एयस्यान्वपेदर्थे च तैश्च विरहात्पूर्वेण प्राप्नोवचनां दशानामिति। उपगता दशयेषामिति न विगृहीतं पूर्वणो वसिद्धेः। उपदश ॥ द्याश्च कौवेर्याश्च। नरालं इति। उपशब्दः समीपे समीपि निचवर्तते। आद्ये अव्ययीभाक् द्वितीये तु बहु व्रीहिरिति विवेकः नव एकादशवेत्यर्थ इति।
। संख्याद्वारकसंबंधस्यांतरंगत्वादिति भावः। तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे संति गवादयस्ते उपदश इति न प्रयुज्यंते। सूत्रेऽपि तु सषष्ठीकमित्याशयेनाहतिशब्दस्येति। विंश इति। इह तिलोपोत्तरमतो गुण इति पररूपमेव न तु तिलोपः तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। नचात्र पररूपमपिनस्य तिलोपभ्यस्यानिवृत्तादिति शक्यं। अर्जु लदेशोऽजादेशो न भवतीत्यचः परस्मिन्नित्यस्या प्रवृत्तेः। स्थानिवदादेश इति तु न प्रवर्तते एव शास्त्रीये कार्ये हि कर्तव्ये तत्त्व इति न तु

विधां ताथैमिति सिद्धं ताता विंशतेरिति। इहापि आसन्नाविंशतिर्यथा मिति न विगृहीतमुक्तयुक्तेः। अदूरेत्यादि। अदूरस्त्रिंशतः। अधिकाश्चत्वारिंशत इति विग्रहो बोध्यो
द्विधा इति। वार्थेयं बहुव्रीहिः। सच वार्थेने विकल्पः। यस्य द्विवचनस्याप्यपत्तेः किं न संशयः। सचानियतसंख्यावमशी। तत्र च त्रयोपि सर्वदा भासंत इति तदपे संवहव
चनमेव। आनय नारिक्रियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियत एवेत्याहुः। द्विरावृत्ता इति। सुजर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः। इतौ तु सुजर्थी तर्भावेणैवैकार्थी भावाश्रयणस्तु चो
प्रयोगः। संख्येति किं। चत्वारो ब्राह्मणः। अव्ययेत्यादिकिं। वासुणाः यच्च संख्येति किं। अधिका विंशतिर्गवां। संख्यायै संख्येति न समासः। आदशत्-संख्याः सं

न त्वेते मिति सरूपो। २२२७॥ समस्यने ग्रहणविषये सरूपेपदे नृतीयाने च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे धो
त्येस बहुव्रीहिः। इति शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते। अन्येषामपि दृश्यते॥ दीर्घ इत्यनुवर्तते रचिकर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदानस्य ही।
र्वा। इच्च समासो वस्यते। तिष्ठद्गुप्रभृतिश्चिप्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वञ्च। केशेषु केशेषु गृहीत्वे इदं युद्धं प्रवृत्तं। केशकेशि। दृष्टे
श्च इदं प्रवृत्त्येदं युद्धं प्रवृत्तं। दृष्टादृष्टि। मुष्टी मुष्टि। ओर्गुणः। ६। ४। १४६॥ उवर्णानस्य भस्य गुणस्यात्तद्विते। अवादेशः। वाह वाहवि। ओ
रोदिति वक्तव्ये गुणेतिः संज्ञापूर्वको विधिरमित्य इति ज्ञापयितुं न स्वायम्भुवमित्यादिसिद्धं। सरूपेति किं। हलेन मुश्लेन तिनसहेति तुल्ययोगो। २
२२७॥ तुल्ययोगवर्तमानं सहेत्येतन्नृतीयानेन प्रावत्। वोपसर्जनस्या। ६। ३। ८२॥ बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्यसस्याद्वा। प्रवेणसह आगतः सपुत्रः सह
पुत्रो वा आगतः। तुल्ययोगवचनम्यायिकं। सकर्मकः। सलोमकः। प्रकृत्याऽऽशिषि। ६। ३। ८३॥ सहशब्दः प्रकृत्यास्यादाशिषि। स्वस्तिराज्ञेसहप
त्रायसहोमान्याया अगोवत्सहले चिति वाच्यं॥ सगवो सवत्साया सहलाया॥ ॥ ८८ ॥ ख्येवर्तते न तु संख्यायां। विंशत्याद्या संख्यास्तु संख्येयसंख्य

यो वर्तते। यत्तु संख्येये विंशतिशब्दस्य भवत्येव समासः। अधिकविंश इति तत्रेतेनेदं ग्रहणविषय इति गृह्यते इति ग्रहणं केशादितद्विषयो वा चोपयो सारूपे प्र
नियते अनेनेति प्रहरणं दंडादिः। तद्विषयो वा चोपयोरिति प्रावत्कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च। ननु ग्रहणविषये समस्येते समस्येते प्रहरणविषये नृतीयां
ते चेत्यादिविषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यते इत्यत आह इति शब्दादिति। सहिलौकि को विवक्षां दर्शयति। लोके केशकेशीत्यादिप्रयोगेषां नर्थः प्रतीयते तावा

सि. को.
टी. त.
१३८

सर्वे बहुव्रीहिर्भवन्तीत्यर्थः। अन्येषामपि दृश्यते। अत्र प्राचादशियहणात्कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वयसंतस्य दीर्घत्वमात्वं वा नचीत्युक्तं तत्र आत्वं वेत्त्याणि नीयमन एवा
मुसुमुधीत्युदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव एतच्च मनोरमायां स्पष्टं ज्ञेयं गुणः। तद्धिते किं। पट्टी। वा। यो। गुणेक्तिरिति। यद्यप्योरोदितिसूत्रितेपि भस्यतद्धित इत्येवं रूपं सं
ज्ञापूर्वकत्वमेत्य वा। तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः। यद्यपीओदिति परस्वत्कालस्य संज्ञावत् तथापि इह तकार उच्चारणार्थ
स परस्वत्कालभावात् ओरो इत्येव वा सु। स्वरूपं शब्दस्येति तु प्रत्याख्यातमिति भावः। स्यादेतत्। त परस्वत्कालस्य संज्ञा भवतीति गुरोरनृत इति प्रुतनिषेधस्यपि संज्ञापूर्व
कत्वेना नित्यत्वत्कः। सशिखेत्यत्र प्रुतसिद्धेः अलृक्त्वेः अकारात्पृथक् कलकारोपदेशे व्यर्थः। सावर्ण्ये सत्यप्युक्तीत्यालकारस्य प्रुतसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वा
न्नचैवमपि अदितांलदित्कार्ये लदित्कार्ये चोपपितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यं। राजृभाजृगम्भृशक्निपृथगनुबंधकरणसामर्थ्यान्नाग्लो
पिशासृदितांलदितः परस्मैपदेष्विति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याणामसांकर्यसिद्धेरिति चेदत्रोहः। गुरोरनृत इत्यनेन अद्धि न्नस्य गुरोः प्रुतविधानां नृत इ
त्येतन्नद्यमानगुरुविशेषणत्वेनानुवादरूपमेव ननु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति अस्थानिकप्रुतनिषेधस्यानित्यत्वसिद्धात्क ३ सशिखेत्यत्र प्रुतानसिध्य
तांलदित्कार्येऽर्थमुक्तज्ञापनायोमयोपदेश आवश्यक इति। अन्ये तु अकारात्पृथक् कलकार उपदेशे व्यएवा अकारोपदेशे नलकारस्यालाभात्। नच अलवर्ण
योर्मिथ्यसावर्ण्यमिति वचनात्त्वाभः शक्यः। धातृकं दृष्ट्वा सूत्रकृतो प्रवृत्तेरित्याहुः। तेन सहेतितुल्ययोगो नुल्ययोगो किं। सहैव दर्शभिः पुत्रैर्भौरवहेति गदंभी इह
सहस्यो नुल्ययोगवचनः। भारकर्मकवहनक्रियायां तु पुत्राणामनन्वयात्। किंतु विद्यमानवचनः। दशसुपुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः। एतच्च सहशब्दस्य विद्यमा
नार्थत्वमेव सौतिवक्तुमुक्तं प्रत्युदाहरणशरीरं तु सहपुत्रैरित्येवेति बोध्यं। तृतीया तु सहपुक्त इत्यनेनैवा बोधसर्जनस्या उपसर्जनस्येति न सहस्यविशे
षणं। अन्यमिचाराता किं न्तरयं देन सनिधापितस्य समासस्या तच्चावयवद्वारकं। उपसर्जनसर्वावयव कस्य समासस्येत्यर्थः। तदेतत्कलितमाहा बहुव्रीहेरि
ति। तेनेहनसहपुत्रा। सहकृत्वा। राजनियुधिकृत्तः सहेति चेति क्व निपि उपपदसमासाविमौ। सहस्यसः संज्ञायामित्यतो नुवर्तनादाह सहस्यसः स्यादिति। प्रापिकर्म
दिनिषिमाया सपूर्वस्येत्यादिनिर्देशादिभिर्भावः। सकर्मक इति विद्यमानकर्मक इत्यर्थः। प्रकृत्याशिषि। कथं तर्हि यजमानस्य सपुत्रस्य समानृकस्य सपरिवारस्या

पुरोयश्वर्याभिरुद्धिरस्त्वित्यादिप्रयोगः संभूतश्चैतद्व्यते। ऐश्वर्याभिरुद्धिरस्त्विति भवतो नु गृह्णत्वित्येतत्प्राथम्यं वाक्यां नत्वा श्रीर्वचनं। यच्चा श्रीर्वचनं तथास्त्विति तत्र
हिसप्तकेत्यादिनप्रयुज्यते एवेति नकाप्यनुपपत्तिः॥ २० ॥ बहुव्रीहौ संख्येयौ व्यत्ययेन पंचम्यर्थे सप्तमीत्याहयो बहुव्रीहिसमाहितौ। उपगण इत्यत्र उच्यते स
तिचरूपे विशेषेणास्तीत्यत आह स्वरे विश्वरति। उच्यते सति चित इत्यंतोदात्तत्वं स्यात् सति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः। न च सत्यपि उच्यते रत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्व
र एव स्यादिति शंका। चित इति स्वरस्य समिश्रितत्वात्। उच्यते चित्कारणस्य वैपथ्यापनेश्च संख्याया रति। संख्यां तस्य तत्पुरुषस्य चरमाचयवो उच्यते चरत्वं इत्यर्थः। एकविं
शतिरित्यादि न भवति अन्यत्राधिकलोपादिति नार्तिककारोक्तेः। व्यत्ययेन षष्ठीति। एतच्चोपलक्षणं सम्यगप्यव्यत्ययेनैवा तदाह स्वांगवाचीत्यादि। अद्वयवृत्तिमदि

वृद्धीहो संख्येये उजवृद्धगणता पा ४। ७३॥ संख्येयेयो बहुव्रीहिसमाद्धु च स्यात्। अपदशाः। उपदशाः अवहगणकः। उपवहवः। उपगुणः। अत्र
सर्वे विशेषः संख्यायास्तत्पुरुषस्य च। निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्या निर्गतस्त्रिंशतो ङु-लेभ्यो निस्त्रिंशः खङ्ग-विद्ध व्रीहौ स
कुथ्य एणाः स्वाङ्गात् च पा ४। ११३॥ व्यत्ययेन षष्ठी। स्वाङ्गाच्चिस कृथ्यः स्य नाद् बहुव्रीहेः ष च स्यात्। दीर्घसक्थिनीयस्या। स दीर्घसक्थः। जलजा
सौ। स्वाङ्गात्किं। दीर्घसक्थिशकरो स्थूलासावेण्यपिः। अपरणे दर्शनदित्य च। अङ्ग-लेर्होरुणि। पा ४। ११४॥ अङ्ग-ल्यनाद् बहुव्रीहेः ष च स्यात्।
रूपये। पञ्चाङ्ग-लयो ये स्यात्तत्पञ्चाङ्ग-लेर्दोरु। अङ्ग-लिस दृणावयवधान्यादिविषेपणकाष्ठमुच्यते। बहुव्रीहेः किं। द्वे अङ्ग-ली प्रमाणमस्या। अङ्ग-ल्य
पिः। तद्विनाये तत्पुरुषात्तत्पुरुषस्या ङु-लेरित्य च। दाहुरिति। पा ४। ११५॥ आभ्यामूङ्गः षस्याद् बहुव्रीहौ।
द्विभूद्ः। त्रिभूद्ः। नेतुने सत्रे अपवक्तव्यः॥ मृगोनेताया नानाः॥ ॥

॥ तादिलक्षणलक्षितं स्वांगगृह्यते। तेन शोभनासी प्रतिमेत्यादिप्रयोगो नि
र्वाध एवेत्यादिः। ष च स्यादिति। षोडी षर्थः। चसुचित इत्यंतोदात्तार्धसेनात्तत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति। स्थूला सिति। स्थूलानि अक्षीणि पर्वकुराणि यस्यास्ता। प्राच
न स्थूलाक्षीर सुरिति प्रत्युदात्तं तत्र। अष्टो दर्शनदित्य चो दुर्वारत्वात्। यदपि सभासांतविधेरनित्यत्वात्सन कृत रतिकैश्चिद्ध्याख्याते न दसारां। एवं हिषजपितश्चैव न
भावेव्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगत्वाद्द्वंगुलेति। मात्र चोद्दिगोर्नित्यमितिलुक्कनितुरिति। नेतानायकः। न सत्रेयो नेतृशब्दरंताद् बहुव्रीहेरित्यर्थः ॥

सि. की.
टी.
३६

मृगनेत्रोरति मृगो मृगशीर्षनक्षत्रां चंद्रनेत्रायस्य मृगनक्षत्रस्य चंद्रनेत्रामृगरत्यत्र तु न भवति। रहहिनेतृ शब्दो बहुव्रीहिर्नक्षत्रे वर्तते न तु नैतृ शब्द इति। खुरखरा।
भ्योऽतिनासिकाया इति वर्तते। केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं। खुरण इति। अत्वसंतस्येति दीर्घः। उपसर्गाच्च। उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं नासिका

मृगनेत्रात्त्रयः। पुष्यनेत्रः। अनर्वाहिर्भ्यां चलोम्नः। पा० ४। ११७। आभ्यां लोम्नोऽप्याह बहुव्रीहौ। अनर्लोमः। वहिल्लोमः। अत्र नासिकायास्सं।
ज्ञायान्तस्य स्थलात्। पा० ४। ११८। नासिकात्तद् बहुव्रीहेश्च स्यात् नासिकाशब्दश्च न सम्प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात्। पूर्वपदात्संज्ञायामगः। ८।
४। ३। पूर्वपदस्थानि मित्रात्परस्य न स्यणस्यत्संज्ञायान्तु गकारव्यवधाने। इति वनासिकाऽस्य दुर्लभः। खुरणसः। अगः किमात्तृचामयने च्चग
यने। अणुगयनादिभ्य इति निपातनात् एत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये। अस्थूलात्किं। स्थूलनासिकाः। खुरखराभ्याम्बानसः। खुरणः
खुरणः। पक्षे अजपीष्यते। खुरणसः। खुरणसः। उपसर्गाच्च। पा० ४। ११९। प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्य दन्तौ बहुव्रीहेश्च नासिकायानसादेशश्च।
असंज्ञार्थस्वत्वं। उन्नतानासिकायस्यासउन्नसः। उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रे न द्वेत्काभाष्यकार आह। उपसर्गो बहुलः। ८। ४। २८। उपसर्ग
स्थानि मित्रात्परस्य न सो न स्यणस्यत्संज्ञायान्तु गकारव्यवधाने। इति वनासिकाऽस्य दुर्लभः। खुरणसः। वेगो वक्तव्यः। विगतानासिकाऽस्याविग्रहव्यश्च ॥ विख्यः। कथन्तर्हि विनसा हतकन्धवेति भट्टिः
विमत्यानासिकयोपलक्षितेति व्याख्येय। सुप्रातसुश्वसुदिवशरिकुक्षिचतुरस्रेणीपदाः जपदप्रोष्ठपदाः। पा० ४। १२०। एते बहुव्रीहयोश्च प्रत्यया
नाभिपात्यनौ शोभनम्प्रादस्य। सुप्रातः शोभनंश्चोऽस्य। सुश्वः शोभनन्दिवाऽस्य। सुदिवः शोरेरिवकुक्षिरस्या शरिकुक्षः। चतस्रोऽस्योऽस्य। च
तुरस्रेः। एण्यादवपात्प्रवस्या एणीपदः। अजपदः। प्रोष्ठो गौः। तस्येव पादावस्या प्रोष्ठपदः ॥

क्रियायोगाभावेप्युपसर्गत्वमस्त्विति शक्यं सावके अधिसावकमित्यव्ययीभावे उपसर्गत्सु नोतीति सस्यत्वप्रसंगात्तदाहा प्रादेरिति। उपसर्गादनोत्परः। अनोत्परः
किं धनो मुंचतमित्यत्र एत्वंमाभूत्। तद्भक्तिति। अनोत्पर इत्यपीयवहलग्रहणं चकृत्वेत्यर्थः। अन्यथा प्रणो नयेत्यादावव्याप्तिः। प्रनः पूषेत्यादौ त्वतिव्याप्तिः प्रसज्ये

निसावः

प्रत्ययस्य वि। प्रगतानासिका अस्वेतिविप्रः। कथं तर्हीति। प्रत्ययोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः। नासिकयेति। तथा च विनसेति न प्रथमांतं किं तु पदन्तरति न सादेशेन
 तोषांतमिति भावः। शोभनं प्रातरस्येति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यसामानाधिकरण्यासंभवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यतरत्याहुः। प्रातःकल्पमित्यत्रेव प्रातः
 शब्देऽत्रिभ्यश्च शक्तिमत्प्रतिनसामानाधिकरण्यानुपयन्तिरित्यन्यो एणीयदादिषु निपातनात्पदावः॥ ३०॥ नञ्दुःसुभ्यो नन्वत्रहलियहणं व्यर्थं हलशब्दा
 स्याद्वदति प्रयोगसंभवात्। नचमहदलहलिसुदहितोऽहलिसुत्रेवार्थः। हलरतिप्रयोगार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यं। अहलरत्यत्रमहदलरहितरत्यर्थप्रती
 तेः। अचैवंभूयतोदात्तार्थमचद्वयविधानमावश्यकमन्यथाऽहलरत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादिति शंका। नञ्दुःसुभ्यामित्यनेनांतोदात्तत्वविधानाद्वाहुः

नञ्दुःसुभ्योऽहलिसकृद्योरन्यतरस्यां। पा०। १२१॥ अचस्यात्। अहलः। अहलिः। असक्यः। असक्यिः। एवं सुदुर्भ्यां। शक्त्योरिति पाठः। न
 रं। अशक्तः। अशक्तिः। नित्यमसिच प्रजामेधयोः। पा०। १२२॥ नञ्दुःसुभ्यरत्येव। अप्रजाः। दुःप्रजाः। सुप्रजाः। अमेधाः। दुर्मेधाः। सुमेधाः।
 धर्मादनिचकेवलात्। पा०। १२४॥ केवलात्पूर्वपदात्प्रायो धर्मशब्दत्वेनाह ह्रीं हेरनिचस्यात्। कल्याणधर्माः। केवलात्किं। परमः स्वो
 धर्मायस्येति त्रिपदेव ह्रीं होमाभूत्। स्वशब्दो हीं केवलम् पूर्वपदात्किं नु मध्यमत्वादायैक्षिकं। सन्दिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्
 वपदोवहुव्रीहिः। एवन्तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्येवानि। अतिधर्माः। अनुच्छिन्निधर्मेत्यादिवत्। पूर्वपदनुवहुव्रीहिणा सिध्यते। जम्भासुहरित
 नृणसोमभ्यां। पा०। १२५॥ जम्भेति कृतसमासान्निपातेन। जम्भोभस्येदनेचा शोभनो जम्भोऽस्यासुजम्भा। हरितजम्भा। नृणम्भस्ययस्यत्
 एमिवदृज्यास्येति वा॥ नृणजम्भासोमजम्भा। स्वादिः। किं। पतितजम्भः॥

शक्त्योरिति पाठिता रतिभाक्। नित्यमसिच। अकारोच्चारणे भवत्सं। कस्य कपोनिहृत्पर्यहलरत्यत्रांतोदात्तत्वार्थं च नदिति। शक्त्योरिति। आचार्येण केचिच्छान्नाहलिः।
 ननु वृत्तिसिद्धौ नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थं तेनाल्पमेधसत्तिसिध्यतीति वृत्तिकारादयः धर्मादनिचं। अनिचोऽकारश्चित्यप्रयोजनरत्येके। अन्ये तु धर्मकरोत्।

(म. को. टी. १८०)

चष्टेवातकरोतीति एतन्नातक्विपि धर्मपरमाधर्मयस्य सः परमधर्मा एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् धर्मशब्दो यमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः भव ह्रुव्रीहिणां च पूर्वपदमा
 नु उग्रनुपदमेववक्ष्यति तच्च केवलादित्यनेन विशेष्यतरस्याह। केवलान्पूर्वपदादिति। आस्तात्तत्र पदमपि विशेषितं प्रसादकृतापिकेवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपद
 स्य च विशेषणमिति व्याख्यातां तदुभयमपि चिंत्यां। आदृत्तौ मानाभावात्। धर्मपदविशेषणे प्रयोजनभावाच्च। न च धर्मशब्दांतयत्रोत्तरपदंतद्व्यावृत्तिफलमिति वाच्यातत्रव
 ह्रुव्रीहिसवयवीभूतपूर्वपदान्तरत्वस्य धर्मपदे असंभवादेवा दोषत्वात्। मध्यमत्वादिति। न च सर्वनामसंख्ययोरिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातः शक्यः आहिताग्न्यादे रारुतिगणत्वा
 दिति हरदत्तादिभिस्समाहितत्वत्वात्। अपेक्षिकमिति। न च तएवकेवलग्रहणं व्यर्थं पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवैरूढत्वेनैव मध्यमपदव्यावृत्तिसंभवादिति चे
 दत्राहुः। पूर्वपदाक्षेपेतात्पर्यं ग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति। कर्मधारयपूर्वपदरति। न च अनिचदुर्लभः। केवलादित्यस्य समासानामकादित्यर्थ
 दिति चेन्मैवाकेवलग्रहणस्य समासानात्मकपूर्वपदपरत्वेमात्राभावात्तदिति धर्माहिस्थानो भवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च। अस्मदुक्तार्थसुधृत्रधारण इति धा

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगोपाध १२६। दक्षिणे र्मन्त्रणं यस्या दक्षिणे र्मा मृगः। व्याधेन कृतत्रण इत्यर्थः। रच कर्म व्यतिहारे। पाधा २३। कर्मव्य
 तिहारे। वहुव्रीहिसस्मादि च स्यात्समासान्तः। केशकेशि। मुशला मुशलि।

॥ तौमाधवग्रंथे स्पष्टः। एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मासंदिग्ध
 श्चासौ साध्यधर्माचेति विग्रहः। संवसंदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केषांचिद्वाख्याने परास्ता उक्तीत्येव साध्यस्य सासं सदिग्धत्वलाभे तत्समर्थनप्रया
 सस्य व्यर्थत्वं त्वासाध्वेवेति। परमश्चास्त्वश्च परमसः सधर्मो यस्येति यदाविगृह्यते। तदेत्यर्थः॥ ॥ दक्षिणे र्मा लुब्धो व्याधः। तद्योगादेवे र्मनिष्यन्ताविदंनि
 पातदेना न्येत्यर्थः। सदेतदाहुः। व्याधेनेति वाली हेमाद्रमालीगुणनिधिरिपुणानिर्मितो दक्षिणे र्मेति प्रयोगस्त्वोपचारिक इति कथंचिन्नेपः। केशकेशीति। तत्रतेने
 दमितिक्रमे व्यतिहारे वहुव्रीहिः। रच्येत्यस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु यांठादव्ययोभावत्वेऽव्ययत्वा न चैवमिचश्चिक्करणं व्यर्थं मव्ययीभावसंज्ञया वहुव्रीहिसंज्ञायावाधा
 त्प्रमासंख्येणेतोदात्तत्वसिद्धेः। अत्राहुः। विशेषणार्थं तदावश्यकमेवातिष्ठद्गुप्रभृतिषु रकारमात्रपाठे हि संगधिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगात्। किंचात्राव्ययी
 भावसंज्ञया वहुव्रीहिसंज्ञानवाध्यते किंतु द्वयोस्समावेश एव। उपजीव्यविरोधस्यान्याप्यत्वादेवं च स्वार्थमपि चित्त्वं कर्तव्यमेवेति॥ ॥

सि. को.
टी. नं.
१८१

गंधसुसौरभेनृत्येगंधकेगर्वलेशयोः। सएवद्रव्यवचनः बहुत्वेपुंसिचस्मृतइतिकोशञ्च। केचिन्नु गंधस्येत्वइतिवार्तिके तदेकांतशब्देनस्वाभाविकत्वंविवक्षितंतेनागं
स्यनेत्याहुः। तथाचभट्टिः। आघ्रापिवानुगंधवहः सुगंधइति। व्याख्यातंचजयमंगलार्थमंधस्यत्यादिना रकारः समासांतोनगंधस्येत्वेतदेकांतग्रहणमि
तिवचनानुसंगंधआपणिकइतियथेति। अतएवभग्नवालसहकारसुगंधावित्यादीनांप्रमादिकत्वंदुर्वटवृत्तिकृतोक्तं॥ १८॥ अत्याख्यायां। अत्यवाचिनोगंध
स्यकारांतदेशः स्यात्बहुव्रीहौ। सूपस्यगंधइति। अतएवज्ञापकाद्यधिकरणपदोवहुव्रीहिः। यद्वाफलितार्थकथनमेतत्सूपोयंधोयस्मिन्नित्येवविग्रहः। गं

अत्याख्यायां। पा४। १३६॥ सूपस्यगन्धो लेशोयस्मिन्नतत्। सूपगन्धिभोजनं। घृतगन्धिगन्धो गन्धक आमो दे लेशो सम्वन्धगर्वयोरिति वि
श्वः। उपमानाच्च। पा४। १३७॥ पद्मस्येवगन्धोऽस्यापद्मगन्धिः। पादस्यलोपोऽहस्यादिभ्यः। पा४। १३८॥ हस्यादिवर्जितादुपमानान्तरस्य
पादशब्दस्यलोपस्याद्बहुव्रीहौ। स्थानिद्वारेणऽयंसमासान्तः। व्याघ्रस्येवपादोवस्याव्याघ्रपाता। अहस्यादिभ्यःकिं। हस्तिपादः। कुसूल
पादः। कुम्भपदीषुचापी४। १३९॥ कुम्भपद्यादिषुपादस्यलोपोऽपिचनियान्यतेस्त्रियां। पादःपता। कुम्भपदी। स्त्रियांकिं। कुम्भपादः। स
स्त्रियसुपूर्वस्या। पा४। १४०॥ पादस्यलोपस्यात्समासानोवहुव्रीहौ। द्विपाता। सुपाता। वयसिदन्त्यस्यदत्। पा४। १४१॥ संख्युसुपूर्वस्यदन्त्य
स्यदत्तस्यादेशस्याद्दयसि। द्विदन्तः। चंतुर्दन्तः। षट्दन्ता। अस्या। षोडन्तः। सुदन्तः। सुदन्ती। वयसिकिं। द्विदन्तः। करी। सुदन्तो नटः। स्त्रियांसंज्ञायां
। पा४। १४३॥ दन्त्यस्यदत्तस्यात्समासानोवहुव्रीहौ। अयोदन्ती। फालदन्ती। संज्ञायोकिं समदन्ती। विभाषा श्यावागोकाभ्याम्। पा४। १४४॥ दन्त्य
स्यदत्तवहुव्रीहौ। श्यावदन्तः। श्यावदन्तः। अरोकदन्तः। अरोकदन्तः॥

॥ १८ ॥ धशब्दस्य विशेषणत्वेप्यस्मादेवज्ञापकात्परनियतः। पादस्यपद्य
यंलोपसमासांतोनस्यादादेशपरस्येत्येदेः स्यात्शेषिककषप्रसज्येता शेषादिभाषेत्यत्रसमासांतोपेक्षस्यशेषस्याश्रयणदत्त आहसमासा तइतिकथंपुनरभावोभाव
स्यावयवकस्यानत्राहस्यानिद्वारेणोतिवचनवलादौपचारिकमवयवत्वंगत्यतइतिभावः। कुम्भपदीषुचा बहुवचननिर्देशाद्गणयाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थविगति
शिष्यभिषेत्याह कुम्भपद्यादिष्विति। रहधेणेकुम्भपदी
एकपदा-जानपदीत्येवंसमुदायाए

वपुःतेतस्यचप्रयोजनंविषयविशेषपरिग्रहस्याशयनाहस्त्रियामिति।यच्चहोयमानपूर्वसंख्यापूर्व चपरूपतेतस्यमिद्वेलोपेनित्यंडीवर्थवचनंतेनपारोन्यतर
 त्यामिति विकल्येन भवति।द्विरत्रिति।द्वैरतावस्य आतो।शि श्रुत्वा वस्थात्विहगम्यते।उगिदचामितिनुमसयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्तलोपोना।वौडन्निति।षषउत्वे
 दत्तरेभ्यनेनोत्वपुत्वे।सुदतीति।उगितश्चेतिडीपा समदतीति।नासिकोदरेत्यादिनाडीया श्यावदन्निति।श्यावः स्यात्कपिशरत्यमरः।अ रोकदन्निति।अ
 रोक अच्छिद्रा रता अस्यसः॥ ३॥ अग्रांता रहानुक्त समुच्चयार्थश्चकारत्तेन मूषिकदन्निति सिध्यतीत्याहुः।अजातेति।अजातं ककुदमस्यतिविग्रहः।रह

अग्रान् शुद्धश्च भृषवराहेभ्यश्चापा४।१४५॥ एभ्यो दन्तस्य दत्त्वा।कुड्मलाग्रदन्तः।कुड्मलाग्रदन्तः।ककुदस्याः वस्थायां लोपः।पा४।१४६
 अजातकृता पूर्णकृता त्रिककृत्यर्बतो।पा४।१४७॥ त्रिककृदा न्यस्या त्रिककृता सत्तैषा पर्वत विशेषस्या त्रिककृदो न्यः।उद्भिभ्याङ्का
 कृदस्या पा४।१४८॥ लोपः स्यात्।उत्का कृता विककृता।काकृदन्तु।पूर्णहिभाषा।पा४।१४९॥ पूर्णकाकृता।पूर्णकाकृदः।सुहृदुर्हृदो
 मित्राः मित्रयोः।पा४।१५०॥ सुदुर्भ्यात्सुदयस्य सुहृदो निपात्यते।सुहृन्मित्रः।दुर्हृदमित्रः।अन्यत्र सुहृदयः।दुर्हृदमः।उरुः प्रभृतिभ्यः कपा
 पा४।१५१॥ व्यहोरस्कः।प्रियसर्पिष्कः।इहपुमान्।अनङ्गानापयः।नौः।लक्ष्मीरिति एकवचनान्निपात्यन्ते।द्विवचनवहुवचनान्नेभ्यस्तु
 शेषादिभाषेति विकल्येन कपादिपुमान्।द्विपुस्कः।अर्धान्नजः।अनर्थकः।ननः किं।अपार्थः।अपार्थकः।दनः स्त्रियो।पा४।१५२॥ बहुदृष्टि
 कानगरां।अनिनस्मिन् ग्रहणान्यर्थवत्ता चानर्थकेनाऽपि तदन्विधिस्यो जयन्ति।बहुवाग्निकास्त्रियो किं।बहुदृष्टी।बहुदृष्टिको ग्रामः

हिवात्या वस्था गम्यते।उरः प्रभृतिभ्यः कपा उरः प्रभृत्यंता हृद्वी ।कस्यात् समासार्थोत्तरपदात्ताः समासात्तरतिपक्षे तु बहुव्रीहेश्चरमावयवेभ्यः उरः प्रभृतिभ्यः क
 विनिभाष्येयां तद्धितत्वात् स्यनेत्वा व्यहो रस्क इति।व्यूढविशालपुरेयस्यसः।सापदात्तवित्तिविसर्जनीयस्यसः प्रियसर्पिष्क इति।रणः वरतिविसर्गस्य षत्वा ए
 चत्तानीति।नघृतश्चेति सिद्धे लक्ष्मी शब्दपाठस्त्रिहृत्कवचनान्तलक्ष्मीशब्दावयवकवह्व्री ।रेव नित्यं कवन्यत्र शेषादिति विकल्प एवेति नियमा
 र्थस्तेनाकृशमकृशलक्ष्मीश्चेत्सांशंसिते सरतिभारविप्रयोगः सिद्धः।अकृशालक्ष्मी रस्यतिविग्रहः।यत्तु प्राचोक्तं नघृतश्चेति कपवहुलक्ष्मी क रति

सु
सि को
त
१८१

त्यक्तं। संख्यावाचिवह शब्दस्यैकवचनांतत्वाभावात्प्रकृतेनियमेनवारितत्वात्। वद्धी अधिकालस्मीर्यस्येतिविग्रहेवैपुल्यवाचिनएकवचनांतत्वसंभवेपिविशेषविधेर्वली
यत् न उरः प्रमृतिभ्यः कवित्येववक्तुमुचितत्वात्। यदातुनियमशास्त्राणानिवेधमुखेनप्रवृत्तिरिति श्रूयतेतदाशोचोक्तमपिसम्यगेवेतिज्ञेया। अर्थात्रजः गणसूत्रमिदं
अनर्थकेनोपीति। कथं तर्हि सुपथी न गरीति हलै तेषूक्तं कयोत्रदुर्वारत्वात्। नचनपूजनादित्यनेनऋकपूरभूरित्यप्रत्ययस्येवकपोपिनिषेधः शंक्यः षचः प्राचीना।
नामेवस निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात्कप्रत्ययस्य षच उन्नरत्वात्। सत्यां समासांतविधेरनित्यत्वात्साधुरितिसमाधेयुवोरनाकावितिसूत्रे सुपथीति भाष्याच्चेत्युक्तं
वहवाग्निकेति वाचो गमिनिः ॥ ३ ॥ शेषाद्विषयप्रगुक्तकपमात्राषेः शेषः स्यात्तर्हि व्याघ्रपात्सुगंधिरित्यादावपिस्यादतः समासांतोयसः शेष इह गृत्वत्तदा
त्याहा अनुक्तसमासांतारिति। व्याघ्रपादिति। स्थानिद्वारालोयोपिसमासांत इत्युक्तं। सुगंधीति। गंधस्येत्यादिना इत्स समासांतः प्रियपथ इति। अन्वृत्तिरिति प्रत्यय

शेषाद्विभाषा ॥ ५४ ॥ १५५ ॥ अनुक्तसमासांताच्छेषाधिकारस्था द्वहृत्रीहेः कपवास्यात्। महायशस्कः। महायशाः। अनुक्तेत्यादिकिं। व्या
घ्रपात्। सुगन्धिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्थात्किं। उपवहवः। उन्नरपूर्वा। सपुत्रः। नन्नादिनाशेषशब्दोऽर्थद्वयपरं। आर्थोऽन्यतरस्यां ॥ ७
७ ॥ १५ ॥ कप्यावन्तस्य ह्रस्वावास्यात् ॥ बहुमाल्यकः। बहुमालकः। कवभावेवहमालः। नसंज्ञायां ॥ ५४ ॥ १५५ ॥ शेषादिति प्राप्तः कप
नस्यात्संज्ञायां ॥ विश्वे देवा अस्या विश्वे देवः ॥ ॥ ॥ समासांतः उपवहव इति। संख्यया व्ययेत्यादिना समासः। उन्नरपूर्वेति। द्विज्जमे

त्यादिना समासः सपुत्र इति। तेन सहेतीत्यादिना समासः। अयंभावः। शेषो वहृत्री हिरित्यतः शेषपदमनेकमन्यपदार्थ इत्यतस्मिन्नेव सूत्रेऽनुवर्तते सं
ख्यया व्यया सन्नेत्यादिषु षनिवर्तते। तथा च शेषाधिकारस्यत्वाभावात् उपवहव इत्यादिषु कप्रत्ययानेति। एवं चानेकमन्यपदार्थ इति सूत्रान्पृथक् संख्यया व्य
या सन्नेत्यादीनामारंभः कवभावात्प्रत्ययक इति स्थिता ननु सकृदुच्चरितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासांतपरत्वं शेषाधिकारस्य परत्वं च कथमित्यत आह तेनादि
तेति। अर्थभेदेन शब्दभेदः सत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याभेद इति मतद्वयं। आद्ये आहृत्तिः। द्वितीये तत्र मिति विनेकः। यद्वव इति प्रतिपदोक्ता समासांताः। स्वविषय
बाधकमभवंति तत्किमनुक्तसमासांतपरं शेषग्रहणेनेति। तन्नाऋकूरित्यादीनां समासांतरे चरितार्थतया प्रियमम इत्यादौ परेण कपावाधापत्तेः ॥

इत्येवमिति शो वैकल्पिकश्चकप्सर्वोपि निषिध्यतां बहु श्रेयानिति। अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान्। द्विवचनविभज्येतीयसुना प्रशस्य स्यश्चः शेषाद्विभाषेतिकप्राप्तः। बहु
श्रेयसीति नरे तश्चेति नित्यं प्राप्तः कस्मिं गविशिष्टपरिभाषया इत्यसश्चेति प्रतिषिध्यते। बहुनाडिरिति। उपसर्जनह्रस्वः। स्त्री प्रत्ययां तत्त्वाभावात्। अविहृतत्वं त्रि
भ्यती प्रत्ययस्य स्त्रियामित्यधिकारे अविहितत्वादिति भावः। सममी विशेषणे यदा कंठे किंचिदस्तीति ज्ञाते तस्य विशेषणं कालरतितरेदं सममी ग्रहणमन्यं
दानुतं न विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धं चित्रगुरिति। नचोपसर्जनपूर्वमित्येवेदं सिध्यतीति वाच्यं। बहुव्रीहौ सममीत्युक्ततत्कौडित्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य

इत्यसश्चा। पा० १५६॥ इत्यसन्नोत्तरपरान्तकपावहवः श्रेयांसोऽस्या बहु श्रेयान्। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वे प्राप्ते। इत्यसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यं
वहव्यः श्रेयस्योऽस्या बहु श्रेयसी। बहुव्रीहेः किं। अतिश्रेयसि। वन्दिते भ्रातुः। पा० १५७॥ पूजिते र्थे यो भ्रातृशब्दस्य नान्कपस्यात्। प्र
शस्तो भ्राता यस्य। प्रशस्तभ्राता। नपूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सकृद्य्यङ्गोरित्यतः। प्रागेवेति वक्ष्यते। वन्दिते किं। मूर्खभावकः। नाडी
तन्व्यो स्वाङ्गे। पा० १५८॥ स्वाङ्गे यो नाडी तन्वी शब्दो तदनात्कपनस्यात्। बहुनाडिः कायः। बहुतन्वीर्ग्रीवा। बहुतन्वीर्धमनी। स्त्री प्रत्यया
नत्वाभावाद् ह्रस्वाना स्वाङ्गे किं। बहुनाडी कस्तम्भः। बहुतन्वी कावीणा। निष्प्रवाणिश्चा। पा० १६०॥ कवभावोऽत्र निपात्यतो प्रपूर्वाद् व्यतेत्युत्।
प्रवाणि तनुवायशलाका। निर्गता प्रवाण्यः स्यान्निष्प्रवाणिः पटः। समाप्तवान्। नवरत्यर्थः। सममी विशेषणे बहुव्रीहौ। शरे ३५॥ समस्य
ने विशेषणं बहुव्रीहौ पूर्वप्रयोज्यं। कण्ठकालः। अतएव सापकाद्वाधिकरणपदो बहुव्रीहिः। चित्रगुः। सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं।

सधाषनेरतो विशेषणग्रहणं कृतं। सर्वनामेति। कथं तर्हितः एतेपस्मात्सतपररति। कथंचजहत्सार्थात् रतिरिति। रहहिजह ॥ सर्वश्वेतः। द्विशुक्लः ॥
त्वंपदं सजहत्स्वः सोर्योयस्यामिति बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहेः। याचस्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेदत्राहुः सत्रभाष्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयो
नपूर्वनिपातः राजदंतादित्वाद्वा सिद्धमिति द्विशुक्ल इति। यद्यपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति तथापि त्रिशुक्ल इत्यादिसिद्धयेवार्तिके
शब्दयो ग्रहणं कृतं। ननु संख्याया अल्यात्तरत्वेन संख्या सर्वनामोरिति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशंकाह ॥ रामचन्द्राय नमः ॥ ३० ॥

सु

॥ अल्यार्थवाचिकायारत्यर्थः गड्गदेरिति आदिशब्दः प्रकारवाचीतेन पद्मनाभौ यस्य पद्मनाभः उर्णनाभौ यस्य उर्णापोरिति ॥

सि-कौ-
मै-
२५३
मित्यनेन योरिति विपरीतोच्चारणमेवात्र लिंगमिति भावः। अल्यीयस्या इति ह्रस्व उर्णनाभ इति सिद्धतीत्याहुः। जातिकालेति। एतच्च जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादना
दित्यनेन ज्ञापितमिति भावः। सारं गोजग्धो ययासा। अस्वांगपूर्वपदादिति जीषा कथं तर्हि चारुस्मिन्श्चारुहसित इत्यादिः अत्राहुः नपुंसके भावे क्तस्य न पूर्वनिपात
निष्ठाशब्देन विहितस्यैव ग्रहणमिति। क्वचिन्नेति। आहिताग्न्यादित्त्वकल्याणादनभिधानादिति भावः। इति बहुव्रीहिः। चार्थे ह्रस्वः। अनेकमन्यपदार्थ इत्यतो
नेकमित्यनुवर्तते सुवामंत्रित इत्यस्मान् सुवयि। समास इति विभाषेति चाधिक्रियत एव तदाह। अनेकं सुवंतमित्यादि। चार्था इति। चशब्दो न्या इत्यर्थः। एक

मित्यनेन योस्समासे संख्यापूर्वशब्दपरं विप्रतिषेधात् ॥ द्वयः। संख्याया अल्यीयस्याः। द्वित्राः। द्वे द्वेऽपि द्वादशा वा प्रियस्य। गुडप्रियः। प्रियगुडः
गड्गदे ५ परासप्तमी ॥ गडुकण्ठः क्वचिन्नावहे गडुः ॥ निष्ठा। २। २। ३६ ॥ निष्ठान्तस्वह्रस्वी हो पूर्वस्यात्। कृतकृत्यः। जातिकालसुखादिभ्यः प
रानिष्ठावाच्या ॥ सारङ्गजग्धी। मासजाता। सुखजाता। प्रायिकञ्चैतं। कृतकदः। पीतोदकः। वाहिताग्न्यादिषु। २। २। ७ ॥ आहिताग्निः। अग्न्या
हितम् आकृतिगणोयं। प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ। अस्य घतः। दण्डपाणिः। क्वचिन्निवृत्तासिः ॥ इति बहुव्रीहिः। चार्थे ह्रस्वः ॥ २
। २ ॥ अनेकं सुवंतञ्चार्थेवर्तमानस्यासप्तम्यते स ह्रस्वः। समुच्चयान्वाचयेत्तरयो गसमाहारश्चार्थाः। परस्परनिरये सस्यः। नेकस्य एकस्मिन्
न्वयः समुच्चयः। अन्यतरस्याः। नुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः। मिलितानामन्वय इतरतरयोगः। समूहः समाहारः। तत्रेश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति समुच्च
येभिस्सामटगाञ्चानयेत्यन्वाचयेचनसमासोऽसामर्थ्यात्। धवखदिरौ। संज्ञापरिभाषं। अनेकोक्तेः। होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। ह्योर्ह्योर्ह
ह्रस्वापुनर्ह्रस्वतः। होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥

॥ स्मिन्निति ॥ भजनादावित्यर्थः। ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति। क्रियायां द्रव्ययोः समुच्चयोपात्तथा
गुरुं भजश्चैति द्वये द्रव्ययोः समुच्चयः पदः शुक्लो रक्तश्चेति द्वये गुणयोः। रक्तः पटकुंडलं चेति गुणद्रव्ययोरित्युत्सं। भिस्सामटर्गाचानयेति। अत्रत्यदर्श
नाद्गामनानपेन्नपि भिस्सामटत्येवानेवं सुभिस्सामटर्गामानयेति। तथा अठन्वपि नान्विष्यगामानयत्येतो भिस्सामटनस्यैव प्राधान्यगवानयनस्य त्वानुषंगिकता। अ
समर्थ्यादिति। एकार्थीभावाभावादिन्यर्थः। तथा हि बहुव्रीहिषट्कपदानां कर्माद्यंतर्भावेणैव ह्रस्वघटकपदानां चार्थातर्भावेण एकार्थीभा

व आवश्यकः समर्थः यद्विधिरिति परिभाषितत्वात् चार्थे हं द्वरत्कृत्तेश्चानचेतरान्वये परस्परनिरपेक्षणमेकार्थीभावसंभवति येन समुच्चयान्वाचा-
यावकार्थीभाषातर्भूतोऽस्यातां। ततश्चेतरेतरयो गेसमाहरे च परस्परसाहित्यसत्वात्समासो भवति ननु समुच्चयान्वाचययोः परंत्वितरेतरयोगे साहित्यविशेषणं द्रव्यतु विशेष्यं स-
माहरे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति विवेक्तव्यं। ननु नीलोत्पलमित्यादौ च शब्दांतर्भावेण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्वाच्च हं ह्यो दुर्वारः स्यान्नेवं विशेषणं विशेष्य-
णेति सम्भोः अधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसंज्ञया हं हं संज्ञाया बोधात्तस्यास्त्वसामानाधिकरण्ये सावकाशत्वात्। सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु प्रमाणप्रमेयत्वात्
विव्रनीलोत्पलाद्यवपि हं हं दृष्टापत्तिरेवा होतृवोत्रिति। उत्तरपदपरत्वाभावादनयोरानङ्गः ॥ ३३ ॥ राजदेनादिषु। इह हं हतत्पुरुषयोः पाठे प्यर्थधर्मावित्याद्यभिप्रायेणा-

राजदत्तादिषु परं। २२ ३॥ एषु पूर्वप्रयोगार्हं स्पष्टं स्यात्। दत्तानां राजा। राजदत्तः। धर्मादिषु नियमः। अर्थधर्मो। धर्माद्यौ। दम्पती। जम्प-
ती। जायापती। जायाशब्दस्य जम्भावश्चवानि गत्यते। आकृतिगणोयं। हृद्देधि। २२ ३२। हं ह्ये धिसंज्ञं पूर्वस्यात्। हरिश्च हरश्च। हरि-
हरौ। अनेकप्राप्तविक्रमनियमोऽनियमश्शेषे। हरिगुरुहराः। हरिहरगुरवः। अजाद्यदन्ता। २२ ३३। इह हं ह्ये पूर्वस्यात्। ईशकृत्तौ। बहुधनिय-
मभ्रअश्वरथेन्द्राः। इन्द्राश्वरथाः। ध्यन्तादजाद्यदन्तमि। प्रतिषेधेना। इन्द्राग्नी। अल्पात्तरं। २२ ३४। शिवकेशवौ। अतु नक्षत्राणां समाः स्याः।
णामानुपूर्व्येण। हेमन्तशिशिरवसन्ताः। कृत्तिकारोहिण्यौ। समाः क्षराणां किं। ग्रीष्मवसन्तौ। लघ्वक्षरम्पूर्वम्। कुशकाशं। अभ्यर्हितञ्चभक्त्याप-
सपर्वतो। वस्तीनामानुपूर्व्येण। ब्रह्मण क्षत्रियविद्वद्भूदाः। भ्रातृज्यायसः॥ युधिष्ठिरार्जुनौ॥ ॥ २२ ३५ ॥ इह हं ह्ये पूर्वस्यात्। अनेकमितिसर्व-

वामेवं प्रथममिदं ह्ये पूर्वस्यात्। अनेकमितिसर्व-
त्रय्याचरन्त्युः। आकृतौ पदार्थसमुदाये सकृत्क्षरणं प्रवर्तते न प्रविशत्युत्पत्त्यात्। तत्रैकस्य पूर्वनिपाते सति जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते व्यक्तियस्य स्विहना श्री-
यते लक्ष्यानुरोधादिति। हरिहरगुरवदिति। हरगुरुशब्दयोर्नियमः प्रवर्तते इति भावः। अजाद्यदन्तां समुद्राभाह्वः लक्षणहेत्वोः क्रियाया रज्यादिनिर्देशाद्विन्यमिदं प्रक-
रणात्। वेनसमाप्तवौ दार्यविशेषशालिनो मिति भारविप्रयोगसंगोः। अल्पात्तरं। अतएव निपातनात् स्वार्थेतरपकुत्वचत्वयोरभावश्च। यदिति प्रकर्षेतरपस्यात्तरह-

सि. को.
टी. त.
३५४

कोरे नियमस्याद्विवचनां तोपपदत्वविषय एवतरपोविधानान्नातनश्चधवखदिरपलाशादत्या दौवहृषुनियमोनस्यात्। ऋतुनसत्राणामिति। ऋतूनामानुपूर्वमादुर्भावक
तंनसत्राणानुदयकृतां अभ्यर्हितं चावासुदेवार्जुनाभ्यां बुद्धिनिर्देशेनेदं ज्ञाप्यतरनिचतुर्थे भाव्यां अत्याज्ञरमजाद्यदंतमिति सत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिषाते प्रोक्ते तमकुर्व
नज्ञापयति सर्वतोभ्यर्हितं पूर्वमिति तत्रैव सूत्रेव स्य तोयधिष्ठिरार्जुनाविति। इंद्रपुत्रत्वाद्द्विष्टोरंशत्वाच्छ्रुत्वाद्वा अभ्यर्हितत्वमर्जुनेष्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः
॥ ३५ ॥ इन्द्रश्च प्राणि। प्राणितूर्यसेनानामंगानीति बहुवचनांतेनांगशब्देन षष्ठीसमासः अंगशब्दश्च प्रत्येकमन्वेति तेन प्राण्यंगानां प्राण्यंगैरेव तूर्यो गानां तूर्यो गैरेव सेनां
गानां सेनां गैरेव यो हं हस्स एकवद्भवति न तु व्यतिकरेण तेनेहना। मार्दङ्गिकाश्चारेहो। अत्र प्राणिसेनयोरंगनामावयवः तूर्यस्य त्वंगनामोपकारकं बोध्यं। एषां हं हृद

इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गनामा २४४२ एषां हं हृद एकवत्स्यात्। पाणिपादं। मार्दङ्गिकपाणविकं। रथिकाः श्वारेहं। समाहारस्यैकत्वादेकत्वेसि
देनियमार्थप्रकरणं। प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात्। अनुवादे चरणानाम् २४४३ चरणानां हं हृद एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे। स्थे
लां ह्येति वक्तव्यं ॥ उदगात्कठकालापं। प्रत्यष्टात्कठकौथुमं। अध्वर्युः क्रतुरनपुंसकम् २४४४ यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुं
संकलिङ्गानां हं हृद एकवत्स्यात्। अर्क्षाः श्वमेधां। अध्वर्युः क्रतुः किं। रषुवज्रौ। सामवेदे विहितौ। अनपुंसकङ्किं। राजसूयवाजश्वयो। अर्द्धर्चादी
अध्ययनतोऽदिप्रकृष्टारव्यानाम् २४४५ अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्यायेषान्तेषां हं हृद एकवत्। पदकक्रमके ॥ ॥ ॥

ति। प्राण्यंगानां हं हृद सूर्यो गानां हं हृद सेनां गानां हं हृद इत्यर्थः। द्विगुरेकवचनमित्यत एकवचनं वर्तते। तत्रैकं वक्तीति व्युत्पत्त्या एकत्वविशिष्टः समाहाररूपो योर्थस्तत्प्रतिपाद
नस्यादित्युपमचानः फलितमाह। एकवत्स्यादिति। पाणिपादमिति। यद्यप्यत्र जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धं तथापि द्वयप्राधान्येपि भवन्निति प्राणियहणमित्येके। पाणि
पादव्यतिकरेण भूदिति नियमार्थवचनमित्यन्ये। मार्दङ्गिकेति। मृदंगवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे शिल्पमिति ठक्। एवं पाणविकरस्यपि रथिकाश्चारेहमिति रिश्च
नश्चरंतीति रथिकाः पर्पादिभ्यः छन्निति घना। तेचाश्चारेहाश्चतेषां समाहारः। ननु चार्थे हं हृद इत्यनेन समाहारहं हृदसिद्धस्यैकत्वादेकवचनमपिसिद्धमिति किमने
नेत्याशंकाहमियमार्थमिति। समाहार एवेति। समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेकैनिविपरीतनियमोत्रनभवति। तेष्यपुनर्वस्वीरिति सूत्रेव बहुवचनग्रहणत्रद्विसमाहा

रेकवचनस्य चिन्तनाभूदिति क्तमन्यथातिष्यपुनर्वचिन्तितस्मादिति। एवं च द्वंद्वश्च प्राणिन्येति प्रकरणवहिर्भूतानामपि समाहारद्वंद्वो भवत्येव तेन सर्वो द्वंद्वो विभावेक
 वद्वचनोतिष्यमानं नानापूर्ववचनमिति ज्ञेया चरणानामिति। शारवाध्येनृवाचिनामित्यर्थः। स्थेणो रिति। घागतिनिवृत्तौ। इणगतौ। स्या प्रकृतिक इ एप्रकृतिक लुङ्-ते उपप
 देहेतीत्यर्थः। स्थेणोः किं। अभूवनकठकालपाः। लुङि किं निष्ठुकठकालपाः उद्गादिति। इहयदाकठेषुकालार्थेषु च प्रतिष्ठितेषु दितेषु चावाभ्यां जत्रगंतव्यमिति
 संकेतप्रियात्संकेते विस्मृत्यासीने प्रती दमुच्यते। कठेन प्रोक्तमधीयते कठः। वैशंपायनांते वासित्वा सिणि सस्यकठचरकादिति लुक्। अध्येत्रण सुप्रोक्ता लुगिति

जातिरप्राणिनामा २४६ ॥ प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वंद्व एकवत्। धाना शष्कुलि। प्राणिनान्। विट्शूद्राः। द्रव्यजातीनामेवनेह। रूपरसौ। गम
 नाकुश्वेनो जातिप्रधान्य एषयमेकवद्भावः। द्रव्यविशेषविवक्षायान्। वदरामलकानि॥ विशिष्टलिङ्गे नदीदेशोऽग्रामाः २४७ ॥ ग्रामवर्जा
 नदीदेशवाचिनाम्बिन्न लिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वस्स्यात्। उद्यश्चररावतीचा उद्येरावति। गङ्गाचशोणश्चागङ्गाशोण। कुरुश्चकुरुक्षेत्रंच। कुरुकुरु
 क्षेत्रामिन्नलिङ्गानां किं। गङ्गायमुने। मद्रकेकयाः। अग्रामाः किं। जाम्बवन्नगरं। शालूकिनीग्रामः। जाम्बवशालूकिन्यौ। सुद्रजनवः २४८
 एषां समाहारे द्वंद्वस्स्यात्। युका लिप्सा। आनकुलात्सुद्रजनवः॥ येषां च विरोधप्रशान्तिकः २४९ ॥ एषाम्प्रावती अहिनकुला गोव्याघ्र
 । कोकोलकमित्यादीपरत्वाद्दिभाषावृक्षमृगेति प्राप्तचकारेण वाध्यते॥ शूद्राणामनिरवसितानामा २५० ॥ अवहिष्कृतानां शूद्राणां
 म्प्रावती तस्यायस्कारं। पात्रादहिः कृतानान्। चाएडालमृतपाः॥ ॥

॥ लुक्। कल्पिनेणासत्रह्यचारीन्याद्युपसंख्यानाद्वि लोपः। यजुरि
 ति। सूत्रे अर्धयुशब्दो यजुर्वदलक्षकरतिभावः। पदकेति। पदान्यधीतेपदकः। क्रमादिभ्यो वुन्। एवंक्रमकोपि। पदान्यधीत्यक्रमोध्येत व्यरिति स्य घा प्रत्यासत्तिना
 अर्धयननः किपितापुत्रौ। अविप्रकृष्टेति किं। याज्ञिकनैयायिकौ ॥ १० ॥ जातिर। जातिवाच्यवयवक द्वंद्वोपि जातिरित्युपचर्पत इत्याशयेनाह। जातिवाचिनामि
 ति। विट्शूद्रा इति। जातिप्रधान्येपि बहुवचनमुपपद्यते। जान्याख्यायामेकस्मिन्निति विधानात्तेनात्र द्वंद्वगविकलनेति भावः। द्रव्यजातीनामेवेति। अप्राणिनामि
 ति। अर्धयुशब्दो न्वि वयुक्त्या येन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो न तु गुणक्रियाजातीयानामिति भावः जातिः किं न दकयांचजन्यौ। संज्ञाशब्दवेतौ। जातिप्रधान्य एवेति

सु
मि
टी-६
५५

एतच्च जातिग्रहणस्य मन्थथाय युद्धसेनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोपि ग्रहणोपपत्तौ किंतेनेति भावः। द्रव्यविशेषेति नन्वेवं रंजितानुविविधासुरशैलारति
भारविप्रयागसंगच्छतएवेतिकिमितिरुसहिताः शैलारतिमनोरमायां समर्थितमिति चेदत्राहुः। संकलतरुशैल रंजनंतत्रविवक्षितं ननु केषांचित्तरुशै
लविशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशंक्यतथोक्तमिति। वदरामलकानीति। फललुगिति। कलुक्तद्विनलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापिलुक्फलत्व
जात्युपसर्जनद्रव्यवचनावेतौ विभाषा वृक्षमृगेति सूत्रे वदराणि चामलकानि च वदरामलकं जातिरप्राणिनामित्येकवद्भाव इति वक्ष्यति तत्र नानेन प्र
थेन विरुध्यते। फलत्वजातिवाचिनां बहुवचनानां मेव द्वंद्वे एकवद्ववति नत्वेकवचनानां द्वंद्वे इति फलसेनावनस्यतीति वार्तिकोक्तनियममुप
त्यक्तवृत्तेः। विशिष्टलिङ्गो। सूत्रे चत्वारोपिशब्दा अवयवधर्मेण वयविनि द्वंद्वेवर्तते इत्याशयेनाह। ग्रामेत्यादि। रहन दीवाचिनां द्वंद्वे शब्दाचिना
द्वंद्वे निवाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन गंगाकुरुस्येने इत्यत्र न भवति। देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव जनपदो गृह्यते। नद्याः पथग ग्रहणत्वेन पर्वतानां ना कैला
सश्च गंधमादनं च कैलासगंधमादने। नदीदेश इति किं। कुक्कुटमपूर्वो। विशिष्टपदस्यार्थमाह भिन्नलिङ्गानामिति विपूर्वो हि शिषिर्भेदार्थः। अतएव विशेषणं वि
शेष्येति सूत्रे भेदकं भेदेनेति व्याख्यातं समाहारे द्वंद्वः स्यादिति। निष्कर्षो मिप्रायेण यमुक्तिः। यथाश्रुतामिप्रायेण तु द्वंद्वेकवत्स्यादिति केषुचित्सूत्रेषु व्याख्या
यत इति ज्ञेयो। उध्येरवर्तते। उद्यो नदी। सोपिनदी विशेषत्वान्नदी शब्देन गृहीतः। एवं शोणोपि। अग्रामारसत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यत्वेन मधुरापाटलिपुत्रे
इत्यत्र निषेधेन भवति। उभयोरपि नगरत्वात्। सुद्रापचितयोरिमाणत्वे सुद्रत्वं। तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितं। यच्च स्मर्यते। सुद्रं जंतुरनस्थिः स्यादथ वा सुद्र
एव सुद्रं प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपीति। तत्र सर्वपक्षसाधारण्येनोदाहरति। पूकालिशमिति। आनकुलादिति। नकुलपर्येता इत्यर्थः। येषांच विरोधः।
विरोधेन तु सहानवस्थानं तेनेहेना। ज्ञायातपो। शब्दादेत्यव्ययं त्रैकाल्येवर्तते तत्र भवः शश्वतिकः कालात्तत्र। अतएव निपातनादिमुसुक्ता तादिति
क्रादेशो अव्ययानां भूमात्र इति टिलोपश्च न। शाश्वतिकः किं देवासुरैरमृतमं वुनिधिर्मंथेतेषां त्वमृतादि प्रयु
क्तः काशचिक्को विरोधो न तु नित्यः। मंथनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात्। परत्वादिति। पशुशकुनिद्वंद्वस्यावकाशो गोमहिषगोमहिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्र

वाकाः येषां चित्तस्यावकाशः मार्जारमृषकां श्रमणं श्रीमलामित्यादीन्नेय चकारेण वाध्यत इति चकारः पुनर्विधायक इति भावः शूद्राणां त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः शू
 द्रशब्देन ननु शूद्रत्वजातिपरः अनिद्वसितनामिनिषेधात्पत्रादिति यैर्भुक्तेभस्मनाशुध्यते कोस्यमित्यादिस्मृत्युक्त संस्कारेण पिपात्रेन शुध्यति तेषामित्यर्थः
 ॥ ३३ ॥ गवाश्वं यथोच्चारितानीति गणकथेयाणिनिर्गण्यपठितानि तथैव साधूनीत्यर्थे तेनावडः पासिकत्वाच्चरानावडुः तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पेन भवति गो
 अश्वं यथोच्चारितानीति अन्ये गोश्वेभ्यः पशवो गोश्वः गवाश्वमिति इह पशुद्वंद्वविभाषा प्राप्ता दासी दासमिति अत्र पुमान्स्त्रियेत्येकशेषो वाध्यते विभाषा वि

गणकः प्रभृतीनि चारथा ११॥ यथोच्चारितानि साधूनीत्युः गवाश्वं दासी दासमित्यादि विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्व
 वडवसृष्टीपराधरोत्तराणामा २४ १२॥ वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववडवेत्यादि द्वंद्वत्रयञ्च प्राग्वाह्य वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणं त्र
 स्यन्यग्रीधां सस्यन्यग्रीधां रुरुपृषत् रुरुपृषतां कुशकाशां कुशकाशाः त्रीहियवां त्रीहियवाः दधिघृतां दधिघृते गोमहिषां गोमहिषाः शु
 कत्रकां शुकत्रकाः अश्ववडवां अश्ववडवो पूर्वाः पराः पूर्वाः परे अधरोत्तरं अधरोत्तरे ॥ फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिष्ठुद्रजनुधान्यत
 णानां च द्वंद्वप्रकृतिरेव द्वंद्वैकवदिति वाच्यं वदराणि वाऽमलकानि च वदरामलका जातिरप्राणिनामित्येकवद्भवोनेह वदरामलका र
 थैकाश्वारोहो सस्यन्यग्रीधौ इत्यादि विभाषा वृक्षे तिसूत्रेयः प्राणिनस्तेषां ग्रहणमा जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थः पशुग्र
 हणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां नैरेवोभयत्र द्वन्द्वः अन्यैस्तु सहेतुरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनि
 ग्रहणं एवमूर्त्वापरमधरोत्तरमित्यपि अश्ववडवग्रहणं तु पक्षेन पुंसकत्वार्थं अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् ॥

विशेषाणामेवेति अयं भावः वृक्षादिशब्देः प्रत्येकं द्वंद्वे विशेष्यते न चैको वृक्षशब्दो द्वंद्वः न च द्वयोः सह प्रयोगः सरूपाणामित्येकशेषात् नानापि पर्यायाणां विरूपा
 णामपि समासार्थानामित्येकशेषात् नानापि वृक्षधवश्चेत्यादि समासो न्यविशेषयोः अनभिधानात्तद्वद्वैवभावादिति सर्वप्रकरणशेषतयानियममाह फलसेने
 णासिकलसेनादीनां द्वंद्वे विभाषा वृक्षमृगतृणाननलक्षणान्तरेण कवद्ववनवहप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः वहवोवर्तिपरार्थाः वहवचनान्तावाप्रकृतिः कारण

स- यस्य सवह प्रकृतिः वदराणि चामलकानि चेति जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वैकल्पिकं बहुवचनां वदरा मलके इति जाति प्राधान्ये एकवचनां तयोर्द्वन्द्वरतिनास्येकवद्भा
वेति भावः । ५ अग्रहणमिति विकल्पार्थमित्यनुषज्यते चार्थे द्वन्द्वरत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणप्रतिपदविधानार्थं । तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवा
वित्येतद्वाधित्वं सनपुंसकमित्येतदेव भवति । सरतितल्लब्धे नस्येकवद्भावभाजं परामृश्यविधीयमानं नपुंसकत्वं एकवद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति तथा च प्रतिपदो
क्तस्य वलीयस्त्वापुंसकत्वं सिध्यतीति ॥ ३० ॥ विप्रतिषिद्धं ॥ अधिकरणमिह द्रव्याचकारो विभाषानुकर्षणार्थं स देतव्या चष्टे विरुद्धार्थानामित्यादि उदाहरणं
नृशोभोः शीतोष्णोः सुखदुःखं सुखदुःखदस्यादि विरोधोत्रसहानवस्थानलक्षणः । भवत्येवेति । विप्रतिषिद्धग्रहणभावे तु स न स्यात् । अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भा
विप्रतिषिद्धश्चानधिकरणवाचिः । २४।१३। विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भास्यात् । शीतोष्णं । शीतोष्णो वैकल्पिकस्तमाहार
द्वन्द्वश्चैतिसूत्रेण प्राप्तः । स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदं । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव
शीतोष्णे उदकेः स विप्रतिषिद्धं नन्दकपाच्चजन्यं नन्दकपाच्चजन्योद्दहणस्य कसमाहारद्वन्द्वो भवत्येव । न दधियय आदीनि २४।१४॥ एतानि नैकव
त्स्युः । दधिययसी । दध्यावाहैषी । निपातनादीर्घः । ऋकृसामे । वाङ्मनसे । अधिकरणेतावत्त्वे च । २४।१५॥ द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नि
यमानस्यात् । दशदन्तोष्णः । विभाषासमीपे । २४।१६॥ अधिकरणेतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवं रूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं
वुः । अनधिकरणवाचीति किं । शीतोष्णे उदकेः स उद्दहणस्य कसमाहारद्वन्द्वोऽपि स्यादिति दिक् । न दधियय । दधीपयसी इति व्यंजनं ॥ ॥ दन्तोष्णं उपदशः । दन्तोष्णः
वादिः । सुः । इति । एवं मधुसर्पिषी । सर्पिर्मधुनी इत्यत्रापि बोध्यः । इह ब्रह्म प्रजापती शिववैश्रवणवित्यादौ समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वेनेन च्यव ।
स्याप्येते तस्मात्पर्यादधिययसी इत्यादीर्वाद्यत्तथैवातेन तत्र व्यंजनत्वप्रयुक्तविकल्पनिषिद्धे पि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्भावोऽस्त्विति न शकनीयं । किंच नेह लक्षण
विशेषे आग्रहः । एतानि नैकवत्स्युरित्येकवद्भावभाजस्य निषेधात् । यथानवदसस्तादिभ्य इत्यत्र अप्ठणोरुभयोरपि निषेधसिद्धये स्त्रियां यदुक्तं तत्रेति सामान्यतो नि
षिध्यत इति दिक् । ऋक्वामेवाङ्मनसरति । अचतुरेत्यादिनात्र समासां तोऽत्रिनिपात्यते । अधिकरणे । समासार्थस्याश्रयोधिकरणवर्तिपदार्थस्यैतात्परिमा

नियमसुत्रमिनाम्यमाने इति व्याचष्ट। इत्यसंख्या वगमो न यमो न स्यादिति न चेह प्राण्यं गत्वा त्प्राप्तस्यैकवदेवेति नियमस्य प्रतिषेधे विचार्ये हं ह्रस्व इति समाहारे हं ह्रस्वः स्यादिति वाच्यं। स विशेषणं न वृत्तिर्नेत्यस्युपगमस्य प्रारंभस्य प्राण्यभावात् न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगहं ह्रस्वोपिन स्यादिति वाच्यं। सामान्याप्रयोग इति लिंगात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेपितरभ्युपगमात् तदुक्तं हि भाष्ये। अत्र विप्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिरिति। स्यादेतत्। समाहारहं ह्रस्वात् प्राण्यभावे हं ह्रस्वप्राणितूर्येति नियमात् प्रवृत्त्या इतरेतयोगहं ह्रस्वोपि विप्रधानेन मूत्रमिदमिति चेत्कारमिति च दत्तं। नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे हं ह्रस्वप्राणितूर्येति सूत्रकेवलमितरेतरयोगहं ह्रस्वनिषेधपरि। तथा चैतरेतरयोगनिषेधस्य निषेधकारण इतरेतरयोगहं ह्रस्वप्राणितूर्यमिति। एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनापेक्षमिति फलिते मिति दिक्। विभाषा समीपे। यद्यपीह समाहारहं ह्रस्व इति व्याख्यानापेक्षति स्थापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वात् तदनुरोधेनाह नियमो वा स्यादिति। उपदशदंतोष्ठमिति। एकवद्भावे यस्मै अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः। यदिति वदुक्ते सदा उपदशस्य संज्ञोष्ठस्येति षष्ठीत्या दुपदशदंतोष्ठस्यैवेव्यत इत्याकरः। दंतोष्ठस्य दर्शनं नित्यमि प्रायेण षष्ठी कृता यामपि उपदशश

॥ आनङ्गो ह्रस्वो दाश्रया विद्या यो निसम्बन्धवाचिना मृदन्तानां हं ह्रस्व आनङ्ग स्यादुत्तरपदे परे। होतापोत्तारौ। होतृपोत्तनेष्टो द्वाता
देषो न स्वत्वे अतो व ह्री हेर्नानुप्रयोगः किंत्वव्ययीभावस्यैवेति तदाश्रयाः ॥ ((रः। मानापितरौ। पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो म एङ्कलुत्यापुत्र इत्यनुवृत्ते।
आनङ्गः कृष इति षष्ठ्यंतं जाता वैक वचनात्। अतो विद्या यो निसंबन्धे इति त्व नुवर्तते तच्चात्र षष्ठी विपरिणाम्यते तदाह विद्या यो निसंबन्धवाचिना मिति। ननु कतरस्य
नुवर्तते तद्वसिद्धे किमने न कृताग्रहणना अत्राह न कतर इति श्रुत्वा एणं हं ह्रस्व विशेषणं। अनुवर्तते उत्तरपदे परतो यत्पूर्वतस्य विशेषणं पुत्रशब्दे पर आनङ्ग विधास्यनेत
त्रकार्थनिर्देशस्यैव न्यथा ननु वाचित्वापि स्यादिति। उत्तरपदे इति एतच्चा लुगत्तरपदे इत्यधिकारो लभ्यते। उत्तरपदे परतः पूर्वपदे दंतं तस्या नडित्यर्थः। होतापोत्त
राविति। आनङ्ग इति त्वात्पूर्वस्य क्रकारस्य देशसंतिनलोपानाकारमात्रमवविधीयतामिति वाच्यं। उत्तरपर इति परसंगात्। नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदेना स्थि
ष्यते। अन्यथा होतृपोत्तनेष्टो द्वाता इत्यवमध्यमस्यानङ्गस्यात्तत्त्वात्। शेष्यासन्निधानात् कृत एव स्यात्। आदेशेन भवितव्यं ननु कृतं तपदस्य स्थाने इति किमनेनानडे
डिक्करणेन सत्यडिक्करणेन भावेति वादकरणवित्वात्। हो देवता हं ह्रस्वोत्तरपदे परे विधीयमानो यस्मात् देशः पूर्वस्याक्षरस्य पदस्य वा स्यात् पूर्वस्याल एवेत्यत्र निया

सि. ३
शे. ३
१७

मकाभावात् एतेन कृत इति कार्पिनिर्देशार्थमित्युक्तत्वात् निर्दिश्यमानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति उक्त्वा ऋणं व्यर्थमित्याशंकापि परस्मानेष्टोद्गातार इति। न च त्रनेष्टा पूर्वपदं आ
 चवयवस्यैव पूर्वपदत्वात्। मातापितराविति। पुत्रोत्पादने अनयोर्यो निरुक्तसंबन्धः। पूर्वत्र तु हौत्रादिरूपविद्याकृतः संबन्ध एकस्मिन्मध्ये आर्त्विज्यरूप इति वेकः मंडुक।
 त्रत्वेति। तेन विभावात्सप्तत्योरित्यत्र न संबध्यते इति भावः ॥ ३० ॥ पितापुत्राविति। अनयोरपि यो निरुक्तसंबन्धो जन्यजनकभावलक्षणाः देवता अनकारां ता
 र्थमविद्यायोः नि संबन्धार्थं च वचनं। ईदमे आनडोपवादायां देवता हं ह इत्येवेति। इदं च वृत्तियंथे स्थितं ज्योतिर्लतयोरदेवता हं हेप्यग्नीषोमौ प्रणेष्वामीत्याश्वलाप
 पितापुत्रौ। देवता हं हे वा। ३२६॥ इहोत्तरपदे परे आनडु। मित्रावरुणौ। वायुश्च प्रयोगे प्रतिषेधः। अग्निवापू वायवग्नी। पुनर्हं ह्यग्रहणं
 प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थं। तेन ब्रह्म प्रजायतीत्यादौ नानडु। एतद्विनैकह विभागित्वेन श्रुतत्वापिलोके प्रसिद्धसाहचर्यं ॥ ईदमे सोमव
 र्णयोः ३२७॥ देवता हं हे इत्येवा अग्नेः सुतस्तोमसोमाः। ३२८॥ अग्नेः परेषामेषां सस्य षस्यात्समासे। अग्निष्टता अग्निष्टोमः। अग्नी
 षोमौ। अग्नीवरुणौ। इह ह्यौ। ३२९॥ वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशस्या देवता हं हे। अग्नमरुतौ देवते अस्य आग्निमरुतं कर्म। अग्नीवरु
 णौ देवमिअस्या। आग्निवरुणौ देवता हं हे चेत्युभयपदवृद्धिः। अलौकिकवाक्ये आनडु मीत्वञ्च वाधित्वात्तद्वृद्धौ किं। अग्नेन्द्रः। नेन्द्रस्य परस्य
 त्युत्तरपद वृद्धिर्निषेधः। विष्मोना अग्नावैष्मवां दिवोद्यावा। ३३०॥ देवता हं हे उत्तरपदे। द्यावाभूमौ। द्यावाक्षामे। दिवसश्च पृथिव्यामा। ३३१॥
 दिव इत्येव चातद्यावा। आदेशो अकारोच्चारणं। सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतरर्थे। द्यौश्च पृथिवी च। दिवस्पृथिव्यौ। द्यावापृथिव्यौ। छन्दसि
 द्यावापृथिव्यौ। द्यावाचिदस्मै पृथिवी। दिवस्पृथिव्यौ। ररतिरित्यत्र पदकाराविसर्गम्यठति। उषसोषसः। ३३२॥ उषसश्च स्योषासादेशो देवता हं
 न प्रसो गत्वा षत्वात्साधुः। यद्दामासुत दसु वृत्तिः। अग्निसोमौ कृतावकावित्यत्राभिव्यक्तपदार्थापेस्वतंत्रालो कविश्रुता इति न्यायेनारोषत्वात्। अग्नेः। सायराक्षोरिति निवे
 द्य यमारभः। अग्निष्टदिति। अग्निः सूपधः। भिन्नसः। कतुविशेषः। संपदादित्वात्धिकरणे क्विपा अग्निष्टोम इति। अग्नी नासोमोयिष्ठोमः सोमयागस्य संस्था सावास
 स्था उच्यते। इह ह्यौ। तकार उच्चारणार्थः। इकारस्य कः विधानं तु वाधकवाधनार्थं। वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमद्भूत्येते। वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवादतो व्याचष्टे।

३३३

इति मसुवरयदरति आनडमीत्वं च वाधित्वेति यच्च इहैः प्रागेव आनडीत्वयोरंतरंगत्वात्पृथिरस्मितथापियरित्त्वाप वादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशतइतिन्यायरा
 नडीत्वेन भवतइतिभावः अग्नौ चैव वसति इति भावः अतडेव भवति रुत्वं माभूदिति अकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति तेन प्रयोगे विकारभावोऽनुमीयतइतिभावः
 विसर्गमिति तथा च क्वचिद्विकारेनेत्येवानुभयं लक्ष्यानुभ्यादितिभावः उषासासूर्यमिति उषाश्चसूर्यश्चतयोः समाहारः ॥ ३० ॥ मातरपितरौ मातृशब्दस्यानडा
 यनिष्पन्नत्वे ह्यतः अंतग्रहणं विष्य घ्राथं च उरतिवर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति त्वक्त्वं जमिति वहनां ह्येते वाक्त्वकस्त्रजं ह्येते वाक्त्वचस्त्रजं इति
 इहैः ह्येते वादत्वेनाह अथैकशेष इति विरूपाणामिति रूप्यते बोध्यतइति व्युत्पत्त्यासौत्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतयापि व्याख्यानात्सूत्राक्षरैरेवलक्ष्यं शक्यतइति भा

मातरपितरावुदीचामात्राश्च ॥ मातरपितरौ उदीचाङ्गि मातापितरौ ह्येते च उषां ह्येते वाक्त्वकस्त्रजं शमीदृषदं वाक्त्विषां च त्रयोपानहं समाहारकिं प्रावृट्शरदौ इति ह्येते ॥ अथैक
 शेषः सरूपाणां समीरामाः विरूपाणामपि समानार्थानां ॥ वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ ह्येते युनातल्लक्षणश्चदे
 वविशेषः ॥ ३१ ॥ युनासहोक्तौ गोत्रशिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतत्वे त्रयोः कृत्स्नत्वे रूप्यं स्यात् गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ ह्येते
 किं गार्ग्यायणौ युना किं गार्ग्यायणौ तल्लक्षणः किं भागविति भागवित्किं कृत्स्नं किं गार्ग्यायणौ स्त्रीपुं वच्चा ३२ ॥
 युनासहोक्तौ ह्येते स्त्रीशिष्यते तदर्थं पुं वत् गार्ग्यायणौ च गार्ग्याः अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यत्रोश्चेति लुक् दाक्षी च दाक्षायणश्च

गेव व्याख्यातं ह्येते युना अपत्यमंतर्हितं ह्येते मिति युर्वाच्यैः परिभाषितस्य पालिन्युक्त गोत्रापरपर्यायस्येह ग्रहणं कृत्रिमेण युनासाह चर्यान् दाह गोत्रं शिष्यतइति
 गोत्रं पुनेत्येव तु न सूत्रितं अयत्याधिकारादयत्र लौकिकगोत्रग्रहणमिति सिद्धं तेन औपगवश्चानंतरः औपगविश्च पुवेत्यत्र नैकशेषः भागवित्तीति भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवि
 त्तिरित्यस्माद्यनिवृत्त्या ह्येते वीरेषु बहुलमिति कृत्स्नायक इह कृत्स्नासौ वीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते ननु युवत्वमात्रकृतं वैरुप्यं गार्ग्यायणविति इह प्रकृत्यंशे वै रूप्यं न गोत्रादि
 कृतं स्त्रीपुं वच्चा ह्येते स्त्रीति गोत्रप्रत्ययांते स्त्री वाचकमित्यर्थः पुं वच्चा कृतं वैलक्षण्यं स्फुटी कर्तुं ह्येते च नो न विग्रहमाह गार्ग्यायणविति अनुवर्तमान इति तद्व्युत्पत्त्यवद्वि

इति

३१

ॐ
श्री-
श्री-
१५८

पुं पदित्पुत्रातिदेशस्यफलमनेन दर्शितमन्यथास्त्रीत्वस्यानिवर्तनाद्युद्ध-
वृद्धोपूनेत्याद्यनुवर्तनानेहागार्गोचवात्स्यायनौचा ॥ पुमांस्त्रिया वृद्धोपूनेति निवृत्तां सरूपाणामित्यनुवर्तते। भातृपुत्रावित्युत्तरसूत्रारंभात्तेन हंसश्च वरं
चेत्यत्र न भवामन्यथास्यादेवातिप्रसंगः। हंसत्वजातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात्। स्यादेतत्। गौरियंगौश्चायं तयोस्सहोक्तौ एतौ गावाविति नियमतो न
स्यात्तल्लक्षणविशेषाभावात्किंतु स्त्री वाचकस्य पुं वाचकस्य वा सरूपाणामित्येकशेषोऽनियमेन स्यात्। अत्राहुः। तदितरकृतविशेषाभावेनात्यर्थान्न दोष इति। इंद्रेण एवावित्या
दौत्वेकशेषो भवति। स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरपुंयोगकृतविशेषस्य सद्भावात् स्यादेतत्। एतौ गावाविति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं तत्कथं संगच्छतां। त्यदादितः शेषे पुत्र
पुंसकृते इति नियमप्रवृत्त्या स्त्री वाचि गोशब्दस्य शेषे एतौ गाविति नियमतः प्रयोगः सिद्ध्यत्येवेति चेदत्र केचित्। दिक्प्रदर्शनमात्रमिदं। नीलौ गावौ सुंदरौ गावाविति नियम

पुमान्स्त्रिया १५६७॥ स्त्रिया सहोक्तौ पुमान्शिव्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। हंसी च हंसश्च। हंसौ। भातृपुत्रौ स्वसुदहितभ्यामा १५६८॥ भाता
वृद्धसाचाभातरो। पुत्रश्च दुहिताचा। पुत्रौ। न पुंसकमनपुंसके नैकवच्चास्याऽन्यतरस्यामा १५६९॥ अस्त्रीवेन सहोक्तौ स्त्रीवंशिव्यते तच्च वाए।
कवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। शुक्लः पटः। शुक्ला पटो। शुक्लं वस्त्रं। तदिदं शुक्लं। तानीमानि शुक्लानि॥

॥ एतौ न स्यादित्युदाहर्तव्यमथवाएन

शब्दोच्चारं कर्तुं वाची। एताश्च एता च एतौ गावौ कुर्वुरौ गावौ सरूपाणामित्यनेन स्त्रीलिंगशेषे तु एते गावावित्यपिस्यादित्यथा श्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः। तदपरं न स
ते स्वसुदितः शेष इति नियमाः प्रवृत्तावपि पुमांस्त्रियेति नियमप्रवृत्त्या नीलौ गावावेतौ गावाविति नियमतः सिद्ध्यत्येवेति। अत्र वदन्ति। अद्वंद्वतत्पुरुषविशेषणामित्येत
स्याप्यसिद्धमेव वचनं विशेष्यल्लिंगं तदेव विशेषणेषपीति सर्वसंमतत्वात्। एवं च द्वंद्वतत्पुरुषविशेषणेष्वेकशेषविशेषणेषु तावित्यत्र त्यदादितः शेष इत्यादिनिषा
माः प्रवृत्त्या विशेष्यगतमेवल्लिंगं भवतीति स्त्री वाची गोशब्दस्य शेषे एते इति स्यादेवेत्येतौ गावाविति नियमतो न स्यादित्यास्येपः संगच्छन एवेति दिक्। न पुंसकमना। अन्यतरस्यां
ग्रहणमेकवचनेनैवानंतर्यासं वंध्यते न त्वेकशेषेणान्याशयेनाह। स्त्रीवंशिव्यते तच्च वाएकवदिति। अनपुंसकेनेति किं। शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं। अत्रैकवच्चेति न भवति। अ
स्य ग्रहणस्यैकैकशेषस्य एकवद्भावाद्यथा वित्तायेतेत्येकवचनमन्यथा उत्र रत्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शंकेता। शुक्लः पट इत्यादि। शुक्लः शुक्ला शुक्लमित्येव विग्रहः पटः पटी

शुक्लशब्दस्य गलिस्त्रिगुणस्त्रिरणस्य ॥
शुक्लप्रदर्शनं

पितृमात्राः श्वशुरः श्वश्र्वा नन्वेतत्सूत्रद्वयं चार्थं पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन तु श्वश्रुश्वशुरयोर्लक्षणया
 सूत्रसमूहवरिदंमपिसूत्रद्वयं द्वन्द्वनिष्कर्ष्यतावश्च कर्मितीवाच्यायस्येतस्यापिदृष्टत्वादितिचेदत्राहुः। पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रुशब्दयोः केवलयोरुक्तविष
 येषयोगेनार पितृमात्रंभणायमेवसूत्रद्वयमनभिधानाश्रित्यप्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति। मातापितराविति। पितुर्दृशगुणंमातागौरवेणतिरिच्यतरतिस्मृतेर्मा
 तृश्वश्रुशब्दयोर्विनिपातः। आनन्दः। अत्ररत्यानन्दः। श्वश्रुश्वशुराविति। श्वश्रुः पूर्वजपत्नी चमातृतुल्याप्रकीर्तितेतिस्मृतेः श्वश्र्वा अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। त्यदादी
 निमित्तैः सर्वैः किं त्यदादिभिर्नैरपिसहोक्तौयथास्यात्। प्रत्यासत्त्यात्यदादिभिरेवसहोक्तावित्यर्थोमाभूत्। यत्परमिति। शब्दपरविप्रतिषेधादितिभावः। त्यदादितर

पितृमात्राः १२७०॥ मातासहोक्तौपितावाशिष्यते। माताचपिताचापितरौ। मातापितरौवांश्वशुरश्चश्र्वा। १२७१॥ श्वश्र्वासहोक्तौश्वशुरोवाशि
 ष्यते
 । श्वशुरौ। श्वश्रुश्वशुरौ॥ त्यदादीनि सर्वैर्निमित्तम्। १२७२॥ सर्वैस्सहोक्तौत्यदादीनिनित्यंशिष्यन्ते। सचदेवदत्त
 श्रुतौ। त्यदादीन्मिथ्यस्सहोक्तौयत्परन्तच्छिष्यते। सचयश्चायौक्त्वितपूर्वशेषोपिदृश्यतेरतिभाष्या सचयश्चा। तौ। त्यदादितः शेषेपुन्युंसकतो
 लिङ्गवचनादिः॥ साचदेवदत्तश्चा। तौ। तच्चदेवदत्ताचयत्तदत्ताचा। तानि। पुन्युंसकयोस्तुपरत्वान्पुंसकंशिष्यन्ते। तच्चदेवदत्तश्चा। तौ। अहंनृत्य
 रूपविशेषणानामितिवक्तव्यं॥ कुक्कुटमयूर्यादिभेदां मयूरीकुक्कुटाविमौ। तच्चसाचअर्हपिप्यल्यौते॥ ॥ ॥ ति। आद्यादित्वात्तसिःत्यदादीनांशे

येसहनिवांसितेषुयःपुमान्पञ्चनपुंसकं तद्वशेनलिंगप्रतिपादकानिभवंतीतिवाच्यमित्यर्थः। कानीत्याकांक्षायांमर्थात्त्यदादीन्येवा अस्यापवादमाहअहंहेति। द्वन्द्वदिवि
 शेषणानांपूर्वोक्तंनभक्तिविशेष्यनिघ्नतेवेत्यर्थः। नन्वेवकुक्कुटमयूर्यादिविन्यत्रद्वन्द्वस्यउभयपदार्थप्रधानत्वेनउभययोरपिविशेष्यत्वात्विशेष्यनिघ्नतायामपिकुक्कुटमयूर्या
 विभेदतिनियमनोनस्यादितिचेदन्नव्याः। परवत्त्वितिनेनद्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिङ्गवत्त्वात्तत्परलिङ्गस्यैवद्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेनतत्त्विगाधिनतेवानुप्रयो
 गस्येतिनकदाचिदनुपपन्निरिति। मयूरीकुक्कुटाविमाविति। प्रकृतानुपपुक्तमप्येतत्संगादुक्तं। तच्चेति। पिप्यल्यहं। साचेतिअर्हपिप्यलीतत्पुरुषविशेषणमुदाहर
 तिअर्हपिप्यल्यौतेरिति। यद्यपिस्त्रीनपुंसकसाधारणस्तेरितिप्रयोगस्तथापितच्चतच्चसाचअर्हपिप्यल्यस्तादृश्याद्युदाहरणमूल्या॥

सु.
सि.को.
री.त.
१२६

ग्राम्याग्रमेभवा ग्राम्याःग्रामावखजावितिपःलिंगद्वयेपिगावरतिरूपस्यसमानत्वात्स्त्रीलिंगशेषफलमाह। इति। एवंचरमेचरमाश्चरमा इतिस्त्रीलिंगशेषए
वभवतिनत्वत्रत्यदादितःशेषेपुंनपुंसकतो लिंगवचनातीतिपुद्विगशेषः। गावरमा इतिभाष्योदाहरणद्विके अन्यत। ग्राम्यपद्यसद्यविषयत्वाविशेषाद्गा वेरतिवत्। रमा
ग्राम्यपद्यसंज्ञेष्वतरुणेषुस्त्री। १२१ १३॥ एषुसहविवस्थायांस्त्रीशिष्यते। पुमान्स्त्रियेत्यस्यापवादः। गावरमाःग्राम्येतिकिं। रुवरमे। पशुग्रह
लंकिं। अणः। संघेषुकिं। एतौगावौ। अतरुणेषुकिं। वत्सा इमे। अनेकशफेष्वितिवाच्यं। अश्वा इमे। इहसर्वत्रएकशेषेकृतेनेकसुवनाभावाद्दृष्टो
नातेनशिरसीशिरासीत्यादौसमासस्येत्यनोदान्तःप्राण्यङ्त्वादेकवद्भावश्चन। पन्या नौ। पन्या न इत्यादौसमासानो न॥ इत्येकशेषः॥ कृत्तद्धितसमा
सेकशेषसमघनधातुरूपाः। पञ्चदशयः। परार्थाभिधानं वृत्तिः। वृत्त्यर्थवबोधकम्वाक्यविग्रहः। सद्धिधा। लौकिकोःलौकिकश्च। परिनिष्ठितत्वात्सा
धुलौकिकः। ध्योगानर्होःसाधुरलौकिकः। यथा। राज्ञःपुरुषः। राजनअस्यपुरुषसु इत्यविग्रहो नित्यसमासः। अस्वपदविग्रहो वा। समासश्चतुर्वि
धेतिप्रायोवाद्। अव्ययीभावतत्पुरुषवद्ब्रूहीदन्नाधिकारवहिर्भूतानामपिसहसुपेतिविधानात्। पूर्वपदार्थप्रधानोःव्ययीभावः। उन्नरपदार्थ
प्रधानेस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानोवद्ब्रूहीः। उभयपदार्थप्रधानोद्वन्द्वः। इत्यपिवाचास्यवादःप्रायोभिप्रायः। सूयप्रति। उन्नत्तगङ्गमित्याद्यव्ययी
भावे। अतिमालादौतत्पुरुषेद्वित्रा इत्यादिवद्ब्रूहीहो। दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वेचाभावात्। तत्पुरुषविशेषःकर्मधारयः। तेद्विशेषोद्विगुः। अनेकपदत्वं
द्वन्द्ववद्ब्रूहीह्योरेवतत्पुरुषस्यकचिदेवेत्युक्तं। किञ्च। सुयांसुपातिजन्मान्नाधातुनाःथत उपनिज्ज। सुवनेनेतिविज्ञेयस्समासःषड्विधोवुधैः॥ १॥
सुया। राजपुरुषः। तिङ्गायर्ष्यभूषता। नाम्ना। कुम्भकारः॥ धातुना। कटपूः। अजस्रः। तिङान्तिङापा। वतखादना। खादतमोदता। तिङांसुयाकृत्न
इवचसणेति यस्याक्रियायांसाकृत्नविचक्षण॥ एहीडादयो न्ययदार्थेदातिमयूरव्यंसकादौपाठान्समासः॥ ॥ इति सर्वसमासशेषः॥ ॥
इतिचस्त्रिंशद्विंशशेषएवस्यादिति। नास्तिशंकावकाश इत्युद्धः। एतौगावाविति। एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहेसिद्धेसंघग्रहणसामर्थ्याद्द्वन्द्वनांसमुदायोत्रगृ
ह्यतरतिभावः। एकशेषेकृतेरति। विभक्त्यन्यनयेस्त्वानांतरंगत्वादितिभावः। नन्वेवंविषयमेदात्तद्वन्नापवादएकशेष इत्युद्धोषः। कथं प्रवर्तत इति चेदत्राहः ॥

पक्षकशेषो न स्यात्तद्विभक्तावुच्यमानायां हं हः स्यात्तत्त्वकशेषे स न भवतीति तार्किकी प्राप्तिमादायापवा रोद्धोष इति। हं होनेति एतेन कृतं हं हानामेकशेष इति भ्रमो निर-
 स्तान्भवतयेवासु फले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह तेनेति। तेनेति पंचानाविति। न चात्रे तोत्सर्वनामस्थान इति लिंगसमासांतस्सु परिहरः इतोदित्युक्तेपि सावित्यनुच्यते।
 प्राप्तिमिद्वेति वाच्यं पथोविभावेति समासांताभावे अयं च नावित्यादेशे इतोदिनि सूत्रस्य सावकाशत्वात् इत्येकशेषः। प्रसंगोदाह। कृत्तद्विनेत्यादि। पंच च त्रय इति। पंचानां
 चत्तिसिद्धेर्वाचार्यसंनारहाप्याश्रीयत इति भावः। तत्र लक्षणमाह। परार्थेति। प्रत्ययाथो तभोवेण परपदार्थी तर्भावेण वापो विशिष्टार्थस्स परार्थस्स चाभिधीयते यतत्परा-
 र्थनिर्वाणं। अतएवं तितं तं च त्रिर्ने भवति। तत्रैकार्थी भावानभ्युपगमादन्यथा मृदुपचतीत्यादौ फले मृदुत्वच्योन स्यात्स विशेषणानं च त्रिर्ने भवति वृत्तस्य च विशेषणयो-
 गेनेत्यभ्युपगमादित्येका समर्थ्यसूत्रे कैयटस्नाह परस्य शब्दस्य योर्थस्य स्याभिधानं शब्दोत्तरेण यत्र सावृत्तिरित्यर्थः यथाराजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायो-
 अनुक्तेषु शार्थीभिधीयत इति। अविग्रह इति। लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः। अस्वपदेति। समस्य मानयावत्पदाघटित इत्यर्थः। हं हं बहुव्रीहौ रेवेति। अनेकग्रहण-

कृत्पूर्वव्युत्पद्यमानसो। पा०। ७४॥ अअनक्षे इति छेदः। ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवस्य ता अक्षेयाधूः। तदन्तस्य तु नो-

अदन्तस्य तु नो वेद्विधानाद्दहपदसमासत्वं तयैरिव संभवतीति भावः। क्वचिदेवेति। ह्यन्तजात इत्यादौ। नाम्नेति। प्रातिपदिकेनेत्यर्थः। कुंभकार इति। अत्र हि सुतुप्ते-
 भावोपपदसमासः कटप्ररजस्रमिति। क्विच्च विप्रच्छीति। तिकेनमिकं योति सूत्रे च कटप्रुअजस इति निपातनाद्दत्तुना समासः। पिवतरत्वा दतेति आख्यातप्रख्या-
 तेनेति सुपूरव्यं सकृदौपाठसमासः॥ इति सर्वसमास शेषः॥ ७४॥ कृत्पूर् प्र इति लुप्तप्रथमैकवचनांतां समासांता इति त्वधिक्रियते तदाह। समासस्याप्रत्ययान्तावपव इति
 अनक्षे इत्येतत्सोमान्यतः श्रुतमपि धुरैव संवध्यते सार्थान्नात्त्रैरित्याशयेन व्याचष्टे। अक्षेयाधूरिति। तदन्तस्य तुनेति। सूत्रे संवधिने विकरणत्वं विवक्षया सप्तमीतेनास संवधि-
 नीयाधूस्तदन्तस्यनेत्यर्थः। यद्यत्राक्षे पूर्वपदेनेति व्याख्यायेत तर्हि दृठधूरस्य इत्यत्र निवेधो न स्यात्। यदित्वस्ये समासार्थेनेति व्याख्यायेत तदा अक्षधूरित्यत्र न स्यात्तस्माद्दुभयसं-
 ग्रहार्थमेतन्न्याख्यानेनैव ज्यायः। अत्र च्च इति। अयं न पुंस इति समासः। अर्द्धचाः पुंसि चेति पुंस्त्वं॥ अनृणित्यादि। अनुक्तसमासांतत्वाच्छेषादिभाषेतिकं प्रत्ययं न क्वचिद्दक्षमित्यपि वो-

प्रद्वचः अनृचवह्वचान्मध्ये तय्येवनेह अनृक्तामावह्वकसूक्तं। त्रिह्योः पूः॥ नृमूः॥

सु.
सि. को.
टी. न.
२६०

विष्णुपुरमिति। यद्यपि पुरशब्देन समासे व्येतस्मिन् ध्यतितथापि विष्णुपुरित्यतिष्ठवारणयसूत्रेयु ग्रहणं कृतसमासांतस्येति। येन विधिरिति सूत्रे अपलिष्टं निष्ठापस्त्रिंशतीति भाष्यादिति भावः। अंतरीपमित्यादि अंतर्गताः प्रतिकूलाः संगताश्चापो अस्मिन्निति विग्रहः। उपसर्गग्रहणं प्रादेरुपलक्षणार्थं समापदिति। अनुपसर्गत्वात्नेत्वमिति भावः। भाष्ये तु समापदत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तं स च देवयजनरूपविशेषार्थपरस्समीपसमूहीति निर्देशात्समीपमिति भाष्योदाहरणञ्चेति ज्ञेयं देवयजनमिति। तद्व्यतिरेकस्य अस्मिन्निति न्यूनत्वाय त्रभूमिः स्ववितानपूजनादिति समासात् भावः। अवर्णनाद्देति। द्व्यंतरिति सूत्रे रत्वमनवर्णदिति वक्तव्यं इह माभूत्। प्रापं पुरमिति भाष्योक्तेः। गतिश्चेति सूत्रे प्रेपं परेपमिति भाष्योक्तेश्चेति भावः। उदनोः। दीर्घोच्चारणं कच्छिन्नास्वयामवग्रहाथे। वद्वचास्तु अनूपगोमानूगोभिरित्यत्रानूपशब्दे

विष्णुपुरं। क्वं वत्वं लोकात्। विमलायं सरः। द्व्यं नरूपसर्गेभ्योऽप रता। दा ३८७॥ अय इति कृतसमानस्यानुकरणं। षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्योऽपस्य ईत्यात्। द्विर्गोच्यनेपस्मिन्निति द्वीपं। अंतरीपं। प्रतीपं। समीपं। समापो देवयजनमिति तु। समा आयो यस्मिन्निति बोध्यं। कृतसमासानग्रहणत्वे ह। स्वपुत्र्ये। अवर्णनाद्दा॥ प्रेपं। परेपं। प्रापं। परापं। उदनोर्देशः। दा ३८८॥ अनोः परस्यापस्य उत्स्यादेशः। अनूपो देशः। राजधुरा। अस्तु। अक्षधः। दृढधूरक्षः। सस्विपथोऽस्य पथो देशः। अच प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः। पा ४। ७५॥ एतत्पूर्वात्सामलोमानात्समासादचस्यात्। प्रतिसामं। अनुसामं। अवेसामं। प्रतिलोमं। अनुलोमं। कृष्णो दक्षा एडु संख्यापूर्वाया भूमे रजिष्यते॥ कृष्णभूमः। उदग्भूमः। पाण्डुभूमः। द्विभूमः। प्रा

दः। संख्यायानदीगोदावरीभ्याञ्च॥ पञ्चनदं। सप्तगोदावरं। अजितियोगविभागादन्यत्रापि। पद्मनाभः॥ ६६ नावगृह्णति। अनुपदति। अनुभूतः। आशोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः। जलप्रायमनूपस्यादित्यमरः। प्रतिसाममिति। अव्ययीभावः प्रादिसमासो वह व्रीहिर्वा। एवमनुसमादावप्युत्थं। कृष्णो रगिति। अजितियोगविभागेन गतार्थमिदं। एवमुत्तरवार्तिकमपि कृष्णभूमरत्यादयो वह व्रीहयः। पद्मनाभ इति। पद्मनाभानस्येति विग्रहः। गङ्गादित्वात्सप्तम्यंतस्य परनिष्पत्तः

पञ्चाकारानाभिरस्येति वा। एवमूर्णनाभोपि ज्ञेयः। तत्र तु आयोः संज्ञा छंदसोरिति ह स्वो विशेषः ॥ ॥ ॥

अक्षयनेऽनेनेतिदर्शनं चक्षुःसद्वाचिनोऽक्षिशब्दस्य पर्युदासात् मुख्यस्य ग्रहणमित्याशयेनाह अचक्षुः पर्यायादिति गवाक्षइति गावःकिरणः अक्षिशब्दो रंधवाचीषष्ठी
समासः अचक्षुःनियान्तइति निपातनफलं तु समासविशेषनियमः टिलोपादिकं च तदाह आद्याइति बहुव्रीहयइति बहुव्रीहय एवेत्यर्थः तेन तत्पुरुषे अचक्षुःरोविः

अस्तिः दर्शनात् पाठा ७६ ॥ अचक्षुः पर्यायादक्षयोः चस्यात्समासान्तः गवामक्षीव । गवाक्षः । अचक्षुःविचक्षुःसुचक्षुःस्त्री पुंसधेन्व नडुहक्सा
मवाङ्मनसाक्षिभुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीननक्तदिवरात्रिदिवाहर्दिवसरजसनिश्च्रेयसपुरुषायुषड्यायुषन्यायुषग्येजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धो
शुनगोष्ठश्वाः पाठा ७७ ॥ एतेपञ्चविंशतिरजाननिपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य । अचक्षुः । विचक्षुः । सुच
क्षुः । अयाभ्याञ्च तुरोजिष्यते । त्रिचक्षुः । चतुर्णां समीपे । उपचक्षुः । तत एका दशहन्तः । स्त्री पुंसौ । धेन्व नडुहो । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी
चभूतेच । अक्षिभुव । दाराश्च गावश्च । दारगवो । उरुच । अष्ठीवन्तौ च । उर्वष्ठीवं । निपातनाटिलोपः । पदष्ठीवं । निपातनाट्या दशब्दस्य पद्मावः । नक्त
च्चदिसवा नक्तदिवरासत्रोचदिवाच । रात्रिदिवा । रात्रेर्मान्तत्वनिपात्यते । अहनिचदिवाच । अहर्दिवा । वीप्सायां हन्तो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः
सरजंसमिति सक्तत्वेऽन्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु । सरजः । यङ् । जंनिश्चितं श्रेयः । निश्च्रेयसं । तत्पुरुष एवनेहानिश्च्रेयान्युरुषः । पुरुषस्यायुः । पुरुषायुषे
तस्येहिगुः । ध्यायुषा । आयुषं । ततो हन्तः । ऋयजुषं । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपे । उपशुनं । टिलोपाभावः स ।
असारणञ्च विपात्यते । गोष्ठे । गोष्ठश्च । वृहहस्तिभ्यां वर्चसः । पाठा ७८ ॥ अचक्षुः । वृहवर्चसं । हस्तिवर्चसं । पल्पराजभ्याञ्चेति वक्तव्यं
पल्पवर्चसं । जवर्चसं । अवसमन्वेभ्यस्तमसा । पाठा ७९ ॥ अवत्तमसां । सन्तमसां । अन्धयतीत्यन्धं । पचाद्यच् । अन्धन्तमः । अन्धन्तमसं ॥

चत्वार इत्येवमवतीति भावः एवमुत्र रात्र्याप्यवधारणमृत्ये त्रिचक्षुःइति त्रयश्चत्वारोवेति विग्रहः संख्यया सन्नयेति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येयइति उचोपवादेः च अक्षिभुव
मिति प्राण्यगत्वादेकवत् उरुचाष्ठीवन्तौ चेति सक्थिक्तीवेपुमानूरित्यमरः जानूरूपवीष्ठीवदस्त्रियामिति च उर्वष्ठीवपदष्ठीवमिति प्राण्यगत्वादेकवद्भावः द्वेहो निपात्य

नरति

सु
सि.कौ.
टी.त.
२६९

विरूपाणमपीत्येकशेषंवाधित्वेतिशेषः सरजसमिति अव्ययीभावेचाकाले इति सहस्यसभावः सरजः यंकजमिति सरजसमकरं इति भ्रंशस्त्वितिमाघप्रयोगस्तु चिंत्य इति भावः मि-
श्रयानिति निश्चितं श्रेयोयेनेति विग्रहः निश्रेयस्क इतिकेषां चित्प्रत्युदाहरणमशुद्धं इत्यस्यैतिकसो निवेधात् गोष्ठे श्वेति एते न सप्तमीतत्पुरुष एवेति नियमो दर्शितस्तेन षष्ठी
श्वसो वसीय श्रेयसः । पा० ४८० ॥ वसुशब्दः प्रशस्तवार्त्तः । वतः इत्यसुनिवसीयः । श्वसुशब्द उत्रपदार्थं प्रशंसामाशीर्विषयनामाह । मयूरव्यंसकादित्वा
त्समासां श्रौत्रसीयसां श्वः श्रेयसनेभूयात् । अन्ववतसा इहसः । पा० ४८१ ॥ अनुरहसां अवरहसां तसरहसां प्रतेरुरसस्सप्तमीस्थाता । पा० ४८२ ॥ उर
सुप्रति । प्रत्युरसां विभक्त्यर्थः । व्ययीभावः । अनुगवमायामो । पा० ४८३ ॥ एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवंयानं । यस्य चायाम इति समासः । द्विस्रावा त्रिस्रावा
वेदिः । पा० ४८४ ॥ अचप्रत्ययवृत्तिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिः । ततो द्विगुणत्रिगुणवाः श्वमेधादौ तत्रेदनिपातनां वेदिरितिकिं ।
द्विस्रावती । त्रिस्रावती रज्जुः । उपसर्गादध्वनः । पा० ४८५ ॥ प्रगतो ध्वानं । प्राध्वोरथः । न पूजनात् । पा० ४८६ ॥ पूजनार्थोत्परेभ्यस्समासान्ना नस्युः सुराजा
अतिरुः । स्वतिभ्यामेव । नेहा परमराजः । पूजनात्किं । गामतिक्कान्तोः तिगवः । बहुव्रीहौ सकृद्यक्ष्णोरित्यन्तः प्रागेवायं निषेधः । नेहा सुसक्थः । स्व
सः । किमः स्ये । पा० ४८७ ॥ स्येपेयः किमशब्दस्ततः परं यत्र दन्तात्समासान्ना नस्युः । कुत्सितो राजा । किं राजा । किं सखा । किं गौः । स्येपेकिं । किं राजः । किं स
खः । किं गवः । न म्रस्तत्पुरुषात् । पा० ४८९ ॥ समासान्ना न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किं । अधुरं शकटं । पयोविभाषा । पा० ४९० ॥ नत्रपूर्वात्पथोवा
चोत्सान्तः । अपथमा । अपथ्याः । तत्पुरुषादित्येव । अपथोदेशः । अपथम्वर्तते ॥ इति समासान्नाः ॥ ॥ एतत्पुरुषेगोष्ठेश्वेत्येव ब्रह्मवर्चसमिति ष
ष्ठीतत्पुरुषः । एवं हस्तिवर्चसमपि पत्येति पत्वं मांसमर्हतीति पत्योमांसमोजीतरीयं वर्चः पत्यवर्चसं । अवतमसमित्यादि अवहीनं संततं च तम इति विग्रहः । अंधयतीति
अंधदृष्ट्युपपन्नते चुरादिः । अंधमिति गाढमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ श्वसो वसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुनिपाकरविरुद्धं व्याचक्षाण उपेक्ष्या इति ध्वनयति वसुशब्द इति ॥
वसीय इति यः कामयेत वसीयानस्यामिति श्रौत प्रयोगोप्यत्र अनुकूल इति भावः श्वसुशब्द इति कालवाच्यप्ययं प्रकृते त्वर्थविशेषपरः शक्तिस्वभावात्तमेवाह ॥

उत्तरपदार्थप्रशंसामिति उत्तरपदार्थभूतप्रशंसामित्यर्थः आशीर्विषयमिति षष्ठीसमासः विषयशब्दस्याजहल्लिंगत्वात्पुल्लिङ्गनिर्देशः उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्वि
 मयत्तुमहेतिपाठान्तरं क्वचिदस्ति उभयथापि विषयतायाद्येतकोयमिति फलितोर्थः अन्ववरहृहृ इत्यप्रकाशमुच्यते अनुगतमवहीनं चरहृ इति प्रादिसमासः अनुग
 तिसमासिन्नादिवहुव्रीहिर्वीतधरहसमिति तसंचतद्रहश्चेतिविग्रहः परेण नधिगम्यमित्यर्थः इत्यतः प्रागिति प्राग्वहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकोक्तेरिति
 भावः स्येस्येपग्रहणमिहशक्यमनक्तं प्रतिपद्योक्तपरिभाषया किं स्येप इति निहितसमासस्यैवग्रहणं किं राजत्प्रादिकिमत्रप्रशेषष्ठीसमासः कर्मधारयो
 ननत्रस्यस्यत्तूनत्रइतिषष्ठीनत्रः संवंधीयस्यस्यरुषः नत्रवयवकस्यस्मादित्यर्थः अपथमिति नस्यद्विजइतिटिलोपः अपथंनपुंसकमिति लीवत्वं अपथंवर्त
 तइतिअथोभयेउव्ययीभावः इति सकलसमाससाधारणः समासांताः ॥ अलुकस्यादिना प्रसज्यप्रतिषेधोयं सुषोधात्वित्यादिना प्रासोलुङ् भवतीत्यर्थः स्तो

अलुगुत्तरपदे धांशुं अलुगधिकारः प्राप्ता नडः उत्तरपदाधिकारत्वायादसमाप्तेः पञ्चम्यास्तोकादिभ्यः ॥ ६१ ॥ २॥ १॥ १॥ पञ्चम्या अलुकस्यादुत्तरप
 देस्तोकांमुक्तः एवमनिक दृगर्थकृच्छेभ्यः उत्तरपदे किं निश्कान्तोक्तानिस्तोकाः ब्राह्मणच्छंसिन उपसंख्या नमा ब्राह्मणे विहितानि श
 ष्ठीणि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणच्छंसी ऋत्विग्विशेषः ॥ द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्या नादेवा ॥ ६॥ कान्तुक्तरतिसमासप्रयोजनमे
 कपथैकस्वयं विशेषणयोगाभावश्च किंचस्तोकांमुक्तस्यापत्यस्तोकांमुक्तिः स्तोकांमुक्तायास्तोकांमुक्तेयइतिसमुदायात्तद्विज्ञेयत्वेन विप्रयोजने च प्राथमिकसामानि
 कस्तुकोनिषेधेन चरितार्थत्वाद्वास्तुनद्वितनिमित्तोलुङ्दुर्वारइतिशंकां सुषोधात्विति शास्त्रस्यैकताद्विशेषेण लुङ्द्वयस्यापि निषेधाभ्युपगमात् इहस्तोकांतिकेति समास
 शास्त्रपठितात्तस्तोकादयोग्यत्वेन तु करणे च स्तोकात्पृच्छते सूत्रपठितासमासे सुषोलुकिप्रसक्तेर्विधीयमानेनालुकशास्त्रेण समासशास्त्रपठितानामविलंबे
 नोपस्थितेन्यासिन्यायाच्चस्तोकांतिकेत्त्रस्वर्थग्रहणादस्यान्यपिवहुनिगृह्यते तदेतन्मनसि निधायाह एवमिति द्विवचनवहुवचनांतांतांनुसमासोनेष्यते अन
 मिधानोत्तंनस्तोकाभ्यांमुक्तरत्यादौ वाक्यमेवशास्त्राणि प्रतिप्रगीतमंत्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणमिधानंस्तोत्रंअप्रगीतमंत्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणमिधानंशस्त्रमितिशांस्तिकात्

सि.कौ
टी.त-
१८२

ओजस ओजसा कृतमिति कर्तृकरणे कृतेतिसमासः कथं तर्हि सतत नैशतमो हवमन्यतरति भारविः अत्राहुः हतुवर्तने इत्यस्माद्द्वयर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययेन
दंतेन षष्ठी समासाश्रयणान्दोषरतियनुकेवलपदाधिकार एव तदंतविधिर्न तत्र पदाधिकारे तथा च नैशतमसेति तृतीयाया अलुङ्ग भवतीति दुर्घटवत्यादावुक्तं त
त्रपदां ग्राधिकार इत्यत्र इष्टकचितं यक्केष्टकचितमिति भाष्यो दाहरणदुत्तरपदाधिकारे पितदंतविधिप्रवृत्तेः अनुषेति अनुर्जननननानोत्पमरः आत्मनापंचम इति
तृतीयेति योगविभागात्समासः इह प्रकृत्यादित्यथ्यमार्थे तृतीयेत्येके आत्मना कृतः पंचम इति करोति क्रियापेक्षासेत्येव हुव्रीहिर्वोध्य इति एकस्म्यै पाधिकभेदपरिक
ल्प्यवृत्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः वैयाकरणव्याकरणे भवावैयाकरणी अण्त्वागयनादिभ्य इत्यणसाचासाचारव्याचेति कर्मधारय आत्म

ओजससहोऽस्य समसस्तृतीयायाः ६।३।३ ओजसा कृतमित्यादि। अक्षस उपसंख्यानं अक्षसा कृतं आर्जवेन कृतमित्यर्थः। पुंसानुजोऽनुषा
न्य इति चायस्या गुञः पुमान्। सपुंसानुजः। अनुषान्मे जात्यन्वयः मनसस्संज्ञायाम्। ६।३।४। मनसा गुप्ता। आज्ञायिनिचा ६।३।५। मनसरत्ये
वा। मनसस्तुं शीलमस्या। मनसा ज्ञायी। आत्मनश्चा ६।३।६। आत्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात्। पूरण इति वक्तव्यं। पूरणप्रत्ययान्ने उत्तरपदे
इत्यर्थः। आत्मनापञ्चमः। जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्वोध्यः। पूरणे किं। आत्मकृतं वैयाकरणस्या याञ्चतुर्थ्याः। ६।३।७। आत्मन इ
त्येवा आत्मनेपदां आत्मनेभाषा तादर्थ्ये चतुर्थी। चतुर्थीति योगविभागात्समासः। परस्य चा ६।३।८। परस्मैपदां परस्मैभाषा। हलः दनात्सप्तम्या संज्ञा
याभ्यां ६।३।९। हलं नाददनाच्च सप्तम्या अलुक्तं ज्ञायोः। त्वचिसारः॥

॥ ८ ॥ नरत्येवेति इहात्मन इत्यननुवर्त्ये वैयाकरणस्यायां चतुर्थ्या अलुगि
तिव्योऽन्नेतु परस्य चेत्युत्तरसूत्रं त्यक्तं शंक्वमित्याहुः आत्मनेभाषा इति यद्यपीयमारव्या अष्टाध्याय्यां नास्ति तथापि धातुपाठेऽस्तीति भावः प्रकृतिविकृतिभावविरहादं।
धनं यस्या लो जिवत्समासाभावमाशंक्वाह योगविभागादिति इह लुगविधिसामर्थ्यादपिसमासस्तु वचः परस्य च पश्चदस्य चया चतुर्थी नस्याः अलुक्स्याद्वैयाकरणस्या

गविपुर्धोस्थिरशब्दोपमजिरशिशिरेयोरणदिकः किरञ्चनयान्तस्मिष्ठतेर्निष्पन्नः सान्यदाद्योरिति नियधे प्राप्तेवचनारंभः। गवीतिवचनादेवेति नचलुकं वाधिक्त्वापरत्वात्तरंगत्वाच्चावादेशे हल
रन्तात्सप्तम्यात्त्येव लुक्। सिध्यतीति वाच्यं अंतरंगानपिविधीनवहिरंगोलुक्वाधतइतिलुक्वेवलीयस्त्वारितिभावः तद्विस्मृतिरिति तद्वयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः अलुगविधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमे

गविपुर्धोस्थिरश्च ३८३। ३८३। आभ्यांस्थिरस्यस्यवस्यता। गविष्ठिरः। अत्रगवीतिवचनादेवाऽलुक्। युधिष्ठिरः। अंरण्येतिलकः। अत्रसंज्ञायामिति सप्तमीसमासः।
इत्थं च। तद्विस्मृकादिविस्मृका। कारनाम्निचप्राचां हलादौ। ६। ३। १०॥ प्राचान्देशेयत्कारनामतत्रहलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। मुकुटेकार्याप
णादृष्टिमायकः। पूर्वेणसिद्धेभियमार्थं। कारनाम्येवप्राचामेवाहलादावेवेति। कारनाम्निर्किंअभ्याहितपशुः। कारान्यस्यैतदेयस्यनामा प्राचाङ्किं। यूथप
शुः। हलादौकिं। अविकटोरणः। हलदन्तात्किं। नद्यान्तेहः। नदीदोहः। मध्याद्गुरौ। ६। ३। ११। मध्येगुरुः। अन्ताच्चा। अन्तेगुरुः। अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादऽकामे।
दो३। १२। कृष्णकालः। उरसिलोमा। अमूर्द्धमस्तकात्किं। मूर्द्धशिवः। मस्तकाशिवः। अकामेकिं। मुखेकामोऽस्या मुखकामः। वन्धेचविभाषा। ६। ३। १३। हल
दन्तात्सप्तम्या अलुक्। हस्तेवन्धः। हस्तवन्धः। हलदन्तेति किं। गुप्तिवन्धः। तत्पुरुषेकृतिवहुलम्। ६। ३। १४। सस्वरमः। सस्वरमः। कर्त्तृजपः। कर्त्तृजपः। क्त।
विन्ना कुरुचः। प्रावृष्टशक्त्वादिवाच्चे। ६। ३। १५। प्रावृष्टिजः। शरदिजः। कालेजः। दिविजः। पूर्वस्यायस्यपञ्चः। विभाषावर्षेः। शरशरवराता। ६। ३। १६। एभ्य
सप्तम्यावाअलुकृजे। वर्षेजः। वर्षेजः। शरेजः। शरजः। शरेजः। गरजः। वरजः। वरजः। घकालतनेषुकालनाम्नः। ६। ३। १७। सप्तम्याविभाषालुकृस्यात्। घापृष्ठी।
ह्लतरे। पूर्वाह्लतरे। पूर्वाह्लतमे। पूर्वाह्लतमे। कालापूर्वाह्ले। कालापूर्वाह्ले। काले। तनापूर्वाह्लतने। पूर्वाह्लतने। शयवासवासिष्ठः। कालात्। ६। ३। १८। खेशयः।
खेशयः। ग्रामवासः। ग्रामवासः। ग्रामेवासी। ग्रामेवासी हलदन्तादित्येवानेहभूमिशयः। अपोयोनियन्तुषु। अप्सुयोनिरुत्पत्तिर्यस्या। सोप्सुयोनिरुत्पत्तिर्यस्या।

सप्तम्याः स्वर्गः।
सप्तम्याः स्वर्गः।

कर्मणोधि करणत्वविवक्षया वा अविकटोरण इति संघाते कटाजितिकटञ्चनयान्तः उरणोमेषः वन्धेचविभाषा वन्धइति घञतः हस्तेवन्धः इति बहुव्रीहिरयंतपुरुषेतुनेन
सिद्धध्वानिधिति वस्यमातेन नियधे एवेत्याहुः अप्सव्य इति दिगादिक्त्वाद्यति ओर्गुणोवांतादेशः प्राचातुयतः स्थानेजंपठित्वा अप्सुज इत्युदाहृतं तदा करविमुहंजे चरेच

वर्त्तव्यः।

सु.

सि.को. असुजः असुचरतिभाष्येवचनांतरदर्शनाच्चकेचित्तुअसुजइत्युक्तेदाहरणद्वयेपिहलदंतादित्यलुकमाहुः॥३॥ असुमंतावितिकारोर्यामश्चरेसधिष्ठवाप्सुमेसोमोअद्वीदित्वाय
दी.त. भागमंत्रैस्तत्रस्वप्सुशब्देस्तीतितद्वाराअज्यभागयोरप्यसुमत्वंप्राचातुमतिषितिपठित्वाअसुमतिरित्युदाहृतंअत्रकेचित्अखित्येतदनुकरणशब्दःसप्तम्यंनो वाआषेसप्त
१६३ म्यंतात्प्रथमायाअभावेनमनुवेवदल्भःअन्येतुलुकःप्राप्तिरेवनास्तिसप्तम्यभावात्तथाचमतिषितिप्राचोक्तःयाठएवयुक्तःनचसपाठोभाष्यादौनदृष्टरतिवाच्यंमतिषितिपाठ्या
सुमतिरित्युदाहरणस्यचभाष्यद्वयादिपुस्तकेषुदृश्यमानत्वेनमनुषितिपाठस्यैवकाव्यदर्शनात्पर्यत्वाच्चअस्यवागीयंकथाशुभीयमित्यादाविवलुकिकर्तव्येप्रकृतिवद

असुमन्तावाऽज्यभागौनेन्सिद्धवधातिषुचादा३१६। रन्ननादिषुसप्तम्याअलुगनास्थण्डिलशायी। साङ्गाश्यासिद्धः। चक्रबंधः। स्थेचभाष्यायामाद्य
। ३२०। सप्तम्याअलुगनासैमस्थः। भाष्ययांकि। कृष्णः स्यास्वरेष्ठः। षष्ठ्याआक्रोशे। ६३२१। चौरस्यकुलं। आक्रोशेकिं। ब्राह्मणकुलं। वाग्दिव्यश्रयंश्री
युक्तिदण्डहरेषु। वाचेयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः। आमुष्यायणः। मुष्ययुत्रिकाः। मुष्यकुलिकेतिचा। अमुष्यायणः। नडादित्वात्फक्।
अमुष्ययुत्रस्यभावः। अमुष्ययुत्रिका। मनोज्ञादित्वाद्दुना। एवमा। मुष्यकुलिका। देवानाम्प्रियरतिचमूर्खे। अन्यत्रदेवप्रियः। शेषपुच्छलाङ्गुलेषुशुनः। सु
चशेफः। शुनःपुच्छः। शुनोलाङ्गुलः। दिवश्चदासोदेवोदासः। पुत्रेऽन्यतरस्यामा। ६३२२। षष्ठ्याःपुत्रेपरेऽलुगानिन्दाया। दास्याःपुत्रः। दासीपु
त्रः। निन्दायांकि। ब्राह्मणीपुत्रः। ऋतोविद्यायोनिसम्बन्धः। ६३२३। विद्यासम्बन्धयोनि। सम्बन्धवाचिनः। ऋदनात्षष्ठ्याअलुका। होतुरनेवासी
षितुःपुत्रः। विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तुत्वेत्तरपदग्रहणानेहा। होतृधनं। पितृग्रहंविभाषास्वसृपत्येः। ६३२४। ऋदनात्षष्ठ्याअलुगवास्व

नुक्त्वाभिन्यतिदेशप्रवृत्त्येवैष्टसिद्धेरित्याहुःनेनसिद्धवाचक्रबंधरतितत्पुरुषरत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुषएवायंनिषेधःवहुव्रीहोबंधेचविभाषेतिविकल्पए
वपश्यतोहररतिपश्यतमनादत्यहरतीत्यर्थःषष्ठीचानादररतिषष्ठीदेवानामितिमूर्खाहिदेवानांप्रीतिंजनयन्तीतिदेवपशुत्वादितिमनोरमाअयंभाक्ब्रह्म
ज्ञानरहितत्वात्संस्कारेणमूर्खास्तेतुयागादिकर्मण्यनुतिष्ठतःपुरोडाशादिप्रदानद्वारादेवानामत्यंतप्रीतिंजनयंतिचहस्तानिनस्तुनतथातेषांयागाचनुष्ठानाभा

वाटकेगवादि।

स्थानात्पन्नत्वात्पूर्वात्तरेतदपशव इति शेषपुच्छेतिशुन इव शेषमस्य शुनः शेषः यद्यपिशेषस्य शब्दः सकारांतः गौर्लिङ्गं चिह्नशेषसारित्यमरप्रयोगान् तथापि श्रीजीनिंपादिवा
दौ एषदिकेभ्यो न्यये अकारांतोप्यत्येव तथा च मंत्रः यस्यामुशंतः प्रहरामशेषमिति चिह्नशेष सारिति पाठे तु शेषशब्दस्य सकारांतत्वशं कैवनास्तीति बोध्यं शुनः पुच्छ

मातुः पितृभ्यां न्यतरस्यामा ॥ ३० ॥ आभ्यां स्वसुस्सस्य बोवा स्यात्समासे मातुः स्वसा मातुः स्वसापितुः स्वसापितुः स्वसा लुक्सेतुमातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ आभ्यां स्वसुस्सस्य बोवा स्यात्समासे मातृस्वसापितृघसा असमासे तु मातुस्ससापितुस्ससा इत्यलुक्त्वमासः घरूपकल्पचे लड् ड्रुव गोत्र
मतहतेषु ङोऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ३३ ॥ भाषितपुंस्काद्योऽपीतदन्त्याऽनेकाचो ह्रस्वस्याद्गुरूपकल्पप्रत्ययेषु चे लडादिषु चोत्तरपदेषु ब्राह्मणि
तारा ब्राह्मणितमा ब्राह्मणि रणा ब्राह्मणिकल्या ब्राह्मणि चेली ब्राह्मणि वृवा ब्राह्मणि गोत्रेत्वादि वृजः यचाद्यचिवच्यादेशगुणयोर्भाषोपिनिपा
त्यते चे लडादीनि ष्टित्त्रिविधये कृत्सनवा चीनितैः कृत्तितानिकृत्सनैरिति समासः अः किं दत्तातरा भाषितपुंस्कात्किं आमलकीतरा कुवलीतमान
द्याशेषस्यऽन्यतरस्यामा ॥ ३४ ॥ अङ्यन्तनद्याऽङ्यन्तस्यैकाचश्च चोदिषु ह्रस्वो वा स्यात् ब्रह्मवच्यतरा ब्रह्मवच्यतरा स्त्रीतरा स्त्रितरा कृन्धान
लक्ष्मीतरा उगितश्च ॥ ३५ ॥ अङ्यन्तः परा यानदीतदन्त्यां चादिषु ह्रस्वो वा स्यात् विदुषितरा ह्रस्वाभावपक्षे तसिखादिष्विति पुंस्वता विहङ्गरा ह्रस्वादिषु
विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलं हृदयस्य हृत्स्वरवयदः णलासेषु ॥ ३६ ॥ हृदयलिखतीति हृत्स्वः हृदयस्य प्रियां हृद्यं हृदयस्य दं ह्रादीं हंस्वा
सः लेखेत्तणस्य ग्रहणं घञ्जितु हृदयलेखः लेखग्रहणमेवं ज्ञापकं उन्नरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति वाशोकष्यन्नरोगेषु ॥ ३७ ॥ हृच्छो

भा हृदयशकं ॥

इत्यादावपि बहुव्रीहिः त्रयोप्यमी ऋषि विशेषाणां संज्ञाः ॥ ३८ ॥ मातुः पितृभ्यां मिति सूत्रे समासं गुले संगतरत्यतस्समास इत्यनुवर्तितं तत्फलं दर्शयति असमासे त्विति वाक्ये
वेकलिः कमपिषत्वेनत्यर्थः ॥ ॥ इत्यलुक् समासः ॥ ॥ घरूपकल्पतरपतमयो घः प्रशांसायां रूपपचिलवसने चेलडितिपचादौ टित्यभ्यन्तेते ड्रुवर्थप्रत्य

येष्विति लेखग्रहणे नोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति ज्ञापयिष्यत इति भावः ॥

सु.
मि. को.
टी. न.
१६४

॥६४॥

ब्राह्मणतरेति जातश्चेति निषेधात्तसिलादिधितिनपुंवद्भावः चेलीति पचादौ चेलडिति पाठात्टिडुति डीप आमलकीति आमलकी कुवली शब्दे ह्येति न्यस्त्रीलिङ्गौ न
द्याः उक्तदिग्दशेषः सच द्विधेत्याह अङ्गतेति उपलक्षणमेतत् भाषितपुंस्केत्यपि नेह संवध्यते रत्या शयेनाह स्त्रीतरेति उगितः परायानरीति र्दूतोः केवल्योरपिनरीसं
ज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तं विदुवितरेति उगितश्चेति डीपिवसोसं प्रसारणं रत्यादिधिति प्रक्रियात्तद्वाख्यानानि चादिशब्दग्राह्याणि असंतग्रहणमिति अप्रत्ययसाह
चर्माह्येव शब्देभ्यो न एवभिर्दिष्टरतिभावः नन्वेवं लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यादणग्रहणे नैव सिद्धेरत आह तापकमिति अतएव घरूपकल्येषु तदंतग्रहणेनेति व्याख्या

सौहार्द्यं। सौहृदय्यां। हृदयगः। हृदय रोगः। हृदय शब्दपर्यायो हृच्छब्दोप्यस्ति। तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदं। पादस्य पराऽऽज्याति गोपहतेषु। दाश
। पराएषूत्तरेषु पादस्य परस्य दन्त आदेशस्यात्। पादाभ्यामजतीति। पदाजिः। पदातिः। अज्यतिभ्याम्यादेचेतीणप्रत्ययः। अजेर्व्यभावो निपात
नात्। पश्याः। पदोपहतः। पद्यत्यः। तदर्थे। दाश। पश्या। पादस्य परस्य दन्तदर्थे। यतिपरे। पादौ विध्यन्ति। पद्याः शर्कराः। अतदर्थे किं। पादार्थमुदकम्याद्यं॥
षादार्थाभ्याञ्चेति यत्। शके चरतावुपसंख्या नमा। पादाभ्याञ्चरति। पदिकः। पर्यादित्वात्तदुना हिमन्वा विहतिषु च। दाशपथा पद्विमां पत्काषी। यद्वक्तिः। ऋ
चर्या। दाशपथा। ऋचः। पादस्य परस्य च्छेपरे। गायत्रीम्यच्छः शंसति। पादस्यादमित्यर्थः। ऋचर्कं। पादशः कार्षीपणन्ददाति। वाघोषमिश्रशब्देषु। दाश
। पद्यपादस्य परस्य। पद्येषः। पाददोषः। यन्मिश्रः। पादमिश्रः। पच्छब्दः। पादशब्दः। निष्केचेति वाच्यां। यन्निष्कः। पादनिष्कः॥ ॥ ॥

तां ॥ ॥ सौहार्थमिति ब्राह्मणदित्वात्तस्य न हृद्गमिं ध्वंत्तस्य मयवद्वृद्धिः पादस्य पर उत्रसूत्रेपद्ग्रहणत्वे ज्ययमदंतः सौत्रो विभक्ति लुक्त्तसह अदं तादेश इति तेन पर
गरत्यादि सिद्धं पद्यरतिविस्थित्यधनुषेति यत्पाद्यमिति पादाभ्यां चेति यत्पूर्वसूत्रे आज्यात्पादिषु प्राण्यंगस्यैव करणत्वसंभवादिहापितद्वचन एव पादशब्दो गृह्य
तेन परिमाणवचनः तेन ह्यभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यं त्रिपाद्यमित्यत्र परण पादमावेति यतिपदादेशेन भवति एतच्चरति हरत्तग्रंथयोः स्पष्टं पत्काषीति सुष्यजातादि
तिलानिः षट्षिभिर्मिक्तमिति न ऋचः शेरति शस्यत्यस्येदमनुकरणं ल्हेमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्मत्वर्थे शोनसंभवातीति भावः पच्छरति संख्येकवचनाच्च

दीपाया मिति शसुदमेव इति षाह शासुपत्य

उदयेषामिति स्मृतिः ॥ १७ ॥ इति तन्मूल उदधिरिति उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः उदमंथरति इवद्वयसंस्कृताः सक्तवोमंथः उद
केनमंथरति विग्रहेतृतीयेतियागविभागात्समास इतिहरदत्तः शुक्लीभावइति ऊर्यादिच्चिडाचश्चेति च्यंतत्वान्निपातत्वेऽव्ययत्वं भ्रुकुंसरत्यादिभ्रुकुंसश्चभ्रु
कुंसंश्चभ्रुकुंसश्चेति नर्त्तक इत्यमरः त्रीप्रमीलाभ्रकुर्विर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटी स्त्रियामिति च एकतद्धिते एकेतिलु सषष्ठीकंतदाह एकशब्दस्येति ह्रस्वविधानमस्य ल

उदकं स्योदस्मं ज्ञायामा ६३।५१॥ उदमेघः। उन्नरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ क्षीरोदः। येषं वासवाहनधिषुचा ६।५।५८॥ उदयेषाम्पिनष्टि। उद
वास। उदवाहनः। उदधिर्घटा समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धं। एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतस्स्यामा ६३।५८॥ उदकुम्भः। उदककुम्भः। एकेति किं। उ
दकस्थाली। पूरयितव्येति किं। उदकपर्वतः। मन्थादनसक्तविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषुचा ६।३६०॥ उदमन्यः। उदकमन्यः। उदौदनः।
उदकौदनः। उदकोदहस्वाऽङ्गो गालवस्या ६।३६१। उदगनस्याङ्गुनस्य ह्रस्वो वास्यादुन्नरपदो ग्रा मणीपुत्रः। ग्रा मणिपुत्रः। उदकः किं। रमापतिः। अङ्गु इति किं। गौरी
पतिः। गालवग्रहणं पूजायां। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः। इयदु-वड-भाविनामऽव्ययानाच्चनेति वाच्यं। श्रीमदः। भ्रुभङ्गः। शुक्लीभावः। अर्भुकुंसादी
नामिति वक्तव्यं ॥ भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। अकारोऽनेन विधीयत इति व्याख्यान्तरं। भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। भ्रुवाकुंसाभाषणं शोभावाय
स्यास्त्रीवेषधारो नर्त्तकी भ्रुवः कुटिः। कुटिल्यां एकतद्धिते चा ६।३६२॥ एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उन्नरपदे। एकस्या आगतं। एकरूपं। एक
क्षीरं। आपोऽसंज्ञा छन्दसोर्वहला ६।३६३॥ रेवतिपुत्रः। अजक्षीरं। त्वेचा ६।३६४॥ त्वप्रत्यये आपोर्वह्रस्वः। अजत्वं। अजात्वं। रोहित्वात्। रोहि
लीत्वात्। व्यङ्-सम्प्रसारणस्य पुत्रपत्न्योस्तत्पुरुषे ६।११३॥ व्यङ्-नस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्न्योरुन्नरपदयोस्तत्पुरुषे ॥ सम्प्रसारणस्य
। ६।३१३६॥ सम्प्रसारणस्य दीर्घस्यादुन्नरपदे ॥ ॥ ॥ ॥ वंत एवोपयुज्यते ननु केवले स्वभावत एव ह्रस्वत्वादतो व्याचष्टे एकस्या आगतमि।

त्यादि ॥ उदः इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपदमुन्नरपदं चास्तिप्यते तत्र व्यङ्-अपूर्वपदस्य विशेषणत्वं तं गृह्यत इत्याह व्यङ्-नस्येति पुत्रपत्न्योरुन्नरपदयोरिति पुत्रपत्न्येतयो
रिति व्याख्यानेतु कारीषगंध्यापरमपुत्र इत्यादाविति प्रसंगः स्यादिति भावः सम्प्रसारणस्य उन्नरपद इत्यधिक्रियते द्रलोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवृत्तेनेतराह दीर्घः स्या

सु-
सि-
दी-
२२

दुन्नरपरति हलरतिदीर्घोः ननप्र वर्तते प्रत्ययस्य लुप्तत्वे नांगसंज्ञाया अप्रवृत्तेः ॥ १० ॥ कौमुदगंध्याया इति कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्यात् स्यापत्यमित्यणिकृत्संज्ञितो
रिति व्यप्रदेशः यडश्चाप ननु कौमुदगंधीपुत्ररत्यादाविको ह्रस्वो ड्योगालवस्येति ह्रस्वेन भाव्यदीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह व्यवस्थितविभाषयेति नेनेति संप्रसार
रणमिहनेत्यर्थः अतिकारीषेति कारीषगंध्यामति कांतोऽतिकारीषगंध्यस्य पुत्रः इष्टकचितमिति कर्त्तृकरणे कृतेति नृत्तौ या समासः पक्षे ष्टकचितमिति यदाधिकारात्तदं
नविधिः प्रवर्तत इति भावः मालभारीति मालां विभर्तीत्यर्थः मुप्यजाताविति णिनिः हारिष्विति पाठान्तरं कारे सत्या अरुर्द्विषदित्यतो नुवर्तनादाह नुमस्यादिति सत्यंकारः

कौमुदगंध्याः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः कौमुदगन्धीपतिः व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वेन। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमप्रतिषे
धात्। परमकारिषगन्धीपुत्रः। उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह। अतिकारीषगंध्यापुत्रः। वन्धुनि बहुव्रीहौ। ६। १। १४॥ वन्धुशब्दे उत्तरपदे
व्यडस्सम्प्रसारणे स्याद् बहुव्रीहौ। कारीषगंध्या वन्धुरस्येति। कारीषगन्धीवन्धुः। बहुव्रीहाविति किं। कारीषगंध्याया वन्धुः। कारीषगंध्याव
न्धुः। वनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया। मातृज्मानृकमातृषुवा॥ कारीषगन्धीमातृः। कारीषगंध्यामातृः। कारीषगन्धीमातृकः। कारीषगं
ध्यामातृकः। कारीषगन्धीमाता। कारीषगंध्यामाता। अस्मादेव नियतनाम्नात् शब्दस्य मातृजादेशे न द्युतश्चेति कश्चिकल्पश्च बहुव्रीहावे
वेदमानेह। कारीषगंध्याया पाता। कारीषगंध्यामाता। चित्वसामर्थ्याच्चित्त्वरो बहुव्रीहिस्वरत्वा धते। इष्टकेषीकामालानाञ्चित्तुलभा
रिषु। ६। ३। ६५॥ इष्टकादीनां। दानानाञ्च पूर्वपदानाञ्चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वस्यात्। इष्टकचितं। पक्षे ष्टकचितं। इष्टीकतूलं॥
मुञ्जैषीकतूलं। मालभारी। अत्यलमालभारी॥ कारे सत्याऽगदस्य। ६। ३। ७०॥ मुमस्यात्। सत्यङ्कारः। अगदङ्कारः। अतोश्चेति वक्तव्यम्॥ अस्तुङ्
रः। धेनोर्भव्यायाम्॥ धेनुम्भव्या॥ लोकस्य ष्टणे॥ ॥ ११ ॥ शपथकरणं अशपथेपि सत्यादशपथरतिडाचं वाधित्वा परत्वानुमेव अगदं

कारे वैद्य अस्तुकारेभ्युपगमः अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं धेनुं भव्येति भविष्यती धेनुरित्यर्थः भव्यगेयेति नियतनात्कारि कृत्यः धेनुश्चासौ भव्याचेति
विग्रहः गौतमस्मृतौ तु अधेनु भव्येत्यत्रार्थत्वानुमेति बोध्यं॥

लोक एण इति पञ्चः प्रीयान् व-इ-इतिः पूरणं कर्म इति हरदत्तः अनभ्यासमित्यदिति अभ्यासं समीपं तद्विन्नमनभ्यासं एतिसु शास्त्रं नुषदिति इणः क्वप् भाष्टमिधरतिक
 म् एण उय पर समासः एवमग्निमिधोपि गिले गिलस्य गिलशब्दे उत्ररपदे अगिलस्य मुमित्यर्थः तिमिगिल इति मत्स्य विशेषः गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः अचिविभा
 यतिलत्वं गिल गिले चेति गिलगिलताति गिलगिलः तिमिनां गिल गिल इति विग्रहे इदमारब्धं रात्रेः कृत् उत्ररपसधिकारे मत्स्यग्रहणे तदेतग्रहणभावेपिरात्रिंश
 व्यात्यरत्न कृते सम्भवात्कृतं उत्ररपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति रात्रिं चर इति यद्यप्याचार क्वि वंतात्वादिः संभवति तथापि विलंबितोपस्थितिकत्वा

लोक म् एण इति मूलविभुजादित्वात्कः। इत्यं नभ्यासस्य। अनभ्यासमित्यः। दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः। भाष्टान्योरिन्धे। भाष्टमि।
 म्। अग्निमित्यः। गिलेः गिलेः यतिमिङ्गिलः। अगिलस्य किं। गिलगिलः। गिलगिले च॥ तिमिङ्गिलगिलः। उल्लभ इयोः करणे॥ उल्लङ्क
 रणां भ इङ्क रणां। रात्रेः कृतिविभाषा। दा ३ ७२॥ रात्रिञ्चरः। रात्रिचरः। रात्रिमटः। रात्र्यटः। अखिदर्थमिदं सूत्रं। खितितु। अरुद्धिषदिति
 नित्यमुत्तु वस्यते। रात्रिमत्स्यः। राहस्यसंज्ञायाम्। दा ३ ७८॥ उत्ररपदे। सपलाशां संज्ञायाम्। सहस्रध्वो। ग्रन्थान्ताः धिके च। दा ३ ७९
 अनयोः परयोः सहस्रसंज्ञायाम्। उत्ररपदे। समुहर्तव्येति षमधीते। सद्रोणस्वारी। द्वितीये च। नृपाख्या। दा ३ ८०॥ अनुमेये द्वितीये सहस्रस
 स्याता। संगोक्षसंज्ञायाम्। राहस्यसंज्ञायाम्। साहाय्ये लभ्यमानानि शयानुमीयते। समानस्य छन्दस्यः मूर्द्धप्रभृत्युदकेषु। दा ३ ८४॥ समानस्य
 मत्स्य उत्ररपदे न तु मूर्द्धादिषु। अनुभातासगर्भः। अनुसखा। सयूथ्यः। योनः सनुत्यः। तत्र भव इत्यर्थे संगर्भसयूथ्यसनुताद्यत्। अमूर्द्धा
 दिषु च। समानमूर्द्धा। समानप्रभृतयः। समानोदकीः। समानस्येति योगो विभज्यते। तिनसपक्षः। साधर्म्यं॥

सन गत्वा त इति भावः नित्यमेवेति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः रात्रिमत्स्य इति आत्ममानेखश्चेति स्वशू सार्वधातुकत्वात् स्मिन्यरेष्यन् सहस्रध्वेति सहे चेति क्वनिप
 खिधाम्भावनो नर इति निषेधात् प्रीयान् समुहर्तव्येति अतवचनेः व्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाले पूत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावेग्रंथांतग्रहणं द्वितीये
 अमद्यनेन उदितोयः इति लोकप्रसिद्धं व्याख्यं प्रत्यक्षं तद्विन्नमनुमेयं तदाह अनुमेये इति सराक्षसीकेति नद्यतश्चेति क्व योगो विभज्यन इति एतदर्थमेव।

सु.
सि. को.
२२.

ह्यं दसमपिसमानस्य चंद्रसीतिसूत्रमिहोपन्यसामितिभाक् बहुव्रीहिरिति तेन वापसर्जनस्येति एतदर्थे सहस्यसभावः प्राप्नोतीतिभावः ॥ ३३ ॥ सज्योतिरिति समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः यस्मिं ज्योतिषि आदित्येन क्षत्रे वा संजातं तदस्ममयपर्यंतमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिरित्युच्यते इह समानमध्यमवीरश्चेति प्रतिशोक्त एव समासो न गृह्यते सरूपाणामेकशेषरतिलिङ्गात् किंतु बहुव्रीहिरपि इति हरदत्तः ब्रह्मचारीति व्रत इति लिङ्गिनिःसब्रह्मचारीति समानो ब्रह्मचारीत्यर्थः ब्रह्मचारिणः

सजातीय इत्यादि सिद्धमिति काशिका। अथ वा सहशब्दस्य दशवचनोक्तिः। सदृशस्सख्याससखीति यथा तेनायमस्वयदविग्रहो बहुव्रीहिः समानः यक्षो यस्येत्यादि। ज्योतिर्जनपदरात्रिणाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्त्मवयोवचनबन्धुषु। द्वात्रिंशत् ॥ एषु द्वादशसूत्रपर्यन्तं समानस्य सस्यः सज्योतिः सजनपद इत्यादि। चरणे ब्रह्मचारिणि। द्वात्रिंशत् ॥ ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सस्यः चरणे समानत्वेन गम्यमाने। चरणे प्रशाखा ब्रह्मवेदः। तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म। तच्चरतीति ब्रह्मचारी। समानस्य सः। स ब्रह्मचारी। तीर्थये। द्वात्रिंशत् ॥ या तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सस्यः। स तीर्थः। एकगुरुकः। समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः। विभाषोदरे ॥ द्वात्रिंशत् ॥ यादौ प्रत्यये विवक्षिते। इत्येवा समानोदर्थः। सोदर्थः। दृग्दृश्वतुषु। द्वात्रिंशत् ॥ सदृक्। सदृशः। दृक्षे चेति वक्तव्यं। सदृशः। वतुरुत्तरार्थः। इदं दृक्। मोरीशुकी। द्वात्रिंशत् ॥ इत्। श्वतुषु इदमर्शुकीमः कीस्यात्। इदका इदृशः। कीदृक्। कीदृशः। वतुत्तरार्थं वक्ष्यते। दृक्षे चेति वक्तव्यम्। इदं दृक्षः। कीदृक्षः। आसर्वनाम्। दृक्षे च। तादृक्। तादृशः। तावान्। तादृशः। दीर्घः मत्वोत्वे। अमृदृशः। अमृदृक्। अमृदृशः। समासे ङुलेस्सङ्गः। द्वात्रिंशत् ॥ अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सम्यमूर्धन्यस्यात्समासे अङ्गुलिषङ्गः। समासे किं। अङ्गुलेस्सङ्गः ॥ एष्वसमानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात्

ततश्च समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति फलितोर्थः तीर्थे ये ये रस्यकारो न विवक्षितः प्रत्यय इति विशेष्यं तु व्याख्यानात्त्वभ्यन्ते तेन यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिरित्याह। यादौ प्रत्यय इति विवक्षित इति उत्तरपदमात्रनिमित्तः समासप्रकृतिक सुवन्तानुयत्ययः अतस्तस्य परत्वं न संभवतीत्याशयेनेदमुक्तं सोदर्थे इति समानोदरे इत्येव तदर्थे ननु जात्याक् समानस्य सभावे कते सोदराद्य इति यः सभावाभावपक्षे तु समानोदरे शयित औचोदात्त इति यति समानोदर्थः सदृक् स

इति

समानान्ययोः क्वचित् क्वचित् इति किं कर्त्तव्यं शीर्षं इति अदस आत्वे कृते सवर्णं हीर्षं इत्यर्थः एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि ॥ ३३ ॥ भीरोस्थानमिति विसर्जनीयव्यवधा
नात्सत्वप्रामिरिति ज्योतिषः स्तोम इति इदं ज्योतिस्स्तोमोयमिति प्रत्युदाहर्तुमुचितं एतिसंज्ञायामिति सुषामाद्यंतर्गणसूत्रमेतत् एवं नक्षत्राहेत्यपि विश्वक्सेन इति चत्वं

भीरोः स्थानमा १३८१ ॥ भिरुशब्दात्स्थानस्य सस्यमूर्द्धन्यस्यात्समासे । भीरुष्ठानं । असमासे तु । भीरोः स्थानं । ज्योतिरायुषस्तोमः । १३८३ ।
आभ्यांस्तोमस्य सस्यमूर्द्धन्यस्य समासे । ज्योतिषोमः । आयुषोमः । समासे किं । ज्योतिषः स्तोमः । सुषामादिषु च । १३८८ ॥ सस्यमूर्द्धन्यः । शोभनं साम
यस्या । सुषामा । सुषन्धिः । एतिसंज्ञायामगात् । १३८८ ॥ सस्यमूर्द्धन्यः । हरिवेणः । एतकिं । हरिसप्त्यां संज्ञायाम् किं । पृथुसेनः । अगकारात्किं
विश्वक्सेनः । इयं कोरित्येवाहर्षसेनः । नक्षत्राद्वा । १३९० ॥ एति संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वारोहिणीवेणः । रोहिणीसेनः । अगकारात्किं
शतमिषक्सेनः । आकृतिगणायं । अषष्ठ्यः । तृतीयास्थस्याः । न्यस्यदुगाशीराश्यास्थितोत्सुकोत्तिकाकारगच्छेषु । १३८८ ॥ अन्यशब्दः ।
स्यदुगागमस्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशाः । अन्यदास्थाः । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः ।
अषष्ठीत्यादिकिं । अन्यस्याः । न्येनवाशीः । अन्याशीः । कारके च्छेचनायनिषेधः । अन्यस्यकारकः । अन्यत्कारकः । अन्यस्यायं । अन्यदीयः । गहादेराक
तिगणत्वाच्छेदनेधिभाषा । १३९० ॥ अन्यदर्थः । अन्यार्थः । कोः कत्तत्पुरुषः । चि । १३९१ । अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोः षः । कदम्बः । क्रदने
तत्पुरुषे किं । कृष्टोराजा । त्रौचा । कुत्सितास्त्रयः । कत्रयः । रथवदयोश्च । १३९२ ॥ कद्रथः । कद्वदः । तृणे च जातौ । १३९३ ॥ कत्रणः । कापथ्य
क्षयोः । १३९४ ॥ कापथः । कासः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ॥ ॥ ११ स्यात्सिद्धत्वाद्गकारेण व्यवधानमस्तीति भावः ॥

अषष्ठ्यं अन्यदाशीरिभ्यादयः कर्मधारयाः नायनिषेध इति एतच्च षष्ठीतृतीयास्थस्येत्येवसिद्धे निषेधानि सत्वज्ञापनार्थात् द्विर्नञ्ज उयादानाह्वयत इत्याहुः त्रौच
अनञ्चार्थमिदं वा त्रिं कं कञ्चादिभ्यो ढकञिति निर्देशेनैवसिद्धं कापथमिति कुत्सितः पंथाः ऋक्पूरव्यूरिति समासांतः पथः संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वे अप्रा ॥
॥ प्रविभाषेति ॥ ॥

षष्ठः पदार्थः स्यस्माननुवृत्तेरितिभावः एषोदरप्रकारणीति आदिशब्दोहिनव्यवस्थावचनः यथोपदिष्टपदानर्थकादितिभावः शिष्टैरिति अध्याहारलभ्यमिदं यथोपदिष्ट
 मित्यभ्यर्थः व्ययीभावः उपदिशिश्चोच्चारणक्रियः यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानीत्यर्थः एवंस्थितेफलितमाह यथोच्चारितानितथैवेति समासपदविषयकमिदं उत्तर
 पदाधिकारात् निरुक्तादिशब्दसिद्धानामसमासपदानामुणादयो बहुलमित्येव सिद्धे च यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते हंससिंहशब्दयोरपि प्राचा
 कारिकायामुदाहृतत्वात्तथापितत्कारिकायां यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरूपन्यासः कृतो ननु प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिस्तस्योक्तिः

ईषदर्थः ६।३।१५ ईषद्वलं। कजलां अजादावपिपरत्वात्कादेशः। कासः। विभाषापुरुषे। ६।३।१६। कापुरुषः। कुपुरुषः। अप्राप्तविभाषेयां ईष
 दर्थेहि पूर्वविप्रतिषेधानित्यमेव। दृषत्पुरुषः। कापुरुषः। कवंचोष्णे। उष्णशब्दे उत्तरपदेकवद्भुचवास्यात् कवोष्णं। कोष्णं। कडुष्णं। एषोदरा
 दीनित्यथोपदिष्टमा ६।३।१७॥ एषोदरप्रकारणिशिष्टैर्यथोच्चारितानितथैवसाधुनिस्युः। एषतउदरं। एषोदरं। तलोपः। वारिवाहकोव
 लोहकः। पूर्वपदस्यवः उत्तरपदादेश्वलत्वमाभवेद्वर्णागमाद्वंसःसिंहोवर्णविपर्ययोत्। गूढोन्मावर्णविक्रतेवर्णनाशात् एषोदरमा १।१।दिक्
 शब्देभ्य लीरस्यतारभावोवा। दक्षिणतारं। दक्षिणतीरं। उत्तरतारं। उत्तरतीरं। दुरोदाशनाशदमध्येषत्वमुत्तरपदादेश्वत्त्वाद्दुःखेनदाश्य
 ने। दूडाशः। दुःखेननाश्यते। दूणाशः। दुःखेनदभ्यते। दूडमः। खलत्भ्यः। दम्भेर्नलोपीनियान्यते। दुष्टध्यायतीति। दूढ्यः। आतश्चेतिकः। वृ
 वन्तोस्मासीदनीति। वृषी। भुवच्छब्दस्यव आदेशः। सदेशधिकरणेडडा आकृतिगणोयं। संहितायाम्। ६।३।१९४॥ ॥ ॥

त्याहुः वर्णागमादिति हंतेः पचाद्यचिसगागमः विपर्ययादिति हिंसेसुपचाद्यचिहकारसकारयोः स्थानव्ययः दिक्छब्देभ्यश्चेतिवार्तिकमिदं दुरोनाशेत्यप्येवंखलत्रि
 भ्यश्चेतिदाशनाशदमेति त्रयोपिर्षदुस्सुचित्खलत्पयांतादर्थः वृसीति मुनीनामासनं वृसि आकृतिगणोयमिति तेनलुंयेदवश्यमः कृत्येतुं काममनसोर।
 पि समोवाहिः ननुयोमीसरा यच्चियुद्धैरित्यपिसंगृही तं कृत्यांते उत्तरपदे अवश्यमः अंतंसमानंलुंयेत् अवश्यंगंतव्यः अवश्यंसेव्यः तथातुमः काममन
 सोः परतः अंतंलुंयेत् गंतुकामः गंतुमना समो हितततयोः

अंतं बालुकेन सहितः संज्ञितः सतेतः युद्ध एतत्परोयः यच्च धातुः तस्मिन्परे मांसस्यांतं लुंयेत् मांसपचनीमांस्फक्ः इह संयोगांतलोपोपिशिष्टोच्चारणत्रेतिवोध्यं संहिता
यामिति तेन द्विगुणकारणद्वयादौ अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयमुत्प्रेक्षयति ॥ ३३ ॥ अधिकारो यामिति तेन विश्राहितेत्यादौ पदकाले द्व्यचोतसिड इति दीर्घेनेत्या
दिप्रयोजनान्यून्यानीति न हि वृत्तिराहबंधने वृत्तवर्तने वृषसेचने व्यधताडने रुचदीसौषहमर्षणे तनुविज्ञा क्विवंते चित्ति उत्तरपदे चितिशेषः तेन दिवसेषु रुगि
त्यादौ नातिशयसंगः उपानदिति संपदादित्वात्कर्मणि क्विप् निवर्त्तते इति नीवृत् प्रवर्षतीति प्रावृट् मर्माणि विध्यतीति मर्मवित् व्यधेर्ग्रहिज्येति संप्रसारणं निरोच

अधिकारो यामि कर्त्तलक्षणस्याविष्टाः पञ्चमणिभिन्नछिन्नछिद्रसुवस्वस्तिकस्या ६।३।१९५॥ कर्त्तशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः द्विगु
णकारणः। लक्षणस्य किं। शोभनकर्णः। अविष्टादीनाङ्गि। विष्टकर्णः। अष्टकर्त्तः। पञ्चकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्त्तः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्त्तः।
सुवकर्त्तः। स्वस्तिककर्णः। न हि वृत्तिव्यधिरुचिसहितनिषुक्तौ ६।३।१९६। क्विवंतेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः। उपानत्। नीवृत्। प्रावृट्। मर्मावित्।
नीरुक्। अभीरुक्। अतीषट्। परीतत्। काविति किं। यरिणहने। विभाषापुरुष इत्यतो मण्डकं च्युत्या विभाषानुवर्तते। सा च व्यवस्थिता। तेन गतिकु
रक्योरेवनेह। पदरुक्। तिग्मरुक्। वनगिर्योस्संज्ञायाङ्कोटरकिंशुलुकादीनाम् ६।३।१९७॥ कोटरादीनाम्बने परे किंशुलुकादीनाङ्गि। रोपरदी
र्घस्यासंज्ञायां। वनपुरगामिश्रकासिधकासादि। काकोटराग्रेभ्यः। ७।४।४॥ वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एवणत्वन्नायेभ्यः। इह कोटरादीनां
पञ्चदीर्घनिधौ कोटरादयो बोध्याः। तेषां कृतदीर्घाणां एत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः। अग्रे शब्दस्य तु विध्यर्थः ॥ ६ तदतिनीरुक् अतिसहते।

अतीषट् पूर्वपदादितिषत्वमितिहरदत्तः सहेः एतन्तीभ्यां चेत्यत्र सहेरितियोगविभागाच्च कारस्यानुक्तसमुच्चयाद्देश्ये सुषामा देशकृतिगणत्वादित्यपरेप
रितनोर्निति परीतत् गमकावित्यत्र गमादीनामिति वा व्यमित्युक्तेर्न लोपः वनपुरगा व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह वनशब्दस्येति एभ्य एवेति कृतदीर्घेभ्यश्च
रगादिभ्य एव परस्य एत्वमित्यर्थः एभ्यो वनस्य एवणत्वन्नायेषामिति विपरीतनियमशंका तु न भवति वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्त्वसंभवा
त् न नियमार्थे इति अथ भावः पुरगामिश्रकेति दीर्घनिर्देशादसंज्ञायां दीर्घाभावेन संज्ञायामेवणत्वमिति कलितं एवं च पूर्वपदात् संज्ञायामित्यनेनैव वनस्य।

मु.
सि. जो.
दी. न.
१६८

एत्वेसिद्धे पुनरपि क्व दीर्घस्य पुरगादियं च कस्य एत्वविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति विध्यर्थ इति असंज्ञात्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्या प्रवृत्तेरिति भावः न च पुरगात्वेन मयि विध्यर्थे मेव गकारव्यवधानेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्य प्राप्त्यभावादिति वाच्यं अगदत्यस्य पंचम्यंतत्स्वीकृत्य गंतात्पूर्वपदात्परस्य एत्वनेति वा

पुरगावणं। मिश्रकावणं। सिध्रकावणं। सारिकावणं। कोटरावणं। एभ्य एवेति किं। असिपत्रवनं। वनस्याग्रे। अग्रेवणं। राजदन्नादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुकप्रतिपदिकार्थमात्रे प्रथमा। किंशुलुकागिरिः वले। ६। ३। १९८। वलप्रत्यये परे दीर्घस्यात्संज्ञायां। कृषीवलः। मतौ वह चोनेजिसदीनामा ६। ३। १९९। अमरावती। अनजिरादीनाङ्गि। अजिरवती। वहुचः किं। व्रीहिमती। संज्ञायामित्येव। नेहावल्यवती। शरादीनाञ्च। ६। ३। १२०। शरावती। इकोवहः पीलोः। ६। ३। २१। इगनस्य दीर्घस्याद्दहे। ऋषीवहं। कपीवहं। इकः किं। पिएडवहं। अपीलौः किं। पीलुवहं। अपील्वदीनामिति वाच्यं। शरुवहं। उपसर्गस्य घञ्यः मनुष्येव हलम्। ६। ३। १२२। उपसर्गस्य वहुलन्दीर्घस्याद्द्वन्ने परे मनुमनुष्यापरोपाकापरिपाकः। अमनुष्ये किं। निषादः। इकः काशे। ६। ३। १२३। इगनस्योपसर्गस्य दीर्घस्यात्काशः। वीकाशः। नीकाशः। इकः किं। प्रकाशः। अष्टवसंज्ञायाम्। ६। ३। १२५। उन्नरपदे दीर्घः। अष्टपदा संज्ञायाङ्गि। अष्टपुत्रः। चितेः कपिः। ६। ३। १२७। एकचितीकः। नरे संज्ञायाम्। ६। ३। १२८। विश्वानरः। मित्रे चक्षौः। ६। ३। १३०। विश्वामित्रः। ऋषौ किं। विश्वमित्रो माणवकः। शुनो रजदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घावाच्यः। श्वादनः। इत्यादि। प्रनिरनशशरे सुप्तसाम्रकार्थवदिरपीयूषाभ्योः संज्ञायामपि। ८। ५। ५। एभ्यो वनस्य एत्वस्यात्। प्रवणं। कार्थवणं। इह्यात्परत्वात् एत्वा विभावौषधिवनस्यतिभ्यः। ८। ५। ६। एभ्यो वनस्य एत्वस्यात्। दूर्वावणं। दूर्वावनं। शिरीषवनं। शिरीषवणं।

ख्यनात् पुरगाशब्दस्य त्वाकारात् तत्त्वाद्गदिति निषेधस्या प्रवृत्तेः अतएवागदत्यस्या ऋगयनमित्येकमेवोदाहरणमित्यपृगयनादिभ्य इति निर्देशः श्रेय एतत्प्रत्याख्यातमाकरे पुरगावणमित्यादि नरकविशेषस्य संज्ञा असिपत्रवनमिति एभ्यो वनस्येवेति विपरीतनियमे तु एत्वमत्र दुर्वारमिति भावः सप्तम्यर्थस्य

प्रातिपदिकोर्ध्वे अंतर्भावाद् अहं प्रथमेति किंशुलुकार्दीनामुदाहरणमाह किंशुलुकागिरिरिति आदिशब्दात्स्वजनागिरिरित्यादयः किंशुलुकेति किंशुलुगिरिः
 रामगिरिः कृष्णवल्गु इति रजः कृष्णामुतीत्यादिनामत्वर्थवल्गुच अमरावतीति मादुपधायाश्चेति संज्ञायामिति वामतोर्मस्यकः घञ्मात्रस्योत्तरपदत्वासंभवादाह।
 घञंत इति निषाद इति पुलिंदो मनुष्यजातिः निषीदस्यस्मिन्यापमिति निषादः हलश्चेत्यधिकरणे घञकथं तर्हि दौर्बर्कै प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेदत्राहुः प्रे
 तिस्मिन् हारं ताख्यात्ताच्छब्दमिति एकचित्तीक इति शोयाहिभाषतिकपदंष्ट्रतिवार्तिके दीर्घांतः पठ्यते केचिन्नुहस्वांतपठित्वाश्चादंष्ट्र इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहु
 १। तुरुये इहवा इति काश्येति बालव्यपाठस्वनाये इति भावः वनस्पतिभ्या वनस्पत्यत्वमुदाहरति शिरीषे वणमिति ननु वानस्पत्यः फलैः पुष्यात्तैरपुष्या
 ६ वनस्पतिरित्यमरं कोशाद्यस्य पुष्यविनेव फलप्रादुर्भावस्स वनस्पतिस्स चोदुं वरादिः शिरीषस्तु न तथा तस्य पुष्यफलोभयसत्त्वात्तौ एत्वमिह कथमिति चेदत्र
 द्व्यचन्यचभ्यामेवा॥ जेहा देवदारुवनं शरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः शरिकावनं। मिरिकावनं। वाहनमाहितात्। ८। ४। ८॥ आरोग्ययदुखतेन
 हादिस्थानिमित्तात्परस्य वाहननकारस्य एत्वस्यात्। इत्युवाहणं। आहितात्किं। इदुवाहनं। इदुस्मिकं स्वाहनमित्यर्थः। वहनेत्युद्विद्वि
 रिहैव सूत्रेनियतनात्। पानदेशे ८। ४। ८॥ पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य पानस्य नस्य एत्वस्यादेशे गम्ये। क्षीरम्यानं येषां ते क्षीरपाणः उशीनराः
 पुंशुपाणः। प्राच्याः। पीयते इति यानं। कर्मणिल्युट्। वाभावकरणयोः॥ ८। ४। १०॥ पानस्येत्येवाक्षीरयानं। क्षीरपाणं ॥ ॥ ॥
 इव वनस्पतिशब्देनात्र चक्षमात्रमुपलक्ष्यते अत्रचलुपियुक्तुं वदिति सूत्रस्थं भाष्यं लिंगं तत्र हि व्यक्तिवचने किं शिरीषाणामदूरभवोग्रामः शिरीषस्तस्य वनं।
 शिरीषवनमित्यत्र एत्वकर्तव्ये वनस्पतित्वमप्यतिदिश्येतेत्युक्तं तच्च शिरीषाणामवनस्पतित्वसंगच्छतेनान्यथेति दिक् ॥ ॥ ॥ द्व्यचन्यचभ्यामेवेति व्यवस्थित
 विभाषाश्रयणदिति भावः ओषधित्वात्प्राप्तप्रतिषेधमाह शरिकादिभ्य इति एतदपि व्यवस्थितविभाषावित्तमदेव सिद्धं उशीनरा इति इह उशीनरशब्दस्त
 देशवासिषुभाक्तः कर्मणिल्युट् इति कृत्यल्युटो बहुलमित्यनेन वाभाव आदेशार्थ आरंभ इत्यप्राप्तविभाषा क्षीरपाणमिति तिः यानं ल्युट् चेति नपुंस
 केभावेत्युट्पीयते अनेनेति यानंकरणेत्युट् क्षीरस्य पानं क्षीरपाणं॥

५-
मि. को
टी. त
१६६

गिरिनद्यादीनां वेत्ति वक्तव्यमिति शेषः संज्ञायां प्राप्ते असंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषेत्याहुः माषवापिणविति बहुलमाभीष्ट्ये इति लिनिः श्रीहिवापात्मीति कर्म
ल्यण उत्ररपदं यद्विद्विद्वानुरोधेन तथा व्याख्यायत इति भावः गर्गभगिनीति इह भगिनी शब्द उत्ररपदं न तु भगिनी शब्दः अत्र व्याख्याने नुम् ग्रहणमेव ज्ञापक
मिति प्राचां मतं आह अतएवेति तदुक्तं ज्ञापकं विषद्वयति किंचेति परिपक्वानीति कुमतिचेति नित्यणत्वं प्राप्तं एकाजुत्रर प्राग्व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधेन स्म
र्यते इत्रहणविति इत्रहतवंतौ ब्रह्मभूणेति किं परिमाणीति मनेर्येतात् कियचेति कियगतिकारकोपयदानमित्यादिनां सुबुत्तत्रैः प्राक्समासानकारांत
मुत्ररपदं नांतत्वा न्द्वय शीरयाणीति यिवतेः कर्मण्युपपदे आतोसुपसर्गे इति कः आतो लोप इटिचेत्यालोपः रम्यविलोति रम्यश्चा सौविश्वेति विग्रहस्त

गिरिनद्यादीनाम्वा। गिरिनदी। गिरिणदी। चक्रनितम्वा। चक्रणितम्वा। प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु चा। ८। ११॥ पूर्वपदस्थान्निमित्ता
त्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णे वा स्यात्। प्रातिपदिकान्ते। माषवापिणौ। नुमि। श्रीहिवापाणि। विभक्तौ। माषवापेण। यस्येमाषवापिनावित्यादि।
उत्ररपदं यत्प्रातिपदिकान्तदन्त्येवणत्वेनेह। गर्गाणां भगिनी। गर्गभगिनी। अतएव नुम्ग्रहणं कृतं। अङ्गस्य नुस्विधानात्तदङ्गो हि नुम्
नत्त्ररपदस्य। किञ्च। अहि एव नित्यादौ हिवेर्नुमोणत्वाः र्थमपि नुम्ग्रहणं। प्रेचनमित्यादौ तु सुभादित्वान्ना युवादेर्न॥ रम्ययूना। परिपक्वा
नि। एकाजुत्ररपदेणः। नित्यमित्युक्तं। इत्रहणौ। हरिम्मानयतीति। हरिमाणी। नुमि। शीरयाणी। विभक्तौ। शीरयेण। रम्यविलो। कुमतिचा
॥ ८। १३॥ कवर्गवत्युत्ररपदे प्राग्वत्। हरिकामिणौ। हरिकामाणि। हरिकामेण। पदव्यवायेपि॥ ८। १५॥ पदेन व्यवधानेपिणत्वेन स्यात्।

आज्ञेनास्त्रियां ननु अंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात्पदव्यवायेपीति णत्वनिषेधः स्यान्मैवं उत्ररपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे
धेन विशब्दस्य पदत्वाभावात्स्वादिष्वेत्यनेन तुरम्यविशब्दस्यैव पदत्वं न तु विशब्दस्य यस्मात्स्वादिविधिस्यैव पदत्वात्पुपगमात् एवं च युनर्भूणामित्यत्र ण
त्वेनिर्वाधमेव नामिपरतः भूशब्दस्य पदत्वाभावात् कुमतिच अनेकाजुत्ररपदार्थ आरंभः कावित्येव तु न सूत्रितं यस्मिन्चिधिरिति तदादिविधौ कवर्गाद्युत्र
पद एव हरिकामिणमित्यादौ विधिः स्यान्न तु वस्त्रयुगेणेत्यादौ तथा च मतुवंतनिर्देश आवश्यकः इत्याह कवर्गवतीति पदेन व्यवधान इति निमित्तनि

मिद्धिनोर्मध्येपदेसति एत्वंनेत्यर्थः माषकुं भवापेनेति माषकुं भवपतीतिकर्मण्यण उपपदसमासः॥ ३॥ चतुरंगयोगेनेति। चत्वार्येगान्यस्यतेनयोगइति मनोर
माषाविगृहीतं तदुक्तं उत्तरपदत्वेचायदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादंगशब्दस्यापदत्वात् तस्मादंगानयोगो अंगयोगश्चतुर्णामंगयोगइत्यवगृहीत
स्यनचचतुरंगेनयोगइतिविग्रहेष्यंगशब्द उत्तरपदनेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोनप्रवर्ततइतिशंकां तस्यपूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात् उत्तरपदत्वेचेतिप्रतिषेध
चनेष्योत्तरस्यसमासचरभावयवस्यपदत्वेकर्तव्यपदादिविधिभिन्नेप्रत्ययलक्षणं नप्रवर्ततइत्येथाभ्युपगमाच्च शाक्यार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः
प्रादिभ्योधातुजस्येत्यादौत्तरपदशब्देनसमासचरभावयवमात्रंगृह्यतेइतिप्रत्ययलक्षणप्रकृत्यभावेपिनस्यतिः इहत्तुपदत्वलाभा

चतुरङ्गयोगेनाअतद्वितइतिवाच्यमा॥ आर्द्रगोमयेणाशुष्कगोमयेणाकुसुमसुराणाजातिः॥ ६॥ १५३॥ अत्रसुनिपात्यते। कुसुमसुराधा
न्याकां स्तीवत्वमन्त्रां जातिः किं। कुसुमसुराणा कुत्सिनानितिन्दुकीफलातीत्यर्थः। अपरस्यराः क्रियासात्तये॥ १५॥ १४४॥ सुनिपात्यते। अपरस्यरा
स्यार्थागच्छन्ति। सततमविच्छेदेनगच्छन्तीत्यर्थः। क्रियेति किम्। अपरपरागच्छन्ति। अपरेचपरेचसकृदेवगच्छन्तीत्यर्थः। गोष्यदंसेविता
सेवितप्रमाणेषु॥ १५॥ १४५॥ सुटसस्यषत्वच्चनिपात्यते। गावः पद्यनेस्मिदेशे। सगोभिः सेवितोगोष्यदः। असेविते। अगोष्यदान्यरण्यानि।
प्रमाणो गोष्यदमात्रं सन्तं। सेवितेत्यादिकिं। गोः पदं। गोपदम्। स्थानेसुटनिपात्यते। आस

पप्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता एवंचमायकुं भवापेनेत्य विकुंभस्यवांपःकुंभवापः कुंभशब्दः कुंभपरिमितधान्येभाक्तः॥ ९॥ दांप्रेतिकिं। आपदांपदं॥

माषाणां कुंभवापइतिनिगृहीतव्यमितिनव्याः केचित्तुअपदादिविधावित्यत्रपदांतविधावित्यर्थपरिक पदव्यवायेपीत्यस्यपदांतविधित्वाभावान्नास्यत्र
प्रत्ययलक्षणनिषेधइत्याहुः तदपरेनसमंते तथाहि सान्त्वनाघवात्पदांतविधावित्येवं वृथान्तत्वपदादिविधावितिदिक अतद्वितइति व्यवधायकपदस्यतद्वित
श्चत्परेनभवतितदानिषेधइत्यर्थः आर्द्रगोमयेणेति इहगोशब्दः पदं उत्तरपदत्वेचेतिनिषेधोत्रनशंक्वः गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वात् गोशब्दस्यचस्वादिधि
तिपदत्वात् गोष्यदं असेवितेगोष्यदशब्दस्यवृत्त्यसंभवात्सर्वकमुदाहरति अगोष्यदानीति गवांसंचारोयत्रनैवसंभवतितत्रापिसुडागमाथंमसेवितग्रहण

सुटसस्यषत्वच्चनिपात्यते।

सु-
सि-कौ-
टी-त
२००

आत्मयापनायेति काञ्चस्येपायशरीरक्षयणीयवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ आश्चर्यमिति आडः परस्परचरे सुदचरेणडिचा गुरावितियतविकिर कृविक्षेपे इत्यस्मादिगुपधे
त्यादिनाकप्रत्ययेसुडा अनेननिपात्यतेषत्वंतुपरिनिविभ्यदत्यनेन विकिरग्रहणमिति विष्किरः शकुनोविकिरोवेति वृत्तिग्रंथेपाठः सूत्रपाठे तु विकिरग्र

आश्चर्यमनित्योदा ११४७ ॥ अद्भुतेसुटा आश्चर्य्ययदिसमुञ्जीता अनित्येकिं आचर्य्यकर्मशोभनं वच्चस्केऽवस्करः ६११४८ ॥ कुत्सि
तम्वच्चः वच्चस्कमन्मलां तस्मिन्सुटो अवकीर्य्यतरति अवस्करः वच्चस्केकिमा अवकरः अपस्करोरथाङ्गमा ६११४९ ॥ अपुकरो
न्यः विकिरशकुनिविकिरोवा ६११५० ॥ यस्यविकिरः वावचनेनैवसुद्धि कल्पेसिद्धेविकिरग्रहणन्स्यापिशकुनेरन्यत्रप्रयोगोमा
भूदिति वृत्तिसन्नभाष्यविरोधात् प्रतिष्कशश्चकशे ६११५१ ॥ कशगतिशासनयोरित्यस्यप्रतिपूर्वस्यपचाद्यचिसुटनिपात्यतेषत्वंच
सहस्यः पुरोयायीवा प्रतिष्कशदत्युच्यते कशेः किं प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः यद्यपिकशेरेवकशा तथापिकशेरितिधातोर्ग्रहणमु
पसर्गस्यप्रतेग्रहणथे तेनधात्वन्तरोपसर्गान् प्रस्कएवहरिश्चन्द्रावृषी ६११५३ ॥ हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थमा नृषीति किं प्रकएव
देशः हरिचन्द्रोमाणवकः मस्करमस्करिणौ वेणुपरित्राजकयोः ६११५४ ॥ मकरशब्दोऽस्युत्पन्नः तस्यसुडिनिश्चनिपात्यतेवेण्वि
ति किं मकरोग्राहः मकरीसमुद्रः कासीराजसुन्देनगरे ६११५५ ॥ ईषत्रीरमस्यास्तीति कासीरं नामनगरं अजस्येवतुन्दमस्येति
अजसुन्देनामनगरं नगरे किं कातीरं अजतुन्दमा कारस्करोवृक्षः ६११५६ ॥ कारंङ्करोतीति कारस्करोवृक्षः अन्यत्रकारकरः के
चिन्नकस्कादिष्विदम्यठनिनसूत्रेषु पारस्करप्रभृतीनिचसंज्ञायाम् ६११५७ ॥ एतानिससुटकानिनिपात्यनेनाग्निपारस्करः किष्किन्धा

हणञ्जास्येवेति बोध्यं तस्यापीति विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः कशेरेवकशेति कशधातोरेवकशशब्दो निष्यन्तरत्यर्थः धात्वन्तरेति प्रतिकशदत्यत्रप्रतिर्गमेरुपसर्गे
नतुकशेयत्क्रिया युक्ताः प्रादयसं प्रत्येवेति न्यायादिति भावः अमन्त्रार्थदति मन्त्रे तु हस्वाच्च द्वेत्तरपदे मन्त्र इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः मस्करः मस्करशब्ददि

सु.
सि.कौ.
टी.०.त.
२९

निनामत्वर्थेनेष्टसिद्धौमस्करियद्गणंपरित्राजकः वायं प्रयोगेयथास्यादित्येवमर्थमित्याहुः कातीरमिति र्भदर्थरतिकोः कादेशः पारस्कर इति पारं करोतीति विग्रहः कृत्रो हेतुना
च्छीत्यर्थेनः किं किं धेति किमपि धेते इति विग्रहे आतोनुपसर्गकः यवनिपातनात्किमोद्धित्वं पूर्वस्य मलोपः सुट् षत्वं च किं किं दधातीति विग्रहः क्लृतां मते तु वीप्सायां द्वित्वं सिद्धं अ
ननु निपातनादेव वस्तुतस्तु रूढि शब्दा एते कथं चिद्ब्रूयाद्यंत इत्यवयवार्थेनाग्रहः कार्यः ॥ ५ ॥ तद्धहो रिति गणसूत्रमेतत्तादिति तलोपश्चेत्यत्रेति शेषः प्रायस्येति गण

तद्धहोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चात्तात्पूर्वं चत्वेन दकारो बोध्यः । तद्धहोर्हकारतका ॥
गोलुप्येते। करपत्योस्तु सुट्। चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । दहस्यतिः । प्रायस्य चिन्निचित
योः प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तमावनस्यतिरित्यादि । आकृतिगणोयं ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥

सूत्रमेतदपि प्रायः पापं विजानीयाच्चिन्तितस्य विशेषेण मिति स्मृतिः । आकृतिगणोयमिति तेन शतान्यराणि परश्शतानि कार्यणीत्यादिसिद्धम् । इह सुप्सुपेति वापञ्चमीतियोग
विभागाद्द्वयसमासः राजदंतादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः पारस्करादित्वात्सुट् ॥ इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः ॥

सु. न.
सि. को.
टि. त.

७ श्रीगणेशायनमः अ पवादसंगत्यातद्धितान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाहसमर्थानामिति अन्यतस्यां ग्रहणानुवृत्तेः समासोपीति वक्ष्यमाणमूलग्रंथेन समासापवादत्वं सूचितं विधेयानिर्देशादुत्तरत्र प्रकृति विशेषाकांक्षासत्वाच्च न पंखंतत्रो विधिरित्याह अधिक्रियत इति। पदत्रयमित्यनेन प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञासूचितात्प्रयोजनं तु कस्यचि— निवृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिस्तथा च प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थानां प्रथमाद्वेति निवृत्तं वेति त्व नुवर्तत एवेति वक्ष्यमाणमूलग्रंथः संगच्छता प्राग्दिश इति सूत्रे ॥ तत्र उन्नेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन प्रथमेति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः ॥ ननु समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात् समर्थानामित्येतद्व्यर्थं तच्च पदविधित्वं शंका। घकालतनेष्वित्यलुग्विधानात्सुवंतात्तद्धितामतिरिति सिद्धं तस्य सकलसंभवात् आह सामर्थ्यमिति। कृतसंधिकार्यत्वमिति ॥ अस्य फले तु तस्यापत्यमिति सूत्रे मूलग्रंथे भविष्यति। इह समर्थोऽथमाद्वेति वक्तुं युक्तं ॥ महोत्सर्गनाह प्राग्दीव्यत इत्यादिना। सूत्रे दीव्यदित्येकदेशे। नर्थकोप्यवधित्वेनोपात्तः प्राग्दीव्यत इति व

॥ श्रीगणेशायनमः समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ४११८२ ॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् सामर्थ्यपरिनिष्ठितत्वम् कृतसंधिकार्यत्वमिति यावत् प्राग्दीव्यतोऽण ॥ ४११८३ ॥ तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणाधिक्रियते अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ४११८४ ॥ एभ्योऽणस्याप्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वक्ष्यमाणः स्य रायस्यापत्तदः ॥ ११८५ ॥

११८५ ॥ अत्येत्वाद्दीव्यदिति शत्रंतं तेन देवनकर्ता अर्थ एवावधिरिति ॥ प्राग्दीव्यतीयेष्विति ॥ दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत अपपरिवहिरंचवः पंचम्येत्यव्ययीभाव इति प्रांचः। प्राग्दीव्यतमितितूचितं ॥ न्य इति टच्चेत्तेरिति केचित् तन्न। न्य इति टचः पाक्षिकत्वात्। अन्यथा उपसमिधमुपसमिदिति तत्सूत्रस्य मूलोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः। नचात्रटचोभावे अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपे प्राग्दीव्यतीये इति रूपं न स्यादिति शंका। अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्गुवस्वरोपचार इति परिगणनात्। प्राग्दीव्यतिभवः प्राग्दीव्यतीयः वृद्धाच्छः। त्यपुनशंकनीय एव। अमेहकृतसिन्नेभ्य एवेति परिगणनात् लुङ्गुवस्वरेत्यादि परिगणनात् अनव्ययत्वाच्च। वक्ष्यमाणस्येति ॥ पत्युत्तरपदाण्य इति वक्ष्यमाणस्य

राम

१

तद्धितेष्वचमध्यैश्चादिस्त्रेवेत्यचो जिगिति सूत्राद च इत्यनुवर्तत इत्याशये नव्या चरे अच इति। वृद्धिः स्यादिति। वृजे वृद्धिरित्यतोऽनुवर्तत इति भावः। किति चावाही क इत्या
 घर्थे मपीदं सुगमव्याख्या नायात्रैवोपन्यस्तं। अचामादेरिति निर्दिष्टस्यानि कत्वादिक्यरिभाषा नोपतिष्ठत इत्याशये नोदाहरति॥ आश्वपतमित्यादि। प्रामादिकमे
 वेति॥ अठच्च हरदत्र ग्रंथे स्थितं॥ यदि तु देवतार्थकाणां तच्चानुवर्णयो देवकृतिगणत्वात्प्यजिति व्याख्यायते तदानिर्दृष्ट्वायं प्रयोगः। अश्वपतिगणपति। राष्ट्रपतिकु
 लपतिगृहपतिपशुपतिक्षेत्रपतीत्यश्वपत्यादित्यदित्या॥ पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा पश्वात्तद्वदः कार्यो न तु द्वंद्वोत्तरं बहुव्रीहिरित्याह पत्युत्तरपदश्चेति॥ प
 त्यतादिसुच्यमाने बहुवचनं दपिस्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतं॥ द्वैत्यः त्रिभुवनं इति देवतायर्थे एयस्मावकाशः। इतश्चानिज इत्यपत्येकदौलेय इत्यादौ सावकाशस्तथाचदि
 तद्धितेष्वचामादेः॥ ७॥ ५१११॥ जितिगितिचंप्रत्यये परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्। किति चा॥ ७॥ १११॥ किति तद्धिते च तथा अश्वपतेरपत्यादि
 आश्वपतं गाणपतम् गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादि कमेवादित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात्पः। ७॥ १११॥ दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च।
 प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु गण्यः स्यादगोपवादः दैत्यः अतिरेक इत्यस्य वा आदित्यः प्राजापत्यः। यमाच्चेति काशिकायां याम्यः॥ पृथिव्याजौ। पा
 र्थिवा। पार्थिवी। देवाद्यत्रौ। देवना देवमावहिषष्टि गोपो यमचावाह्यः। ईकङ्क। वाहीकः स्यात्प्रोक्कारः पृषोदरादित्वात्सस्यतः अश्वत्यामः भवार्थे
 तु लुगदाच्च अश्वत्याम् लोत्रोपत्येषु बहुवचनकारः वाह्यो दीजोपवादः उडुलोमाः उडुलोमान् बहुषु किम् औडुलोमिः॥ ११॥ जेः पत्यमित्यत्रोभयप्रसंगे परत्वा
 द्दुकस्यमेव॥ एपादयोर्थविशेषलक्षणदणपवादात्पूर्वप्रतिषेधश्च यथा॥ अर्थविशेष इति किं॥ औष्ट्रपतं। उष्ट्रपतिर्नामपत्रं तस्येदां पत्राधर्युपरिषदश्चेत्यत्राह पूर्ववि
 प्रतिषेधेन तस्येदमित्यर्थे गानभवति। इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात्॥ कः प्रतर्हि दैतेय इति। अत्राहः। कृदिकार इति डीषतात् स्त्रीभ्यो ढक्। एयसु न भवति। लिंगविशिष्टपरिभाषा
 या अदित्यत्वात्। नचातादिवच्चेति पूर्वस्यांतवद्भावेन म्यादेव स्य इति भूमित्वं दिति शब्दात् डीषकृते पत्येति चेति अयेन सवर्णदीर्घाभावादिति आदित्यशब्दात् एयप्रत्ययेय।
 स्येति लोपे हलो यमामिति पाक्षिकां यलोपः। नचाच्चोपस्यस्थानि त्वं लोपेन पदांतेति तन्निषेधात् पूर्वमसिद्धेन स्यात्तु वदित्युक्तेश्च। काशिकायामिति। भाष्ये तु न दृष्टमिति भा।

सु-न
सि-को-
टि-त
२

व॥ अगांतात्स्वार्थिकेनव्यत्राप्रयोगस्तूपपादः। स्त्रियां डीषून भवति। षितां डीषोः नित्यत्वात्। आ ज्ञोः फलभेदज्ञापनाय स्त्रालिं यमुदाहरति। पार्थिवा पार्थिवीति। वहि षष्टि-
लोपवचन मव्ययानां भमात्रे इत्यस्या नित्य तां ज्ञापयितु तेन आसतीय इति सिद्धं॥ अश्वत्थ्या म इति॥ भाष्यादाहरणात्तदंतविधिः नचवलवाचिनः स्थाम
नशब्दस्यापत्येनयोगासंभवात्तवचनारंभसामर्थ्यात्तदंतविधिः स्यादिति वाच्यं। जाताद्यर्थे तसंभवेनसा मर्थ्योपक्षयात्॥ अश्वस्येवस्थामयस्येति बहुव्रीहिः। उ
डलोमा इति॥ उडनि नक्षत्राणां वलोमान्यस्येति विग्रहः। केवलस्यापत्येनयोगासंभवात्तदंतविधिस्ततोऽ कारष्टि लोपः॥ ७॥ गोरिति। नकेवलमपत्यएवायं किं
तु। शिव्यतीयेषु सर्वेष्वर्थे धिति ज्ञेयां गव्यमिति गविभवं गव्यं गोर्देवतायस्य गोरिदमित्यादिरर्थः॥ केचित्तु भाष्ये सर्वत्र ग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्यो न्यस्मिन्नर्थे अयं यत्। तेन
गवोर्धरति गव्य इत्याद्यपि भवतीत्याहुः॥ गोरूप्यमित्यादि। हेतुमनुष्येभ्यो न्यतरस्यां रूप्यः मय द्वेति रूप्यमयदौ। उत्सादिभ्योञ्॥ अणस्तदपवा दानामिन्द्रादीनां चायमपवा

॥ गोरजादिप्रसंगेयत् गव्यम् अजादिप्रसंगेकिम् गोभ्यो हेतुभ्यः आगतं गोरूप्यम् गोमयम्॥ उत्सादिभ्योऽञ्। ४। १। ८६।

श्रौत्सः अग्नि कलिभ्यां ठक्त्तव्यः अग्नेरपत्यादि अग्नेयम् कालेम्॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थ साधारणाः प्रत्ययाः॥ ॥

दः। इह वष्कपासे इति गण सूत्रं॥ असे असमासे पूर्वाचार्यसंज्ञेयं वष्कस्यापत्यादिवाष्कयः। असे किं। गौ वष्कयिः। अस इति निषेधाद्धिं गादिहतदंतविधिस्तेन
धेनुशब्दस्य हपागदधेनूनां समूह आधेनवमिति सिद्धं॥ नन्वेव धेनुकं गोधेनुकमित्यत्रात्र प्रवर्तते॥ अचित्तहस्तिधेनोरिति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्देनुकमिति सिद्ध
वपि गोधेनुकं न सिद्धे दिति चेन्न धेनुरनञ् इकमुत्यादयतीति विशेषवचनस्य भाष्ये स्थितत्वात्॥ इकं ठकमित्यर्थः। अग्नि कलिभ्यामिति। अयं भावः। स्यात्स्य देवने
त्यधिकारे अग्नेर्देगिति सूत्रं दृष्टं सामेत्यधिकारे कलेर्दृग्गिति वार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीयेष्विदमेव पठनीयं तेनाग्नेरपत्यं अग्निनादृष्टं समं अग्नेरिदं मग्नौ भवं अग्नेरा
गतं गाग्नेयमिति सिध्यति तथा कल्पेणैत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि सिध्यतीति। एतेन पदकालयत्तत्कालेयस्य कालेयत्वमिति श्रुतावर्थान्तरे पिठको दर्शनात्क लेर्दमि
ति सूत्रमपार्थक्यमिति मीमांसोक्तिः परस्ता। वार्तिके सूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्रतारणार्थेति दिक्॥ ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः॥ ६॥

राम
२

स्त्रीपुंसाभ्यां प्राग्वचनुवर्ततेतदाहप्रागर्थेष्विति। योऽस्त्विति। इहस्त्विति। पदत्वात्संयोगांतलोपेनपुंसःसस्यनिवृत्तावपिप्रत्ययसकारःश्रूयतएव॥ अतएवाभाभ्यांप
रतोनेजेवनविहितः। योऽस्त्विति। रूपसिद्धिः। प्रसंगात् स्यादेतत् उभाभ्यामपिप्रकृतोऽजेवासुतसन्नियोगेन स्त्रीपुंसयोर्नुक्तेतिनुगेवविधीयतानचैवंस्त्रैणाः। योऽस्त्वा इत्य
त्रयसंज्ञाश्चितिलुकप्रसंगः। स्त्रैणानांसंघइत्यादौसंघांकलक्षणोऽप्यणप्रसंगश्च स्यादितिवाच्यं। उभयत्रापिगोत्रइत्यनुवृत्तेः। प्रवराध्यायप्रसिद्धंहितत्रगोत्रं। अन्यथापि
त्रादौहित्रादयत्राप्यजोलुकस्यात्। गवचनस्त्रज्ञौककस्युरितिवाचिकेनजस्त्रज्यहणविनाअजंतत्वादेवडीपुंसिध्यतीत्यपरमप्यनुकलमितिचेदनाहुः। नुकिनसिद्धिर्दे
नितिलोपः स्यात् नचैवंनुगानर्थक्यदिलोपप्रवृत्त्येवनुकःसार्थकत्वात्। अथपिस्त्रीशब्देतस्यसार्थकम् नस्तियस्येतिचेत्यनेनापीकारलोपसंभवानथापिस्त्रीर्देवतास्यश्रीयंह
विपर्यत्रेवल्लोपात्परवाहृद्धिः स्यात् नुकिंतुदिलोपः प्रवर्तते इतिश्रीशब्देऽनुकःसार्थकमस्तुतस्मान्नस्त्रजावितियथान्यासमेवस्वीकर्तव्यमिति। अन्येतुस्त्रीपुंसयोर्नुक्त्यस्तु॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नजस्त्रज्ञौभवनात्। ४। १०७७ धा न्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात् नजस्त्रज्ञौस्त्रः। स्त्रैणाः। योऽस्त्वः। वत्यर्थेन स्त्रीपुंवच्चेतिज्ञाप
कस्त्रीर्वतपुंवत। द्विगोः। युगपत्पत्ये ४। १०७७ द्विगोर्निमित्तं सद्धितोऽजादिरनपत्यर्थः प्राग्दीव्यतीयस्य लुकस्यात् पंचमुकपालेषु संस्कृतः पुरोडा
शः पंचकपालः द्विगुनिमित्तस्येति किम्॥ पंचकपालस्येदं ४। १०७७ पांचकपालम्॥ अजादिः किम्॥ पंचगर्गरूप्यम्। अनपत्ये किम्॥ द्वयोर्भिन्नयोरपत्य
स्यः द्विमित्रीः। गोत्रेऽनुगचि ४। १०७७ अजादौ प्राग्दीव्यतीयेषु वक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुकस्यात्॥ १॥ आगर्मेऽकारो विवक्षितस्तस्य चयस्येतिचेतिलोपेकृतेपिस्था
चित्वादिलोपेऽभनियन्ति॥ पंचद्विडा गजितिसूत्रेणोक्तेः। द्विगोः। युगपत्पत्ये ४। १०७७ अजादौ प्राग्दीव्यतीयेषु वक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुकस्यात्॥ १॥ आगर्मेऽकारो विवक्षितस्तस्य चयस्येतिचेतिलोपेकृतेपिस्था
नते इतिस्त्वान्यापेक्षत्वापकमितिभावः॥ अतएवोदाहृतिस्त्रीर्वतिति। आचत्वादितिचकारो नजस्त्रज्यात्वतलोः समावेशार्थ इतिवक्ष्यति॥ तेनस्त्रीत्वंस्त्रीतापुंस्त्वंपुंस्तेति
सिद्धं। द्विगोर्नुगपत्ये। द्विगोर्निमित्तं सद्धितोऽजादिरनपत्यर्थः प्राग्दीव्यतीयेषु वक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुकस्यात्॥ १॥ आगर्मेऽकारो विवक्षितस्तस्य चयस्येतिचेतिलोपेकृतेपिस्था
भ्यतेवाग्रहणमनुवर्त्यवस्थितविभाषाअयोगेनवा॥ प्राग्दीव्यतीयेषु वक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुकस्यात्॥ १॥ आगर्मेऽकारो विवक्षितस्तस्य चयस्येतिचेतिलोपेकृतेपिस्था
नते इतिस्त्वान्यापेक्षत्वापकमितिभावः॥ अतएवोदाहृतिस्त्रीर्वतिति। आचत्वादितिचकारो नजस्त्रज्यात्वतलोः समावेशार्थ इतिवक्ष्यति॥ तेनस्त्रीत्वंस्त्रीतापुंस्त्वंपुंस्तेति
सिद्धं। द्विगोर्नुगपत्ये। द्विगोर्निमित्तं सद्धितोऽजादिरनपत्यर्थः प्राग्दीव्यतीयेषु वक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुकस्यात्॥ १॥ आगर्मेऽकारो विवक्षितस्तस्य चयस्येतिचेतिलोपेकृतेपिस्था

मु.त
सि.को
ठित
३

विवक्षितेऽनेनालुङ्ग भवति वृद्धत्वाच्छेनेति भावः विवक्षित इति
अचातिविषयसप्तमी परसप्तमी त्वेतु अहृत्त्वाच्छस्याप्राप्तौ अणोव स्यादिति भावः ॥ ३ ॥ ग
र्गीणामिति अपत्यवृद्धत्वविवक्षायां यज्जोश्वेतिलुक् ॥ सञ्जजादिप्रत्ययेचिकार्षिते अनेन प्रतिषिद्ध इति गार्भ्यशब्दाच्छेने तस्य ईयादेशः । यस्येतिचेत्यकारलोपे यलोपा
र्थमोहः आपत्यस्यचेतिहे लोपे कद्वाइत्यतो लोपइत्यनुवर्तते इत्येतिचेत्यतो यइति हलसहितस्येतो हलइति चतदोहहले परस्येत्यादि आभीयतेप्यद्योपोनासिद्धः आरंभसाम
प्योदतरं वा क्त्वा अन्तिमानुवर्तितमिति व्याचष्टेयकारस्येति आपत्यस्येति किंसांकाशकः कांफित्यकः सांकाशादिभ्योस्यस्ततैधन्वयोपधादितिकुञ्जतद्धिते इति किं । गार्भ्योः गार्भ्योः
नामिति किं गार्भ्याणां गर्गीयमिति तस्मैहितमिति च यूनिलुक् प्राग्दीव्यतीयइति वर्तते अचीति च प्रत्ययाधिक्यं च प्रत्ययइतिलभ्यते तदाह प्राग्दीव्यतीये जादौ प्रत्ययइ

गर्गीणां चत्वाः ॥ वृद्धत्वाः आपत्यस्य चतद्धितेनाति ६।४।१५१ हलः परस्यापत्येयकारस्य लोपः स्यात् तद्धितेनत्वाकारे । गर्गी
प्राग्दीव्यतयेकिम् गर्गेभ्योहितं गर्गीयम् । अचिकिं गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् । यूनिलुक् ४।१।१० प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्ययेविवक्षितेयुवप्रत्य
यस्यलुक्स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः वक्ष्यमाणः फिन्ततोयून्यण । ग्लौचुकायनः तस्य चत्वापि ग्लौचुकायनः । अणोलुकिवृद्धत्वा
भावाच्छेन । पैलादिभ्यश्च २।४।५६ एभ्यो युवप्रत्ययस्यलुक् पीलायावेत्यण तस्मादणोद्यच्चइति फिन् तस्यलुक् ॥ ६ ॥ तिप्रत्ययस्यलुगिति संज्ञाकरणेन

यः प्रत्ययः स्यूनीत्यनेन विशिष्यते तथा च यूनियः प्रत्ययस्तस्यलुगित्यर्थस्तदाह युवप्रत्ययस्येति । वक्ष्यमाण इति प्राचा मवृद्धान् फिन्वहुलमिति वक्ष्यमाणः । अजादौ किं
ग्लौचुकायनरूप्यप्राग्दीव्यतीये किं ग्लौचुकायनीयं तस्मैहितमिति च ॥ इहदिगोर्लुगनपत्येचि यूनिकोत्रेनेत्येव सूत्रयितव्यं तथाचलुगग्रहणशक्यमकर्तुमिति
स्थितं । तत्र फक्फिजोरिति सूत्रेयूनीत्यस्य मंडकप्लुतिराश्रयणीयेति क्लेशोयलाघवानुरोधेन सोढव्यइति भावः । पैलादिभ्यश्च । रायश्चत्रियार्थेत्यतोयूनिलुगिति
वर्तते तदाह युवप्रत्ययस्यलुगिति । पीलायावेत्यादि । अपत्येप्यणिविहिते गोत्रापत्येप्यणोव ॥ एको गोत्रइति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ततोऽण्यतात्पैलशब्दपत्येपिविधीयमा
नः फिन्तुत्वात्पत्येपर्यवस्यति । तस्यचफिन्नेऽनेनलुगित्यर्थः । एवंचपीलाया अपत्येगोत्रापत्येयुवापत्येचावैरूप्येणपैलशब्दः प्रयुज्यतइत्याह ॥ ६ ॥

सम
३

पैलः पिता पुत्रश्च तद्राजाच्चाणः। द्वज्म गधेत्यंतादाद्। इन्द्रो ह्यव इति फिजोलुक् आङ्गः पिता पुत्रश्च। इजः प्राचाम् ४। ६। १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

पैलः पिता पुत्रश्च तद्राजाच्चाणः। द्वज्म गधेत्यंतादाद्। इन्द्रो ह्यव इति फिजोलुक् आङ्गः पिता पुत्रश्च। इजः प्राचाम् ४। ६। १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

वक्ष्यमाणश्च प्रत्ययावास्युः। उपगोरपत्यमोपगवः। आदिद्विरन्योपधावृद्धीताधते। तस्येदमित्यप्यपि वाधनाथं कृतं भवेत् ॥ ११ ॥ का कातीया इति ॥ आ। पत्यस्येति योपः। तस्यापत्या। तस्येति नस्वरूपग्रहणं कितुषं। मात्रापत्यक्षणमित्याशयेनाह। पत्यतादिनि। पंचमर्थो व्याहारलभ्यः ॥ अनुकरणात्पंचम्यां सोत्रो लुक् उक्ता इति। अणत्वाद्य उक्ताः। वक्ष्यमाणा इति। इजा। उपगु। प्ररति स्थिते ओर्गुणात्परत्वादोत्रि। तीति वृद्धाभाव्यं। गुणस्तुपि च व्यादौ सावकाशः। कृते च गुणे अवादेशे चात उपधाया इति वृद्धा भाव्यमत आहा। अदि वृद्धा ति। पत्यदिति भावः अत्योपधा वृद्धो र्वकाशः। गोः पात्रकः। आदि वृद्धे सुसुश्रुतसौ श्रुतः त्वाष्ट्राजाग्रत इत्यादौ तूभयप्रसंगे परत्वादादि वृद्धिरेव भवति। लक्ष्यानुरोधेन। सकृदिति न्यायस्यैकश्रयणात्। अनुशतिकादिषु प्रुक्करसच्छब्दपाठे प्यत्रलिंगं। अन्यथा आद्युपधा

मु. न.
सि. कै.
द्वि. त.
४

द्विभ्यां पोष्करसादेः सिद्धत्वात्तेषु पाठो नर्थकः स्यात्। न च पुष्करसताचरतीत्यर्थे ठकिपोष्करसदिक इत्येतदर्थमनुशतिकोदि पाठ आवश्यकः। जिति णि न्येव उपधावृद्धेः स्त्रीका
रान्न तु किति ति वाच्यं॥ अनभिधानात् ठगत्र न भवतीत्यादि समाधानस्य कैपटे स्थितत्वात्। एतेन भिन्नविषये वाध्यवाचकभावो नोपपद्यत इति शंका निरास्ता॥ उ
क्तज्ञापकेन सत्यपि संभवे वाधनं भवतीत्यवस्था श्रयणीयत्वात्। न खिवमपि जाग्रत इत्यादावुपधावृद्धिर्वाध्यतां। औपगव इत्यत्रत्वादि वृद्धिप्रवृत्तिवैलायामु
पधावृद्धेरप्राप्त्याश्रयंतद्वाधः स्यादिति चेदत्राहुः- जाग्रते इत्यादावुपधावृद्धेर्वाध्यत्वे निर्णीते क्वचित्कालांतरप्राप्त्याश्रयितस्या वाध्यत्वौचित्यादिति। स्यादेतत्। यत्रा
दिहृत्त्वेन जातान्त्रात्पोषणो लक्षणवृद्धिः कस्मान्न भवति। व्यसो भावो वैयसवमिगंताच्चेत्यण। व्यापदिः प्रथम्यापदेन तत्र भवइत्यण॥ अत्र कैयटः तत्राप्यै चोपरत्वात्तद्
धनवितिसर्वेषु सिद्धिरिति। शाब्दवाधे वैलक्षण्यसत्त्वेपितदनादरेणाक्षिपति तस्येदमित्यपत्येपीति। इति मयै अपत्यसमूहविकारादीनामंतर्भावादपत्येपितस्येद

उत्सर्गशेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनमभानोरपत्यं भानवः। कृतसंधेः किमसौ स्यितिः अकृतव्युहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत् समर्थ
परिभाष्यानेह वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य प्रथमात्किं अपत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थमाभूत् वाग्रहणाद्वाक्यमपि देवयज्ञीति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रह
णानुवृत्तेः समासोपि उपपत्त्यम् जातित्वान्दीषु औपगवी। आश्वपतः दैत्यः औत्सः स्त्रैगाः पौंसः॥

मित्यण प्रवर्तत इति किमनेन तस्यापत्यमिति सूत्रे
णोत्तर्यः। यद्यप्यत इति वाच्यं तस्यापत्यमित्येतद्वक्तव्यं तथापि योगविधेः किमर्थ इत्याक्षेपोत्र बोध्यः। समाधने वाधनार्थमिति। तस्येदमित्यस्य यद्वाधकं वृद्धाङ्गस्त
द्वाधनार्थं प्रथमं कृतं भवेदित्यर्थः। ननु तस्येदमित्यणस्तदपवादस्य वृद्धाङ्गस्य च शेषिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति अपत्यादिचतुरर्थीपर्यन्तेभ्यो न्योर्थस्य शेष
इत्यभ्युपेक्षमादत्त आह॥ ३॥ उत्सर्गः शेष एवासाविति। असौ अपत्यार्थः। अयं भावः। असतियोगविभागे अदंतवाहादिप्रकृतिसंबद्धस्यै वापत्यार्थस्योपयो।
गादुपगवादिप्रकृतिसंबद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात् तथा चाणवाधित्वाभावादिभ्यो वृद्धाङ्गः प्रसज्येत योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबंधस्याप्यपत्यार्थस्ये
पयोगाच्चेष्टत्वाभावेन च स्य प्राप्तिरेव नास्तीति। ननु पम्वादेरवृद्धत्वेन च स्य प्रसक्ताभावान्निष्कलो योगविभाग इत्यत आह वृद्धानीति। प्रातिपदिकानीति शेषः। कृतसंधेः कि
मिति अत्ररे। त्वान्तं चोक्ततायां तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्य समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः। अकृतेति। इयं च परिभाषा समर्थग्रहणानज्ञा।

राम
४

पितृमिहरत्तः... लोकतः सिद्धेत्यन्ये सावृत्तिर्माभूदिति। अंतरंगपरिभाषाया अपवादभूत या अकृतेत्यनया अकृतसंधेरेव प्रत्ययः स्यात्तन्निवारणाय समर्थग्र
 हणामधिकारसूत्रस्य मावश्यकमिति भावः। यद्यपि तत्र सामर्थ्यपरिनिष्ठितत्वमित्यविशेषणोक्तं तथापि ज्याप्रातिपदिकांशवपरिनिष्ठितत्वं न तु सुवृत्तिषु इत्यवधेयं॥
 तेन अपगवः दंडिमानित्यादिसिद्धं अन्यथा अपगव् दंडीमानित्यादिस्यात्॥ अस्मिन् मानिणिति निर्देशश्चेहलिंगं। यदितुपामादिगणे विध्वगित्युत्तरपदलोपश्चत्यत्राकृत
 संभ्रंशेण परिनिष्ठितान् द्वितोत्पत्तिरित्यभ्युपगम्यते तर्हि व्यर्थमेव समर्थग्रहणमित्याहुः॥ प्रथमात्किमिति॥ तस्यापत्यमित्यत्र निर्दिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमेव प्रा
 कृतिसमर्थकं नत्वपत्यं तथा च प्रकृत्या काक्षायां तदेव हीयत इति किं तेन प्रथमादित्यनेनेति प्रश्नः॥ अपत्यवाचकादिति तस्यापत्यमित्यादिना विहितः प्रत्ययो यथा
 षष्ठ्यंतोपप्रश्नदिशब्दाभ्युपगम्यते तथा अपत्यवाचकदेवत्वादिशब्दात्प्रत्ययो भवत्वतिशंकाया तद्धारणार्थं प्रथमाद्गृह्यमाणमावश्यकमिति भावः। ननूपगोरपत्यमि
 निविग्रहवाक्येपत्यवाचकस्याप्राथम्येप्यपत्यमुपगोरिति वाक्ये प्राथम्यात्स्यादेवापत्यवाचकात्प्रत्यया इति चेन्नैवालक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वादत्राश्रीयते न तु विग्र

॥ अपत्यं यौत्रप्रभृतिगोत्रम् ४।१।१६२ अपत्यत्वेन विवक्षितं यौत्रादिगोत्रसंज्ञं स्यात् ॥

हापेक्षानियतं अन्यथा प्रथमादित्ये तन्निरर्थकं स्यादिति षष्ठ्यर्थमाभूदिति। अयमर्थः। यथा इदो देवतु अस्य हविषेणं ब्रह्मविरिति प्रथमात्प्रत्ययो भवति तथा उपगुरपत्यमस्य देवदत्त
 स्य अपगवो देवदत्तः देवदत्तोपत्यमस्योपगोर्देवदत्तिरुपगुरिति माभूदिति। एतच्च केयदेस्यष्टानन्वपवादोत्पत्तिरिति सुमांसनित्यं कथेत्। न च तद्धितस्यैकल्यिकत्वान्तिशे सोपि
 भविष्यतीति वच्यं। यत्रोत्सर्गपवादो महाविभाषया विकल्पेनेतत्रापि दनविनिर्मुक्तं उत्सर्गो न प्रवर्तत इति। इदं मध्ये इत्यत्र वाग्रहणे न ज्ञापितत्वादित्याशंकाह अन्यतरस्य प्र
 हणानुवृत्तेरिति ज्ञातित्वादिति। गोत्रं च चरणोसुहेत्यनेनेति शेषः। चत्वरणतत्त्वादीवित्युक्तं द्याव्यादिभिरवच्छिदाण्यित्यनेनेत्युक्तं तदुभयस्यपि गोत्रायून्यस्त्रियामिति स
 त्रस्य भाष्यानुरोधेन गोत्रं च चरणोरित्यत्र कुत्रिसंगोत्रमेव गृह्यते नत्वपत्यमात्रमित्यशयेन प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः। सूत्रस्यान्महोत्सर्गो न क्रमेणोद्गाहरति आश्वपतइ
 त्यादि। औत्स इति। उत्सः प्रसूदणं वारिप्रवाहो निर्मरी कुर इत्यमरः। तस्य चापत्येन योगसुगाभयोर्भेद इति वत् ॥ ॐ ॥ अपत्यं यौत्रं नन्वपत्यग्रहणं व्यर्थं यौत्रादेरपत्य
 त्वाव्यभिचारदित्यत आह अपत्यत्वेन विवक्षितमिति। विवक्षितमिति किं। वस्तुतः यौत्रप्रभृत्येष्वप्यदाशेषत्वेन विवक्ष्यते मुमुक्षुः सैवमिति तदामाभूदित्याहुः अन्यतु वस्तुतः यौत्रा

सु. न.
सि. के.
टि. त.
५

दीनामेव तत्त्वेन विवक्षायां संज्ञामाभूत् अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं तत्त्वेनेन श्रीपगव इत्यादावप्येत्यस्य गोत्रसंज्ञासिद्धिः
तावद्वेदकं किंत्वपत्यत्वमेवा न्यथा गोत्राधिकारस्थीयजाद्यर्थस्यैव गोत्रसंज्ञाम्नादिति । तत्र गोत्राधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यत्वान्नह्यणाः पौत्रत्वादिकं शक्य
क्तप्रयोजनसिद्धौ किमनेनात्रापत्यग्रहणेनेति चेदत्राहुः । तितद्राजा इत्यत्र तच्छब्देन जनपदशब्दात् कृत्रिणादम इत्यादिना विहिताये अत्रावमिति लभ्यत एवेति तेनैवो
प्राक्तनप्रत्ययाः शोत्रयवसंज्ञाकांडेन विच्छिन्नत्वादिति वक्ष्यते । तथा चापत्याधिकारपठनसामर्थ्यस्योक्त्यादपत्यस्यासंबंधशकानिराकरणायां यथा एव गृह्यते न तु ततः ।
मिति ॥ पौत्रप्रभृतीति कौत्रमंतरापत्यमाभूत् । कौजिः । गार्गिः । न चैवमप्यगिरसः पौत्रे गार्गस्यानंतरे प्रसंगे प्रसंगे इति वाच्यं यस्य पौत्रादितं प्रापुनरपत्यग्रहणमिह कृतं ।
एवं च गार्गी प्रत्यंतं तत्रापत्यत्वेन विवक्ष्यामपि गर्गं प्रति गोत्रत्वं निष्प्रत्यूहमिति सादेव गर्गद्यत्रिति ॥ ६४ ॥ जीवति तु वंश्ये । पितृपियेव गोत्रसंज्ञेति स्वीकरोत् ॥
सुत्रभक्षे वंश्यः दिगादित्वाद्यत् । पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं षष्ठाविपरिणाम्यते व्याख्यानाद्गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति लिंगाच्चेत्याहा पौत्रादेरिति ॥ तुशमहाद्युत्यादकप्रबंधो वंश

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ ४१ ॥ १६३ वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यचतुर्थादितद्युवसंज्ञमेव स्यान्न गोत्रसंज्ञम् । भ्रातरि च भिन्नक्रमः युवत्यस्मात्पत्ये
६४ । ज्येष्ठभ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्बुवा स्यात् ॥ ६५ ॥ बोध्यः ॥ मव एवकारार्थ इति व्याचष्टे युवसंज्ञमेवेति तेन एकसंज्ञाधिकार
ज्यायसि ॥ ४१ ॥ १९

संज्ञयोर्न समावेश इति भावः ॥ नन्वसुसंज्ञाद्वयस्य समादेशः को दोष इति चेन्नैवं शालंकाः पैलीया इत्यसिद्धिप्रसगात् । तथा हि । शालंकोरपत्यं शालं विद्धिर्भृतयोरपि गोत्रयुव
संज्ञादेशः । शालंकेरपत्यं शालंकेर्युवापत्यं । यजिजोश्चेति फक्तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् । ततः शालंकेयूनश्चात्रा इत्यर्थं विवक्षाया मित्रश्चेत्यणि शालंकाङ्गः पैलादिषु पाठदि नृशा
पत्यं गोत्रापत्यं वा पीलायावेत्यणि पैलस्य पत्यं युवा अलोद्यच्च इति फिक्त्वात् तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् । ततः पैलस्य पूनश्चात्राः पैलीया इति भवति ॥ तत्र गोत्रेति भवति ॥ तथा पीलाया अ
गक्षिति फिक्त्वात् जोरलुक् प्रसज्येतात् । तत्र परत्वाद्युनिलुग्भविष्यतीति सिद्धमिष्टमिति वाच्यं । ततोपि परत्वात् फिक्त्वात् जोरन्यतरस्यामिति विकल्पापत्तेः । न च प्रमूलो समावेशे तु गोत्रे लु
क्त्वात् जोरित्यर्थं फिक्त्वात् निलुक् रूपापवादो न तु पैलादिभ्यश्चेत्यस्याऽनंतरस्येति न्यायात् । यद्यपि पूनिलुगपवादीपि फिक्त्वात् जोरिति विकल्पः परत्वात्तसिद्धं तेषु विकल्पः शक्यः
वाच्येति तेषु अंशं वंशं तथापि परादप्यंतरंगस्य वलीयस्त्वात् पैलादिभ्यश्चेति नित्य एव लुगित्याहुः । भ्रातरि च अवंश्यार्थोपमारंभः ॥ भ्राता तु न वंश्यपैलादिभ्यश्चेति लुक् मपि
॥ उत्यादकप्रबंधो वंश इ

राम
५

ननुपेगमात् । नृत्येपोः प्रभृतीन्नुवत्येपोः प्रभृतेरिति षष्ठाविपरिणम्यव्याख्यानात्फलितमाह । चतुर्थादीति । अत्रायमर्थः । गार्गादिषु मृतेषु पिजी
 चतुस्रजे अनुजो युवसंज्ञक इति ॥ ७ ॥ वान्यस्मिन् इहत्यंजीवति पदं तिङं तं न तु सप्तम्यंतमिति व्याचष्टे जीवदेवेति यो जीवति स युवसंज्ञको मृतः ।
 सप्तम्यं विरतरे जीवत्यपि गार्ग्ये एव भवति तिननु गार्ग्यो यथा इति भावः । एकमिति । इहत्यमित्यर्थः द्वितीयमिति । अनुवर्तमानं सप्तम्यंतमित्यर्थः । यदुक्ता

वान्यस्मिन् सपिंडे स्थ विरतरे जीवति । भा० ११६५ । भ्रातुरन्यस्मिन्सपिंडे स्थ विरतरे जीवति तौ प्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञ
 म्वा एकं जीवति प्रहणमपत्यस्य विशेषणं द्वितीयं सपिंडस्य तरपानिर्दंश उभयोरुत्कर्षार्थः स्थानेन वयसा चोक्तं पितृव्ये माता
 नह्ये भ्रातरि वा जीवति गार्ग्ये स्यात्पत्यं गार्ग्यो यथाः । गार्ग्यो वा स्थविरोति किम् स्थानवयोन्यने गार्ग्ये एव जीवति किं मृतेः मृतो वा गार्ग्ये ए
 वा वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् । गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायाम् गम्यमानायाम् ॥ तत्र भवान् गार्ग्यो यथाः पू
 जेति किम् गार्ग्यः । यूनश्च कुत्साया गोत्रसंज्ञा च वाच्यम् गार्ग्यो जाल्मः कुत्सेति किम् गार्ग्यो यथाः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

उभयोरिति तदेव विवृणोति स्थानेन वयसा चेति । माता नह्ये भ्रातरि चेति ॥ सन्निहितत्वात् भ्रातरित्यस्य माता मह्यं भ्रातरीत्यर्थं इत्येके पितृव्यपुत्रे इत्यन्ये द्विनौ तु
 पितृव्ये पिता मह्यं भ्रातरि चेति पाठः । जीवति किमिति । जीवति ह्ययं कर्ममर्थमिति प्रत्ययः । अत एव मृते मृते वेत्युत्तरं संगच्छते । अन्यस्मिन् च किं भ्रातरि जीवति जी
 वतो विकृत्यो माभूत् । पूर्वसूत्रं तु भ्रातरि जीवति मृतस्य कनीयसं युवसंज्ञार्थमिति विवृणोति । वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदं तथाप्यूनश्चेत्यग्निमपि ॥ ६ ॥

सु.त.
सि.कौ.
टि.त.
६

एको गोत्रे गोत्र इति जात्यपेक्षया एकवचन एकशब्दस्त्वव्यावाची गोत्रेऽभिधित्सिते अपत्य इवोऽप्रकप्रत्यय एक एव स्यादित्युक्ते गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्द प्रत्ययं लभते ना
न्यः ॥ यदि त्वनंतरापत्य प्रत्ययात्तादपि स्यात्तर्हि गोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययोनकृतः स्यात् ॥ अपत्य प्रत्ययानात्प्रतिषेधो वाच्य इति वार्तिकार्थोऽप्यनेन संगृहीत इत्या
शयेन व्याचष्टे गोत्रे एक एवेति ॥ अपत्य प्रत्यय इति ॥ एतच्चोधिकारत्वात् ॥ अन्ये तु एकशब्दः प्रथम पर्यायः ॥ प्रथम अपत्य प्रत्यय शून्य सङ्गो च प्रथमा प्रकृति गोत्रे अ
पत्य प्रत्यये लः ॥ तत्र ह्यस्यार्थं व्याचक्षते तत्क्रिष्टं ॥ अस्यां पंक्तौ एकमानयेत्युक्ते प्रथम मानयेति प्राथम्येऽर्थे स्यात्प्रतीतेः ॥ वस्तुतस्तु प्रथमादित्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्राति

एको गोत्रे ६।१।१३ गोत्रे एक एवापत्य प्रत्ययः स्यात् ॥ उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः गावोऽनाडाद्युत्रः ॥ गोत्रे स्वेको न संख्यानां प्रत्ययानां परंपरा
यद्वा स्वद्वय संख्येभ्योः निष्ठोत्यतिः प्रसज्यते ॥ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च मतभेदे न तद्वान्ये सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ पितुरेवापत्य
भित्तिषुक्षेहि ॥ उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादि न स्यात् ॥ चतुर्थे त्वजीवज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् इत्यं फगिजोः परंपरायां मूलाच्छ
ततमे गोत्रे एको न शतं प्रत्ययाः स्युः पितामहदीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीय वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अणान्तादिजपि स्यात् ॥ चतुर्थे
फगिति ततः फगिजोः परंपरायां शततमे गोत्रे एनवतिरनिष्ट प्रत्ययाः स्युः अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् एवमुत्तरसूत्रे षूखम् ॥

पदि कादप्यप्रत्यय इति व्याख्यायैकग्रहणमिह त्र्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ औपगव इति ॥ उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते न त्वौपगवशब्द इति गोत्रापत्येऽनंतरापत्य इवागोव
भवति न त्वत्र ॥ गार्थे इति ॥ गोत्रापत्ये गार्थीदिभ्यो यजिति विशिष्यविधानादनंतरापत्य इवात्र अत इन्न भवति किंतु फगेवा ॥ स च गार्थस्यापत्येऽपि भवति न त्वत्र यजंतात्फा
क एको गोत्र इति नियमात् ॥ नाडाय न इति ॥ नाडादिभ्यः फगिति गोत्रापत्ये विधानादत्राप्यत इज्जन् भवति किंतु फगेवा ॥ स च नाडाय न स्यापत्येऽपि भवति ॥ न तु फगंतादिज्ज् ॥ उप
क्तु नियमात् ॥ न त्वे ॥ स्मिन् गोत्रे युगपदनेक प्रत्यया प्रसज्ये व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशंक्त्वा रंभफलं मतभेदे न व्यवस्थापयति गोत्रे स्वेकेनेति ॥ स्वगोत्रं तदपेक्षया
एकान संख्या संसृतीये द्वयोः परंपरा चतुर्थे त्रयाणां पचमे तु चतुर्णामित्यादि परंपरा प्रसज्यत इत्यर्थः ॥ तथाहि ॥ उपगोस्तृतीये अणिजोः परंपरा चतुर्थे त्वेणोष्फ

राम
६

ज्यजंताद्यजिनि। ननैवमणिजोः परंपरायां निवर्तिताया मय्योपगवद्वत्यत्राणप्रत्ययपरंपरास्यात् तथागा। म्येइत्यादौ यजादिपरंपरेति वाच्यं। सत्यामपित स्यामनिशाभ्यादि
 ति। चित्त्वं। फगतत्त्वं किनाडा। अनइत्यादावनिष्टप्रसंगादितिदिक् ॥ ऊह्यमिति। अपत्यं पितुरेवेति पक्षे। चतुर्थापत्यरूपेण निविवक्षिते गोत्राद्युनीतिनियमसूत्रे स्त्रियमिति
 चगोत्रप्रत्ययात्तादेव्युवप्रत्ययइति द्वयोः परंपरासाचेष्टत्वान्न नियमेन व्यावर्त्यते। पंचमेतुपूनिनियमाभावेत्रयाणां परंपराप्रसज्यते। षष्ठे तु चतुर्णामित्यादि। ततः प्राचा
 मणीति द्वितीयपक्षेतुगर्गोच्चतुर्थेपूनिमूलप्रकृत्यनंतराभ्यामनिशेत्यत्रिः प्रसज्यते पंचमेतुमूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्यः। तथा नडाच्चतुर्थेपूनिपूर्ववद्वाभ्यामनिशेत्यत्रिः
 । पंचमेतुनिभ्यः। उपगोश्चेतुर्थेवाच्यं तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिशेत्यत्रिः। नत्वनंतरापत्यवाचकात्ततो जातेष्यतइजिरूपानिशाभावादित्यादियथासंभवंतत्रोह्य।
 नित्यर्थः ॥ ॥ गोत्राद्युनि ॥ असत्यस्मिनेस्त्रे मूल्यमते पंचमक्षेयूनिविवक्षिते गोत्रप्रत्ययात्तात्पुवप्रत्ययोत्यत्राविष्टे सिद्धेपिमूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्योपि।
 स्यादिति याज्ञिकानिष्टे प्राप्तेनियमार्थमिदं मित्याशयेनाह गोत्रप्रत्ययात्तादेवेति ॥ नतुमूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्य इत्यर्थः। मनोरमायं नतुपुवप्रत्ययात्तादिति प्रथ

गोत्राद्युन्यस्त्रियाम् ॥ ४१ ॥ ८४ ॥ यूत्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्स्त्रियां तु न युवसंज्ञा गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायाणः स्त्रियां गोत्रत्वादे
 काएव प्रत्ययः ॥

अपक्षेऽप्येइत्यपि स्थितं। अत्र वदंति। पंचमादे पूनिविवक्षिते तस्य पूनस्तृतीयं प्रत्ययपत्यत्वात् प्रासौविध्यर्थमवेदं स्यान्नतुनियमार्थमिति।
 वप्रत्ययं तात्प्रत्ययोद्वारः ॥ तस्मादिह पितुरे वापत्यमिति पक्षो नायणीयइति। अन्येत्वाह गार्ग्यपुत्र गोत्राद्युनीत्यादिभ्योपेकेनाप्राप्तप्रत्ययं विधाय द्वितीयेन नियम्य
 तेपूनिगोत्रादेवेति। एवं च ततः प्राचामपीति पक्षेण महायेकरूपता भवतीति गोत्राच्चैद्युन्येवेति विपर्ययनियमस्त्विह न कृतः। व्यापत्यालाभात्। नचशेषिणीसूत्रयोश्चा
 वित्योइति वाच्यं। गोत्रेऽनुगच्छेति लिङ्गात्। स्त्रियात्विति। यद्यत्रास्त्रियात्प्रत्ययस्यैकवाक्यतया स्त्रीभिन्नेषु गोत्रादेवेत्यर्थः क्रियते तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अमिषेधात्तयु
 वतिषु प्रत्ययानां परंपरा प्रसज्यते ॥ तचेको गोत्रइत्यनेन निरुद्धे युवसंज्ञाया गोत्रसंज्ञाया वाधात्। अथ स्त्रियां न युवप्रत्ययइति वाक्यभेदेनार्थः क्रियते तदा गोत्रप्र
 त्ययेन युवतिर्नाभिधीयते किंतु वाक्यभेदव्यात्ततश्च गार्ग्यस्यापत्यस्त्रीणां गार्गीनस्यादतोप्युवप्रत्ययनिषेधपरमेवेदं इत्याशयेन व्याचष्टे न युवसंज्ञेति ॥ अत्रायमाशयः।
 अस्त्रियामितियोगो विभज्यते। पूनीतिशब्दस्वरूपमनुवर्तते ॥ परिभाषाचेयायत्रयुवसंज्ञाविधानेन तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठति इति सिद्धस्य गतिरियं जीवति तं शेषयुवां स्त्रिया

स्त्रियवत्त्वं

स्योक्तत्वात् नद्याभ्यामित्येज्जा रत्यादीनां नैषादकिः। नोडा लकिः। वेवकिः। गोत्रे कुं जा रतः प्रागेको गोत्ररत्यादिसूत्रद्वयं चेत्पठ्यते तर्ह्युक्त्वा ह्यणं त्यक्तुं शक्यमिति ॥
च्युजोत्रकारो नृक्षर्णः। कौजायनः। चकारस्तुत्रात् च्युजोरित्यत्र विशेषणार्थत्वेनाश्वादिभ्यः फञ् आश्वायन इत्यत्र न्योन भवति। अत्रेदमवधेयं। कौजायन इत्यादा
वेकवचने द्विवचने च न्यस्यजित्वात्। घुदात्त्वमेवावहुत्वे तु तस्य लुकिच्युजश्चकारत्रकारयोस्तुल्यवलयोर्विरोधे सति परत्वात् त्रिस्वरेण घुदात्त्वे प्राप्ते भाष्या
दे। द्वितस्य कित्तरस्यत्रयो गंविभस्य चित्तरस्य भुवर्त्तद्वितस्य चित्तौ तोदात्त्वमिति व्याख्यानात् कौजायन इत्यत्रां तोदात्त्वे च भवति। न चैव हि फ गोवात्रा लुकि

घात च्युजोरस्त्रियात्। घाते वा चिभ्यश्च्युजन्तस्य च स्वार्थे न्यः स्यान्तु स्त्रियाम्। कौजायन्यः बहुत्वे तद्वा जत्वा ह्युग्वस्यते त्राधायन्यः स्त्रियां कौजाय
नी। गोत्रत्वे न जातित्वा न्दीष्व् अनन्त गणस्ये कौजेः। नदादिभ्यः फक् ४। ४। ४। गोत्ररत्येव नाडायनः। चारायणः। अनन्तरोमाडिः। हरिनादिभ्योऽजः
४। १। १०। १। एभ्योऽजनेभ्यो यनि क्त्वा। हरिनायनः। रह गोत्राधिकारे पिसामर्थ्या घृन्ययमू नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः विदाद्यन्तर्गणे हरिता
स्त्रियजिजोश्च ४। १। ११। गोत्रे यो यजिजोत्तदात्त्युक्त्वात् अनातीत्युक्तेरापत्यस्येति यलोपोना। गार्म्यायणः। दाक्षायणः। शरद्वच्छुनकरभा
दृगुवत्सायायणेषु ४। १। १२। गोत्रे फक् अजिजोरपवादः। आद्यौ विदादी शरद्वतायनोभावे। श्वेतम्। शरद्वतोऽन्यः शौनकायनो वास्यश्चेत्
शौनकोन्यः। इर्भायणः। अप्रायणश्चेत्। दार्भिरन्यः। शरणपर्वत जीवना इत्यन्तरस्याम् ४। १। १३। एभ्यो गोत्रे फक् द्वौ एणयनः। द्रौणिः। पार्वतायनः। पार्वतिः

नैवतायनः जैवेति। जनादि रिह द्रौणः। अश्वाभ्यामित्यन्तरे। पचारात् ॥ ९९ मनेन गुरुनिर्देशेनेति वाच्यं तथा हि सति घातच्युजोरस्त्रियामिति सूत्रप्रणयनोपत्या
नाडायनारिभ्योऽपत्यस्यादिति। कुंजावधा शरवाशकटत्यादिः ॥ १०० ॥ घातच्युजोऽपूगा न्योऽपमणीत्यतो नुवर्त्तनादाह न्यस्यादिति। घातच्युजिभ्यः कपोतपाकरस्य
राहरिष्यति। अस्त्रियां किं। कपोतपाकास्वी। तद्वा जत्वादिति। न्यास्य लुदात्तारतिसूत्रेण ॥ १०१ ॥ लुग्वस्यत इति तिद्वा जस्य बहुधिन्यनेनेति शेषः। कौजायनीति। रह
मिति न्यप्रत्यये योपधत्वात्। जातेरिति। डीषमावेदाभिः। त्रिस्वरे च विशेषा बोध्य इत्याहुः। यजिजोश्च। अधिकारप्रसंगो गोत्रग्रहणं यजिजोर्विशेषणं अनुविधेयस्य फ

सि-कौ
दी-त
८

कः व्याख्यानात्तरेतदाह गोत्रेयाविति। गोत्रेकिं द्वीपादनुसमुद्रयभः द्वीपेभवोद्वैष्यः। सुतंर्यशुद्रियश्चातुरथिकरन् सौतगमिः। तदपत्येफक्रमाभूता फ्रक्त्यादिति। सा
मर्थ्यात्पून्ययां शरद्वह्नक। भृगुः। शरद्वह्नोपत्यं नभवति पूर्वभावितात्। एवंशुनस्यापत्यं नभवति वत्सः। अतित्रिभार्गवश्चवात्स्यश्चाग्रायणश्चतिद्वंद्वे अत्रिभू
ग्वितियजत्रोश्चेतिचयथासंभवंलुकुबोधः। यद्यप्यत्रवृहत्त्वाभावादत्रिभूग्वित्यादिनालुगुर्लभस्तथापियुगपदधिकरणवचनगीयावर्तिषदानां वक्तृथ
त्वात्सौत्रत्वाद्वाप्यदेसुक्। अतोव्याचष्टेभार्गवश्चेदिति त्रास्यश्चेदितिचा अनादिरिति। अश्वत्थाम्पितायोमहाभारतेप्रसिद्धस्तदपेक्षयाऽन्यसुवायंदे

अनृष्यानन्तर्येविदादिभ्योः ३४। १। १५। एभ्योः ३। गोत्रेयेत्वेनानृषयस्तेभ्य आनन्तर्येसूत्रेस्वार्थेव्यक्तु विदस्यगोत्रं वैदः अनन्तरो वैदिः वा
द्वादेशकृतिगणत्वादिति। पुत्रस्यापत्यं पौत्रः दौहित्रः। गर्गादिभ्योयत्रा ३४। १। १५। गोत्रदत्तं वा गार्ग्यः। वात्स्यः। यत्रः ३। अश्वत्थाम्पितायोमहाभारतेप्रसिद्धस्तदपेक्षयाऽन्यसुवायंदे
नेत्तमुत्तमं चतुदवयवयोरेतयोर्लुकुस्यात् तत्कृतेवहृत्वेनतुस्त्रियाम्। गर्गाः। वत्साः। विदाः उर्वाः तत्कृतेतिकिम्प्रियगार्ग्याः स्त्रियांतुगार्ग्यः स्त्रि
यः गोत्रकिमुद्वैष्याः औत्साः। प्रवरगध्यायप्रसिद्धमिहगोत्रम् तेनेहनपौत्राः। दौहित्राः मधुवभोर्ब्राह्मणकौशिकयोः। ३४। १। १५। ६। गोत्रेय
त्राभाषव्योब्राह्मणः। माधवोऽन्यः। वाभव्यः। कौशिकः। वाभवोऽन्यः। चभ्रुशब्दस्यगर्गादिपाठान्तिद्वेनियमार्थमिदम् गर्गादिपाठफलन्तु
लौहितादिकार्यार्थम् वाभव्यायणी रुषिवोधादंगिरसे ३४। १। १५। ७। गोत्रेयस्यात्काप्यः। वैध्यः। आंगिरसेकिम्। कापेयः। वैधिः॥ ॥

एत्यर्थः। अश्वत्थाम्पितादि। शोणात्रार्यस्यानंतरापत्ये अश्वत्थामिदौणायन इतिप्रयोगोभाक्तरत्यर्थः॥ ३३॥ अनृष्या। अनृषीतिपंचम्याःसौत्रोलुक्। अनृ
षिभ्यरत्यर्थः। सूत्रेइति। आनन्तर्येइत्यत्रेत्यर्थः। स्वार्थेइति। चातुर्वर्ण्यादेशकृतिगणत्वादितिभावः। वैदिरित्यत्रनृष्यणमाशंक्याहवाक्त्वादेशेति। विदाउर्व
कश्यपाकुशिकाभारद्वाजा उपमन्या। विश्वानरपरस्त्रीपरशुचेत्यादि॥ गर्गादिभ्यो। गर्गा व्याघ्रपादापुलेस्त्रि। चभ्रु। मंडा। वतंडा। कपि। कता। शकला। कृत्वा।
अगस्त्रिकुडिनी। आकवल्का। पराशरा। जमदग्नीत्यादि। कथं तर्हि रामो जामदग्न्य इति। अनंतरापत्येत्ययां सत्यां अनन्तरेपि गोत्रत्वरोपाहोध्यः। यत्रजोश्रीत्यस्य

त्रिष्वर्षेभ्यो लुगिति तदा जस्येति सूत्राद्दृश्यते न वास्त्रियामिति चानुवर्तते। यस्कादिभ्यो गोत्ररतिचा तदाह गोत्रेयद्यजंतमित्यादि। प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रुवाचिनो
केवलौ यज्जोनभवत गोत्ररत्यनेन तदंतद्विशेषिता तदवयवोरिति निर्दिश्यमानस्यारे शाभवंतीति भावः। प्रवराध्यायेति। एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे लौकिकस्य गो
त्रस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय केयटेनोक्तमिति भावः। तेनेहनेति। यद्यत्र लौकिकं गोत्रमप्यमात्रं गृह्येत तदास्या देवानि प्रसंगरतिभावः। लोहितादीति। सर्व
त्रे लोहितादीत्यादिनाम्। व्ये लोहितीति। त्वेति त्वसामर्थात्। डीषित्याशयनाहवाभ्यायणीति। गर्गादिगण एव वभुः कौशिके रतिपाठ्ये एवेहि द्विर्वभुय
हणं न कर्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः। कायेभ्य रति। इतश्चानिज्जरतिठकू। कपेर्गगादिगणे पाठो लोहितादि कार्या र्थेन काप्यायनी सिध्यति। वौधिरिति॥ अ

वमएडाच्च ४। १। १०८। आङ्गिरसदत्ते वा। अतएव्यः। अनाङ्गिरसेतुगर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यत्र लौ। वातएड्यः। वातएडः। लुकस्त्रियाम् ४। १। १०९। व
तएडाच्चेति विहितस्य लुकस्यात् स्त्रियाम् शर्द्धे र्वादि त्वाङ्गीन् वतएडी अनाङ्गिरसेतुवातएड्यायनी लोहितादित्वात्फः। अणितुवातएडी च
षित्वाद्दृश्यमाणः व्यङ् न अश्वादिभ्यः फञ्। ४। १। ११०। गोत्रे आश्यायनः। पुंसिजाते पुंसीति प्रकृतिविशेषणम् जातस्य गोत्रं जातयनः
पुंसीति किमजातया अपत्यं जातेयः भर्गात्रे गर्ते ४। १। १११। गोत्रे फञ्। भार्गयणस्यै गर्तः। भार्गिरस्यः॥ ११२। अश्वित्वादिना वाक्त्वादिना वाक्त्वात् ॥ ११३। वगंज्च
यत्र लोः प्रास्योरा गोरसेयजेति नियमार्थं सूत्रं। लुकस्त्रियां। विहितस्येति। परिशेषिनस्य वेति बोध्या। एतच्चोसिस्सदस्यनुदत्यालभ्यते। यद्यपि वतं डा लुकस्त्रि
यामित्येकसूत्रेकारेण्येनिरसदस्यनुदत्या अनाङ्गिरसयज्जोर्नुगभावान् स्त्रियामिष्टं सिध्यति तथापि पुंसां गिरसेयत्र लोः स्मयोः प्राप्तिरिति तद्वारणाय पृथ
क्सूत्रं कृतं। अश्वित्वादिति। नचैवं सव्यंधकेत्यणिमिदं शिवादिगणे वतं ड पाठो व्यर्थ इति शंकरगर्गादिपदि नयत्रावाधात्तन्निरुत्तयेत्पाठस्यावश्यकत्वात्। व्य
ङ्गुति। अणितुवातएडी च। अश्वदिभ्यः गोत्ररति। इह गणे वैत्य आनडु ह्य आत्रे य रति योत्रपत्यं तास्त्रयः पठ्यते। अश्वयुयेवा। एको गोत्रे॥
गोत्राद्युनाति चनातत्रव लिनी मराजर्विलतो र्दहे लोः सत्येति न्यङ्। अन्डुलशब्दे गार्गादिभ्यः। आत्रेयशब्दे गार्गादिभ्यः। पुंसिजातरति। गणस्यै त्रिमिदं। जातश

सुत
सि-कौ-
टि-न-
६

द्वेषिविद्यमानेफजरत्यर्थ ॥ कस्मादित्याकांशायामर्थाज्जातशब्दादितिलभ्यतेजोत्तयारतिलिङ्गविशिष्टपरिभाषयाएकादेशस्यपूर्वोत्त्वेनग्रहणद्वारा
सिः५ ॥ शिवादिभ्योएननुविशेषविहिता निजादीन्वाधित्वाश्रणेवारंभसामर्थ्याद्बु विष्यतिकिमिनाएग्रहणेनअत्राहुः। अत्रेष्टिषेणशब्देनगणेपठ्यते
तत्प्रामिजंवाधित्वापरत्वात्सेनांतलक्षणेतिप्राप्तेरहणोत्सामर्थ्याच्चयाशमप्रत्ययरजेवस्यान्त्वणत्वात्त्राणग्रहणमावश्यकमित्येके। अणधिकार
दणेवस्यान्त्वणग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्येशिवाककुत्स्यावतंड। जरत्कारुविपाटातश्मूविश्रवणारवणश्च ष्टिषेणाविरूपोत्पत्त्यादि॥ जेत्र

शिवादिभ्योःणा४।५।९।३। गोत्ररतिनिवृत्तम् शिवस्यापत्यंशैवःगाङ्गःपक्षेतिकादित्वात्फिज्गाङ्गायनिः शुभादित्वाद्बु क गाङ्गे यः अह्वाभ्ये
नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः४।५।९।३। अह्वाभ्योनदीमानुषीनामभ्योणस्याह्कोपवादः यामुनःनर्मिदःचिनितायाः अपत्यं चैत्रितः। अह्
द्वाभ्यःकिम्। वासवदत्तैयः नदीत्यादिकिम् वैनतेयः। तन्नामिकाभ्यःकिम् शोभनाया अपत्यंशोभनेयः॥ ऋष्यन्धक वृष्णि कुं रुभ्यश्च ४।
९।४। ऋषयोमन्त्रद्रष्टारः वासिष्ठः। वैश्वामित्रः अन्धकेभ्यःश्वाफल्कः वृष्णिभ्यः वासुदेवः आनिरुद्धः। शौरिरितिवाद्वादिवादिभ्यः। नाकुलः
साहदेवः रजएवायमपवादोमध्येपवादस्यायात् अत्रिशब्दानुपरत्वाद्बु आत्रेयः। मातुरुत्सख्या। संभद्रपूर्वायाः४।५।९।३। संख्यादिपूर्व
स्यभाम्शब्दस्यउदादेशः स्यादण प्रत्ययश्च द्वैमातुरः। षाएमातुरः। सोमातुरः। भाद्रमातुरः आदेशार्थं वचनम्। प्रत्ययस्यसर्गेणसिद्धः स्त्रीलि
गनिर्देशार्थं पेस्ययातेनधान्यनातुने संख्यतिकिम् सौमात्रः। शुभादित्वाद्बु क। द्वैमात्रेयः॥ ९। इतिनिवृत्तमिति। एनञ्चइत्तौकेयदेवस्थितांयद्य

पिगोत्रसंज्ञासूत्रपर्यंतं गोत्राधिकाररतियुनिलुगिति सूत्रस्थभाष्यकैयटभ्यां लभ्यते तथापि तन्मतंतरमिति भावः। एवं चैतत् प्रभृत्यपत्यसामान्ये प्रत्ययामवं
तीति स्थितां शुभादित्वात्स्वित्वात्कि प्राप्ते जरत्कारुशब्दोत्राण र्थपठ्यते जरत्कारवः। ठकितुठलोषोः कद्वा इत्युलोपः। जरत्कारेयः। कुं जादित्वाद्बु कुं जादि
म्यश्तिनित्यं च्युत्प्राप्तेविपाट्छन्दोत्राण र्थपठ्यते। वैपाशः वैपाशपत्यः सेनांतलक्षणेति रायप्रत्यये उदीचाभिती जि च प्राप्ते तस्य शब्दो ५ याण र्थपठ्यते एष

प्रत्ययेन समावेशे त्रिव्यतेन त्विजाताक्षणः तास्यैः विध्वणवणवणश्यावत्रपक्षेतेतौचविश्वकः शब्दस्य देशो विश्वसोपत्यं वैश्रवणः। रावणः। अदृष्टभ्यो। अदृष्टभ्यो नदीमा
 नुर्षीनामभ्यदस्येवसूत्रयितुयुक्तमित्याशयेन व्याचष्टे अदृष्टभ्यदित्यादिना द्वैमातुरदिति॥ तद्विनाथेन्यादिना समासः। अत्र द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति। विग्रहो न तु द्विमात्रोरप
 त्यमिति। किं संख्ये संज्ञायामिति नियमेना संज्ञाया समासा संभवात्। धान्यमातुर्नेति। अभिव्यक्तपदार्थादत्यनेन जननीवाचिन एव ग्रहणे सिद्धेपितस्य स्पष्टप्रतिपत्त्य
 र्थः स्त्रीलिंगनिर्देशरतिभावः। अभिव्यक्तस्यस्यानित्यतायाज्ञापनार्थरतिवत्ये॥ ॥ कन्यायाः। ननु कन्याह्यसतयो निस्रस्या अपत्यसंभवस्य वनालीत्याशं

कन्यायाः कनीनच ४। ११६। ढको यदशेण। तसंनियोगेन कनीनादेशश्च कानीनो व्यासः। कर्णश्च अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः विकर्णश्च
 ङ्गुगलाहसभरद्वजत्रिषु ४। ११७। अपत्येण। वैकणे वास्यः। वैकर्णिरन्यः। शौगोभारहाजः। शौगिरन्यः। छागलः। आत्रेयः। छागलि
 रन्यः। केचित्तु शुद्धेत्यावन्ते पठन्ति तेषां ढकप्रत्युदाहरणम् शौद्धेयः पीलाया वा ४। ११८। तन्नामिकाणं वाधित्वाद्यचरति ढकि प्रा
 मेपक्षेण विधीयते पीलाया अपत्यं पैलः। पैलेयः। ढकमण्डकान् ४। ११९। चादणपक्षे रज्जु मांडकेयः। माण्डकः माण्डकिः। स्त्रीभ्यो
 ढक् ४। १२०। स्त्रीप्रत्ययान्तैर्गोढकस्यान्तवैनेतेयः। वाक्कादित्वात्सोमिनिः शिवादित्वात्सोमिनिः। सार्पत्विः। द्यवः ४। १२१। ढकस्त्रीप्रत्य
 यान्तादपत्ये ढकस्यान्तात्नामिकाणोपवादः। दान्तेयः। पार्थरत्यत्र तु तस्येदमित्यणौ ॥ ९॥ क्वाह। अनूढाया इति अविवाहिताया इत्यर्थः विकर्णव
 त्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तात्ताद्वद्वेयत्रजोश्च अत्रिमृगकुत्सेतिसूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य लुकानचात्रवत्स्यादीनामेव द्वैत्विति शंका। मूलभूताभ्यां विकर्णदी
 नप्रत्ययत्वाभावादतो व्याचष्टे वास्यश्चेत्यादि। युगपदाधिकरेण वचनतायां बहुत्वमस्तीति शरद्वृत्तकसूत्रेणोक्तं। पक्षे रज्जुमिति पूर्वसूत्राद्वा ग्रहणानुव
 त्तेरिति भावः। स्त्रीभ्यो ढका बहुवचननिर्देशान्नस्वरूपस्य ग्रहणनाप्यर्थस्याढगर्थतया शुभ्रादिषु विमातृशब्दपाठान्। किंतु स्वधिकारोक्ततावादे ग्रहणे। ननु वि
 प्रकृष्टक्तिन्नादेरित्याशयेनाह स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यदिति। तेन दत्तस्येदरदत्तस्य ढकनमर्थति॥ स्वार्थग्रहणे तु स्यादेवात्र ढका। देरच्छब्दो हि जनपदस्य त्रियवाचीततोऽप

मुन
सि. को.
दि. न.
९०

सार्थेद्यत्रम गधेत्यणितस्यस्त्रियामतश्चेतिलुकिदरच्छब्दस्यस्त्र्यर्थवात्त्वित्वात् ढच्चेतिवर्तमानेपुनरिह ढग्रहणमणं संवदस्यठको निवृत्त्यर्थम् यद्यपिचानुक्तं नोत्तरेति
परिभाषया अणिहनप्रवर्तते तथापि तस्या अनित्यत्वज्ञापनाय ढग्रहणमित्याहुः तस्येदमिति शिवादि त्वात्पत्यएवाणित्यन्ये इतश्च इतः किमहासिः अनितः कि
म् राक्षायणः द्वचः किं उदधेरपत्यमौदधः काशिकायामरीचेमरीचइत्युदाहृतं तदसुतवाह्नादित्वेन अप्रवृत्ते न चास्यवाह्नादित्वेविवक्षितव्यमरीचिशब्दो वाह्नादि
षुप्यत इतिमिदचोत्यात्परइति सूत्रेभाष्यस्थितत्वात् आत्रेयइति परत्वादयमृष्यणं वाधत इति भावः शुभ्रादिभ्यश्चकारत्वात्कृतिगणत्वघोतनात् इत्याहुः मूकं
शब्दोत्रपठ्यते मार्कडियः शुभ्रमूकं उअच्चविमातृविधवागोधाप्रवाहणेत्यादि आकृतिगणोयमतेनयां उवेयइति सिद्धम् इहादनेषुद आप्तः विधवाशब्दाद्यु

इतश्चानिषी ४।१।१२३४ रकारान्ताद्द्वचोऽयत्येढकस्यान्वत्विजनात्। दौलेयः। नैधेयः। शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।२३ ढकस्यात्। शुभ्रस्याऽयत्यम्।
शौभ्रेयः। विकर्षकुषितकात्काश्यये ४।१।२४। अपत्येढकावैकलेयः। कौषीतकेयः। अन्योवैकर्णः। कौषीतकिः। भ्रुवोवुक्त्वा ४।५।१२। स्याचा
त् ढक्। भौवेयः। प्रवाहणस्य ढे। ७।३।२५। प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचोवृद्धिः। पूर्वपदस्मत्तुवाटेपरे। प्रवाहणस्यस्याऽयत्यम्
प्रवाहणेमः। प्रवाहणेयः। तत्प्रत्ययस्य च ७।३।२६। ढानस्यप्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्यादेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्य तुवा। प्रवाहणेयस्याऽयत्यम्।
वाहणेयिः। प्रवाहणेयिः। वात्यतद्धि तनिमित्तावृद्धिः ढाश्रयेण विकल्पेन वाधितुन्न शक्यत इति सूत्रारम्भः। कल्याण्यदीनामिनङ्। ४।१।२६। ए
षामिनङ्देशस्यात् ढक्। कास्याणिनेयः वा न्यकिनेयः ॥ ॥ ॥ इलसणेढक्चतुष्या ज्ञानिवाचिषुठ न्नगोधाशब्दाद्ग्वचनात्सोपिभवति कचिदौ

त्सार्गिकोणप्रामइतिवो ध्यमप्रवाहणस्य ढेउत्तरपदस्येत्यधिक्रियते अर्थात्परिमाणेत्यतः पूर्वस्य तुवेति अनुवर्तते तदाह उत्तरपदस्या चामादेरित्यादि नित्यमुत्तरप
दवृद्धेः फलं प्रवाहणेयीभार्यइत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येतिपु स्वभावप्रतिषेधः तत्प्रत्ययस्य च प्रवाहणस्येतिवर्तते तच्छब्देन प्रत्ययः परामृश्यते तदाह ढानस्य
त्यादिवात्यतद्धिभनिमित्तेति ढक् प्रत्ययान्ताद्द्विर्भूतो यदन्न तनिमित्तेत्यर्थः कल्याण्यदीनाम् इह पर स्त्रीशब्दः पठ्यते परस्य स्त्रीति षष्ठीसमासः पारस्त्रैण्यः
परभाषाया मुत्पन्नइत्यर्थः अनुश्रुतिकादित्वा

दुभयपरवृद्धिः विंशदिगते सुपरस्त्रीपरसुचेति पश्यते। प्राप्ते तीतिशेषः। नत्रपरा चासौ स्त्रीचेति कर्मधारयः। परस्त्रिया अपत्यं पारश्वः। चासुणाच्छुद्रायांते नैवोदायामुत्पन्नः सा
 च्चजात्यंतरयोगत्परस्त्री। नचपरश्वदेशस्यस्थानिवद्वावात्परश्वेप्यनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः स्मरित्वाच्च॥ सम्प्रदेशे पूर्वोत्तरपदसंयमोहात्तरपदत्रेः इहग
 लेस्त्रीप्रत्ययानां ठकः सिद्धत्वादिन इर्थग्रहणं अन्येषां तुभयार्थं। कस्याणी। सुभगा दुर्भगा वंधकी परस्त्रीत्वादि॥ ३३ ॥ कुलदाया वा शकंधादित्वात्पररूपम
 तस्यवनिपातनाच्च। सतीभिस्तु कत्रेति॥ अत्ररुनड्विधौ। तथा चोक्तममरेण। अथवांधकिनेयः स्याद्वंधुलश्चासतीसुतः। कौलटेरः कौलटेयोभिस्तु कीजुसतीपरि। तदाकौ
 लटिनेयो स्यात्कौलटेयोपि चात्मजरति किंचित्तु सुद्राया अपिरन जनृतीयं रूपं कौलटिनेय रतीच्छंति। पसेदूगिति। ठगपि पसेभवत्येवेति भावः॥ हद्रग। पूर्वपदस्यचे

कुलदाया वा ४। १। २३। रनडुमात्रं विकल्प्यते ढकूतुनित्यः पूर्वैव कौलटिनेयः कौलटेयः सतीभिस्तु कत्र कुलदाया तु व्यभिचारार्थं कुला
 न्यतितस्याः सुद्राम्योवेति पसेदूक। कौलटेरः । हद्रगसिध्वने पूर्वपदस्य च ३। ३९। हद्राद्यने पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचोवृ
 द्विर्गिति किति च सुहृदोपत्यं सौ हार्दः सुभगायां अपत्यं सौभागिनेयः सक्तुप्रधानाः सिध्वः सक्तुसिध्वः तेषु भवः साक्तुसैध्वः चटकाया रे
 रकू ४। १। २७। चटकस्येति वाच्यम्। लिगविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं। चाटकैरः स्त्रियस्य पत्ये लुग्वक्त
 व्यः। तेषोरे वापत्यं। चटका। गोधायादृक् ४। १। २९। गोधेरः शुभ्रादिस्त्वान्यसेढकू॥ गौधेयः। आरगुदी चाम् ४। १। २३। गौधारः रकासिद्धे आकारोच्चारण
 मन्यते विधानार्थम्॥ जडस्यापत्यं जाडरः। पण्डस्यापत्यं पाण्डरः॥ एति चकारेणोत्तरपदस्येत्पनुकृष्यते तदाह पूर्वोत्तरपदयोरिति। महत्सौभगायेत्यत्र

हद्रात्वात्। दित्वादिनिच्छंदसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिरित्याहुः। चटकायाश्च स्त्रीलिगनिर्देशानुसिनस्यादिन्याशंकाहचटकस्येति वाच्यमिति। एवं च चटकादेरिति
 न्येवसांप्रदायिकः पाठरित्यासकृदुक्तिर्वर्तिकविरोधात्पेक्ष्यात्तयोरेवेति। तत्रदावेतोत्तद्धितलुकि लुक्कृद्धितलुकीति टापो लुकि जातिस्य एण्डी भंवाधित्वा
 अजादिलक्षणष्टाविति भावः। गौधेरिति ढस्य एपादेशे कृतलोपोच्चारित्यलोफ। आरगुदी चाम्। वचनादेव हद्रगणकां पर्याये सिद्धे उदी चां ग्रहणं पूजार्थं म आ

सु. त.
सि. को.
दि. त.
१९

रगतिनसूत्रितम् यस्येति चेत्कारलोपगैधेरन्त्यनिष्ठप्रसंगात् अन्यतरति अनाकारं गच्छस्यानुरोधेन कुतश्चिदित्यर्थः पंडस्येति पंडो नपुंसकस्य पत्यं तु कृत्रिमादिति ॥
॥ सुद्राभ्यः अर्थमतं स्त्रीत्वशब्दे आरोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः गृष्ट्यादिभ्यश्च गृष्टिहलिवलिकुट्टिअगस्तिमित्रयुअण्डकोपवादरति इहांत्ययोर्द्वयोर्त्रयित्वाद्गणशसः अन्त्ये
भ्यस्तुरतश्चानिज्जरतिविवेकः गार्ह्येयरति सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिर्नतु गौरेव अतोत्र न चतुष्पाद्भ्यरत्यनेन ठञ् सिद्धिके कय के कयस्यापत्यं स्त्रीकैकेयी जनपदशब्दा
त्सत्रियाद्ञ मैत्रेयिकया श्लाघ्यते मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः गोत्रचरणच्छ्लाघात्पकारेति वुञ् तत्र हिलौकिकं गोत्रं गृह्यते लोके च ऋषिशब्दे गोत्रमिति प्रसिद्धरति क

सुद्राभ्यो वा ४।१।११ अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च सुद्रास्त्वाभ्यो वा द्रक् पक्षे ह्यर्चं रनिठक्। काणे रु। काणे यः। रासे रः। रासे यः। पितृषु सुष्ठु ४।१। ११
११२। अलोपवादः यैत् षस्त्रीयः। ढकिलोपः ४।१।१३। पितृषु सुरनलोपः स्यात्। ढकिअतएवज्ञापकात् ढक्। पैत् षसे यः। मातृषु सुष्ठु ४।१।
१३० पितृषु सुष्ठु दुक्तं तदस्यापि स्यात्। मातृषु स्त्रीयः। मातृषु से यः। चतुष्पाद्गो ढञ् ४।१।१३। ढेलोपो कद्रुः ६।४।१४७। कद्रुभिन्नस्यो वर्णानस्य
लोपः स्यात् ढे परे। कामएडलेयः। कामएडलु शब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे। गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६। एभ्यो ढस्यात् अण्डकोरपवादः गार्ह्येयः
मित्रयो र्पत्यं ऋष्यणि प्राप्ते ढञ्। के कय मित्रयु प्रलयानां यादेरियः। ७।३।२। एषां यकारादेशः स्यात्। जिति गितिकिति चतद्धिते परे रति र्या
देशे प्राप्ते। दण्डिनायनहासिनायनाथर्वणिकजैह्लाशिनेयवाशिनायनिभौ एहत्पद्यैवत्यसारवैस्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि। ४।४।१७४। एना

शिका एतच्च यदा मित्रयुशब्दः अमेहोपचारान्तरपत्यसंताने वर्तते तदा बोध्यमन्यथा मित्रयूनामिति वद्वचनान्तेन विग्रहो न स्यात् प्रलयादागतम् प्रालेयम् रयादेशो ह
ङ्गिनवाधते अचामादेरचो वृद्धिर्वादि रियादेशरतिभिन्नविषयत्वात् अंगंतुभयोर्विशेषणं नतु कार्यतिहरदत्तः आदि वृद्धेरपीदमेव सूत्रं विधायकमसुकिमनेन वि
षयमेव विचारणेत्यने दण्डिनायन निषान्तरति दंडिनहसिन् आभ्यां नेडादित्वात्फक् निपातनादिलोपाभावः वसंतादिष्वर्थवन्ति नित्यप्युते अथर्वणप्रोक्तोग्रथ
उपचारादथर्वणमधीते आथर्वणिकः शुभ्रादिषु जिह्लाशिन्निति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्लाशिनेयः वाशिनो पत्यवाशिनायनिः उदीचां वृद्धादिति फिञ्भूण हन्धी

१९

वन् अनयोः ध्वनिनकारो तादेशो निपात्यत भूणघोभावाभौ एहत्यम धैवत्यं हनसोः चिष्णलेरित्यनेनैव हंते सत्त्वे सिद्धे तकारनिपातनं ज्ञापयति धातोः स्वरूपग्रहणे
 तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति वा तं घमिन्प्रत्ययत्वेन नत्वेव प्रसृज्यामित्यादौ अनुदात्तस्य च दुर्वारः स्यादमेविधौ धातोः स्वरूपग्रहणभावात् अत्राहुः मृजेर्द्धिरिति
 सूत्रस्य भाष्यपर्यालोचनया धातोः कार्यमुच्यमानेन प्रत्यये भवेतीति ज्ञापनायं तकारनिपातनमिति व्याख्येयं तेन नकोपि दोषरति सरूपरस्यस्याणि परे व्यादेवो निपात्य
 तिसरस्वामवंसारवमुदकं इस्वाकोरपय एस्वाकः जनपदशब्दात्स्त्रियादत्र उलोपो निपातनात् इस्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादण एस्वाकः अत्राप्युलो
 पो निपातनादेव आजरणं योर्द्वयोरप्येकश्रुत्या पाठानवहुत्वे त्वमस्तद्राजत्वाद्युक् अणस्तुनेति शेषः तथा च रघुः इस्वाकूणां दुराये र्थरति मुरारिस्त्वा हरे

यस्कादिभ्यो गोत्रे २४। ६३। एभ्योः पत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वेन तु स्त्रियाम् मित्रयवः। अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगौतमाङ्गिरोभ्यश्च २
 । ४। ६५। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् कृते बहुत्वे अत्रयः भृगवः कुत्साः वसिष्ठाः। गौतमाः आङ्गिरसाः। वद्वचरत्रः प्राच्यभरतेषु २४। ६६। वद्व
 चः परो यदृश्मच्य गोत्रे भरत गोत्रे च वर्तमानस्य लुक् स्यात्पन्नागाराः। युधिष्ठिराः। नगोपवनादिभ्यः। २४। ६७। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् वि
 दाद्यन्तर्गणायमागौपवजाः शैप्रवाः तिककितवादिभ्यो इन्द्रे २४। ६८। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात् द्वन्द्वे तैकायनयश्चकैतवाषनदृश्चि
 कादिभ्यः फिभ्रतस्य लुक् तिककितवा ॥ ११। एस्वाकेषु च मधिलेषु फलमिति हिरण्यस्य विकारे हिरण्यमयः मयटियादेर्लोपो न निपात्यते ॥ ११ ॥ यस्काभ

दिभ्योः पत्याधिकारादस्यत्र लोकि कं गोत्रं गत्तदस्याशयेनाह अयत्प्रत्ययस्येति एयस्य त्रिषार्षेयतो लुगित्यनुवर्तते तद्राजस्येति सूत्राद् बहुषु तेनैव स्त्रियामि
 ति च तदाह लुक् स्यादित्यादि तत्कृते तिकिम प्रिययास्काः बहुत्वे किन्त्यास्कः शिवाद्यण्यस्कलत्सु दुःखकर्णाटकवस्तिकुट्टिमित्रयुत्सोदि अत्रिगोत्रप्रत्ययस्ये
 ति अत्रिशब्दादितश्चानिजदतिद्वकृत्तरेभ्यस्तत्राप्यणिति बोध्यम् भरतगोत्रे उदाहरतियुधिष्ठिरा रति बहुषु क्लुक्ने हयौ धिष्ठिरिः कुरुलस्यण्यं वाधित्वा वा
 द्वाहित्वादिभ्यो विदाद्यन्तर्गणायमिति यजमोश्चितुगत्रप्रामाणीति भावः तिककितवादिभ्यो यद्यपि इन्द्ररूपा एयेव गणयेष्यते तिकादीनि पूर्वपदानि कितवादी

मुं-तं
सि-कौ-
दी-त-
१२

न्युत्तरपक्षेति तथापि तिकादिभ्यस्तु के पूर्वपदे घेवलुमाशंकेतरस्यतेत्तरमदे घपि अतस्मिन् कितवादिभ्यस्तु क्तम् न् कितवा इति अन्येप्यत्रोदाहर्तव्याः औपकायनां
श्वलामकायनाश्च नडादिभ्यः फक्तस्य लुक् उपकलमकाः भाष्टकयश्च कापिष्ठल्यश्च अतश्च तस्य लुक् भाष्टककेपिष्ठलाः काष्ठाजिनयश्च काष्ठासुंदरयश्च अतश्च
त्रतस्य लुक् काष्ठाजिनकृष्णसुंदरान्यादिः ॥ ३३ ॥ उपकादिभ्योः अहं द्वे ग्रहणं द्वंद्वे इत्येतत्राधिक्रियत इति स्फुटीकरणार्थं उपकादीनां मध्ये त्रयोद्वंद्वस्य लुक्
कितवादिषु यथेते उपकलमकारन्यादयस्तेषां पूर्वानित्यमेव लुक् अहं द्वे च नेन विकल्प इति ज्ञेयमभाष्ये भाष्ये किं कापिष्ठलयस्तु राहरणनिकितवादिषु पाठो अ
नार्थ इति कैथरस्तेनात्र द्वंद्वेपि विकल्प एवोचित इत्याशये नोदाहरति भाष्टककपिष्ठलान्यादितिकितवादिषु पाठितानामनेन द्वंद्वे एव विकल्प इत्याशये नोदाहरति लमकाः ॥

उपकादिभ्यो न्यतरस्यामहं द्वे यथा ६८ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वेलुक् वा स्यात् ॥ द्वन्द्वे वा द्वन्द्वे च औपकायनाश्च लामकायनाश्च । नडादिभ्यः फक्त
स्य लुक् उपकलमकाः । औपकायनलामकायनाः भाष्टककपिष्ठलाः भाष्टकिकापिष्ठलयः । लमकाः लामकायनाः । आगस्त्यकौण्डिन्योरग
स्तिकुण्डिनच् ॥ १४ ॥ १० ॥ एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्य लोभ्यत्रश्च बहुत्वेलुक् स्यात् अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच् एता
वादेशौ सः अगस्त्यः कुण्डिनाः ॥ ॥ ११ ॥ लामकायन इति एवमन्येप्युदाहर्तव्याः उपका औपकायनाः भाष्टकाः भाष्टकायना इत्यादि अगस्त्यशब्दादृष्यणकुंडि

नशब्दानुगर्गाद्यत्र ननु कुंडिनीशब्दस्य यत्रिभस्याह इति पुंस्त्वद्भावेन स्तद्धित इति टिलोपः प्राप्नोति नचसंयोगादिलोपश्चेति प्रकृतिभावः शंक्यः अणीति तत्रानुवर्तना
त्तमेवम् अस्मादेवनिपातनात् तस्य प्रवृत्तेः कौण्डिन्यः सिध्यति च स्वंतोदात्तार्थः मध्योदात्तो कुंडिनीशब्दः कुंडमस्य स्या इति मत्वर्थी यस्येनेरुदात्तत्वादादेशस्यापि कुं
डिनशब्दस्यांतरतस्यान्मध्योदात्तत्वात् ॥ अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति ॥ नचप्रत्ययविशिष्टस्यारे शमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वाच्यं । अगस्त्याश्चत्रार
न्यनापत्तेः । लुकि हि सति गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे द्वंद्वत्वात् स्सिध्यति । प्रत्ययविशिष्टस्यारे शविधौ तु द्वंद्वत्वात्पगमेशेषिकोणे वस्यन् ॥ कौण्डिनाश्चत्रार
ति नूभयथापिसिध्यत्येव । अपवादस्य कएवादिभ्यो गोत्र इत्यणप्रत्ययस्य प्रवृत्त्यात्तत्र विशेषाभावात् ॥

१२

राजश्वशुराद्यताक्रमेणाणि जोरपवादः॥ जातावेवेति॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः। प्रत्ययस्त्वपत्यरावा एवं चपंक जादिवद्यो गहृरतिफलितोर्थः। टिलोपोने
 तिनस्तद्वितरतिप्राप्तिलोपोनेत्यर्थः। ब्राह्मो जातौ। शो गदिभागेनेति। एकयोगत्वेत्वारंभसामर्थ्यादनपत्ये जातौ ब्राह्मीत्यत्र प्राप्तिलोपसिद्धां वपित्रास्य एरतिनसिध्यंतु।
 अनिति प्रकृतिभावस्य नमपूर्वोपत्यरतिनिषेधादिलोपस्य दुर्वारत्वात्। किंच जातौ ब्राह्ममित्यादिनसिधेरनिति प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः। ब्राह्मरति। इहापत्ये रतिनस

राजश्वशुराद्यत राजो जातावेवेति वाच्यम्। ये च भावकर्मणोः दा ४१६८। यासैतद्विनेपरेऽनप्रकृत्यास्यान्नतुभावकर्मणोः राजन्यः। श्वशुर्यः। जातिग्रहणञ्चू
 द्राश्वत्पन्नो राजनः। अना ६। ४। १६१। अणि अनप्रकृत्यास्यादिति टिलोपोन अभावकर्मणोः किं रत्तः कर्मभावो वाराज्यं। संयोगादिश्च ६। ४। १६६। इनप्र
 कृत्याऽणिपरे चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः। नमपूर्वोऽपत्येवर्मणः ६। ४। १७०। मपूर्वोऽनप्रकृत्यानस्यादपत्येऽणिभाद्रसामः मपूर्वः किं सौत्वनः। अपत्ये किमूच
 मरणपरिवृत्तश्चर्मणो रथः। अचर्मणः किंचक्रवर्मणोपत्यं चाक्रवर्मणः वाहितनात्ररतिवाच्यम्। हितनाम्नोपत्यं हैतनामनः हैतनामः। ब्राह्मो जातौ ६
 ४। १७२। योगविभागेन कर्तव्यः ब्राह्मरतिनिपात्यतेऽनपत्येऽणि ब्राह्ममूहविः नतो जातौ अपत्ये जातौ अणि ब्रह्मण टिलोपोन स्यात् ब्रह्मणोपत्यं ब्राह्मणः
 अपत्ये किमू ब्राह्मी औषधिः औषमनपत्ये ६। ४। १७३। अणि टिलोपोनिपात्यते औषंपदं अनपत्ये किमुत्सृणो पत्यमौष्णः षपूर्वहनू धृतराज्ञाम
 णि ६। ४। १७४। षपूर्वोयोऽनतस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि तास्यः भौणघ्नः धृतराज्ञोपत्यंधार्तराज्ञः पूर्वतिकिमूष्मनः अणिकिमू तास्यः सत्रा
 हः। ६। ४। १७५। सत्रियः जातावेवेति वसात्रिरन्यः॥

नपत्येणीति। ब्राह्मिति। ब्राह्मो मुहूर्त्तौ ब्राह्मः स्थालीपाक रत्याद्यप्युदाहरणं। नन्वेवमपि ब्राह्मणो वसिध्यति नमपूर्वरति प्रकृतिभावनियेधादपत्येऽणि नस्तद्वितरति टिलोप
 प्ररत्नेरत आह जाताविति। इहमंडकसुत्याऽपत्यस्य नुवर्ततेनेति चतरेतदाह अपत्येजातावित्यादि। अयमत्रार्थः। अपत्येजातौ ब्राह्मणश्चेदिलोपनमवतीति। केचिदिह अ
 जाताविति छित्वा जातौ नभवतीति याचधनेतस्मिन्सुव्याख्यानेनेति नानुवर्तनीयं। जातौ किं ब्राह्मो नारदः। तास्य रति। शिवादि त्वात्तस्येदमिति वाऽण्य तास्य रति। कारिलस्ये

मु. न.
सि. कौ.
टी. न.
२३

कुलात्कः के क्वात्कुलशब्दात्पूर्वपदादित्वादिना विशेषविहिताभ्यामपि यद्दृग्भ्यां खेन वाध्यते तद्विधा वन्यतरस्यां ग्रहणदित्त्वं श्येनाह कुलीन इति। लिंगादिति। अन्यथा ग्रहणवतेति
नरं तद्विधिप्रतिषेधात्पूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। आह कुलीन इति आह्वयशसौ कुलीनश्चेति कुलीन विशेषणत्वे कुलस्याह्वयत्वं न प्रतीयते। किंच ईकार उदात्त इति स्वरे

कुलात्कः ४। १। १३। कुलीनः। तदन्तारपि उत्तरसूत्रेः पूर्वपदादिति सिद्धात् आह्वयकुलीनः अपूर्वपदात्तरस्यां यद्दृक् श्रौ ४। १। १४। कुलादित्येवपक्षे
खः कुल्यः कौलेयकः। कुलीनः। पदग्रहणं किमा बहुकुल्यः। वाहुकुलेयकः। बहुकुलीनः। महाकुलादन्वत्रौ ४। १। १४। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते प
क्षेः। माहाकुलः। माहाकुलीनः। महाकुलीनः। दुष्कुलादुक्त्वा ४। १। १४। पूर्ववत्पक्षेः। दौष्कुलेयः। दुष्कुलीनः। स्वसुष्ठुः। ४। १। १४। स्वस्वीयः। भातुः।
व्यञ्चः। ४। १। १४। चाच्छः। अणोपवादः। भातव्यः। भात्रीयः। व्यन्सपत्ने ४। १। १४। भातुर्व्यन्स्यात्पत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये भातव्यः।
शत्रुः। पाप्मनाभातव्येणेति तूपचारात् रेवत्यादिभ्यश्च ४। १। १४। ठस्येकः। अ ३। ५। अद्भ्यात्तरस्य ठस्येकादेशः स्यात्। रेवतिकः। गोत्रस्त्रियाः कुत्सनेण
च ४। १। १४। गोत्र्यास्त्रीतद्वाचकाच्छ्रौत्सठकौत्सः। सामर्थ्याद्युनि। गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वाजाल्मः। पुंवद्वावाद्गार्ग्यशब्दात् ठकौयस्येति लोपः। आ
पत्यस्येति यलोपः। वृद्धादुक्त्वा सौवीरेषु बहुलम्। ४। १। १४। सुवीरदेशे द्ववाः। सौवीरः। वृद्धात्सौवीरगोत्रात् यूनिवहुलं ठकस्यात् कुत्सायाम् भागविनेर्भागविति
कः पक्षे फक् भागवितायनः। फेच्छुवा ४। १। १४। फेत्त्रनात्सौवीरगोत्रापत्येच्छः ठक् च कुत्सने गम्ये यमुन्स्यात्पत्यं यामुन्दायनिः। तिकादित्वात्किञ्च तस्यापत्यं
यामुन्दायनीयः। यामुन्दायनिकः। कुत्सने किम्यामुन्दायनिः। औत्सर्गिकस्याणो एयश्च त्रियेति लुक् सौवीरेषु किमृतैकायनिः॥ (विशेषोस्तीति भावः। बहुक्

त्यरिति विभाषासु परतिवह् अत्ययो न पदमिति अपूर्वपदत्वात्प्रत्ययत्रयं भवत्येवेति भावः॥ व्यन्त्यादिति। भातुरपत्यं यदि शत्रुस्तदाभातुशब्दात् व्यनेव स्यान्न तु व्यन्तौ र्त्वर्थः स
मुदायेनेति तत् घटितं प्रत्ययेन शत्रुरूपेण वाच्य इत्यर्थः। यत्तु इति क्तोक्तमपत्यार्थोत्रनास्त्वेवेति तदुपेक्ष्यं भाष्यविरोधादिति मनसि निधाया। पाप्मनेति। श्रुतिगत
भातव्यशब्दस्य गतिवदत्युपचारादिति। अस्त्रीयं कं पुमान्याप्यापं किं ल्विषकल्मषमित्यमरः॥ नहि पापं भातुरपत्यं भवतीत्यतो भाक्त एवायं प्रयोग इति भावः। रेवत्या। रेवती।

७ कुत्सायाम्

भस्याठेन द्विते इति १ मू ३

मणिपाली

अश्वपाली हारपालीत्यादि। एतेकः अंगस्येत्यनुवर्तनादाह अंगस्येति। अंगादितिठकारविशेषणदृष्टवृत्तकारस्य न भवति कर्मठः। गोत्रस्त्रियाः। एत्वंतुलुचकापन्या
अपत्यंस्त्रौचकापनो जाल्मरस्यत्रफिन्नतात् एरुद्धर्थमिति बोध्यं। सामर्थ्यादुनीतिगोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययानेत्युक्तत्वादिति भावः। गार्ग्या अपत्यमिति। पितुरसंविज्ञानेमा
त्राव्यपदेशात्कुत्सा। गोत्रेति किं। कारिके योजाल्मः। स्त्रियाः किं। औपगवस्यापत्यं औपगविर्जाल्मः। कुत्सनेति किं। गार्ग्यो माणवकः॥ ३३ ॥ फांटाहति। कुत्सनरति
निवृत्ता। वृत्तिमते एत्वस्य फलमस्तीति ध्वनयन्नुदाहरति मैमतरति॥ नच भाष्यमतेपि फांटाहताभार्यरत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिवृत्तिरित्येव फलमस्तीति वाच्यं। अस्त्रि
यामिति पुवसंज्ञानिषधाद्गोत्रसंज्ञासदभावादेको गोत्ररतिनियमादिजंजात्फांटाहतिशब्द इत्यस्य प्रत्ययस्याभावात्फांटाहताशब्दस्यैवासत्वादिति भावः। कुर्वादिभ्यो॥ सौवी

फाण्टाहतिमिमताभ्यां एकिञौ ४। ११५०। सौवीरेषु नेहयथासंख्यं अत्याचतरस्यपरनिपाताल्लिङ्गात् रतिवृत्तिकारः भाष्येतु यथासंख्यमेवेति स्थि
तम् फाण्टाहतः। फाण्टाहतायनिः मैमतः। मैमतायनिः। कुर्वादिभ्यो एयः। ४। १। १५१। अपत्यो कौरव्याः ब्राह्मणः वावदूक्याः। सम्राजः। क्षत्रियेऽसा
म्राज्यः। साम्राज्योऽस्यः। सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्चा ४। १। १५१। एभ्यो एयः। हारिषेय्यः। लास्यः। कारिः शिल्पी तस्मात् तानुवाय्यः कौम्भकार्यः ना
पित्यः॥ उदीचामिञ् ४। १। १५३। हारिषेणिः लास्यः। तानुवायिः॥ कौम्भकारिः नापितानुपरत्वात्किञ्चिन्नैव नापितायनिः॥ तदृशोऽणउपसंख्या
नम् षपूर्वेत्यनोः कारलोपः। तास्यः पसेतास्यः तिकादिभ्यः फिञ् ४। १। १५४। तैकायनिः रश्मिन्विविनिवृत्ता। कौरव्या ब्राह्मणरति। यत्तुकुरुनादिभ्यो एयइति वक्ष्यति तस्य न
राजत्वाद्दृष्टवृत्तिकुरकः। क्षत्रियारतिमवति ननु कौरव्या इति भावः। वावदूक्य इति वदेर्यङ्-तादृकप्रत्ययः सचात्रैव गणे निपातनादित्याहुः। कुरुगर्गवावदूकाः सम्राज-
क्षत्रियोः सम्राट् शब्दात् एयइत्यर्थः। वामरथस्य कएवादिस्वरवर्जं यजंतस्य कएव शब्दस्य क्त्वायंतत् एयप्रत्ययान्तस्य वामरथ्यशब्दस्या-घुदात्तविनेत्यर्थः। बहुभ
त्वयजन्तोश्चेति लुक्। वामरथाः। छत्राकएवादिभ्यो गोत्ररति छापवादोऽण। वामरथी। वामरथ्या यनीस्त्री। यजश्च प्राचाष्फतद्धितरति डीष्फो। वामरथानिसं
घं कसृशानि। संघाकलसणे धिति छापवादीण॥ सत्यकारा वलभीकारा बुद्धिकारेत्यादि॥ हारिषेय्य इति। रतिसंज्ञायामिति षत्वस्यासिद्धत्वात्सेनांतो यं॥ तदृश
इति संज्ञायामिति संस्य ४-३४५

मु.त.
मि.कौ.
टी.न.
१५

रति उदीचामिजोपवादः। अस्मादुपसंख्यानाच्छिवादिषु तस्य न शब्दपाठोः नार्थरतिगम्यते। वृत्तिकारस्तु तस्य न शब्दः शब्दादिषु पठित्वाकारिलक्षणमुदीचामिजमप्यण्य
धतेरादयस्तुवाधोनेष्यत इत्याह तदनुरोधेनास्माभिरपितत्रतथैव व्याख्यातं फले विशेषाभावात् ॥ * ॥ कौशल्यपरमप्रकृतैरेवायमिति ॥ यदितुवृद्धे त्वोसलेति ज्यउंतात्को
लशब्दान्कोऽल्लक्षणं तात्कर्मरशब्दाच्चायंविधिः स्यात्तदा मूयेव प्रसज्येतेति भावः ॥ छागेति ॥ दृगुशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत्किञ्चप्रकरणे दृगुकोसलकर्मरच्छागरे
वाणंयुद्धादिष्टस्येतिवार्तिकान् ॥ आदिष्टस्य आयन्नादेशस्येत्यर्थः ॥ अन्यथा प्रतिपदोक्तेयुटिकृते प्रत्ययादित्वाभावात् कौशल्ययनिरित्यादौ फस्यायन्नादेशो न स्यात् ॥
युकि कृते तु दामव्यायनिरित्यत्र ओर्गुलो अत्राहोपश्चनस्यादिति भावः। कार्त्तयणिरिति। कर्त्तरपत्वं कार्त्तस्य पत्वं तु कार्त्तयणिः। अत्रव्याचस्यते कर्त्तश

कौशल्यकार्त्तय्याभ्यां च ४। १९५५। अपत्येकिञ्चरजोपवादः परमप्रकृतैरेवायमिष्यते प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं नियात्यते कुशलस्वापत्वं कौशा
ल्ययनिः कर्मरस्यापत्वं कार्त्तय्यायणिः। छागं वृषयोरपि। छाग्यायनिः वाष्प्यायणिः। अणो द्वचः ४। १९५६। अपत्येकिञ्चरजोपवादः कार्त्तयणिः
अणश्चिकिम् दास्यायणः द्वचंकिम् औपगविः त्यदादीनां वाफिच्चाच्यः। त्यादायनिः त्यादः उदीचां वृद्धादगोत्रात् ४। १९५७। आम्रगुप्तायनिः प्रावा
नु। आम्रगुमिः। वृद्धात्किम् दाक्षिः। अगोत्रात्किम् औपगविः ॥ वाकिनादीनां क्वच ४। १९५८। अपत्येकिच्चावाकिनस्यापत्वं वाकिनकायनिः। वाकि
वः कुर्वादिषु पठ्यते तथा च काश्चिद्वेव वर्द्धमानेनोदाहृतं ॥ तस्मादिह भर्तृहर्त्राद्युदाहार्यमिति दाक्षिरिति। वानाम धेः यस्येति वृद्धसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदं पक्षांत
रितौ फिञ्चभ्रवत्येवं दास्यायणोश्चिनीत्यादितारादत्यमरः। वाकिनादीनां। यदितुवृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तत्रागमार्थमेवेदं वचनमन्येषां तूभयार्थं। उदीचामित्यनुवर्तनादिक
त्यः क्लित इत्याह फिच्चास्यादिति ॥ वाकिनकायनिरिति। वचनं वाकः सोस्यासीति वाकिनः। अतएव निपातनादिना अगारेराधतरतिगारेधः पृषोदरादित्वाट्टिलोपः
शकं ध्वादित्वात्पररूपं। गारेधकायनिः। चर्मवर्म्यादौ तूभयार्थं। चर्मवर्मशब्दाभ्यां त्रीत्यादित्वादिनिः। चर्मवर्मिलोर्नलोपश्चेति गणसूत्रं। चार्मिकायणिः। चार्मिकायणि
कुकि कृतेन कारस्थानं त्यत्वा नलोपाप्राप्तौ वचनां नचकुट्टपरादिरस्त्विति वाच्यं। फस्यानादित्वादायनादेशाभावप्रसंगात् वाकिनिरिति। अतश्चाफिञ्चभावेत्संवि

वागशिष्टः कुगन्धनभवति। एवं गारेधिः चामिणरसा

पुत्रांताग। उदीचां हहादि त्नुवर्ततरत्या शयंभाह वाफि न्नुसिद्धरति। तेनैव सूत्रेण फिजिसिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयतरतिभावः। प्राचामवृद्धात्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थं अत्र
हृदिनिर्दि। राजेदोतिः। वहलप्रहणत्रेह वासिः। मानुषः मनुष्यरति। जातिशब्दवेतौ। अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मूढं न्यलेन सिधतिमाणवः
णत्वविधानार्थमिदमणः सिद्धत्वात्। अनधीतवेदत्वात् मूढत्वं विहिताननुष्ठानाच्च कुत्सितत्वे रदं च वचनं ब्राह्मणमाणवेतिणत्वनियाननात्त्वव्यमित्याहुः। जनपदा जनप
दस्यत्रियेति। जनपदवाची सनयः सत्रियवाचीत्यर्थः यद्यपि चालादयो जनपदेव ब्रुवचनानां सत्रियेत्वेकवचनानां स्यापि प्रातिपदिकस्योभयत्रचित्त्वमस्यतमे
वेति बोध्या। जनपदशब्दात्किं॥ इत्यो यत्पदे सवः केवलसत्रियवाच्यं। सत्रियादिनिर्दि। ब्राह्मणस्य पंचालस्यापत्यं चालिरिति वृत्तिकारादयः॥ वाक्कादिघस्यणोदि।

पुत्रात्तदन्तरस्यासू० ११५५ अस्माद्धाफि न्नुसिद्धः तस्मिन्परे पुत्रान्वस्य वा कुकृविधीयते। गार्गीपुत्रकायणिः। गार्गीपुत्रायणिः। गार्गीपुत्रिः। प्राचाम
वृद्धाफि न्वडुलमू० ११२६०।
नपदशब्दात्सत्रियादन्ना० ४। ११२६०। जनपदसत्रिययोर्वाचकादस्यादयत्वे। दालिडनायनेति सूत्रे निषाननाद्विलोपः। ऐस्वाकः। ऐस्वाकौ। सत्रियस
मानशब्दाच्च जनपदात्त राजन्यपत्यवत्। तद्वाजमाचस्याणस्तद्वाजरत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात्। पंचालानां राजायां चालः। पुरोणवक्तव्यः। पौरवापा
एडोर्ज्यण। पाएड्यः। सत्व्येयगान्धारिभ्योच० ४। ११२६०। आभ्यामपत्येः नूवृद्धेदिति न्यडेपवादः। सत्व्येयगान्धारः। तस्य राजन्यव्येवमाद्य
ज्मगधकलिङ्गसूरमसादण० ४। ११२०० अत्रोपवादः द्यच् आङ्गवाङ्गः सौत्सः मागधः। कालिङ्गः सौरमसः तस्य राजन्यव्येवमम् ॥

दंप्रसुराहरणं त्रित्यमित्येव। सत्रियसमानशब्दादिति। समानः शब्दो यस्य जनपदस्य सोयं समानशब्दे जनपदः। सत्रियेण समानशब्दः। सत्रियसमानशब्द
स्तस्मान्नेत्येति वृत्तीसमर्था राजनिवाचे अपत्यवत्प्रत्ययो मयतीत्यर्थः पंचालानां राजेति। रहा वृद्धादपि वहुवचनविषयादिति प्राप्ते तुज्वाध्यते। पुरोरिति। पूरु
शब्देन जनपदवाचीति प्रादीव्यतीये अणिमिहेतुत्वात्संज्ञार्थवचना। जनपदवाचित्वे तु ह्यज्मगधेत्येव सिद्धे। पंडोर्ज्यण। लिक्करणं तुपां व्याभार्य इत्यत्र वृद्धिनि
मित्तमित्येति तु ब्रुवप्रतिषेधार्थं। युधिष्ठिरपत्न्या चित्तोगुणवाचिनश्च पांडोर्नेह ग्रहणं जनपदशब्दादिसुक्ते तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात् ॥ ॥ ॥ ५

सू.त
सि.को
दी.त
१५

वृद्धेनापपरकरणिकी कोमाह। कुमारी चव्दीजनपदस्यत्रियवचनः। कुरुना। नकार आदिर्येषांतेनादपः। कुरुशब्दाद्यज्जलप्रोश्रणि प्राप्तेनादिभ्यस्त्वजिप्राप्तेववना। उदुंवा
रादंयुरनि। उदुंवरसिलस्वला मद्रकारायुगंधराः। मुलिंगः शरदंडाश्चसात्वावयवसंज्ञिका रतिवृत्तिः। औदुंवरिरिति। तैलस्वलिः॥ माद्रकारिः॥ यौगंधरिरित्यादी
न्युदाहर्तव्योनि। तेनद्राजाः॥ अजादय इति॥ ततः प्राचीनस्तु तच्छेदनेन परामृश्यंतो गोत्रयुवसंज्ञाकांडेन विच्छेदादेतदर्थमेवहितत्कांडेमध्ये कृतमाचार्येण
हुं वस्तुतस्तु तेद्राज इत्यधिकृत्य जनपदशब्दात्सत्रियादजिन्यादिसूत्राणामांरं भेगोत्रयुवसंज्ञाकांडस्य मध्ये पाठाभावेपिन सतिरित्यन्ये तद्राजस्य तदर्थे

वृद्धेत्कोशलाजादाभ्युड। ४। १। १९५। वृद्धाना। आम्बुष्यः सौवीर्यः इत् आम्बुन्यः। कौशल्यः अजादस्यापत्यमाजाद्यः। कुरुनादिभ्योऽप्यः
४। १। १९२। कौरव्यः नैषधेयः सनैषधस्यार्थपतेरित्यादौतशैबिकोऽणशाल्वावयवप्रत्ययश्चकलकूटाशमकादिज्। ४। १। १९३। शाल्वो
जनपदस्यदवयवा उदुंवरदपत्येभ्यः प्रत्ययथादिभ्यस्त्रिभ्यश्चरन्स्योदजोपवादः औदुंवरिः प्रात्यग्रथिः कालकूटिः आश्रमकिः राजन्यप्येवं
तेनद्राजाः ४। १। १९४। अजादये एतसंज्ञाः सुः तद्राजस्य वहुपुतेनैवास्त्रिया मश्रुधादशवदुष्येभु तद्राजस्य लुकस्यात्तदर्थं कृतेषु वेनतुस्त्रि।
याम् इत्या
स्वाककः पञ्चाला इत्यादि कथं तर्हि कौरव्याः पशवः तस्यामेवरघोः पाण्ड्या इति कौरव्ये पाण्ड्ये च साधवरति समाधे
यमर्घ्याणामन्वयं वक्ष्ये निरुध्यमानात्पदुभिः कथंचिदिति तुरघुयदु शब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया। कम्बोजा लुकु। ४। १। १९५। अस्मान्तेद्राजस्य
लुककम्बोजः कम्बोजौ कम्बोजादिभ्य रतिवक्तव्यम् चोलः शक इज्जलस्य लक्षणो लुकुकेरलः यवनः अश्लुकु कम्बोजाः समरे रतिपाठः सुगमः
श्रीधोरिपाठे तु कम्बोजौभिजनो येषामित्यर्थः॥

॥ ति। तद्राजप्रत्ययार्थेन कृते रत्यर्थः तेनैवेति प्रियप्रंचालाः साधवरतीति तथा च तत्र साधुरिति यत्रत्यस्य
तद्राजत्वात्वा लुकेति भावः॥ रघुयदु शब्दयोर्जनपदवावित्वाभावादाभ्यां परस्य तद्राजसंज्ञानेतिलुकोऽप्रत्ययाराधवाणं यादवैरित्येव मवितव्यमित्याशंकरहरघुयदु
शब्दोरेति लक्षणयेति॥ ततश्चाकार्यत्वादपत्यप्रत्ययो नात्रोत्पन्नरतिभावः। कंधोजालुकु। तद्राजस्य वहुषिति प्रकरणरावेदं न कृतं द्वेकार्थवाचकस्या जौले क भा

नप्रसंगात् यद्यपि लुगाधिकार पुनर्नृविधानमास्य्यातद्येकयोरप्यम- लुगभविष्यत्येवेतिवक्तुं शक्यं। तथाप्यतद्राजस्यापिलुक्प्रसंगशंकापत्रे लोघवाभावाच्च तत्र करणेन क
 तमित्यु- गने चात्र अपत्ये लक्षणं येवकं योजः कं वोजनित्यादिः असिद्धौ किमनेन सूत्रेणेति शंका ॥ कं वोजरन्यादिप्रासिकानिष्टवारणपसूत्रस्यावश्यकत्वात् ॥ ३३ ॥
 सिद्धे नृ- ति ॥ कं वोजशब्दस्य सिद्ध्यादित्वात्पुनस्तु तद्राजत्वाभावात्पुननिभावः। अत्र वृत्ती कुं नीति। वृद्धेरिति न्यडे लु की तो मनुष्यजातेरिति डीष ॥ कुरु रिति ॥ एयस्य लुक
 पुत्रुत इत्यु- । अतश्च इह तद्राजेन अकारविशेष्यते ॥ नत्वकारणतद्राजः ॥ विशेषणेन तदंतविधौ ज्युड- एयादीनामप्यदंततद्राजत्वात्तदनेनैवलुकि सिद्धे अवन्तिकुंति
 कुरुभ्यो लु विधायकस्य स्त्रियामेव नीति सूत्रस्य वेपथ्यापत्रे ॥ नचेष्टायत्तिः। कौसल्येतिरूपासिद्धिप्रसंगात्तौ व्याचष्टे तद्राजस्याकारस्येति सूत्रे तपरकरणविस्य

सिन्धुतस्य शिल्पिभ्योऽणञावित्यण् स्त्रियामवन्तिकुंति कुरुभ्यश्चाण १७६ तद्राजस्य लुक स्यात् अवन्ती कुं नी कुरुत् अतश्च ४। ११७ ॥ न
 राजस्याकारस्य स्त्रिया लु क स्यात् अत्र सेनी मदी कथं मादी सुताविति ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः भर्गोदित्वं वाकल्यमान प्राच्यभर्गोदियौधेया
 दिभ्यः ॥ ४। ११७ ॥ एभ्यस्तद्राजस्य न लुक णञ्चाली वैदर्भी आदीषादी मागधी एते प्राच्याः भर्गोकारुशी कैकेयी केकयी तत्र तु जन्य जनकभा
 वलक्षणोपेय्यो गेडीष युधाशुक्रा आम्हाद्यु च इतिटक् ततं स्वार्थेप र्धादियौधेयादिभ्यामणञावित्यञ् शार्ङ्ग- रवाद्यञ् इति डीना अतश्चेतिलु ।
 किंतुटगन्तत्वा डीषु रातनिहतिस्वः स्यात् यौधेयो शौक्रेयी ॥ ॥ ११७ ॥ अर्थमितिभावः ॥ अत्र सेनीति ॥ अत्र लुकिजातेरिति डीष ॥ नत्वजंतलक्षणो

डीना अनीयो कारत्वं तारिति व्याख्यातारुशीति। रुज उः कं हसुं वष्टिकरुशः। वशकांती मूलविभुजादित्वात्कः ॥ ग्रहियेति संप्रसारणं तस्यापत्यं राजावाकारु
 शास्त्रियं कुरुशी। एतेन सूत्रेणोपपत्तौ निरस्त। येन पदिस्यो लुकप्रतिपधमुदाहृत्याह युधाशुक्रेत्यादि ॥ अतश्चेतिलु कित्विति न्यादयत्तद्राजानि वस्यमाणत्वात्
 नोस्यतद्राजत्वयस्तीति भावः। गोपधत्वात् डीषः प्राचिनरादो यत्तह डीषीति। उदात्तनिहतिस्वर इति। अनुदात्तस्य च नो दीषलोपरत्वेन डीषु रातने स्यादित्यर्थः ॥ सिद्धेतेल
 ने लुगभावात् डीषाद्युदात्तत्वमिति ज्ञेयं ॥ अतश्चेति सूत्रेण विधीयमानो लुक चातुर्थिकानामेव तद्राजत्वां भवतु संनिधानात्तनु- न्यादयत्तद्राजानि पांचमिकाना

उत्त
सि कौ.
टी त.
१६

मन्त्रेण कृत्वा नामिति किमनेन यो धेयादिग्रहणेनासत्यं व्याप्तिन्यायेन पांचमिकस्यापीह ग्रहणमिति ज्ञापयतुं यो धेयाधिग्रहणं तेन पार्श्वघणस्त्रियां लुकि सिध्यति ॥ तथा हि
पर्युः स्त्रियो जनपदेन समानशब्दस्य पत्यं स्त्रीद्यन्मगधेत्यणत्स्यात् श्वेतिलुक् ॥ पुनः पार्श्वदिलक्षणः स्वार्थिको एतस्यापिलुक् ङुत् ॥ पशुः एवंपशुसः सत्रिय ॥
स्यापत्यं स्त्रीरणाः ॥ पूर्ववदणहपस्यापिलुक्त्वत्वं संतस्येति दीर्घः ॥ उक्तं च वार्तिककृता पश्वोर्द्विभ्यो लुक्त्वत्वं ॥ यो धादिप्रतिषेधो वा ज्ञापकः पार्श्वदिलुक् इति ॥ यो धेयो न्या
दि ॥ युधायाः ऋक्त्वा अपत्यं स्त्रीति विग्रहः ॥ ॥ अणिभ्योः ॥ उन्नमिति ॥ अत्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदं न तूच्छं वा तत्र मया तेन किमेत्ति उच्यते ॥ यथादिन्यामूनशं क्यः ॥ गोत्रे
याविति ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति नेह शास्त्रीयं गृह्यते ॥ तथा चानार्षयोरिति पर्युदासादेव सिद्धे गोत्रग्रहणमिह त्यक्तं शक्यं न चात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्या
त् शास्त्रीयमेष गोत्रं गृह्यत इति वाच्यं ॥ देवदत्याया इदं न्येत्यादीनां तरापत्येयोष्यमाणत्वाद्तरवानुपंदवस्यति कुमुदगंधेरपत्यं स्त्रीकौमुदगंधेति ॥ इदं च कौस्तुभा
अणिभ्योर्नार्षयोरुत्पत्तयोः ष्यङु गोत्रे ४।१।७८ ॥ आदीनामन्यमुत्तमंतस्य समीपमुत्तमम् गोत्रेया वणिजौ विहिता वनार्षोत्तदनयोर्गुरूपोत्त
मयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङुदेशः स्यात् निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिजोरेव षङुवितौ यङुश्चाप कुमुदगंधेरपत्यं स्त्रीकौमुदगंध्या
वाराह्या अनार्षयोः किमुवासिष्ठीवैश्वामित्री गुरूपोत्तमयोः किमुत्तौ पगवी जातिलक्षणो ङीष् गोत्रे किम् अहिच्छत्रे जाता अहिच्छत्री ॥ ॥
नुमरिख्याव्यानमत्रत्यमूलात्तु गणमपि दैवयज्ञिसूत्रस्थेनागोत्रार्थमिदमित्यादिमूलग्रंथेन सह विरुध्यत इति तत्रैव सुक्टीभविष्यति ॥ यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृता
स्यपि पत्युर्नोयसंयोगरतिनकारस्येव ष्यङु आदेशत्वमेवोचितं ॥ अणिजोरिति षष्ठीस्वरसादित्यमिदं न्याह ष्यङुदेशः स्यादिति ॥ ष्यङुप्रत्ययेत्वेपिल
क्ष्यति ॥ प्रत्युद्देशेति मनोरमायां स्थितं न च यङुच्चेत्यंतादेशा वाधित्वा परत्वात्सवदेशः स्यात् ॥ उच्चेत्यस्यानन्यार्थङित्वे घनङादिषु चरितार्थत्वात् ॥ ष्यङुनुवं
धस्य यङुश्चाधिति विशेषणार्थं तथा सप्रयोजनत्वादिन्याशं क्यहनिर्दिश्यमानस्येति ष्यङुवित्वाविति ॥ अनुबंधद्वयकरणं यङुइव ष्यङुपियः ॥ श्वावित्यत्र
सामान्याग्रहणाद्यं न च ष्यङुः संप्रसारणमित्यत्र विशेषणार्थं सरूपयोगोस्य न्यथाप्राप्यापुत्रः प्राप्यामतिरित्यत्र माशादिभ्यो यदति यप्रत्ययेपिसं प्रसारप्र

स. कै. दी. त. सु. त. १७

अग्नेदस्रवधेयं अणित्रोरिति सूत्रे यदि शास्त्रीयंगोत्रं गृह्यते तदा अगोत्रार्थमिदमित्यादि गंधः स्वरसतः संगच्छते परितु लौकिकं गोत्रमेव तत्र गृह्यते तदा अणित्रोरिति

नित्यं शास्त्रे विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति ॥ ३३ ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥ ३३ ॥ तेनरक्तं तृतीयांतात्समर्थं पृथ्याविहितं प्रत्ययाः स्युः रज्यते अनेनेति वाहु
लकात्कृत्वा भूत्वा रामरति रंजकद्रव्यमित्यर्थः शुक्लस्य वर्णांतरायादनमिहरं जेरर्थः लाक्षारोचनात् वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थौ शकलकर्मौ सूत्रे प्रक्षितौ शकल
त्वचिरवण्डे चरुचिस्तुतिस्त्वेति विश्वः वृत्तिकार इति भाष्ये तु नैतद्दृष्टमिति भावः नील्येति नीली ओषधिविशेषः अणपवादोयं नक्षत्रेण नक्षत्रवाचकाः शब्द
वृत्तिविषये बहुक्तं चन्द्रमसमिदधानाः प्रत्ययं लभंते युष्येणेति युष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः एवं च यौषमहर्त्यादिव्यवहारः संगच्छते सर्वेषामप्यन्तःपुष्ययो

तेनरक्तं सगाता ४२१ ॥ रज्यतेऽनेनेति रागः। कषायेण रक्तम्बन्धं। काषायां माञ्जिष्टं। रागात्किं। देवदत्तेन रक्तम्बन्धं ॥ लाक्षारोचनादृक्का ४२१ ॥
लाक्षिकः। तैश्चनिकः। शकलकर्ममाभ्यामुपसंख्या नमः। शकलिकः। कर्मिकः। आभ्यामणपीति वृत्तिकारः। शकलः। कर्मः। नील्या अनु ॥ नी
ल्यारक्तं नीलमापीतात्कन ॥ यीतकं। हरिद्रामहारजनाभ्यामत्र ॥ हरिद्रं। महारजने। नक्षत्रेण युक्तः। कालः। ४२३ ॥ युष्येण युक्तमायौषम
हः। यौषीरुत्रिः। लुवविशेषः। ४२४ ॥ पूर्वणविहितस्य लुप्यात्। षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावांतरविशेषश्चेन्नगम्यते। अद्यपुष्यः। कथन्त
हि युष्ययुक्तायौषीमासीयौषीति। विभाषाकालुनीश्रवणकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन यौर्णमास्यामयं लुप्येति ज्ञापितत्वात्। श्रवणशब्दानुअ
तरवलुप। युक्तवद्भावाभावश्चाऽवाधकान्यपि नियातनानि श्रावणी। संज्ञायां श्रवणाऽश्वत्याभ्याम्। ४२५ ॥ विशेषार्थोयमारम्भः। श्रवण

शत्रिः। अश्वत्यो मुहूर्तः। संज्ञायौकिं। श्रावणी। आश्वत्या ॥ ॥ ॥ गसत्वेपितत्समीपस्थचन्द्रमसायोगस्यासर्वत्रिकत्वात् नक्षत्रेण
तिकिमं देण युक्ता रात्रिः कालः किं युष्येण युक्तश्चंद्रः लुववि पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनादिह नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये रत्यर्था लभ्यते तदा ह षष्टिदण्डे
ति अद्यपुष्य इत्युक्त्वा नक्ष्यो न श्व इति विशेषे गम्यमानेपि अहोरात्रात्मक कालस्यावांतरविशेषानवगमात् लुववनेवेति भावः अविशेष इत्यत्र प्रसज्य प्रविषेधाश्रय
णत्यौषा अहोरात्र इत्यत्र लुवमवति षष्टिदंडसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वयात्मकस्य विशेषस्य प्रतीतेरित्याशयेनाह विशेषश्चेनेति अद्यपुष्य

मूलेनावाहयेदेवीश्रुतानेन्यप्यदाहरणं बोध्यम् ॥ ३ ॥ द्वन्द्वच्छिद्रेषु उदाहरणमाहतिव्येत्यादि अविशेषेनूदाहर्तव्यमघराधानुराधीयमिति नचात्रलुवविशेष
 इति अणं इवच्छस्यापिलुप्यादिति वाच्यं मध्येपवादस्यापरीत्यापूर्वोपस्थितस्याणएवतत्प्रवृत्तेः यत्रलुवपरत्वाद्यधने इति वृत्तिकृतोक्तं तन्न द्वयोर्युगापत्प्राप्त
 भावात् दृष्टसाम तृतीयं तादृष्टमित्यर्थः ऽणदयः सूर्यदृष्टं तच्चेत्साम अस्मिन्नर्थे इति तथा चश्लोकवार्तिकं दृष्टेसामनिजातेवा प्यणुडिद्विर्वाविधीयते तीयादी
 कृत्वा विद्यागोत्रादं कवदिव्यतरति जातेर्येयो द्विरणसचवाडिदित्यचयः शतभिषजिजातः शतभिषः शतभिषजः इह हि प्राग्दिव्यतरति प्राज्ञोऽणकाल
 दृजे वाधितः सचसंधिवेलादिसूत्रेण प्रतिप्रसूयत इत्ययं द्विरुक्तो ए तीया इति तीयादीककस्वार्थे भवतीत्यर्थः द्वितीयकः तार्त्तीयकः नविद्याया इति विद्या
 द्वन्द्वः ॥ ४२६ ॥ नक्षत्रद्वन्द्वेषु काले च्छस्यात् विशेषेसत्यसतिचातिष्यपूनर्वसवीयमहः । राधाऽनुराधीयारात्रिः दृष्टं सामा ॥ ४२७ ॥
 तेनेत्येवाचसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं सामा अस्मिन्नर्थेऽणुडिद्वावक्तव्यः ॥ उशनसा दृष्टं आशनसं । औशनसं । कलेर्दुक् ॥ ४२८ ॥ कलिना दृष्टं का
 लयं सामा वामदेवात् इत्यत इत्यौ ॥ ४२९ ॥ वामदेवेन दृष्टं सामानदेव्यं । सिद्धेयस्येति लापन किमर्थं ययतोडितौ । ग्रहणं मातदर्थं भूद्यमदेव्यस्य
 नक्षत्रे परिवृत्तोरथः ॥ ४३० ॥ वस्त्रैः परिवृत्तौ वास्त्रोरथः । रथः किं । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्दृष्टितः परिवृत्त उच्यते । तेनेदनाच्छात्रैः परि
 वृत्तोरथः । पाण्डुकम्वलादिनिः ॥ ४३१ ॥ पाण्डुकम्वलेन परिवृतः । पाण्डुकम्वली । पाण्डुकम्वलशब्दोत्पत्त्यात्परणुडुवर्णकम्वलस्य वाचकः । मन्वर्थेये
 नैवसिद्धेवचनमणेति वृत्त्यर्थम् । द्वैपयैयाघ्रादन् ॥ ४३२ ॥ द्वैपिना विकारः । द्वैपमा तेन परिवृत्ता द्वैपोरथः । एवं वैयाघ्रः ॥ ॥ ॥
 वाचकतीयांतादीकमभवतीत्यर्थः द्वितीयाविद्यागोत्रादं कवदिति गोत्र प्रत्ययांतादकेषु प्रत्ययः सदृष्टेसामन्यपि भवति औपगवेन दृष्टसामपगवकम् इह गोत्र
 चरणे दृष्टिनिवृत्तं वामदेवात् ग्रहणं मातदर्थं इत्यादि अतदर्थं ययतोश्चातदर्थं इति विहितेन स्वरेन चाश्रितस्वरे इत्युच्यते । ग्रहणं मातदर्थं ययतोश्चेति सू
 त्रेणोच्यमानेन नत्रः परस्य ययतं तस्योत्तरपदस्योत्तरान्तत्वात् वामदेव्यशब्देऽप्युक्तित्वव्ययपूर्वपदस्वरएव यथास्मृदित्येतदर्थोडित्करणमिति फलितोर्थः नच
 कतेपडित्वेययतोरित्यस्य प्रवृत्तिः कुतोनेति शक्यं निरनुबंधकग्रहणतस्तानु बंधकस्य तदनुबंधकग्रहणं नानुबंधकस्येति परिभाषयोस्तत्वात् इमेचपरि

सि-कौ-
टी-त-
सु-त-
१८

मि-श्वरहेवडित्वेनत्राप्येतेतत्राद्याणः प्रयोजनंपूरणगुणेति सत्रे तव्यग्रं हरे तव्यतोः ग्रहणं द्वितीयस्यास्तु अङ्-ग्रहणे च जैः ग्रहणं श्वयतेरः अङ्-परि रतिशेषः अश्वतचडि-परतन
आग्निश्चित परि वृत्तो तृतीयांतात्परि वृत्त इत्यर्थः एादयः सूर्यः परि वृत्तः सचेद्ग्रथो भवति रथा च्छादनार्थं यद्दृष्टं कवलादिकं तत एव सर्व वेष्टनं भवति ननु च
त्रादिभ्यः शयेनाह समन्ताद्वेष्टन इति परिः सर्वतोभावे वर्तत इति भावः ॥ १७ ॥ कौमारातेनेति निवृत्तं अपूर्वरतिभावप्रधानो निर्देश इत्याह अपूर्वत्वे रतिः।
अपूर्वत्वे तु रतिः एवैष्यते पुरुषस्तु अपूर्वभार्यो लुवामावेत्यनाग्रहः अपूर्वयतिरिति नपूर्वयतिर्यस्या इति वेह व्रीहिः कौमारः पतिरिति द्वितीयो ता कुमारी
शब्दादुपयंतिरि प्रत्ययः कौमारीति इह कुमारी शब्दात्प्रथमांतात्स्वार्थे प्रत्ययः टिङ्गु एति डीप तत्रोद्धतं सास्मिन् यो एमासीति सूत्रात्प्राक् तत्रैत्यधिकारः पात्रवा

कौमारापूर्ववचने ॥ ४२ ॥ १३ ॥ कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः। अपूर्वत्वेनियातनमिदं। अपूर्वयतिकुमारी रूपयन्ः। कौमारः पतिः। यद्वा।
अपूर्वयतिः। कुमारीपतिमुपयन्ना। कौमारीभार्या। तत्रोद्धतममन्त्रेभ्यः। ४२ ॥ १४ ॥ शरावे उद्धतः। शरावओदनः। उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वकं
निधौने वर्तते। तेन सप्तमी उद्धृत्य निहित इत्यर्थः। स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते। ४२ ॥ १५ ॥ तत्रेतेवसमुदायेन वेद्धतङ्गम्यते। स्थण्डिलेशयितुं नियमोस्य
स्थण्डिलोभिस्तुः॥ संस्कृतमभ्याः। ४२ ॥ १६ ॥ सप्तम्यनादणस्यात्संस्कृतेः र्थेयत्संस्कृतमभ्याश्चेतेस्युः। भाष्टे संस्कृताः। भाष्टाः। अष्टमुक
पालेषु संस्कृतः। अष्टकपालः। पुरोडाशः। शूलोखाद्यत। ४२ ॥ १७ ॥ अणोपवादः। शूलसंस्कृतं। शूल्यमांसं। उखापात्रविशेषः। तस्यासं
स्कृतं। उख्यमा दध्नुक्। ४२ ॥ १८ ॥ दध्नि संस्कृतं। दाधिकं। उदश्वितोऽन्यतरस्याम्। ४२ ॥ १९ ॥ ठक् स्यात्पक्षेः ए ॥ ॥

त्रिभ्यः सप्तम्यनेभ्यं रुद्धतमित्यर्थे यथाविहिते प्रत्ययाः स्युः शराव इति भुक्तोच्छिष्ट इत्यर्थे रतिवृत्तिकृत अवशिष्ट इति तदर्थः उच्छिनष्टिनसवैजुहोतीतिक
स्यसंश्रवहागतं सप्तम्येति निधानक्रियायेत्यया अधिकरणत्वादिति भावः स्थण्डिलात् व्रतेशस्त्रेण विहितो नियमः तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्य
न्ताद्यथा विहितः प्रत्ययो भवति शयित र्थे अष्टकपाल इति द्विगुणं गनयत्य इत्यणो लुक् शूलोखा संस्कृतं भक्ष्या इत्यनुवर्तते कथमुख्यो ग्निरिति नत्यसौभ
स इति चेदत्राहः दिगादित्वाद्वा र्थे यदिति दध्नुक् दधीति संस्कारस्ति हलवणादिना दधित्वाधिकरणमात्रं यस्तु प्राग्वहतेरित्यत्र संस्कृतमिति ठग्वस्यते सत्तीयांता

अथस्त्रेण विहितो नियमः तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्यन्ताद्यथा विहितः प्रत्ययो भवति शयित र्थे अष्टकपाल इति द्विगुणं गनयत्य इत्यणो लुक् शूलोखा संस्कृतं भक्ष्या इत्यनुवर्तते कथमुख्यो ग्निरिति नत्यसौभस इति चेदत्राहः दिगादित्वाद्वा र्थे यदिति दध्नुक् दधीति संस्कारस्ति हलवणादिना दधित्वाधिकरणमात्रं यस्तु प्राग्वहतेरित्यत्र संस्कृतमिति ठग्वस्यते सत्तीयांता

रसुसुक्तातात तादित्युक्तेष्वंगविशेषैर्देवतांतादितिलक्ष्ये अंतग्रहणं प्रत्ययोपदेशकालेयस्तांतस्मात्परस्यठस्य कादेशोपस्थादित्ये वमर्थेतेनमाधितिक रसुसुक्तात्परका
 देशोपस्थेनिलोपेचकतेतांतलेपिरकस्यका देशोनभवतीतिठस्येक इति सूत्रे कैयटः सन्निपातपरिभाषयैव इकस्यका देशोनस्यादित्यंतयहणं त्वर्तुं शक्यमित्यव्ये उरु
 दित्युक्तेः क्विपितुके उरुकस्यादित्युदादेशः इदं वनिपातनात्संप्रसारणाभावात् सास्मिन्नेति प्रथमांतादस्मिन्निति सप्तम्यं तार्थे प्रत्ययः स्याद्यः प्रथमां तार्थं सचेत्यौ

रसुसुक्तात्तात्कः ॥ ३३ ॥ रसुसुक्तात्तदनादस्मिन्स्यठस्यकस्यात् । उरुकेनश्वयतिवर्द्धतेरसुदश्वित् । तत्र संस्कृतः । और्वश्विकः । औद
 श्वितः । रसुतोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नह । आशिषा चरति । आश्विकः । उषा चरति । औषिकः । दौष उपसंख्यानमा ॥ दौर्भ्याश्चरति । दौष्कः ॥
 शीराडुज । धार २० ॥ अत्र संस्कृतमिष्येवसम्यथ्यतेन तु भस्मा इति । तेन यवाग्वाग्मिभवति । शैरेयी । सास्मिन्वौर्णमासीति । धार २१ ॥ इतिशब्दात्स
 त्तयोमितिलभ्यंते । कैषी योर्णमासी अस्मिन् । योयोमासः । आग्र हायण्यश्वत्थाडुक । धार २२ ॥ अग्रहायणमस्या इति । आग्रहायणी । प्रज्ञादे
 गकृतिगणत्वादणपूर्वपदात्तत्रायामितिणत्वं । आग्रहायणी योर्णमासी अस्मिन् ॥ आग्रहायणिकोमासः । अश्वत्येनयुक्ता योर्णमासी । अश्वत्यः
 निपातनात् योर्णमास्यामपिलुप । आश्वत्यिकः । विभाषा फाल्गुनी श्रवणकार्तिकी चैत्रीभ्यः । धार २३ ॥ एभ्यश्चवापस्येऽण । फाल्गुनिकः । फाल्गुनी

णमासीभवति इतिशब्दविति सहलौकिकी विवक्षा मनुसारयति वृत्तिरुक्ता तसूत्रे ॥ मासः श्रावणिकः । श्रावणः कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ॥
 णवसेऽयामिति प्रसिद्धं योर्णमासीति पूर्णमासास्यातिथाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञादिभ्यस्वार्थिकोणिति हरदत्तादयः तदस्मिन्वर्तत इत्यधिकारे पूर्णमासादणवक्तव्यं ॥
 ॥ निवार्तिकेन कर्तव्यमिति तदाशयः ॥

मि. को
टी. त.
मु. त.
१६

सायस्येति प्रकृतं संज्ञा संवद्धमिति पुनः साग्रहणं कृतमित्याहुः इहैव सूत्रे निपातनाद्देवशब्दात्स्वार्थे तल्ल मंत्रसुत्येति मंत्रेण सुत्या एति सुशासित्यादिना क्यपितुक् टाप आ
निगो वै ब्राह्मण इति इहाम्युद्देशेन ब्राह्मणे न त्यज्यत इति कथमयं प्रयोग इति न शक्यं इति भावः परत्वादादि वृद्धिरिति इदं च समाधानं श्रायमित्यत्रावश्यकमिति तेनैव
परिहारसंभवादि त्वविधानसामर्थ्यमिह नाश्रितं उक्तं रूपमिति नपादित्यस्य नमूरतिरूपमित्यर्थः शतरुद्रा इति शतशब्दोऽनंतवचनः सौमीति हलसंहितस्येति

सास्यदेवो ॥ ४२ २४ ॥ इन्द्रो देवताऽस्येति । ऐन्द्रं हविः । पाशुपतं । बार्हस्पतं । अज्यमानद्रव्ये उद्देश्य विशेषो देवता । मन्त्रसुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो
वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शेषिकेऽर्थे सर्वत्राग्नेति ढक् । कस्येत् ॥ ४२ २५ ॥ कशब्दस्य इकादेशस्यात्मन्यपसन्नियोगेन । यस्येति लायात्परत्वादादि वृ
द्धिः । कोत्र ह्मा देवताऽस्य । कायं हविः । श्री देवताऽस्य । श्रायां शुक्राहुना ॥ ४२ २६ ॥ शुक्रियां अपोनप्रपान्नसृभ्याहुः ॥ ४२ २७ ॥ अथानन्वियमा अपा
नन्वियं । अपोनपात अपान्नपादश्च देवता प्रत्यपसन्नियोगेन तूक्तं रूपनिपात्यते अतएवापोनपाते । अपान्नपातेन प्रहीति प्रेषः । छवः ॥ ४२ २८ ॥ योगवि
भागो यथा संख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनन्वियां । अपान्नप्रियं शतरुद्राहुश्चा चच्छः । शतरुद्रा देवताऽस्य शतरुद्रियं शतरुद्रियं घञ्च योर्विधानसामर्थ्यादिमेतुं गनपत्ये इति
नलुक् । महेन्द्राह्मणे च ॥ ४२ २९ ॥ चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रं । महेन्द्रियां । सामावृत्त्या ॥ ४२ ३० ॥ सौम्यादित्वात् डीपा सौमीभूक् । वाय्वृतुपि
त्रुषसोयता ॥ ४२ ३१ ॥ वायव्यां कृतव्यां रीडृत् ॥ ११ ॥ ४२ ३२ ॥ अकृद्यकारेः सार्वधातुके यकारे चोचपरं नृदनाङ्गस्यरीडादेशस्यात्पस्येति चापि
उषस्यं ॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवासोष्यति गृहमेधाच्छवः ॥ ४२ ३३ ॥ चाद्यत् । द्यावापृथिवीयं । द्यावापृथिव्यं ॥ शुनासीर्यां शुनासी
यलोक् । रीडृत् ॥ अंगवृत्तपरिभाषया अकृतसार्वेति दीर्घेन प्रवर्तत इति दीर्घग्रहणमित्याहुः यस्येति चेति । पित्रीयतीत्यं । अग्नेर्दृक् ॥ ४२ ३३ ॥ आग्नेयः

त्रीडृविधिः सावकाश इति भावः । उषस्यमिति उषसशब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवो दुहितरं देवतां च वीति । द्यावापृ अण्ययोरपवादः शुनासीरियमिति शुनश्च सीरश्चेति हं द्वे
देवता हं द्वे चेत्या नङ् । शुनो वायुः सीर आदित्य इति वृत्ति कृत् । हरदत्तस्य शुनासीरशब्द इन्द्रस्य गुणवाचीत्यन्ये मयं तद्व्याह तेषां च मन्त्रः इन्द्रवयं शुनासीरमस्मिन्पुत्रेह

वामहृदि मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वानि इन्द्रं मरुत्वतीयं मरुत्वस्य अग्नीषोमीयं अग्नीषोम्यं रं रग्नेऽसो मवरुणयोः वासुनः पतिः वासोष्यतिः इहैव सूत्रे निपातनात्संधुर्वेषमभ
भूर्वास्तुरस्त्रियां वासोष्यतीयं वासोष्यत्यं गृहमेधीयं गृहमेध्यं गृहमेधशब्दोऽकारान्नसुधा च आशुलायनः मरुद्गो गृहमेधेभ्य इति ॥ ॐ ॥ कालेभ्यो कालवाचि
भ्यो येष प्रत्यया भवार्थे वक्ष्यन्ते तेषां देवता इत्यस्मिन्नर्थेऽनेनातिदिश्यते वत्करणं सर्वसादृश्यात्थेन यस्माद्यो विहितस्तनस्स एव भवति नान्यत्थैवोदीहरति
मासिकं मास्येष्यमिति कालाद्रत्र प्रादृषण्यः डामहजिति एतच्च वत्या घनुरोधेनोक्तं भाष्ये तु आनडदेशे महच्च प्रत्ययश्च निपात्यते तेनावग्रहः सीध्यतीत्युक्तं

कालेभ्यो भववते ॥ ४२ ॥ ३४ ॥ मासिकं प्रादृषण्यं ॥ मं हागजयोषु पदादृत्र ॥ ४२ ॥ ३५ ॥ महाराजिकं प्रौष्ठपदिकां देवता हने च ॥ ७ ॥ अथ अ
त्र्युर्वीतरपदयोराद्युचो वृद्धिस्तान्त्रितिगितिकितिचपरे । आग्निमारुतं । नेद्रस्य परस्या ॥ ७ ॥ अथ परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्नस्यात् । सोमैर्द्रः परस्य किं ।
ऐन्द्राग्नादीर्घाच्च वरुणस्य ॥ ७ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ दीर्घान्तरस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणादीर्घात्किं । आग्निवारुणी मनुडाहीमालमृतातरस्मिन्वर्त
तरवि । नवयज्ञादिभ्य उयसंख्यो नो नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः पूर्णमासादण्वक्तव्यः । पूर्णः मासोऽस्या मवर्तते इति । यो लोमासीतिथिः
पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ४२ ॥ ३४ ॥ एतन्नियान्त्यन्ते । पितुर्भ्रातरिव्यतः । पितुर्भ्राता । पितृव्यः । मातुर्द्वैलचा । मातुर्भ्राता । मातुलः । मातृपि
तृभ्याम्यन्तरि डामहच्च ॥ मातुःपिता । मातामहः । पितुःपिता । पितामहः । मातरिषिच्चा । मातामही । पितामही । अवेर्दुग्धे सोढुः समरीसचोवक्त
व्याः । सकारपाठसामर्थ्यात् । अविसेढोऽनिदसोऽविमरीसोऽतिलात्पिष्कलात्पिञ्जयेजौ । तिलपिञ्जतिलयेत्रः । वंध्यस्तिल इत्यर्थः । पिञ्जश्चर
सिडिचोऽतिलपिञ्जतस्य समूहः ॥ ४२ ॥ ३५ ॥ काकानां समूहः । काकमावाकं ॥ ॥ सकारपाठेति अन्यथा प्रक्रियात्प्रघवाय सकारमेव पठेदिति भावः ॥

तुच्चमनेरमायां स्थिते अयेत्करीत्या अविसेढमित्यत्र षत्वनिवारणेप्यविदसमित्यादी स्यादेव षत्व तत्र हि एयं तात्किप्यविदूरित्यादिरूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्य
स्यपक्षीणत्वात् तस्मादविसेढमित्यादिभाष्यकृदुदाहरणेषु सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः तस्य समूहः इहाचिन्नादुक्तमनुदात्तादेरं गौत्रांतादुजं
केदारघञ्चेत्यादिना प्रतिपदं यज्ञादींश्च वक्ष्यति तथा च चित्तं वराद्युदात्तमगौत्रांतं प्रतिपदोक्तप्रत्ययरहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरणिकां वाकमिति एवव

सि-कौ. २०
 टी-न-सु-त-
 २०
 काकवकशब्दः प्राणिनां कुर्वाणामिति फिट् सूत्रेण युदात्तः प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वेषामुदात्तः स्यादिति सूक्त्यर्थः अथादिः प्राकशक
 शैकमित्युदात्तं तदुपेयं खंडिकादिषु शुकशब्दस्य पाठत्रोत्राभाव्यमिति हरदत्तादयः ॥ ३३ ॥ भिष्वादिभ्यो ण भिष्मिति ॥
 अचिन्तित्वोऽङ्कः सः गार्भिलामिति अनुदात्तादित्वात् प्राप्तेः सति हितस्मिन्नाद्युदात्तदिलोपौ स्यातां न च भस्पाठ इति पुंवाचकरूपातिदेशान्नदिलोपः स्यादिति वा
 च्यं हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपानापत्तेः तस्मान् स्त्री प्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरंतत्तनुरूपातिदेशकमिति बोध्यं यौवनमिति युवतिशब्दस्यानुदात्ता
 दित्वात्तजिष्वात् अणोर्भेह पाठः पुंस्वद्वावात्तिप्रत्ययनिवृत्तिः अन्निति प्रकृतिर्वाक ननु भस्पाठ इत्यत्रादेतद्धिते विवक्षिते पुंस्वद्वावरत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः

भिष्वादिभ्यो ण ॥ ४२ ॥ ३३ ॥ भिष्वाणं समूहो भिष्वा गार्भिलीनां समूहः गार्भिलं इह भस्पाठ इति पुंस्वद्वावेकतो इत्यण्यः न स्यात् ॥ ६४ ॥ १६४ ॥
 अनयत्यर्थः लियरे इनु प्रकृत्या स्यातां तेन न सहित इति टिलोपाना युवतीनां समूहः यौवनं शत्रुनादनुदात्तादेरजिष्वा यौवतो गोत्रो षो षोऽभ
 राजान्यराजपुत्रवत्समनुष्या जाहुजा ॥ ४२ ॥ ३४ ॥ एभ्यः समूहे वृजस्यता लौकिकमिह गोत्रं तच्चापन्यमात्रं युवोरनाको ॥ अथ ॥ युवुएतयोर
 ननासिकयणोः क्रमादन अकएत्तदेशोक्तः ॥ ग्लुचुकायनीनां समूहः ग्लुचुकायनकां औक्षकमित्यादि आपत्यस्यपति लोपे प्राप्तिः प्रकृत्या अको
 राजन्यमनुष्ययुवानेः राजन्यकं मानुष्यकं वृद्धचेति वक्तव्यम ॥ वार्द्धकं केदारघञ्चा ॥ ४२ ॥ ४० ॥ चाहुजा कैदार्यं कैदार्यं गणिकायाय
 जिनिवक्तव्यम ॥ गणिकायां ठञ्क वचिनश्चा ॥ ४२ ॥ ४१ ॥ चात्के दारादपि कवचिनां समूहः कावचिकं कैदारिकं ॥ ॥ प्रागेव हि प्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां

कनिष्पृष्टीतिकनिनंततया आद्युदात्तत्वात् सित्त्वेति चेत् सत्यं अतएव भाष्ये भिष्वादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यात इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्या
 त्पुंस्वद्वावेनेति वृत्तिकारोक्तिस्तत्तएव निरस्ता नन्वेवं गार्भिलं यौवतं गण इत्यादिप्रयोगाभाष्यमतेन संगच्छेरन्नित्याशंकाह शत्रुतादिनि युवो समाहार इहे सोत्रं पुं
 स्त्वउकारसूचार्णार्थः नेत्संज्ञकः तेन नंदनः कारकः नंदनाकारिकारत्यत्रो गिल्लसलौ नुमडीयोनसः अनुनासिकयोरिति किं उर्णायुः प्रकृत्या क इति इहराज्य
 मनुष्यग्रहणं व्यर्थं रुद्धिशब्देन आपत्यस्य चेतियलोपस्य प्राप्तिभावात् अतएव गोत्रो षो षेत्प्रत्ययतयोर्ग्रहणं सार्थकमन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिद्धेतयोर्ग्रहणं ननु कर्त्तव्यं

दियाहुः यूनोमानो कैवनिकामनो जे दिवाहुज् वाईकमिति यदिरुह्वेपिवाईकमिति प्रयोगेति हिमनो ज्ञादित्वंकल्पनीयमित्याहुः ॥ ॐ ॥ ब्राह्मणमाणव ननुत्रयो
प्यमीवृद्धास्तेभ्यः प्रकृतो यजेव सवृद्धा घनियजिवाह्ये विशेषाभावात् नापि स्वरे विशेषः उभयथाप्या घुरात्तत्वात् स्त्रियां विशेषस्तु न शक्य एव नपुंसकत्वात् यज

ब्राह्मणमाणव वाडवाद्यना ॥ ४२ ॥ ४२ ॥ ब्राह्मण्यमाणव्यां वाडव्यां पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ पृष्ठ्यमा ग्रामजनवन्धुभ्यस्तत् ॥ ४३ ॥ ग्रामताजन
ता वन्धुता गजसहायभ्याश्चेति वक्तव्यम् ॥ गजता सहायता अहः स्वः क्रतौ । अहीनः अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः ॥ क्रतौ किं ॥
अहः । इह खण्डिकादित्वात् ॥ अह एखोरेवेति नियमाद्विलोपोनो यश्चाणसवक्तव्यः ॥ सितिचा ॥ ४१ ॥ १६ ॥ सितिपरे पूर्वमर्दसंज्ञं स्यात् ॥
अभेत्वादिगुणानां पशूनां समूहः । यश्च । अनुदात्तादेरन् ॥ ४२ ॥ ४४ ॥ कापोतं मायरां खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४२ ॥ ४५ ॥ अजस्यात् । खण्डि
कानां समूहः । खण्डिकं । चरणेभ्यो धर्मवता ॥ ४२ ॥ ४६ ॥ काठकां ह्यन्ते ग्यां अचिन्नहे सिधेनेषु का ॥ ४२ ॥ ४७ ॥ साक्तके । हासिकं । धेनुकां ।
केशाश्चाभ्यां यञ्छा वन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ ४८ ॥ यक्षठगणौ । केश्यं केशिकं । अश्वीयं ओश्वी । पाशादिभ्यो यः ॥ ४२ ॥ ४९ ॥ पाश्यात् । एषा धूम्या
वन्यावाप्या । खलमारथात् ॥ ४२ ॥ ५० ॥ गव्यां गव्यां रथ्या ॥ इति वक्तव्यं च ॥ ४२ ॥ ५१ ॥ खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रारथकट्या
खलादिभ्यर्दानुवृत्तव्यः ॥ डाकिनी । कटोस्वनी । आरुतिगणेषु । विषयो देशः ॥ ४२ ॥ ५२ ॥ अष्टयन्तादणदयस्परत्यन्तपरिशीलितः । ये सचे
दशः । द्विवीनाम्बिषयो देशः शैवः देशः किं । देवदत्तस्य विषयोः नुवाकः । राज्यादिभ्यो वृज् ॥ ४२ ॥ ५३ ॥ राजन्यकः ॥ भौरिक्याद्येषु कार्यादि
भ्यां विधल्भक्तौ ॥ ४२ ॥ ५४ ॥ भौरिकीणां विषयो देशः । भौरिकि विधं । भौलिकि विधं । एषु कारिभक्तं । सारसायनभक्तम् ॥ ० ॥

येनैत्रायप्यहणञ्ठजतुनानुवर्तिष्यते अस्मिन्निवादिनिचेत् सत्यं अहृद्वादिपुक्तंश्चिद्विधानार्थं यन्वचनं तस्मिन्नर्थानुवाकं वार्तिकमाह पृष्ठादिति पृ
ष्ठलोत्रविशेषः पृष्ठ्यदिति पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्य षडहदिति तु मत्वर्थलक्षणया बोध्यः ग्रामजन वन्धुतात्तु वार्तिकस्थसहायशब्दोपि सूत्रे प्रक्षिप्तः अनुदात्ता

॥ ४२ ॥

सिकौ
टी-त-
सु-त-
२१

र्यः प्रत्ययो धर्मवस्थते सतस्याः प्रकृते ३

श्रुपिकं शकुलिकमित्यादौ परत्वात् चित्तहलिधेनोरिति रगेवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवत्तमुदाहरतिकापोतमिति लघावन्तइति फिट् सूत्रेण क्व योतमयूरशब्दो म
ध्योदात्तौ न च शकुनीनां चलघुपूर्वमित्याद्युदात्ता विभावितिशक्यं अन्त्यात्वं लघुदात्तमितितत्र व्याख्यानादित्याहुः खण्डिका आद्युदात्तार्थमचित्तात्को वा धनार्थं च व
चने चरणेभ्यः यस्याः प्रकृते स्मूहेयि स्यादित्यर्थः बुजादयो हि चरणेभ्यो वस्थते तत्र चरणद्वर्मात्मा ययोरिति नुवार्तिकं तदप्यनेनैवातिदेशसूत्रेण ज्ञाप्यते
काठकमित्यादिषोत्रचरणद्वेज्जु छंदोगौक्थिकेति त्र्यः यच्छाविति यथासंख्यसुः दृगणविति केशशब्दात् चित्तत्वेन ठक् विषयो देशे तस्येत्पनुवर्तते इत्याह
षष्ठ्यनादिति विषयशब्दार्थमाह अत्यंतेति भौरिक्या आभ्यां गणभ्यो यथा संख्यमेतौ प्रत्ययौ सुः भौरिकिविधमित्यादि लीवत्वं लोकात् ॥ ३३ ॥ सो स्यादि

सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ४१ ॥ अणायङ्गिरादिरस्येति ॥ ५३ ॥ प्रगाथः ॥ स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ त्रिष्टुवेवात्रैष्टुभं ॥ संग्रामे प्रयोज
नयोद्धभ्यः ॥ ४१ ॥ ५६ ॥ सोस्येत्पनुवर्तते ॥ सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति ॥ सोभद्रः ॥ भरतायोद्धारोऽस्य संग्रामस्याभारतः ॥ तदस्यास्यहरणा
मिति क्रीडायां ॥ ४१ ॥ ७ ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायादादण्डा मोष्टा घत्रस्सास्यादियेति त्रः ॥ ४१ ॥ ५८ ॥ घत्रन्तात्क्रिया कचिनः प्रथमान्ता
दस्यामिति समर्थे स्त्रीलिङ्गे प्रत्ययस्यात् ॥ घत्ररतिक्रद्वहणाद्रतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् ॥ श्येनतिलस्य यातेने ॥ ६३ ॥ ७ ॥ श्येनतिलएतयो
र्मुष्मगमस्यात् प्रत्ययान्तेषां तशब्दे उतरपदे ॥ श्येनयातोऽस्यास्वर्तते श्येतम्यातामृगया ॥ तिलयातोऽस्यास्वर्तते तैलम्यातास्वधा ॥ श्येनतिलस्य
किम् ॥ दण्डयातोऽस्यानिचौ वर्तते ॥ दण्डयातोतिथिः ॥ ॥ ॥ रिति छंदोनामाक्षरेयतानिवंधनं यं क्त्वादिरिह विवक्षितः तद्व्यक्तौ त्वथमांतादस्ये

त्यादिमतिप्रत्ययः स्याद्य आदिमानसः प्रगाथश्चेत् प्रग्रथ्यतरति प्रगाथः ग्रंथसंदर्भे इत्यस्मात्कर्त्तरि चकार कर्त्तरि कर्मणि घञ् पृषोदरादित्वात् फनकारयोर्लोपः
अन्येतु प्रगीयतरति प्रगच्छत् ॥ शब्दे रत्यतः ३ षिकुषिगार्त्तम्यस्थानित्याहुः यत्र द्वेभ्यो वा वृत्त्यातिस्वः क्रियंते स प्रगाथः त्रैष्टुभमिति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो
लिंगवचनान्यतिवर्तते इति न्यायनलीवतेति भावः संग्रामे ननु प्रथमादित्यधिकारात्प्रथमोच्चारितसंग्रामकाचिनएवप्रत्ययः प्राप्नोति न प्रयोजनयोद्धभ्यदत्यत
आह सोस्येतीति एवं च प्रथमां त विशेषणहारा प्रयोजनयोद्ध एणं प्रकृतित्वमस्येति प्रत्ययार्थविशेषणहारसंग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः तथा च य

मिहसूत्रार्थः प्रयोजनवाचिभ्यो योऽङ् वाचिभ्यश्च प्रथमांतेभ्योऽस्येति यष्टं नार्थेण स्यात्सचषष्टं नार्थः संग्रामश्चेदिति तदस्यां प्रथमांतात्प्रहरणोपाधिकान्तेसस्यं
 नार्थेऽणस्यात्सचेत्सस्यं नार्थः क्रीडा भवति प्रहरणं किं मालाभूषणमस्यां क्रीडायां किं खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायां घनः रुद्रहरणदिति तेन श्येनं पातेत्यत्र
 तीत्यंगस्य विधीयमाना इति सिद्धं स्येन पातस्यापि घनं तत्त्वादिति भावाच्च नः किं श्येनपतनमस्यो वर्तते क्रिया किं प्राकारो स्यात् वर्तते तदस्यामिति प्रकृते पुनः
 सास्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति अतएवाह दंडपातो स्यातिथाविति ॥ ३३ ॥ तदधीते द्वितीयांतादध्येतरि वेदित्तरि च प्रत्ययः स्यात्

तदधीते तद्देदा ॥ ४२ ॥ व्याकरणमधीते वेदवा वैयाकरणः क्रतूक्यादिसूत्रान्नाट्टका ॥ ४२ ॥ क्रतुविशेषवाचिनामेवेह प्रहरणमातेभ्यो
 मुख्यार्थेभ्यो वेदितरित्प्रतिपादकग्रन्थे परेभ्यस्त्वध्येतरि । अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थसामविशेषसुल्लक्षणपरो ग्रन्थे विशेषाल
 स्यण्योक्थमा तदधीते वेदवा औक्थिकः । मुख्यार्थोक्थशब्दादुगणोनेत्येते ॥ न्यायानैयायिकः । वृत्तिं वात्तिकः । लोकायती । लोकायति
 कदत्यादि । सूत्रान्तात्कल्यादेरवेष्यते ॥ साग्रहसूत्रिकः । अकल्यादेः किमाकाल्यसूत्रः । विद्यालक्षणकल्यान्ताच्चेति वक्तव्यम् । वायसविधि
 कः । गोलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्यिकः । अङ्गशत्रधर्मत्रिपूर्वा द्विरानान्तेति वक्तव्यम् । आङ्गविद्यः सात्रविद्यः धार्मिकः त्रिवि
 विद्यातामधीते वेदवा ज्ञे विद्यः आख्यानव्यापिकेतिहासपुराणभ्यश्च ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमारव्यानमुपचारात् यावक्रीतत्तदधीते वेदवा
 यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे रत्नार्थे । इहाच्छः । तस्य लोकाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लु
 पाततोऽनेन क्रीडा वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । सर्वदेस्ये देश्वलुम्बकृत्यः ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः ॥

वाचिभ्यो

द्विरुद्रहरणमधीयाने विदुषि च प्रत्येकं विधानार्थे तेनात्र क्रतुवसंताप्यः शब्दात्प्रतिपादकग्रन्थे गौण अप्यधीयानेपि प्रत्ययं प्राप्नुवंत्यन्यथातेषामध्ययनासंभवे
 न वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः क्रतूक्यादि क्रतुविशेषेति स्वरूपस्य तु न ग्रहणं तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दं पठ्यत नापि क्रतुपर्यायणमुक्थादिगणोप
 त्तद्व्यपारादिति भावः अध्येतरीति अध्येतरीत्यर्थः आग्निष्टोमिक इति संस्था विशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दात्तसंस्थाके क्रतौ निरूढप्रयोगः तल्लक्षणत्वादि

सि.कौ.
टी.त.
सु.त.
२२

तत्प्रतिपादक प्रातिशाख्यमित्यर्थः नेष्येते इति अनभिधानादितिभावः त्रि विधेति तिस्रो विद्या अधीतरतिविग्रहे तु तद्विद्यार्थे द्विगौ त्रिविद्य इत्येव स्यात् द्विगोर्लुगनपत्यरति
लुक्प्रवृत्तेरितिभावः आख्यायिकेति गद्यपद्यरूपोयं यविशेष इत्यर्थः सर्वादेरिति सादेरित्येव सिद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परिभाषाज्ञापनार्थं ॥ ३० ॥ सवार्तिक इति वार्ति
क्रांतमधीतरत्यर्थः अंतवचने अव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्यसभावः रूकनिति पदशब्द उत्ररपदयस्य तस्मादिक न शतशब्दात्षष्ठिशब्दाच्च परोयः पथि
नशब्दस्तदंतुषिकनव्यव्य इत्यर्थः शतपथिक इति वृत्तिकृतानुवार्तिके वद्वलमिति पूरयित्वा शतपथ इत्यणंतमप्युदाहृतं तनुभाष्येन दष्टं वित्त्वफलं दर्शयति श
सुवार्तिकः द्विगोर्लुक् इति लुक् ॥ द्वितन्त्रः ॥ इकन्यदोत्ररपत्त ॥ शतषष्ठेः षिः इत्यर्थः ॥ पूर्वपदिकः ॥ उत्तरपदिकः ॥ शतपथिकः ॥ शतपथिकी ॥ षष्ठिपथि
की ॥ षष्ठिपथिकी ॥ कर्त्तृदिभ्यो वुना ॥ ४२ ॥ ६१ ॥ क्रमकः ॥ क्रमपदशिष्वामीभांसा क्रमादिः ॥ अनुब्राह्मणदिनिः ॥ ४२ ॥ ६२ ॥ तदधीते तद्देत्यर्थे ॥ ब्राह्मण
सदृशोऽग्रन्थोऽनुब्राह्मणमा तदधीते अनुब्राह्मणी ॥ मन्त्रार्थे येनैव सिद्धे अणवाधनार्थमिदम् ॥ वसन्तादिभ्य ष्ठक ॥ ४२ ॥ ६३ ॥ वासुनिकः ॥ अथर्वा
णमधीते अथर्वणिकः ॥ ह्यङ्गिनायनसूत्रेनियतनाटिलोपोन ॥ प्रोक्ता लुक् ॥ ४२ ॥ ६४ ॥ प्रोक्ता र्थकप्रत्ययात्परस्याऽध्येत्वेदित्प्रत्ययस्य लुक्
स्यात् ॥ यणनम्यणः घञ्चैकविधानमिति कः ॥ सोस्यास्तीतिपणी तस्य गोत्राऽपत्यं पाणिनः ॥ गाथिविदथिकेशिगणपणितश्च ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
लोऽणिप्रकृत्याः स्युः इतिटिलोपोना ततोयुनिदञ्च ॥ पाणिनिः ॥ एयस्रत्रियार्थत्रितोयूनिलोगणितोः ॥ २४ ॥ ५८ ॥ एयप्रत्ययान्तात्स्रत्रियगो
त्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ॥ त्रितश्चपरयो र्युवाभिधायिनोरणितोर्लुक् स्यात् ॥ कौरव्यः पिता ॥ कौरव्यः पुत्रः ॥ ॥

तपथिकीति अणवाधनार्थमिति भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रं तद्वीत्यात्वणिव्यत इत्यनभिधानान्नेतिवा बोध्यं वसन्ता उक्थादिष्वेव वसन्तरी नपठित्वा वसन्तादिषु
वा उक्थादी नपठित्वा अन्यतस्त्वं क्यमवक्तुं अथर्वणमिति अथर्वणप्रोक्त उपचारदर्थर्वा — तेन प्रोक्तमित्यधिकारे ऋषिभ्यो लुगवक्तव्यः वशिष्ठः विश्वामित्रोनुवा
करस्यदाहस्य अथर्वणोवा अथर्वा अथर्वण इति भाष्योक्तः साधुः गाथिविदथि इत्यनपत्य इति सिद्धे अयत्येयणिप्रकृतिभावा र्थे मयमारंभः गाथिनः वैदथिबुः कै।
शिनः गाणिनः पाणिनः एयस्रत्रियार्थ कौरव्य इति कुर्वादिभ्यो एयः तत रजोलुक् कौरव्यः पुत्रः ननुतिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते तथा च कौरव्यायणिरिति फिजाभाष्यं

नत्विनेति चेत्सत्यं कुरुनादिभ्यो एत्यरतिः सन्नियगोत्रे विहितो यो एत्यरुदं तत्र पश्यते प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययां तमित्यवधेयं ॥ ३३ ॥ श्वाफल्करति ऋष्यन्धकेत्ययो
तत्र त्रोलुकश्वाफल्कः पुत्रः वासिष्ठरति ऋष्यण न तत्र त्रोलुक वासिष्ठः पुत्रः तैकायनिरिति तिकादिभ्यः फिन् तत्रोणलुक तैकायनिः पुत्रः वामरथा रति कुर्वादि त्वा
एत्यसंज्ञो ह्यच्छ वाधित्वाकारादिभ्यो गोत्ररति शेषिकोण रतीति एत्यसन्नियार्थे तु दाह तसूत्रेणेत्यर्थः ऋष्यण एवेति पाणिनशब्दे तु औत्सर्गिक एवाणिति भावः न वि
देवान्यस्मिन्समिष्ट इति सूत्रस्थ भाव्यकै यव्यभ्यां विरुध्यते अत्रैर्युवापत्यानिपुमांसो अत्रयः इतश्चानिन्न इति ह कृ तदंताद्यन्यतरन्न तस्य एत्यस्येति लुक अत्रिभृगु
कुत्सेति ह कोपिलुगित्युक्तत्वात् ऋष्यन्धकेत्यण एव ग्रहणे तु ह को अग्रहणे ततः परस्ये त्रोलुङ्ग स्यादित्याहुः षसु तसु दाक्षिपुत्रे स्य पाणिनेरिति माध्यप्रयोगादस्य साधु

श्वाफल्कः पिता। श्वाफल्कः पुत्रः। वासिष्ठः पिता। वासिष्ठः पुत्रः। तैकायनिः पिता। तैकायनिः पुत्रः। एभ्यः किं। शिवाद्यण कौह उः यिता। तत्र त्रकौ
ह उः पुत्रः। यूनिकिम्। वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः। रति अणलुक तु न भवति। आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणतया पाणिनिना प्रो
क्तमया एनीयां ह्यच्छः। इन्नश्चेत्यण तु न गोत्रे य इन्न तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात्। ततोऽध्येतृवेदित्रणलुक स्यात्। स्वरेस्त्रियाञ्च विशेषः। पाणि
नीयः। कोणिनीयाः। सूत्राच्च कोपधात् ४। २। ६५॥ सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदित्प्रत्ययस्य लुक स्यात्। अप्रोक्तार्थ आरम्भः। अष्टौ वध्या
याः परिमाणस्य अष्टकस्याणिते सूत्रमा तदधीयते विदन्निवा अष्टकः ॥ छन्दो ब्राह्मणनिचतद्विषयाणि। ४। २। ६६॥ छंदांसि ब्राह्मणविच
प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः। अध्येतृवेदित्प्रत्ययस्मिन्नुपयोगोऽज्ञातीत्यर्थः। कठेन प्रोक्तमधीयते कठः। वैशम्पायनान्ते वासित्वाणितिः
तस्य कठं चर कादिति लुक ॥ ततोऽण। तस्य प्रोक्ता लुक ॥ ॥ ॥ त्वमिति त्रयं रश्चेतीति यूनिलुगितिलुकपि प्रत्ययलक्षणे न रश्चेतमस्तीति भावः।

तत्रेय रजिति गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकमिति तत्र वक्ष्यते रति भावः स्वरे रति लुगाभावे प्रत्ययस्वरेण नोदात्तत्वं स्त्रियाञ्च दीप्यात्। लुकि सति त्वो क्त्वर उदात्तः
टापचसिध्यतीति भावः अष्टकमिति संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशदंतायाः कन् संख्या प्रकृतिकादिति संख्या प्रकृतिक प्रत्ययांतादि
त्यर्थः कालापक रति कलायिन शब्दात्प्रोक्तार्थेण सत्रस्य चारीत्युपसंख्या नादिलोपः ततोऽध्येतृण तस्य प्रोक्ता लुगितिलुक कालापानामाप्ता य इत्यर्थे गोत्रचर

सि.कौ. लण्डुत्तमोअध्येतवेदित्रणोनलुकु स्वरेस्त्रियांचविशेषः छंदोत्रास्रणानि ररुमंडकमुत्यानुत्तं प्रोक्तादितिपंचम्पंतंजसंतत्वेनविपरिणम्यते छन्दोत्रास्रणानीत्यनेनसा
टी.न. मानाधिकरण्यात् प्रोक्तशब्दश्च प्रोक्तार्थके प्रत्ययेत्याश्रितिके इत्याशयेनाह प्रोक्त प्रत्ययान्तेनैतितद्विषयत्वात् तच्छब्देनअध्येतवेदित्रप्रत्ययः परामृश्यतेविषयः
सुतः शब्दस्त्विहानन्यभाववाचीनतुदेशवाचीत्यभिप्रेत्याह प्रत्ययविना प्रयोगो नोत्पद्यते इति पालिनीयंपालिनीयाइतिवदनियमेनप्रयोगे प्राप्तेभियमार्थमेतदितिभावः छं

३३ तदस्मिन्सीतिदेशेत् न्नामि। ५२। ६७। उदुस्वरास्सन्त्यस्मिन्देशे औदुस्वरः। तैर्ननिर्वृत्तमा। ५२। ६८। कुशास्वेननिर्वृत्ता कौशास्वीनगरी। तस्यनिवासः
। ५२। ६९। शिवीनाम्निवासोदेशः शैवः। अदूरभवश्चा। ५२। ७०। विदिष्यायां अदूरभवन्नगरं वैदिशा। चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोर्थाः सन्निधाप्यन्तेतेन
वक्ष्यमाणान्ययान्त्तरार्थिकत्वं सिद्धति। ओरना। ५२। ७१। अणायवादाः केशता। कासतवा नद्याने परत्वान्मुतुया रसुमती। मतोश्चवह
जडाता। ५२। ७२। बहुच अङ्गं यस्यनतुयसदेनादमवाःणा। सैधकावतां वहुजितिकि। आहिमतमा अङ्गं ग्रहणं वहुजितितद्विशेषणयथा
स्यान्मत्वेनविशेषणं माभूत्। वहुच कूपेषु। ५२। ७३। अणायवादाः दीर्घवरेणनिर्वृत्तौ दीर्घवर्त्तः कूपः। उदक्त्विपाशः। ५२। ७४। विशेष ३
नरकुलेयकपासेष्वना अवहृजर्थ आरम्भः। दन्तनिर्वृत्तः कूपो दन्तः। उदक्किमादस्रिणतः। कूपेष्वणे वा सङ्कुलादिभ्यश्चा। ५२। ७५। कूपेष्वितिनि
वृत्ता महुलेननिर्वृत्ते साङ्कुलमा यौक्त्वा। स्त्रीषुसौवीरसाल्वप्राशु। ५२। ७६। स्त्रीलिङ्गे षुएषुदेशेषु वाच्येष्वना सौवीरदत्ता मित्त्रेणनिर्वृत्ता
दातामिनीनगरी। साल्वे। विधुमाग्री। प्राचि। माकरी। सुवास्तादिभ्योः। ५२। ७७। अणायवादाः सुवास्तोरदूरभवसौवासवमा वरुणा। चारुवम
अणग्रहेण लघोः स्मत्तुयोवा धनार्थः। सौवासवी।

॥ “ दोग्रहणादेवसिद्धे ब्राह्मणग्रहणंचिरंतनप्रोक्तब्राह्मणनामेवतद्विषयत्वार्थेनेहनयात्तव
लोके नप्रोक्तानिब्राह्मणनिष्पत्तवल्क्रनियन्तात्कणादिभ्योः। तदप्यस्यचेतियलोपः यात्तवल्क्यादयोहिपाणिन्येषस्यानुत्तनाइतिवृत्तिकृतां व्यवहारः च
कारोनुत्तसमुच्चपार्थः तेनकाश्यपिनः कौशिकिन इत्यत्रकल्पेपितद्विषयत्वंसिद्धं काश्यपकौशिकाम्यामिभ्यामित्प्रोक्तेलिनिः अध्येत्रणोलुकुछंदोत्रास्रण
नीतिकं पालिनीयव्याकरणं अथचातुरर्थिकाः। ॥ तदस्मिन् अस्तीत्यपाधिकात्प्रथमांता दस्मिन्नितिसप्तम्यंतार्थेयथाविहितंप्रत्ययः स्यात्प्रत्ययान्तनादेश

प्रत्ययांतं नाथयस्यतिवहृत्रीहिः मतुषाषवांदः रतिशब्दसुसकललोकप्रसिद्धदेशयथास्यान्त्वाधुनिकसंकेतिते पीत्येतरर्थः उत्तरसूत्रत्रयेपिदेशेनन्नाम्नीत्यनुवर्तते तेन
निर्वृत्तं अंतर्भावितं एष्यार्थवृत्तेः कर्मणिक्तः अदर अदरमंति कंतत्रभवतीत्यदूरभवः निपातनात्सप्तमीसमासः चतुरर्थिकत्वमिति चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी
तत्रभवाश्चातुरर्थिकाः अध्यात्मादित्वाद्भूत्वात्तुर्ध्वर्थेषुभवति तद्विनाथेद्विगौतुद्विगोर्लुगनपत्यरतिठजोलुकस्यात्मतोश्च ननुमतोर्वक्चइत्येवास्त्वक्चोवि
हितोयोमतुषतदंतादिति वैयधिकरण्येन आख्यानादिष्टसिध्यतिकिमंगग्रहणेनेत्याशंकां निवारयत्यंगग्रहणमिति मत्वंतविशेषणमिति संभवतिसामानाधि

राणां धार्य ७८ ॥ रोणीशब्दात्तदनाच्च अणः कृयात्रोपवादः। रोणः। आजकरौणः। कोपधाञ्च। धार ७८ ॥ अण् अत्रोपवादः। कार्णच्छिद्रकः कू
षे चार्कवाकवां चेशदुवां वुञ्छणकठजिलमेनिरहृजण्ययककृफिनिन्यककठकोः गीहणकृशाश्चर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशव
न्पक्षकणसुतङ्गमप्रगादिन्वगहकुमुदादिभ्यः। धार ७९ ॥ सप्तदशभ्यः सप्तदशकमास्युः चतुरर्थी। अरीहणादिभ्योवुञ्। अरीहणेननिर्वृत्तौ। आ
ग्रहणकं। कृशाश्चादिभ्यश्चुण॥ कोशाश्चोयमा कृशादिभ्यः कः। कृशकं। कुमुदादिभ्यश्चुञ्। कुमुदिकं। काशादिभ्यश्चुलः। काशिलः। तृणादिभ्य
स्फातृणसं। प्रेक्षादिभ्यश्चुनिः। प्रक्षी। अश्मादिभ्यश्चु। अश्मरः। सख्यादिभ्योठञ्। साखेयं॥ सङ्काशादिभ्योण्यः। साङ्काश्यां। वलादिभ्योयः। वल्यं। प
क्षादिभ्यः फक्। पाशादिभ्योः। पथः। पथ्यच। धाश्यायनः। कणादिभ्यः फिक्। कार्णायनिः। सुतङ्गमादिभ्यश्चुञ्। सौतङ्गमिः। प्रगद्यादिभ्योञ्यः। प्रग
द्यः। वराहादिभ्यः ककु। वाराहकः॥ कुमुदादिभ्यश्चुक्। कौमुदिकं॥

॥ करण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वाद्गग्रहणभावे मत्वंतविशेष।

राणस्यादेव ततश्चाहिमतमिद्गादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः ॥ ७९ ॥ रोणीराणीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थस्तथाच फलितमाह रोणी शब्दादिति पंचम्यास्सोत्रोचुगि
त्यन्ये तदनादिति येनविधिरिति सूत्रे भाष्यस्य विशेषवचनादिशेषणविशेष्ययोः। काम् चरमाश्रित्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधइत्यस्य प्रत्याख्यानाद्वातदंतविधिरि
ति भावः वुञ्छणठकरत्यतमकं समस्तपदं अरीहणादिपरंतत्रप्रथमतः कुमुदांतानां चतुर्णो द्वंद्वविधायहितीयेन काशादि कुमुदांतद्वंद्वेन सह पुमद्वन्द्वो बोध्यः तेन
कुमुदशब्दस्य द्विः पाठेपिनैकशेषः आदिशब्दः प्रत्येकं संवध्यते इत्याह अरीहणादिभ्यश्चुति पक्षाद्यन्तर्गणसूत्रमाह पथरति ॥ ॥ ॥

सि.कौ.
टी.ल.
मु.त.
- २४

जनपदेलुपूतनास्तीत्येवनेह उदुम्बरास्सत्यस्मिन्नौदुम्बरोजनपदः नह्यत्रलुवंतं नाम धेयंजनपदस्यैकत्वादेकवचनेप्राप्तेवहुवचनादिफलकमतिदेशमाह लुपि
युक्तवदिति व्यक्तिवचनेकिमशिरीषाणामदरभ्रोग्रामःशिरीषाःवरणादिभ्यश्चेतिलुपूतस्यवनंशिरीषवनं इहवनस्यतिल्वमतिदिश्येत् ततश्चविभावौषधि वन
स्येतिभ्यश्चिणत्वंस्यात् नन्वत्रशिरीषाणामितिषष्ठीवहुवचनं कुतोनातिदिश्येत् इतिचिदत्राहुः वचनमिहसंख्यानत्वेकवचनद्विवचनादि नचैवमपिसंख्याबोध
कत्वेनश्रुतैवषष्ठीपरिगृह्यतामितिवाच्यं षष्ठ्यर्थस्यतद्विद्वत्तदन्तर्गतत्वादुक्तार्थप्रथमायाएवयुक्तत्वादिति पंचालादित्यादि यद्यप्यत्राभिधेयलिङ्गवत्त्वेषीष्टसिद्धि
सथापिकदुवदर्या अदरभ्रोग्रामः कदुवदरीत्यादिसिद्धयेप्रकृतिलिङ्गात्सिद्धे इतिभावः पूर्वाचार्यानुरोधेनकृतं सूत्रं संप्रतिप्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति पंचालाः

जनपदेलुपूतनास्तीत्येवनेह उदुम्बरास्सत्यस्मिन्नौदुम्बरोजनपदः नह्यत्रलुवंतं नाम धेयंजनपदस्यैकत्वादेकवचनेप्राप्तेवहुवचनादिफलकमतिदेशमाह लुपि
युक्तवदिति व्यक्तिवचनेकिमशिरीषाणामदरभ्रोग्रामःशिरीषाःवरणादिभ्यश्चेतिलुपूतस्यवनंशिरीषवनं इहवनस्यतिल्वमतिदिश्येत् ततश्चविभावौषधि वन
स्येतिभ्यश्चिणत्वंस्यात् नन्वत्रशिरीषाणामितिषष्ठीवहुवचनं कुतोनातिदिश्येत् इतिचिदत्राहुः वचनमिहसंख्यानत्वेकवचनद्विवचनादि नचैवमपिसंख्याबोध
कत्वेनश्रुतैवषष्ठीपरिगृह्यतामितिवाच्यं षष्ठ्यर्थस्यतद्विद्वत्तदन्तर्गतत्वादुक्तार्थप्रथमायाएवयुक्तत्वादिति पंचालादित्यादि यद्यप्यत्राभिधेयलिङ्गवत्त्वेषीष्टसिद्धि
सथापिकदुवदर्या अदरभ्रोग्रामः कदुवदरीत्यादिसिद्धयेप्रकृतिलिङ्गात्सिद्धे इतिभावः पूर्वाचार्यानुरोधेनकृतं सूत्रं संप्रतिप्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति पंचालाः

यथायथं बहुवचनाद्यन्ताएवसंज्ञाः नखत्रयत्वेनलिङ्गसंख्येप्रतिपादनीये आपोदरारत्यादिषुयथा नहितत्रशास्त्रेणलिङ्गसंख्येप्रतिपाद्येने इतिभावः उपजीव
कंप्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रश्नचष्टे लुब्धोगति जनपदेलुपूवरणादिभ्यश्चेतिहिसूत्रीलुपूशब्देनविवक्षिता अशिष्यमिति संवध्यतएवतदाहलुवपीति प्रकृतिप्रत्ययार्थ
योस्संबधोयोगरत्याशयेनफलितमाह अवयवार्थस्येति अप्रख्यानादितिवाचष्टे अप्रतीतेरिति पंचालादयः शब्दाः सत्रियेषुयथा रूढासथाजनपदेपीतिस्यनि
वासः अदरभवश्चेतितद्विज्ञानैवोत्पद्यतेकिमनेनलुपोविधानेनेत्यर्थः नदृश्यतेति विनापि सत्रियसंबंधं पंचालादिशब्देजनपदेषु प्रयुज्यते इतिनार्थः सूत्रेणेत्यर्थः

२४

प्रसंगात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपिप्रत्याचष्टेप्रधानेन्यादिना ॥ ॐ ॥ विशेषणानां यद्यपिसूत्रयाठेलुपियुक्तवदिसूत्रादनंतरमेतत्सूत्रं पठित्वा तदशिव्यमित्या

विशेषणानाम्वाऽजातेः ॥ १२५॥ लुवर्थेऽप्यविशेषणनामपितद्विद्ग्वचनेसो जातिवर्जयित्वा पञ्चालारमणीयाः ॥ गोदौरमणीयो ॥ अनातेः
किमापञ्चालाजनैयदेः ॥ गोदोग्रामं हरीतक्यादिषुव्यक्तिः ॥ ४३ ॥ १६७ ॥ हरीतक्याः फलानिहरीतक्यः ॥ खलतिकादिषुवचनमाखलतिकस्य
पर्वतस्य दूरभवानिखलतिकम्बनात् ॥ मनुष्यलुपिप्रतिषेधः ॥ मनुष्यलक्षणेलुवर्थे विशेषणानाना लुवेनस्यतुभवतीत्यर्थः ॥ चञ्चा अभिरू
पः ॥ तरणादिभ्यश्चा ॥ ४२८॥ अजनपदार्थ आरम्भः ॥ वरणा नाम दूरभवन्नगरं वरणाः ॥ शर्कराया वा ॥ ४२८३ ॥ अस्माच्चातुरर्थिकस्य बालुप्या
ना ॥ ४२८४ ॥ शर्कराया एतौस्तः कुमुदादौवराहादौ च पाठ सामर्थ्यात्पक्षेठचकौ ॥ वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽणत्स्य
लुविकल्पः षट्स्वर्याणि ॥ शर्करा शर्करा शर्करिका शर्करिया शर्करिकमा शर्करका नद्यां मतुप्रा ॥ ४२८५ ॥ चातुरर्थिकः ॥ रसुमती ॥ मध्वा
दिभ्यश्चा ॥ ४२८६ ॥ मतुप्याच्चातुरर्थिकः ॥ अनघर्थ आरम्भः ॥ मधुमाना कुमुदनडवेतसेभ्योऽनुत्पा ॥ ४२८७ ॥ कुमुदाना नडाना वेतस्वाना
आद्ययोर्ज्यदति ॥ अन्येमादुपधाया रतिवक्ष्यमाणेनका महिषाच्चेतिवक्तव्यं ॥ महिष्यान्नामदेशः ॥ नडशाराडुलचा ॥ ४२८८ ॥ नडुलः ॥ शादो
जम्बालकास्यः ॥ शम्भुलः ॥ शिखायावलचा ॥ ४२८९ ॥ शिखावलमा उत्करादिभ्यश्च ॥ ४२९० ॥ उत्करीयः ॥ नडादीनां कुक्का ॥ ४२९१ ॥ नड
क्रीयां कुक्काहस्त्वच्चा ॥ कुक्चकीयः ॥ तस्य नलोपश्चात्तस्यकीयः ॥ विल्वकृदिभ्यश्च लुक ॥ ६ ॥ १५३ ॥ नडाद्यनर्गता विल्वकादयसेभ्य
श्च लुक तद्धितेयदे ॥ विल्वायस्यासन्ति सा विल्वकीया तस्याम्भवा वैल्वकाः ॥ वैत्रकीयाः ॥ वैत्रकाः ॥ छस्यकिमा छमात्रस्य लुग्यथास्या लुको
निवृत्तिर्माभूत् ॥ अन्यथासन्नियोग शिष्टानामितिकुगपिनिवर्तेता लुग्रहणं सर्वलोपार्थं अन्यथालोपोपियमात्रस्यस्यात् ॥ रतिचातुरर्थि
रस्यत्वात्तत्रैवेत् आख्यातुमुचितं तथापिजातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं नतुयुक्तवद्वावपरमित्याशयेन तत्रनोक्तमित्याहुः पञ्चालारमणीया इति कथं तर्हि पं

सि-कौ-
टी-त-
सु-त-
२५

चाक्षुःश्रवणं स्पर्शमिन्द्रियं संयन्तयानीय इति प्रयोग इति चेत् जनपदविशेषणत्वादित्यवेहि
गवचनेस एव पं-सु-लाः सुभिक्षाः संयन्तयानीया इति हरीतक्य इति हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुप-त-त्र-हिलु-ञ्चेत्यणो लु-व-नु-वर्तते खलतिकमिति वरणदिभ्यश्चे
तिलुप-चंचेति संज्ञायामिति केनो लु-मनु-श्च-र-तिलुप-चंचातृणामयः युमान् वरणदि-ञ्कारो-नु-क्त-स-मु-ञ्च-यार्थ-ज्ञे-ना-स्या-कृ-ति-ग-ण-त्वं-सि-द्धं-व-रण-इ-ति-ए-वं-क-ट-
व-द-री-शि-री-षा-भ्य-दौ-ख-ल-ति-क-मि-त्या-दौ-न्य-दा-ह-र्त-व्या-नि-व-त्-व-स्या-सि-द्ध-त्वा-त्-स्मि-न्-क-र्त-व्य-टि-लो-पो-न-स्थानि-व-दि-न्या-श-ये-ना-ह-य-इ-ति-न-डा-नि-त्य-त्रा-पि-प-र-त्वा-त्-क-य-इ-
त्यनेनैववकारेण ननु मादुपधाया इत्यनेनेति भावः नचासिद्धत्वान्मादुपधाया इत्येवंतत्रन्याप्यमिति वाच्यम् प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं नतु योगे योग इति
उपसर्गादसमासेषो न्यत्र भाव्यनिर्णीतत्वात् ननु वेतस्वानित्यत्र वेतसुशब्दस्य सुवनत्वेन पदत्वात् उभृतुपोडित्वसामर्थ्यादिलोपे एकदेशविकृत्या
येन पदत्वात्स रूत्वस्यात् नचस्थानिवत्वेन निर्वाहः पूर्वत्रासिद्धेति निषेधादिति चेन्नैवं अन्तरंगरूत्वप्रतिवहिरंगस्यटिलोपस्यसिद्धत्वात् नचषाष्ठावहिरंगपरिभाषात्रै
पादि-क-ज-ज-ना-ती-ति-वा-च्यं-कार्य-काल-प-सा-भ्य-प-ग-मा-त्-न-न्वे-व-म-पि-स्वा-दि-ष्वि-ति-सा-न्त-स्य-प-द-त्वे-त-दा-श्र-य-रू-त्व-स्या-त-र-ग-त्वा-भा-वा-द्-हिर-ग-परि-भा-षा-न-प्र-व-र्त-ते-इ-ति-रू-त्व-दु-र्-वा-र-मे-व
न-व-न-स्य-प्र-नु-वि-ति-च-तु-र-र्थ्या-म-तु-पो-वि-धा-ना-च्चा-तु-र-र्थि-को-ऽ-तु-प-त्व-र्था-य-इ-ति-त-सौ-म-त्व-र्थ-इ-त्य-ने-न-भ-त्वं-शं-कं-टि-लो-प-स्य-स्थानि-व-त्वा-त्-न-च-प-द-त्वे-प्ये-वं-त-स्य-रू-त्व-वि-धि-ना-स-
ह-कार्य-काल-त-यो-प-र्व-त्रा-सि-द्धे-ने-ति-नि-षे-धा-दि-ति-चे-द-ना-हः-प-द-सं-ज्ञा-यां-य-थो-द्-देश-प-सा-श्र-य-ण-स्य-व-र्-त्रा-सि-द्धे-ने-ति-नि-षे-धा-प्र-व-र्त-ना-स्थानि-व-त्वं-प्र-वृ-त्त्या-सां-त-स्या-प-द-त्वा-दि-ति-ए-
ते-न-घ-टी-आ-म-ल-की-त्य-त्र-स्वा-दि-ष्वि-ति-प-द-त्वं-ज-रू-त्व-स्या-दौ-त्सी-त्य-त्र-तु-सं-यो-गा-त्-लो-प-स्या-दि-ति-शं-का-पि-प-रा-स्ते-ति-दि-क्-न-नु-प्र-क्रि-या-ला-घ-वा-य-डु-तु-वे-व-वि-धी-य-ता-म-थ-वा-कु-मु-द-न-
उ-वे-त-से-ष्ठा-डि-दि-ति-प्र-कृत-स्य-म-तु-पो-डि-त्व-म-ति-दि-श्य-तां-कि-म-ने-न-ऽ-तु-वि-धा-ने-न-स-सं-अ-न्य-तो-वि-धा-ना-र्थ-त-त्-त-त्सि-द्ध्यर्थ-क-थ-न-प-रं-वार्-तिक-मा-ह-म-हि-षा-ञ्चे-ति-शि-खा-या-नि-र्वृ-त्ता-
द्यर्थ-देशे-त-न्ना-म्य-णो-वा-भ-मार्थ-चे-दं-त-शि-खा-त्वं-ज्ञा-या-मि-ति-यं-च-मे-व-स्य-मा-णं-त्व-देशे-पि-शि-खा-व-ल-इ-ति-रूप-सि-द्ध्यर्थ-न-डा-दी-नां-न-उ-ल्य-स-विल्व-वे-ण-वे-त्र-वे-त-सा-द-यो-न-डा-
द-यः-न-डा-द्यं-व-र्ग-ण-सू-त्र-मा-ह-कुं-चे-ति-ए-वं-त-स्य-नि-त्य-पि-उ-भ-य-त्रा-पि-ष-ष्ठाः-सौ-त्रो-लु-क्-ट-लो-प-इ-त्य-णो-लो-पेः-नु-व-र्त-मा-ने-लु-ग्र-ह-णं-व्य-र्थ-मि-त्या-शं-का-ह-स-र्व-लो-पा-र्थ-मि-ति-
य-मा-त्र-स्य-इ-ति-न-चा-देः-प-र-स्य-ती-का-र-स्य-भा-व्य-मि-ति-वा-च्यं-सूर्य-ति-व्ये-त्य-तो-य-का-र-सं-व-द्-स्यै-व-लो-प-स्या-नु-व-र्त-ना-दि-ति-भा-वः-॥ ३० ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥ ३० ॥

शेषे लक्षणं चेति ग्रहणशुष्पदिष्वर्थेषु नरसूत्रानुयानेषु अलोविधायकमित्यर्थः ननु लक्षणं तावच्चर्थं तस्येदमित्यनेन चाक्षुषादीनां संस्कृतं मक्षा रत्यनेन दार्ढ्यादीनां सिद्धं तथाधिकारोपिव्यर्थः तथाहि अधिकारस्यापत्यादिचतुर्थपर्यन्तेष्वर्थेषु चादीव्युत्थुलं तानानि वृत्तिर्जाता च र्यसाकल्यं वा प्रयोजनं तत्र निवृत्तिस्तान् प्रयोजनं आ

शेषे ॥ ४२ ॥ अदत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योर्थशेषस्तत्राः एतदयः स्युः च सुभा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणशब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषद्विषा
 दार्ढ्याः सक्तवः । उलूखलेक्षुषः औलूखलोयावकः । अश्वैरुत्थते आश्वोरथः । चतुर्भिरुत्थते चतुरंशकं । चतुर्दृश्यां दृश्यते चतुर्दंशरसः । शेष
 रतिलक्षणञ्चाधिकारश्चा तस्य विकार इत्यतः प्राकशेषाधिकारः । राष्ट्राः वारपाराद्वसौ ॥ ४२ ॥ आभ्यां क्रमाद्वसौ सशेषे । राष्ट्रियः । अवारपारी
 एः । अवारपाराद्विगृहीतादपि वपरीताश्चेति वक्तव्यम् ॥ अवारिणः । पारिणः । पारावारीणः । रहप्रकृतिविशेषाद्वा दयष्ट्युत्थुलनाः प्रत्यया उच्यन्ते । ते
 नञ्जातादयोः र्यविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वस्यन्ते । ग्रामाद्य खत्रौ ॥ ४२ ॥ ग्राम्यः । ग्रामीणः । कत्त्यादिभ्यो ढकत्र ॥ ४२ ॥ कुत्सितास्त्रयः क
 त्रयः । तत्रजातादिः कत्रयकः । नागरेयकः । ग्रामादित्यनुवर्ततेः ग्रामेयकः । कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ४२ ॥ कौलेयकः श्वा कौलोऽन्यः
 कौलेयकोऽसिः । कौलोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः । नद्यादिभ्यो ढका ॥ ४२ ॥ नादेयाः माहेयम् । वाराणसेया दक्षिणपश्चात्पुरसस्यका
 ॥ ४२ ॥ दक्षिणेत्यजन्मव्ययम् । दाक्षिणेत्यः । पाश्चात्यः । पौरुष्यः । कोपिश्याः ष्फका ॥ ४२ ॥ कापिश्याञ्जातादिकापिशायनं मधु । कापि
 शायनी दाक्षारङ्गारमनुष्यः ॥ ४२ ॥ चात्फकाराङ्कवो गौः । राङ्कवायूरः । अमनुष्येति किं ॥ राङ्कवकोमनुष्यः ॥

ईकाशलादीनामुक्तरादिपाठेन रतः प्राचीनैष्वर्थेषु घादयोः प्रवर्तन्त इति ज्ञापनात् अन्यथा वृद्धच्छ इत्येव सिद्धेत्याठस्यैवैष्यप्रसंगात् नाप्यर्थस्य कल्यं प्रयोजनं ।
 ज्ञाताधिकारात्प्रकाशसामर्थ्यादेव तत्त्वाभात् यदि संनिहिते ज्ञातार्थे एव घादयस्युत्तुदनेरेषु मवाश्वर्थेषु प्राग्दीव्यतरतिविशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाः एण
 दयूरवस्त्वदाजनाधिकारानंतरमेव प्रावृषष्टित्यादिमिस्स ह्राष्ट्रावारपारेत्यादयोपि पक्षे रतस्माच्चर्थमिदं सूत्रमिति चेदत्रोच्यते शैबिकात्सरूपः शैबिकोनेतिव

सि-के
टी-त
मु-त
२६

शेषार्थस्य विप्रलाभाय शेषाधिकारस्तव दावश्यकः शेषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव शेषिकान्मनुवर्थायादित्यादिश्लोकं ज्ञापयति ए
षच श्लोकः सन्निधेः मनुविधौ च भाष्ये पठित इह तु सन्नते पठित इति तत्रैव व्याख्यास्यते अपत्यादिष्वर्थेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः न चोक्तज्ञापकेनैव तस्मि
द्विरिति वाच्यं ज्ञापकस्य विशेषायेत्येव तादृशव्याप्त आर्द्रकादिभ्यो यदि छः स्यात्तर्हि च नुरप्यामेवेति नियमस्यापि संभवाच्च एवं स्थिते चाक्षुषमित्यादिषु गृह्यमाणत्वा
दिप्रकारकबोधन्यविधायकत्वमपि तस्य सुवचमितिदिक् विगृहीतादपीत्यादिवचनेमेवेदं सूत्रे यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणान् कुम्भितास्त्रय इति रहवहुभीहिर
पिसुवधः इहेत्रनिष्पत्तनात्कोः कद्गावः कद्गावेत्रावुयसंख्या नमिति तु प्रत्याख्ये प्रेकुल्याया यलोपश्चेति गणसूत्रं कुल्यायां जातः कौलेयकः कत्रिडंभि कुं डिन माहिष्मती
त्यादिदक्षिणपश्चात् अव्ययमिति साहचर्यादिति भावः एवं च दक्षिणत्य इत्यत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुस्वद्वावशं कैवनासीति बोध्यं याश्चात्य इति कथं तर्हि पश्चात्तनेः क
श्च ननु घमान इति न च दिदेशवाचिनिपश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक्तं कौलवाचकान् व्युलौवाधेते परत्वादिति वाच्यं अग्रादिपश्चादिति डिमचाट्युलौवाधस्य दुर्वारत्वात्
सत्यं पश्चात्तन्निपश्चात्तनारतिकथंचिन्समाधेयं कापि श्याः ष्फक् कापि शीशब्दा ष्फकस्यानित्वा न्डीषु तदाह कापि शयनीति रं कोरमनुष्यरं कवो जनपदसूतः प्राग्दीय
तादिगणप्राप्तः तद्वाधकेत्वेनादृष्टादपीति वृत्तप्राप्तसमयिवाधित्वा ओर्देशेठ नप्राप्तस्य तु कोपधादण्वाधकसतोपि परत्वात्कच्छा घणिप्राप्तेः नेन ष्फगणो विधीयेते
कोपधत्वादेवाणिसिद्धे कच्छादिषुरं कुशब्दस्य धामे मनुष्यतस्य योर्वृत्तिविधानार्थं इति कैयटः अतएवाहरं कवको मनुष्य इति कच्चित्तुरं कव इति पठ्यते सतु लेखक
प्रमादः स्यादेतत् अमनुष्यग्रहणमिह व्यर्थं अग्रावादेन वृत्तान्तत्र ष्फगणोर्वाधेनामनुष्य एव पर्यवसानात् अणग्रहणमपि व्यर्थमेव कच्छादित्वादेव तस्मिन्नेः अत्राह
काशिका कृतं नाग्रं प्रसज्य प्रतिषेधः किंतु पयुदाससेनमनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव ष्फग्विधीयत इति रं कवः कंवल इत्यत्र न ष्फक् विशेषविहिते न ष्फका अणोर्वाधाम्
भूदित्यणग्रहणं चक्रियत इति भाष्ये तु अग्राणिन्यपि ष्फकमंगी कृत्ये दं ह्यमपि प्रत्याख्यातं ॥ ॥

२६

यु प्रागप्यदि व्यमिति सूत्रे दिव्यु दि सुवेन निर्देश इति भावः अवाचीदसि एणदिक द्वितीयो वर्णः यकारो ननु दंतोष्ठ्यः यद्विद्रं प्रागसागुदगिन्यादौ तथा दर्शनोदिति स्थितं मनोर
 भायां केचिन्नुमाच्यया ची प्रतीच्यसा इत्यमरकोशे अवाचीति दंतोष्ठ्यपाठं काचित्कं पुरस्कृत्य सूत्रेप्यवागिति पठित्वा अवाच्यमित्युदाहरंति प्रागप्यगिति वेदे तु व्यन्ययेन
 वकारस्य यकार इति तेषामाशयः प्रागादयोऽस्तान्यंता अव्यया लुटिन्नास्वनव्ययाः उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् कथं तर्हि संस्काराः प्राक्ता इवेति अत्राहः काल

यु प्रागप्यगुदकप्रतीचो यता ४२ १०१ ॥ दिव्यु म्प्राच्यमा अवाच्यमा उदीच्यमः प्रतीच्यमा कन्यायाष्टका ४२ १०२ ॥ कान्यिकः वलौवुक ४२ १०३ ॥
 वर्णनरुस्यसमीपदेशो वर्णः तद्विषयार्थवाचिकन्याशब्दाहकस्यात् । यथा हि जातं हिमवत्सुक्रान्यकमा ॥ अव्ययात्प ४२ १०४ ॥ अमेहकतसिने
 भाएवा अमानिकमहा र्थयोः अमान्यः रहस्यः कृत्यः ततस्यः तत्रत्यः परिगणनद्विः उपरिष्ठाद्भव औपरिष्ठाः अव्ययानाम्मात्रे टिलोफः अनित्यो
 यः वा हि वौष्ठिलोपविधानात्तेनेहन आरातीयः त्यत्रेर्धुव इति वक्तव्यम् ॥ नित्यः निसागतो ह्रस्वात्तौ तद्विने ॥ ३१० ॥ ह्रस्वादिणः परस्यस्य
 स्यात्तादौ तद्विने निर्गतो वर्णश्चमेभ्यो निष्ठश्चाण्डालादिः ॥ अरण्याणः ॥ आरण्याः सुमनसः दूरादेत्यः ॥ दूरेत्यः ॥ उत्तराह ॥ औत्तराहः ॥ ऐ
 यमोत्यः श्वसोऽन्यतरस्यामा ४२ १०५ ॥ १०५ ॥ अस्म्यच्चापस्य वस्यमाणौद्युद्युलौ ऐषमस्य ऐषमस्तने त्यस्यत्वेस्तने श्वस्यो श्वस्तने यस्य शोवस्ति
 कस्यस्यतोतीररूप्योत्तरपदादत्र ४२ १०६ ॥ यथा संख्येना काकतीरं । पाल्वलीतीरं । शैवरूप्योतीररूप्योतीरिति नोक्तं बहुच पूर्वान्माभूत्
 काहुरस्यदिक पूर्वपदादसंज्ञायां त्र ४२ १०७ ॥ अणोयवादः ॥ यैर्वृशालः ॥ असंज्ञायां किं संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूतापूर्वेषु कामशम्याम्भवः पूर्व
 यु कामशमः ॥ प्रोत्राग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः ॥ ॥ ॥ वाचिनः प्राक्कंठव्यवृत्तवाधित्वापरत्वाट्ट्युव्यलौबोधाविति वलौवुक वर्णरिति अदूरभवश्चे

त्यर्थसुवास्त्वादित्वादिण ज न्प्र देलुविति लुप ह्रस्वात्तौ पदोत्कत्वस्या प्राप्तावयमारंभः आदिग्रहणं तु व्यर्थं यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धेः ह्रस्वात्किं गीसराधूसरा तादौ किं स
 यिस्सा इव तित्ति ते किं सर्पिसरति तित्ति तस्य प्रतिषेधो वा व्यः भियु सरां दूरेत्य इति दूरादागत इत्यादिरर्थः औत्तराह इति इहाद्युत्तत्वे स्त्रियां टाडुवोध्यः यदा नूत्तरा
 च्छेत्काहि प्रत्यये ततोऽणक्रियते अमेहेति परिगणने नत्पयोऽभावात्तदा औत्तराह शब्दो तोदात्तस्त्रियां डीप्पविशेषः वक्ष्यमाणविति सायं चरमित्यादिनेति शेषः वक्ष्यतरति

३ उ मात्यरति अमा शब्दः समीपवाचीस्वरादिः अमा समीपे भवत्यर्थः ३॥

सि-कौ-
दी-त-
सु-त-

श्वसुद्वैत्यदिक्युर्व असंज्ञायामित्यत्रसौ श्वात्यंचम्यर्थेसप्तमीत्याशयेनाहसंज्ञाभूतायादिति ॥ ॥ मद्रेभ्योत्र बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाचीगृह्यतेनतुभ
द्रय्योयः दिशोऽमद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपदस्यजनपदवाचिनोमद्रमिन्नस्याचामादेर्वृद्धिःस्वात्त्रितिणिति कितिचतुद्धिते इति सूत्रार्थः पौर्वमद्रइति मद्रै
कदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात्तद्विषय इति समासः उदीच्य दिग्ग्रहणनिवृत्त उदीच्यग्रामात्किममाथुरवहूचः किं ध्वजः पिय्यल्यादि उदी

मद्रेभ्योऽङ्गाधारा १०८॥ दिक्पूर्वपदादित्येव दिशो मद्राणामिति मद्रय्युदासादादि वृद्धिः पौर्वमद्रः आपरमद्रः उदीच्यग्राम
चवहू चोन्नोदात्ता १०९॥ अन्नस्यात् शैवपुरमा प्रस्थोत्तरपदप लघादिकोपधादणा ११०॥ माहकिप्रस्थः पालदः नैलीनकः कणा
दिभ्यो गोत्रे १११॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽणस्यात् कण्वो गर्गादिः कण्वस्य छात्राः कणाः इन्नश्च ११२॥ गोत्रेय इत्तदत्ता दणास्या
तादाक्षाः गोत्रे किं सौतङ्ग मेरिदंसौतङ्ग मीयां गोत्रमिह शास्त्रीयन्नतु लौकिकं तेनेहना याणि नीयां नद्यचः प्राच्यभरतेषु ११३॥ इन्नश्चेत्य
लोपवादः प्राष्ठीयाः काशीयाः भरतानाम्याच्यत्वेपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम ॥ वृद्धिर्थास्याचामादिस्तद्वहूमा १
११३॥ ग्रस्यसमुदायस्याचामध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वहू संज्ञेयातात्पदादीनि चा ११४॥ वृहसंज्ञानिस्युः वृहच्छः ११४॥ शालीयः माली
यः तदीयः एउ प्राचन्दिशे ११५॥ एउयस्याचामादिस्तद्वहू संज्ञेवास्यादेशाभिधाने एणीपचनीयः मोनर्हीयः भोजकटीयः पक्षे अणितो
पचनः गौनर्हीः भोजकटः ए इ किं आहिच्छत्रः कान्यकुब्जः वानामधेयस्य वृहसंज्ञावक्तव्या ॥ देवदत्तः देवदत्तीयः भवतष्ठकृच्छसौ ११५॥
वृहद्भ्रवत् एतौस्तः भावत्कः जश्वं भवदीयः वृह्णादित्यनुवृत्तेः शत्रुनादलोवा भावतः ॥ ॥ ११ पंतो ध्वजी शब्दः अंतोदात्तात्किमशा

र्कराधानं शर्कराधानशब्दे शब्दाकार उदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यावस्थानात् शैवपुरमिति प्रस्थपुरवहान्नाच्चेति बुद्धिर्भवति वृह्णादिति तत्र
वृत्तेः प्रस्थोत्तर उदीच्यग्रामलक्षणस्यात्रोपवादः पालदइति यलदीति इकारांत इत्येके नांत इत्यन्ये नलोपे सति यणदेशात्संहितानुल्यैव वाहीकशब्देकोप

योपि पदद्यादिषु पक्षेते परं च तदुच्यते अन्यथा अणवाधित्वा परत्वाच्छ एवस्यात्कोपधप्रयुक्तौ अ वृद्धे सावकाश इति यत्कृत्वोमनिभवो या कृत्वोमः अन्निति प्रकृतिभावस्तु
 न गणस्मिन्त्वापनिपातनादिति हरदत्तादयः सौतंगमरिति सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इत् शास्त्रीयमिति नृन्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इति चेदे
 तद्दः पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृतिगोत्रं गृह्यत कएवादिभ्यो गोत्रेयः प्रत्ययो विहित इति तेभ्य इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन तत्राखिवधानात् कएवादिभ्यश्च गगी
 काश्यादिभ्यश्च ऋजिठौ ॥ ४ ॥ २ ॥ १९ ॥ इकार उच्चारणार्थः ॥ काशिकी ॥ काशिका वैदिकी ॥ वैदिका ॥ आपदादि पूर्वपदात्कालानानात् ॥ आपदादि
 गृह्यतिगणाः ॥ आपत्कालिकी ॥ आपत्कालिका ॥ वाहीक ग्रामेभ्यश्च ॥ ४ ॥ २ ॥ १९ ॥ वाहीक ग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्च ऋजिठौ सः छ स्यात्पवादः ॥ कासी
 रन्नामवाहीक ग्रामः ॥ कासीरिकी ॥ कार्मूरिका ॥ विभाषोशी नरेषु ॥ ४ ॥ २ ॥ १९ ॥ एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्च ऋजिठौ वासः ॥ सौदर्शनिकी ॥
 सौदर्शनिका ॥ सौदर्शनीया ॥ आर्देशठत्रा ॥ ४ ॥ २ ॥ १९ ॥ उवर्णान्तादेशवाचिनश्च ऋजिठौ निषादकर्षुः ॥ निषादकर्षुकः ॥ कण इति ह्रस्वः ॥ देशकि
 यदोश्च ऋजिठौ वाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्च ऋजिठौ वासः ॥ निषादकर्षुकः ॥ वृद्धाच्छ परत्वादयन्वाधते ॥ दास्यकर्षुकः ॥ वृद्धात्वाच्चा ॥ ४ ॥ २ ॥ २० ॥ आदिशवाचिनो वृद्धादेवति
 नियमाच्च सत्रम् ॥ आढकजम्बुकः ॥ शाकजम्बुकः ॥ नेहमल्लवास्तु ॥ मालवास्तवः ॥ धन्वयोपधाहुञ् ॥ ४ ॥ २ ॥ २१ ॥ धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवा
 चिनो वृद्धाहुञ् स्यात् ॥ एरावतश्चन्व एरावतकः ॥ साङ्गश्याकापिल्यशब्दो वृञ्छणादिसूत्रेण एया नौ ॥ साङ्गश्याकः ॥ कास्पिल्यकः ॥ प्रस्थपुरवहान्नाच्च
 ॥ ४ ॥ २ ॥ २२ ॥ एतदन्ताद्देशवाचिनो वृञ्छणात् ॥ छस्यापवादः ॥ मालाप्रस्थकः ॥ नन्दीपुरकः ॥ पैलुवहकः ॥ पुरान्तग्रहणमप्रागर्थे प्राग्देशे नृत्तरं
 सिद्धौ रोपयताः प्राचामा ॥ ४ ॥ २ ॥ २३ ॥ रोपधादौ कारणाच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाहुञ् स्यात् ॥ पाटलिपुत्रकः ॥ इतः ॥ काकन्दकः ॥ ९ ॥ द्युत्तर्गताः गर्गादिभ्यो यञ्चिन्व
 नु गोत्रकं त्रादिभ्य इत्यतो गोत्रं इत्यनुवर्त्तते न तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते ॥ अपत्याधिकारस्य त्वान् तदेव ही त्रश्चेति सूत्रेणुवर्त्तते इति नद्यच्च ॥ अपवाद इति प्रतिषेध इ
 त्पर्यः भरतानामग्रहणस्येति तेन इत् ॥ प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति ॥ औहालकिः पिता ॥ औहालकायनः पुत्र इति ॥ आर्हादगोपुच्छेति सूत्रे कैयटः भवतः
 आदिर्व्यप्रत्ययाननुशादिः पदसंज्ञार्थमित्क रणदित्याशयेनाह ॥ अश्वमिति ॥ ॥ ॥ ॥ काश्यादिभ्यः इकार उच्चारणार्थ इति उभयत्रकार एवानुबंधस्तस्य व्यत्या

सि. कौ.
डी. सु.
सु. त.
२८

सपाठसुस्त्रीप्रत्यये विशेषार्थरतिभावः आयदादीति गणसूत्रमिदं ३ द्वादेवेति वृद्धाच्चेत्याच्चावेतिवियरी तनियमसुनं भवति अप्रादेशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णान्तस्याभावात्
तधन्वयोधन्वेति नस्वरूपपर्याययोर्ग्रहणं वृद्धत्वासंभवादित्याशयेनाह धन्वविशेषेति ऐरावंतधन्वेति यद्यपिसमानौ मरुधन्वानवित्यमरेण पुंस्त्वमुक्तं तथा व्याष्टकं नाम धन्वेति
माथ्ये ह्रस्वयागन्तुं सकोपि धत्वशब्दोऽस्मै वेति बोध्यं उत्तरेणेति रोपधत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ जनपद सचासौ अवधिश्चेति कर्मधारया ज्ञनपदरूप एवावधिर्लभ्यते न
च जनपदत्वादेव सिद्धे अवधिग्रहणं व्यर्थं वृत्तेव यथास्यान्नाभ्येति तदर्थं तस्यावश्यकत्वात् अतएव जनपदावधिवाचिनस्त्रिगर्तशब्दाद्गर्तौ तत्र पदादिति लोभ

जनपदतदवध्योश्च ॥ ४ ॥ १२४ ॥ जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाहुजस्यात् आदर्शकः त्रैगर्तकः ॥ अ वृद्धादपि बहुवचनविष
यात् ॥ ४ ॥ १२५ ॥ अ वृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचने विषयात्प्रातिपदिको हुजस्यो वृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः ॥ अ वृद्धाच्च न
पदात् ॥ आङ्गकः ॥ अ वृद्धाच्च जनपदावधिः आजमीढकः ॥ वृद्धाच्च न पदात् ॥ दार्ढकः ॥ वृद्धाच्च न पदावधिः कालञ्जरकः ॥ विषयग्रहणं किं एकशेषेण
बहुत्वेमाभूत् ॥ वर्तनीच ॥ वर्तन्यतासुभवोवार्तनः ॥ कच्छाग्निवक्तवर्तौ तत्र पदात् ॥ ४ ॥ १२६ ॥

देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वृत्तस्य ता दारुकं च्छकः ॥ कोण्डाग्नकः ॥ सैन्यवक्तकः ॥ बाह
वर्तकः ॥ धूनादिभ्यश्च ॥ ४ ॥ १२७ ॥ देशवाचिभ्यो वृत्ता धौमकः ॥ तैर्थकः ॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ ४ ॥ १२८ ॥ नगरशब्दाहुजस्यत्कुत्सनेश
वीण्ये च ग्राम्ये ॥ नागरकः ॥ चौरः ॥ शिल्पी वा ॥ कुत्सेतिके ॥ नागराः ॥ ब्राह्मणाः ॥ अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४ ॥ २९ ॥ वृत्त अरण्यात्पदस्योपवादः ॥ पथ्यध्याय
न्यायविहारमनुष्यहस्तिचित्तिवाच्यम् ॥ आरण्यकः ॥ पन्थाः ॥ वागोमयेषु ॥
आरण्यकाः ॥ आरण्यः ॥ गोम

याः ॥ विभाषा कुरुयुगान्ध्या ॥ ४ ॥ १३० ॥ वृत्त वतिकित्तु अ वृद्धादपि बहुवचनविषयादित्युत्तरसूत्रेण वृत्तेव भवतीत्याशयेनोदाहरति त्रैगर्त
करति जनपदतदवध्योरिति सूत्रे जनपदावधिवाचिनो उदाहरणं तु श्यामायनकरत्यादिबोध्यं नागरा ब्राह्मणरतिक आदिषु माहिष्मतीति संज्ञाशब्दसहचर्योत्सं
दं भूतनगरशब्दस्यैव कर्त्तृ नागरेयकरतिभाव्यमिति भावः ॥ विभाषा कुरु कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते तत्सामर्थ्यात्पक्षेऽणसिद्धरनिपरिशेषादिभ्योऽपि हणं युगं

परार्थमेव अवृद्धादधीनिनिश्रुतात्तु जनेन विकल्प्यते मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वान्नित्य एव बुजा ॥ ३३ ॥ कौरवको मनुष्यः कौरवकमस्य हसितं एतदर्थमेतन्निकच्छदौष
 ठः अन्यथा अनयैव त्रिभाषया बुजणोः सद्यो किं तजति भावः संधवा इति ओर्देश इति तत्र प्राप्तः बुजिसिद्धे इति। मनुष्यतत्स्थयोरित्यनेन गहादिभ्यश्च एभ्यो देश
 कौरवकः। कौरवः। योगन्धरकः। योगन्धरः। मद्रुज्योः कना। ४। २। १३१॥ जनपदवुजोपवादः। मद्रुजुजातो मद्रुकः। वृजिवुः। कोपधावुणा। ४। २।
 १३२॥ माद्रिकः। कच्छादिभ्यश्च। ४। २। १३३॥ देशवाचिभ्योऽणवुजादेरपवादः। काच्छः। सैन्धवः। मनुष्यतत्स्थयो हेतोर्भाषया। ४। २। १३४॥ कच्छादि
 भ्य अणोपवादः कच्छ जातादि। काच्छको मनुष्यः। काच्छकं हसितमा मनुष्येति किं। काच्छोगोः। अपदानो सात्वः। ४। २। १३५॥ सात्वशब्दस्य
 कच्छादित्वाद्बुजिसिद्धे नियमार्थमिदं। अपदानावेवेति सात्वको ब्राह्मणः। अपदानो किं। सात्वः पदानिर्ब्रजति। श्रियेषां गोश्च। ४। २। १३६॥ सात्वा
 हुजा। कच्छादणोपवादः। सात्विकोपवागुः। सात्वको गोः। सात्वमन्यत॥ गत्रैत्रियराच्छः। ४। २। १३७॥ देश। अणोपवादः। वृकगर्तीयं। उत्तरपद
 हणं वहुच पूर्वनिगसार्थं। गहादिभ्यश्च। ४। २। १३८॥ छस्यात्। गहीयः। मुखपार्श्वतसोर्ल्यश्च॥ मुखनीयं। पार्श्वनीयं। अव्ययानाम्मात्रेति
 लोपस्यान्नित्यतां ज्ञापयितुमिदं। कुक्कजनस्य परस्य चा। जनकीयं। परकीयं। देवस्य चा देवकीयं। स्वस्य च स्वकीयं वेणुकादिभ्यः छ एवाच्यः॥ वेणुकीयं
 वैत्रकीयं। उत्तरपदकीया प्राचाडुतादेः। ४। २। १३९॥ प्रादेशवाचिनः कटादेः छस्यात्। अणोपवादः। कटनगरीयं। कटघोषीयं। कटपत्वलीयं
 गतः कुक्क। ४। २। १४०॥ वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तस्मिन्नि योगेन कारेशमात्रविधौ यत्ताराजकीयो वृद्धादके कोक्करोपधात्। ४। २। १४१॥ अकरक एतदन्ना
 तरोपधाच्च वृद्धादेशवाचिनः छस्यात्। ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणायुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः। शाल्मलिकीयः॥
 वाचिभ्यश्छस्यात्पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावेऽपि याठसामर्थ्याच्छः मुखपार्श्वतसो रिति गणसूत्रमिदं सप्तम्यं ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः मुखनीयंमिति मुरे
 जातमित्याद्यर्थतसंताच्छः अलोत्पस्येति तसस्कारस्य लोपे यस्येति चेत्यकारलोपः कुक्कजनस्येति इदमपि गणसूत्रं स्वकीयमिति स्वार्थिककन्ननात्स्वशब्दाद्गहादे

सि.को. प्रकृतिगणत्वाच्छः देशवाचित्वाभावेपि पूर्वपक्षादिवहोध्यः अतएव लुब्धो गप्रख्यानादिति सूत्रे न हि स्वकीयस्यैव प्रमाख्या नमिति न्यासकारोक्तिः संगच्छते के वन्त्यास्व
 दौ.त. शब्दादणोव सौव द्वारा दीनां त्वैच स्वीयमित्यत्र तु प्राक्कीताच्छः अंतरशब्दात्तु गहादित्वाच्छेत्तरेनेन नशब्दस्य समासे स्वार्थे कनिचनान्तरीयकमिति भवति अवि
 सु.त. नभूतमित्यर्थः वृद्धादके कांत ब्राह्मणकी यदति कोपधादणित्यण प्राप्तः ॥ ॥ ॥ आयो मुखीयमिति वही कग्रामलक्षणो ठञ्जिठविह प्राप्तो ठञ्जिठदेरिति आ
 २६ दिशब्दे मरोपधे चोरित्यादिना प्राप्तस्य वृत्रः पर्वतीयदिति। तत्र घोररघोर्जन्यपर्वतीयैर्गणैरभूदित्यत्र तु पर्वतायस्य राज्ञ इमे इत्यर्थे छान्तादण ककण भारद्वाजश
 द्योत्रदेशवचनः सचनप्रत्ययार्थः किंतु प्रकृतिविशेषणमित्याह भारद्वाजदेशेत्यादिना युष्मदस्मदोर्त्यदादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते स्वत्रणोरपिविधा

अथो मुखीयं। कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ ४२ ॥ १४२ ॥ कन्यादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्छस्यात् ॥ ठञ्जिठदेरपवादः
 दाक्षिकन्धीयं। दाक्षिपलदीयं। दाक्षिनगरीयं। दाक्षिगामीयं। दाक्षिहृदीयं। पर्वताच्चा ॥ ४३ ॥ १४३ ॥ पर्वतीयः। विभाषाः मनुष्ये ॥ ४२ ॥ १४४ ॥ मनु
 ष्यभिन्नेर्थे पर्वताच्छे वास्यात्पक्षेण। पर्वतीयानि पर्वतानि वा फलानि। अमनुष्ये किं। पर्वतीयो मनुष्यः। ककणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ ४२ ॥ १४५ ॥ भा
 रद्वाजदेशवाचिभ्याम्भाञ्छः। ककणीयं। पणीयं। भारद्वाजे किं। काकर्णमायाणी। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां च ॥ ४३ ॥ १४६ ॥ वाच्छः पक्षेऽण
 युषयोर्मुष्माकम्वा अयं युष्मदीयः। अमदीयः। तस्मिन्नणच युष्माकाः स्माकौ ॥ ४३ ॥ १४७ ॥ युष्मदस्मदोरेतावादेशौ सः। खञ्जि अणच युष्माकीनः
 आस्माकीनेः। योष्माकः। आस्माकः ॥ ॥

संख्यं न भवतीति केचित् मनोरमायां तु यथा संख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां आभ्यांछे वास्यात्त्यदादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये
 प्राप्तेऽपि कन्यायं तेष्वञ्च एव मुतरसूत्रेपियोगविभागो बोध्यः तेन आदेशयोः स्वत्रणभ्यां यथा संख्येन न्यादि युवयोरित्यादि एकवचने तवकमकादेशविधाना
 हेकवचनानेन विग्रहो न कृतः तस्मिन्नणच तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ्जि निर्दिश्यते न तु चानुक्तः ॥ निमित्तयोरादेशौ प्रति यथा संख्यं तु न भवतीति स्वत्रणोरि
 ति वक्तव्ये पृथग्विभक्ति निर्देशसा मर्थ्यात् स्थान्यादेशयोस्तु द्रव्यतएव तत्त ॥

२६

सि.कौ. नाह समुद्र समीपेयोद्विप रतिकच्छाद्यणे मनुष्यवृत्तश्चापवादीयं अनुसमुद्रं किं द्वैपमन्यत कच्छाद्यण द्वैपं को मनुष्यः मनुष्यतत्पथयोरिति वृत्त द्वैप्येति यत्र श्वेति डी म्मभ
 जी.त कति अपत्याधिकारस्था देवयज्ञो जीविति प्रागेवोक्तत्वात् कालाद्गुणस्वरूपस्यैव न ग्रहणे संधिवेलादिसूत्रेण संधिवेलात्रयोदशी चतुर्दशी प्रमृतिभ्योऽवृद्धेभ्योपिठ
 सु.न ३० न्नाश्वनार्थमखिधात् किं तु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्रहणमित्याशयेनाह कालवाचिभ्य इति यत्स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहणमिति पदमंजरीदिषु स्थितं
 तदसत्कालिकः संबंधः कालिकी व्याप्तिरित्यादिप्रयोगानापत्तेः न च विशेषणमेव ग्रहणे संधिवेलादिभ्योऽपि दधानं ज्ञापकमिति वाच्यं तस्य स्वरूपमात्रग्रहणानिरा
 सकत्वेनापि साफल्यत्वात् गौणमुख्यन्यायत्विह नाश्रीयते तेन कदेवपुष्यसाहचर्यात्कदेवपुष्यः कालः द्वैहियलालसाहचर्या द्वैहियलालः कालः तत्र भवंको देवपु
 ष्यिकं द्वैहियलालिकमित्याकरः अत्र हि प्रमाणं संधिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणे न नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः न च पुष्यादिशब्दानां कालो मुख्य एवाथः

श्वसमुद्रा ७३ १५॥ श्वसशब्दाद्वाठन्स्यात्तस्य तुडागमश्चाद्द्वारादीनाञ्च ७३ ७३ ७॥ द्वास्वरव्यक्तशस्वति स्फुटत्वाद्दुमृदुश्वसश्च न स्वए
 षान्नवृद्धिरेजागमश्च सौक्लिकं सन्धिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽणा ७३ १६॥ सन्धिवेलादिभ्यश्चतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्यो ण स्यात् सन्धि
 वेलायाम्भवं सान्धिवेलां ग्रेष्मं तैषां सन्धिवेलासंध्या अमावस्यात्रयोदशी चतुर्दशी योर्णमासी प्रतिपत्ता सम्बत्सरान्कलपवैरणोः॥ साम्बत्सर
 फलां यर्ववा। साम्बत्सरिकमन्यत॥ ॥

लुवविशेष इति व्युत्पादनात्तथाच कालविशेषणमुक्तार्थेन प्रमाणमिति वाच्यं पुष्यदिसेमीयस्थचंद्रम
 सायुक्ते काले पुष्यादिशब्दानां गौणत्वात् लुवविशेषे इति शस्त्रमपि गौणवृत्तित्वात्वास्यापकं मेवेति दिक् एवं स्थिते कालवाचिभ्य इति मूलस्य कालमपि यापकेभ्य इति कलि
 तोर्थः श्राद्धमिति भक्त्या क्रियमाणं पितृकर्मण्यर्थः प्रज्ञाश्रद्धार्चयोर्ण इति मत्वर्थी येन व्युत्पादितः श्रद्धावायु रुरुषसुन गृह्यते अनभिधानात् ॥ ३० ॥ श्वसमुद्रं विभावेन्यनुवर्तना
 रोह उजास्यादिभिरेषु मौत्स्य इत्यादिना न्यवपिविकल्पेन विहितः आभ्यामुक्तेषु ल्वावपिस एव शौक्लिकमिति नन्वतरंगत्वात्तुद्विष्य प्रत्ययादित्वाभावात्कर्मठ
 रवेकादेशी भस्यात् न च परत्वादिकादेशे तस्य तुडिति वाच्यं आदेशात्प्रागेवांतरं गत्कतुटः प्रवृत्तेः इकादेशस्यत्वांगत्वेन वहिरंगत्वात् सूत्रमंगेन
 तुकिहिक्रियमाणं त्विसुतुक्तां तादितिकादेशप्रसंग इति चेत्सत्यं बुच्छणादिषु ठचश्चित्त्वेन कादेशोंतरं गेभ्यावलवानिति ज्ञापितत्वात् अन्यथा न्यया इति

भवति तस्य सर्वत्रेति प्रतिपदोक्तेन अणमन्वियोग इ

नन्वेकतः कादेशः स्यादेति कठवञ्चिन्नेन कतेविकादेशे प्रत्ययस्वरवाधनाय चित्प्रयुज्यते इति मनोरमायां स्थितं संधिवेला अणग्रहणं तु छे वाधनाय अन्यथा संधिवेलादि
न्यायथा विहितं प्रत्ययः स्वरित्युक्तौ एणमासीशब्दाद्वाच्चः स्यात् च चनंतु ठत्रो वाधनाय स्यादिति भावः तेषामिति त्रिव्याद्वादावण जातार्थे तु श्रुविष्ठा कल्पीनी निलुक
स्यात् प्रत्ययविषयत्वेन सन्नाणीति वचनाद्युक्तोः ॥ ३३ ॥ प्रादृषण्यः ऋत्वणोपवादः प्रवर्षतीति प्रादृष्ट नहि वतीति दीर्घः तत्र भवः जीते तु ठयं व
द्यति रश्मामिति सहे प्रक्रियालाघवार्थेण कारोच्चारणमित्याहुः किंच प्रादृषेण्यमाचक्षणः प्रादृषेणित्यत्रणकारे श्रवणार्थमपितत् एयं ताक्किपिटिलोपलि
लापयन्त्येव गार्धत्राश्च हेमनादिति एतच्च हेमनाच्चेत्यतो नुष्ठनमिति भावः हेमनमिति अकारविशिष्टस्य नशब्दस्य लोपे अनिति प्रकृतिभावात् नसद्वित इति
दिलोपो नतक्करस्य वलोप इति पक्षे तु यस्येति चेत्स लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवद्वावाडादिलोपोनेति बोध्यम् हेमंतमिति ऋत्वणितकारलोपाने

प्रादृषण्यः १४३ १९॥ प्रादृषण्यः १ वषाभ्यष्टका ४ १९॥ वर्षासुसाधुवार्षिकम्बराः ॥ कालात्साधुपुष्यत्यच्यमानेधितिसाध्वर्थे। सर्वत्राणचतलोप
श्चा ४३ २२॥ हेमनादगस्यात्तत्रोपश्चतेरलोकयोश्चकारात्पक्षेऽन्वणो हेमना हेमना। प्रायश्चिरम्याह प्रतोऽव्ययेभ्यष्टुल्युलौतुट्चा ४३ २३
सायमित्यादिभ्यश्चतयोर्व्ययेभ्यश्चकालाच्चिरम्युल्युलौतुससयोस्तुट्चतुटः प्रागनादेशः। अनद्यतन इत्यादिनिर्देशात्। सायननंभास्यदम्प्र
निष्ठायां ६१ १५६॥ आत्मयाः पनाय शिष्टत्वात् ए च प्रत्याख्यातं भाष्ये तच्छहि हेमंतपर्यायो हेमन् शब्दोप्यसि हेमनागनीगन्त्रिकर्णवित्यादिप्रयोगात् ततश्च

हेमनहेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणो हेमनहेमन्तमिति रूपद्वयं हि हं छं रसितु हेमंताच्चेति ठत्रो हेमन्तिकमिति तृतीः यमपिरूपसिध्यति नच विशेषविहितेन आअणोषाधश
क्यः छं रसिपदविधीनां वैकल्यकत्वात् रत्निकत्वात् हेमन्तच्चेति सूत्रे सर्वत्राहणमपक्वप्यलोकेपि हेमंतिकमिति लीकृतं सायचिरं नचंतरंगत्वात्पथमंतुठिमृत्युरि
त्यस्यैवित्युशब्दस्य प्रत्ययतया अगसज्ञानिमित्तं योयुस्य विधीयमानोऽनादेशो न स्यात् नचैवंतुगेव क्रियतामिति वाच्यं तस्य पूर्वतत्वेन विसर्गाभावान्मातृसंज्ञ
मित्यनसत्वाभावे प्रसगात् अन आहतुटः पागिति इत्यादिना आदिशब्देन घकालतनेधितियात्वं सायंतनमिति स्वतेर्धनिष्ठा यशब्दोऽकारान्तोदिवसावसाने
रुद्धस्य प्रत्ययसन्वियोगेन मान्तत्वेन निपात्यत इति वाचिकं कृत्वा तु मांताव्ययमित्याश्रित्य सायं ग्रहणं प्रत्याख्यातं नचैवंसायशब्दात्कालादुत्तिअ

निस्यप्रसंगः तस्य कालवाचिष्याभावात् नमिथ
इत्याहः ॥

सि.कै.
टी.त.
सु.त.
३१

चिरंतनमिति चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसन्नियोगेन मांततानिपात्तन इति भावः अत्र वदन्ति स्वर्गदौ पाठद्वयत्वादेव सिद्धे सूत्रे चिरमित्येतद्व्यर्थं न चादन्नाच्चिरशब्दद्व
स्यादिति वाच्यं तेन बाधादिति एदंतत्वमिति प्राहः सोढोः यप्राह्णे तन इत्याद्यर्थं तत्र हि सप्तमीनास्ति जातार्थघकालतने धित्यलुकापिसिद्धं चिरन्तमिति सूत्रे चिर
शब्दस्योपादानादप्युक्त्यावपिसुः न चैवं सूत्रे चिरशब्दस्योपादानं न संभवतीति वाच्यं मांताव्ययादेव व्युत्पत्तिर्घौ तत्संभवात् परुत्पूर्वस्मिन्त्सरे परारिपूर्व
तेर अगादि डिमचोडित्वस्यैष्यार्थं तत्र जातः ननु शेष इत्यस्य लक्षणत्वोक्तेः श्रावणः शब्द इत्यादी विवजातादिष्वर्थेष्वणदयः सिद्धाः अधिकारोच्च

चिरन्तनां प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वान्निपात्यते। प्राह्णेतनां प्रगेतनां दोषातेनां दिवातनां चिरप्ररुत्परारिभ्यः क्लो वक्तव्यः। चिरत्वं। परुत्त्वं। परारित्वं
अगादिपेश्राडिमच॥ अग्रिमां आदिमां पश्चिमां अन्ताच्च॥ अन्तिमां विभाषापूर्वाह्लापरह्लाभ्यामां ४३ २४॥ आभ्योऽनुत्पुलौ वासुत्तयोऽनुत्पुत्तवपुत्तव
पूर्वाह्णेतनां अपराह्णेतनां घकालतने धित्यलुका। पूर्वाह्णः। सोढोः स्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णेतनां अपराह्णेतनां यौर्वाह्णिकं। आपराह्णिकं। तत्र जातः
४३ २४॥ सप्तमीसमर्थोच्चात्त इत्यर्थः एणदयोघादयश्चस्युः। सुप्ते जातः। खौघः। औत्तः। राष्ट्रियः। अवारपारीण इत्यादि॥ प्राहृषष्टपा ४३
२६॥ एण्यस्याषवादः। प्राहृषिजातः प्राहृषिकः। संज्ञायां शरदोवुजा ४३ २७॥ ऋत्वणोपवादः। शरदकाः। दर्भविशेषामुद्गविशेषाश्च। उत
रपदस्या ७३ २७॥ अधिकारोऽहं न सु इत्यस्मात्प्राक्। अवयवाद्दतोः १७३ २९॥ अवयववाचिनः पूर्वपदाद्दतुवाचिनोः चामादेरचो वृद्धिः स्या
त्। त्रिति। त्रितिकिति चतद्विते परे। पूर्ववार्षिकः। अपरहैमनः। अवयवात्किं। पूर्वासु वर्षासु भवः यौर्ववर्षिकः ॥ ॥ ॥

घादयोऽपि मचोत्तौ दृष्टेवाणदय इति नियमार्थं जातार्थनिर्देश आ वश्यकः अन्यथा तत्रास्ते तत्र शोते इत्याद्यर्थेपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यं चासुषमित्याद्यसिद्ध्याप
त्तेः सूत्रे आसु सुप्ते शोते इत्यादौ त्वनभिधानादेव तद्वितो न भविष्यति अंगुल्याखनति वृक्षमूलाद्यगत इत्यादौ यथासमर्थं विभक्तयस्त्वाक्षयादेवलस्य ते चासुषमित्यत्र
तत्रैवायथा तस्मात्तत्र ऋत इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेन्नैवं प्राहृषष्टवित्याद्यपवादार्थं तदा वश्यकत्वात् ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः कृतलब्धक्रीतकुशला इत्याद
यस्ते तु व्यर्था एवेति दिक् संज्ञायां शरदः समुदायेन चेतसंज्ञागम्यत इत्यर्थः संज्ञायां किं शरदसस्य संज्ञायामित्येतत्कृतलब्धेयेतत्यर्थं तं केचिदनुवर्तयंतीति इति क

पूर्ववार्षिक इत्यादि त्रयोऽणं पूर्वः हेमन्तस्याणव इति विग्रहे पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः पूर्वास्विति तद्धितार्थे समासः ॥ ३० ॥ ऋतोर्हृदिमहिधाविति ऋतुवाचि-
 नः शब्दाहृदिनिमित्तकप्रत्ययविधानेन तदनविधिर्वाच्यः सचेदतुवाचिशब्दोऽवयवभ्यः पर इत्यर्थः पूर्वत्रेति पूर्ववार्षिकः अपरहेमन्त इत्यत्र तथा च वर्षाभ्यष्टकस-
 र्वेकाचतलोपशब्दाभ्यां क्रमणठगणौ भवतः हृदिमहिधौ किं पूर्वश्राव्यं प्रावृषण्य इत्यत्र तदनविध्यभावादिह ऋत्वणैव इहत्विति यौर्ववार्षिक इत्यत्र ते-
 याचेहकारलादुज्जितिठत्रेवेतिभावः अक्षयवत्त्वाभावादिति अन्यथापूर्वासुवर्षास्वितिसामानाधिकरण्यनसंगच्छेतेतिभावः जनपदतदवध्योरितीति तस्मिन्ननु-
 वतमाने अदृष्टो रपिवहुवचनविषयादित्यनेनेत्यर्थः यौर्वमद्रति मद्रभ्योऽत्रित्यत्र पूर्वाह्लक इति विभाषापूर्वाह्लापराह्लाभ्यामित्यस्यापवादः आर्द्रकोमूलक-

ऋतोर्हृदिमहिधाववयवानामितितदनविधिः पूर्वत्र इह तुनावयवत्वाभावात्। सुसर्वाऽर्द्रा जनपदस्या ७। ३। १२ ॥ उत्तरपदस्य हृदिः। सुपा।
 चालकः। सर्वपाञ्चालकः। अर्द्रपाञ्चालकः। जनपदतदवध्योरिति वृत्तः। सुसर्वाऽर्द्रा इति शब्देभ्यो जनपदस्येति तदनविधिः। दिशोऽ-
 मद्राणाम् ७। ३। १३ ॥ दिग्वाचकान् जनपदवाचिनो हृदिः। पूर्वपाञ्चालकः। दिशः किं। पूर्वपाञ्चालनामयौर्वपाञ्चालः। अमद्राणाङ्गि।
 यौर्वमद्रः। योगविभाग उत्तरार्थः। प्राचाग्रामनगराणाम् ७। ३। १४ ॥ दिशः परेषां ग्रामवाचिनान्नगरवाचिनाञ्चाङ्गनामवयवस्य चो हृदिः।
 पूर्वेषु कामशम्यम्भवः। पूर्वेषु कामशमः। नगरम्। पूर्वपाठलिपुत्रकः। पूर्वाह्लापराह्लादीमूलप्रदोषावस्कराहुना ७। ३। १५ ॥ पूर्वाह्लकः।
 अपराह्लकः। आर्द्रकः। मूलकः। प्रदोषकः। अवस्करकः। यथऽयन्यचा ७। ३। १६ ॥ यथिजाः। यन्यकः। अमावास्यायावा ७। ३। १७ ॥ अमावा-

इति ऋतुत्राणोपवादः प्रदोषक इति निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः अवस्करक इति औत्सर्गिकस्याणोपवादः येतुसंज्ञायामित्येत्तन्कृतलब्धेत्येतत्पर्यन्तमनुव-
 र्त्तयन्तितन्मते असंज्ञायामथा यथे अणोदयोद्यादयश्चोद्याः अमावास्यायां वासंधिवेत्ताद्यणोपवादः अमावस्यदन्यतरस्यामितिसूत्रेणामापूर्वाह्लसेत्य-
 तिहृत्तौपक्षेहस्वनेनियान्तत इति ह्रस्वमध्यस्थमावस्यशब्दस्येहग्रहणं प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपिग्रहणत् अमावस्यकः अमावस्यः येतिहसूत्रेस-
 धिवेत्तादिषु च ह्रस्वा यथं यठं तितेषां नुरीर्घोपधस्यनम्य द्विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणदिनिहरदत्तादयः वस्तुतस्तु हृदिप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमि-

ऋतोर्हृदिमहिधाववयवानामितितदनविधिः पूर्वत्र इह तुनावयवत्वाभावात्। सुसर्वाऽर्द्रा जनपदस्या ७। ३। १२ ॥ उत्तरपदस्य हृदिः। सुपा।
 चालकः। सर्वपाञ्चालकः। अर्द्रपाञ्चालकः। जनपदतदवध्योरिति वृत्तः। सुसर्वाऽर्द्रा इति शब्देभ्यो जनपदस्येति तदनविधिः। दिशोऽ-
 मद्राणाम् ७। ३। १३ ॥ दिग्वाचकान् जनपदवाचिनो हृदिः। पूर्वपाञ्चालकः। दिशः किं। पूर्वपाञ्चालनामयौर्वपाञ्चालः। अमद्राणाङ्गि।
 यौर्वमद्रः। योगविभाग उत्तरार्थः। प्राचाग्रामनगराणाम् ७। ३। १४ ॥ दिशः परेषां ग्रामवाचिनान्नगरवाचिनाञ्चाङ्गनामवयवस्य चो हृदिः।
 पूर्वेषु कामशम्यम्भवः। पूर्वेषु कामशमः। नगरम्। पूर्वपाठलिपुत्रकः। पूर्वाह्लापराह्लादीमूलप्रदोषावस्कराहुना ७। ३। १५ ॥ पूर्वाह्लकः।
 अपराह्लकः। आर्द्रकः। मूलकः। प्रदोषकः। अवस्करकः। यथऽयन्यचा ७। ३। १६ ॥ यथिजाः। यन्यकः। अमावास्यायावा ७। ३। १७ ॥ अमावा-

सि.कौ.
टी.त.
मु.त.
३२

अत्र अमावास्या शब्दादकारप्रत्ययः स्यात् अयमपि पूर्ववदुभाभ्यां बोध्यः अमावास्य इति ह्रस्वमध्यात् अमावस्यः अणत्रौ च यथासंख्या र्थायोगविभागः अविष्ठा इह
सत्रे स्वातिशब्दे ह्रस्वत इति कैयटहरदत्तादयः माधवलुदीर्घत इत्यतसात्त्यगमन इति धातावाह एवं चात्र स्वातीति व्यतिशेयं तग्रहणद डीयंतस्यसौवात इति रूपं
भगर्थ इवजातार्थेषु माधवमते सिद्धयेव कैयटादिमते तु आतार्थे न सिद्धति लुग्विधायके स्मिन् डीयंतग्रहणेपिलिंगविशिष्टपरिभाषया डीयंतदपि अणलु

अचा ४३ ३१॥ अमावास्यः। सिध्वपकराभ्याङ्ना ४३ ३२॥ सिन्धुकः। कच्छाद्यणिमनुष्यवुजिचप्राप्ते। अपकरकः। औत्सर्गिकेण प्राप्ते
अणत्रौ च ४३ ३३॥ क्रमात्सः। सैन्धवः। आपकरः। अविष्ठाफलान्यनुराधास्वातिति व्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढावहुलालुक ४३ ३४॥
एभ्योनक्षत्रवाचिभ्यः परस्यजातार्थेभ्यस्त्यस्यलुकस्यात्। लुकृतद्वितलुकि। ४२ ४८॥ तद्वितलुकिसत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यलुकस्यात्।
अविष्ठासुजातः अविष्ठाः। फलानुत्पत्तिदि। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमात्रिन्नायाद्याताचित्रा। रेवतीरोहिणी आभ्यां लुकृतदि
तलुकीति लुकि कृतेष्वस्य देहकृतिगणत्वात्पुनर्डीष। फलानुत्पत्तिदि। एभ्योनक्षत्रवाचिभ्यः परस्यजातार्थेभ्यस्त्यस्यलुकस्यात्।
अवक्तव्यः॥ अंस्त्रियमपि। अविष्ठीयः। आषाढीयः। ज्येष्ठपदानाम्। ४३ ३८॥ ज्येष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचोवृद्धिस्स्याज्जातार्थे
जितिणितिकितिच। ज्येष्ठपदासुजातः। ज्येष्ठपदासुभक्तः। ज्येष्ठपदासुभक्तः। ज्येष्ठपदासुभक्तः। ज्येष्ठपदासुभक्तः। ज्येष्ठपदासुभक्तः।
मुद्र्यादः। स्थानानुगोशालस्वरशालाच्च। ४३ ३५॥ एभ्योजातार्थेभ्यस्त्यस्यलुकस्यात्। गोःस्थानः गोशालः। स्वरशालः। विभाषासेनेति न
पुसकृत्वे ह्रस्वत्वम्। वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजोवा ४३ ३६॥ एभ्योजातार्थेभ्यस्त्यस्यलुग्वस्यात्॥

प्रिन्यसर्जनंगृह्येतेन शास्त्रीयमसंभवात् ननु गोस्त्रियोरिति सूत्रे व्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनंगृह्यतां एकविभक्तिचेति शास्त्रीयं न गृह्यतां मेवं हरीतक्याः फल
मिहरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसंगान् उपसर्जनस्य किं अवन्तीकुन्ती कुरुः अविष्ठास्विति अविष्ठाधनिष्ठाः इत्यादीति आदिशब्दादनुराधः स्वातिः तिष्यः पुनर्वसुहस्तः

विश्वं अषाढः बहुलः कृत्तिकावाची बहुलाश्वघावन्तस्तस्य समाहारद्वन्द्वेन ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे उपसंख्यानमिति लुक् इति शेषः चित्रेति लुक् द्विनेति लुक् पुनश्च प्राणाविति विधानसामर्थ्यादेतयोर्न लुक् स्थानांत गोशालेत्यत्र विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं तस्मात् हचर्यात्वरशालेष्वेवमेव नचैवं स्त्रीत्वपक्षे च इत्यादिति शक्यं लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक् सिद्धेरित्याहुः यद्यपि दावंतयोः याठ्येकदेशादिकृतन्यायेन स्त्रीवेषीष्टसिद्धयति तथापि लाघवात् यद्देहस्य पाठः नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वमिति सूत्रे इति शेषः ॥ ३३ ॥ वत्सशाले जात इति वत्सशालायामित्यपि बोध्यं इत्यादीति आदिशब्दादभिहित आभिहितः अथ्युक् आश्वयुजः प्रतिप्रसूत इति कालादृत्रानिवर्तमानो य औत्सर्गिको ण संधिवेलादि सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः कृतलब्ध ननु कृतक्रीतत्वे जा

वत्सशाले जातः वत्सशालः । वात्सशालः इत्यादि । जातार्थे प्रतिप्रसूतो एवादि इत्यर्थः ॥ शतभिषजः । शतभिषका नक्षत्रेभ्यो बहुल लुक् । मा ४३ ३७ ॥ जातार्थे प्रत्ययस्य बहुल लुक् स्यात् । रोहिणः । रोहिणः । कृतलब्धक्रीतकुशलः । ४३ ३८ ॥ तत्रेत्येवा सुघ्ने कृतलब्धक्रीतः कुशलो वास्रौघः । प्रायंभवः । ४३ ३९ ॥ तत्रेत्येवा सुघ्ने प्रायेण बहुल्येन भवति स्त्रौघः । अजानुपकरणेपनीवेषका । ४३ ४० ॥ औपजा नुकः । औपकारिकः । औपनीविकः । सम्भूतो । ४३ ४१ ॥ सुघ्ने सम्भवति स्त्रौघः । कोशादुक् । ४३ ४२ ॥ कौशयं वस्त्रं । कालात्साधुपुष्यस्य च मा नेषु । ४३ ४३ ॥ हेमन्ते साधुः । हेमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्यनिवासिन्यः कुन्दलताः । शरदिपच्यन्ते शरदाः शालयः । उमेचा । ४३ ४४ ॥ हेमन्ते उ

तलब्धत्वयोर्वाप्ये इति किमनयोर्ग्रहणेन सत्यं कृतत्वक्रीतत्वप्रकारकबोधेपि प्रत्ययार्थतद्ग्रहणं अतएव जाते लुग्भाजामपि कृतेन लुक् प्रायकाराच्चिक्त्वमवनीश्रयः प्रा यक्षत्तेन वत्र भव इत्यनेन न गतार्थेनेत्याहुः भाष्ये तु प्रायकारात्तमेतत् प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वादिति उपजानु त्रयोप्यमीसामीप्ये व्ययीभावाः तेषां समाहा उद्वेसौत्रपुंस्त्वंसंभूते इह तत्रादिना संभावना आधारप्राप्त्या दाधयस्यानतिरेकश्चेति ह्यमप्याश्रीयते स्त्रौघ इति सुघ्ने संभाव्यते तत्परिमाणनतिरिक्तो वासेनादिरित्यर्थः कोशात् कौशयमिति वस्त्रविशेषे योगरूढोयं कोशे संभवति सत्कार्यवादाभिप्रायेण मतांतरतु विकारप्रकरणे एयादन्नित्यस्यानंतरं कोशाच्चेति पठितव्यं तथा च वार्तिके विकारे कोशादृत्रसंभूतेत्यर्थानुपपत्तिरिति कालानुपुष्यदिति दैवादिकः शत्रंतस्तदाह पुष्यतीति उमेन्न कालादित्येव योगविभागउत्तरार्थः उप्यंतरति सूत्रेभूतकाले ५

सि.कौ.
मी.त.
सु.त.
३३

मयूराः कलापिनो भवंति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकं अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः तद्युक्तः कालोप्यश्वत्थः यस्मिन्काले ॥ मू. ५॥

तत्रमिति भावः आश्वयुज्यावुत्र जकारः स्वार्थः उतरत्र वृद्धार्थश्च ॥ ॐ ॥ आश्वयुज्यामिति अश्विनी नक्षत्रपर्यायो अश्वयुक्तद्युक्तापौरा मासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः
देयमृणे ऋणकिंसासे देयामिच्छा अश्वत्थ इति फले लुक् रहपुल्लिंगनिर्देशो यद्यप्युक्तस्यथापि फले अश्वत्थशब्द औपचारिक इत्याशयेन पुल्लिङ्गप्रयोग इत्याहु-

आश्वयुज्यावुत्र ॥ ४३ ४५ ॥ ठत्रोपवाटः । आश्वयुज्यामुष्मा आश्वयुजकामायाः ॥ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४३ ४६ ॥ यस्मिन्काले ग्रीष्म
कं ग्रीष्मी वासनकं वासनं ॥ देयमृणे ॥ ४३ ४७ ॥ कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकं । कलाप्यश्वत्थयववुसाहुन ॥ ४३ ४८ ॥ यस्मिन्काले
श्वत्थाः फलानि तत्र देयमश्वत्थकं । यस्मिन् यववुसमुत्पद्यते तत्र देयं यववुसकं ॥ ग्रीष्मावरसमाहुत्र ॥ ४३ ४९ ॥ ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकं आव
रसमकं । संवत्सराग्रहायणीभ्यामृणं च ॥ ४३ ५० ॥ चाहुत्रा संवत्सरिकं । संवत्सरकं । आग्रहायणिकं । आग्रहायणकं । व्याहरतिमृगः ॥ ४३ ५१ ॥
कालवाचिनः समस्यनाच्छब्दाय तदन्त्यर्थे अणदयः स्युः । यो व्याहरति समृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशमृगः । नैशिकः । तदस्य सौढमा ॥ ४३
५२ ॥ कालादित्येव । निशासंहरितमध्ययननिशातत्सौढमस्य नैशिकः । नैशः । तत्रभवः ॥ ४३ ५३ ॥ सुप्तेभवः सौप्तः । राष्ट्रियः । दिगादिभ्यो यत्
॥ ४३ ५४ ॥ दिश्यमावर्ग्या । शरीरावयवाच्चा ॥ ४३ ५५ ॥ दन्त्यां कर्ण्यं ॥ प्राचान्नगराने ॥ ४३ ५६ ॥ प्राचान्देशे नगराने गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्यो
ऽचामादेरचो वृद्धिः । त्रितिणितिकितिच । सुह्यनगरेभवः सौह्यनागरः । यौर्वनागरः । प्राचाङ्गिः । मनगरमुदसुतत्रभवः । मानगरः ॥ जङ्गलधेनुव
लजान्तस्य विभाषितमुत्तरमः ॥ ४३ ५७ ॥ जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्योत्तरपदस्योत्तरपदस्य वा त्रितिणितिकितिच । कुरुजङ्गले म
वं कौरुजङ्गलं । कौरुजङ्गलं । वैश्वधेनवं । वैश्वधेनवं । सौवर्णवलजं । सौवर्णवालजं । इति कुक्षिकलशिवस्यस्य हेर्दत्र ॥ ४३ ५८ ॥ दात्रेयं

इति संवत्सराग्रहायणीभ्यां वेत्येव सुवचनं च वेति वक्तव्ये ठञ्प्रहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति ॥ कौसेयं कलशिर्षटः तत्रभवं कालशेयं
तिपद्यते तत्र फले ऋणत्वेन विवाहते अणवाधित्वाठत्रे वयथास्यादितिकाशिका दावुक्तमिति वाच्यं तस्मैहितासद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणवलेनात्राप्यप्रत्य
योनभवेदिति वक्तुं शक्यत्वात्तिति नव्याः नैशिक इति निशाग्रहायणीभ्यां चेति वाठञ् तत्रभवः कालादिति निवृत्तं कालसंवत्सरात्तत्रेण नक्षत्रग्रहणात् ॥

नचपूर्वसूत्रस्थस्यतदित्यस्यव्यावृत्तयेतन्नग्रहणमग्नितिवाच्यं तदस्येति सूत्रस्येत्तन्नत्रापिसुपठत्वात् यद्यपिभूधातुरुह्यत्वावपिवर्तते तथापीहसन्नार्थ एववर्तते
 सूत्रजातइतिपृथग्रहणादितिबोध्यं दिगादिभ्यो दिश्वर्गपूगपक्षरहसउखासास्त्रिना आदि अंत मुखजघनमेघयुथ उदकात्संज्ञायांन्यार्यवंशकालेन्या
 दिदिगादिः मुखजघनयोः पाठोत्राशरीरावयवार्थः सेनायामुखजघनेचभवंमुख्यंजघन्यं प्राचानगरान्ते सप्तमीनिर्देशादंगेस्यत्यधिकृतमपिसप्तम्येतेनविपरिण
 स्यतेतसंह नगरांवेगेइतिइतिकुक्षिइतिश्चर्मविकारः शरीरावयवविशेषश्च कुक्षिशब्दोधूमादिस्ततोधूमादिभ्यश्चेतिवुजिप्राप्ते अननढञ्कलशिमन्ययात्रकल
 शिमुदधिगुर्विषयत्वे इयतीतिमार्थः वसिर्नाभरधोहयोरित्यमरः तत्रभवंवालेयं अस्तीतिड नप्रतिरूपकोनियात्सचतिडं तेनसमानार्थोभिन्नार्थश्च आद्यो
 यथा अस्तिशिरागोः द्वितीयेयथा अस्तिमान्धनमानित्यर्थः तदिहादिशेनादुभयोरपिग्रहणमाह्यमितिहरदत्तः अहोभवमाहेयंनिष्वाहेयंविषास्थ्या इत्यमरः ॥

ग्रीवाभ्योऽणचा ३३५॥ चात्तदजंग्रैवेयांग्रीवांगभीरात् ज्यः ३३५॥ गभीरेभवंगभीर्यो अव्ययीभावाच्चा ३३५॥ परिमुखमभवंपा
 रिमुख्यां परिमुखादिभ्यएवेत्येतेनेह। औपकूलः। अनेः पूर्वपदादुच्चा ३३६॥ अव्ययीभावादित्येवविश्रमिअन्तः। अन्तर्वेश्मात्तत्रभवं

॥ ३३ ॥ ग्रीवाभ्योएव शरीरावयवार्थेति यतोपवादः ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्तते तत्र उदुतावयव संघातविवक्षया ॥ आन्तर्वेश्मिकमा आन्तर्गणिकां ॥
 सूत्रेवंहुवचनेतिरोहितावयवसंघातविवक्षयांत्वेकवचनानादप्यणद्वौस्तएव गेवेयमित्यादि ग्रीवासुभवंग्रीवायामितिवाविग्रहः गभीराज्यः पंचजनादुपसं
 ख्यानं पार्श्वजन्यं परिमुखमिति यदिपरिशब्दादिहवर्जनंगम्यते तदाअपपरिवहिरंचवः पंचम्येत्यव्ययीभावः यदिसर्वतोभावसदात्वस्मादेवनिघातनादव्ययी
 भावइत्याहुः परिमुख्यादिभ्यएवेति अयंभावः दिगादिगणानंतरंपरिमुखपरिहनुपयोऽप्युल्लखलेत्यदिपरिमुखादिगणपर्युत्तेनसममथ्यादिहसूत्रे अव्ययीभावशब्दे
 नेपरिमुखादिहसूत्रेतेतस्यगणस्यकार्योत्तरभावादिति नचेवपरिमुखादेरिति सूत्रविशिष्येवक्रियतां किमने प्रयासन उत्तरत्राव्ययीभावादित्यस्यापेक्षायामपि
 तत्रैवतत्कारणोचित्यादितिचेदत्राहहरदत्तः परिमुखादेरित्युच्यमानेवहुव्रीहितपुरुषेभ्योपिन्यः स्यात् अव्ययीभावग्रहणानुतेभ्योएवभवतीतिपरिमुखादिम
 णप्रतिशाखशब्दापिबोध्यः तथाचशाखव्याप्तावितिधाते प्रातिशाखेभवशातिशाख्ये अव्ययीभावाच्चेतिन्य इतिमाधवः अंतर्वेश्ममिति नपुंसकादन्यतरस्यामिति

ल
 त
 म

श्री-कौ-
श-त-
सु-त-
३४

अध्यात्ममिति अनश्चेतिट् चूर्णललाटात् यतोपवादः अलंकारे किं कर्ण्यं ललाटं तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यायते येन स व्याख्यानः करणे ल्युट् इति शब्दो वाक्यार्थे प
रा मृशति तत्समीपे श्रूयमाणश्च कारलत्रभव इति वाक्यार्थमाक्षिपति नामप्रतिपादकं तच्च शक्त्या लक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः तथा च यद्यपि ताद्याख्यानकरणार्थे सप्तम्यं
अध्यात्मादेष्टुं निष्यते ॥ अध्यात्मे भवमाध्यात्मिकं । अनुशक्तिकादीनाञ्च ॥ ३३ २० ॥ एषामुभयपदवृद्धिस्स्यात् । त्रिति लिति किति च । आधि
देविकं मा । आधिभौतिकं । ऐहलौकिकं । पारलौकिकं । अध्यात्मादि रा कृत्विगणः । देविकाशिंशपादिन्यवाङ् दीर्घसत्र श्रेयसामात् ॥ ३३ १ ॥ ए
षापञ्चानां वृद्धिशास्त्रावादे च आत् । त्रिति लिति किति च । त्रिविकं । देविकाकूले भवादाविकाकूलाः शालयः । शिंशपायाविकारः शंशपंश्चमस-
यलाशादिभ्यो वेत्यत्र । दित्यौ हर्दं दान्यौ हं । दीर्घसत्रे भवं दीर्घसत्रे । श्रेयसि भवं श्रायसं । ग्रामात्यर्थ्यनुपूर्वात् ॥ ३३ १ ॥ ठञ्स्यात् । अन्व
यी भवादिभ्ये वा । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः । जिह्वामूलाः जुलेच्छः ॥ ३३ ६ ॥ जिह्वामूलीयः । अजुलीयः । वर्णा नाञ्च ॥ ३३ ६ ॥ कवर्गी
यः । अशब्दे यत्वावन्यतरस्यो मा ॥ ३३ ६ ॥ यस्य पूर्वणञ्चः । महर्ग्यः । महर्गीणः । महर्गीयः । अशब्दे किं । कवर्गीयो वर्णः । कर्णललाटात्क
र्णलंकारे ॥ ३३ ६ ॥ कर्णिका । ललाटिका । तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ३३ ६ ॥ सुयां व्याख्यानः सौ योग्यः । तैः । कार्तैः ।
सुप्सुभवं सौपां । वहुचोः नो दात्ताट्टञ् ॥ ३३ ६ ॥ यत्त्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं यत्त्वणत्वं । तस्य व्याख्यानसत्र भवो वायात्त्वणत्विकः । क्रतुयज्ञे
भ्यश्च ॥ ३३ ६ ॥ सौमसाध्ये सुयागे ध्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरो पादानेन सिद्धे उभयोरुपाहनसामर्थ्यो दसौमका अयीह गृह्यते । अग्निष्टोमस
व्याख्यानसत्र भव आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । याकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं । अनन्तो दात्तार्थ आरम्भः ॥

ननु भवीत्ये व्याख्यातव्यस्य ग्रंथस्य प्रतिपादकात्पत्ययाः सुरिति सूत्रार्थं व्याख्यातव्यनाम्नः किं पाठलीपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला पाठलीपुत्रं हितया व्याख्यायते इ
दं कस्य निवेशविशिष्टमिति न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम ग्रंथे चैव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वान्नामग्रहणं हि प्रसिद्ध्यपसंग्रहार्थमेव सूत्रे कृतं क्वचो अणोपवारः

विष्णुः ॥ १ ॥

विष्णुः किं न पुं सं तस्य तीये कश्चिद् ग्रन्थः सौ योगेद्रं भंनोदात्तकिंसंहितायाः संहितंगतिरन्तरत्वाद्युदात्तौयं अंतग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं उदात्तादित्युक्तेषु वर्णग्रहणेन
इतग्रहणात् उदात्तं नुदात्तस्य त्रयथा कतुयत्तभ्यश्च अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मंत्रत्रास्यणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणं यथा
नमेव व्याख्यायताया उक्तत्वादित्यः ३ः स्मृतिस्तोमः अग्निः सौमः स्मिन्निति बहुव्रीहिः परादिश्च परांतश्चेत्यतो दातोयं पीयते प्रस्मिन्निति येषः कृत्यत्पुत्रेव हलमित्यधिकरणे यत्
वाजो नानुयवागृभेदस्तस्येयो वा जपयः अयहिकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः पेयशब्दस्य यतो नावरत्पुदात्तत्वात् राज्ञाश्चित्रियेणस्यतेराजसोमस्युपनेअत्रेति चोरा
जस्यः राजसूयेति क्यपत्त एवनिपातनात्समासः यष्टीसमासोवाअयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त एवधातुस्वरेणसूयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् असोमकेभ्यउत्तर
तिपाकति अत्यपर्यायः पाकशब्दः पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मधारयस्स च समासस्वरेणोदात्तः न वै व्रीहिभिर्यजननवयत्तः। आग्रयणं यजयाच विच्छेति न ड् कर्तक

अध्यायेष्वेवर्षेः अशहरीः सृष्टिशब्देभ्यलक्षणया व्याख्येयग्रन्थं वृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्यायेठ न स्यात् वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्य व्याख्या
नस्तत्र मात्वे वा वासिष्ठिको ध्यायः। अध्यायेषु किं वासिष्ठी अक्रापौरोडाशपुरोडाशात्पुनाध ३७५ पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौ
रोडाशः ततपुना पौरोडाशिकः छन्दसो यदणो। ३७६ छन्दस्यः छन्दसः। द्युत्तद्व्याख्यानं प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्यात्ता दृक्का धा ३७२।
द्युचः ऐष्टिकः पाशुकः श्रुतानुहोत्रिकः ब्राह्मणकः आर्चिक इत्यादि अणुगयनादिभ्यः। धा ३७३। ३७४ जादेरपवादः। आर्गयनः। ओपनिषदः
वैयाकरणः। ननु आगतः। धा ३७५। सुधादागः। स्तौघः ॥ ॥ ॥

यज्ञतसूयाथेतया चमिन्नारव्ये सत्ततोना अदपि यज्ञमि गायिनः परत्वादनेनैव भाव्यमित्याग्निष्टोमिक इत्याद्युदात्तमिति भावः ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः एवकारः स्पष्ट
प्रतिपत्त्यर्थः कासिप्रीतिभवाथेय सौगेडाशावत्वात् सौयवो दाशकी पुरोडाशिकी पुरोडाश्यते इति पुरोडाशः दाभृदाते कर्मणि दत्त इहेवनिपातनादस्य उत्वं छं
इसौ छदशब्दाद्वुवव्याख्या नपर्ययो ये इति सः दात्त गणरपठकोपनादः छदस्य इत्यादि इहार्थयो र्येणभ्या यथासंख्यं न भवत्यस्वरिवत्वादिनिवो ध्यं अज्ज् अ
णोयवादः चातुहोतृक इति पृथिवीहोताध्वर्यु रिया इति न स्पचनुहोनेति नाम धेयं इत्यादीति आदिशब्दात्प्राथमिकः आध्वरिकः पौरश्चरणिकः नामाख्यातग्रहणं सु

सि. कौ.
दी. त.
सु. त.
३५

गृहीतग्रहणमाख्यातार्थमिति ज्ञेयं नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः अणुगय ऋगयनादि भ्योभवव्याख्यायोरणस्यात् ठजादेरिति आदिशब्दावुक्छ
योः आगेयनरति अयनशब्देभावसाधनस्तेनसमासे अनेभावकर्मवचनरत्यंतोदात्तः अभेदोपचाराद्भाववचनोपिग्रथेवर्तते इहवक्तव्यं गोदात्तादितिठः प्राप्
औपनिषदइत्यत्राप्येवं विद्यान्यायशिक्षाशब्दभ्योद्धृद्वाह्मणेतिठकप्राप्तः व्याकरशब्दात्तुवृद्धाच्छः ॥ ३३ ॥ ठगाय एत्येनंस्वामीस्वामिनमयमेतीतिवाऽऽयःस्व
मिग्रात्वाभागः सयस्मिंनुत्पद्यतेतदायस्थानम् वहवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरामार्थः वृद्धाच्छपरत्वादयंवाधते आपणिकः आकरिकः छादीनांचेति का
कणइत्यत्रकृकणषर्णद्भरद्वाजइतिछः प्रत्ययः प्राप्तः तीर्थशब्दात्तुधूमादित्वाद्दुःप्राप्तः उदपानशब्दस्योत्सादित्वाद्दुःप्राप्तइत्यर्थः विद्यायोनिविद्यायोनिक

ठगायस्थानेभ्यः। ४। ३। ७५॥ शुल्कशालाया आगतश्लोक्कशालिकः। शुण्डिकादिभ्योःण। ४। ३। ७६॥ आयस्थानठकृष्णादीनाच्चापवादः। शु
ण्डिकादागतः श्लोण्डिकः। काकणेतैर्थः। विद्यायोनिसम्बन्धेभ्योवुजा। ४। ३। ७७॥ औपाध्यायकः। पैतामहकः। ऋतुष्ट्र। ४। ३। ७८॥ वुजोपवा
दः। श्लोत्कांभात्कं। पितुर्यञ्च। ४। ३। ७९॥ चादृजा। रीदृत्तः। यस्येतिलोपः। पितृन्। पैतृकं। गोत्रादङ्कवत्। ४। ३। ८०॥ विदेभ्य आगतं वैराणं।
दाक्षं। औपगवकं। नजः। शुचीं। श्वरक्षेवत्तुकुशलनियुणनाम्। ७। ३। ३०॥ नजः परेषां शुचादियञ्चानामादेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्य तुवाजिदादौप
रा। आशौचं। अशौचं। आनेश्वर्यं। अनेश्वर्यं। आक्षेत्र्यं। अक्षेत्र्यं। आकौशलं। अकौशलं। आनेयुणं। अनेयुणं ॥

तःसंबंधोपेयांतेभ्योवुञ्स्यादणोपवादः छंतुपरत्वाद्यधते आचार्यकः मातामहकः मातुलकः ऋतुष्ट्रविद्यायोनिबंधेभ्यइतिवर्ततेनदाह वुजोपवादइति उष्क
ज्जितिवक्तव्येतयस्करणंठग्रहणंचक्षित्यप्रयोजनमिति प्रांचः पैतृकीविद्येत्यत्रडीवथेठग्रहणमिति तुतत्वं नचटिद्वेति सूत्रेकग्रहणान्त्यदादिषुदशइतिकजेद्य
नुबंधकत्वात् तपरकरणंविहायउष्ट्रजित्येवसुवचमित्याहः गोत्रादंकवत् अयन्याधिकारादयत्रलौकिकंगोत्रमित्युक्तं अयत्यप्रत्ययानात्तत आगतइत्यस्मिन्नर्थे।
अंकवत्प्रत्ययाःस्युः अंकदृष्टस्यसर्वस्यायमतिदेशेनतुसाक्षाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः तेनगोत्रचरणंहुज्जितिवुज्जपिलभ्यते सहितस्येदमितिसामान्येनविधीयमा
नेषिअन्यजिज्ञेतादयत्रअंकेपिदृष्टः वैदमित्यादि संघांकेत्यादिना अंकार्थेःणविहितइतीहाप्यन्यजिज्ञेतादण औपगवकमिति गोत्रचरणदितिवुज्ज अंकेद

डीपसिद्धतीतिवाच्यंयादृशीमाद्यसिद्धेः तदनुवधकग्रहणेनातदनुबंधकस्याग्रहणात् ४

धरतीष्यताहुना

हेतुमनुष्येभ्यो मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थवद्भवचनंस्वरूपविधिनिरासार्थं समरूप्यमिति विभाषागुणेन्यत्रविभाषेति योगविभागादगुणवचनादपि यंचमी योगविभागे
तुवाहुलकं प्रकृतैस्तनुदृष्टेरिति लिंगं मयदुयोगविभागे यथा संख्यनिरासार्थः दोडीवर्थः हेमवति हिमवतः प्रकाशते तत्र प्रथमं दृश्यते इत्यर्थः उत्पत्तिवचन
सुप्रभवेतिर्न गृह्यते तत्र जात इत्यतोभेदेन निर्देशात् वैदर्य इति दंत्यमध्ये यं शाहुलवन्न तु नद्वलवन्मूर्द्धन्यमध्यः न च त्रार्था संगतिः बालवायुपर्वतोदसौ प्र
भवति विदूरनगरे तु सस्क्रियते सत्यं अत्र एव समाहिते भाष्ये बालवायो विदूरं च प्रकृत्यंतरमेव वा न वैतत्रैति चेद्द्रया जित्वरी वदृषा चरेदिति अस्यार्थः बालवा
यशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरदेशं च सूत्रे पठितेनादेशानुरूपः स्थानी बालवायशब्द आक्षिप्यते यथा शिवादिषु पठिताभ्यां विश्रवणरवणदेशाभ्यामनुरूपः स्या
नी विश्रवशब्द आक्षिप्यते यथा वायुहन्न इत्यादौ पदाद्यादेशानुरूपस्थानी पादं तादिराक्षिप्यते तद्वत् प्रकृत्यंतरमेवेति विदूरशब्देन नगरस्येव पर्वतस्यापि वा

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ४३ ॥ समादागतं समरूप्यं ॥ विषमरूप्यं ॥ पक्षे गहादित्वा च्छन्नं समीयां विषमीयां देवदत्तं रूप्यं देवदत्तं
मयदृचा ॥ ४३ ॥ सममयं विषममयं देवदत्तमयं ॥ प्रभवति ॥ ४३ ॥ तत्र इत्येवा हिमवतः प्रभवति हेमवती गङ्गा ॥ विदूरान्त्यः ॥ ४३ ॥
॥ ४३ ॥ विदूरान्त्यमभवति वैदूर्यामणिः ॥ तद्गच्छति पथि दूतयोः ॥ ४३ ॥ सुघ्नं च्छन्नं प्रः पन्थादूतो वा ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारमा ॥ ४३ ॥
॥ ४६ ॥ तदित्येवा सुघ्नमभिनिष्क्रामति सौघं ॥ कान्यकुब्जद्वारं ॥ अधिकृत्य ते यन्मै ॥ ४३ ॥ तदित्येवा शरीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शरीरकीयः ॥
शरीरकं भाष्यमिति त्वमेदोपचारात् ॥

चकोसौत्यर्थः एवं चास्मिन्पक्षे बालवायात्प्रभवतीति विग्रहे विदूरशब्दा

प्रत्यय इति व्याख्या त्क्लेशेनेति भावः न वा इति वैशब्दोः समांशो जयति तत्र पर्वते विदूरशब्दोः प्रसिद्ध इति चेद्द्रया जित्वरी वदृषा वदृषा चरेत् नियतपुरुषापेक्षो हि व्यवहारा
रादृश्यते यथा वणिज एव वा राणासीं जित्वरीति व्यवहरंति एवं वैयाकरण एवाऽद्विदूरं ज्ञाने तद्गच्छति द्वितीयो ताद्गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्स चेद्गतापेथा दूतो वेत्य
र्थः तत्र साधसिद्धि नति काष्ठानि पचंतीत्यादाविवकरणस्य स्तान् अविषयापथाः कर्ता अभिनिष्क्रामति द्वितीयो तात्पत्ययः स्याद्यन्निष्क्रामति तच्च द्वारमित्य
र्थः सौघं का न्यकुब्जद्वारमिति सुघ्नमिमुखनिष्क्रमणे कर्तृभूतमिति कलितोर्थः पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वं तदित्येवेति अधिकृत्येत्यतदपेक्षया तद्वितीया

सि.कौ. शरीरकीय इति कुत्सितं शरीरं शरीरकं तत्संबंधी शरीरकोजीवात्मानुमधिकृत्य प्रसूत्यकृतो ग्रंथः शरीरकीयः चतुर्लक्षणी मूत्रसंदर्भः दृश्यच्छः अत्र वार्तिकं सुवाख्या
 टी.त. यिकाभ्यो बहुलमिति तादर्थ्य एषा चतुर्थी आख्यायिकानामगद्यरूपो ग्रंथविशेषः अत्र एवाख्यानाख्यायिकयोस्तत्र तत्रभेदेनोपादानं आख्यायिकाभिधानाययः प्रत्य
 सु.त. यउत्पन्नस्तस्य बहुलं सुगित्यर्थः वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्तासुमनोत्तराक्षचिन्मैमरथी अभेदेयचारेण गतार्थत्वान्नेदं वार्तिकमावश्यकमि
 ३६ ति मूलेनोक्तं ॥ ३६ ॥ शिशुकन्द अत्र वार्तिकं द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः देवासुरं रासोसुरं निपातनादिति सभाराजिति सूत्रे अमनुष्यशब्दो रूढ्यारसः पिशाचा
 दीनाहेतुकृत्यतेन सूत्रेण क्लीवत्वं न सिद्ध्यतीति भावः सोस्यनिवासः स इति प्रथमां तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितः प्रत्ययः स्याद्यः प्रथमां तार्थः स विवासश्चेत्सु

शिशुकन्दयमसभ द्वन्द्वे नृजननादिभ्यश्चः ॥ ३६ ॥ शिशूनां कन्दं शिशुकन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकन्दीयः यमस्य सभायमसभं क्लीवत्वं
 निपातनात् यमसभीयः ॥ किरातार्जुनीयः रन्द्रजननादिना कृतिगणः ॥ रन्द्रजननीयः विरुद्रभोजनीयः सोस्यनिवासः ॥ ३६ ॥ सुघ्नो निवासोऽस्य सौ
 घ्नः अभिजनश्चाथा ३६ ॥ सुघ्नोभिजनोस्य सौघ्नः यत्र स्वयम्बसतिसनिवासः यत्र पूर्वैरुषितं सोभिजन इति विवेकः ॥ आयुधजीविभ्यश्चः यर्बते ॥ ३६ ॥
 ३६ ॥ पर्वतवाचिनः प्रथमान्नादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छस्यान्ताद्द्वे लः पर्वतोभिजनो येषामायुधजीविनानेद्द्वे लीयाः आयुधेति किम्वत्सो
 दः पर्वतोभिजनो येषाने आर्षोराः द्विजाः ॥ शण्डिकादिभ्योऽन्यः ॥ ३६ ॥ शण्डिकोभिजनोस्य शण्डिक्यः ॥ ॥ घ्नो निवास इति निवासाधिकरणमित्यर्थः

नन्वस्येति कृद्योगे कर्तरि षष्ठी तथा च विशेषण विशेष्यभावव्यत्यासात्सु घ्राधिकरणवासं कर्ते हृत्त्यर्थं स तथा च तत्र भवत्स्येव सिद्धं किमनेनेति चेद्वाहः वा
 सस्य चेतनमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्प्रकारकृतो भेदोस्तीति नास्ति वैयर्थ्यं वसंति हि ये त्रेष्णिगुणानवस्तुनीत्यादौ नूपचारो बोध्यः अभिजनश्च योगविभाग उत्रार्थः
 अभिजनाः पूर्ववांधवा इति वृत्तिः अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः पूर्ववांधवाः पिनादयः वेधुशब्दः प्रज्ञादिः पूर्वसूत्रादिह निवास इत्यनुवृत्तं तस्मान्नाधिक
 रणस्य अभिजनशब्दस्य तत्संबंधिनिलक्षण एव स्थिते फलितमाह यत्र पूर्वैरिति आयुधजीविभ्यः तादर्थ्य एषा चतुर्थी आयुधजीविभ्यः आयुधजीव्यर्थं आयुधजी
 विनोभिधानुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः सोस्यभिजन इत्यनुवर्तते यर्वत इति प्रकृतिविशेषणं तस्य ह पर्वतवाचिन इत्यादिपर्वत इति किंसांकाश्य ॥ ॥

का आयुर्जीविनः यायधादिति वृत् शंडिकादिभ्योऽन्यः शंडिका सर्वसेनशकेत्यादि ॥ ३० ॥ सिंधुतस्य सिंधुवण्डगंधार कं वोजादयः सिंधुद्वयस्ते तु प्रायेण कच्छादिष्वपि
 पश्यन्ते तेभ्योऽपि सत एव सिद्धे मनुष्यवृत्तौ बाधनायैव च न तस्य शिलावत्सोद्धारण वरिण्यादयस्तस्य शिलादयः वासुदेवार्जुनाभ्यां वृत्तौ रपवादः अजाघदंत
 मत्याच्चरमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिघाते प्राप्ते तस्याकरणं सर्वतोभ्यर्हितं पूर्वनिघततीति ज्ञायनार्थं ननु वसुदेवस्याप्यन्यमित्यर्थे न व्यं धकेत्यपि वासुदेवशब्दे
 निष्यन्नसंथाचते गोत्रस्य त्रियाख्येभ्य इत्युत्तर सूत्रेण वृत्तौ वासुकिमनेन वृत्ताने ह्यत्र वृद्धौ विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात् न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुं वद्वावनिषेधो दोषः

सिन्धुतस्य शिलादिभ्योऽणत्रौ। ४। ३। ८। ३। सिंध्वादिभ्योऽणतस्य शिलादिभ्योऽजस्यादुक्तेर्थे। सैश्ववः। तस्य शिलानगरी। अभिजनोऽस्य
 तास्य शिलः। तूदीशलातुरवर्मती कूचवागडुकल्लण्डन्यकः। ४। ३। ८। ४। तूदी अभिजनोऽस्य तोदयः। शालातुरीयः। वार्मतेयः। कौच
 वाप्यः। भक्तिः। ४। ३। ८। ५। सोस्येन्यनुवर्तते। भज्यते सेव्यते इति भक्तिः। सुप्तो भक्तिरस्य सौप्तः। अचिन्तादेशकालादुक्। ४। ३। ८। ६। अपू
 या भक्तिरस्य आपूपिकः। पाप्यसिकः। अचिन्ताक्तिः। देवदत्तः। अदेशक्तिः। सौप्तः। अकाल्यक्तिः। ग्रेष्मः। महाराजादुक्। ४। ३। ८। ७। माहारा
 जिकः। वासुदेवार्जुनाभ्यामुक्। ४। ३। ८। ८। वासुदेवकः। अर्जुनकः। गोत्रस्य त्रियाख्येभ्यो तद्गुलमुक्। ४। ३। ८। ९। अणोपवादः। परत्वाद्दृष्ट
 च्छ्वाधतो। ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लोचुकायनकः। नाकुलकः। बहुलप्रहणत्वेह। पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ॥

स्यादिति वाच्यं वृत्तपिनकोपधाया इति निषेधस्य स्यात्तत्वात् न वास्वरे विशेषः त्रिनित्यादिर्नित्यमितितुल्यस्वरत्वात् नाप्यभ्यर्हितं पूर्वमिति ज्ञायनमेव तत्कस्य
 मिति वाच्यं तथैव हि पूर्वनिघातप्रकरणे अभ्यर्हितमित्येव श्लघवां कुर्यादिति चेदत्र भाष्यं संक्षेपमगवत इति अयं भावः सर्वत्रासौ समस्त च वसत्यत्रेति
 वैयतः ततोसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयत इति स्मृतेः पश्चात्तै ह्यसौ देवः सर्वत्रासौ वसति सर्वमत्र वसतीति वाव्युत्पत्त्या वासुः वाहुलकादुणा वासुश्चासौ
 देवश्चेति विग्रहः तथा च नेयं गोत्राख्यानापि स्य त्रियाख्येति युक्त एव वृत्तिसिद्धिः अभ्यर्हितं पूर्वमिति नुप्रसंगाज्ज्ञापितं तदप्यनित्यं च युवमघोनामिभ्यादिस्ति
 गादित्यवधेयं वृद्धाच्छ्वाधत इति ज्ञायनो भक्तिरस्य औपगवकः ॥ ॥

सि.कौ.
टी.त.
मु.त.
-३१

जनपदिनां स्वस्वामिभावसंबंधे मत्वर्थोयं दर्शयति जनपदस्वामिवाचिनामिति प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्
न्ययस्यैवातिदेशः स्यान्ननुप्रकृतेरिति हरदत्तः अत्र वार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह सर्ववचनं प्रकृतिनिर्हासार्थं तच्च मद्रवृज्यर्थमिति अयं भावः वृद्धिनिमि
त्तैषु वृत्तादिष्वतिदिष्टेषु प्रकृतिरूपेण नृद्ध्याभाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनिविशेषो बोध्यः सोप्यवहुत्व एवेति निहासोपचयोः स्यता तथा
हिमद्राणां राजा ह्यज्जगधेत्यणमाद्रः वृजिशब्दाद्दृष्टेः कोसलेति न्यउ-वार्ज्यः सभक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्हासे मद्रकः वृजिकः मद्रवृज्योः कन् अन्यथा माद्रकः वा।
ज्यैकं इति स्यात् आंगक इति जनपदतदवध्योश्च अत्र द्वादीतिवृत्तौ अंगशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनोत्तादणिसामेवुत्तति दिश्यते यंचालात्रास्यण

जनपदिनाञ्जनपदवत्सर्वञ्जनपदेन समानशब्दानाम्बहुवचने। धा ३। १००॥ जनपदस्वामिवाचिनाम्बहुवचने जमपदवाचिनां समानश्रु
तीनाञ्जनपदवत्सर्वस्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च। जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते। अङ्गजनपदोभक्तिरस्या
ङ्गकः। अङ्गनामत्रियामक्तिरस्याङ्गकः। जनपदिनाङ्गि। यञ्चालात्रास्यणभक्तिरस्ययाञ्चालः। जनपदेनेति किं। योरवोराजाभक्तिरस्ययोर
रवीयः। तेन प्रोक्तम्। धा ३। १०१॥ पाणिनिना प्रोक्तम्याणिनीयं। तिन्निरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण। धा ३। १०२॥ छन्दोब्राह्मणनीतितद्विष
यता। तिन्निरिणप्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः॥ काश्यपकौशिकाम्यामृषिभ्यांणिनिः। धा ३। १०३॥ काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः॥ ॥

इति अभेदोपचाराद्वाह्येषु यंचालशब्दस्य प्रवृत्तिः बहुवचनग्रहणं किं एकवचनद्विवचनयोस्सत्यपिशब्दभेदे अतिदेशे यथा स्यात् आंग आंगोवाभक्तिरस्य
आंगकः इह वृद्धाच्छ सामेवुत्तनेन प्रोक्तं प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते ननु कृते कृते ग्रथे रत्यनेन गतार्थत्वात् पाणिनिना प्रोक्तमिति स्वयमुच्येन वाकृतं व्याकरण
मध्याप्रथमार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः प्रतिकिं देवदत्तेनाध्यापितं प्रख्यातस्यैव ग्रंथस्याध्यापनमिति नैहानेन प्रत्ययः तिन्निरिवर अणोपवादः तद्विषयतेति
शैनकादिभ्यश्चुं दसीत्यत्रास्यानुवृत्तेः तिन्निरिणप्रोक्ताः श्लोकारत्यत्र न भवतीति भावः तैत्तिरीया इति प्रोक्ता लुगीत्यध्येत् प्रत्ययस्य लुक् एवमग्रेपिकाश्यपे छस्य
पवादः एकारउत्तरत्रवृद्धर्थः ननु वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधोत्रफलमस्तीति चेदत्राहुः एतन्नस्याध्येत् वेदितविययत्वेन स्त्रियां प्रवृत्तेः प्रवृत्तावधि

जातेऽतिमिद्वत्वाच्चरणत्वेन जातित्यदिति ऋषिभ्यामिति किं इदानीं तनेन गोत्रकाश्रयणेन प्रोक्तं काश्रयीयं ॥ ५ ॥ कलापिवेश्यायन अणोपवादः छंतुपरत्वाद्वा
 धर्ते कलाप्यनेवासिनश्चत्वारः हरिद्रः छगलीतुंवरुः उलपरति वैश्यायनान्तेवासिनस्तु नव आलविः कलिगः कमलः ऋचाभः आरुणिः ताडः श्यामायनः क
 वः कलापी इति हरिद्रविणइति एवतौवरविणः औलपिनः छगलिनस्तुटिनुकं वश्यति आलविनइति एवंकलिगिनः आर्चभिनः आरुणिनः ताडिनः ॥

कलापिवेश्यायनान्तेवासिभ्यश्चा ४ ३ १ ५ ॥ कलाप्यनेवासिभ्यः हरिद्राणप्रोक्तमधीयते हरिद्रविणः वैश्यायनान्तेवासिभ्यः आ
 लविनः पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ४ ३ १ ५ ॥ तृतीयान्ताप्रोक्तार्थेण निस्स्यात् यत्रोक्तमुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्यासे भव
 ति पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्तः मत्स्यः माल्विनः शाययनः शाययनिनः कल्पेपिङ्गने प्रोक्तः यैङ्गीकल्पः पुराणेति किं या
 ज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि आश्रयः कल्पः अलिः आयन्यस्येति यत्कोपः कठचरकास्तु ४ ३ १ ७ ॥ आभ्याम्योक्तप्रत्ययस्य सुकस्यात्
 कठेन प्रोक्तमधीयते कठः चरकाः कलापिनोऽण ४ ३ १ ८ ॥ कलापिना प्रोक्तमधीयते कलापाः नान्तस्य टिलोपः सत्रस्य चारिपीठस्य च क
 लापिकौथुमितेति लिजाजति जाङ्गलिशिलालिशिरवण्डिसूकरसद्यसुपर्वणमुपसख्यानादिलोपः ॥ छगलिनोऽटिनुक ४ ३ १ ८ ॥ छग
 लिनो प्रोक्तमधीयते छगलेयिनः पाराशर्यशिलालिभ्याम्भिसुनटसूत्रयोः ४ ३ १ ९ ॥ पाराशर्येण प्रोक्तमभिसुनटसूत्रमधीयते पाराशरि
 णोमिह्यवः शैलालिनो नटाः ॥ कर्मदक्षशास्त्रादिभिः ४ ३ १ ९ ॥ भिसुनटसूत्रयोरित्येवाकर्मदेन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनोमिह्य
 यामायनिनः कठालुकं वश्यति कलापिनश्चाणं याज्ञवल्क्याश्रयणं शब्दौकण्वा शीतेनताभ्यां यत्रताभ्यां वृद्धाच्चेन भवतीत्या एवः कृशाश्विनो नटाः

शयेनाह अणि आयन्यस्येतीति याज्ञवल्क्यादयोत्वचिरकाणा इति भारतादिषु व्यवहारस्स एवानुसृतः सूत्रकृता कठचरकास्तु कठशब्दस्य वैश्यायनान्तेवा
 सित्वाश्विनिः चरकादभ्यतयोर्लुक छंदसीत्येव काठः चरकाः श्लोकाः कलापिनोण वैश्यायनान्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः इत्यन्यनपत्यइति प्रकृतिमा
 ने प्राप्ते आह नान्तस्य टिलोपइति कलापिनइत्युक्तेष्वोत्सर्गिकः णिस्सइ पुनराण्यद्वयमधिकविधानार्थसद्वाधकबाधनार्थं भवति तेन माधुरेण प्रोक्ता माधुरि

मि. कौ.
टी. त.
सु. त.
३५

मौदाः येप्यलादाः शाकला इति सिद्धं मुदपिप्यलादशाकल्येभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति निरपवादोऽत्र छगलिनोऽदिनुक् कलाप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तस्य निरपवादः
पाराशर्य मण्डकल्युत्पाणिनिरिह संवक्ष्यत इत्याह लिनिः स्यादिति तद्विषयतन्नेष्यते तदर्थं छंदोग्रहणमनुवर्त्य सूत्रयोश्चंद्रस्वतुगोण्यादृन्याकेभ्यं मिथुसू
त्रमिति चतुलैस एष्यं पाराशरिण इति पाराशर्यो व्यासः अनंतसयत्येपि गोत्रत्वेनोपचाराद्गर्गादिभ्य इति यत्र आपत्यस्य चेति यलोपः अध्येत्रणसुप्रोक्तो दि
तिलुक् मिथुत्तत्सूत्रयोः किम्पाराशरं शैलालकर्मदं रूहादिछंदेनुक्त्यादिप्रवत् मिथुनत्सूत्रयोः किम्कर्मदं कार्शाश्चं ॥ ३३ ॥ तेनैकदिकृ तृतीयान्त

तेनैकदिकृ। ४। ३। ११३। सुदाम्ना अद्रिणा एकादिकृ। सौदामनी। तसिश्वा ४। ३। ११३। स्वरादिपाठादव्ययत्वं पीलुमूलेन एकदिकृ पीलुमूल
तः। उरसोपच्चा ४। ३। ११४। चात्तसिः। अणोपवाद्। उरसा एकदिकृ उरस्यः। उरसः। उपज्ञाने ४। ३। ११५। तेनेत्येवा यानिनिना उपज्ञाने
णिनीयमा कृतेग्रन्थे। ४। ३। ११६। वररुचिना कृते वाररुचो ग्रन्थः। संज्ञायाम् ४। ३। ११७। तेनेत्येवा अग्रन्थार्थमिदं। मक्षिकामिः कृते माक्षि
कर्मधा कुलालादिभ्यो वृत्त्वा ४। ३। ११८। तेन कृते संज्ञायाम् कुलालेन कृते कौलालकं। वारुडकं। सुद्राभ्रमरवटरयादपादत्र ४। ३। ११९ ॥
तेन कृते संज्ञायाम् सुद्राभिः कृते सौद्रं। भ्रामरं। वाटरं। यादया तस्येदम् ४। ३। १२० ॥ उपगोरिदं औपगवं। वहेसुरणिट्च ॥ सम्बोद्धः स्वं सा
म्बहित्रं। अग्नीधः शरणेरणभञ्च। अग्निमिन्धे अग्नीता तस्य स्थानमाग्नीध्रं। तात्स्थ्या त्सापि आग्नीध्रः। समिधामाधाने षे एयणं। सामि

देकदिगित्यर्थे अणदयः स्युः एकदिकृ समानादिमित्यर्थः पुनस्तेनेत्युक्तिश्चंद्रोधिकारनिवृत्त्यर्थः। सौदामनीति ॥ धेन्यो मन्त्रः ॥ सामिधेनीत्सूक् ॥
अन्निति प्रकृतिभावान्नुटिलोपः तडित्सौदामनीविद्युदित्यमरः तसिश्च पूर्वोक्तविषये उपज्ञाने विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातं कुलालादिभ्यो कुलालवरुड चंडल।
निषादे कुंमकारश्चपाकादयः कुलालादयः सुद्राभ्रमरयादपशब्दाच्चे प्राप्ते अन्येभ्यो अणि अन्विधीयते तस्येदं अणदयः यंचमहोत्सर्गः घादयश्च षष्ठ्यं।
तात्स्थ्याधिनिःस्युः अनंतरादि घनमिधानान्न देवदत्तस्यानंतरमिति वहेसु इदर्थमिदमुपसंख्यानं अणतुसिद्ध एवानुद्यते तद्वितितृत्तचोस्सामान्यग्रहणं
दत्तादीनामसिद्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्यपूर्वमिदं ततो निमित्ताभावान्नदत्तादीत्याशयेनोदाहरतिसां वहित्रमिति अग्नीदिति क्विप् ऋत्विग्विशेषोयं त्वमग्निदं

तांयस्यत्रतच्छांरसहस्रत्वं आग्नीध्रमिति भलविद्यानादस्य जस्त्वेनेतिभावः सोपीति अग्नीदपीत्यर्थः ननुपिवाग्नीधात्वेत्यादावाद्युदात्तप्रयुज्यतवातकेतुरणि
 तिवायादयमंतोदात्त इति च दत्राहुः आग्नीध्रस्य धारणादत्रिति वार्तिकेन विहितोयः स्वार्थेत्तत्पक्षे तत्राद्युदात्तत्वं बोध्यमिति समिधांक मणिषष्ठीयं आधान
 मितिकरणे ल्युट् कर्मस्थियष्ट्येतादाधानकरणे षण्यणस्यात् सामिधेय इति यथा अग्निः समिध्यते सा समित् संपदादित्वात्करणे क्विप नेत्या आधान इति वि
 ग्रहः सामिधेयीति षित्वाऽऽी ष हलसहितस्येति ग्लोषः यथात्रेचासमिधाधीयते सासामिधेयीत्यर्थः प्रवोवाजा अभिधव इत्याद्याः अ जुहोतादुवस्यतेत्यंतांसा
 मिधेय इति व्यवहियंते ॥ ॐ ॥ रथाद्यत अणेषवादे रथादथांगे इति वार्तिक मभिधेत्याह रथ्य चक्रमिति रथसीता हलेभ्यो यद्विधाविति तदंतविधिरूपमं

रथाद्यत् ॥ ३१२१ ॥ रथ्य चक्रं । पत्रपूर्वात् ॥ ३१२२ ॥ पत्रं वाहनं । अश्वरथस्येदं । आश्वरथां पत्राध्वर्युपरिषदश्च । ३१२३ ॥ अ
 ज्ञापत्राहात्वे । अश्वस्येदं भवनीयमाश्वे । आध्वर्युवं । पारिषदं । हलसीरावृका ॥ ३१२४ ॥ हालिकं । सैरिकं । द्वन्द्वाद्दुचैरमैथुनिकयोः ।
 ॥ ३१२५ ॥ काकोलूकिका । कुसकुशिकिका । हृदे देवाः सुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ देवाः सुरां गोत्रचरणदुजा ॥ ३१२६ ॥ औपगवकां चर
 णदृष्ट्वां ययोरिति वक्तव्यं । काठकं । मङ्गाङ्गुलं । अणव्वज्जिजामणा ॥ ३१२७ ॥ घोषग्रहणमपिकर्तव्यं ॥ अज्ञा वैदः सङ्घेऽङ्गो घोषेवा ।
 वेदं लक्षणं । यज्ञा गार्गा । गार्गा । इत्ता । दाक्ष । दाक्ष । परम्यरासम्बन्धोऽङ्गुः । साक्षात्तुलक्षणां । शाकलाह्वा ॥ ३१२८ ॥ अण्वेत्थेयपक्षे चरणत्वाद्
 आ शाकलेन प्राक्तमधीयते शाकलात्कथं सङ्घेऽङ्गुः । घोषेवा । शाकलं । शाकलकः । लक्षणे लीवता ॥ ॥ स्यायते परमर्ष्यं उन्नमर्ष्यं द्वयोरम्योरं

गिहिरथं रहद्विगोलुगनपत्य इति यतात्क ननु यत्पत्ये चरणं ग एव पदीष्यते व थं न हिरथस्य बोद्धारथ्य इति तद्दहतीत्यनेनेति च देवं तहि अयमेव यदथा
 गद्ववाट्ठर्यथीथ्यतात्त इति रथ्ययुगमासगमित्यत्र रथ ग्रहणं त्यज्यतामिति चेन्नैवं द्वौरथौ वहति द्विरथ्य इत्यत्र द्विगोलुगनपत्य इति प्राग्दीव्यती यत्पत्य
 सिगात् तद्दहती । तयत्पत्यस्य तु प्राग्दीव्यती यत्वाभावात् । लुगिति द्विरथ्य इति सिद्धति ननु द्विगोलुगनपत्य इत्यत्राचीत्यपकर्षणात्कथमत्र यत्पत्ये नु कपस
 क्तिरिति चेदत्राहुः तद्दहतीत्यत्र रथग्रहणमवज्ञापकमे तस्य यतो हलादेरपिलुग्भवतीति अन्यथा नत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा च द्वयोरथोरं गमिति

सि. को. नि. म. इ. वि. मि. नि. प्र. योगः सुरथरति यत्रपूर्वादत्र पूर्वस्येतोयवादः पत्रमिति यंतनेनेतिविग्रहेराम्नीत्यादिनाष्टनृथादित्येवसंवध्यतइत्याह अश्वरथ
 टी. त. स्मि. अश्वयुक्तोरथोश्वरथस्यगमित्यर्थः। पत्राध्वर्यु अणोपवादः वार्तिकमाहपत्राह्यत्वरति इहयत्रेत्यर्थग्रहणोइतरयोस्तुस्वरूपग्रहणोव्याख्या
 सु. त. नमेवशरणं द्वंद्वद्वन्द्वे अणोपवादः छत्रुपरत्वाद्वाधते काकोलुकिकेति काकोलुकस्यवैरमित्यर्थः वृत्तंस्त्रियांवैरमैथुनिकादिवुनितिस्त्र्यधिकारे अमरः
 कुत्सकुशिकिकेति कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिकाविवाहरूपः संवेधरत्यर्थः मिथुनेत्यतीतस्यकर्मक्रियानिष्पादनं मनोत्तदित्वाद्बुद्धुवृत्तंतेचेदंस्त्रियोस्वभावा
 त् अत्रवदेति कुत्साश्चकुशिकाश्चकुत्सकुशिकोत्सोमैथुनिकेत्यपिविग्रहः इहकुत्सश्चकुशिकाचेतिद्वयोरेवमैथुनिकायांवुनितिनायहः कार्यःपुनि
 लुगितिसूत्रेकेयटेन अत्रिभरद्वाजिकेत्यादिकंप्रसंगादुदाहृत्यवहुवचनांतद्वंद्वद्वन्द्वेऽप्यारख्यातत्वादिति संघांक पूर्वस्यवृत्तोपवादः घोषग्रहणमिति
 छन्दोगोविधिकयात्तिकवह्वनानटात्रन्यः। ४। ३। १२८ ॥ छन्दोगानान्धर्म आम्नायोवाछान्दोग्या औविधिक्या वात्तिक्या वाह्वय्या नात्यां च
 रणाधर्मान्नाययोरित्युक्ता तस्माच्चर्यान्तदशब्दरयितयोरेव। नृदण्डमाणवानेवासिषु। ४। ३। १३० ॥ दण्डप्रधानामाणवास्तेषुशिष्येषुच
 वृत्तनस्यात्। दास्यां दण्डमाणवाः शिष्यावा। रैवतिकादिभ्यश्चुः। ४। ३। १३१ ॥ तस्येदमित्यर्थेवृत्तोपवादः। रैवतिकः। वैजवापीयः। कौपिञ्जल
 हास्तिपदादणवाच्यः ॥ कौपिञ्जलस्यापत्यंरहैवनिपातनादणानदन्तात्पुनरण। कौपिञ्जलः। गोत्रवृत्तोपवादः। हास्तिपदस्यापत्यंहास्तिपद
 एवंचप्रकृतयस्मिन्नप्रत्ययार्थविशेषणानिचत्वातीतिवैषम्याद्यथासंख्यमपिनप्रवर्तते गार्गइति आपत्यस्यतियलोपः यद्य ॥ तस्यपहास्तिपादः ॥
 व्यंकलक्षणयोः पर्यायत्वंप्रसिद्धं कलंका कौलाच्छनेचचिह्नलक्ष्मचलक्षणमित्यमरस्तथापिपृथग्रहणसामर्थ्यादिहविशेषपरतयाह परंपरासंबंध इति य
 थागवादिनिष्ठः स्वमित्तोगोद्वारासंबंधः साक्षादिति यथाविदानांविद्या घोषआभोरस्थानंणित्वंकीवर्थेपुंवद्भावनिषेधार्थंच वैदीविद्यायस्यवैदीविद्यः वि
 दानामसाधारणीयाविद्यतद्वा नित्यर्थः ॥ ॥ छन्दोगोविधिक संघादयोनिवृत्ताः एभ्योन्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थंचरणशब्दभ्योवृत्तोपवादः नदत्तौत्सार्गिकस्या
 णः धर्मान्नाययोरित्युक्तेनेह छन्दोगसंस्कृतमित्यादि नदंड तस्येदमित्यनुवर्तते तेषुशिष्येषुचेति प्रत्ययार्थविशेषणेष्विति शेष दाक्षोइति इत्येत्थेत्थण

रविकादिभ्यश्चः रेवतिरुशब्दोरेवत्यादिभ्यश्चगितिठगंतः रेवतिक आदेमघि वेजवायीत्यादिरेवति कादयोः मीगात्रप्रत्ययानास्ततः पूर्वणवुञ्जि प्राप्तेच्छविधा
 नाथमिदमित्याह वृजापवाद इति अनडत्र माशं क्वाह इहेवनियातनादिति हस्तिनः पादरवपादोपस्यहस्तिपादः पादस्यलोपोनभवति अहस्त्यादिभ्यश्चितिवचनात्
 दाहं हस्तिपदस्येति हौक्षियदइति अस्मादवनिपातनादणपदावश्चेतिभावः ॥ ५ ॥ आथर्वणिकस्य अथर्वणप्रोक्तो वेदोथर्वा अमेदोपचारात् तमधीतेवसं
 नादित्वाट्ट क् दाडिनायनादिसूत्रनिपातनादित्वाभावात् अथर्वणः अथर्वणप्रोक्तमधीते आथर्वणिकः इहप्रोक्तेऽणततश्चुदोब्राह्मणनीतितद्विषयता मा
 थर्वणशब्दस्यापि वसंतादिषु पाठादध्यतरि टक् तस्यविधानमामर्थ्यात्प्रोक्तो ह्युक्तिः ॥ समाप्ताः शोषिकाः ॥ ॥ तस्यविकारः षष्ठ्यत्वाट्टिकारः अ
 णदयः स्युः घादिसंबद्धस्यतस्यग्रहणस्यनिवृत्तयेपुनस्तस्यत्वं अणादयस्तु न निवर्तते प्रादीव्यतः प्राभवनादिति विशिष्टावधियरिच्छेदेनाधिकृतत्वात्

आथर्वणिकस्य कलो गश्चा ३१३३॥ अणस्यत् आथर्वणिकस्य यमाथर्वणो धर्म आम्ना योवाचरणदुजोपवादः ॥ समाप्ताः शोषिकाः ॥
 तस्यविकारः १४३१३४॥ अशोना विकारे टिलोपो वक्तव्यः ॥ अशना विकारः आशमः भास्मनः मर्त्तिकः अवयवचप्राणयोषधिवृक्षेभ्यः
 १४३१३५ चाट्टिकारः मयूरस्यावयवविकारो वा मयूरः नोऽङ्गुलदम्भमवापेव्यत्वे ॥ विल्वादिभ्योः १४३१३६ वैत्वः कोपधाच्चा ३१३७ अणः अ
 जापवादः तर्का तर्कवा तेजिडीकं ॥ ॥

इहप्रोक्तो अणः अणस्यत् आथर्वणिकस्य यमाथर्वणो धर्म आम्ना योवाचरणदुजोपवादः ॥ समाप्ताः शोषिकाः ॥ तस्यविकारः १४३१३४॥ अशोना विकारे टिलोपो वक्तव्यः ॥ अशना विकारः आशमः भास्मनः मर्त्तिकः अवयवचप्राणयोषधिवृक्षेभ्यः १४३१३५ चाट्टिकारः मयूरस्यावयवविकारो वा मयूरः नोऽङ्गुलदम्भमवापेव्यत्वे ॥ विल्वादिभ्योः १४३१३६ वैत्वः कोपधाच्चा ३१३७ अणः अजापवादः तर्का तर्कवा तेजिडीकं ॥ ॥

भावस्यमाणत्वाद्ग्राणि आद्युत्तं अद्वंद्वप्रतिपदमवक्ष्यमाणप्र पयं चोदाहरणमिति यथा चोच्यते वोदाहरति आशम इत्यादि अशमनभस्मनशब्दो मनिनप्रत्ययान्तो मृद
 मिकने नितम्बेणत्रयोप्याद्युदात्ताः प्राचीनस्यतस्यत्यस्यनिवृत्तचान्तधिकारोक्तप्रत्ययान्तवर्तते इति नेहठक् हालः सैः चाट्टिकार इति तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादि।
 भ्याम्भिभ्योर्थद्वयमवत्येभ्यस्तु विकार एवेति फलितं मयूर इति मयूरजतादिभ्यदस्यत् अनुदात्तदेरजः सिद्धत्वाद्दात्ताद्यर्थं वृद्धेषु मयूराधनार्थं चावश्यकमिदं परत्वाद्नु
 दात्तादिभ्यपि प्रवर्तते ओषधिभ्य उदाहरति मूर्वाश दसृणधास्यानां च ह्यसामित्याद्युदात्तः पियलशब्दस्तुलघावंतरत्यनेनाद्युदात्तः विल्वादिभ्योः अञ्जयने
 रपवादः विल्वः त्रीदि कोडमुद्गः मसूरः गोधूमः रसुकर्पासी वेवा रयोः १३५५ दयः ॥

सि. को
टी. त.
सु. त.
६०

त्रपुजतुनोः विल्वादिभ्योऽणित्यतो नुवर्तनादाह अणस्यादिति ओरञ् रत्यस्यायमयवादः अप्राण्यादित्वादनयवेन भवतीत्याशयेनाह विकारे इति त्रापुषमिति त्रपुणे वि
कारः एवंजतुनो विकारो जतिर्ये औरञ् अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणं देवदारुमिति देवदारुमद्रदारुशब्दौ मितदू र्यानामित्याद्युदात्तौ दाधित्यमिति दधनितिष्ठतीति सुपि
स्थरतिकः उपयदंसमासः पृषोदादित्वात्सकारस्यतकारः कृदुत्तरप्रदप्रकृतिस्वरेणोदोत्तत्वं एवंकपित्येपिवोध्यं यलाशादिभ्यो वा उभयत्रविभाषेयं यलशखदिरशि
शशास्यदनामनुदात्तादिस्वान्नित्यं प्राप्ते करीरशिरीषविकंकतपूलासस्रवासशब्दात्प्रप्राप्तेविधानात् यालशमिति यलशब्दोच्चादित्वा दंतोदात्तः स्वदिरशब्दोऽ
च्चिरशिशिरेत्यादौ किरचप्रत्ययांतोनियांतितः शिंशयाशब्दो अथद्वितीयं प्रागीष्वादिनिवर्तमानेषां तांतां गुर्वादीनामिति मध्योदात्तः स्यदिकिचिच्चलने अनुदात्ते तश्चहल
देरितियुच् कारीरमिति किरतेरीरन् नित्स्वरेण करीरशब्दोयमाद्युदात्तः कृतभ्यामीषन् शृट्भ्यां किच्च पूर्ववच्छिरीषशब्दोप्याद्युदात्तः विकंकतपूलासयवासशब्दः ग्रामा

त्रपुजतुनोः षुक्। ४। ३। १३८ ॥ अ भ्यामणस्याद्विकारे एतयोः षुगागमश्च। त्रापुषं। जातुषं। ओरञ्। ४। ३। १३९ ॥ देवदारुं। भाद्रदारुं। अनुदात्ता
देश्वा। ४। ३। १४० ॥ दाधित्यं। कापित्यं। यलाशादिभ्यो वा। ४। ३। १४१ ॥ यालाशां। कारीरं। शम्याः। ४। ३। १४२ ॥ शमीलं। भस्मा। वित्वात्। डीषा। शा
मीली। सुक्। मयडू। तयोर्भाषाया। मभस्याच्छादनयोः। ४। ३। १४३ ॥ प्रकृतिमात्रान्मयद्वास्यादिकारायवयोः। अश्रममयां। आश्रमनां। अभसेत्यदि
किमां। मीद्रः। सूफः। कार्यासमाच्छादनं ॥

॥ (दीनां चेत्याद्युदात्ताः षित्वाऽडीषिति टित्वाऽडीषिति तुमाधवः मयडूतयोः भाषायां किं र्वादिरोप्यरति

वृत्तिकारः ननु मयदौ वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदमिति चेदत्राहुः वेदेव नूचः परस्य मयदो अर्थांतरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदं द्वचशब्दं दसीति सूत्रस्य द्वच एवेति निय
मार्थत्वे यद्यपीदं गतार्थं तथापि द्वचशब्दस्येवेति विपरीतनियमशंका निवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति अधिकारादेव विकारावयवयोर्लाभे एतयोरिति वचनं ये विशेषप्र
त्ययाः प्राणिरजतादिभ्योऽणित्येवमादयस्य द्विषयेपियथास्यादित्येवमर्थकयोतमयं लोहमयं रूहविकारावयवाभ्यासह प्रत्येकं अभस्याच्छादनयोः मिति संश्रयते समास
त्रिदेशादतो यथा संख्येन आशानमिति विनापि प्रत्ययपूर्वोत्तरपदयोर्वलोपो वाच्य इति वचनादश्रमभेदशब्देभेदशब्दस्य लोपे अश्रमन्निति न्युतमवशिष्यते तथा कल्पायां
घेराज्ञोभार्यायां मदयंत्यां वसिष्ठेनेत्यादिस्तु तोश्रमको नाम तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्रमन्निति नाम भवति तस्यावयवे आशानं विकारेप्याश्रममित्येव

मिति

नचाश्मनोविकार इति लोयः स्यादिति वाच्यं प्रसिद्धतरत्वनयायाणवाचकस्यैवतत्रग्रहीतुमुचितत्वात् वस्तुतस्तस्येदमितिसामान्यविवक्षायां पायाणवाचकस्यैव
 न शब्दस्याश्मनमिति भविष्यति यैष्टीसुरेतिवत् मौद्गः कार्णममिति मुद्गशब्दः घृतादित्वादेतोदात्तः कृत्तः पासइतिपासप्रत्ययेगणेरपरंचकर्यासीशब्दोच्चारणलक्षणदीघत
 स्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्तत्रवाधित्वावित्वादित्वादेण ॥ ३ ॥ नित्यं वृद्ध इहभाषायामनशाच्छादनयोरित्यनुवर्ततइतिवृत्तिः नचेवमानंदमयाधिकरणेशंकराचार्यैर
 न्यांतरआत्मानंदमयइतिश्रुताभानंदमयइतिविकारमयडित्युक्तंतत्कथंसंगच्छतां प्राचुर्ये मयडितितुवक्तुमुचितमितिचेदत्राहुः प्राचुर्ये मयव्यपिप्रकृत्यर्थविरोधिनादुः
 स्वस्यलेशतोनुवृत्तित्वाभात्यक्ततेविकारार्थः ययवस्यतीतिनेषामाशयः यद्वा नित्यं वृद्धेत्त्रभाषाग्रहणं ननुवर्तते अनुवृत्तावपिभाषायां नित्यं अन्यत्रक्वाचित्कइत्याश्रित्यमय

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ ४३ ॥ १४४ ॥ आश्रमयसा शरमयमा ॥ एकाचोनित्यमात्वय्ययमा वाञ्छयमा कथन्तर्हि । आप्यममयमिति । तस्येदमित्यस्य ।
 नात्त्वार्थेष्यत्रा गोश्वपूरीये ॥ ४३ ॥ १४५ ॥ गोः पुरीषा गोमयोः पिष्टाच्चा ॥ ४३ ॥ १४६ ॥ मयटस्याद्विकारेपिष्टमयम्मस्य । कथम्यैष्टीसुरेति सामान्यविव
 क्ष्यायान्तस्येदमित्यणा संज्ञायाङ्कना ॥ ४३ ॥ १४७ ॥ पिष्टादित्यत्रापिष्टस्यविकारविशेषः पिष्टकापुष्पः पिष्टकस्यात् ॥ श्रीहेः पुरोडाशे ॥ ४३ ॥ १४८ ॥
 मयटस्यात् । वित्वाद्यलोपवादः । ब्राह्मिमयः पुरोडाशे । ब्रह्ममस्यत् ॥ असंज्ञायान्ति लक्ष्यवाभ्यामा ॥ ४३ ॥ १४९ ॥ निलमयो यवमयो संज्ञायान्तुते लमा

॥ ३ ॥

इत्पुसाधः अथक्वदेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने मयट्टिसूत्रेण आगतार्थे मयट्टविकार इति त्वार्थकार्यकथनमेवातः शंकरभगवत्पादोक्तिरनवधैवेति शरमयमिति
 शरदभमत् कर्तृत्वात् सोम विल्वजशरादिः एकाचोनित्यमिति आरभसामर्थ्यादेमच्छब्दपठनविस्पष्टार्थमित्याहुः गोश्वपूरीषे पुरीषे न विकारो नाप्यवयवः तथापित
 स्येदमित्यर्थे अयंप्रत्ययः विकारवयवमिदं नित्यं वृद्धेति नित्यं वृद्धेण योगविभागेनाप्यत्रापि क्वचिद्धिधानार्थे तेनैतत्प्रथमत इति भावः एकाच्चादवसिद्धे शरादि
 यत्सुगोपयसोर्धतं वक्ष्यति पुरी दिगत्यपयः यावक इति यवशब्दाद्विकारेण नदंताद्यावादिभ्य इति स्वार्थकना ॥

सि-कौ
दी-त
सु-त
४१

तालादिभ्योऽण् अन्मयटोरिति तालश्यामाकशब्दाभ्यां वृद्धत्वात् मयट् प्रांसः वर्हिणं विकारो वर्हिणं प्राणि रजतादिभ्योऽन् ततोऽत्रितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्र प्राप्तः शौकं च स्तो
नुदात्तादित्वात् दन् प्रांसः तथा हि विशिदशिभ्यामिदं शब्द उपपदे मूलविभुजादित्वात्कः अन्येषामपीति दीर्घः इन्द्रा विशः इन्द्रा इशः चापसांत्वनेय चाद्यच् चोपपिपूसा शब्देभ्य
लघावंतरति मध्योदात्तः फियदत्यधिकारादापः प्रागेवस्वरप्रवृत्तेः इन्द्रायुधशब्दं समासस्वरेण तोदानः अणग्रहणं बाधकवाधनार्थं यथा विहितप्रत्ययविधौ हि वाहि
णशब्दाद् इन्द्रासूणे मयट् स्यात् अत्रितश्च तत्प्रयादित्यत्रोवाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वादिनाहः तालाद् अनुधीति गणसूत्रमिदं हाटक इति इह वृद्धलक्षणो मयट् प्राप्तः त

तालादिभ्योऽण् ॥ ४३ ॥ १५२ ॥ अन्मयटोरपवादः । तालाद् अनुधी । तालस्य नुः । अन्यत्रालमयं । ऐन्द्रायुधं । जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ ४३ ॥ १५३ ॥ अण
वहुवचनात्प्रययग्रहणं । हाटकः । तापनीयः । सौवर्णावानिष्कः । परिमाणे किं । हाटकमयीयष्टिः । प्राणिरजतादिभ्योऽन् ॥ ४३ ॥ १५४ ॥ शौकं वाकं
राजतं अत्रितश्च तत्प्रत्ययान् ॥ ४३ ॥ १५५ ॥ त्रिद्योविकारावयवप्रत्ययस्तदन्नादन् स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोपवादः । शमीलस्य शमीलं ।
धित्यं कापित्यमात्रितः किं । वैल्वमयं । क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ४३ ॥ १५६ ॥ प्राग्वतेष्ट्रित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणा द्विहिता ।
सेतथैव विकारेति दिश्यन्ते । अणदीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकं । एवनिष्कस्य विकारोपिनैष्किकः । शतस्य विकारश्शतः । शतिकः ॥
उष्ट्राहुञ्ज ॥ ४३ ॥ १५७ ॥ प्राण्यजोपवादः । औष्ट्रकः । उमोर्णयोर्वा ॥ ४३ ॥ १५८ ॥ औमां औमकं । और्णं । और्णकं । वृत्रभावे यथाक्रममणौ । एण्या
दन् ॥ ४३ ॥ १५९ ॥ ऐरण्यं । एणस्य तु ऐरणं । गोपयसो र्यत ॥ गव्यं । पयस्यं । दोश्वा ॥ ४३ ॥ १६० ॥ द्वृष्टस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ॥

पनीयादेरनुदात्तादेश्चेत्यत्र प्राप्तः प्राणि अनुदात्तादेरत्रः सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरणं तदाह शौकं वाकमिति शुक्वकशब्दो प्राणिनां कुपूर्वात्प्रमित्याद्युदात्तौ राज
तमिति रजत-सीस-लोह-उदुं वर-कंठकारेत्यादयोरजतादयस्तेषु अनुदात्तादीनां पुनः पाठो मयट्वाधनाय अन्यथा हि परत्वान्मयट् स्यादेव शमीलमिति शमीलशब्दः
शम्याः अत्रिति अत्रतः दधित्यादनुदात्तादेश्चेत्यत्र दधित्यस्य दधित्यं वैल्वमयमिति विल्वशब्दो अणंतः नैष्किकमिति तेन क्रीतमिति इत्र शतः शतिक इति शताच्च
ठस्यतो अणत्राविति उमाशब्दस्य एणान्यानां चेत्याद्युदात्तः उर्णशब्दस्य प्रातिपदिकस्वरेण तोदान इति भावः एणयादन् प्राण्यजोपवा स्त्रीलिङ्गनिर्देशादाह ॥

एषास्त्विति गोपयसोः यद्यपिसर्वत्रगोरजादिप्रसंगेयदुक्तस्तथापिमयद्वैतयोरितियस्येप्राप्तंमयटंवाधितुंयुनरयंयद्विधिः दोश्च अरजः एका चो नित्यमिति मय
 वृत्त्यापवादोयं द्रव्यमिति ओर्गुणः वांतोयिप्रत्ययेद्रव्यगुणकर्मत्यादिषुप्रयुज्यमानद्रव्यशब्दसुगुणैर्द्रूपते आश्रीयतेरतिद्रुधातोरचोयदितियत्प्रसांतः ॥ १६३ ॥ गोमाने
 वयः यतोपवादः द्रव्यमिति दोर्विकारभूतंप्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः फलेलुक विकारावयवेति फलितस्य वृक्षस्यफलमवयवोविकारश्चनेनान्यत्तस्मिन्प्रत्ययः आम
 लकमिति मयदोलुकलुक्कहितलुकीतिडीषोलुकनचात्रस्थानिवद्भावेनयस्येतिचेति लोपः शक्यः लुकालुक्नस्थानिवदित्यभ्युगमात् अतएवपंचमिः पट्टीभिः क्रीतः
 पंचयदुरित्यत्राध्वर्हपूर्वेतिठत्रोलुकिठतेलुक्कहितेतिडीषोलुकालुक्नस्थानिवत्त्वाभावाद्कारस्ययणदेशेनभवति लक्षादिभ्योण् अत्रोपवादः शिगुकर्केघुशब्दा

मानेवयः ॥ ४३ ॥ १६२ ॥ दोरित्येवाद्रव्यं यौतवंद्रुवयंपायमितिमांनार्थकत्रयं फलेलुका ४ ॥ २ ॥ १६३ ॥ विकारावयवप्रत्ययस्यलुकस्यात्फले ॥ आम
 लकाः फलं आमलकं लक्षादिभ्योऽण् ॥ ४३ ॥ १६४ ॥ विधानसामर्थ्यान्नलुका ल्लासं न्यग्रोधस्यचकेवलस्य ॥ १३ ॥ ५ ॥ अस्यनृदिरैजागमश्चानै
 यग्रोधजंवावा ॥ ४३ ॥ १६५ ॥ जम्बूशब्दान्फलेऽण्वात्प्रात्तात्त्विकं वाप्ये ओरजा तस्यलुकाजसु लुपंचा ४ ॥ १६६ ॥ जंबूः फलप्रत्ययस्यलुपवास्या
 ता लुपियुक्तवता जंबूः फलजम्बूः फलपाकेषुष्णसु संस्थाने ॥ वीहयः मुद्गाः पुष्यमूलेषुवहलमा मल्लिकायाः पुष्यंमल्लिका ज्ञात्याः पुष्यञ्जा
 ती विदार्यामूलविदारी वहलग्रहणनेहा पाटला निपुष्याणि माल्यानि मुक्तानि वाहलकातक्कचिलुक्का अशोकां करवीरं ॥

अश्वत्थ इगुदी शिगुकर्केघुशब्दः फियद्रुपंतोदात्तः न्यग्रोधशब्दोलघावंतरनिमध्यादा
 नः अश्वत्थशब्दसुघृत्तादित्वात्तोदात्तः इगुदी वहतीशब्दो गदिडीर्भंतो आश्वत्थवैगनल्लासनेयग्रोधगुदंफलमित्यमरः न्यग्रोधस्यचकेवलस्यतिकिन्यग्रोध
 मूलेभवाः न्यग्रोधमूलाः शालयः न्यक्रोहतीतिन्यग्रोधर् अश्वत्थित्येतिनियमार्थमव्यत्यतिपक्षेत्तुविध्यर्थे जंब्विति नपंसकह्रस्वःफलेजंवा जंबूःस्त्रीजंबुजा
 वमित्यमरः फलपाकेति फलपाकेनशुष्यतीतिफलपाकः वः वीहयोभद्रा इति विन्वा य णोलुप् मल्लिकेति अनुदात्तलक्षणस्यात्रोलुप् मारीनांचेति फिहसूत्रान्नास्ति
 काशब्देद्वितीयमुदात्त जातीविदारीशब्दौगौरादिडीषंतो पा लानीति विन्वा इत्वात्तस्य सान्त शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणतोदात्तः ॥

सि-कौ हरीतक्यादिभ्यश्च इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो नित्यं वृद्धेति प्राप्तस्य मयत्रो लुपञ्च सप्तमिदे
 टी-त व्यक्तिरित्युक्तत्वादिनिभावः कंसीयमिति प्राक्की ताच्छ इत्यधिकारे तस्यैव हितमिति छः तस्यैव छस्यापवादतया उगवादिभ्यो यत् परशब्दं हारुपारशब्दस्यानुदात्तादित्वात् दत्रिसिद्धे
 सु-त तसंनियोगेन यतो लुगश्च वचनं न च यस्येतिलोपे कृते हलसद्वितस्येति यलोपेन सिद्धमिष्टमिति भ्रमित्यं ईतीत्यनुवृत्तेः ॥ प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥ तदाहेती
 ध्र तिवाक्यादयं प्रत्ययविधिः शब्दो माकारीतियो निषेधतिसमाशब्दिक इत्युच्यते तथा नित्यः शब्द इति य आह स नैत्यशब्दिकः कार्यशब्दिकः इह वाक्वा द्वितीयानसंभवत्यप्राप्ति

हरीतक्यादिभ्यश्चा ४३ १६७ ॥ एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्यात् ॥ हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ कंसीयपरशब्दयोर् यत्र
 त्रौ लुक् ॥ ४३ १६८ ॥ कंसीयपरशब्दयोर् यत्र त्रौ लुक् ॥ छयेतोश्च लुक् ॥ कंसायहितं कंसीयं ॥ तस्य विकारः कांस्यम् ॥ परशब्दे हितम् परशब्दं ॥ तस्य विकारः
 पारशब्दः ॥ प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥ प्राग् वहेतेषु का ४४ १ ॥ तद् हतीत्यतः प्राक्ठगधिक्रियते ॥ तदा हेतिमाशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ माशब्दः कारी
 इति य आह समाशब्दिकः ॥ स्वागतादीनाञ्च ७ ३ ७ ॥ ऐचनस्यात् ॥ स्वागतमित्याह स्वागतिकः ॥ स्वाध्वरिकः ॥ स्वङ्गस्याः पत्यं स्वाङ्गिः ॥ व्यङ्गस्याः पत्यं व्याङ्गिः
 व्यडस्याः पत्यं व्याडिः ॥ व्यवहारेण चरतिव्यावहारिकः ॥ स्वयतोसाधुः स्वापतेयं ॥ आहौ प्रभृतादिभ्यः ॥ प्रभृतमाह प्राभूतिकः ॥ पाय्यासिकः ॥ एछतौ सुस्नाती
 दिभ्यः ॥ सुस्नातमृच्छति सौस्नातिकः ॥ सौखशायिनिकः ॥ अनुशतिकर्षदां गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ पारदारिकः ॥ गौरुतल्पिकः ॥ तेन दीव्यति खनति जयति
 जितमा ४४ २ ॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः ॥ अभ्याखनति आभिकः ॥ अक्षैर्जयति आक्षिकः ॥ अक्षैर्जितमाक्षिकं ॥ ११ पदिकत्वात्तेन तच्छब्देन कर्ममात्रं

निर्दिश्यते तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहः ऐज्जस्यादिति नव्याभ्यामिति प्राप्तरे जागमोऽनेन निषिध्यते न कर्मन्त्यतो न त्रनुवर्तनादिति भावः स्वापतेयमिति पृथ्यतिथिवसतिस्व
 पतेदेन स्वशब्दस्य द्वारादित्वादे जागमस्य प्राप्तिः द्वारादिफलं तु स्वस्ये देसौवमिति ज्ञेयं आहाविति उपसंख्यानमित्यनुष्यते आहेति यदेकदेशस्य प्रकृतिभ्युगस्यागंतुके
 नेकारेण आहावित्यनुकरणं प्राभूतिक इति क्रियाविशेषणद्वक्तरि प्रत्ययः तेन दीव्यति इह कालपुरुषसंख्या नं विवक्षिता सौना स्यैर देवीत् देविष्य ति वा आक्षि क
 इति भवति एवमक्षैर्देविष्यसि देविष्यामि वा आक्षिकः दीव्यंति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः कारकं तु विवक्षितमेव जयति जितमितिक ११ मन्त्रोः पृथगुपादानात्

तेनाक्षे भुमः अस्येः खातः रतिकर्माद्यर्थे आसि क इति न भवति अभ्येति अभिः स्त्री काष्ठकुहाल इत्यमरः ॥ ५३ ॥ संस्कृतं योगविभाग उत्राथः वाहकति सूत्रेषकारः सांहि
 त्तो नैव नुबंध इति न डीष् तथाच आकर्षात्पर्षादेरेत्यादि श्लोकवार्तिकं धित्वविवेचनाय प्रकरणेते यठिष्यति निक्वषोपल इति सुवर्णपरी श्रायः पाठांतरमिति एतच्च भ्वा
 दौकषत्ववेत्यादिदंडके आकषात्त्विति माधवेनोपन्यस्तं किंत्वाकर्षात्पर्षादेरिति वार्तिकस्याननुगुणं तत्रहिनीरेफपाठे स्नासंगति प्रसंगात् पर्षा इति पर्षात्तौ हलश्चेति
 करणे घञ् इहांतर्गणसूत्रे पादः पञ्चेति यासभ्यां चरति यदिकः यत्तु वार्तिकं पद्मावदके चरतावुपसंख्यानमिति सास्यैव प्रपंचः पर्षा अश्च अश्चत्यर्थ जालन्याय व्याल पा

संस्कृतम् ॥ ४४ ॥ ३३ ॥ दधासंस्कृतं दाधिकं मारिचिकं कुलस्य कोपवा दण ॥ ४४ ॥ ४४ ॥ ठकोपवादः कुलस्यैः संस्कृतं कौलस्यं तैन्निडीकं तरति ॥ ४४ ॥
 उडुयेन तरति औडुपिकः गोपुच्छादुत्रा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ गोपुच्छिकः नोद्धाचष्टना ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ नाविकः घटिकः वाहभ्यानरतिवाहकास्त्री चरति ॥ ४४ ॥
 तृतीयान्ताद्गच्छति मस्यतीत्यर्थे योषुकस्यात् हस्तिना चरति हासिकः शाकटिकः दधा चरति दाधिकः आकर्षात्तुष्टला ॥ ४४ ॥ ४६ ॥ आकर्षो निक
 शोपलः आकषादिति पाठान्तरं तेन चरति आकर्षिकः धित्वात् डीष् आकर्षिकी पर्यादिभ्यः ष्टना ॥ ४४ ॥ ४७ ॥ पर्येण चरति पर्यिकः पर्यिकी येन पी
 ठेन पद्मे च रन्ति स पर्यः अश्विकः रथिकः श्वगणादुच्छा ॥ ४४ ॥ ४८ ॥ चातुष्टना श्वादेरिन्नि ॥ ४४ ॥ ४९ ॥ ऐचनः श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वभस्त्रिः श्वदंष्ट्रिः
 तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकं इकारादाविति वाचं श्वगणे न चरति श्वगणिकः श्वगणिकी श्वगणिकः श्वगणिकी पदान्तस्याः न्यतरस्याम् ॥
 ४४ ॥ ५० ॥ श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैवा श्वायदस्येदं श्वापदं शौवायदं वेतनादिभ्यो जीवति ॥ ४४ ॥ ५१ ॥ वेतनेन जीवति वैतनिकः धाबुष्कः
 वस्त्रकयविक्रयादुत्रा ॥ ४४ ॥ ५२ ॥ वस्त्रेन मूल्येन जीवति वस्त्रिकः क्रयविक्रयग्रहणसंघातविगृहीतार्थः क्रयविक्रयिकः क्रयिकः विक्रयिकः ॥

दः पत् श्वगणादुच्छ ठकोपवादः एतदेव ज्ञापकमिति द्वारादिभ्यो श्वदशब्दः प्रक्यते ननु श्वभस्त्र श्वदष्टस्येति स तथाच श्वादेरिन्नि निषेधसूत्रमेव व्यर्थं सद्दारादिषु तदादिवि
 धिज्ञापयतीत्यर्थः फलतुद्दारात्त्वस्यायं दौवारपाल इत्यान नारायणप्रदं इदं दाराविति सूत्रे इतीत्यपीय इकारादाविति यठनीयमित्यर्थः अन्येतुर्जीति स्थाने र
 तीति यठनीयम् तथाचो गासि सप्तम्यस्य विशयत्वाद्यदि तावो धसत्तुदिति ननु इकारादिलभ्यते इत्याद् श्वगणिकीति ष्टनः धित्वा डीष् श्वायदस्येति अन्येति

सि. को.
टी. ते.
सु. त.
४३

दृश्यत इति दीर्घः धानुष्क इति वेतनादिगणे घनुर्दंडे नियम्यते तच्च संघातविगृह्यतां तथा च धानुर्दंडिकः शंडिक इत्यप्युदाहार्यम् ॥ आयुधाच्छच आयुष्यं मे प्रदे-
नेनि आयुधं घनर्थे कविधा नमिति कः हरत्युत्सगादिभ्यः एभ्यस्त्वृत्तीयांतेभ्यः कस्यादृपादनेनयति वेत्यर्थः उत्संग उडुप उत्थत पिठक पिठक भस्त्रादिभ्यः घुनर्मस्त्रा-
चर्मविकारः शीर्षेभारशब्देन यम्यते निपातनाच्छीर्षभारः सममीरुमासश्च तत्पुरुषे कृतीति वा अलुक पक्षे शीर्षभारः एकदेशविकृतस्येति वीवधाच्चेति वक्तव्यमि-
ति वार्तिकं न्यायसिद्धार्थकं यनपरमिति भावः वृत्तिरनुसूत्रे वीवधशब्दं प्रक्षिप्य विभाषाविवधवीवधादिति पयाठ त्रैर्मन्त्रित्यं नित्यग्रहणं स्वातंत्र्येण प्रयोगं वारपितं अ-

आयुधाच्छचा ४४१४ ॥ चाडुना आयुधेन जीवति आयुधीयः आयुधिकः हरत्युत्सगादिभ्यः ४४१५ ॥ उत्संगेन हरत्युत्सङ्गिकः ॥ भस्त्रादिभ्य
घुना ४४१६ ॥ भस्त्रया हरति भस्त्रिकः ॥ यित्वा उन्मिषा भस्त्रिकी विभाषाविवधवीवधान् ४४१७ ॥ विवधेन हरति विवधिकः ॥ पक्षेठकविवधिकः ॥ एकदेश
विकृतस्याऽनन्यत्वात् वीवधादपि घुन ॥ वीवधिकः ॥ वीवधिकी ॥ विवधवीवधशब्दो उभयतो वद्वशि क्येत्कथं वा ल्ये काष्ठे वनेते ॥ अणकुटिलिका
याः ४४१८ ॥ कुटिलिकाया धानाङ्गतिविशेषः कर्म्मरोग्यकरणभूतं लोहञ्च ॥ कुटिलया हरति मृगान् अङ्गरान्वा ॥ कौटिलिको व्याधुः कर्म्मरश्च
निर्वृतेऽस्य घुतादिभ्यः ४४१९ ॥ अक्षघुतेन निर्वृते ॥ आक्षघुतिकं वैरं ॥ त्रैर्मन्त्रित्यम् ४४२० ॥ त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकान्तीयान्निर्वृतेर्धर्ममप्यानि
त्वं कृत्यानिर्वृते तं क्रिन्मिं भावप्रत्ययान्नादिमपवक्तव्यः ॥ पाकेन निर्वृते त्म्याकिमं त्यागिमं अपमित्यया चित्ताभ्यां कक्कनौ ४४२१ ॥ अपमित्येतित्यव
न्तम् अपमित्यनिर्वृते अपमित्यकम् ॥ याचितेन निर्वृते याचितकं ॥ संसृष्टे ॥ ४४२२ ॥ दधासंसृष्टाधिकं ॥ चूर्णादिनिः ॥ ४४२३ ॥ चूर्त्से संसृष्टाः ॥ चूर्त्से
नोऽपूपाः ॥ लवणं लुक् ॥ ४४२४ ॥ लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः ॥ लवणं शाकं ॥ मुद्गादणा ॥ ४४२५ ॥ मौद्गौदनः ॥ ॥ त एवलौकिके विग्रहवाक्येति ॥

ना हीनां प्रयोगेन तु क्लैः तराह कृत्यानिर्वृते मिति एवमग्रे पिपाकेन निर्वृते मिति विग्रहो बोध्यः संख्यावाची त्रिशब्देनेह गृह्यते प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रह
णात् त्रिजम्बकणामिति लिङ्गाच्च ननु नित्यग्रहणेन निर्वृते तार्थविवक्षायां मपं विना त्रिप्रत्ययां तस्य प्रयोगनिवारणे पितदविवक्षायान्तस्य स्वातंत्र्येण प्रयोगादुर्वारर
तिवेत्तु धित्यमिति योगं विभज्यतस्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातंत्र्यवारणात् इमविति एवं च मप्यनकर्तव्यः तथाहि भावप्रत्ययादीदिमप ततः त्रैः पूर्वैरसि

चित्रमिथमिदं त्रिप्रत्ययांतरमेवैव्यय एवतिने नत्रिप्रत्ययांतस्यप्रयोगोनिवर्तते ततः नित्यं अनेननिर्वृत्तार्थाविवक्षायामपि अंतस्यसांतंयंवार्यते एवञ्चसंख्यावा
 चित्रिशब्दस्यग्रहणशकैवनास्ति भावप्रत्ययांतादित्यनुवृत्तेः स्वरेपिविशेषोनास्ति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणरमपरकारस्योदात्तत्वात् अपमित्येतिउदीचोमाउ इति न्या
 प्रत्यये अपेयनेनसहगतिसमासः च्चोत्प मयतेरि दन्त्यतरस्यामितिइत्वं ह्रस्वस्येतिनुकल्पवन्तादस्मान्तीयांतात्प्रत्ययोनभवति किंतुवचनात्प्रथमांतादेवेतिबोधं
 ॥ ४६ ॥ व्यंजनैरुप व्यन्यते अनेन ओदनादिरस इति व्यंजने तद्वाचिभ्यः उपसिक्त इत्यर्थेठक्स्यात् तत्रत्यनु वृत्तेरकर्मकत्वात्कथं तस्य द्वितीयांतेन प्रतीपमित्यादिना
 संबन्ध इत्याशंकायामाह क्रियाविशेषणत्वादिति प्रतीपमिति प्रतिगता आयोस्मिन्निति बहुव्रीहिः ऋक्पूरित्यकारः समासांतः द्व्यनरुपसर्गेभ्य इति इत्वं व्युत्पत्तिमान

व्यंजनैरुपसिक्ते। ४। ४। २६ ॥ ठक्। दध्राउपसिक्तश्चाधिकं ॥ ओजस्सहोऽम्सावर्तते। ४। ४। २७ ॥ ओजसावर्तते औजसिकः शूरः। साहसिकश्चौरः
 आम्भसिको मत्स्यः। तत्रत्यनुपूर्वमीयलो मकूलम्। ४। ४। २८ ॥ द्वितीयांतादस्माद्धर्ततरस्यस्मिन्नर्थेठक्स्यात्। क्रियाविशेषणत्वाद्वितीयां प्रतीपम
 र्त्तेने प्रातीपिकः। आन्वीपिकः। प्रातिलोमिकः। आनुलोमिकः। प्रातिकूलिकः। परिमुखश्चा। ४। ४। २९ ॥ परिमुखवर्तते। परिमुखिकः। चान्यारिपार्थि
 कः। प्रयच्छति गत्यम्। ४। ४। ३० ॥ द्विगुणार्थे द्विगुणं तत्रयच्छति द्वेगुणिकः। त्रैगुणिकः। वद्धेर्वधुषिभावो वक्तव्यः। वार्द्धुषिकः। कुसीददशैकादश
 तष्टनष्टचौ। ४। ४। ३१ ॥ गस्थोर्थाभ्यामाभ्यामेतौस्तः प्रयच्छति त्र्यर्थः। कुसीदन्वद्विसदर्थं द्रव्यं कुसीदन्तत्रयच्छतीति कुसीदिकः। कुसीदिकी। एका
 दशार्थत्वादेकादशते चतवसुतो दशचेति विग्रहेः। शरः सनासान्तरहैव सूत्रे निपात्यते। दशैकादशिकः। दशैकादशिकी। दशैकादशान्त्रयच्छति

मिदं प्रातिकूलानुकूलपर्यायाही मरुद्विशब्दः आन्वीपिक इति अन्वीपमित्यत्र उदनादेश इत्युत्वं तु न भवत्यदेशत्वात् ॥ परिमु
 खमिति अपपरीदर्जनरं प्रिये कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां यंचम्यथाः। चुरिभिरिति यंचमो अपपरिवहिरंचवः यंचम्येत्यव्ययीभावः ततष्टक् स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवकेव
 र्त्तेते स्यारिमुखिकः यदा तु सर्वतोभावे परिशब्दः प्रादिसम र्त्तदा यतो यत्तः स्वामिनो मुखं ततस्ततो यो वर्त्तते स एव मुच्यते एवं पारिपार्थिकोप्यर्थद्वये बोध्यः प्रय
 छति द्वितीयांतात्प्रयच्छत्यर्थेठक्स्यात् तत्रयच्छति गत्यर्थे च। द्विगुणार्थे द्विगुणमिति तादर्थ्यत्वाच्च। व्यमिति भावः बहुवृद्ध्युद्देश्यकदानकर्मतयास्य द्रव्यस्य मर्थे

सि-को-
दी-त-
सु-त-
४४

बाहुविकरति द्यर्थवृद्धिः नाप्रपच्छतीतिविग्रहः अथकथं वृद्ध्या जीवश्च बाहुविकरित्यर्थः नक्तंनियोगेनैव वृद्धिभावस्वीकारात् अत्राहुः निरंकुशाः कवय इति गत्यमिति किं हि
गुणत्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छन्त्यधमर्णं इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादिमाभूत् निष्पत्त्यत इति अनैव व्याख्यात प्रयोगोप्ययद्यत्तरत्याशयेनोदाहरति दशौकादशानिति संख्याया अल्पीय
स्यारतिपूर्वनिपातः अमर्णं भवेति दशदत्त्वा एकादशगृह्णातीति तस्यैव गत्यमिति भावः ॥ ३३ ॥ उच्छति भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुच्छः सामाजिक इति समंजति अ
स्मिन्निति समाजः समूहः शब्दं करोतीति प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पद्यतीत्यर्थः अमिधानस्वाभाव्याद्युत्पादन एवायं प्रत्ययः नेह शब्दं करोति वर्वरः खरो वा दादुरिक इति कुला
लः वा दंभा उवाची हं ददुर शब्दः मात्स्य इति मत्स्यस्य ड्यामिति परिगणनात्सूर्यतिथ्येत्यलोपाभावः हारिणिक इति नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न भवति हरिणस्य षण्विंशत्

उच्छति अथ ३३ ॥ वदरा एषु च्छति वादरिकः । र हति । ४१ ३३ ॥ समाजं र हति सामाजिकः । शब्दं ददुर इति । ४१ ३४ ॥ शब्दं दुरोति शब्दिकः । दादुरिकः । पक्षि हि
मत्स्यमृगान् हति । ४१ ३५ ॥ स्वरूपस्य पर्यायात् षण्विंशत् शब्दोत्पत्त्यर्थे येषु मीनस्यैव । पक्षिणो हनि पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्य
कः । मिभिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः । परिपन्थं च्छति । ४१ ३६ ॥ अस्माद्धिती यान्तातिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठ क्स्यात् । प
न्यानस्वर्जयित्वा व्याप्यवातिष्ठति पारियन्धिकश्चौरः । परिपन्थं हनि पारियन्धिकः । माथोत्तरपदपदव्यनुपदन्धावति । ४१ ३७ ॥ दण्डाकारो माथः प
न्याः । दण्डमाथः । दण्डमाथन्धावति । दण्डमाथिकः । यादविकः । आनुपदिकः । आक्रन्दो वृच्चा । ४१ ३८ ॥ अस्माद् वृच्चात् चाटुकधावतीत्यर्थे
आक्रन्दोः । खिनां रोदनस्थानन्धावति । आक्रन्दिकः । पदोत्तरपदगृह्णातीति । ४१ ३९ ॥ पूर्वपदगृह्णति योर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । प्रतिकर्णार्थं लला मच्च
त्यर्थे ठ क्स्यात् । प्रतिकर्णं गृह्णातीति । प्रातिकर्णिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥

दत्राहुः आरण्यकचनुष्यान्सु हरिते च मृगशब्दो वर्तते यदा हरिणवाची मृगशब्दस्य मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्येवेति परिपन्थं च परिमुखं च यमव्ययीभावस्य
सुरषोदात्तस्य विशेषणत्वात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेपि परिपन्थस्य कर्मत्वमस्यैवेत्याह द्वितीयांतादिति चकारोभिन्नकर्मः प्रत्ययार्थे समुच्चिनोतीत्याह तिष्ठति हनिचे
ति सा श्रुति मध्यते गंतुं भिप्रिति माथः मथे विलोडने कर्मणि घञ् पदोत्तरपदं पदं शब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदं पदं तमिति तु नोक्तं बहुच्यूर्वाभाभूदिति

मुक्तिं प्रति कंठं कंठं प्रतीतिव्यथार्थेऽव्ययीभावः लक्षणो नामिप्रतीतिभिर्मुख्ये रत्यनेन । यस्तु प्रतिगतः कंठं प्रतिकंठं प्रतिप्रादिसमा सस्तस्येहनग्रहणं व्याख्यानादि
 न्यक्तं । धर्मचरति चरतिरिहासेवायां नत्वनुष्ठानमात्रे तेन देववशाद्धर्मप्रवृत्तौ दुर्दृष्टौ धामे करजिनेच्यते आसेवाहिस्वारसिकी प्रवृत्तिः एव देववशाद्धर्मप्रवृत्तौ यः
 सहस्रः अथ मेक इति नोच्यते प्रतिपथमिति वीप्सायामभिमुख्ये वा अव्ययीभावः ऋक्यरिति समासांतः समवायान् समूहवाचिभ्यो द्वितीयोत्पद्यकस्यात्सम
 वैतीत्यर्थे इह समवपूर्वस्येणोर्थः प्रविश्यैकदेशी भवनं तत्रगुणभूतप्रवेशपक्षेण समवायान् द्वितीयानिर्देशः विशेष्यापेक्षया तु लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते ।

धर्मचरति ४४४ ४१॥ धार्मिकः । अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ आधर्मिकः । प्रतिपथमेति ठञ् ॥ ४४४ ४२॥ प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः । समवाया
 न् समवैति ४४४ ४३॥ सामवायिकः । सामूहिकः । परिषदोऽप्यः ४४४ ४४॥ परिषदं समवैति परिषदः । सेनायावा ४४४ ४५॥ एयः स्यात्पक्षेठ
 क् । सैन्याः । सैनिकाः ॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुटौ पश्यति ४४४ ४६॥ ललाटमपश्यति ललाटिकसेवकः । कुक्कुटीशब्देन तस्यात्तार्हः स्वल्पदेशोल
 प्यते । कौकुटिको भिक्षुः । तस्य धर्म्यमा ४४४ ४७॥ आपणस्य धर्म्यमायणिकम् । अणमहिष्यादिभ्यः ४४४ ४८॥ महिष्याधर्म्यमाहिष्यं । याज
 मानं । ऋतोऽत्र ४४४ ४९॥ यातुर्धर्म्यपात्रं । नराच्चेति वक्तव्यं ॥ नरस्य धर्म्या नोरी । विशसितुरिदोपश्चाच्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यवैशस्त्रं
 विभाजयितुर्लोपश्चाच्च वाच्यः ॥ विभाजयितुर्धर्म्यवैभाजित्रं । अवक्रयः ४४४ ५०॥ षष्ठ्यन्तादृक्स्यादवक्रयेथे । आपणस्यावक्रय
 आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः । तदस्य पण्यमा ४४४ ५१॥ अपूयाः पण्यमस्य आपूपिकः । लवणदृत्र ४४४ ५२॥ लावणिकः । किसरा
 दिभ्यः घृन् ४४४ ५३॥ किसरभ्यण्यमस्य किसरिकः । वित्वाङ्गीप् । किसरिक्की । किसरउशीरनलदृत्त्यादिकिसरादयः । सर्वसुगन्धिद्रव्यविशे

कुरुक्षेत्रे समवेता रतियथा एते घृतीति वृद्धिरिहनभवत्येजादित्वाभावात् सैन्याः सैनिका इति द्वितीयोत्पद्यकौ यत्सैनायां समवेताये सैन्यास्ते सैनिकाश्चते इ
 ति निघंटुषु क्तान्कलितार्थकचनपरं बोध्यं संज्ञायां ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीयोत्पद्यकौ यत्सैन्यात्सम्यग्ज्ञानं संज्ञाप्रसिद्धिलस्यां प्रसिद्धिविषयभूते
 र्थे रत्यर्थः नालाटिक इति स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति ननु कार्द्व्यपत्तिर्नैत्यर्थः ललाटिकः प्रभोर्ललाटदर्शिकार्योऽस्य मन्त्रयः कौकुटिको भिक्षुरिति सैन्यासी

सि.को
टी.न.
सु.त.
४५

हिपादविशेषपर्याप्तदेशपर्यन्तमेवचसुसंयम्यगच्छतीतिभावः धर्म्यमिति धर्म्यद्रनपेतंधर्म्यधर्मयथ्यधर्म्यापादनयेतइत्तियत् अवक्रयः अवक्रीयतेअनेनेति।
करणेएरच यण्यमिति यणित्वेथे अवघपरयेतियदंतोनिपातितः शलालुक इति इसुसुजांतात्कः ठक्यसेत्वादिदृढिः शलालुकः माहृगिकरतिमृदंगशब्देनमृ
दंगवादनंलक्ष्यते मुख्यार्थतुप्रयोगेनभवत्यनमिधानादितिभावः शिल्प्यं कौशलं तत्रमृदंगवादनविषयकं तेनमृदंगवादनविषयकेमृदंगशब्दस्यलक्षणोति।
निष्कर्षः प्रहरणं प्रहियतेअनेनेतिप्रहरणमायुधं धानुष्क इति इसुसुजांतात्कः इणः षइतिविसर्गस्यषः परश्वधात्चाटुकृदयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्चपर

शलालुनोः न्यतरस्याम्। ४। ४। ५४॥ षन्स्यात्पक्षे ठक्। शलालुकः। शलालुकी। शलालुका। शलालुकी। शलालुसुगन्धिद्वयविशेषः। शिल्प
मा। ४। ४। ५५ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्यमाहृङ्गिकः। मडुकर्मरादणन्यतरस्याम्। ४। ४। ५६॥ मडुकवादनं शिल्पमस्यमडु केकः। माडुकः। माडुकि
कः। मडुकरः। प्रहरणम्। ४। ४। ५७॥ तदस्येत्येवा। असिप्रहरणमस्यआसिकः। धानुष्कः। परश्वधात्चाटुच्चा। ४। ४। ५८॥ यारश्चधिकः। शक्तिप्रयोगे
कका। ४। ४। ५९॥ शक्तीकः। याष्टीकः। अस्तिनास्तिदिष्टमिति। ४। ४। ६०॥ तदस्येत्येवा। अस्तिपरलोकइत्येवंमतिर्यस्यस आसिकः। नास्तीतिमति
र्यस्यसनासिकः। दिष्टमितिमतिर्यस्यसदैष्टिकः॥ शीलम्। ४। ४। ६१॥ अपूपमक्षणं शीलमस्यआपूपिकः। छत्रादिभ्योणः। ४। ४। ६२॥ गुरोर्दो
षाणांमावरणंछत्रनच्छीलमस्यछत्रः॥ कार्मस्ताच्छील्ये। ६। ४। १७२॥ कार्मइतिताच्छील्येणेतिलोयोनिपात्यते। कर्मशीलः। कार्मः। नस्त
द्वितइत्येवसिद्धेअणकार्यनाच्छीलिकेणोपि। तेनचौरीतापसीत्यादिसिद्धं। ताच्छील्येकिं। कार्मणः॥ २२ श्वधः परलोकइति एतच्चाभिधान

शक्तिस्वाभावोच्चभ्यते अप्रसक्त इति अस्तिनास्तिशब्दोनिपातौ यद्वावचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातान्नास्तीतिनिपातारख्यातसमुदायाच्चप्रत्ययः दिष्टमिति दैवंदिष्टंभाग
धेयमित्यप्रदु नालं वते दैष्टिकतामिनिमाघः प्रमाणनुगामतिर्दिष्टेति प्राचोक्तिस्तुपेक्ष्यादिष्टशब्दस्यस्त्रीत्वे प्रमाणनुगामतिवाचकत्वे चोक्त कौशविरो धादितिर्दिक
कृत्वादिभ्योणः छत्रादिभ्योणित्येवसुवचमतिकारमस्ताच्छील्यइतिसुत्रेकैयटः ताच्छील्ये इति कर्मनशब्दस्यछत्रादित्वादितिभावः चौरीत्यादि चुराशीलमस्याः
तपः शीलमस्याइतिविग्रहेणप्रत्ययेमति तदताच्छील्पसिद्धतीत्यर्थः

कर्मोऽध्ययने च तस्य अनुवर्तते ऽभिहाधिकीयत एव तदाह प्रथमांतादित्यादि ऐकात्मिक इति ऐकात्म्यदिति विगृह्यत द्विजाद्येति समासस्तदुक्तं एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिकः चतुर्न्यन्यिकः इत्युक्तं इति वाधित्वा नखाभ्यामित्ये च हितं भस्माः अस्मैति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थो विपरिणाम्यते तदस्मा इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह अपूप

कर्मोऽध्ययने च तस्य अनुवर्तते ऽभिहाधिकीयत एव तदाह प्रथमांतादित्यादि ऐकात्मिक इति ऐकात्म्यदिति विगृह्यत द्विजाद्येति समासस्तदुक्तं एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिकः चतुर्न्यन्यिकः इत्युक्तं इति वाधित्वा नखाभ्यामित्ये च हितं भस्माः अस्मैति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थो विपरिणाम्यते तदस्मा इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह अपूप
 कर्मोऽध्ययने च तस्य अनुवर्तते ऽभिहाधिकीयत एव तदाह प्रथमांतादित्यादि ऐकात्मिक इति ऐकात्म्यदिति विगृह्यत द्विजाद्येति समासस्तदुक्तं एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिकः चतुर्न्यन्यिकः इत्युक्तं इति वाधित्वा नखाभ्यामित्ये च हितं भस्माः अस्मैति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थो विपरिणाम्यते तदस्मा इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह अपूप
 काले विपरीतोच्चारणरूपं स्वलितं मेकज्जातं सः वहुच पूर्वपदादुच्चारणं ॥ ४४ ॥ ६४ ॥ प्राग्विषयः द्वादशान्यानिकर्माण्यध्ययने च तान्यस्य द्वादशान्यिकः
 द्वादशान्यपयाठ अस्य जातान्यर्थः अहितमस्याः ॥ ४४ ॥ ६५ ॥ अपूपमक्षणं हितमस्मै आप्यिकः । तदस्मै दीयते नियुक्तमा ॥ ४४ ॥ ६६ ॥ अग्रभोजननि
 यतन्दीयते अस्मै अग्रभोजनिकः । आणमांसौ दनाद्विठना ॥ ४४ ॥ ६७ ॥ आणनियुक्तन्दीयतेऽस्मै आणिकः । आणिकी । मांसौ दनग्रहणे सद्वातविगृ
 हीतार्थे । मांसौ दनिकः । मांसिकः । आदनिकः । मक्तादणन्यतरस्यामा ॥ ४४ ॥ ६८ ॥ पक्षेठक । मक्तमस्मै नियुक्तन्दीयते भाक्तः । भाक्तिकः । तत्र नियुक्तः
 ॥ ४४ ॥ ६९ ॥ आकारे नियुक्तः । आकारिकः । अगारान्नादुच्चारणं ॥ ४४ ॥ ७० ॥ देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । अध्यायिन्यदेशकालता ॥ ४४ ॥ ७१ ॥ निविद्ध
 देशकालवाचकादुक्तस्यात् । अध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्मशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चतुर्दशिकः । कठिनानप्रसारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ४४ ॥
 ७२ ॥ तत्रैव वा वंशकठिने व्यवहरति वंशकठिनिकः । वंशध्वेणवः कठिनायस्मिन्देशे संवशकठिनः तस्मिन्देशे या क्रिया यथा नृषेण तानथैवानु
 निष्ठतीत्यर्थः । वंशकठिनिकः । संस्थानिकः । निकटे वसति ॥ ४४ ॥ ७३ ॥ नैकटिको भिक्षुः । आवसथात् षुला ॥ ४४ ॥ ७४ ॥ आवसथे वसति । आव
 सथिकः । अन्वत्कीया । आवसाथिकी । आकर्षणार्थं देः भस्वादिभ्यः कृसीदभूनाच्च । आवसथात्किसरादेवितं षडेनेठगधिकरो षडिति सूत्रम्

मक्षणं हितमस्मा इति अपूपशब्दस्य द्वादशान्यानिकर्माण्यध्ययने च तान्यस्य द्वादशान्यिकः इति वाधित्वा नखाभ्यामित्ये च हितं भस्माः अस्मैति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थो विपरिणाम्यते तदस्मा इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह अपूप
 त्वमरः ठिठनिति इकार उच्चारणार्थः लोडीवर्थः संघातविग्रीवात्तथीति अस्मैति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थो विपरिणाम्यते तदस्मा इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह अपूप

न
 इति

सि.कौ.
टी.त.
सु.त
५६

आकृरि क इति खनिः स्त्रियाभाक्त्वात् स्यादित्यमरः अध्यापिन्य अदेशकाल्पिकं कारिणामधीतेपूर्वाह्ने अधीते कठिनांत प्रस्तार संस्थानशब्दे संनिवेशयर्थायाविति वहक प्र
स्तारोयज्ञः प्रेष्टोयज्ञ इति घञ् संस्थान संनिवेश इत्येकेनेकटिको भिसुरिति संयासीहिया मस्यनिकटेवसन् भिस्यर्थमेवग्रामे प्रविशति न तु तत्र वसतीति भावः आवस
यात् लकारः स्वार्थः आवसंत्यस्मिन्नित्यत्र सथः उपसर्गेवसेरित्यथे प्रत्ययः कुसीदसूत्रादिति कुसीद रशौकादशादिति सूत्रोपज्ञाभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः इह नौद्य
चम्वित्यत्रेव येषां षकारः सांहितिक इति भाव्यते तेषामेव गणने ष्टुलादेः षित्वमनार्थमिति भ्रमः स्यादतः श्लोक वार्तिककारः षित्यत्ययात् सर्वानपि पर्यजीगणतः ॥
ठकोवधिसमाप्तः ॥ ॥ युग्य इति युगैरथो गं व हतीत्यर्थः प्रासंग्येति प्रासज्यते असावितिकर्मणि घञ् घुरो घुरो ष्टौत्येव सुवचं नम उपधाया इति उपधायांचे

प्राग्घिता घत् ॥ ४४ ॥ १५ ॥ तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते । तद्वहति रथयुग प्रासङ्गमा ॥ ४४ ॥ १६ ॥ रथम्वहति रथ्यः । युग्यः । वत्साना न्दमनका
लेस्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तम्वहति प्रासंग्यः । घुरो यदुको ॥ ४४ ॥ १७ ॥ हलि चेति दीर्घे प्राप्ते ॥ नम कुर्क्षुरामा ॥ ४५ ॥ १८ ॥ भस्य कुर्क्षुरो श्चोपधा
यादीर्घानस्यात् । धुर्यः । धौर्यः । स्वसर्वधुरात् ॥ ४४ ॥ १९ ॥ सर्वधुरम्वहतीति सर्वधुरीणः ॥ एकधुरास्तुक्त्वा ॥ ४४ ॥ २० ॥ एकधुरम्वहति । एकधुरीणः
एकधुरः । शकटोदण ॥ ४४ ॥ २१ ॥ शकटम्वहति शकटोगौः । हलसीरदृक्त्वा ॥ ४४ ॥ २२ ॥ हलम्वहतीति हलिकः ॥ सैरिकः ॥ ११ तिपूर्वसूत्रादेतद्व्यभ्यत

इति भावः उपधायाः किं प्रति दीर्घः इह नोतस्य मत्वेपीकारस्यानुपधात्वाच्चिषेधो न प्रवर्तते स्वः सर्वधुरात् सर्वधुराया इति वक्तव्येन युं स क निर्देशः शब्दस्वरूपाये स्यात्वावंधुनिव
द्वृत्तीहाविति वत् सर्वधुरामिति पूर्वकालैकेति समासः ऋकूरधूरिति समासांतेः प्रत्यये टा ए एकधुरास्तुक् चान्वः एवं च प्राकरणिकस्य यत्तोलुक् स्वस्य तुविधानसाम
र्थ्याच्च वणमिति फलितं तदाह एकधुरीण इत्यादि शकटोगौरिति ननु तस्येदमित्यणसिद्धं यो हि शकटो व हति शकटस्यासौ भवति अत्राहुः आरंभसामर्थ्यादत्र तदं
तविधिस्तद्वेशकटेव हति द्वैशकट इत्यत्र द्विगोर्लुगनयत्य इति प्राग्दीव्यती यो लुक् भवति तस्येदमित्यणितु स्यादेव लुगिति हलसीरात् ननु तस्येदमित्युपक्रमे हल
सैरिक इति यदिति तच्चाचते नैव शैथिकेण हलिकः सैरिक इति सिद्धो किमनेनेति चेत् स्यं आरंभसामर्थ्यादत्रापि तदंतविधिस्तद्वै हलिको द्वैसीरिक इति भवति

शेषिके इति तु प्राग्धीयती यो लुक् स्यात् जायते अस्यो गर्भ इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह जनीव धूरेति जनिघसिभ्यामिण् जनिवध्येश्चेति न हृदिः कृदिकारादिति डीष् ततोऽ
 देवसूत्रेण यतिजन्याजामातुर्वयस्यासाहिविवाहादिषु वधूंजामातुसमीयं प्रापयति कालि सुवध्वापानवाहेष्वपि प्रायुक्तं यानेति जन्या नवदकुमारी इति जनीवहंती
 तिचन्यास्तातित्यर्थः पद्या इति यद्यन्तदर्थ इति पद्मक अधनुष्किं चोरविध्यति संभाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणं ता यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भवति
 एवं च न चेतन्न धनुः करणमित्यत्र संभाव्यते इति विशेषो बोध्यः तन्नं तमिति एवं च न लोकेत्यादिना क्लृप्तो गषष्ठ्या निषेधाद् न गणमिति प्रयोगो निर्वाध इति भावः वशंगतः
 वशनं वशः इच्छा वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यपि मूलमस्यावर्हि प्रथमांतादावर्हि इत्युपाधिकान्मूलशब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे पस्यात् आवर्ह इति ब्रह्मउद्यमने दं

संज्ञायान्न्या ॥ ४१८ ॥ २५॥ जनीवधूः ताम्बहति प्रापयति जन्या ॥ विध्यत्यधनुषा ॥ ४१८ ॥ २६ ॥ द्वितीयान्नाद्विध्यतीत्यर्थे यस्यान्नचेत्तत्र धनुः करणं
 सादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराभधनगणलब्धा ॥ ४१८ ॥ २७ ॥ तन्नन्तमेतत्तदधनं लब्धा धन्यः गणलब्धा गण्यः ॥ अन्नात्मः ॥ ४१८ ॥ २८ ॥ अन्नं लब्धा
 आन्निः वशङ्गतः ॥ ४१८ ॥ २९ ॥ वश्यः परेच्छानुचारी । पदमस्मिन्दश्यम् ॥ ४१८ ॥ ३० ॥ पद्यः कर्हमः ॥ नातिशुष्क इत्यर्थः ॥ मूलमस्याः वर्हि ॥ ४१८
 ॥ ३१ ॥ आवर्हणमावर्हः उत्पाटनन्तदस्यास्तीति आवर्हमूलम् आवर्हि येषान्ते मूल्या मुद्गाः । संज्ञायान्धेनुष्या ॥ ४१८ ॥ ३२ ॥ धेनुशब्दस्य षुगागो
 यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायां । धेनुष्यावन्धके स्थिता । गृहपतिना संयुक्तेभ्यः ॥ ४१८ ॥ ३३ ॥ गृहपतिर्येजमानसेन संयुक्ते गार्हपत्योभिः । नौवयो
 धर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थतुल्यप्राप्यवध्या धनास्यसमसमितसमितेषु ॥ ४१८ ॥ ३४ ॥

ह मूलमिद्रेत्यादि प्रयोगदर्शनात् मूल्यामुद्गा इति मूलोत्पाटनेतिनासे प्रहीतुमशक्याः मध्यजो लूयमानेषु कोशस्था अपियस्यामवस्थायां पतेपुस्तामवस्थां प्राप्ताः सुष्ठु
 शुष्का इति यावत् यप्रत्यय इति तेन धनुष्या शब्दोत्पदान्तः पतितु नित्स्वरः स्यादिति भावः ॥ ३३ ॥ संज्ञायामिति चरणप्रत्ययणायया धेनुर्हीह नार्थमुत्तमस्यरीकतेन
 संज्ञेयं गार्हपत्य इति गृहपतिनेति निर्देशादेव तृतीयांतात्प्रत्यय संज्ञायामित्यनुवृत्ते गृहवनीयादौ नातिप्रसंगः नौवयो धर्मजावादिभ्योऽष्टभ्यो यथा संख्यंतायादिष्वष्ट
 स्वर्थेषु पस्यात् रहता आदियोगेयथासंभवे करणे कर्तृति हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सेवेह समर्थविभक्तिरर्थोत्पद्यते अत्र प्रथमं मूलं जानां पचा

सि. कौ.
गी. त.
सु. त.
४७

नां हं हं कृत्वा द्वितीयमूलादिदं हेन सहसमाहारद्वंद्वः मूलां तानां द्विकरणं वा मूलादीनामेव वा द्वंद्वं कृत्वा नावादेशु द्वंद्वं न सारख्याभावादेकशेषो न भवति ॥ ३० ॥ नावाता
र्थमिति शक्यार्थं अहलो एतत्करणे तृतीया वयस्य इति स्निग्धो वयस्यः सवसा इत्यमरः वयसा तुल्यः शत्रुरित्यत्र तु न भवति संज्ञाधिकारात् विवेकवध इति विवेकवधमर्हती
त्यर्थः दंडादिभ्य इति सूत्रेण वधशब्दादहं श्येयद्विधानात् मूलेनानाम्यमिति मूलं नामपदादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभाख्यं यद्
व्यस्मान्मानं प्रतिशेषी कियते आत्मन उच्यते कं कियते तत् आनाम्यं आहं पूर्वकोन मिरभिभवे वर्तते तस्मात्पोरदुपधादिति यति प्राप्ते अतएव निपातनाण्यत्त
या चोत्ताम्यमभिभवनीयं आत्मानं प्रतिशेषी कर्तव्यं स च लाभाख्ये भर्गो एव लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो न तु मूला
तिरिक्तभागमात्रे एव च लाभमात्रे कृत्वा इति तस्य मूल्यशब्दस्य तद्द्वितिसंघाते निरुद्धलक्षणबोधासीतेति सीताहलायं संपूर्वादिरणः क्तः संमितं संगतं निम्नोन्नतादि

नावाप्रत्ययानां वयसा तुल्यो वयस्यः धर्म्येण प्राप्य न्यस्यं विवेकवधो विष्यः मूलेन आनाम्यं मूल्यं मूलेन समो मूल्यः सीतया समितं सीत्यं हे
त्रं तुलया समितं तुल्यं धर्म्यपथ्यर्थन्यायादनयेतो ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
सनिर्मितं छन्दस्यं इच्छया कृतमित्यर्थः उरसोऽण्वा ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
हृद्योदेशः हृद्यस्य हृद्ये खयदणलासेति हृद्योदेशः ॥ ॥ रहितं कृतमित्यर्थः समीकृतमितियावत् रथसीताहलेभ्योय द्विधावितितदंतवि

धिः परमसीत्यं द्वाभ्यां सीताभ्यां समितमिति द्वितीयं तुलयासमितमिति संमितं परिच्छिन्नं रुद्धिशब्दोयं संज्ञायामित्यधिकारात् अतएव तु
ल्यमिति सदृशमात्रे प्रयुज्यते न तु लायामाग्रहः कियते पथ्यमिति संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः तेन शास्त्रीयात्ययोऽनयेत तमेव पथ्यं न तु मार्गादनयेत श्चोरोपि छं
दसो छदि संवरण इति चुरादिरिच्छायामपि वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ततो घञिरिच्छापरीयच्छंदशब्दः प्रसिद्ध एव स्वच्छंदो छलदछकच्छेत्यादौ असुनितुयः सा
त्सोत्रप्रकृतिस्तत्र निर्माणे रच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयांतात्पर्यः इच्छया कृतमिति यद्यपि वेदे त्रिष्टुवादिषु च सांतश्चुंदः शब्दोऽस्ति तथापि इहन गृह्यते
संज्ञाधिकारत्किं विच्छापरीय एव स गृह्यते इति भावः पुत्र इति संज्ञाधिकारान्नेह उरः ॥ निर्मितं सुखं हृद्यस्य श्रीणतीति प्रियः इगपधेतिकः कृद्योगात्कर्म

लिखी अलौकिके तद्विप्रकृतिभागे तु तच्च नमामात्थ्यरेव एवमन्यत्रापि बोध्यं ॥ ॐ ॥ वंधो वध्यतेः नेनेति वंधनः करणे ल्युट् वशीकरणं मंत्र इति तेन हि परत्त्वं वशी
 क्रियते संज्ञाधिकाराद्द्विसिष्टादावृषो नायं यत् तस्य करणमिति कर्मणि षष्ठी कृतिः करणं क्रियतेः नेनेति वा करणमित्याशयेनाह भावः साधनं वेति जल्पशब्दो भावसाध
 नः कर्त्तरि षष्ठी हलस्येति कर्त्तृणं कर्त्तृसंयोगात्कर्मणि षष्ठी करणस्य कर्त्तृत्वविवक्षया कर्त्तरि षष्ठी वा रथसीतेति तदेतविधिः द्विहल्यः त्रिहल्यः तत्र साधुः साधुरि
 ह प्रवीणो योऽयोः वा गृह्यते नाय कर्त्ता तत्र हि परत्वात्तस्मिन् नमित्यनेन भाव्यं संज्ञाधिकाराद्द्वयकर्त्तृन गृह्यते इत्यन्ये प्रतिजनमिति जनो जन इति प्रतिजनं वीषा

वन्धने चर्षोऽथा ४८६ ॥ हृदयशब्दात्त्वष्टयना द्वन्धने यत्स्याद्देहेभिर्धेया हृदयस्य वन्धनं हृद्यः । वशीकरणमन्त्रः । मतजनहलात्करणजल्प
 कर्षेषु ४८७ ॥ मतं ज्ञानं न संकरणम्भावः साधनं स्वामत्यां जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः । तत्र साधुः । ४८७ ॥ अग्रे साधुः अग्यः
 सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः शरण्यः । प्रतिजनादिभ्यः खत्रा ४८८ ॥ प्रतिजनं साधुः प्रतिजनीनः
 सांयुगीनाः सार्वजनीनाः । भक्ता ४८९ ॥ भक्ते साधुवो भक्ताः शालयः । परिषदोऽण्यः । ४९० ॥ पारिषदः । परिषद इति योगविभागात्पे
 यि पारिषदः कथादिभ्यश्च ४९१ ॥ कथायां साधुः काथिकः ॥ गुडादिभ्यश्च ४९२ ॥ गुडे साधुः गौडिक इत्युः । साक्तोऽयवः । यथ्यतिथि
 वसति स्वपतेर्देवः । ४९३ ॥ यथिसाधुः यथेयः । यतिथेयः । वसने प्रकृतिस्तत्र साधुः कारते योगिनिः । स्वायते यन्धनाः सभायायः । ४९४ ॥ स
 भ्यः ॥ समाने तीर्थे वासी ४९५ ॥ साधुरिति निवृत्ताः । समाने तीर्थे गुरोवसतीति सतीर्थः । समानो दरे शयितः ओचो दातः । ४९६ ॥
 समाने उदरे शयितः स्थितः समानो दर्यो भ्राता । इति ४९७ ॥ सा दर्यः । अर्धे प्राग्वत् ॥ इति प्राग्धितीयाः ॥ ॐ ॥ ॥

यामव्ययीभावः प्रतिजन इदं युग संयुगोपकुल परस्वकुल ॥ ४९८ ॥ ४९९ ॥ ५०० ॥ ५०१ ॥ ५०२ ॥ ५०३ ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥ ५१० ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ ५१३ ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥ ५१६ ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ ५१९ ॥ ५२० ॥ ५२१ ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥ ५२६ ॥ ५२७ ॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥ ५३२ ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥ ५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ ५७२ ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥ ५८१ ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ ५८६ ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥ ५८९ ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥ ५९५ ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥ ६०१ ॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥ ६०६ ॥ ६०७ ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ ६१७ ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥ ६२० ॥ ६२१ ॥ ६२२ ॥ ६२३ ॥ ६२४ ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥ ६२९ ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥ ६३२ ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥ ६४० ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥ ६४५ ॥ ६४६ ॥ ६४७ ॥ ६४८ ॥ ६४९ ॥ ६५० ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥ ६५४ ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥ ६५७ ॥ ६५८ ॥ ६५९ ॥ ६६० ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥ ६६३ ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥ ६६६ ॥ ६६७ ॥ ६६८ ॥ ६६९ ॥ ६७० ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ ६७४ ॥ ६७५ ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥ ६८० ॥ ६८१ ॥ ६८२ ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ ६८८ ॥ ६८९ ॥ ६९० ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥ ६९६ ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥ ६९९ ॥ ७०० ॥ ७०१ ॥ ७०२ ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ ७०५ ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ ७२१ ॥ ७२२ ॥ ७२३ ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥ ७४१ ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ ७७० ॥ ७७१ ॥ ७७२ ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ ७८७ ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ७९३ ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥ ८०१ ॥ ८०२ ॥ ८०३ ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ ८०७ ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ ८१८ ॥ ८१९ ॥ ८२० ॥ ८२१ ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥ ८४० ॥ ८४१ ॥ ८४२ ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ ८४५ ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ ८५४ ॥ ८५५ ॥ ८५६ ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥ ८६१ ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ ८६४ ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ ८७६ ॥ ८७७ ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥ ८८० ॥ ८८१ ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥ ८८४ ॥ ८८५ ॥ ८८६ ॥ ८८७ ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥ ८९१ ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥ ९०१ ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥ ९२० ॥ ९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥ ९३० ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ ९४९ ॥ ९५० ॥ ९५१ ॥ ९५२ ॥ ९५३ ॥ ९५४ ॥ ९५५ ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ ९६० ॥ ९६१ ॥ ९६२ ॥ ९६३ ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ ९७० ॥ ९७१ ॥ ९७२ ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ९७८ ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥ ९८१ ॥ ९८२ ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ९९८ ॥ ९९९ ॥ १००० ॥

शाम्ना

सि.को.
टी.त.
सु.त.
४८

पक्षांतरे तु नमः शब्दापचक्रव्यापचेत्यादिवदाद्युदात्तस्यात् एवं च व्याख्या न ह्यस्याप्यावश्यकत्वे लक्ष्या नुरोधेन च किंचिद्वास्वयमिति तत्त्वं समानतीर्थे वासी निपातनात् निमित्त
रूपे सकृत्तिगणत्वान्दिग्रहीत्यनेन वासतीर्थ्य इति तीर्थे ये इति समानस्य सभावः तत्रत्यनेनेति तीर्थं तस्ते स्थक तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु योनौ जलवतारे च
तिविधेः इह त्वध्यापकवाचिन एदग्रहणो न्यस्य संज्ञाधिकारात् शक्तिः स्थित इति शीघातः स्थित्यर्थे वर्तते जलशयः कुशेशयमिति प्रयोगादिति भावः समानमुद्रमिति
पूर्वात् प्रथमेत्यादिनात् तुरुषः ततो यत्तत्सगयवाद् ओकारस्योदात्तः सोदंशुद्यः ओचोदात्त इति नानुवर्तते विभावो दर इति समानस्य सभावः तत्र तीर्थे य इत्यतोऽनुवर्तये इत्येन
द्विषेपेतेमी तेनो दर इत्यस्माद्यः प्रथमस्वरः प्राग्वदिति समाने दरे ज्यपितृत्येनां इत्यर्थः कथं तर्हि अपंथा नंतु गच्छंतं सोदरोपिविमुंचतीति मुग रिरिति चेत् अत्राहुः स
हसमानमुद्रयस्योदात्तः वोपसर्जनस्येति सहस्यसभावः तस्य वैकल्पिकत्वाद्यत्र भातेसहोदर इत्यपिसिद्धमिति ॥ इति प्राग्धीतीयाः समाप्ताश्चातुर्थिकाः ॥ अथ पांचमि

प्राक्क्रीताच्छः ॥ ५१ ॥ ५१ ॥ तेन क्रीतमित्यतः प्राक्क्रीतौ धिक्रियते ॥ उगवादिभ्यो यत् ॥ ५१ ॥ प्राक्क्रीतादित्येवा उवर्णा नाद्गवादिभ्यश्च यस्याच्छस्यापवादः
शुद्धं हेतितं ॥ ५२ ॥ नाभिनमच्च ॥ नभ्योः ॥ नभ्यमच्च न रथनाभावे वेदं ॥ श्रुनस्सम्यसारणम्वाः च दीर्घत्वम् ॥ सुयं शन्तु उधसो न दुध उधन्यं ॥ कम्बल्यच संज्ञा
यामा ॥ ५३ ॥ यस्यात् ॥ कम्बल्यमूला पलशतं ॥ संज्ञायां किं ॥ कम्बलीया उर्णा ॥ ॥

॥ कः प्राक्क्रीताच्छः इत्यतः प्रागिति इहार्थो वधित्वेन वृत्तेन तु प्रत्यक्

प्रकृतिर्वा तेनार्थो एव वधिमंत इति प्राक्क्रीताद्येः र्थाहितादयस्तेष्वस्योपस्थानं अकधिसज्जतीयोत्यवधिमान भवति यथामासात्पर इति कालः प्रतीयते ग्रामात्पूर्व इति देशः अलोत्पत्त्य
व इत्यलेव एवं च समानेः र्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो प्रदाहिः प्रकृत्यंतरे सावकाशुं छंतक कौडिन्यन्यायेन बाधने अन्यथा छस्यप्रदादेश्वसंनिधानाविशेषात्तव्यंतव्यानीयत्तमिव पर्याय
स्यात् अतोऽत्रार्थो वधित्वेन गृह्यते ननु पदादिविषये छोन भविष्यति विभाषाह विरपूयादिभ्य इति विभाषाग्रहणात् खिं गात् तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अवधित्वस्वीकारे न सति उक्ता
ज्ञापके नोगवादि प्रभृतिभ्यश्च स्याति प्रसंगिनिरासादिति चेत् अत्राहुः एवं सति छ इत्येवाधिकारोक्तु नार्थोऽवधिनिर्देशे न प्राग्वतेष्वजित्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः अधिका
रांतरे लोपवद्वात्वात् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशोऽन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् तर्हि विभाषाह विरित्यादि ज्ञापकाश्च यत्प्रतिपत्तिगौरवा इत्येव वा वधित्वेन निर्देशुमुंचित इति
आवादिभ्यो उवर्णा देर्गशब्दादेर्वशब्दादेश्वयस्यादित्यर्थे न भवति गवादिगणया गत गवाद्यंतर्गणसूत्राख्याह नाभिनमंचेति नाभिश्चोपलभते नभादेश्वेत्यर्थः नभ्यो सरति

रथांगसच्छिद्रनामिसदनुपविष्टः काष्ठविशेषः सचतदनुगुणवृत्तस्माहृतः अजनेनैवाभ्यगतादपि सहेतुत्वात्प्रथिते रथनाभवेवेति शरीरावयवेतुनाभ्यमित्येव परेण शरी
 रावयवाद्यदियनेनास्यवाधादिति भावः शून्यमिति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ननु सद्धिर्न शतितिलोपोन भवति ये च भावकर्मणोरिति प्रकृतिभावमुद्धर्तुं संप्रसारणे पर
 रूपे च कृते अनूपाभावात् दीर्घपदानुतद्विधानसाप्रथ्योदपिटिलोपाभावो गुपरिहरः ननु चेति चाद्यत न अतिसुवचमिति मनोरमा अन्यत्वाद् उधन्यशब्दात्तत्करोतितदात्रष्ट
 र्निष्पत्तिविष्टवदिति तिलोपेण जंतात्कर्तरि द्विपिलोपयलोपयोः कृतयोरनुनासिकस्य कौत्सि दीर्घतत्त्वं क्विंतादाचारक्वियुधानतेरत्यादावात्मनेपदार्थेन अडि-
 त्करणमावश्यकमिति उधन्य इति ये चेति प्रकृतिभावः कंवल्लज्जमंताया प्राक्कीर्तयस्वर्थेषु यस्यात् छस्यात् ॥ विभावाहविरपूपादिभ्यः गवादिषु हविषाब्दस्य
 गदिहहविर्विशेषाण्यग्रहणं च गवादिष्वेव हविर्विशेषाण्यग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यं असजातविशेषित्वेन तत्र रूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् अपूप्यमिति अपूपेभ्यो हि तं चूलं

विभावाहविरपूपादिभ्यः ॥ १११४ ॥ आमिस्यन्धिः आमिसीयां पुरोडाश्यास्त एडुलाः ॥ पुरोडाशीयाः अपूप्या अपूपीयां तस्मै हितमा ॥ १११५ ॥ वत्से
 भ्यो हितो वत्सीयां धुंका शडुव्यन्दा रुः गव्यमा हविष्या शरीरावयवाद्यत् ॥ १११६ ॥ दन्या कएळ्यं न स्वासिकायाः यत्स सुद्रेषु न स्यनाभ्यये च तद्धिते च १११७
 यादौ तद्धिते परशिरशब्दस्य शीर्षन्नादेशस्यात् ॥ शीर्षण्यः ॥ तद्धिते किं ॥ शिरश्च्छति शिरस्यति वाकेशेषु ॥ शीर्षण्यः शिरस्याः केशाः ॥ अचि शीर्ष र
 तिषा च्यम ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः ॥ स्थूल शिरसः ॥ इदं स्थूल शीर्षं ॥ ॥ ॥ ॥

पादिगणे अन्नविकारेभ्यश्चेति पर्यन्ते अन्नविकार अन्नप्रकारात् इति विशेषात् प्रभ्यो यद्वा स्यादिति नदर्थः ओदस्या ओदनीयात्तुंडुलाः एवं चानेनैव गणसूत्रेण सिद्धे अपूप्या
 दीनात्तत्प्रतिशब्दात् प्रयं चार्थः हविरपूपादिस्यो विभावाया उवादिभ्यो यत्सुवचमिति प्रतिषेधनं सक्त व्या धानाः चरव्यात्तुंडुलाः चरुर्नाम हविरिति काशिकास्थाली वचनस्य च
 रुशब्दस्य तत्रत्ये हविरपूपादिस्यो विभावाया उवादिभ्यो यत्सुवचमिति प्रतिषेधनं सक्त व्या धानाः चरव्यात्तुंडुलाः चरुर्नाम हविरिति काशिकास्थाली वचनस्य च
 आदीयरुहोरिति तसि सुद्रेषु नासिकपाशुद्रानः सुद्रः सुसुपेति उवाच ॥ माभ्यमिति नाभिनमं चेति नभादेशोरथनाभावेव प्रवर्तते तस्य गवादि यत्ता संनियोगशिष्टत्वादिति
 भावः शीर्षं च्छदसीत्यतो भवतेनादाह शीर्षन्नादेश इति शीर्षण्यदात्ते ये च भावेति प्रकृतिभावः शिरस्यतीति नः कोरति नि यमेन पदत्वाभावाद्गुत्वाभावः ॥ ॥

सि-कौ-
श-त-
सु-त-
४८

खलु यव अत्र वषशब्दोऽकारान्नो गत्यतेन तु न कारान्तः अन्यथा त्वयं देहाद्येन लोपमकृत्वैव निर्दिशेत् आत्मनो विश्वजनेति वद दृष्यायहितं दृष्यं नांता घतितु वष एणिति स्या
न वसत्यमिति वसनशब्दात्स एणपर्ययः प्रकृतिभावस्तु ये चेत्यनेन पूर्ववत् इह वषनशब्दाद्वा एणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति छेप्यनभिधानान्नेत्याकरः तेन वल्लेहितं प्रो
सलेभ्योहितमिति वाच्यमेव चादृश्यात् गणदिषुरथशब्देन यठितः इति शब्दपर्ययतियथा स्यात् अर्थोतरे माभूदिति अजाविभ्यां अजशब्द इह पुल्लिङ्ग उपात्तः अतएव
इहैषीत्यविश्वस्य सर्वनिपातं वाचित्वा अजाघदंतमिति अजशब्दस्य निपातः कृतः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति स्त्रीलिङ्गादपि थ्यन् तसिल्लदिषु थ्यनः
परिणामानुवशावेरुसंतुल्यं अनयति अजेभ्यो अजाभ्यो वाहितेभिर्दिग्रहः ॥ कर्मधारया देवोति ॥ व्याख्यानादितिभावः विश्वजनीयमिति विश्वस्यजन
सर्वसाधारणवेत्यादिः विश्वोजनेऽप्येति वहुव्रीहावपिस एवाप्यपरार्थसस्मैहितमिति विग्रहः पंचजनीनमिति रथकारपंचमाश्वत्तारोवर्णाः पंचजनास्तेभ्योहितं दि

खलु यवमात्रं निल वष व्रक्षणश्चापा १५ ॥ खलायहितं ह्युलं यव्यं माथ्यं तिल्यं वष्यं व्रक्षण्यां चादृश्या अजाविभ्यां थ्यना १५ ८ ॥ अजथ्या
यूथिः अविथ्या आत्मनिश्चजनभोगोत्तरपदात्स्वः १५ १ ८ ॥ आत्मा ध्वानौखे ६ ४ १ ६ ॥ एतौखे प्रकृत्यास्तः आत्मनेहितमात्मनीनां विश्व
जनीनां कर्मयोगां देवेभ्यते षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एवा विश्वजनीयां पञ्चजनादुपसंख्यानम् पञ्चजनीनम् सर्वजनाद्ब्रह्मश्चासावे
जनिकः सर्वजनीनः महाजनाद्ब्रह्म महाजनिकः मातृभोगीणः ॥ पितृभोगीणः राजभोगीणः आचार्यादणत्वच्च ॥ आचार्यभोगीणः ॥

कस्मै संज्ञायामिति समासः पंचजनादित्ये तत्र भृतिवार्तिकत्रयमुपिकर्मधारयविषयमेव तेन षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव पंचजनीयः सर्वजनीन इति सर्वजनः सर्व
जनः पूर्वकालेकेतितत्पुरुषः तस्मैहितमिति विग्रहः साध्वर्थे तु प्रजिजनादिभ्यः खत्रिति खत्रिसावर्जनीन वैश्वजनीनशब्दो व्युत्पादितौ मातृभोगीण इति इह भवणुपदत्वाभावेप्य
दृक्क्याडित्यनेन यच्चाणत्वं भवति तथा प्रागेवोपपादितं मातृभोगः शरीरं तस्मैहित इति विग्रहः यद्यपि भोगस्सुखेभ्योऽदिभृतावहेष्वपणकययोरित्यमरेण अहेस्त्युक्तं त
थापि प्रयोगवाहुल्याभिप्रायं तत्राक्तिसुशरीरमात्रे रत्याकरः मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकः छ एव मात्रीयपित्रीयः राजाचार्याभ्यां तौत्सर्गिकः छेपि न भवत्यनभिधानात्किं नुराज्ञेहितं
माचार्यायहितमिति वाक्यमेवेत्याकरः

सर्वपुरुषाभ्यां आभ्यांशब्दाभ्यां यथा संख्यं एव त्रैलोक्यं तस्मै हितमित्यर्थं प्राचीनेति छस्यापवादविति सूत्रार्थः सर्वदिति अनुकरणत्वात् सर्वनामकार्याभाषः पुरुषाद्वधविकारेति कोम्यजा
 वलादिह षष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते तेन कृतेत्यत्र तु उपनिवृत्तौ यातदाह पुरुषस्य वधरति समूहेष्यणीति तस्य समूह इत्यनेन ग्रंथेऽणीति कृतेग्रंथे इत्यनेन अप्राप्ते इति यो
 रुषेयः प्रासाद इत्याद्यै न कस्याप्यपवादो यं द्वित्रिभिः भावः माणवस्वत्रोत्रिक्त्वरणं वृद्ध्यर्थं स्वरायं च यद्यपि माणवे वृद्धिः स्वतः सिद्धे व तथापि माणवीनाभा र्ये इत्यत्र वृद्धिर्निमित्तस्य
 चेति पुंस्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति ज्ञेयं माणवायेति मनोः कुत्सितमपत्यः माणवः अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य च मूढ इत्यनेन सिद्धाति माणव इत्यप्यधि

सर्वपुरुषाभ्यां एव त्रौ। १। ११९ ॥ सर्वस्मै हितं सार्धं। सर्वीयं। पुरुषाद्वधविकारसमूहतेन कृतेषु। भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्य
 स्पष्टं मध्ये निवेशः। पुरुषस्य वधः पौरुषेयः। तस्य इमित्यणि प्राप्ते। पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽत्र। इत्यत्रि प्राप्ते। समूहेष्यणि प्रा
 षा एकाकिनेऽपरितः पौरुषेयवृत्ता इवेति साधः। तेन कृते तु ग्रन्थेऽणि प्राप्ते। अग्रन्थे तु प्रासादात् प्राप्ते एवेति विवेकः। माणवचरकाभ्यां ज्ञा। १। १। १११ ॥
 १११। माणवव्यतिरेकं माणवीनां चारकीणां तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ। १। १। १२१। विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थ्यायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययस्यात्
 अकारेभ्यस्तानि अङ्गरीयाणिकाष्ठाणि। प्राकारीया इष्टकाः। शङ्खव्यन्तारुः। छदिरुपधिवलेर्दृज्। १। १। १३१। छदियेयाणितृणानि। दालेयासुण्डलाः। ३
 यथिशब्दत्वायै इष्यते। उपधीयत इत्युपधिः रथात् तदेव औपधेयं। अयमोपानहोऽर्थः। १। १। १४१। छस्यापवादः। आश्वभ्यो वत्सः। औपानहो मुञ्जः
 चर्मण्यप्ययमेव। पूर्वविप्रतिषेधेन। औपानहो चर्मण्य

कारस्थवार्तिककालत्वं तच्चवार्तिकमेतत्सूत्रस्थनिर्देशसिद्धार्थकत्वं नपरमित्या
 हुंवारकीणामित्तरनीतिचरः पचोच चरिचलियतिननामिति हि द्वेनां कल्पितत्वादिह न भवति ततः संज्ञायोकनिचरकः तदर्थं विकृतेः तस्मै हितमित्यतस्तस्मात्
 गनुषतेनेतराह चतुर्थ्यन्तादिति तदर्थं प्रति सामान्येन पुंस्वत्पत्ययत्वं समीच्यात्तपत्यमत्प्रायेनाह तदर्थ्यायामिति विकृत्यर्थ्यामित्यर्थः तदिति सर्वनाम्ना हि विकृतिः
 प्रसृज्यते एषं च विकृतिरवयवमिति हि प्रेति समर्थानां पदित्यधिकामप्यत्र निर्वोधत्वं शक्यमिति उगवादिभ्य इति यत् छदिरुपधि समाहारद्वेसौत्रं पुंस्वत्त्वं
 द्विक्याणीति छधतेः नेनेति छदिः अर्चिशुचिहसृपिच्छादिभ्य इति इत्यनेन द्विकिषु चति इत्यत्वं पदानुचर्मविकारु छदिसदापरत्वाच्चर्मणोऽत्रित्यत्र प्राप्तेति पूर्वविप्र

सि. कौ.
डी. त.
सु. त.
५०

निमिधेनतुदनेवेष्यते छादिवेयं चर्म आहचयत्र्या वज्रः पूर्वविप्रतिषिद्धं दत्तं चेति यत उदाहरणं सनंगव्यं सनंगुश्चर्मविकारस्तदर्थं चर्म उगवादिभ्य इति यत् न्यस्योदाहरणमोपानत्यमिति अनुपदं वक्ष्यति बालेया इति अशेषहारयोः योसि वलिः यण्यं मजेस्त्रियामित्यमरः उपाधिरिति उपसर्गो घोः किरिति धात्रः किरानो लोप इति चत्पत्सोप विप्रतिषेधेनेति यत्रा वज्र इत्यादिवर्तिकेनेत्यर्थः नमुदञ्चि चोच्चिरित्यस्य अविधाउपाबहश्च विशिष्यग्रहणेन प्रतिपदोक्तं वलीय इति सिद्धे किमनेन पूर्वविप्रतिषेधेन अत्राहुः नि वक्राशत्वसित्यत्र प्रतिपदविधित्वं वलीयस्त्वप्रयोजकं ननु सावकाशत्वे रम्यत्वेन मुनिवचने नानुमीयते तेन स्वपित डाकानीत्येव युक्तं परत्वानुसप्रवृत्तेरिति चेत्तच्चैद्यमाश्रित्य स्वपित डाकानीति मतं दुर्लभं अत्र निमित्तोपपत्त्यप्यसिद्धं गीत्या उदाहरणे सावकाशतया प्रतिपदोक्तत्वावलीयत्वादिनि ॥ ३३ ॥ चर्मणोऽत्र तदर्थमित्यादिपूर्वोक्तेष्वनुस्यत् चस्यापवादः चर्मण इति षष्ठी न तु पञ्चमी पंचम्यानुवः शब्दा चर्मार्थीयां प्रकृतौ प्रत्ययः स्याच्चर्मणे द्वीपीत्यादौ न चेव्यते चर्मणे

चर्मणेऽत्र ॥ १५ ॥ चर्मणोऽपि विकृतिस्तदा चकादजस्यात्वावर्धे इदं वाद्वे चर्माधारत्र चर्मा तदस्य तस्मिन् स्यादिति ॥ १५ ॥ प्राकार आसामिकांसां प्राकारी यो रष्टकाः प्रासादीयं दारु प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारी यो देशः ॥ इति शब्दो लौकिको विवक्षामनुसारयति ॥ तेनेहन ॥ प्रासादो देवदत्तस्य इति ॥ परिखाया दत्ता ॥ १५ ॥ यारिखेयी भूमिः ॥ छयतोः पूर्णो वधिः ॥ प्राग्वते षत्र ॥ १५ ॥ तेन तु ल्यमिति वति स्वस्य निततः प्राकृठः अधिक्रियते ॥

॥ ३३ ॥ द्वीपीति तदाह चर्मणोया विकृतिरिति वाध्वै इति वधि वपिभ्यामिति र न प्रत्यये वर्ध शब्द आद्यु दत्तश्चर्मवाची तस्य विकार इत्यण टिड्नेति डीप् चर्मा रजसस्यै वर्धे गीणादिके ष्टनिति तु वर्धीति भवति ततोऽनिति तु वाध्वं नधीवधीवरत्रास्यादित्यमरः चंचाः पश्यवधिकाः यश्येति भाष्यं तदस्य प्रथमासमर्थान्प्रतिपदिकात्पृथ्वैससमर्थे चयथाविहितं प्रत्ययाः स्यादिति संभावनेऽलमिति चेदित्यादिना संभावने लिङ् इष्टकानां वद्वेन प्राकार आसां स्यादित्येतत्संभाव्यते देशस्य हि गुणेन प्राकारोऽस्मिन् स्यादिति संभाव्यते इष्टकानां वद्वेन प्राकारोऽस्मिन् स्यादिति संभाव्यते इह प्रकृतिविकारभावत्वादर्थं च न विवक्षितं किं तु योग्यता मात्र तेन पूर्वस्यायमविषयः द्विसृच्छब्दग्रहणं स्पष्टं प्रतिपत्त्यर्थं तदस्यास्मिन् इति वत्सकृते च्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः ॥ ॥ छयतोः पूर्णो वधिः ॥ ॥ प्राग्वते षत्र ठत्रित्येव वक्तव्ये प्राग्वतेरिति वचनं मध्ये यो

अधिकारकः न। पवाः सर्वभूमिपृथिवीभूमणत्रौ शीर्षेदेदाद्यच्चैत्यवमादिस्तेन विच्छेदेपिपारायणतुरायणे त्यादौठत्रे चयथास्यादित्येवमर्थे नचैवंपारायणदिसत्रे एवठत्र
निर्दिश्यतामिति वाच्यं उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां तेभ्यः प्रकृतसूत्रं विनाः लाभात् तथा च गोपुच्छिकः सामतिक इत्यादौठत्रर्थमिदं सूत्रमत्र प्रदेशे
आरब्धमिति बोध्यं ॥ ३० ॥ आर्हादगोपुच्छं तदहतीति इह तदहमिति सूत्रांतर्गतमचप्रत्ययांतं नानुक्रियते किंतु तिङ्-नस्यैकदेशः शवंत एव व्याख्यानादिति भावः अ
भिव्यायेति। तेन श्वेतच्छत्रिक इत्यत्राहं न्यर्थेठक् भवतीति भावः ननु परिमाणान्तरधक्तस्याग्रहणं व्यर्थं परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं संख्ययापि च प

आर्हादगोपुच्छं संख्यापरिमाणादृक्। ५। २। २० ॥ तदहतीत्येतदभिव्याय्यठत्र अधिकारमध्येठत्रोपवादः ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन् च यित्वा ॥
असमासे निष्कादिभ्यः। ५। २। २० ॥ आर्हादित्येतत्त्रेन क्रीतमिति यावत्समदशसूत्र्यामनुवर्तते निष्कादिभ्योऽसमासेठक् स्यादाहो येष्वर्थेषु नै
ष्किं का समासेठक् ॥ परिमाणान्नस्या संज्ञाशरणयोः। उत्तरपदवृद्धिस्स्यात् त्रिदादौ। परमनेष्किः। असमासग्रहणं ज्ञापकम् भवती। तः
प्राकृतदन्तविधिरिति तेन सुगव्यम्। यवापुप्यमित्यादि। इत उर्द्धं नु संख्या पूर्वपदानान्तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि सतिपारायणिकः
द्वेषास्यपरिणवः। अलुकीति किं। द्वाभ्योऽप्यभ्यां क्रीतं द्विशूर्प्यं। द्विशूर्प्येण क्रीते शूर्प्यादत्र माभूत्। किंतु ठत्र द्विशोर्प्यिकं। अर्होत्परिमाण
स्यद्वेषस्य तु वा। ७। ३। २६ ॥ अर्होत्परिमाणवाचकस्ये। इयदस्यादेरचाहृदिः पूर्वपदस्य तु वा त्रिणिगिति किं ति च। अर्होत्त्रेण न क्रीतं। अर्होत्त्रेण
कां। आर्होत्त्रेण कां। नाहः परस्या। ७। ३। २७ ॥ अर्होत्परस्य। परिमाणः कुरस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा त्रिदादौ। अर्हप्रस्थिकं। आर्हप्रस्थिकं। अंतः
प्रति अर्होत्त्रेण कां तपरः किं। अर्होत्पर्याम्भवेत्। अर्होत्तरी। अर्होत्तरीभाय्ये रित्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुम्बद्वावनिषेधो न स्यात् ॥ ॥

रिच्छिद्यते इति साधिय परिमाणमेवेति चेत् अत्र श्लोकवार्तिके च पूर्वमने किं लोकोत्तरं परिमाणं तदन्तः आयास्य प्रमाणं स्यात्संख्यावात्त्यानुसर्वतः अस्यार्थः तुलादा
करोप्ययेन द्रव्यांतरपरिच्छिन्नं गुणत्वेन यत्प्रदिशब्दनाच्चेन पाया गदिनासुत्रेण देहो हत्वमुन्नीयते तदन्तः आगे इउच्चायः परिणहोवित्तरः — ताभ्यामारोहपरिण
हाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिमित्तेन त्रीत्यादिये परिमीयते तत् परिमाणं प्रस्थपरिः सर्वतोभावे आयास्येन मीयते तत्प्रमाणं। तच्च क्वचित्तिर्यगवस्थितस्य

सि. कौ.
दी. त.
७. २.
परि.

वस्तुनो भवति यथा व... देहलादिः कचिदूर्ध्वोभावा वस्ति तस्य भवति यथा हास्तिनमुदकं उरुद्वयसमुदकमिति संख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्था
दिहलादिभस्ति... तदिभूत एकत्वद्वित्वादिरिति इह संख्या परिमाणयोरेव प्रकृतत्वेप्युन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसंगात् कृतमिति बोध्यं असमासे निष्कादिभ्यः
निष्कपण... तद्वै... तत्र दोषप्रकृत्यः परिमाणवाची यद्विश... संख्यावाची ताभ्यां ठजि प्राप्ते वचनं इतरे वा तु यं चानामुन्मानवाचिद्वे
तर्वसूत्रे... तसि संसमासप्रतियेधार्थं वचनमित्येके अन्ये लुहः पूर्वसूत्रे परिच्छेदेकमेतत्संख्याभिन्नपरिमाणशब्देन गृह्यते तेन सर्वभ्यश्च जि प्राप्ते ठविधाना
र्थवचनं न चि व परिमाणं तु सधेत इति मेदेन व्युत्पन्नं नैवैयर्थ्यमिति वाच्यं प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये इत्यादावस्योययोगादितियच्च द्यमप्येतत्पर
मंजरीसष्ट अ... किमर्थमसमास इत्युच्यते प्रातिपदिकग्रहणे तु दंतग्रहणाभावादेवैष्टिसिद्धेरत आह असमासग्रहणमिति सुगव्यमिति आवादिभ्यो यत् यवाप्यमिति विभाषाह
ताच्च ठस्यता वशतो ॥ ११ ॥ २॥ शतेन क्रीतं शतिकं । शतं । अशते किं । शतमपरिमाणमस्य शतकस्सह । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थो न्मिद्य
तेतेन न न्यूनो न किंतु कनेवा असमास इत्येवादिशतेन क्रीतं द्विशतकं । संख्यायाः अतिशदन्तायाः कना ॥ ८ ॥ २॥ संख्यायाः कनास्यादाह्येयैरेतु
त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चमिः क्रीतः यच्च कः । बहुकः । त्यन्तायासु । सामतिकः । शदन्तायाः । चात्वारिंशत्कः ॥

॥ शत...
॥ अशते...
॥ अशते...
॥ अशते...

॥ विरूपादिभ्यश्चि यत् अन्विकारत्वादेवमि
द्वे अपूणादीनां प्रतियदयाठस्य मर्ष्यात्तदंतविधिर्नेति न्यासग्रंथसूयेस्यः कृत्यादिग्रंथविरोधादिति भावः अतएव तत्सूत्रे अपूणादीनां केवाचिन्ताठः प्रथमार्थ इत्येवोच्यते मरत उर्ध्वमि
तिज्ञापकेन तदंतविधौ लब्धेपि कशोयव्यवस्थार्थमिदं संख्यापूर्वपदानामिति किम् इह माभूत् परमपारायणं वर्तयति द्विशयमिति तद्विद्यार्थे द्विगुरयं एवादिप्रकृतिर्लुगंता न
भवति इति संख्यापूर्वपदादप्यस्मात्तथा र्णादत्र न्यतरस्यामिति प्राप्त्तस्या त्रष्टुत्रो वा अर्धद्वै पूर्वतिलुकृद्विशेषिकमिति परिमाणं तस्येत्नुत्तरपदवृद्धिः ठत्रो द्विगुप्रति निमित्तत्वा
भावानुगभावः यद्यप्यर्धद्वैतिसूत्रे द्विगोः परस्या हीयस्य लुगित्येव मूले व्याख्यास्यते तथापि द्विगोर्निमित्तस्येति व्याख्येयमेव अन्यथा अत्रैव ठत्रोलुक्त्यादेतच्चाध्यद्वैतिसूत्रे
स्फुटीकरिष्यते तपरः किमिति दोषाकारस्य वृद्धौ कृतायामपिरूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः निषेधो न स्यादिति तथा च वृद्धिनिषेधाभावात् तपरकरणमावश्यकमिति भावः
इदं च पुं वद्वा निषेधाभावात्पादनं पूर्वपदस्य वृद्ध्याभावपक्षे क्रियते यदा तु पूर्वपदस्य पश्चिमी वृद्धिः क्रियते तदा फलेपधानं वृद्धिनिमित्तं तद्विदत्सुत्तरपराकारस्य वृद्धिनिषे

सि. कै.
टी. त.
सु. त.
५२

ठञ्ठकृ कनामिति शतमानपरिमाणंततञ्ठञ्ठ प्राप्तः विंशत्याक्रीतं विंशतिक संज्ञाशब्देयं असंज्ञायां हि विंशतिविंशद्भ्यामिति वुनस्यात् संज्ञाचयदिपरिमाणस्य तदा
ठञ्ठ प्राप्तः अष्टौतरस्य च तर्हि ठकृ प्राप्त वसनशब्दात् ठगेव सहस्रशब्दस्य संख्यावाचित्वात् न संख्याया अतिशदताया इति कन्यास इति विवेकः अर्धपूर्वं अध्या
ठमर्द्धयस्मिन् तदर्थं धर्द्धं शादिभ्यो धातुजस्येत्पुनरपदलोपः अर्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति कर्त्तुं हि गर्भवहृत्प्रोक्ते अर्धपूर्वं च द्विगु श्चेति द्वंद्वः सौत्रं यत्स्वद्विगोरि
त्रियं च मीनतु सौत्रात्पश्येन व्याचष्टे अर्धपूर्वादिभ्यो हि एते च वृत्तिकारोत्या व्यास्रु अत्र वार्तिके द्विगो लुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित ल
स्य लुगिति वक्तव्यं द्वाभ्यां श्रुत्या भ्यां क्रीतं द्विशूर्पे द्विशूर्पे क्रीतं द्विशौर्पिकमिति पूर्वोक्तोदाहरणं जोलुङ्गामृदिति न चैवं द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पे तया क्रीतमिति
विग्रहे द्विशूर्पमिति रूपं न स्यात्तद्धितस्यात्र द्विगोरनिमित्ततया अर्धर्द्धे तिलुकोः प्रवृत्तेः द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु सिद्धमिष्टमिति चेत्तमेवं अर्थविशेषासंप्रत्यये अत
न्निमित्तं द्वयोर्निमित्तं नंतरस्य वार्तिककृतैवोक्तत्वात् यत्र तद्धितार्थद्विगुना सह अर्थानभिद्यते तत्रैतद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति व
क्तव्यमिति तं स्थाप्य एवं च द्विशूर्पमिति तद्धितार्थद्विगुना सह द्विशूर्पो क्रीतमित्यस्यार्थो न भिद्यते इति समाहाराद् द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुगभवत्येवेति न कप्यनुपपत्तिः
वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित इति व्याख्याय प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यं द्विशूर्पो क्रीतमिति विग्रहे तु द्विशूर्पो देव प्रत्ययो भवत्यव्य
विकन्यायान्तु द्विशूर्पो शाब्दादिभ्यो अश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यं न च अर्धशब्दः संख्यावाच्येव तथा च लोके गण्यते एकोऽर्धर्द्धे द्विविति अतएव अर्धर्द्धकमि
तिकं न अर्धर्द्धकं समिति तद्धितार्थद्विगुः अर्धर्द्धसंवत्सरिकमित्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदद्वि श्व भवति तत्किमर्धपूर्वं ग्रहणेनेति चेत् अत्राहुः
संख्याकार्यमेतस्य किंचिन्नेति ज्ञापनार्थमिदं तेन कनद्विगुसमास इति भ्योऽन्यत्र भवति तद्यथा अर्धर्द्धकरोतिने हकृत्वसु च यः सकृत्कलांतां क्रियामभिनि
र्हृत्य पुनस्तमेव कुर्वन्मध्ये निवर्तते स एव मुच्यते इति यां च कलापिकमिति पंचकला याः परिमाणस्येति विग्रहे तद्धितार्थेति समासः तदस्य परिमाणमिति ठञ्ठ एवं यां
चलिभित्ति कृमपि बोध्यं पंचलोहिन्योगुंजाः परिमाणस्येति विग्रहे पूर्ववत्समासतद्धितौ भस्यादेतद्धित इति प्रवृत्तावालोहिनी शब्दस्य कारनकारयोरभावः परिमा
णविशेषस्य नामधेये एते असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययांतस्य विशेषणं न तु द्विगोः एतच्च वृत्तिकृता सूत्राशयमनुरुध्यवर्णितमिति रूपापितथैवोक्तं भाष्यवार्तिकयोस्त्वसं

द्वाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथा हि द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं पंचकलापयंचलोहितशब्दौ च द्विगुक्तं तद्धितलुकावेव संज्ञे। यस्तु नाभ्यामुत्पद्यते ठञ् स श्रूयत एव द्विगो
 रनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादिति विभाषा टिठने लुगिति प्रत्यादेशपक्षे तु लुङ् भवति प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादिति बोध्यं अर्धसहस्रमिति शतमा
 नविंशतिकेति विहितस्या लुक् तदभावपक्षे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदद्वि- अर्धशब्दः संख्यावाचीत्यधुनैवोक्तत्वात् द्वित्रिपूर्वत अर्धश्रू
 हणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपीहनसंबध्यते द्विगोरिति तु संबध्यत एव वषी समासं व्यावर्तयितुं अत्र च व्याख्या नमेव शरणं द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं
 चित्यप्रयोजनमिति हरदत्त- द्विगैस्त्रिकमिति प्राग्वतेषु च अनंतरे तु षगिति मनोरमायां निष्कादिभ्यस्समासेठ गभावात्परिच्छेदकमात्रं गृह्यते रतिमनंतरं षिठ
 जेव भवति तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वाद्गोपुच्छेत्यादिनापर्युदत्तत्वाद्गुभावे निष्कादिभ्यश्चि प्राप्ते असमासेठ विधानेपिसमासेठ अत्रैव प्राप्त्वादित्यस्य

विसाञ्चापाथ ३३॥ द्वित्रि पूर्वादिना दार्हायस्य लुगवासात्। द्विविसां द्वैव सिकमित्यादि। विंशतिकात्कः। पा १। ३३॥ अर्धपूर्वदि
 रित्येव अर्धविंशतिकीनां द्विविंशतिकीनां खार्या र्कना पा १। ३३॥ अर्धश्वरीकं। द्विश्वरीकं। केवलायाश्चेति वेक्तव्यं। खार्या कं। पण
 पादमाषशती घता पा १। ३४॥ अर्धपूर्वमादिषण्यं। द्विषण्यं। अर्धषण्यं। रहपादः। यदिति नयस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् यद्यत्सत
 दर्थे रत्यपि प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणत। शाण्ड्या पा १। ३५॥ यस्यात्पठभा तस्य लुका अर्धशण्यं। अर्धशण्यं॥

परिमाणतस्येत्त्युत्तरपदद्वि- द्विगोरिति संबधान्ने ह लुक् द्वयोः द्विको द्विविष्कलेन की तद्धिते द्वि- अर्धपूर्वसंवादादर्थे नैष्किकमित्यत्राप्यनेन लुङ् भवति।
 ॥ ३३ ॥ विसाञ्च चकारेण द्वित्रिपूर्वादित्यनुकल्पते तत्कलत्वं न लुङ् नंतरं चेत्युत्तरानुवृत्तं विंशतिकं शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते स्तो
 षत्रविधीयते स्वर्जाः तस्य परिमाणमिति ठत्रि प्राप्ते तस्य च लुके प्राप्ते कनविधीयते कना- द्विगोरिति ह भवः स्यादिकनविधावपियस्येति चेति लोपादिष्टं न सिद्ध
 तातिभावः प्राण्यङ्गार्थस्यैवेति अयं भावः यादृश्यपदाज्याति- हते द्विगुत्तरप्राण्यङ्गस्य वद्विषा रस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैस्संबंधसंभ्रान्तं तथा च
 यद्यतीत्यादावपितस्यैवानुवृत्तेरित्युक्त्वाभाषायां साहचर्यात्परिमाण- चनेग्रहणमिति पक्षे रतिता यद्यपि शाण्ड्या उन्माने तथाप्यार्हादिति सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिणीयते परिच्छिद्यते अ

नाभ्यामुत्पद्यते ठञ् स श्रूयत एव द्विगो रनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादिति विभाषा टिठने लुगिति प्रत्यादेशपक्षे तु लुङ् भवति प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादिति बोध्यं अर्धसहस्रमिति शतमानविंशतिकेति विहितस्या लुक् तदभावपक्षे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदद्वि- अर्धशब्दः संख्यावाचीत्यधुनैवोक्तत्वात् द्वित्रिपूर्वत अर्धश्रू हणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपीहनसंबध्यते द्विगोरिति तु संबध्यत एव वषी समासं व्यावर्तयितुं अत्र च व्याख्या नमेव शरणं द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चित्यप्रयोजनमिति हरदत्त- द्विगैस्त्रिकमिति प्राग्वतेषु च अनंतरे तु षगिति मनोरमायां निष्कादिभ्यस्समासेठ गभावात्परिच्छेदकमात्रं गृह्यते रतिमनंतरं षिठ जेव भवति तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वाद्गोपुच्छेत्यादिनापर्युदत्तत्वाद्गुभावे निष्कादिभ्यश्चि प्राप्ते असमासेठ विधानेपिसमासेठ अत्रैव प्राप्त्वादित्यस्य अस्यापि पपु ३४ ॥

सि. कौ. भावेठत्रितिभावः मुख्यमतेतुठगेवबोधः शरणद्वेनिसूत्रेशताच्चेतिवक्तव्यं पूर्वैणनिर्भ्रं प्राप्तेविकल्पार्थं एवंचपूर्वसूत्रेशतग्रहणमकृत्वाशतशरणभ्यांवेत्येववक्तुं युक्तमित्याहुः ॥
 टी. त. व्यर्हशसंअध्यर्हशतपंचशसंपंचशतयदभावेसंख्यालक्षणस्यकनोलुक् शताच्चठन्यतावितिनुनप्रवर्तते तत्रासमासग्रहणस्यनुवर्तनात् ॥ ३६ ॥ द्वित्रिपूर्वादेष्ववार्तिकमिदं
 सु त. ऐतिह्यसूत्रेऽपुसिसं भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिहसंवध्यतइत्याशयेनाह शरणादित्येति न्यासकृत्वात्वपिवायकेवार्तिकेसूत्रत्वभ्रमेणव्याख्यातं शतशरणभ्यांवे
 ५३ तिसूत्रयितव्येपेणपादेति पूर्वसूत्रेशतग्रहणंक्रियते तस्येदंफलंशतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तते ॥ ३७ ॥ शरणद्वेयत्रैवसंध्यतेतदुत्तरसूत्रेद्वित्रिपूर्वादेष्वेत्यत्रनुनसंवध्यतेतेनश

द्वित्रिपूर्वादेष्वेति ॥ ३६ ॥ शरणदित्येवाचाद्यन्तेनत्रैस्त्वपरिमाणान्नस्यारुण्यं शरणयोरितिपर्युदासादादिरद्विरेवद्वैशरणं ॥ द्विशरणं ॥ द्विशरणं
 चठत्रादयस्त्रयोदशप्रत्ययाः प्रकृतास्त्रयोदशसमर्थविभक्त्यर्थोश्चाकांक्षिताः तेदानीं पुच्यन्तेनकीतमा ॥ ३७ ॥ ४३ ॥ गोपुच्छेनकीतंगोपुच्छिकं।
 सासतिकं। आस्थिकं। ठकनैधिकं। इहोण्याः। ३४ ॥ ५० ॥ गोण्याइत्यात्तद्वितलुकिलुकोक्चक्षुः। पञ्चभिर्गोणीभिः। कीतः। पटः। पञ्चगोणिः। तस्यनिमि
 त्तंसंयोगोत्पत्तौ। ५१ ॥ ३८ ॥ संयोगंसम्बन्धउत्पातः शुभाशुभसूचकः। शतिकः। शत्योधनपतिसंयोगः। शन्यांशतिकं। दक्षिणाक्षिस्पन्दनेशतस्यनि
 मित्रमित्यर्थः। वातस्थितश्लेष्मभ्यश्शमनकोपनयोरुपसंख्यानां वातस्यशमनज्ञेपनम्बावातिकं ॥ वैत्रिकं। श्लेष्मिकं। सन्निपाताच्चेतिवक्तव्यं ॥ सा
 न्निपातिकं। गोद्वैचोः संख्यापरिमाणश्चादेर्यत् ॥ ५१ ॥ ३९ ॥ गोर्निमित्तंसंयोगउत्पातोवागव्यः। अक्षः। धन्यः। यशस्यः। स्वर्ग्यः। गोद्वैचिकं। विज
 यस्यवैजयिकः। असंख्येत्यादिकं। पञ्चानोपञ्चकं। सप्तकं। प्रास्थिकं। खारीकं। अश्वादिआश्विकं। आशिमिकं। ब्रह्मवर्चसादुप्रसंख्यानं ॥ ब्रह्मव
 र्चस्यं। पुत्राञ्च ॥ ५१ ॥ ४० ॥ चाद्यत्पुत्रीयः। पुत्र्यः। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ। ५१ ॥ ४१ ॥ सर्वभूमेर्निमित्तंसंयोगउत्पातोवासावैभौमः पार्थिवः।
 सर्वभूमिशब्देनुशतिकादिषुपठ्यते ॥ ॥

॥ तशब्दादनेतितदिसंमर्थ्यवर्णनमखिधांयकंयदिसूत्रंस्यात्तदासंगच्छतेनान्यथेत्याहोतावन्त्रै
 ह्यमिति तदेतदर्शयतिद्वैशरणमित्यादिना अ एयंकठजोलुकिद्वितीयं यतितृतीयं ठत्रादयस्त्रयोदशेति ननुकादशैवप्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रमेदेनविहितत्वाद्य
 त्रत्ययस्यद्विर्लणनेतुद्वादेशेतित्रयोदशेतदुरुपपादमेवनचशूर्पादत्रन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणलभ्यठत्रमादायत्रयोदशत्वंसूपपादमितिवाच्यम् ॥

तुल्यन्यायेन साक्षाद्देति सूत्रलभ्यतठजोर्ग्रहणेन पंचदशत्वप्रसंगात् नापिसूत्रोपात्तैर्द्वादशभिः सह द्वित्रिपूर्वादण्वेति वार्तिकोपात्ताण्यन्यस्य गणनेन निर्वहः उक्तरी
 गकंसाद्विठनिति सूत्रे अर्द्धाच्चेति वक्तव्यं कार्षीयणद्विठनं वक्तव्यरत्यादि वार्तिकोक्तद्विठनप्रत्ययस्यापि ग्रहणप्रसंगादिति चेत् अत्राहुः कंसाद्विठनं इति सूत्रस्य ए
 वद्विठनं अर्द्धकार्षीयणशब्दाभ्यां परामृष्टरतिसनमिद्यते द्वित्रिपूर्वादण्वेति वार्तिकस्थारातुमिद्यते शतमानविशतिकेत्यणोदूरस्थत्वेन परामृष्टमशक्यत्वादिति तेन क
 तनेनेति तृतीयोक्तिकार्ये यथाविहितं प्रत्ययाः सुः ठत्रिति आर्द्धादिति सूत्रे अगोपुच्छेत्यादिपर्युदासादृगभावे गोपुच्छसप्ततिप्रस्थभ्यष्टत्रभवतीत्यर्थः ननु देवदत्तेन कीतं प
 णिनां कीतं तौषेण कीतमित्यादाविति प्रसंग इति चेत् अत्राहुः करणेन तृतीयेवेह समर्थविभक्तिः सापि मूल्यद्रव्यसमर्थकाच्छब्दादुत्पन्नान्वन्यापि अन्यत्र त्वनभिधानान्न प्र
 त्ययः एतच्च तद्विहारदिर्भेदासंज्ञाकरणलभ्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हि तारुद्धितारतिव्याख्यानादिति लुकोपवाद इति लुक्त्वेन लुकीति प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुकोः
 पवदरस्यर्थः पंचकमिति संख्यालक्षणः कन् आशिमकमिति अश्मनां निमित्तमित्यर्थे ठक नस्तद्धित इति विलोपः पुत्राच्छ्वगोद्यच्च इति निगमयति प्राप्तेवचनं क
 थं पुत्रीयः क्रुश्रिति नहिकंतु संयोगो नाप्युत्पात इति चेत् अत्राहुः इत्तं संयुज्यतेः देवेति व्युत्पन्नत्वरपिसंयोग एव यागकरणेन हि पुरुषः फलेन संयुज्यते
 अतो यागादिरपिसंयोगो न केवलं संवेध एव न ग्रह इति सर्वभूमि आभ्यां यथा संख्यमण्यौ सः ॥ ॥

सि. को.
टी. त.
सु. त.
५४

तस्येश्वरः तस्यनिमित्तमिच्छते नृत्तैवसिद्धे पुनस्तस्येति निर्देशो निमित्तह्यप्रत्ययार्थस्य निरुक्तये अन्यथा हि संयोगो न्याता विषेश्वरोपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभाव्येत तत्र वि
दंतरति च योगाभागे उतरार्थे यथा संख्यनिरूप्यर्थश्च तस्य वापः तस्योते वा पाये स्योते मणि यस्मिन् प्रस्थस्येति कर्त्तरि षष्ठ्यां तु देवदत्तस्य वापः सेत्रमित्यादौ स्यादिति
तस्येश्वरः ॥ ५१ ॥ ४५ ॥ तत्र विदितरतिचा ॥ ५१ ॥ ४३ ॥ सर्वभूनेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सर्वभूमौ पार्थिवः लोकसर्वलोकादृत् ॥ ५१ ॥ ४४ ॥ तत्र
विदितरत्यर्थे लौकिकः ॥ अनुशतिकादित्वाद्भयपदवृद्धिः ॥ सर्वलौकिकः ॥ स्यवापः ॥ ५१ ॥ ४५ ॥ उच्यते अस्मिन्निति वापः सेत्रं ॥ प्रस्थस्य
वापः प्रास्थिद्वं ॥ द्रौणिकं ॥ खारीकं ॥ पात्रात्पुन ॥ ५१ ॥ ४६ ॥ पात्रस्य वापः सेत्रम्यात्रिकं ॥ पात्रिकी सेत्रभक्तिः ॥ तदस्मिन् दद्यात्पुत्रं शुल्कोपदा
दीयते ॥ ५१ ॥ ४७ ॥ वृद्धिर्दीयत इत्यादिक्रमेण प्रत्येकं सम्वन्धादेकवचनं ॥ पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयो लाभः शुल्कमुपदावादीयते ॥ पञ्चकः ॥ शति
कः ॥ शतं ॥ साहस्रं ॥ उन्नमर्त्तेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः ॥ ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यभाग आयः वित्रो वा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः ॥ रक्षा निर्वेशो र
जभागः शुल्कः ॥ उक्तोच उपदा ॥ चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानं ॥ पञ्चास्मिन् वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः ॥ सममत्रासणे दानमिति वदधिकरणवि
वस्था वा ॥ पूरणं दृष्टुं ॥ ५१ ॥ ४८ ॥ यथाक्रमेण कृत्वा टिठनोरपवादः ॥ द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः ॥ तृतीयिकः ॥ अर्द्धिकः ॥ अ
र्द्धशब्दो रूपकस्यार्द्धरूढः ॥ भागाद्यच्च ॥ ५१ ॥ ४९ ॥ चादुना भागशब्दोपिरूपकस्यार्द्धरूढः ॥ भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् भाग्यं ॥ भागिकं शतं ॥ भाग्या ॥ भा
गिका विशतिः ॥ नहरति वहत्या वहति भागद्वंशादिभ्यः ॥ ५१ ॥ ५० ॥ वंशादिभ्यः परोयो भारशब्दस्य दन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिका द्वितीयान्ता
दित्यर्थः ॥ वंशभारं हरति वहत्या वहति वा वंशभारिकः ॥ ऐसुभारिकः ॥ भारद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यात्तरं ॥ भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति भारभू
तान्वंशान् हरति वांशिकः ॥ ऐसुकः ॥ वस्त्रद्व्याभ्या एठ न्कनौ ॥ ५१ ॥ ५१ ॥ यथासंख्यस्तः ॥ वस्त्रहरति वहत्या वहति वा वस्त्रिकः ॥ द्रव्यकः ॥
क ॥ खारीकमिति खार्यैरकन् तदस्मिन् प्रथमासमर्था दस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति शुल्कग्रहणं प्रयं चार्थं तस्याप्याय विशेषत्वात् तथा च उगा

यस्यानिर्भूतनिर्गमवतिशक्त शालिक इतिहरदत्तः उपदारी यत् इति जसस्सस्यरुत्वेयत्वे चयलोपः साहस्ररति शतमानेत्यादिनाण रक्षानिर्वेश इति निर्वेशभूतिः रक्षानिभिजको
 निर्वेशः संवंधवत्सासमासः सममित्यादि एवं च संप्रदानस्ये वाधिकरणत्वविवक्षयेष्टसिद्धौ उपसंख्यानेनादर्त व्यमितिभावः पूरणार्द्धदु न पूर्यतेः नैनेतिपूरणे र्थसद्वाचिनोः इ
 धर्तृच्छेठनस्यात् अर्द्धकरति अर्द्धचेतिवक्तव्यमितिठिठनप्राप्तः सतिचतस्मिन्स्त्रियां डी पूस्यात् इष्यतेतुटाप् रूपकस्येति रूपकं कर्षणं रूढ इति त्रयाधिभागवद्वयसाप
 स्यत्वेनासामुर्ध्वमिह नोद्गावनी यमितिभावः भारभूतभ्योवशादिभ्य इति ननुवंशादयश्शब्दालेकधंभारभूता इत्यत आह भारभूतानिति भारशब्दो र्थद्वारावंशादीनां विशेषणः ।

सम्भवस्यवहरतिपचति। पा० १५२॥ प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः। कटाहः। प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः। प्रास्थिकी वा सणी। प्रस्थमुपसंहरतिपचति
 वेत्यर्थः। तत्पचतीतिद्रोणादणच्। चाटूना द्रोणम्यचतीति द्रोणी। द्रोणिकी। आढकाचितयात्रात्खोः न्यतरस्यामा। पा० १५३॥ पक्षेठञ। आढकं सम्भवति
 अवहरतिपचतिवा आढकीना। आढकिकी। आचितीना आचिनिकी। यात्रीणा। यात्रिकी। द्विगोः षुंश्च। पा० १५४॥ आढकाचितयात्रादित्येवा आढका।
 घनाद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु षुंश्च न खो वास्तः। पक्षेठञ। तस्या धर्तृ इति लुक् षित्वा ङीष्। द्याढकिकी। द्याढकीना। द्विगोरिति ङीष् द्याढकी। द्याचिति
 की। द्याचितीना। अपस्मिन्मात्तु डीप् निबध्नात् द्याचिता द्विचिकी। द्विचात्रीणा द्विचात्री। कुलिजा लुक् खो वापा० १५५॥ कुलिजा ना द्विगोः सम्भ
 वत्यादिष्वर्थेषु लुक् खो वास्तः। चातं षुंश्च। लुगमावेद न्। वलादि कुलिजा। हे कुलिजिकी। हे कुलिजिकी। हे कुलिजिकी। सोऽस्यो शवस्वभृतयः। पा
 १५६॥ अंशो भागः। वक्ष्यमूल्यं। भूतिर्वेतनां यच्च अंशो वक्ष्यमूल्यं। स्यपञ्चकण।

इतिनिर्देशः वस्मिक इतिवस्ममूल्यं ॥ ११ ॥ सम्भवत्यवहरति आ १५२॥ प्राणद्वये प्रमाणस्य इदं नधिक्ये तदुपसर्जनं धारणं संभवते र्थेनेन सकर्मकत्वात्तदिति द्विती
 यां नानुवृत्तिर्निरूप्यते नदाह प्रस्थं स्वस्मिन्मिति प्रास्थिकीति नंतत्वात्स्येव अक्षरतीत्ये द्यात्वे उपसंहरतीति तत्पचतीति वार्तिके स्मिन्यचतिग्रहणे संभवं
 त्येव हरतिनिरूप्ये द्रोणपरिमिते व्रीत्याद्यै द्रोणाशब्दालासात् कयस्य इति आ १५३॥ शीनां परिमाणे ननु इति भावः द्विगोः षुंश्च षुंश्च इति छेदः तदाह यित्वादिति द्याढ
 किकीति नद्याभ्यामित्ये जगमानशकाः वृद्धिर्निबधसु नियोगेन च द्विधा ननु इदं अक्षरं न वात् अपस्मिन्मात्तु डीप् निबध्नात् आचितस्य परिमाणत्वेपितस्मिन्सूत्रे विशिष्यग्रहणे

सि. को
टी. त.
सु. त.
पु.

दितिभावः हैकुलिजिकीति असंज्ञाशरणयोरित्यत्र कुलिजशब्दोपि दृश्यते तेनोत्तरपरदृष्टिर्नैत्याहुः ॥ १३ ॥ तदस्यपरिमाणं इहपरिमाणशब्देणपरिच्छेदकमंत्रं गृह्यते ननु
सुर्वतोमानमेव उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणत्वात् षष्ठिर्जिवितं परिमाणमस्य षष्ठिकः सोस्यतिवर्तमानेपुनस्तस्येतिग्रहणद्वेषष्ठीजिवितं परिमाणमस्यद्विषा
ष्ठिकस्त्रिषाष्ठिकरत्यादावध्यर्हन्निस्तुद्रु भवति स्पष्टं चेदं काशिकादौ पूर्वसूत्रमिति तेनपंचमेषः परिमाणमस्यपंचको गोसंघरत्यादिसिध्यति यदातुप्रकृत्यर्थस्यैवप
रिच्छेदिकसंख्यापंचगावोस्यसंघस्येति तदातुप्रत्ययोनभवति परिमाणस्यप्रत्ययार्थत्वाभावात् एतच्च आर्हादगोपुच्छेति सूत्रेकेयदेस्यष्टं स्वार्थे उदाहरति पंचवेति।
सोमेउविधिरिति डित्कारेणमेकविंशत्यत्रतिलोपार्थत्रयस्त्रिंशदति लोपार्थे च पंचदशमंत्रा इति साम्नासुवीत एकं सोमत्चेक्रियत इति हिश्रुतिः तत्रतृचस्यपंच

तदस्यपरिमाणमापा १५५॥ प्रस्थमपरिमाणमस्यप्रास्थिकोराशः ॥ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु। पा १५५॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते। तत्रसंज्ञया
स्वार्थेप्रत्ययोवाचः। यद्द्व्येकयोरिति वत्संख्यामंत्रवृत्तेः परिमाणनिप्रत्ययः। यच्चैवयच्चैकशकुनयः। यच्चपरिमाणमेवामिति वासङ्घे यच्चक
सूत्रे अष्टकं कालिनीयां सङ्घशब्दस्यप्राणिसमूहेरूढत्वात् सूत्रमृथगुपात्तं। यच्चकमध्ययनं। सोमेउविधिः। यच्चदशमंत्राः परिमाणमस्यप
ञ्चदशः। सप्तदशः। एकविंशः। सोमयागेषुच्छन्दोगैः क्रियमाणेषुप्रादिसंज्ञिकसुतिः सोमः। पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्यच्चाशत्यष्टिसप्तत्य
शीतिनवतिशतमापा १५५॥ एतेरूढिशब्दानिपात्यन्ते ॥

॥ १४ ॥ कृत्व आहत्यापंचदशमंत्राः सप्तदशेसोमेअंत्यायाः ऋचः सप्तकृत्व आहृत्तिः प्र
थममन्त्रप्रयोसुपंचकृत्व एव एकविंशेसोमेतुतृचस्यसप्तकृत्व आहृत्तिरिति ज्ञेयं छंदोगैरिति सामगैरित्यर्थः ॥ यंक्तिविंशति तदस्यपरिमाणमिति वर्तते यंचनशब्दस्य
टिलोपः तिस्रयः चैः कुरितिकृत्वं यंचयदानिपरिमाणमस्ययंक्तिच्छंदरति काशिकापदशब्दोऽत्रपादपर्याय इति हरदत्तः रूढिशब्द इति तथाचात्रनावयवार्थमि
निवेष्टव्यं यंक्तिशब्दो हि नानार्थः अस्मिन्कमसनिवेशेनाहणयंक्तिः पिपीलिकायंक्तिरिति अस्मिच्चदशसंख्यायां यंक्तिरथरति दशरथ इत्यर्थः अस्मिन् हि छंदोवि
शेषेयस्यपंचाक्षराः यंचपादाः तथाच छंदो विशेषे एवावयवार्थानान्यत्रेति बोध्यं द्वयोर्दशतोर्विभावः शक्तिश्चप्रत्ययः अपदत्वं च द्वौदशतौ परिमाणमस्यवि
ंशतिः अपदत्वं चिन्मातनान्नकारस्यानुस्वारः केचिन्नुविन्भावमुक्त्वा अपदत्वं चेति नपठति त्रयाणां दशमंत्राः त्रिन्भावः शच्चप्रत्ययः मतोतरेतुत्रिंभाक् त्रयोदशतं

यत्र प्रमाणं स्यात् तत्र एव चतुर्णां चत्वारिंशत्तुल्यं चानां यथा आभ्यामपिशत्यन्त्ययः षण्णं दशतां षष्टिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च षट्दशतः परिमाणमस्याः षष्टिः ततस्त्रिभ्योपितिप्र
 त्यय एव संज्ञात् शतोसप्त अष्टानां दशतां अशी नानातां दशतां नव दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः दशदशतः परिमाणमस्य शतो ॥ ५३ ॥ यंच दशतौ रमौठं च न त्वे
 नेनियान्येते वर्गे भिद्येते तदस्य परिमाणमित्यनुवर्तते एव वृत्तिरिति दशपरिमाणमस्य पक्षे इति वाग्रहणत्सख्याकारतिकनपि भवतीति भावः त्रिंशच्चत्वारिंशतोः व्यत्य
 येन यंच म्यर्थे यष्टी द्विवचने चत्वारिंशत्तद्वाह्ये इति यादृ तु समाहारं द्वात्यचम्येकवचनं इह ब्राह्मणसंज्ञायामिति षष्ठी समासेन निर्देष्टुमुचितं तथा हि सति ब्राह्मणस्य च
 त्संज्ञे निष्फुटी भवति अन्यथा यस्य कस्यचित्संज्ञाया ब्राह्मणस्य च प्रयोगे इत्यनिष्टोर्थः संभाव्येत ततश्च मंत्रे भाषायां च उरणसिध्ये दिष्यते च सः तस्मादिष्टानुरोधेन षष्ठ

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ५१ ॥ ६० ॥ यच्च परिमाणमस्य पञ्चदशतः ॥ दशतापक्षे पञ्चकः ॥ दशकः ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञाय एतदण ॥ ५१ ॥ ६२ ॥
 त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैशानि चत्वारिंशानि तदहति ॥ ५१ ॥ ६३ ॥ लक्ष्ययोग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयांतादृत्रादयः स्युः ॥ श्वेत
 छत्रमहति श्वेतच्छत्रिकः ॥ छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ५१ ॥ ६४ ॥ नित्यमाभीक्ष्यमा छेदनिन्यमहति छेदिको वेतसः ॥ छिन्नप्ररुढत्वात् ॥ विरागविरङ्गच ॥
 विरागन्वित्यमहति वैरागिकः ॥ वैरङ्गिकः ॥ शीर्षच्छेदाद्यच्चा ॥ ५१ ॥ ६५ ॥ शिरश्छेदनिन्यमहति शीर्षच्छेद्यः ॥ शीर्षच्छेदिकः ॥ यदुकोऽस्सन्नियोगे नुशिरसः शी
 र्षभावे निपात्यते ॥ दण्डादिभ्यः ॥ ५१ ॥ ६६ ॥ एभ्यो यत्स्यता ॥ उमहति दण्ड्या ॥ प्रघ्नो विध्यः ॥ पात्रात्तद्वश्चा ॥ ५१ ॥ ६७ ॥ चाद्यत् तदहतीत्यथै पात्रियः

र्थे सप्तमीति व्याख्येयं ब्राह्मणे भिद्येते इति तु काशिकायां व्याख्यातं तत्र उदाहरणं तस्य महति प्रारिख्यकः द्रौणिक इत्याद्यत्वं आदिशब्दप्रास्यस्य क उदाहरण
 माह श्वेतच्छत्रिक इति एव खोरीकः शत्यः श्रतिकः ससम्पत्त्या दी सुदाहते नित्यं छेदादिभ्यो नित्यं नित्यग्रहणमिह नित्यं कीडा जीविकयोरित्यत्रेव महाविभाषया प्रामस्य बा
 स्यनिहत्यर्थेन भवति आरम्भसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिरिति किंतु न्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति छेदनिन्यमहतीति भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं सूत्रमवभासितिरु
 शय इति मनोरम ॥ अयं भावः नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न भवति नित्यच्छेदमहतीत्यर्थस्यो समानं न हि कुश्चित्यर्थो नित्यच्छेदमहति योपिवेतसादिरर्थः
 छिन्नः प्ररोहनि सोपिन नित्यच्छेदमहतीकात्तर एव तस्य छेदावर्तनात् न चात्र नित्यग्रहणम्यागे पिच्छेदमहतीत्यादिविग्रहवाक्यनिवृत्तये सूत्रस्यावश्यकत्वात् तस्य

सि.को.
टी.त.
मु.न.
धई

त्याख्यानंनयुज्यत इतिशंखं विग्रहवाक्यस्यभाष्यादिभेदमतत्वादितिदिक्छेदभेदद्रोह दोषेभ्यादयच्छेदादयः गणसूत्रमाह विरागेति दंडादिभ्यः पूर्वसूत्राद्यदनुवर्ततइत्या
इत्यस्यादितिकेचित्तुदंडादिभ्योयइतिपठंतिसचापपाठएव भाष्यादिविरोधादित्याहुः तथाहि अचोयदितिसूत्रेभाष्येउक्तं हनोवायत्तवधादेशश्चवध्यः वास्यःतद्वि
नोवावधमर्हतिवध्यइति यदिचेहयद्विधीयेततदैवैतदुपययनेपक्षद्वयेयत्तोनावरत्याद्युदात्तत्वात्तदित्विन्नयोविधीयेततदास्वरोभिद्येत मनोरमायांतु क्वचिथौहनोवादि
धलद्धितोवेतिभाष्य यदिचेहयद्विधीयेततदैवैतदुपययने क्वप्याद्युदात्तत्वात्तद्विन्नयोविधीयेततदास्वरोभिद्येत मनोरमायांतु क्वचिथौहनोवादि
तिपाठसूपेस्यइतिध्वनयति कडंकरोतीति कडमदे कडतीतीतिकडः इत्यमुद्गादिकृष्णमिति अमरश्चाह कडंकरंउसंलीवमिति गौरिति नीवारयाकादिकडंकरोपे

कडडूरदक्षिणाच्छच। ५। १। ६८॥ चाद्यत्। कडडूरुतीतिवि। हे अतएवभियात्तनात्स्वचा। कडडूरंमाषमुद्गादिकाष्टमर्हतीति कडडूरुरीयोगोः
कडडूरुर्षः। दक्षिणामर्हतीतिदक्षिणीयः। दक्षिण्यः। स्थालीविलाता। ५। १। ७०॥ स्थालीविलमर्हतिस्थालीविलीयासएदुलाः। स्थालीविस्याः। पा
कयोग्यादित्यर्थः। यज्ञत्विग्भ्याङ्गुस्वत्रौ। ५। १। ७१॥ यथासंख्यंस्तः। यज्ञंत्विजं चार्हति यज्ञियः। आर्त्विजीनोयजमानः। यज्ञत्विग्भ्यान्त्कर्माह
तीत्युपसंख्यानम्। यज्ञियोदेशः। आर्त्विजीनोत्त्विक्। आर्त्विजाणाम्। एठगादीनां द्वादशानाम्पूष्पोवधिः॥ अन्तरएठजेव॥ पारायणपुरायणचा
न्द्रायणमर्हयति। ५। १। ७२॥ पारायणमर्हयतिपारायणिकश्चान्नः। तुरायणयज्ञविशेषः। तन्मर्हयति तौरायणिकोयजमानः। चन्द्रायणिकः।

रितिरुःस्थालीविलाता छयतावनुवर्तेते। अस्माच्छयतौस्तः। ठकोपवाद्। पाकयोग्याइति। निष्कलीकृताइतिपावत्। यज्ञंत्विजं चार्हतीति। अर्थसिंमर्थविद्वान्शस्त्रेणपर्युदसइत्यर्थः।
देशस्यानेवंविधत्वादुपसंख्यानं। यज्ञियोदेशइति। यज्ञानुष्ठानेयोग्यइत्यर्थः। त्विगिति। सनुत्त्विकर्माहतिननुत्त्विकर्मिसूत्रेणस्वत्रौ। प्रासादुपसंख्यानं। आर्त्विजाणाम्।
गादीनां गोवधिः पारायणं। आदित आरभ्य आताद्विच्छेदेनवेदस्याध्ययनंपरायणंतच्चगुरुणाशिव्येणवानिवर्त्यते। अन्यत्रासन्निधौअध्यनक्रियायांअनिष्यादनात्तथापिशिष्य
एवप्रत्ययदश्यते। तुरायणवित्याकरेस्थितं तदाहच्छत्रंइति। यजमानइति। यद्यपियुगडाणादिनिवर्तनेनत्त्विगपियज्ञंनिर्हयतितथापितत्रैरायणिकइतिनप्रयुज्यते। अन
भिधानादितिभीवे। चांद्रायणंतपोविशेषः। विषयीभूतार्थइति। स्थालीविलोपुर्वोवेतिसंशयविषयीभूतेस्थाएवोदावैवप्रत्ययइत्येतेनतुसंदेहरीतिभावः। कथंतिर्हिंसांश

पितृः संशयापन्नमनसरतिचेदन्नाहः संशयापन्नमानसंयसिन्वियेसविषयः ॥ ॥ संशयापन्नमानसरतिनैर्मिगमनामिति अत्रपंचम्यंतात्यत्ययः यंथोपचः यंथ इत्यवमादे
शाः रथप्रत्ययः नित्यग्रहणमिहप्रत्ययार्थविशेषः तनुवाक्यनिहत्यर्थमित्याशयेनाह नित्यगच्छतीति नित्यमिति किं पथिकः भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं अयं हि भा

संशयमायन्तः पा १७३॥ संशयविषयीभूतार्थः साशयिकः योजनङ्गच्छति पा १७४॥ योजनिकः क्रौशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् क्रौश
शतङ्गच्छति क्रौशशतिकः योजनशतिकः नतोभिगमनमर्हतीति चवंक्तव्यम् क्रौशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिकोभिद्युः योजनश
तिक आचार्यः पथुक्कना पा १७५॥ कोडीवर्थः यस्यानङ्गच्छति पथिकः पथिकी यंथोऽणनित्यम् पा १७६॥ यस्याननित्यङ्गच्छति

यथ्यः पा १७७॥ उत्तरपथेनाह तच्चा पा १७७॥ उत्तरपथेनाह त औत्तरपथिकम् उत्तरपथेन गच्छति औत्तर
पथिकः आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्यलकान्तरपृष्ठीदुपसंख्यानम् वारिपथिकं कालता पा १७८॥ व्युष्टादिभ्योणित्यनः प्रागधिक्रियते ते
ननिर्वृत्ता पा १७९॥ अहानिर्वृत्तमाहिकं नमधीष्टोभूतोभूतोभावी पा १८०॥ अधीष्टः सत्कृत्यव्यापारितः भूतोवेतनेन कीतः भूतः स्वसत्र
यात्याप्तकालः भावी तादृशएवानगतकालः मासमः ष्टः मासिको ध्यायकर्म मासम्भूतो मासिकः कर्मकरः मासम्भूतो मासिको व्याधिः मास
भावी मासिक उत्सवः मासाहयसियत्सजो पा १८१॥ मासिकः प्रामाण्यः मासीनीह गोर्यपा पा १८२॥ मासाहयसि इत्यनुवर्तते द्वौ मासौ भूतो
द्विमास्यः एमासा एयच्चा पा १८३॥ वयसोत्सेवा यवः अनुवर्तते चादुर्जा धरमास्यः एमास्यः एमासिकः अवयसिष्ठश्च पा १८४॥ चाय
ता एमासिको वधिः एमास्यः समायाः स्वायः एमास्यः समायाः स्वायः एमास्यः समायाः स्वायः एमास्यः समायाः स्वायः

पिसंभवति तथापि नात्रैवार्थेषां यशस्वप्रयोग रक्ष्यते कदाचिद् न तपित्पयोगाने चैवमपि विग्रहवाक्यनिहत्यर्थमित्याशयेनाह नित्यग्रहणमस्त्विति शंक्यमशिष्ठप्रयोगे विग्रहवा
कास्यदर्शनादिति उत्तरपथेनाचकारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थः स मच्ची पतेतदाह उत्तरपथेन गच्छतीति नित्यपथिकमिति वारिपथेन गच्छति वारिपथेनाहृतमितिकवि

पठेत्

सि-को
गी-त
सु-त
५९

कालात्। स्वरूपग्रहणमिह न भवति तमधीष्ठो भूतो भावीत्यन्यंतसंभोगे द्वितीया निर्देशात्। मासा द्वयस्यैत्यादौ मासादीनां काले विशेषणञ्च। तेन निर्वृत्ता। तृतीयां तास्वा
लवाचिनष्टनस्यात्। तेनेतिकरणे तृतीया। चतुर्थ्यंतर्गं संज्ञेन निर्वृतमित्यत्र तु कर्त्तरि तृतीयेति विशेषः। उभयत्राप्यंतर्भाविमप्यर्थाद्विद्वेः कर्मणि क्तः। आह्निकमिति। अन्वष्ट
खोरेवेति नियमान्न सद्धितं इति टिलोपोनमासा द्वयसि॥ स्वत्रो जित्करणं पुरार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च मासीनाभ्यां। अधीष्ठादीनां चतुर्णामधिकारे पिसामन्यं नूभूत
त्वेन स्वसंबध्यते। नहि मासमधीष्ठो भूतो वेत्याद्युक्तौ काचित्कालरूपाशरीराध्वस्थ्या गम्यतरभ्याशयेनाह। मासंभूतरति। एतच्च वृत्तिपदमजयोः स्पष्टं मासोनरति। बालक
द्विगोर्यया प्राप्नोतेः संख्यापूर्वपदानंतदंतविधेरभ्युपगमान्पूर्वण्यत्वे। प्राप्नोत्येव विधीयते पित्वा दनुदातः। तेन द्विमास्यरत्यादाविगतकालेत्यादिना पूर्वपदप्रका
तिस्वरौ वतिष्ठते। यत्पुनैतु प्रत्ययस्यो दानत्वात्सोदत्रो द्विमास्यस्यैव साते। एतच्च वलीयस्त्वादिति भावः। यवप्यनुवर्ततरति। व्याख्या नमेव प्रशरणं समायाः स्वहायनो

द्विगोर्वा। पा० ५६॥ समायाः स्वइत्येव। तेन परिजयेत्यतः प्राप्तिवृत्तादिषु च स्वर्थेषु प्रत्ययाः। द्विसमीनः। द्वैसमीकः। रात्र्यहः सम्वत्सराच्चा। पा० ५७
द्विगोरित्येव द्विरात्रीणः। द्वैरात्रिकः। द्व्यहीनः। द्वैयद्विकः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्नटचा द्विसम्वत्सरीणः। संख्यायाः सम्वत्सरसंख्यस्य च। ७। ३।
१५॥ संख्याया उत्ररपदस्य वृद्धिस्स्यात्। त्रिदादौ। द्विसाम्वत्सरिकः। द्वेषादी भूतो द्विषाष्टिकः। संख्यायाः परिमाणं नस्येतेव सिद्धे सम्वत्सरग्रहणमपरिमा
णग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थं। तेन द्वैसमीकरत्युत्तरयद्वृद्धिर्न। वर्षा लुक्। पा० ५८॥ वर्षशब्दान्ना द्विगोर्वाखः। पक्षेठत्रवाचलुकृतीतिरू

स्त्रीशब्दस्य रत्यमरः। समा मधीष्ठरत्यादि। अधीष्ठादयश्चत्वारोर्था अत्राप्यनुवर्ततरतिभावः॥ ५६॥ द्विगोर्वा संख्यायाः पूर्वपदानंतदंतग्रहणमलुकीत्यभ्युपगमान्पूर्वणानि
न्येप्राप्तौ विकल्पः। द्वैसम करति। खेन मुक्ते पक्षेठमिति भावः। द्वैयद्विकरति। टखोरेवेति नियमादिह टिलोपोन। अन्वष्टानः नखाभ्यामित्येव ननु द्विद्वैत्येति द्विगुसमासानंतरं रात्र्यह
संवत्सराच्चेत्येवं वा विकल्पत्वाद्वाक्यमनवमहाविभावयट चो विकल्प इति वाच्यं। वृहती जात्यंताः समासान्तान्ते निमित्तेषु परिगणनादत आह। समासान्तविधेरिति यद्यपि
ठविकृतेषु प्रादेशेन द्वैयद्विकरतिरूपे सिध्यति तथापि द्व्यहीनरतिरूपे न सिध्यति टचिसत्यन्हा देशे तस्य स्थानिवत्त्वाद्वा जाहरति समासान्तस्याहः शब्दात् समासग्रहणेन
ग्रहणाच्च रात्र्यहः संवत्सराच्चेति स्वप्रत्यये कृते पि द्व्यहीनरतिरूपे प्रसंगादित्याहुः। अत्ररपदवृद्धिर्नेति। एतच्चोपलक्षणं। द्विवर्षेत्यत्र द्विगोरिति जीवन्भवति। परि

ननु यदा न पर्ययस्य भावपरिमाणविलाचिनेतीह निषेधप्रवृत्तेः देववर्षभूतेतमधीष्टरतिठञ्जवर्षास्युक्तेतिलुक्। चित्रवतिनित्यमिति नित्यं लुकोवस्यमाणत्वात्
ननु निहप्रत्ययार्थ इत्युदाहरति॥ ॐ ॥ द्विवर्षाणो व्याधिरिति द्विवार्षिको मनुष्य इति। अत्र वदंति। मनुष्ये चित्रवतीति नित्यं लुक् प्रसंगमनुष्यो मनुष्यसदृशः

द्विवर्षाणो व्याधिः । द्विवर्षः। वर्षस्याऽभविष्यति ७३१६॥ उत्तरपदस्य वृद्धिस्स्यात्। द्विवार्षिकः। भविष्यति तु द्वैवर्षिकः। अधीष्टभूतयोऽभवि
ष्यति प्रतिषेधेन। गम्यते हितत्र भविष्यतानतु तद्विज्ञार्थः। देववर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्मकरिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः। परिमाणत्रस्याऽसंज्ञाशा
लयोः ॥ ३१९॥ द्वौ कु उवौ परिमाण मस्य द्विकौ उ विकः। द्वाभ्यां सुवल्ग्याभ्यां क्रीतं द्विसौवर्लिकमा द्विनैष्किकम्। असंज्ञेति किमापि च्चकलायाः परिमा
णमस्योच्चकलायिकम्। तद्विज्ञानः संज्ञेयाद्वैशरणम्। कुलिजशब्दमपिकेचित्यठन्ति। द्वैकुलिजिकं । चित्रवतिनित्यमा पा १७८०। वर्षशब्दानाद्द्विगो
प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात्। चेतने प्रत्ययार्थे। द्विवर्षो दारकः। षष्ठिकाः षष्टिरात्रेण यच्यनो पा १८०॥ वहु वचनमत्र। षष्टिको धान्यविशेषः। तृतीयान्ता
त्कन रात्रशब्दत्वेपश्चनियान्तो। तेन परिज्यलभ्यकार्यसुकरमा पा ३६३। मासेन परिज्ये जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः। मासेन लभ्यङ्कार्यसुकर
मासिकम्। तदस्य त्रसुचर्यम्। पा १८०॥ द्वितीयां तात्पर्येण वाचिनीस्यै प्रत्ययस्यात्। अत्र न संयोगे द्वितीयां। सा संवत्सु चर्यमस्य मा
सिको व्रसचारी। आर्ह मासिकः। यद्वा प्रथमान्तादस्य प्रत्ययः। मासात्पि मासिकं व्रसचर्यम्। महानाम्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्॥ म
हानाम्येनामविदामद्यत्रन्विद्या धात्तचः। तासां व्रस चर्यमस्य महानामिकः। हरदत्तसुभस्यादृ इति पुंस्त्वद्वावाहानामिक इत्याह। चतुर्मासा
व्योपज्ञे॥ तत्र भवत्यर्थे। चतुर्षु मासेषु भवन्ति चतुर्मासिन्युक्तः। अत्र संज्ञायां चतुर्षु मासेषु भवति चतुर्मासी। अत्र न त्वान्दीया पा १७८०।

आवादी॥

तिमादिरिति व्याख्या यस्थितस्य गतिः समर्थनीयेति। दारक उवाच कः। परिज्येत्यस्य विवरणं जेतुं शक्यं इति। स्य ज्ये शक्यार्थ इत्युदाहरणः। महानाम्येनामि
ति। तथा चाभाषितं पुंस्त्वद्वावोनेति भावः। हरदत्तस्त्विति। यो मिसी पुंस्त्वद् इति मन्यते। महानामिक इति पुंस्त्वद्वावे कृतेन सद्द्वित इति टिलोपः। चतुर्मा

सि.कौ
टी.त
सु.त
५८

सादिनि। मासशब्दस्य कार्त्तवाचित्वात्काक्षाधिकारे वार्तिके भ्रंभः। नच विशिष्टकालवाचित्वात्। भावादिह संगतिर्दुर्गिरूपेति श्रंकां प्राग्वतस्संबन्धापूर्वपदानात्तदप्रहणमत्यभ्युपग
मादस्यैव संगतिरिति। अणसंज्ञायामिति। तत्र भवत्यनेनेह सिद्धे पुनरख्ये धिर्हि गोर्लुगनयत्य इति लुञ्जाभावेऽप्येतदर्थमिदमुत्राख्ये एव चास्मिन् वार्तिके चतुर्मासादित्यस्या
नुवृत्तये पूर्ववार्तिकमन्त्रे वारब्धमित्यपि ज्ञेयां। तत्रुर्मासीतिकस्य संज्ञेयाकां श्यायामाहा आषाढीति। अषाढानस्यैयुक्तायौ एमासीत्यर्थः। तस्य दक्षिणा। यद्युत्प्रेष्ये यज्ञाख्ये
भ्योदक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे ऋत्यात्। कालाधिकारीदेवे ह दशाहासिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशंकां परिहरति। आख्याग्रहणादिति। तत्रचा कालवर्चिभः सम्यंता

तस्य दक्षिणयज्ञाख्येभ्यः। पा १।८५। द्वादशाहस्य दक्षिणहस्तस्य हि की। आख्याग्रहणदकालादपि। आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी। तत्रच दीयते
कार्यम्भवता। पा १।८६। प्रावृषिदीयते कार्यम्वा प्रावृषेण्यदिहरेण ॥ कालाधिकारस्य सम्युत्सवधिः। व्युष्टादिभ्योः णा ५।१।८७। व्युष्टे दीयते।
कार्यम्वा दैयष्टे। व्युष्टीर्थे संग्रामप्रवास इत्यादि। तेन यथा कथा च हस्तम्याणयतौ। पा १।८८। यथा कथाचेत्यव्यय संघातात्तृतीयात्तादृश
व्याच्ययज्ञसंख्यणयतौस्तः। अर्थाभ्यानुयथासंख्येनेष्यते। यथा कथाचे दीयते कार्यम्वापथकथाचे। अनदरेण देयद्वयमेत्यर्थः। हस्तेन दीयते का
र्यम्वा इत्यां सम्यादिनि। पा १।८९। तेनेत्येवा। कर्णे वेष्टकाभ्यां सम्यादिका र्णवेष्टकिकं मुखं। कर्णलङ्काराभ्यां अवश्यशोभत इत्यर्थः। कर्मवेषाद्य
ता। पा १।९०। कर्मणसम्यादिकर्मण्यं। शौथ्यं। वेषेण सम्यादिवेष्यो नटः। वेषः कृत्रिम आकारः। तस्मै प्रभवति सन्नापादिभ्यः। पा १।९१। सन्नापाय
प्रभवेऽनिसन्नायिकः। सांग्रामिकः। योगाद्यज्ञा। पा १।९२। चादृत्रा योगाय प्रभवति योग्यः। योगिकः। कर्मण उक्तज्ञा। पा १।९३। कर्मणे प्रभवति कर्मकं
समयसुदस्य प्राप्तम्। पा १।९४। समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं। ऋतोरण। पा १।९५। ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवं। कालाद्यता। पा १।९७। कालः प्राप्तोऽस्य कालं

द्वयवेऽर्थायमित्येतयोरर्थयोर्भवत्वयः स्यात्। प्रावृषेण्यमिति। प्रावृषण्य इति भवार्थे विहितस्स इहाप्यविदिश्यत इति भावः। शारदमिति। संधिवेलोद्यतु न ह्यत्रेभ्येण ॥
कालाधिकारस्य पूर्णं वधिः। व्युष्टादिभ्योः। व्युष्टशब्दः कालवाचीदिवसमुखेवर्तते। संघादिनिगुणोक्तार्थः संपत्तिः। आवश्यकेण निरिति चत्तिकृता। एवं वस्त्रयुगेन संघा
दिवास्त्रयुगके शरीरमित्यप्युदाहार्ये। वस्त्रयुगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः। तस्मै प्रभवति। समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते। आर्त्तवमिति। पुष्यमित्यादिविशेष्यबोध्यं। काल्यंशी

तत्

प्रत्ययेतमेव कल्पमित्यमरस्तत्र प्रातः काले कल्पशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यं ॥ ॥ प्रकृष्टेठञ् ॥ प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः कर्मणि क्तः तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते इत्याह दीर्घः
 अत्र तिष्ठति ठञ् प्रहणं विस्पष्टार्थं अन्यथा अनंतरस्य यतो नु रतिराशं कोता इन्द्रमहरति महउत्सवः वैशाखीमथः आषाढोदंडरति वैशाखाषाढशुद्धौ रूढिरूपेण मेषदंड
 योर्वर्तते तयोस्तु यथा कथंचित् व्युत्पत्तिः क्रियत इति हरदत्तः विलोडनदंडस्येवाधारभूतः काष्ठविशेषो मंत्र इत्युच्यते अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मोदनमुच्यते सपूर्वपदादिति
 विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः एकागारिकदंडोऽपीत्यर्थः एकागारिकी किमर्थमिदमुच्यते यावता प्रयोजनमित्येव ठञिसिद्धेमासत्तां चौरनियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रमन्य

प्रकृष्टेठञ् ॥ ११८ ॥ कालादित्येव तदस्येति च प्रकृष्टो दीर्घः कालोस्येति कालिकं वैरम ॥ प्रयोजनमापा ११८ ॥ नदस्येतेवा इन्द्रमहः प्रयोजनम
 स्परे च हि कां प्रयोजनं फलकारणम् ॥ विशाखाषाढादण्डयोः ॥ ११९ ॥ आभ्यामणस्योत्पयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्यदण्डयोरर्थ
 योः विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखीमन्यः आषाढोदण्डः चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ चूडा चोडां श्रद्धा श्रद्धम् ॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्च ॥ १२० ॥
 ११९ ॥ अनुप्रवचनस्य योजनमस्य अनुप्रवचनीयं ॥ समापनोत्सपूर्वपदात् ॥ १२० ॥ व्याकरणसमापनस्य योजनमस्य व्याकरणसमापनी
 या एकागारिकद्वारे ॥ १२१ ॥ एकमसहस्रमगार प्रयोजनमस्य योजनार्थः ॥ स एकागारिकश्चौरः आकालिकज्ञानवचने ॥ १२२ ॥
 समानकालावाद्यनौ यस्य त्वाकालिकः ॥ समानकालस्य कालोऽपि शः ॥ अत्र विनाशोऽप्यर्थः ॥ पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्यदिनान्तरे तत्रैव नश्व
 र इति वा आकालादृश्या ॥ आकालिका विद्युत् ॥ ठञ् दण्डेति तत्र नुस्य क्रिया चेदिति ॥ १२३ ॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवर्धते ॥ क्रिया
 चेदिति किं गुणतुल्यं माभूत् ॥ पुत्रेषु तुल्यः स्थूलः ॥

वनियम्यतां किमैकागारिक इति निपातनेन कृत्वा करणेन ही प्रयोजनं ॥ इति ब्राह्मणः दण्डः कर्षी वधारणार्थः ॥ इति ब्राह्मणं इति नञ् इति च द्विस्तु निपातनाद्दण्डमवेति ॥ आका
 लआदेश इति ॥ निपात्यत इति शेषः ॥ आद्यनौ यस्येत्यादि अस्येत्यर्थः ॥ अत्र योः कर्षी इति कर्षणार्थः ॥ आकालादृश्या वार्तिकमिदं ॥ ठञ् पूर्णवधिः ॥ तेन तुल्यं
 क्रिया चेदिति ॥ तुल्यमिति कामान्येन पुंसं कां तनीषा ता तुल्यमित्यर्थे ॥ इति ॥ १२३ ॥ पुनस्तु क्रियावत्ता ॥ ब्राह्मणतुल्यमिति नन्वत्र ब्राह्मणे यथा वर्तते तथा स्त्रियादिकर्तु

सि. को.
टी. त.
सु. त.
५६

काध्ययनं वर्तत इति वाक्यार्थो न संगत इति चेद् दत्राहुः । ब्राह्मणशब्दस्तु कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते चेत् ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनं तु स्यात् काध्ययनं वाक्यार्थ इति न कोपि दोष इति
गुणतुल्ये इति उपलक्षणमिदं ॥ अत्रिया तुल्य इत्यर्थे एव च ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रिय इत्यर्थे ब्राह्मणानुत्पत्तिय इति प्रयोगे साधुरेव । अत एव पूर्वतो व हिमान्
महानसवदिति वाक्ये महानस सदृशः पूर्वत इत्यर्थे व ते स्मधुचं मत्वात् यव ते स्माधुत्वरक्षणार्थे पूर्वतो वा हेतुनेन चैतुमर्हतीत्यादिक्रियापदं प्रयुजते इति ॥ १ ॥
तत्र तस्येव । सप्तम्यं तात्पर्यं ताच्च इत्यर्थे प्रत्ययः । क्रिया चेदिति नानुवर्तते इति द्रव्यादि तुल्यप्रत्ययो भवति । मधुवत्सु प्रेरति मधुरायां सदृशः प्रकारः तेन तुल्यः प्रकारः तु प्रेरत्यर्थे
नदहं । अहंतीत्यहं पचाघच यद्यपि कसो गोकर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं तथापि अत्र सौत्रे विभक्तिव्यत्यय ईत्येके । कर्तृकर्मणारिति षष्ठ्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिदं । तेन च धये
मत्र तस्येव ॥ ५१६ ॥ मधुराया मिव मधुरावत्सु प्रे प्राकीरु । चैत्रस्यै चैत्रवन्मैत्रस्य गावः । तदहं ॥ ५१७ ॥ विधिमर्हति विधिवत्सु ज्य
ते । क्रियाग्रहणं मण्डुकमुत्पन्नानुवर्तते । तेनेह न । राजानमहंमिच्छन्ने । भावस्त्वतलौ ॥ ५१८ ॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावः गो
त्वं । गोता चानेत्नीवन्तलन्नेस्त्रिया आचत्वात् ॥ ५१९ ॥ ब्रह्मणस्त्वरत्यतः प्राक्ततलावधिक्रियेते । अपवादैस्सहसमावेशार्थं । गुणवच
नारिभूकर्मलि विधानार्थं चैदां चकारो नमस्त्रभ्यामपिसमावेशार्थः । स्त्रिया भावः । स्त्रीणां स्त्रीत्वं । स्त्रीता । पौंसं पुंस्त्वं । पुंस्ता । ननत्रपूर्वात्तत्पुरुषादच
तुरस्यै तलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः ॥ ५२० ॥ इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नत्रतत्पुरुषान्नस्यः । चतुरसौ न्वर्जयित्वा । अपतित्वं । अपदुत्वं
नत्रपूर्वात्किं । बार्हस्पत्या । तत्पुरुषात्किं । नास्यपटवः सन्तीत्यपदुत्सस्यभावः आयटवं ॥ अचतुरेति किं । आचतुर्य्या । आसङ्गात् । आलवण्या । आव
स्था । आयुध्यं । आकत्या । आरस्यं ॥ आलस्यं ॥ ॥

स्यो दीर्घानुतिङ्नेन विगृह्णाति । विधिमर्हतीति । कथं तर्हिततो यथावद्विहिताध्वरायेति । असत्त्वार्थकस्य कर्मत्वा संभवेन द्वितीयां तत्त्वाभावादि चेद् दत्राहुः । यथाशब्दे द
विषये सत्त्वार्थकसत्त्वात्त्वमित्यादिषु तत्त्वादिदर्शनात् । अन्यथा षष्ठ्यापि नास्तीति त्वतलौ न स्यातां । तथा च द्वितीयां ताघथाशब्दादिहार्येवतिः । योग्यतामर्हतीति विधानमि
स्यार्थं क्रियोयोगोपिसुलभ इति । तस्य भावस्त्वतलौ । प्रकृतीति । नतुयः कश्चिद्दर्मः । घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरभावात् । गोर्भाव इति । इह गोशब्दार्थपरः शब्दस्त्व

प्रथमो वेति प्रसङ्गः। यदर्थपरस्य धर्मविशेषः। प्रत्ययार्थः। स च धर्मत्वेनैव भासते। प्रकृतिजन्यत्वादि सुप्रयोगोपाधिः। यदा तु शब्दपरस्य दान्तजन्यकोधप्रकारः प्रत्ययार्थः
 सर्वेषु विशेष एवापाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसंबन्धः प्रकारः। पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्मत्वरूपसंबन्धः। तथा औपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपसंबन्धः प्रकारः। सुप्र
 यवेति तत्र तु स्वरूपसंबन्ध इत्याद्युत्थं। एवं स्थिते हरिटीकायां। यदुक्तं कृत्तद्धितसमासेभ्यस्संबन्धमिधानं भावप्रत्ययेनेति तत्र नापूर्वशक्त्यंतरं कल्प्यं। उक्तरीत्यैव तत्रा
 प्युपसर्गस्येति संक्षेपः। अपवादैस्सहेति। पृथ्वादिभ्य इम निज्वेन्यादिभिः। चकार इति। अन्यथा त्वतलोस्त्रीपुंसाभ्यां न स्यातामन्य अतयोस्त्वकाशत्वादिति भावः। पौ
 स्वपुंस्त्वमिति संयोगो तलोपेपुंसः स्वयीतिरुत्वा वासिका व नुनासिकानुस्वारौ। विसर्गे कृते सत्वा अपतित्वमिति। इहयं नृतेति यकृन्भवति। अपदुत्वमिति। इहत्विगंताच्च
 लघुपूर्वात्त्वमणनभवति। आचतुर्यमित्यादि। ब्राह्मणदित्वात्प्यत्र॥ ३॥ पृथ्वादिभ्यः। अणदीति। इगंतलघुपूर्वेषु पृथुमृदुप्रभृतिष्वणस्समावेशः। चंडसंडादि

पृथ्वादिभ्य इम निज्वा। पा। १। २२। वाचनमणादिसमावेशार्थं। रन्तो हलादेर्लघोभेदा। १६९। हलादेर्लघोचकारस्य रस्यात्। इष्टे मेयसु। देः॥
 भस्येर्लघोपस्यादिष्टे मेयसु। पृथोर्भावः प्रथिमा। पार्थेवं। मदिमा। माईवे। वर्णदृढादिभ्यः व्यञ्चा। पा। १। २३। चादिमनिच। शौकल्यं। शुक्तिमा। दार्ढ्यं
 पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिषद्वानामेवरत्वं॥ इदि... ॥

लक्षणस्यात्र इति बोध्यात् त्वतलोत्पूर्वसूत्रेणैव लघोः। रन्तो हलादेर्लघोभेदा। १६९। हलादेर्लघोचकारस्य रस्यात्। इष्टे मेयसु। देः॥
 शक्यमा वर्णदृढादिभ्यः। गुणवचनत्वादेर्वसिद्धे इमनिजर्थे
 गणत्वात्प्यत्र। हलसद्धितस्येति मलोपः। एवं प्राण्या कामी
 यः पंचतदंतानां समासानां अनंतरे व्यञ्जमेव नीत्यर्थः। वि
 निमावेमनस्या विशारदिमा वैशारद्यात् त्वतलोस्समांशान
 न्भवतीत्यर्थः। संमभित्वं संमनिता। संमनिमा। सीमन्या
 त्वादिगणता। वि... विमतिभावे मत्यां इगंतत्वात्पि। विमनी विम
 गभत्वात् किला मतेत्यादि... समाप्रति मनेसां मः परे ये मनिमनसीत दंतयोस्समासो यो रनेतरे व्य
 तत्वाद्... संमनस्यां संमनस्ता। संमनि... संमनस्य

सि-कौ-
टी-त-
मु-त-
६०

गुणवचाप्यत्र नुवर्तते। कर्मक्रियाकार्ये च। शरीरयास्यत्र साध्यं चोच्यते। यो। शास्त्रेण। तद्वि लेया गदिः कर्ममिति तयोर्पि दमाहः। अर्हत्त इति। अर्हः प्रशंसयामिति शत्रो अर्हत्त श
व्य-पूजार्थमिधायितिकै सटः। आहृतिगण इति। केवां चि साठ सुकार्योत्तराया। तथाहि अर्हत्ते नुवर्तते नुमर्थः। एवमिवः त्रिभावः अन्यभावः एवापाठः स्वाधे विधानार्थः। न
था च प्रत्याहारान्तिके चार्तिके प्रयोगः। अन्यभावं तु कारुण्यव्यवायादिति अन्यभावे एव अन्यभावं अन्यत्वे मित्येभ्यः नुव्याकरणधिकरणे भट्टपादेरुक्तं मान्यमाय

गुणवचनब्राह्मणदिभ्यः कर्मणि चा। पा। १२४। वेदावे। अतस्य कर्मभावो वा जाड्यं। मूढस्य भावः कर्मवां मोढ्यं। ब्राह्मण्यं॥ अर्हत्ते नुमचा अर्ह
तो भावः कर्मवा आर्हत्या। आर्हती। ब्राह्मणदिराकृतिगणः। यथा तथा यथा। पुरयोः पर्यायेण। ७। ३। ३१। नत्रः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्या
येण देरचो वृद्धिर्जिदादौ। अ यथा तथा भावः। आयथा तथा। अस्मत्तयं। आयथा पर्यायेण। आपाद समासेर्भावकर्मधिकारः। चतुर्वर्ण
दीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्। चत्वारो वर्णाः चतुर्वर्ण्यः। चतुरश्रम्यं। चतुर्वर्ण्यः। वाङ्मन्यः। सैन्यां सान्निध्यां सामीप्यां। औपम्यां त्रैलोक्यमित्यादि। सर्ववेदाः
सर्ववेदाश्चानधीते सर्ववेदः। सर्वदेरिति लुक्। स एव सर्ववेदः। चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः। स एव चतुर्वेदः। चतु
र्विधस्येति पाठान्तरं॥ चतुर्विध एव चतुर्वेदः॥ स्तेनाद्यन्तलोपश्चा। पा। १२५। नेति सङ्घातग्रहणे। स्तेनचौर्ये यचाद्यच्। स्तेनस्य भावः कर्मवास्ते
यमादिनादितियोगं विभज्या। स्तेन्यमिति व्यञ्जनमपिकेचिदिच्छन्ति॥ सख्युर्थः। पा। १२६। सख्युर्भावः कर्मवासख्यं। दत्तवर्णिग्याञ्च॥ दत्त
स्य भावः कर्मवादृत्यं। वर्णिज्यमिति काशिका। माधवसुवर्णिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः। भाव एव। त्रप्रत्ययोन तु कर्मणीत्याहा। भाष्ये तु दत्त

सु-म-पि॥

मप्यर्थः। इति। तत्त्ववैयाकरणमीमांसक संतोषार्थमित्यवधेयं। सर्ववेदा इति। पूर्वकाले केति समासश्चतुर्वेद इति (वर्णिग्याञ्चेति नास्येवा ब्राह्मणदित्वाद्वा
तद्विगुः। द्विगोर्लुगनपत्यरत्यणेलुक्। चतुर्विध इति। विघालक्षणसूत्रात्तादिति ठक्। तस्य लुक्। संघातग्रहणमिति। वर्णग्रहणे तु यस्येति चेत्यकारलोपे सेतीष्टं
नसिथ्यति। अच परस्मिन्निन्त्यलोपस्य स्थानि वद्वा वादयादेशप्रसंगादिति भावः। ननु संघातग्रहणे व्यलौक्यस्येत्यकारस्येव लोपः स्यान्ननु संघातस्येति चेन्मैवां आरंभसाम

र्थान्नानर्थके लौक्यविधिरिति निषेधाद्वा तमसिद्धे। ॥ ॥

कवितायाः रूकपितातीहौभावकर्मणी अर्थावपिदौतयो र्यथा संख्यं नभवन्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् एवंपत्यंतपुरोहितादिभ्य इदमनोत्तदिभ्य रत्यथापिबोधं ब्राह्मणदित्वाहिति। यद्यपित्री
 पुत्रादिपुराजनुशब्दः केवलः पठितस्तथाप्ययमेवासेरतिप्रतिषेधोज्ञाययति। अस्यत्र प्रकरणे राजशब्देन तदतविधिरिति एवं च ब्राह्मणदियाः समासे चरिता
 त्वात् समासे विशेषविहितो योगवभवति। अन्ये तु ब्राह्मणदेराकृतिगणत्वादेव तदंतात् कथं त्रितेष्यत्रिसिद्धे राजशब्दस्य तत्रयाठोयका सहसमावेशार्थे इति तथा
 चादि अधिकारो शावरभाष्ये उक्तं। राजः कर्मराज्यब्राह्मणदित्वात्प्यत्रिति। पुरोहित। संयामिकापथिका। सारथिकेत्यादयः पुरोहितादयः। प्राणभृज्जाति। मुखना
 सामंयं वायुः प्राणः प्राणिजातीत्येव सुवचं प्राणभृदिति किं तृणत्वं तृणता जातीति किं देवदत्तत्वं। औद्गात्रे मिति उद्गात्रादिषु ये त्रित्विचनोभ्यो होत्राभ्यः क

कवितायोर्दकाभा ११२२॥ कापेयां ज्ञातेयां पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यका वाश १२२॥ सैनायत्यां यौरोहित्यां राजः से ॥ राजशब्दोः समासेयकं लभ
 तदर्थः ॥ राजोभावः कर्मवाराज्या समासे तु ब्राह्मणदित्वात्प्यत्र। आधिराज्यां प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योः ॥ ५१ ॥ १२२॥ प्राणभृज्जा
 ति आश्वा औष्ट्रा वयोवचनं कौमारं। कैशोरं। औद्गात्रं। औनेत्रं। सौष्ठवं दौष्ठवं। हायनान्युवादिभ्योः ॥ ५१ ॥ १३॥ हैहायनां त्रैहायनां यौव
 नां स्थाविरं। श्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ श्रोत्रं मा कुशलचपलनिपुणपिपुनकुतूहलसत्रज्ञा। युवादिषु च ब्राह्मणदिषु च पठ्यने। कौशल्यं। कौशलमि

इति छेप्राप्ते अत्र विधीयते। सुष्ठु दुष्टुद्गाभ्यो गुणलक्षणेष्यत्रिप्रो नवधुप्राक्सदिगंतत्वात्प्राणेशेभ्यस्त्वतलोः प्रातयोः। इहनुसुभममंवेष्य ते। सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मंत्रविष
 यप्रयोगे अत्रमुत्यादयनीत्यर्थः। महते सौभाग्यसर्वविधीनां छंदसिविकल्पितत्वादि ह्दगभिधं तदस्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति। अतएव मंत्रेपि क्वचिदत्र न भवति। सौ
 भाग्यमस्यैदत्वाया इहप्यत्रा हायनाता अस्मात्त्वतलोः प्रातयोः तदधीने युवस्थविरशब्दाभ्यां वयोवचनलक्षणं अत्रिप्राप्ते यौवनमिति। अणियरतः अत्रिति प्रकृतिभावः
 मनोत्तादिपाठाद्ब्रुवि। यौवनकं। प्रकृत्या केराज्यमनुप्ये। अनरति प्रकृतिभावेन श्रोत्रियस्ये हि श्रोत्रियं संयोजित इत्यत्र छंदसः श्रोत्रभावः। चश्चप्रत्यय इति यदाया
 रव्यानेतदेहधलोप इति यथाश्रुता यदा तु वाक्यार्थे वचनमिति पद्यस्य प्रत्ययशब्देन इत्येव न प्रकृत्यते। क्वचित्तु यलोपश्चेति पाठस्तत्र येति संघातग्रहणं
 र्वियं। वती ग्रहणेत्दि कारस्य एणदेशः स्यान्ननुपस्येति चेत्तिलोपः। अकारलोपः पर्यायविवेकेन इति ज्ञानेन समीचीनभावात्। एतच्च हरदत्तग्रंथे स्पष्टं। मूलपुस्तके सुयलोप इत्यमु

इति पाठः
 इति पाठः
 इति पाठः

सि-कौ-
 टी-त-
 सु-त-
 ६९

इगंताच्चलघुःपूर्वोऽवयवो यस्येति प्रातिपदिकविशेषणं पूर्वत्वं च सन्निधानादिगविक्रमवर्तिनातिपांडुशब्दान् भवति। लघुपूर्वक इत्येव सुवचमालघुपूर्वश्चासौ रकृच
 लघुपूर्वक तस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वं इतं लभ्यते इत्यव्याः। इगंतात्किं। घटं। लघुपूर्वकीत्किं। पांडुत्वं। कथं क्व व्यति। कुधातोः ओरावश्यक इति रूपसिद्धावपिकवेः क
 र्मेत्यर्थे कावमिति स्यादिति प्रश्नः। योपधात्। गुरु उपोत्तमस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः। योपधात्किं। विज्ञेयस्त्विगुयोत्तमादिति किं। सत्रियत्वं। आभिधनीयकमिति
 अत्र प्रकृतिरभेः परानीयप्रत्ययां नोदधातिः। अभिधेयस्त्वावः कर्मवैमर्थः। साहायादिति। सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्प्याद्ये च न इदं मनो ज्ञादिभ्यश्च। मनोत्त। प्रियरूपाव
 हुला। अवश्येत्यादयो मनो ज्ञादिः। गोत्रचरणात्। गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिका हुज्स्याद्भव कर्मणोः। अयत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं। तेन वन्यप्रत्ययां

इगंताच्चलघुपूर्वात्। पा० १३३। शुचेर्भावः कर्मवैमर्थे च। नोत्त। कथं क्व व्यति। कविशब्दस्य त्रासणरित्वात् व्यत्र। योपधाद्गुरुयोत्तमा हुज्। पा० १।
 ॥ १३३। रामणीयकं। आभिधनीयकं। सहायाद्। साहाय्यभाहायकं। इन्द्रमनो ज्ञादिभ्यश्च। पा० १। १३३। शौष्योयाध्यायिका। मानोत्तकं। गोत्रच
 रणाच्छौष्योयाकारतद्वेतेषु। पा० १। १३३। अत्याकारोऽधिसेपस्तद्वेते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणीप्राप्तः। अवगतवान्वा गागिकयाश्चाघतेगागत्वे
 नविकल्पेतरत्यर्थः। गागिकयात्याकुरुते। गागिकामवेतः। होत्राभ्यश्च। पा० १। १३५। होत्राशब्दः नत्विगवाचीस्त्री लिङ्गः। बहुवचनाद्विशेषग्रहणात्
 च्छावकस्यभावः कर्मवाच्चावाकीयां मैत्रावरुणीयां वसणस्त्वः। पा० १। ३६। होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्तस्यात्। त्रस्यत्वात्। नेतिवाचे
 त्वत्त्वं न नलोवाधनार्थम्। ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मणशब्दात्तत्त्वतलो। ब्रह्मत्वमा ब्रह्मता ॥ ॥ नत्रस्त्रजोरधिकारसमाप्तः ॥ ॥ ॥

तेभ्यश्च। पा० १। प्रवराध्यायेयेपठितास्तेभ्य इत्यपरे। गोत्रचरणैः सहेति ज्ञातिव्याप्राणभृज्जार्मीत्यादिना अत्रिप्राप्तेवचनां। श्लाघेत्यादि। श्लाघादिषु विषयभूतेः सित्यर्थः। प्रा
 म्हात्तत्त्वं। प्राप्स्यन्त्यात्। अवपूर्वस्येणे ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्। हा। अवगतवानेति गागिके - ति। आयत्यस्यैविलोपः। चरणद्वय उदाहरणं तु काठिकयाश्चाघते रत्यादिषु ध्यां श्ला
 घादिभ्यश्च। ति किं। गाग्यत्वं। कठत्वं। होत्राशब्द इति। जुहोतेस्त्रन्। नेतिवाचे इति। छप्रत्यये निषिद्धे तस्य भावस्त्वते लावित्पनेनैव प्रत्ययः सिध्यति विभक्तौ रनुच्चारणे स्या घवं च भ
 वतीति भावः। होत्राभ्य इत्यनुच्चारणेः फलं दर्शयति ॥ ब्राह्मणपर्यायादिति। नत्रस्त्रजोरधिकारसमाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नानाधिवि श्रीएनेरत्यस्मान्कृत्यलुटो बहुलमिति कर्त्रे रिप्यत् आस्मादेवनिपातनादंत्यस्य लोप्यंश्चकारस्य चात्वं धिनोतीति धान्यां मंत्रश्च धान्यमसिधिमुद्दिदेवानिति दृश्यते
 धान्यमिति भवनेषु यथा कर्त्रे रिषष्ठी। सच निर्देशा देवसमर्थविभक्तिः बहुवचनं तु खरूपविधिनिर्णयार्थं अलोकिके प्रक्रियावाक्ये तु पञ्चानुवादे न तु द्वित्वविधिसामर्थ्ये दे
 वेति त्वं भवति रिहो न्यतिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात्। सूत्रे हि सत्रावचनस्यापि भवते ग्रहणं सभूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतं। अन्यथा धान्यानां भवने कुसूल इत्यत्राप्येव्यदिति
 धान्यानां सृष्ट्यानां भवनं क्षेत्रं त्रीहिशाल्योः। अत्रापि निर्देशा देवषष्ठीसमर्थविक्तिः। साच भवनायेषु यथा कर्त्रेति त्वद्विपूर्ववत्। यवयवक। अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यात्
 भ्यायष्ठीसमर्थविभक्तिः। विभाषा। खत्रिनित्ये प्राप्ते वचनं। औमीनं भांगीनमिति। ननु माभंगयोर्द्धान्यत्वाभावात्कथमिह खत्र। त्रीहयश्च मेय वाश्च मेरति च मकानु।
 धान्यानां भवने क्षेत्रखत्रापा २१॥ भवन्यस्मिन्निति भवनम्। मुद्गानाम्भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम्॥ त्रीहिशाल्योर्ढक। पा २२॥ त्रैहेयं। शालेयां यव
 यवकषष्टिकाद्यत्। पा २३॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं। यवक्यं। षष्टिक्यं। विभाषा तिलमाषोमाभङ्गशुभ्यः। पा २४॥ यद्वा स्यात् क्षेत्रखत्रानित्यां तै
 लीनां माष्यां माषीणां उभ्यं। औमीनां भग्यां भाङ्गीनां अणव्यं। आणवीनां। सर्वचर्मणः कृतं खत्रौ॥ पा २५॥ असामर्थ्येपि निपातनात्
 मासः सर्वचर्मणः कृतः सर्वचर्मणः। यथा मुखसं मुखसं दृश्यते खत्रं पा २६॥ मुखस्य सदृशं। यथा मुखम्यति विभ्वन्निपातनात्सादृश्येव्य
 यीभावः। समं सर्वं मुखं संमुखं। समशब्दस्या नलोपनिपात्यते। यथा मुखे नः यथा मुखीनः। सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः।
 बाको हि द्वादशैव धान्यानि पठिता निनतूमां गौपठितौ रजिर्वैवे। अणसप्तदशनि धान्यानीति स्मरणान्न चो माभंगयोरपि याठान्यत्वमस्तीति भाष्यादौ।
 स्थितत्वात्। नच चमकानुवाके धान्यपरिगणनेनार्थसत्राधिगणनात्प्रथमादीनां पाठनात् धान्यानामापेक्षेयां चित्तौ द्वयुक्तीनामपाठनात्सादन्यतएव धान्यनिर्णय इति पूर्वोक्तं
 स्यात्तयोर्धान्यत्वमस्तीति ज्ञेयं। सर्वचर्मणः। खत्रेनेव तत्रैकां यण्यनुकर्मसंभाव्येति। अत्र नृतीयसमर्थविभक्तिः। इति रतिप्रत्ययार्थचर्मणः करणत्वस्येवित्वात्। सर्वच
 र्मणेति। सर्वेण चर्मण कृत इत्यर्थे तद्विज्ञानेप्यत रतिभाक्त्वं यथा मुखं दृश्यते स्मिन् सदृशं। अधिगणने अह। असादृश्य रतिप्रतिषेधात्सादृश्येयथा शब्दस्य
 कथं समाससत्राह। निपातनादिति। एतच्च त्रिप्रयमनुसत्योक्तं। मुद्गिकान्ये तु पदाद्यां निति द्वैतीयेया शब्द आश्रित्यात्तया च मायामृगं प्रकृत्योक्तं। यथा मुखीनः सीतायाः ॥

सि. कौ.
टी. त.
सु. त.
ह.

पुत्रुवेवहुल्लेभयन्निति। यथा मुखं दर्शन इति। अव्ययीभावस्यापि यथा मुखशब्दस्योन्तत्त्वं। अत्रैव तत्त्ववचनत्वात्कर्मप्रक्रियोगे सति क्रुद्योगलक्षणवही तस्याः नाव्ययीभावा
दित्यमादेशः। सर्वस्य मुखस्येति। संमुखस्येति नोक्तं। प्रत्ययसंनियोगे नैव समशब्दस्योत्पत्त्यलोपनिपातनात्। संशब्दस्य समशब्दस्यैव संमुखे भवेत्प्रतीतेस्तत्र च
स्वप्रत्ययस्यानिष्पत्त्यात्वात्। कथं तर्हि संयुगे संमुखी नंतमुद्रदं प्रसङ्गतकरतिभट्टिः। अभिमुखावस्थानात्सामर्थ्याद्भविष्यतीतिहरदत्तः॥ २० ॥ तत्सर्वादेः॥ तदिति द्वितीयस्य मर्थ
विभक्तिः। व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः परिशिष्टप्रकृतिविशेषणं। तत्र केवलानां यथादीनां सर्वादिर्त्वा संभवात्प्रातिपदिकैरदि तैस्तदंतविधिः। तदाह पृथ्या घंतादिनि। पृथ्यां कर्मपत्र
यात्रात्प्रातिपदिकादित्यर्थः। सर्वययीन इति। पूर्वकाले केतिसमासां। अत्रैव तिसमासांतस्यस्यपृथ्यांतसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति स्वप्रत्ययः। अनुपदसर्वान्नायानयं वदाम
तत्सर्वादेः पृथ्याङ्गकर्मपत्रयात्रा व्याप्नोति। पा २७॥ सर्वादेः पृथ्या घंताद्वितीया नात्वस्यात्। सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वययीनः। सर्वाङ्गीणः। सर्वकर्मा
णः। सर्वययीणः। सर्वपात्रीणः। आ प्रपदस्याप्नोति। पा २८॥ यादस्याग्रम्ययं दन्तम्यो लीकृत्या आ प्रपदां। आ प्रपदीनः पटः। अनुपदसर्वान्नायानयं
वदामस्यतिनेयेषु। पा २८॥ अनुगयामेसादृश्येवा अनुपदस्यद्वा अनुपदीना उपानता सर्वात्नानिभस्यति सर्वात्नीनोभिसुः। अयानयः स्थसु विशेष
यः। तन्नेयः। अयोनयीनश्चारः। परोवरपरम्यर पुत्रवौत्रमनुभवति। पा २९॥ परोश्च वरोश्चाः नुभवतीति परोवरीणः। अवरस्योत्वन्वियान्यते। परोश्च प
रतरोश्चाः नुभवति परम्यरीणः। प्रकृतेः परम्यरभावो निपात्यते। पुत्रवौत्राननुभवति पुत्रवौत्रीणः। परम्यराशब्दस्य अयुत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गत्वात्
द्वयं। अर्थेषु ष्यन्निपारम्यर्थ्या कथम्यारोवर्यं वदिति असाधुरेवायं स्वप्रत्ययसंनियोगे नैव परोवरेति निपातनात्। २० ॥ अयतीत्यत्र निपातनात्तिउंतेनस
हर्दंतात्। तीयांतेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथा संख्यं वद्वादि चर्चेषु खः स्यात्। अनुगयाम इत्यादि। यस्य चोत्पद्यति यथा र्थेयदव्ययमिति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः। सर्वात्नीन इति।
प्रकीर्णत्वे सर्वशब्दायान्यन्तानिलभ्यंते उष्णनि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि भस्यतीत्यर्थः। अयः प्रदक्षिणा गमनं। अनयः प्रसव्यगमनं। प्रदक्षिणा प्रसव्या
मिनीं शाराणां यस्मिन् परैरसमावेशः सो यमयानय इति काशिका। तन्नेय इति। नयतेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि द्वितीया। अयानयीषुः शार इति। फलकाशिरसि स्थिते इत्य
र्थ इति काशिका। अवरस्येति। आदेरिति शेषः। उक्ते आद्रुणः। केचिन् ओत्वं परशब्दस्य निपात्यते तस्मात्परस्यात् एडः पदांतादतीति पूर्वस्थादेश इति पक्षांतरमाहुः ॥

अक्षरपारंगमीति। गमेरिति। आडि। ए। च्चेति बहुलवचनात्केवलादपिणिनिः। भविष्यतिगम्यादय इति भविष्यत्कालता। न्यासकारसु आवश्यकैरिति। सोपि भविष्यत्ये
 वेत्यात्। अक्षरपारमिति। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठी। प्रतिषेधः। केचित्तु गत्यर्थकर्मणीति सूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थे तेन कथं यो षष्ठी न भ
 वति। अंतेति कदिति व्याचख्यस्तदसत्ता। अकेनोरिति प्रतिषेधे षष्ठी प्रसंगस्यैवाभावान्। अक्षरीणा इत्यादि। विगृहीता द्वियरीता दधीष्यत इति भावः। अत्यंतमिति क्रिया
 विशिष्टे। अनुकाममिति कामरक्षा तस्य सदृशमनुकामं कामानुरूपमित्यर्थः। अव्ययं विभक्तीमित्यर्थे व्ययीभावः। समांसमां। यलोप इति। समायामित्यत्र यकार
 लोपः। पूर्वपदे निपात्यत इति। अन्यथा तद्धिते उपनेपथोत्तरपदे सुयोलुग्भवति सुपोधात्प्रतिपदिकयोरिति। तथा पूर्वपदेपि स्यादिति भावः। समांसमीनेति

अक्षरपारंगम्यन्ताः अनुकामज्ञामी। पा२११॥ अक्षरपारङ्गामी। अक्षरपारीणः। अक्षरीणः। पारीणः। पारावारीणः। अत्यन्तंगामीः। अत्यन्तीनः। भृ
 शङ्गनेत्यर्थः। अनुकामज्ञामी। अनुकामीनः। यद्येष्टं ज्ञा। समांसमां विजायते। पा२१२॥ यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक्त्वं पूर्वपदे निपात्यते। समांस
 मीनागौः। समांसमीनासायैव प्रतिवर्षं प्रसूयते। स्वप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वावक्तव्यः॥ समांसमां विजायते। समायामि। अद्यश्चीनावष्टब्धे
 । पा२१३॥ अद्यश्चोर्वा विजायते अद्यश्चीनावडवा। आसन्नप्रसवेत्यर्थः। केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति। अद्यश्चीनं मरणं आसन्नमित्य
 र्थः। आगवीनः। पा२१४॥ आङ्पूर्वोद्गोः कर्मकरे स्वप्रत्ययो निपात्यते। गोः प्रत्यय्यणप्यन्तयः कर्मकरोति स आगवीनः॥

वीसायां द्विर्वचनां सुवंतसमुदायः प्रकृतिः विजायते इत्येतत्प्रकृष्टे। प्रसूयत इति। विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तते इति भावः। गर्भविमोचने कृत्वा याः स
 माया व्याप्यर्भावादत्यंतसंयोगे चेति द्वितीयानुगतत्वात्। अक्षरपारमिति। स्वप्रत्ययानुत्पत्तौ विजायते। द्विकेन समांसमां मिति सौत्रप्रयोगस्य पन्व इति भावः।
 अद्यश्चीना अविभक्तिको निर्देशः। अनुस्त्रीलिङ्गनिर्देशो यः अद्यश्चीनागोसमूहः। अद्यश्चीनं गमं उलमित्यादौ वक्ष्येत्। अद्यश्चोवेति। निपातनात्। त्वार्थे सन्नसो
 यमिति भावः। अवाच्चात्वंनेति सूत्रेण आदिद्वयं कर्मः यत्वं इति च। अद्यश्चोवेत्यशब्द आसन्नपर्यायविजायते इति। अद्यश्चेते स च गर्भविमोचनार्थकस्तदहं। आसन्नप्र
 सवेत्यर्थे इति। कर्मकर इति। यत्प्रजातः। गंगृहीत्वा गच्छति गोः। अलक्ष्मीति नित्यर्थः। अद्यश्चोवेत्यशब्द आसन्नपर्यायविजायते इति। गोशब्दस्य स्यात्। गोः प्रतिदाने वर्तते इति भावः। आगवी

शालीनकौपीने। रमोखप्रत्ययां त्वेन निपात्यते। इति शब्दावेतौ कयचिदुगाद्या वितिनात्रावयवार्थः भिनिवेशः कार्यः। शालाप्रवेशमिति अप्रागल्भ्यादन्यत्रां तु मशक्तः। शालीमेव प्रवेष्टमर्हतीत्यर्थः। कूपयतनमिति। पदकार्येन तच्छादनीयत्वात् कूपवतरणमर्हतीत्यर्थः। तदाच्छादनमिति। वासः खंड इत्यर्थः। अन्येत्वाहुः। अकार्यशब्दे यः करोति स क्रिया सामान्यवचनेन लज्जाहेतुत्वेन अदृष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गकौपीने। असृष्ट्यत्वात्तदाच्छादनमिति। शरीरायासेनेति। भारवहनादिनेत्यर्थः यद्यपि शरीरकौलीके संघातवचनस्य व्यत्रस्य भाष्यादिग्रंथयथा लोचनया अयमेवार्थ इह उचित इति भावः। सासपदीनां योग्यतया समर्थविभक्तिस्मृतीयेति दर्शयति। सप्तभिः पदैरिति। पदमिह संभाषणं पादविशेषो वा। तद्वितार्थे द्विगुः। अवाप्यत इत्यर्थे खज्। हेयं गवीनां त्वोगो दोहस्येति। गोदोहो गोदोहः षष्ठीसमासः।

शालीनकौपीने अघृष्टाकार्ययोः। पा२२॥ शालाप्रवेशमर्हति शालीनः। अघृष्टः। कूपयतनमर्हति कौपीनं पापं तत्साधनत्वात्तद्द्रोष्यत्वाद्वापुरुषलिङ्गमपि तेन स्वन्धात्तदाच्छादनमपि। ज्ञातेन जीवति। पा२२॥ ज्ञातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स। ज्ञातीनः। सासपदीने संख्या। पा२२॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते सासपदीनां हेयं गवीनां संज्ञायाम्। पा२२॥ ह्योगो दोहस्य हि यं गुरादेश भवकारार्थे खज् च निपात्यते। दुत्यत इति दोहः क्षीरं। त्वोगो दोहस्य विकारः हेयं गवीनां नवनीता तस्य पाकमूले पीत्वादि कर्मादिभ्यः कुणञ्जाह चो। पा२२॥ पीलूनाम्याकः पीलु कुंणः। कर्णस्य मूलं कर्णजाहं पक्षातिः। पा२२॥ मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते। पक्षस्य मूलम्यस्यतिः॥

लक्षणम्यात्रोपवादः खज्। अत्रत्यसुशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विद्यमानवनीतमिति। यथापि वृत्तौ घतमित्युक्तं तथैव चामरेणपि। तनु हेयं गवीनां यत्त्वोगो दोहो द्रवघृतं इत्युक्तं तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्तः। यानुराधेनेदमुक्तं। तस्य पाकापाकः परिणामः। मूलमुपक्रमः। तस्येदमित्यणदिषु प्राप्ते घये म्भ्रं भ्रंजाह चो जकारस्य प्रयोजनाभाषालेत्वमापी लु कर्कंधा शमी। करी। कुवला वदरा अश्वत्या खदिरा योत्वादिः। कर्णा अघ्नानखा मुखकेशा पादा गुल्फा भ्रूं शृंग दंत ओष्ठं पृष्ठा कर्णादिः। मूलग्रहणमात्रमिति। एकदेशे स्वरितत्वप्रवृत्त्यादिनिर्वाहः। पक्षातिरिति। प्रतिपत्ता पक्षिणं पक्षमूलं च।

श्री. को.
श्री. त.
श्री. त.
६४

तेन विज्ञां विज्ञः प्रतीतः वित्तो भोग प्रत्यययोरिति निपातना इदंभ्यां निष्ठातेन इति नत्वंना लुप्तनिर्दिष्टं इति। चुटुषः प्रत्ययस्येति वक्तव्ये पृथग्योगकरणत् चुटु इत्येतदनित्यमितिसमाधानांतरमप्याहुः। नानात्नविति। नात्रोत्रकारो वृध्यर्थः स्वार्थश्चानसहेति प्रकृतिविशेषणं न प्रत्ययार्थ इत्याशयेनाह। असह्यर्थ इत्यादि। यदि प्रत्ययार्थः स्यात्तत्रो द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थगमयत्तरतिसहा र्थो गम्येत न सह अपि तु सहैवेति। तस्मात्प्रकृतिविशेषणमेतच्च व्याख्या न ह्यभ्यते। अथेवं सहेत्येव प्रत्ययार्थो सुविनेत्रोः प्रतिषेधा र्थत्वादिष्टसिद्धेर्विगर्भरथक इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेधवृत्तिर्दृष्टैवेति। सत्यां क्रियावाचिनो विशब्दात्सहा र्थे प्रत्ययो विज्ञायेता विगतेन सह विज्ञातेन सहेति। तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यमेतच्च

नेन वित्तं शुच्युपचरणयो। पा२२६॥ यकारः प्रत्यययोरदौ लुप्तनिर्दिष्टः तेन चस्यनेत्संज्ञा। विद्यया वित्तो विद्या चुच्युः। विद्या चरणः। विनञ्भ्यां नानात्नौ नसहा पा२२७॥ असहा र्थे पृथग्भावेव त्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययो। विना। नाना। वेश्शालच्छुटु चो। पा२२८॥ क्रिया विशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे विसृतां विशालं। विशुटुं। सभ्रोरश्चकटच्। पा२२९॥ सडूटं। प्रकटं। उक्तं। चाडिकटं॥ अलावूतिलोमाभङ्गाभ्योरजस्यपसंख्यान। अलावू नोरजः। अलावूकटं। योष्ठजादयःस्थानादिषु पशुनामभ्यः॥ गवांस्थानंगो गोष्ठं। सडूते कटं च॥ अवीनां सडूतः। अविकटः। विसारे पटच्। अविपटः हिले गोषुगच्॥ ह्यवुष्टौ। उष्टुगोयुगं। वडूत्वेषडूवच्। अश्वषडूवं। स्नेहेतैलच्। तिलतैलं। सर्षपतैलं। भवने स्नेत्रे शाकटशाकिनौ। इक्षुशाकटमारुक्षु शाकिनां। अवाकुटारश्च। पा२३०॥ चाक्तटच्। अवाचीनां। अवकटारः। अवकटः। नतेनासिकायास्संज्ञाया एटीटज्जाटच्भ्रटच्। पा२३१॥ अवादिषेवा नतन्मनमा नासिकायानतां। अवटीटं। अवनटां। अवभ्रटमा तथौगान्नासिका अवटीटा। पुरुषोऽवटीटः॥ ॥ ॥

हरदत्तग्रंथे स्पष्टं स्वार्थ इति। अनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः। संप्रोदश्च। क्रिया विशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः। संकटं संहतं संवाध इत्यर्थः। प्रकटं प्रज्ञातं प्रकाशत इत्यर्थः। उक्तं उद्गतं विकटं विकृतां रूढशब्दाश्चैते कथंचिद्युत्पाद्यते। अलावू तिलेत्यादि। एभ्यः यंचभ्यः रजस्यमिधेये कटच् प्रत्ययो भवति। रजसो विकारत्वादि कारे प्रत्ययान्तरमपवादेयो अलावूकटमिति। ओरजमपडू तयोरिति मयडू इह प्राप्तः। तिलकटमिति। असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयडू प्राप्तः। उमाशब्दात्ते घृतादित्वादेतो यत्तादनुदात्तादेश्चैत्यञ्। उमोर्णयोर्वेतिवुच्च प्राप्तः। भंगशब्दान्तराधान्यानां च घषामित्याघुदात्तत्वात् एमयडू प्राप्त इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरूत्या। हरदत्तसुतिल

शब्दस्य घृतादित्वादेनोदात्तत्वं मंगी कृत्यततो नुदात्तादेशेन न। असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मध्यप्राप्तत्वात् हतत्रतिल शब्दस्य घृतादित्वात् कृत्यने वीजं चिन्त्यां तृणधान्या
 नोच्चष्टामिति फिट् सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्यायत्वात् तिलाश्चैव इत्यत्र तथैव वेदे पाठश्च। गोष्ठजादय इति संघाते कटजिन्यादीन्यस्यैव प्रयत्नः। इहोभयनादिशब्दप्रकारे
 यशु नोभय इति पशुनामादिभ्य इति माव्ये प्रचुरः पाठः। गवांस्थानमिति तस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रसंग इति यति प्राप्ते गोष्ठ्या संघात इति। अप्रसृता वयवः
 समूहः संघातः। प्रसृता वयवसु विस्तरः कटच्यत्र चोद्घातपिसामूहिकानामपवादोऽद्वित्वे इति। प्रकृत्यर्थे द्वित्वेद्योत्पे इत्यर्थः। उष्टुगोयुगमिति। द्वययुगमित्यादि
 तत्र द्वयवयवसंघातमाधान्यादेकवचनमा एव मग्रेषु। नतमिति। नयुसके भावेऽन्तः। नमनमिति। नीचैस्त्वमित्यर्थः। अवतीरमिति। नासिकासाधनकेन मनेवर्त
 मानादवशब्दान्त्वार्थे प्रत्ययः। कथं तर्हि नासिकायां पुरुषे चावतीर शब्दस्य प्रयोग इत्यत आह। तद्योगादिति॥ ॐ ॥ नेर्विडच्। नतेनासिकायां संज्ञाया

नेर्विडज्विरीसचै। पा२। ३२॥ त्रिविडां निविरीसम्। इनचपिटच्चि कचिचा। पा२३३॥ नेरित्येव। नासिकायानतेऽभिधेये इनचपिटचौ
 प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च। कप्रत्ययचिकदेशौ च वेक्तव्यौ। चिकिनां चिपिटं चिकं। क्लिनस्य चिलपिल्लश्चास्य च सुवी॥ क्लिने च
 सुवी अस्य चिल्लः। पिल्लः। चुल्लव। चुल्लः। उपाधिभ्यान्त्यकलासन्ना रूढयोः। पा२४३॥ संज्ञायां मित्यनुवर्तते। पर्वतस्यासन्नस्य लमुपत्य
 मिति वर्तते निशब्दान्नासिकायानतेऽभिधेये विडज्विरीसचैलः निविडमिति। तद्योगान्निविडानासिकानिविरीसाकथं ९० का। आरूढस्य लमधित्का ॥
 तर्हि निविडः केशः निविडं वस्त्रमिति। उपमानाद्भविष्यति। ९० च काशिकायां स्पष्टं। केचित्तु उक्तप्रयोगानुरोधेन हसूत्रेन तेनासिकाया इति नानुवर्तत इति व्यचसते।
 प्रकृतेरिति। निशब्दस्येत्यर्थः। आदेशौ चेति। प्रत्ययौ तत्सन्निधौ न यथासंख्य मित्वात्वादेशौ च लरत्त्यर्थः। चिकिनीमिति। इनचप्रत्ययसन्निधौ न चिकदेशुः चिपिट
 मिति। पिटच्प्रत्ययसन्निधौ न चिरत्यादेशः क्लिनस्येति। चिलपिल्ल इत्यावादेशौ मवमः। लश्च प्रत्ययः। अस्य च सुवी इत्येतस्मिन्त्यर्थे चुल्लचेति। चाल्लप्रत्ययां चुल्ल इति
 क्लिनेस्य च सुवी इति पूर्वाक्त्वात् एव विग्रहः। कथं तर्हि स्युः क्लिने स्युः चिल्लपिल्लाः क्लिनेऽपि चाप्यमीत्यमर इति चेदनाहुः। पुरुषे व्युत्पादितेऽन्तदवयववल्क्षण
 बोध्येति। अन्ये तादृशस्य च सुवी इत्यत्र स्युः क्लिने च सुवी चिल्लपिल्ले पुरुषे तु मत्वर्थे च। अर्श आदिषु र्वागादीनादिति सूत्रितत्वादिषु उपाधिभ्याम् ॥

सि.कौ.
टी.त.
मु.त.
६५

संज्ञाधिकारदिहनियतविषयमासन्नारूढंगृह्यतेदस्याशयेनाह। पर्वतस्येति। आसन्नं समीपं आरूढमुच्चस्थानं उपत्येकेति। प्रत्यक्स्थितिर्नीत्वंतुनभवति। त्यकनश्च।
निषेधइत्युक्तत्वात् ॥ कर्मणिघटो। समस्यंतात्कर्मन् शब्दात्घटतइत्यर्थेवचस्यात्। कर्मवरति। ठस्येक इती हनभवति। अरुचिठ स्यात्प्रत्ययस्येनांगसंज्ञानिमि
त्तत्त्वाभावात्। तारकितमिति। एवंपुष्पितं। फलितंयुलकितंरोमांचितमित्युदाहार्ये। प्रमाणेद्वयसचा प्रमाणेविद्यमानान्यथमात्तादस्येतिनिमित्तं प्रमेयेयेत्रयः प्र
त्ययाःस्युः। प्रमाणमिहपरिच्छेदकमात्रमतत्रमात्रच्। द्वयसच्दघ्नचौर्ध्वमानएवभवतः। प्रथमश्चद्वितीयश्च उर्ध्वमानेमतो ममेतिभाष्येते। उर्ध्ववस्थितेन
येनमीयतेतदुर्ध्वमाने उर्ध्वदिनेनतिर्यञ्जानादौरेउद्वयसंक्षेत्रमित्यादिनप्रयुज्यते। यथोत्तरं मुनीनां प्राधाण्यात्। अतएवद्विकोडाक्षेत्रभक्तिरित्यत्रद्वयसा
ञ्चेलुगितिप्राचोक्तं नादत्तव्यमित्यवोचाम। प्रमाणेत्तरति। लुकः एषापूर्वाचार्यसंज्ञा। प्रमाणत्वेनयेप्रसिद्धास्ततः परस्यैवेयं लुगित्युदाहरति। शमोदिष्टिः वितस्ति
कर्मणिघटोऽठच्। पा२। ३५। घटतइतिघटः। पचाघच्। कर्मणिघटतेकर्मठः पुरुषः। तदस्यसञ्जातनारकादिभ्यइतच्। पा२। ३५। ता
रकाः संज्ञात्ता अस्यतारकितन्नभः। आकृतिगणोयं। प्रमाणेद्वयसज्दघ्नमात्रच्। पा२। ३५ ॥ तदस्येत्यनुवर्तते। उरुप्रमाणमस्यउरु
द्वयसमा उरुदघ्नमा उरुमात्रं। प्रमाणेलः। समः। दिष्टिः। वितस्तिः। द्विगोर्नित्येमा॥ द्वौशमौ प्रमाणमस्यद्विशमम्। प्रमाणपरिमाणभ्यां।
संख्यायाश्च संज्ञयैमात्रज्वक्तव्यः॥ शममात्रम्। प्रस्थमात्रम्। यच्चमात्रः। वत्वन्तात्त्वाथेद्वयसज्जात्रचौ॥ तावदेवतावद्वयसमा तावन्मा
रिति। शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः। एषुमात्रचोलुकूटतरयोरसंभवात्तश्मादीनामनूर्ध्वमानत्वात्। द्विगोर्नित्यमितिद्विगोरप्रमाणत्वात्तदंतविध्यभावाच्चपूर्वणप्राप्ते
अविधीयते। ननुविकल्पस्याप्रकृतत्वान्नित्यग्रहणमिह निरर्थकमितिचेदत्राहुः। अनुपदंसंशयेवस्यमाणेमात्रच् शममात्रमित्यादौयथानलुप्यतेप्रमाणेत्तरत्यस्यप्र
माणेद्वयसजिति यः पूर्वविधिसद्विषयत्वादेवंद्विगोरपिनलुप्येता इष्यतेचलुका द्वौशमौस्यातांनवादिशमइति। तथाचाधिकसंप्रहार्यं। नित्यग्रहणमिति। अत्रकेचित्
द्विगोर्त्तरत्युक्तेपिपुनर्लग्रहणंनित्यार्थमधिकसंप्रहार्यमिति व्याख्यातुं शक्यतइतिवैचित्र्यार्थनित्यग्रहणमित्याहुः। शममात्रमित्यादि। शमः स्यान्नवेत्यादिविग्रहः॥

पुरुषहस्तिभ्यामणच इत्यनयत्प इति प्रकृतिभावः हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनां। अत्र काशिकायामुक्तं द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदक मित्यादिव्याख्यातं च इत्यनेन
 प्रथमप्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमित्यस्य नायमनुवादः पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् एव हि पुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे लुक् लुक् न
 च वेत्ति तथाप्यपूर्वे लुक् विधीयत इति। एतच्चासंगतं द्विगोर्नित्यं लुगित्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात्तावस्तुतस्तु विधीयत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः। अयं भाष्यः द्विगो
 लुक् द्विगोर्नित्यं लुक् लुक् न च वेत्ति तथाप्यपूर्वे लुक् विधीयत इति। एतच्चासंगतं द्विगोर्नित्यं लुगित्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात्तावस्तुतस्तु विधीयत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः। अयं भाष्यः द्विगो
 लुक् द्विगोर्नित्यं लुक् लुक् न च वेत्ति तथाप्यपूर्वे लुक् विधीयत इति। एतच्चासंगतं द्विगोर्नित्यं लुगित्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात्तावस्तुतस्तु विधीयत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः। अयं भाष्यः द्विगो
 लुक् द्विगोर्नित्यं लुक् लुक् न च वेत्ति तथाप्यपूर्वे लुक् विधीयत इति। एतच्चासंगतं द्विगोर्नित्यं लुगित्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात्तावस्तुतस्तु विधीयत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः। अयं भाष्यः द्विगो

पुरुषहस्तिभ्यामणचा प्राथ ३८ ॥ पुरुषप्रमाणमस्य पुरुषमा पुरुषद्वयसमा हास्तिनां हास्तिद्वयसं। यत्र देतेभ्यः परिमाणेव तु पापा २ ३ ॥ य
 त्परिमाणमस्य यावन्ना तावान्। एतावान्। किमिदं भ्याम्बो घः। पा २ ४० ॥ आभ्याम्बुप्याद्वस्व च घः। कियान्। र्यान्। किमस्संख्या परिमा
 णे इति च। पा २ ४१। चाद्वतुपू। तस्य च वस्य घस्स्यन्। का संख्यायेथाने कति। कियन्तः ॥ ॥ ॥ न्यानिर्देशो यं डावता विति। विशेष्यत इति

विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मात्। अर्थमेव इति त्वर्थः। अर्थमेव। परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति प्रागेवोक्त इति भावः। नन्वनयोरर्थमेवे सति यावान्
 ध्यायावतीरञ्जु रित्यादि न सिध्येत् इत्यस्यायाममानं गम्यते। यद्वा यमाना द्व विष्यतीति ब्रूयेत् हि प्रमाणग्रहणं मन्नुवर्त्यतायावानध्वेत्यादि प्रयोगश्च मुख्याः संतुयेतु परि
 माणे प्रयोगः यावान् ध्याय शिरित्यादयस्त एकोपमाना द्व वेत्तथाह। मात्रा इति। यत्र देतेभ्य इति विशेषविहितो हिवतुप सामान्यविहितान्मात्रादीन्वाधितेन
 तन्मात्रमित्यादि न स्यात्। परिमाणग्रहणे सति तु मिन्नो वाधि। त्वत्त्वं प्रमाणविहितं मात्रादिभिस्स ह वाध्यवाधकभावेनेति भावः। नन्वपि वाधः स्यादेव
 प्रमाणे द्वयसजित्यत्र प्रथमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य। सिद्धे रकत्वात्परतन्मात्रात्त्या तत्त्वे न चतुपो यत्र देतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितान्पायान् स्माघ
 त्रदेतेभ्यो वतुप चेत्येव सूत्र्यतां नानु परिमाणग्रहणमस्तु च पत्तो इत्यर्थोधिकारस्तन्मावतीरञ्जु र्वा न्ध्याय शिरित्यादि प्रयोगस्सर्वे थुपचारं द्विभिवनिर्वहतीत्य

सि. कौ.
द. न.
स. त.
६६

परमनुकूलमत आह। भावः सिद्धश्चेति। डावतोरिति चम्यंतां। अर्थभेदे समिवत्तन्मात्रं जाहीनामुत्पत्तिः। मिथ्यति। तत्परिमाणमस्य तावदा न्यं राणी कुर्यात्तावत्प्रमाणमस्य
कुड्यादेः तावन्मात्रं। यादृशाशीकृतस्य धान्यादेर्देह्यं तादृक् कुड्यादिरपीत्यर्थः। एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वाद्दतुवंतान्मात्रं जाहीनासुः। यस्य हि ताव
त्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणं। जानुप्रमाणकं जलादियस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमाणकमिति वक्तुं शक्यत्वात्। एवं च तावत्शब्द एव प्रयुज्येत ननु तावन्मात्रमिति। अ
न्यथा तत्र माणमस्य तन्मात्रं। तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येवं मात्रं जादिभ्यां प्रत्ययमाला प्रसंगात्। किमिदं भ्यां। वतुप्यादिति। धकारस्य धविधिसामर्थ्याद्दतु
यमनुवर्त्य सोप्यत्र विधीयति भावः। आदेः परस्येतेव सिद्धे वै इति वचनमादेश प्रतिपत्त्यर्थमिति रथा घं प्रययातरं विज्ञापेता। कियानिति। इदं किमोरी शूकी। यस्येति
चेतिलोफः। रयानिति। रशादेशस्य यस्येति लोपे प्रत्ययमात्रं भवति। पठंति च। उदितवति परस्मिन् प्रत्यये शास्त्रे यो नौ गतवति विलयं च प्राकृत्येपि प्रपंचे। सपदिप
दमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत्तदियदिति मीते लोहदा पंडितोपि। वैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रकृतिशामाश्रित्य प्रवृत्तौ ह्यर्थो यं श्लोकः। किम संख्या। तदस्येत्य

संख्याया अवयवे तस्य पांथा २४३५५ यच्चावयवा अस्य यच्च तयन्दाह। द्विविभ्यान्तयस्या यज्वा। पां २४३२॥ ह्यं। द्वितयं। त्रयमात्रितयम्॥

ननु तत्र एवा संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदस्तस्मिन् कर्तव्येयः प्रश्नस्तस्मिन् वर्तमानात्किम प्रथमा समर्थौ दस्येति षष्ठ्यर्थे इति स्यात्। संख्या परिमाणे किं। सेयेमाभूत्
का संख्येयमेवां दशानां। अत्र जानां मंत्राणां जातिमात्रो यजीविनां। सहस्रशः समेतानां परिषत्वं न विद्यते रन्वेवं संख्येयद्वारेण त्रसंख्यायाः कुत्सा बोध्या॥ ३३॥ सं
ख्याया अवयवे। अवयवे वर्तमानाया संख्या तद्वाचिनः प्रथमां तात्त्व्यं प्रथमं तयपस्यात्। यं प्रत्ययवयवः सो अवयवी प्रत्ययार्थः अस्येत्यधिकारात्। यथा ह्यसजादियु
प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थं सद्दत्तं। त्रयमिति। ननु त्रयो वयवाः तंतवो यस्य त्रयं सूत्रमिति प्रयोगे संभवत्यपि मुनित्रयमिति प्रयोगो न संगच्छते। अन्यपदाथं स
वयविनोः भावादिति चेद्वाहुः। अवयवीत्वत्र समुदाय एव स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेति विचारं तरं एवं च समुदायस्यातिरिक्तत्वपक्षेपिसमुदायघटकत्वे
नमुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्य विघ्नविघातकत्वमस्येवेति॥

भादुदात्तोनित्यं। इहचिन्नरूपनेनैवातोदात्तत्वं सिद्धं। सर्वोदात्तत्वं तु अनुदात्तं परमेकवर्जमिति वचनाद्विधितः न च उभयेति संवृत्तं ते आमंत्रिताद्युदात्तत्वं वाधितुं वचनामिति शक्यं
 पुं स्तोत्रपवादेत्यायेनचित्स्वरस्यैववाध्यतानत्वामंत्रिताद्युदात्तत्वस्येति सुवचत्वात्। तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायं प्रयुज्यते चतुःशतम्। उभयेशृणवच्चनं इति। तदेत
 ककलमभिप्रेत्याह संचेत्वात्तस्मिन्ना पुनस्तद्गुणमस्येति यच्छ्रुतं संवत्तद्गुणनिगसार्थं। प्रत्ययविधौ तदंतविध्यभावादाहादशांशदिति। अतग्रहं किं। दशअधिका अस्मिन्
 शते। नचेह्यप्येति शिवद्वावेन दशांशत्वमस्तीति वाच्या व्यपदेशिवद्वावो प्रातिपदिकेनेत्यभ्युपगमात्। शदंता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतविधौ सति यस्मान्प्रत्ययविधिसदा
 दस्तदंतस्येति परिभाषया तदादिनियमः स्यात्। तंवारयितुं संतग्रहणं तेन एकत्रिंशत्शते एकचत्वारिंशमित्यादिसिद्धं नचैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन्शते इत्यादाविति प्र

उभादुदात्तोनित्यम्। पा२। ४४॥ उभयशब्दात्तयोः सच स्यात्। सचाद्युदात्तः। उभयमात्तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ता दुः। पा२। ४५॥ एकादशअधिका
 दशमाशतसहस्रमेवेव्यते। नेहा एकादशअधिका अस्यांविंशतो प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेव्यते। नेहा एकादशमाणा अधिका
 अस्मिन्सुक्तांशते ॥ शदन्तविंशतेश्चा पा२। ४६॥ उः स्यादुक्तेर्योत्रिंशदधिका अस्मिन्त्रिंशत्शतम्। विंशं। संख्यायागुणस्यनिमाने मयदा पा२। ४७।
 भागस्यंमूल्येवर्तमानात्प्रथमान्तासंख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयदस्यात्। यवानाहौ भागौ निमानमस्योदश्विद्वागस्यद्विमयमुदश्विद्यवानां। गुणस्येति।
 किं। द्वौ त्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः निमाने किमाहौ गुणोऽसीरस्येक सैलस्यद्विशुणोऽसीरस्येतेतैलेन॥ ११. संगःशंक्यः संख्याया प्रवयवेतयवित्यत

संख्याग्रहणनुवृत्तेः। अंतग्रहणमिह विंशतिशब्दानंतरं कर्तव्यं। द्विशुणोऽसीरस्येति तन एकद्विंशत्शतमित्यादिसिध्यं प्रत्ययाग्रहणवतेति तदंतविधिप्रतिषेधादिहनस्यात्। सं
 ख्यायागुणस्य। गुणो भागः निमीयते क्रीयतेनेति निमानं मूल्यं मेव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेव्यते। नेहा एकादशमाणा अधिका
 स्तदित्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादिस्ययमेवार्थो लभ्यते तथापि मंडकमु। तदेदस्यंशतमित्यतदस्यनुवर्तनात् षष्ठ्यर्थे इत्येत्तदपिलभ्यत इति भावः द्विमयमिति। द्विशब्दस्य सं
 वधि शब्देन नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामितिपदे सत्यपि तद्विज्ञानेनैरिहा किं द्विशब्देन न चैवमपि प्रत्ययांतस्यादश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यदुर्लभ्यावतोदश्विद्वा
 गोप्रत्ययो विहितो नोदश्विति। अत्रा दुः। भागोपि विधीयमानः प्रत्ययः अभिधानस्याभावात् भागवंतमाचष्टे॥ तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति गुणनिर्माण इति वक्तव्ये।

सि-को
दी-त
मु-त
६३

व्यसोच्चारणदेकत्वंगणस्यत्रविवक्षितं। तेनेहनभवति। यवानां द्वौ भागौ निमानमेवागुदश्चित्स्वच्छाणां भागानामिति। भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इत्यतो रहनभव
त्रिाएको भागो निमानमस्येति। भूयस इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रेण तस्यैव विवक्षितं न तु बहुत्वेनेन द्विशब्दादपि भवत्येवं तस्य पूरणे। तस्येति वक्ष्यन्तु करणमेकत्वं
त्वविवक्षितं। एकस्य पूरणसंभवात्। पूर्यतेऽनेनेति पूरणः। एयं तर्कः पूरणेऽप्युत् एकादशनामिति। उद्गतावयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः। अवयवः प्रत्ययार्थः। रहयस्मात्संख्या
वाचिनः प्रत्ययविधिसुदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकदशत्वदेः पूरणेऽप्युत् यथाऽतिशयनेऽप्युत् इत्युत् प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयदिकंगृह्यते अंतरं नैतत्त्वत्तथापि तेन ए
कादशानां घटानां पूरणे जलादिरित्यत्र नानि प्रसंगशं काले शोयीति भावः। ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययस्यैव एकादशत्वस्य पूरण इति विग्रहोक्तं पुन
इति धेदत्राहुः। वैयाकरणपाश इत्यत्र यथायाव्येयाकरण इति विग्रहः। ननु याव्येयाकरणत्वमिति स यथापि बोध्यमिति। एवं च व्युत्क्रमेण ध्यायेतु गम्य मा

तस्य पूरणे उद्। पा २ ४८॥ एकादशनाम्पूरण एकादशः॥ नान्नादसंख्या देर्मट। पा २ ४८॥ उदोमङ्गमस्यात्। पञ्चानाम्पूरणः पञ्चमः। नानात्किं
विंशः। असंख्यादेः किं। एकादशः॥ षट्कृतिकतिययचतुरांशुक। पा २ ५१॥ एषांशुगाणाम्पूरण उद्। यत्स्य पूरणः षष्ठः। कतिथः। कतिपयशब्
स्यासंख्यात्वेप्यत्र एवज्ञापका उद्। कतिपयः। चतुर्थः॥ चतुरश्रयतावाद्यस्य लोपश्च॥ तुरीयः। तुर्यः। बहुपूगणसङ्घस्यतिथुक। पा २ ५२॥ उदीये
वापूगसङ्घयोरसंख्यात्वेप्यत्र उद्। बहुतिथः इत्यदि। वतोरिथुक॥ पा २ ५३॥ उदीयेवा। यावतिथः॥ ११ नेषु वृद्धिर्देजित्यध्यायो यदा चरमंगण्यते न दा

राण्यष्टमो भवत्येवं। नांतादसंख्यादे। उदरति। उडिति प्रथमां तस्यानुत्तस्यनांतादिति यंचम्या षष्ठी कल्प्यतरतिभावः यद्यपीह मरः प्रत्ययत्वेपिन सति सथाप्युत्तरमठ आगमत्
भवाभ्युपगंतव्यं। अनुदात्ततायथास्यात् प्रत्ययत्वेत्वाद्युदात्तः स्यात्तथाचैकरूप्ये लोवसंदर्भव्याख्या नमुचितं। अन्येषां हुर्मरः प्रत्ययत्वे अकार सहितो मकारो विधेयः। आग
रत्वे तमकारमात्रमिति लाघवमस्तीति॥ विंश इति। विंशतेः पूरणः॥ निविंशतेर्डतीति लोपः। षट्कृति रह षष्ठी निर्देशवलात् षडानामागमित्वं स्पष्टमिति तदानुकुलेनानुष्ठाने उ
दोमङ्गाविरिणम्यते तदाहा उदीति। उद एव्युत् तुनकृतः। षष्ठेकारस्य जश्च प्रसंगात्। चतुर्थेरे फस्यविसर्गे प्रसंगाच्च। नचैवं नांतादिति सूत्रेपि उदिपरे मुगेवति धीयता
मिति वाच्यं। पंचमः सप्तमस्यादौ नलोपाभावापत्तेः। चतुरश्रयताविति॥ विशेषविहिताभ्यामपि छयस्त्रा उद् प्रत्ययानवाध्यते युग्विधानसमर्थ्यते न चतुर्थः इति सिद्धं

अथ सरेति अचसहितं व्यंजनमस्य रशब्दोच्यते अचसहितस्यादेर्व्यंजनस्येत्यर्थः व्यंजनसहितस्यादेरच इति व्याख्याने तु द्विर्वचनन्याये अतकारस्यापिलोपः स्यादिति ह
 र्त्तुः आदेर्व्यंजनस्येति व्याख्याने प्रमाणं तु द्वितीयतृतीयैति सूत्रे तयोर्णीति निर्देशो बोध्यः ॥ ३३ ॥ द्वे स्त्रीयः । उटो पवा इति । उट आदेशस्तु न भवति उति टिड् इति अपः प्रस
 त्वा द्वितीयाश्चेति निर्देशो नुपपत्तेः । अतएव निर्देशादिशब्दस्याप्यादेशो न भवति । तृतीय इति । रेफस्य ऋकारः संप्रसारणः । हल इति दीर्घस्तु न भवति इलोप इति सूत्राद
 य इत्यनु रत्रे त्रैस्त्रेभिर्बोक्तं प्रत्ययो मा विज्ञायीते । विशत्यादिभ्यः ॥ इह प्रत्यासत्पंक्तादि सूत्रे निपातिता विशत्यादयो गृह्येते न लोका प्रसिद्धाः विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमते । इति
 कृतानुविशत्यादयो लौकिका एव संख्या शब्दा गृह्येते न पंक्त्यादि सूत्रे निर्दिष्टास्तद्गृह्येते कविशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात् ॥ ग्रहणवता प्रातिपादिकेन तदंतविधिप्रतिषेधात् एव च स
 ति ॥ आदेशश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तं । एकविंशतितम इति यद्यपि भाष्यमते तदंतविधिर्दुर्लभस्तथापि षष्ठ्यादिश्चेति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति ॥

द्वे स्त्रीयः । पात्रपथा इदोपवादः । द्वयोः पूरणे द्वितीयः । त्रैस्सम्प्रसारणश्चापारापथा । तृतीयः । विशत्यादिभ्यस्तु म उ म्यतर स्यात् ॥ पात्रपथा ॥ एभ्यो
 उटस्तु म उ म्यो वा स्यात् । विशतितमः । विशः । एकविंशतितमः । एकविंशः । नित्यं शतादिमासाह माससंबन्धेन च । पात्रपथा ॥ शतस्य पूरणं
 शततमः । एकशततमः । मासादेशत एव उट । मासतमः । षष्ठ्यादेश्चाऽसंख्यादेः । पात्रपथा षष्ठितमः । संख्यादेस्तु विशत्यादिभ्य इति विकल्प
 एव । एक षष्ठः ॥ एक षष्ठितमः ॥

इह ययोः स्पष्टा न च नारं भोवा प्रातिपादिकविज्ञानाद्यथा सह । गदि धिनिवदताका न्यायेन न पंक्त्यादि सूत्रे संख्याख्यातत्वात् एव । एक षष्ठः ॥ एक षष्ठितमः ॥
 इह प्रकरणे तदंतानामपि ग्रहणमिति एव च सति एका न्विंशतेः । एका न्विंशतितम इत्यपि सिद्धं तिलोकीकान् ग्रहण
 मिति र्त्रिंशततमैतस्मिन् ये त्रिंशतिसंख्यातः प्राग्भावेत्वात् । संख्यायाः एतच्च कैपं इह संख्याययोः स्पष्टा न च नारं भोवा प्रातिपादिकविज्ञानाद्यथा सह सादि धिनिवदता
 का न्यायेन न पंक्त्यादि सूत्रे प्रत्याख्यातत्वात् सूत्रे निपातिता । साद र्शं गृह्येते इति भाष्ये न तस्युक्तमिति चेद ग्राहः । यद्यपि प्रत्याख्यातं तथापीहार्थमावश्यं कतता । अतए
 व तत्र भाष्यकृतानासुदाकर्तव्या यत्रानुगम क्रियते रयुक्तमत । प्रत्यासत्पंक्त्याख्याने नाद र्शं व्यमिति । शततम इति । यद्यपीह षष्ठ्यादेश्चेत्युक्तं सूत्रेण वसिध्नितित्यापि
 संख्याघर्थे नित्यं शतरीत्यानश्यकमिति धनयन्नुदाहरति । शततम इति । मासादेशे रिति । संख्यायानित्वाभावे पीति भावः षष्ठ्यादेश्चेति । विशत्यादिभ्य इति विक
 ल्ये प्राप्तेनित्यार्थो यमारंभः । व्यादेश्चेति एतच्च प्राक्तादर्थे नित्यं शतरी युक्तत्वात् ॥

मि. कै.
टी. त.
मु. त.
६८

मनौच्छः। मत्वर्थरति। मनोर्विषय इत्यर्थः। तेन तदिति प्रथमासमर्थविभक्तिरस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थे ह्येह लभ्यते। विधानसामर्थ्यादिति। मनुष्यप्रकरणे एकास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये
यदत्रास्य लुग्विधानं तज्यासिकं लुकमनुमाययतीति कैयटः। तत्र कुशलः। सप्तमीसमर्थान्पि न शब्दात्कुशल इत्यर्थे न स्यात्। आकर्षादिभ्यः कना वनासिद्धे कना
मनौच्छः सूक्तसाम्नोः। पा२। ५८॥ मत्वर्थे च्छस्यत्। अच्चा वाक्शब्दो अस्मिन्नस्मि। अच्चा वाकीयं सूक्तं। वारवनीयं साम। अध्यायानुवाकयोर्द्वे
का। पा२। ६०॥ मत्वर्थस्य च्छस्य अतएव ज्ञापकात्तत्र च्छः। विधानसामर्थ्याच्च अधिकल्पेन लुका। गर्दभाएः। गर्दभाएडियः। विमुक्तादिभ्योऽण। पा२।
६१॥ मत्वर्थेऽणस्यादध्यायानुवाकयोः। विमुक्तशब्दो अस्मिन्नस्मि वैमुक्तः। देवासुरः। गोषदादिभ्यो वना। पा२। ६२॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः गो
षदकः। इवेत्वकः। तत्र कुशलः पथः। पा२। ६३॥ वुनस्यात्पथिकुशलः पथिकः। आकर्षादिभ्यः कना। पा२। ६४॥ आकर्षे कुशल आकर्षकः
आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः। आकषोनिकषः। धनहिरण्यात्कामो। पा२। ६५॥ कामश्चा। धने कामो धनको देवदत्तस्याहिरण्य
कः। स्वाङ्गेभ्यः प्रसितो। पा२। ६६॥ केशेषु प्रसितः केशकः। तद्वचनायान्तर इत्यर्थः। उदरादृगाद्युने। पा२। ६७॥ अविजिगीषोः कस्यात्क
नोपवादे। वुमुस्रयाऽत्यन्तपीडित उदरे प्रसितोऽदरिकः। आद्युने किमा उदरकः। उदरपरिमा र्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः। सस्येन परिजातः। पा२।
६८॥ कन्स्वर्थे तेन तुठक। सस्यशब्दो गुणवाची नैमुधान्यवाची शस्येनेति पाठान्तरं। सस्येन गुणेन परिजातः सम्वद्धः सस्यकस्माधुः। अंशहा
री। पा२। ६९॥ हारीत्यावश्यकेणितिः। अतएव तद्योगे यष्टीन। अंशकोदायादः। तन्त्रादचिरापहते। पा२। ७०॥ तन्त्रकः पटः। प्रत्यग्रइ।
त्यर्थः। ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्। पा२। ७१॥ आयुधजीविनो ब्राह्मणयस्मिन्देशे सत्राह्मणकः। अल्पमन्नं यस्यांसा उल्लिका यवागूः।

रुद्रं इदं तार्थं अशनिकः शकुनिकः सरुकः मख्यः पाठरति। आकषत्यस्मिन् सुवर्णादिकमित्याकषः। पुंसि सं
ज्ञायाम् इति व्याख्या ययेत्वाकर्षादिभ्य इति सरुफं पठन्ति तेषामाकर्ष इति घञि रूपमिति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः। धने काम इति तत्रैत्यनुवर्तनात्सत्यं तात्पर्यं

पठति भावः

उदरात्। आद्यनशब्दार्थमाह। अविजीगीषाविति। दिवोविजिगीषायामिति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात्। सस्येनाकर्तृरितृतीयेयां परिज्ञो जातः परिज्ञातः फलितमाह। संवदइति
 अतएवेति। अकेनोरिति निषेधादिति भावः। तन्नानातन्त्यंतेमंत वोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तंत्रंतेनुवायसकला अचिरः कालो अपहृतस्येत्यचिरापहृतसस्मिन्ना कालाः परिमाणेने
 तिसमासप्रत्ययइति। मृतनइत्यर्थः। ब्राह्मणकोशिका ब्राह्मणशब्दायुधजीवित्वोपाधिका त्रयमाता तसमस्यर्थे कन प्रत्ययो निपात्यते। अन्नशब्दानु अल्पत्वापाधिकात्। तदाह
 अधुधेत्यादिः। शीतोष्णान् शीतमिवशीतंमंदमित्यर्थः। शीतेसामिकार्यकरणे यावत्वाभावात्। उष्णमिवोष्णशीघ्रमित्यर्थः। क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयांताभ्यां प्रत्ययः। कृद्योग
 लक्षणषष्ठी तु क्रियाविशेषणे न्युक्तं। मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययोनमवत्यनभिधानात्। अधिकं। अध्यारूढशब्दादिति। गत्यर्थो कर्मकेत्यादिनारुहः कर्तृरि कर्मणि वा ज्ञो वि
 हितः आधेक्तप्रत्ययेन कर्मणोऽनभिहितत्वात् अध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया। अध्यारूढोद्गोऽः खारी मिति। ग्रामगतइतिवत्। तथा अधिकशब्देनापियोगे द्वितीयायां प्राप्ता

शीतोष्णाभ्यां डारिणि पा२७२॥ शीतद्रोतीति शीतकः अलसः। उलं करोतीति उलकशशीघ्रकारी। अधिकमापा२७३॥ अध्यारूढशब्दात्कनउत्त
 रपदलोपश्च। अनुकामिकाभीकः कमिन्नापा२७४॥ अन्वभिभ्यां कना। अमेः यास्यिको दीर्घश्च। अनुकामयते। अनुकः। अभिकामयते। अभिकः
 अभीकः। प्राश्नेनान्विच्छति पा२७५॥ अनृजुरायः प्राश्नेनान्विच्छति प्राश्नेकः॥ अयः शूलदंडाजिनभ्यां ठक्ठञौ। पा२७६॥ तीक्ष्णउपायो
 अयः शूलं तेनान्विच्छति आयः शूलिकः साहायकः। दंडाजिनदम्भः। तेनान्विच्छति दंडाजिनिकः॥ ॥ ॥ ॥

पांयस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकं मिति च निर्देश इयात् यंभीमस्येतेन। प्रथिकोद्गोऽः खार्याः अधिकोद्गोऽः खार्यामिति। द्वितीयेतुक्तेन कर्मणोभिहितत्वात्प्रथ
 मा। अधिकारवारीद्वेणेन कर्मणोभिहितत्वादेवपंचमीस्यप्याविद्वनशंकनीया। अनुका समाहार इंदेसोत्रंयत्वा सूत्रत्वास्त्रिंशत्तय्ययइति फलितोर्थः। अन्व भि
 भ्यां कनिति। क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यते। त्वत्त्वाः। प्राश्नेनान्विच्छति। आकर्मो द्विभ्यः कर्मित्यतः कननुवर्तते। अनृजुरिति। तिर्यगवस्थान्
 श्वे मनृजुतत्साधर्म्यादुपायोपि इह शीतोष्णपार्श्वयः। दंडाजिनशब्दाः गौणा एव गृह्यन्ते मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययोनमवत्यनभिधानात्॥ ॥ ॥

मि. को.
दी. त.
सु. त.
६६

ताव तिथं ग्रहणमिति लुग्वानावतां पूरणं तावतिथं। वतोरिथुक। यथा तस्यापत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठं तानां सामान्यनिर्देशस्तथात्र तावतिथमिति। पूरणं प्रत्ययानां सामान्यनिर्देशः अनंतरावपिठकूठत्रौ नानुवर्तेते अस्वरितत्वादित्यभिप्रेत्याह॥ कस्यादिति पूरणप्रत्ययस्येति। अनुकनः लुग्वग्रहणं नर्थक्यप्रसंगात्। पंचमं पंचमकमिति। अस्वरितत्वात्। तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कनउत्पत्त्यासिद्धमेव तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैवलुक्प्रकारस्याभिमतमिति व्याचष्टे॥ द्विकमिति। वार्तिककारस्तु कनएवलुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वानर्थक्यं विभाषाग्रहणादित्याह। तन्मते द्वितीयकं द्वितीयमित्येवरूपं न तु द्विकमिति बो

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वान्॥ पा२७७॥ कनस्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वान्॥ द्वितीयकम् द्विकम्वाग्रहणं देवदत्तस्य द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः। तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यञ्च लुक्॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षड्देवदत्तः। पञ्चकः। स एषां ग्रामणीः। पा२७८॥ देवदत्तो नुरूप्यो देवदत्ते देवदत्तकाः। त्वत्का। मत्काः। शृङ्खलमस्य वन्धनङ्करमोपा२७९॥ शृङ्खलकः करमः। उक्तउत्तनाः। पा२८०॥ उद्गतमनस्कृते रुच्छब्दान्त्वात्थेकना। उक्तः उक्तलिठतः॥ कालप्रयोजनाद्देवो। पा२८१॥ कालवचनात्प्रयोजनवचनी च कनस्याद्देवो। द्वितीयः हनिमवो द्वितीयको ज्वरः। प्रयोजनकारणं गस्य फलत्वात्। विषयुष्येर्जनितो विषयुष्यकः। उष्मङ्कार्यमस्य उष्मकः। रोगे किम्। द्वितीयो दिवसो स्यात्। तदस्मिन्नन् प्राये संज्ञायाम्। पा२८२॥ प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थेकेना स्यात्। यत्प्रथमान्तमन् चैत्राय विषयनेत्। गुडाप्याः प्रायेणान्मस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी। वटकेभ्यश्च निर्वच्यः॥ वटकिनी। कुल्मीषादत्र। पा२८३॥ कुल्मीषाः प्रायेणान्मस्यां कौल्मीषी॥ श्रोत्रियेष्वन्वेष्यः धीते। पा२८४॥ श्रोत्रियः। वेत्त्यनुवर्तेच्छान्दसः॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिति नौ। पा२८५॥ श्राद्धी। श्राद्धिकः॥ ॥ २२ ॥ ध्यातावतिथेनेति पूरणप्रत्ययानां तावत्ग्रहणे

याधिकात्त्वार्थे विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः। स एषां ग्रामणीः। ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिष्वित्यमरः। करमदति। उष्ट्रवालकः। द्वितीये हनीति। यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये काले वर्तते इति भावः। ननु साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेदत्राहुः। उत्तरसूत्रस्य संज्ञापकर्षणच्छब्दस्वभावाद्वा तद्व्यतिथिः। वटकेभ्यश्च। कनिप्राप्ते वचनां ननु संज्ञाग्रहणात्कन भविष्यतीति चेत्किं ततः इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थं वचनमंगीकार्यमेव। अत इति न विन्येव कथंचिदिति सिध्यतीत्याशात्रनकार्यासप्तम्यां च न तौ स्मृताविति वचनात्। श्रोत्रियः॥

६६

पः छंदोधीतेसः श्रोत्रियो भवति। अत्र भाष्ये छंदोधीतरस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रि यन्नित्ये तत्परं निपात्यते रतिवाक्यार्थे परवचनपक्षः। छंदसो वा श्रोत्रभाषो निपात्यते तदधीतर
 न्येतस्मिन्नर्थे च श्वप्रत्यय रतिपक्षांतरं च स्थितां व्याख्यातं च कैयटेन वाक्यार्थस्य संबं धरूपस्य क्रियारूपस्य वा असत्वरूपत्वात्। श्रोत्रियशब्दस्य च सत्वरूपा र्थभिधायित्वा
 हाक्यार्थग्रहणे ननु राभ्यश्चंदोधीयायी अभिधायत रतिपक्षां शाखा मधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रे। वेत्यनुवृत्तेरिति। तावतिथं ग्रहणमित्युक्तं ततः। श्राद्धमने
 नाश्राद्धास्मिन्नस्तीति श्राद्धं प्रज्ञाश्राद्धार्थाभ्योः। यद्यपि विव्यं कर्म श्राद्धशब्दे नोच्यते। तथापीहतत्साधनद्रव्यमुच्यते मुख्यस्य श्राद्धस्य भोक्तृशक्यत्वात्। श्राद्धी
 श्राद्धिक रति। अद्यतन एवेष्यते अद्यभुक्तेः श्राद्धिक रतिमाभूत् ॥ ॥ पूर्वदिनिः। पूर्वमिति क्रिया विशेषणतद्वितीयांतात्प्रत्ययः। अनेनेतिकत्वाच्च क मनुवर्तते नचक्रि
 यामंतरेण कर्ता संभवतीति काचिक्रियामध्याहृत्य प्रत्यया विधेयसदाहपूर्वकृतमनेनेति। सपूर्वाच्चा अनेनेति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। विद्यमानपूर्व कात्पूर्वशब्दादनेनेत्य

पूर्वादिनिः। पांशा ८६॥ पूर्वकृतमनेन पूर्वा। सपूर्वाच्चा पा २८७॥ कृतपूर्वा ॥ दृष्टादिभ्यश्चा पा २८८॥ दृष्टमनेन दृष्टी। अधीती ॥ छन्दसि परि
 पस्थिपरि र्हेतुपर्यवस्थात्तरि। पा २८९॥ लोके तु परिपस्थशब्देन न्यायः ॥ अनुपद्यन्वेष्टा। प २९०॥ अनुपदमन्वेष्टा। अनुपदी ॥ साक्षाद्दृष्ट
 रि संज्ञायां पा २९१॥ साक्षाद्दृष्टसाक्षी। श्रोत्रियश्च परस्मैनेत्रिकित्यः ॥ पा २९२॥ श्रोत्रियो व्याधिश्शरीरकरे चिकित्सः ॥ अप्रतीतकार्य

स्मिन्नर्थे रतिपक्षात्। पूर्वा नाच्चेत्यतत्फलितम्। कृतपूर्विति। कृतपूर्वशब्दयोः सुसुपेतिमासाः इह प्रातिपदिकाधिकारात्पूर्वादिनिरित्यनेनैव पूर्वशब्दात् प्रातिपदिकात्
 कृतपूर्वशब्दादिनौ सिद्धे सपूर्वाच्चेत्येतत् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिनेति परिभाषा ज्ञापयति। कृतपूर्वित्येतत्सिद्धयपूर्वा नाच्चेति स्वीकृतं नैव व्यपदेशिव
 द्वावे सपूर्वित्यपि सिद्धे पूर्वदिनिरित्येतत् व्यपदेशिवद्भावोः प्रातिपदिकेनेति परिभाषा ज्ञापयति। छंदसि पर्यवस्थात्तशब्दोच्छ्रुपयो यात्वीर्थे रतिप्रत्ययः। अ
 वस्थात्तशब्दस्य च पथपरणतावादे गो निपात्यते। अपत्यपरं पथिनं। मात्रापरिपस्थविदतां उभयत्रापि पथिं च्छेदवग्रहः। लोकेत्विति। अनुपस्थितपरिपथिभिः
 पथिं वैरित्यादौ अनुपद्यन्वेष्टा ॥ अन्वेष्टरिति प्रत्ययानिपात्यते। अनुपदमिति। पदस्य पश्चात्। पश्चादर्थः व्ययीभावः। अनुपदी गवामिति। पदापक्षया षष्ठी। गो
 पदाप्यश्चादन्वेष्टरा गवामेवातेन हिरण्यादावन्वेष्टे न भवतीति हरदत्तः। साक्षाद्दृष्टि। दृष्ट्यर्थे रतिः स्यात्। साक्षाच्छब्दः व्ययं तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यति

द्विपूर्वप्रोक्षतीति। अत्राहुः। जातिमात्रसंबंधस्यविवक्षितत्वात् भूमाभावेऽप्यत्र मनुष्या भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयंत इत्येवंपरमिति। निंदायाः कदा
वर्तिनीकन्या। प्रशंसायां रूपवान् नित्ययोगे क्षीरिलोचसाः। अतिशयने। उदरिलीकन्यासंसर्गे दंडी। संसर्गः संयोगः तेन संयुक्तं इत्येवोच्यते। नतु गृह्यावस्थि
तदंडोपि। इह दंडपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दंडी पुरुष इत्यादिवत्पुरुषी दंडः पुरुषवान् दंड इति न प्रयुज्यते। च्छिन्नियामकस्य विलक्षणसंबंधस्याभावात् संयोगे सम
नेपि प्रतीतिवत्त्वात्। एष एयंकल्पत इत्याहुः। एवं च यवसंयोगमात्रेण यवमत्स्यः। आपोनभवंति किंतु यवमज्जलवच्चपात्रमेवेत्याशयेन कथं यवमतीभिरद्विरित्यासि
यः। भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युत्तरं च संगच्छत एवा। अन्यभाष्येति। कथं तर्हि रूपिलीकन्यारसिको न इति। अत्राहुः। रसादिगुणगुणादिति पश्यते। तेन गु

मादुपधायाश्चमतोर्बोऽयवादिभ्यः। पा० २०॥ म। एषोऽवर्णोऽन्ववर्णवर्णो यथा च यवादि वर्जात्परस्यमतोर्मस्यवस्मात्किंवा नान् ज्ञानवाना वि
द्याच्चामालक्ष्मीवाना यशस्वाना मास्वाना यवादे सुयवमाना भूमिमाना नयः। पा० २१॥ रुयत्तान्मतोर्मस्यवस्यात्। अपरात्तान्मज्जत्वा विद्यु
त्वान् संज्ञायां। पा० २२॥ मतोर्मस्यवस्यात्। उ हीवती। मुनीवती। शरादीनां चेति दीर्घः। आसन्दीवदहीवच्चकीवत्कसीवदुभयवत्त्वस्य एवती। पा
२३॥ निषट् संज्ञायां निपात्यन्ते। आसत्रशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान् ग्रामः। अन्यत्रासन्नवान्। आस्थिशब्दस्याहीभावात् प्रष्टीवान्। अ
स्विमान् न्यत्र। चक्रशब्दस्य चकीभावः। चकी शन्नामराजा। चक्रवान् न्यत्र। कस्यायासंम्यपारणद्वकशीवत्त्वमसुवि। कस्यावानन्यत्र।
लवणशब्दस्य रुमणभावः। रुमएवान्नामपर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो नलोपाभोवोणत्वश्च। चर्मणो नलोपाभोवोणत्वश्च। चर्मणो नलोपाभोवोणत्वश्च। उदन्वात्तद
प्रौचापा० २३॥ उदकस्य उदन् भावो मती। उदको संज्ञायाश्च। उदन्वान् रामुद्रः। ऋषिश्च। राजन्वा न्योरज्ये। पा० २४॥ राजन्वतोः। राजवानन्यत्र।

एवाचिभ्य एवा न्यमत्वर्थीयस्य निषेधः। रूपिलीत्यत्र तु रूपशब्देन सौंदर्यं गृह्यते तच्च न गुणः रसिका इत्यत्र तु रसशब्देन भावो गृह्यते न तु रसनायाः इत्युक्तिः। गु
णवचनेभ्य रति। मुलेन हतिचप्रसिद्धाये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते न तु रूपादयोपि तेन रूपं वस्त्रमित्यादिप्रयोगेन भवति। अत्र ननु इत्युक्त्या याम् च भ्रमश्चमसमाहारे
दंडः। तेन मनुष्यप्रत्ययासिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते। सहा मवर्णवर्णतादिति। उपधायाश्चेति वाक्यांतरं। उपधाभूतः। नान्यस्य मतो रित्यर्थः। येन नाव्यवधा

स. को.
सु. त.
१०

दृशादिहसूत्रेपंचम्यालुङ्गउदस्थसंभोःअवाञ्चालंवेत्यादौतुप्रकृतिवदित्यातेदेशस्यवैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावात्तपंचम्यालुङ् नभवतीतिबोध्यंसाक्षीति।अव्यया
भमात्रेइतिटिलोपः।यद्यपिसाक्षादृष्टारस्त्रयोभवन्तिदाताग्रहीताउपद्रष्टांचा।तथापीहसंज्ञाग्रहणांतस्मिन्शब्देनोपद्रष्टेवोच्यतेइत्याहुः।सोत्रियचापरक्षेत्रशब्दा
स्यताह्वचपरशब्दस्यलोपश्चनियान्यतइतिमनोरमा।अन्यतुपरक्षेत्रेचिकित्स्यइत्यर्थेसोत्रियजितिनिगमतेवाक्यार्थेपदवचनंश्रोत्रियवदित्यप्याहुर्भवमन्य
नाप्युक्तोःसोत्रियोव्याधिरिति।किंचसोत्रियंविषं।यत्परशरीरेसंक्रमय्यचिकित्स्यते।अपिचसोत्रियाणितृणानि।यानिसस्वानिसस्यार्थेसोत्रेजाता।निचिकित्सानि
विनाशयित्वा।न्यानि।किंचसोत्रियःपारदारिकःपरदारः।परक्षेत्रं तत्रचिकित्स्योनिग्रहीतव्यः।सर्वेप्येतेपक्षाःशुकरेस्थिताः॥३०॥ इन्द्रियमिन्द्रं।इन्द्रशब्दाद् इन्द्रेण

शुक्लं च शुक्लिन्द्रमिन्द्रं इन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा। पा २४३ ॥ इन्द्रोऽन्मातस्य लिङ्गद्वारेण कर्तुरनुमानात्प्रतिकारणः प्रकार
र्थः। इन्द्रोऽन्मातस्य लिङ्गद्वारेण कर्तुरनुमानात्प्रतिकारणः प्रकार
सम्बन्धेऽस्ति किंच ज्ञायाम्भवन्ति मनुवाद्यः ॥ १ ॥ रसादिभ्यश्च। पा २४५ ॥ मनुवारसवान्। रूपवान्। अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थवचनमारसस्यव
र्णगन्धस्य शब्दस्य ह गुणात् एकाचः। स्वान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्। तसौमत्वर्थी। १४। २६ ॥ तान्तानोभसंज्ञौसोमत्वर्थप्रत्य
येपरे। वसोऽसम्प्रसारणं। विदुष्मान्। गुणवचनेभ्यो मनुपो लुगिष्टः। शुक्लौगुणोस्यस्तिशुक्लःपटः। कृष्णः॥ २२ ॥ दृष्टंज्ञातंममचसुर्ममश्रोत्रमि
त्यादिक्रमेणसृष्टेदृष्टद्वाराजुष्टंप्रीणितंसेवितंवादत्तंयथायथंविषयेभ्यःरूढिशब्दोयंकथंचित्ब्युत्पादितः। तदस्याल्पस्मिन्निति मनुपा तदिति प्रथमासमर्थोत्पन्न
यः। अस्तिविषुस्येवनेअविवक्षितेकालस्तुविवक्षितः। धनेगतेभाविनिवाधनवानयमितिप्रतीत्यभावात्। इतिशब्दोविषयविशेषलाभार्थस्तथाहि। भूमनिदाप्रशं
सासुनित्ययोगेतिशांयने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायांभवन्तिमनुवाद्यः। अस्तिविवक्षायांभवन्तिमनुवाद्योविधीयन्तेतेभूमादिषुविषयेषुभवन्तीतिवार्तिकार्थः। भूमावहुत्वतच्चापे
क्षिकं। यस्यहियावदुचितंतावदेववहुत्वबोधकवहुशब्देनापिप्रतीयते। यथापंचवाभिरपिगोभिर्देवदत्तस्यवह्नोर्गावदतिव्यवहासः। एतसुसहस्रगोरपिगावो
त्पन्नविवाहद्वारः। गोमाना यवमान यस्यस्वार्थोदिभिः परिच्छिन्ना यवा संतिस एव मुच्यते। ननुसहस्रेणापियवैर्यवमानिति। कथं तर्हि यवमतीभिर।

सिंको
दी-त
सु-त
७९

नन्यायेनां त्यालव्यवहितेपिभवति। एवमस्यार्थे स्थिते फलितमाह। मवर्णवर्णेषादिति। इदमपि मनुवास्मिन्स्य प्रातिपदिकस्य विशेषणं। तदाह। नूनं तादिति
विषुत्वानिति। एतेन वान्मिद्वानिति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः। उक्तरीत्या जस्यस्य प्रवृत्तैः। मत्वतान्मनुयोनिषेधाच्च। ननु गोश्वानमधुलिणः। मास्मिन्त्र
हस्यघृत्वेढत्वेचकृतेन यदतिवत्त्वप्रवृत्त्याः नूनानि कपरत्वाभावात्प्रत्ययेभाष्यानि नित्यमित्यनेन षकारढकारयोरनूनानि काप्रवृत्तौ धुग्वान्। मधुलिङ्गानित्यनि
ष्टप्रसज्यता। मैव। घत्वढत्वयोरसिद्धत्वेन रुयदतिवत्त्वाप्रवृत्तेः॥ ७९॥ प्राणिस्थानां शिखावान्दीपइति। प्रत्यदाहरणदिगियं दशिता। शिखाशब्दस्य व्रीत्यादिपाठे
नलचोप्रसंगतः। चूडावान् वसइति प्रत्यदाहार्थमिति हरदत्तः। न च वस्यस्य प्राणित्वमस्तीति शंक्यं। मुखनासासंचारी वायुः प्राणसुद्धानेव प्राणित्वेन तदशपाव। प्राण्यं
गादवेतिः प्रत्ययैतिकरणानुक्त्या लभ्यते। चूडालोसीति। असीत्यस्य तिङ्-तिङ् इति निघातः। चूडालशब्दात्सोरुत्वेन स्यात्तोरप्रत्ययस्य कारेकते हलात्सुप्ते
प्राणिस्थानो लजन्यं नरस्याम्। पारार्द्धं चूडालः। चूडावान् प्राणिस्थात्किं। शिखावान् दीपः। आतुः किमाहसवान्। प्राण्यद्वा देवनेह। मेधा
वान्। प्रत्ययस्य रेणोवसिद्धेः अन्नोदात्तत्वे चूडालोसीत्यादीं स्वरितोवानुदात्तैपदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः॥ सिध्मादिभ्यश्चापाय ८७॥ लन्वा
स्यात्। सिध्मलः। सिध्मवान्। अन्यतरस्यां ग्रहणं मनुष्यमुच्चयार्थेन तु प्रत्ययविकल्पार्थं। तेनाकारनेभ्य इनिठ नौनावातदन्व लललादानाम्। चूडावान् लम्ब
धर्मत्वात्तस्यानिकवुकारोनुदात्तः। सुपरस्थानिकस्यापिसुह्लादनुदात्तौ सुथितावित्यनुदात्तइत्यन्ये। पूर्वेण सह आदुगुले सत्येकादेश उदात्ते नोदात्त इत्योकार उदात्तस्य
ततएडः पदानादौ निपूर्वरूपमेकादेशे शस्यस्वरितोवानुदात्तइत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्वधनापचकार इत्यर्थः। सिध्मादिभ्यश्च सिध्मागडु। मलि। विजया। मिष्यावपां सु। हनु
पाह्यादयः। सिध्मादयः। समुच्चयार्थमिति नियाता नामनेकार्थत्वादिति भावः। न च इनिठ नावप्यन्यतरस्यां ग्रहणेन समुच्चयेतामिति शंक्यं। तयोर्प्रकृतत्वात् मनुष्यस्य
यसु समुच्चयेते। तस्य प्रकृतत्वादिति चेहलिंगं केशादइत्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणं। तद्विनिठनोः प्रास्यर्थं क्रियते। प्रकृतस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य विकल्पार्थत्वेन तदनुवृ
त्त्येव सिद्धे किं तेन क्रीयमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव तथा च वार्तिकं लजन्यतरस्यामिति समुच्चयइति अयं भावः। प्राणिस्थादिति स्
त्रेण लचिविकल्पितेपक्षे मनुविति चूडालश्चूडावानिति रूपद्वयं यद्यपि सिद्धं तितथापि सिध्मादिषु यदंतासेषु इनिठनोः प्रवृत्त्यदोषः समुच्चयार्थत्वेन ॥

शेष इति एवं चल ज्वास्या इति ॥ वृत्तौ वा शब्दः समुच्चये बोध्यः ॥ वास्या द्विकस्योपमयोरेवार्थेपिसमुच्चय इत्यमरः वातं दंतेत्यादिसिद्धार्थं तर्गणस्य
 त्रं। उड् चेत्यादि त्वां दं वादेशः। उकारमात्रोक्तोवतादेशत्वसिद्धावपि प्रत्ययत्वशंका निवारणाय अनुबंधः कृतः। नचषष्ठ्यं ताद्विहितस्य प्रत्ययत्वं नेति शक्यं। अहं श्रु
 मभीर्युत्तं गोपपसोर्यद्विन्यादौ प्रत्ययत्वाभ्युपगमात्। वातूल इति। अंतो रात्रमिदं। प्राचातुवलादूलः वाताच्चेति पठित्वा वातूल इत्युक्तं तदुपेसां प्रत्ययस्वरेण मध्ये हा
 तप्रसंगात्। गणसुप्रवलेनांतो दन्तमेवेत्यत इत्याहुः। नेत्रिधमन्यो रीर्धश्चाशदं नंतयनाएत्तेनापि गणोत्पद्यते। पत्नी लोभमनीलः सुदृजंतुः। पूकालः मस्तीक
 लः उपतायेरोगः विषादिकालः वैत्सासाभ्यां। कामवर्तनी। कामवलशब्दो मने अश्राद्धमंतविति भावः। वत्सल इति। सहवानित्यर्थः। ननु वत्सो मश शेषयो
 विशेषे प्राण्यंग विशेषे चरुहो न कामवलयोः। तत्कथं ताभ्यां लने ताभ्यां कामवो नु कर्वाश्री न्यत इति वदत्राहुः। इति विषयवत्सां सशब्दो महबल यो र्वतेते इति
 वत्सांसाभ्यां कामवल्लेपा २७ ॥ आभ्यां लज्वास्याद्यथा संख्यकामवतिवलवति चार्थे वत्सलः। अंसलः फेनादिलच्चापानं च। चाल्यव
 अन्यतरसंग्रहणं मतुषं मुच्चयार्थं मनुवर्तते। फेनिलः फेनलः फेनवाना लोमादियामादियिच्छा। दिभ्यश्च नलच्चापा २७ ॥ लोमादि
 भ्यश्च शः। मशः। लोमवाना रोमशः रोमवाना लोमादिभ्यो न। शमनः। अंगत्कल्याणे। अंगत्कल्याणं अच्चा लक्ष्मणं। विष्मगिसुत्रपर
 लोपश्च कृतसन्धेः। विष्मगः। पिच्छादिभ्यश्च। पिच्छिलः। पिच्छवान। उरः। उरः। उरः। उरः। ॥ अस्मिन् प्रकृतो सर्वत्र समुच्चीयमी
 नोपि मतुर्वेहनेष्यते। मनुवर्तते नोक्तार्थस्याप्रतीतेः। क्वचर्थं तरमेवनेन प्रतीयते। वत्सवती गोभ अंसवाना र्वन्तरति। लोमादि। इहनीदि। हियचादिभ्यश्च इति
 वल्लेनपामपिच्छादिभ्यश्च इति सुपठं। अंगकल्याण इति गणसुप्रमथनः यत्। अंगदिनि। शाकीयत्वात्। स्वत्वचा नान्नप्रत्ययः। महच्छांशकी तहतशा
 किना। महत्त्वत्वात्पलाकी तद्वत्त्वत्वात्। दरिद्राते। लापश्चत्तुणादि सुवर्णं इ कर्माकार शोलीयश्चादप्रत्ययः। दृष्टस्त्वगोगभियं। तद्दानुदृष्टाः। विष्मगि
 ति। समर्थी। नामित्यस्यां यवादीयां। अकृतसंधेरकृतयोरिति शस्याच्च निति। अश्वात्तान्नप्रत्ययः। यद्विभुहं न्यणदेश उतैर्यद्विहायः स्यात्तदावलिः कोये
 सति विष्म इति स्यात्। विष्मण इति। विष्मनाना अंचत्। विष्मचित्वात्प्रत्ययसंतिविष्मणः। विष्मदत्त्यः कालः। तस्य दिनाना गजादिदिनानि संतिदिनांतराणां भूना

टी ३
सु-त
७२

धिकभावस्यतन्मूलत्वात् अयंभावः विषुवतिदिनानां समतायां जातो यामये नूनान्यधिकानि च दिनानि भवेयुरिति नानागतदिनवत्वं यद्यपि विषुवतिनास्ति तत्रापि
नानागतदिनमूलमूनदिनानां सत्त्वात् योच्यते इति तथा नानागमनवत्त्वात् नूनान्यधिकानि च दिनानि भवेयुरिति नानागतदिनवत्वं यद्यपि विषुवतिनास्ति तत्रापि
भिगुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन संबन्धः कद्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठीना कृतपूर्वकटमितिवत् ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञा एव प्रज्ञावाना तथा च प्रज्ञा ए
व प्राज्ञ इत्येकिकृते सिद्धमिष्टं किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशंकां निरकुर्वन्नाह अत्रेति स्त्रियां टाया प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणितुडीपस्या दि-तिभावः इत्येति वातिकमिदं
काशिककृता तु वृत्ति शब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिं नपस्वीसहस्रीति असंतत्वाददंतत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमण्वाधामा इति सहस्राहुतेनो

प्रज्ञाश्च ह्युच्चीभ्योणः ॥ ५२ ॥ १-१५॥ प्राज्ञो व्याकरणम् प्राज्ञाः श्राद्धः आर्चनं वृत्ते च वाङ्मतेपसहस्राभ्यां विनीनी ॥ ५२ ॥ १-३॥ द्विज्यो धारिकारो नकार्य
रिन्नाणः नपस्वीसहस्री असंतत्वाददंतत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमण्वाधामा इति सहस्राहुतेनोपि वाधनार्थमा अण्चा ५२ १-३॥
योगविभागे च्छराधेः ॥ तापसः साहस्रः ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्या नम ॥ ज्योत्स्नः ॥ तामिस्रः ॥ सिकता शर्कराभ्याञ्च ॥ ५२ ॥ १-४ ॥ सैकतो घटः ॥
कर्करः ॥ देशोलुविलचौघा ५२ १-५ ॥ चादण् मत्तुप्च ॥ सिकता सन्यस्मिन्देशसिकता ॥ सिकतिलः ॥ सैकतः ॥ सिकतावान् एवं शर्करे न्यादिद्वा
उन्नत उरचा ५२ १-६ ॥ उन्नतादन्ताः सन्यस्यदन्तुरः ॥ ॥ ॥ पिवाधनार्थं एतच्च समाधानं मूलपुस्तके ष्यिकचिदृश्यते ॥ उन्नतार्ध इति विनीन्यो र्यथा
संख्यप्रवृत्त्यर्थं च्छेत्पिबोध्यं ज्योत्स्न इति शुक्लपक्षः ॥ तामिस्र इति कृष्णपक्षः ॥ नरकविशेषश्चातमः समूहस्तमित्स्वज्योत्स्ना तमित्स्विति निपातनाम्त्वर्थी योरसत्रत्ववयव
भूतानि तामिस्रिविद्धेतेतदस्मिन्सतीतिविग्रहेण तादण् ॥ तमित्स्वातामसीरात्रिज्योत्स्नीचंद्रिकया चितेन्यमरोक्तौ तु तमित्स्वनेतद्वतं नत्वणतमिनिनविरो घः ॥ एवं च तमि
स्वीरात्रयो अस्मिन् संति तामिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यः ॥ सिकता शर्करा देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह ॥ घट इति मत्तुप्चेति अन्यतरस्याग्रहणेन सर्वत्रम
तुपः समुच्चय इति भावः ॥ सिकता इति लुपियुक्तवद्भावा अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणन्यमरः संज्ञग्राह ॥ स्त्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ॥ देश एवादिमावेवमुनेया
सिकतावतीति दंत उन्नता उन्नत इति किं दंतवान् ॥ ॥

अथसुषि समाहारं हे सौत्रं पुंस्त्वं। स्याद्व्य- स्यारमृत्तिका। उष वा नृषर इत्यमरः सुषिश्चि इ। खर इति। महत्कंठविवरं खंत ह्यनित्यर्थः। गर्दभैरूढोयां मुखरोक्तचाल इति
 हरदत्तः। नगरमिति नगाः वृक्षाः यवताश्च। जातिशब्दोयं। तथा च नगरीत्यत्र डीष भवति। नगशब्दोयमश्माच्छिष्यपठ्यते इति वृत्तणादि सूत्रेण स्यात्सिद्धत्वात्सादे।
 यमवृत्तव्यं इति हरदत्तः। पांडुर इति पाडुः शुक्लो वर्णस्तद्वान्। अयुत्पन्न एवेति। गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते। हरिणः पांडुरः पांडुरित्यमहा गुणे शुक्लादयः पुंसि गु
 णिलिं गासु तद्वर्तते च। कच्छः। कच्छरश्च सूरोग विशेषः। द्युदभ्यां। द्युम इति। द्यौरस्यासिदिव उदित्युत्वं। दुर्वृक्षः सोस्यासि जनकतयेति दुमोपि वृत्तत्वात्पलांशीदु
 दुमागमा इत्यमरः। इह सर्वत्र समुच्चयमानोपि मतुपरूढशब्देषु न्यते। तदर्थस्य मतुपा अशिधा तुमशकत्वात्। दृश्यत इति। वदत्यनुवर्तते। अर्णव इति।

अथसुषिमुष्कमधोरः। पा २१९॥ उषरः। सुषिरः। मुष्को एडः। मुष्करः। मधुमाधुष्यमा मधुरः। रप्रकरणे स्वमुखकुञ्जैभ्य उपसंख्यानम
 खरः। मुखरः। कुञ्जो हस्तिह मुः। कुञ्जरः। नगयां सुगाण्डभ्यश्च। नगरां पांसुरः पांडुरः पाण्डुरशब्दसु अयुत्पन्न एव। कच्छा हस्तत्वञ्च। कच्छरा सुद
 भ्यां मः। पा २१९॥ द्युमः। दुमः। केशहोऽन्यतरस्यां। पा २१९॥ प्रकृतेनान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुपिसिद्धे पुनर्ये हणमिनिङनोस्समावेश
 र्थमां केशवः। केशोः। केशिकः। केशवान्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। मणिवानाग विशेषः। हिमस्यो निधिविशेषः। अर्णसालेपश्च। अर्णवः। गाण्ड्य
 नगात्संज्ञायाम्। पा २१९॥ ह्रस्वदीर्घयोरेणान्तरेणानिर्देशः। गाण्डिवं। गाण्डीकं। अर्जुनस्य धनुः। अजगवस्पिपाकः। काण्डा एडा दीरनी
 रचौ। पा २१९॥ काण्डीरः। आण्डीरः। रज कृष्यामुति पां यदो वलचा पां २१९॥ जखलाश्चौ। कृषी वलः। वल इति। दीर्घः। आसुती वल

शौण्डिकः। परिषद्वलः। पर्वदिति पाठान्तरमा पर्वद्वलः। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। ॥ अर्णः जलंतद्वाना संज्ञायामिति। तदर्थस्य
 निसूत्रस्येति शब्दस्ये वायं प्रयंचन यणेति। ख्यत्यादिति वल्ले तयणदेशे न करणेन भवति। लस्येपलाभावात्किं तु सूत्रे साहितिकोयं सूत्रिति भावः। प्रयुज्ये चोमय
 न्या। अधिरोहति गांडिकं महेषौ। गांडीवीक नकशिलानिः। मुजाभ्यामिति च। आसुती वल इति। पुत्र अभिषवत्किन्। आसुतिरभिषवत्परिषद्वल इति। परितसी
 दतीति परिषत् सन्सूद्विषेत्यादिना क्विप्सदिरप्रतेरिति। तत्पाठान्तरमिति। शूद्रभसोदिरित्यदि प्रत्ययोवाहुलकात् प्रषरपि भवति। तथा च भाष्यं ॥ ॥

सि. कौ. पार्षदकृतिरेषातत्रभवतां सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रमिति च। भट्टिरुह। पर्वद्वलान्महात्रस्यैराटनैकटिकश्रमानिति। पर्वदेष्टादशावरेति मनुः ॥ भ्रातृवलरुति
 मी. त. वले इत्यत्राणग्रहणानुवृत्तेर्नेहदीर्घः। पुत्रवलदौ तु स्यात्तत्राह संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति। वनगिर्योरिति सूत्रादिति भावः। ज्योत्स्ना चंद्रप्रभा। तत्रावयवीभूतं ज्योति
 सु. त. रलीति मत्वर्थो योपयतिः। एतेन तमस्समूहे तमिस्राशब्दे व्याख्यातः। निघंटुषु तमः पर्याप्रसमिस्रशब्दः पठितस्तत्र समूहसमूहेनोरभेदोपचारइति हरदत्तः।
 ७. स्त्रीत्वमतंत्रमिति व्याख्यानमत्र शरणम्। उर्जस्विनोमिन्नित्यत्र नांतत्वाभिव्यक्तयेन लोपोन कृतः। अत इति ठनौ। तपरकरणं किं। खदा वान् एकाक्षरकृतनाज

भ्रातृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः। वल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेहदीर्घः॥ दन्तशिखात्संज्ञायाम्। पा२। ११३॥ दन्तावलोहः। शिखावलः के
 की। ज्योत्स्ना तमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन् उर्जस्वल गोमिन्मलिनमलीमसः। पा२। ११४॥ मत्वर्थेनियत्यने। ज्योतिष उपधा लोपोनश्च प्रत्यय
 ज्योत्स्नात्तमस उपधायात्त्वंश्च। तमिस्रा। स्त्रीत्वमतंत्रमा तमिस्रां। शृङ्गादित्रे च। शृङ्गिणोः। उर्जसो वलच्। तेन वा। धामाभूदिति विनिरपि।
 उर्जस्वी। उर्जस्वलः। उर्जोः। सुगागम इति वृत्तिरुचिन्या। उर्जस्वतीति वदसुन्ननेनैवोपयत्तैः। गोशब्दान्मिनिभ गोमी। मलेशब्दादिन च॥
 मलिनः। ईमसेच्। मलीमसः। अत इति ठनौ। पा२। ११५॥ दण्डो। दण्डकः॥ व्रीह्यादिभ्यश्च। पा२। ११६॥ व्रीही। व्रीहिकः। नच सर्वेभ्यो व्रीह्या
 दिभ्य इति ठना विष्येते किन्तर्हि शिखामाल्यसंज्ञादिभ्यः इति॥ यवखदादिभ्यश्च॥ अन्येभ्य उभयमा तुन्दादिभ्यश्च। पा२। ११७॥ चादिनि
 ठनौ मतुप् च। तुन्दिलः। तुन्दी। तुन्दिकः। तुन्दवाना। उदरपि च एउयव व्रीहि। स्वाङ्गादि वृद्धौ। विवृद्ध्युपाधिकान्त्वाङ्गवाचिन इल जादयः स्युः। विवृद्धौ
 कर्णवस्यसंकरणे लः। कर्णो। कर्णिकः। कर्णवाना। एकगोपूर्वाद्। ज्जित्यम्। पा२। ११८॥ एकशतमस्यास्ति एकशतिकः। एकसहस्रिकः। गौश
 तिकः। गौसहस्रिकः। शतसहस्रनाच्च निष्काता। पा२। ११९॥ निष्कान्यरौ यौ शतसहस्रशब्दे तदनात्प्रातिपदिकादृज्जस्यन्मत्वर्थे। नैष्कशतिकः

ते सप्तम्यां च नतौ स्मृतौ। खवानकृतः कारकवान् जातेः व्याघ्रवानसप्तम्यां दंडाः अस्यां संति दंडवती शालातदस्यालीति सूत्रस्थेति करणे विषयनियमार्थः सर्वत्रा
 यिसं वक्ष्यत इति। क्वचित्कृतोपि भवति कार्यकार्यिकः क्वचित्तु जातेरपि। तंडुलीतंडुलिकः एतच्च काशिकादौ स्पष्टं। तुंदादिभ्यश्च। अन्यतरस्यामित्ये नुवर्तनाराह

॥
 ॥
 ॥
 ॥
 ॥

मनुष्येति अत्र स्वांगत विरुद्धाविति पठ्यते विरुद्धाधि कात्स्नांगवाचिन इत्यजादयः स्युर्विरुद्धौ कर्णवस्य कर्णिलः कर्णी कर्णिकः। कर्णवान् एकगो पूर्वात् एकशान्ति
 कं इति। एकं च तच्छतं चेति पूर्वकाले न्यादिना कर्मधारयः। षष्ठीतल्युष्वाद्दुव्रीहेर्द्वेद्वाच्चनभवत्यनभिधानादिति हरदत्तादयः। अत इत्येवनेहा एकविंशतिर
 स्यास्तीति। नित्यग्रहणं मनुष्यो वाधनार्थं। अन्यथा ठा इति ठ नोर्वाधे कृतेप्यन्यतरस्यां ग्रहणानुवन्त्या मनुष्या देव्या हुः। कथमेक इत्युक्तानिति। असाधुरवाये
 एकेन इव्यवानिति वा विग्रहीतव्यम्। कथमेक इति। एकदेशेनैकाधिकरण इति निर्देशो ज्ञापयतिरनिरपि क्वचिद्भवतीति ॥ ॐ ॥ रूपादाहता आह

रूपादाहता प्रशंसयो र्यपाया ॥ १२० ॥ आहतं रूपादाहता मस्यास्तानिरूप्यः कार्यापणः। प्रशंसं रूपादाहता मस्यास्ति रूप्यो गौः आहतेति किमा रूपवान् अन्ये
 भ्योपि दृश्यते हि म्याः पूर्वतोः। गुण्याः चास्त्रणः। अस्माया मेधास्त्रजाविनिः। या ॥ १२१ ॥ यशस्वी। यशस्वान्। मायावी। मीत्यादिपाठानि ठ नोमा
 यी। मायिकः। किं न च त्वत्कुः। मस्वी। आमयस्योऽभिव्या न दीर्घश्च। आमयावी। शृङ्गवृक्षाभ्यामारकन् ॥ शृङ्गारकः। वृन्दारकः। फलवर्हाभ्यामिन
 चा फलिनश्च। अर्द्धिणः। हृदयाच्चा लुरन्यतरस्याम्। इन्ठ नो मनुष्ये च। हृदया लुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोत्पन्नप्रेभ्यस्तदसहने ॥ शीत
 न्नसहने शीतालुः। उष्णालुः। स्फायित्वं कीजिरकं प्रः पुरोडाशः तन्नसहतेत् प्रालुः। तृपं दुःखमिति माधवः। हिमाच्चैलुः ॥ हिमसहते हिमेलुः। व
 लादलः। चलन्नसहते वल्लः। वातात्समूहे च। जलन्नसहते वातस्य समूहो वा वातूलः। तप्यर्षमरुद्भ्यामापर्वते मरुद्भ्याः। अर्णया युसा पाशा १३
 सित्वात्पदत्वम्। ऊर्णयुः। अत्र छन्दसोतिकेति चतुर्वर्तयन्ति। युक्तश्चैतत्। अन्वथाहि। अहं शुभमोरित्यत्रैवोर्णो ग्रहणं कथ्यते ॥ ॥

तप्रशंसाविशिष्टैः र्थवर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थेययस्यात् आहतमिति। आहनं न संहतं ताडनमित्यर्थः। ततो निष्यन्नं यत्कार्यापणादिरूपं तदपि कार्यकारणोपचा
 रादाहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्यं व्यपद्यते ॥ हिम्या इति। हिमवान् तप्यर्थे तवर्तिनश्चा गुण्या इति। दक्षिणग्रहणादि
 निरपि तथा च माघः। गुण्यगुण्य इति नव्यजीगणानां गुणोऽगुण्य इति पदद्वेदे। अस्माया मेधा। यशस्वीति। तसौ मत्वर्थ इति मत्वात्संज्ञा यशस्वानिति। नित्यग्रहण
 पूर्वत्रासं चद्रमप्यन्यतरस्यां ग्रहणं मनुष्यमुच्चयार्थमिह संवयत एवात्सौ मत्वर्थ इति सूत्रे यशस्वी यशस्वानिति भाव्यादाहरणदिति भावः। चोः कुरित्यनेन सिद्धे च आदि

सि-कौ-षत्वमाशंक्साहाकिन्तत्त्वादिति। हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां। अन्यतरस्यां ग्रहणं इति ठनोः प्रास्यर्थं मनुपसर्वत्रसमुच्चयत एवाचकारस्य च दूइतीसंज्ञा। तेन हृदयाल
 शब्दो तोदात्त इत्याह। शीतोष्णेति। इह चालुरनुवर्तते। पुरोडाशश्च ननु प्राउरुव्यचंसमिति मंत्रस्य भाष्ये तथा व्याख्यातत्वादिभिः माधव इति। सुवधातुश्चौस्थि
 तमिरं हिमाच्चे लुरिति एकारादिरयं प्रत्यय इति माधवः। वलादिति। सिध्मादिषु वलुल वातूलशब्दौ मन्त्रार्थे प्रकारान्तरेण व्युत्पादितौ तस्यैव मन्त्राणां पितृमभुदा
 तत्त्वार्था काशिकायां तु पूर्वमरुद्भ्यां तन्वक्तव्य इति स्थितं। हरदत्तेन तु तन्निति प्रतीकमुपादाय आद्युदात्तत्वार्थे नकार इत्युक्तं। तच्च मनोरमायामहता प्रबंधेन दीक्षि

वाचो गमिनिः। पा२। १२४ ॥ वाग्मी। आलज्जटचौ बहुभाषिणि। पा२। १२५ ॥ कुत्सित इति वक्तव्यम् ॥ कुत्सितं बहु भाषते वाचालः
 वाक्चः। यस्तु सस्य गवहु भाषते स वाग्मी त्वेवा स्वामिनैश्वर्ये। पा२। १२६ ॥ ऐश्वर्यं वाचं क्त्वात् स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् ॥ स्वामी ॥

तेर्निराकृतं। तत एव तस्वार्थे। पदं भूमिति। तेन यस्येति चेति लोपोन प्रवर्तत इति भावः। अनुवर्तयतीति। बहुलं छदसीत्यतः ॥ ३० ॥ वाचो गमिनिः। इकारो न।
 कारपरित्राणार्थः। चकारस्य कुत्सेजशत्वे च वाग्मी वाग्मिना विधादौ द्वयोरगकारयोः श्रवणं भवति। द्वित्वे तु त्रयाणामिभिरनुक्तेषु द्वित्वे सति द्वयोरगकारयोः श्रवणं द्वि
 त्वाभावे त्वेकस्यैव श्रवणं स्यात्। किंच यो नुनासिके प्रत्यये भेष्यायां नित्यमिति वाङ्मयमित्यत्रेव नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति। तच्चानिष्टमिति गमिनि कृतः। स्वामि
 नैश्वर्ये। ऐश्वर्यं वाचं क्त्वादिनि। स्वशब्दस्यैश्वर्यं वाचित्वमेतद्वृत्तिविषयकमेवेति बोध्यं। इति शताहिरैश्वरः स तु स्वामीत्युच्यते। यथा वागीश एव वाचस्पतिर्वाचः स्वा
 मीति। ऐश्वर्ये किं। स्ववान् ॥

अर्श आदिभ्योऽच्। २२७ ॥ अर्शस्यास्यविद्यने भर्शासः। आकृतिगणयमा। इन्द्रोपतापगर्होत्प्राणिस्थादिनिः। पा२२७ ॥ इन्द्र। कटकव
नरतिरमाव। अनिनस्मनृग्रहणन्यर्थवताचानर्थकेनचतदत विधिप्रयोजयतीतिमन्त्रादिनोक्ततेनस्तद्विदितिदिलोपेनांतत्वादिना दामिनीतिराधातो

अर्शा आदिभ्योऽच्। पा२२७ ॥ अर्शस्यास्यविद्यने भर्शासः। आकृतिगणयमा। इन्द्रोपतापगर्होत्प्राणिस्थादिनिः। पा२२७ ॥ इन्द्र। कटकव
लयिनी। शङ्खनूपरिणी। उपतायोरोगः। कुष्ठी। विलासी। गर्हनिंद्यमा। ककुदावर्ती। काकतालुकी। प्राणिस्थान्ति। पुष्यफलवान्घटः। प्राण्य
ज्जन्ना। पालिमादवती। अतद्वत्त्वेवाचित्रकललादिभावती। सिद्धेप्रत्ययेयुने चचनठनादिवाधनार्थम्॥ वानातीसारभ्यांकुक्ता। पा२२८ ॥ चादि
निः। वातकी। अजीसारकी। शिगेचायमिष्यते। नेहा। वतवती। गुहा। पिशाचाच्च। पिशाचकी। वयसिपूरणत्। पा२२३ ॥ पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे
रनिःस्याहयसिधोष्या। मासः। सप्तत्सरोवापञ्चमोऽपलीतिपञ्चमीउष्टः। ठन्वाधनार्थमिदं। वयसिकिमापञ्चमवान्नामः। मुखादिभ्यश्चापा२
२२९ ॥ इतिमत्वर्थे। सुखी। दुःखी। मालाक्षेपो। मोः। धर्मशीलवर्णाजाच्च। पा२२३ ॥ धर्मार्थनादिनिर्मत्वर्थे। ब्राह्मणधर्मी। ब्राह्मणशी
ली। ब्राह्मणवर्णी। हंसीजातो। पा२२३ ॥ हंसी। जातोकिमाहलवान्यरुषः। वर्णद्वयचरिणि। पा२२४ ॥ वर्णी। पुष्करदिभ्योदेशो॥
। पा२२३ ॥ पुष्करिणी। यच्चिनी। देशेकिमापुष्करवान्करी। बाहूरुपूर्वपदाह्वत्। बाहवली। उरुवली। सर्वदेश्वा। सर्वधनी। सर्ववी
जी। अर्थचासन्निहिते॥ अर्थी। सन्निहितेतुअर्थवानातदनाच्च। धान्यायी। हिरण्यायी। वलादिभ्योमतुवन्तरस्याम। पा२२३ ॥
वल्बानावली। उत्साहवाना। उत्साही। संज्ञायामन्माभ्यामा। पा२२३ ॥ मन्नान्मानाच्चनिर्मत्वर्थे। प्रथिमिनी। दामिनी। होमिनी। सोमि
मिनी। होमिनी। सोमिनीति। अर्तिसुसुहसध्सीत्याणादिकेनमनिनिन्वाहोमसोमशब्दोमन्प्रत्ययात्। नी। संज्ञायाम्। सोमवान्॥

स.कौ.
टी.त.
मु.त.
७५

कंशंभ्यां। पदत्वार्थ इति। अन्यथा कंभ्युः इति स्यादिति भावः। वकार यकार परस्येति। बहुव्रीहिरयं। अनुनासिकौ वयाविति। एतेन प्रथमप्रत्ययः दंत्योष्वादिर्नंतुपवर्गंत
नीय इति ध्वनितं। माघव इति। तुडितो डन इति धातौ ते नोक्ता वृद्धानामिच्छुडिः। इना तुडिस्स्यात्तीति तुडिलः। तुडादिभ्य र्लच्चेत्प्रस्त्रां गद्विब्र ह्यविति गण सूत्रेण र्ल
चां तुडिल एव तुडिभः। तुडि वलिव टेभ इति मत्वर्थीयो भ इति। वटिभ इति। वटवैष्टने इ न वटि शब्दः यामादिषु पठ्यते तेन वठिन इत्यपि भवति। अहं युः शुभं यु
रिति। पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णे। इति मत्वर्थीयाः। किं सर्वनामा द्याश्चिर्यु दासात्कि मः पृथक्ग्रहणं। द्यौदिषु किम् शब्दपाठे प्रयोजनं तुल्यं चकश्चकौ। अहं चक

कंशंभ्यां वभंयुस्ति तुंतयसः। पा २। १३८ ॥ कंशमिति मानौ कमिन्युदकसुखयोः श्मिति सुखे। आभ्यां सप्तप्रत्ययाः स्युः। युस्यसौ सकारः प
दत्वार्थः। कम्बः। कम्भः। कंभ्युः। कनिः। कनुः। कन्तः। कंभ्यः। शम्बः। शम्भः। शंभ्युः। शन्तिभः। शन्तुः। शन्तः। शंभ्यभ अनुस्वारस्य वैकल्पिकः प
रसवर्णः। वकार यकार परस्य। अनुनासिकौ वयो। सुन्दि वलिव टेभः। पा २। १३९ ॥ वृद्धानामिच्छुडिः। मूर्धन्योपधोयमिति माघवः। तुन्दिभः। वलि
भः। वटिभः। इना। इत्वाहलिनोपि। अहं शुभमोर्यसा। पा २। १४० ॥ अहमिति मान्त्प्रत्ययमहङ्कारे। शुभमिति शुभे। अहं युः। अहङ्कारवान्।
शुभं युः शुभान्तिः। इति मत्वर्थीयाः। प्राग्दिशो विभक्तिः। पा ३। १। १। दिक्शब्देभ्य रत्यतः प्राग्वह्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसे
शास्युः। अथ स्वार्थिकोः प्रत्ययाः। समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तमा वेतित्वनुवर्त्तत एवा। किं सर्वनाम बहुभ्योः द्यादिभ्यः। पा ३।
१२। किमस्सर्वनामो बहुशब्दच्चेति प्राग्दिशोः धिक्प्रियते। इदम र्शु। पा ३। ३। प्राग्दिशीये परे। एतेनौरथोः। पा ३। ४। इदमशब्दस्य एत इत
दन्तरेणोत्तोरैकादौ चकारादौ च प्राग्दिशीये परे। इशोपवादः। एतदोः ना। पा ३। ५। योगविभागः कर्त्तव्यः। एतदः। एतेनोत्तोरथोः। अना एतद इत्येवा। अ
नेकालत्वात्सर्वादेशः। नलोपः प्रातिपदिकानस्या सर्वस्य सोऽन्यतरस्यादि। पा ३। ६। प्राग्दिशीयेदकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वास्यात्। यञ्चम्यास्तसि
ल्ल। पा ३। ७। यञ्चम्यनेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल्लस्याद्। ॥ ॥ ॥ ॥ श्वकौ इत्यत्र किमः शेषः। त्यदादीनां मिथः सहात्तौ यत्परं तच्छिष्ये परत्युक्तत्वात्। एत
दोनाभ्या रूढो यपाठः। वृत्तिकारस्तु एतदोः शितिपठित्वा शकारः सर्वादेशार्थ इत्याह। अनिज्ञां प्राग्दिशीये परे अन्यात्। अनेकात्त्वादिति निन्करेण स्पष्टयो

ननाशिप्रत्ययनित्वस्येवखराथलादितिमाः।

एतदोऽनदेशः अनुत्त इति। अदसो सेरिति मुत्वमापक्षे अमुष्मात्। बहुतरनि। पक्षे बहुभ्यः। द्वाभ्यामजा सर्वनामत्वात्प्राप्तोपितसिल अद्वादिभ्य इति। युहासान्ना तसे
रिति। प्रतियोगेपंचम्याससिः। अयादानेचाही यरुहोरिति विहितस्य तसेससिलदेश इत्यर्थः। विभक्त्यर्थचेति। अन्यथापरत्वात्तसौ कृते नस्ये प्राग्दिशीयत्वादिभ
कृतिहोः। चकारादिकार उच्चारणार्थः। वेय नृत्तेः फलं दर्शयति। कस्मादिति। यतस्ततरति कृतद्वितेति प्रातिपदिकत्वात्सुपोलुकित्यदासत्वापक्षे यस्मात्। तस्मात्तरति। रद

कृतिहोः। १। २। १४। किमः कुस्यात्तौ हादौ च विभक्तौ परतः। कृतेः। कस्मात्। यतः। ततः। अतः। इतः। अमुतः। वहुतः। द्वादेसुद्वाभ्यां तसेश्चापाश
८। किं सर्वनाम बहुभ्यः परस्य तसेससिलदेशस्या। स्वराद्ये विभक्त्यर्थश्च वचनं। पर्यभिभ्याच्चा। पा ३। ८। आभ्यान्सिलस्यात्। सर्वभयार्थ
भ्यामेवापरितः। सर्वतरत्यर्थः। अभित उ मयतरत्यर्थः। सप्तम्यास्त्रल। पा ३। ९०॥ कुत्रायत्तत्रावहुत्रा इदमोहः। पा ३। ९१॥ त्रलोपवाद इशादे
शः। इहा किमोऽतो पा ३। ९२॥ वाग्रहणमपकथ्यते। उतम्यन्त्किमोऽद्वास्यात्पक्षे नल। कृति। १। २। १५॥ किमः कादेशस्यादिति। का। कुत्रावा
हचच्छन्दसि कुहस्यः। कुहजगमयुः॥ एतदत्र तसोस्त्रससौ चानुदात्तौ। २। ४। ३३। अन्वादेशविषये एतदोऽप्यस्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः
तौ चानुदात्तौ सः। एतस्मिन्ग्रामे सुखस्वसामः अर्थे लाधो महे अतो नगन्तः सः। इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते। पा ३। ९४॥ पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तारपि
नसिलादयो दृश्यन्ते। दृशि ग्रहणाद्भवदादियोगत्वात्। समवाना। ततो भवाना। तत्र भवाना। तम्भवनमा। ततो भवन्तमा। तत्र भवन्तमा। एवन्तीचीषुः।
देवानाम्प्रियः। आयुष्मन्। सर्वैकाच्य किं यत्तदः कालेदा पा ३। ९५॥ सप्तम्यः तस्यैभ्य कालार्थे लाधे दास्यात्। सर्वसिना काले सदा सर्वदा। एकदा
अन्यदा। कदा। तदा। काले किं सर्वत्रदेशे॥ इदमोहेत्। पा ३। ९६॥ सप्तम्यन्तकाले इत्येवाद्वापवादः। अस्मिन्। काले एतर्हि। काले किं। इह देशे

क्रिसंज्ञाया अभावात्पक्षे त्वाभावेयतोः वगृहणीत्यादिनसिध्यदितिभावः। ननु तसेर्ग्रामतरत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यसिलोभाध्यत्वेन तसिर्न भवेत्तस्यनिर
वकाशत्वात्तथा च तसेश्चेति विधानं व्यर्थमिति वाच्यं। कृते वहीयेते कृते नरो हवीत्यादौ तसिलंसावकाशत्वात्। सर्वभयार्थभ्यामेवेति। अत्र चाभिधानखा

सि. कौ.
टी. त.
सु. त.
७६

भाव्यहेतुस्तेनेहनभवतिपरिषिंचति। अभिषिंचति। उपर्यर्थेपरिभित्वाभिमुख्यान्चोदनंपरिषिंचतीत्यत्रसर्वतोभावेपरिरितिसिलभावः कथमितिचे
मेवं। वावचनानुष्ठान्यातसिद्धेः। सप्तम्यास्त्रा इहत्रलसिलौ स्वतंत्रौ प्रत्ययौननुसप्तमीपंचम्योरादेशो। सेनकुत्रवहुत्रकुतःवहुतइत्यादौअत्रघेर्घाडि
नीत्यादिकंनेत्याहुः। किमोता नविभक्तौतुस्माइतिनिषधोत्रनप्रवर्तते। यमोरुकारेणमकारपरिष्वाणार्थेनानित्यताज्ञापनात्। वाग्रहणमिति। किमोहेतिसू
त्रंपठि स्वाहचकं दसीतिसूत्रयितुंयुक्तं। कुत्रेति। यद्यपिभागवृत्तिकारोभाष्यायांस्त्रनेछतितथापिबहुप्रयोगदर्शनादिहस्वीकृतं। तथाचश्रीहर्षः। नान्यत्र
कुत्रापिचसाभिलाषांअमरश्चाहसाहचर्याच्च कुत्रचिरिति। वाहचछदसिपूर्वोक्तस्यवाग्रहणापेकर्वसास्यस्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यसां अतरेति। एतस्मा

अधुना। पा ३१७॥ इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययस्यात्। इत्थं। यस्येतिज्ञोपः। अधुना। दानीच्चा। पा ३१७॥ इदानीम्
तदोत्सवापा ३१८॥ तदा। तदानीं। तदोत्सवचसमनर्थकमिहितत्वात्। अनद्यतनेर्हिलन्तरस्याम्। पा ३२१॥ कर्हि। कदा। पर्हि। यदा
तर्हि। तदा। एतौस्त्रकालेएतर्हि। सद्यः परुत्सव्येषभः परेद्यव्यद्यपूर्वदुरन्येद्युत्सवतरेदुरितरेदुरपरेदुरधरेदुरुभयेदुरुतरेद्युः। पा ३
२२॥ एतेनिपात्यने। समाप्तस्यसंभावोद्यस चाहंनि॥ समानेऽहनि सद्यः। पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारीचसम्बन्धे। पूर्वस्मिन्बन्धेपरुत्सा
पूर्वतरेवत्सरेपरि। इदम इत्थंसप्तम्यप्रत्ययसम्बन्धे। प्रस्मिन्सम्बन्धेएषमः। परस्मादेद्यव्यहनि॥ परस्मिन्बन्धेपरिचवि। इदमो
ऽद्यश्च। अस्मिन्बन्धेअद्य। पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽह्येद्युसापूर्वास्मिन्बन्धेपरिपूर्वद्युः। अन्यस्मिन्बन्धेअन्येद्युः। उभयोरहोरुभयेद्युः। चश्वोभया

तग्रामादिन्यर्थः। तत्रभवंतमिति। ततोभवतातत्रभवतां। ततोभवते। तत्रभवतेइत्यादि। एवमिति। ततोदीर्घायुस्त्रदीर्घायु॥ । इत्थं। उभयद्युः।
युरित्याद्युत्समिन्यर्थः। सदेति। सर्वस्यसोन्यतरस्यादीतिसभाक्। कदेति। किमंकः। एतर्हीति। एतेतौरयोरित्येतादेशः॥ २६॥ अधुना। प्रेत्ययइति। निपातना।
अध्यादात्तौयं। भाष्यमतंचेदां। वृत्तिकारस्वाहा। इदमोअशभावः। धुनाचप्रत्ययइति। तत्रउत्सवमित्यादिनाविभक्तिस्वरः सचादेः। परस्मिन्बन्धेदेर्भवतीतिहा
रेदत्तः। दाद्यचनमिति। तदश्चेत्येवसूत्रंपठनीयमितिभावः। एतस्मिन्कालेएतर्हीति। एतदइतियोगविभागादेफादावेतादेशः। सद्यःपरुत्सवनिपातनाद्विष

७६

या विशेष्ये ल। यत इत्याह। अहनीति। सप्तम्यंतस्माह न शब्दस्य। यदप्यथस्तदशोयति। समानेह्य। ता। पर उदारी चेति। पर इत्यादेश उदारी प्रत्ययः ॥ प्रकारे।
 वचनेथाला। सप्तम्यस्य मेदको विशेषः प्रकारः। यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माठरकाठकादय इतिहरदत्तः। यद्यपि प्रकारे गुणवचनस्येत्नसादृश्यं प्रकारे लषापि
 नेहसादृश्यं गृह्यते अनेभिधानात्। अत्रयं विभक्तिमित्येसादृश्यमपियथाशब्दार्थइत्युक्तमिहेतुकेवलस्यथालप्रत्ययस्य सादृश्यं न। किंतु प्रकारे एव।
 त्युक्तमिति नास्ति पूर्वीपरविरोध इति बोध्यमानेन प्रकारेण तथेति। प्रथमांता तु न भवति सप्रकारस्तथेति। अनभिधानादेवेति भावः किं सर्वनाम बहुभ्याः।

प्रकारवचनेथाला। पा ३२३। प्रकार इतिभ्यः किमादिभ्यस्य लभ्यात्त्वार्ये ॥ तेन प्रकारेण तथा। यथा। इदमस्य मुः। पा ३२४ ॥ थालोपवा
 दः। एतदापि ताभ्यां अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्यमा किमश्च। पा ३२५। केन प्रकारेण कथमा। प्राग्दिशी यानो विभक्ति संज्ञा नां पूर्णो वधिः
 दिक्छन्देभ्यः सप्तम्यंतस्मात्प्रथमादिभ्यो दिदिशकात्। प्वस्तातिः। पा ३२७ ॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशिरूढेभ्यो दिदेशकालवृत्तिभ्यस्त्वा
 र्यः स्तोति प्रत्ययस्त्वान्। पूर्वधरावराणां मसि परध्वश्चैवामा। पा ३३६ ॥ एभ्योऽन्त्यर्थः सि प्रत्ययस्य त्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर अधः।
 अव इत्यादेशान्तः। अस्तानिचां। पा ३४० ॥ अस्तानोपरपु गीदीनाम्यु रादयः स्तुः। पूर्वस्यामूर्ध्वस्याः पूर्वावादिक्। पुरः। पुरस्तात्। अधः। अ
 धस्तात्। अवः। अवस्तात्। विभाषाः वरस्या। पा ३४१ ॥ वरस्यास्तात्। परेऽवस्थाद्वा। अवस्तात्। अवरस्तात्। एवदेशे काले चादिशिरूढे
 यः किमादेत्याम्बसति। सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किं पूर्वग्रामान्तः। दिगादि इतिभ्यः किमा पूर्वेस्मिन् गुरोवसति। अस्तानिचेति ज्ञापकोद्द।
 सिस्मतिन्नदाधते। रक्षिणोत्तराभ्यां प्रतसुचां। पा ३४६ ॥ अस्तानेरपदस्य रक्षिणतः उत्तरतः विभाषा पराऽवराभ्यामा। पा ३४६ ॥ परेऽवः। अ
 वरतः। परस्तात्। अवरस्तात्। अन्वेर्लुक्। पा ३४७ ॥ अन्वत्प्रादिक् शब्दास्तातेर्लुक् स्यात्। लुक् तद्धितलुकि ॥ ५ ॥

विशेषविहितेनापिथा लाजातीपर नवाच्यता। अर्थभेदात्। प्रकारे इथाला जातीपर तुज इति स्वभावात्। एवं चरुत्वाप्रकारमात्रेथालं विधाय तदंतात्प्रकारव
 तिजातीपरं प्रयुंजती तंथाजाती योयथाजातीयोः व्यथाजातीये इति। अनेन एतेन वेति। द्वितीयांतादपिथमुर्भवत्येवा इममेतं वा प्रकारेण पन्न इत्यंभूतः।

सि को
टी. त.
सु. २.
३७

अत्र चलसरोखंभूताख्यानेत्यादिसौत्रप्रयोगोलिंगाएतेनकथंभूतेत्याख्यातः। इत्यमिति। एतेनैरथोरितिइदमर्थादेशः। एतदइतियोगविभागादेतदोपिइत्ना
देशइतिभावः। किंमश्वं। योगविभागः। थाहेतौचच्छंसीत्युत्तरसूत्रेकिमेवानुवृत्तिर्षथास्यादिदमोमाभूदिति। प्राग्दिशीयानांपूर्णवधिः॥दिदेशकालेधि
ति। यथासंख्यमत्रनेष्यते। अस्वरितत्वात्। पुरुषस्तादिति। कथंतेर्हिपश्यामितानितइतःपुरुषश्चयश्चादितिभवमूतिः। स्यात्पुरुःपुरतोयुतइत्यमरः। पुरतः
प्रथमेवैश्वेइतिविश्वश्चासमानकालीनंपूर्वकालीनमित्यादिवत्प्रामादिकमेवेतिवहवः। केचिनुदक्षिणेत्तराभ्यांतमुचविधिनेवेष्टसिद्धौअतःसुजित्यका
रोच्चारणमन्यतेपिविधानार्थंतेनपुरतइतिसिध्यति। पुरअग्रगमनेकिपिपूर्वरितिदीर्घसुनभवेतिभत्वात्। नचातमुचश्चित्पेयकारोच्चारणयसेआद्यु

प्राच्यांप्राच्याःप्राचीवादिक्। प्राक्। उदक्। एवदेशेकालेचा उपर्युपरिष्ठात्। ५३३१॥ अस्मातेर्विषये। उर्हृशब्दस्योपादेशस्याद्विस्तरिष्ठा
तिलौचप्रत्ययौ। उपरि। उपरिष्ठाद्वाकसेतिआगतोरमणीयत्वा। यश्चात्। पा३३२॥ अपरस्यपश्चभावः। आनिश्चप्रत्ययोस्मातेर्विषये। उत
राधरदक्षिणीदीतिः। पा३३३॥ उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। एनवन्यतरस्यामदरेऽश्वत्थ्याः। पा३३४। उत्तरादित्यएनवत्वात्स्यादवध्यवधिमनोस्सामीप्ये
पञ्चम्यन्तस्विना। उत्तरेणा। अधरेणा। दक्षिणेना। पक्षेयथास्वमप्रत्ययाः। इहकेचिदुत्तरात्तन्ननुवर्त्यदिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः। पूर्वणयाममा। अप
रेणयाममा। दक्षिणादात्। पा३३६॥ अस्मातेर्विषये। दक्षिणावरातिअपञ्चम्यारत्येवा। दक्षिणादागतः॥ आहिवदूरे। पा३३७॥ दक्षिणादूरेआ
हिः स्यात्चादाच्। दक्षिणाहि। दक्षिणा। उत्तराच्च। पा३३८॥ उत्तराहि। उत्तरा॥

न्यतेविधानार्थमिति कल्पनस्येव न्याय्यत्वादित्याहुः। यथासंख्यत्वानश्रयणात् पुरस्तादसतिपुरस्तादागतः पुरस्तादमणीयं। अधस्तादसतिअधस्तादागतइत्यादिसि
ध्यति॥ ३७॥ प्राच्यांप्राच्यारति। प्राच्यादिशिवसतिप्राग्वसति। प्राच्यादिशः आगतः प्रागागतइत्यादियोज्यं। पंचम्यंतंविनेति। नेहउत्तरादागतः। अधरादागतः
उत्तरेणेत्यादिः। इतिरमणीयंवापक्षेयथास्वमिति। दक्षिणातः। उत्तरतः। अधः। अधस्तात्। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्।

संख्यायाविधार्यधाविधाशब्दस्यार्थोविधार्यः यद्यप्योदनापेक्षायिविधाशब्देनोच्यतेथापोहनगृह्यतेतेनएकागोविधेन्यादौनभवति। इहद्विविधायामितिवत्तव्येअर्थ
 ग्रहणस्यप्रयोजनविधात्राद्येयत्रार्थेप्रसिद्धतरलत्रेवयथास्यात्तादशश्वार्थः प्रकारएवसचक्रियाविषयकएवगृह्यतेअभिधानस्वभावात्तदुद॥ क्रियाप्रकारेवर्तमाना
 र्थितिकथंनहिनुवधाद्व्येवहुधागुणादत्यादि। अत्रापित्यश्रुतापिक्रियाप्रतीयतेउपदिश्यनरतिवाभवतीतिवैतिहरदत्तः। अधिकरणविचालेच। अधिकरणद्वयवि
 चालनेविचालोऽन्यथाकरणणिजंतादेरचा। तच्चेहसंख्यासंनिधानात्संख्यांतरापादनंरतिव्याचष्टे। इव्यस्येत्यादिना। संख्यांतरापादनंहेएकस्यानेकीकरणं

संख्यायाविधार्यधाया ३ ४२॥ क्रियाप्रकारार्थेवर्तमानात्संख्यायात्स्वार्थेधास्यात्। चतुर्ही। पञ्चधा। अधिकरणविचालेच। पा ३ ४३। इ
 व्यस्यसंख्यान्तरापादनेसंख्यायाधास्यात्। एकंराशिंपञ्चधाकुरा। एकाध्यायमुन्नन्यतरस्याम्। पा ३ ४४। एकध्याएकधा। द्विव्योश्चधमुत्रा
 पा ३ ४५॥ आभ्यान्धार्यस्यधमुत्रस्याद्वा। द्वैधमाद्विधा। त्रैधमात्रिधा। धमुत्रनात्स्वार्थेउदर्शनेमा॥ पथिद्वैधानितृणानि। एधाच्। पा ३ ४६।
 त्रैधा। द्वैधा। याव्येयाशंप्र। पा ३ ४७॥ कुत्सितोभिर्बकुमिषकपोशः। पूरणद्रागोर्त्तम्येदना। पा ३ ४८॥ द्वितीयोभागोद्वितीयः। तृतीयः। स्वरेवि
 शेष्। त्रितीयादीककस्वार्थेकाच्यः। द्वितीयोः। तृतीयोः। तार्तीयोः। तृतीयोः। नविद्यायाः। द्वितीयोः। तृतीयोः। विद्येत्वेवा प्रागेकादशभ्योऽष्ठन्द
 सि। पा ३ ४९। पूरणप्रत्ययान्ताद्गोऽनं। चतुर्थः। पञ्चमः। षष्ठाष्टमाभ्यांनचा। पा ३ ५०॥ चान्ना षष्ठोभागः। षष्ठः। षष्ठः। अष्टमः। आष्टमः।
 मानपञ्चदशोः कनलुकोचा। पा ३ ५१। षष्ठाष्टमशब्दाभ्यांक्रमेणकन लुकोस्तामानेपञ्चदशेचवाच्ये। षष्ठकोभागः मानश्चेत्। अष्टमोभागः
 पञ्चदशेत्वेत्। तस्यअनावालुक। चकारद्यथाप्राप्तम्॥ षष्ठा षष्ठः अष्टमः आष्टमः महाविभाषयासिद्धे लुक्चनंपूर्वत्रानौनित्यावितिज्ञा

अनेकस्यैवकीकरणं तत्राद्येउदाहरणं। एकंराशिंपञ्चधेति। पंचगशीनकुर्वित्यर्थः। द्वितीयेत्। अनेकंएकधाकुर्वित्युदाहर्तव्यां इहक्रियाविषयकप्रकारेन
 तस्यनरतिसुधारमः। एकाद्वा। शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्थभावात्। इहप्रकरणेदेवसिद्धेपुनर्द्वाग्रहणंविधार्येविहितस्यापियथास्यादनेतरस्येतिन्यायेनाधिक
 रणविचालेविहितस्येन्नहिप्रतीतिरतिपरमंनयोःस्थिताएनेनस्वतत्र एवप्रत्ययोस्त्वित्याशकापरास्ताएकध्यामिति। विधार्येएकध्यांभुक्ते। अधिकरणवि

सि. कौ.
टी. त.
सु. त.
७८

चाले तु एक ध्यं राशि कुर्वन्नादि ज्ञेयां एवमग्रेपि द्वैधमित्यादौ बो ज्यां एधाञ्चाद्विभ्योः संवधिने धाप्रत्ययस्य एधा वृत्त्यात्। योगविभागे यथा संख्यनिरासार्थः। याप्ये
पश्या। कुत्सित इत्येव नायं विहितस्ति उं तादपि प्रसंगात्। पूरणद्राये। पूरणार्थत्वात्तीयप्रत्ययः। पूरणशब्देनोक्तः। पूरणग्रहणं चोत्तरार्थं न ल्यपूरणस्तीय
प्रत्ययो भवति। मुखतीयः। याश्च तीय इत्यत्र त्वनर्थकत्वान्नातिप्रसंगः। भाग इति। पुंस्त्वविवक्षितं तिनसमाने ष्ये भक्तौ विवक्षितायां च तुर्योपचमीत्येव भवति।
प्रागेकादभ्य इत्यनिसति तु द्यपि च तुर्योपचमेति प्रसज्येताः ॥ एकादाकिनिच्। असहायवाचिन एकशब्दादाकिनिचस्यात्। कनलु काविति। आकिनि
च कनोवापे। श्लुका तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात्। असहायग्रहणं संज्ञाशब्द निरासार्थं। अन्यथा प्रसिद्धत्वात्सख्या प्रकरणे च तस्यैव ग्रहणं स्यात्। इष्टापत्तौ
तु द्वित्वेव ह्रस्वे च न स्यादेकाकिनो एकाकिन इति। अहि द्वयोर्वहुषुवा एक संख्यासि। असहायत्वं तु परस्य रतिरिक्तसहायाभावेन द्वयोर्वहूनामीपे भवति। इह अ

एकादाकिनिच्। सहाये। पा ३। पराञ्चात्कनलुको। एकः। एकाकी। एककः। भूतपूर्वचरट्। पा ३। प ३। आढ्यो भूतपूर्वः। आढ्यचरुषष्ठ्या
रूप्यचापा। अन्नावष्टपत्तुत्तपूर्वैर्यै रूप्यस्याच्चरट्। कंलस्य भूतपूर्वो गौः कंलरूप्यः। कंलचरः। तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वा
नपुंसत्वा शुभ्राणां भूतपूर्वः शुभ्ररूप्यः। अतिशयेनेतमविष्टनौ। पा ३। प ३। अतिशये विशिष्टार्थे च तैः स्वार्थे एतौ सः। अयमेवामतिशये
॥ नाढ्यः आढ्यतमः। लघुतमो लघिष्ठः।

किनिजेवायं वक्तव्यः सवर्णदीर्घेण सिद्धमिष्टं। यस्येति चेति ल्येयश्चाकारोच्चाः। एतासामर्थ्यान् न भवतीत्यादि हरदत्त
ग्रंथे स्थिता भूतपूर्व। अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात्। गोष्ठात्। स्वजियत्रैवनेक्तौ। विषे विहितेन स्वजाचरटोवाधामा भूदिनि। सन्निधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटी भवति
यद्यपि दरस्थस्यापि वाचो न्याय्य एव तथापीह गौरवस्वीकृत्य दूरेयाठसामर्थ्याद्वाचोनेति माकां षष्ठ्यारूप्यचा भूतपूर्व इत्यनुवर्तते। तच्च यद्यपि पूर्वत्र ज्याप्रातिपरिक
स्पन्निशेषणं तथापि हनतथा षष्ठ्यं तार्थविशेषणत्वात्तदास्मिन्स्य संवधिने गवादेः प्रधानत्वात्प्रधानेतरसन्निधौ च प्रधानकार्यसंप्रत्यक्षस्य न्याय्यत्वात्तेदेतदाह
भूतपूर्वैर्यै रूप्यः स्यादिति। अतिशयने। अतिपूर्वाच्चेतेत्युटा। अतिशयने वातिशयने। अस्मा देवनिपातना दीर्घः। न तु सौत्रः तेन लोकोपि दीर्घः साधुः॥ आ
बोधका न्यपि तेषां तनानि भवति। तेन ह्रस्वापिसाधुः। यद्यपि केवलः श्रुतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यपूर्व प्रकर्षे प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं कित्वाभिभक्तः॥

७८

सुर्वान्महाभामतयातिशये इति प्रयोगदर्शनात्। नचैवंप्रकर्षेतमविष्टनावित्येवकुतो नसूत्रितमिदं विशंक्यं। अतिशयनमिति नियातनोर्थमेवतथी कृत्वा ता अनि
 प्रानप्रत्ययार्थान्तथाहि इति लघोरतिशयनं लघुतममिति स्यात्। प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्। नापि प्रकृत्यर्थः। तथा हि सति प्रकर्षातिशयातिशयप्रकारेण वस्यन्तत्वा
 द्यादिभ्यः। किंतु प्रकृत्यर्थे विशेषणं प्रत्ययसुबो तकसदेतदाहा। अतिशयविशिष्टेत्यादि। अयमेवामितिद्य वयवसमुदायेयदा एकस्यातिशयोविवक्ष्यतंतदुत्तर
 वीयसुनावषवादेवक्ष्येते। तथाचपरिशेषाद्दहनोमध्येयदा एकदेशस्यनिर्द्धारणं सोम्यविषयइतिभावः। आह तमइति। सुवन्तोत्तमपु। सुयोधात्वितिलुक॥ य
 द्यपि लघुप्रतिपदिकादित्येवानुवर्तते तथापिसुवन्तपरतयेव। व्यय भूत्वा हि पूर्वान्हेतुं पूर्वान्हेतुमा मित्या दोषकालतनेषुकारुनाम्न इति सप्तम्या अत्र
 त्विधानं कथमुपपद्यता ॥ ५५ ॥ तिउ श्वा अस्मादिष्टन्नभयत्पजादीगुणवचनादेवेति नियमादित्याशयनाहा। तमप्यादिति। त्रपुतमपौघः। अस्मिन्नेति

तिउ श्वा पा ४५ ५६ ॥ तिउ श्वा इति शयेथेद्योत्येतमपस्यात्। तमपौघः। राशय्या एतौघसंज्ञोक्तः। किमेतिउ व्ययघादास्वद्रव्यप्रकर्षे। पा ४५ ११ कि
 मएदत्तानिजे व्ययचये संसदनादां मुस्यान्नतुद्रव्यप्रकर्षे। किन्मां। प्राक्तेतमां। यचतितमां। अचैसमां। द्रव्यप्रकर्षेतु। उचैलेससक्तः। द्विवचन
 विभज्योपपदेतरवीयसुनौ। पा ३५ ५७ ॥ द्वयोरकस्यातिशयोविभक्त्येवोपपदे सुप्तिउ नादेत्तैस्तः। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेनलघुत्व
 घुतरः। लघीयान्। उदीच्याः प्राच्यभ्यः। दतराः। पटीयाः। अजादीगुणवचनादेदु। पा ३५ ५८ ॥ शृण्वीयसुनौगुणवचनादेवस्तः। नेहा पाचकतरक्षणा

शयनिकप्रकारेणजादीघः। यिलौघइतिवावक्तव्येप्रकरणंतरे गुरुप्रकरणमत्यंतस्वार्थकमपिनरपज्ञोपयति। तेनअत्याच तरलोपश्चवलवतरदत्यादिसिद्धं अत्याजेव
 त्वल्याच नत्वत्रद्वयोरकस्यातिशयविवक्षायांतरपु। अन्यथादि केशनावित्यादिसिद्धवपिशंसुदुं दुभि वीणा इत्यादि नसिद्धोदित्याहुः। किमेतु आमोहकारो धदित्यज्येन
 तर्हिपवतितरानित्युदोहस्वनयापदतिनुटिपचतितराणमिति। तायस्यतिलोपस्यपरेणनुदावाधात्। सिद्धांततुनिरनुबंधग्रहणेनसानुबंधस्येतिपरिभाषयन्नुदुधौ
 नास्यग्रहणं द्विवचनं विभज्योपपदा। द्वयोरर्थयोवचनं द्विवचनं। एतौल्युटकर्मणियष्ट्याः समासः। येमपदेनद्वयव्याच्येतेतद्विवचनविभक्तव्यंविभज्याः। अहलोरिति
 एयमिप्रमेतदपवादोयत्नियात्यतेण्यतितुचजोरिति कुत्वेनविभा-यमिति स्यात्। विभाज्यशब्दस्यस्मृतिपुप्रयुक्तस्यसाधुत्वं चिंत्यमितिहरदत्तौक्तिश्चिंत्याण्यंतादच्येतिविभाज्यमि

प्राहतेथिए
 शक्यं निरुत्तरं
 अतिशयः

सि. को.
श्री. त.
सु. त.
७८

एतन्मिति सन्ने व्युत्पादनादिति दिक् द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वंद्वस्य उपपदेन कर्मधारय स्याच्च द्वर्थवाचकं विभजनीये चोपपदे सतीत्यस्यार्थः द्विवचनांते उपपदे
इति व्याख्यायां तु द्वंद्वस्य दत्तास्ति गत राट्यादि न सिध्यति न च द्वयैर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेपि नेदं सिध्यति समाहारस्यैकत्वात् गुणभूतवर्तिपदार्थश्रुत्येन
द्वान्निशब्दाः द्वावोष्ठाविति तेषां बहुत्वात्सुतरां न सिध्येति दिचे द्वाद्वाहुः वृत्तावभेदे कत्वसंख्यं मुणाददतिवर्तिपदानि ततश्च भेदस्य परित्यागादभेदे कत्वसंख्या
याश्चोपपत्तादं नोष्ठाविति तेषां बहुत्वात्सुतरां न सिध्येति दिचे द्वाद्वाहुः वृत्तावभेदे कत्वसंख्यं मुणाददतिवर्तिपदानि ततश्च भेदस्य परित्यागादभेदे कत्वसंख्या
यदमिति न तु कृत्रिमां न द्वित्वविधौ तस्यासंभवात् तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते वृत्ते तु गतात्वात् नानावश्यकं एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थं रूढे उपपदे
द्वे च सुवंतति उं तरूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तु प्रापियथासंख्यं नेष्यते द्विवचनोपपदमुदाहरति अनयोरिति लघीयानिति वेरितिलोपः उगित्वानुमं सांतम
हत इति दीर्घः हल्वा दिसंयोगात्तलोपौ विभज्योपपदमुदाहरति प्राच्येभ्य इति पंचमी विभक्ते इति पंचमी कथं तर्हि यरुद्रवान् पदुरासीत् एषमसुपदुतर इति अ
तुच्छं दसिम्हाशपटं नूनं नृजनादिषु न्नीयसु नौलः तुरिष्टे मेयः सुत् शब्दस्य लोपः स्यादेषु परेषु अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठा दोही यमीधनुः

वाहुः एकस्यापि धर्मिणः तच्छीलित्वादि रूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्मनियोग्ययेस्यः प्रकर्षस्तदाश्रयश्चेत्तरप्रत्यय इति व्यपदिशंति अन्य एवासि संदत्तः क
श्रित्स एवासि धनं जयस्त्वमिति अजादी गुणवचनादेवा रष्टोवधारणार्थ एवकारेण प्रत्ययनियमोया एवकाराभावे तु गुणवचनादेवादि प्रत्ययावेवेति प्रकृति
नियमोपि संभाव्येता तथा च पदुतरः पदुत्तमदत्यादि न सिध्येता तुच्छं दसिपूर्वण नियमेन आवर्तितयोः प्रतिप्रसवोयं नत्वपूर्वविधिसे न उपाधिसंकरेण तु
रिष्टादेषि त्वेनां त्यलोपे सिद्धे प्यारंभ सामर्थ्यात्सर्वस्य तृशब्दस्य लोपस्तदाहा करिष्ठा इति दोही यमीति इयमनयोरतिशयेन दोग्धी भस्यादे तद्वि ते सिद्धश्च प्रत्ययवि
धिविति वचनात् तद्वि ते कर्त्तव्ये प्राप्ते वपुं वद्राव इति ङीपि निवृत्ते दोग्धु शब्दात्प्रत्ययः ततस्त चिनिवृत्ते निमित्ताभावात् घत्वजश्वयोरपि निवृत्तिः अलौकिकवि
ग्रहवाक्ये प्राप्ते तयोरप्रवृत्तिरुक्तव्यूह परिभाषयेति तु तत्त्वं गुणसु प्रवृत्ते लुप्तेपित् चिप्रत्ययलक्षणौ व्युत्पात्तां दसमपितुरिति सूत्रं मुष्टिमे यस्विति चणवि
ष्वदित्यतिदेशे नलोपेपि कर्त्तारमाचष्टेकारयतीत्यादावुपयोस्य लोपत्वादिहोपन्यसां

प्रशस्यन्तः अजादीत्यनुहं सप्तम्या विपरिणम्यत इत्याहा अजाद्यो रिति अजाद्योः किं प्रशस्यन्तः प्रशस्यन्तः श्रेष्ठ इति प्रकृतिभावादिहो रितिलोपो यस्य गिलोप
अनभवति ज्यादाता जादन्तरस्य इयसुन आकार देशः स्यात् वृद्धस्य च स्वरूपस्य ह ग्रहणं न तु वृद्धिये स्यात् चामादिरिति पारिभाषिकस्य व्याख्यानात् अस्य प्रियसि परस्य
जावर्षादेशोऽप्यभवति न च तस्ये मनिचिसावकाशता शंका वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् यदि तु वृद्धस्य वर्षिश्चेति सूत्रमिहैव क्रियेत तद्वि वृद्धग्रहणं न

प्रशस्यन्तः ॥ ५ ॥ ३६ ॥ अस्य आदेशस्याद जाद्योः प्रकृत्येका च ॥ ६४ ॥ ३३ ॥ इष्टादिष्वेका च प्रकृत्या स्यात् ॥ श्रेष्ठः श्रेयान् ॥ ज्या च ॥ ५ ॥ ३६ ॥
प्रशस्यन्तः ज्यादेशस्य आदिषु यसोः ॥ ज्येष्ठः ज्यादाद्यसोः ॥ ६४ ॥ १५ ॥ आदेः परस्य ज्यायाना वृद्धस्य च ॥ ५ ॥ ३६ ॥ ज्यादेशस्य आद जाद्योः ॥
ज्येष्ठः ज्यायाना अनिकवाटयोर्नदसाद्योः ॥ ५ ॥ ३६ ॥ अजाद्योः नेदिष्ठः नेदीयाना साधिष्ठः साधीयाना स्थूलदूरयुवह स्वसि प्रसुद्राणां
यणादिपरं पूर्वस्य च गणः ॥ ६४ ॥ १५ ॥ एसां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गणः इष्टादिषु स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः हसिष्ठः सदिष्ठः सोदिष्ठः
एवमीयसुन स्वसि प्रसुद्राणां पृथ्वादिवात् ॥ सिसिमा ॥ स्यपिमा ॥ स्योदिमा ॥ प्रियस्थिरस्फिरोरुवहल गुरु वृद्धत प्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्यस्फ
वृंहिगर्विषत्रयद्राघिवृत्ताः ॥ ६४ ॥ १५ ॥ प्रियादीनां क्रमात् आदयः स्युरिष्ठादिषु प्रष्ठः स्थिष्ठः स्फेष्ठः वरिष्ठः वंहिष्ठः गरिष्ठः च्यविष्ठः
त्रपिष्ठः द्राघिष्ठः वृद्धिष्ठः एवमीयसुना प्रेयाना प्रियोरुवहल गुरु दीर्घाणां पृथ्वादिवादिमनिचि प्रेमेत्यादि च होर्लोपो भूचवहोः ॥ ६४ ॥
१५ ॥ वहोः परयोरिमे यसोर्लोपस्य देहोश्च भूरादेशः ॥ भूर्मी भूयाना ॥ इत्यपि इत्वा ॥ ६४ ॥ १५ ॥ वहोः परस्य इष्टस्य लोपस्य त्प्रियुग
मश्च भूयिष्ठः युवात्ययोः कनन्यतरस्यामा ॥ ५ ॥ ३६ ॥ एतयोः कनादेशो वा स्यादिति यसोः कनिष्ठः कनीयाना यस्ययविष्ठः अल्पिष्ठ इत्यादि ॥

कर्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याहः स्थूलदूरं परग्रहणं यविष्ठो हसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणते लोपो मा भूदिति ॥ पूर्वग्रहणं तु स्युष्ठाद्यं परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात् पूर्वस्य युष्ठाद्यं
भावः स्थविष्ठ इति किं च अर्गुण इत्येव सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं ॥ परयणतिलोपस्याभीयत्वनासिद्धत्वात् ॥ हसि प्रसुद्रयोर्गुणस्य प्रास्यभावात् ॥ स्यपिष्ठः
स्योदिष्ठ इत्यसिद्धिप्रसंगत्वात् एवमिति प्रियाना स्थयाना स्फेयाना वरीयानित्यादि ॥ इमे यसोर्लोप इति ॥ सचादेः परस्य त्प्रदेरेव भवति ॥ इष्टस्य यिद्धु ॥ पूर्वसूत्रं से पूर्णमनु

सि. को.
टी. त.
सु. त.
८०

वर्तते मराहावहोरित्यादि मूरादेशश्चेत्यपि ज्ञातव्यं। मूयिष्ठ इति। इष्टस्यादिलोके कृते यि शब्द आगमः। यद्वा लोपापवादो यकार आगमः इकार लृच्चारणार्थः। यस्य द्वय
मपीत्संभारूढं। युवत्स्योः। युवेति सरूपग्रहणं ननु युक्त्वाप्यस्या अल्पसाहचर्याद्वा ख्यात्वाच्च। अजादी रत्यनुवर्तनादजाद्योरेव परयोर्ननुतर समयोरित्याशयेन
व्याचष्टे। इष्टेयसोरिति ॥ ३३ ॥ विन्म तोर्लुकास्र जिष्ठ इति विनो लुकि कृते भत्वात्प्रकार्याभावात्। अस्मादेव ज्ञापकादगुणवचनत्वेपि विन्मतोरजादी भवतः प्रशंसा
यां रूपप्राप्त्यर्थस्य परिपूर्णतेः प्रशंसाननुसृतिः। तेनेहापि भवति। चोररूपोयं यदस्मिन् रथे जने हरति गुप्तवस्त्वपहरणे भौचौर्यं परिपूर्यते। पचतिरूपमिति क्रि
या प्रधानमाख्याते क्रियायाश्चासत्त्वरूपत्वेपि औत्सर्गिकमेकवचनं भवति। तेन पचते रूपं पचतिरूपमित्यादि। इह प्रथमैव विभक्त्यंतराणामप्राप्तिवहं वः।

विन्म तोर्लुका ५। ३। ६५। विने सुतु पश्च लु क स्यादिष्टेयसोः। अतिशयेन स्वर्ग्वीरुजिष्ठः। सजीवान्। अतिशयेन स्वर्ग्वाना त्वचिष्टः। त्वचीयान्
प्रशंसायोरूपय। ५। ३। ६६ ॥ सुवन्तः। तिड नाच्चा प्रशस्तः पदः पदरूपः। प्रशस्तस्य चति। पचतिरूपः। ईषद समासौ क ल्यदेश्यदेशीयसुधा ३६७
ईषदने विद्मन् विद्वत्कस्य। यशस्कल्यमा अजुः कल्यमा विद्वद्देश्यः। विद्वद्देशीयः। पचतिकस्यमा विभाषा सुपो बहुचपुरमात्रायां शिष्ट्या
ईषदसमासि विशिष्टे सुवन्तः इह ज्वास्यात्स च प्रागेवनतुपरः। ईषदूनः पदुः। वहुपदुः। पदुकल्पः। सुपः किमा पजनिकल्पः प्रकारवचने जा
तीयरा। ५। ३। ६८ ॥ प्रकारवति चायमाथालतु प्रकारमात्रे। यदु प्रकारपदु जातीयः। प्रागिवात्कः। ५। ३। ७ ॥ इवेप्रतिकृता विभक्तः प्राक्काधिकारः
अव्ययसर्वनाम्नामकच प्राकृतेः। ५। ३। ७२ ॥ तिडश्चेत्यनुवर्तते ॥

एवं पचतिकस्यमित्यादेव विधौ विभाषा सुपः। सूत्रे सुप इति प्रकृतं। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युक्तेः। सुवंतादिति एतच्च पंचम्यंतमुक्तमेव। पुरस्ताच्छब्दपर्यायस्य प्रा
गिनिशब्दस्य तैः यदुक्त्वात् प्रागित्यपेक्ष्यत इति तु मनोरमायां स्थितं। नच सूत्रस्य पुरस्ताच्छब्दसमानार्थक प्राक् शब्दयोगेपि षष्ठ्यतसर्थेति सूत्रीत्यादिति वाच्यं। अ
पि प्रादिति सूत्रे च तत्र पदस्य इदं च त्वेपि षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्येतद्वा धनाथे पृथग्रहणमिति सिद्धं। तयित्वा प्राक् प्रत्यग्वाग्रामादित्युदाहृतं नाना। काशिक्यां रत्ना
वपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः सुवंतादिति च प्रयुक्तं। तदसमंजसमिति मत्वा हरदत्तेन कथंचित् समर्थितं। ल्यपलोप एषापेचमी। एवंभूतं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थ इति ॥

प्रायेवेति। भौनशुश्रुषेवधारणेवनेनरतिभावनतेनचवहजेवविकल्प्यतेनतुपूर्वत्वां। तुशब्दाभावेतुप्राक्कं विकल्पेनतथापहवहचपरः स्यात्। भाष्यकारस्यमतेतुनेदं
 तदस्यफलं न ह्यह। उरुचिजेन्यतरस्वामिभ्यादौ प्रधानत्वात्प्रत्यक्षविकल्प्यतेनतुपरत्वं प्रत्ययएवहिपरत्वविशिष्टेविधीयतरतिविशेषणं। सुणत्वात्। गुणनाचप
 रित्वादिनिन्यागतदृष्टिपि विभाषाग्रहणेनप्रजेवस भंस्यतेनपुरस्तादित्ये तत्। तुशब्दस्यतुअवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनंपुरस्तादेवसत्रेयथास्मादिनिन
 लिगसंज्ञेयविभाषाप्रत्ययोत्पत्तेः। प्रकृत्यवस्थायांयेदृष्टेतेएवसवहचः प्रयोगश्चप्राक्प्रकृतरेवभवतीति। तेनवहगुडोहाहालधुर्वहत्त्वेनरुड्यादौ प्रकृतिवस्त्रिगमेवम
 वतिनत्वनिधेयवस्त्रिगं ननुस्वार्थकाप्रकृतितोलिगवचनानिलभंतेदस्येवसिद्धिमिति। केमनेनतुशब्दग्रहणेनेतिचेदबाहुः एतदेवज्ञापयति ईषदसमाप्तयेस्वार्थिका

कस्यचदः। पा३। ७२। काव्ययस्यदकारो नादेशस्यदकच्चा। अज्ञतिपा३। ७३। कस्यायमशोः श्वकः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वकैः। विश्वकैः। ओकार
 सकारभस्तरादौमुपिसर्ध्वकान्छेः प्रागकच्चा। युवकयोः। आवकयोः। शुष्माकासु। अस्माकासु। युष्मकाभिः। अस्मकाभिः। ओकारेत्वादिक्किमात्वयका
 मयका। अकश्चकरणत्वात्। मः कश्चकश्चभिमल्लान्छेः दचः परः। तूष्णीकामास्ते। शीलेकामकोपश्च॥ तूष्णीशीलः। तूष्णीकः। यच्चतुक्किजस्य
 तकि॥ धकिता। हिरकुत्ता। कश्चितोप॥ ७४। कश्चितोप॥ श्वकः। संज्ञायो कना। पा३। ७५। कश्चितेकनस्यात्तदनेनचेसंज्ञागम्यते। शूद्रकोशधकः
 स्वार्थस्वचनम्। अनुकम्प्यायामापा३। ७६। पुत्रकः। अनुकम्पितः पुत्रइत्यर्थः ॥

एषाशर्करकल्पेगुडरस्यदिसिद्धः। प्रागिवात्कः। सुपइत्यनुवर्तते। नतिउंत्तत्कोन। अथ्ययस्यनाम्ना। अनुवर्ततर्ति। मडकधुयेतिभावः। ज्याप्रातिपदिकात्सुपरतिवानुव
 र्तेतएव॥ ७७॥ कस्यचदः काताव्ययस्येति। सर्वनामग्रहणेतिद्धं हणचनेइसंबन्धयतेतयोः क्तत्वासंभवात्। नचाधोक् अधेगिन्यादौसंभवोस्तीतिवाच्यं। कत्वस्योत्तिद्धत्वात्
 यद्यपिशब्देतेर्यदुक्लिङितिपिअशब्दगणितिसंभवतितथापियदुत्तोसार्वात्रिकत्वान्देशेसुसमसि। अंशसिक्चिल्लस्यसद्भावेपिसर्वविधयश्चंदसिवाविधीयंनइतिहत्ववि
 धिनेश्वर्ततर्तिभावनं। ओकारेति॥ अकश्चिधौसुपोप्यनुस्वयासत्तन्नामासुवाचदेविशेषणकामचारात्। अव्यवस्थाप्रसंगेभाष्यकारवचनाद्यवस्थाश्रीयते ओकारसकारर
 त्यादिंसंकोचश्चयुष्मदस्मन्नाविषयकसुधैवभाष्येउदाहृतत्वात्॥ अन्येषांत्वविशेषणप्रातिपदिकस्यैवटेः प्रागकचनतुसुवंतस्यतेनसर्वकेणइमकेनभवकं तमिन्यादि

सिध्यति।

सि.कौ.
टी.त.
सु.त.
८९

त्वधका मयकेति। नत्वत्र सुप-प्रागकचिह्नते प्रत्यये परतस्त्वमादेशयोः सतो रपियो चीतियत्वं न स्याद्विभक्तिपरत्वाभावादिति चेन्नैवं। अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यनामाभि-
त्याकं चः पूर्वमेव यत्प्रतिपत्तात्। ए। युक्कामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युक्कवादेशाविति बोध्यं। शीलक इति। शीलस्वभावो नियमश्चतुष्मीकरतिकेण इति ह्रस्वसुभाष्यका-
रप्रयोगान्नकपीत्यत्रनेतियोगविजागा ह्यनभवतीत्याहुः। अकचो द्वितीय अकार उच्चारणार्थ इति ध्रुनेये सुशहरति। पचतकीत्यादि। अनुकंपायां। कृपादयानुकंपास्यदित्य-
मरा। नीतौ चतुक्तात् अनुकंपा युक्ता इति यद्यपि पुत्रादिरेव सा स्यादनुकंपा युक्तौ न तु धानादिसुधापि कृद्वा राधानादीनामप्यस्य नुकंपासंबंध इति भावः। धानका इति। धा

नीतौ चतुक्तात्। पा ३। ७७॥ सामदानादिरूपयो नीतिसुस्याङ्गम्यमानायामनुकंपा युक्तात्कप्रत्ययस्यात्। हनते धानकाः। गुडकाः। एहकाः। अर्हेकि
पूर्वेणानुकंप्यमानात्प्रत्ययः। अने ननु परस्परसम्बन्धेपीति विशेषः॥ वह्नचौमनुष्यनामृज्वा। पा ४। ७८॥ पूर्वसूत्रद्वयविषयो॥ घनिलचौचा। पा ५
७८॥ तत्रैवा ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादेशः। पा ३। ७९॥ अस्मिन्प्रकरणे यद्योऽ जादिप्रत्ययश्चतस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृते द्वितीयादच उद्धे सर्वलुप्यते। अनुक-
म्पितो देवदत्तो देविकः। देविकः। देविलः। देवदत्तकः। अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः। ठग्रहणमुक्ता द्वितीयत्वेकविधानार्थम्॥ वायुदत्तः। वायुकः
। पितृकः। चतुर्थ्यादच उद्धे स्यलोपो वाच्यः॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः। अनजादौ च विभाषालोपो वक्तव्यभादेवदत्तकः। देवकः। लोपः
पूर्वपदस्य च। दत्तिकः। दत्तियः। दत्तिलः। दत्तकः। विनापि प्रत्ययपूर्वोत्तरपदयोर्धौ लोपो वाच्यः। देवदत्तः। दत्तदेवः। सत्यभामा। भामासत्या। उवर्णा ह्य-
इलस्य च। भानुदत्तः। भानुलः। आवर्णादपि॥ सवित्रियः। सवितलः। चतुर्थ्यादनजादौ चलोपः पूर्वपदस्य च। अप्रत्ययेतथैवेष्टुवर्णा ह्यइलस्य च १

नामस्त्रीलिङ्गान्तःकः केण इति इस्। कप्रत्ययांतादृषा अत्र प्रत्ययस्यादितीत्वेन नभाव्यं। प्रायेण तु धानका इति पठ्यते। तत्रलिङ्गातिवृत्तिर्द्वय्येति हरदत्तः। कर्मव्यतिह-
रे। चस्त्रियामि-। तोसहेणचः स्त्रियामिति सूत्रे पुनस्त्रीग्रहणेन ज्ञापितस्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गकचिदिति वर्तेत इति तेन धानका इत्यत्र पुंस्त्वमिति भावः। घनिलचौच-
वर्णा राधया प्रादमिनिका। शकादह पूर्वसूत्रेणैव ठञ्चिहितः वावचनात्कोपिचकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञेति चिन्त्यां योगविभागे फलमपि चिन्त्यमिहरदत्तः। अजादौ। समाहारद्वंद्वे-
सौत्रेपुंस्त्वं आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं। यस्मिन्विधिसरा दावित्येव सिद्धमिति हरदत्तः। अस्मिन्प्रकरणे इति। अनुकंपायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्या बुद्धौ सन्निधाः। इति।

भावः

अथ ग्रहणमिह सर्वलोपार्थं अन्यथा आदेः परस्येत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याहाद्वितीयादच ऊर्ध्वसर्वमिति। अजिनांतस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह लुप्यत इति। ननु ठग्र
 इति शब्दार्थे इकादेशे कृते अजादावित्येव सिद्धत्वात्त आहाठको द्वितीयत्व इति वायुकर इति। वायुशब्दात्परस्यदत्तशब्दस्यैव स्यात्तामेव लोपे इत्सु सुक्तांतादिति कः। किंच
 एतच्छब्दग्रहणस्य प्रथमजिनांतरमप्यस्ति यदा तु चित्रगुप्रभृतिभ्यश्च तदोर्गतत्वात्कादेशप्राप्त्या प्रथममिकादेशस्याः संभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थं
 पिठग्रहणस्येन नमस्येयामुत्तरपदलोपे कादेशस्यासंभवादि कादेशे चित्रक इति रूपं सिध्यतीति बोध्यं चतुर्थोदनजादौ चेति वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भक्त्वा व्याचष्टे। चतु
 र्थादच ऊर्ध्वस्येति। अजादाविति। हलादावित्यर्थः। अस्मिन् प्रकरणे इत्येवालोपः पूर्वपदस्य चेति। अजादावनजादौ चेति बोध्यः। अप्रप्येतथैवेत्येतद्व्याचष्टे। विना
 विप्रत्ययमिति। उरलस्येति। उरलस्यलः। लोप इत्यर्थं सूत्रादेः परस्येति रकारलोपो बोध्यः ॥ ३० ॥ प्राचामुपादेः। वहचोमनुष्येत्याद्यनुवर्तते। उपेद्रदत्त इति। ननु कृतसं

प्राचामुपादेः उज्वचो बोध्यः ॥ ३० ॥ उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडचवुचएतौ लः। चाद्यथा प्राप्तमा प्राचां ग्रहणं पूजोर्था अनुकम्पित उ
 पेन्द्रदत्तः। उपडः। उपकः। उपिकः। उपियः। उपिलः। उपेन्द्रदत्तकः। षडुपाणि। जातिनाम्नः वः। पा। ३० ॥ मनुष्यनाम्नस्येव। जातिशब्दो
 यो मनुष्यनामधेयस्य स्मात्कभस्य दनुकस्यायामनात्तौ चासिंहकः। शरभकः। रसभकः। द्वितीयसंध्यस्य रश्चेत्तदादेशो लोपो वक्तव्यः ॥ क हो डः
 कहिकः। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ वागाशीर्हः ॥ ॥ ॥ धेनुमेदशब्दादे कादेशस्य पूर्वोत्ततया ग्रहणदुपादेरिति विधीय

मानौ प्रत्ययौ लोपानाम्लेपस्य नकारादेरेव स्यात्ततश्च उपक उप इति रूपेण स्यातां। किंतु उपयड उपेयक इति रूपे स्यातामेव च निलचठचक्षपिदोष एवा तस्मादिहैव द्वि
 तीयसंध्यस्य रश्चेति व्याप्तिं कृते जातमिति चेदत्राहुः प्रकाशतरेण निर्वाहसंभवात्सोक्ता च्याहि। आदुलेकृते द्वितीयसंध्यस्य रमित्यादिना अकारस्यापि लोपप्रस
 क्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यहपरेभाषया प्रत्ययः। तच्च परिनिष्ठितत्वे परेण समर्थग्रहणे न सोऽपि तिरित्येव परिभाषावार्धः शक्यः। प्राग्दिशरतिसूत्रे समर्थग्रह
 णनिवृत्तमित्युक्तत्वात्कृतसंघेरेति प्रागुक्तज्ञापकवलेन समर्थग्रहणप्रत्याख्यापक्षेपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वात्प्रयणादिति। उपेद्रः उपगुरुपकर्त्तव्यादिषूपडादी
 नोपचानां रूपालां साम्येपि संधवादिष्विव प्रकरणादिना विशेषाध्यवसेयः। जातिनाम्नः यिशब्दात्तात्पर्ये प्रसिद्धाः मनुष्येषु नामत्वेन विनियुक्तास्तद्दोदाहरणो द्वितीय

सि.कौ.
टी.त.
सु.त.
६२

मित्यादि। एचः संध्यस्य मिति प्राचां संज्ञा। वागाशीरिति वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः ॥ ॥ वाचिक इति। यद्यत्र द्वितीयादच उर्ध्वस्य लोपः स्यान्न दावाच आइकरति स्थि
तेयस्येति चेत्कारं लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादाकारं तस्य भवेत् अंतर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य च कश्चिन्तस्य पदत्वेन कुलजश्लयोः सतोर्वागिक इति स्यात्। उत्तरपदलोपे तु अ
ज्ज्ञादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तस्यावधिकन्यायविभक्तिमिति संज्ञया सुमिडं तमिति पदसंज्ञा एके संज्ञाधिकारान्तरत्वाद्ध्यते स्वादि धिति पदसंज्ञा तु न शकनीये वय
चिभमिति भसंज्ञया सुदपवादेवात् कथमिति। अत्रासुत्तरपदलोपे जने जस्त्वं दुर्लभमिति प्रश्नः। यद्यदिति। अत्र सौत्र एव लोप इत्यतो न लोप संख्या निक इत्यर्थः। शेवल
सुपरि। शेवलिक इति। वहचो मनुष्य नाम इति ठच् घनिल चो सुशेवलियः। शेवलिलः। शेवखरीनांतृतीया लोपोप उच्यते। सचाकृत संधीनां वक्तव्यं सुपर्याशीः सुप

वाचिकः। कस्य उर्ध्व लोप इति क इति। यद्यत्र द्वितीयादच उर्ध्वस्य लोपः स्यात्तदा वाच आइकरति स्थि
मांगजदौ परे तृतीयादच उर्ध्व लोप स्यात्। पूर्वस्यापवादः। अनुकम्यितः शेवल इति। शेवलिकः। शेवलियः। शेवलिलः। सुपरिकः। विशालि
कः। दहणिकः। अर्थमिकः। अजिनानास्योत्तरपदलोपश्च। पा। ३८२॥ अजिनानामनुष्यनामोऽनुकम्यायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः। अनु
कम्यिते व्याप्राजिनोऽप्राजिकः। सिंहकः। अल्पोपा ३८५॥ अल्पनैलं तैलकं। ह्रस्वोपा ३८६॥ ह्रस्वोऽह्रस्वोऽह्रस्वकः। संज्ञायाङ्नापा ३८७॥
ह्रस्वहेतुकायां संज्ञा तस्यो गम्यमानायाङ्ना पूर्वस्यापवादः। वंशकः। वेणुकः। कुटीरशमीशुद्धाम्योरः। पा। ३८८॥ ह्रस्वकुटी। कुटीरः। शमीरु
शुद्धाम्योरः। कुत्तुः। पा। ३८९॥ ह्रस्वकुतू। कुतुपः। कुतूः कृतेः स्नेहपात्रं। ह्रस्वसाकुतुपः पुमान्। कासूगोणीभ्यां धृत्वा। पा। ३९०॥ आयु
घटिशब्दसूः। ह्रस्वोऽसूतरी। गोणीतरी ॥ ॥

यसंदिताकार्ये दुहते लोपे सति सुपरिक इति स्यादिति व्याख्यातं। अयं भावः। संहिताकार्यणि कते तृतीयादच उर्ध्व लोपे सति शीरे त इत्यस्यैव लोपः स्यात्। आ
कारस्य तु यस्येति चेत्तनेन स्यात्तथा च स्यानिवदावाधणे निवृत्तिर्भविष्यतीति। ह्रस्वो नैलाद्रौ ह्रस्वदीर्घादिव्यवहाराभावात् वृह्यक इत्युदाहृतं। यद्यप्ये इत्यने
नैवेदं रूपं सिध्यति तथापि शाब्दो धेविशेषो लीत्यङ्ः। कुटीर इति। स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गमतिवर्तत इति पुल्लिङ्गतात्संगच्छते ॥

वेत्सोऽथा तनुत्वं न्यूनतासा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासत्तेः क्वचित्तनुत्तः चरितधर्मोतराणां तत्रवत्स्य प्रथमवयसः प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयांतर प्रादिसत्य
 द्वितीयमिति तत्तु उद्यता ननु एष च ननु तृतीयवयः प्राप्तिः अश्वायाम श्वाद्युत्पन्नैश्च अश्वत्वं च जातिः तत्सह चरितस्याश्वायामश्वाद्युत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वम
 यपित्कता तथा चेन्न र्दमेनाश्वायामुत्पत्तिरित्येव श्वतराः कृषभभारस्य बोद्धव्यं तस्य तनुत्वं भारोद्धहनेमदशक्तिता तद्वा सुश्रुतमतरः किं यत्तदोक्तं तरो वै लव इति गुणो ननि
 हारणमिच्छन् क्रियते ज्ञान्भ्यानिहारेण कतरो ध्यायकः कतरो देवदत्तः त्याद्रिज्ञेयं ननु हयोरकस्य निहारेण उतरचेद्भवति तर्हि कृषोरन्यतरो देवदत्तः ययो
 रन्यतरस्योरन्यतर इत्येतापि प्राप्तेः अत्राह निहारेण वाचिभ्यश्च यै प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्याभ्यं त्रेनात्रेणतिप्रसंग इति एकस्येति किं द्वयोरितिक
 मणियपि भाभूत् तथाहि सत्यस्मिन्सर्वे कौरे देवदत्तयत्तद्वा वित्यादवेव स्यात्ता वावहनां किं यत्तद इति वत्ते जातिश्च परिप्रश्नेति समाहारुद्धं अत्र

वत्सोऽथा अर्षभेभ्यश्च तनुत्वे पाशर्षा वत्सतरः द्वितीयवयः प्राप्तिः उद्यतरः अश्वतराः कृषभतराः प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायमा किं
 यत्तदनिहारेण हयोरकस्य उतरच्चापाशर्षा अनयोः तरो वै लवः यतराः ततराः महाविभाषया कः यः सः वावहनां जातिप
 रिप्रश्ने तमच्चापाशर्षा च हनामध्ये एकस्य निहारेण तमच्चास्यात्ता जातिपरिप्रश्नेति प्रत्याख्यातमाकरे कतमो भवतां कठः
 यतमः ततमः वाग्रहणमकजर्थे प्रायकः सकः महाविभाषया यः सः किमोऽस्मिन्विषये उतर जपि कतरः एकाच्च प्राच्यम् पाश
 र्षा उतर च उतमच्चास्यात्ता अनयोरेकतरो मेवः एवा कतमः ॥ ११ ॥

जातिवितिसर्वेषां विशेषणं षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जा
 तिग्रहणस्य निष्कृत्यसंबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् परिप्रश्ने ग्रहणं तु निहारेण विशेषणं तच्च क्षयनिवृत्त्यर्थं तत्र जातिग्रहणं प्रायोभिप्रायं क्रियागुणसंज्ञाभिरपि नि
 हारेणोपि उतर च उद्यत्ता तथा पूर्वमुने हयोरिति योमिमाय वहनां निहारेणोपि उतर च उद्यत्ता तत्राच वार्तिकं किमोदीनां द्विवहर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यान
 र्थकमिति अत्र कैयटः द्वयोरिति जातिपरिप्रश्ने न कत्रेयमेति भाव इति तदेतदाह प्रत्याख्यातमाकर इति कठ इति कतमो भवतामध्यायकः शू
 रो देवदत्तवेत्युदाहरणं व्यायकः सक इति कक इति तु गोक्तं अप- सहितस्यापि किमः क इत्ययमादेश इति व्याख्यातत्वात् महाविभाषयेति प्रादिश इति सूत्रे

सि. को.
टी. त.
मु. त.
८३

समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेपि वाग्रहणमनुवर्तते इत्युक्तत्वादिति भावः किं यत्तदस्ति सूत्रे द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानादाह किमोस्मिन्निति। एकाच्च। प्राचां ग्रहणं पूजा
र्थविकल्पाः नुवर्तन्ते एव ॥ ६ ॥ अवक्षेपणे कना कुत्सिते तु कः। खरे विशेषः। येन रत्नं रति। अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणे ल्युङ् तदिति भावः। प्रागि
वीयानां पूर्णवधिः। अश्वकः। ति। अश्वशब्दोश्च एव वर्तते कने प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सद्देश्यति नायं स्वार्थिक इति के। अन्यतु सादृश्यनिवधनादभेदोपचाराद्गौ
र्वाहीक इति वदश्च शब्द एव प्राते क्तौ वर्तते। प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारिकत्वस्य बोधक इत्यहः। प्रतिकृतौ किं गौरिवयः तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तुप्र

अवक्षेपणे कना पा ३८६ ॥ व्याकरणकेन गर्वितः। व्याकरणकः। येनेतरः कुत्सिततदि होदा हरणमास्वतः कुत्सितनु कुत्सित इत्यस्या प्रागिबी चानां
पूर्णेवधिः। इवे प्रतिकृतौ पा ३८६ ॥ कनस्यात्। अश्व इव प्रतिकृतिः। अश्वकः। प्रतिकृतौ किं गौरिवगवयः संज्ञायां चा पा ३८७ ॥ इवार्थक
नस्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा। अप्रतिहृत्यर्थं प्रारंभः। अश्वसदृशस्य संज्ञा। अश्वकः। उष्टकः। लुम्भनुष्ये। पा ३८८ ॥ संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्या
न्नुष्ये वाच्ये। चंचात्तृणमयः पुमान्। चंचेवमनुष्यश्च वा वर्धिका ॥ जीविकार्थे चाप्ये। पा ३८९ ॥ जीविकार्थे यद्विक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये
कनो लुप्यात्। वासुदेकः। शिवः। स्कंदः। देवलकानां जीविकार्थो सुदेव प्रतिकृतिश्चिदस्मा। अपत्ये किमा हस्तिकात्त्रिकीणीते। देवपथादिभ्यश्च।
। पा ३९० ॥ कनो लुप्यात् ॥ देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणो यमावस्तुदेज। पा ३९१ ॥ इवेत्यनुवर्तते एव। प्रतिकृताप्रतिनिवृत्तमा वस्तिरिव
वासेयं। वासेयी। शिलायादः। पा ३९२ ॥ शिलेव शिलेयमा ॥ शिला यो रतियोगविभोगहृजयीत्येके। शैलेयं। शस्त्रादिभ्यो यः। पा ३९३ ॥
शास्त्रेवशास्त्र्यः। मुख्यः। जघनमिव जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः। द्रव्यचमव्ये। पा ३९४ ॥ द्रव्यमयं ब्राह्मणः। कुशाग्राच्छः। पा ३९५ ॥ कुशाग्र

तिकृतिः। गवयस्तु नैवीं समुदायश्चेत् इति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्सदृशस्य संज्ञेत्यर्थः। चंचावधिके रति। लुपियुक्तवद्भावात्स्त्रीलिंगता वासुदेवः शिव इत्या
दिभ्यः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृह्याद्गृहं भिष्यमाणं अतंतिता एव मुच्यंते। देवलका अपित एव भिष्यवोः भिष्यताः। यास्वापतनेषु प्रतिष्ठार्थं ते पूज्यंते च तासु तत्र सूत्रेण लुप
र्तदुक्ता। अर्चीसु पूजनार्थं सुचित्रकर्मध्वजेषु च। इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिभ्यिति। आर्चीसु प्रतिमासु कीदृशीषु पूजनार्थं सुगहेषु यतनेषु वायाः पुःपंतेना

॥ इति श्रीशिव
॥ इति श्रीशिव

चित्रकर्मध्वजाभ्यां तद्गताः प्र निरुतयो लक्ष्येते आर्चिसूदाहरणशिवः विलुः चित्रकर्मणि अर्जुनः दुर्योधनः ध्वजेषु कपिः गरुडः सिंहाः सुपर्णमिह भकाराद
यः ध्वजेषुराज्ञां संति हस्तिकानिति ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति रामसीतलक्ष्मणजीविकार्थे विक्रीणीते यो न रसं चधिकृषिकं सन्त्यद्यो यशश्चान्न वेति

समासाच्चतद्विषयात् ॥ ३ ॥ १० ॥ ६ ॥ इदार्थे विषयात् समासाच्छ स्यात् काकनालीयो देवदत्तस्य वधः इह काकनालसमागमसदृश
श्रीरमसमागमस्य समासार्थः तत्र युक्तः काकमरुत्सदृशस्तु प्रत्ययार्थः अजाकृपाणीयः अतर्कितो यनत इति फलितोर्थः शर्करादिभ्योः
णाया ३ १० ॥ शर्करेव शर्करमा अङ्गुल्यादिभ्यः कृपाया ३ १० ॥ अङ्गुलीवा आङ्गुलिकः मरुजवा भारुजिकः एकशालायाष्ठजन्यतर
स्यमाया ३ १० ॥ एकशालाशब्दादिनाथेठज्यापठका एकशालेवा एकशालिकः एकशालिकः कर्कलोहितादीकृपाया ३ १० ॥ कर्कः
शुक्लः श्वसत्तः कार्कीकः लोहितकः भ्रुतिकः ॥ पूगावज्योः ग्रामणीयुक्तीत् ॥ ३ ११ ॥ इदार्थे निवृत्तः नानाजातीया अनियतवृत्तयोः र्थकाम
प्रधानाः सङ्घाः पूगासङ्घाचकात्सार्थे ज्यस्यात् लोहितध्वज्याः व्रातचफजोरस्त्रियाम् ॥ ३ ११ ॥ व्रातः कापोतयाक्वः चफत्राकौञ्जयन्धः ब्राधाय
न्यः आयुधजीविसङ्घः ज्वलद्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ३ ११ ॥ वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घः सङ्घाचिनः स्वार्थेच्यट् ॥ शौद्रकः ॥ मालव्यः ॥ टि
वाजीयः शौद्रकी ॥ आयुधेनिकिमा मलाः सङ्घेनिकिमा सङ्घादवाहीकेषु किमाशवराः ॥ अब्राह्मणेनिकिमा गोयास्रवाः ॥ शालङ्कयनाः ॥ ब्राह्मणेनदि
शयप्रदत्तामा राजन्यसङ्घासङ्घेमा रकाहेत्यण ॥ ३ ११ ॥ आयुधजीविसङ्घवाचकात्सार्थे चार्कैर्यः आयुधेनिकिमां जातिशब्दान्माभू
त्तुदमन्यादिनिवृत्तः प्राच्छः ॥ ३ ११ ॥ इदमन्यादिभ्यस्त्रिगर्तयेषुष्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यस्वार्थेच्छ स्यात् ॥ त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषाने

वर्धप्रत्तं पंडितमचक्षे स्थिति अदंनवा अणपदलक्ष्यतन्वायगहस्तिकानिति वतरामकंसीतिकां रसमणकमिति प्रयोगाएवसाधवरति देवपथदत्यादि देवपथदवप्र
निरुतिः इमपथदवप्रनिरुतिरिति दशसः वलिरिति वासिनीमः यद्विनि यमरः इवंचभये दुशब्दादिवाथेयप्रत्ययोनिपात्यते ॥ ३ ॥ समासाच्चतद्विषयात् नच्छब्देन प्रकृतदवा

त्रिगर्तयेषुष्यः
कानिदृश्यते र्वाथे विषयादिति

सि-कौ-
टी-त-
सु-त-
८४

छः स्यादिति इवार्थे इति त्रोध्यां पूगाञ्च इत्यतः प्रागिवेत्यधिकारात्। शस्त्री श्यामेत्यादौ तु एक एव इवार्थः। सच समासांतर्भूत इति छोनभवत्युक्तार्थानामप्रयोगात्। का
क तालीय इति। प्रकृतसूत्रादेव त्रापकारिवार्थसमासः। मुप्सुपेति वा। उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः सच छप्रत्ययविषय एव तेनेह स्वातंत्र्यं उपाध्यंतरयोगो वि
ग्रहश्चनेत्याकरः। इहं का क तालेत्यादि॥ आगच्छतः काकस्याः कस्मात्तालफलपतनाद्यथावधस्तथेवाकास्मिकचौरसमागमाद्देवदत्तवधः। एवमजाया आगच्छत्या
कृपाणपतनात् यथावधस्तत् दशमरणमिति फलितोर्थः। अतीर्कितोपनत इति। अत्रिंति तोपपन्नः यादृच्छिक इत्यर्थः। पूगाञ्चो। स्वरूपग्रहणं तु न भवति अग्राम
णीपूर्वादितिवचनात् पूर्वशब्दे ल्युवपवचन। अग्रामणीपूर्वादिति किं। देवदत्तो ग्रामणीर्यथाते देवदत्तकः। स एव ग्रामणीरिति कन। अत्र समुदायः पूगवचनः। लो
हितध्वज्य इति। लोहितः ध्वजो यस्य संघस्य सः लोहितध्वजः। स एव लोहितध्वज्यः। व्रातच्छजोः उत्सवजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः। उत्सवः शरीरस्यासौ कौ

आहुस्त्रिगर्तषष्ठसु कौण्डोपरथदाहिकी। कौण्डिकिर्जालमानि श्वत्रसगुप्तोऽयजानकिः १ दामनीयः दामनीयो। दामनयः। औलपिः। औ
लपीयः। त्रिगर्तः। कौण्डोपरथीयः। दाहिकीयः। पार्श्वदियोधेयादिभ्याम एजौ। पा। ३। ११७ ॥ आयुधजीवीसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणौसुः
स्वार्थे। पार्श्वः। पार्श्वौ। पार्श्वः। यौधेयः। यौधेयो। यौधेयाः ॥

माहारदं दान्यंचमी। त्रिगर्तषष्ठभ्य इति। येषामायुधजीविनां षडंतर्वर्गः षष्ठवर्गस्तु त्रिगर्तषष्ठभ्य इत्यर्थः। त्रिगर्तषष्ठवर्गषष्ठकाः के इत्याकास्यामाह ॥ ३ ॥ आहुस्त्रिग
र्तषष्ठाश्चेति। अत्र जानुक पस्त्रिगर्तवर्गः तेषु च त्रिगर्तषष्ठेषु प्रथमपंचमो कौण्डोपरथत्रास एगुप्तशब्दौ शिवाद्यणतौ श्यास्त्रिंताः। केचित्तु अतद्विंतांतमेव षचमं
वसगुप्तशब्दं पठन्ति। कौण्डोपरथीय इति। वहवचने तु कौण्डोपरथाः दांडकप इत्यादि। पारश्व इति। पशुंरिति जनपदशब्दस्य तोऽयत्येद्य अगधेत्यणवहत्वेतद्राजत्वास्तु
क। पुनस्संघविवक्षायामनेनाण। अशुण्यणवहत्वेतद्राजत्वास्तु क। तदाह। पश्व इति। ननु पशुंरितियोजने पदशब्दस्य स्मादेवानेन यस्वार्थेण विधीयतामप्यने
विपशुंशब्दात्संघविवक्षायामस्त्वित्त्वौतु स्वार्थकत्वं न सिध्येदिति चेदत्राहुः। केवलः पशुंशब्द एव जनपदकचीनत्वं तद्विजनेन पदवाचिनं स्वार्थः एतन्विधीयते
किंतु अगधेत्यणस्य राजस्यवहत्वेत्यादिना लुकिवहत्वेन वाचिपशुंशब्दादेव स्वार्थे विधीयते स्वार्थश्चात्र संघ एवा न च पशुंशब्दस्य संघवाचित्वेनेति शक्यं ॥

षड्दपत्यवाचित्वे संघनाचित्वधौ व्यादिति न काप्यनुपपत्तिरिति। योधयइति। युध्यतेसोयुधा। युधेरिगुपधलक्षणः कः। युधाया अपत्यं च इति ढकात्तदंतात्संघविवक्षा
 यासनेनाज्ञातेन योधयइति आयुदात्तं भवति किंच योधयस्य कोलक्षणं वा योधयः संघां कलक्षणं तत्र जादण। एवं योधयादिषु येठगंताः श्लोके यास्येति सर्वेषु प्रयो
 जनद्वयमूल्या योधयइति। अत्रोक्तं अंतोदात्तानचनप्राच्यभर्गन्यादिना निषधः शक्यः स्त्रियाभवतन्निषेधात् ॥ ३३ ॥ आभिजित्यइति। आभिजितशब्दादणंता
 षत्राएवंविद्भृत्यभृतिभ्यो अणित्ते रंतेभ्यो वैदभृतशालावतश्चत्वावतादिभ्यो यत्र ॥ पादशतस्य संख्या दे। पादशतस्य किमा द्वौ द्वौ मासौ ददाति। संख्यादेरिति किं। प
 दपां दे रंतेभ्यो वा मिति रंतेभ्यो वा ददाति। अनेमितिकत्वा र्थमिति। निमित्ते भवोने। मतिकः। अध्यात्मादित्वाद्भ्रान्तद्वितीयं इति समासइति। यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वा

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूणोवच्छुमदणयत्रा पा ३ ११८ ॥ अभिजिदादिभ्योः एनेभ्यः स्वार्थे यत्र स्यात्। अभिजि
 तोः यत्। आभिजित्यः। वैदभृत्यः। शालावत्यः। शौखावत्यः। शमीवत्यः। और्णवत्यः। श्रौमर्त्यः। न्यादयस्य द्वाजाः पा ३ ११८ ॥ पूगात् न्यइत्या
 रभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः। एतिना स्त्रिया म्वहयुक्तुका लोहितध्वजाः। कपोतयाकाः। कौञ्जायनाः। त्राधायना इत्यादि। पादशतस्य संख्या देर्षीसा
 या स्वर्नलोपश्चात् ॥ ४१ ॥ लोपवचनमनेमितिकत्वा र्थम्। अतो नस्थानिवत्। पादः यत्। तद्वितीतार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः। वृत्तन्तं स्त्रिया
 मेव। द्वौ द्वौ पादौ ददाति। द्विपदिका मा द्विशतिका मा पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्। द्विसौ ददिकामाद एव्यवसर्गयोश्च
 ॥ पा ४२ ॥ वृत्तस्यात्। अतोऽस्यार्थमिदं। द्वौ पादौ ददति। तः। द्विपदिका। व्यवसृजति ददातीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ एतथापि वृत्तानां दोषेति तद्वितीतार्थम

वत्येवेतिभावः। ददातीति। समयणमात्रमिहरदत्ते रर्थः। नतुयः स्वलोपादनपर्यंतं तथाल्लि उतरसूत्रविषयत्वं स्यात्। केचित्तु व्यवसृजतेर्द्धीतोः प्रयोगसत्येव उतरसू
 त्रस्य प्रवृत्तिमाह। अन्यत्रापि दर्शनादिति। द्वौ द्वौ मासौ ददाति। पादोत्वनभिधानात्। प्रसंग इति भावः। दंडव्यवसर्ग। दंडं दंडः। दंडे श्वरादि एयं ताद्भावे घत्रा अत्राप्यु
 दाहरणे तद्वितीतार्थ इति समास। स्त्रीलिंगं च तद्वितीतार्थः। यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्वितीतार्थः। स्वार्थिकत्वाद्भ्रान्तः। द्वौ पादौ दंड इति। देवदत्तेन यत्र दत्त इति शेषः। दंडे प्रधानेकमे
 ति क्त इति यत्र दत्त इत्यत्र प्रथमा द्वौ पादादित्यत्र द्विपदिका मित्यत्र च द्वितीया भवति दंडे उग्रहणार्थ इति द्विकर्मके शूक्तमा तथा च द्विपदिका कर्मकग्रहणविषयी भूतो यत्र दत्त

इत्यादि रंतेभ्यो वा

सि. को.
टी. न.
सु. न.
८५.

स्थूलादिभ्यः। प्रकारेभ्यः सा दृश्यं च उभयत्रापि यथासंभवं कना। जातीयरोपवाद् इति तेन यमपितृदेवप्रकारवति ननु प्रकारमात्ररसुक्तं भवति। चंचद् हतोरिति। एता
वपि स्थूलादिष्वपठितव्याविधिभावात्। चंचत् इति चंचतिश्चलनकर्मोच्चनेष्वकश्चिच्चंचत्ः॥ एवं वृहद्विशेषो वृहत्कः। यद्वा अचंचन्न वृहन्नपि प्रभाविशेषाच्चंचन्नि
वृहन्निवमणिविशेषालक्ष्यते संचंचत्कः। वृहत्कः। सुरकरति। केण इति हसः। चित्रकमिति। ईषच्छिन्नमित्यर्थः। क्तप्रकृतिवाच्ययाक्रियया क्तप्रत्ययवाच्यस्य सा
धनस्य व्याप्तिरत्यंतगतिः। अहं क्तमिति। न सामिवचने। सामि अहं उच्यते। नतत्सामिवचनमिति व्युत्पत्त्या वचनग्रहणं पर्यायार्थमित्याह। सामिपयोयेरिति। सामि क्त
मिति। सामीति समासः अहं क्तमिति। विज्ञेयणसमासो वहुव्रीहिर्वाप्रकारे वेति। सामिवचनेनैवेत्यर्थः। ज्ञापयतीति। अयं भावनसामिवचनरत्यनेनानत्यंतगतावि

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कना। पा० ४। ३॥ जातीयरोपवाद्ः। स्थूलकः। अणुकः। चंचद् हतोरुपसंख्यानमाचंचत्कः। वृहत्कः। सुराया
अहो॥ सुरावर्णोहिः सुरकः। अनत्यन्तगतौ क्तात्। पा० ४। ४। छिन्नकमाभिन्नकं। नसामिवचने। पा० ४। ५॥ सामिपर्याये उपपदे
क्तात्तान्कना सामि क्तम। अहं क्तम। अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वैण कन् प्राप्ता इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि क
नं ज्ञापयति। वहुतरकमा वृहत्या आच्छादने। पा० ४। ६॥ कने स्यात्। द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहत्तिकात्तथा। आच्छादने किमा वृहती छन्दः। अ
षडश्राशितं ग्वलङ्कः। मीलम्यरुषाध्युत्तरपदात्त्वः। पा० ४। ७॥ स्वार्थे। अषडशीणो मन्त्रः। द्वौभ्यामेव क्तत इत्यर्थः। अशितागवोऽस्मिन्निति आ
शितङ्गवीनमरण्यपा निवातनात्पूर्वस्य मुमा अलंकर्मणि। अलङ्कर्मणि। अलम्यरुषीणः।

निक्रानेन निषेधसंमिक्तनादिभ्यस्येभ्यः सभावात्तेभ्यो असमासे सामिपदेनैव अनत्यंतगतेर्द्यौतनात्समासेभ्यस्तुक्तांतत्कभावाच्च। नच क्तद्रहणपरिभाषया समासस्य ॥ १॥
क्तांतत्वमस्तीति शक्यं क्षामिशब्दस्य गतिरकारकत्वाभावात्। तस्मात्स्वार्थिक एव कन् निषिध्यतरति इदमेव निषेधवचनं क्वचित्स्वार्थिकं कने ज्ञापयतीति। अषडशीरा
इति। अविद्यमानानिषडशीणि यस्मिन्निति वहुव्रीहिः। अक्षिशब्दत्रश्रोत्रेन्द्रिये वर्तते। वहुव्रीहौ सक्थ्यदृशोऽशितेषु च। तदंतादनेन रक्। मंत्रो मंत्रणं। आशितं गवीनमि
ति। आइ. पूर्वोदश्रातेराशितः कर्त्तृति ज्ञापकात्कर्त्तरि क्तः। एतत्कर्मणि वा उभयथापि प्रभूतववसमिति फलितोर्थः। अलंकर्मणि इति अलंकर्म अलंपुरुषेति पर्याद

चतुर्थ्यसमासः अलंपुरुषो एतन्नि प्रतिप्रसक्ति

श्रीकृष्णाय नमः

इश्वराधीन इति। अधिशब्दः शोडशरित्युक्तात्तमवादय इति। अतिशयनेतमवित्यादयः। प्राक्कन इति अवशेषोक्तान्तिविहितात्। न्यादय इति। पूगाज्योग्रामणी
 पूर्वदित्यादयः। प्राग्नुन इति। पादप्रतस्यसंख्यादेरिति विहितात्। अमादय इति। किमेति डव्ययघाटामित्यादयः। माक्रय उ इति। तत्र कृतवचने मयडित्यतः प्राग्मि
 त्यर्थः। वृहती ज्ञान्यता इति। वृहती शब्देन वृहत्या आच्छादने इति विहितः कन उपलक्ष्यते। जात्यन्तशब्देन जात्यन्तत्वेति छः बहुवचननिर्देशान्याशवादयोग
 यते। यो हि वैयकरणशब्दोऽर्थः। यती यतेनासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयत इति तपितमवादिवलित्या एवेति स्थितमाकरो। कन छौ मुक्त्वा मूले वृहती मात्र प्रयोगा जात्यन्तमा
 त्र प्रयोगश्च कृतस्सतु अत्र प्रकृत्या व्यर्थं यथा न वादत्वा न दोषाया विभाषा च ॥ दिक्का सोस्त्री चितिदिक् स्त्री तत्र प्रतिषेधो न तु दिशि स्त्रियां च। स्त्रीलिङ्गैकवचननिर्देशात्

इश्वराधीनः। नित्यायुः। उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणता। अन्यपिकेचित्स्वार्थिकाः प्रत्ययानित्यमिष्यन्ते। तमवादयः प्राक्कनः। न्यादयः प्राग्नुनः। आ
 मादयः प्राग्नुनः। वृहती जात्यन्तसमासनां श्वेति विभाषाश्चेरदिक् स्त्रियामा पा ४। ८॥ अदिक् स्त्री वृत्तेरन्वत्यन्तात्पदिक् स्व स्याद्द्वयार्थे
 प्राक्। प्राचीने। प्रत्यक्। प्रतीचीनमा अवाक्। अवाचीनमानि कृष्टप्रतिष्ठष्टार्थै फयाय्यवमाधमाः। अर्वात्तमन्वतीति। अर्वाक्। अर्वाचीनमा अ
 दिक् स्त्रियोकिमा प्राचीदिक्। उदीचीदिक् ॥ देग्रहणं किमा प्राचीना ब्राह्मणी। स्त्रीग्रहणं किमा प्राचीनग्रामाहाराः। जात्यन्ताच्छव्युनि। पा ४। ९॥
 ब्राह्मणजातीयः। वन्दुनिकिमा ब्राह्मणजातिशोभना। जातेर्व्यञ्जकद्रव्यस्य धु। स्थानान्नादिभाषासंस्थानेनेति चेत् पा ४। १०॥ संस्थानेन तु स्ये
 न्नेतस्त्थानान्तस्यैवदित्यर्थः। पितृस्थानायाः। यितृस्थाना संस्थानेन किमा गोस्थानमा अनुगादिनष्टका पा ४। १३॥ अनुगादतीत्यनुगादीं सए

प्राचीनमिति। प्रवरत्यकारणेनैव तवादिनेदार्थः। एवमप्येकचित्त्वं। प्राचीनब्राह्मणीति। प्रकर्षणं चतीति प्राचीनेत्येवंक्रियानिमित्तकोवादेशकालनिमित्तकोवाअर्थं
 शब्दः ब्राह्मण्यो वृत्तेनेन तदिशीति प्रातेषधाभावा। प्राचीनमिति। प्राच्यादिशोत्यर्थेदिक् शब्देभ्य इत्यस्मात्। अंचेर्लुगितिलुक्। लुक्कद्वितलुकीति डीपोलुक्। तद्वितश्चासर्वविभक्ति
 रित्येव्यत्वात् स्त्रीत्वाभावः। खितकृतेष्वभावात् न युमकत्वा। ब्राह्मणजातय इति। द्वेकयोरिति वद्वाव प्रधानो ब्राह्मणशब्दः तस्य जातिशब्देन सह वृत्तीहिः ब्राह्मणत्वजात्याधारमू
 नः। पिंडरत्यर्थः। ब्राह्मणजातिरिति प्रणीतत्पुरुषः। भावप्रधानेन सत्तमैधारयोवा। जातेर्व्यञ्जकमिति। वध्यते जातिरस्मिन्निति वधुः। मृत्स्त्रिहीत्यादिना अधिकरणे उपप्रत्य

॥ अनुगादि ॥

सि-कौ
टी-त
सु-त
८६

रूढोपिवंधुशब्दः आसपर्यायः पुल्लिङ्गोऽस्मिन् अस्मिन्नेह गृह्यते। वंधुनीमिनेपुंसकनिर्देशादितिभावः। सस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्या नंतु ल्येनेतिपितृस्थानीय इतिस्थानमत्रसंबंधविशेषः। पदमित्यस्यप्रसिद्धिः। पितुरिवस्थानमस्यपितृस्त्वनःपितृतुल्य इत्यर्थः। गोस्थानमिति। तिष्ठत्यस्मिन्नितिस्थानंदेशः। इतिकरणोविवक्षार्थेनेनतत्पुरुषोवहुः। अर्द्धिर्वायसुल्यस्थानशब्दसमाच्छेदो नभवति अनुगादिनः। प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरंचैतत्। नत्वयंकेवलः प्रयोगार्हः। ठकोनित्यवादिनिहरदत्तः। सुप्यजाताविति। निः। ॥ ३ ॥ विसारिलो ॥ पूर्ववदिहाः। निः। हरदत्तसुसुप्यजाताविति। निरुपसर्गमिन्न एव सुप्यपपदे भवतीत्याशयेन पूर्वसूत्रेस्मिन् अने एव निपातनात्। निरित्या हातदयुक्तं। सवभूदोपजीविनां। अनुपायिर्गः। नवचनीयाः प्रभवोनुजो विभिरित्यादिप्रयोगानुरोधेन उगात्सुप्यपपदेपि। निरवश्यस्वीकर्तव्यतया निपातनाश्रयण

विसारिलो मत्स्या पा ४। १६ ॥ अणस्यात् वैसारिणः। मत्स्येति किमा विसारी देवदत्तः संख्यायाः क्रियाभ्याश्चिगणने कृत्वसुच्चा पा ४। १७ ॥ अभ्याश्चिर्जन्म क्रियाजन्मगणने च्चः संस्राशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच्चायात्। पञ्चकृत्वो मुङ्गे। संख्यायाः किमा भूरिवारान् मुङ्गे ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्चा पा ४। १९ कृत्वसुचोपवादः ॥ द्विर्मुङ्गे। त्रिः। रात्सस्य। चतुः। एकस्य सकृच्चा पा ४। २० ॥ सकृदित्यो देशस्याच्चात्सुच्चा। सकृदुङ्गे। संयोगानस्यतिसुचोलाफः। ननुहल ज्याविति। अभैत्सीदित्यत्रसिचरवसुचोपितदयोगात्। विभाषावहोर्धाविप्रकृष्टकाले पा ४। २० ॥ अविप्रकृष्ट आसन्नः। बहुधा। बहुकृत्वोवादि वसस्यमुङ्गे। आसन्नकाले किमा बहुकृत्वोमासस्यमुङ्गे ॥ तत्प्रकृतवचने मयद्वा पा ४। २१ ॥ प्राचुर्येण प्रकृतप्रकृतनस्यवचनमतिपादनम्। भावेधिकरणे वा लुट्। आद्यो प्रकृतमन्ने अन्नमया अपूपमयम्। यवागूमयी ॥ द्वितीया ॥ ॥ ॥ स्वव्यर्थत्वात्। अणिनुण इत्यतो अनुवर्तनात्। अणस्यादिति वै

सारिण इति। शून्येन प्रस्य इति प्रकृतिभावः। संख्यायाः। अभ्याश्चि शब्देन यदि द्वितीयादि प्रवृत्तिर्गृह्यते तदा षड्कृत्वः प्रवृत्तौ पंचकृत्व इति स्यादतो च विवक्षितमर्थमाह। अभ्याश्चिर्जन्मेति। भूरिशब्दस्य लौकिक संख्या वाचित्वेपि नेह ग्रहणं। बहुगणेति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात्। अनियतसंख्या वाचिनां चेद्भवति वहोरेवेति नियमशरीरमिति म नोरमा। बहुगणयोरेवेति नियमशरीरमित्यन्ये ॥ वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्या धारकाल वाचित्वात्कालाध्वनोरिति द्वितीयेति हरदत्तः। वारशब्दस्य काल वाचित्वे भूरिशब्दोपितसमानाधिकरणत्वात्काल एव वर्तते इति कथमत्र प्रसंग इति चे दत्राहुः। काल वाचित्वेपि क्रियाभ्याश्चिनेरपि गम्यमानत्वात्प्रसंग इति। अत्रिगणने किं ॥

पंचपाकाः ह्युपाकाः इत्यत्र क्रिया मात्र गणने मा भूत् क्रियाग्रहणं किमर्थं यावत् अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवति सा ध्यार्थविषयत्वात् तस्याः नद्रव्यगुणयोः तयोस्तु सिद्ध
संभावतया शब्दाभिधानात् पुनः पुनर्हं डी पुनः पुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमाना भवति क्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्भूतुद्रव्यगुणयोरिति चेन्नैवं उन्नरार्थं क्रियाग्रहणस्य
वश्यकत्वात् एकस्य सकृच्च अभ्यावृत्तिरिति न सवध्यते एकशब्देन ह्येकैव क्रिया व्यक्तिगव्यायते तस्यास्त्वावृत्तेरसंभवात् क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकमन्यथा आ
दशतः संख्याः संख्येयवर्तते इत्येको भुंक्ते इत्यत्रापि स्यादिति इह साधु पञ्चतीत्यादिवदेकं भुंक्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सकृच्च प्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः एकपाक इत्यत्र
तु अनभिधानेनैतिकाशिकासंयोगान्तस्येति हल्द्यादिना सुलोप इति प्राचो ग्रंथोऽयुक्त इत्याह नत्विति सुति सीतिसाहचर्याद्विभक्तय एव तत्र गृह्यंत इत्यभिप्रेत्याह
सिचदेति बहुधा दिवसस्य भुंक्ते इति शेषत्वविवक्षायां षष्ठी कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरण इत्यनेन यद्विहरदत्तौ क्रिसुनादत्तव्या शेषाधिकारवलेनाष्टसूत्र्यास्त
मासनिवृत्तिफलकतया तिङ् तनोदाहरणमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः तत्प्रकृत प्राचुर्येण प्रसृतमिति यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रसृतमात्रे रूढः तथापि वच
नग्रहणादयं विशेषो लभ्यते वचनग्रहणो ह्येव दशस्य प्रकृतस्य लोके मयदावचनं प्रत्यायनं नत्रयथा स्यादित्येवमर्थः आद्ये इति प्रथमात्तात्प्रकृतेद्योते प्रत्ययः स्वार्थिक
त्वात्प्रकृतिने लिङ्ग अपूपमयमित्यपि क्वचिन्नियुक्ते प्रसृतोऽप्योः पूयमयं क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतिने लिङ्गवचनान्यतिवर्तते अस्मिन्त्यस्येत्द्रहणं व्यर्थं द्वितीयेत्वाव
श्यकं प्रथमात्तादेव प्रत्ययत्वमर्थः द्वितीये इति अस्मिन्त्यस्येत् उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणं लुटोक्तमधिकरणं तु मय उच्यते अत एव विशेष्यनिघ्नतात्तर

सि-कौ-अन्नमयो यज्ञ इति अन्नं प्रकृतमुच्यते अस्मिन्नित्यर्थो नैरकिकं शाकुलिकमिति अचित्तहसिधे नोष्ठक। आवसथ इति उपसर्गवसेरित्यथ प्रत्ययः। नियातसमुदाय
 टी-न-इति उपदेशपारंषये वर्तते वचनाच्चाप्रातिपदिका देव प्रत्ययः ऐतिह्यमिति हाच्ययमिति कोशः। भेषजमिति। भिषिज्यतेः कंडूदियगं तात्किपमिषजामिदं भेषजं। अ
 सु-त-स्मोश्च निपातनादेकारः। पितृदेवत्यमिति। पितरश्चतः देवताश्च पितृवंताः पितृदेवताभ्यश्च इति विग्रहः। अर्घ्यमिति। मूल्यपूजा विधावर्धइत्यमरः। पूर्वोक्त इति। त्वपतनप
 ८७ खप्रत्यया इत्यर्थः। आग्नीध्रमिति। अग्नीध्रः शरणेण भवेति शेषिके षुषुत्यादितंतच्चांतो दोत्रेततः स्वार्थः नेनात्। आद्युदात्तत्वफलां फलांतरमप्याहस्त्रियामिति।

अन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्व। समुहवच्चवहुषु। पा० ४। २२। रा। मूहिकाः प्रत्ययातिदिश्यन्ते चांगुयदा मोदकाः प्रकृताः मौदकिकमा मोदकमयो। शाकु
 लिकमा शाकुलीमयो द्वितीयर्थी। मौदकिको यज्ञः। मोदकमयः। अनन्तावसथेति ह भेषजात्प्रत्ययः। पा० ४। २३। अनन्त एवानन्यमा आवसथ एवावसथ्यमा
 इति हेति नियातसमुदायः। ऐतिह्यं। भेषजमेव भेषज्यमादिवतान्तात्तदर्थ्ये यत्पा० ४। २४। तदर्थ्ये एव तादर्थ्यमा स्वार्थेष्वजा। अग्निदेवतायै इदमग्निदे
 वत्यमादितृदेवत्यमा यादार्घ्याच्चा। पा० ४। २५। पादार्थमुदकम्याद्यमा अर्घ्यमानवस्य नू आदेशः। त्रैलोक्येषु स्वाश्च प्रत्ययावक्तव्याः। नूत्नमा नूतन
 मा नवीनमा जश्च पुराणे प्रातः। पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान् नोवक्तव्यः। चात्पूर्वात्तोः। प्रणमा प्रत्नमा प्रतनोः। प्रीणां भागरूपनामभ्यो धेयः। भागधे
 यः। भागधेयमा रूपधेयमा नामधेयमा आग्नीध्रसाधारण इत्। आग्नीध्रमा साधारणमा स्त्रियां डीष्। आग्नीधी। साधारणी। अतिधेयः। पा० ४। २६।
 तादर्थ्य इत्येव। अतिथये इदेमातिथ्यमादिवात्तल। पा० ४। २७। देव एव देवता। अवेकः। पा० ४। २८। अविरेवाविकः। यावादिभ्यः कन्। पा० ४। २९। या
 वएदथाविकः। मणिकः। लाहितान्मणौ। पा० ४। ३०। लाहित एव मणिलौहितकोमणिः।

साधारणी। अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबंधाभूम्यादिः पृषोदरादिनात्समानस्यसाभावः। विभाषाप्रकरणे दत्तभावेत्। आग्नीध्रशाला। साधारणमभिः। नन्वत्रभावपक्षे समानस्य
 समवेत्स्य साधारण इत्येव स्यान्नत्वत्रादिद्विरिति चेदत्राहुः। साधारण इति त एव नियातनात्समानस्यसाभावविधानाद्वा इष्टसिद्धिरिति। देवतेति तलंतं स्त्रियां ।

वर्णचानित्ये अभित्ये किं। लोहितं रुधिरं। लोहितालासा अनित्यत्वमिह स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वा अतएव रक्ते रत्युत्तरसूत्रसार्थकां लासादिनारक्ते लोहित्य
 स्य यावदश्रयभवस्यात्तेन नित्यतया पूर्वेण सिद्धेः। लोहितक इति कोपेन लोहितो यः पुरुषसस्मिन्नेव शरणं दृध्वं कोपशतौ लोहितो नश्यतीति भवत्यत्रानित्यो वर्णः। प्राति
 पदिकात्तद्विप्रतिपत्त्यप्रतिपदविधानमात्रेण यवा दत्वमिति पक्षस्य चाश्रयणे वर्णादनुदात्तादित्यतः प्रागेव कृत्ते लोहितिकेति रूपं न स्यादित्याशंकायामह ॥
 लिंगबाधने चेति लोहिमादित्युपलक्षणं एतिका एनिकेत्यादरपिसंग्राह्यत्वात्। सुवेतात्तद्विगारतिपक्षस्यति निरवकाशत्वमपवादत्वमिति पक्षस्य च मुख्यत्वान्न
 श्रयणे तु वर्णादनुदात्तादित्यस्यानंतरमेव कनः प्रहतेः कनप्रत्ययस्य पुल्लिङ्गे सावकाशतया निरवकाशत्वाभावाच्च वार्तिकमिदं न कर्तव्यं। अतएव उच्चाप्यह

वर्णचानित्ये शशाशलोहितकः कोपेन। लोहिताल्लिङ्गबाधनम्। लोहितिकालोहितिकारक्ते। पा० ३१॥ लासादिनारक्ते यो लोहितशब्दस्य त्वत्कनस्य त्वालि
 ङ्गबाधमेते वा लोहितिका। लोहितिकाशाटी। कालाच्चा। पा० ३३॥ वर्णचानित्ये रक्ते रतिद्वयमनुवर्तते। लोहितकं मुखं वै लक्ष्येण। कालकः पटः का
 लिकाशाटी। विनयादिभ्यश्च। पा० ३४॥ विनय एव वै न चिकः। सामयिकः। उपायाद्भवत्वच्चा। औपयिकः॥ वाचो व्याहृतार्थायाम्। पा० ३५॥ स
 दिष्टार्थायाम्। चिविदमानाद्वा क्। प्रवृत्तार्थे कस्यत्। सन्त एवावाचिकं स्यात्। तद्युक्तात्कर्मणोऽण। पा० ३६॥ यमैव कर्मणम्। वाचिकं॥
 श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मैत्यर्थः। औषधेरजातो। पा० ३७॥ स्वर्णः। औषधमिवति। अजातो विमो। औषधमः सिन्धेः। लोहाः। प्रज्ञादिभ्यश्चा। पा० ३८
 प्रज्ञादप्रज्ञः। प्राज्ञीस्त्री। देवता। वाच्यकः॥ ॥ ११ ॥ अर्थमिति स्वपीति रूपं प्रवलमिति च मनोरमादीपुं। मितिदिक्। उपायेति। उपायशब्दस्य

अर्थमिति स्वपीति रूपं प्रवलमिति च मनोरमादीपुं। मितिदिक्। उपायेति। उपायशब्दस्य
 वदन्त्या वाचिकमिति। अतिवर्तते स्वार्थिका क्वचिल्लिंगमिति नपुं। कत्वा प्रज्ञा एवेति। प्रज्ञानतीति प्रज्ञः। इगुपधुञ्जेति क्। ततः स्वार्थेण प्राज्ञः। प्राज्ञीति। ठिडूति डी
 पा प्रज्ञानं प्रज्ञः। प्राज्ञेः प्राज्ञपमनं श्यडि टाप। प्रज्ञाविज्ञानयस्याः मः। प्राज्ञामवति। प्रज्ञाश्रद्धार्चाम्य इति एणः॥

सि. को
श्री. न.
सु. म.
८८

मृदस्त्रिक्रना। प्रत्ययस्थादिन्येवसिद्धे इकारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थं दायोलुक्त्वपिश्रवणार्थं चयं चभिर्मृत्तिकाभिः शीतः पंचमृत्तिकाः पटः। सखौ। इह प्रशंसायां सखौ
त्यस्यानंतरं कज्येभ्यातिलतातिलौ च छदसि। मृदः सखौ। तिकं श्वेतिवक्तुमुचितानचैवं सखावितिकन प्रत्ययोपि प्रशंसायामेवेत्युवगप्रसंगतिः। अथैवप्रशं
सायामिति नित्तमतिकल्पनायां मानाभावादिति वाच्यां। मृदः सखौ। तिकं न इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात्। प्रशस्तामृदिति। मृत्तिका प्रशस्तानुम
त्तामृत्ता च मृत्तिकेत्यमराः। नियोयमिति। मृदित्येतावदुक्ते प्रशस्तानुवगमाद्विभाषत्रनानुवर्तत इति सखावित्ययं विधिः चित्यएव उत्तर सूत्रेऽप्युक्तं। अथैवप्रशं
सुतरामिति भावः। अथैवप्रशंसायां मानाभावादिति वाच्यां। मृदः सखौ। तिकं न इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात्। प्रशस्तामृदिति। मृत्तिका प्रशस्तानुम
भ्यां विशेषेभ्यश्चाभूरिशो ददाति त्रिशंकरकालिकं। वहनां स्वामी अत्यानां स्वामी। मंगलवचनमिति। अथैवप्रशंसायां मानाभावादिति वाच्यां। मृदः सखौ। तिकं न इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात्। प्रशस्तामृदिति। मृत्तिका प्रशस्तानुम

मृदस्त्रिक्रना पा ४। ३८॥ मृदेवमृत्तिका। सखौ प्रशंसायाम् पा ४। ४०॥ रूपयोपवाहः। प्रशस्तामृतामृत्तामृत्ता। उत्तरसूत्रेऽप्युक्तं। अथैवप्रशंसायां मानाभावादिति वाच्यां। मृदः सखौ। तिकं न इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात्। प्रशस्तामृदिति। मृत्तिका प्रशस्तानुम
न्योयमावद्गत्यार्थी च स्कारकारन्यतरस्याम् पा ४। ४२॥ वहनिददातिवहुशः। अल्यानि अल्पशः। वहनिस्योन्मज्जलाः। अथैवप्रशंसायां मानाभावादिति वाच्यां। मृदः सखौ। तिकं न इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात्। प्रशस्तामृदिति। मृत्तिका प्रशस्तानुम
वहनिददात्यनिष्टेषु। अल्पन्ददात्याभ्युदयिकेषु। संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् पा ४। ४३॥ द्वौ द्वौ ददाति द्वौ द्वौ। माषमाषमिति। अथैवप्रशंसायां मानाभावादिति वाच्यां। मृदः सखौ। तिकं न इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात्। प्रशस्तामृदिति। मृत्तिका प्रशस्तानुम

षु। आभ्युदयिकेषु बहुदानं अनिष्टेषु दानं च मंगलं। तद्वैपरीत्येन दानं तु मंगलं न भवतीत्याशयेनाह रिमाणशब्दादत्रैवैकार्थ्यं। अथैवप्रशंसायां मानाभावादिति वाच्यां। मृदः सखौ। तिकं न इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात्। प्रशस्तामृदिति। मृत्तिका प्रशस्तानुम
नेहेति। अनिष्टेषु दानेषु आभ्युदयिकेषु दानेषु। अथैवप्रशंसायां मानाभावादिति वाच्यां। मृदः सखौ। तिकं न इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात्। प्रशस्तामृदिति। मृत्तिका प्रशस्तानुम
तत्रामंगलं इहं ददाति वहुः प्रादिकं चैतन्मंगलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते अयेतापोठमुक्तपतितापत्रसोरत्पश इति। काश्चिन्मंगलवचनमिति प्रायेण पठ्यते
मत्वात्तदभिधायित्वाच्च। अल्पशब्दस्य तथा च व्याचक्षते अल्पापंचमीसमस्य इति आचार्येणोति शेषः। परिमाणशब्दा इति तदर्थः। क्वंतुसमसनक्रियां प्रतिपंचस्याः क
येनेत्यर्थे केन हत्रावेकार्थ्यतानियताः परिमाणशब्दा एव गृह्येते इति भावः। माषमाषमिति। माषदत्तेत्युक्ते माषमात्रस्य त्रिधा चैकवचनग्रहणो न ए कार्थः। उच्यते
निप्रतीतिरिति भवत्ययं हत्रावेकार्थ्यतानियतः। एवं प्रस्थादिरपि। घटादयस्तु नैवां घटादयेत्युक्ते तु घटानां दत्तेत्यर्थः। अथैवप्रशंसायां मानाभावादिति वाच्यां। मृदः सखौ। तिकं न इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात्। प्रशस्तामृदिति। मृत्तिका प्रशस्तानुम

धृष्टं घटमिति। घटादयो हि जातिशब्दान का धाम्नात् जातयागस्यैकानेकसाधारणत्वात् किंत्वभेदैकत्वसंख्यां उपाददतो एतच्च सर्वजयादित्यमज्ञानुसारेणोक्तं॥
 वामनभतेतु जातिशब्देभ्योपि भवत्येव तथा च जशः सौरिति सूत्रे तेनोक्तं जसा सह चरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति। कुं उशो ददाति वनशः प्रविशतीति। तस्य य
 माशयः। जातिशब्देपियद्यर्थप्रकरणदिना वृत्तावकाशो भवति तदा भवत्येव ततोपि शसिति। अथ कथमेकैकशः पितृसंयुक्ता नीति। द्विवचनशसोः सह प्रयोगश

घटं घटं ददाति वीप्सायाः किमाहो ददाति। कारकादित्येवा द्वयोर्द्वयोः स्वामी। प्रतियोगे यच्च स्वाम्यस्तसिः। या ४। ४४॥ प्रतिना कर्म प्रवचनीयेन यो
 गेया यच्च स्वामी विहितवदनात् सिस्स्यात्। प्रधुम् कृत्तः प्रति। आद्यादिभ्य उपसंख्यानं। आहो आदितः। मध्यतः। अन्ततः। पृष्ठतः। पार्श्वतः। आ
 कृत्तगणो यो। स्वरेण स्वरतः। वसंतः। अपादाने चाऽहीयरुहोः। या ४। ४५॥ अपादाने यापच्च मीत दन्तात् सिस्स्यात्। ग्रामादागच्छति ग्रामतः अ
 हीयरुहोः किमासर्गाहीयते। यर्वतादवरोहति। आऽप्रहाऽव्यथ नस्येध्वकर्त्तरितृतीयायाः। या ४। ४६॥ अकर्त्तरितृतीया ज्ञातसिस्स्यात्।
 अतिक्रम्य होति ग्रहः। चारित्रेण तिगृत्सते। चारित्रताः तिगृत्सते। चारित्रेण न्यान
 वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते वृत्ततो न चलतीत्यर्थः। क्षया वृत्तेन क्षिप्तः। वृत्ततः क्षिप्तः। वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः। अकर्त्तरीति किमा देववृत्ते
 न क्षिप्तः हीयमानपापयोगाच्च। या ४। ४७॥ हीयमानपापयुक्ता दकर्त्तरितृतीया ज्ञातसिः वृत्तेन हीयते। हीयते वृत्तेन पापः वृत्तकपापहे
 पस्याः विवक्ष्यामिदं। अपतु पूर्वणसिद्धं। अकर्त्तरीति किमा देववृत्तेन हीयते। वाप्या व्यथये। या ४। ४८॥ अपतु पूर्वणसिद्धं। अपतु पूर्वणसिद्धं। अपतु पूर्वणसिद्धं।
 पस्य समाश्रया देवा अर्जुनतोऽ भवता आदिसाः वसतोऽ भवता अर्जुनस्य पस्य इत्यर्थः। व्याश्रये किमा देवस्य शाखा रोमाच्चापनय
 ता या ४। ४९॥ रोगवाचिनः पृष्ठयन्ता दानसिश्चि विमायाः प्रवाहिकातः कुरु। प्रतीकारप्रस्थाः कुर्वित्यर्थः। अपनयने किम् प्रवाहिका

तिचेता छंदोऽदृश्यः कुर्वतीति हरदत्तः। अतएव सुपरतिसूत्रे एकैकशः जनिशोचो प्रथः प्रामादिक इत्येवोचामेति मनोरमायामिह स्थितां वसुतलु एकैकमेव एकैकशः
 स्वार्थे शसन्तु वीप्सायाः कपिलमेकैकशः सहस्रकलादत्तेति भीष्मादिति तान्येकवचनेत्यादिसूत्रे वक्ष्यामः द्वौ ददातीति। कथं तर्हि अव्रतार्जुमंत्राणां जातिम

पञ्जीविनाः

सि.कौ. सहस्रं समेतानां यद्विषत्वं न विद्यत इति न तत्र वीप्सास्ति नापिकारकत्वमिति चेद् दशाङ्गः । सहस्रं सहस्रं ये समेतानेषामपि परिषत्वं नेत्यर्थः । तथा च समवाय
 टी. त. क्रियां प्रतिवर्तन् वीप्सां वास्येवेति एतेन एकश एकवचनोऽसंज्ञविस्तृतिव्याख्याता । एकशब्दार्थस्यास्ति क्रियां प्रति कर्तृत्वात् । कृत्स्नतः प्रतीतिः प्रतिः प्रतिमिधि
 सु. त. प्रवचनयोः रितिकर्मप्रवचनीयसंज्ञायां प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति ध्वं चमी । आद्यादिभ्य इति । तस्मादित उ दत्तमर्द्धह्रस्वमित्येदत्तद्वलि गमां ग्रामत इति । एवम
 ८८ ध्ययनोत्तराज्यते अध्ययनत इत्याद्यपि बोध्यमी । अतिगृह्यत इति । अन्यातिक्रमेण लोकैर्गृह्यत इत्यर्थः । फलितमाह । अन्यानतिक्रम्य वर्तेत इति प्रवाहिका
 त इति । प्रच्छर्दिफातः कुर्वन्त्याद्युदाहरणं प्रवाहिका वि सूचिका प्रच्छर्दिफातुवमनव्याधिः ॥ ॥ ॥ कृ भूलियो गो यो य इति किं । अशुक्लः शुक्लो जायते । स

कृ भूलियो गे संपद्य कर्तृ चि चि पाथपु ॥ अभूततद्वावरनिवक्तव्यम् ॥ विकारात्मनां प्राप्नुवन्त्यां प्रकृतौ वर्तमानादिकं । अन्वत्वार्ये चिर्वास्वात्करोत्यादि
 भिर्योगो अस्य चै । ७ । ४ । ३ । अवर्णस्य ईत्स्यात् चो । वेलोपः । अत्रेत्त्वादव्ययत्वं । अकृत्स्नः कृत्स्नः संपद्यते तद्गुणं । तिकृत्स्नी करोति । ब्रह्मा भवति ।
 गङ्गी स्यात् । अव्ययस्य चात्रीत्वं नेति वाच्यम् ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्ययीभावश्चेत्सिद्धे भाष्ये उक्तमाक्य चोश्च । ६ । ४ । १ । ५ ।
 हलः पुरस्यापत्यकारस्य लोपस्यात् । केचौ च परतः । गर्गो भवति चोवा । ७ । ४ । २ । ॥ चोपरे पूर्वस्य दीर्घस्योत्पत्त्युची भवति । पटस्यात् । अव्य
 यस्य दीर्घत्वं नेति केचित् । तन्निर्मूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महा विभाषया चैरभावात्सिद्धम् । स्वस्ती स्यादित्यपि येष्यस्यादिति चेदस्येयदिनेष्यते
 तत्त्वं न भिधात्तच्च चिरेवेनोत्पद्यते इत्यस्तु । रीङ् । तः । मात्री करोति । अरुर्मनश्च सुश्चेत्तोरहोरजस लोपश्च । पाथपथा । एषो लोपस्याचिश्च
 अरु करोति । उः मनी स्यात् । उच्चशूकरोति । विचेत्तौ करोति । विरही करोति । विरजी करोति ॥

विग्रहः । १ । प्राधाघे इटश इति विहितः । शप्रत्ययोऽस्मादेव निपातनात्संपदोपि भवति । दिवादित्वात्प्रयनिति हरदत्तः । वक्तव्यमिति । हत्तिकारो सु अभूततद्वा
 वरति । भूत्रमध्ये प्रविश्येय च्यंत्वादिति तस्य निपातत्वात्स्वरादिनिपातमव्ययमित्यनेनेत्यर्थः । गर्गो भवतीति । इह यत्रेतात्सुपिततः चिप्रत्यये कृते आपत्यस्य चतद्विने
 नातीति यलोपो न भवति । रूकारेण व्यवधानादिति बोध्यम् । अरुर्मनश्चिश्चेति । पूर्वेण सिद्धस्यापि चैरयमनुवादो लोपस्तत्सन्नियोगशिष्टत्वार्थः ॥ ॥ ॥

विभाषासातिविभाष्यतेविकल्प्यतेइतिविभाषागुराश्च हल इत्यकारप्रत्ययसूतः टापा नत्विदमव्ययं द्वयोर्विभाषयोर्मध्येपपयसक्तु। विभाषयेत्यादौविभक्तेर्दर्शनात्॥
 कृत्स्नमितिः सर्वावयवोपेतमित्यर्थः। अग्निसाद्रवति शस्त्रमिति। ज्ञातावेकवचनं सर्वाणि शस्त्राणि इत्यर्थः। वंदे देवत्रा वंदे देवेषु रमे देवत्रा रमे दे

विभाषासातिकार्योपा ४। ५३। चि विषये सातिर्वास्यात्साकल्ये। सात्पराद्योः। पा ३। १११॥ सम्यक्त्वन्स्यात्। दधिसिञ्चति। कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्य
 घतेऽग्निसाद्रवति। अग्नीभवति। महाविभाषया वाक्यमपि कार्त्तव्यं किमा एकदेशेन शुक्ली भवति षटः। अभिविधौ सम्यदाचापा ४। ५३॥ सम्य
 दाकृत्वस्तिभिश्च कृत्स्ने सातिर्वास्याद्यात्सौ। पक्षकृत्वस्ति योगे चिः। सम्यदा तु वाक्यमेवा। अग्निसात्सम्यघते अग्निसाद्रवति शस्त्रं। अग्नीभवति। जल
 सात्सम्यघते जली भवति लवणमा एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनाऽन्यथाभावः कार्त्तव्यमा। वह नं च्यक्ती नाङ्किञ्चिदवयवाऽवच्छेदेनान्यथात्वं
 भिविधिः। तदधीनवचने। पा ४। ५४॥ सातिस्स्यात्कृत्वस्तिभिस्सम्यदाचयोगे। राजसात्करोति। राजसात्सम्यघते। राजाधीनमित्यर्थः। देयत्रा च ष
 ४। ५५॥ तदधीने देये त्रास्यात्सातिश्चक्रादियोगे। विप्राधीनदेयद्रु। रोति विप्रत्रा करोति। विप्रत्रा सम्यघते। यस्ये विप्रसात्करोति। देयकिमा राज
 साद्रवति राष्ट्रमा। देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्यभ्यो द्वितीया समभ्यो च हलमा। पा ४। ५६॥ एभ्यो द्वितीयात्तेभ्यः समभ्यन्तेभ्यश्च त्रास्यात्। देवत्रा वदे
 रमेवा। वह लोक्ते रन्यत्रापि। वह त्रा जीवतो मनः। अव्यक्तानुकरणद्वयजवराहो दनि तो डा च। पा ४। ५७॥ अच अवरे न्यूनं ननु ततो न्यूनम
 नेकाजितियावत्तद्वयमर्हं षस्य तप्पाडा च स्यात्कृत्वस्तिभिर्योगे। डाचि विवक्षिते देवहलमानित्यमाग्नेडिते चोतिवक्तव्यमा। डाच पर्यदा
 म्रडितं न्नास्मिन्धरे पूर्वपर्योर्ध्वयोः अरूपं स्यात्। इति तकारपकारयोः प्रकारः। पटपटी च रोति। अव्यक्तानुकरणात्किमा दधेत्करोति। द्यज
 वराहोत्किमा श्रुत्करोति। अवरे तिकिमा।

सति। पुरुषानागच्छति। पुरुषत्रागच्छति। पुरुषेषु वसति। पुरुषत्रा वसति। पुरुषशब्दे वह पर्यायः। पुरु नगच्छति पुरुष वसति वा पुरुत्रा। मर्त्यन्मर्त्येषु वा मर्त्यत्रा
 डाचिदिशसितरति। यस्स सम्योत्वन्योन्याश्रयः स्यात् डाचि कृते द्विले सति द्यजवराहं ज्ञातस्यां च सत्यां डाजितिभावः॥

श्री. कौ.
श्री. त.
सु. त.
८०

स्वरटस्वरटाकरोतीति। द्वित्वपररूपादि प्राग्वत द्वजवर्हादित्युक्ते त्वत्राच् न स्यात्। न स्वत्राहं द्वचकिंतुच्यच्। अनेकाच इत्येवेति। द्वजवराहं दित्यपनीयेत्यर्थः।
पटिति। अव्यक्तानुकरणस्यातर्नावितिपररूपं। न च चकरोतिनायोगो दुर्लभ इति शब्देन व्यवधानात् तथा चानिताविति व्यर्थमिति चेदत्राहुः इति श
स्वरटस्वरटाकरोति। त्रपटत्रयटाकरोति। अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम्। एवं हि डाचीतिपरससम्ये वदित्वे सुवचेत्यवधेयम्। अत्रितौ किम्
पटितिकरोति। कृत्रो द्वितीयतृतीयशम्बर्षाजत्कौ। पा० ४। ५८ ॥ द्वितीयादिभ्यो डाचस्यात्कृत्र एवयोगे कर्षणेये। वृहलोक्तेरव्यक्ताभुकरणादन्य
स्य डाचिनद्वित्वम्। द्वितीयं। तृतीयं वा कर्षणं करोति। द्वितीयाकरोति। तृतीयाकरोति। शम्बर्षाजत्कौ। अत्रितौ कृत्रो द्वितीयतृतीयशम्बर्षाजत्कौ।
कर्षति। शम्बाकरोति। वीजेन सह कर्षति। वीजाकरोति। संख्यायाश्च गुणनायाः। पा० ४। ५८ ॥ कृत्रोयोगे कृत्रो डाचस्यात्। द्विगुणं करोति सेत्र
मा क्षेत्रकर्म कन्दिगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः। समयाच्च कपनायाम्। पा० ४। ६० ॥ कृष्याविति निवृत्तमा कृत्रोयोगे डाचस्यात्। समयाकरोति
कालं यापयतीत्यर्थः। सपत्रनिष्यत्रादिति व्यथने। पा० ४। ६१ ॥ सपत्राकरोति मृगं। सपुङ्गुशरप्रवेशेने न सपत्रं करोतीत्यर्थः। निष्यत्राकरोति। स
पुङ्गुशरस्याः पर्याप्तनिर्गमनान्निःपत्रं करोतीत्यर्थः। अतिव्यथने किम्। सपत्रनिष्यत्राकरोति मृतलम्। निष्कुलान्निष्कोषणे। पा० ४। ६२ ॥
१४। ६२ ॥ निष्कुलाकरोति दाडिमम्। निर्गतं कुलमन्तरवयवनां समूहो यस्मादिति वृद्धीहेतुं च। सुखप्रियादानुलम्प्या। पा० ४। ६३ ॥ सुखा
करोति। प्रियात्तेतिगुरुम्। अनुकूलशरणेनानन्दयतीत्यर्थः। दुःखात्मानिलोम्या। पा० ४। ६४ ॥ दुःखाकरोति। स्वामिनमपीडयतीत्यर्थः।
शूलात्करोति। पा० ४। ६५ ॥ शूलाकरोति मांसम्। शूलेन पचतीत्यर्थः। सत्यादशपथे। पा० ४। ६६ ॥ सत्याकरोति भाण्डं वणिकं। क्रेतव्यमितितथ्यं
करोतीत्यर्थः। शोषयेतुसत्यं करोति विप्रः। मद्रान्परिवापणे। पा० ४। ६७ ॥ मद्रशब्दो मद्गुलार्थः। परिवापणं मुण्डनम्। मद्राकरोति कुमारं। मद्गुलं मुण्डनं
नेन सस्करोतीत्यर्थः। मद्राच्चेति वक्तव्यम् मद्राकरोति। अर्थः प्राग्वत्। परिवापणे किम् मद्राकरोति मद्राकरोति ॥ इति तद्धितप्रक्रियासमाप्ता
वेन करोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इत्येव प्रकारेण करोतीति। तथा च पटशब्दस्यार्थद्वारायोगोऽस्येवेति। वीजेनसहेति। ननु वीजेनसह मृतलस्य कर्षणे वी

ज्ञानामपि कर्मण्यप्रसंगाद्विवक्षितार्थानसिध्यतीति चेदत्राहुः इति विषये वीजशब्दे वीजावाय सहिते विलेखने वर्णिते। तथा च वीजावय सहितवलेखनं
करोतीत्यर्थ इति। अत्राहुः। कालेयापयतीत्यर्थ इति। कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिस्समयस्य स्याति क्रमणं यापने, इति ग्रंथमुपादाय हरदत्त आह। अथ मे
पारवश्यंभः परश्रवा अस्य समय इत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह एवमुच्यते इति। सपत्रनिष्यन्नात्। लक्ष्मिशरः यत्नेनेनेति पत्रं। शरणं पुरेव गतो वहः
सपत्रनिष्यन्नं वाकरोतीति। पत्राणि येषां नितसहितं तद्द्रवितं। तियथा संभवमर्थः। निष्कुलीना निष्कषणमंतरवयवानां वहिर्निष्कासने निष्क
निष्कुलं करोति शत्रुं। शूलान्पाके। पाके किं। शूलं करोति कदनां शूलमुदररोगः। सत्यादशपद्ये। सत्सुसाधुसत्सु तत्रसाधुरिति प्राग्चित्तीयत्वाच्च। प्राप्ते अत्र
वनिपातनास्यः। अंतोदात्रोयां सत्येनोत्तमिताभूमिः। अतंचसत्तित्यत्र तथा दर्शनात्। सत्या करोतीति भांडं रत्नादि द्रव्यजातां कृतव्यमिति। अथैव तद्द्र
त्यमिति बुध्यापरीक्षादिनासंकारद्रव्यप्रदानेन च दृढकरोतीत्यर्थः। तथ्यमिति। तथैव तथ्यं। पादाघ्राभ्यां चेति चकार स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्। त्वार्थे यत्
परिचायणमिति। कर्मव्यपारमात्रवाचिनोवये हेतुमण्डित्यु इति हरदत्तः। कर्मव्यापारः फलं तस्य कर्मनिष्ठत्वात्। अथ फलमात्रवाचिन इत्यर्थः फल
तदस्याहः। मंगल्यमंडनेनेति चो लक्ष्मी साह्ये। मद्राचेति। मद्रादिपथग्रहणसिति व्याख्याने तु मंगलादिभ्योपि स्यादिति बोध्यं ॥ इति तद्विप्रक्रिया ॥

सि.कौ.
टी.त.
सु.त.
८६

सर्वस्य हे। सर्वशब्दस्य हे भवत इति विधिस्तु न शक्यः किंतु नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकार्येणोरनिर्देशेन साकांक्षत्वात् स्वरितत्वस्य अधिकारो
यंतदाहा इत्यधिकृत्येति। एतदर्थं रूपमधिकृत्येति। स्वरूपग्रहणं तु न भवति नाम्नेडितस्यात्पस्यतुवेतिलिङ्गात्। स्वरूपग्रहणे हि सति द्विरुक्तसर्ध
शब्दस्यैव परमास्त्रेडितं स्यात्तु द्विरुक्तस्य व्युत्पत्त्यानुकारणशब्दस्य परमिति नाम्नेडितस्येति पररूपनिषेधो न स्यात्कारस्य विकल्पविधिस्तु कथं संगृहेत
न न नित्यवीप्सयोरित्यादौ पदस्येति वक्ष्यमाणं पक्षव्यपदेश्येव द्वित्वं विधीयते इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेदत्राहः। स्वादिधितिर्वदसंज्ञामास्येव
स्याभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचने स्यात् कतेन सर्वस्येति ग्रहणे सर्वशब्दो वयवकार्त्वेव तने इति सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं ननु कश्चिद्वयवो वच्यते इ
त्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरिति। इह हेत्यस्य संख्ययापेक्षायां शब्दरूपेण स्वतेशब्दानुशोसनप्रस्तावाता संज्ञेति स्थानस्य संज्ञेति स्थाने द्विर्वचनपक्षे। यदि तु उ
च्चारणे संख्येयेतदास्थान्यादेशाभावेन संभवति। निवृत्तिधर्मो हि स्थाने भवति सर्वे च निवृत्तं कस्योच्चारणे स्यादतः सर्वस्येति ध्यात्तौ चारणरूपापेक्षया क

॥सर्वस्य हे। ८६१॥ इत्यधिकृत्य ॥

तर्कमणोः कृतीति कर्मणि बष्ठी सर्वे द्विरुच्चारयेदिति फलितोर्थस्योयं द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः। ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वस्य
नत्ववयवयोस्ततश्च पदकार्येण न स्युः। न चैष्टापत्तिः। अपचनपचन्नित्यत्र उ-मुदा वृक्षान् वृक्षानित्यत्र पदांतस्येति एतन्निषेधः अग्नेः प्रेत्यत्र उ-पदा
तादिति पूर्वरूपत्वं च न सिध्येत्। किंचापदांतत्वप्रयुक्तकार्येण स्युः। यथापयः पय इत्यत्र सोपदादाविति सत्वं स्यात् पपीः पपीरित्यत्रेणः षडिति सत्वं स्यात्। या
शकल्यकाम्यश्चिद्विद्विति ग्रंथमवच्छभ्यकथंचित्सत्वसत्वपरिहारे व्यश्रीताश्रीतेत्यत्र अतो गण इति पररूपं स्यादिति चेदेनाहुः। यदि प्रत्यसमितावयवभेदः स नु
दाय एक एतदेशः स्यात् हे इति वचनमनुपपन्ने स्यादतो हे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वेपदै समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेतात्त्रास्थानिवद्भावेन समु
दायस्य पदत्वस्य त एव चावयवयोरपीति न कश्चिदोष इति स्यादेतत्। द्विः प्रयोगस्य प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धयामपि समुदायस्य सानसिध्यति। तेन च हेव
दत्तः प्रकृतिपचनीत्यादौ तिङ्। तिङ् इति सर्वस्य पदस्य निघातो न सिध्यतीति चेदत्राहुः। पचति पचनीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्चात्र द्विः पच्यते तत्तथेय

यस्मात् नित्ययोर्विहितस्य द्वादिदत्तामातावधीयमानापदसंज्ञासमुदायस्यापि प्रवर्तते। तेनावग्रहादिः सिध्यतीति ॥ ॐ ॥ नित्यवीप्सयोः ॥ नित्यमिह यौनपुन्य
 मत्पाहा आभीष्टस्य इति द्योत्य इति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः एकवद्भावश्च बोध्यः। पदस्यतितेन नित्यतायाविधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति किं च त्रिषु समभि
 हारे धातोर्विहितो यडं तरंगः। पदस्योऽन्मानं द्विर्वचनं तु वहिरंगधितियडं न बाधते। अन्यथा हि यौनः पुन्यं भूषार्थं श्रुत्या समभिहारे इति भूषार्थं सुवकाशेयं यडं यौनः
 पुन्यपरेण द्विर्वचने तवाध्यते। न च पदस्य द्विर्वचनाभ्युपगमे स गतिकस्य प्रयत्नं प्रपठतीत्यादेर्द्विर्वचनं न स्यादिति वाच्यं। त्रिककारवचनात्सिद्धेः। अत्र वदेति। सम
 तिकं स्पष्टित्वे एकपदानस्य वस्थानिनः पदत्वाभावेन आदेशोऽपि तस्य दौर्लभ्यात्। द्विः प्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिविहायाचशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तस्मिन् नित्य

नित्यवीप्सयोः ॥ ११४ ॥ आभीष्टस्य वीप्सायाश्च धेयपदस्य द्विर्वचनं स्यात्। आभीष्टस्य निडं नैष्वय्यसंज्ञककारनेषु चापचतिपचति।
 मुक्तामुक्ता। वीप्सायां वृष्यवृष्यसिञ्चति। ग्रामोग्रामोरमणीयः पर्वज्जनेन ॥ ११५ ॥ परिपरि। वड्भ्यो वृष्टो देवः। वड्भ्यो न्यरिह्येत्यर्थः। परि
 वृष्टेनेवावचनम्। परिवृष्टेभ्यो वृष्टो देवः उपर्यध्यधसंस्सोषीव्ये ॥ ११७ ॥ उपर्युपरिग्रामम्। ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपदेश इत्यर्थः। अध्यधिसुखम्
 सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः। अधोऽधोलोकां लोकस्याधस्तामीपदेश इत्यर्थः। वाक्यादेरामश्रितस्याऽसूयासम्मतिकोऽस्तुत्वेन
 भर्त्सनेषु ॥ ११८ ॥ असूयायाम्। सुन्दरसुन्दरवृथातेसौन्दर्यम्। सम्मतौ। देवदेववंद्योसि। क्रोया। दुर्विनीतं दुर्विनीत इदानीं ज्ञस्यसि। कृत्स
 नाधानुष्कधानुष्कवृथातेधनुःभर्त्सने। चारचारघातयिव्यमिर्त्सा ॥ ॥ ॥

स्थानिनः सुवंतत्वेनादेशस्यापि सुवंतत्वात्सुवंतात् द्वितरिति। ससमुदायान् व्यज्जठजोः संभवेन यौनपुन्ययौनः पुनिकश्चित्स्ससिद्धेः। प्राप्तिप्रदिकात् द्वितर
 तिपस्याभ्युपगमेपि श्रूयमाणप्रत्ययांतस्यैव प्रातिपदिकत्वे। षधानुनरित्यस्यैव प्रातिपदिकत्वेनादेशस्यापि प्रातिपदिकत्वात् यौनः पुनमित्यादि सिध्यत्येवादिः प्र
 योगपक्षे त्वंतरंगत्वादेव्यात्सु फलुकिद्विर्वचनं प्रवर्तते इति ससमुदायस्य सुवंतत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्च व्यज्जठजौ न भवते। न चार्थवद् धातुरित्यादिसौ
 समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे सौरुत्यनोत्पत्त्युक्तिचसुवंतत्वप्रातिपदिकत्वं संभवेत्येवेति वाच्यं। यत्र संधाते पूर्वो भागः पदंतस्य चेद्भवति समासस्यैवेति नियमेन प्रातिपदिक

सि. कै.
दी. त.
सु. त.
६२

त्वस्यासंभवेन सुवंतत्वस्याप्यसंभवात्। न च द्विः प्रयोगस्यैवधातुः प्रत्ययश्च द्विः पक्ष्य त इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रवृत्तेरुक्तत्वात्पुनरिति स
मुदायस्य सुवंतत्वस्यैवेति शंका। अंतरंगत्वात्सोर्लुकिप्रकृतिभागस्य द्विवचने सति यस्मात्प्रत्ययविहितसरास्ति संज्ञा विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदा
यस्य दुर्लभत्वात्। ततश्चैकपद्याभावे पुनः पुनर्जायमाना पुराणीत्यादाववग्रहोपिनसिध्येदिति। आभीष्टमिति। तद्विक्रियानिष्ठधर्मः। तेनैव वाच्यं द्वित्वं कि
यप्रधानानामेव न्याय्याः क्रिया प्राधान्यं चास्ति तस्मिन् द्विशेषे चा। अव्ययकृतो भावे रतिवश्यमाणत्वादिनिभावः। केचित्तु क्रियाप्रधानानामेव द्वित्वपरिगृहीत
साधनाया एव क्रियायाः व्यवहारोपयोगित्वात्तदनमिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं न भवति किंतु तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्यैव स्यात्पक्षे
ण भावेपिन सति रित्याहुः सच्चित्या उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमर्थस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः। किंच भावार्थकैलं करं तानामव्ययकृतोच भवदुक्तेरी
त्यादित्वं न स्यात्। ननु तत्र तिस्रः प्रावगत्यनंतरं पदांतरैः साधनाकांक्षया परिपूर्णत इति भूयते पक्षे न्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत्तर्हि तत्रैव धातुमात्रे द्वित्वं केन वाच्य
तां चिं चातद्वदेव कर्त्रेकमेलकारस्थलेपि धातुमात्रे द्वित्वं दुर्बलमिति पदस्यैव पक्षेण मावश्यकमेवेति दिक्। बीप्सायामिति। व्याप्तुमिच्छन्तीत्याद्यादिप्रतिपदादयि च
नियामत्ता साच प्रयोक्तुर्धर्मः। आबाधवत्। गतगत इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमत्तदिनापीडितो वाक्यं प्रयुक्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षं वृक्षं संचितीत्यादावपि स्यात्प्रियुषो
धयि चो रिटं वाक्यमित्यवगमात्। शाब्दबोधविषयसु व्याप्तिरेवा तथा च नित्यव्याप्त्योरित्येव सूत्रयितुं शक्यं। व्याप्तिरिह कार्त्स्न्यतश्च अधिकारिकं। सर्वत्रास्येण आमं वि
ता इत्यादौ यथा नहि जगती तले विद्यमाना ब्राह्मणः सर्वेपिकेन चिदा मंत्रयितुं शक्यं त इति स्वग्रामस्था स्वजातीय ब्राह्मण परतया तत्र संकोचो यद्यभ्युपेयते तत्संकोचो
सकलवृक्षसेवनशीलमध्यकस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षसेवनार्थमधिकारसहाटिकास्थवृक्षाणामेव कार्त्स्न्यं वृक्षं वृक्षं संचितीत्यादौ गम्यते इत्य
सुविधेः। यत्र तु संकोचकारणं नास्ति तत्रा संकोच इष्ट एव जातो जातो निधनमुपैतीति यथा। न चैवं वृक्षमित्यादौ बहुवचनसंगः। बहुनां भावेपि बहुत्वसंख्यायास्तत्र
भावात्। अत्येकनिष्ठमेकत्वमेव द्वित्वं तत्र भासत इत्यादि मनोरमायां स्थिता वृक्षं वृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद् बहुवचनस्य प्रसंग एव नास्ति। वचा
यैव वृथातुरित्यनेन प्रातिपदिकत्वशंका। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चैव द्वित्वसमासस्यैवेति नियमात्। न चाष्टमिकं द्विवचनमादेशरूपमिति संघातेऽभवे

तोत्यपिशब्दहे इति वचनादेकस्यप्रदस्यस्थाने द्वेपदे समुदितेयगपदादेशत्वेन विधीयेते इति प्रागुक्तत्वात् नन्वेवमापिसंसारत्याषायापत्याद्यप्युक्तं नो
स्ति दुर्बारे वा सरिदिन्यादिस्थानिनः प्रातिपदिकत्वसंभवेन तदस्य स्थानिभिरिति दित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वसंभवे इति चेद् द्वाहुः अंतरंगे कसंख्याकृते
द्विरुक्तार्थः संख्यातः निगकांश्च एव न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीति तावतैव तस्य शाब्दबोधभाषादयितुं शक्यते असत्त्वात् अथैव पितदापत्तेः न हि शयनबहुत्वमिधा
ये एते वदन्ते न शक्यं त इति भावे कश्चित्पुंके । तत्रायेत्येव इति चेत्समं प्रकृतेषु । अत्र च लिंगं एकैकस्य अत्र च मिति निर्देश इति । परे वर्जने । अत्र चार्थिक
परे वर्जने समासे न ह्यभिन्ने मते ष्टोरेकचेति च वक्तव्यं । तथा च परेः परिहरे संसार इति कारके ष्टात्ततो परिहरेः परेति । अपपरी वर्जन इति कर्म प्रवचनीयं संज्ञायं
यं च म्पाड् परिभिरिति पंचमी । अथैव । सामीप्यं प्रत्यसति । तच्च कालकृतं दृश्यते वा । अध्यधिसुखमिति । कालकृतस्योत्तरपर्यामिहं । सामीप्य इति किं । उपरि चं इ
माः । उपरि शिरसो घटं धारयतीत्यनुवस्तुतो विद्यमानमपि स्यात्प्यनविवक्षितं किं त्वैत्ररा धर्ममेव केवलं विवक्षितमिति द्विवचनेन मन्त्रविद्वेषादिशब्देषु तत्रैव प्रधा
नं कारणं । अत्र चैव ज्ञोपक्रमं तदा चिख्यासा यामिति सन्ततं योगोत्पन्नं कृत्या हुः कस्यास्य सुखा सुखादौ । स्वरितमाधेदिते स्या संमतिकोपकुत्सनेषु आधे डि
तं मत्संन इति सूत्रम्यथ यथा यथं प्राप्तं सुतः वै कल्पिकत्वं कृतः । उक्तं हि प्राक् सर्वः सुतो वै कल्पिक इति । नन्वत्र केषां स्याभ्यां एथ कृतं सनभर्त्सनप्रहण
मपार्थक्यं नस्य स्यादिना कृतं स्यते न वा अरुपितो भर्त्सयति इति चेद् द्वाहुः प्रसिद्धिदिते वि स्वारकुपिता अपि भर्त्सनं कुर्वते विसृज्य स्यया कुत्सां कुर्वतीति एथत्तयादि
ई षः सूत्रकारेण कृतः । सामृतैः पाणिभिर्घृतिगुरवो न विद्विष्यतेः । लालनाश्रयिणीति वा स्तादनाश्रयिणे गुण इति ॥

सि कै
टी त
मु त
६३

एकं बहुव्रीहिवत्त्वे रस्यनुवर्तते। अच्चा न वाद्यसमर्पकं न दाहाद्विरुक्त इति। तेनेति। यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्यनविहितौ तथापि ननु रस्यनुवर्तते इति भावः।
सुलोपपुंवद्वावाक्येति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चोच्यः। समुदायात्सुविति। तच्चैकवचनमेवेति अंतरंगेकसंख्यावरुद्राद्विरुक्तार्थः संख्यात्वेति राकां स इति प्रागेवोक्तत्वात्।
पुंभागे इति ननु तत्र भागेपि। तथा हि द्विधा न पुंवद्वावः सर्वनाम्नो रत्तिमात्र इति वास्त्रियाः पुंवदिति वा। तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भवेति संपकादित्युक्तं। द्वितीयसुसम्भनाधि
करणे परे किधीयते। नचोत्तरभागस्य समानाधिकरणपरत्वमस्तीति भाविः। अक्श्चै विशेष इति। एकैकयेत्येक एकयेति भवतीत्यर्थः। एकैकस्मै इति। ननु सुवलो पपुंवद्वावा
विव बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यतां तथा च स्मायादेशान्नदुर्लभ इति चेत् दत्राहुः। सुलोपपुंवद्वावावित्तसंज्ञाभावं श

एकं बहुव्रीहिवत्त्वात् ॥ १५ ॥ द्विरुक्त एकशब्दे बहुव्रीहिवत्त्वात्। तेन सुलोपपुंवद्वावौ। एकैकमस्मै र्मा इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृतौ बहुव्रीहि
वद्भावादेव प्रातिपदिका समुदायात्सुधा। एकैकशब्दहृत्या इह पूर्वभागे पुंवद्भावादेव ग्रहे विशेषः। न बहुव्रीहावित्यत्र पुनर्बहुव्रीहियहस्य मरुत्
बहुव्रीहिल्लाभार्थमातेनातिदिष्टं बहुव्रीहौ सर्वनामतास्येति प्राग्भ्रः। ननु तस्युभाष्यमते प्रत्याख्यातमेव नत सूत्रमतेपि बहुव्रीह्यर्थः। लौकिके विग्रहे
निषेधकं न बहुव्रीहावितिहातिदेशशङ्के वनास्ति। एकैकस्मै देहि। आवाधे च ॥ १५ ॥ यीडायां घात्यायादौ लो बहुव्रीहिवत्त्वात्। गतगतः। विरहीत्या
श्रमानस्य यमुक्तिः। बहुव्रीहिवद्भावात्सुबुक्का गतगता। इह पुंवद्भावाः ॥ ॥

॥ स्त्रेण नदृष्टः किं तु बहुव्रीहौ हेतौ एत्वात्सर्ववाचकत्वं न संभवतीति
तद्भावादेव इति ननु यमतिदिश्यते। न बहुव्रीहाविति शास्त्रं लौकिकवाक्ये निषेधकं तत्तु बहुव्रीहावित्युक्तत्वादिति। आशुभे चेति। इहेति बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुष
न्यता तथा च स्त्रियाः पुंवदिति प्रवर्तते। नच द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदनेति वाच्यं। बहुव्रीहिवदित्यतिदेशवलेनैव उत्तरपदत्वे स्यापि लाभान्। ननु बहुव्रीहौ हेतुवद्भावात्
रपदत्वलाभिसति नने त्यत्र नलोपः कस्मान्म भवति। उच्यते। नलोपो नत्र इत्यत्र उत्तरपदे इति वर्तते। ननु इति चकार्येणो निदेशः। तत्र सा सा छिष्टे वकार्यत्वेन ननु नो निमि
त्रभावे ग्राह्यते। यथा मद्रहदो मद्रहद इति। अत्ररे फस्याचोरहभ्यां इति द्वित्वप्रसंगे आकरे उक्तं नैमौरहौ कार्ष्णिणो किं तु निमित्तमेतौ द्विवचनस्येति नन्वेवमपि धूः पं

सि-को
दी-त-
सु-त-
२४

करोती तत्र वीप्सायां द्विवचने अनेन तु द्विवचने सुबुक् स्यात् नवनवावनवायुभिरादरे रसत्रत्वेनैव द्विवचनं तु वीप्सायामिति पंक्त्यन्तर्गतं कथं भीतभीत इव शीतमप्यु-
इति भारविः इव शब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् सत्यां भीतेभ्यो भीतरतिकथं चिद्वा स्व्यंतेनातिभीतरतिफलितं आधिभ्ये देवाच्यरतिवार्तिकेन
सीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्धटादिमिह क्तं समाधानं नादत्तव्यं तादृशस्य वार्तिकस्याप्रसिद्धत्वात् अथ कथं खिन्नखिन्नः शिखरिषुपदस्यस्य गतासियत्र सीताः सीताः परिल
घुपयः स्त्रोतसांचोपयुज्येति मेघदूतः यदर्थं भिदस्याभावेन वीप्सार्थस्यासंभवादिति चेदत्राहुः एकस्यापि रवेदावस्थासु स्यावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्सावोधे
ति। अथ कथं मंदं मंदं नुदति पवनश्चानुकूलो यथात्वा मिति मेघः वीप्सार्थस्यासंभवात् नेनैव द्विवचने कृते मंदं मंदमुदितः प्रययौ र्वमिति वत्तु कस्यां त इति चेत्
न्यां स्वतो मंदं गमिनं त्वापवनो मंरं नुदतीति कथं चिद्वा स्व्यं। सिद्धस्य गते चिंतनीयत्वात् शुक्लशुक्लमिति केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वनयति। इत्यमिति।
आनुपूर्व्ये इति वीप्साभावाद्यमारंभः मूले मूले इति। अग्ने अग्रे सुस्मारत्प्युदाहर्तव्यं एकस्य वस्तुनो वेणुदंडादरे कमेव मुख्यं मूलं प्रथमं इतरेषां भागानामापोक्षि।
को अग्रमूलव्यपदेशः स्वोत्पत्तौ स्व्ये अपि नैक रूपे किं तर्हि यथा मूलमुपधीते स्वोत्पत्तौ यथा अग्रसौ स्व्यं तथा नेतरे भागा इति वीप्साया असंभवात् मूले मूले पथिवि
टपिनामि संतनु वीप्सायां द्विवचनमेतच्च हरदत्तप्रथे स्पष्टं। न्यायसिद्ध इति। यावद्विः शब्दैस्संवोधो र्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः। यौनः पुन्य इति
पुनः पुनर्भवि तरिवर्तमानान् पुनः पुनः शब्दाभावे प्रत्ययः। लोटा सहसमुच्चिन्येति। नन्वत्र लोटा सहसमुच्चिन्यथा द्विवचने भगति तथा क्रिया समभिव्याहारे यद्विपुः अह
समुच्चिन्यद्विवचने स्यात्पापच्यते पापच्यते वोभूयते वोभूयते इति। अत्राहुः। लोटा क्रिया समभिव्याहारे व्यभिचरति समुच्चयेऽपि नायमानत्वात् ततश्च लोटा द्विवचनयोरे
वनेघातकत्वनलेकैकस्येति युक्तं लोटा तस्य द्विवचनं। यद्-तक्रिया समभिव्याहारे न व्यभिचरतीति द्विवचनं विनैव तस्य घातेऽप्येतेन तदंतस्य न द्विवचनमिति ॥

कर्मव्यतिहार इति क्रियाविनिमय इत्यर्थः ॥ हेरति नित्यमेवेदं हित्वं वा हलकं तु समासवद्भावस्येव । सुपः सुर्वक्तव्य इति । अत्र केचिदुक्तं द्वितीयं सखीमपि वेदं स्वा
 द्याविधाने अतएवोत्र रदलेपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा तत्राप्येकान्येनैव न तु वचनांतरमिति । तदप्याणि नीयां भाष्यादावनुक्तत्वात् तदेतद्धमयनव

कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो हेवाच्ये । समासवच्च हलमा । वहलग्रहण इत्यपर्या । न समासवत् । इतरशब्दस्य अनित्यमा । असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य
 सुपसुर्वक्तव्यः । अन्योऽन्यविशानमन्ति । अन्योन्याः । अन्योन्याना । अन्योन्येन कृतम् । अन्योऽन्यस्मै इति मित्यदि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति भाष्य-
 एव परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्दिसर्गस्यसः । इतरतरमा । इतरेतरेणेत्यादि । स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थयायाविभक्तेराम्ना बोवावक्तव्यः । अपिन्या
 अन्योन्यमापरस्परं । परस्परं । इतरेतरं । इतरेतरम् ॥ इमेवास्मै एतेन पुंल्लेवाभोजयत् । अत्र केचित् । आमादेशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ तेष्वेव
 दाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि नृतीयादिकुपुस्वदेवरूपमित्याहुः । अन्यत्र दाहरणस्य द्विङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तौ म्प्रदेशमाहुः । दलद
 येदावभावः । क्लीवे चादिरहः स्वमोः । सभासेसोरलुक्तेति सिद्धत्वाद्दलकात्रयम् १ तथाहि । अन्योन्यपरस्परमित्यत्र दलदमपि लापशक्तः । मन्व
 सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति युस्वद्भाक् । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । नच द्विचचनसुवृत्तिः । यांयाम्प्रियः प्रैशतकातेरासीसासेत्यादाविति प्रस
 ज्ञात् । अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र चादुत्तरादिभ्य इत्यदुत्तरात् ॥ अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम ॥ अन्योन्याश्रयः ॥ ॥ ॥

चनंतरमुदाहरति । अन्योन्यावयोन्यानि । माघ इति । सचभाष्यानुगुण एवेति भाष्ये । एतेनार्वाचीनमतं कवयोपि नाद्रियं तदसुक्तं भवति । भारविश्चाह । क्षिति न भूस्तुर
 लो कनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैरिति । अत्रादुत्तरपरस्परौ रिति विग्रहः । यदिति द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानेन तत्र प्रथमाश्रयप्रयोगो न सिध्य

श्रितारक्य

स. को
टी. त.
सु. त.
२५

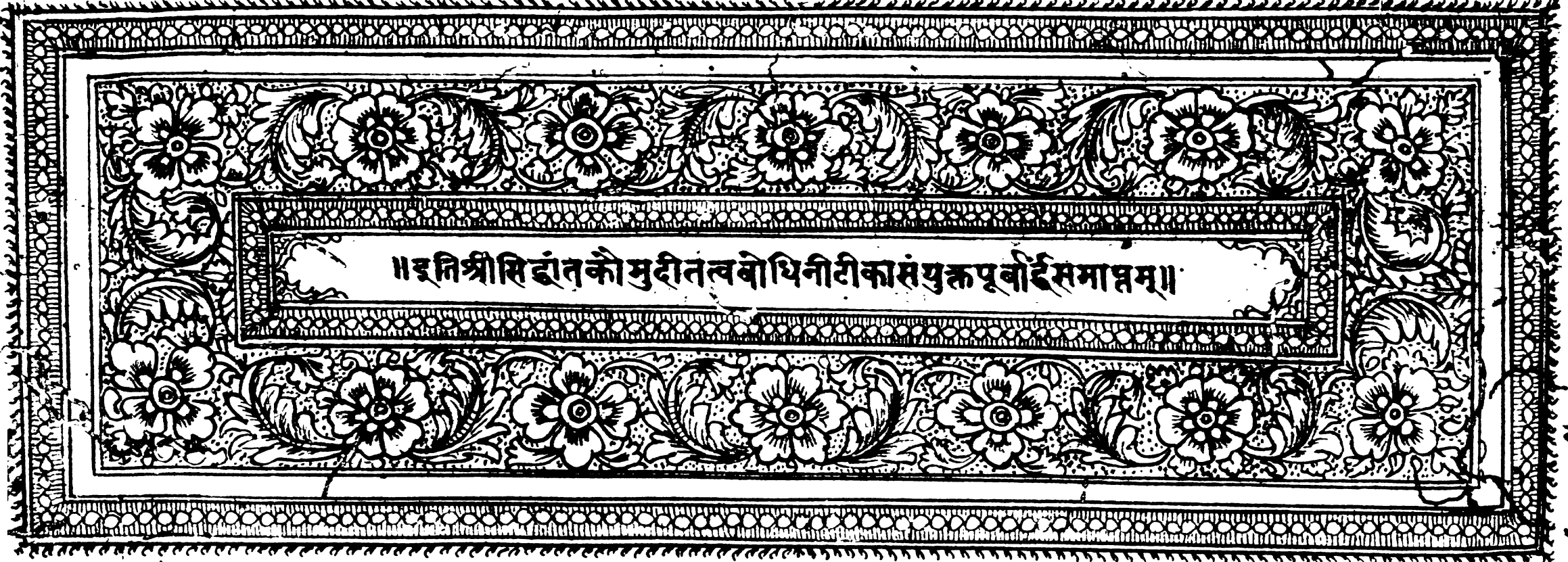
अन्योन्यमिति न चान्तरां भावेपि तापस्यादिति शंकां बहुलग्रहणाद्वा वभावश्च नुपदमेव वस्यमाणत्वात्। स्त्रीनपुंसकयोस्तृतीयादिपुंकेर्लक्ष्मिणा चोपसंघपरिष्कारेण
हा अत्र केचिदिति वस्तुस्थितिमाह। अन्येत्विति अतिप्रसंगादिति तथाच एकशेषप्रतिबंधाद्द्विर्वचनस्यापि वृत्तित्वमाश्रित्य तद्वलेनैव वद्वान् शक्यः। लक्ष्य वि
परस्यरासिसादृश्यमदृष्टपरस्यैरित्यादौ सोर्लुक् प्राप्तमर्ध्वं बहुलकवलेन समाधेयम्। प्रकृतवार्त्तिकभाष्योदाहरणं। त्रियामिति सूत्रे
न्योन्यसंश्रयत्वेतदिति भाष्यच्चात्र प्रमाणमिति। अर्द्धं प्रियसुखयोरन्यतरस्यमा ८। १। २३। प्रियप्रियेण ददाति। प्रियेण वा सुखसुखे
ददाति। सुखेन वा। द्विर्वचने कर्मधारयवद्वा वासु प्लुक्तिदेववचनमा अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः। यथास्त्रियथाय
यम्। ८। १। २४। यथास्त्रिमिति वीप्सायामव्ययीभावः। योयं आत्मा यच्चात्मीयन्तद्यथास्वमा तस्मिन्यथा शब्दस्य हेत्वी ननु च निपासते। य
थायथं ज्ञातायथास्वभावमित्यर्थः। यथात्मीयमिति वा। इन्द्रं हस्यमर्ष्यादावचनमुक्त्वा मणयज्ञयात्रप्रयोगाभिप्यक्तिषु। ८। १। २५। द्विश
ब्दस्य द्विर्वचनपूर्वपदस्याऽर्द्धावोऽस्त्वचोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च निपात्यते एष्वर्थेषु। तत्र हस्य इन्द्रशब्दवाच्यं। इतरे विषयभूताः इन्द्र
मन्त्रयते हस्यमित्यर्थः। मर्ष्यादास्थित्यनतिक्रमः। आचतुरं हीमेषशबो इन्द्रं मिथुनीयन्ति मातापुत्रेण मिथुनं च्छति। योत्रेण प्रयत्नेण
पीति मर्ष्यादार्थः। मुक्त्वा मणपृथगवस्थानमा इन्द्रं मुक्त्वा नाः। द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः इन्द्रं च्छिन्नाणि प्रयुनक्ति। इन्द्रं संकर्षणं वा सु
देवौ। अभिप्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः। योगविभागादन्यत्रापि इन्द्ररथ्यते। इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमु
दायात् कारकंचेद्विजानीयाद्यं यं यतसाभवेदित्यकथितसूत्रस्थयां यामिति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः। न च्यासुयां यंप्रियः प्रैस्यतेत्यादिमाघप्रयोगे संसृतिद्वि
नमयुक्तं। द्विरुक्तार्थस्य सत्यनेनैव परामर्शं शक्यत्वादनैव भाष्येयां यामन्येतसाभवेदित्येवोक्तमित्याहुः। ॥ ३३ ॥ सोर्लुक् प्राप्तमिति सुपः स्वादेशविधानस्यान्योन्य

समासः
समासः
समासः

स्यरमित्यत्र चरितार्थत्वादिभावः। योय आत्मेत्यादि। आत्मानो ययोरपि स्वशब्दवाच्यत्वात्। यथायथमिति। नलोकेत्यनेन कृद्योगपृष्ठीनिषेधे। शातेत्यस्य त
 न्तुल्यत्वे योय आत्मेत्यर्थे विद्यमानयथायथशब्दस्यार्थमाहा। यथास्वभावमिति। आत्मा यत्नो धृतिवृद्धिः सभावे च सवर्षे चेत्यमरः। पूर्वपदस्येति। द्वि। द्विओ इति।
 स्थिते कर्मधारयवद्वावात्सु प्लुक्कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः। अत्र मुत्तरपदस्येति। उत्तरपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः। नपुंसकत्वं चेति। चकारादेकवद्वात् इत्यपि बोध्यं
 तेनात्मा मित्यमादेशे हं हं मिति सिध्यति। र ह् स्पं हं हं शब्दवाच्यमिति। द्वाभ्यां निर्वृत्तेरहस्ययोगरुद्धिरेवेत्यर्थः॥ हं हं मंत्रयते इति। द्वौ द्वौ भूत्वा मंत्रयते इत्यर्थः। एवहितत
 र हस्यं भवति। आचतुरमिति। आङ्ग्योदाभिविधोरित्यव्ययीभावः। अव्ययीभावेशरत्नमृत्तिम्य इति च। चतुः शब्दोत्र चतुर्णां पूरणे दृष्टव्यः। आचतुर्थी इत्यर्थः॥ हं
 हं यज्ञे यात्राणांति। स्यश्च कपालाजिचेत्यादीनि पात्राणि। हं हं प्रयुनक्ति। आसादयतीत्यर्थः। अभिव्यक्तौ सहचर्येणेत्यर्थ इति। अत्र हेतुमित्यत्र स्वार्थे द्विवृत्तौ एक
 वद्वात्। दिकं तु पूर्ववत्। अन्यत्रापि। हं हं यद्दं वर्तते॥ इह वीप्सायां द्विवचनं। द्वयोर्द्वयोर्द्वयमित्यर्थः। हं हं निसहते। शीतमुष्णमेकं हं हं सुखदुःखं चापरं सुखं चापरं
 इह स्वार्थे द्विवचने कवद्वावादि पूर्ववत्। बहुत्वं त्वेकशेष इत्यतः॥ ॥ सिद्धांतकोमुदी व्याख्यायां कृता तत्वबोधिनी समाप्तं तत्रैवोद्धृतेन तु ननु शंकरः॥
 इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनेंद्रस्वामिचरणारविंदसंस्कृतज्ञानेन्द्रसंस्कृतीकृतौ सिद्धांतव्याख्यायां तत्वबोधिनीयाख्यायां पूर्वोद्धृतं समाप्तम्॥

॥ मिती माघवदी ३ रवीवासरं सप्तमं २६

सि. श्री
सं. १००

॥ इति श्रीसिद्धांतकौमुदीतत्वबोधिनीटीकासंयुक्तपूर्वार्द्धसमाप्तम् ॥

सम
१००

